HISTORIA ZNANSTVENA ZBIRKA
ODDELKA ZA ZGODOVINO FILOZOFSKE FAKULTETE UNIVERZE V LJUBLJANI
8

Uredili: Dušan Nećak
Boris Jesih
Božo Repe
Ksenija Škrilec
Peter Vodopivec

Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju
Slowenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert

1948
1834
1765
MDXXII

HISTORIA 8
ZNANSTVENA ZBIRKA
ODDELKA ZA ZGODOVINO FILOZOFSKE FAKULTETE UNIVERZE V LJUBLJANI

Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju
Slowenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert

Uredili: Dušan Nećak, Boris Jesih, Božo Repe, Ksenija Škrilec, Peter Vodopivec

Ljubljana 2004

Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju /
Slowenisch-österreichische Beziehungen in 20. Jahrhundert

Izdal in založil: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete
Uredili: Dušan Nećak, Boris Jesih, Božo Repe, Ksenija Škrilec, Peter Vodopivec
Lektorica slovenskega besedila: Irena Destovnik
Redakcija slovenskega besedila: Barbara Šatej
Lektoriranje in redakcija nemškega besedila: Vida Obid, Mirko Messner, Andrej Leben
Prevodi v nemščino: Katharina Andraschke, Feliks J. Bister, Marija Bister, Irena Bruckmüller, France M. Dolinar, Irena Kuštrin, Andrej Leben, Britta Greier–Greiner, Mateja Ajdnik–Korošec, Erwin Köstler, Mladen Kraljič, Mirko Messner,Vida Obid, Katja Sturm Schnabl, Madita Šetinc Salzmann
Oblikovanje naslovnice: Metka Žirovnik
Prelom: Franc Čuden, Medit d.o.o.
Tisk: Grafika-M s.p.
Naklada: 1000 izvodov

Izid knjige je finančno omogočilo Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4):327
94(436):327

SLOVENSKO-avstrijski odnosi v 20. stoletju = Slowenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert / uredili Dušan Nećak ... [et al.] ; [prevodi v nemščino Katarina Andraschke ... et al.]. - Ljubljana : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2004. - (Historia : znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofska fakultete v Ljubljani ; 8)

ISBN 961-237-099-0
1. Vzp. stv. nasl. 2. Nećak, Dušan
215785472

KAZALO / INHALT

SLOVENSKO-AVSTRIJSKI ODNOSI V 20. STOLETJU
SLOWENISCH-ÖSTERREICHISCHE BEZIEHUNGEN IM 20. JAHRHUNDERT

Uvod 5
Einleitung 17

Peter Vodopivec:
Slovenci in Habsburška monarhija 33
Die Slowenen und die Habsburgermonarchie 47

Franc Rozman:
Odnos med Nemci in Slovenci na prelomu stoletja (primer socialne demokracije) 63
Die Beziehungen zwischen den Deutschen und Slowenen zur Jahrhundertwende (am Beispiel der Sozialdemokratie) 71

Ervin Dolenc:
Deavstrizacija v politiki, upravi in kulturi v Sloveniji 81
Entaustrifizierung der Politik, Verwaltung und Kultur in Slowenien 95

Žarko Lazarević:
Gospodarsko sodelovanje Slovenije in Avstrije med obema vojnama 113
Die wirtschaftliche Zusammenarbeit zwischen Österreich und Slowenien in der Zwischenkriegszeit 129

Mitja Ferenc, Božo Repe:
Nemška manjšina v Sloveniji med obema vojnama 147
Die deutsche Minderheit in Slowenien in der Zwischenkriegszeit 161

Tone Ferenc, Bojan Godeša:
Slovenci pod nacističnim gospostvom 1941–1945 177
Die Slowenen unter der nationalsozialistischen Herrschaft 1941–1945 219

Boris Jesih:
Slovenska narodna manjšina v Republiki Avstriji. Kratek prerez zgodovinskega razvoja in oznaka trenutnega položaja 269
Die slowenische nationale Minderheit in der Republik Österreich. Ein kurzer Querschnitt durch ihre historische Entwicklung und zur Charakteristik ihrer aktuellen Lage 305

Dušan Nećak:
"Nemci" v Sloveniji 1938–1948 349
"Die Deutschen" in Slowenien 1938–1948 373

France M. Dolinar:
Katoliška cerkev v Sloveniji v 20. stoletju 403
Die katholische Kirche in Slowenien im 20. Jahrhundert 429

Boris Jesih:
Obdobje med 1945 in 1955 459
Der Zeitabschnitt von 1945 bis 1955 469

Mitja Ferenc, Božo Repe:
Jugoslavija/Slovenija in Avstrija med Vzhodom in Zahodom, 1955–1991 481
Jugoslawien/Slowenien und Österreich zwischen Ost und West, 1955–1991 489

Jože Prinčič:
Slovensko-avstrijski gospodarski odnosi 1945–1991 499
Die slowenisch-österreichischen Wirtschaftsbeziehungen 1945–1991 529

Aleš Gabrič:
Kulturno sodelovanje Slovenije z Avstrijo po letu 1945 565
Kulturelle Zusammenarbeit zwischen Slowenien und Österreich nach 1945 585

Mitja Ferenc, Božo Repe:
Slovensko-avstrijski odnosi po mednarodnem priznanju 611
Die slowenisch-österreichischen Beziehungen nach der internationalen Anerkennung 655

Igor Grdina:
Nevarna razmerja v Vzhodnih Alpah 707
Bedrohliche Verhältnisse in den Ostalpen 733

Igor Grdina:
Simboli v realnosti slovensko-avstrijskih odnosov 765
Symbole in der Realität slowenisch-österreichischer Beziehungen 777

Avtorji 793
Autoren 799

UVOD[1]

Spomladi 2001 je bila na predlog prof. dr. Petra Vodopivca in ob podpori slovenskega zunanjega ministra prof. dr. Dimitrija Rupla osnovana komisija zgodovinarjev (in kasneje pravnikov), ki naj bi skupaj z avstrijskimi kolegi v znanstvenem projektu "Avstrija-Slovenija v 20. stoletju" celovito raziskali sto let sosedskih odnosov. Znanstvena potreba po nečem, kar do sedaj še ni bilo opravljeno, gotovo obstaja. Vsebinsko zasnovo za projekt smo pripravili prof. dr. Peter Vodopivec, prof. dr. Dušan Nećak in prof. dr. Božo Repe.

Po mnogih sestankih in pogovorih na slovenskem Ministrstvu za zunanje zadeve in diplomatskih stikih z avstrijsko stranjo, na katerih smo se pogovarjali zlasti o statusu komisije, njeni sestavi in njenem vodstvu, so se oblikovali naslednji sklepi:

1. Komisija naj bo sestavljena iz dveh delov – zgodovinskega in pravniškega. Strokovnjake k delu v komisiji vabi MZZ in za njeno delo zagotavlja materialna sredstva. Posebej je državni sekretar prof. dr. Iztok Simoniti poudarjal trdno namero, da MZZ na noben način ne bo vplivalo na sestavo ali delo komisije.
2. Zgodovinski del naj vodi, kljub poprejšnjemu drugačnemu mnenju ministra Rupla – po njegovem naj bi komisijo vodil prof. dr. Peter Vodopivec – prof. dr. Dušan Nećak, pravniški del pa prof. dr. Ivan Kristan.
3. Dokončna sestava obeh delov komisije je odprta in bo znana šele po konstituiranju in začetku dela.
4. O statusu komisije, t. j. razrešitvi dileme, ali naj bo komisija imenovana s strani zunanjega ministrstva ali vlade (npr. tako, kot je bila imenovana podobna slovensko-italijanska komisija zgodovinarjev), ali gre za projektno skupino neodvisnih strokovnjakov, (npr. tako, kot je bila projektna skupina, ki jo je vodil prof. Nećak in je pripravila publikacijo "Nemci na Slovenskem 1941–1955"), naj na prvem sestanku odloči komisija sama.
5. Prvi uradni stik med predsednikoma zgodovinske komisije naj bi bil julija 2001, prvi stik predsednikov pravniške komisije pa avgusta 2001.
6. Za operativnega sodelavca pri delu komisije je bil s strani MZZ določen dr. Andrej Rahten.

Kot najpomembnejše se je pokazalo vprašanje statusa komisije. Ta namreč pogojuje sestavo komisije, ta pa uspešnost dela. Če so namreč člani komisije imenovani s strani države, nobena stran nima nikakršnega vpliva na sestavo komisije na drugi strani. Če pa gre za neodvisno skupino strokovnjakov, obe strani lahko izbirata strokovno neoporečne sogovornike. Vpliv politike na delo komisije je na ta način omejen na minimum. Prvotna zamisel predlagateljev vsebinske zasnove dela komisije je bila, da bi na vsaki strani sodelovalo le po pet raziskovalcev.

Zaradi objektivnih razlogov (slovenski predsednik je bil ta čas posthospitalni rekonvalescent) se je sestanka med predsednikoma zgodovinske komisije 20. julija 2001 v Salzburgu s slovenske strani namesto prof. Nečaka udeležil prof. Vodopivec, ki se je srečal s predsednikom avstrijskega dela komisije prof. Suppanom. Dogovorila sta se za osnovne parametre delovanja komisije, ki naj bi bili temelj za delo prve konstitutivne

1 Natančnejši opis dogajanja v zvezi z delom, namenom in cilji bilateralne avstrijsko-slovenske komisije zgodovinarjev lahko najdete v Zgodovinski časopis, 58/2004, št. 3/4.

seje komisije, ki je bila dogovorjena za 3. in 4. september v Ljubljani. Dogovorila sta se za sestavo komisije in za 14 raziskovalnih tem. Na avstrijski strani naj bi sodelovalo deset raziskovalcev: Arnold Suppan kot vodja, kot člani pa Ernst Bruckmüller, Stefan Karner, Walter Lukan, Avguštin Malle, Rüdiger Malli, Helmut Rumpler, Karl Stuhlpfarrer, Hellwig Valentin in Marija Wakounig. Na slovenski strani naj bi sodelovalo devet raziskovalcev: Dušan Nećak kot vodja, kot člani pa Ervin Dolenc, Mitja Ferenc, Bojan Godeša, Igor Grdina, Žarko Lazarević, Božo Repe, Franc Rozman in Peter Vodopivec.

Dogovorila sta se za naslednja tematska področja:

1. Slovenci v habsburški monarhiji – njihov položaj okoli leta 1910;
2. Nemško-avstrijsko-slovenski odnosi v 1. svetovni vojni 1914–1918;
3. Mejno vprašanje in koroški plebiscit 1920–1938;
4. "Stran od Avstrije" in nacionalizacije v gospodarstvu, družbi in kulturi Slovenije 1918–1929;
5. Gospodarsko sodelovanje Avstrija – Slovenija 1918–1938;
6. Nemci v Sloveniji – Koroški Slovenci 1918–1938;
7. Nemci v Sloveniji 1938–1945;
8. Slovenci v nemškem rajhu;
9. Avstrija – Slovenija (Jugoslavija) 1955–1990;
10. Avstrija v slovenski politiki 1955–1990;
11. Jugoslavija in Slovenija v avstrijski politiki 1955–1990;
12. Avstrija – Slovenija 1991–2001;
13. Avstrijci v predstavah Slovencev v 20. stoletju;
14. Slovenci v predstavah Avstrijcev v 20. stoletju.

Nadalje sta se predsednika zgodovinske komisije na sestanku dogovorila, da 3. in 4. septembra 2001 slovenska stran povabi avstrijsko na dvodnevno srečanje v Ljubljano, na katerem naj bi dokončno precizirali vse teme, določili sodelavce in končni časovni načrt dela. Oba vodja komisije in še po en član vsake naj bi teme, sodelavce in časovni načrt predstavila javnosti ob obisku avstrijske zunanje ministrice 12. 9. 2001 v Ljubljani. Za mesto in čas naslednjega plenarnega srečanja komisije sta določila Tinje ali Retzhof, in sicer 28. 2. in 1. 3. 2002, za to srečanje pa naj vsak sodelavec prispeva dve strani diskusijske predloge. Oddajo prve oblike rokopisov sta predvidela do 30. 9. 2002, prvo srečanje uredništva jeseni 2002, končna verzija pa naj bi bila na voljo do konca februarja 2003. O končnem poročilu naj bi razpravljali na plenarnem zasedanju komisije spomladi 2003, predaja in predstavitev končnega poročila pa je bila postavljena v september 2003.

Arnold Suppan je dogovor iz Salzburga zapisal; ta je bil edina dogovorjena podlaga za razpravo na prvem skupnem zasedanju komisije.

Kazalo je na uspešen začetek dela. Konec julija so bili, preko slovenskega MZZ, na dogovorjeno srečanje v Ljubljano povabljeni avstrijski in slovenski kolegi, za katere sta se na sestanku v Salzburgu dogovorila prof. Vodopivec in prof. Suppan. Avstrijska politika je medtem Stefana Karnerja ob Arnoldu Suppanu imenovala za drugega predsednika avstrijskega dela komisije.

Od avstrijskih kolegov smo dobili pet takojšnjih pozitivnih odgovorov, eden je najprej udeležbo odpovedal, a jo naknadno potrdil, dva pa sploh nista odgovorila. To sta bila prof. Karner in prof. Rumpler, medtem ko je prof. Bruckmüller sodelovanje že vnaprej odklonil. Kljub temu je bil sestanek z avstrijske strani tik pred uresničitvijo odpovedan z obrazložitvijo, da večina njihovih članov ne bo mogla priti. O odpovedi sestanka sta svoje kolege in naju s prof. Vodopivcem 28. avgusta 2001 z dopisom obvestila zdaj že dva predsednika – prof. Suppan in prof. Karner. Prof. Suppan in prof.

Nećak sta se dogovorila za nov termin prvega srečanja, in sicer 12. oktobra 2001 v Mariboru.

Medtem pa je delovala tudi diplomacija. Očitno se je avstrijska stran bolj kot slovenska zavedala pomena statusa bilateralne komisije. Pritiskala je na slovensko diplomacijo, da bi oba zunanja ministra komisiji podelila mandat za imenovanje članov komisije. V ta namen je bil 12. septembra 2001 v Ljubljani pripravljen sestanek obeh zunanjih ministrov. Zanj je bil pripravljen tudi pismeni dokument – mandat, ki naj bi ga podpisala oba ministra. V grobem je bilo v mandatu zapisano to, kar sta se v Salzburgu dogovorila prof. Vodopivec in prof. Suppan. Do sestanka ministrov zaradi dogodkov v ZDA 11. septembra ni prišlo; 20. septembra so bili ponovno in na isti način na prvo plenarno zasedanje komisije vabljeni domala isti povabljenci. Z avstrijske strani – zaradi njegovega že omenjenega odklonilnega stališča – ni bil povabljen le prof. Bruckmüller. Tudi vsebina vabila je bila domala enaka kot pri julijskem vabilu, le mesto sestanka je bilo, skladno z dogovorom s prof. Suppanom, spremenjeno, torej Maribor.

Toda pritiski z avstrijske strani za spremembo sestave članov komisije, modifikacijo vsebine dela, predvsem pa za obliko delovanja ... v vsem tem času niso popustili. Nasprotno, stopnjevali so se in to še pred začetkom dela komisije in njenem konstituiranju. Konec septembra 2001 so se nakopičili do te mere, da se predsedniku slovenskega dela bilateralne komisije pri projektu ni več zdelo smiselno sodelovati. O tem je v obširnem pismu obvestil dr. Iztoka Simonitija, državnega sekretarja na MZZ. V pismu je poudaril zlasti tri razloge, zaradi katerih je odstopil z mesta predsednika slovenskega dela bilateralne komisije:

1. Nespoštovanje dogovora iz Salzburga, ki ga je sprejela tudi avstrijska diplomacija in ga potrdila v diplomatskih notah julija in avgusta 2001;
2. poskus prelevitve znanstvenoraziskovalnega dela v ciljno, politično manifestacijo z zahtevo, da naj bi javnosti predstavljali tudi tako imenovane vmesne rezultate;
3. prekvalificiranje bolj ali manj slučajnih, zasebnih in nenapovedanih pogovorov med predsednikoma ali člani komisije, ki jih slovenska stran tudi ni nikoli iniciirala, v uradna stališča slovenske strani.

Skratka, ravnanje avstrijske strani je imel za docela nesprejemljivo, še posebno zato, ker se je vse opisano dogajalo, še preden se je bilateralna komisija, da bi se dogovorila o svojem delu oziroma o realizaciji dogovora iz Salzburga, sploh sestala.

Na željo Ministrstva za zunanje zadeve je prof. Nećak pristal, da bo slovenski del komisije vodil do prvega sestanka bilateralne komisije 12. oktobra 2001. Tik pred tem pa se je slovenski zunanji minister odločil, da na ponovljenem sestanku z avstrijsko zunanjo ministrico 3. oktobra 2001 na Brdu ne bodo podpisali že pripravljenega mandata komisije, temveč so ga zbranim novinarjem le prebrali. Komisija je tako ostala brez pisnega mandata in imenovanja ter bila s tem pravzaprav ponovno na začetku svoje poti. Njen status še vedno ni bil določen in odločitev naj bi padla tako, kot je bilo dogovorjeno že mesece prej, na njenem prvem zasedanju. Kakšen vihar negativnih kritik na račun Slovenije in slovenskega zunanjega ministra je ta odločitev povzročila v Avstriji in še posebej na Koroškem, je mogoče razbrati iz sočasnega koroško-avstrijskega tiska. Glavno (domala edino) besedo in medijsko pozornost sta pri tem imela koroški deželni glavar Jörg Haider in prof. Stefan Karner.

Toda na prvo zasedanje bilateralne komisije, ki je bilo 12. oktobra v prostorih Pedagoške fakultete Univerze v Mariboru, so avstrijski kolegi vendarle prišli. Čeprav namesto devetih povabljenih kar enajst, enega, nepovabljenega, pa so še opravičili. Delo je potekalo, čeprav ne brez težav, vendarle korektno. Namesto v Salzburgu prvotno dogovorjenih 14 tematskih sklopov so določili 13, štirinajstega naj bi pripravili trije avstrijski kolegi, zajel pa naj bi vse 20. stoletje ter obravnaval tematike, kot so zgo-

dovina vsakdanjega življenja, ženska vprašanja ... Dogovorili smo se za naslednje teme, ki naj bi jih predvidoma obdelali naslednji raziskovalci:

1. Slovenci v habsburški monarhiji okoli leta 1910 – Vodopivec, Rozman, Rumpler;
2. Nemško-avstrijski : slovensko-južnoslovanski odnos v prvi svetovni vojni 1914–1918 – Vodopivec, Lukan;
3. Mejno vprašanje in koroški plebiscit 1918–1921 – Vodopivec, Nećak, Beer;
4. "Stran od Avstrije". Nacionalizacije v gospodarstvu, družbi in kulturi 1918–1938 – Dolenc, Lazarević, Malli;
5. Odnosi Avstrija – Slovenija 1918–1938 – Lazarević, Suppan;
6. Nemci v Sloveniji – Slovenci v Avstriji 1920–1938 – Repe, Malle;
7. "Nemci" na Slovenskem 1938–1948 – Nećak, M. Ferenc, Karner;
8. Slovenci pod nacistično oblastjo – Godeša, Stuhlpfarrer;
9. Avstrija – Slovenija , 1945–1955 – Nećak, Suppan;
10. Slovenija in Avstrija med Zahodom in Vzhodom, 1955–1991 – Repe, Nećak, Suppan, Burz;
11. Avstrija – Slovenija 1991–2001 – Repe, Valentin;
12. Avstrijci v ogledalu Slovencev v 20. stoletju – Grdina, Wakounig;
13. Slovenci v ogledalu Avstrijcev v 20. stoletju – Grdina, Bruckmüller;
14. Tematski sklop, ki naj obravnava vsakdanje življenje, življenje generacij v sožitju, bivanju ene poleg druge in vsaksebi (Generationen im Zusammen-, Nebeneinander- und Auseinanderleben), kulturo in umetnost, asimilacijo, ženska vprašanja ... do 15. 1. 2002 – Stuhlpfarrer, Wakounig, Bruckmüller.

Razmislili pa naj bi še o nekakšnem sklepnem poglavju, ki naj bi bilo usmerjeno v prihodnost in bi izhajalo iz zgodovine ločenega in skupnega življenja ter življenja eden poleg drugega. Na prvem plenarnem zasedanju, ki naj bi bil po dogovoru namenjen predvsem dokončnemu preciziranju tem in določitvi sodelavcev, je na tematskem področju prišlo le do kozmetičnih popravkov, sodelavci pa naj bi bili določeni. Ponovno je bilo sklenjeno, da bomo delo končali do konca leta 2003 in da bo drugo plenarno zasedanje v obliki znanstvene delavnice 28. 2. in 1. 3. 2002 na Dunaju, kjer bo na voljo do trideset minut časa za predstavitev tematskih sklopov.

Do popolnega nesoglasja je prišlo pri temeljnem vprašanju, kakšna naj bo oblika dela na znanstveni delavnici, predvideni za naslednjo plenarno sejo komisije. Prof. Stefan Karner se je takoj oglasil k besedi in tako rekoč "uradno" sporočil "željo" avstrijskega zunanjega ministrstva, ki zahteva vsaj delno javno predstavitev tako imenovanih "vmesnih rezultatov". Govor je bil o dveh oziroma šestih referatih, ki naj bi bili predstavljeni široki javnosti. V kolikor na javno predstavitev ne bi pristali, bo moral o tem poročati v zunanjem ministrstvu, s čimer bi postala podpora ministrstva našemu delu vprašljiva. Predsednik slovenskega dela komisije je njegovo izjavo javno označil kot politični pritisk in zatrdil, da nikakor ne namerava v javnosti nastopati z delnimi, nepreverjenimi, nedorečenimi in neusklajenimi rezultati. Predsednikovo stališče so podprli vsi člani slovenskega dela komisije.

Prof. Karnerja sta na avstrijski strani podprla le prof. Suppan in prof. Rumpler, vendar do zbližanja stališč ni prišlo. Torej se o enem temeljnih pogojev za normalno in neodvisno delo nismo mogli dogovoriti.

Tiskovna konferenca po plenarnem zasedanju komisije v Mariboru je bila dobro obiskana. Vredno pa je opozoriti, da je prof. Karner na tiskovni konferenci ponovno govoril in posebej izpostavljal vprašanja, povezana z avnojskim sklepom, statusom "nemške manjšine" v Sloveniji, vračanjem njihovega premoženja ..., čeprav o tej problematiki na seji sploh nismo govorili. Predsednik slovenskega dela komisije je moral njegova izvajanja tudi na tem mestu javno zavrniti. Sklepe, zapisane v zapisniku, je slovenski pred-

sednik posredoval vsem slovenskim udeležencev ter na željo prof. Suppana tudi njemu.

Po tem se ni ne na strokovni in ne na operativni ravni dolgo nič premaknilo; prof. Nećak je tako do dokončnega odstopa marca 2003 ostal predsednik slovenskega dela bilateralne komisije zgodovinarjev v odstopu. Z avstrijske strani namreč do srede decembra 2001 nismo dobili niti odgovora, ali so avstrijski kolegi zapisnik prejeli in ali se strinjajo z zapisom sklepov prvega zasedanja. Le v avstrijskih medijih zapisana sestava avstrijskega dela komisije je zadnji dan oktobra 2001 pripravila koroškega deželnega glavarja Haiderja do še enega diskvalifikacijskega izpada. Izjavil je, da so člani avstrijskega dela "z izjemo dveh zaupanja vrednih Koroščev, Stefana Karnerja in Helwiga Valentina, sami nacionalistični Slovenci ali agitatorji" in zagotavljal, da rezultatov dela komisije ne bo priznal. Avstrijska popotnica za uspešno delo komisije torej ni bila dobra.

Strahovi nekaterih, da dela ne bo mogoče zaključiti tako, kot smo načrtovali, so se kmalu uresničili. Druga, vsekakor bolj tehnično-načrtovalna kot vsebinska seja bilateralne komisije zgodovinarjev na Dunaju 28. 2. in 1. 3. 2002 je bila namreč obenem tudi zadnja. Kljub temu pa, vsaj na slovenski strani, ves čas nismo prenehali z delom.

Slovenska stran je zato mogla pravočasno t. j v skladu z dogovorjenim časovnim načrtom v celoti opraviti svoje delo. Za nastali zaplet in za neuresničitev zgoraj opisane osnovne ideje slovenski del komisije zato ne nosi nikakršne odgovornosti.

Sredi decembra 2001 so se avstrijski kolegi vendarle odzvali na zapisnik prve seje komisije in predlagali popravke, med katerimi tudi take, ki so bili nesprejemljivi, kot je bil tisti o spremembi sodelavcev na posameznih tematskih sklopih. O predlaganih spremembah sodelavcev se na zasedanju sploh nismo pogovarjali, kaj šele dogovorili. Zahtevo po javnosti skupne delavnice, predvidene za 28. 2. in 1. 3. 2002 na Dunaju so še zaostrili, čeprav na zasedanju ni bilo tako dogovorjeno, zapisnik pa je, kot vemo, zapis izrečenega na seji. Zato so člani slovenskega dela komisije na januarski seji (2002) komisije soglasno ugotovili: "... da se namere avstrijske strani v primerjavi s tistimi s prvega zasedanja imenovane komisije 12. 10. 2001 v Mariboru niso v ničemer spremenile. Avstrijska stran še vedno zahteva vsaj delno javno zasedanje komisije, kar je slovenska stran že takrat jasno zavrnila. **Zato je bil soglasno sprejet sklep, da se slovenska stran drugega zasedanja komisije na Dunaju, predvidenega za 28. 2. in 1. 3. 2002, ne bo udeležila.**

Člani komisije so ponovno ugotovili, da je v nasprotju z običajno prakso znanstvenega dela, izkušnjami pri delu v podobnih komisijah in v opreki s svobodo znanstvenega raziskovanja, da bi vmesne rezultate dela, še preden bi jih soočili z avstrijskimi kolegi v komisiji, predstavljali javnosti. Tako zahtevo člani komisije občutijo kot politični pritisk nanje ..."

Morda je bilo tako stališče slovenskega dela komisije razlog za naslednje, januarsko presenečenje: slovenski del komisije je dobil informacijo z MZZ, da je bilo z avstrijsko stranjo dogovorjeno, da bo na predvidenem drugem zasedanju bilateralne komisije na Dunaju javen le nastop obeh zunanjih ministrov, komisija pa bo lahko delala nemoteno, brez prisotnosti javnosti. Zdelo se je, da smo znanstveniki na nek način zmagali, in kazalo je, da bomo na Dunaj vendarle šli. Po izčrpljujoči korespondenci v zvezi z zapisnikom prvega plenarnega zasedanja bilateralne komisije smo večino avstrijskih popravkov sprejeli, toda zapisnik zato v celoti ne odseva resničnosti govorjenega na zasedanju. 25. 1. 2002 pa smo dobili vabilo avstrijskih sopredsednikov Suppana in Karnerja za drugo plenarno zasedanje komisije na Dunaju.

Potem ko sta v pismu/vabilu avstrijska sopredsednika poudarila začudenje avstrijskega zunanjega ministrstva in avstrijske zunanje ministrice nad našim odklonilnim stali-

ščem do predloga ministrice, da bi bil vsaj del zasedanja komisije javen, sta slovensko stran obvestila, da bo uradno vabilo za drugo plenarno zasedanje na Dunaju poslalo avstrijsko zunanje ministrstvo. Na kratko sta opisala tudi potek zasedanja, pri čemer naj bi bil javen le otvoritveni nastop obeh ministrov. Že na prvi pogled nenavadna pa je bila predlagana vsebina dela plenarnega zasedanja. Na prvem mestu sta namreč avstrijska sopredsednika predlagala, da bi se dogovorili o "dokončnem seznamu tem, dokončnem seznamu sodelavcev, konkretnih predštudijah, terminskem koledarju ...". Skratka o nalogah, ki smo jih že dorekli, zadnjič na mariborskem plenarnem zasedanju oktobra 2001. Politično dejstvo, da zasedanje sploh je, je bilo torej važnejše od njegove strokovne vsebine.

28. 1. 2002 smo po faksu res prejeli pismo avstrijskega zunanjega ministrstva z vabilom na plenarno zasedanje na Dunaj. Priložen je bil tudi predhodni program "Wiener Konferenz – Österreich und Slowenien im 20. Jahrhundert". Tudi s slovenskega MZZ (19. 2.) smo dobili vabilo in program dela konference ter program obiska slovenskega zunanjega ministra na Dunaju.

To pot so se na avstrijski strani držali dogovora in zasedanje organizirali skladno z dogovorom. Odločeno je bilo, da se drugega zasedanja bilateralne komisije zgodovinarjev na Dunaju udeležimo. Udeležilo se ga je deset slovenskih udeležencev: Dušan Nećak, Peter Vodopivec, Božo Repe, Tone Ferenc, Franc Rozman, Igor Grdina, Mitja Ferenc, Ervin Dolenc, Žarko Lazarević in Boris Jesih.

V prostorih dunajske diplomatske akademije smo po programu za četrtek 28. 2. 2002 ob 10. uri začeli z drugim plenarnim zasedanjem bilateralne komisije. Na avstrijski strani je komisijo sestavljalo kar 18 kolegov – Arnold Suppan, Stefan Karner, Siegfried Beer, Ernst Bruckmüller, Ulfried Burz, Claudia Fraess – Ehrfeld, Tamara Griesser – Pečar, Walter Lukan, Augustin Malle, Reinhard Reimann, Helmut Rumpler, Gabriela Stieber, Karl Stuhlpfarrer, Hellwig Valentin, Wilhelm Wadl, Marija Wakounig, Rüdiger Malli (opravičen), Peter Tropper (še bo povabljen) – torej še enkrat več, kot sta se julija 2001 dogovorila Suppan in Vodopivec, in še enkrat več, kot sta jih oktobra 2001 v komisijo naštela oba ministra. Bilo jih je tudi šest več, kot so jih deklarirali za prvo plenarno zasedanje v Mariboru. Število raziskovalnih tem pa se je povečalo samo za eno, od 14 na 15. Na slovenski strani se je zasedanja udeležilo napovedanih in dogovorjenih deset kolegov.

Zasedanje je bilo izrazito delovno-načrtovalnega značaja. Sprejeti smo bili prijazno, čeprav ne brez protokolarnih spodrsljajev. Zasedanje smo opravili v konstruktivnem ozračju, kljub temu, da smo največ časa posvetili ponovnemu definiranju tako imenovanih tematskih sklopov. Razen enega smo jih namreč definirali že na prvem, mariborskem zasedanju komisije 12. oktobra 2001. Očitno je bilo ponovno definiranje tematskih sklopov potrebno, ker se je z avstrijske strani komisija močno razširila, predvsem z zgodovinarji iz Koroške ... Ne glede na to je delo potekalo brez večjih zapletov in v kolegialnem vzdušju. Lahko smo natančno definirali vseh petnajst (domala enakih) tematskih sklopov:

1. Habsburška monarhija in Slovenci – Lukan, Rozman, Rumpler, Vodopivec;
2. Avstrijsko-slovenski odnosi v prvi svetovni vojni – Lukan, Rozman, Rumpler, Vodopivec;
3. Mejno vprašanje (od 1. 11. 1918) – Beer, Nećak, Suppan, Vodopivec, Wadl;
4. Stran od Avstrije – politiki, upravi in kulturi v Sloveniji (Jugoslavija – "Velika Nemčija") – Dolenc, Lazarević, Malli, Suppan;
5. Gospodarski in družbeni odnosi med Avstrijo in Slovenijo 1928–1938 – Karner, Lazarević;
6. Nemci v Sloveniji – Slovenci v Avstriji 1920–1938 – M. Ferenc, Malle, Reimann, Repe;

7. "Nemci" v Sloveniji 1938–1948 – T. Ferenc, Karner, Nećak;
8. Slovenci in Slovenke pod nacistično oblastjo – T. Ferenc, Godeša, Stuhlpfarrer, Wadl;
9. Avstrija – Slovenija 1945–1955 – Beer, Fraess – Ehrfeld, Jesih, Nećak, Stieber;
10. Slovenija/Jugoslavija in Avstrija med Vzhodom in Zahodom 1955–1991 – Burz, Jesih, Repe, Suppan;
11. Odnosi med Avstrijo in Slovenijo v nadregionalnih in bilateralnih okvirih. Gospodarstvo in Kultura 1945–1991 – Prinčič, Fraess – Ehrfeld, Gabrič;
12. Avstrija – Slovenija po 1991 – Burz, M. Ferenc, Jesih, Repe, Stieber, Valentin;
13. Cerkvi v Avstriji in Sloveniji v 20. stoletju – Dolinar, Godeša, Griesser – Pečar, Tropper.
14. Generacije, umetnost in kultura, izobraževanje, vsakdanje življenje in vsakdanja kultura v Avstriji in Sloveniji – Bruckmüller, Grdina, Stuhlpfarrer, Wakounig;
15. Predstava o drugem (miti, stereotipi, simboli) – Grdina, Wadl.

Uspeli smo se dogovoriti tudi o "časovnem načrtu" ("oddaja **vseh** 'surovih rokopisov' do 31. 10. 2002, razprava po skupinah novembra in decembra oziroma januarja in februarja 2003, tretje plenarno srečanje v Ljubljani 6.–7. 3. 2003 z razpravo o **vseh temah** ..."), načinu in metodah dela, sodelavcih na posameznih tematskih sklopih, obliki končnega rezultata in se strinjali, da morajo biti za potrebe našega dela na obeh straneh odprti vsi arhivi ... Po skoraj enoletnih pripravah smo tako prišli do "startne črte".

Povsem brez zapletov pa tudi na tem zasedanju ni šlo. Vsi člani slovenskega dela komisije smo namreč za zasedanje komisije pripravili že v Mariboru dogovorjene kratke diskusijske prispevke (3–11 strani, glej zadevni sklep z mariborskega plenarnega zasedanja), ki smo jih bili tam pripravljeni predstaviti. Več kot polovica avstrijskih kolegov ni pripravila ničesar oziroma po eno stran nekakšnih napotkov za obravnavo tematskih sklopov. Kljub temu smo si "referate" izmenjali, vendar pod pogojem, da ostanejo izključno delovne, interne narave.

Kazalo je, da je delo naše komisije vendarle priplulo v mirnejše vode. Počakati je bilo treba le še na zapisnik drugega plenarnega zasedanja in pot za skupno delo bi bila odprta. Izkušnje pa niso bile najboljše; zapisnik prvega plenarnega zasedanja bilateralne komisije smo avstrijski strani poslali tri dni po koncu zasedanja, 15. 10. 2001. Odgovor s popravki slabi dve strani dolgega zapisnika smo dobili skoraj dva meseca kasneje, 10. 12. 2001. Drugič popravljen zapisnik je bil s slovenske strani poslan že 28. 12. 2001. Za dodatne popravke so na avstrijski strani spet potrebovali skoraj mesec dni, do 25. 1. 2002. Zapisnik je bil nato sprejet na drugem plenarnem zasedanju bilateralne komisije na Dunaju 28. 2. 2002.

Na zapisnik drugega plenarnega zasedanja bilateralne komisije smo čakali več kot štiri mesece, do 5. julija 2002. Zapisnik je bil posredovan vsem članom slovenskega dela komisije in po dopustih smo po seji slovenskega dela komisije, ki je bila 17. septembra 2002, 27. 9. naše pripombe posredovali avstrijskemu sopredsedniku Suppanu. Do dneva, ko zaključujemo pisanje tega uvoda, nismo na poslane pripombe prejeli nikakršnega odgovora.

Na slovenski strani je delo potekalo nemoteno. Še pred na Dunaju dogovorjenim rokom – konec oktobra 2002 – je kolega Dolinar oddal svoj del besedila o cerkveni problematiki, kmalu zatem pa še skupno besedilo, ki sta ga napisala z avstrijsko sodelavko Tamaro Griesser-Pečar. Tudi besedila drugih kolegov so prihajala po dogovorjenem terminskem planu. Zato je mogel prof. Nećak dne 13. 11. 2002 kolegu Suppanu poslati naslednje elektronsko sporočilo: "... včeraj sem imel sejo našega dela komisije. Sporočam Ti, da je naš del besedil skoraj 100-odstotno pripravljen. Prosim za sporočilo,

kako je na vaši strani. Predlagam, da se med 19. in 21. 12., ko bom ... na Dunaju, srečava in se dogovoriva o načinu nadaljnjega dela oziroma o izmenjavi besedil ..." To pot je prišel odgovor relativno hitro. 19. 11. 2002 je podpredsednik Suppan odgovoril: "... Slovenci ste očitno bolj pridni od Avstrijcev. Sam sem doslej dobil samo pet rokopisov, bom pa druge takoj terjal. Tvoj predlog, da med 19. in 21. 12. prideš na Dunaj, da bi morebiti izmenjali besedila, se mi zdi pameten, kajti besedila morajo biti do srečanja v začetku marca pri vas, prebrana ... morda bo mogoče organizirati sestanek 19. 12. dopoldne. Vsekakor mora pred božičem priti do kakršne koli izmenjave ..."

Vsa besedila slovenskih avtorjev smo sproti pošiljali na MZZ, tako da je tudi naše zunanje ministrstvo vedelo, da so bila naša besedila pripravljena pravočasno, t. j. v skladu z dogovorjenim terminskim planom na drugem plenarnem zasedanju bilateralne komisije na Dunaju, točneje z 11-dnevno zamudo, do 11. 11. 2002. Dodatno je 31. 3. 2003 predsednik slovenskega dela bilateralne komisije zgoščenko z vsemi slovenskimi besedili še osebno predal zunanjemu ministru dr. Ruplu.

Do srečanja med sopredsednikoma Suppanom in Nećakom je 19. 12. 2002 na delovnem kosilu v kampusu dunajske univerze res prišlo. Prof. Suppan ni mogel izmenjati rokopisov, kot je sam predlagal, saj jih je imel samo pet, medtem ko je predsednik slovenskega dela bilateralne komisije **vse** slovenske rokopise v digitalni obliki prinesel s seboj. Prof. Nećak je prof. Suppanu ponovno zatrdil, da bo slovenska stran skladno z bilateralnim dogovorom z dunajskega zasedanja komisije, ki mu je sledil sklep slovenskega dela komisije, besedila izmenjala le v 100-odstotni obliki. Avstrijski strani je ponudil rok do 1. 2. 2003. Prof. Suppan je bil skeptičen do realizacije tega predloga. O nastali nekajmesečni zamudi, ki je ni povzročila slovenska stran, in o možnosti, da bo zaradi tega odpadlo dogovorjeno tretje plenarno zasedanje v Ljubljani, je predsednik slovenskega dela komisije takoj po prihodu z Dunaja obvestil MZZ in zunanjega ministra. Posebej je poudaril, da bo naša stran čakala le še do 1. februarja in se nato, v primeru, da do 100-odstotne izmenjave besedil ne bo prišlo, lotila priprav za izdajo zbornika, ki bi lahko izšel v predvidenem roku, t. j. do konca leta 2003.

Očitno se je vsaj na načelni ravni položaja zavedal slovenski zunanji minister dr. Dimitrij Rupel. Dne 9. januarja 2003 je na avstrijsko kolegico dr. Benito Ferrero – Waldner naslovil prijazno pismo, v katerem jo je med drugim opozoril: "... Spoštovana kolegica, nedavno sem se pogovarjal z vodjo slovenskega dela ekspertne skupine zgodovinarjev. Prof. dr. Dušan Nećak mi je povedal, da so slovenski zgodovinarji že pred časom v dogovorjenem terminu pripravili študije na usklajene teme. Sledilo naj bi skupno delo z avstrijskimi kolegi, ki pa večine besedil še nimajo pripravljenih. Danes se obračam Nate s prošnjo, da avstrijske eksperte še enkrat opozoriš na pomembnost nadaljevanja projekta, kot smo si ga prvotno zamislili ..."

Avstrijska ministrica je pismo dolgo pustila ležati v "predalu". Odgovor je pripravljala skoraj dva meseca, saj je odgovorila šele 24. februarja 2003, potem ko je bilo že jasno, da predvidenega tretjega plenarnega zasedanja bilateralne komisije ne bo. V njem je zavrnila kakršno koli avstrijsko odgovornost za nastali položaj. Nasprotno, svoje strokovnjake in njihovo vodstvo je nedvoumno in odločno vzela v bran, odgovornost za zaplet pa zvrnila na predsednika slovenskega dela bilateralne komisije oz. na njen slovenski del.

Kaj pa se je v resnici dogajalo?

Do ponujenega roka (tri mesece po dogovorjenem) 1. 2. 2003 nismo prejeli nobenega avstrijskega besedila, pa tudi pojasnila ne. Sredi februarja 2003 pa je slovenskega predsednika kar nekajkrat po telefonu poklical sopredsednik Suppan, ki je želel izvedeti, kaj bo z načrtovanim tretjim plenarnim zasedanjem bilateralne komisije. Jasno mu je bilo povedano, da po sklepu slovenskega dela komisije zaradi nekajmesečne zamude pri

oddaji avstrijskih besedil srečanja ne bo, ker zanj ni nikakršne strokovne osnove. Ponovljena mu je bila argumentacija, da bi bilo treba skladno z dogovori plenarnih zasedanj vsa besedila, slovenska in nemška, najprej prevesti (vsi člani obeh delov komisije namreč ne obvladajo dovolj obeh jezikov in so zato prevodi nujni), jih nato vsaka stran posebej preštudirati, se zatem o njih po dogovorjenih skupinah pogovarjati in jih usklajevati. Za to smo v terminskem načrtu, sprejetem na Dunaju, predvideli kar štiri mesece, od novembra 2002 do februarja 2003. Skratka, zavrnjen je bil sestanek zaradi sestanka oziroma zato, ker tako želi/potrebuje – v prvi vrsti – avstrijska politika.

Sopredsednika sta se zatekla po pomoč na svoje zunanje ministrstvo in začel se je stopnjevan pritisk na predsednika slovenskega dela bilateralne komisije in njen slovenski del, da bi do tretjega plenarnega zasedanja vendarle prišlo. Konec februarja smo začeli z avstrijske strani prejemati vse mogoče oblike njihovih besedil, od resnih do kratkih tez in celo osnutkov, predloženih že na dunajskem zasedanju komisije.

Še več. Avstrijski sopredsednik Stefan Karner je v enem od ostrih pisem, v katerem je ponovil že znane zahteve avstrijske strani, ponovno dodal zahtevo, da naj bo del tretjega plenarnega zasedanja bilateralne komisije javen. Naši odgovori, opremljeni z vrsto zadevnih citatov, so bili usmerjeni v temeljno ugotovitev, da ne vidimo strokovnih argumentov za sklic plenarnega zasedanja komisije, preden ne opravimo usklajevanja besedil na ravni delovnih skupin, kot je bilo dogovorjeno na Dunaju.

Dopisovanje ni bilo uspešno. Nasprotno. Da bi bil pritisk še močnejši in videz neverodostojnosti predsednika slovenskega dela bilateralne komisije še izrazitejši, je sopredsednik Karner uporabil še en trik. V dogajanje je neposredno vpletel tudi avstrijsko veleposlaništvo v Ljubljani, najbrž v upanju, da bo slovenski predsednik morda le popustil. Po diplomatskem kurirju mu je 24. 2. 2003 poslal dva svoja osnutka besedil.

O vsem dogajanju so bili sproti obveščani vsi člani slovenskega dela bilateralne komisije in nihče ni bil drugačnega mnenja od predsednika. Vodenje komisije je bilo torej ves čas konsenzualno in v nobenem primeru predsednik ni samovoljno deloval.

Avstrijski pritisk je v prvih dneh marca nekoliko popustil, le rokopise so še kar naprej pošiljali in hkrati zahtevali naše. Korespondenca je spet tekla le med sopredsednikoma Suppanom in Nećakom in 3. 3. ter 7. 3. 2003, ko je Suppan spet poslal nekaj rokopisov, je zatrjeval, da bodo večino besedil poslali še marca. Tudi znotraj slovenskega dela bilateralne komisije so se začeli pojavljati drugačni pogledi na rešitev nastale situacije, zlasti v smeri popuščanja avstrijskim pritiskom in sprejemanju dela "krivde" za nastali položaj tudi na slovenski strani.

V takih okoliščinah je bila 10. 3. 2003 sklicana seja slovenskega dela bilateralne komisije zgodovinarjev. Zasedali smo v prostorih Izobraževalnega centra MO na Igu. Razprava je bila živahna in sprejeti so bili kompromisni sklepi, ki so bili naslednji dan posredovani sopredsedniku Suppanu. V skladu s predlogom prof. Suppana smo avstrijski strani predlagali, da na "surove rokopise" počakamo še do konca marca 2003. Obenem smo sklenili, da bo slovenska stran po tem roku poslala avstrijski tista besedila, ki imajo pendant v njihovih. Na ta način bi se lahko besedila začela prevajati in bila predvidoma prevedena do aprila. Za maj smo predlagali usklajevalne sestanke po skupinah oziroma po tematskih sklopih, za začetek junija, v tednu od 3.–10. 6. 2003 pa smo v Ljubljani predlagali plenarni sestanek komisije. Na ta način bi lahko štirimesečni zaostanek skrajšali za mesec dni in bi na plenarnem zasedanju lahko obravnavali že usklajena besedila za vse dogovorjene in predvidene tematske sklope.

Razen kratke zahvale prof. Suppana za poslano sporočilo, odgovorov na poslane predloge nismo prejeli.

Razprava na seji slovenskega dela komisije 19. 3. na Igu je bila, kot smo že zapisali,

živahna, mestoma vroča pa tudi konstruktivna. Tudi na tej seji se je pokazalo, da so vsi člani komisije enotni glede nesprejemljivega ravnanja avstrijskega dela komisije, še posebno obeh avstrijskih sopredsednikov. Razlike med člani komisije so se pokazale predvsem v opredelitvi nadaljnjih oblik sodelovanja. Manjšina v komisiji je bila mnenja, da je treba avstrijski strani popuščati, predsednik in večina članov komisije pa je bila za nadaljevanje dosedanje oblike delovanja komisije. Predsednik slovenskega dela bilateralne komisije je razpravo, zlasti zaradi izjav nekaterih najbližjih sodelavcev in najvplivnejših članov slovenskega dela komisije, dojel tudi kot neupravičeno kritiko svojega dela. Prof. Nećak se je po seji na Igu odločil, da zaradi zanj povsem nesprejemljivega delovanja avstrijske strani, pa tudi iz zdravstvenih razlogov, dokončno in nepreklicno odstopi z mesta predsednika. Svojo odločitev je konec marca 2003 pisno in ustno sporočil slovenskemu zunanjemu ministru prof. dr. Dimitriju Ruplu, skupaj s prošnjo, da zaradi neupravičenih avstrijskih napadov zaščiti njegovo dobro ime.

Po nekajmesečnem zatišju na obeh straneh in iskanju novega vodstva slovenskega dela bilateralne komisije je zunanji minister dr. Rupel vse slovenske člane komisije 11. junija 2003 povabil na delovno kosilo, da bi se o tem dokončno dogovorili. V njegovi odsotnosti je pogovor vodil državni sekretar Iztok Mirošič; sklenjeno je bilo, da bo vodstvo prevzel prof. dr. Božo Repe.

Novi predsednik je na podlagi arhiva, ki ga je skrbno hranil prejšnji predsednik, najprej naredil pregled dotedanjega dela in odnosov med slovenskim in avstrijskim delom komisije ter svoje videnje položaja. Z ugotovitveno bilanco, ki se ni v ničemer razlikovala od ugotovitev prejšnjega predsednika, je ob prevzemu komisije seznanil vse člane slovenskega dela avstrijsko-slovenske komisije in pristojne na MZZ.

8. septembra 2003 je sklical slovenski del komisije. Na sestanku je bilo dogovorjeno, da se avstrijski strani predlaga sestanek v prvi polovici oktobra, saj je bil avstrijski, po diplomatski poti predlagani rok za organizacijo srečanja v septembru prekratek. O vsem je prof. Repe 26. septembra 2003 v obširnem pismu obvestil tudi sopredsedujočega avstrijskega dela komisije Arnolda Suppana. Predlagal mu je skupni dvodnevni sestanek obeh delov komisije v Sloveniji (Ljubljani ali okolici), in sicer v prvi polovici oktobra (41. ali 42. teden) ter ga opozoril, da se obveznosti slovenskega dela komisije do MZZ končajo do konca leta, ko morajo biti oddana vsa besedila. Slovenska stran je tudi predlagala, da bi na sestanku po kratkem začetnem zgolj formalnem plenarnem uvodu, delali po skupinah in skušali predvsem ugotoviti, ali ima smisel besedila ene in druge strani usklajevati oziroma – če taka volja obstaja – kako to storiti, saj smo izgubili več mesecev. Na osnovi ugotovitev posameznih skupin bi se potem dogovorili, kako naprej. Možna rešitev bi lahko bila tudi izdaja skupnega zbornika brez usklajevanj, vendar je bilo predlagano, da bi se o tem dogovorili po poročanju skupin.

Ker je slovenska stran resnično želela preseči zastoj v sodelovanju z avstrijsko stranjo, se je odločila, da avstrijski strani pošljemo besedila v celoti, ne glede na to, da so bila nekatera avstrijska še vedno zgolj na ravni tez, ali pa so sploh manjkala. Avstrijski strani so bila tako dostavljena vsa besedila, razen besedila pokojnega dr. Toneta Ferenca, ki je vztrajal, da morata biti pripravljeni obe besedili.

V oktobru so tudi nekateri novinarji, ki so spremljali delo komisije, zaznali, da delo komisije zastaja. Vanessa Čokl z mariborskega *Večera* je 9. oktobra 2003 ugotovila, da bi skupno poročilo avstrijsko-slovenske komisije moralo biti v kratkem končano, a kot kaže, za to ni dosti upanja in da gre "za še eno klasično zgodbo o naročilu politike stroki zato, da se z dnevnega reda odstrani vnetljive teme ..."

Pričakovanja, da se od rezultatov dela komisije vsaj na avstrijski strani zasleduje povsem politične cilje, je v eni od svojih pogostih polemik v slovenskih časopisih nekaj

kasneje izrazil tudi avstrijski veleposlanik v Sloveniji dr. Ferdinand Mayrhofer: "... v luči slovenskega pristopa k Evropski uniji sprašujejo današnji Avstrijci, ki so zbežali iz Jugoslavije, ali njihovi potomci, avstrijsko zvezno vlado, zakaj se nihče ne distancira od zatiranja in izgona nemško govorečega prebivalstva med svetovnima vojnama in od etničnega čiščenja po drugi svetovni vojni v Sloveniji, katerih žrtve so bili tudi nedolžni nemško govoreči sodržavljani.

Niti Avstrija niti Slovenija nimata nikakršnega razloga, da s prstom kažeta druga na drugo. Zaradi tega sta tudi obe vladi ustanovili skupino zgodovinarjev in pravnikov, da bi v evropskem duhu skupaj obdelali te tragične dogodke".

Prof. Suppan je na pregled prof. Repeta o dotedanjem sodelovanju odgovoril slab mesec kasneje, 23. oktobra 2003. Na dunajski sestanek je imel drugačne poglede, vztrajal pa je pri trditvi, da je avstrijska stran do aprila 2003 poslala dvanajst besedil, medtem ko slovenska ni izročila nobenega. Po njegovem mnenju za zastoje ni kriva le avstrijska stran. Zapisal je, da s kolegom Karnerjem nista uspela organizirati srečanje z nami, da pa se strinja z morebitno skupno publikacijo, ki bi po njegovem mnenju lahko izšla pri celovški Mohorjevi družbi.

Na sestanku pri ministru za zunanje zadeve prof. dr. Dimitriju Ruplu 29. oktobra 2003 je bil nato sklenjen dogovor, da je do 1. marca 2004 treba končati besedila o vseh temah slovenske strani (to je zadevalo tudi komisijo pravnikov) in najkasneje do konca leta 2004 izdati besedilo. Predlagano je bilo, da minister dr. Rupel sugerira avstrijski zunanji ministrici, naj vsaka stran poskrbi za svoje besedilo in njegov prevod v nemščino oziroma slovenščino in redakcijo. Izražen pa je bil tudi interes, da bi obe knjigi (slovenska in avstrijska) izšli kot celota.

Na sestanku slovenskega dela komisije 6. novembra 2003, ki je sledil, so bili nato sprejeti naslednji pomembnejši sklepi:

"Predsednik slovenskega dela bilateralne komisije prof. Repe bo v pismu prof. Suppanu:

- obžaloval, ker se avstrijska stran ni mogla organizirati za predlagani skupni sestanek oktobra 2003 v Sloveniji;
- se strinjal z ugotovitvijo, da nadaljnje usklajevanje besedil nima smisla, da pa je bilo skupno delo kljub temu velik dosežek in je nadgradilo dosedanje dobro sodelovanje avstrijskih in slovenskih zgodovinarjev;
- povedal, da je slovenska stran v skladu s pogodbo z Ministrstvom za zunanje zadeve Republike Slovenije projekt zaključila oktobra 2003, da pa je dolžna besedila do konca leta 2004 dvojezično (v slovenščini in nemščini) izdati tudi v tiskani obliki;
- izrazil željo, da bi besedila avstrijskega in slovenskega dela komisije izšla hkrati in dvojezično, vendar slovenski del komisije glede na sklenjene pogodbe z Ministrstvom za zunanje zadeve z izdajo ne more odlašati čez dogovorjeni rok;
- predlagal, da glede na to, da do usklajevanja ni prišlo, člani obeh delov komisije v svojih besedilih ne komentirajo izmenjanih besedil druge strani, dokler besedila ne bodo izšla;
- prenesel stališče slovenskega dela komisije, da bi rezultate dela komisije javnosti predstavili po izdaji obeh zbornikov.

Člani komisije bodo zato končno verzijo besedil pripravili do 1. marca 2004. Skromnejša besedila naj avtorji dopolnijo v skladu s predvidenim načrtom. Marca bo zadnje usklajevanje celotnega besedila (dvo- ali tridnevni "konklave"). Po usklajevanju se bodo besedila prevedla, izšla pa naj bi najkasneje do konca leta 2004.

Potrjen je bil uredniški odbor v predlagani sestavi (dr. Dušan Nećak, dr. Peter Vodopivec, dr. Boris Jesih, dr. Božo Repe), kot možen izdajatelj je bil predlagan Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Objava besedil pravnikov v isti

publikaciji ostaja odprta. Če se bodo slovenski pravniki s svojimi besedili držali roka, so v publikacijo lahko vključeni. Če bodo slovenski in avstrijski pravniki skupaj pripravili usklajeno besedilo, je bolj smiselno, da ga izdajo v posebni publikaciji.

Predsednik komisije bo mag. Reinhardu Reimannu, enemu od članov avstrijskega dela komisije, ki je 3. novembra 2003 samoiniciativno predlagal usklajevanje besedil med dr. Mallejem, dr. Mitjo Ferencem in dr. Repetom, v informacijo poslal pismo dr. Suppana in se mu zahvalil za izraženo dobro voljo.

Navzoči so se strinjali, da se zbornik posveti umrlemu članu komisije prof. dr. Tonetu Ferencu."

Po sestanku smo o sklepih obvestili tudi kolega Suppana. Predlagali smo mu tudi, da se – glede na to, da besedil nismo uskladili – v objavi vzdržimo medsebojnega komentiranja prejetih besedil.

11. 12. 2003 so nam odgovorili s skupnim pismom obeh sopredsedujočih avstrijskega dela komisije, ki sta slovenski strani izrazila sožalje zaradi smrti prof. dr. Toneta Ferenca in jo obvestila, da tudi njim v nekaj mesecih poteče dogovor z avstrijskim ministrstvom za zunanje zadeve. Izrazila sta pripravljenost za skupni tisk in predlagala, naj bi delo izdala Mohorjeva družba v Celovcu. V ta namen naj bi se pogosteje sestajala oba uredniška odbora (na avstrijski strani naj bi uredniški odbor sestavljala kolega Suppan in Karner) ali pa morebitna "pripravljalna odbora". Prvi sestanek obeh uredniških odborov naj bi bil decembra 2003 ali januarja 2004.

Na ta predlog smo – izhajajoč iz dotedanjih izkušenj – 25. decembra 2003 odgovorili, da predlagamo, da s sestankom počakamo do konca marca 2004, ko morajo naša besedila po dogovorjenih rokih v prevod. Takrat bi lahko tudi ocenili, kako daleč s pripravami je avstrijska stran in se dogovorili za morebitno sočasno izdajo. Pismo je ostalo brez odgovora, oba avstrijska kolega pa smo marca 2004 obvestili, da smo naša besedila poslali v prevod in da želimo knjigo izdati ob vstopu Slovenije v Evropsko unijo ...

Končni cilj avstrijsko-slovenske komisije zgodovinarjev, to je usklajeno skupno besedilo, torej ni bil uresničen, kar slovenska stran globoko obžaluje. Pričujoča publikacija je zaradi vsega povedanega torzo. Ne samo, da so v njej objavljena z avstrijsko stranjo neusklajena slovenska besedila, tudi vsebina posameznih prispevkov je le enostranski pogled na obravnavano tematiko, pa tudi posamezne teme ne odgovarjajo v celoti predvidenim in dogovorjenim tematskim sklopom. Kljub temu se je mogoče strinjati s kolegom dr. Arnoldom Suppanom, ki je v že navedenem pismu od 23. oktobra 2003 zapisal: "V kontekstu 30-letnega sodelovanja avstrijskih in slovenskih zgodovinarjev je priprava in izmenjava več kot dvanajstih besedil z obeh strani – ki prinašajo mnoga nova gradiva in poglede – sedaj pomemben korak naprej in verjetno dobra osnova za nove raziskave in skupne razprave ..."

Tudi uredništvo slovenskega zbornika je prepričano, da bo objava besedil ene in druge strani spodbudila kvalitetno in objektivno znanstveno razpravo in pripomogla k razčiščevanju še odprtih zgodovinopisnih vprašanj.

Ljubljana, marec 2004 Uredništvo

EINLEITUNG[1]

Im Frühling 2001 wurde auf Vorschlag von Prof. Dr. Peter Vodopivec und mit Unterstützung des slowenischen Außenministers, Prof. Dr. Dimitrij Rupel, die Historikerkommission (und später die Juristenkommission) gegründet, die zusammen mit den österreichischen Kollegen im wissenschaftlichen Projekt mit dem Titel "Österreich – Slowenien im 20. Jahrhundert" die nachbarschaftlichen Beziehungen durch ein Jahrhundert umfassend erforschen sollte. Bisher wurde etwas Ähnliches noch nicht durchgeführt, aber es besteht gewiss ein wissenschaftliches Bedürfnis danach. Das inhaltliche Konzept für dieses Projekt wurde von Prof. Dr. Peter Vodopivec, Prof. Dr. Dušan Nećak und Prof. Dr. Božo Repe vorbereitet.

Nach zahlreichen Sitzungen und Gesprächen im slowenischen Außenministerium und diplomatischen Kontakten mit der österreichischen Seite, bei denen vor allem der Status der Kommission, ihre Zusammensetzung und ihre Leitung besprochen wurden, fasste man folgende Beschlüsse:

1. Die Kommission soll aus zwei Teilen bestehen – dem historischen und dem juristischen. Für die Arbeit in der Kommission werden seitens des Außenministeriums Experten angeworben und finanzielle Mittel bereitgestellt. Der Staatssekretär, Prof. Dr. Iztok Simoniti, betonte insbesondere die feste Absicht, dass das Außenministerium in keiner Weise die Zusammensetzung oder die Arbeit der Kommission beeinflussen wird.
2. Der historische Teil soll unter der Leitung von Prof. Dr. Dušan Nećak arbeiten, obwohl Minister Rupel zuvor der Meinung war, die Kommission solle von Prof. Dr. Peter Vodopivec geleitet werden. Die Leitung des juristischen Teils soll Prof. Dr. Ivan Kristan übernehmen.
3. Die endgültige Zusammensetzung beider Teile der Kommission ist offen und wird erst nach der Konstituierung der Kommission und nach Anfang ihrer Tätigkeit bekannt sein.
4. Über den Status der Kommission, d. h. die Lösung des Dilemmas, ob die Kommission vom Außenministerium oder von der Regierung ernannt werden soll (so wie es z. B. bei der entsprechenden slowenisch-italienischen Historikerkommission der Fall war) oder ob es sich um eine Projektgruppe unabhängiger Experten handelt (wie es z. B. die Projektgruppe, geleitet von Prof. Dr. Dušan Nećak gewesen war und welche die Veröffentlichung Die "Deutschen" in Slowenien 1941–1955 vorbereitet hate), soll die Kommission selbst bei ihrer ersten Sitzung entscheiden.
5. Der erste offizielle Kontakt zwischen den beiden Vorsitzenden der Historikerkommission sollte im Juli 2001 stattfinden, der erste offizielle Kontakt der Vorsitzenden der Juristenkommission im August 2001.
6. Dr. Andrej Rahten wurde vom Außenministerium zum operativen Mitarbeiter in der Kommission bestimmt.

Die Frage über den Status der Kommission erwies sich als die Schlüsselfrage. Dieser bedingt die Zusammensetzung der Kommission und diese wiederum deren Arbeitserfolg.

1 Eine genauere Darstellung des Geschehens bezüglich der Arbeit, der Absicht und der Ziele der bilateralen österreichisch-slowenischen Historikerkommission sind zu finden in: Zgodovinski časopis, 58/2004, št. 3/4.

Wenn nämlich die Kommissionsmitglieder vom Staat ernannt werden, haben beide Seiten keinerlei Einfluss auf die Zusammensetzung der Kommission der anderen Seite. Handelt es sich aber um eine Gruppe unabhängiger Experten, dann können sich beide Seiten fachlich einwandfreie Gesprächspartner auswählen. Der Einfluss der Politik auf die Arbeit der Kommission ist so auf das Minimum beschränkt. Die ursprüngliche Idee der Verfasser des inhaltlichen Konzepts für die Arbeit der Kommission war, dass auf jeder Seite nur je fünf Forscher tätig sein sollten.

An der Besprechung der beiden Vorsitzenden der Historikerkommission am 20. Juli 2001 in Salzburg nahm wegen objektiver Gründe anstelle von Prof. Nećak (der slowenische Vorsitzende war zu jener Zeit posthospitaler Rekonvaleszent) als Repräsentant der slowenischen Seite Prof. Vodopivec teil, der sich dort mit Prof. Suppan traf, dem Vorsitzenden des österreichischen Teils der Kommission. Sie einigten sich über die Grundvoraussetzungen für die Tätigkeit der Kommission, die als Grundlage für die Arbeit bei der ersten konstitutiven Sitzung der Kommission, die für den 3. und 4. September in Ljubljana festgelegt wurde, dienen sollten. Sie legten die Zusammensetzung der Kommission fest sowie 14 Themenbereiche, die erforscht werden sollten. Auf der österreichischen Seite sollten zehn Forscher mitwirken: Arnold Suppan als Leiter und als Mitglieder Ernst Bruckmüller, Stefan Karner, Walter Lukan, Avguštin Malle, Rüdiger Malli, Helmut Rumpler, Karl Stuhlpfarrer, Hellwig Valentin und Marija Wakounig. Auf slowenischer Seite sollten neun Forscher mitwirken: Dušan Nećak als Leiter und als Mitglieder Ervin Dolenc, Mitja Ferenc, Bojan Godeša, Igor Grdina, Žarko Lazarević, Božo Repe, Franc Rozman und Peter Vodopivec.

Sie legten folgende Themenbereiche fest:

1. Die Slowenen in der Donaumonarchie – ihre Lage um das Jahr 1910;
2. Deutsch-österreichisch-slowenische Beziehungen im Ersten Weltkrieg 1914–1918;
3. Die Grenzfrage und die Kärntner Volksabstimmung 1920–1938;
4. "Weg von Österreich" und Nationalisierungen in der Wirtschaft, Gesellschaft und Kultur Sloweniens 1918–1929;
5. Wirtschaftliche Zusammenarbeit Österreich-Slowenien 1918–1938;
6. Die Deutschen in Slowenien – die Kärntner Slowenen 1918–1938;
7. Die Deutschen in Slowenien 1938–1945;
8. Die Slowenen im Deutschen Reich;
9. Österreich-Slowenien (Jugoslawien) 1955–1990;
10. Österreich in der slowenischen Politik 1955–1990;
11. Jugoslawien und Slowenien in der österreichischen Politik 1955–1990;
12. Österreich-Slowenien 1991–2001;
13. Österreicher in den Vorstellungen der Slowenen im 20. Jahrhundert;
14. Slowenen in den Vorstellungen der Österreicher im 20. Jahrhundert.

Ferner wurde beim Treffen besprochen, dass die slowenische Seite die österreichische auf ein zweitägiges Treffen am 3. und 4. September 2001 nach Ljubljana einladen wird, bei dem endgültig alle Themen präzisiert, die Mitarbeiter bestimmt und ein endgültiger Zeitplan für die Arbeit der Kommission festgelegt werden sollten. Beide Vorsitzenden der Kommission und je ein weiteres Mitglied der Kommission sollten die Themen, die Mitarbeiter und den Zeitplan beim Besuch der österreichischen Außenministerin am 12. 9. 2001 in Ljubljana der Öffentlichkeit präsentieren. Als Ort und Zeitpunkt für das nächste Plenartreffen der Kommission wurde Tainach/Tinje oder Retzhof am 28. 2. und am 1. 3. 2002 festgelegt; zu diesem Treffen sollte jeder Mitarbeiter zwei Seiten als Diskussionsgrundlage mitbringen. Als Abgabetermin für das erste Manuskript war der 30. 9. 2002 vorgesehen, das erste Treffen der Redaktion sollte im Herbst 2002 stattfinden und die Schlussfassung sollte bis Ende Februar 2003 zur Verfügung stehen. Über den

Schlussbericht sollte bei der Plenarsitzung der Kommission im Frühjahr 2003 diskutiert werden, die Übergabe und die Präsentation des Schlussberichtes sollten im September 2003 erfolgen.

Arnold Suppan schrieb die Vereinbarung aus Salzburg auf und diese war die einzige abgesprochene Grundlage für die Diskussion bei der ersten gemeinsamen Sitzung der Kommission.

Alles deutete auf einen erfolgreichen Arbeitsbeginn. Ende Juli wurden zum geplanten Treffen in Ljubljana vom slowenischen Außenministerium die österreischischen und slowenischen Kollegen eingeladen, die nach der Vereinbarung zwischen Prof. Vodopivec und Prof. Suppan bei ihrem Treffen in Salzburg an der Arbeit mitwirken sollten. Die österreichische Politik hat währenddessen Stefan Karner neben Arnold Suppan als zweiten Vorsitzenden des österreichischen Teils der Kommission eingesetzt.

Von den österreichischen Kollegen erhielten wir sofort fünf positive Antworten, einer sagte seine Teilnahme zuerst ab, bestätigte sie jedoch im nachhinein, von zwei Kollegen bekamen wir überhaupt keine Antwort. Das waren Prof. Karner und Prof. Rumpler, während Prof. Bruckmüller seine Teilnahme schon im vorhinein ablehnte. Kurz vor seiner Realisierung wurde aber das Treffen von der österreichischen Seite mit der Begründung abgesagt, die Mehrheit ihrer Mitglieder werde nicht kommen können. Über die Absage des Treffens benachrichtigten mit dem Schreiben vom 28. August 2001 jetzt bereits zwei Vorsitzende – Prof. Suppan und Prof. Karner – ihre Kollegen sowie Prof. Vodopivec und mich. Prof. Suppan und Prof. Nećak vereinbarten einen neuen Termin für das erste Treffen: den 12. Oktober 2001 in Maribor.

Währenddessen war auch die Diplomatie tätig. Offensichtlich war sich die österreichische Seite über die Bedeutung des Status' der bilateralen Kommission bewusster als die slowenische. Sie drängte die slowenische Diplomatie, der Kommission ein Mandat seitens beider Außenminister zuzuerkennen bzw. sie die Kommissionsmitglieder ernennen zu lassen. Zu diesem Zweck wurde ein Treffen beider Außenminister in Ljubljana am 12. September 2001 organisiert. Auch wurde dafür ein schriftliches Dokument vorbereitet – ein Mandat, das beide Minister unterschreiben sollten. Im allgemeinen wurden im Mandat die Absprachen von Prof. Vodopivec und Prof. Suppan in Salzburg festgehalten. Das Treffen der beiden Außenminister fand wegen der Ereignisse in den USA am 11. September nicht statt, und am 20. September wurden dieselben Gäste erneut und auf dieselbe Weise zur ersten Plenarsitzung der Kommission geladen. Von österreichischer Seite wurde wegen seiner bereits erwähnten ablehnenden Haltung nur Prof. Bruckmüller nicht eingeladen. Auch der Inhalt des Einladungsschreibens war nahezu ident mit dem Einladungsschreiben vom Juli, nur der Ort des Treffens wurde gemäß der Absprache mit Prof. Suppan geändert, also Maribor.

Jedoch ließ der Druck von österreichischer Seite nach Änderung der Zusammensetzung der Kommission, nach Modifikation des Arbeitsinhaltes der Kommission, vor allem aber nach Änderung der Arbeitsweise der Kommission in dieser Zeit nicht nach. Im Gegenteil: Der Druck wurde stärker, und zwar noch vor Arbeitsbeginn der Kommission und ihrer Konstituierung. Ende September 2001 wurde der Druck so stark, dass der Vorsitzende des slowenischen Teils der bilateralen Kommission keinen Sinn mehr in einer Mitarbeit bei diesem Projekt sah. In einem ausführlichen Brief benachrichtigte er den Staatssekretär beim Außenministerium, Dr. Iztok Simoniti, darüber. In seinem Brief betonte er hauptsächlich drei Gründe, die ihn veranlassten, von seinem Amt als Vorsitzender des slowenischen Teils der bilateralen Kommission zurückzutreten:

1. Nichtachtung der Vereinbarung von Salzburg, die auch von der österreichischen Diplomatie angenommen und in ihren diplomatischen Noten im Juli und August 2001 bestätigt wurde.

2. Den Versuch, die wissenschaftliche Forschungsarbeit mit der Forderung, der Öffentlichkeit auch die sog. Zwischenresultate zu präsentieren, als politisch orientierte Manifestation zu instrumentalisieren.
3. Die Umdeutung der mehr oder weniger zufälligen, persönlichen und unangekündigten Gespräche der beiden Vorsitzenden oder der Kommissionsmitglieder, die von der slowenischen Seite nie initiiert wurden, in offizielle Stellungnahmen der slowenischen Seite.

Die erwähnten Vorgänge ereigneten sich noch vor Zusammentreffen der bilateralen Kommission, um ihre Arbeit bzw. die Realisierung der Salzburger Vereinbarung zu besprechen.

Auf Wunsch des Außenministeriums willigte Prof. Nećak ein, den Vorsitz des slowenischen Teils der Kommission bis zum ersten Treffen der bilateralen Kommission am 12. Oktober 2001 zu behalten. Kurz davor entschloss sich der slowenische Außenminister, das vorbereitete Mandat der Kommission solle beim erneuten Treffen mit der österreichischen Außenministerin am 3. Oktober 2001 in Brdo nicht unterzeichnet werden; so wurde es den versammelten Journalisten nur vorgelesen. Die Kommission blieb so ohne schriftliches Mandat und ohne Ernennung und befand sich sozusagen am Anfang ihres Weges. Ihr Status war noch immer nicht festgelegt und die Entscheidung hätte schon vor Monaten, wie bei ihrem ersten Treffen vereinbart, getroffen werden müssen. Welch einen Sturm an negativer Kritik über Slowenien und den slowenischen Außenminister diese Entscheidung in Österreich und vor allem in Kärnten auslöste, kann in der damaligen österreichischen Kärntner Presse verfolgt werden. Das große (und nahezu einzige) Wort und die größte Aufmerksamkeit der Medien hatten dabei der Kärntner Landeshauptmann Jörg Haider und Prof. Stefan Karner.

Aber zur ersten Sitzung der bilateralen Kommission in Maribor, die in den Räumen der Pädagogischen Fakultät der Universität in Maribor am 12. Oktober 2001 stattfand, kamen die österreichischen Kollegen dennoch. Anstatt neun geladener Kollegen kamen elf; ein Kollege, der nicht geladen war, wurde entschuldigt. Die Arbeit verlief zwar nicht problemlos, jedoch korrekt. Statt der ursprünglich in Salzburg besprochenen 14 Themenbereiche wurden 13 bestimmt, den 14. Themenbereich sollten drei österreichische Kollegen vorbereiten. Dieser sollte das gesamte 20. Jahrhundert erfassen und Themen wie z. B. die Geschichte des alltäglichen Lebens, Frauenfragen ... bearbeiten. Wir legten folgende Themenbereiche fest, die für folgende Forscher zur Bearbeitung vorgesehen waren:

1. Die Slowenen in der Donaumonarchie um das Jahr 1910: Vodopivec, Rozman, Rumpler.
2. Die deutsch-österreichische : slowenisch-südslawische Beziehung im Ersten Weltkrieg 1914–1918: Vodopivec, Lukan.
3. Die Grenzfrage und die Kärntner Volksabstimmung 1918–1921: Vodopivec, Nećak, Beer.
4. "Weg von Österreich". Nationalisierungen in der Wirtschaft, Gesellschaft und Kultur 1918-1938: Dolenc, Lazarević, Malli.
5. Beziehungen Österreich-Slowenien 1918–1938: Lazarević, Suppan.
6. Die Deutschen in Slowenien – die Slowenen in Österreich 1920–1938: Repe, Malle.
7. Die "Deutschen" in Slowenien 1938–1948: Nećak, M. Ferenc, Karner.
8. Die Slowenen unter der nationalsozialistischen Gewalt: Godeša, Stuhlpfarrer.
9. Österreich – Slowenien, 1945–1955: Nećak, Suppan.
10. Slowenien und Österreich zwischen Ost und West, 1955–1991: Repe, Nećak, Suppan, Burz.
11. Österreich – Slowenien, 1991–2001: Repe, Valentin.

12. Die Österreicher im Spiegel der Slowenen im 20. Jahrhundert: Grdina, Wakounig.
13. Die Slowenen im Spiegel der Österreicher im 20. Jahrhundert: Grdina, Bruckmüller.
14. Themenbereich, der das Alltagsleben, Generationen im Zusammen-, Nebeneinander- und Auseinanderleben, Kultur und Kunst, Assimilation, Frauenfragen ... bearbeiten und von den Kollegen Stuhlpfarrer, Wakounig und Bruckmüller bis zum 15. 1. 2002 vorbereitet werden soll. Mehrere österreichische Kollegen wiesen nämlich darauf hin, dass bei den Themenbereichen konkrete Themen, wie z. B. Gesellschaft, Frauen und Kirche fehlten.

Es sollte auch über ein Schlusskapitel nachgedacht werden, das zukunftsorientiert sein sollte und aus der Geschichte des getrennten, gemeinsamen und des Lebens nebeneinander hervorgehen würde. Bei der ersten Plenarsitzung, die sich nach Absprache vor allem mit der endgültigen Präzisierung der Themen und der Bestimmung der Mitarbeiter befassen sollte, kam es bei den Themenbereichen nur zu kleineren Korrekturen, die Mitarbeiter aber sollten festgelegt sein. Es wurde erneut beschlossen, die Arbeit bis Ende 2003 abzuschließen und die zweite Plenarsitzung in Form eines wissenschftlichen Workshops am 28. 2. und am 1. 3. 2002 in Wien durchzuführen, wo für die Präsentation der Themenbereiche bis zu 30 Minuten zur Verfügung stehen werden.

In der Grundfrage kam es zu keiner Übereinstimmung: Wie soll die Arbeitsform beim wissenschaftlichen Workshop, der für die nächste Plenarsitzung der Kommission vorgesehen war, aussehen? Prof. Stefan Karner meldete sich sofort zu Wort und äußerte sozusagen "offiziell" den "Wunsch" des österreichischen Außenministeriums, das eine zumindest partielle öffentliche Bekanntmachung der sog. "Zwischenresultate" unserer Arbeit forderte. Die Rede war von zwei bis sechs Referaten, die einer breiteren Öffentlichkeit vorgestellt werden sollten. Sollte in die öffentliche Präsentation nicht eingewilligt werden, müsse er darüber dem Außenministerium berichten und die Unterstützung unserer Arbeit seitens des Ministeriums werde in Frage gestellt sein. Der Vorsitzende des slowenischen Teils der Kommission bezeichnete seine Aussage öffentlich als politischen Druck und stellte fest, er wolle keinesfalls in der Öffentlichkeit mit partiellen, unüberprüften, provisorischen und nicht koordinierten Resultaten auftreten. Alle Mitglieder des slowenischen Teils der Kommission unterstützten den Standpunkt ihres Vorsitzenden.

Prof. Karner wurde auf der österreichischen Seite nur von Prof. Suppan und Prof. Rumpler unterstützt, jedoch kam es zu keiner Annäherung der Standpunkte. So konnte also keine Vereinbarung über eine der Grundbedingungen für eine normale und unabhängige Arbeit getroffen werden.

Die Pressekonferenz nach der Plenarsitzung der Kommission in Maribor war gut besucht. Jedoch soll die Tatsache betont werden, dass Prof. Karner bei der Pressekonferenz erneut über die Probleme im Zusammenhang mit dem Avnoj-Beschluss sprach und diese hervorhob, weiters über den Status der "deutschen Minderheit" in Slowenien, die Rückgabe ihres Vermögens ..., obwohl diese Problematik bei der Sitzung überhaupt nicht zur Sprache gekommen war. Der Vorsitzende des slowenischen Teils der Kommission musste Karners Ausführungen auch an dieser Stelle öffentlich zurückweisen. Die im Protokoll festgehaltenen Beschlüsse leitete der slowenische Vorsitzende an alle slowenischen Teilnehmer weiter und auf Wunsch von Prof. Suppan auch an ihn.

Danach fanden weder auf fachlicher noch auf operativer Ebene Aktivitäten statt und Prof. Nećak blieb bis zu seinem endgültigen Rücktritt im März 2003 Vorsitzender des slowenischen Teils der Historikerkommission.

Von der österreichischen Seite erhielten wir nämlich bis Mitte Dezember 2001 nicht einmal eine Antwort, ob die österreichischen Kollegen das Protokoll erhalten hatten und ob sie mit den darin aufgenommenen Beschlüssen der ersten Sitzung übereinstimmen.

Allein die in den österreichischen Medien festgehaltene Zusammensetzung des österreichischen Teils der Kommission veranlasste am letzten Oktobertag 2001 den Kärntner Landeshauptmann Haider zu noch einem unqualifizierten Angriff. Seiner Aussage nach rekrutiere sich das österreichische Team mit Ausnahme der "zwei verlässlichen Kärntner Stefan Karner und Hellwig Valentin" aus "Nationalslowenen oder Agiteuren" und Haider versicherte: "Für uns wird das kein Ergebnis sein, das wir akzeptieren." Die Voraussetzungen für eine erfolgreiche Arbeit der Kommission waren also nicht die besten.

Die Befürchtungen einiger, man werde die Arbeit nicht wie geplant abschließen können, bewahrheiteten sich bald. Die zweite – allerdings eher technisch-planerische als inhaltliche – Sitzung der bilateralen Historikerkommission in Wien am 28. 2. und 1. 3. 2002 war gleichzeitig auch die letzte. Trotzdem haben wir, wenigstens auf der slowenischen Seite, während der ganzen Zeit die Arbeit fortgesetzt.

Die slowenische Seite konnte deshalb rechtzeitig, d. h. in Übereinstimmung mit dem abgesprochenen Zeitplan, ihre Arbeit vollständig durchführen. Für die entstandenen Komplikationen und die Nicht-Verwirklichung der oben angeführten Grundidee trägt der slowenische Teil der Kommission deshalb keinerlei Verantwortung.

Mitte Dezember 2001 reagierten die österreichischen Kollegen doch auf das Protokoll der ersten Sitzung der Kommission und schlugen Korrekturen vor, von welchen einige inakzeptabel waren, wie z. B. die Änderung der Zusammensetzung der Mitarbeiter bei den einzelnen Themenbereichen. Über die vorgeschlagenen Änderungen wurde bei der Sitzung weder diskutiert noch wurden darüber Vereinbarungen getroffen. Die Forderung nach einem öffentlichen gemeinsamen Workshop, vorgesehenen am 28. 2. und 1. 3. 2002 in Wien, wurde noch energischer, obwohl dies bei der Sitzung so nicht besprochen wurde; das Protokoll ist, wie wir wissen, eine Aufzeichnung der Wortmeldungen bei der Sitzung. Deshalb stellten die Mitglieder des slowenischen Teils der Kommission bei der Januarsitzung (2002) der Kommission einstimmig fest: "... dass sich die Absichten der österreichischen Seite, im Vergleich zu denen aus der Zeit der ersten Sitzung der Kommission am 12. 10. 2001 in Maribor, in keiner Hinsicht geändert haben. Die österreichische Seite fordert noch immer eine zumindest teilweise öffentliche Sitzung der Kommission, was die slowenische Seite schon damals klar zurückgewiesen hat. Aus diesem Grund wurde einstimmig der Beschluss gefasst, dass die slowenische Seite an der zweiten, für den 28. 2. und 1. 3. 2002 vorgesehenen Sitzung der Kommission in Wien nicht teilnehmen wird.

Die Mitglieder der Kommission kamen erneut zu der Feststellung, dass es der üblichen Praxis des wissenschaftlichen Arbeitens widerspricht, sowie auch der Arbeitserfahrung in ähnlichen Kommissionen und auch der Freiheit der wissenschaftlichen Forschung, die Zwischenresultate der Forschungsarbeit der Öffentlichkeit zu präsentieren, noch bevor über diese mit den österreichischen Kollegen in der Kommission diskutiert würde. Eine solche Forderung wird von den Mitgliedern der Kommission als politischer Druck wahrgenommen..."

Vielleicht war diese Einstellung des slowenischen Teils der Kommission der Grund für die nächste Überraschung im Januar: Der slowenische Teil der Kommission erhielt vom Außenministerium die Information, es sei mit der österreichischen Seite abgesprochen worden, dass bei der vorgesehenen zweiten Sitzung der bilateralen Kommission in Wien nur der Auftritt der beiden Außenminister öffentlich sein werde und die Kommission ungestört, ohne Anwesenheit der Öffentlichkeit arbeiten könne. Es schien, als ob wir Wissenschaftler Recht bekommen hätten und doch an der Sitzung in Wien teilnehmen werden. Nach erschöpfender Korrespondenz betreffend das Protokoll der ersten Plenarsitzung der bilateralen Kommission nahmen wir den Großteil der österreichischen Korrekturen an, jedoch entspricht das Protokoll deshalb nicht mehr ganz den

realen Wortmeldungen bei der Sitzung. Am 25. 1. 2002 bekamen wir das Einladungsschreiben der beiden österreichischen Kovorsitzenden Suppan und Karner für die zweite Plenarsitzung der Kommission in Wien.

Nachdem die beiden österreichischen Kovorsitzenden im Brief/Einladungsschreiben die Verwunderung des österreichischen Außenministeriums, der österreichischen Außenministerin und auch ihre eigene Verwunderung über unsere ablehnende Haltung betreffend den Vorschlag der Ministerin, die Sitzung solle doch zum Teil öffentlich sein, geäußert hatten, benachrichtigten sie die slowenische Seite, dass das offizielle Einladungsschreiben für die zweite Plenarsitzung in Wien vom österreichischen Außenministerium versendet wird. Sie beschrieben auch kurz den Sitzungsablauf, wobei der öffentliche Teil nur der Eröffnungsauftritt der beiden Außenminister sein sollte. Schon auf den ersten Blick ungewöhnlich war der vorgeschlagene Arbeitsinhalt der Plenarsitzung. An erster Stelle schlugen die beiden österreichischen Kovorsitzenden nämlich vor, man solle die endgültige Themenbereichliste, die endgültige Mitarbeiterliste, konkrete Vorstudien, den Terminkalender ... besprechen, mit einem Wort die Aufgaben, die schon das letzte Mal bei der Plenarsitzung in Maribor im Oktober 2001 festgelegt wurden. Offensichtlich war die politische Tatsache, dass die Plenarsitzung doch stattfinden wird, wichtiger als deren fachlicher Inhalt.

Per Fax erhielten wir am 28. 1. 2002 tatsächlich ein Schreiben vom österreichischen Außenministerium mit dem Einladungsschreiben für die Plenarsitzung in Wien. Beigelegt war auch das vorangehende Programm "Wiener Konferenz" "Österreich und Slowenien im 20. Jahrhundert". Auch vom slowenischen Außenministerium bekamen wir am 19. 2. 2002 das Einladungsschreiben und ein Programm über die Arbeit der Konferenz, sowie ein Programm über den Besuch des slowenischen Außenministers in Wien.

Diesmal hielt man sich auf der österreichischen Seite an die Absprache, die Sitzung wurde vereinbarungsgemäß organisiert und es wurde beschlossen, dass wir an der zweiten Sitzung der bilateralen Historikerkommission in Wien teilnehmen. An der 2. Plenarsitzung der Kommission nahmen zehn slowenische Mitglieder teil: Dušan Nećak, Peter Vodopivec, Božo Repe, Tone Ferenc, Franc Rozman, Igor Grdina, Mitja Ferenc, Ervin Dolenc, Žarko Lazarević und Boris Jesih.

In den Räumen der Diplomatischen Akademie in Wien begannen wir programmgemäß am Donnerstag, dem 28. 2. 2002 um 10 Uhr mit der 2. Plenarsitzung der bilateralen Kommission. Die österreichische Seite der Kommission wurde sogar von 18 Kollegen vertreten: Arnold Suppan, Stefan Karner, Siegfried Beer, Ernst Bruckmüller, Ulfried Burz, Claudia Fräss-Ehrfeld, Tamara Griesser Pečar, Walter Lukan, Augustin Malle, Reinhard Reimann, Helmut Rumpler, Gabriela Stieber, Karl Stuhlpfarrer, Hellwig Valentin, Wilhelm Wadl, Marija Wakounig, Rüdiger Malli (entschuldigt), Peter Tropper (wird noch eingeladen) – also von doppelt so vielen, wie im Juli 2001 zwischen Suppan und Vodopivec vereinbart, und von der doppelten Anzahl, wie von beiden Ministern im Oktober 2001 für die Kommission genannt. Es waren auch sechs Mitglieder mehr, als für die erste Plenarsitzung in Maribor deklariert wurden. Die Anzahl der Themenbereiche erweiterte sich aber nur um einen, von 14 auf 15. Von der slowenischen Seite nahmen an der Sitzung die zehn deklarierten und vereinbarten Kollegen teil.

Die Sitzung hatte einen ausgesprochen arbeits-planerischen Charakter. Wir wurden freundlich empfangen, nicht ohne protokollarische Ausrutscher. Die Sitzung wurde trotz größtem Zeitaufwand für die erneute Definierung der sog. Themenbereiche in einer konstruktiven Atmosphäre durchgeführt. Außer einem wurden nämlich alle Themenbereiche schon bei der ersten Sitzung der Kommission am 12. Oktober 2001 in Maribor definiert. Offensichtlich war die erneute Definierung der Themenbereiche notwendig,

denn die Kommission hatte sich auf der österreichischen Seite stark erweitert, vor allem durch die Historiker aus Kärnten. Abgesehen davon verlief die Arbeit ohne größere Zwischenfälle und in kollegialer Stimmung. Wir konnten alle 15 (nahezu gleichen) Themenbereiche genau definieren:

1. Die Habsburgermonarchie und die Slowenen: Lukan, Rozman, Rumpler, Vodopivec.
2. Die österreichisch-slowenischen Beziehungen im Ersten Weltkrieg: Lukan, Rozman, Rumpler, Vodopivec.
3. Die Grenzfrage (vom 1. 11. 1918): Beer, Nećak, Suppan, Vodopivec, Wadl.
4. "Entösterreichung" in Politik, Verwaltung und Kultur in Slowenien (Jugoslawien-"Großdeutschland"): Dolenc, Lazarević, Malli, Suppan.
5. Wirtschaftliche und gesellschaftliche Beziehungen zwischen Österreich und Slowenien 1928–1938: Karner, Lazarević.
6. Die Deutschen in Slowenien – Die Slowenen in Österreich 1920–1938: M. Ferenc, Malle, Reimann, Repe.
7. Die "Deutschen" in Slowenien 1938–1948: T. Ferenc, Karner, Nećak.
8. Die Slowenen und Sloweninnen unter der nationalsozialistischen Herrschaft: T. Ferenc, Godeša, Stuhlpfarrer, Wadl.
9. Österreich – Slowenien, 1945–1955: Beer, Fräß-Ehrfeld, Jesih, Nećak, Stieber.
10. Slowenien/Jugoslawien und Österreich zwischen Ost und West: 1955–1991; Burz, Jesih, Repe, Suppan.
11. Die Beziehungen zwischen Österreich und Slowenien im überregionalen und bilateralen Rahmen. Wirtschaft und Kultur, 1945–1991: Prinčič, Fräß-Ehrfeld, Gabrič.
12. Österreich – Slowenien nach 1991: Burz, M. Ferenc, Jesih, Repe, Stieber, Valentin.
13. Die Kirchen in Österreich und Slowenien im 20. Jahrhundert: Dolinar, Godeša, Griesser-Pečar, Tropper.
14. Generationen, Kunst und Kultur, Ausbildung, Alltagsleben und Alltagskultur in Österreich und Slowenien: Bruckmüller, Grdina, Stuhlpfarrer, Wakounig.
15. Das Bild vom Anderen (Mythen, Stereotypen, Symbole): Grdina, Wadl.

Es gelang uns auch, einen "Zeitplan" festzulegen (die "Abgabe aller 'Rohmanuskripte' bis 31. 10. 2002, eine Diskussion in Gruppen im November und Dezember bzw. im Januar und Februar 2003, das dritte Plenartreffen in Ljubljana am 6. und 7. 3. 2003 mit einer Diskussion über alle Themen ..."), die Arbeitsweise und -methoden, die Mitarbeiter für die einzelnen Themenbereiche zu bestimmen sowie die Form des Endergebnisses und wir waren der einheitlichen Meinung, dass auf beiden Seiten alle Archive für die Bedürfnisse unserer Arbeit offen zur Verfügung stehen müssen ... Nach fast einjährigen Vorbereitungen erreichten wir die "Startlinie".

Aber auch bei dieser Sitzung ging es nicht ganz ohne Komplikationen. Alle Mitglieder des slowenischen Teils der Kommission bereiteten nämlich für die Sitzung der Kommission die bereits in Maribor besprochenen kurzen Disskussionsbeiträge vor (3–11 Seiten, siehe den betreffenden Beschluss der Plenarsitzung aus Maribor), die wir bereit waren dort vorzustellen. Mehr als die Hälfte der österreichischen Kollegen hatte nichts vorbereitet bzw. hatte je nur eine Seite von irgendwelchen Richtlinien zur Behandlung der Themenbereiche. Trotzdem wurden die "Referate" ausgetauscht, jedoch unter der Bedingung, dass sie ausschließlich als Arbeitsmaterial verwendet werden und intern bleiben.

Es hatte den Anschein, dass die Arbeit unserer Kommission doch in ruhigere Gewässer kam. Man musste nur noch das Protokoll der 2. Plenarsitzung abwarten und der Weg für die gemeinsame Arbeit wäre offen. Die Erfahrungen aber waren nicht die besten: Das Protokoll der ersten Plenarsitzung der bilateralen Kommission wurde der öster-

reichischen Seite drei Tage nach Sitzungsende, am 15. 10. 2001 zugeschickt. Die Antwort samt Korrekturen des knapp zwei Seiten umfassenden Protokolls bekamen wir fast zwei Monate später, am 10. 12. 2001. Das zum zweiten Mal korrigierte Protokoll wurde von der slowenischen Seite schon am 28. 12. 2001 zurückgeschickt. Für zusätzliche Korrekturen brauchte die österreichische Seite wieder fast einen Monat, bis zum 25. 1. 2002. Das Protokoll wurde dann bei der 2. Plenarsitzung der bilateralen Kommission in Wien am 28. 2. 2002 angenommen.

Auf das Protokoll der 2. Plenarsitzung der bilateralen Kommission mussten wir mehr als vier Monate warten, bis zum 5. Juli 2002. Das Protokoll wurde allen Mitgliedern des slowenischen Teils der Kommission vermittelt und nachdem alle aus dem Urlaub zurückgekommen waren, schickten wir nach der Sitzung des slowenischen Teils der Kommission, die am 17. September 2002 stattgefunden hatte, am 27. 9. unsere Anmerkungen an den österreichischen Kovorsitzenden Suppan. Bis zum Tag, an dem diese Einleitung beendet wurde, erhielten wir keinerlei Antwort auf unsere übermittelten Bemerkungen.

Auf der slowenischen Seite verlief die Arbeit ungestört. Noch vor dem in Wien vereinbarten Termin – Ende Oktober 2002 – gab Kollege Dolinar seinen Teil des Textes über die kirchliche Problematik ab, kurz danach noch den Gesamttext, den er zusammen mit der österreichischen Kollegin Tamara Pečar-Griesser verfasst hatte. Auch die Texte der anderen Kollegen kamen termingemäß. Aus diesem Grund konnte Prof. Nećak am 13. 11. 2002 dem Kollegen Suppan folgendes E-Mail schicken: "... gestern hatte ich die Sitzung unseres Teils der Kommission. Ich teile Dir mit, dass unser Teil der Texte fast zu 100% vorbereitet ist. Teile mir bitte mit, wie es auf Eurer Seite aussieht. Ich schlage vor, dass wir uns zwischen 19. 12. und 21. 12., wenn ich ... in Wien sein werde, treffen, und die Art der weiteren Arbeit bzw. den Austausch der Texte besprechen..." Diesmal kam die Antwort relativ schnell. Am 19. 11. 2002 antwortete der Kovorsitzende Suppan: "... Ihr Slowenen seid offensichtlich fleißiger als die Österreicher, ich habe bisher nur fünf Manuskripte erhalten, werde aber die anderen sogleich mahnen. Dein Vorschlag, zwischen 19. und 21. 12. nach Wien zu kommen, um eventuell die Manuskripte auszutauschen, erscheint mir sehr vernünftig, denn die Texte sollten bis zum Treffen Anfang März bei Euch auch gelesen werden ... vielleicht läßt sich noch ein Treffen am 19. 12. vormittags arrangieren. Jedenfalls sollten wir vor Weihnachten zu irgendeinem Austausch kommen ...".

Alle Texte der slowenischen Autoren wurden laufend an das Außenministerium geschickt, so dass auch unser Außenministerium wusste, dass unsere Texte rechtzeitig vorbereitet waren, d. h. im Einklang mit dem bei der 2. Plenarsitzung der bilateralen Kommission in Wien abgesprochenen Terminplan. Genauer gesagt mit einer 11-tägigen Verspätung, bis zum 11. 11. 2002. Zusätzlich überreichte der slowenische Vorsitzende der bilateralen Kommission persönlich am 31. 3. 2003 dem Außenminister Dr. Rupel eine CD mit allen slowenischen Texten.

Zum Treffen zwischen dem Kovorsitzenden Suppan und Nećak kam es tatsächlich bei einem Arbeitsmittagessen im Campus der Wiener Universität am 19. 12. 2002. Prof. Suppan konnte die Manuskripte nicht austauschen, wie er selbst vorgeschlagen hatte, denn er hatte nur fünf, während der Vorsitzende des slowenischen Teils der bilateralen Kommission alle slowenischen Manuskripte in Digitalform mitgebracht hatte. Prof. Nećak versicherte Prof. Suppan erneut, dass die slowenische Seite im Einklang mit der bilateralen Vereinbarung bei der Sitzung der Kommission in Wien, der der Beschluss des slowenischen Teils der Kommision folgte, die Texte nur in 100%iger Form austauschen werde. Er schlug der österreichischen Seite einen Termin bis zum 1. 2. 2003 vor. Prof. Suppan stand der Realisierung dieses Vorschlags skeptisch gegenüber. Der Vorsitzende

des slowenischen Teils der Kommission benachrichtigte sofort nach seiner Rückkehr aus Wien das Außenministerium und den Außenminister über die entstandene Verspätung von einigen Monaten, die nicht durch die slowenische Seite hervorgerufen wurde, und über die Möglichkeit, dass aus diesem Grund die besprochene 3. Plenarsitzung in Ljubljana ausfallen könnte. Er betonte insbesondere, dass die slowenische Seite nur noch bis zum 1. Februar warten werde und dann, falls es nicht zu einem 100%igen Austausch der Texte kommen sollte, die Vorbereitungen für die Herausgabe eines Sammelbandes treffen werde, der zum vorgesehenen Termin, d. h. bis Ende 2003 erscheinen könnte.

Offensichtlich war sich der slowenische Außenminister, Dr. Dimitrij Rupel, der Lage zumindest auf prinzipieller Ebene bewusst. Am 9. Januar 2003 adressierte er einen freundlichen Brief an die österreichische Kollegin, Dr. Benita Ferrero-Waldner, in dem er sie unter anderem auf folgendes aufmerksam machte: "...Sehr geehrte Kollegin, neulich hatte ich ein Gespräch mit dem Vorsitzenden des slowenischen Teils der Expertengruppe der Historiker. Prof. Dr. Dušan Nećak teilte mir mit, dass die slowenischen Historiker schon vor einiger Zeit, zum vereinbarten Termin die Studien zu den festgelegten Themenbereichen vorbereitet hatten. Es sollte eine gemeinsame Arbeit mit den österreichischen Kollegen folgen, die aber den Großteil der Texte noch nicht vorbereitet haben. Heute wende ich mich an Dich mit der Bitte, die österreichischen Experten noch einmal auf die Wichtigkeit der Weiterführung dieses Projektes, wie wir es ursprünglich konzipiert haben, hinzuweisen ...".

Die österreichische Außenministerin ließ den Brief lange in der "Schublade" liegen. Fast zwei Monate wurde die Antwort vorbereitet, denn diese kam erst am 24. Februar 2003, nachdem eigentlich schon klar war, dass die vorgesehene 3. Plenarsitzung der bilateralen Kommission nicht stattfinden wird. In diesem Brief wies sie jegliche Verantwortung seitens Österreichs für die entstandene Lage zurück. Im Gegenteil: Sie nahm ihre Experten und deren Vositz entschieden in Schutz und wälzte die Verantwortung für die Komplikationen auf den Vorsitzenden des slowenischen Teils der bilateralen Kommission bzw. deren slowenischen Teil ab.

Was passierte in Wirklichkeit?

Bis zum vorgeschlagenen Termin (drei Monate nach dem vereinbarten Termin) am 1. 2. 2003 bekamen wir keinen österreichischen Text zugeschickt und auch keine Erläuterung. Mitte Februar 2003 kontaktierte der Kovorsitzende Suppan den slowenischen Vorsitzenden einige Male per Telefon und wollte wissen, was mit der vorgesehenen 3. Plenarsitzung der bilateralen Kommission sei. Es wurde ihm deutlich gesagt, dass nach Beschluss des slowenischen Teils der Kommission die Plenarsitzung wegen der mehrmonatigen Verspätung bei der Abgabe der österreichischen Texte nicht stattfinden werde, weil es dazu auch keine sachliche Grundlage gebe. Es wurde ihm die Argumentation wiederholt zur Kenntnis gebracht, dass alle slowenischen und österreichischen Texte gemäß den Absprachen bei den Plenarsitzungen zuerst übersetzt (nicht alle Mitglieder beider Teile der Kommission beherrschen nämlich beide Sprachen gut genug und deshalb sind Übersetzungen erforderlich) und dann von jeder einzelnen Seite durchstudiert werden müssten. Danach müssten die Texte in den festgelegten Gruppen diskutiert und aufeinander abgestimmt werden. Für diese Arbeit wurden deshalb im in Wien angenommenen Terminplan ganze vier Monate vorgesehen, von November 2002 bis Februar 2003. Mit einem Wort: Die Sitzung der Sitzung wegen wurde zurückgewiesen bzw. die Tatsache dass diese in erster Linie auf Wunsch / Bedarf der österreichischen Politik stattfinden sollte.

Die beiden österreichischen Kovorsitzenden suchten Hilfe bei ihrem Außenmini-

sterium und es folgte ein stärker werdender Druck auf den Vorsitzenden der slowenischen bilateralen Kommission sowie auf ihren slowenischen Teil, die 3. Plenarsitzung doch durchzuführen. Ende Februar begannen wir von der österreichischen Seite alle möglichen Formen ihrer Texte zu erhalten, von seriösen bis zu kurzen Thesen und sogar Entwürfe, die bereits bei der Plenarsitzung der Kommission in Wien vorgelegt wurden.

Noch mehr. Der österreichische Kovorsitzende Stefan Karner stellte in einem seiner scharfen Briefe, in dem er die bereits bekannten Forderungen der österreichischen Seite wiederholte, erneut die Forderung auf, ein Teil der 3. Plenarsitzung der bilateralen Kommission solle öffentlich sein. Unsere Antworten, versehen mit einer Reihe von entsprechenden Zitaten, basierten auf der Grundfeststellung, dass wir keine fachlichen Argumente zur Einberufung der Plenarsitzung der Kommission sehen, bevor die Texte auf der Arbeitsgruppenebene nicht in Übereinstimmung gebracht werden, wie es in Wien vereinbart wurde.

Die Korrespondenz brachte keinen Erfolg. Um den Druck noch zu verstärken und den Vorsitzenden des slowenischen Teils der bilateralen Kommission als unglaubwürdig erscheinen zu lassen, unternahm der Kovorsitzende Karner folgendes: Er bezog die österreichische Botschaft in Ljubljana unmittelbar in die Handlung mit ein, wahrscheinlich in der Hoffnung, der Vorsitzende werde vielleicht doch noch nachgeben. Durch einen diplomatischen Kurier schickte er dem Vorsitzenden des slowenischen Teils der bilateralen Kommission am 24. 2. 2003 zwei seiner Textentwürfe.

Alle Mitglieder des slowenischen Teils der bilateralen Kommission wurden laufend über das ganze Geschehen informiert und sie alle stimmten mit der Meinung des Vorsitzenden überein. Die Leitung der Kommission war also während der gesamten Zeit konsensuell und es ging in keinem Fall um eine eigenmächtige Tätigkeit des Vorsitzenden. Daher war der etwas spätere Verlauf der Ereignisse innerhalb des slowenischen Teils der bilateralen Kommission umso überraschender.

Der österreichische Druck ließ in den ersten Märztagen etwas nach, aber weiterhin wurden Manuskripte geschickt und unsere verlangt. Die Korrespondenz fand wieder nur zwischen Suppan und Nećak statt, und am 3. 3. und 7. 3. 2003, nachdem Suppan wieder ein paar Manuskripte geschickt hatte, versicherte er, dass der Großteil der Texte noch im März übermittelt wird. Auch innerhalb des slowenischen Teils der bilateralen Kommission begann man, die Lösung der entstandenen Situation aus einer anderen Sicht zu betrachten; man wäre bereit, dem österreichischen Druck nachzugeben und einen Teil der "Schuld" für die entstandene Situation auch auf der slowenischen Seite zu suchen.

Unter diesen Umständen wurde für den 10. 3. 2003 eine Sitzung des slowenischen Teils der bilateralen Historikerkommission einberufen. Wir tagten in den Räumen des Ausbildungszentrums der Stadtgemeinde in Ig. Die Diskussion war sehr lebhaft und es wurden Kompromissbeschlüsse gefasst, die am nächsten Tag an den Kovorsitzenden Suppan weitergeleitet wurden. In Übereinstimmung mit der Anregung von Prof. Suppan schlugen wir der österreichischen Seite vor, noch bis Ende März auf die "Rohmanuskripte" zu warten. Sollten diese nicht übermittelt werden, beschlossen wir, dass die slowenische Seite nach diesem Termin der österreichischen Seite diejenigen Texte schicken wird, die das Pendant zu den ihren darstellen. Auf diese Weise könnte man schon mit den Übersetzungen beginnen und sie vorraussichtlich im April beenden. Für Mai schlugen wir vor, Koordinationsbesprechungen nach Gruppen bzw. Themenbereichen abzuhalten und für Anfang Juni, in der Woche vom 3. – 10. 6. 2003, eine Plenarsitzung der Kommission in Ljubljana. Auf diese Weise könnte der viermonatige Verzug um einen Monat verkürzt werden und bei der Plenarsitzung könnten die bereits aufeinander abgestimmten Texte für alle festgelegten und vorgesehenen Themenbereiche behandelt werden.

Außer einem kurzen Dankeschön von Prof. Suppan für die geschickte Nachricht erhielten wir keine Antworten auf die übermittelten Vorschläge.

Die Diskussion bei der Sitzung des slowenischen Teils der Kommission am 10. 3. 2003 in Ig war, wie bereits erwähnt, lebhaft, stellenweise erregt, aber auch konstruktiv. Auch bei dieser Sitzung erwies sich, dass alle Mitglieder der Kommission eine einheitliche Stellung bezüglich der inakzeptablen Vorgangsweise des österreichischen Teils der Kommission bezogen, vor allem das Verhalten der beiden Kovorsitzenden betreffend. Meinungsverschiedenheiten unter den Mitgliedern der Kommission zeigten sich vor allem bei der Festlegung der weiteren Formen der Zusammenarbeit. Ein kleinerer Teil der Kommissionsmitglieder war der Meinung, man solle der österreichischen Seite nachgeben, der Vorsitzende und die Mehrheit der Kommissionsmitglieder waren für die Fortsetzung der bisherigen Form der Kommissionstätigkeit. Der Vorsitzende des slowenischen Teils der bilateralen Kommission nahm die Diskussion, vor allem wegen Äußerungen einiger der engsten Mitarbeiter und der einflussreichsten Mitglieder des slowenischen Teils der Kommission als ungerechtfertigte Kritik an seiner Arbeit auf. Prof. Nećak entschloss sich nach der Sitzung in Ig, wegen des für ihn gänzlich unannehmbaren Vorgehens der österreichischen Seite und auch aus gesundheitlichen Gründen endgültig und unwiderruflich sein Amt als Vorsitzender niederzulegen. Er teilte seine Entscheidung Ende März 2003 schriftlich und mündlich dem slowenischen Außenminister, Prof. Dr. Dimitrij Rupel, zusammen mit der Bitte mit, er möge aufgrund der ungerechtfertigten österreichischen Übergriffe seinen guten Ruf in Schutz nehmen.

Nach ein paar Monaten Windstille auf beiden Seiten und nach der Suche nach einem neuen Vorsitz für den slowenischen Teil der bilateralen Kommission, lud der slowenische Außenminister Dr. Rupel alle slowenischen Mitglieder der Kommission am 11. Juni 2003 zu einem Arbeitsmittagessen ein, um die Lage endgültig zu besprechen. Da der Außenminister abwesend war, leitete der Staatssekretär Iztok Mirošič das Gespräch und es wurde beschlossen, dass Prof. Dr. Božo Repe den Vorsitz übernehmen wird.

Der neue Vorsitzende verschaffte sich aufgrund des vom ehemaligen Vorsitzenden sorgfältig geführten Archivs einen Überblick über die bisherige Arbeit und über die Beziehungen zwischen dem slowenischen und österreichischen Teil der Kommission und bezog auch die eigene Sichtweise der Situation mit ein. Bei der Übernahme der Kommission machte er mit einer Bilanz über die bisherige Arbeit, die sich in keiner Weise von der des ehemaligen Vorsitzenden unterschied, alle Mitglieder des slowenischen Teils der österreichisch-slowenischen Kommission und die Zuständigen beim Außenministerium bekannt.

Am 8. September 2003 berief er den slowenischen Teil der Kommission ein. Bei der Sitzung wurde besprochen, dass der österreichischen Seite eine Sitzung in der ersten Oktoberhälfte vorgeschlagen wird, denn der österreichische, auf diplomatischem Weg vorgeschlagene Termin im September war zu kurzfristig, um ein Treffen organisieren zu können. Darüber verständigte Prof. Repe am 26. September 2003 in einem umfangreichen Brief auch den Kovorsitzenden des österreichischen Teils der Kommission, Arnold Suppan. Er schlug ihm eine gemeinsame zweitägige Sitzung beider Teile der Kommission in Slowenien (Ljubljana oder Umgebung) in der ersten Oktoberhälfte (in der 41. oder 42. Woche) vor und wies darauf hin, dass die Pflichten des slowenischen Teils der Kommission gegenüber dem Außenministerium bis Jahresende, wenn alle Texte abzugeben sind, erfüllt sind. Die slowenische Seite machte weiters den Vorschlag, man sollte bei der Sitzung nach einer kurzen und eher formellen Plenareinleitung in Gruppen arbeiten und vor allem festzustellen versuchen, ob es Sinn hat, Texte der einen und der anderen Seite aufeinander abzustimmen bzw. – wenn der Wille besteht – auf welche Art und Weise, da bereits mehrere Monate verloren gegangen sind. Aufgrund der Fest-

stellungen der einzelnen Gruppen würde man dann die Richtlinien festsetzen. Eine mögliche Lösung wäre auch die Herausgabe eines Sammelbandes ohne vorherige Abstimmungen, jedoch wurde vorgeschlagen, dies nach den Arbeitsgruppenberichten zu besprechen.

Um den bei der Zusammenarbeit mit der österreichischen Seite entstandenen Stillstand zu überwinden, beschloss die slowenische Seite, der österreichischen Seite die Texte in ihrer Gesamtheit zukommen zu lassen, obwohl sich einige österreichische Texte noch immer auf dem Niveau von Thesen befanden oder überhaupt fehlten. Der österreichischen Seite wurden so alle Texte ausgehändigt, außer dem Text des verstorbenen Dr. Tone Ferenc, der darauf bestanden hatte, dass beide Texte vorbereitet sein müssten

Im Oktober stellten auch einige Journalisten, die die Arbeit unserer Kommission verfolgten, fest, dass die Arbeit der Kommission stockte. Vanessa Čokl von der Mariborer Zeitung Večer bemerkte am 9. Oktober 2003, dass die gemeinsame Berichterstattung der österreichisch-slowenischen Kommission in Kürze beendet sein müsse, jedoch hat es den Anschein, dass dafür nicht genügend Hoffnung bestehe und es handle sich um "noch eine klassische Geschichte, wo die Politik der Fachwelt einen Auftrag erteilt, um heikle Themen von der Tagesordnung zu entfernen ..."

Dass man sich von den Resultaten der Arbeit der Kommission zumindest auf der österreichischen Seite durchaus politische Ziele erwarte, äußerte etwas später in einer seiner häufigen Polemiken in den slowenischen Zeitungen auch der österreichische Botschafter in Slowenien, Dr. Ferdinand Mayrhofer Grünbühel: "... Im Lichte des slowenischen Beitritts zur EU fragen die heutigen Österreicher, die aus Jugoslawien geflüchtet sind, oder ihre Nachkommen die österreichische Bundesregierung, warum sich niemand von der Unterdrückung und Vertreibung der deutschsprachigen Bevölkerung während der beiden Weltkriege und von der ethnischen Säuberung nach dem Zweiten Weltkrieg in Slowenien, zu deren Opfern auch unschuldige deutschsprachige Mitbürger gehörten, distanziert.

Weder Österreich noch Slowenien haben irgendeinen Grund, mit dem Finger auf den Anderen zu zeigen. Aus diesem Grund haben auch beide Regierungen die Expertengruppe der Historiker und Juristen gegründet, um im europäischen Geist gemeinsam diese tragischen Ereignisse zu bearbeiten."

Prof. Suppan antwortete auf den Überblick der bisherigen Zusammenarbeit, den Prof. Repe ihm geschickt hatte, fast einen Monat später, am 23. Oktober 2003. Er hatte eine andere Ansicht über die Wiener Plenarsitzung, jedoch blieb er bei seiner Behauptung, dass die österreichische Seite bis April 2003 zwölf Texte geschickt, während die slowenische Seite keinen einzigen ausgehändigt hätte. Seiner Meinung nach lag die Schuld für den Stillstand nicht nur bei der österreichischen Seite. Er schrieb, ihm und seinem Kollegen Karner sei es nicht gelungen, ein Treffen mit uns zu organisieren, er stimme aber einer eventuellen gemeinsamen Publikation zu, die seiner Meinung nach beim Klagenfurter Hermagoras Verlag erscheinen könne.

Beim Treffen mit dem Außenminister Prof. Dr. Dimitrij Rupel am 29. Oktober 2003 wurde dann die Vereinbarung getroffen, dass alle Texte, die die Themenbereiche der slowenischen Seite betreffen (dies galt auch für die Juristenkommission), bis zum 1. März 2004 abzuschließen seien und spätestens bis Ende 2004 publiziert werden müssen. Es wurde vorgeschlagen, Minister Rupel solle der österreichischen Außenministerin suggerieren, jede Seite solle für ihren Text und dessen Übersetzung in die deutsche bzw. slowenische Sprache und für die Redaktion Sorge tragen. Es wurde auch das Interesse geäußert, dass beide Bücher (das slowenische und das österreichische) als Einheit erscheinen sollten.

Bei der darauffolgenden Sitzung des slowenischen Teils der Kommission am 6. November 2003 wurden folgende wichtige Beschlüsse gefasst:

"Der Vorsitzende des slowenischen Teils der bilateralen Kommission, Prof. Repe, wird im Schreiben an Prof. Suppan:

- bedauern, weil sich die österreichische Seite für die vorgeschlagene gemeinsame Sitzung im Oktober 2003 in Slowenien nicht organisieren konnte;
- mit der Feststellung übereinstimmen, dass die weitere Abstimmung der Texte keinen Sinn hat, dass aber die gemeinsame Arbeit trotzdem einen großen Erfolg darstellt und dadurch die bisherige gute Zusammenarbeit der österreichischen und slowenischen Historiker ausgebaut wurde;
- mitteilen, dass die slowenische Seite in Übereinstimmung mit dem Vertrag mit dem Außenministerium der Republik Slowenien das Projekt mit Oktober 2003 abgeschlossen hat, sie aber verpflichtet ist, die Texte bis Ende 2004 zweisprachig (in slowenischer und deutscher Sprache) auch in gedruckter Form herauszugeben;
- den Wunsch äußern, dass die Texte des slowenischen und des österreichischen Teils der Kommission gleichzeitig und beide zweisprachig erscheinen sollten, jedoch kann der slowenische Teil der Kommission aufgrund der mit dem Außenministerium abgeschlossenen Verträge den Termin der Herausgabe nicht über den festgelegten Termin hinauszögern;
- vorschlagen – da es zur Abstimmung der Texte nicht gekommen ist –, dass die Mitglieder beider Teile der Kommission in ihren Texten die mit der anderen Seite ausgetauschten Texte nicht vor ihrer Herausgabe kommentieren;
- den Standpunkt des slowenischen Teils der Kommission überbringen, dass die Resultate der Öffentlichkeit nach Erscheinen beider Sammelbände präsentiert werden.

Die Mitglieder der Kommission werden daher die Endversion der Texte bis zum 1. März 2004 vorbereiten. Bei den Autoren, die bescheidenere Texte haben, ist es wünschenswert, dass sie diese in Übereinstimmung mit dem vorgesehehen Plan vervollständigen. Die letzte Abstimmung des gesamten Textes wird im März stattfinden (zwei- oder dreitägiges "Konklave"). Nach der Abstimmung werden die Texte zur Übersetzung freigegeben und spätestens bis Ende des Jahres 2004 wird deren Herausgabe erfolgen.

Es wurde der Redaktionsausschuss in folgender Zusammensetzung bestätigt (Dr. Dušan Nećak, Dr. Peter Vodopivec, Dr. Boris Jesih, Dr. Božo Repe), als potenzieller Herausgeber wurde das Institut für Geschichte an der Philosophischen Fakultät in Ljubljana vorgeschlagen. Die Veröffentlichung der Juristentexte in derselben Publikation bleibt offen. Wenn sich die slowenischen Juristen mit ihren Texten an den Termin halten werden, können sie in die Publikation miteinbezogen werden. Wenn die slowenischen und österreichischen Juristen den aufeinander abgestimmten Text zusammen vorbereiten werden, ist es sinnvoller, diesen in einer gesonderten Publikation herauszugeben.

Der Vorsitzende der Kommission wird Mag. Reinhard Reimann, einem der Mitglieder des österreichischen Teils der Kommission, der am 3. November 2003 aus eigener Initiative die Abstimmung der Texte zwischen Dr. Malle, Dr. Mitja Ferenc und Dr. Repe vorschlug, zur Information das Schreiben von Dr. Suppan übermitteln und ihm für seinen guten Willen unseren Dank aussprechen.

Die Anwesenden stimmten damit überein, den Sammelband dem verstorbenen Mitglied der Kommission, Dr. Tone Ferenc, zu widmen."

Nach der Sitzung wurde auch Kollege Suppan mit den Beschlüssen bekanntgemacht. Es wurde ihm vorgeschlagen, dass wir uns – da die Texte nicht aufeinander abgestimmt werden konnten – in der Veröffentlichung des gegenseitigen Kommentierens der erhaltenen Texte enthalten.

Am 11. 12. 2003 erhielten wir ein gemeinsames Schreiben der beiden Kovorsitzenden des österreichischen Teils der Kommission, in dem sie der slowenischen Seite ihr Beleid wegen des verstorbenen Prof. Dr. Tone Ferenc aussprachen und sie informierten, dass auch ihre Vereinbarung mit dem österreichischen Außenministerium in ein paar Monaten abläuft. Sie erklärten ihre Bereitschaft zu einer gemeinsamen Publikation und schlugen vor, das Werk beim Hermagoras Verlag in Klagenfurt herauszugeben. Zu diesem Zweck sollten sich beide Redaktionsausschüsse (auf der österreichischen Seite sollten den Redaktionsausschuss die Kollegen Suppan und Karner bilden) oder eventuelle "Vorbereitungsausschüsse" öfter treffen. Das erste Treffen beider Redaktionsausschüsse sollte im Dezember 2003 oder im Januar 2004 stattfinden.

Diesen Vorschlag – ausgehend von den bisherigen Erfahrungen – beantworteten wir am 25. Dezember 2003 mit unserem Vorschlag, wir sollten mit dem Treffen bis Ende März 2004 warten, wenn unsere Texte gemäß den vereinbarten Terminen zur Übersetzung abgegeben werden müssen. Dann könnte auch beurteilt werden, wie weit die österreichische Seite mit den Vorbereitungen sei und man könnte eine eventuelle gleichzeitige Herausgabe vereinbaren. Der Brief blieb unbeantwortet, beide österreichischen Kollegen wurden im März 2004 benachrichtigt, dass die slowenischen Texte zur Übersetzung freigegeben wurden und wir das Buch aus Anlass des Beitritts Sloweniens zur EU herausgeben möchten.

Das Endziel der österreichisch-slowenischen Historikerkommission, ein gemeinsamer aufeinander abgestimmter Text, wurde also nicht realisiert, was die slowenische Seite zutiefst bedauert. Die vorliegende Publikation ist aufgrund des Gesagten ein Torso. Es sind nur die nicht mit der österreichischen Seite aufeinander abgestimmten slowenischen Texte veröffentlicht, der Inhalt einzelner Beiträge ist bloß eine einseitige Sichtweise der bearbeiteten Thematik; auch einzelne Themen stimmen nicht ganz mit den vorgesehenen und festgelegten Themenbereichen überein. Trotzdem kann dem Kollegen Dr. Arnold Suppan beigepflichtet werden, der im bereits erwähnten Brief vom 23. Oktober 2003 festhielt: "Im Kontext der 30-jährigen Zusammenarbeit der österreichischen und slowenischen Historiker sind die Vorbereitung und der Austausch von mehr als zwölf Texten auf beiden Seiten, die viel neues Material und Anschauungen mit sich bringen, ein wichtiger Entwicklungsschritt und eine wahrscheinlich gute Grundlage für neue Forschungen und gemeinsame Diskussionen ...".

Auch die Redaktion des slowenischen Sammelbandes ist überzeugt, dass die Veröffentlichung der Texte sowohl der einen als auch der anderen Seite eine qualitative und objektive wissenschaftliche Diskussion anregen und dadurch zur Klärung der noch offenen historiographischen Fragen beitragen wird.

Aus dem Slowenischen übersetzt von Mateja Ajdnik–Korošec

Ljubljana, im März 2004 Die Redaktion

PETER VODOPIVEC

SLOVENCI IN HABSBURŠKA MONARHIJA

Slovenski zgodovinarji so habsburško monarhijo vse do osemdesetih let 20. stoletja slikali v precej temnih barvah. Pri oceni njenih temeljev so se zvečine strinjali z A.J.P. Taylorjem in omenjali, da so bili vse do njenega propada njeni nosilni stebri armada, birokracija, plemstvo in cerkev.[1] F. Zwitter je sicer ugotavljal, da samo z legitimizmom vojske, uradništva, plemstva in cerkve, ki je bil v ustavni dobi poleg vsega že v "dekadenci", ni mogoče "pojasniti dolgotrajnega obstoja monarhije", in je opozarjal, da je bil za njeno dolgoletno življenje potreben tudi določen konsenz njenih narodov. Nemcem in Madžarom naj bi bila tako monarhija predvsem sredstvo za dosego lastnih nacionalnih ciljev, za druge narode pa naj bi bila manjše zlo kot nevarnosti, ki bi jih lahko prinesel njen razpad. Čehi in Slovenci so se pač bali Velike Nemčije, Poljaki in Romuni carske Rusije, "Jugoslovani jadranskih dežel" pa italijanskega iredentizma. Monarhija je imela od leta 1848 po Zwittru tudi možnost, da bi se preoblikovala v federacijo narodov, toda ta "demokratična ideja" bi povzročila zaradi velikih razlik med habsburškimi narodi številne probleme, hkrati pa ni bila "nikoli ideja tistih, ki so bili na oblasti". Ko se je razplamtela svetovna vojna in je bilo notranjega konsenza konec, je bil zato propad monarhije neizbežen.[2]

V slovenski javnosti še danes priljubljeno oznako monarhije, ki razglaša Habsburško cesarstvo za "ječo narodov", sta v svojih prikazih slovenske zgodovine med obema vojnama uporabljala Ivan Prijatelj in Edvard Kardelj, toda po letu 1945 je v zgodovinskih razpravah, monografijah in učbenikih – razen v ponatisih njunih del[3] – skoraj ni več najti. Njene vztrajne prisotnosti v javnem spominu in diskurzu, pa tudi v šolskem pouku, zato ni lahko pojasniti (domnevati je mogoče le, da so nanjo – ob Prijatelju in Kardelju – vplivala predvsem literarna dela). Zgodovinarji so Habsburško monarhijo po drugi svetovni vojni zvečine prikazovali kot pretežno konservativno in Slovencem tujo državo, ki se je resda počasi spreminjala, modernizirala in demokratizirala, ki pa ob nadvladi Nemcev ni uspela zagotoviti narodne enakopravnosti in preprečiti agresivnih ponemčevalnih pritiskov, kar je ob naglem procesu germanizacije ob severni slovenski jezikovni meji in nemško nacionalnih geslih a la "Drang nach Suden" ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja posebej ogrožalo slovenski narodni razvoj. Sicer pa naj bi avstrijske vlade in dunajski dvor tudi drugače kazali kaj malo posluha za slovenske narodne želje in zahteve. Slovenci so po mnenju F. Zwittra kljub liberalnim geslom in zakonom o enakih jezikovnih in narodnih pravicah vse, "kar so sploh dosegli v času obstoja habs-

1 Habsburška monarhija A.J.P. Taylorja je bila v slovenščino prevedena že leta 1958. Vse do izida prevoda biografije Franca Jožefa Jeana Paula Bleda, ki jo je izdala Mladinska knjiga, Ljubljana 1990, je bila edina v slovenščini izdana monografska zgodovina Habsburške monarhije, in je ostala pomembno referenčno delo vse do danes.

2 Fran Zwitter, J. Šidak, V. Bodanov, Nacionalni problemi v habsburški monarhiji, Slovenska matica, Ljubljana 1962 (dalje: F. Zwitter, Nacionalni problem), str. 206–207.

3 Ivan Prijatelj, Slovenska kulturno politična in slovstvena zgodovina 1848–1895, I.–VI. del, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1955–1985; Edvard Kardelj, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1957 (Ljubljana 1971).

burške monarhije", dosegli v dobi konservativne Taaffejeve vlade, in še ti uspehi so bili kaj "skromni".[4] Za slovenske zgodovinarje, ki so od prve svetovne vojne dalje pisali o slovenski zgodovini, je bil tako propad dvojne monarhije slovenska "odrešitev", prehod v jugoslovansko kraljevino pa "osvoboditev", saj je ta – kljub razočaranjem in srbskemu pritisku k centralizmu – odpirala nove možnosti in perspektive slovenskemu narodnemu razvoju. V raznih razpravah je bilo slišati tudi misel, da bi jugoslovanski Slovenci, če bi ostali v monarhiji, zaradi nagle germanizacije doživeli usodo koroških sonarodnjakov, ki so po prvi svetovni vojni ostali v prvi in po letu 1945 v drugi avstrijski republiki in so na koncu iz razmeroma številčne manjšinske skupnosti postali zares prava manjšina.

Slovenski pogledi na monarhijo pa seveda, četudi prevladujoče odklonilni in kritični, niso bili nikoli povsem enotni. Zgodovinarji so kljub mračnemu slikanju dvorne in vladne politike priznavali, da so Slovenci v 19. stoletju naglo narodno in kulturno napredovali in se iz naroda, ki je imel konec 18. stoletja le nekaj odstotkov pismenih, v nekaj manj kot stoletju razvili v narod, ki je po pismenosti zaostajal le še za "zgodovinskimi" narodi Cislajtanije (Nemci, Čehi in Italijani). To naj bi bil predvsem rezultat liberalne šolske zakonodaje iz let 1849 (za srednje šole in univerze) in 1869 (za osnovno šolstvo), ki je kljub problematičnemu prepuščanju odločitve o učnem jeziku deželnim in lokalnim oblastem ter nenemškim narodom neprijazni jezikovni politiki tudi za Slovence pomenila "velikanski napredek".[5] Ugodne posledice za slovenski narodni razvoj naj bi imeli še drugi liberalni zakoni, ki so širili svobodo tiska in združevanja in narodom Cislajtanije ne glede na njihovo velikost in zgodovino omogočili, da so izoblikovali svojo mrežo političnih, kulturnih in družabnih organizacij ter svoj tisk in časopisje. Slovenci so bili ob koncu 19. stoletja, kot je večkrat opozoril Vasilij Melik, tako razvit narod s svojim jezikom, svojimi glasili, živahno književno produkcijo, s pestrim kulturnim in društvenim življenjem ter nedvoumno politično voljo. Melik je proti koncu osemdesetih let celo odkrito podvomil, da bi v monarhiji "prevladali dezintegracijski tokovi", če bi ne bilo vojne, in menil, da je "vojna vse odločila".[6] Po njegovem mnenju so se sicer Slovenci čutili upravičeno ogrožene od "daleč močnejšega nemštva", toda pri tem so se zavzemali za preoblikovanje monarhije in ne njeno rušenje, saj so navezani na dinastijo videli v dvojnem cesarstvu svojo domovino in trdno zaupali, da se bo "tisočletni boj med germanstvom in slovenstvom" končal s slovansko zmago. Ob rastočih nacionalnih konfliktih naj bi bilo tako v "istem času in istem prostoru" – ob "mržnji in sovraštvu" – tudi mnogo sodelovanja, pripravljenosti na kompromise in celo odkritih prijateljskih vezi, najrazličnejši predlogi za preureditev Habsburške države pa naj bi kazali ne le na njeno notranjo krizo, temveč tudi "življenjsko silo", saj "za umirajoče navadno ne delamo programov".[7]

Sodobno slovensko stališče je tako, da je bila Habsburška monarhija protislovna tvorba, ki ni imela niti v 18., niti v 19. stoletju integracijske in centralizatorske moči, da bi učinkovito odpravila partikularizme in dosegla zahodnoevropskim kraljestvom podobno notranje poenotenje. Njene dinastične in državne ustanove so bile sprva (v 18. stoletju) prešibke in preohlapne in nato (v 19. stoletju) pretoge in premalo moderne, da bi zelo različne narode tesneje povezale med seboj ali celo spodbudile oblikovanje trdnejših, sodobnejših občutij dinastičnega in državnega patriotizma, ki bi lahko tekmovala

---

4 F. Zwitter, Slovenci in habsburška monarhija, O slovenskem narodnem vprašanju, Slovenska matica, Ljubljana 1990 (dalje: F. Zwitter, O slovenskem narodnem vprašanju), str. 17.

5 J. Pleterski, Slovenci 1848–1918, Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašnju, Obzorja Maribor 1981, str. 252.

6 Vasilij Melik, Leto 1918 v slovenski zgodovini, Zgodovinski časopis 42/1988, št. 4, str. 526.

7 Prav tam, str. 525–526.

z vedno močnejšimi čustvi narodne pripadnosti.[8] Avstrijske (in na Ogrskem ogrske) vlade so bile tudi v zadnjih desetletjih pred prvo svetovno vojno ujetnice nemškega (in ogrskega) nacionalizma in zato nesposobne zagotoviti kompromis med nasprotujočimi nacionalnimi pričakovanji in interesi. Čeprav so bile razlike med Cislajtanijo in Translajtanijo velike in državne ustanove v zahodnem delu cesarstva mnogo bolj demokratične kot v vzhodnem, ni imel tudi državni vrh v Cislajtaniji ne moči in ne volje, da bi se spopadel s temeljitejšo državnopravno reformo v smeri federalizacije. Slovenci so se v takšnih razmerah v dobrem stoletju – od konca 18. do konca 19. stoletja – iz socialno šibke in nestrukturirane etnično-jezikovne skupine razvili v zrel in moderen narod z jasnimi političnimi cilji in narodnim programom, toda za njihove želje in zahteve v vladnih strankah in na dvoru zvečine ni bilo posluha. Vseeno so bili nasprotniki dinastije in monarhije med Slovenci kljub ponekod zelo zaostrenim nemško-slovenskim nacionalnim konfliktom še med prvo svetovno vojno skromna manjšina, medtem ko je velika večina prebivalstva s strankarskimi voditelji vred vse do leta 1918 upala, da bo končno prišlo do državnopravne reforme, s katero se bo habsburško cesarstvo spremenilo v federalno državo, ki bo "vsem narodom dajala pravico in varstvo".[9]

I

Slovenci so bili eden najmanjših narodov Habsburške monarhije (leta 1910 so z 1.253.148 ljudmi predstavljali 4.48% vsega prebivalstva Cislajtanije),[10] toda hkrati so bili po upravni plati tudi eden najbolj razdeljenih, saj so živeli v šestih avstrijskih deželah (na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem, na Goriško-Gradiščanskem, v Trstu z okolico in v Istri), okoli 60.000 pa naj bi jih bilo še na Ogrskem in med 30.000 do 40.000 v Italiji (v Reziji in v zgornjem porečju Nadiže in Tera). V avstrijskih deželah so bili Slovenci, kar zadeva narodno opredelitev prebivalstva, v večini le na Kranjskem in Goriškem, Kranjska pa je bila z 94% Slovencev tudi edina med avstrijskimi kronovinami, ki je od 80-tih let 19. stoletja uradno veljala za večinsko slovensko deželo. Šibkejšo večino kot na Kranjskem so imeli Slovenci na Goriškem, kjer jih je bilo 62%, povsod drugod pa so bili v manjšini, saj naj bi jih bilo v Trstu in okolici okoli 30% prebivalstva, na Štajerskem 29%, na Koroškem nekaj več kot 21% in v Istri 14%.

Slovenski položaj v posameznih deželah je še poslabševal kurialni volilni sistem, zaradi katerega so imeli Slovenci v deželnih zborih in odborih precej bolj šibko zastopstvo, kakor bi ga glede na delež prebivalstva lahko imeli. Na Kranjskem je imelo tako npr. 5% nemško govorečih Kranjcev v deželnem zboru 28% poslancev že zato, ker so imeli v rokah veleposestniško kurijo. Na Štajerskem niso uspeli Slovenci nikoli doseči več kot 13% poslancev v deželnem zboru, ker so poslanska mesta veleposestva, trgovskih zbornic in mest zasedli predstavniki nemških strank. Podobne so bile razmere tudi na Goriškem in v Istri, kjer so imeli neproporcionalni delež poslanskih mest italijanski zastopniki.[11] Slovenci so imeli na ta način večino le v kranjskem deželnem zboru in sicer v letih 1867–1874 in od leta 1883 naprej, edino na Kranjskem pa so v navedenih letih prevladovali tudi v deželnem odboru. Na Goriškem so imeli v deželnem zboru skoraj

8 Peter Vodopivec, Slovenci v 19. stoletju: miti in stvarnost, Temeljne prelomnice preteklih tisočletij, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana 2001, str. 74.

9 Tako A. Korošec 20. maja 1913 v državnem zboru. Cit. po: Vasilij Melik, Slovenci in avstrijska država 1848–1918, Grafenauerjev zbornik, ZRC-SAZU, Ljubljana 1996, str. 527.

10 F. Zwitter, Nacionalni problemi, str. 224.

11 Vasilij Melik, Volitve na Slovenskem, Slovenska matica, Ljubljana 1965 (dalje: V. Melik, Volitve), str. 6–7.

enako število zastopnikov kot italijanske stranke (naprej 11:10, nato 14:15 v italijansko korist), deželni glavarji pa so bili ves čas Italijani. Italijani so bili kljub temu, da jih je bilo v deželi le 38%, ves čas deželni glavarji tudi v Istri, italijanski zastopniki pa so prav tako prevladovali v istrskem deželnem odboru. Na Štajerskem so uspeli dobiti Slovenci v deželnem odboru največ dva zastopnika, v Trstu so imeli 15% občinskih svetovalcev, najslabši pa je bil slovenski položaj na Koroškem, kjer so imeli v začetku 20. stoletja v deželnem zboru le dva poslanca (5% vseh deželnozborskih zastopnikov), v deželnem odboru pa so bili brez predstavnika.[12] Z volilno reformo in uvedbo splošne kurije leta 1908 se je število slovenskih zastopnikov z izjemo na Koroškem povsod povečalo, toda opisana nacionalna razmerja se niso občutneje spremenila. Deželni glavarji so bili Slovenci samo na Kranjskem (prvič za dva meseca leta 1871 in nato od 1888 naprej), Kranjska pa je imela za časa Taaffejeve vlade tudi slovenskega deželnega predsednika (v letih 1880–1893 je to funkcijo opravljal sicer vladi lojalni, vendar nedvoumno slovensko narodno opredeljeni uradnik Andrej Winkler). V drugih deželah s slovenskim prebivalstvom so bili deželni glavarji Nemci ali Italijani, deželni predsedniki pa so bili povsod le Nemci. V državnem zboru so Slovenci dosegli število poslancev, ki je ustrezalo številu slovenskega prebivalstva šele po odpravi kurij in uvedbi splošne moške volilne pravice leta 1907 (od tedaj je bilo v državnem zboru 24 slovenskih poslancev). Slovenci v isti sapi razen nekaj dvornih svetnikov in konzulov, ki so delovali v avstrijskih diplomatskih zastopništvih, niso imeli pomembnejših državnih uradnikov, edini slovenski minister pa je bil sicer zmerno liberalni, vendar politično in narodno ne vidneje opredeljeni dr. Ivan Žolger, ki je bil v letih 1917–18 brez posebnih pooblastil minister brez listnice.

Od opisanih nacionalnih razmerij in politik avstrijskih vlad je bilo nato odvisno tudi uresničevanje 19. člena avstrijskega državnega zakona iz leta 1867 o enakopravnosti deželnih jezikov v šolah, v uradih, na sodiščih in v javnem življenju, ki je bila vse od leta 1848 ena osrednjih slovenskih narodnopolitičnih zahtev in ena glavnih točk slovenskega narodnega programa. O učnem jeziku osnovnih šol so odločali deželni šolski sveti, ponekod tudi občinska zastopstva in njihova jezikovna politika je bila odvisna od konkretnih narodnih in političnih razmer v deželi. Slovenščina se je na ta način do prve svetovne vojne kot učni jezik v osnovnih šolah v večjem obsegu uveljavila le na Kranjskem, na spodnjem Štajerskem in na Primorskem. Na Kranjskem so bile po letu 1900 slovenske vse ljudske šole z izjemo na Kočevskem, v Beli peči in Ljubljani, kjer so bile poleg slovenskih osnovnih šol tudi nemške. V slovenskih šolah je bila nemščina obvezni predmet od tretjega razreda naprej, podobno kot je bila v nemških obvezni predmet slovenščina, le da je bil položaj slovenščine v nemških šolah precej slabši kot nemščine v slovenskih. Slovensko šolstvo je razmeroma naglo napredovalo tudi na Primorskem, vendar na Krasu in na Goriškem hitreje kakor v tržaški okolici, na Tolminskem in v Istri. Slovenskim šolam sta se posebej upirali italijanski večini v Gorici in v Trstu.V Gorici, kjer so leta 1880 ob nekaj manj kot 21.000 prebivalcih našteli nekaj več kot 3400 Slovencev (16,3%), je bila občinska slovenska osnovna šola po dolgotrajnem odporu mestnega sveta ustanovljena šele leta 1895, v Trstu pa so bila prizadevanja po podobni občinski šoli v mestu brezuspešna.[13]

Slovenske osnovne šole so pred prvo svetovno vojno prevladovale tudi na spodnještajerskem podeželju, medtem ko so bile v trgih in mestih z nemško večino v občinskih zastopstvih zvečine samo nemške (in le ponekod ob nemških tudi slovenske). Mnogo slabši je bil položaj slovenskega šolstva na Koroškem, kjer so si uspeli Slovenci v 90-tih

12 Vse po Melikovih podatkih.

13 Drago Pahor, Pregled razvoja osnovnega šolstva na zahodnem robu slovenskega ozemlja, Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969, Slovenski šolski muzej, Ljubljana 1970, str. 247–267.

letih ob ljudski šoli na Jezerskem priboriti še osnovne šole v Globasnici, v Šmihelu, v Selah in sv. Jakobu v Rožu, vendar so bile prve tri že v začetku 20. stoletja zopet preoblikovane v utrakvistične, torej nemško-slovenske. V t. i. utrakvističnih šolah (vseh je bilo na slovenskem delu Koroške 87) je bila slovenščina učni jezik le v prvem, morda še v drugem razredu, nato pa je bila učni jezik le še nemščina. Ko se je v osemdesetih letih 19. stoletja boj za šole in mladino zaostril in je z ene strani na Koroško in Štajersko, pa tudi na Kranjsko širil svoj vpliv Schulverein, z druge pa v primorska mesta italijanska Pro patria, je bila v Ljubljani ustanovljena tudi slovenska narodno obrambna šolska organizacije Družba sv. Cirila in Metoda (1885). Družba je imela leta 1914 na Primorskem, Štajerskem in Kranjskem 21 vrtcev za predšolske otroke in 8 osnovnih šol, od tega tri v Trstu in po eno v Gorici, v Krminu, v Mariboru, v Muti in Šentrupertu na Koroškem. Na Goriškem sta vrtce in šole od 80-tih let ustanavljali tudi politično društvo Sloga in za njo nadstrankarsko združenje Šolski dom.

Medtem ko so o učnem jeziku osnovnih šol odločali deželni šolski sveti, je bila odločitev o učnem jeziku v gimnazijah v rokah šolskega ministrstva, torej vlade. Kot piše Hannelore Burger so gimnazije in realne gimnazije z nemškim učnim jezikom po letu 1900 v Cislajtaniji naglo izgubljale svojo dotedanjo dominatno vlogo, njihov delež v celotnem številu gimnazij pa naj bi se samo v letih od 1903/4 do 1913/14 znižal za 10% (od 52,2% na 42,6%).[14] Slika je seveda nekoliko drugačna, če jo pogledamo s stališča širjenja vloge "deželnih" jezikov v gimnazijskem pouku in zlasti ustanavljanja gimnazij le z "deželnim", v slovenskem primeru slovenskim učnim jezikom. Na ozemlju s slovenskim prebivalstvom je bila namreč do leta 1914 ob skupno 20 državnih in zasebnih gimnazij in realnih gimnazij ustanovljena samo ena povsem "slovenska" državna gimnazija in sicer leta 1913, ko je bila dotedanja nemška gimnazija v Gorici (zaradi vedno bolj glasnega nezadovoljstva slovenskega in italijanskega oz. furlanskega prebivalstva je imela od leta 1910 slovenske in italijanske vzporednice) razdeljena v tri povsem samostojne gimnazijske ustanove: nemško, italijansko in slovensko.[15] Slovenci so že leta 1905 svojo gimnazijo dobili tudi v Šentvidu pri Ljubljani, toda to je bila zasebna gimnazija, ki jo je ustanovila ljubljanska škofija. Vse ostale gimnazije so bile utrakvistične, nemško-slovenske ali povsem nemške oziroma italijanske. Na Kranjskem so bile tako nemško-slovenske štiri gimnazije, v katerih je bila od Taaffejeve dobe v nižjih razredih učni jezik slovenščina, v višjih pa se je slovenščina pri nekaterih predmetih uveljavila zlasti v zadnjem desetletju pred prvo svetovno vojno, vendar njena vloga ni bila povsem enaka. Dve državni gimnaziji na Kranjskem, ena v Kočevju, druga v Ljubljani, sta bili povsem nemški. Slovenci so si s težavo in v hudih sporih z nemškimi sodeželani priborili nekaj vzporednic s slovenskim učnim jezikom tudi na nižjih gimnazijah v Mariboru in v Celju (celjske vzporednice so leta 1895 sprožile celo vladno krizo in njen padec), toda gimnazija v Ptuju in vse tri gimnazije na Koroškem so bile le nemške. Gimnazije na Tržaškem in v Istri so bile prav tako le nemške ali italijanske. Slovenščino so kot učni predmet sicer v vseh deželah s slovenskim prebivalstvom poučevali tudi na neslovenskih gimnazijah, vendar je bila obvezna le za dijake, ki so se zanjo posebej prijavili.

Nič boljši kot na gimnazijah ni bil položaj slovenščine na strokovnih šolah. Realke so bile razen v Trstu, kjer je bil učni jezik dveh občinskih realk italijanski, vse nemške, le realka v Idriji je bila nemško-slovenska, pred prvo svetovno vojno pa je imela pri

14 Hannelore Burger, Sprachenrecht und Sprachgerechtigkeit in österreichischen Unterrichtswesen 1867–1918, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1995, str. 236–237.

15 Branko Marušič, O gimnaziji v Gorici, nekdanjem "ognjišču omike" za Slovence na Goriškem, Primorski čas pretekli, Založba Lipa, Koper 1985, str. 130.

verouku v prvih dveh razredih slovenske vzporednice tudi realka v Gorici. Slovenska meščanska šola je bila dolga leta le v Postojni, leta 1913 pa naj bi bila ustanovljena tudi v Žalcu. Povsem slovensko je bilo le žensko in moško učiteljišče v Gorici. Učna jezika zasebnega ženskega uršulinskega učiteljišča v Škofji Loki in državnega moškega in ženskega učiteljišča v Ljubljani sta bila nemščina in slovenščina, na učiteljišču v Ljubljani celo s prevlado nemščine. Slovenščina je bila tudi učni jezik mestnega dekliškega liceja in trgovske šole v Ljubljani, kmetijskih šol v Gorici, v Grmu pri Novem mestu in v Šentjurju, petih obrtnih šol ter več gospodinjskih šol in sedem šol za ročna dela. To pa je bilo tudi vse.

Sestavni del slovenskih narodnih zahtev je bila vse od leta 1848 tudi zahteva po slovenski univerzi v Ljubljani. Avstrijske oblasti so leta 1848 pod pritiskom slovenskih državnozborskih poslancev in pobud profesorjev dotedanjega, z reformo srednjih šol in univerz odpravljenega ljubljanskega liceja celo pristale na stolico za civilno in kazensko pravo v kranjski prestolnici. Toda že naslednje leto so slovenska predavanja, ki so se že začela, prestavile v Gradec, kjer so nato v okviru pravne fakultete potekala do leta 1854 (v okviru teološke pa celo dve leti več). Šolsko ministrstvo je ponovno pristalo na ustanovitev vzporednih slovenskih stolic na graški pravni fakulteti leta 1870, toda tokrat sta uresničitev odločbe preprečila graška univerza in državni zbor (zadnji ni odobril sredstev za učiteljska mesta).[16] Zahteva po slovenski univerzi je postala zopet aktualna konec 19. stoletja, ko sta kranjski deželni zbor in ljubljanski mestni svet podprla predlog ustanovitve univerze v Ljubljani in v ta namen osnovala vsak svoj vseučiliški sklad. Predlagatelje so k zavzemanju za slovensko univerzo spodbujali zgledi drugih slovanskih narodov (Poljaki so dosegli polonizacijo univerz v Krakovu in Lvovu leta 1867, leta 1874 so dobili univerzo v Zagrebu Hrvati in leta 1882 univerzo v Pragi Čehi), svoje zahteve pa so podprli tudi s podatki o habilitiranih slovenskih strokovnjakih na avstrijskih in nemških univerzah. Vse to pa ni omajalo avstrijskih vlad, ki so misel na slovensko univerzo vztrajno zavračale. Slovenski študentje so tako do propada monarhije odhajali na študij na Dunaj, v Gradec, v Prago, pa tudi v Krakov, njihovo število, ki se je do konca 19. stoletja gibalo okoli 300–400, pa je okoli leta 1900 že preseglo 650 in se pred prvo svetovno vojno približalo številki 1000.[17]

Podobno počasi kot v šolstvu se je slovenščina uveljavljala v uradih in na sodiščih. Jezik medsebojnega dopisovanja državnih uradov in sodišč je bila v vseh deželah s slovenskim prebivalstvom, vključno s Kranjsko vse do propada monarhije nemščina oziroma ponekod na Primorskem tudi italijanščina. Drugače naj bi bilo z jezikovno prakso v komuniciranju in dopisovanju s strankami, ki naj bi se načelno ravnala po jeziku strank, vendar so bile v tem pogledu razmere po deželah, krajih, uradih in sodiščih zelo različne, na eni strani odvisne od uradnikov, na drugi pa tudi od strank, saj mnoge med njimi zaradi jezika niso bile pripravljene tvegati konfliktov in zato niso vztrajale pri svojih jezikovnih pravicah. Slovenščina je bila tako tudi, kar zadeva urade in sodišča, v najboljšem položaju na Kranjskem, vendar je postala tudi v tej deželi z nemščino res enakopravna šele v začetku 20. stoletja. Že na Štajerskem so bile razmere precej slabše, saj so si morale stranke, ki so imele opravka s tamkajšnjimi uradi in sodišči zvečine vedno znova izboriti komunikacijo v slovenščini. Na Koroškem se je položaj slovenščine od začetka 20. stoletja naglo slabšal in so uradi postopoma povsem

16 Fran Zwitter, Višje šolstvo na Slovenskem do leta 1918, Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani, Univerza v Ljubljani 1969, str. 46–47.

17 Vasilij Melik-Peter Vodopivec, Slovenski izobraženci in avstrijske visoke šole 1848–1918, Zgodovinski časopis, 40/1986, št. 3, str. 271–274.

opuščali dvojezično jezikovno prakso. Boljše so bile zopet razmere na Primorskem, kjer se je slovenščina ponekod (posebej na Goriškem) hitreje in drugod (v Trstu) počasneje uveljavljala, kjer pa se je ob uradnikih in sodnikih, ki so znali samo nemško in italijansko, povečevalo tudi število takšnih, ki so znali še slovensko.

Tudi v deželnih zborih in odborih je bila slovenščina z nemščino res enakopravna le na Kranjskem in z italijanščino na Goriškem. Povsem drugačne so bile zopet razmere na Koroškem in v Istri, kjer je bil odpor proti rabi slovenščine v deželnih zborih in odborih zelo močan. Uradni prevodi državnega uradnega lista so izhajali v "deželnih" jezikih, torej tudi slovenščini, toda avtentično vrednost izvirnika je imelo le nemško besedilo. Deželni uradni listi pa so izhajali v "deželnih" jezikih, tako tudi v slovenščini. V državnem zboru so sicer slovenski poslanci spregovorili slovensko že ob prisegi leta 1867, toda vse do prve svetovne vojne so nato v veliki večini govorili le v nemščini in so šele od začetka 20. stoletja v nemške govore vpletali tudi nemške stavke in odstavke, s katerimi so poudarjali svoje zahteve po jezikovni enakopravnosti. Takšna praksa je bila seveda bolj ali manj neizogibna, saj nenemških govorov v državnem zboru niso prevajali in jih vse do leta 1917 celo niso beležili v stenografske zapisnike.[18]

Slovenci so torej do začetka prve svetovne vojne v vseh pogledih dosegli največ na Kranjskem, kjer tudi po štetjih prebivalstva v letih 1880–1910 razen na Kočevskem in v Beli peči ni imela nobena občina več nemške večine. Povsem drugačen je bil položaj že na spodnjem Štajerskem, kjer se je nemški vpliv vztrajno večal in je število občin z nemško večino z neprizanesljivo nacionalno ofenzivo nemških strank v istem obdobju poraslo od 18 na 34.[19] Na Koroškem so bile razmere za Slovence še slabše, saj se je število prebivalcev s slovenskim občevalnim jezikom pri štetjih prebivalstva v tridesetih letih znižalo za 20%, od 71 občin s slovensko večino leta 1880 pa jih je bilo leta 1910 večinsko slovenskih le še 59. Da ti procesi niso bili naravni in niso potekali sami od sebe kažejo podatki o razmerjih med slovenskim in italijanskim oziroma furlanskim prebivalstvom na Goriškem, v Trstu z okolico in v Istri, ki se z izjemo v mestih, kot sta bila Gorica in Trst, niso vidneje spreminjala; nasprotno, v Gorici se je delež slovenskega prebivalstva kljub italijanskim pritiskom celo občutno povečal (leta 1910 35,1%), v Trstu pa se slovenski doseljenci niso več italianizirali, slovensko meščanstvo pa se je tudi gospodarsko krepilo.

Vse to je potrjevalo prepričanje mnogih Slovencev, da jim grozi nevarnost predvsem s strani Nemcev in manj s strani Italijanov. Vseeno tudi slovensko stališče do Nemcev ni bilo le enotno odklonilno. Slovenski politiki in narodni ideologi so Nemce vse do konca 19. stoletja, pa tudi v letih pred prvo svetovno vojno delili v več skupin. V prvi so bili "nemškutarji", ki so bili – kot narodni odpadniki in "nacionalni tatovi" – deležni največjega zaničevanja. V drugi so bili veliko Nemci in občudovalci cesarske Nemčije, "prusaki", "pangermani" in "bismarkovci", ki so s svojimi velikonemškimi težnjami po splošni oceni ogrožali ne le nenemške narode v monarhiji, temveč tudi dinastijo in vso državo. V tretji pa so bili "pravi in pošteni Nemci", se pravi Nemci "po rodu", ki so se odlikovali z zvestobo habsburški hiši. To so bili po prepričanju slovenskih narodnih voditeljev edini Nemci, s katerimi se je bilo mogoče pogovarjati in sporazumevati. Med takšnimi Nemci naj bi bili vse do 90-tih let 19. stoletja zlasti nemški konservativci. Obe slovenski stranki – konservativna in liberalna – sta, ker pač drugih nemških zaveznikov nista imeli, od 70-tih do 90-tih let v državnem zboru sodelovali s Pravno stranko in

18 Za ta vprašanja: V. Melik, Volitve; pa tudi: Ferdo Gestrin-Vasilij Melik, Slovenska zgodovina 1792–1918, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1966, str. 260–264.

19 Vasilij Melik, Slovenci pred prvo svetovno vojno, Pozdrav iz slovenskih krajev, Mladinska knjiga, Ljubljana 1987, str. 14.

Hohenwartom. Ko je bilo v 90-tih letih 19. stoletja tega zavezništva konec, je bilo konec tudi slovenskega sporazumevanja z nemškimi strankami.

II

Slovenci so leta 1848 po nemških liberalnih in češkili zgledih oblikovali program združitve ozemlja s slovenskim prebivalstvom v avtonomno upravnopolitično enoto federalizirane Habsburške monarhije. Program Zedinjene Slovenije so slovenski politiki od začetka ustavne dobe nato še večkrat omenjali (zlasti na množičnih zborovanjih, taborih, v letih 1868–1871) kot osrednjo slovensko narodnopolitično zahtevo, čeprav je bilo vse bolj jasno, da federalne preobrazbe monarhije po redni in parlamentarni poti ne bo mogoče doseči. Tako so se občasno pojavljale tudi drugačne zamisli, ki so se opirale na zgodovinske in regionalne argumente, kot t. i. mariborski program leta 1865, ki se je zavzemal za obnovitev nekakšne razširjene Notranje Avstrije, ustanovljene s cesarjevo odločitvijo in podporo, ali pa kot načrti o Iliriji, ki bi po zgledu predmarčnega papirnega kraljestva združila jug monarhije.[20]

V drugi polovici 70-tih let je poznanje, da upanja na globjo ustavno preobrazbo monarhije nimajo realne osnove v slovenski politiki, ki so ji dajali ton konservativci, prevladalo in uveljavilo se je prepričanje, da lahko Slovenci le s politiko podpiranja vlade dosežejo posamezne narodne, jezikovne in politične pravice. Takšna stališča so sicer med liberalci povzročila nekaj razhajanj, toda ta so ostala brez dolgoročnejših posledic, saj so do leta 1893 vsi slovenski državnozborski poslanci vztrajali v Hohenwartovem klubu, v letih 1893–1897, pa so zopet vsi – z liberalci vred – vse do njunega padca podpirali Windischgrätzovo in Badenijevo vlado. V praksi se je slovenska politika tako vse do konca 19. stoletja omejevala na boj za večjo vlogo slovenščine v šolah in uradih, za imenovanje slovenskih uradnikov na pomembnejša deželna mesta in za učinkovitejše reševanje različnih kulturnih, socialnih in gospodarskih vprašanj. Njeni voditelji in usmerjevalci so šele po padcu Badenijeve vlade spoznali, da takšna usmeritev ne more biti uspešna in si morata slovenski stranki poiskati nove zaveznike.[21]

V 90-tih letih 19. stoletja je prišlo na ta način do radikalnih sprememb na slovenskem političnem prizorišču. Zmernejši politiki v obeh strankah so bili sicer še pripravljeni na skupno narodno, konservativno-liberalno nastopanje, toda mlajši in radikalnejši so takšno slogaško politiko vedno bolj odločno zavračali. Katoliški tabor je pod vplivom papeških enciklik in katoliškega gibanja drugod v Avstriji doživljal pravi polet in je leta 1892 v Ljubljani organiziral prvi katoliški shod, ki je izoblikoval katoliški politični program. Dolgoletne slogaške zveze je bilo konec najprej na Kranjskem. Na Goriškem je razkol sledil šele konec stoletja, na Štajerskem v letih 1906/1907, v Trstu in na Koroškem pa do razcepa ni prišlo. Kranjski liberalci so se leta 1895 povezali z nemškimi veleposestniki in njihova Narodna napredna stranka je leto kasneje skupaj z njimi za dvanajst let zavladala v kranjskem deželnem zboru. Toda na državni ravni so bile zveze z nemškimi strankami pretrgane, saj so bili nad ravnanjem dunajskih krščanskih socialcev in stališči Luegerjeve stranke, ki se je ob vprašanju slovenskih vzporednic na celjski gimnaziji postavila na nemško stran, močno razočarani tudi slovenski katoliški prvaki. 14. septembra 1897 se je v Ljubljani sestal "vseslovenski in istersko hrvaški shod" slovenskih in istrsko-hrvaških državnozborskih poslancev, na katerem so se zbrani odločili, da ne bodo več popuščali nemškim strankam, predstavniki

---

20 Vasilij Melik, Slovenski državnopravni programi 1848–1918, v: Slovenci in država, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana 1995, str. 68.

21 F. Zwitter, O slovenskem narodnem vprašanju, str. 15.

obeh slovenskih političnih taborov pa so sklenili, da bo zahteva po slovenski narodni avtonomiji in narodno-kulturnih "zastopih, ki bi o vseh narodnostnih in jezikovnih potrebah samostojno razsojali", postala skupna točka narodne politike.[22] V tem smislu je kranjski deželni zbor v adresi cesarju 28. februarja 1898 izrazil željo, naj se povsod, kjer so Slovenci v manjšini, slovenska manjšina oblikuje v posebno upravno celoto. Preusmeritev od tradicionalnih zavezništev zlasti za slovenske katoliške politike ni bila enostavna. Vodilni ideologi katoliške Narodne stranke so se s težavo poslavljali od iluzij o "krščanski zvezi avstrijskih narodov", ki bi bila kot nekakšen nadsrankarski katoliški centrum v Cislajtaniji naklonjena Slovanom. Ko pa je leta 1899 "binkoštni program" strank Nemškega vzajemnega jamstva podprla tudi nemška krščansko socialna zveza, je tudi v slovenski katoliški stranki prevladalo stališče, da povratka nazaj ni več.

V državnem zboru se je za poslansko povezovanje slovenskih, hrvaških istrskih in dalmatinskih poslancev že v začetku leta 1897, ko je dokončno propadel Hohenwartov klub, zavzel voditelj katoliške narodne stranke dr. Ivan Šušteršič. Pod njegovo taktirko je bila ustanovljena Slovanska krščanska narodna zveza, v katero je poleg 16 slovenskih poslancev stopilo še 7 Rusinov, dva Čeha in 11 hrvaških (istrskih in dalmatinskih) poslancev. V isti sapi se je drugi mož katoliške stranke, Janez Evangelist Krek, povezal s predstavniki hrvaške "domovinaške" stranke prava in se skupaj s že dvema katoliškima prvakoma, Antonom Kalanom in dr. Jankom Brejcem leta 1998 udeležil njihovega zbora na Trsatu pri Sušaku. Na tem zboru je obširno spregovoril o novih težnjah v slovenski politiki in med razlogi za njeno preusmeritev navedel pomanjkanje zaveznikov, "gluha ušesa" za slovenske zahteve na Dunaju ter slovensko šibkost, zaradi katere "odločilne sile" Slovencev ne "jemljejo v poštev". Rešilno pot iz slovenskih težav in osamljenosti je videl v združitvi s Hrvati na osnovi "hrvaškega državnega prava". Slovensko sklicevanje na hrvaško državno pravo je (po zgledu intepretacij hrvaške opozicije iz leta 1894) utemeljeval s sklepom hrvaškega sabora iz leta 1712, ko so hrvaški stanovi pristali na pragmatično sankcijo s pogojem, da bodo na Hrvaškem vladale iste pripadnice dinastije kot na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem. Argumentacija je bila seveda neprepričljiva, dobesedno "izvita iz trte", in tudi v narodnem pogledu ne prav posrečena, saj ni vključevala Prekmurja, Primorske in Beneške Slovenije. Slovenski odposlanci pa so na Trsatu hrvaške sogovornike kljub temu prepričevali, da so Slovenci idejo hrvaškega državnega prava že sprejeli in obenem obljubljali, da bodo storili vse za njeno nadaljnje širjenje.[23]

Z mislijo na tesnejše slovensko-hrvaško, delno pa tudi širše "južnoslovansko" sodelovanje so se od konca 19. in v začetku 20. stoletja vse bolj odkrito spogledovali tudi liberalci in socialni demokrati. Liberalci sicer niso imeli konkretnejših predstav o tem, kakšna naj bi bila takšna zveza in so se v glavnem omejevali na pisanje o razmerah na Hrvaškem in na Balkanu ter na izražanje simpatij za tamkajšnje narode. Socialni demokrati, ki so naziv "jugoslovanski" sprejeli celo v ime svoje, leta 1896 ustanovljene

---

22 Janko Pleterski, Badenijeva kriza in Slovenci, Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju, Obzorja, Maribor 1981, str. 62–63. Za francosko ambasado na Dunaju je bilo to, "vseslovensko srečanje" v Ljubljani eden znakov vse živahnejšega narodnega gibanja "v slovenskih pokrajinah", kar naj bi bilo toliko bolj pomembno, saj naj bi se dotlej "l'etat d'esprit danes ces provinces n'etait pas departi du plus grand calme". Gl. P. Vodopivec, Slovenci v francoskih očeh 1830–1920, Zgodovinski časopis 44/1990, št. 1, str. 40.

23 Janko Pleterski, nav. delo, str. 64–66; Andrej Rahten, Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu (Slovenska parlamentarna politika v habsburški monarhiji 1897–1914), Ceneza, Založba Panevropa, Celje 2001, (dalje: A. Rahten, SLS), str. 19–36: Walter Lukan, Janez Ev. Krek in Jugoslavija. Slovenske zamisli o prihodnosti okrog leta 1918, Slovenska matica, Ljubljana 2000, str. 69–70.

stranke, pa so šele oblikovali svoj program. Toda navduševanju nad jugoslovanstvom in izrazom solidarnosti s hrvaškimi in drugimi južnoslovanskimi brati vse do aneksijske krize ni sledila konkretnejša politična akcija. Hrvaška politika "novega kursa", ki je leta 1905 povezala hrvaške in srbske stranke in se zavzela za priključitev Dalmacije Hrvaški ter tesno sodelovanje Srbov in Hrvatov na Hrvaškem, ni imela za slovenske želje nobenega posluha. Njeni politiki so Slovence iz svojih načrtov preprosto izpuščali, saj so težili k rešitvi "hrvaško-srbskega vprašanja" v okviru Ogrske in v mejah dualističnega sistema, ki so ga Slovenci – da bi lahko prekoračili mejo na Sotli – na vsak način poskušali odpraviti.

Kljub temu so ankesijo Bosne in Hercegovine leta 1908 vsi slovenski voditelji, razen socialnih demokratov, pozdravili z odkritim zadovoljstvom in velikimi pričakovanji. Katoliški voditelj Ivan Šušteršič je že novembra 1908 spodbudil k taktični združitvi slovenskih, hrvaških in srbskih poslancev v avstrijskem državnem zboru v Narodno zvezo. V vrhu Slovenske ljudske stranke so odločno nasprotovali zamislim reforme dualizma, ki so se omejevale na hrvaške dežele in Dalmacijo in ugotavljali, da morajo, če bo prišlo do državnopravne reorganizacije monarhije, neizogibno tudi Slovenci postati del novo nastale državne enote. Ločiti je treba ožji in širši trializem, je januarja 1909 v kranjskem deželnem zboru ugotavljal Šušteršič in opozarjal, da "nemški politiki še niso prišli tako daleč, da bi uvideli potrebo širšega trializma, to je tistega, ki zahteva združitev vseh habsburških dežel od Trsta do Drine ..."[24] Šušteršiču je pritegnil Krek, ki je aneksijo pozdravil kot dobrodošlo priložnost za pomiritev odnosov med Hrvati in Srbi. Srbe je imenoval "naše Napolitance", ki imajo sicer več smisla za poezijo kot realnost, ki pa bodo spremenili svoj odnos do monarhije, če bo ta drugačna. Pozdravom aneksiji so se pridružili tudi liberalci, ki so potrdili svojo lojalnost monarhiji, vendar vladajočim krogom sporočili, da utegne Avstrija, če ne bo "pravočasno rešila narodnih vprašanj, trčiti ob nov Piemont in novega Cavourja". Kranjski deželni zbor je nato ob razumljivem nasprotovanju nemških zastopnikov sprejel t.i. trialistično deklaracijo, ki je bila dobrih osem let kasneje osnova majski deklaraciji južnoslovanskih poslancev v državnem zboru. V njej je bilo kratko in jasno rečeno: "Deželni zbor pozdravlja aneksijo Bosne in Hercegovine v trdni nadeji, da je s tem zvršen korak k združenju vseh južnih Slovanov naše monarhije v državno pravno samostojen organizem pod žezlom habsburške dinastije".

Kot je večkrat opozoril Janko Pleterski, je treba, ko je govora o trializmu, ločevati med zamislimi velikoavstrijskih pristašev reorganiziranja monarhije okoli prestolonaslednika Franca Ferdinanda, med načrti, ki so jih zagovarjale hrvaške stranke in med predstavami slovenskih meščanskih politikov.[25] Medtem ko so bile trialistične zamisli večine hrvaških strank usmerjene izrazito "velikohrvaško", je bil trializem za slovenske katoliške voditelje – kljub sklicevanju na hrvaško državno pravo – predvsem "formula", ki naj bi Slovencem zagotovila vključitev v željeno jugoslovansko tvorbo. Po Pleterskem oznaka trializem za jugoslovansko politiko slovenske katoliške, pa tudi liberalne stranke niti ni primerna, saj njuni načrti niso izključevali federalizacije države, temveč so federativno preoblikovanje monarhije – ob istočasnem nastanku jugoslovanske enote – celo pričakovali in podpirali. Ivan Šušteršič, ki je bil eden glavnih pobudnikov trializma na Slovenskem, je bil prepričan, da prestolonaslednik simpatizira s takšnimi zamislimi in si je na vse načine prizadeval, da bi se prerinil v njegovo okolico. Že leta 1909 mu je tako poslal spomenico, v kateri je dokazoval, da se "dinastični interes ...

---

24 A. Rahten, SLS, str. 83.

25 Janko Pleterski, Zveza Vseslovenske ljudske stranke..., Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju, Obzorja, Maribor 1981, str. 122–123.

krije z interesom Jugoslovanov" in mora monarhija, če želi ohraniti prevladujoč položaj na Balkanu, združiti "jugoslovanske dežele in pokrajine v tretje državnopravno telo".[26]

Katoliški prvaki so tudi po letu 1909, ko so doživeli veliko zmago v kranjskem deželnem zboru, kjerkoli so mogli, opozarjali na svoje težnje po združitvi z južnimi Slovani monarhije in podpirali predloge in načrte, ki so prihajali iz prestolonaslednikovega kroga. Hkrati so si prizadevali razširiti svoj politični in gospodarski vpliv v Dalmacijo, ki je bila po politični ureditvi deželam s slovenskim prebivalstvom bližje kot banovina, saj ni spadala v ogrsko polovico monarhije in je imela svoje zastopnike v državnem zboru na Dunaju. Po volitvah v državni zbor junija leta 1911 so se v dunajskem Reichsratu zastopniki katoliške Vselovenske ljudske stranke znova povezali z dalmatinskimi pravaši in istrskimi poslanci in ustanovili 27 članski Hrvaško-slovenski poslanski klub. Istočasno so okrepili stike z združeno Hrvaško stranko prava, ki je nastala iz različnih pravaških skupin in oktobra 1912 v Ljubljani skupaj z njo razglasili nastanek nove združene hrvaško-slovenske stranke. Nova hrvaško-slovenska stranka, ki je temeljila na povsem nerealnih pričakovanjih, sicer ni zaživela, toda slovensko-hrvaško sodelovanje v državnem zboru se je nadaljevalo do začetka prve svetovne vojne in se nato obnovilo leta 1917, ko so se slovenski, istrski in dalmatinski poslanci združili ob majski izjavi.

III

Med Slovenci pred prvo svetovno vojno skoraj ni bilo nasprotnikov Habsburžanov in monarhije. V času balkanskih vojn, delno pa tudi že pred njimi so neprikrita protiavstrijska stališča zastopali le v ozkih krožkih mladoliberalnih in narodno radikalnih študentov in srednješolske mladine in v takšnem krogu je v letih 1912–1913 v Ljubljani podtalno izhajal tudi prosrbsko usmerjeni list Preporod. Krog ljudi, ki so bili do monarhije zelo kritični, vendar so jo hoteli reformirati in ne rušiti pa je bil mnogo širši.

Slovenski poslanci so tudi v zadnjem desetletju in pol pred prvo svetovno vojno aktivno sodelovali v delu državnega zbora, toda vlad niso več tako enotno podpirali, kot v dobrih dveh desetletjih, ko so bili združeni v Hohenwartovem klubu. Uveljavitev splošne volilne pravice so podprli le poslanci Slovenske ljudske stranke, ki so z njeno pomočjo tudi odločilno premagali liberalne nasprotnike. Toda hkrati so politični voditelji obeh taborov glasno izražali razočaranje nad parlamentarnimi razmerami in vladno politiko in omenjali le še zaupanje v dinastijo. Ljubljanski župan Ivan Hribar je tako leta 1909 v državnem zboru izjavil, da je izgubil vse zaupanje vanj in v splošno volilno pravico, saj se je mednacionalni boj še bolj razplamtel kot prej v kurialnem sistemu. Narodi se ne bodo mogli sami sporazumeti, je bil prepričan Hribar, saj Nemci ne bodo nikoli pristali na slovensko enakopravnost. Po Hribarju bi bilo mogoče rešitev doseči le z absolutističnim ukrepom, z diktatom "poštene vlade" ali s trdo roko pravega državnika z "železno voljo". Štiri leta kasneje, maja 1913 je drugi slovenski politik, katoliški voditelj Anton Korošec nekoliko bolj premišljeno izrazil isto misel, ko je dejal, da nimajo Slovenci od vlade in strank nič več pričakovati in je njihovo edino upanje dinastija. "Skrajni čas, da se naša monarhija preoblikuje federalistično, da bodo Jugoslovani v nji državnopravno združeni in da na razvalinah dualizma nastane nova, velika svobodnjaška habsburška monarhija, ki bo vsem narodom dajala pravico in varstvo".[27]

---

26 A. Rahten, SLS, str. 116–117.

27 Vasilij Melik, Slovenci in avstrijska država 1848–1918, Grafenauerjev zbornik, ZRC-SAZU, Ljubljana 1996, str. 523–528.

V deželah s slovenskim prebivalstvom se kljub dolgoletni zvezi kranjskih slovenskih liberalcev s kranjskimi Nemci in podobnemu zavezništvu med slovenskimi katoličani in liberalnimi Italijani na Goriškem, sporazumi med strankami in narodi, kot so jih leta 1905 sklenili na Moravskem, leta 1910 v Bukovini in leta 1914 v Galiciji, niso zdeli prav nič verjetni. Slovenski strankarski voditelji so imeli, kot je po vojni dejal Korošec, v zadnjem predvojnem desetletju občutek, da jih nemški politiki in strankarski prvaki ne spoštujejo kot Čehe in jih v nasprotju z njimi nimajo za resne nasprotnike. Hkrati so se bali, da jih bodo Hrvati in Srbi izpustili iz svojih jugoslovanskih kombinacij. Ko je izbruhnila vojna, so slovenski politiki umor v Sarajevu najodločnejše obsodili. Posebno burno se je odzval del voditeljev katoliške Slovenske ljudske stranke, ki je obsodil Srbijo in pozval na boj proti domačim izdajalcem. Katoliški politiki so podprli tudi avstroogrsko vojno napoved Srbiji, medtem ko so ji liberalci in socialni demokrati nasprotovali. Toda mobilizacije ni zato spremljalo nič manj zaneseno in domoljubno vzdušje. Slovenski vojaki so odhajali v vojno z narodnimi zastavami in s slovenskimi barvami na kapah, obenem pa – kot vojaki drugod v monarhiji – prepričani, da bo vojskovanje kratko in najkasneje do zime končano.

Potem ko je vlada na Dunaju v začetku vojne v monarhiji uvedla izredne razmere, so oblasti tudi v Sloveniji prepovedale več časopisov, slovenske in jugoslovanske nacionaliste pa pozaprle ali poslale v internacijo. Med aretiranimi in konfiniranimi so bile najbolj znane osebnosti slovenske kulture in politike od pisatelja Ivana Cankarja do liberalnega voditelja Ivana Hribarja. Leta 1915 je začelo delovati v Ljubljani vojaško sodišče, ki je sodilo tudi civilnim osebam. Več ljudi so obtožili vohunstva in simpatij s Srbijo; nekaj so jih celo ustrelili. Slovenske stranke v takšnih razmerah prva tri leta vojne niso imele določnejše in razpoznavnejše politike. Katoliški voditelji so se "trialističnih", hrvaško-slovenskih zamisli zopet oprijeli šele konec leta 1916, po umoru grofa Stürghka in cesarjevi smrti. Zagovarjali so jih vse do maja 1917, ko je bilo očitno, da ni več mogoče vztrajati samo pri hrvaškem pravu in slovensko-hrvaški vzajemnosti. 29. maja 1917, dan pred začetkom dela državnega zbora, so se slovenski, hrvaški in srbski državnozborski poslanci združili v Jugoslovanski poslanski klub. Njegov predsednik Anton Korošec je na otvoritveni seji parlamenta 30. maja prebral t. i. majsko izjavo, ki se ni več sklicevala le na hrvaško državno pravo, temveč tudi že narodnostno načelo. V njej so v Jugoslovanskem klubu zbrani poslanci zahtevali, da "se vsa ozemlja monarhije, v katerih prebivajo Slovenci, Hrvati in Srbi, združijo pod žezlom habsburško-lotarinške dinastije v samostojno državno telo, ki bo prosto vsakega narodnega gospostva tujcev in osnovano na demokratični podlagi".[28]

Omenjanje habsburškega okvira v majniški izjavi ni bilo le taktična poteza. Slovenski voditelji so bili maja leta 1917 še vedno prepričani, da bo monarhijo možno preurediti, in niso načrtovali množičnega gibanja v podporo majniškemu programu, ki je jeseni leta 1917 zajelo slovenske dežele.[29] Jugoslovanski klub je v pričakovanju cesarjeve in vladne intervencije v podporo majniškim zahtevam po padcu Clam Martinicove vlade celo opustil opozicionalno stališče in pokazal pripravljenost, da podpre novo vlado Ernsta v. Seidlerja. Že avgusta pa je postalo jasno, da – kot je dejal slovenski liberalni poslanec Vladimir Ravnikar – "še ni bil rojen avstrijski državnik, ki

28 Janko Pleterski, Prva odločitev za Jugoslavijo, Slovenska matica, Ljubljana 1971, str. 96–119. Podobnost majniške izjave in izjave kranjskega deželnega zbora ob aneksijski krizi je očitna. Razlika je predvsem ta, da je majniška deklaracija težila ne le k zvezi med Slovenci in Hrvati, temveč tudi (dalmatinskimi) Srbi.

29 Walter Lukan, Politično delovanje Antona Korošca med prvo svetovno vojno – kratek oris, Prispevki za novejšo zgodovino 31/1991, št. 1, str. 31.

bi lahko avstrijski državni misli dal (pravi) avstrijski in ne nemški smisel".[30] Jugoslovanski klub je jeseni leta 1917 zopet stopil v opozicijo, majniški program pa je podprl tudi ljubljanski škof Jeglič in sprožil množično gibanje, ki je postopoma zajelo vse avstrijske dežele s slovenskim prebivalstvom. Pri tem se je velika večina izjav v podporo majniški deklaraciji, ki so jo podpisovali v mestih in na podeželju, še spomladi leta 1918, ko je gibanje doseglo višek, zavzemala za združitev južnih Slovanov in Jugoslavijo v okviru Habsburške monarhije. Do preobrata v slovenski politiki in javnem razpoloženju je prišlo šele sredi leta 1918, ko je vlada majniško gibanje prepovedala, njeni predstavniki pa so večkrat izjavili, da morajo slovenska ozemlja brezpogojno ostati v zvezi z drugimi avstrijskimi deželami. S tem naj bi se strinjal tudi cesar, ki je nemško govorečemu prebivalstvu Kranjske, Štajerske in Koroške zagotovil, da bodo te dežele ostale v okviru Cislajtanije. Ob takšnih izjavah in stališčih se je med slovenskimi politiki utrjevalo spoznanje, da svojih političnih in narodnih ciljev ne bodo mogli uresničiti v habsburških okvirih, naglo pa je plahnela tudi privrženost prebivalstva monarhiji in dinastiji.

Slovenci 29. oktobra 1918, ko je bila razglašena Država SHS, niso imeli jasnejših predstav o tem, kako naj bi bila urejena "Jugoslavija", ki so jo ustanavljali, in kakšna naj bi bila njihova vloga v njej. Toda razpad monarhije so pozdravili z velikim navdušenjem. Monarhija je v slovenskih očeh dokončno postala preteklost in dobila temno podobo, ki jo je nato v javnem mnenju in pri mnogih strokovnjakih ohranila vse do danes.

30 Peter Vodopivec, Parlamentarna dejavnost Jugoslovanskega kluba od septembra 1917 do marca 1918 in nastanek januarskega memoranduma, Zgodovinski časopis 27/1973, št. 3–4, str. 58.

PETER VODOPIVEC

DIE SLOWENEN UND DIE HABSBURGERMONARCHIE

Bis zu den achtziger Jahren des 20. Jahrhunderts malten slowenische Historiker die Habsburgermonarchie in ziemlich düsteren Farben. Sie teilten zumeist die Meinung A. J. P. Taylors und argumentierten, dass Armee, Bürokratie, Adel und Kirche die Hauptstützen des Staates bis zu seinem Untergang gewesen seien.[1] Dagegen stellte schon Fran Zwitter fest, dass allein durch den Legitimismus der Armee, der Beamtenschaft, des Adels und der Kirche, die sich in der Verfassungsära bereits in einer gewissen "Dekadenz" befunden hätten, "der lange Bestand der Monarchie nicht erklärbar" wäre; er machte darauf aufmerksam, dass für ihr langes Überleben auch ein gewisser Konsens unter ihren Nationen notwendig war. Für die Deutschen und Ungarn soll die Monarchie demnach vor allem das Mittel für die Erringung je eigener nationaler Ziele gewesen sein, während die übrigen Nationen sie als das kleinere Übel betrachteten, im Vergleich zu den Gefahren, die ihr Zerfall mit sich gebracht hätte. Die Tschechen und die Slowenen fürchteten sich nun einmal vor Großdeutschland, die Polen und Rumänen vor dem russischen Zarenreich, die Südslawen an der Adria vor dem italienischen Irredentismus. Die Monarchie hätte – nach Zwitters Meinung – nach 1848 auch die Möglichkeit gehabt, sich in eine Föderation der Nationen umzuwandeln, diese "demokratische Idee" hätte aber wegen der großen Unterschiede zwischen den einzelnen Nationen des Habsburgerreiches zahlreiche Probleme verursacht; davon abgesehen war dies auch nie die "Idee jener, die an der Macht waren". Mit dem Ausbruch des Weltkrieges war der innere Konsens zu Ende und daher der Untergang der Monarchie unausweichlich.[2]

In der slowenischen Öffentlichkeit wird die Bezeichnung "Völkerkerker" für die Habsburgermonarchie noch immer gerne verwendet. Ivan Prijatelj und Edvard Kardelj verwendeten sie in ihren Darstellungen der slowenischen Geschichte, die in der Zwischenkriegszeit erschienen. Nach 1945 findet man sie in historischen Abhandlungen, Monographien und Lehrbüchern – außer in den Nachdrucken jener Werke[3] – fast nirgends mehr. Ihre hartnäckige Präsenz im öffentlichen Gedächtnis und Diskurs ebenso wie im Schulunterricht ist daher nicht leicht zu erklären (man kann nur vermuten, dass hier – neben Prijatelj und Kardelj – vor allem die Literatur eine Rolle spielte). Nach dem Zweiten Weltkrieg stellten die Historiker die Habsburgermonarchie meist als überwiegend konservativen und den Slowenen fremden Staat dar, der sich zwar langsam wandelte, modernisierte und demokratisierte, dem es aber auf Grund der Vorherrschaft der Deutschen nicht gelang, nationale Gleichberechtigung zu garantieren und die aggres-

1 Das Buch A. J. P. Taylors über die Habsburgermonarchie (The Habsburg Monarchy 1809–1918, London ^{3}1948) lag schon im Jahre 1958 in slowenischer Übersetzung vor. Bis zum Erscheinen der ins Slowenische übersetzten Biographie über Kaiser Franz Josef von Jean Paul Bled (Mladinska knjiga, Ljubljana) im Jahre 1990 war das Buch Taylors die einzige Monographie über die Geschichte der Habsburgermonarchie in slowenischer Sprache und blieb das einzige bedeutendere Werk zu diesem Thema bis heute.

2 Fran Zwitter, J. Šidak, V. Bogdanov, Nacionalni problemi v habsburški monarhiji, Slovenska matica, Ljubljana 1962, S. 206–207.

3 Ivan Prijatelj, Slovenska kulturno politična in slovstvena zgodovina 1848–1895, I.–VI. del. Državna založba Slovenije, Ljubljana 1955–1985; Edvard Kardelj, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1957 (Ljubljana 1971).

siven Germanisierungsversuche zu verhindern. Das habe dazu geführt, dass durch den raschen Germanisierungsprozess an der nördlichen slowenischen Sprachgrenze und infolge der deutschnationalen Parolen wie "Drang nach Süden" am Ende des 19. und am Beginn des 20. Jahrhunderts die nationale Entwicklung der Slowenen besonders bedroht erschien. Aber auch sonst sollen die österreichischen Regierungen und der Wiener Hof recht wenig Verständnis für die nationalen Anliegen und Forderungen der Slowenen gezeigt haben. Nach Zwitters Meinung hätten die Slowenen – den liberalen Parolen und Gesetzen über die Gleichberechtigung im Sprachen- und Nationalitätenrecht zum Trotz – alles das, "was sie in der Zeit der Habsburgermonarchie je erreichten", in der Ära der konservativen Regierung Taaffe erlangt, und selbst diese Erfolge seien ziemlich "bescheiden" ausgefallen.[4] Für die slowenischen Historiker, die nach dem Ersten Weltkrieg die slowenische Geschichte behandelten, war demnach der Untergang der Doppelmonarchie die slowenische "Erlösung", der Übergang zum jugoslawischen Königreich eine "Befreiung", eröffnete er doch – trotz mancher Enttäuschungen und trotz des Drucks des serbischen Zentralismus – neue Möglichkeiten und Perspektiven der nationalen Entwicklung der Slowenen. In einigen Abhandlungen wurde auch die Meinung vertreten, dass die jugoslawischen Slowenen, wären sie in der Monarchie geblieben, infolge einer schnellen Germanisierung dasselbe Schicksal erlitten hätten wie ihre Kärntner Volksgenossen, die nach dem Ersten Weltkrieg in der Ersten und nach 1945 in der Zweiten Östereichischen Republik verblieben und von einer relativ zahlreichen Minderheitsgemeinschaft zu einer in der Tat echten Minderheit wurden.

Allerdings fielen die Ansichten über die Monarchie bei den Slowenen, obwohl eine ablehnende und kritische Haltung überwog, nie ganz einheitlich aus. Obwohl die Historiker die Politik des Hofes und der Regierung in düsteren Farben malten, gaben sie doch zu, dass die Slowenen im 19. Jahrhundert national und kulturell große Fortschritte machten und sich aus einer Nation, die Ende des 18. Jahrhunderts nur einige Prozent an Schreibkundigen aufweisen konnte, in weniger als einem Jahrhundert zu einer Nation, die im Hinblick auf das Schrifttum nur noch hinter den "historischen" Nationen Zisleithaniens (Deutschen, Tschechen und Italienern) zurückblieb, entwickelte. Das soll vor allem das Resultat der liberalen Schulgesetzgebung aus den Jahren 1849 (für Mittelschulen und Universitäten) und 1869 (für Volksschulen) gewesen sein. Diese Gesetzgebung bedeutete, trotz der problematischen Regelung, dass die Entscheidung über die Unterrichtssprache den Landes- und Lokalbehörden überlassen wurde und trotz der die nichtdeutschen Nationen benachteiligenden Sprachpolitik, auch für die Slowenen "einen riesigen Fortschritt".[5] Auf die nationale Entwicklung der Slowenen sollen sich auch andere liberale Gesetze positiv ausgewirkt haben. Die Einführung der Presse- und Versammlungsfreiheit ermöglichte es den Nationen Zisleithaniens, unabhängig von ihrer Größe und Geschichte, ein eigenes Netz von politischen, kulturellen und gesellschaftlichen Organisationen sowie Presse- und Zeitungswesen aufzubauen. Gegen Ende des 19. Jahrhunderts waren die Slowenen, wie Vasilij Melik mehrmals betonte, demnach eine entwickelte Nation mit eigener Sprache, die über eigene Medien, eine lebhafte Buchproduktion, ein abwechslungsreiches Kultur- und Vereinsleben sowie einen unmissverständlichen politischen Willen verfügte. Melik brachte Ende der achtziger Jahre sogar

4 F. Zwitter, Slovenci in habsburška monarhija, O slovenskem narodnem vprašanju, Slovenska matica, Ljubljana 1990, S. 17.

5 J. Pleterski, Slovenci 1848–1918, Študije o slovenski politiki in narodnem vprašanju, Obzorja, Maribor 1981, S. 252. In deutscher Sprache: Janko Pleterski, Die Slowenen, Die Habsburgermonarchie, Band III/2, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Herausgegeben von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch, Wien 1980, S. 818.

offen seine Zweifel darüber zum Ausdruck, dass in der Monarchie die "desintegrativen Strömungen vorgeherrscht hätten", wenn es nicht zum Krieg gekommen wäre und meinte, dass "der Krieg alles entschied".[6] Seiner Meinung nach fühlten sich die Slowenen zwar zu Recht von dem "weit stärkeren Deutschtum" bedroht, aber sie traten für eine Umgestaltung der Monarchie und nicht für ihre Zerstörung ein. In ihrer Bindung an die Dynastie sahen sie in der Doppelmonarchie ihre eigene Heimat und vertrauten fest darauf, dass "der tausendjährige Kampf zwischen dem Germanentum und Slowenentum" mit einem slawischen Sieg enden würde. Obgleich die nationalen Konflikte sich verschärften, soll es "zur selben Zeit im selben Raum" – neben "Hass und Feindschaft" – auch viel Zusammenarbeit, Kompromissbereitschaft und sogar offene freundschaftliche Bindungen gegeben haben. Verschiedenste Vorschläge für eine Reform des Habsburgerstaates sollen nicht nur die innere Krise, sondern auch ihren "Lebenswillen" demonstrieren, da für "Sterbende gewöhnlich keine Programme gemacht werden".[7]

Gegenwärtig herrscht unter den Slowenen die Auffassung vor, dass die Habsburgermonarchie ein widersprüchliches Gebilde war, das weder im 18. noch im 19. Jahrhundert in ausreichendem Maße über integrative und zentralisierende Kräfte verfügte, die imstande gewesen wären, Partikularismen wirksam auszuschalten, und damit eine den westeuropäischen Königreichen ähnliche innere Vereinheitlichung zu erreichen. Ihre dynastischen und staatlichen Einrichtungen waren anfangs (im 18. Jahrhundert) zu schwach und zu locker und in der Folge (im 19. Jahrhundert) zu starr und zu unmodern, um die sehr unterschiedlichen Nationen enger untereinander zu verbinden oder gar ein stärkeres Empfinden für einen dynastischen und staatlichen Patriotismus zu entwickeln, der mit den immer stärker werdenden nationalen Zugehörigkeitsgefühlen in Konkurrenz hätte treten können.[8] Die österreichischen (bzw. in Ungarn die ungarischen) Regierungen waren in den letzten Dezennien vor dem Ersten Weltkrieg Gefangene des deutschen (und ungarischen) Nationalismus und deshalb unfähig, einen Kompromiss zwischen den gegensätzlichen nationalen Erwartungen und Interessen zu gewährleisten. Obwohl die Unterschiede zwischen Zisleithanien und Transleithanien beträchtlich waren und die staatlichen Institutionen im westlichen Teil des Kaisertums wesentlich demokratischer waren als im östlichen Teil, brachte auch die Staatsspitze Zisleithaniens weder Kraft noch den Willen auf, um eine tiefgreifendere staatsrechtliche Reform in Richtung Föderalisierung in Angriff zu nehmen. Die Slowenen entwickelten sich in diesen Verhältnissen in etwas mehr als hundert Jahren – vom Ende des 18. bis zum Ende des 19. Jahrhunderts – von einer sozial schwachen und unstrukturierten ethnisch-sprachlichen Gruppe in eine reife und moderne Nation mit klaren politischen Zielen und einem Nationalprogramm. Für die meisten ihrer Anliegen und Forderungen fanden sie aber weder in den Regierungsparteien noch bei Hof Gehör. Dennoch bildeten die Gegner der Dynastie und der Monarchie bei den Slowenen – trotz der mancherorts radikalisierten Zuspitzung der deutsch-slowenischen Nationalitätenkämpfe – bis zum Ersten Weltkrieg nur eine bescheidene Minderheit. Der Großteil der Bevölkerung, die Parteiführer eingeschlossen, hoffte nämlich noch bis zum Jahre 1918, dass es endlich zu einer staatsrechtlichen Reform kommen würde, die die Habsburgermonarchie in einen föderalistischen, "allen Nationen Recht und Schutz bietenden" Staat umwandeln würde.[9]

---

6 Vasilij Melik, Leto 1918 v slovenski zgodovini, Zgodovinski časopis 42/1988, Nr. 4, S. 526.

7 Ebd, S. 525–526.

8 Peter Vodopivec, Slovenci v 19. stoletju: miti in stvarnost, Temeljne prelomnice preteklih tisočletij, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana 2001, S. 74.

9 So Anton Korošec am 20. Mai 1913 im Reichsrat, zit. nach: Vasilij Melik, Slovenci in avstrijska država 1848–1918, Grafenauerjev zbornik, ZRC-SAZU, Ljubljana 1996, S. 527.

I

Die Slowenen waren eine der kleinsten Nationen der Habsburgermonarchie (im Jahre 1910 bildeten sie mit 1,253.148 Personen 4,48% der Gesamtbevölkerung Zisleithaniens),[10] gleichzeitig aber auch die Nation, die verwaltungsmäßig am stärksten aufgeteilt war, da sie in sechs österreichischen Ländern (Krain, Steiermark und Kärnten, Görz-Gradisca, Triest mit Umgebung und Istrien) lebten, etwa 60.000 haben daneben in Ungarn und zwischen 30.000 und 40.000 in Italien (in Resia, im oberen Natisonetal) gelebt. In den österreichischen Ländern bildeten die Slowenen im Hinblick auf das nationale Bekenntnis der Bevölkerung die Mehrheit nur in Krain und im Land Görz. Krain war mit einem Anteil von 94% Slowenen auch das einzige österreichische Kronland, das seit den achtziger Jahren des 19. Jahrhunderts amtlich als mehrheitlich slowenisches Land galt. Eine weniger ausgeprägte Mehrheit als in Krain bildeten die Slowenen im Land Görz, wo sie einen 62%-Anteil stellten, überall sonst waren sie als Minderheit vertreten, hatten sie doch in Triest und Umgebung etwa einen Anteil von 30%, in der Steiermark 29%, in Kärnten etwas mehr als 21% und in Istrien 14% an der Gesamtbevölkerung des Landes.

Die slowenische Situation verschlechterte sich in den einzelnen Ländern zusätzlich durch das Kurienwahlsystem, wodurch die Slowenen in den Landtagen und Landesausschüssen eine viel schwächere Vertretung hatten, als ihnen hinsichtlich des Bevölkerungsanteils zugestanden wäre. In Krain verfügten demnach die 5% der deutschsprachigen Krainer im Landtag über 28% der Abgeordneten – dies schon deshalb, weil sie über die Mehrheit in der Kurie des Großgrundbesitzes verfügten. In der Steiermark gelang es den Slowenen nie, mehr als 13% der Landtagsabgeordneten zu erreichen, weil die Abgeordnetenmandate des Großgrundbesitzes, der Handelskammern und Städte von Vertretern der deutschen Parteien besetzt wurden. Ähnlich war die Situation auch im Land Görz und in Istrien, wo ein unverhältnismäßig großer Teil der Abgeordnetenmandate von italienischen Vertretern besetzt war.[11] Somit verfügten die Slowenen nur im Krainer Landtag über eine Mehrheit und zwar zwischen 1867 und 1874 und ständig seit 1883, und nur in Krain waren sie im angeführten Zeitraum auch im Landesausschuss dominant. Im Land Görz stellten sie fast die gleiche Zahl an Vertretern wie die italienischen Parteien (zuerst 11:10, später 14:15 zugunsten der Italiener), Landeshauptleute waren durchwegs Italiener. Auch in Istrien waren die ganze Zeit hindurch die Landeshauptleute Italiener – bei einem Bevölkerungsanteil von 38% -, auch im istrischen Landesausschuss überwogen daher die italienischen Vertreter. In der Steiermark gelang es den Slowenen nur, zwei Vertreter in den Landesausschuss zu entsenden, in Triest verfügten sie über 15% der Gemeinderäte. Am schlechtesten war die Position in Kärnten, wo die Slowenen am Beginn des Jahrhunderts im Landtag nur zwei Abgeordnete (5% aller Vertreter im Landtag), im Landesausschuss aber keinen Vertreter stellten.[12] Mit der Wahlreform und der Einführung der allgemeinen Kurie im Jahre 1908 stieg die Zahl der slowenischen Vertreter – mit Ausnahme Kärntens – überall an, die aufgezeigten nationalen Verhältnisse veränderten sich hingegen nicht merklich. Nur in Krain konnten Slowenen als Landeshauptleute bestellt werden (erstmals für zwei Monate

---

10 F. Zwitter, Nacionalni problemi ..., S. 224.

11 Vasilij Melik, Volitve na Slovenskem, Slovenska matica, Ljubljana 1965, S. 6–7. Übersetzung ins Deutsche:
Vasilij Melik, Wahlen im alten Österreich am Beispiel der Kronländer mit slowenischsprachiger Bevölkerung, Wien 1997

12 Alle Daten nach Melik, Wahlen im alten Österreich.

im Jahre 1871 und in der Folge seit 1888). Krain verfügte in der Zeit der Regierung Taaffe aber auch über einen slowenischen Landespräsidenten – von 1880 bis 1893 bekleidete diese Funktion des Chefs der kaiserlichen Verwaltung der regierungstreue, aber zweifellos national slowenisch orientierte Beamte Andreas Winkler. In anderen Ländern mit slowenischer Bevölkerung wurden nur Deutsche oder Italiener zu Landeshauptleuten bestellt, während die Landespräsidenten bzw. Statthalter überall Deutsche waren. Im Reichsrat konnten die Slowenen eine der Bevölkerungszahl entsprechende Abgeordnetenzahl erst nach der Abschaffung der Kurien und der Einführung des allgemeinen Wahlrechtes für Männer im Jahre 1907 erreichen (seitdem waren 24 slowenische Abgeordnete im Reichsrat vertreten). Außer einigen Hofräten und Konsuln, die in österreichischen diplomatischen Vertretungen arbeiteten, gab es keine Slowenen auf höheren Positionen im Staatsdienst. Der einzige slowenische Minister war der gemäßigte Liberale, jedoch politisch und national nicht eindeutig orientierte Dr. Ivan Žolger, der in den Jahren 1917–1918 ohne eigenes Ressort Minister ohne Portefeuille war.

Die aufgezeigten nationalen Verhältnisse und die Politik der österreichischen Regierungen waren ausschlaggebend auch bei der Verwirklichung des Artikels 19. des österreichischen Staatsgrundgesetzes über die Rechte der Staatsbürger aus dem Jahre 1867, der die Gleichberechtigung der Landessprachen in Schulen, Ämtern und im öffentlichen Leben bestimmte. Das war seit 1848 eine der zentralen nationalpolitischen Forderungen der Slowenen und einer der Hauptpunkte des slowenischen Nationalprogramms. Über die Unterrichtssprache in den Volksschulen entschieden die Landesschulräte, mancherorts auch die Gemeindevertretungen, deren Sprachpolitik von den konkreten nationalen und politischen Verhältnissen im Land abhängig war. Die slowenische Sprache setzte sich bis zum Ersten Weltkrieg als Unterrichtssprache in den Volksschulen im größeren Maße nur in Krain, in der Untersteiermark und im Küstenland durch. In Krain waren nach 1900 alle Volksschulen slowenisch, mit Ausnahme von Kočevje, Bela peč und Ljubljana, wo es neben slowenischen auch deutsche Volksschulen gab. In den slowenischen Schulen war Deutsch Pflichtgegenstand ab der dritten Klasse, ähnlich wie in den deutschen Schulen das Slowenische, mit dem Unterschied, dass hier die Position des Slowenischen wesentlich schlechter war als die des Deutschen in den slowenischen Schulen. Das slowenische Schulwesen entwickelte sich verhältnismäßig rasch auch im Küstenland, jedoch am Karst und im Land Görz schneller als in der Umgebung von Triest, im Gebiet um Tolmin oder in Istrien. Besonders massiv widersetzten sich die italienischen Mehrheiten in der Stadt Görz und in Triest der Einrichtung slowenischer Schulen. In Görz, wo im Jahre 1880 von den etwas weniger als 21.000 Einwohnern mehr als 3.400 Slowenen (16,3%) gezählt wurden, wurde die slowenische Gemeindevolksschule erst im Jahre 1895 – nach lang anhaltendem Widerstand des Gemeinderates – gegründet. In Triest blieben derartige Bestrebungen, eine ähnliche Gemeindeschule in der Stadt zu errichten, erfolglos. [13]

Slowenische Volksschulen überwogen vor dem Ersten Weltkrieg auch in den ländlichen Gebieten der Untersteiermark, während in den Märkten und Städten mit deutscher Mehrheit in den Gemeindevertretungen größtenteils nur deutsche (und bloß vereinzelt neben den deutschen auch slowenische) Schulen existierten. Bedeutend schlechter war die Lage des slowenischen Schulwesens in Kärnten, wo es den Slowenen in den 1890er Jahren gelang, außer der Volksschule am Seeberg/Jezersko noch die Volksschulen in Globasnitz/Globasnica, St. Michael/Šmihel, Zell Pfarre/Sele fara und in St. Jakob im Rosental/Šentjakob v Rožu zu erlangen. Die ersten drei wurden aber schon

13 Drago Pahor, Pregled razvoja osnovnega šolstva na zahodnem robu slovenskega ozemlja, Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969, Slovenski šolski muzej, Ljubljana 1970, S. 247–267.

am Beginn des 20. Jahrhunderts in utraquistische, das heißt deutsch-slowenische Schulen umgewandelt. In den sogenannten utraquistischen Schulen (im ganzen gab es im slowenischen Teil Kärntens 87) war Slowenisch nur in der ersten, vielleicht noch in der zweiten Klasse Unterrichtssprache, danach folgte nur noch Deutsch. Als sich in den achtziger Jahren des 19. Jahrhunderts der Kampf um die Schulen und die Jugend verschärfte und einerseits der Deutsche Schulverein seinen Einfluss auf Kärnten, die Steiermark, aber auch auf Krain ausbreitete und andererseits die italienische "Pro patria" in den Städten des Küstenlandes ihren Einfluss geltend machte, wurde in Ljubljana eine slowenische nationale Schutzorganisation für Schulen, die "Gesellschaft der Hll. Cyrill und Method" (1885) ins Leben gerufen. Der Verein betrieb im Jahre 1914 21 Kindergärten für Vorschulkinder und acht Volksschulen im Küstenland, in der Steiermark und Krain, davon drei in Triest und je eine Volksschule in Görz, Cormons, Maribor, Muta und in St. Ruprecht in Kärnten. Im Land Görz wurden Kindergärten und Schulen seit den achtziger Jahren auch vom politischen Verein *Sloga* und später von der überparteilichen Vereinigung *Šolski dom* gegründet.

Während die Entscheidung über die Unterrichtssprache in den Volksschulen bei den Landesschulräten lag, fiel diese Entscheidung bei Gymnasien in den Kompetenzbereich des Unterrichtsministers, also der Regierung. Wie Hannelore Burger ausführt, büßten die Gymnasien und die Realgymnasien mit deutscher Unterrichtssprache nach 1900 in Zisleithanien ihre bisherige dominante Rolle rasch ein, ihr Anteil an der Gesamtzahl der Gymnasien soll sich allein in den Jahren von 1903/04 bis 1913/14 um 10% (von 52,2% auf 42,6%) verringert haben.[14] Betrachtet man diese Veränderungen freilich unter einem anderen Blickwinkel, dann verändert sich das Bild der wachsenden Rolle der "Landessprachen" im Gymnasialunterricht, und erst recht gilt dies im Hinblick auf die Gründung solcher Gymnasien, in denen die "Landessprache", im slowenischen Fall das Slowenische, zur einzigen Unterrichtssprache wurde. Denn im slowenischen Siedlungsgebiet wurde bis 1914 – bei einer Gesamtzahl von 20 staatlichen und privaten Gymnasien und Realgymnasien – ein einziges zur Gänze "slowenisches" Staatsgymnasium gegründet, nämlich im Jahre 1913. Damals wurde das bis zu dieser Zeit deutsche Gymnasium in der Stadt Görz – infolge der wachsenden Unzufriedenheit der slowenischen und italienischen bzw. friaulischen Bevölkerung hat man schon seit 1910 slowenische und italienische Parallelklassen geführt – in drei vollkommen selbständige Institutionen aufgeteilt: je ein deutsches, italienisches und slowenisches Gymnasium.[15] "Ihr" Gymnasium hatten die Slowenen zwar schon im Jahre 1905 in Šentvid bei Ljubljana erhalten, doch war dies ein von der Laibacher Diözese gegründetes Privatgymnasium. Alle übrigen Gymnasien waren utraquistische, deutsch-slowenische oder zur Gänze deutsche bzw. italienische Schulen. In Krain gab es vier deutsch-slowenische Gymnasien, in denen seit der Ära Taaffe in den unteren Klassen das Slowenische als Unterrichtssprache verwendet wurde, in den höheren Klassen konnte sich das Slowenische bei einigen Gegenständen vor allem im letzten Jahrzehnt vor dem Ersten Weltkrieg durchsetzen, obwohl deren Rolle nicht ganz gleichwertig war. Zwei Staatsgymnasien in Kranj, eines in Kočevje, das andere in Ljubljana, waren gänzlich deutsch. Die Slowenen konnten sich mit viel Mühe und unter schweren Auseinandersetzungen mit den deutschen Mitbürgern einige Parallelklassen mit slowenischer Unterrichtssprache auch an den Untergymnasien in Maribor und in Celje erkämpfen (die Parallelklassen in

14 Hannelore Burger, Sprachenrecht und Sprachgerechtigkeit im österreichischen Unterrichtswesen 1867–1918, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1995, S. 236–237.

15 Branko Marušič, O gimnaziji v Gorici, nekdanjem "ognjišču omike" za Slovence na Goriškem, Primorski čas pretekli, Založba Lipa, Koper 1985, S. 130.

Celje lösten sogar Krise und Sturz einer Regierung im Jahre 1895 aus), das Gymnasium in Ptuj und alle drei Gymnasien in Kärnten blieben jedoch ausschliesslich deutsch. Die Gymnasien in Triest und Istrien waren sprachlich ebenso nur deutsch oder italienisch. Das Slowenische wurde als Lehrgegenstand zwar in allen Ländern mit slowenischer Bevölkerung auch in den nichtslowenischen Gymnasien unterrichtet, verpflichtend war es aber nur für jene Schüler, die sich zum Unterricht gesondert angemeldet hatten.

Auch an den Fachschulen war die Situation der slowenischen Sprache um nichts besser als in den Gymnasien. Alle Realschulen waren deutsch, außer in Triest, wo die Unterrichtssprache an beiden Gemeinderealschulen italienisch war. Nur die Realschule in Idrija wurde deutsch-slowenisch geführt. Vor dem Ersten Weltkrieg war Slowenisch auch die Unterrichtssprache des Religionsunterrichtes in den ersten zwei Klassen der slowenischen Parallklassen der Realschule in Görz. Eine slowenische Bürgerschule gab es durch viele Jahre nur in Postojna, ab 1913 aber auch in Žalec. Zur Gänze slowenisch war die Lehrerbildungsanstalt für Männer und Frauen in Görz. Die Unterrichtssprachen an der von den Ursulinen geführten privaten Lehrerbildungsanstalt für Frauen in Škofja Loka sowie an der staatlichen Lehrerbildungsanstalt für Männer und Frauen in Ljubljana waren Deutsch und Slowenisch, an der Anstalt in Ljubljana sogar überwiegend Deutsch. Slowenisch war auch die Unterrichtssprache am städtischen Lyzeum für Mädchen und an der Handelsschule in Ljubljana, an den Landwirtschaftsschulen in Görz, in Grm bei Novo mesto und in Šentjur, an den fünf Gewerbeschulen sowie an mehreren Haushaltungsschulen und den sieben Handarbeitsschulen. Das war auch schon alles.

Ein wichtiger Bestandteil der seit 1848 artikulierten slowenischen nationalen Anliegen war auch die Forderung nach einer slowenischen Universität in Ljubljana. Die österreichischen Behörden stimmten im Jahre 1848, unter dem Druck der slowenischen Reichstagsabgeordneten und der Initiativen von Professoren des nach der Reform der Mittelschulen und Universitäten abgeschafften Lyzeums, der Gründung einer Lehrkanzel für Zivil- und Strafrecht in der Krainer Hauptstadt sogar zu. Aber schon im Jahr danach wurden die slowenischen Vorlesungen, die bereits stattfanden, nach Graz verlegt, wo sie dann im Rahmen der Rechtswissenschaftlichen Fakultät bis 1854 (an der Theologischen Fakultät noch zwei Jähre länger) gehalten wurden. Das Unterrichtsministerium stimmte der Gründung von slowenischen Parallellehrstühlen an der Grazer juridischen Fakultät im Jahre 1870 erneut zu, die Realisierung der Bestimmung wurde jedoch von der Grazer Universität und vom Reichsrat verhindert (dieser verweigerte die finanziellen Mittel für die Lehrkanzeln).[16] Ende des 19. Jahrhunderts wurde die Forderung nach der slowenischen Universität erneut aktuell, als sowohl der Krainer Landtag als auch der Stadtrat von Ljubljana den Vorschlag zur Gründung einer Universität in Ljubljana aufgriffen und zu diesem Zweck von jeder der beiden Institutionen ein eigener Universitätsfonds gegründet wurde. Dazu angeregt wurden die Initiatoren durch das Vorbild anderer slawischer Nationen (die Polen erreichten die Polonisierung der Universitäten in Krakau/Kraków und Lemberg/Lwow/L'viv im Jahre 1867, 1874 folgten die Kroaten mit der Universität in Agram/Zagreb, 1882 die Tschechen in Prag). Sie untermauerten ihre Forderungen mit Hinweisen über habilitierte slowenische Fachleute an österreichischen und deutschen Universitäten. Die österreichischen Regierungen trotzten jedoch allen Argumenten und beharrten hinsichtlich einer slowenischen Universität weiterhin auf ihrer ablehnende Haltung. Die slowenischen Studenten mussten somit bis zum Ende der Monarchie ihre Studien in Wien, Graz, Prag oder in Krakau ablegen. Die Zahl der Studierenden, die bis zum Ende des 19. Jahrhunderts bei drei- bis

16 Fran Zwitter, Višje šolstvo na Slovenskem do leta 1918, Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani, Univerza v Ljubljani 1969, S. 46–47.

vierhundert lag, stieg um die Jahrhundertwende auf über 650 und näherte sich vor dem Ersten Weltkrieg der Zahl 1.000.[17]

Ähnlich schleppend wie im Schulwesen entwickelte sich die Stellung der slowenischen Sprache bei Ämtern und Gerichten.[18] Die Kommunikationssprache ("innere Amtssprache") innerhalb der und zwischen den staatlichen Ämtern und Gerichten war in allen Ländern mit slowenischer Bevölkerung, Krain inbegriffen, bis zum Untergang der Monarchie Deutsch, bzw. im Küstenland mancherorts auch Italienisch. Anders sollte die sprachliche Kommunikation und der Schriftverkehr mit den Parteien praktiziert werden, wo prinzipiell die Sprache der Partei zu berücksichtigen war. In dieser Hinsicht waren die Verhältnisse nach Ländern, Orten, Ämtern und Gerichten sehr verschieden und einerseits von den Beamten, andererseits aber auch von den Parteien, die, der Sprache oft nicht mächtig, keine Konflikte riskieren wollten und daher nicht auf ihrem Sprachrecht insistierten, abhängig. Die Situation des Slowenischen bei Ämtern und Gerichten war am besten in Krain, wirklich gleichberechtigt mit dem Deutschen wurde es aber auch in diesem Land erst am Beginn des 20. Jahrhunderts. Schon in der Steiermark sah die Lage viel schlechter aus, mussten sich doch die Parteien bei den dortigen Behörden und Gerichten den slowenischen Parteienverkehr immer wieder erst erkämpfen. In Kärnten verschlechterte sich die Situation seit dem Beginn des 20. Jahrhunderts sehr rasch, wobei die staatlichen Stellen die zweisprachige Praxis allmählich aufgaben. Besserungen waren im Küstenland zu verzeichnen, wo sich das Slowenische vereinzelt (besonders im Land Görz) schneller, anderswo hingegen langsamer durchsetzte (in Triest) und die Zahl jener Beamten und Richter, die neben Deutsch und Italienisch auch schon Slowenisch beherrschten, im Steigen begriffen war.

Auch in den Landtagen bzw. Landesausschüssen war das Slowenische mit dem Deutschen nur in Krain und mit dem Italienischen im Land Görz wirklich gleichberechtigt. Vollkommen anders war die Situation wiederum in Kärnten und Istrien, wo der Widerstand gegen den Gebrauch des Slowenischen in den Landtagen und Landesausschüssen sehr stark war. Die amtlichen Übersetzungen des staatlichen Amtsblattes erschienen in den "Landessprachen", also auch im Slowenischen, der Stellenwert eines authentischen Originals kam aber nur dem deutschen Text zu. Die Amtsblätter der Länder wurden in den "Landessprachen" herausgegeben, somit auch auf Slowenisch. Im Reichsrat sprachen die slowenischen Abgeordneten Slowenisch zwar schon bei der Angelobung im Jahre 1867, bis zum Ersten Weltkrieg sprachen sie dann aber meist nur in deutscher Sprache; erst ab dem Beginn des 20. Jahrhunderts begannen sie in ihre auf Deutsch gehaltenen Reden auch slowenische Sätze und Absätze einzuflechten, mit denen sie ihren Forderungen nach sprachlicher Gleichberechtigung Nachdruck verleihen wollten. Diese Praxis war natürlich mehr oder minder unausweichlich, da nicht auf deutsch gehaltene Reden im Reichsrat nicht übersetzt und bis zum Jahre 1917 auch nicht einmal in den stenographischen Protokollen aufgezeichnet wurden.[19]

In jeder Hinsicht am erfolgreichsten waren die Slowenen bis zum Ersten Weltkrieg in Krain, wo es nach den Volkszählungen von 1880 bis 1910 in keiner Gemeinde, außer in Kočevje und in Bela peč, eine deutsche Mehrheit mehr gab. Ganz anders war die Lage in der Untersteiermark, wo der deutsche Einfluss stetig zunahm und die Zahl der Ge-

---

17 Vasilij Melik, Peter Vodopivec, Slovenski izobraženci in avstrijske visoke šole 1848–1918, Zgodovinski časopis, Jg. 40/1986, Nr. 3, S. 271–274.

18 Sergij Vilfan, Die Österreichische Zivilprozeßordnung von 1895 und der Gebrauch der slowenischen Sprache vor Gericht, Graz 1970.

19 Zu diesen Fragen: V. Melik, Die Wahlen ..., zit. Werk; aber auch: Ferdo Gestrin,Vasilij Melik, Slovenska zgodovina 1792–1918, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1966, S. 260–264.

meinden mit deutscher Mehrheit durch die aggressive nationale Offensive der deutschen Parteien in der selben Zeit von 18 auf 34 anstieg.[20] In Kärnten waren die Umstände für die Slowenen noch schlechter, sank doch die Zahl der Menschen mit slowenischer Umgangssprache seit den Volkszählungen in den dreißiger Jahren des 19. Jahrhunderts um 20%. Von den 71 Gemeinden mit slowenischer Mehrheit im Jahre 1880 blieben im Jahre 1910 nur mehr 59. Dass diese Prozesse keineswegs naturbedingt waren oder irgendwie "automatisch" abliefen, zeigen die Daten über das Verhältnis zwischen der slowenischen und italienischen bzw. friaulischen Bevölkerung im Land Görz, in Triest und Umgebung und Istrien, das sich, außer in den Städten, wie Görz und Triest, nicht sichtbarer veränderte. Ganz im Gegenteil stieg in Görz der Anteil der slowenischen Bevölkerung trotz italienischen Druckes sogar beträchtlich an (im Jahre 1910 auf 35,1%). Auch in Triest italianisierten sich die slowenischen Einwanderer nicht mehr, und auch das slowenische Bürgertum erstarkte wirtschaftlich.

Alles das bestärkte viele Slowenen in ihrer Überzeugung, dass ihnen eine größere Gefahr seitens der Deutschen drohte und weniger von den Italienern. Nichtsdestoweniger war der slowenische Standpunkt auch hinsichtlich der Deutschen keineswegs einheitlich ablehnend. Slowenische Politiker und nationale Ideologen teilten die Deutschen bis zum Ende des 19. Jahrhunderts, aber auch in den Jahren vor dem Ersten Weltkrieg in mehrere Gruppen. Eine erste Gruppe waren die "Deutschtümler", die – als nationale Renegaten und "nationale Diebe" – am intensivsten geächtet wurden. In der zweiten befanden sich die Großdeutschen und Bewunderer des deutschen Kaiserreiches, "prusaki" (entspricht dem deutsch-österreichischen zeitgenössischen "Preußenseuchler") "pangermani" (Pangermanen, Alldeutsche) und "bismarkovci" (Bismarck-Schwärmer), die mit ihren großdeutschen Vorlieben nach dem Urteil der Zeitgenossen nicht nur die nichtdeutschen Nationen in der Monarchie bedrohten, sondern auch die Dynastie und den ganzen Staat. Die dritte Kategorie bildeten die "echten und ehrlichen Deutschen", das heißt Deutsche "von Geburt", die die Treue zum Haus Habsburg auszeichnete. Diese waren nach Meinung der slowenischen nationalen Führer die einzigen Deutschen, mit denen ein Einvernehmen hergestellt und Dialog geführt werden konnte. Zu dieser Kategorie von Deutschen wurden vor allem die deutschen Konservativen bis zu den neunziger Jahren des 19. Jahrhunderts gezählt. Die beiden slowenischen Parteien – die konservative und die liberale – kooperierten, da es an anderen deutschen Verbündeten fehlte, von den siebziger bis zu den neunziger Jahren im Reichsrat mit der Rechtspartei und mit deren Führer, dem Grafen Hohenwart. Als in den neunziger Jahren des 19. Jahrhunderts diese Allianz beendet wurde, ging auch der Dialog der Slowenen mit den deutschen Parteien zu Ende.

II

Die Slowenen formulierten im Jahre 1848 ein nach deutschliberalen und tschechischen Mustern gefertigtes Programm für die Vereinigung des gesamten von Slowenen besiedelten Gebietes in eine autonome verwaltungspolitische Einheit einer föderalisierten Habsburger Monarchie. Das Programm des "Vereinigten Slowenien" brachten die slowenischen Politiker seit dem Beginn der Verfassungsära und in der Folge noch mehrmals (vor allem bei den Massenveranstaltungen – den "Tabori", in den Jahren 1868 bis 1871) als zentrale slowenische nationalpolitische Forderung aufs Tapet, obwohl es immer offensichtlicher wurde, dass eine föderative Umgestaltung der Monarchie auf

---

20 Vasilij Melik, Slovenci pred prvo svetovno vojno, Pozdrav iz slovenskih krajev, Mladinska knjiga, Ljubljana 1987, S. 14.

regulärem parlamentarischen Weg nicht zu erreichen war. Gelegentlich diskutierte man auch andere Pläne, die sich auf historische und regionale Argumente stützten, etwa das Programm von Maribor aus dem Jahre 1865, dem die Erneuerung einer Art von erweitertem Innerösterreich vorschwebte, welches mit Unterstützung des Kaisers und durch kaiserlichen Entschluss geschaffen werden sollte. Daneben existierte auch die Idee, nach dem Muster des im Vormärz bloß auf dem Papier bestandenen Königreiches Illyrien den Süden der Monarchie in einem erneuerten Illyrien zu vereinen.[21]

In der zweiten Hälfte der siebziger Jahre kamen die slowenischen Politiker, bei denen die Konservativen tonangebend waren, zur Erkenntnis, dass die Hoffnungen auf eine weitreichende Umgestaltung der Monarchie nicht realistisch waren. Nunmehr setzte sich die Überzeugung durch, dass die Slowenen nur mit einer die Regierung unterstützenden Politik vereinzelte nationale, sprachliche und politische Rechte erlangen könnten. Diese Anschauungen verursachten zwar bei den Liberalen einige Meinungsverschiedenheiten, die aber ohne weitreichende Folgen blieben, harrten doch alle slowenischen Reichsratsabgeordneten bis 1893 im Hohenwart-Klub aus. Sie unterstützten aber auch, wiederum gemeinsam – die Liberalen miteingeschlossen – , von 1893 bis 1897 die Regierungen Windischgrätz und Badeni bis zu deren jeweiligem Sturz. In der Praxis konzentrierte sich die slowenische Politik somit bis zum Ende des 19. Jahrhunderts auf den Kampf um eine größere Rolle des Slowenischen in Schulen und Ämtern, auf die Nominierung von slowenischen Beamten an bedeutenderen Stellen im Land und auf die wirksamere Lösung diverser kultureller, sozialer und wirtschaftlicher Fragen. Ihre Führer und dominierenden Meinungsträger erkannten erst nach dem Fall der Regierung Badeni, dass eine solche Ausrichtung nicht erfolgversprechend sein konnte und sich die slowenischen Parteien neue Verbündete suchen müssten.[22]

In den neunziger Jahren des 19. Jahrhunderts kam es daher zu radikalen Veränderungen auf dem slowenischen politischen Schauplatz. Gemäßigtere Politiker beider Parteien waren zwar noch zu gemeinsamen konservativ-liberalen Auftritten in nationalen Fragen bereit, doch jüngere und radikalere Vertreter lehnten diese Politik der Eintracht immer entschiedener ab. Das katholische Lager erlebte unter dem Eindruck der päpstlichen Enzykliken und der katholischen Bewegung anderswo in Österreich einen veritablen Höhenflug und organisierte in Ljubljana einen ersten Katholikentag, der das katholische politische Programm formulierte. Die seit Jahren bestandene politische Eintracht ging zuerst in Krain zu Ende. Im Land Görz folgte der Bruch erst am Ende des Jahrhunderts, in der Steiermark in den Jahren 1906/1907, in Triest und in Kärnten kam es hingegen zu keiner Spaltung. Die Krainer Liberalen verbündeten sich im Jahre 1895 mit dem deutschen Großgrundbesitz. Ihre Nationale Fortschrittspartei/Narodna napredna stranka übernahm ein Jahr danach gemeinsam mit dem deutschen Großgrundbesitz für zwölf Jahre die Macht im Krainer Landtag. Auf der Staatsebene rissen die Verbindungen mit den deutschen Parteien ab, da auch die katholischen Parteiführer der Slowenen über das Verhalten der Wiener Christlichsozialen, insbesondere über die Position der Lueger-Partei in der Frage der slowenischen Parallelklassen am Gymnasium in Celje, in der diese die Haltung der deutschen Parteien teilte, schwer enttäuscht waren. Am 14. September 1897 fand in Ljubljana eine "gesamtslowenische und istrisch-kroatische Versammlung" aller slowenischen und istrisch-kroatischen Reichsratsabgeordneten statt, an der die Versammelten den Vorsatz fassten, den deutschen Parteien nicht mehr nachgeben zu wollen. Vertreter beider politischen Lager der Slowenen beschlossen weiters, dass die Forderung

21 Vasilij Melik, Slovenski državnopravni programi 1848–1918, in: Slovenci in država, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana 1995, S. 68.

22 Fran Zwitter, O slovenskem narodnem vrpašanju, zit. Werk, S. 15.

nach einer slowenischen Nationalautonomie und einer national-kulturellen "Repräsentanz, die selbständig über alle kulturellen und sprachlichen Notwendigkeiten befinden wird" zum gemeinsamen Fixpunkt der nationalen Politik werden würde.[23] In diesem Sinne formulierte der Krainer Landtag in seiner Adresse an den Kaiser am 28. Februar 1898 den Wunsch, dass überall dort, wo die Slowenen in einer Minderheit leben, diese Minderheit eine besondere Verwaltungseinheit bilden solle. Die Umstellung und der Verlust von traditionellen Verbündeten war vor allem für die slowenischen katholischen Politiker nicht einfach. Die führenden Ideologen der katholischen Nationalpartei konnten sich nur schwer von ihrer Illusion einer "christlichen Union aller österreichischen Nationen", die als eine Art überparteiliches katholisches Zentrum Zisleithaniens ein den Slawen gewogenes Verhalten an den Tag legen würde, verabschieden. Als das "Pfingstprogramm" der Deutschen Gemeinbürgschaft von 1899 auch vom deutschen christlichsozialen Verband unterstützt wurde, überwog auch in der slowenischen katholischen Partei der Standpunkt, dass es kein Zurück mehr geben könne.

Im Reichsrat setzte sich schon am Beginn des Jahres 1897, nachdem der Hohenwart-Klub endgültig zerbrochen war, der Führer der katholischen Nationalpartei, Dr. Ivan Šušteršič, für ein Zusammengehen der slowenischen, kroatischen, istrischen und dalmatinischen Abgeordneten ein. Unter seiner Ägide entstand der Slawisch-christliche Nationalverband, dem neben 16 slowenischen Abgeordneten 7 Ruthenen (Ukrainer), zwei Tschechen und 11 kroatische (istrische und dalmatinische) Abgeordnete beitraten. Im gleichen Atemzug verbündete sich der zweite Mann der katholischen Partei, Janez Evangelist Krek, mit den Vertretern der kroatischen Heimatpartei des Rechts ("domovinaška" stranka prava) und nahm gemeinsam mit zwei anderen katholischen Parteigrößen, Anton Kalan und Dr. Janko Brejc im Jahr 1898 an der Versammlung der Partei am Trsat bei Sušak teil. Bei dieser Veranstaltung sprach er ausführlich über die neuen Schwerpunktsetzungen in der slowenischen Politik und nannte auch die Gründe für diese Neuorientierung: das Fehlen von Verbündeten, "taube Ohren" für die slowenischen Forderungen in Wien sowie die slowenische Schwäche, weshalb die "entscheidenden Kräfte" den Slowenen "keine Beachtung schenken". Den Ausweg aus den slowenischen Schwierigkeiten und der Isolation sah er in der Vereinigung mit den Kroaten auf der Grundlage des "kroatischen Staatsrechtes". Die Berufung auf das kroatische Staatsrecht (nach Vorbild der Interpretationen der kroatischen Opposition aus dem Jahre 1894) begründete er mit dem Beschluss des kroatischen Sabor im Jahre 1712, als die kroatischen Stände der Pragmatischen Sanktion nur unter der Bedingung zustimmten, dass in Kroatien die selben Erbinnen der Dynastie herrschen wie in der Steiermark, Kärnten und Krain. Diese Argumentation war freilich nicht überzeugend, sondern buchstäblich "aus der Luft gegriffen", auch im nationalen Sinne nicht recht geglückt, da sie das Übermurgebiet, das Küstenland und Slowenisch-Venetien nicht berücksichtigte. Die slowenischen Abgesandten versuchten die kroatischen Gesprächspartner auf Trsat dennoch davon zu überzeugen, dass die Slowenen die Idee des kroatischen Staatsrechts schon angenommen hätten und versprachen gleichzeitig, alles für ihre weitere Ausbreitung zu unternehmen.[24]

---

23 Janko Pleterski, Badenijeva kriza in Slovenci, Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju, Maribor 1981, S. 62–63. Für die französische Botschaft in Wien war das "gesamtslowenische Treffen" in Ljubljana ein Zeichen für eine immer lebhafter werdende Nationalbewegung "in den slowenischen Gebieten", was umso bedeutungsvoller gewesen sein soll, da bisher "l'etat d'esprit dans ces provinces n'etait pas departi du plus grand calme". Siehe P. Vodopivec, Slovenci v francoskih očeh 1830–1920, Zgodovinski časopis 44/1990, Nr. 1, S. 40.

24 Janko Pleterski, zit. Werk, S. 64–66; Andrej Rahten, Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu

Die Idee einer engeren slowenisch-kroatischen, partiell aber auch die einer noch weiteren "südslawischen" Zusammenarbeit gewann auch bei Liberalen und Sozialdemokraten am Ende des 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts immer mehr Sympathisanten. Die Liberalen verfügten über keine konkretere Vorstellung darüber, wie eine solche Verbindung aussehen könnte und beschränkten sich im allgemeinen auf die Schilderungen über die Verhältnisse in Kroatien und am Balkan sowie auf Äußerungen der Sympathie für die dortigen Völker. Die Sozialdemokraten, die die Bezeichnung "jugoslawisch" sogar im Namen ihrer im Jahre 1896 gegründeten Partei führten, waren erst im Begriff, ein Parteiprogramm zu entwerfen. Der Begeisterung über das Jugoslawentum und den Solidaritätsbekundungen mit den kroatischen und anderen südslawischen Brüdern folgte bis zur Annexionskrise keine konkretere politische Aktion. Die kroatische Politik "des neuen Kurses", der sich im Jahre 1905 die kroatischen und die serbischen Parteien verschrieben und die sich einerseits für den Anschluss Dalmatiens an Kroatien, andererseits für eine engere Zusammenarbeit der Serben und Kroaten in Kroatien einsetzte, hatte für slowenische Anliegen kein offenes Ohr. Die Slowenen kamen in den politischen Plänen der Kroaten einfach nicht vor, da sie die Lösung der "kroatisch-serbischen Frage" im Rahmen Ungarns und in den Grenzen des dualistischen Systems anstrebten, während die Slowenen die Grenze an der Sotla zwischen Zisleithanien und der ungarischen Reichshälfte auf jeden Fall abzuschaffen suchten.

Wie auch immer – die Annexion Bosniens und der Herzegowina wurde 1908 von allen slowenischen Führern, außer von den Sozialdemokraten, mit aufrichtiger Freude und großen Erwartungen begrüßt. Der politische Führer der Katholiken, Ivan Šušteršič, regte schon im November 1908 aus taktischen Gründen den Zusammenschluss der slowenischen, kroatischen und serbischen Abgeordneten des österreichischen Reichsrates in einem gemeinsamen Nationalverband (Narodna zveza) an. Die Spitze der Slowenischen Volkspartei widersetzte sich energisch allen Reformkonzepten des Dualismus, die sich auf die kroatischen Länder und Dalmatien beschränkten und stellte fest, dass im Falle einer Reorganisation der Verfassung der Monarchie auch die Slowenen unvermeidlich Teil einer neu zu schaffenden staatlichen Einheit werden müssten. Šušteršič gab im Jänner 1909 im Krainer Landtag zu bedenken, dass zwischen einem enger und einem weiter gefassten Trialismus unterschieden werden müsse und wies darauf hin, dass "die deutschen Politiker noch nicht so weit sind, um den Bedarf an einem breiter gefassten Trialismus zu erkennen, der die Vereinigung aller habsburgischen Länder von Triest bis an die Drina fordern würde ..."[25] Krek, der Šušteršič beipflichtete, betrachtete die Annexion als willkommene Gelegenheit zur Beruhigung der Lage zwischen Kroaten und Serben. Die Serben nannte er "unsere Neapolitaner", die sich zwar in der Poesie besser zurechtfänden als in der Realität, die aber ihr Verhältnis zur Monarchie ändern würden, wenn sich diese selbst gewandelt haben würde. Den Annexionsgrüßen schlossen sich auch die Liberalen an, die ihre Loyalität zur Monarchie bekräftigten, aber den Regierungskreisen auch mitteilten, dass Österreich, falls es nicht "rechtzeitig seine nationalen Fragen lösen würde, mit einem neuen Piemont und einem neuen Cavour konfrontiert werden könnte". Der krainische Landtag nahm in der Folge – gegen den verständlichen Unmut der deutschen Vertreter – die sogenannte "trialistische Deklaration" an, die etwas mehr als acht Jahre später als Grundlage für die Maideklaration der südslawischen Abgeordneten im Reichsrat diente. Darin hieß es klar und

---

(Slovenska parlamentarna politika v habsburški monarhiji 1897–1914), Celje 2001, S. 19–36; Walter Lukan, Janez Ev. Krek in Jugoslavija. Slovenske zamisli o prihodnosti okrog leta 1918, Slovenska matica, Ljubljana 2000, S. 69–70.

25 A. Rahten, zit. Werk, S. 83.

deutlich: "Der Landtag begrüßt die Annexion Bosniens und der Herzegowina in der festen Hoffnung, dass damit der Schritt zur Vereinigung aller Südslawen unserer Monarchie in einem staatsrechtlich selbständigen Organismus unter dem Zepter der habsburgischen Dynastie gesetzt wurde."

Janko Pleterski machte mehrmals darauf aufmerksam, dass beim Trialismus zwischen mehreren Varianten unterschieden werden müsse. Einerseits gab es die großösterreichischen Ideen einer Reorganisation der Monarchie um den Thronfolger Franz Ferdinand, daneben die von den kroatischen Parteien vertretenen Pläne und schließlich die Vorstellungen der slowenischen bürgerlichen Politiker.[26] Während die trialistischen Vorstellungen der meisten kroatischen Parteien ausgesprochen "großkroatisch" konzipiert waren, bedeutete Trialismus für die slowenischen katholischen Führer – obwohl sie sich auf das kroatische Staatsrecht beriefen – vor allem jene "Formel", die den Slowenen den Eintritt in das gewünschte jugoslawische Gebilde sichern sollte. Pleterski ist überzeugt, dass der Begriff "Trialismus" für die jugoslawische Politik der slowenischen katholischen, aber auch der liberalen Partei unangebracht sei, da ihre Pläne eine Föderalisierung des Staates nicht ausschlossen; vielmehr erwarteten und unterstützten sie eine föderative Umgestalung der Monarchie – und die gleichzeitige Entstehung einer südslawischen Einheit. Ivan Šušteršič, einer der Hauptinitiatoren des Trialismus bei den Slowenen, war überzeugt, dass der Thronfolger mit diesen Ideen sympathisierte und bemühte sich intensiv, in seine Umgebung vorzudringen. Bereits im Jahre 1909 übermittelte ihm Šušteršič ein Memorandum, in dem er zu beweisen versuchte, dass sich das "Interesse der Dynastie mit dem Interesse der Südslawen decke", und dass die Monarchie, wenn sie die Vorherrschaft am Balkan erhalten wolle, die "südslawischen Länder und Regionen in einem dritten staatsrechtlichen Körper" vereinigen müsse. [27]

Die katholischen Parteigrößen machten auch nach dem Jahre 1909, als sie einen großen Wahlsieg im Krainer Landtag errangen, bei jeder Gelegenheit auf ihre Bestrebungen für eine Vereinigung mit den anderen Südslawen in der Monarchie aufmerksam und unterstützten die Vorschläge und Pläne, die aus dem Umkreis des Thronfolgers kamen. Gleichzeitig bemühten sie sich, ihren politischen und wirtschaftlichen Einfluss auf Dalmatien, das im Hinblick auf die politische Ordnung den Ländern mit slowenischer Bevölkerung näher stand als das unter der Herrschaft des Banus' stehende Kroatien, auszuweiten. Dalmatien gehörte ja nicht zur ungarischen Reichshälfte der Monarchie und seine Vertreter saßen genauso wie die Slowenen im Reichsrat in Wien. Nach den Reichsratswahlen im Juni 1911 verbündeten sich die Vertreter der katholischen Gesamtslowenischen Volkspartei im Reichsrat erneut mit jenen der dalmatinischen Rechtspartei und mit den istrischen Abgeordneten und gründeten den 27 Mitglieder zählenden Kroatisch-slowenischen Abgeordnetenklub. Gleichzeitig erneuerten sie ihre Kontakte zur vereinigten Kroatischen Rechtspartei, die aus diversen Gruppierungen der Rechtspartei hervorgegengen war und im Oktober 1912 in Ljubljana die Gründung einer neuen vereinigten kroatisch-slowenischen Partei bekannt gab. Die neue kroatisch-slowenische Partei, die auf vollkommen unrealistischen Erwartungen basierte, trat zwar nicht wirklich ins Leben, die slowenisch-kroatische Zusammenarbeit im Reichsrat setzte sich aber bis zum Beginn des Ersten Weltkrieges fort und wurde im Jahre 1917 erneuert, als sich die slowenischen, istrischen und dalmatinischen Abeordneten in der Maideklaration zusammenfanden.

---

26 Janko Pleterski, Zveza vseslovenske ljudske stranke ..., Študije ..., S. 122–123.

27 A. Rahten, zit. Werk, S. 116–117.

III

Unter den Slowenen gab es vor dem Ersten Weltkrieg fast keine Gegner der Habsburger oder der Monarchie. Während der Balkankriege, zum Teil aber schon davor, wurden unverhohlene antiösterreichische Standpunkte nur in den kleinen Kreisen der jungliberalen und nationalradikalen Studenten und der Mittelschuljugend vertreten. In einem solchen Kreis erschien in den Jahren 1912–1913 in Ljubljana im Untergrund auch das proserbisch orientierte Blatt "Preporod" (Wiedergeburt). Der Kreis jener Personen, die der Monarchie sehr kritisch gegenüberstanden, sie jedoch reformieren und nicht zerstören wollten, war hingegen wesentlich größer.

Die slowenischen Abgeordneten wirkten auch in den letzten fünfzehn Jahren vor dem Ersten Weltkrieg im Reichsrat aktiv mit, sie unterstützten jedoch die Regierungen nicht mehr so einheitlich wie zuvor, als sie mehr als zwanzig Jahre im Hohenwart-Klub vereint waren. Die Einführung des allgemeinen Wahlrechtes wurde nur von den Abgeordneten der Slowenischen Volkspartei unterstützt, mit deren Hilfe sie die liberalen Gegner auch entscheidend schlugen. Die politischen Führer beider Lager äußerten aber gleichzeitig unverhohlen ihre Enttäuschung über die parlamentarischen Verhältnisse und die Regierungspolitik und hoben hervor, dass nur noch die Dynastie ihr Vertrauen hätte. Der Bürgermeister von Ljubljana, Ivan Hribar, stellte im Jahre 1909 im Reichsrat in diesem Sinne fest, dass er jedes Vertrauen in diese Institution und in das allgemeine Wahlrecht verloren habe, da dadurch der Kampf zwischen den Nationen noch stärker entbrannt sei als zuvor im Kurienwahlsystem. Die Nationen würden sich nicht zu einer einvernehmlichen Lösung durchringen können, war Hribar überzeugt, da die Deutschen mit der Gleichberechtigung der Slowenen nicht einverstanden sein würden. Nach Hribars Meinung wäre eine Lösung nur mit einer absolutistischen Maßnahme erreichbar, mit dem Diktat einer "anständigen Regierung" oder aber mit der harten Hand eines Staatsmannes mit "eisernem Willen". Vier Jahre später, im Mai 1913 brachte ein weiterer slowenischer Politiker, der katholische Führer Anton Korošec, diesen Gedanken etwas überlegter zum Ausdruck, als er meinte, dass die Slowenen von Regierungsseite nichts mehr zu erwarten hätten und nur noch auf die Dynastie zu hoffen sei. "Es ist höchste Zeit, dass sich unsere Monarchie föderalistisch umgestaltet, dass die Südslawen darin staatsrechtlich vereinigt werden, und dass auf den Ruinen des Dualismus eine neue, große und freiheitliche Habsburgermonarchie errichtet werde, die allen Nationen Recht und Schutz bietet."[28]

In den Ländern mit slowenischer Bevölkerung schienen Vereinbarungen zwischen den Parteien und Nationen, wie sie im Jahre 1905 in Mähren, 1910 in der Bukowina und im Jahre 1914 in Galizien abgeschlossen wurden, unrealistisch, obwohl es jahrelange Verbindung zwischen den slowenischen Liberalen und den Deutschen in Krain und eine ähnliche Allianz zwischen den slowenischen Katholiken und liberalen Italienern im Land Görz gegeben hatte. Die slowenischen Parteiführer hatten, wie Korošec nach dem Krieg feststellte, im letzten Vorkriegsjahrzehnt das Gefühl, dass sie von den deutschen Politikern und Parteigrößen nicht so geachtet wurden wie die Tschechen und im Gegensatz zu ihnen nicht als ernstzunehmende Gegner angesehen wurden. Gleichzeitig befürchteten die Slowenen, dass sie von Kroaten und Serben bei ihren jugoslawischen Kombinationen nicht berücksichtigt würden. Bei Kriegsausbruch verurteilten die slowenischen Politiker den Mord in Sarajevo auf das entschiedenste. Besonders heftig reagierte ein Teil der katholischen Volkspartei, der Serbien verurteilte und zum Kampf gegen heimische Verräter aufrief. Die katholischen Politiker unterstützten auch die Kriegserklärung Österreich-Ungarns an Serbien, während sich die Liberalen und Sozial-

---

28 Vasilij Melik, Slovenci in avstrijska država 1848–1918, S. 523–528.

demokraten dagegen aussprachen. Die Mobilisierung verlief deshalb aber nicht in einer weniger schwärmerischen und patriotischen Atmosphäre. Die slowenischen Soldaten zogen mit Nationalfahnen und mit slowenischen Farben auf den Mützen in den Krieg, dabei im festen Glauben, – so wie die Soldaten anderswo in der Monarchie – dass der Krieg kurz dauern und spätestens bis zum Winter beendet sein würde.

Nachdem die Regierung in Wien am Beginn des Krieges in der Monarchie den Ausnahmezustand eingeführt hatte, verboten auch die Behörden in Slowenien mehrere Zeitungen und arretierten oder internierten slowenische und jugoslawische Nationalisten. Unter den arretierten und konfinierten Personen befanden sich die bekanntesten Persönlichkeiten der slowenischen Kultur und Politik – vom Schriftsteller Ivan Cankar bis zum Führer der Liberalen Ivan Hribar. Im Jahre 1915 nahm das Kriegsgericht in Ljubljana seine Arbeit auf, das auch über zivile Personen urteilte. Mehrere Menschen wurden der Spionage und der Sympathien für Serbien angeklagt; einige wurden sogar erschossen. Die slowenischen Parteien verfolgten in dieser Situation in den ersten drei Kriegsjahren keine bestimmte und erkennbare Politik. Die katholischen Parteiführer griffen die "trialistischen", kroatisch-slowenischen Vorstellungen erst Ende des Jahres 1916, nach dem Mord am Grafen Stürghk und dem Tod des Kaisers, wieder auf. Sie verfolgten sie bis zum Mai des Jahres 1917, als es klar wurde, dass es nicht mehr ausreichte, nur am kroatischen Staatsrecht und der kroatisch-slowenischen Zweisamkeit festzuhalten. Am 29. Mai 1917, einen Tag bevor der Reichsrat die Arbeit wieder aufnahm, vereinigten sich die slowenischen, kroatischen und serbischen Reichsratsabgeordneten im Jugoslawischen Abgeordnetenklub. Ihr Präsident Anton Korošec las bei der Eröffnungssitzung des Parlaments am 30. Mai die so genannte Maideklaration vor, die sich nicht mehr nur auf das kroatische Staatsrecht, sondern auch schon auf das Nationalitätenprinzip berief. Darin verlangten die im Jugoslawischen Klub versammelten Abgeordneten, dass "sich alle jene Gebiete der Monarchie, in denen Slowenen, Kroaten und Serben leben, in einem eigenen selbständigen Staatskörper unter dem Zepter der Dynastie Habsburg-Lothringer vereinigen, frei von jeder nationalen Fremdherrschaft und auf demokratischer Grundlage basierend." [29]

Die Erwähnung des habsburgischen Rahmens in der Maideklaration war nicht nur ein taktischer Zug. Die slowenischen Führer hielten im Mai des Jahres 1917 die Monarchie noch immer für reformfähig und planten keine größeren Kundgebungen zur Unterstützung des Maiprogrammes, wie sie im Herbst des Jahres 1917 die slowenischen Länder erfassten.[30] Der Jugoslawische Klub gab in Erwartung einer Intervention seitens des Kaisers und der Regierung zugunsten der Maiforderungen nach dem Fall der Regierung Clam-Martinic den oppositionellen Standpunkt sogar auf und zeigte sich auch bereit, die neue, von Ernst von Seidler geleitete Regierung zu unterstützen. Bereits im August stellte sich aber deutlich heraus, dass – wie es der slowenische liberale Abgeordnete Vladimir Ravnikar ausdrückte – "noch kein österreichischer Staatsmann geboren ist, der der österreichischen Staatsidee den (echten) österreichischen und nicht einen deutschen Sinn verleihen könnte."[31] Der Jugoslawische Klub trat im Herbst 1917

---

29 Janko Pleterski, Prva odločitev za Jugoslavijo, Slovenska matica, Ljubljana 1971, S. 96–119. Die Ähnlichkeit zwischen der Maideklaration und der Deklaration des Krainer Landtages während der Annexionskrise ist offensichtlich. Der Unterschied besteht vor allem darin, dass die Maideklaration nicht nur die Slowenen und Kroaten einschließt, sondern auch die (dalmatinischen) Serben.

30 Walter Lukan, Politično delovanje Antona Korošca med prvo svetovno vojno – kratek oris, Prispevki za novejšo zgodovino 1991/1, Ljubljana 1991, S. 31.

31 Peter Vodopivec, Parlamentarna dejavnost Jugoslovanskega kluba od septembra 1917 do marca 1918 in nastanek januarskega memoranduma. Zgodovinski časopis XXVII/1973, Nr. 3–4, S. 58.

erneut in Opposition. Die Maideklaration wurde aber auch vom Laibacher Bischof Jeglič unterstützt und löste eine Massenbewegung aus, die allmählich alle Siedlungsgebiete der Slowenen in den österreichischen Ländern erfasste. Die meisten Unterstützungserklärungen für die Maideklaration, die in den Städten und ländlichen Gebieten unterschrieben wurden, sprachen sich noch im Frühjahr des Jahres 1918, als die Bewegung ihren Höhepunkt erreichte, für die Vereinigung der Südslawen in einem Jugoslawien im Rahmen der Habsburger Monarchie aus. Zum Umschwung in der slowenischen Politik und in der öffentlichen Befindlichkeit kam es erst Mitte des Jahres 1918, als die Regierung die Maibewegung verbot und ihre Vertreter mehrmals erklärten, dass die slowenischen Gebiete bedingungslos im Verband mit den anderen österreichischen Ländern verbleiben müssten. Damit soll sich auch der Kaiser einverstanden erklärt haben, der der deutschsprachigen Bevölkerung in Krain, Steiermark und Kärnten versicherte, dass diese Länder im Rahmen Zisleithaniens verbleiben würden. Angesichts dieser Töne und Standpunkte festigte sich bei den slowenischen Politikern die Erkenntnis, dass ihre politischen und nationalen Ziele im Rahmen der Monarchie nicht realisiert werden könnten. Sehr rasch schwand jetzt das Zugehörigkeitsgefühl zu Monarchie und Dynastie auch in der Bevölkerung.

Die Slowenen hatten am 29. Oktober 1918, als der Staat SHS proklamiert wurde, keine genauere Vorstellung darüber, wie das eben gegründete "Jugoslawien" organisiert werden sollte, auch nicht, welche Rolle ihnen darin zufallen würde. Den Zerfall der Monarchie begrüßten sie mit großer Begeisterung. Die Monarchie gehörte in den Augen der Bevölkerung endgültig der Vergangenheit an und erhielt jenes düstere Antlitz, welches sie in der Folge in der öffentlichen Meinung und bei vielen Fachleuten bis heute beibehalten sollte.

Aus dem Slowenischen übersetzt von Irena Bruckmüller

FRANC ROZMAN

ODNOS MED NEMCI IN SLOVENCI NA PRELOMU STOLETJA (PRIMER SOCIALNE DEMOKRACIJE)

Zadnjih četrt stoletja skupnega bivanja Slovencev in Nemcev v okviru avstroogrske monarhije zaznamuje začetek tistih tenzij v političnem življenju, ki jih v prejšnjih obdobjih ni bilo, zdaj pa so postajale vse hujše in večje; njihov vrhunec predstavlja prva svetovna vojna, razpad monarhije in usoda dveh narodov nekdaj skupne države, ki je ostala obremenjena za vse 20. stoletje. Nastanek slovenskih političnih strank je pomenil razdelitev političnega telesa na katoliški, liberalni in socialnodemokratski del, k temu pa je treba dodati še organiziranje nemškega prebivalstva v nemških meščanskih strankah, kar velja zlasti za Koroško in Štajersko, precej manj pa za Kranjsko.

Prav poseben položaj je imela socialnodemokratska stranka. Najprej je treba podčrtati, da je bila edina, ki je bila organizirana na celotnem območju avstrijskega dela monarhije, torej je bila edina vsedržavna nadnacionalna stranka, ki je vsaj formalno zastopala načelo, da delavec in kapital nimata domovine, v praksi pa se je vedno zelo hitro pokazalo, da stvari niso tako enostavne in da se tudi ta stranka ne more izogniti konceptu rešitve nacionalnega vprašanja. V avstrijski socialnodemokratski skupni stranki je od leta 1896 obstajala tudi Jugoslovanska socialnodemokratska stranka, ki naj bi združevala vse južnoslovanske socialne demokrate Cislajtanije, kmalu pa je postala stranka slovenskih delavcev, ne pa Hrvatov, Srbov, Italijanov ali Nemcev, ki so prav tako živeli in delali na teh območjih. Ne glede na svojo majhnost in nepopolno suverenost v političnem odločanju (kot del skupne stranke) je omenjena stranka vendarle po moči postala tretji politični tabor in se razširila med slovensko delavstvo na Kranjsko, Goriško in Trst z okolico. Drugačen pa je bil položaj na Koroškem, kjer se ni mogla organizirati in so bili celo zelo nežni poskusi, da bi se to le zgodilo, hitro zatrti. To se ni moglo zgoditi niti na delu Spodnje Štajerske, kjer je štajerska deželna socialnodemokratska organizacija s sedežem v Gradcu te poskuse uspešno preprečila in po dolgoletnem sporu dosegla, da je obdržala v svojem organizacijskem okolju nekdanje mariborsko okrožje, JSDS pa je ostalo le nekdanje celjsko okrožje; nacionalna pripadnost tako ni bila upoštevana.[1]

1 Namen mojega prispevka je bil opozoriti avstrijske kolege predvsem na tiste značilnosti v slovenski socialnodemokratski stranki, ki kažejo na drugačno gledanje na politični razvoj, predvsem glede nacionalnega in agrarnega vprašanja, od stališč dunajskega strankinega vodstva. Zato sem se v pričakovanju diskusije omejil skoraj izključno na tisto strokovno literaturo, ki je izšla v tujih jezikih. Ker sem o teh vprašanjih v tujini objavil največ jaz sam, je teh citatov tudi največ. Ker gre za specifična vprašanja in omejen časovni okvir, podrobne literature ne navajam, opozoriti želim le še na vedno najboljši izbor virov za zgodovino JSDS, to je znani 5. zvezek Zgodovinskega arhiva KPJ, Beograd 1951, pa na spomine Henrika Tume: Iz mojega življenja, Ljubljana 1937 s spremno študijo Dušana Kermavnerja, izdajo korespondence z naslovom Henrik Tuma: Pisma, Ljubljana 1994, ki jih je za objavo pripravil Branko Marušič s sodelavci, pa Janka Pleterskega: Narodna in politična zavest na Koroškem, Ljubljana 1965, kjer v 9. poglavju govori o Koroški socialni demokraciji in narodnem vprašanju (str. 391–432), na razpravo Jasne Fischer in Franca Rozmana: Social democracy and the paisantry on Slovene territory between 1870 and 1914 v: Urban radicals, rural allies: Social democracy and the agrarian issue 1870–1914 v uredništvu A. Bloka, K. Hitchinsa, R. Markeya in B. Simonsona, Bern 2002, str. 393–407, pa Jurija Perovška: Vprašanje separatizma in centralizma v avstrij-

Lahko bi rekli, da je bil v agitacijskem dometu socialne demokracije odstotkovno največji del tistega prebivalstva, ki je pripadal delavskemu razredu slovenske in nemške narodnosti. Ostali sloji pa so se bolj ali manj, skoraj bi lahko rekli izključno, opredeljevali za nacionalne stranke, bodisi slovenske bodisi nemške.

Socialno demokracijo sta v agitacijskem dometu v tem obdobju posebno obremenjevali dve nerešeni vprašanji: nacionalno in agrarno. Z nastopom Janeza Evangelista Kreka in naraščajočim vplivom krščansko socialnega gibanja, ki ga je vodil – z razvojem zadružništva je lahko pokazalo otipljive pozitivne rezultate – je socialna demokracija doživela hud udarec. Še najbolj se je tega zavedal Albin Prepeluh-Abditus, ki je leta 1902 poskušal prepričati samega Karla Kautskyja, da bi omilil svoja stališča in videl prostor v socialnodemokratski stranki tudi za malega kmeta. Vendar Kautsky slovenske specifike najbrž ni mogel dojeti in je Prepeluhove predstave zavrnil.[2]

Močna finančna in organizacijska odvisnost od strankinega vodstva na Dunaju sta JSDS v marsičem onemogočali, da bi bolj razvila svoj politični profil, včasih pa je le prišlo do drugačne politike, kot bi bilo povšeči dunajskemu vodstvu skupne stranke. Zaradi velikega izseljevanja je delavski razred na Slovenskem relativno številčno padal in odstotek slovensko govorečega prebivalstva v državi se je manjšal. Ta proces sta pospeševali tudi italijanizacija in še bolj vse močnejša germanizacija na Koroškem in deloma tudi na Štajerskem. Slovenske meščanske stranke so v ohranitvi slovenskega naroda videle svojo osnovno zahtevo, kar ni moglo biti irelevantno niti za delavsko stranko. V tem smislu je treba razumeti besede vodje JSDS Etbina Kristana, ki je, ko je imel pred očmi družbenoekonomsko stanje Slovencev, zapisal: "Socializem je pri drugih narodih rešilno sredstvo za posamezne dele, pri nas je socializem rešitev celega naroda. Če propade slovenski proletariat, propade slovenski narod, kajti zunaj proletariata ni slovenskega naroda." Ob nastanku stranke se je takoj postavilo vprašanje, kako iz dotedanjih maloštevilnih društev postaviti na noge novo stranko, pri tem pa se tudi potruditi, da bo ta stranka v skupni avstrijski socialnodemokratski stranki vendarle imela slovensko oz. južnoslovansko obeležje. Iz te majhnosti in tudi zavedanja lastne nemoči je tudi zrasla misel o stranki vseh južnoslovanskih delavcev v Cislajtaniji, ki pa je vsebovala kal nevarnosti za slovensko samobitnost na račun novega jugoslovanstva. Ta nevarnost je bila leta 1896 sicer še majhna in malo zaznavna ter je prišla do izraza šele v 20. stoletju in predvsem po razpadu habsburške monarhije.

Zelo hitro se je zaostril položaj na Štajerskem. Najbrž si nihče ni mogel predstavljati, da bo kar takoj ob ustanovitvi JSDS prišlo do dolgotrajnega spora ter da bo štajersko deželno vodstvo, čeprav je to v glavnem odklanjalo, vztrajalo na ohranitvi deželnih meja. Sklic štajerske okrajne konference 20. septembra 1896 v Celju, katere namen je bil organizirati slovensko delavstvo na Štajerskem, točneje v celjskem in mariborskem okrožju, je propadel zaradi nasprotovanja štajerskega deželnega strankinega vodstva, ki je stalo na stališču, da je Štajerska ena kronovina in da mora biti tudi

---

ski socialni demokraciji ter JSDS, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1984, str. 77–99. Omenil bi še, da standardna Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie, Wien 1922–25 Ludwiga Brügla o teh vprašanjih ne govori, prav tako ne sicer zelo solidno delo Raimunda Löwa: Der Zerfall der "Kleinen Internationale", Wien 1984, odlično delo Hansa Mommsena: Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im Habsburgischen Vielvölkerstaat, Wien 1963 pa tudi le, kar se tiče Kristanovega predloga o personalni avtonomiji na kongresu v Brnu leta 1899.

2 Prvič objavljeno v George Haupt, János Jemnitz, Leo van Rossum: Karl Kautsky und die Sozialdemokratie. Südosteuropäische Korrespondenz 1883–1938, Franfurt/M 1986, str. 221–222 in Kautskyjev odgovor na str. 223–225. Prepeluh je Kautskyjev odgovor deloma objavil že v Naših zapiskih 1902, št. 2, str. 17–20. Glej tudi Franz Rozman: Korespondenca Albina Prepeluha-Abditusa, Viri 4, Ljubljana 1991, str. 57–58, kjer je prvič v Sloveniji objavljeno tudi Prepeluhovo pismo.

delavska organizacija v političnem smislu ena sama.[3] Spor se je vlekel petnajst let in je bil zglajen s kompromisom, ki pa je bil v bistvu zmaga Gradca, saj je mariborsko okrožje ostalo v njegovi ingerenci. Do ideje o organiziranju vsega slovenskega delavstva pod okriljem JSDS po vsej verjetnosti ni prišlo brez vednosti dunajskega strankinega vodstva in njenega soglasja. Ves čas trajanja spora je bilo dunajsko strankino vodstvo pasivno in bolj naklonjeno nemškemu delu kronovine. Štajerska nemška deželna socialnodemokratska organizacija je bila ves čas zelo dobro organizirana in številčno močna ter velikokrat ostalim deželnim organizacijam zgled uspešnega političnega in strokovnega delovanja. Ravnanje in odnos do JSDS pa je lep primer, kako je vsa nacionalna enakopravnost, ki je bila lepo deklarirana v hainfeldskem in brnskem programu, na terenu marsikje in marsikdaj odpovedala. Kronovinske meje so se tukaj ujemale s političnimi interesi in tako slaboten partner, kot je bila JSDS, je pač moral popustiti. Princip enotne Štajerske je bil tudi princip vseh nemških meščanskih strank in kot tak se je prenesel globoko v 20. stoletje, vse do Hitlerjevega razmejitvenega načrta, ki je potekal po strateški vitanjski razvodnici.

JSDS se je borila predvsem za celjsko okrožje, ki je bilo zanjo zelo pomembno, saj so tja spadali zasavski premogovniki s številnimi delavci – večinoma rudarji slovenske narodnosti. Da bi mogli v mariborskem okrožju kdajkoli postaviti svoje organizacije, so hitro obupali. Na četrti deželni konferenci štajerske socialne demokracije avgusta 1896 je eden najpomembnejših voditeljev delavstva na Štajerskem in urednik strankinega glasila *Arbeiterwille* Johann Resel že predlagal, da naj delegati zavrnejo misel, da bi celjsko okrožje pripadlo ustanavljajoči se JSDS in to utemeljeval predvsem z dejstvom, da se bližajo državnozborske volitve in bi preureditev vplivala na volilni boj in volilne izide. Konferenca je Reslov predlog sprejela. Vprašanje pripadnosti se je prvič ostro pokazalo na prvi okrajni konferenci v Celju čez mesec dni, 20. septembra 1896. Rok Drofenik, ki je bil tedaj zelo dejaven na slovenski strani, kasneje pa se je približal nemški, je sporočil, da so se v celjskem okrožju odločili za JSDS zato, ker je bilo na Štajerskem med agitatorji premalo slovensko govorečih in ti niso mogli delovati med kmeti. Še bolj radikalen je bil predlog Mihaela Čobala, ki je zahteval združitev zagorske in trboveljske strankine organizacije, pri čemer je bila prva na Kranjskem, druga pa na Štajerskem, delokrog celjske okrožne organizacije pa naj bi bil ves celjski volilni okraj. Tudi Čobal je bil eden najpomembnejših strankinih funkcionarjev, ki je leta 1943 v visoki starosti s samomorom končal življenjsko pot prepričanega socialista, s čimer je protestiral proti nemški zasedbi. Reslov predlog je bil, da se mora politična organizacija ločiti od volilne, s čimer je zavračal popolno ločitev celjskega okrožja od Gradca, ker bi to stranki škodovalo; strinjal pa se je s sodelovanjem med JSDS in Spodnjo Štajersko tam, kjer so slovenski delavci. Nazadnje je bil sprejet Reslov predlog, po katerem je celjsko okrožje ostalo pod Gradcem, deželna organizacija pa naj bi izpolnjevala dolžnosti, ki so bile predpisane v organizacijskih določbah strankinega statuta in programa. Celjski okrajni organizaciji je bilo prepuščeno, da lahko sodeluje z JSDS in se zaradi boljše agitacije z njo povezuje, vendar pa mora o tem obveščati štajersko deželno organizacijo. Zato pa se je graška centrala odpovedala strankini naročnini v korist JSDS. Drofenik je graškim sodrugom očital, da so dotlej za slovenski del Štajerske premalo storili, medtem ko ga je Resel zavrnil, češ da so se Slovenci z Gradcem premalo posvetovali in ga premalo informirali o svojih namenih ter jim celo očital, da so to delali zaradi osebnih koristi.[4]

Iz tega ostrega spora glede razmejitve se da slutiti, da je bila štajerska deželna organizacija presenečena, ker so se tedaj zelo agilni slovenski socialni demokrati na Štajer-

3 Delavec, št. 30, 8. 10. 1896.

4 Franc Rozman: Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem, Ljubljana 1979, str. 108–109.

skem (Drofenik, Ropas) že na začetku skušali priključiti JSDS. Razburjenje v Gradcu je moralo biti hudo, udarec pa takojšen in učinkovit. France Železnikar, ki je bil zaradi svoje preteklosti (desetletna ječa) tedaj v JSDS velika avtoriteta, je že v Celju moral kar hitro potrditi, da Ljubljana ne nasprotuje Gradcu, čeprav naj bi to veljalo zaenkrat le med volilno propagando. Situacija je nekaj časa ostala nejasna in očitno je vsaka stran skušala utrditi svoje stališče. To stanje je trajalo le dve leti. Na šesti štajerski deželni konferenci stranke sredi julija 1898 je graško vodstvo že udarilo. Strankin tajnik Rudolf Bichl je v poročilu o delovanju omenil, da je bilo za stranko slabo, ker je bilo celjsko okrožje pod JSDS in je zdaj tam marsikaj narobe. Zavzel se je za enotnost štajerske socialne demokracije in ob tem predlogu je prišlo do živahne razprave na obeh straneh. Pokazalo se je, da so tudi nekateri slovenski delegati proti temu, da bi celjsko okrožje spadalo pod JSDS in so poudarjali slabosti, ki se kažejo na terenu, kjer da ni dovolj denarja za agitacijo. Mariborski delegat Martschetz je predlagal, naj bi v Celju za strankino delovanje skrbel poseben strankin sekretar z obveznim znanjem obeh deželnih jezikov, vendar se ostali za ta predlog niso ogreli. Prav zaradi razkola med Slovenci samimi, od katerih jih je bilo precej za ponovno združitev in enotnost deželne organizacije, je deželna konferenca sprejela sklep, naj pride celjsko okrožje spet pod graško deželno organizacijo. Uvodnik v *Arbeiterwille,* glasilu štajerske deželne organizacije socialnih demokratov, je takoj po koncu konference ocenil ponovno vključitev celjskega okrožja pod Gradec za enega od treh najvažnejših sklepov konference. Poročevalec je posebej poudaril, da ta predlog ni naletel na nikakršno nasprotovanje in da je bilo izrecno rečeno, da za tem sklepom na noben način ne tičijo nacionalni vzroki, pač pa izključno le dejstvo, da ima JSDS že na svojem območju toliko organizacijskih težav, da se ne more posvetiti še dejavnosti na Štajerskem. Zato pa bosta agitacija in organizacija stranke na Spodnjem Štajerskem še naprej v obeh deželnih jezikih, strankini govorniki bodo govorili dvojezično, tak pa bo tudi strankin tisk. Ta sklep se je še najbolj realiziral na vsakoletnih prvomajskih shodih, kjer so res velikokrat govorili tudi slovensko in peli tudi slovenske pesmi, medtem pa o dvojezičnem strankinem tisku ni bilo govora. Slovensko socialnodemokratsko časopisje je severno od Celja imelo zelo redke odjemalce.[5]

Vsaj na zunaj so se nasprotja za nekaj let umirila, če izvzamemo manjše izpade, kot recimo, da so decembra 1899 posamezniki (in to Slovenci) menili, da je glasilo JSDS *Rdeči prapor* premalo internacionalističen list in zahtevali tudi posebno štajersko varianto. Slovenski socialni demokrati so se tudi neprestano trudili, da bi iz Gradca dobili posebnega agitatorja za celjski okraj, vendar zaman. Razmejitev je prišla na dnevni red na 16. deželni konferenci, ki je bila v Gradcu novembra 1908. Predstavnik Maribora Adolf Topf se je tedaj sicer zavzemal za delavski list v slovenščini, vendar je menil, da se Spodnja Štajerska ne sme vključiti v organizacijski okvir JSDS. To je utemeljeval z dejstvom, da stranka še ni razdeljena po nacionalnih mejah in da mora celotna Štajerska spadati pod Gradec in tja odvajati strankin davek. Po njegovih besedah hoče vodstvo JSDS doseči novo organizacijsko delitev, pri tem pa se ne briga za Spodnjo Štajersko in mu gre le za strankino članarino, stroške za volilno agitacijo pa hoče prevaliti na breme štajerske deželne organizacije. Na naslednji konferenci decembra 1909 so se stvari začele zapletati in prišlo je do spremembe v organizaciji, in sicer tako, da je tudi Celje postalo okrajna organizacija, vendar samo za nemško govoreče organizacije na območju okrožnega sodišča Celje. Slovenske organizacije celotne Spodnje Štajerske so odslej tvorile okrajno organizacijo, ki je spadala pod okrilje JSDS, torej pod Ljubljano. Ta sprememba je bila posledica sklepa deželne konference JSDS za Štajersko iz konca marca 1909, na kateri je JSDS postavila štajersko deželno organi-

5 Arbeiterwille, št. 29, 21. 7. 1898

zacijo pred izvršeno dejstvo, in sklepamo lahko, da najbrž z vednostjo dunajskega strankinega vodstva. Tik pred konferenco marca 1909 je namreč *Rdeči prapor* objavil članek, v katerem je nakazal, zakaj konferenca sploh bo, vendar pa *Arbeiterwille* nanj ni reagirala in o sami konferenci tudi ni poročala. V članku med drugim piše, da se je doslej na Štajerskem premalo delalo in da organizacija JSDS na Štajerskem ni tako konsolidirana, kot bi morala biti. Vzrok je največ v tem, da so narodnostne zadeve neugodne in da marsikdo ni vedel, da spada v smislu veljavnih strankinih sklepov k JSDS, temveč se je vse mešalo z deželno štajersko organizacijo s sedežem v Gradcu, ki naj bi organizirala nemške sodruge. Organizacija stranke po narodnih načelih je bila sklenjena na strankinem skupnem zboru, bila je utemeljena in za razvoj socialne demokracije v Avstriji nujno potrebna. Ta proces se je izvrševal povsod, le na Štajerskem je ostalo samo pri poskusih. Na sami konferenci je Anton Kristan v svojem govoru opozoril, da "je bila napačna predpostavka, da naj bi bil Gradec središče vsega socialističnega delavstva na Štajerskem. Slovenski delavci se vključujejo v JSDS, torej ne morejo biti člani nemškoavstrijske deželne organizacije. Te delitve ne zahteva samo statut stranke, pač pa tudi praktična potreba. Sredstvo agitacije je jezik in med slovenskim delavstvom bomo samo slovenski sodrugi lahko dosegli uspehe. Središče socialnodemokratskega dela na Štajerskem mora biti deželna organizacija, ki pa ne bo nikakršna narodna organizacija. Deželna organizacija mora biti posrednica med lokalnimi in okrajnimi organizacijami na eni in izvršilnim odborom v Ljubljani na drugi strani." To zveni precej v duhu personalne avtonomije, ki se ji Kristan po njenem porazu na znamenitem strankinem kongresu v Brnu leta 1899 ni odrekel povsem zlahka in jo je še večkrat skušal utemeljevati in zagovarjati. Celjski primer sicer ni zmaga tega koncepta, način prizadevanja pa je podoben. Komentarjev v *Arbeiterwille* ni bilo, tudi o stanju, ki je nastalo po reorganizaciji, ne. Pokazalo pa se je, da so dejanske posledice takšne, kakršne sta si obe strani tudi predstavljali. Celjsko okrožje je bilo vedno bolj v rokah JSDS, mariborsko pa še bolj v rokah nemške organizacije. Samostojne organizacije nemško govorečih socialnih demokratov v celjskem okrožju so se še obdržale, medtem ko severneje slovenskih praktično ni bilo. Čeprav štajerska deželna organizacija s to delitvijo ni soglašala, se je le morala ukloniti sklepu skupnega strankinega vodstva.

Na 18. štajerski deželni konferenci so preverjali prve rezultate nove organiziranosti in menili, da se delitev ni obnesla. Mariborčan Topf je spet očital JSDS, da premalo stori za agitacijo na Štajerskem, kar pa je bilo po njegovem mnenju tudi pričakovati, kajti JSDS ima že tako in tako dovolj problemov sama s seboj in ji primanjkuje agitatorjev. Opozoril je na slabost, ker Slovenci nimajo ustreznega glasila. Zato je potrebno, da nemški organizaciji v Celju in Mariboru tesno sodelujeta in pomagata JSDS, da bi se stanje, ki onemogoča napredek, končalo. Deželnozborski poslanec v štajerskem deželnem zboru, sicer pa učitelj in delegat Maribora Albert Horvatek je sicer predlagal, naj se štajerska deželna organizacija poveže z JSDS in naj obe organizaciji najdeta skupno rešitev problemov. Vendar je konferenca ta predlog zavrnila, češ da bi bilo to mogoče le s soglasjem JSDS, da pa iz Ljubljane na takšne želje in sugestije ni odziva. JSDS je bilo tudi očitano, da deluje le tam, kjer so že nemške organizacije, v nove predele pa ne skuša prodreti. Te slabosti so štajersko deželno organizacijo prepričale, da je naslednje leto, 1911, sklenila, da se delovanje nemške socialnodemokratske organizacije tako v celjskem kot mariborskem okrožju razširi na sleherni kraj, v katerem je obstajala nemška celica in nad temi naj JSDS ne bi imela nobene ingerence. Problem organiziranja je bil s tem dokončno rešen in se do konca monarhije ni več spreminjal.[6]

---

6 Franc Rozman: Die Sozialdemokratie in der Untersteiermark und das Problem der nationalen Aufteilung, v Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848–1941, Wien 1988, str. 126–128.

Iz specifičnega položaja Slovencev se je porodila tudi ideja o personalni avtonomiji, katere avtor je bil Etbin Kristan, ki jo je sicer zagovarjal predvsem na problemu večnacionalnosti Trsta, po njem zamišljena ideja o nacionalnem katastru pa bi bila seveda uporabna tudi na Spodnjem Štajerskem. Ta program je Kristan predložil na kongresu avstrijske socialnodemokratske skupne stranke v Brnu leta 1899, na katerem pa je bil potem sprejet program teritorialne avtonomije. Kristan je izhajal iz mnenja, da noben centralizem ne more rešiti nacionalnih problemov v monarhiji, ker da bi bil tudi vsak nacionalni federalizem le centralizem manjšega obsega. Zato je rešitev videl v avtonomiji narodov, ki pa je mogoča le brez meja. Za Kristana narod ne predstavlja skupnost posameznikov, ki živijo na določenem ozemlju, pač pa vsoto posameznikov, ki govorijo nek materni jezik in se prostovoljno priznavajo k nekemu narodu. Do popolne avtonomije in enakopravnosti bi prišlo le tedaj, če bi pripadniki enega naroda, ne glede na bivališče, uživali enake pravice in to tako v medsebojnem odnosu kot v odnosu do pripadnikov drugih narodov. Pogoj temu je kulturna enotnost, kajti ozemeljska je izključena. Če bi uvedli takšno avtonomijo, bi narodno vprašanje prenehalo biti vprašanje oblasti in bi postalo izključno kulturno vprašanje. Kristan je imel pred očmi nacionalno izrazito mešana ozemlja, še posebno naj bi njegova teorija pomagala majhnim, nehističnim narodom. Menil je, da tudi na Dunaju Slovenec lahko ostane Slovenec, ker se narodno vprašanje tiče živih ljudi, ne pa kosa ozemlja. Zato bi morali biti avtonomni narodi, ne pa teritoriji. Predlagal je ustanovitev posebnih nacionalnih katastrov, ki bi bili veljavni za vso državo, na podlagi katerih bi se pripadniki določenega naroda lahko odločali o vseh zadevah, ki se tičejo naroda samega. Svojemu personalističnemu principu se Kristan ni kar tako odpovedal in tudi v naslednjih letih ga je, sicer nekoliko modificiranega, zagovarjal.

Vse hujši nacionalni spori so odmevali tudi v avstrijski socialni demokraciji, kar se je lepo pokazalo na primeru češkega separatizma, slovenski socialni demokrati pa so po aneksijski krizi in ob vse večjem pomenu jugoslovanskega vprašanja začeli svoj pogled vedno bolj obračati tudi k povezovanju z drugimi južnoslovanskimi delavskimi strankami. Doma so se že morali sprijazniti z dejstvom, da je JSDS na Kranjskem sicer tretji politični tabor, ki pa je bil preslaboten, da bi vsaj v deželni zbor poslal kakšnega poslanca. Na Spodnjem Štajerskem so lahko računali na trdne točke v zasavskih revirjih, deloma še v celjski okolici, medtem ko je bilo ozemlje severneje, kar se delavstva tiče, trdno v nemških rokah. Stranka je napredovala tudi na Goriškem in na Tržaškem. Konec novembra 1909 je prišlo do tako imenovane tivolske konference različnih socialnodemokratskih strank Avstrije, na kateri je bila sprejeta tivolska resolucija, ki je pomenila nacionalni program JSDS. Ta je zanjo veljal do konca monarhije, predvidel pa je popolno narodno združitev vseh Jugoslovanov – ne glede na različnost imen, vere, pisave in dialektov ali jezikov – ki se bodo konstituirali kot enoten narod in kot svobodna enota v popolnoma demokratični konfederaciji narodov, vendar na ozemlju tedanje monarhije. Tako je resolucijo povzel v praški socialnodemokratski reviji *Akademie* tudi Juraj Demetrović, ki je bil poleg Etbina Kristana tudi njen tvorec, in ki je zapisal, da gre za program, ki zahteva za avstrijske Jugoslovane narodno avtonomijo po personalističnem principu, ki pa bo mogoč šele, ko se bo Avstro-Ogrska spremenila v demokratično federacijo svobodnih in enakopravnih narodov. To naj bi se razvijalo v fazah, skupaj z bojem za proletarski socializem na gospodarskem področju, rešitev pa bo mogoča pravzaprav šele z zmago socializma.

S tivolsko resolucijo še posebno ni bila zadovoljna mlajša generacija v JSDS. To so bili predvsem intelektualci okrog revije *Naši zapiski,* ki jih imenujemo tudi slovenski masarikovci. Ti so bolj poudarjali slovenstvo in skušali ustvariti slovenski tip socializma; ob koncu prve svetovne vojne so tudi sprejeli sodelovanje z meščanskimi stran-

kami ter se odločili za odhod v novo državo. Avstriji zvesti so ostali predvsem predstavniki starejše generacije, ki so imeli največ pristašev med sindikalisti.[7] Posebno mesto pripada Henriku Tumi, ki je bil eden najpomembnejših teoretikov stranke. Njegovo stališče je večkrat nihalo. Nedvomno je bil idejno najbolj izobražen in načitan socialdemokrat, ki je vztrajal na marksističnih pozicijah tudi tedaj, ko sta se od njih začeli odvračati JSDS in dunajsko strankino vodstvo. Bil je za ohranitev Avstro-Ogrske, ki pa naj bi se pomembno spremenila v federativno državo svobodnih in samostojnih narodov ter s temi idejami prišel v nasprotje s stališči npr. Rennerja. Za ohranitev habsburške mnogonacionalne države je bil zato, ker je vedno zagovarjal ohranitev enotnega in velikega gospodarskega prostora. Čeprav je na začetku prve svetovne vojne še verjel v zmago centralnih sil, je to stališče polagoma spreminjal. Močno se je zavzemal za sklic stockholmske konference in zanjo pripravil obsežen, 75 strani obsegajoč elaborat, ki je bil doslej le deloma objavljen. Ne Brügel ne siceršnja avstrijska historiografija in tudi sočasno časopisje tega elaborata ne omenjajo, po vsej verjetnosti zato, ker je bil napisan z drugačnega stališča kot pa je bilo tedaj prevladujoče stališče ne samo avstrijske, pač pa tudi češke in poljske socialne demokracije, ki je že vedela, da si lahko obeta samostojno državo. Za Slovence je bilo to dejansko še zelo vprašljivo. Velika, in kot se je pokazalo kasneje, realna nevarnost pa je bila Italija. Delavstvo na slovenskem etničnem ozemlju, ki je bilo organizirano v nemških socialnodemokratskih organizacijah, se seveda ni opredeljevalo za poudarjanje slovenstva in je svoj nacionalni habitus izgubljalo, o čemer priča tudi močno nemško socialnodemokratsko gibanje med obema vojnama v Mariboru, ki je vrsto let imelo tudi svoj list, in tudi razultati plebiscita na Koroškem.

Opozoriti je treba tudi na sodelovanje delavstva obeh narodov, kar se je sicer najbolj manifestiralo na prvomajskih proslavah, ki so bile na narodno mešanem ozemlju velikokrat, ne sicer vedno, v obeh jezikih. V obeh jezikih so govori, večkrat tudi kulturni program.[8] Res je tudi, da so slovenski delavci večinoma znali nemški jezik in so lahko veliko brali tudi nemški tisk, pri čemer je bil slovenski tudi bolj boren in manj zanimiv. Skupno sodelovanje se je brez velikih nacionalnih razhajanj kazalo tudi na volitvah.

Nerazumevanje dunajskega strankinega vodstva za specifične probleme Slovencev glede nacionalnega in agrarnega vprašanja je bilo gotovo glavni vzrok, da je JSDS ves čas ostala drugorazredna stranka in se številčno ni krepila.

Kakšno je bilo nasploh stališče avstrijske socialdemokratske skupne stranke ali, bolje rečeno, vodstva stranke do slovenske socialne demokracije, je vprašanje, ki podrobneje še ni bilo osvetljeno. Dosedanje monografske obdelave avstrijske socialnodemokratske stranke posebej o slovenski praktično ne govorijo. Tako Brügel kot Mommsen ali Klenner slovenske socialne demokrate omenjajo le sporadično. Dejstvo je, da so voditelji socialne demokracije v Avstriji le malokdaj prišli med slovenske sodruge. Na strankinih zborih ali kongresih stranke je bil samo Otto Bauer, ki se je udeležil kot delegat 8. kongresa JSDS in nastopil tudi kot diskutant. Tivolske konference, ki

7 Več podrobneje v Franc Rozman: Etbin Kristan und seine Idee der Personalautonomie, v Helmut Konrad: Arbeiterbewegung und nationale Frage in den Nachfolgestaaten der Habsburgermonarchie, Wien 1993, str. 97–109., isti: Die Südslawische Sozialdemokratische Partei (JSDS) und die slowenische nationale Frage, v Gesellschaft, Politik und Verwaltung in der Habsburgermonarchie 1830–1918, Wiesbaden 1987, str. 237–252 in isti: Der Austroslavismus und die Sozialdemokratie in Südosteuropa, v Andreas Moritsch: Der Austroslavismus, Wien 1996, str. 195–204.

8 Franc Rozman, Vasilij Melik, Božo Repe: Öffentliche Gedenktage bei der Slowenen von 1848 bis 1991, v Emil Brix, Hannes Stekl: Der Kampf um das Gedächtnis. Öffentliche Gedenktage in Mitteleuropa, Wien 1997, str. 293–335.

je bila važna tudi nasploh za socialno demokracijo, sta se udeležila tako vodja stranke Viktor Adler kot tudi eden pomembnih teoretikov Karl Renner. Ker pa protokoli konference niso ohranjeni, ni jasno, če sta sodelovala in razpravljala pri sestavljanju same resolucije. Engelbert Pernerstorfer je bil govornik na velikem shodu socialnih demokratov v Mariboru sredi oktobra 1895 in potem še v začetku junija 1911 na prav tako zelo dobro obiskanem predvolilnem shodu, ki se ga je udeležilo okrog 2000 ljudi. Po drugi strani so se slovenski socialni demokrati redno udeleževali kongresov skupne stranke, navadno dva ali trije in se vključevali tudi v diskusije. Največkrat je nastopil Etbin Kristan, ne samo zato, ker je bil vodja JSDS, pač pa tudi zaradi dobrega znanja nemščine in retoričnih sposobnosti.

Dunajskemu strankinemu vodstvu je bilo gotovo važno, da se tudi na jugu monarhije razvija delavsko gibanje, vse pa kaže, da mu kar zapleten nacionalni položaj in neugodna gospodarska struktura nista omogočala razvoja stranke tako, kot je bilo želeti, še zlasti ne iz dunajske perspektive. Slutiti je mogoče, da bi bilo strankinemu vodstvu najbolj povšeči, če bi JSDS res postala stranka vseh južnoslovanskih socialnih demokratov in mu tudi nastanek jugoslovanskega naroda ne bi bil odveč. Zaenkrat še nimamo podatkov, kako in če sploh je dunajsko vodstvo reagiralo na Prepeluhovo pismo Kautskyju o agrarnem vprašanju.

V spominski literaturi se večkrat omenja, da je bila JSDS finančno močno odvisna od strankinega centra in da to še zlasti velja za tisk, ki naj brez dunajske pomoči sploh ne bi mogel izhajati. Čeprav to zgleda mogoče ali celo verjetno, pa neposrednega dokaza za to ni. Na drugi strani govori za to dejstvo, da je bila JSDS v glavnem kar zvesta izvajalka programa in politične taktike dunajskega vodstva, le nekajkrat se mu je upirala in ker ni ohranjen strankin arhiv in korespondenca, tudi ni povsem jasno, če ni bilo stališče JSDS v slovenskem tisku drugačno, kot pa je bila oficialna politika stranke. Najbrže pa zaradi majhnosti stranke (JSDS) dunajska centrala posebne pozornosti temu delu države, razen občasno, ni posvečala.

FRANC ROZMAN

DIE BEZIEHUNGEN ZWISCHEN DEN DEUTSCHEN UND SLOWENEN ZUR JAHRHUNDERTWENDE (AM BEISPIEL DER SOZIALDEMOKRATIE)

Das gemeinsame Leben der Slowenen und Deutschen in den letzten 25 Jahren im Rahmen der Österreichisch-ungarischen Monarchie stellte den Beginn derjenigen Tensionen im politischen Leben dar, welche es in den vorhergehenden Zeiten nicht gegeben hatte, die sich aber nun zunehmend verschlimmerten und verstärkten; den Höhepunkt stellt aber der Erste Weltkrieg, der Zerfall der Monarchie und das Schicksal der beiden Völker eines ehemals gemeinsamen Staates dar, welches das gesamte 20. Jahrhundert über belastet gewesen war. Die Entstehung der slowenischen politischen Parteien bedeutete die Spaltung der politischen Landschaft in einen katholischen, einen liberalen und einen sozialdemokratischen Teil, und außerdem die Organisierung der deutschen Bevölkerung in den deutschen bürgerlichen Parteien, was vor allem für Kärnten und die Steiermark gilt und in geringerem Ausmaß für Krain.

Eine Sonderstellung nimmt die Sozialdemokratie ein. Zuerst ist zu unterstreichen, dass sie als einzige Partei im gesamten Gebiet des österreichischen Teils der Monarchie eine Parteiorganisation besaß, also war es die einzige gesamtstaatliche übernationale Partei, die zumindest formell das Prinzip vertrat, dass der Arbeiter und das Kapital keine Heimat kennen. In der Praxis stellte sich aber sehr schnell heraus, dass die Dinge nicht so einfach lagen und dass auch diese Partei nicht ohne Lösungskonzept für die Nationalitätenfrage auskommen konnte. Innerhalb der österreichischen sozialdemokratischen Gesamtpartei existierte seit 1896 auch die Jugoslawische sozialdemokratische Partei (JSDS), die alle südslawischen Sozialdemokraten Cisleithaniens vereinigen sollte. Bald aber wurde diese zur Partei der slowenischen Arbeiter und es gelang ihr nicht, die Kroaten, Serben, Italiener oder Deutsche, die auch in diesen Gebieten lebten und arbeiteten, zu erfassen. Ungeachtet ihrer geringen Größe und ihrer eingeschränkten Souveränität in den politischen Entscheidungen (als Teil der Gesamtpartei) wurde diese Partei dennoch der Stärke nach zum dritten politischen Lager und war unter der slowenischen Arbeiterschaft in Krain, Görz, Triest und Umgebung verbreitet. Anders war die Situation in Kärnten, wo sie sich nicht organisieren konnte und sogar die zaghaften Versuche, dies doch zu tun, schnell unterbunden wurden. Auch in dem Teil der Untersteiermark konnte dies nicht realisiert werden, weil die sozialdemokratische steirische Landesorganisation mit Sitz in Graz diese Versuche erfolgreich verhindert hatte und nach jahrelangen Auseinandersetzungen erreichen konnte, den einstigen Bezirk Maribor in ihrem Organisationsbereich zu behalten, der JSDS aber verblieb nur der einstige Bezirk Celje; die nationale Zugehörigkeit wurde also nicht berücksichtigt.[1]

1 Die Absicht meines Beitrags ist, die österreichischen Kollegen vor allem auf diejenigen Charakteristiken in der slowenischen sozialdemokratischen Partei hinzuweisen, die im Vergleich mit den Standpunkten der Wiener Parteileitung auf eine andere Sichtweise der politischen Entwicklung hinweisen, vor allem hinsichtlich der nationalen Frage und der Agrarfrage. Deshalb habe ich mich in der Diskussion fast ausschließlich auf die in Fremdsprachen erschienene Fachliteratur beschränkt. Da über diese Fragen im Ausland das Meiste ich selbst veröffentlicht habe, sind diese Zitate auch die häufigsten. Da es sich um

Man kann sagen, dass im Agitationsbereich der Sozialdemokratie der Teil der Bevölkerung prozentuell am größten war, welcher der Arbeiterklasse slowenischer und deutscher Nationalität angehörte. Die anderen Schichten entschieden sich mehr oder weniger, man könnte fast sagen ausschließlich, für die Nationalparteien, entweder für die slowenischen oder die deutschen.

Die Sozialdemokratie wurde in dieser Zeit im Agitationsbereich besonders von zwei ungelösten Fragen belastet: von der nationalen Frage und der Agrarfrage. Mit dem Auftreten von Janez Evangelist Krek und dem wachsenden Einfluss der christlich-sozialen Bewegung, die von ihm geleitet wurde und die mit der Entwicklung des Genossenschaftswesens greifbare positive Resultate zeigte, hat die Sozialdemokratie einen schweren Schlag erlitten. Am meisten war sich dessen Albin Prepeluh-Abditus bewusst, der 1902 versuchte, Karl Kautsky selbst davon zu überzeugen, seinen Standpunkt zu überdenken und auch den Kleinbauern in der sozialdemokratischen Partei einen Platz einzuräumen. Jedoch konnte Kautsky die slowenischen Besonderheiten nicht begreifen und lehnte die Vorstellungen Prepeluhs ab.[2]

Die starke finanzielle und organisatorische Abhängigkeit von der Parteiführung in Wien haben die JSDS in manchen Fragen daran gehindert, ihr eigenes politisches Profil zu entwickeln, aber manchmal kam es zu einer von der Wiener Gesamtparteiführung abweichenden Politik. Wegen der starken Abwanderung wurde die Arbeiterklasse in Slowenien zahlenmäßig relativ kleiner und der Prozentsatz der slowenisch sprechenden Bevölkerung im Staat ging zurück. Dieser Prozess wurde auch von der Italianisierung und noch mehr von der immer stärkeren Germanisierung in Kärnten und teilweise auch in der Steiermark beschleunigt. Die slowenischen bürgerlichen Parteien sahen in der Erhaltung des slowenischen Volkes ihre Grundforderung und das konnte auch für die

---

spezifische Fragen und einen beschränkten Zeitrahmen handelt, wird die Literatur nicht im Detail angegeben, ich möchte nur auf die immer noch beste Auswahl an Quellen zur Geschichte der JSDS hinweisen, das ist der bekannte 5. Band des Geschichtsarchivs der Zgodovinski arhiv KPJ, Belgrad 1951; die Erinnerungen von Henrik Tuma, Iz mojega življenja (Aus meinem Leben), Ljubljana 1937 mit einer Begleitstudie von Dušan Kermavner; die Herausgabe der Korrespondenz: Henrik Tuma, Pisma (Briefe), Ljubljana 1994, die von Branko Marušič und seinen Mitarbeitern zur Veröffentlichung vorbereitet wurden; Janko Pleterski, Narodna in politična zavest na Koroškem., Ljubljana 1965, wo im Kapitel 9 von der Kärntner Sozialdemokratie und der nationalen Frage die Rede ist (S. 391–432), deutsche Übersetzung: Slowenisch oder Deutsch. Nationale Differenzierungsprozesse in Kärnten (1848–1914); den Beitrag von Jasna Fischer und Franc Rozman, Social democracy and the paisantry on Slovene territory between 1870 und 1914 in: Urban radicals, rural allies: Social democracy and the agrarian issue 1870–1914 in Redaktion von A. Blok, K. Hitchins, R. Markey und B. Simmonson, Bern 2002, S. 393–407; und Jurij Perovšek, Vprašanje separatizma in centralizma v avstrijski socialni demokraciji ter JSDS, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1984, S. 77–99. (Die Frage des Separatismus und Zentralismus in der österreichischen Sozialdemokratie und die JSDS, Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung). Ich möchte noch erwähnen, dass im Standardwerk über die Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie, Wien 1922–25 von Ludwig Brügel diese Fragen nicht behandelt werden, ebenso nicht in der sonst sehr soliden Arbeit von Raimund Löw, Der Zerfall der "Kleinen Internationale", Wien 1984, und in der ausgezeichneten Arbeit von Hans Mommsen, Die Sozialdemokratie und die Natinalitätenfrage im Habsburgischen Vielvölkerstaat, Wien 1963, auch nur die Vorschläge von Kristan am Brünner Kongress 1899, die Personalautonomie betreffend.

2 Zuerst veröffentlicht in George Haupt, János Jemnitz, Leo van Rossum, Karl Kautsky und die Sozialdemokratie. Südosteuropäische Korrespondenz 1883–1938, Frankfurt/M 1986, S. 221–222 und Kautskys Antwort auf S. 223–225. Prepeluh veröffentlichte Kautskys Antwort teilweise bereits in Naši zapiski (Unsere Notizen) 1902, Nr. 2, S. 17–20. Siehe auch Franc Rozman, Korespondenca Albina Prepeluha-Abditusa, (Korrespondenz von Albin Prepeluh-Abditus), Quellen 4, Ljubljana 1991, S. 57–58, wo zum ersten Mal in Slowenien auch der Brief von Prepeluh veröffentlicht ist.

Arbeiterpartei nicht irrelevant sein. In diesem Sinne sind die Worte des Vorsitzenden der JSDS Etbin Kristan zu verstehen, der, als er den gesellschaftsökonomischen Zustand der Slowenen vor Augen hatte, Folgendes schrieb: "Der Sozialismus ist bei den anderen Völkern die Rettung für einzelne Teile, bei uns ist der Sozialismus die Rettung für das ganze Volk. Wenn das slowenische Proletariat untergeht, geht das slowenische Volk unter, denn außerhalb des Proletariats gibt es kein slowenisches Volk." Bei Entstehen der Partei stellte sich sofort die Frage, wie aus den bisherigen wenigen Vereinen eine neue Partei auf die Beine zu stellen sei und wie erreicht werden könne, dass diese Partei in der gemeinsamen österreichischen sozialdemokratischen Partei eine slowenische bzw. südslawische Prägung hätte. Aus dem Bewusstsein über ihre Kleinheit und der damit verbundenen Bedeutungslosigkeit ist auch der Gedanke einer Partei aller südslawischen Arbeiter in Cisleithanien entstanden, dem aber schon der Keim der Gefahr immanent war, auf die slowenische Eigenständigkeit zu Gunsten des neuen Jugoslawentums zu verzichten. Diese Gefahr war 1896 noch gering und kaum wahrnehmbar, kam erst im 20. Jahrhundert zum Ausdruck, vor allem nach dem Zerfall der Habsburger Monarchie.

Die Lage in der Steiermark verschärfte sich schnell. Niemand konnte sich wirklich vorstellen, dass es sofort nach der Gründung der JSDS zu einem lange andauernden Konflikt kommen würde und dass die steirische Landesleitung trotz ihrer sonstigen Ablehnung auf der Erhaltung der Landesgrenzen beharren werde. Die Einberufung der steirischen Bezirkskonferenz am 20. September 1896 in Celje, deren Zweck es war, die slowenische Arbeiterschaft in der Steiermark zu organisieren, genauer in den Bezirken Celje und Maribor, schlug wegen der Gegnerschaft der steirischen Landesparteileitung fehl, die den Standpunkt vertrat, die Steiermark sei ein Kronland und daher auch die Arbeiterorganisation im politischen Sinne eine einzige.[3] Der Konflikt zog sich 15 Jahre lang hin und wurde mit einem Kompromiss beendet, der eigentlich ein Sieg der Grazer Standpunkte war, da der Bezirk Maribor in seinem Einflussbereich blieb. Die Idee, die gesamte slowenische Arbeiterschaft unter der Schirmherrschaft der JSDS zu organisieren, kam aller Wahrscheinlichkeit nach nicht ohne Wissen und Zustimmung der Wiener Parteiführung zustande. Während des Konflikts verhielt sich die Wiener Parteiführung passiv und war eher dem deutschen Teil des Kronlandes gewogen. Die steirische deutsche sozialdemokratische Landesorganisation war immer sehr gut organisiert, zahlenmäßig stark und diente oft den anderen Landesorganisationen als Vorbild für eine erfolgreiche politische und gewerkschaftliche Tätigkeit. Ihr Verhalten und das Verhältnis gegenüber der JSDS ist ein gutes Beispiel dafür, wie die nationale Gleichberechtigung in ihrer Gesamtheit, die im Hainfelder und Brünner Parteiprogramm deklariert wurde, in der Praxis oft versagte. Die Grenzen des Kronlandes stimmten hier mit den politischen Interessen überein und so musste der schwächliche Partner, wie es die JSDS einer war, nachgeben. Das Prinzip der einheitlichen Steiermark war auch das Prinzip aller deutschen bürgerlichen Parteien und als solches wirkte es tief in das 20. Jahrhundert hinein, bis zum Grenzplan Hitlers, der entlang der strategischen Weitensteiner Linie verlief.

Die JSDS kämpfte vor allem um den Bezirk Celje, der für sie wichtig war, weil die Kohlebergwerke des Zasavje mit zahlreichen Arbeitern – vor allem Knappen slowenischer Nationalität – dorthin gehörten. Im Bezirk Maribor wurde die Organisierung einer eigenen Parteistruktur schnell aufgegeben. Bei der vierten Landeskonferenz der steirischen Sozialdemokratie im August 1896 schlug einer der bedeutendsten Arbeiterführer in der Steiermark und der Redakteur des Parteiblattes Arbeiterwille, Johann Resel, bereits vor, die Delegierten sollten von einer Zugehörigkeit des Bezirkes

3 Delavec, Nr. 30, 8. 10. 1896.

Celje zur sich konstituierenden JSDS Abstand nehmen. Er begründete dies vor allem mit den bevorstehenden Reichsratswahlen und meinte, eine Veränderung könnte den Wahlkampf und die Wahlergebnisse beeinflussen. Die Konferenz nahm Resels Vorschlag an. Das Zugehörigkeitsproblem zeigte sich bei der ersten Bezirkskonferenz in Celje nach einem Monat, am 20. September 1896, zum ersten Mal in aller Schärfe. Rok Drofenik, der damals auf der slowenischen Seite sehr aktiv war, sich aber später der deutschen näherte, teilte mit, im Bezirk Celje habe man sich deshalb für die JSDS entschieden, weil in der Steiermark unter den Agitatoren zuwenig Slowenischsprachige seien und diese unter den Bauern nicht tätig sein könnten. Noch radikaler war der Vorschlag von Mihael Čobal, der die Vereinigung der Parteiorganisation von Zagorje und Trbovlje verlangte, wobei eine in Krain und die andere in der Steiermark ihren Sitz hatte, der Arbeitsbereich der Bezirksorganisation von Celje aber sollte den gesamten Wahlbezirk von Celje abdecken. Čobal war einer der wichtigsten Parteifunktionäre, der 1943 in hohem Alter seinen Lebensweg als überzeugter Sozialist mit Selbstmord beendete, womit er gegen die deutsche Okkupation protestierte. Resels Vorschlag war, die politische Organisation von der des Wahlkampfes zu trennen, womit er eine vollkommene Trennung des Bezirkes Celje von Graz ablehnte, weil das der Partei schaden könnte; er setzte sich aber für eine Zusammenarbeit der JSDS und der Untersteiermark dort ein, wo es slowenische Arbeiter gab. Letztlich wurde Resels Vorschlag angenommen, wonach der Bezirk Celje bei der Grazer Organisation blieb. Die Landesorganisation aber sollte die Pflichten erfüllen, die aus den Organisationsbestimmungen des Parteistatuts und des Parteiprogramms hervorgingen. Es wurde der Bezirksorganisation von Celje überlassen, mit der JSDS zusammenzuarbeiten und sich wegen besserer Agitationsmöglichkeiten mit ihr zu verbünden, jedoch müsse darüber die steirische Landesorganisation informiert werden. Als Entgegenkommen verzichtete die Zentrale in Graz auf die Parteimitgliedsbeiträge zu Gunsten der JSDS. Drofenik warf den Grazer Genossen vor, sie hätten bis dahin für den slowenischen Teil der Steiermark zu wenig getan, Resel aber wies dies zurück und meinte, die Slowenen hätten sich mit Graz nicht ausreichend beraten und zu wenig über ihre Absichten informiert; er warf ihnen sogar vor, sie hätten dies zum persönlichen Vorteil getan.[4]

Aus diesem ernsten Streit hinsichtlich der Zugehörigkeit ist zu erahnen, dass die steirische Landesorganisation überrascht war, dass die damals sehr agilen slowenischen Sozialdemokraten in der Steiermark (Drofenik, Ropas) bereits zu Beginn versuchten, sich der JSDS anzuschließen. Die Aufregung in Graz muss groß gewesen sein und die Reaktion sofortig und wirkungsvoll. France Železnikar, der wegen seiner Vergangenheit (zehn Jahre Haft) in der JSDS eine große Autorität war, musste bereits in Celje bald feststellen, dass Ljubljana Graz keinen Widerstand entgegensetzt, obwohl dies zunächst nur für die Zeit des Wahlkampfes gelten sollte. Die Situation war einige Zeit unklar und offensichtlich versuchte jede Seite ihren Standpunkt zu festigen. Dieser Zustand dauerte nur zwei Jahre. Auf der sechsten steirischen Landeskonferenz Mitte Juli 1898 schlug die Grazer Perteileitung bereits zu. Der Parteisekretär Rudolf Bichl erwähnte in seinem Tätigkeitsbericht, es hätte sich für die Partei als schlecht erwiesen, dass der Bezirk Celje zur Parteiorganisation der JSDS gehört und dort nun so manches falsch laufe. Er trat für die Einheit der steirischen Sozialdemokratie ein und es kam zu einer lebhaften Diskussion auf beiden Seiten. Es stellte sich heraus, dass auch einige slowenische Delegierte dagegen waren, den Bezirk Celje der JSDS zu überlassen. Sie hoben die

4 Franc Rozman, Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem, (Sozialistische Arbeiterbewegung in der slowenischen Steiermark), Ljubljana 1979, S. 108–109.

Nachteile hervor, welche in der Praxis auftraten, weil nicht genügend Geld für die Agitation vorhanden war. Der Delegierte Martschetz aus Maribor schlug vor, in Celje solle ein Parteisekretär die Parteiarbeit verrichten, der obligatorisch beide Landessprachen beherrschen müsste; aber die anderen konnten nicht für diesen Vorschlag gewonnen werden. Gerade wegen der Spaltung unter den Slowenen selbst, von denen die meisten für die Wiedervereinigung und Einheit der Landesorganisation eintraten, verabschiedete die Landeskonferenz den Beschluss, der Bezirk Celje solle wieder zur Grazer Landesorganisation gehören. Im Leitartikel des Arbeiterwillen, Organ der steirischen Landesorganisation der Sozialdemokraten, wurde sofort nach Beendigung der Konferenz die erneute Einbindung des Bezirks Celje zu Graz als einer der wichtigsten Beschlüsse der Konferenz bewertet. Der Berichterstatter hob besonders hervor, dass dieser Vorschlag auf keine Gegenwehr gestoßen sei und es wurde ausdrücklich betont, dass hinter diesem Beschluss keinerlei nationale Ursachen stünden, sondern ausschließlich die Tatsache, dass die JSDS in ihrem Gebiet so viele organisatorische Schwierigkeiten hätte und sie sich nicht auch noch der Tätigkeit in der Steiermark widmen könne. Aus diesem Grund werden in der Agitation und Parteiorganisation in der Untersteiermark weiterhin beide Landessprachen verwendet, die Parteisprecher werden in beiden Sprachen sprechen und auch die Parteipresse wird zweisprachig sein. Dieser Beschluss kam am ehesten bei den alljährlichen Maiveranstaltungen zum Ausdruck, wo wirklich oft auch slowenisch gesprochen wurde und slowenische Lieder gesungen wurden, während von der Zweisprachigkeit der Parteipresse keine Rede war. Die slowenischen sozialdemokratischen Zeitschriften hatten nördlich von Celje sehr wenige Leser.[5]

Zumindest äußerlich haben sich die Gegensätze für einige Jahre beruhigt, mit Ausnahme von geringfügigen Ausfällen, wie zum Beispiel, dass im Dezember 1899 einige Einzelpersonen (und zwar Slowenen) der Ansicht waren, das Organ der JSDS Rdeči prapor (Rote Fahne) sei ein zu wenig internationalistisches Blatt und verlangten auch eine eigene steirische Variante. Die slowenischen Sozialdemokraten bemühten sich ständig, aus Graz einen eigenen Agitator für den Bezirk Celje zu bekommen, jedoch vergeblich. Die Abgrenzung kam bei der 16. Landeskonferenz, die im November 1908 in Graz stattfand, auf die Tagesordnung. Der Repräsentant von Maribor, Adolf Topf, trat damals zwar für eine Arbeiterzeitung in slowenischer Sprache ein, jedoch war er der Meinung, die Untersteiermark dürfe nicht in den organisatorischen Rahmen der JSDS eingebunden werden. Dies begründete er mit der Tatsache, die Partei sei noch nicht nach nationalen Grenzen eingeteilt, deshalb müsse die gesamte Steiermark zu Graz gehören und dort die Parteisteuer entrichten. Nach seinen Worten wolle die Führung der JSDS nur eine neue Teilung der Organisation, sich dabei aber nicht um die Untersteiermark kümmern; es gehe ihr nur um den Parteimitgliedsbeitrag, während sie die Kosten des Wahlkampfes auf die steirische Landesorganisation abwälzen wolle. Auf der folgenden Konferenz im Dezember 1909 komplizierte sich die Angelegenheit und es kam zu einer Änderung im Organisationsbereich, und zwar dahingehend, dass auch Celje eine eigene Bezirksorganisation wurde, aber nur für die deutschsprachigen Organisationen im Gebiet des Kreisgerichts Celje. Die slowenischen Organisationen der gesamten Untersteiermark bildeten seither die Bezirksorganisation, die zur JSDS, also zu Ljubljana, gehörte. Diese Änderung war die Folge des Beschlusses der Landeskonferenz der JSDS für die Steiermark von Ende März 1909, auf der die JSDS die steirische Landesorganisation vor vollendete Tatsachen stellte und es ist anzunehmen, mit Wissen der Wiener Parteileitung. Der Arbeiterwille reagierte nicht darauf und berichtete auch nicht über diese Konferenz.

5 Abeiterwille, Nr. 29, 21. 7. 1898.

Kurz vor der Konferenz im März 1909 veröffentlichte die Zeitung Rdeči prapor (Rote Fahne) nämlich einen Artikel, in dem angedeutet wurde, weshalb die Konferenz überhaupt stattfinden werde. Im Artikel steht unter anderem, in der Steiermark werde zu wenig gearbeitet und die Organisation der JSDS in der Steiermark sei nicht so konsolidiert, wie sie es sein sollte. Die Ursache liege nämlich in den ungünstigen nationalen Konstellationen und so mancher wisse nicht, dass er im Sinne der geltenden Parteibeschlüsse zur JSDS gehöre. Alles werde mit der steirischen Landesorganisation mit Sitz in Graz vermischt, welche die deutschen Genossen organisieren sollte. Die Parteiorganisation nach nationalen Zugehörigkeiten wurde auf dem Parteitag beschlossen, sie sei begründet und für die Entwicklung der Sozialdemokratie in Österreich unbedingt notwendig. Dieser Prozess wurde überall durchgeführt, nur in der Steiermark blieb es lediglich bei Versuchen. Auf der eigentlichen Konferenz wies Anton Kristan in seiner Rede darauf hin: "... die Annahme, Graz sei der Mittelpunkt der gesamten sozialistischen Arbeiterschaft in der Steiermark, ist falsch. Die slowenischen Arbeiter treten der JSDS bei, also können sie nicht Mitglieder der deutsch-österreichischen Landesorganisation sein. Diese Teilung verlangt nicht nur das Parteistatut, sondern auch der praktische Bedarf. Das Agitationsmittel ist die Sprache und unter der slowenischen Arbeiterschaft werden nur slowenische Genossen Erfolge erzielen. Der Mittelpunkt der sozialdemokratischen Arbeit in der Steiermark muss die Landesorganisation sein, welche aber keinesfalls eine nationale Organisation sein wird. Die Landesorganisation muss Vermittlerin zwischen den lokalen und den Bezirksorganisationen einerseits und dem Exekutivausschuss in Ljubljana andererseits sein". Das erinnert vor allem an die Personalautonomie, auf die Etbin Kristan nach ihrer Ablehnung auf dem berühmten Parteikongress in Brünn 1899 nicht wirklich verzichten wollte und diese noch mehrmals zu begründen und zu vertreten versuchte. Das Beispiel Celje ist zwar kein Sieg dieses Konzepts, aber die Art der Bestrebungen ähnelte ihm. Es gab keine Kommentare im Arbeiterwillen, auch über die Situation, die nach der Reorganisierung eintrat, nicht. Es zeigte sich aber, dass die tatsächlichen Folgen in diese Richtung gingen, wie sie sich beide Seiten vorgestellt hatten. Der Bezirk Celje befand sich mehr und mehr in der Hand der JSDS, und der von Maribor noch mehr in den Händen der deutschen Organisation. Die selbständigen Organisationen der deutschsprachigen Sozialdemokraten im Bezirk Celje blieben noch bestehen, während es die slowenischen nördlicher davon praktisch nicht mehr gab. Obwohl die steirische Landesorganisation mit dieser Teilung nicht einverstanden war, musste sie sich dennoch dem Beschluss der Gesamtparteileitung beugen.

Auf der 18. steirischen Landeskonferenz wurden die ersten Ergebnisse der neuen Organisiertheit geprüft und es wurde festgestellt, dass sich die Teilung nicht bewährt hatte. Topf aus Maribor warf der JSDS wiederholt vor, sie unternehme zu wenig im Bereich der Agitation in der Steiermark, was seiner Meinung nach auch zu erwarten war, denn die JSDS habe ohnehin genügend Probleme mit sich selbst und habe auch nicht genügend Agitatoren zur Verfügung. Er wies auf den Mangel hin, dass die Slowenen kein entsprechendes Organ hätten und es daher notwendig sei, eng mit der deutschen Organisation in Celje und Maribor zu kooperieren und der JSDS zu helfen, dass der Zustand, der keinen Fortschritt ermögliche, beendet werde. Der Landtagsabgeordnete im steirischen Landtag, ansonsten Lehrer und Delegierter aus Maribor, Albert Horvatek, schlug vor, die steirische Landesorganisation solle sich mit der JSDS in Verbindung setzen und nach gemeinsamen Problemlösungen suchen. Die Konferenz lehnte diesen Vorschlag ab, weil dies nur mit Zustimmung der JSDS möglich wäre, Ljubljana aber auf diese Wünsche und Anregungen nicht reagierte. Der JSDS wurde auch vorgeworfen, sie sei nur dort tätig, wo es bereits deutsche Organisationen gebe und versuche nicht, in neue Gebiete vorzudringen. Diese Schwächen überzeugten die steirische Landesorganisation,

im folgenden Jahr 1911 zu beschließen, dass die Tätigkeit der deutschen sozialdemokratischen Organisation in den Bezirken Celje und Maribor auf jeden Ort ausgedehnt werde, in dem eine deutsche Zelle bestehe, die JSDS aber solle auf diese keinen Einfluss mehr haben. Das Organisationsproblem wurde damit endgültig gelöst und wurde bis zum Ende der Monarchie nicht mehr geändert.[6]

Aus der spezifischen Lage der Slowenen wurde auch die Idee über die Personalautonomie geboren, deren Autor Etbin Kristan war, der sie vor allem für die Problemlösung in der Vielvölkerregion Triest vertrat. Die von ihm stammende Idee vom Nationalkataster wäre auch in der Untersteiermark anwendbar. Dieses Programm legte Kristan auf dem Parteitag der österreichischen sozialdemokratischen Gesamtpartei in Brünn 1899 vor, auf dem danach aber das Programm der Territorialautonomie angenommen wurde. Kristan ging von der Meinung aus, dass kein Zentralismus die nationalen Probleme in der Monarchie lösen könne, denn auch jeder nationale Föderalismus sei nur ein Zentralismus geringeren Umfangs. Daher sah er die Lösung in der Autonomie der Völker, die aber nur ohne Grenzen möglich sei. Für Kristan stellt das Volk keine Gemeinschaft von Einzelpersonen dar, die auf einem bestimmten Territorium leben, sondern eine Summe von Individuen, die eine Muttersprache sprechen und sich freiwillig zu einem Volk bekennen. Eine vollkommene Autonomie und Gleichberechtigung könne nur dann realisiert werden, wenn die Angehörigen eines Volkes, ungeachtet ihres Aufenthaltsortes, dieselben Rechte genießen, und zwar in der Beziehung untereinander, wie auch in der Beziehung zu den Angehörigen anderer Völker. Die Bedingung dafür ist die kulturelle Einheitlichkeit, denn die territoriale ist ausgeschlossen. Würde diese Autonomie verwirklicht, wäre die nationale Frage keine Machtfrage mehr, sondern würde ausschließlich zur Kulturfrage werden. Kristan hatte national ausgesprochen gemischte Territorien vor Augen, seine Theorie sollte vor allem den kleinen nichthistorischen Völkern helfen. Er war der Ansicht, ein Slowene könne auch in Wien Slowene bleiben, denn die nationale Frage betreffe lebendige Menschen und kein Stück Land. Deshalb müssten die Völker autonom sein, nicht die Territorien. Er schlug die Gründung besonderer Nationalkataster vor, die für den ganzen Staat gelten sollten und aufgrund derer die Angehörigen einer bestimmten Nation über alle Dinge entscheiden sollten, die ihre Nation selbst beträfen. Auf sein Personalprinzip wollte Kristan nicht ganz verzichten und vertrat es auch in den darauf folgenden Jahren, allerdings etwas modifiziert.

Die immer schlimmeren nationalen Konflikte fanden auch in der österreichischen Sozialdemokratie Widerhall, was im Fall des tschechischen Separatismus offensichtlich wurde; die slowenischen Sozialdemokraten hingegen begannen nach der Annexionskrise und angesichts der immer größeren Bedeutung der jugoslawischen Frage, ihren Blick auch in Richtung einer Verbindung mit den anderen jugoslawischen Arbeiterparteien zu wenden. Daheim mussten sie sich mit der Tatsache abfinden, dass die JSDS in Krain zwar das dritte politische Lager darstellte, das aber zu schwach war, um wenigstens einen Abgeordneten in den Landtag zu entsenden. In der Untersteiermark konnte man auf die Hochburgen in den Kohlerevieren im Zasavje zählen, teilweise auch auf die Umgebung von Celje, während das nördlichere Gebiet die Arbeiterschaft betreffend fest in deutscher Hand war. Die Partei machte auch in der Region um Görz und Triest Fortschritte. Ende November 1909 kam es zur so genannten Tivolikonferenz der verschiedenen sozialdemokratischen Parteien Österreichs und es wurde die Tivoliresolution verabschiedet, die das nationale Programm der JSDS enthielt. Dieses hatte bis zum Ende der Monarchie

6 Franc Rozman: Die Sozialdemokratie in der Untersteiermark und das Problem der nationalen Aufteilung, in: Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848–1941, Wien 1988, S. 126–128.

Geltung und sah die vollständige nationale Vereinigung aller Jugoslawen vor, ungeachtet der Unterschiedlichkeit der Namen, des Glaubens, der Schrift und der Dialekte oder Sprachen, die sich als einheitliches Volk und als freie Einheit in einer vollkommen demokratischen Völkerkonföderation auf dem Territorium der damaligen Monarchie konstituieren. In diesem Sinne resümierte Juraj Demetrović, neben Etbin Kristan Verfasser der Resolution, in der Prager sozialdemokratischen Zeitschrift Akademie die Resolution und schrieb, es handle sich um ein Programm, das für die österreichischen Jugoslawen eine nationale Autonomie nach dem Personalprinzip fordere, welches aber erst möglich sei, wenn Österreich-Ungarn zu einer demokratischen Föderation freier und gleichberechtigter Völker werde. Das sollte sich in Phasen entwickeln, zusammen mit dem Kampf für den proletarischen Sozialismus im wirtschaftlichen Bereich, eine Lösung sei aber erst mit dem Sieg des Sozialismus möglich.

Mit der Tivoliresolution war vor allem die jüngere Generation in der JSDS nicht besonders zufrieden. Das waren vor allem die Intellektuellen um die Zeitschrift Naši zapiski, die auch slowenische Masarik-Anhänger genannt werden. Diese hoben das Slowenentum stärker hervor und versuchten, einen slowenischen Typus des Sozialismus zu schaffen; gegen Ende des Ersten Weltkriegs nahmen sie auch die Zusammenarbeit mit den bürgerlichen Parteien auf und entschieden sich für den Aufbruch in einen neuen Staat. Österreichtreu blieben vor allem die Repräsentanten der älteren Generation, welche die meisten Anhänger unter den Gewerkschaftsmitgliedern hatten.[7] Eine besondere Stellung kommt Henrik Tuma zu, der einer der bedeutendsten Theoretiker der Partei war. Sein Standpunkt schwankte mehrmals. Er war zweifellos einer der ideell am meisten gebildeten und belesenen Sozialdemokraten. Er beharrte auch dann auf den marxistischen Positionen, als die JSDS und die Wiener Parteileitung begannen, sich von diesen abzuwenden. Er war für die Erhaltung Österreich-Ungarns, welches sich in einen föderativen Staat freier und selbständiger Völker entwickeln sollte. Mit diesen Ideen kam er mit den Standpunkten von z. B. Renner in Konflikt. Er war auch deshalb für die Erhaltung des Habsburger Vielvölkerstaats, weil er immer für die Erhaltung eines einheitlichen und großen Wirtschaftsraums war. Obwohl er zu Beginn des Ersten Weltkriegs noch an den Sieg der Zentralmächte glaubte, änderte er mit der Zeit diesen Standpunkt. Er trat vehement für die Einberufung der Stockholmer Konferenz ein und bereitete für diese ein umfangreiches, 75 Seiten umfassendes Elaborat vor, das bisher nur teilweise veröffentlicht wurde. Weder Brügel noch ein anderer österreichischer Historiograph, aber auch die Presse erwähnen das Elaborat nicht, aller Wahrscheinlichkeit nach deshalb, weil er darin einen anderen Standpunkt vertrat, als er damals in der überwiegenden Mehrheit nicht nur in der österreichischen, sondern auch der tschechischen und polnischen Sozialdemokratie vorherrschte, die bereits wussten, dass sie sich einen eigenen Staat erhoffen könnten. Für die Slowenen war das tatsächlich noch sehr fraglich. Die große, und wie sich später herausstellte, reale Gefahr ging von Italien aus. Die Arbeiterschaft auf dem slowenischen ethnischen Territorium, die in den deutschen sozialdemokratischen Organisationen organisiert war, setzte sich nicht für die Betonung des Slowenentums ein und verlor ihren nationalen Habitus, wovon auch die starke sozialdemokratische

7 Genauer in Franc Rozman, Etbin Kristan und seine Idee der Personalautonomie, in: Helmut Konrad, Arbeiterbewegung und nationale Frage in den Nachfolgestaaten der Habsburgermonarchie, Wien 1993, S. 97–109, derselbe, Die Südslawische Sozialdemokratische Partei (JSDS) und die slowenische nationale Frage, in: Gesellschaft, Politik und Verwaltung in der Habsburgermonarchie 1830–1918, Wiesbaden 1987, S. 237–252 und derselbe, Der Austroslavismus und die Sozialdemokratie in Südosteuropa, in: Andreas Moritsch, Der Austroslavismus, Wien 1996, S. 195–204.

Bewegung zwischen beiden Kriegen in Maribor zeugt, die jahrelang auch ihr eigenes Organ hatte, sowie auch die Ergebnisse der Volksabstimmung in Kärnten.

Es ist aber auch auf die Zusammenarbeit der Arbeiterschaft beider Nationen hinzuweisen, was häufig bei den Maiveranstaltungen zum Ausdruck kam, denn auf national gemischtem Territorium fanden diese oft, aber nicht immer, in beiden Sprachen statt. Die Reden, manchmal auch das Kulturprogramm, wurden in beiden Sprachen gehalten.[8] Es stimmt auch, dass die slowenischen Arbeiter größtenteils auch die deutsche Sprache beherrschten und so auch die deutsche Presse lesen konnten, da ja die slowenische nicht so vielfältig und auch weniger interessant gewesen war. Die Zusammenarbeit kam auch ohne große nationale Abweichungen bei den Wahlen zum Ausdruck.

Das Nichtverständnis der Wiener Parteileitung für die spezifischen Probleme der Slowenen hinsichtlich der nationalen Frage und Agrarfrage war sicherlich der Hauptgrund dafür, dass die JSDS die ganze Zeit über eine Partei zweiter Klasse blieb und zahlenmäßig nicht stärker wurde.

Welchen Standpunkt die österreichische sozialdemokratische Gesamtpartei – oder besser gesagt die Parteiführung – gegenüber der slowenischen Sozialdemokratie vertrat, ist eine Frage, die noch nicht genauer durchleuchtet wurde. Die bisherigen monographischen Bearbeitungen der österreichischen sozialdemokratischen Partei erwähnen die slowenische Partei praktisch gar nicht. So wird sie von Brügel, wie auch von Mommsen oder Klenner nur sporadisch genannt. Es ist eine Tatsache, dass die Führer der österreichischen Sozialdemokratie nur selten unter die slowenischen Genossen kamen. Auf den Parteitagen oder-kongressen nahm nur Otto Bauer teil, der als Delegierter am 8. Kongress der JSDS auch als Diskussionsredner aufgetreten war. An der Tivolikonferenz, die für die Sozialdemokratie von allgemeinem Interesse war, nahmen der Parteivorsitzende Viktor Adler sowie einer der bedeutenden Theoretiker, Karl Renner, teil. Da aber die Protokolle der Konferenz nicht erhalten blieben, ist unklar, ob sie an der Resolution selbst mitgewirkt oder sich an der Diskussion beteiligt haben. Engelbert Pernerstorfer war Redner bei der großen Versammlung der Sozialdemokraten in Maribor Mitte Oktober 1895 und danach noch Anfang Juni 1911 bei einer sehr gut besuchten Wahlkampfversammlung, an der rund 2.000 Menschen teilnahmen. Andererseits nahmen die slowenischen Sozialdemokraten regelmäßig an den Kongressen der Gesamtpartei teil, gewöhnlich zwei oder drei Vertreter, und sie heteiligten sich an den Diskussionen beteiligt. Am häufigsten trat Etbin Kristan auf, nicht nur deswegen, weil er der Führer der JSDS war, sondern auch wegen der guten Deutschkenntnisse und seiner rhetorischen Fähigkeiten.

Für die Wiener Parteiführung war es sicherlich wichtig, dass sich die Arbeiterbewegung auch im Süden der Monarchie entwickelte, aber alles deutet darauf hin, dass die komplizierte nationale Frage und die ungünstige Wirtschaftslage keine solche Entwicklung der Partei ermöglichten, wie sie sich das gewünscht hätte, insbesondere aus der Wiener Perspektive nicht. Es sieht danach aus, dass es der Parteiführung am besten entsprochen hätte, wenn die JSDS wirklich die Partei aller südslawischen Sozialdemokraten geworden wäre, und auch gegen die Etablierung einer jugoslawischen Nation hätte sie nichts einzuwenden. Momentan sind darüber keine Daten vorhanden, wie und ob überhaupt die Wiener Parteiführung auf das Schreiben über die Agrarfrage von Prepeluh an Kautsky reagiert hat.

---

8 Franc Rozman, Vasilij Melik, Božo Repe, Öffentliche Gedenktage bei den Slowenen von 1848 bis 1991, in: Emil Brix, Hannes Stekl, Der Kampf um das Gedächtnis. Öffentliche Gedenktage in Mitteleuropa, Wien 1997, S. 293–335.

In der Erinnerungsliteratur wird öfter erwähnt, dass die JSDS finanziell stark vom Parteizentrum abhängig war, insbesondere die Presse, die ohne Wiener Unterstützung überhaupt nicht erscheinen hätte können. Obwohl dies als möglich oder sogar wahrscheinlich erscheint, gibt es aber keinen direkten Nachweis dafür. Andererseits spricht auch die Tatsache dafür, dass die JSDS hauptsächlich eine treue Vollstreckerin des Programms und der politischen Taktik der Wiener Führung war, der sie sich nur selten widersetzte. Da das Parteiarchiv und die Korrespondenz nicht erhalten blieben, ist auch nicht ganz klar, ob der Standpunkt der JSDS in der slowenischen Presse nicht ein anderer war, als die offizielle Parteipolitik. Vermutlich wurde wegen der Kleinheit der Partei (JSDS) diesem Teil des Landes von der Wiener Zentrale keine besondere Aufmerksamkeit gewidmet.

Aus dem Slowenischen übersetzt von Mladen Kraljič

ERVIN DOLENC

DEAVSTRIZACIJA V POLITIKI, UPRAVI IN KULTURI V SLOVENIJI

Razpad habsburške monarhije in ustanovitev nove jugoslovanske države jeseni 1918 so Slovenci razumeli nenavadno enotno. O odločilnih korakih, ki bi vodili stran od nemške Avstrije, je med takratnimi slovenskimi političnimi voditelji vladal skoraj konsenz. Tako so poleg narodno-liberalnih in katoliških odločilne dneve oktobra 1918 ocenjevali tudi deklarativno nenacionalistični politiki in intelektualci. Časopis *Resnica*, ki ga je po odstavitvi z mesta voditelja Slovenske ljudske stranke jeseni 1917 izdajal Avstriji najbolj zvest slovenski politik, Ivan Šušteršič, je v svoji zadnji, poslovilni številki 2. novembra 1918 zapisal: "Naši Nemci debelo gledajo, kako hitro se vrši prevrat. Niso nam hoteli dati pred leti avtonomije, zavirali so vsako rešitev jugoslovanskega vprašanja. S tem so Nemci postali grobarji Avstrije. Nemška nedostopnost je rodila našo svobodo!"[1] Takratni socialdemokrat in poznejši disident te stranke Albin Prepeluh je v svojih desetletje in pol kasnejših spominih *Pripombe k naši prevratni dobi* o glavnemu vzroku in vihravosti te odločitve zapisal: "V svojo novo nacionalno prihodnost smo stopili kot politični pesniki iz odpora proti dotedanjemu, nemodremu nemškemu pritisku, proti narodnim krivicam in drugim budalostim obeh vladajočih narodov habsburške monarhije."[2] Ta germanizacijski pritisk in negotovost, ali bo v reševanje jugoslovanskega vprašanja konec vojne uspelo vključiti tudi Slovence, sta bila tudi glavna vzroka za to, da so slovenski politični voditelji, z redkimi izjemami med intelektualci, poudarjali jugoslovansko narodno enotnost. Samo narodno, to je etnično enotni Jugoslovani (Srbi, Hrvati in Slovenci) naj bi bili po takratnem splošnem prepričanju upravičeni do lastne nacionalne države, za kar so si v okviru habsburške monarhije prizadevali skupaj in v sodelovanju s Čehi in Poljaki.[3]

Nova nacionalna država, razglašena 29. oktobra 1918 je z ustanovitvijo Narodne vlade SHS v Ljubljani 31. oktobra najprej prevzela upravo. Vlada je že na svoji prvi seji 1. novembra 1918 razglasila slovenščino za uradni jezik na ozemlju, ki ga je nadzirala. Dopustili so tudi sprejemanje nemških vlog, vendar naj bi jih reševali slovensko.[4] Računali so na ozemlje, ki je bilo večinsko poseljeno s Slovenci, vendar se je to ozemlje začelo zelo hitro krčiti. Z zahoda je proti demarkacijski črti in prek nje prodirala antantna italijanska vojska, Koroško so skoraj v celoti nadzirale nemško-koroške milice, še nekaj časa pa ni bila odločena tudi usoda večjega dela slovenskega podeželja na Štajerskem. Ogroženost je marsikje prispevala k radikalnosti ukrepov proti potencialnim nasprotnikom, to pa je bila v največji meri številna nemška manjšina na tem ozemlju.

Za nemško govoreče se je na ozemlju, ki je leta 1920 pripadlo Kraljevini SHS, pri popisu prebivalstva leta 1910 izreklo več kot 106.000 oseb. To število se je pri prvem popisu prebivalstva v Kraljevini SHS leta 1921 skrčilo na 41.500, vendar je treba upo-

1 Janko Pleterski, Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925, Ljubljana 1998, 439.

2 Albin Prepeluh Abditus, Pripombe k naši prevratni dobi, prvič objavljeno v reviji Sodobnost med leti 1934 in 1937, citirano po izdaji Založništvo tržaškega tiska, Trst 1987, 140.

3 Jurij Perovšek, Slovenska osamosvojitev v letu 1918, Ljubljana 1998, 13–59, posebno 47–48.

4 Sejni zapisniki narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921, ur. Peter Ribnikar, 1. del: od 1. nov. 1918 do 26. feb. 1919, Ljubljana 1998, 54.

števati, da tedaj popisovalci niso več spraševali po pogovornem, temveč po maternem jeziku. Ravno tako so bili težnje in pritiski organizatorjev popisa prav glede jezikovnega opredeljevanja diametralno nasprotni od tistih leta 1910.[5] Zato o tej veliki razliki govorimo kot o statistični izgubi. Realne ocene o velikem izselitvenem valu od jeseni 1918 do leta 1921 so okrog 30.000. Izselile so se predvsem družine priseljenih nemških uradnikov. Kasnejše izseljevanje naj bi bilo v primerjavi s tem neznatno. Statistična izguba pri naslednjem popisu prebivalstva leta 1931 je bila torej spet pretežno rezultat dotakratnega pritiska oblasti in popisovalcev. Prešteli so le še 29.000 prebivalcev z nemškim maternim jezikom. Nemška propagandna publicistika je ves čas med obema vojnama navajala znatno večje številke, v Sloveniji naj bi živelo več kot 50.000 Nemcev. Vendar pa interne ugotovitve statističnega urada Kulturbunda v Sloveniji iz januarja 1941 z navedbo 28.000 volksdeutscherjev vsaj približno število nemško čutečih prebivalcev Slovenije v tridesetih letih nekako potrjujejo.[6]

Za dober nadzor je bilo treba hitro prečistiti zlasti državno upravo. Upokojevanje, odstavljanje in menjave uradnikov na najvišji ravni je začela Narodna vlada sama že na svoji drugi seji, 2. novembra 1918. Na drugih, vladnim poverjenikom podrejenih področjih dela državne uprave so postopno odpuščali zlasti tiste uradnike, za katere je bilo znano, da so se pred menjavo oblasti politično deklarirali kot Nemci, ne glede na to, ali so bili rojeni v slovenskih krajih ali priseljeni od drugod.[7] Sicer pa so državni uradniki ponekod že po razglasitvi nove jugoslovanske države 29. oktobra 1918, ko naj bi njihova prisega cesarju postala nična, samoiniciativno začeli uradovati slovensko, npr. na deželnem sodišču v Ljubljani.[8] Ker je bila Ljubljana edino deželno središče, ki je ostalo pod nadzorom Narodne vlade, so pristojnost večini raznih upravnih, finančnih, sodnih in kulturnih ustanov razširili na vse ozemlje pod nadzorom Narodne vlade in jih preimenovali iz kranjskih v slovenske ali preprosto narodne v smislu narodne enotnosti Slovencev, Hrvatov in Srbov.[9]

Novim oblastem se je poleg zamenjav v upravi, postopoma na vseh ravneh, zdelo še najpotrebneje uvesti slovenščino kot učni jezik v šolstvu in spremeniti zunanjo podobo mest na Kranjskem in spodnjem Štajerskem. Veliko zasebnikov je napise nad svojimi trgovinami, obrtnimi delavnicami, zdravniškimi ordinacijami, advokatskimi pisarnami in drugimi lokali že oktobra 1918, ko je bil potek nadaljnjih političnih dogodkov vse bolj predvidljiv, zamenjalo s slovenskimi. Nova uprava je potem od začetka novembra 1918 podpirala lokalne pobude pri prevzemanju prej nemških kulturnih ustanov oziroma društev. Hkrati z izrinjanjem prebivalstva, ki se je deklariralo kot avstrijsko-nemško, je med različnimi slovenskimi političnimi skupinami potekal tudi boj za čim boljše položaje na izpraznjenem prostoru.

Šolstvo

Šolstvo, zlasti srednje, je bilo kljub pretežno slovenskim učencem tudi na ozemlju,

5 Primerjaj Emil Brix, Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910, Wien-Köln-Graz 1982; isti, Številčna navzočnost nemštva v južnoslovanskih kronovinah Cislitvanije med leti 1848 do 1918. Problemi narodnostne statistike, Zgodovinski časopis, 1987/2, 297–308.

6 Janez Cvirn, Nemci na Slovenskem (1848–1941), v: "Nemci" na Slovenskem 1941–1955, ur. Dušan Nećak, Ljubljana 1998, 62–68.

7 Sejni zapisniki narodne vlade SHS, n. d., 59, 68, 80, 83 in dalje.

8 Fran Milčinski, Dnevnik 1914–1920, Ljubljana 2000, 387–389.

9 Sejni zapisniki narodne vlade SHS, n. d., 79, 80.

ki je potem pripadlo Kraljevini SHS, do leta 1918 večinoma nemško. To je bilo za slovenske nacionaliste še posebej moteče, saj so srednje šole vzgajale najpomembnejši sloj prebivalstva, bodoče izobražence, ki naj bi postopoma prevzeli vodilna mesta v slovenski družbi. Težo tega boja ponazarja zlasti celjsko gimnazijsko vprašanje v devetdesetih letih 19. stoletja in njegove politične posledice.[10] Iz istega razloga celih 70 let (od 1848 do 1918) v habsburški monarhiji ni bilo mogoče uresničiti ponavljajoče se zahteve po ustanovitvi slovenske univerze.

V Narodni in Deželni vladi za Slovenijo je do decembra 1920, ko je SLS izstopila iz vlade, Poverjeništvo za uk in bogočastje vodil štajerski politik in srednješolski profesor dr. Karel Verstovšek, od začetka stoletja zaupnik SLS v Mariboru. Sam je zaradi kritik političnih nasprotnikov takoj po odstopu s tega položaja napravil nekakšno poročilo o svojem dveletnem delu: "Znano je, da je bilo to (ljudsko in meščansko op. p.) šolstvo ob prevratu v vsakem oziru razkrojeno. Učiteljstvo je bilo po veliki večini vpoklicano k vojakom, mnogo šol je bilo zaprtih, v mnogih se je vršil pouk le v nekaterih razredih; stanje tega šolstva je bilo naravnost obupno vsled dolgotrajne vojske. Kraj(ev)ni šolski sveti niso funkcionirali, okrajni šolski sveti niso bili deloma sklepčni, deloma so bili, kakor na bivšem Štajerskem, po večini v nemškutarskih rokah."[11]

Na slovenskem ozemlju, ki je leta 1920 pripadlo Kraljevini SHS, je bil še leta 1900 učni jezik na tretjini osnovnih šol na Spodnjem Štajerskem ali samo nemški ali pa so bile šole dvojezične v izrazito korist nemščine. Na Spodnjem Štajerskem je bilo takrat okrog 15 odstotkov nemškega prebivalstva. Na Kranjskem je bilo nemških okrog 10 odstotkov osnovnih šol, delež v vsem prebivalstvu pa so imeli okrog 5 odstotkov.[12] Od 11 meščanskih šol je bilo 7 nemških. Dosti slabše je bilo s srednjimi in strokovnimi šolami. Do leta 1918 je bilo na tem ozemlju 7 srednjih šol nemških, 6 dvojezičnih in samo 1 slovenska (zasebna škofijska gimnazija v Št. Vidu nad Ljubljano). Prav tako so bila 4 učiteljišča nemška in 4 dvojezična, povsem slovenskega ni bilo. Univerze na Slovenskem pa kljub prizadevanjem od leta 1848 ni bilo mogoče ustanoviti zaradi načela, da se morajo bodoči višji in visoki uradniki izšolati v nemščini in nemškem duhu.[13]

Narodna vlada se je najbolj perečih problemov šolstva na ozemlju, ki ga je nadzirala, lotila še pred prihodom poverjenika Verstovška v Ljubljano, saj je imel ta kot

---

10 Janez Cvirn, Celjsko gimnazijsko vprašanje (1893–1895), Kronika, 45/1–2, Ljubljana 1997, 102–111.

11 Dr. Karel Verstovšek, Preustroj šolstva v Sloveniji, Slovenec, 11.–14. januar 1921 (11. 1. 1921).

12 Dr. Janez Sagadin, Kvantitativna analiza razvoja osnovnega šolstva na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem in Primorskem po uveljavitvi osnovnošolskega zakona iz leta 1869 ter kvantitativni prikaz osnovnega šolstva v poznejši Dravski banovini, v: Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969, Ljubljana 1970, 122, 123, 135; Arnold Suppan, Slowenen und Deutsche in Krain, der Untersteiermark und in Slowenien in den Volkszählungen von 1880, 1910, 1921 und 1931, v: Geschichte der Deutschen im Bereich des Heutigen Slowenien 1848–1941, Helmut Rumpler, Arnold Suppan hrs., Wien, München 1988, 312–315.

13 Do leta 1918 so bile na ozemlju poznejše Kraljevine SHS nemške srednje šole: državne gimnazije v Ljubljani, Kočevju, Celju, dve državni gimnaziji v Mariboru, deželna gimnazija na Ptuju ter državni realki v Ljubljani in Mariboru. Utrakvistične ali dvojezične so bile: dve državni gimnaziji v Ljubljani, državni gimnaziji v Kranju in Novem mestu, samostojni nemško-slovenski razredi (I.–IV. razred) državne nemške gimnazije v Celju in slovenske paralelke (I.–IV. razred) državne nemške gimnazije v Mariboru. Na utrakvističnih srednjih šolah na Kranjskem so razen nemščine poučevali v nižjih razredih vse predmete v slovenščini, v utrakvističnih paralelkah na Štajerskem pa je potekal pouk v slovenščini samo pri verouku, latinščini do III. razreda, slovenščini, zemljepisu samo v I. razredu, prirodopisu do II. razreda in pri matematiki do IV. razreda. Druge predmete so poučevali v nemščini. V višjih razredih gimnazij na Kranjskem so poučevali približno polovico predmetov v nemščini. Od učiteljišč so bila nemška: državno moško, deželno žensko in zasebno žensko v Mariboru ter eno zasebno v Ljubljani. Utrakvistična: državni moško in žensko ter zasebno žensko v Ljubljani in zasebno žensko v Škofji Loki s samo dvema letnikoma. Dr. Karel Verstovšek, Preustroj šolstva v Sloveniji, Slovenec, 11.–14. januar 1921 (12. 1. 1921).

predsednik Narodnega sveta za Štajersko v Mariboru polne roke dela.[14] Naredbe, ki so urejale razmere na ljubljanski realki in posredno v vseh šolah pod nadzorom Narodne vlade, je 5. in 7. novembra podpisal kar poverjenik za notranje zadeve Janko Brejc. Brejc je najprej zamenjal vodstvo državne realke v Ljubljani, zatem pa še dva realčna učitelja, deželnega šolskega nadzornika Albina Belarja in šolskega svetnika dr. Josipa Binderja. Nadomestil ju je z zanesljivima slovenskima profesorjema.[15] Binder je bil knjižničar in profesor na ljubljanski realki in naj bi po interpretaciji vodilnega liberalnega politika Ivana Tavčarja zadnjih deset let predstavljal jedro vseh političnih spletk proti Slovencem v kranjskem šolstvu. Realčno knjižnico naj bi spremenil v pisarno nemških bojnih društev Südmark, Turnverein in Schulverein. Kot deželni šolski nadzornik za osnovne šole je s pomočjo svojega kolega za srednje šole Belarja nadziral skoraj vse kranjsko šolstvo.[16] Potem ko je Brejc že zamenjal deželna šolska nadzornika za osnovne in za srednje šole, je Verstovšek odslovil še šolske nadzornike za nemške osnovne in meščanske šole na Kranjskem. V smislu degermanizacije in približevanja novim sodržavljanom je organiziral učiteljske tečaje srbohrvaščine.[17]

Prva pomembna zadeva, ki jo je Verstovšek kot poverjenik za uk in bogočastje v Narodni vladi sprožil, je bila naredba, o kateri je vlada 14. novembra precej vroče razpravljala. Trdno prepričan, da bi bilo le takoj mogoče odpraviti nemško šolstvo, se je Verstovšek z vso energijo lotil dela pri prvi, "odločni" vladni naredbi. Vendar je z njo naletel na odpor večine članov Narodne vlade, ki je bila proti tako daljnosežnim izzivom druge (nemške) narodnosti. Vlada je menila, da je "končna ureditev šolskega vprašanja (je pa) stvar legislative in je ne more rešiti sedanja prehodna vlada. Zato se Narodna vlada sedaj ne more spuščati v nikake dalekosežne izpremembe na šolskem polju."[18] Pristali so le na revizijo med vojno krivično aretiranih in suspendiranih učiteljev. Verstovšek se je dve leti pozneje spominjal: "V veliko svojo žalost sem moral umakniti svojo prvotno naredbo in predložil kratko naredbo, ki mi je podala prosto roko za preustrojitev šolstva. Koliko truda in dela je stalo to uradovanje bode uvidel vsakdo, če konstatiram dejstvo, da je bilo treba vsako šolo posebej obravnavati in urejevati."[19] Dva dni kasneje, 16. novembra, je vlada potrdila naredbo, s katero je prevzela v upravo vse javno šolstvo in učiteljstvo. Predpisala je izključno slovenski učni jezik na vseh ljudskih (osnovnih) in meščanskih šolah. Drugim narodom je pri zadostnem številu šoloobveznih otrok nedoločno zagotovila manjšinske šole z državnim jezikom kot obveznim predmetom ter dopustila manjšinske zasebne šole. Posebna naredba za srednje šole in učiteljišča pa je uvedla slovenščino kot učni in kot uradni jezik samo na dvojezičnih šolah.[20] Tako so res nemške srednje šole obravnavali vsako posebej. Vendar so zaradi izseljevanja, drugačnega narodnega opredeljevanja in raznih pritiskov ter visokih kriterijev za prijavo že do leta 1923 ukinili vse nemške srednje šole, češ da zanje ni dovolj prijav in nobene potrebe.

---

14 Ervin Dolenc, Karel Verstovšek kot poverjenik za uk in bogočastje v Narodni in Deželni vladi v Ljubljani 1918–1920; Milan Ževart, Dejavnost dr. Karla Verstovška v deklaracijskem gibanju in prevratnem času 1918–1919, oboje v: Časopis za zgodovino in narodopisje, 1995/2, 284–291, 271–283.

15 Uradni list Narodne vlade SHS za Slovenijo (UL), 2/6 11. 1918, naredba 16; UL, 4/9 11. 1918, naredba 46.

16 Razmere na ljubljanski realki, Slovenski narod, 23. 9. 1918; dr. Ivan Tavčar, Nemška realka v Ljubljani, Slovenski narod, 2. 10. 1918.

17 UL, 12/23. 11. 1918, naredba 123.

18 Sejni zapisniki narodne vlade SHS, n. d., 108–109.

19 Dr. Karel Verstovšek, Preustroj šolstva v Sloveniji, Slovenec, 11.–4. januar 1921 (11. 1. 1921).

20 Sejni zapisniki Narodne vlade SHS, n. d., 114–115; UL, 10/20. 11. 1918, naredbi 109 in 110.

O pravici manjšin do posebnega šolstva torej že od samega začetka ni bilo dvoma. Mednarodne in meddržavne pogodbe so Kraljevino SHS k pravici manjšin zavezale šele kasneje. Mirovni sporazum z Avstrijo, podpisan v Saint Germainu 10. septembra 1919, je v delu, ki se je nanašal na odnose s Kraljevino SHS, v 51. členu zagotavljal tudi "zaščito interesov tistih prebivalcev Države SHS, ki se od večine razlikujejo po rasi, jeziku in veri."[21] Obenem pa je bil v Saint Germainu pripravljen tudi sporazum zaveznikov s Kraljevino SHS o manjšinah, ki ga je slednja podpisala 5. decembra 1919. Ta je zagotavljal le individualno zaščito in enakopravnost na vseh področjih za vse državljane, ne glede na njihovo narodno pripadnost. V 9. členu je bilo zagotovljeno tudi javno manjšinsko šolstvo v jeziku manjšine v krajih, kjer živi zadostno število te manjšine.[22]

Vendar je bilo dostikrat s posebno klavzulo o zadostnem številu otrok pristne nemške narodnosti mogoče to pravico v veliki meri ovirati. Poverjeništvo za uk in bogočastje Narodne vlade SHS v Ljubljani je namreč že konec novembra 1918 izdalo naredbo, ki je določala, naj se nemške šole preuredijo v šole s slovenskimi osnovnimi razredi, "za otroke pristne nemške narodnosti, če jih je zadostno število (40 na razred), pa naj se tem razredom priklopijo vzporednice z nemškim učnim jezikom." Na šolah, kjer so učenci "izključno otroci pristne nemške narodnosti v zadostnem številu (40 na razred), ostane nemški učni jezik, uvesti pa je treba takoj tudi slovenščino kot obligatni predmet".[23] Na podlagi stališč Višjega šolskega sveta v Ljubljani, ki je bil kmalu povsem v rokah jugoslovansko-nacionalistično in protinemško razpoloženih predstavnikov liberalnega političnega izvora, so od junija 1921 pri določanju "nemške pristnosti" otrok uporabljali zelo stroge kriterije. Otroci iz mešanih zakonov ali s slovensko zvenečim priimkom niso veljali za "pristne" in niso smeli obiskovati pouka v nemških razredih. O tem so navadno odločali krajevni šolski sveti. Tako so do leta 1922 ukinili ali spremenili v slovenske 11 dvorazrednih, 5 trirazrednih, 12 štirirazrednih in 23 petrazrednih nemških osnovnih šol. Na Spodnjem Štajerskem pa so poleg tega ukinili še 19 utrakvističnih šol in nekaj nemških zasebnih osnovnih šol ter otroških vrtcev. Nemški razredi so ostali samo še v 14 občinah.[24]

S predpostavko, da je velika večina prebivalstva, ki se je opredeljevala za Nemce, v resnici samo prilagojena prevladujočemu meščanskemu kulturnemu okolju – nekaj agrarnih področij z ostanki stare kolonizacije iz nemškega prostora je predstavljalo le izjemo – dejansko pa naj bi bili slovenskega izvora, so nove oblasti na različnih ravneh skušale z raznimi pritiski popraviti narodno strukturo prebivalstva po mestih. Ljubljanski magistrat je na primer slovenske starše že 14. novembra pozival, naj otroke, ki jih imajo v kaki nemški šoli, takoj prepišejo v slovensko. Kdor ne bo vzgojen v narodnih šolah, "ne bo imel upanja, da doseže v Jugoslaviji količkaj ugodno eksistenco, javne službe pa sploh ne."[25]

Zlasti od začetka delovanja Višjega šolskega sveta v Ljubljani z novim letom 1919,[26] posebej pa po mariborskih demonstracijah za nemški značaj Maribora 27.

---

21 Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996, ur. Momir Stojković, II. tom (1919–1945), Beograd 1998, 30.

22 Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996, ur. Momir Stojković, II. tom (1919–1945), Beograd 1998, 34–41; Arnold Suppan, Zur Lage der Deutschen in Slowenien zwischen 1918 und 1938, v: Geschichte der Deutschen im Bereich des Heutigen Slowenien 1848–1941, Wien, München 1988, 176–180.

23 Andrej Vovko, Nemško manjšinsko šolstvo na Slovenskem v obdobju stare Jugoslavije, Zgodovinski časopis, 1986/3, 312.

24 Janez Cvirn, Nemci na Slovenskem, n. d., 71.

25 UL, 8/16. 11. 1918.

26 Višji šolski svet v Ljubljani je prevzel posle dotedanjih deželnih šolskih svetov iz avstrijskega obdobja in je neposredno upravljal državne srednje šole, učiteljišča, meščanske in osnovne šole za Slovenijo. Imenoval je

januarja 1919, kjer so aktivno sodelovali nemški učitelji in celi šolski oddelki,[27] so nove šolske oblasti začele intenzivneje odpuščati nemško usmerjene učitelje in nastavljati slovenske. Največ zamenjav je bilo na Štajerskem, kjer so lahko uporabili prihajajoče primorske emigrante.[28] Samo po demonstracijah so na Štajerskem odpustili 36 srednješolskih in 200–300 osnovnošolskih učiteljev ter učiteljev na meščanskih šolah. Večina se jih je izselila v Avstrijo. Nekdanje nemške šole so preuredili v slovenske, za nemške učence pa so ustanovili nemške paralelke. Septembra 1919 se je podoben preustroj začel v tedaj pridobljenem Prekmurju. Zaradi pomanjkanja kvalificiranih so nastavili precej pomožnih učiteljev. Po plebiscitu jeseni 1920 je v Slovenijo prišlo 214 učiteljev s Koroške.[29]

Odločnost in radikalnost poverjenika Verstovška je naletela na odpor tudi v strokovni javnosti. Pri reorganizaciji srednjega šolstva je aktivno sodelovalo Društvo slovenskih profesorjev. Ožji odbor in izredni občni zbor društva sta o reorganizaciji srednjih šol na Slovenskem razpravljala 6. in 11. novembra 1918.[30] Profesorji so se sicer strinjali s hitro slovenizacijo šolstva, imeli pa so nasprotna stališča s poznejšimi Verstovškovimi glede (re)organizacije šolske uprave. Strokovna organizacija je zahtevala, da mora poverjenik imenovati strokovne referente in nadzornike, ki bi imeli pri pedagoških in personalnih vprašanjih "edini besedo". Proti Verstovškovemu konceptu hitre reorganizacije so menili, da "popolnega in naglega preobrata v vsem našem šolstvu ne smemo sedaj izvršiti." Večje spremembe, ki naj bi bile trajne, je treba temeljito pripraviti s proučevanjem tujih vzorcev, domačih razmer in z usklajevanjem z drugimi jugoslovanskimi pokrajinami. Zahtevali so, naj iz šolske uprave odslovijo vse, "ki so z neverjetno servilnostjo služili nemškemu sistemu ... Popolna sprememba oseb na centralnih mestih je tem važnejša, ker bo reformno delo obtičalo, če bo izvršitev izročena možem s starimi mislimi". Po drugi strani so bili pri slovenizaciji srednjih šol od Verstovška celo radikalnejši. Za gimnazijo na Ptuju, žensko učiteljišče v Mariboru, nemški gimnaziji v Ljubljani in Gorici ter za gimnazijo v Kočevju so zahtevali takojšen razpust, ker naj bi to bili zavodi, ki jih je avstrijska vlada ustanovila samo za priseljene uradnike, oficirje ali renegate. Šolam, ki so bile dotlej nemške, a so rabile tudi Slovencem (gimnazija v Celju, realki v Ljubljani in Gorici ter nemški učiteljišči v Mariboru in Celovcu), naj oblasti takoj zagotovijo slovensko vodstvo in naj jih čimprej poslovenijo. Gimnazije in realke v krajih, kjer bi morali mesto priznati tudi Nemcem (gimnazije v Mariboru, Celovcu in Beljaku ter realki v Mariboru in Celovcu), naj bi v svojih temeljnih razredih poslovenili, ohranijo pa naj nemške paralelke. Profesorji torej nemški manjšini niso priznavali pravice do svojih srednjih šol, temveč le do nemških paralelk na slovenskih šolah. Kljub radikalnosti svojih zahtev so profesorji pripominjali, naj bi

učitelje na osnovnih in meščanskih šolah. Narte Velikonja, Razvoj šolske uprave, V: Slovenci v desetletju 1918–1928, Ljubljana 1928, 696; Fr. Fink, Zbirka važnejših novih naredb in odredb za ljudske in meščanske šole ter učiteljišča v Sloveniji, I.–IX., Slovenska šolska matica, Ljubljana 1921–1930; Ervin Dolenc, Kulturna zakonodaja v Sloveniji v času jugoslovanskega klasičnega parlamentarizma 1918–1929, Prispevki za novejšo zgodovino, 1992/1–2, 35–45.

27 Dr. Ivan Senekovič, Sedemindvajseti januar 1919 v Mariboru, Kronika slovenskih mest, III/1, 59–64 in III/2, 110–114, Ljubljana 1936.

28 Od italijanske zasedbe Primorske do Gentilejeve šolske reforme leta 1923, ki je vse šole v Italiji italijanizirala, je v Kraljevino SHS pribežalo več kot 350 slovenskih učiteljev. Minka Lavrenčič Pahor, Primorski učitelji 1914–1941, Trst 1994, 19–28.

29 Narte Velikonja, Razvoj šolske uprave, v: Slovenci v desetletju 1918–1928, Ljubljana 1928, 692; Metod Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, Ljubljana 1965, 92.

30 ARS, Narodni svet, f. 3, Šolska uprava, Poročilo o izrednem občnem zboru Društva slovenskih profesorjev v Ljubljani; Slovenec, 3. 12. 1918.

brez potrebe ne premeščali nikogar, pri premeščanju naj bi se ozirali na osebne in družinske razmere ter s pristranskostjo ne izzivali strankarskih prepirov.[31]

Šolska uprava pod vodstvom Karla Verstovška je torej vse utrakvistične srednje šole na ozemlju, ki je ostalo pod upravo Narodne vlade, poslovenila. Na nižji stopnji so takoj uvedli uro srbohrvaščine na teden. Nemščino so skrčili s petih oziroma štirih ur na tri, na višji stopnji pa s treh na dve uri. Zato se je lahko razširil pouk slovenščine v približno obratnem sorazmerju z nemščino. Avstrijsko domoznanstvo so zamenjali z domoznanstvom kraljevine SHS. Domoznanstvo in nemščina sta bila s slovenščino zamenjana tudi pri maturi. Od zavodov, za katere so profesorji zahtevali takojšen razpust, je bilo ukinjeno samo deželno žensko učiteljišče v Mariboru, pa še ta ukinitev je sprožila ostre proteste "liberalcev". Nasprotna politična stran je po obnovi kulturnega boja Verstovška obtoževala, da z ukinitvijo državnega ženskega učiteljišča namerno usmerja dijakinje na cerkveno žensko učiteljišče v Mariboru. Šolo so v šolskem letu 1920/21 spet obnovili. Nemška je ostala samo ena gimnazija v Ljubljani, ki se je postopoma spremenila v realno gimnazijo z obveznim poukom slovenščine. Kočevsko gimnazijo so skrčili na slovensko nižjo realno gimnazijo. Ptujsko gimnazijo so v šolskem letu 1919/20 povsem poslovenili. Slovenizirali so tudi nemški gimnaziji v Celju in Mariboru ter realki v Ljubljani in Mariboru. Od teh so gimnazije v Novem mestu, Celju in na Ptuju ter II. gimnazijo v Ljubljani spremenili v realne gimnazije. Na novo so v šolskem letu 1919/20 ustanovili dva razreda gimnazije in en razred učiteljišča v Velikovcu za Koroško ter slovensko gimnazijo v Murski Soboti. Zavoda v Velikovcu sta bila po plebiscitu razpuščena. Pri spreminjanju klasičnih humanističnih gimnazij v realne gimnazije, ki so bile kompromis z realkami, je bil glavni protagonist po izobrazbi klasični filolog Verstovšek. Takrat je prevladalo mnenje, da je klasična gimnazijska izobrazba z osmimi leti latinščine in s šestimi leti grščine preživela, ker ne daje dovolj praktične izobrazbe, predvsem naravoslovja in živih jezikov. Spreminjanje klasičnih v realne gimnazije pa je rodilo odpor, ki se je leta 1920 manifestiral v ustanovitvi Društva prijateljev humanistične gimnazije.

Od štirih dvojezičnih in štirih nemških učiteljišč (polovica je bila zasebnih), so vse poslovenili, razen zasebnega nemškega šolskega kuratorija v Ljubljani, ki je bil ukinjen.[32]

Pred prvo svetovno vojno se je na Kranjskem, Štajerskem in Primorskem, torej brez Koroške, na 18 državnih in zasebnih srednjih šolah in na 8 učiteljiščih šolalo okrog 8.000 dijakov. Na ozemlju kasnejše Kraljevine SHS je 14 srednjih šol in 7 učiteljišč obiskovalo okrog 5.500 otrok. Samo na srednjih šolah (gimnazijah in realkah) je bilo v šolskem letu 1913/14 na ozemlju kasnejše Kraljevine SHS 31 odstotkov Nemcev, torej precej več, kot se jih je ob popisu leta 1910 na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem izreklo za nemški pogovorni jezik (10 odstotkov). V šolskem letu 1937/38 je bilo med 12.000 učenci srednjih šol le še 250 nemških dijakov in dijakinj, torej 2,08 odstotka ali manj kot je bilo nemškega prebivalstva ob popisu iz leta 1931 (2,53 odstotka). To nedvomno kaže na politični pritisk do nacionalnega opredeljevanja, verjetno pa tudi na odločitve za šolanje manjšinskih otrok v tujini.[33]

Po podatkih Manjšinskega inštituta v Ljubljani so imeli Nemci v šolskem letu 1937/38 v Sloveniji kljub vsemu še 30 manjšinskih razredov z nemškim učnim jezikom

---

31 ARS, Narodni svet, f. 3, Šolska uprava.

32 Dr. Karel Verstovšek, Preustroj šolstva v Sloveniji, Slovenec, 11.–14. 1. 1921.

33 Josip Turk, Prosveta, v: Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici Jugoslavije, ur. dr. Jože Lavrič, dr. Josip Mal, dr. France Stele, Ljubljana 1939, 182–186; Josip Breznik, Nekaj statistike in pripomb k razvoju naše srednje šole, Ob dvajsetletnici Jugoslavije, Misel in delo, IV/12, Ljubljana 1938.

in 1.238 učenci, skoraj še enkrat toliko (1.066) nemških učencev pa, največkrat zaradi premajhnega števila prijavljenih, ni imelo možnosti obiskovati nemških šol. Dva nemška razreda sta bila takrat v Mariboru, dva v okraju Murska Sobota, štirje v okraju Ljutomer, ostalih 22 pa na Kočevskem, kjer je bila nemška manjšina najmočnejša (okrog 10.000 ali 24 odstotkov). Na drugih vrstah šol nemška manjšina ni imela več svojih razredov.[34]

Kljub poskusom, da bi nemščino, po vojni pač kot tuji jezik, na gimnazijah počasi nadomestili francoščina in tudi angleščina, se to ni obneslo. Francoščina je postala drugi tuji jezik, poskuse z angleščino so počasi opustili, ključ do velike večine strokovne literature po slovenskih knjižnicah in tudi do svetovnega leposlovja pa je ves čas do druge svetovne vojne ostala nemščina. Tako je nemščina ohranila primat tudi med tujimi jeziki v šolah.[35]

Gledališče

Slovensko gledališče v Ljubljani si je delilo oder z nemškimi predstavami v Deželnem gledališču. Med letoma 1914 in 1918 je mirovalo. V prostorih Deželnega gledališča je deloval kinematograf. Ujemanje letnic z začetkom in s koncem prve svetovne vojne pa je naključno. Gledališče je zamiralo že vrsto let prej in je zamrlo še pred začetkom vojne. Pobuda za njegovo oživitev se je pojavila še sredi vojne, nekako vzporedno z deklaracijskim gibanjem jeseni 1917, ko je začelo redno igrati tudi nemško gledališče v Ljubljani. Slovenskemu gledališkemu konzorciju je uspelo odprtje sezone 29. septembra 1918, mesec pred koncem vojne.

Gledališče je leta 1914 po mnenju Dušana Moravca zamrlo zaradi okusa obiskovalcev, ki so jim bili ljubši zabavni večeri, kot zahtevnejša dramatika. Odločitev o ukinitvi gledališča je sprejel kranjski deželni odbor. Njegovo obuditev pa so posamezni gledališki zanesenjaki "oprli na dva temelja, ki nista mogla zagotoviti trajne zdrave rasti – v umetniškem pogledu na nadaljevanje nekdanjega nezahtevnega izročila, v organizacijskem in poslovnem pa na moč zasebnega kapitala ..."[36]

Umetniška vprašanja Poverjeništva za uk in bogočastje niso zanimala. Država je s pomočjo umetnikov upravljala samo državna gledališča, pa še ta so bila neposredno podrejena ministrstvu za prosveto v Beogradu. Kljub temu je Verstovšek za vprašanja umetnosti novembra 1919 pri Poverjeništvu imenoval Gledališko komisijo, ki naj bi se ne glede na naslov ukvarjala z vsemi aktualnimi umetniškimi vprašanji. Sestavljalo jo je 10 pisateljev, 4 glasbeniki in 3 slikarji.[37] Vzpostavitev predvojnega stanja v slovenskem gledališču s prehodom v novo nacionalno državo kmalu ni več zadovoljevala. Na silvestrovo 1918 se je začel *Slovenski narod* spraševati: "Svojčas smo mislili, da polnijo nemško gledališče kazinoti, nemški častniki in razni privandrani uradniki. Toda Kazina je zdaj prazna, nemških oficirjev ni več in privandranci odhajajo – nemško gledališče pa

---

34 Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921 god., Sarajevo 1932, 292–345; Šolstvo na Kočevskem nekoč in danes, katalog z razstave, Muzej Kočevje, marec–maj 1995, 16; Statistični pregled šolstva in prosvete v Dravski banovini za šolsko leto 1937/38, Ljubljana 1939, 29; France Ostanek, Manjšinske šole na slovenskem ozemlju, v: Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969, Ljubljana 1970, 634.

35 Cene Kranjc, Knjižnice, v: Spominski zbornik Slovenije: ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije, Ljubljana 1939, 260.

36 Dušan Moravec, Slovensko gledališče od vojne do vojne, Ljubljana 1980, 7–8; France Koblar, Narodno gledališče, v: Slovenci v desetletju 1918–1928, str. 675.

37 UL, 165/26. 11. 1919.

je polno, in sicer sedi v njem: slovenska publika. Prej je bilo to še "nobel", zdaj pa bolj na skrivaj, češ slovensko je vedno polno in razprodano, ne dobi se vstopnice, zato moramo v nemškega. Izgovor je dober. Ker pa je slovensko gledališče res vsak dan polno, bo treba misliti v Ljubljani na drugo gledališče. In ker mislimo, da v Ljubljani ne bo nikoli več toliko Nemcev, da bi rabili svoje gledališče, bo treba misliti, kako v sedanjem nemškem otvoriti drugo slovensko sceno.

Vemo, da Ljubljana še ni očiščena, treba bo vzeti veliko metlo v roke. Popolnoma pa bo primerno v poslopju ustvariti ljudsko gledališče, ki bi s svojim repertoarjem dopolnjevalo slovensko narodno gledališče."[38]

Medtem ko je *Slovenski narod* konec leta 1918 še menil, da bi nemško gledališče prevzel slovenski gledališki svet, nekaj večerov na teden pa bi ga prepustil Nemcem (za 100 do 200 Nemcev naj bi bilo to dovolj), so se razmere čez dober mesec že povsem spremenile. Januarja 1919 je prišlo v nemškem gledališču do slovenskih demonstracij, po katerih je Narodna vlada gledališče zaprla. Po teh dogodkih se je Slovenski gledališki konzorcij začel dogovarjati za prostore z vodstvom nemškega gledališča. Stavba, dograjena leta 1911, je bila namreč v društveni lasti. Najbolj zagreti so utemeljevali, da je bil denar za njeno gradnjo pravzaprav slovenski. Gradnjo so namreč omogočili cesar, nekaj nemških magnatov in Kranjska hranilnica.[39] Ko je Kranjska hranilnica po prevratu prišla v slovenske roke, so ji kot glavnemu sponzorju *Theatervereina* nekako vsilili lastništvo nemškega gledališča. Ob podržavljenju je Kranjska hranilnica stavbo prepustila državi pod pogojem, da bo ta zanjo skrbela. V zameno si je zagotovila le brezplačni loži za vse predstave v obeh gledališčih.[40]

Sredi januarja je konzorcij zaupal režiserju in igralcu Hinku Nučiču nalogo, naj prevzame stavbo nekdanjega nemškega gledališča. V treh tednih je Nučič pripravil premiero dolga leta prepovedanega Jurčič-Levstikovega *Tugomerja*. Sam je režiral, igral naslovno vlogo, pripravil sceno in kostume.[41] Tako je Nučič postal ravnatelj Drame v nekdanjem nemškem gledališču, v starem deželnem gledališču pa so odtlej igrali opero, opereto in balet.

V začetku je Hinko Nučič opravljal poleg drugih poslov tudi dramaturško delo, kmalu pa mu je direktorij konzorcija, katerega duhovni vodja je bil Fran Govekar, mimo njegove volje in vednosti nastavil dramaturga, Nučiču dotlej neznanega Pavla Golio. Ta je marca s *Službenim redom v dramskem gledališču* dobil neprimerno večja pooblastila, kot jih je imel upravitelj Nučič sam. Po tolikih prošnjah, da se je vrnil iz Zagreba in iz nič začel z resnim delom, je bila to za Nučiča prevelika žalitev. V Ljubljani je ostal le še do konca sezone. Preden se je hotel vrniti v Zagreb, je njegov domoljubni čut podlegel prošnjam Mariborčanov, naj na narodnostni meji (spet skoraj iz nič) naredi umetniško zrelo slovensko gledališče.

Postavitev slovenskega gledališča v Mariboru je imela pomembno vlogo pri slovenizaciji tega mesta in utrjevanju slovenstva na najbolj občutljivem delu severne meje. O svojih dilemah in željah je mariborsko Dramatično društvo 22. junija 1919 pripravilo posvetovanje, ki ga je osebno vodil poverjenik za uk in bogočastje Karel Verstovšek. Predstavil je stališče Narodne vlade, da je treba podpirati gledališča "tudi v pokrajini in ne samo v Ljubljani", vendar na gledališče, ki bi ga vzdrževala država, ni bilo mogoče računati. Prevladalo je mnenje, da je potreben izkušen strokovnjak, ki bi v krajšem času

38 K vprašanju nemškega gledališča v Ljubljani, Slovenski narod, 31. 12. 1918.

39 Novo gledališče v Ljubljani, Slovenski narod, 7. 2. 1919.

40 Anton Lajovic, Ali kriza samo našega gledališča, Jutro, 22. 1. 1927.

41 Hinko Nučič, Igralčeva kronika III., Knjižnica Mestnega gledališča ljubljanskega 27, Ljubljana 1964, 75; Moravec, n. d., 17.

postavil na noge temeljno kulturno ustanovo na severni meji. Nučičev spor z ljubljanskim konzorcijem je bil torej Mariborčanom dobrodošel. 27. septembra 1919 je tako *Tugomer* odprl tretje slovensko profesionalno gledališče. Svojo zadnjo sezono pred požigom Narodnega doma je takrat namreč še igralo tudi Dramatično društvo v Trstu.[42]

V Mariboru se z Maistrovim prevzemom nadzora na gledališkem področju ni kaj dosti spremenilo. V mestnem gledališču so še vedno igrali nemške predstave, amatersko slovensko Dramatično društvo pa je šele aprila 1919 v Narodnem domu uprizorilo nekaj skromnih predstav. Šele po junijskem posvetovanju so v društvu in v mestnem svetu razčistili, kakšne sploh so mariborske gledališke ambicije in perspektive. Narodna vlada je stavbo mariborkega nemškega gledališča sekvestrirala in 31. maja 1919 razpustila *Theater und Casino Verein*, vendar je šele 13. julija posebna komisija prevzela gledališče, kino, restavracijo in kazino. Hinko Nučič pa je moral za prvo sezono 1919/20 precej dotrajano gledališko stavbo prevzeti v zakup kot zasebni ravnatelj in iz svojih prihrankov plačati prve igralce, sceno ter nujna vzdrževalna dela. Mariborski mestni sosvet, kjer je bila takrat še polovica Nemcev in polovica Slovencev, je namreč odklonil podporo novi slovenski ustanovi. V pogodbi z mestno občino se je slednja obvezala samo za vzdrževanje gledališča do vsote 30.000 kron, medtem ko je proračun stroškov za prvo sezono znašal skoraj 600.000 kron. Šele sredi druge sezone, 1920/21, je tudi nova država izplačala 900.000 kron subvencije. Pravo podržavljenje mariborskega gledališča pa je prineslo šele imenovanje novega vršilca dolžnosti upravnika Narodnega gledališča v Mariboru, dr. Radovana Brenčiča, s strani kraljevega pokrajinskega namestnika za Slovenijo Ivana Hribarja, spomladi 1922.[43]

Gledališči v Celju in na Ptuju so Slovenci prevzeli vzporedno z mestno občino oziroma upravo, kjer so sicer sodelovali tudi tamkajšnji Nemci. V celjskem mestnem gledališču so za prvo predstavo po vojni, 14. decembra 1918, povabili kar Hrvatsko kazalište iz Zagreba. Dramatično društvo v Celju je uspelo obnoviti svoje delo šele 30. decembra 1918, prvo predstavo pa so pripravili 1. februarja 1919 z Govekarjevimi *Legionarji*.[44] Dramatičnemu društvu Ptuj pa je uspelo skleniti desetletno pogodbo z mestno občino za najem mestnega gledališča šele leta 1923.[45]

Filharmonija

Academia Philharmonicorum, ki naj bi bila predhodnica Filharmonične družbe, je bila ustanovljena v Ljubljani leta 1701. V 18. in v prvi polovici 19. stoletja so v njej aktivno sodelovali Nemci in Slovenci. Izrazito nemški značaj je začela prevzemati šele v času rasti slovenske narodne zavesti, ko so se kranjski Nemci začeli čutiti ogrožene. Etnično ločevanje se je zlasti začelo v 60. letih 19. stoletja. Filharmonija je postala nemška kulturna postojanka po ustanovitvi Glasbene matice 1872. leta. Kot vsem nemškim kulturnim ustanovam na Kranjskem ji je močno gmotno ozadje nudila Kranjska hranilnica. Ta je podpirala gradnjo nove društvene hiše z dvema koncertnima dvo-

42 Moravec, n. d., 48–51, 140–164.

43 Moravec, n. d., 148–164.

44 Jerneja Ristič, Slovensko gledališko ustvarjanje v Celju (1848–1951), diplomsko delo, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, 1999, 39; Ervin Dolenc, Kulturni boj. Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929, Ljubljana 1996, 281–282.

45 Jutro, 22. 3. 1925 in 11. 4. 1925; Ptujsko gledališko vprašanje, Jutro, 30. 12. 1927; primerjaj Ervin Dolenc, Kulturni boj. Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929, Ljubljana 1996, 281.

ranama na ljubljanskem Kongresnem trgu v 90. letih in kasnejše vsakoletno delovanje.[46]

Leta 1918 so se Nemci na Kranjskem znašli v novi slovanski nacionalni državi. Zaradi zaostrenih mednacionalnih odnosov so utemeljeno pričakovali povečan politični pritisk zlasti na svoje kulturne ustanove. V začetku leta 1919 se je v Glasbeni matici oglasil pravnik in skladatelj Anton Lajovic z novico, "da se namerava ustanoviti v ljubljanski 'Tonhalle', to je v filharmonični dvorani, neki kino in je temu baje že obljubljena od strani vlade koncesija". Tako naj bi preprečili, da bi poslopje rabilo slovenski kulturi. Slovenci pa bi radi *Philharmonische Gesellschaft*, kot se je uradno imenovala, spravili pod državno nadzorstvo. Z vlado sta se pogajala podpredsednik Glasbene Matice France Kimovec in odbornik Anton Lajovic. Deželna vlada je upoštevala njun predlog in je v začetku aprila 1919 Lajovica imenovala za državnega nadzornika Filharmonične družbe. Dober teden za tem, 10. aprila, so Nemci sklicali občni zbor, na katerem so sklenili spremeniti društvena pravila. Po novem naj bi v primeru, če bi se društvo razšlo ali bi ga razpustili, s premoženjem po svojem preudarku upravljal zadnji društveni odbor. Nove člane bi imel pravico sprejemati le občni zbor s tajnim glasovanjem. Tako bi preprečili dotok Slovencev v društvo brez odgovornosti društvenega odbora. Društveno premoženje, to je stavba filharmonije z opremo, bi bilo odtegnjeno njegovemu glavnemu namenu, podpori glasbe na Kranjskem. Nadzornik Lajovic je zato sklepe občnega zbora razveljavil. Deželna vlada je društveni odbor o tem obvestila 13. novembra 1919. Še prej pa je društveno delovanje ustavila. Ker takemu odboru in občnemu zboru ni zaupala, ga je postavila pod lastno upravo. Upravitelj Lajovic je s tem prevzel vse funkcije odbora. Septembra in oktobra 1919 je ob pobiranju članarine iz društva izstopilo okrog 50 od približno 150 rednih članov, Lajovic pa je medtem sprejemal nove člane. 29. novembra 1919 je končno sklical občni zbor, ki se ga razveljavljeni odborniki in precej starega nemškega članstva ni udeležilo. Ta občni zbor je izvolil po veljavnem statutu novi društveni odbor, sestavljen iz zanesljivih slovenskih glasbenikov. Tako je uradno še vedno Philharmonische Gesellschaft prišla v slovenske roke. Nemci so ob teh dogodkih večkrat javno protestirali, čeprav jim je bilo verjetno vnaprej jasno, kakšni bodo uspehi. Občni zbor Filharmonične družbe je julija 1921 sprejel nova društvena pravila, ki so preprečevala konkurenco Glasbeni matici. Filharmonična družba je bila priključena Glasbeni matici kot podružnica. Že več kot leto prej sta Filharmonična družba in Matica sklenili prvo najemno pogodbo za prostore na Kongresnem trgu z večino inventarja in arhivom Philharmonische Gesellschaft. Glasbena matica je tako dobila tudi koncertno dvorano.[47]

Kazina

Po italijanskih zgledih, o čemer priča tudi ime, je Ljubljana imela kazinsko društvo kot družabno središče višjih slojev, zlasti trgovcev in uradnikov, že pred letom 1775. Društvo je takrat domovalo v tedanjem lontovžu (danes sedež SAZU). V 30. letih 19. stoletja sta se njegovo delovanje in članstvo toliko razširila, da so si leta 1837 zgradili lastno reprezentančno stavbo na prazni parceli ob severni strani ljubljanske Zvezde.

---

46 Dragotin Cvetko, Anton Lajovic, Ljubljana 1987, 67–72.

47 Anton Lajovic, Ljubljanska "Philharmonische gesellschaft" in mi Slovenci, Slovenec, 20. in 21. 12. 1919, Slovenski narod, 21. in 23. 12. 1919; A. Lajovic, Družba Philharmonische Gesellschaft in predsednik dr. Schweiger, Naprej, 17. 1. 1920; Primož Kuret, Umetnik in družba, Ljubljana 1988, 14–38, 83–91; Dragotin Cvetko, Anton Lajovic, Ljubljana 1987, 67–80.

Člani društva so bili takrat tudi slovenski narodni buditelji France Prešeren, Matija Čop, Miha Kastelic, Andrej Smole idr. Od resnejše konfrontacije slovenskega in nemškega nacionalizma v Ljubljani v šestdesetih letih 19. stoletja je Kazina postala nemška trdnjava in "generalni štab" kranjskih Nemcev. Zato je nove oblasti po letu 1918 niso dolgo trpele. Takoj po prevratu je Narodna vlada stavbo sekvestrirala, zasedla jo je vojska, potem pa je bila nekaj časa prazna. Narodna vlada je delovanje "zloglasnega" društva zamrznila in mu podobno kot Filharmonični družbi postavila posebnega državnega upravitelja, ki je imel pristojnosti društvenega odbora. Verjetno postopek ni bil pravno dovolj utemeljen, saj so ga Nemci dve leti na najrazličnejše načine poskušali ovreči. Razmere so se po prevratu povsem spremenile. Samo v poslovnem letu 1918/19 je od 169 članov društvo zapustilo 77 ali 45 odstotkov članov. Tudi kavarno v Kazini so že februarja 1919 dali v najem Slovencu Franu Krapežu in jo preimenovali v Zvezdo.[48]

Državni upravitelj Jožko Bitenc je sklical prvi povojni občni zbor šele 20. junija 1921, ko je bilo članstvo že pretežno slovensko. Na naslednjem občnem zboru čez poldrugo leto je imela Kazina poleg 205 rednih slovenskih članov še vedno tudi 19 rednih članov izpred prevrata, torej Nemcev, katerih članstvo bi poteklo januarja 1923, če ne bi plačali članarine. To so slovenski člani in ravnateljstvo seveda pričakovali. Občnega zbora decembra 1922 se namreč niso udeležili. Ravnateljstvo se v naslednjih letih ni bistveno spreminjalo. Ostalo je trdno v rokah članov Jugoslovanske demokratske stranke vse do leta 1945, ko je Kazino na zelo podoben način prevzela Komunistična partija Slovenije.[49]

Nemška hiša v Celju

Značilen postopek pri prevzemanju nemških ustanov po prevratu se je v Celju zavlekel še v trideseta leta. Celjsko nemštvo, verjetno najbolj militantno na slovenskem etničnem ozemlju, je bilo potem, ko je celjska gimnazija dobila slovenske paralelke in so Slovenci v mestu zgradili Narodni dom, nekako prisiljeno pretirano poudarjati nemškost Celja. Leta 1898 so celjski Nemci ustanovili društvo Nemška hiša (Deutsches Haus). Leta 1907 je bila impozantna stavba nasproti celjskega kolodvora v izrazito nemškem neogotskem in neorenesančnem stilu končana. Po prevratu se je Deželna vlada za Slovenijo na podlagi odredbe o popisu, zaplembi in likvidaciji premoženja državljanov sovražnih državi pripravljala na njeno zaplembo in je društvo postavila pod nadzor. Društvo je na hitro sklicalo občni zbor, ki je v nasprotju z vladno naredbo potrdil prodajo Nemške hiše enajstim svojim članom, da bi jo kot individualno zasebno lastnino lažje obvarovali pred slovensko nevarnostjo. Pri tem je društvo delovalo v nasprotju z lastnim statutom, ki je predvideval, da društveno premoženje v primeru razpusta pripade društvu Südmark iz Gradca. Tako je zahtevo po ustavitvi prodajnega postopka junija 1919 utemeljeval celjski magistrat, septembra istega leta, ko je društvo razpustila, pa tudi Deželna vlada. Hišo so si Nemci prodali po nizki ceni 260.000 kron. Ker bi hiša po društveni razpustitvi pripadla tujemu društvu, naj bi po septembru veljala za zaplenjeno. Deželna vlada je zato decembra 1919 vložila tožbo proti takratnim enajstim lastnikom, ki so bili vpisani v zemljiško knjigo, in zahtevala vzpostavitev

---

48 ARS, Društvo Kazino v Ljubljani, Skontro-Buch des Kasino Vereines in Laibach; Kazina, Slovenski narod, 22. 2. 1919; dr. Ivan Lah, Ob stoletnici ljubljanske Kazine, Kronika slovenskih mest, III/3, 182–183 in III/4, 201–206, Ljubljana 1936; isti, Zvezda, Kronika slovenskih mest, II/3, 52–56, Ljubljana 1935.

49 ARS, Društvo Kazina, Ljubljana, Občni zbor 21. 12. 1922, zapisnik in seznam prisotnih; Občni zbor društva "Kasino", Jutro, 21. in 25. 6. 1921.

prejšnjega stanja. Vendar je bila tožba na vseh treh sodnih ravneh zavrnjena. Celjski Nemci so hoteli julija 1924 ustanoviti novo društvo Union, kakor so stavbo takoj po prodaji preimenovali (hotel Union), in tako hišo dobiti po starih društvenih pravilih, ki so dovoljevala dedovanje društvenega premoženja novemu društvu z enakimi cilji. V tem primeru so bili cilji družabno in kulturno življenje nemške manjšine v Celju in okolici. Prošnja za ustanovitev društva je bila zavrnjena. Slovenci so Nemce prehiteli in so že aprila tega leta ustanovili društvo Celjski dom, ki naj bi gojilo strpnost in razumevanje celjskega slovenskega in nemškega meščanstva. To leto so v zemljiški knjigi ponovno prenesli lastnino hiše na razpuščeno društvo Nemška hiša, da bi jo konec leta lahko dedovalo novo društvo Celjski dom. Sudmarka je seveda vložila tožbo in okrožno sodišče v Celju ji je celo prisodilo predmet tožbe, hišo. Deželno sodišče v Ljubljani in višje sodišče v Zagrebu sta tožbo zavrnili z utemeljitvami, da je bil prvotni namen društva gojiti rasne razprtije in da Sudmarka ni identična s tistim društvom, ki je imenovano v pravilih Nemške hiše.

Zaradi razpustitve društva Nemška hiša, prenosa društvenega premoženja na društvo Celjski dom, katerega nameni niso ustrezali pravilom Nemške hiše, in zaradi prepovedi ustanovitve društva Union se je odvetnik celjskih Nemcev dr. Walter Riebl junija 1930 s peticijo obrnil na Društvo narodov v Ženevi, češ da Jugoslavija krši manjšinske pravice. Jugoslovanska vlada je bila pripravljena popustiti nemški manjšini pri šolskem vprašanju, celjska Nemška hiša pa je ostala Celjski dom.[50]

Narodna vlada je leta 1919 sekvestrirala tudi podobno društvo na Ptuju, namreč leta 1893 ustanovljeno Deutsches Vereinshaus. Vendar so člani društva na Ptuju pravočasno prilagodili društvena pravila novemu času in leta 1922 je bil sekvester nad društvenim domom ukinjen.[51]

Planinske koče Deutscher und Österreichischer Alpenverein

Planinske koče v Julijskih in Kamniško-Savinjskih Alpah so bile po prvi svetovni vojni v veliki meri uničene; v Julijskih Alpah tudi zaradi soške fronte, v Kamniško-Savinjskih Alpah pa zaradi slabega vzdrževanja. Narodna vlada SHS v Ljubljani je vse koče Nemškega in Avstrijskega planinskega društva ter Avstrijskega turistovskega kluba sekvestrirala. Vse sekvestrirano premoženje so ocenili na 52.000 kron. Slovensko planinsko društvo (SPD) jih je z izdatno pomočjo vlade in drugih darovalcev že leta 1919 odplačalo. Zlasti nemške koče so bile ob koncu vojne skoraj povsem izropane, zato je njihova obnova po nakupu za SPD predstavljala težko materialno breme. SPD je v Julijskih Alpah od tujcev odkupilo štiri koče, v Karavankah in Kamniških Alpah pa osem planinskih postojank.[52]

Pri deavstrizaciji oziroma degermanizaciji slovenskega ozemlja v okviru Kraljevine SHS, kar je v slovenskem primeru ena in ista stvar, so imeli pomembno vlogo tudi

---

50 Andrej Studen, Beseda dve o Nemški hiši v Celju, Celjski zbornik 1991, 39–51; Beseda o razpustu društva Deutsches Haus v Celju, Slovenski narod, 25. 9. 1919; Arnold Suppan, Zur Lage der Deutschen in Slowenien zwischen 1918 und 1938, v: Geschichte der Deutschen im Bereich des Heutigen Slowenien 1848–1941, Wien, München 1988, 185–187.

51 Janez Cvirn, Nemci na Slovenskem, n. d., 78.

52 Občni zbor Slovenskega planinskega društva, Slovenski narod, 30. 12. 1919; Občni zbor osrednjega društva, Planinski vestnik, XXI/1921, 22; Stoletje v gorah, Ljubljana 1992, 151; Ervin Dolenc, Turizem v slovenskih hribih in gorah, v: Razvoj turizma v Sloveniji, ur. Franc Rozman, Žarko Lazarević, Bled 1996, 139.

poskusi, da bi oslabili izredno veliko gospodarsko moč tukajšnjih Nemcev. Zakonodaja, ki je državljanom sovražnih držav (Nemčija, Avstrija in Madžarska) omejevala zemljiško posest in industrijsko oziroma podjetniško lastnino, že sama po sebi ni bila zelo omejevalna, po drugi strani pa se ni dotikala nemške manjšine, katere pripadniki so imeli jugoslovansko državljanstvo. Največjo moč pri spreminjanju lastništva nepremičnin in hkrati proti organiziranemu delovanju nemške manjšine so imele državne oblasti pri prevzemanju ali ukinjanju društev. Z več naredbami Poverjeništva za notranje zadeve je poleti 1919 Deželna vlada za Slovenijo preprosto razpustila vrsto nemških društev z utemeljitvami, da so podružnice društev s sedežem v tujini, da njihov osnovni namen nasprotuje interesom Kraljevine SHS (kar je v primeru društev Deutscher Schulverein in Südmark držalo) ali da njihov statut ne ustreza zakonodaji nove države. V času aktualnega boja za Koroško je bilo na ta način razpuščenih več kot 200 podružnic nemških društev, njihovo premoženje pa zaplenjeno.[53]

53 Arnold Suppan, Zur Lage der Deutschen in Slowenien zwischen 1918 und 1938, v: Geschichte der Deutschen im Bereich des Heutigen Slowenien 1848–1941, Wien, München 1988, 196; Janez Cvirn, Nemci na Slovenskem, n. d., 77–79.

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

ŽARKO LAZAREVIĆ

GOSPODARSKO SODELOVANJE SLOVENIJE IN AVSTRIJE MED OBEMA VOJNAMA

1. Slovo od Avstrije

Razmišljanja, cilji in pričakovanja

"Sredi šuma, vika in krika strastnih dnevnih političnih bojev in razprtij ne smemo nikdar pozabiti, da narodno gospodarsko življenje sledi svojim lastnim zakonom, neodvisno od političnih programov in da smo na čvrstem razvoju in napredku našega narodnega gospodarstva interesovani enako vsi, brez razlike strank, da je torej tukaj točka, kjer moramo v lastnem interesu vsi složno sodelovati, vsi stanovi in vsi posamezniki, v skupni blagor ljudstva in posameznika."

Pisalo se je leto 1900; zadnje leto iztekajočega se devetnajstega stoletja, ko je luč dneva ugledala prva številka *Narodnega gospodarja* (glasilo ljubljanske Zadružne zveze), ki je v uvodniku prinašal navedene misli.[1] Trezne besede ob vstopu v dvajseto stoletje so pozivale k enotnosti med seboj že kar nekaj časa hudo sprte politične in gospodarske veljake. Pozivale so k preseganju trdnih ideoloških pozicij in parcialnih interesov ter k usklajenemu delovanju na gospodarskem področju. Trenutek enotnosti je nastopil leta 1918, ko se je na obzorju že kazala dezintegracija avstrijske združbe narodov. Bolj se je bližal konec prve svetovne vojne, tem bolj se je podiral dotedanji svet. Razmere so postajale čedalje manj pregledne in težje obvladljive; pričakovane ali zgolj slutene prihajajoče spremembe pa velike. Stvarnost je zaradi prihodnosti zahtevala pravočasne in premišljene ukrepe. Še kako aktualne so bile misli Milka Brezigarja – ki je z analiziranjem tedanjosti skušal dobiti vpogled *"v novi svet"* –, ko je zapisal, da se bodo spremembe zgodile v slovenski prid: *"... ako se bomo znali prilagoditi pravočasno velikim izpremembam; ako pa ne bomo razumeli znamenja časa, bomo gospodarsko uničeni,"*, kajti *"svet uvideva, da ne pridejo po vojni le velike politične izpremembe, ampak zlasti gospodarske, ki bodo segle globoko v življenje narodov in v gospodarstvo posameznika."*[2] Slovenski politiki so tedaj za nekaj časa pozabili na lastne politične cilje in oblikovali Narodni svet, ki je pri poslavljanju od habsburške monarhije sprejemal vse pomembne odločitve. Narodni svet si je med drugim zadal nalogo braniti in gojiti skupne gospodarske interese ter zavest *"gospodarske osamosvojitve"*. V ta namen so že na avgustovski seji Narodnega sveta osnovali gospodarski odsek; naložili so mu pripraviti gospodarski del izločitve iz avstrijske države.[3]

Opredelitev gospodarskih interesov je bila potrebna, saj so se podajali v nov prostor, ki so ga slabo poznali; gospodarskih stikov s področji vzhodno od Drine tako rekoč ni

1 Narodni gospodar št. 1/1900, 1.

2 Milko Brezigar, Pogled v novi svet. Propagandni spisi Slovenske socialne matice, II. zvezek, Ljubljana, Slovenska socijalna matica 1918, 11, 16.

3 Jože Šorn, Slovenci in gospodarski položaj v prvi svetovni vojni. Zgodovinski časopis št. 1–2/1981, 69.

bilo.[4] Kljub temu v pretežnem delu javnosti ni bilo zaznati negotovosti ali pomislekov o upravičenosti politične in posledično tudi gospodarske preusmeritve; nasprotno, v jugoslovanskem okviru so pričakovali hitrejši gospodarski razvoj.[5]

Milko Brezigar je v delu s pomenljivim naslovom *Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva* podal smernice ukrepov ob prehajanju v novo državo. Izpostavil je *"nacionalizacijo"* zemlje, industrije, obrti in trgovine. Pretežni lastniki gospodarskih organizacij in zemlje morajo biti Slovenci, narodno neomajni ljudje, kajti *"ves dobiček iz naše zemlje mora ostati na domači grudi, da se tukaj porabi v produktivne svrhe ter se ž njim oplode naše dežele"*. Uresničitev tega je bila mogoča le z zagotovitvijo lastništva in nadzora nad lastnim gospodarstvom; Slovenci morajo biti *"zaposleni ne le kot težaki ampak tudi kot voditelji"*. V kmetijstvu bi bila nujna agrarna reforma; država naj bi podpirala razvoj srednjih kmetij v obsegu 15 do 20 hektarjev.

V slovenskem gospodarstvu naj bi se razvijale tiste panoge, ki vzbujajo največ upanja na uspeh na svetovnem trgu, ali po Brezigarjevo: *"Cene svetovnega trga bodo za našo produkcijo merodajne."* K razvoju industrije bi, poleg jugoslovanskega trga *("Hrvatska bo podpirala našo industrijo")*, morala veliko prispevati carinska zaščita. Poudarjal je nujnost nizkih carin za surovine in izdelke, ki jih doma ne bi imeli oziroma proizvajali. Prizadevati bi si morali za pospeševanje zunanje trgovine, ki naj je Slovenci dotedaj niti ne bi poznali, kaj šele, da bi se zanjo brigali. Nadalje je priporočal nenehno spodbujanje podjetniškega duha (kmetje in obrtniki naj bi uporabili zadružništvo), da bi zagotovili prehod iz ekstenzivnega v intenzivno gospodarjenje. Le-to naj bi bilo porok za dosego blaginje; omogočilo naj bi tudi izvajanje ustrezne socialne politike, ki je po Brezigarju bistveni element uravnoteženega gospodarskega razvoja.[6]

Navedena Brezigarjeva razmišljanja so bila usmerjena izrazito dolgoročno, kajti industrializacija, njej prilagojene zaščitne carine in ustrezna socialna politika so že take narave. Enakega pomena je bilo tudi stremljenje po *"koncentraciji zadružništva"*, kar je tudi eden od ciljev prevratne dobe. Predvsem naj bi se impozantno število zadružnih hranilnic in posojilnic – poglavitnih zbirateljic slovenskega denarnega premoženja – povezalo v enotno organizacijo s trdno zaslombo v finančno obilno utemeljeni zadružni banki. Pred gospodarskim odsekom, ki so ga v pretežni meri sestavljali gospodarstveniki, pa so stale tudi izrazito kratkoročne naloge reševanja perečih vprašanj: ureditev prehrambene oskrbe prebivalstva, prometa, oskrbe z gorivi in pogonskimi sredstvi ter aktualnih socialnih problemov (pokojnine, podpore vdovam, brezposelnim in demobiliziranim). Daleč najpomembnejša kratkoročna naloga s krepkimi dolgoročnimi učinki pa je bila zaščita slovenskega premoženja (sekvestracija, nacionalizacija, vojna posojila in valutno vprašanje).

Našteto nas prepričuje, da si je Gospodarski odsek nedvomno zadal veliko delo, ki mu je bil le stežka kos. Vedeti namreč moramo, da ni imel oblastnih funkcij; ostal je le na ravni razmišljanj in oblikovanja predlogov za bodoče ukrepanje.[7] Zato moramo za pridobitev celostnega vtisa naše vidno polje razširiti še na ukrepanje Narodne in deželnih vlad, ki so po ločitvi od Avstro-Ogrske v Sloveniji prevzele oblast. Zraven tega je treba upoštevati še sočasne ukrepe osrednjih beograjskih oblasti.

---

4 Jasna Fischer, Odprtost slovenske industrije v letih pred prvo svetovno vojno. Podjetništvo na Slovenskem. Razprave s simpozija v Ljubljani 19. januarja 1994. Prispevki za novejšo zgodovino št. 1/1994, 35–43.

5 Zdenko Čepič, Narodnogospodarske zamisli pri Slovencih v času odločitve za prvo narodno državo. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja št. 1–2/1984, 101–121.

6 Milko Brezigar, Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva. Celje, Omladina 1918.

7 Jože Šorn, Slovenci in gospodarski položaj v prvi svetovni vojni. Zgodovinski časopis št. 1–2/1981, 69.

Zaščita slovenskega premoženja

Valutna problematika

Razpadanje avstrijske državne tvorbe je imelo za posledico tudi razkrajanje avstrijskega denarnega sistema. Že itak zelo oslabljena krona je bila zaradi nadaljevanja emisij – na katere Slovenci niso imeli vpliva, kar je zbujalo nelagodje – čedalje manj vredna. Tako so se Gospodarskemu odseku nujno vsiljevala vprašanja varovanja slovenskega denarnega premoženja. Pri tem ni šlo samo za plačilno sredstvo kot tako, temveč ali zlasti za naložbe slovenskih denarnih zavodov v vojna posojila, državne in občinske vrednostne papirje ter za vloge v drugih avstrijskih finančnih ustanovah.

Milko Brezigar je slovenske politike in gospodarstvenike opozarjal, da je nujno delovati na dveh ravneh: ob državnopolitični izločitvi iz avstrijske države bi morali prekiniti vezi z dunajsko tiskarno; preprečiti bi morali vnos novih bankovcev, in to tako, da bi žigosali in v uporabi pustili le 16 odstotkov mase kron, ki so krožile na območju novonastajajoče države. Z žigosanjem in prevrednotenjem bi dejansko uvedli nadomestno valuto, ki bi imela kritje v narodnem premoženju. Sočasno bi morali poskrbeti za prenos denarnega premoženja iz nemških zavodov v slovenske; znebiti bi se bilo treba dvomljivih vrednostnih papirjev. Finančno premoženje naj bi v čim večji meri spreminjali v realno z nakupi nepremičnin in z deležev v slovenskih in čeških delniških družbah; kmetje pa naj bi kupovali orodje, stroje in živino.

Brezigarjevi predlogi so bili daljnovidni, temeljili so na strahu pred nadaljnjim razvrednotenjem slovenskega premoženja zaradi nepredvidljive rasti inflacije; kot realist ni pričakoval zaustavitve razvrednotenja kronske veljave. Zamujanje pri utrditvi valute bi tudi znatno otežilo določanje razmerja do srbskega dinarja, kajti prepričan je bil, da bo v primeru združitve s Srbijo dinar prihodnja državna valuta. Zaradi nerazumevanja politikov, ki niso bili sposobni dojeti dolgoročnih učinkov, temveč so se (nostalgično zagledani v predvojno vrednost krone) ustrašili političnih posledic uvedbe nadomestne valute, so se Brezigarjeva predvidevanja tudi dejansko uresničila. Slovenski politiki so se zanašali na antatne sile in se obenem ozirali tudi na želje Hrvatov, ki so se odločno zavzeli za ohranitev kontinuitete kronske veljave. Hrvati so naivno pričakovali, da bi bile vse težave odpravljene z zastopstvom Narodnega viječa pri avstrijski emisijski ustanovi, ki bi nadzorovalo tiskanje in razpečavanje kron.[8] Z nerazumevanjem dolgoročnih učinkov koristi denarne reforme so se slovenski politiki (a tudi hrvaški) že vnaprej odrekli bistvenemu vzvodu gospodarske politike; obenem pa so si ob poznejši zamenjavi kron za dinarje zelo otežili pogajalsko izhodišče.

Sekvestracije

Druga dilema, pred katero so stali pri zaščiti premoženja, resda ni bila tako pomembna kot valutno vprašanje, a je bilo kljub temu treba ukrepati. Šlo je za vprašanje (očitno neizogibnega spremljevalca razpadanja starih in porajanja novih držav) premoženja tistih ljudi, ki so stalno prebivali zunaj območja novonastale države. Vsaka država se do dokončne ureditve teh razmerij na meddržavni ravni trudi zaščititi premoženje na lastnih tleh in zaščititi oziroma ohraniti nespremenjeni lastninski status; predhodne statusne spremembe namreč prejudicirajo kasnejše odločitve.

Četudi bi hoteli, se Slovenci tej težavi v letu velikih pretresov ne bi mogli izogniti.

---

8 Jože Šorn, Slovenci in gospodarski položaj v prvi svetovni vojni. Zgodovinski časopis št. 1–2/1981, 72–77.

Opažali so namreč, da je prihajalo do primerov nenadzorovanega prenosa sredstev v tujino in zamenjav nepremičnin. Zato je Narodna vlada predzadnji dan iztekajočega se leta 1918 ukazala postaviti pod državni nadzor (sekvester) podjetja, stavbe in zemljišča v lasti tujcev. Z naredbo je slovenska vlada podvrgla nadzoru vsa podjetja, ki so dobiček odvajala v tujino, ali pa je sumila, da se želijo v Sloveniji izogniti obdavčitvi. Vse družbe, ki so imele centralo v tujini, so morale odpreti v Sloveniji svoje podružnice. Če so poslovale izključno na slovenskem prostoru, so morale svoj sedež prenesti na naše ozemlje. V podjetjih, stavbah in na zemljiščih so bili na račun nadzorovancev nastavljeni državni nadzorniki z zelo širokimi pooblastili. Njihova naloga je bila bedeti nad gospodarjenjem in ščititi interese Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Pri tem delu so jim morali uslužbenci podjetij ali oskrbniki stavb in zemljišč pomagati in se brezpogojno pokoravati njihovim ukazom.

Vpis sekvestrov je bil dokaj hitro urejen; popis imovine pa jim je šel bolj počasi od rok. Razmere so se spremenile štiri mesece kasneje, po izzidu odredbe osrednje vlade (30. aprila 1919). Le-ta je odrejala popis in likvidacijo premoženja tujih državljanov, ki so po srbskih zakonih iz let 1915 in 1916 sodili med podanike Srbiji sovražnih držav; to je tistih, s katerimi se je vojskovala. Duh beograjske odredbe je bil že bistveno drugačen, kajti v nasprotju s slovensko – nadzor vseh tujih gospodarskih osebkov – je zajela le tisto imetje tujcev, ki so imeli državljanstvo Srbiji sovražnih držav. Po drugi plati pa je odredba osrednje vlade presegala slovensko v določilih, ki so omogočala tudi prevzem tuje lastnine s strani jugoslovanskih državljanov.[9]

Združitev finančnih sredstev

Prevratne razmere, ko so bili v ospredju skupni narodni in gospodarski cilji, naj bi Slovencem prinesle tudi *koncentracijo zadružništva*; bila naj bi najvidnejši izraz poenotenja Slovencev na gospodarskem področju. Združitev raznovrstnih zadružnih organizacij, ki so bile v celoti v slovenskih rokah, bi se pokazala v združitvi denarnih virov, s katerimi bi nato organizirano odkupovali podjetja v tuji lasti in si tako zagotovili kontrolo gospodarstva na slovenskih tleh. Pri tem nas ne sme motiti, da se je govorilo o koncentraciji oziroma združevanju zadružništva. Pod tem naslovom so razumeli združitev slovenskih finančnih zmogljivosti; združenemu zadružnemu kapitalu naj bi se pridružile tudi bančne denarne zmogljivosti. Izpostavljanje kreditnih zadrug je posledica dejstva, da so dolgo vrsto let nadomeščale banke in hranile večino slovenskega denarnega premoženja. Slovenskih poslovnih bank je bilo tedaj malo, le štiri.

Po nekaj sestankih je kaj hitro postalo jasno, da zadružne zveze z razvejano mrežo in dolgoletno tradicijo nikakor niso pripravljene opustiti samostojnost in se podrediti neki vrhovni zvezi ali močni banki (ustanovljeni s strani zadružnih zvez v imenu in z denarjem kreditnih zadrug), ki bi usklajevala njihovo delovanje ter razpolagala z njihovimi finančnimi sredstvi. Določneje rečeno, slovenske zadružne zveze so na načelni ravni sicer bile pripravljene na združevanje zaradi narodnogospodarskih koristi, vendar z zadržkom, da bi vodilna vloga v tem procesu pripadla kateri od treh največjih zvez. Predpravica do prvenstva je bila upravičevana na različne načine: s starostjo, z razvejanostjo organizacijske mreže ali s finančno močjo.[10]

---

9 Rudolf Marn, Nacionalizacija in sekvestracija tujih podjetij. Spominski zbornik Slovenije. Ljubljana, Jubilej 1939, 368–369.

10 Anton Božič, Zadružno delo med vojno in po vojni. Letno poročilo in računski zaključek Zadružne zveze v Celju za XI. upravno leto 1916, Celje 1917.

Nacionalizacije/nostrifikacije gospodarskih subjektov

a) Agrarna reforma

Eden prvih ukrepov po prevratu, ki je posegal v obstoječo lastniško strukturo, je bila agrarna reforma; napovedalo jo je že *Narodno vijeće* novembra 1918. Z zakonom iz februarja 1919 so določili, da se *"proti pravični odškodnini"* razlastijo vsa veleposestva v državi. Razlaščeno zemljo naj bi dodelili podeželskemu prebivalstvu brez zemlje in kmetom, ki je niso imeli dovolj. Vsak naj bi jo dobil toliko, kolikor bi jo s svojo družino zmogel obdelati. Glede gozdov so določili, da se podržavijo vsi večji gozdni kompleksi; kmetom pa so priznali pravice do paše, drv za kurjavo ter do potrebne količine stavbnega lesa.

Poleti 1919 so – hkrati s prepovedjo odtujitve in obremenitve – opredelili veleposestvo in določili, da se razlasti samo tista zemlja, ki presega maksimum. V Sloveniji je to pomenilo 75 ha obdelovalne zemlje, skupno pa ne več kot 200 ha; presežna površina naj bi se razlastila. Upravičenci razlaščene zemlje ne bi dobili v trajno last, temveč do dokončne uskladitve zakonodaje v začasni zakup. V Sloveniji je določeni maksimum presegalo 208 veleposestev v skupni površini 200.000 ha.

Površina za razlastitev predvidene obdelovalne zemlje je obsegala 30.142 ha; dejansko pa so stare lastnike prikrajšali za razlaščena le za dobro polovico. Od skupne površine razlaščene zemlje so jo dve tretjini vzeli desetim veleposestvom v Prekmurju; preostala tretjina je ležala v drugih delih Slovenije. Obdelovalno zemljo so razdelili 22.000 kmetom; ena kmečka družina je v povprečju dobila bornih 0,66 ha zemlje.

Leta 1931 so z zakonom o likvidaciji agrarne reforme določili, da se v Sloveniji razlastijo tudi gozdovi, ki so sestavljali glavnino slovenskih veleposestev. Za razlastitev so določili 13 gozdnih posestev; lastniki so bili v glavnem tuje narodnosti ali državljanstva. Končno so razlastili le 23.693 ha gozda. Glede na navedeno je nesporno, da agrarna reforma ni imela velikih gospodarskih učinkov, ker je bila predvsem politični ukrep.[11]

b) Slovenizacija podjetij

Spreminjanje lastniške strukture je seglo tudi na področje industrije in finančnih institucij. V razdelku o zaščiti slovenskega premoženja smo spoznali, da so sprva uvedli nadzorovanje tujega premoženja in tako zagotovili mirovanje oziroma nadzorovano spreminjanje lastninskih razmerij do leta 1922, ko se je država odpovedala tovrstnemu nadzoru. Podjetja v tuji lasti so se lahko nadzora znebila na več načinov: lastniki so lahko državljanstvo spremenili s prevzemom državljanstva katere od zavezniških držav, ali pa so podjetje "nacionalizirali" s prevzemom jugoslovanskega državljanstva. Delniška družba v lasti tujcev se je nacionalizirala tudi tako, da so domače pravne osebe – denarni zavodi, lahko tudi zasebniki – prevzele večinski paket delnic (55 odstotkov); tri četrtine delnic je moralo biti deponirano pri domačem denarnem zavodu in tri leta pod zaporo. Če so ob tem še večino mest v upravnem svetu zasedali jugoslovanski državljani, je podjetje postalo in se štelo za jugoslovansko.

Teh primerov, v katerih so dejavno nastopale banke, je bilo največ v tekstilni in papirni industriji. V splošnem so bili dejanski učinki te akcije daleč od pričakovanj. Že

11 Olga Janša, Agrarna reforma v Sloveniji med obema vojnama. Zgodovinski časopis št. 1–4/1964, 173–189; Anton Šapla, Agrarna reforma. Za izboljšanje življenjskih pogojev našega kmetijstva I., Ljubljana 1938, 147–164.

sodobniki so z obžalovanjem ugotavljali, da so bili Slovenci vse premalo pripravljeni in da si niso znali zagotoviti večinskega deleža v najpomembnejših tovarnah. K temu je zagotovo pripomogla tudi izjalovljena koncentracija slovenskih finančnih sredstev; z njimi bi namreč načrtno "slovenizirali/nacionalizirali" tuje premoženje. Poleg tega se je nemalokrat dogajalo, da so po nekaj letih že nostrificirana podjetja spričo odprodaj ali le navidezno izvedenih nacionalizacij ponovno prešla v roke prvotnih lastnikov.[12]

Poudariti je treba, da dejanja "ponašenja" oziroma nostrifikacije gospodarskih subjektov niso bile neka slovenska/jugoslovanska posebnost. Gre za procese, katere je po prvi svetovni vojni mogoče zaslediti v širšem evropskem prostoru, še zlasti so bili izraziti v novonastalih srednjeevropskih državah. Bili so logična posledica oziroma odsev spremenjene politične in gospodarske stvarnosti. Tako kot v politiki in upravnem aparatu so morali vodilne položaje in deleže v pridobitniških dejavnostih čimprej zasesti zvesti "sinovi naroda".

Nacionalizaciji in denacionalizacija Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo v Ljubljani

A "zvesti sinovi naroda" so v dilemi med osebno in nacionalno koristjo znali dati prednost osebni. To potrjuje primer Kreditnega zavoda, pred drugo svetovno vojno velike in ugledne slovenske banke. Kot samostojna banka je nastala s "slovenizacijo" ljubljanske podružnice velike in ugledne dunajske banke Österreichische Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe. V postopku "nacionalizacije" se je spremenila lastniška struktura, večinski kapitalski delež in večino mest v upravnem odboru so zasedali slovenski gospodarstveniki. Med velikimi institucionalnimi delničarji je prevladovala Jadranska banka, ki je imela v lasti 30 odstotkov delnic in je bila pobudnik ter izvajalec "nacionalizacije" Kreditnega zavoda. Drugače pa je v tej banki prevladovalo razpršeno lastništvo, saj je bilo kar 40 odstotkov delnic razdeljeno med male investitorje, od katerih nobeden ni premogel večjega paketa delnic, da bi se po vplivu lahko kosal z Jadransko banko ali dunajsko Creditanstalt. Med temi delničarji sta imeli še največ delnic dve kreditni zadrugi, ki sta se v svojem poslovanju zelo približali bančni praksi. To sta bili Kmetska posojilnica ljubljanske okolice, ki smo jo že srečali pri Ljubljanski kreditni banki, in Ljudska posojilnica iz Ljubljane, ki je imela delež v Zadružni gospodarski banki, kasneje pa je vodila tudi sanacijo Prometne banke iz Ljubljane. Tujemu solastniku je preostal še 30-odstotni delež.

Kljub "nacionalizaciji"/slovenizaciji je Kreditni zavod ponovno prešel v krepko večinsko lastništvo dunajske centrale. Kreditni zavod je pravzaprav tipičen primer, kako je bila "nacionalizacija" očitno kratke sape, saj dolgo časa ni dejansko učinkovala in zagotavljala slovenske prevlade. Prišlo je do konflikta podjetniških in "nacionalnih" interesov. K temu je pripomogel tudi nesrečni splet okoliščin. Leta 1923 je namreč Jadranska banka zašla v hude likvidnostne težave. Da bi zadovoljila upnike, je začela odprodajati svoje deleže. Tako se je zatekla tudi k dunajski Creditanstalt in ji v odkup ponudila delnice Kreditnega zavoda in večinska paketa delnic v Pivovarni Union in ljubljanski Stavbni družbi. Dunajski bankirji so si vzeli nekaj časa za premislek in končno sprejeli ponudbo ter Jadransko banko izplačali. Delnice ljubljanskega Kreditnega zavoda so zadržali v svojem portfelju, medtem ko so prevlado v Pivovarni Union in

12 France Kresal, Slovensko podjetništvo v industriji. Podjetništvo na Slovenskem. Razprave s simpozija v Ljubljani 19. januarja 1994. Prispevki za novejšo zgodovino št. 1/1994, 62–63; Rudolf Marn, Nacionalizacija in sekvestracija tujih podjetij. Spominski zbornik Slovenije. Ljubljana, Jubilej 1939, 368–369.

Stavbni družbi prepustili ljubljanskim bančnikom. Jadranski banki so sledili še drugi delničarji in Creditanstalt je bila kmalu skoraj 90-odstotna lastnica Kreditnega zavoda.

Proces "denacionalizacije"/deslovenizacije Kreditnega zavoda v dvajsetih letih je namreč skupaj s podobnimi procesi v drugih industrijskih podjetjih v slovenski javnosti vzbujal mešane občutke. Buril je duhove, postal je točka opredeljevanj, sprožal je obilje negativnih čustev. Bil je le najbolj značilen primer konflikta podjetniških interesov in "obče narodnih", kjer se je tehtnica nagnila v prid zasebnih koristi. Problem je bil tudi v tem, da je o Kreditnem zavodu šel glas, da je kljub slovenskemu ogrinjalu v bistvu "nemška" ustanova. V dvajsetih letih je ta sloves utrjevalo skorajda popolno lastništvo dunajske Creditanstalt, v tridesetih letih, ko je banka postala slovenska, pa petinsko solastništvo Augusta Westna in Josipa Luckmanna,[13] ki sta bila po izvoru Nemca z jugoslovanskim državljanstvom. Vtis "nemškosti" se je vedno znova utrjeval, ker je znaten del uradništva, ki je bilo tam zaposleno še iz avstrijske dobe, težko sprejemalo nove razmere. Še vedno so govorili nemško in se niso trudili vključiti v slovensko okolje. Očitek o nemškem značaju te banke pa je bil krivičen, kajti banko so vendarle operativno vodili Slovenci in med zaposlenimi tudi prevladovali. Banka je imela tudi uravnoteženo kreditno politiko na osnovi ekonomskih in ne političnih/nacionalnih kriterijev, kar so ji pogosto očitali. Prav tako ni dobička – glede na kapital je bila najbolj dobičkonosna slovenska banka – nikoli odvajala v tujino. Nasprotno, prek evropske mreže Creditanstalt je slovenskemu gospodarstvu lahko ponujala obilje sredstev, kar ji je dajalo znatno prednost pred drugimi bankami.[14]

Primer Kreditnega zavoda je postal precedenčni vzorec, ki je v javnosti sprožal obžalovanje, da komaj pridobljena gospodarska moč in nadzor Slovencem polzita iz rok. Kot primer skrajnega "narodnoobrambnega" stališča si oglejmo enega od uvodnikov iz slovenskega časopisja, ki je na to temo sporočal: *"Jadranska banka je sicer pri izpodrivanju Nemcev iz podjetij zasledovala svoje finančne interese, vendar je vršila z nacijonalizacijami važno narodno nalogo. Ni nam treba poudarjati, kake važnosti so industrijska in finančna podjetja za narodni razvoj...Po prevratu smo mislili, da je konec hlapčevanja, da bomo neomejeno gospodovali in razvijali svoje spretnosti v podjetjih na naših tleh, kakor se spodobi svobodnemu narodu...Toda prvotnemu razvoju je sledila reakcija. Prišla je preko istega zavoda, ki je poprej prednjačil v sistematičnem delu za nacijonaliziranje industrije...Jadranska banka mora svojo nesrečno politiko denacijonalizacije* ***ustaviti*** *in najti se morajo načini in sredstva, da se poskusi vsaj delna reparacija tega kar se je zgodilo. Mi kličemo vse naše gospodarske kroge na rešilno akcijo. Ne dajte, da se zopet pričnejo vračati časi, ko bo Nemec gospod, Slovenec pa njegov nameščenec, preprečite, da postanemo le figura, katero nemški igralec premiče po ogromni šahovnici gospodarsko-politične ekspanzivnosti."*[15]

Bolj mila ocena, ne samo tega konkretnega primera, temveč vsega "denacionalizacijskega" dogajanja, se pravi konflikta med podjetniškim in "nacionalnim" interesom, pa je prišla izpod peresa uglednega Rudolfa Marna: *"Lepe industrije in tudi banke bi prišle lahko v naše roke, toda gmotni interes posameznikov, pa tudi naših bank, je prevladal nacionalnega: prodajali so zopet veliko dražje nazaj, tuzemski upravni svetniki pa so samo kimali in niso vztrajali na nadaljnji nacionalizaciji."*[16] Ocena je bila

---

13 Avgust Tosti, Denarni zavodi v Sloveniji po prvi svetovni vojni. Ljubljana, Bančni vestnik 1990, 36.

14 Žarko Lazarević, Kreditni zavod za trgovino in industrijo v Ljubljani do druge svetovne vojne. Melikov zbornik, Ljubljana, Založba ZRC 2001, 1007–1016.

15 Slovenski narod, 14. 12. 1923.

16 Rudolf Marn, Nacionalizacija in sekvestracija tujih podjetij. Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, 369.

resda bolj milo izrečena, s časom se je brusil čustveni naboj, vsebinska poanta pa je ostala identična.

Prehod banke v roke dunajskih bančnikov je bil kljub nenaklonjenemu slovenskemu javnemu mnenju povsem neoviran. Slovenska oblast je bila v tem času na tem področju že ob vse pristojnosti. Centralne beograjske oblasti, ki so na deklarativni in praktični ravni z naklonjenostjo sprejemale tuje naložbe, pa tega sploh niso zaznale, kot niso zaznale še marsičesa drugega, ne iz Slovenije ne iz preostalih "odročnih" krajev.

A v primeru Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo le ni bilo vse izgubljeno; povsem nepričakovano se je ponudila priložnost nadoknaditi "zamujeno". Velika gospodarska kriza je zelo prizadela Creditanstalt, v postopku sanacije so sklenili odprodati določen del svojih podjetij, med drugim tudi Kreditni zavod. Ravnatelj Kreditnega zavoda Avgust Tosti si je na Dunaju zagotovil nekajdnevno opcijsko pravico do nakupa. Pogoji, ki jih je postavila Creditanstalt, so bili neugodni, kot da ne bi bili prisiljeni v prodajo. Hkrati je Creditanstalt nenehno izpostavljala interes banke Wiener Bank Verein, da bi prevzela ljubljansko banko. Tipično igranje na več kart. Na drugi strani pa je tudi Tosti nastopal brez mandata, saj ljudi in kapitala, ki bi stali za njim, še ni bilo.

Ker je bil Kreditni zavod v slovenskem prostoru velika in ugledna banka z močnim vplivom v slovenskem gospodarstvu, je, da bi ponovno pridobili slovensko prevlado, stekla politična akcija. Na ranjeni "slovenski ponos" so se namenili nalepiti blagodejni obliž. Posel je bil nato dokončno speljan julija 1931. Nakup so spremljale velike težave v zbiranju denarja, kar je bila posledica različnih vzrokov. Delniška glavnica Kreditnega zavoda resda ni bila zelo visoka, vendar je bilo treba vsako delnico krepko preplačati – dvojno vsoto nominalne vrednosti delnic. Prevzeti je bilo treba tudi del delnic ljubljanske Pivovarne Union. Kupci Kreditnega zavoda pa niso plačali samo kupnine, temveč so morali nadomestiti tudi posojila, ki jih je Kreditni zavod s posredovanjem matične dunajske banke najel v tujini

Vsekakor je bil to v času izjemno pereče nelikvidnosti in splošnega pomanjkanja prostih sredstev v slovenskem prostoru velik zalogaj. Vse to dogajanje je sovpadalo z zelo ostro finančno krizo v državi, ki je bila ena od etap velike gospodarske krize v predvojni Jugoslaviji.[17] Te silno neugodne zunanje razmere so opazili in znali ustrezno vrednotiti že sodobniki, o čemer pričajo zapisi in utrinki v slovenskem časopisju, ki jih preveva odkrito zadovoljstvo ob prevzemanju kreditnega zavoda.[18] Strokovna javnost pa je znala ta dosežek še bolj ceniti in se je zavedala, da je bilo zgodnje poletje leta 1931 še najbolj primeren trenutek za prevzem Kreditnega zavoda, saj so poznejši dogodki – odprava konvertibilnosti dinarja, še večja zaostritev finančne krize zaradi paničnega dvigovanja vlog in s tem odtoka denarja iz denarnih zavodov – potrjevali ugotovitev, da bi bilo še težje zbrati potrebna sredstva za nameravani prevzem Kreditnega zavoda.[19]

Kreditni zavod za trgovino in industrijo je tako postal povsem slovenska banka, ne samo formalnopravno, temveč tudi lastniško. Malo manj kot polovico delnic so imele v lasti hranilnice (Hranilnica dravske banovine – 22 odstotkov, Mestna hranilnica ljubljanska – 20 odstotkov) in zadružna zveza (Zveza slovenskih zadrug); preostanek delnic je bil porazdeljen med individualne delničarje. Banko so prek posebnega podjetja, poimenovanega Gospodarska družba, na katerega so prenesli zastopanje svojih pravic,

---

17 Podrobneje glej Žarko Lazarević, Prebivalstvo, družba, gospodarstvo pri Slovencih v tridesetih letih. Slovenska trideseta leta. Ljubljana, Slovenska matica 1997, 33–42.

18 Slovenec, 9. 6. 1931, 5. 7. 1931; Jutro, 8. 6. 1931, 5. 7. 1931.

19 Naša narodna privreda u 1932 god. u svetlosti bilansa naših vodečih akcionarskih društava. Beograd, Narodno blagostanje 1932, 89.

dejansko obvladovali individualni delničarji. To navsezadnje ni bilo presenetljivo, saj so bili med njimi najvidnejši predstavniki slovenskega gospodarskega in političnega življenja, ki so znali dobro poskrbeti za svoje interese. Spremembam v lastniški strukturi so nato samoumevno sledile še menjave v upravni strukturi, ko je bila tudi dejansko dosežena slovenska prevlada.[20]

2. Gospodarski odnosi med novima državama

Nove politične meje, ki so nastale po prvi svetovni vojni, so temeljito spremenile podobo srednjeevropskega sveta. Oznanile so nastanek novih gospodarskih področij; namesto velikega, med seboj povezanega, dopolnjujočega in v več stoletjih izgrajevanega gospodarskega prostora, je nastalo nekaj manjših.

Nove politične meje so oznanile tudi spremenjene pogoje gospodarjenja, zlasti v medsebojni gospodarski menjavi, tako na področju transfera kapitala in tehnologije ter kroženja delovne sile kot tudi v trgovinskih odnosih. Različne gospodarske transakcije, ki so bile do razpada habsburške monarhije nekaj povsem običajnega, vsakdanjega, brez posebnih ovir, so naenkrat postale težko izvedljive. Postale so zadeva meddržavnih pogajanj, odvisne od političnih in ekonomskih interesov, pogojenih z različno gospodarsko strukturo in gospodarsko politiko oziroma od dobre volje oblastnih struktur v novo nastalih državah.

V splošnem pa je mogoče reči, da navkljub velikim političnim spremembam in spremenjenim ter nekoliko oteženim pogojem medsebojne gospodarske izmenjave gospodarski tokovi niso bistveno spremenili tradicionalnih smeri. Dopolnjujoča gospodarska struktura industrializiranih in agrarnih predelov nekdanje Avstro-Ogrske je navkljub ločitvi z državnimi mejami še naprej določala gospodarske tokove in smeri poslovnega sodelovanja tudi po prvi svetovni vojni. Tradicionalne poslovne vezi, vzpostavljene v predhodnih desetletjih skupnega življenja in udejstvovanja na enotnem gospodarskem prostoru, so se po rahli ohromitvi v prvih prevratnih letih kaj kmalu – ne glede na obstoj novih narodnogospodarskih področij – prilagodile novi političnoekonomski stvarnosti in pričele ponovno brsteti.

To niti ni presenetljivo, saj je bil interes obojestranski. Ne glede na politične zamere je bilo več kot očitno stališče, da je gospodarske odnose treba ohraniti. Besede iz slovenskega časopisja so zgovorne: *"Edino pa, kar je za nas v razmerju do Avstrije sprejemljivo, je vzpostavitev urejenih trgovinsko-političnih odnošajev v obliki trgovinske pogodbe, sklenjene od države do države, vpoštevajoč obojestranske pravne, komercialne in prometne interese."*[21] Zavedali so se, da bodo morali iskati tudi nove trge, a "trdoživosti" zgodovine niso mogli prezreti. *"Naša trgovina še vedno ... nagiba k trgovanju, kakor je bilo v navadi pod starim režimom proti Dunaju in Pešti. Navada je železna srajca tudi v kupčiji. Drugi vzrok je nepoučenost in nepoznavanje drugih kupčijskih potov. Izbira se raje že uglajena pota, pri čemer igra prejšnjo vlogo tudi občevalni jezik. Tudi prometne težave odločajo. Znatno vlogo igra neurejeno valutno vprašanje, vsled česar je najenostavnejše premikanje kron.... Za smer vnanje kupčije odločajo tudi stare zveze, ki segajo daleč v davnino. Te zveze se skušajo oživljati in poglabljati tudi po raznih naših ljudeh, ki so se nastanili v Avstriji,"*[22] so bile besede, ki so realistično dojemanje stvarnosti več kot potrjevale. Podobno je bilo tudi v Avstriji,

20 Avgust Tosti, Denarni zavodi v Sloveniji po prvi svetovni vojni. Ljubljana, Bančni vestnik 1990, 17–43.
21 Slovenski narod, 28. 2. 1920.
22 Slovenski narod, 25. 9. 1919.

sodeč vsaj po besedah Rudolfa Steinerja, generalnega direktorja Boden-Creditanstalta z Dunaja. S perspektive velikega investitorja v slovenski in jugoslovanski prostor, v množico bančnih in industrijskih podjetij, je leta 1925 v jugoslovanski osrednji bančni reviji zapisal: *"Razpad stare monarhije in nastanek nacionalnih držav je pomenil tudi razpad enotnega gospodarskega področja. Spodbudil je novo nastale države, da se z vsemi sredstvi prizadevajo za samostojnost in neodvisnost. Toda pokazalo se je, da gospodarsko sodelovanje poteka navkljub carinskim mejam in zaporam. Prezreti oziroma zanemariti ga ni bilo mogoče, razen v škodo prizadetih držav."*[23]

Obrisi jugoslovanske gospodarske politike

Preden preidemo na samo obravnavo gospodarske izmenjave med Slovenijo in Avstrijo, si moramo v grobih obrisih ogledati še temeljne poteze oziroma značilnosti jugoslovanske gospodarske politike in v njenem okviru zunanjetrgovinske zakonodaje, ki je določala globalni okvir gospodarskega sodelovanja Slovenije z drugimi državami, tudi z Avstrijo. A še pred obravnavo ustaljenih razmer in prepoznavne gospodarske politike se velja nekoliko pomuditi tudi pri prehodnem obdobju in opozoriti na značilnosti prvih povojnih let. V teh letih sta namreč negotova politična in gospodarska stvarnost rahljali tradicionalne gospodarske tokove in utesnjevali prostor gospodarskega sodelovanja. Zaradi finančno in valutno nestabilnih razmer in odsotnosti utečenega plačilnega prometa niso bili vzpostavljeni osnovni pogoji za normalen potek gospodarskega sodelovanja. Zaradi tega je to tudi nekoliko zamrlo, z medsebojnimi stiki so se reševala le najbolj pereča gospodarska vprašanja. Odpravljale so se najnujnejše vrzeli pomanjkanja po sistemu blago za blago, kar je bilo v primeru Slovenije in Avstrije urejeno pomladi 1919 s kompenzacijskim sporazumom.[24]

Kot vemo, se je Slovenija leta 1918 vključila v jugoslovansko državo, ki je bila po gospodarski strukturi povsem agrarna. To je določalo tudi njeno gospodarsko politiko, ki je bila zaradi želje po čimprejšnji industrializaciji nujno tudi protekcionistična. Domače gospodarske potenciale so varovale pregrade, ki jih je določila nova carinska tarifa iz leta 1925; prej je veljala srbska carinska tarifa. Carinske obremenitve uvoženih dobrin so bile različno postavljene, odvisno od razvitosti posameznih panog. V povprečju je npr. v kmetijstvu znašala polovico vrednosti, medtem ko so bile pri industrijskem blagu obremenitve v povprečju določene na četrtino vrednosti.[25] Med najmanj obremenjene uvozne artikle so sodile investicijske dobrine. Da bi čimprej presegle agrarni značaj jugoslovanskega gospodarstva, so vlade dovoljevale in spodbujale tuje naložbe v domače gospodarstvo. Tuji kapital, razen v prvih prevratnih letih, je bil zaradi kapitalske podhranjenosti jugoslovanskega gospodarstva zaželen, država mu ob vstopanju v naš prostor ni postavljala posebnih ovir. Nasprotno, s carinsko in davčno

---

23 "Der Zerfall der alten Monarchie und die Entstehung der Nationalstaaten haben das einheitliche Wirtschaftsgebiet zerrisen und die neuen Staaten veranlasst, Ihre Selbständigkeit und Unabhängigkeit mit allen Mitteln anzustreben. Es hat sich jedoch in der Folge gezeigt, dass die wirtschaftlichen Zusammenhänge zwischen benachbarten Staaten trotz Zollgrenzen und Absperrmassnahmen sich Geltung verschaffen und nur zum Nachteile der betreffenden Länder vernachlässigt werden können." Bankarstvo št. 3/1925, 110–111. Österreichisches Kapital und seine Interese für Jugoslavien/Austrijski kapital i njegov interes za Jugoslaviju.

24 Jože Šorn, Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919–1924. Ljubljana, Cankarjeva založba 1997, 98–111.

25 Albin Ogris, Trgovinska politika. Ljubljana, samozaložba 1932, 323. Glej tudi Goran Pitić, Karakteristike i organizacija spoljnotrgovinskog sistema Jugoslavije od 1919. do 1929. godine. Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, vol. 16/1989, 114–116.

politiko so mu skušali olajšati prve vstopne korake. Tako so dopuščali brezcarinski uvoz rabljenih strojev ter zaposlovanje tujih tehničnih strokovnjakov in vodilnega osebja v podjetjih.[26]

Da bi olajšali in pospešili medsebojno trgovanje, je uveljavitev stalnih carinskih stopenj omogočila tudi sklepanje trgovinskih sporazumov s pomembnejšimi trgovinskimi partnerkami. Sporazum, sklenjen z Avstrijo leta 1925,[27] je vseboval tudi tarifni del, kar je bilo pomembno, ker se je z njim zniževala carinska zaščita jugoslovanskega trga, saj je bilo uveljavljeno načelo dajanja statusa z največjimi ugodnostmi pogodbenim stranem. Dogovorjene carinske stopnje so nato veljale tudi za vse naslednje sporazume. Pri sklepanju tega sporazuma je jugoslovanska vlada, ker je želela olajšati lasten izvoz v Avstrijo, predvsem kmetijskih pridelkov in surovin, pokazala veliko razumevanje za avstrijske zahteve. S sporazumom je bilo določeno znižanje carinskih stopenj za avstrijsko industrijsko blago pri četrtini tarifnih postavk, medtem ko je Avstrija znižala carinske stopnje za jugoslovanske pretežno agrarne produkte le pri slabih 8 odstotkih tarifnih postavk. Visoka zaščita avstrijskega kmetijskega trga pred jugoslovansko konkurenco je bila nato ublažena leta 1928 z dodatkom k tarifnemu sporazumu.[28]

Značilnost jugoslovanskih trgovinskih pogodb je bila tudi njihova kratkoročnost, od enega do petih let, in kratkost odpovednih rokov, kar jugoslovanskemu gospodarstvu ni zagotavljalo dolgoročne stabilnosti. Obenem pa trgovinski sporazumi tudi pripovedujejo zgodbo, kako je bila Jugoslavija kot agrarna dežela pri sklepanju teh sporazumov v primerjavi z industrijsko razvitimi deželami v podrejenem položaju. Redno je dajala več koncesij, kakor jih je bila deležna sama. To nasprotje, določeno s prevladujočim agrarnim značajem jugoslovanske gospodarske strukture, je Albin Ogris – eden redkih Slovencev, ki je tudi teoretsko obdeloval problem trgovinske politike – pojasnil z mislijo, da se *"blaga, ki ga izvažamo prideluje po vsem svetu več ko dovolj in tudi zavoljo kvalitete blaga ponavadi ne moremo zahtevati nikakršnih prednosti. Narobe se pa izdela industrijskega blaga v tuzemstvu veliko premalo, vsled česar se mora nujno uvažati. Radi tega v trgovinskih pogodbah ni doseči upoštevnih izvoznih koncesij".*[29]

Struktura in domet jugoslovanskega izvoza

S tem citatom je obenem podan tudi temeljni značaj jugoslovanske in v njenem okviru tudi slovenske blagovne menjave s tujino, vključno z Avstrijo. Bolj natančno opazovanje nam predoči dejstvo, da so v jugoslovanski izvozni strukturi prevladovali artikli z nizko stopnjo dodelave in s tem tudi nizke vrednosti (kmetijski pridelki in surovine). Povsem nasprotno, a pričakovano glede na strukturo jugoslovanskega gospodarstva, pa so bili na uvozni strani pretežno zastopani industrijski izdelki z višjo stopnjo dodane vrednosti. Če se naslonimo na podatke o strukturi jugoslovanskega izvoza leta 1938 – pri čemer je treba poudariti, da ti le ilustrirajo značilnost celotnega obdobja med obema vojnama –, se zgornja trditev povsem potrdi.

Gledano po količini je največjo postavko v jugoslovanskem izvozu predstavljalo

---

26 France Kresal, Avstrijski kapital v industriji stare Jugoslavije. Prispevki za novejšo zgodovino št. 1–2/1987, 34.

27 Pitić, nav. delo, 117–118; Natančen seznam trgovinskih pogodb z dopolnitvami išči tudi v Die Wirtschaft Jugoslaviens. Beograd 1937, 81–89.

28 Kresal, Avstrijski kapital ..., 35; Pitić, nav. delo, 118.

29 Ogris, nav. delo, 324.

rudarstvo, sledil je izvoz lesa in kmetijskih pridelkov ter živine. Poleg tega so izvažali tudi industrijsko blago, vendar je bil delež po količini majhen. Navedena razmerja se pokažejo v drugačni, neugodni luči, ko v analizo vključimo podatke o vrednosti izvoženih količin. Izvoz na področju rudarstva je po količini s 44-odstotnim deležem sicer pomemben, je pa v vrednosti predstavljal borih 8 odstotkov. Podobno, vendar nekoliko bolj ugodno razmerje je najti pri izvozu lesa, kjer je razlika med količino in vrednostjo nekoliko manjša, 25 odstotkov nasproti 15-odstotnemu deležu v vrednosti. Šele pri kmetijstvu se razmerje obrne in so vrednostni deleži večji kot pri količini; znotraj poljedelstva je to razmerje 20 proti 26 odstotkom. Pri živinoreji pa je razlika kar impozantna, saj je bila ta panoga v izvozu, merjenem po količini, udeležena le s slabima dvema odstotkoma, v vrednosti pa se je njen delež dvignil kar na četrtino. Tudi pri industrijskih izdelkih je izvoz po vrednosti presegal količino, kajti po prvem merilu so tovrstni artikli predstavljali dobrih 6 odstotkov, v vrednostni primerjavi pa je bil delež skorajda podvojen.[30]

Ker je bila Jugoslavija agrarna dežela na komaj začetni stopnji industrializacije, je razumljivo, da je v njenem uvozu prevladovalo industrijsko izdelano blago. Tovrstni artikli so predstavljali kar dve tretjini uvoženega, pri čemer je v pretežni meri šlo za potrošno blago in investicijsko opremo (stroji). Sledila je postavka surovine in polfabrikati, namenjena nebogljeni, a razvijajoči se domači industriji, predvsem za potrebe tekstilne in kovinskopredelovalne industrije ter za nemoteno delo na področju črne metalurgije.[31]

Jugoslovanska blagovna menjava s tujino, z njo neizogibno tudi slovenska, je bila omejenega dosega. Osredotočena je bila le na nekaj tujih trgov v neposrednem sosedstvu ali bližnji okolici: Avstriji, Italiji, Češkoslovaški in Nemčiji. V prvem povojnem obdobju je bila največji zunanjetrgovinski partner Avstrija, ki je npr. leta 1920 sprejela kar 42 odstotkov jugoslovanskega izvoza, na drugi strani pa je Avstrija v jugoslovanskem uvozu sodelovala kar s petinskim deležem. Ti visoki deleži so z leti in navezovanjem poslovnih vezi z drugimi državami pričeli počasi nazadovati. Čez deset let je bilo razmerje že bistveno nižje, tako pri izvozu kot uvozu so Avstrijci prisostvovali le še s približno 17 odstotki. Bolj so se trideseta leta bližala koncu, tem bolj se je krčil obseg blagovne menjave med Avstrijo in Jugoslavijo. Tendenca padanja je tako pripeljala do tega, da je leta 1937 avstrijski, nekoč visok delež v jugoslovanski menjavi, tako pri uvozu kot izvozu padel na sedaj skromnih 10 oziroma 13 odstotkov.

Izrivanje avstrijskega blaga z jugoslovanskega trga in s tem tudi nazadovanje obsega medsebojne menjave je bila posledica jugoslovanskega gospodarskega preusmerjanja. Vlogo največjega jugoslovanskega trgovskega partnerja je v tridesetih letih prevzela Nemčija, ki je iz leta v leto povečevala odjem jugoslovanskega blaga in svojo prisotnost na jugoslovanskem trgu. Proti koncu tridesetih let je Nemčija pri prodaji na jugoslovanski trg za več kot polovico presegla nekdanji najboljši avstrijski delež, pri uvozu pa se je prav tako naglo približevala avstrijskim dosežkom v letu 1920.[32] Spremenjena razmerja so bila posledica zmanjševanja obsega zaradi velike gospodarske krize in obenem tudi spremenjene oblike mednarodne trgovine. Zaradi trganja mednarodnih trgovinskih tokov in pomanjkanja deviz se je uveljavilo klirinško poslovanje – blago za blago. Klirinški sporazumi so tako zajeli dobre tri četrtine jugoslovanskega izvoza in preko dve tretjini uvoza, pri čemer je Jugoslavija v klirinški menjavi redno dosegala presežek.

---

30 Stevan M. Kukoleča, Industrija Jugoslavije 1918–1938. Beograd, Balkanska štampa 1941, 277.

31 Die Wirtschaft Jugoslaviens, 66–67.

32 Szulc, nav. delo, 130.

Slovenski delež

Ko skušamo opredeliti slovenski delež v jugoslovanski blagovni menjavi s tujino, naletimo na težave, kajti o tem nimamo na voljo natančnih podatkov. Zaradi tega bomo razen za področje kmetijstva, kjer nam podatki izpričujejo stanje iz leta 1936, prisiljeni na določena sklepanja in relativne ocene. Pa tudi podatki o kmetijstvu iz leta 1936 so zaradi metodologije zbiranja po svoje nezanesljivi. Nezanesljivi zato, ker v njih niso vštete izvozne ali uvozne količine, ki so prišle ali odšle iz Slovenije prek drugih jugoslovanskih pokrajin. Ob tem je pri razglabljanju o slovenski blagovni menjavi z navedenimi državami nujno upoštevati še zadržek, da je bila slovenska industrija glede prodaje vezana na jugoslovanski trg, kajti ravno jugoslovansko povpraševanje je bilo tisto, ki je do druge svetovne vojne spodbudilo nagel industrializacijski sunek v Sloveniji.

Zato je razumljivo, da je Avstrija v slovenski blagovni menjavi sodelovala predvsem na uvozni strani. Avstrija, z njo pa tudi Češkoslovaška, je v pretežni meri oskrbovala Slovenijo z industrijskimi potrošniškimi dobrinami in polfabrikati za razvijajočo se industrijo. Od tod so prihajale tudi investicijske dobrine, npr. stroji. Od skupne jugoslovanske vsote uvoženih strojev so jih v Sloveniji montirali vsaj petino.[33] Dejstvo, da je bila Slovenija najbolj industrializirani jugoslovanski predel, nam, ob upoštevanju prispevka slovenske industrije v jugoslovanskem okviru, omogoča tudi sklepanje o približnem deležu Slovenije na uvozni strani blagovne menjave s tujino. Slovenske zmogljivosti so namreč v metalurški in kovinski industriji pomenile kar polovico, v tekstilni, papirni in usnjarski približno 37 odstotkov, v kemični, steklarski in lesni pa četrtino jugoslovanskih industrijskih kapacitet. Vse to je odsevalo tudi v družbenem in osebnem standardu, ki je v Sloveniji znatno presegal državno povprečje – slovenski narodni dohodek na osebo je bil za slabo tretjino višji kot povprečni jugoslovanski skupni imenovalec.[34] Tako je upravičen sklep, da je v Sloveniji ostala tudi približno enaka količina uvoženega blaga, kakor je bil njen delež v jugoslovanskem gospodarstvu. Na izvozni strani slovenske blagovne menjave s tujino se stanje glede na leta pred prvo svetovno vojno ni bistveno spremenilo. Še nadalje je bil najpomembnejši izvozni artikel les, bodisi surov bodisi v rezani obliki, sledili pa so produkti rudarsko-metalurških panog, nekaj malega pa je v tujino prodajala tudi kemična industrija.

Glede kmetijstva velja opozoriti, da je bila Slovenija pasivna dežela, ki je bila tudi sama vezana na uvoz hrane, predvsem žitaric, iz drugih jugoslovanskih predelov. Kmetijstvo je bilo z novimi mejami zelo prizadeto, kajti zunaj jugoslovanskih meja so ostale večje mestne aglomeracije, ki so se pred vojno oskrbovale iz slovenskega zaledja (Trst, Gradec). Tej izgubi trga pa se je pridružila še cenena jugoslovanska agrarna produkcija. V slovenski kmetijski strukturi so bili za izvoz na voljo predvsem sadje, vino, jajca in goveja živina. Največji odjemalec je bila pričakovano Avstrija. Za potrebe slovenskega kmetijstva so ravno tako največ uvažali iz Avstrije, nekoliko opazneje tudi iz Češkoslovaške, pri čemer so bili glavnina blaga kmetijski stroji in orodja.[35]

---

33 Jože Šorn, Slovensko gospodarstvo med dvema vojnama. Zgodovina Slovencev. Ljubljana, Cankarjeva založba 1979, 699.

34 Žarko Lazarević, Na južnih obzorjih. Gospodarska izkušnja Slovencev v prvi jugoslovanski državi. Nova revija št. 156–157/1995, 203, 206.

35 Letno poročilo kmetijske zbornice dravske banovine. Ljubljana 1939, 191–209.

Kapitalski tokovi

Z razpadom habsburške monarhije so bile dotedaj le regionalne razlike v stopnji razvitosti še dodatno utrjene z državnimi mejami. Jugoslavija je bila nerazvita, absolutno agrarna država z velikim pomanjkanjem kapitala, industrijskih obratov in izdelkov. Zaradi tega so vlade pospeševale dotok tujega kapitala, tujih investicij in prenos tuje tehnologije v domače gospodarstvo. Slovenija se je v tem času izkazala za precej mamljivo okolje za tuje investitorje. Bila je industrijsko in tehnološko najrazvitejši del Jugoslavije, imela je izgrajeno prometno infrastrukturo (železnice, ceste, telegrafijo, telefonijo) in obilje poceni ter v osnovi izobražene delovne sile. Poleg tega pa je imela v zaledju še obsežen, raznovrstnega potrošniškega blaga lačen trg, na katerem tudi ni bilo vidnejše konkurence, bil pa je precej carinsko zaščiten. Kakor v blagovni menjavi, sta tudi v tem primeru ponujeno priložnost najbolj marljivo izkoristili Avstrija in Češkoslovaška, ki sta bili za Slovenijo najpomembnejši izvoznici kapitala in tehnologije.

Glavnina tujega kapitala v Sloveniji je bila avstrijskega in češkega izvora. Njun visok delež je bil tudi posledica ustaljenih finančnih tokov, ki so se vzpostavili že pred prvo svetovno vojno. Značilno je namreč bilo, da so zahodnoevropski finančniki poslovali z jugoslovanskim, a tudi drugim vzhodnoevropskim prostorom, prek dunajskih in praških posrednikov. V slovenskem bančništvu so avstrijski in češki investitorji sodelovali pri dveh največjih in najpomembnejših slovenskih bankah. Praška Živnostenska banka je bila petinski lastnik največje slovenske banke – Ljubljanske kreditne banke, ki je bila na prelomu stoletja prva slovenska banka, ustanovljena z večinskim deležem češkega kapitala. Po prvi svetovni vojni so z novimi emisijami delnic slovenski delničarji uspeli pridobiti krepko večino. Dunajski Credit-Anstalt pa je bil nostrifikaciji navkljub, ki je terjala večinski delež jugoslovanskih državljanov, še vedno, vse do leta 1931, ko je zaradi znanih težav odprodal svoj delež slovenskemu konzorciju, lastnik večinskega paketa delnic Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo.[36] Za ponazoritev vpliva teh dveh bančnih podjetij in s tem tudi tujega kapitala, naj navedemo, da sta leta 1932 Ljubljanska kreditna banka in Kreditni zavod za trgovino in industrijo skupaj neposredno kontrolirala kar 46 odstotkov delniškega kapitala v Sloveniji. Prvo imenovana banka dobro petino, druga pa sedmino.[37] Navkljub velikosti pa ta podatek na izraža celovitosti vpliva avstrijskega in češkega kapitala, saj nam ni znan obseg posrednega vpliva, to je obseg kreditiranja podjetij, v katerih niso imeli lastniškega deleža. Šele izmera te dimenzije bi nam predočila celovito vplivno sfero avstrijskega bančnega kapitala v slovenskem gospodarstvu.

Znatne so bile tudi neposredne avstrijske naložbe v slovensko industrijo, pri čemer je močno izstopala tekstilna industrija. S finančnimi investicijami, prenosom tehnologije in preselitvijo proizvodnje v Slovenijo so avstrijski, z njimi pa tudi češki podjetniki reševali problem prevelikih zmogljivosti doma in obenem zadovoljevali potrebe jugoslovanskega trga. Lastniška struktura podjetij v slovenski tekstilni industriji nam govori, da je bilo leta 1935 kar 70 odstotkov tovarn v tuji lasti. Prednjačili so češki investitorji, ki so bili lastniki 40 odstotkov tekstilnih tovarn, s polovico manjšim deležem pa so jim sledili avstrijski podjetniki.[38]

---

36 Toussaint Hočevar, Slovensko poslovno bančništvo 1913–1941 (2). Bančni vestnik št. 9/1984, 268.

37 Glej Compass 1932.

38 France Kresal, Tekstilna industrija v Sloveniji. Ljubljana, Borec 1976, 155.

Pretok ljudi

Sočasno z dotokom tujega kapitala v slovensko gospodarstvo je potekalo tudi zaposlovanje tujcev v podjetjih v tuji lasti, raznih mojstrov, tehničnega osebja in vodstvenih delavcev.[39] Presenetljivo bi bilo, če bi se tudi v tem primeru podatki razlikovali od dosedanjih. Povsem v skladu s pričakovanji so bili najštevilnejša skupina nejugoslovanskih podanikov v slovenskem gospodarstvu avstrijski (22 odstotkov), sledili pa so jim češkoslovaški (12 odstotkov) državljani.[40]

Intenzivno gospodarsko sodelovanje med Slovenijo in Avstrijo je potekalo tudi na področju turizma. Gostje iz avstrijskih dežel so bili zaželeni in cenjeni v slovenskih turističnih središčih, številnih termalnih zdraviliščih in alpskih počitniških krajih, izstopala sta zlasti Rogaška Slatina in Bled. Bližina, prometne zveze in poznavanje pokrajine je imelo za posledico, da so med vsemi tujimi gosti prevladovali Avstrijci (30 odstotkov).[41]

39 Kresal, Avstrijski kapital ..., 38.

40 Izračunano na podlagi razprave Mire Kolar-Dimitrijević, Statistički pregled stranih radnika in članova njihovih porodica u Jugoslaviji 1933. godine. Časopis za suvremenu povijest št. 3(10)/1973, Tabela 3, 128–129.

41 Rudolf Marn, Dvajset let tujskega prometa v Sloveniji. Spominski zbornik Slovenije. Ljubljana, Jubilej 1939, 472.

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

MITJA FERENC, BOŽO REPE

NEMŠKA MANJŠINA V SLOVENIJI MED OBEMA VOJNAMA

Zgodovinska obravnava in ocene

Položaj nemške manjšine in slovensko-nemški odnosi med obema vojnama so v znanstveni in strokovni literaturi (tako avstrijski oziroma nemški kot slovenski) zelo dobro obdelani in jim je v raziskovalnem smislu težko dodati kaj novega. O tem priča tudi analiza dosedanjih obravnav, ki jo je v poglavju *Nemško (avstrijsko) in slovensko zgodovinopisje* o Nemcih na Slovenskem (1848–1941) v zborniku *Nemci na Slovenskem* objavil Janez Cvirn.[1] V zborniku, ki gotovo predstavlja eno temeljnih in najbolj temeljitih del o zgodovini Nemcev na Slovenskem v 20. stoletju (čeprav je naslov omejen na obdobje 1941–1955), je objavljen tudi pregled najpomembnejše literature o obravnavani problematiki.[2] Za obdobje med obema vojnama lahko zgolj ugotovimo, da ga je do danes najbolj temeljito obdelal dr. Dušan Biber.[3] Večina kasnejših zapisov se opira nanj, razlike v slovenskem zgodovinopisju pa so predvsem v mehkejši ali trši interpretaciji nacifikacije nemške manjšine oziroma posameznih slojev znotraj nje in v vrednotenju ravnanja slovenskih (jugoslovanskih) oblasti. Tudi avstrijsko zgodovinopisje je temu vprašanju posvečalo precej pozornosti, interpretacije pa so različne; pri nekaterih piscih je opazna težnja po zmanjševanju pomena nacifikacije manjšine med obema vojnama, po postavljanju njene povojne usode zunaj konteksta zgodovinskega dogajanja (kot posledice ravnanja med drugo svetovno vojno in brez upoštevanja tedanje politike velikih sil v odnosu do nemških manjšin) in po enačenju komunizma in nacizma.[4]

---

1 "Nemci" na Slovenskem 1941–1955, izsledki projekta, vodja projekta in urednik Dušan Nećak (dalje: "Nemci" na Slovenskem), Ljubljana 1998, 23–37.

2 Prav tam, 38–52.

3 Dušan Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941, Ljubljana 1966 (dalje: Biber, Nacizem). Glej tudi prispevke istega avtorja, Kočevski Nemci med obema vojnama, Zgodovinski časopis, 17/1963 (dalje: Biber, Kočevski Nemci), 23–42; Pregled izvora za pitanje jugoslovensko-nemačkih odnosa 1933–1941, Jugoslovenski istorijski časopis, 1963, št. 1, 59–72; Britanska diplomatska poročila o nemški manjšini v Jugoslaviji v letih 1933–1945, Prispevki za novejšo zgodovino, 35/1995, št. 1–2, 97–102.

4 Glej npr. Stefan Karner, Nemško govoreča narodna skupnost v Sloveniji in AVNOJ, Avstrija – Slovenija, preteklost in sedanjost, Ljubljana, Celovec 2002, 97–108. Avtor glavni problem za "napetosti" vidi v "odcepitvi" južnoštajerskih ozemelj v letih 1918/19, v politiki "slovenizacije" jugoslovanskih oblasti med obema vojnama (Nemci naj bi "v nekaj mesecih iz nacije postali zatirana manjšina v državi SHS pod srbsko dominacijo"), v "germanizacijski politiki" med nacistično zasedbo severnih slovenskih ozemelj med leti 1941 in 1945, v izgonu in "poskusu izbrisanja nemško govoreče manjšine na podlagi sklepov AVNOJ-a po letu 1945" in v "ideološki napetosti zaradi jugoslovanske komunistične vladavine pod Titovim vodstvom". Za beg in izgon Nemcev po drugi svetovni vojni iz Slovenije uporablja termin "genocid" (tega termina slovensko zgodovinopisje ne uporablja niti za nacistično okupacijsko politiko med drugo svetovno vojno, pač pa govori o "etnocidu"). Problema nacifikacije manjšine, delovanja proti slovenskim sonarodnjakom, sodelovanja v nacističnem okupacijskem aparatu in preselitve kočevskih Nemcev na kmetije izgnanih Slovencev, kot poglavitnih vzrokov za povojni "genocid", avtor ne omeni niti z enim stavkom.

Število Nemcev med obema vojnama

Z razpadom avstro-ogrske monarhije so se Nemci v vseh državah naslednicah, razen v Avstriji, znašli v položaju narodne manjšine. V državah V in JV Evrope naj bi tako prebivalo okoli 7,5 milijona Nemcev, največ na Češkoslovaškem, v Romuniji, Madžarski, Poljski, SZ in baltiških državah.

Na ozemlju Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev je po rezultatih ljudskega štetja l. 1921 živelo okoli 12 milijonov prebivalcev, od teh pol milijona ali okoli 4 odstotke oseb z nemškim maternim jezikom. Bili so najštevilčnejša manjšina, raztresena po raznih območjih, brez skupne tradicije in povezav. Z izjemo Nemcev v Sloveniji so bili tudi brez oblikovane narodne in politične zavesti. Na posameznih območjih nove države je bilo različno tako njihovo poreklo in socialna sestava kot njihov gospodarski, kulturni in politični razvoj.[5]

V večjem številu so Nemci prebivali na štirih območjih: največ v Vojvodini (63 odstotkov), Hrvaški s Slavonijo in Sremom (25 odstotkov), Bosni in Hercegovini (4 odstotke) in Sloveniji (8 odstotkov). Nemci so se na teh območjih naselili v različnih časovnih obdobjih.

Nemci, ki so pred 2. svetovno vojno živeli na slovenskem ozemlju kot njeni stalni prebivalci, so na slovensko narodno ozemlje prišli na tri načine:

Nemško politično gospostvo je na Slovensko pripeljalo nemške posvetne in cerkvene gospode. Kasneje so se jim pridružili še nemški meščani, v poslednjih stoletjih pa še predstavniki velepodjetništva in intelektualnih poklicev. Ti Nemci so živeli predvsem v mestih in trgih, v katerih so bili zlasti hišni posestniki, industrialci, pripadniki svobodnih poklicev, obrtniki in veleposestniki, na nekaterih območjih pa tudi kmetje.

Drugo skupino so sestavljali tisti Nemci, ki so se v srednjem veku naselili na Slovenskem med t. i. rovtarsko kolonizacijo. Gre predvsem za agrarno prebivalstvo: kočevske Nemce, ki so se priselili po l. 1330 in kot nemški otok obdržali svojo nemško zavest, in t. i. soriške Nemce, ki so se priselili v dolino Selške Sore po 13. stoletju in so večinoma sredi slovenskega prebivalstva že izgubili svojo nemško zavest.

V tretjo skupino lahko uvrščamo tiste Nemce, ki jih je senžermenska pogodba 1919. leta odrezala od več ali manj strnjenega nemškega ozemlja. Gre za t. i. apaške Nemce, ki jih je meja po reki Muri odrezala od Zgornje Štajerske, in za Nemce v štirih vaseh južno od potoka Kučnica v severozahodnem delu Prekmurja, kjer so državno mejo potegnili po tem potoku.[6]

Na Slovenskem

Po avstrijskem štetju iz leta 1910 je na ozemljih, ki so bila priključena h Kraljevini SHS, živelo 106.377 ljudi z nemškim občevalnim jezikom. Večina, 69 odstotkov, je bila navzoča na Spodnjem Štajerskem, predvsem v mestih in trgih, zlasti treh avtonomnih mestih Maribor, Celje, Ptuj, in na Apaškem polju. Nekaj več kot četrtina – 26 odstotkov, je živela na Kranjskem, predvsem na Kočevskem in v Ljubljani – okoli 3 odstotke, okoli 2 odstotka pa jih je živelo na Koroškem, v Mežiški dolini in v Prekmurju.

---

5 Biber: Nacizem, 11.

6 Fran Zwitter, Nemci na Slovenskem, Sodobnost, 6/1938, št. 3, 483–497.

Navzočnost Nemcev na Slovenskem ob popisih prebivalstva l. 1910, 1921 in 1931:

	1910	Delež v %	1921	delež v %	1931	Delež v %
ŠTAJERSKA	72.911	14,5	21.786	4,4	12.653	2,3
Celje	4625	66,8	859	11,1	449	5,9
Maribor	22.635	80,9	6.595	21,5	2.741	8,3
Ptuj	3672	79,3	968	21,8	559	13,1
Apaško polje	cca. 6000	65,0	4847	52,5	2921	30,2
KRANJSKA	27.885	5,3	16.457	3,5	14.834	2,7
Ljubljana	6.742	14,5	1.826	3,4	1.729	2,9
Kočevska (j. otok)	17.016	88,8	12.610	70,5	11.775	65,4
KOROŠKA (Mežiška dolina)	3076		745 (okraj Prevalje)	4,9	1037 (okraj Dravograd)	3,2
PREKMURJE	2079		2540	2,8	1489	1,6
SKUPAJ	**106.377**	**9,4**	**41.514**	**3,93**	**28.998**	**2,53**

Prvi popis prebivalstva v Kraljevini SHS l. 1921 je pokazal, da se je število nemško govorečih na Slovenskem (spraševali so po maternem in ne več po občevalnem jeziku) zmanjšalo na 41.514 oseb, torej za okoli 60 odstotkov. Največji absolutni in tudi relativni padec nemško govorečega prebivalstva je bil opazen na Štajerskem, zlasti v mestih Celje, Ptuj in Maribor.[7] Po štetju l. 1910 je "nemško" prebivalstvo sestavljalo okoli 10 odstotkov celotnega prebivalstva, po štetju l. 1921 pa vsega nekaj manj kot 4 odstotke, l. 1931 pa 2,5 odstotka.[8]

Glavni razlog za statistični upad nemštva je treba iskati v načinu ljudskih štetij Avstrije in Kraljevine SHS (občevalni ali materni jezik, definicija, kaj naj bi bil materni jezik),[9] v izseljevanju nemškega prebivalstva (zlasti izobraženega meščanstva, ki je bilo z ukrepi oblasti ob eksistenco) in v nameri slovenskih oblasti, da bi številne nemško misleče posameznike (t. i. "nemškutarje"), pritegnili nazaj k slovenstvu.[10] Vendar to ne velja enako za vsa nemška območja. Na Kočevskem je k znižanju števila Nemcev pomembno pripomoglo njihovo izseljevanje iz gospodarskih razlogov. V demografskem pogledu je bil nemški agrarni otok na Kočevskem tudi po 1. svetovni vojni še vedno (čeprav v manjši meri) območje stalnega izseljevanja.[11]

Statistike so sicer problematične, vendar kljub temu lahko ugotovimo, da je bilo na začetku tridesetih let okrog 30.000 pripadnikov oseb nemške narodnosti (po uradnem

---

7 V teh treh mestih se je število zmanjšalo za skupaj 22.000 oseb.

8 Prim. Vladimir Klemenčič, Nemci v statistiki v jugoslovanski Sloveniji med obema vojnama, Zgodovinski časopis, 40/1986, št. 4, 467.

9 Medtem ko so pri popisu prebivalstva leta 1921 spraševali po "maternem jeziku", so v Avstriji od leta 1880 popisovali "občevalni jezik" prebivalstva. Ljudska štetja po "občevalnem jeziku" pa so bila v prid gospodarsko in politično prevladujočih skupin, kot so bili zlasti v mestih in trgih na Spodnjem Štajerskem ter v koroški Mežiški dolini vse do leta 1918 Nemci.

10 Kljub novemu kriteriju maternega jezika so namreč pri popisu leta 1921 za Nemce šteli samo tiste, ki so bili Nemci po svojih starših, pripadnosti k nemškemu maternemu jeziku pa niso priznavali tistim, ki so bili po ugotovitvah popisovalcev slovenskega izvora, pa so se iz katerih koli razlogov odločili za nemško nacionalno in kulturno zavest.

11 Tako je število "Nemcev" na tedanjem slovenskem ozemlju upadlo za okoli 60 odstotkov, na Kočevskem pa kljub upadu celotnega števila prebivalcev (za okoli 7 odstotkov) le za 26 odstotkov.

štetju iz leta 1931 28.998[12] in po zasebnem štetju iz leta 1928 32.578).[13] Statistični urad Kulturbunda je leta 1941 navajal, da v Sloveniji živi 28.075 volksdeutscherjev. Nemške organizacije so sicer do konca tridesetih let javno vztrajale pri oceni, da v Sloveniji živi okrog 111.000 Nemcev (navajajo pa se tudi številke med 50.000 in 70.000).[14]

Pravni in politični položaj po prehodu v jugoslovansko državo

Pariška mirovna konferenca je Nemcem v novi jugoslovanski državi zagotovila minimalno pravno varstvo manjšin, pa tudi Kraljevina SHS je morala podpisati posebno pogodbo o zaščiti narodnih manjšin, kar pa v vidovdanski ustavi ni bilo zapisano.[15] Z njo bi morala vsem državljanom zagotavljati enake državljanske in politične pravice, enak dostop do javnih služb in poklicev ter svobodno rabo jezika manjšin v javnem življenju. Država se je obvezala, da bo v jeziku manjšin uredila tudi javno manjšinsko šolstvo, seveda tam, kjer živi zadostno število pripadnikov manjšine. V notranjem pravnem redu Jugoslavije pa so bile pravice nacionalnih manjšin zagotovljene le na osebni ravni, ne pa na skupinski. Izvajanje določil pogodbe je bilo v praksi vse do druge svetovne vojne močno pomanjkljivo.

Ob razpadu Avstro-Ogrske so se Nemci v novi državi znašli v povsem novem položaju, ki se je med posameznimi naselitvenimi območji močno razlikoval. Največje spremembe so doživeli Nemci v Sloveniji. V primerjavi z drugimi nemškimi skupinami v državi so imeli Nemci v Sloveniji kljub svojemu majhnemu številu gospodarsko najtrdnejši in pomemben položaj.

Slovenska deželna vlada je sredi decembra 1918 odstavila večino avstrijskih državnih uradnikov, učiteljev in profesorjev nemške narodnosti, ki so bili praktično čez noč brez možnosti za preživljanje in so se bili prisiljeni s svojimi družinami odpraviti čez mejo v Avstrijo. Hkrati je izvajala pritisk na nemške podjetnike, da odpustijo nemške uradnike in delavce.[16] Po nekaterih ocenah naj bi šlo za okoli 30.000 oseb.[17]

Na takšen odnos oblasti in večinskega prebivalstva do nemške manjšine v Jugoslaviji so močno vplivali germanizacijski pritiski in privilegiran položaj predstavnikov nemške narodnosti v času avstro-ogrske monarhije. Vse do zloma Avstro-Ogrske so bili Nemci na vodilnih mestih v državni upravi in administraciji, na ključnih položajih v gospodarstvu itd.

Postopke oblasti, predvsem šolskih, med obema vojnama so nekateri nemški avtorji označevali kot slovenizacijo nemške manjšine. Vendar je te spremembe v novi jugoslovanski državi mogoče razlagati tudi kot prizadevanje za odstranitev posledic raznarodovanja iz časa avstro-ogrske monarhije.

Pritisk na nemško manjšino se ni zmanjševal niti v začetku 20. let, predvsem zaradi zapletene politične situacije, to je zaradi bojev za severno mejo, pogajanj na mirovni

---

12 Od tega 25.054 jugoslovanskih državljanov in 3.944 tujcev, zlasti Avstrijcev.

13 Janez Cvirn, Nemška manjšina na Slovenskem 1918–1941, V: "Nemci" na Slovenskem (dalje: Cvirn, Nemci na Slovenskem), 62–68.

14 Dušan Biber, Nacizem, 17, 20, 21.

15 V vidovdanski ustavi se je na manjšine nanašal le 16. člen, ki je "manjšinam drugega plemena in jezika" načelno zagotavljal pravico do šolstva v maternem jeziku ob pogojih, ki jih predvideva zakon. Zakon o javnih šolah pa je izšel šele leta 1929.

16 Biber, Nacizem, 27–32.

17 Gerhard Werner, Sprache und Volkstum in der Untersteiermark, Stuttgart 1935 (dalje: Werner, Sprache und Volkstum), 117.

konferenci, kasneje priprav na koroški plebiscit, neugodnega izida plebiscita in slabega položaja koroških Slovencev v Avstriji. Vse to so bili razlogi, ki so vzpodbujali različne represivne ukrepe proti nemški manjšini, in prispevali, da vse do l. 1921 Nemci na Slovenskem niso uživali skoraj nobenih političnih pravic.[18] Jugoslovanska politika do nemške manjšine se je kazala v:

- ukinjanju nemških zasebnih šol in omejitvi nemškega pouka na manjšinske oddelke na državnih šolah ter ukinjanju le-teh;
- ukinitvi večine nemških društev;[19]
- omejitvi rabe nemščine v javnem življenju in;
- omejitvi posedovanja zemljiške posesti v obmejnem pasu.

Zaradi tega so se pripadniki nemške manjšine tudi po preteku opcijskega roka izseljevali v Avstrijo.[20]

V 20. letih je odnose med Jugoslavijo in Avstrijo označevalo manjšinsko vprašanje. Ko so v letih 1924/25 jugoslovanske oblasti izvedle več ukrepov proti nemški manjšini,[21] so začeli njeni predstavniki prizadevanja za čimprejšnjo ureditev manjšinskega vprašanja v Sloveniji in Avstriji po načelu vzajemnosti, v skladu z načelom kulturne avtonomije. Ko je l. 1928 postalo jasno, da kulturna avtonomija za obe manjšini ne bo uresničena, se je politično vodstvo Nemcev v Sloveniji samo začelo odmikati od načela reciprocitete in poskušalo izboljšanje položaja nemške manjšine doseči po drugi poti. Aprila 1929 so s Spomenico o položaju Nemcev v Sloveniji, ki je opozarjala na protinemške ukrepe jugoslovanskih oblasti po l. 1918, nameravali vplivati na manjšinsko razpravo pred Društvom narodov. Leta 1930 so na Društvo narodov naslovili posebno peticijo zaradi Nemške hiše v Celju. Pritožbe slovenskih Nemcev je podprlo zvezno vodstvo Švabsko-nemškega Kulturbunda in opozorilo jugoslovansko vlado, da oblasti v Sloveniji kršijo manjšinsko pogodbo. Zaradi zunanjepolitičnega približevanja Nemčiji so se l. 1930 jugoslovanske oblasti odločile spremeniti svojo manjšinsko politiko. Manjšina je bila vse do srede tridesetih let, ko se je njen položaj začel slabšati, deležna primerne zaščite.[22]

Na začetku druge polovice 30. let so predstavniki nemške manjšine v Sloveniji poskušali oživiti idejo o recipročni ureditvi manjšinske problematike v Sloveniji in Avstriji. Zaradi naraščajoče nacistične usmeritve in iredentističnih teženj so bili takšni poskusi obsojeni na neuspeh.[23]

---

18 Biber, Nacizem, 30–32.

19 Narodna vlada SHS je razpustila podružnice Deutscher Schulverein in Südmark ter vsaj začasno ukinila večino nemških društev. Številna nemška društva so nato v prvih letih obstoja Jugoslavije doživljala menjajočo se usodo. Jugoslovanske oblasti so marca 1919 razpustile nemški narodni svet za Kočevje in zaplenile njegovo premoženje.

20 Werner, Sprache und Volkstum, 116.

21 Razpust osrednje nemške kulturne organizacije Schwäbisch-deutscher Kulturbund z obrazložitvijo, da je to povračilni ukrep zaradi preganjanja Slovencev na Koroškem, ter zaplemba njenega društvenega premoženja, z utemeljitvijo, da je začela politično delovati, prevzem t. i. Celjske oz. Nemške hiše v Celju, razpust šolskega in čitalniškega društva v Kočevju.

22 Več o tem glej Tone Zorn, Kulturna avtonomija za koroške Slovence in nemška manjšina v Sloveniji med obema vojnama, Zgodovinski časopis, 28/1974, št. 3–4.

23 Biber, Nacizem, 103–105; 24; Cvirn, Nemci na Slovenskem, 93–95; Arnold Suppan, Zur Lage der Deutschen in Slowenien zwischen 1918 und 1938, Demogpraphie – Recht – Gesellschaft – Politik, V: Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848–1941, Wien – München 1988 (dalje: Suppan, Zur Lage der Deutschen in Slowenien zwischen 1918 und 1938), 222–224. Akcijo so vodili kočevski Nemci (spomenica ministrskemu predsedniku dr. Milanu Stojadinoviću z zahtevami po večjih pravicah na šolskem področju avgusta 1935, objava temeljnih načel za ureditev položaja obeh manjšin novembra 1935). Pri tem so

Šolska problematika

Šolske razmere so bile na posameznih območjih, na katerih so v Jugoslaviji živeli Nemci, različne. Slovenija je ob nastanku jugoslovanske države imela že visoko razvito nemško šolsko organizacijo z otroškimi vrtci, osnovnimi, srednjimi, obrtnimi, zasebnimi šolami in učiteljskimi seminarji. Na drugih nemških območjih izgrajenega šolskega sistema skorajda ni bilo.[24]

Največja in za manjšino najbolj boleča razlika med zaščito po mirovni pogodbi ter prakso na drugi strani je bila na Slovenskem na področju šolstva. Narodna vlada Slovenije je kmalu (16. 11. 1918) po prevzemu oblasti odločila, da je slovenščina učni jezik na vseh šolah in da se nemščina kot obvezni učni predmet odpravi ter se lahko obdrži le kot neobvezni učni predmet. Ob zadostnem številu šoloobveznih otrok (40) so bile manjšinam zagotovljene manjšinske šole z državnim jezikom kot obveznim predmetom. Enak pogoj je veljal tudi za zasebne drugojezične šole s pravico javnosti.[25] Nemško manjšinsko šolstvo je bilo v Sloveniji odvisno od dveh meril: zadostnega števila pripadnikov nemške manjšine in načela pristne nemške narodnosti. V Sloveniji so začeli ukinjati in zmanjševati nemške šole na osnovno- in srednješolski ravni, ali pa vsaj zmanjševati oddelke. Vse do sprejema šolskega zakona l. 1929 je manjšinsko problematiko na podlagi uredb urejal vsakokratni prosvetni minister. Leta 1925 so spodnjo mejo za odprtje manjšinskih oddelkov na osnovnih šolah znižali na 30 učencev,[26] enako število je zahteval tudi Zakon o narodnih šolah iz leta 1929, ki pa je izjemoma dopuščal tudi 25 otrok pristne nemške narodnosti.[27]

"Pristnost" šoloobveznega otroka nemške narodnosti so določali na podlagi t. i. imenske analize (po l. 1921). To pomeni, da otroke iz mešanih zakonov niso priznavali za "pristne" in zato le-ti niso smeli obiskovati pouka v nemških razredih.[28] O vpisu niso odločali starši, temveč šolske oblasti na podlagi imenske analize oz. analize priimkov. Z njo so določali slovensko ali neslovensko obliko priimkov. Tistih s slovensko zvenečimi priimki v nemške vzporednice niso vpisali. Po protestih nemških poslancev so uredbo

---

predstavniki obeh manjšin nenehno tesno sodelovali in se avgusta 1937 sporazumeli o dokončnem besedilu spomenic, ki so ju potem ločeno naslovili na oblasti v Sloveniji in na Koroškem, a nato zaman čakali na odgovor političnih oblasti z Dunaja in Beograda.

24 Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, Band V, Das Schichsal der Deutschen in Jugoslawien, Düsseldorf 1961, 21E, 22E.

V procesu stalne madžarizacije pred prvo svetovno vojno so Nemci v Vojvodini izgubili vse svoje vzgojne ustanove. Ohranilo se je le majhno število verskih (konfesionalnih) ljudskih šol, večinoma v evangeličanskih občinah. Podobno je bilo tudi na Hrvaškem, kjer avtonomna hrvaška šolska zakonodaja ni bila brez teženj asimilirati druge narode, a vendar nemških šol ni zatrla. V Vojvodini so jugoslovanske oblasti poskušale Nemce pridobiti za novo državo tako, da so v madžariziranih šolah z nemškimi učenci, v otroških vrtcih in drugih vzgojnih ustanovah uvedli nemški jezik. Tudi na obeh gimnazijah je bil zopet uveden nemški učni jezik, dovoljena je bila ustanovitev nove realne gimnazije in celo zaposlitev učnega osebja iz Avstrije oz. Nemčije. Odprli so nove ljudske in meščanske šole, ustanovili so se številni nemški časopisi.

25 Ur. l. Narodne vlade SHS v Ljubljani, št. 10–109 z dne 20. 11. 1918, 20; Narte Velikonja, Razvoj šolske uprave, V: Slovenija v desetletju 1918–1928. Zbornik razprav iz kulture, gospodarske in politične zgodovine, Ljubljana 1928 (dalje: Velikonja, Razvoj šolske uprave), 711.

26 Fr. Fink, Zbirka važnejših novih naredb in odredb za osnovne in meščanske šole in učiteljišča v Sloveniji (dalje: Fink, Zbirka važnejših naredb), V. zvezek, Ljubljana 1926, 124. Otvoritev vzporednice za učence drugih narodnosti. Odlok ministrstva za prosveto z dne 18. 6. 1925.

27 Pavle Flere, Zakon o narodnih šolah s kratko razlago in stvarnim kazalom ter z dodatkom predpisov drugih zakonov, ki so v zvezi z zakonom o narodnih šolah, Ljubljana 1929, 45.

28 Fink, Zbirka važnejših naredb, II. zvezek, 72. Sprejemanje šolske mladine v nemške šole. Razpis višjega šolskega sveta z dne 27. 6. 1921.

odpravili, najprej v Vojvodini, zatem pa še v Sloveniji, vendar se je kljub temu v praksi še vedno primerilo, da so jo ponekod uporabljali.[29] Tudi zaradi tega se je število nemških učencev in nemških osnovnih in srednjih šol v 20. letih nenehno krčilo.[30]

Po zaupni odredbi ministrstva za prosveto leta 1930, ki je nemški manjšini omogočala ugodnosti, kakršnih druge manjšine niso imele (posledica peticije v zadevi z Nemško hišo, približevanje Jugoslavije k Nemčiji), so t. i. imensko analizo ukinili in otroke v nemške manjšinske šole vpisovali na podlagi izjav staršev, družinski občevalni jezik pa je postal odločujoče merilo za ugotovitev narodne pripadnosti. Vpis so opravile posebne komisije, v katerih sta bila po dva zastopnika države in manjšine. Ob neenotnem mnenju je odločala želja staršev. Določeno je bilo tudi, da je v nemških oddelkih nemščina učni jezik tudi v prvem in drugem razredu višje osnovne šole.[31] Nemški manjšini so bile na področju šolstva v letih 1930–1933 odobrene tudi druge koncesije (dovolitev delovanja junija 1931 ustanovljene Šolske ustanove Nemcev v Kraljevini Jugoslaviji/Schulstifung der Deutschen des Königreiches Jugoslawien, dovolitev nemškega zasebnega pouka, skrb za kvalitetnejše učbenike v nemščini) in trdimo lahko, da se je njen položaj na šolskem področju vsaj v formalnopravnem pogledu izboljšal. To je bil rezultat sodelovanja in sklenjenih volilnih sporazumov z vladno stranko. Posebno ugodnost je vlada namenila Nemcem z dovolitvijo zasebnega nemškega učiteljišča,[32] kjer so poučevali profesorji iz Nemčije, saj je zakon prepovedoval ustanavljanje zasebnih vseučiteljišč.[33] Sredi 20. let je v Jugoslaviji delovalo 171 nemških šol, v začetku 30. let (1932) pa je število doseglo 203. Močno je poraslo tudi število nemških učencev, vključenih v te šole (od 32.000 na 41.000). A še vedno je zunaj nemških šol ostala četrtina otrok.[34]

Toda vsaj za Slovenijo lahko ugotovimo, da se je v tridesetih letih nemško manjšinsko šolstvo še naprej krčilo, najbolj v 2. polovici 30. let, in to kljub temu, da je bilo to obdobje, ko so jugoslovanske oblasti vzdrževale prijateljske stike z nemško državo in so bili pripadniki nemške manjšine deležni posebne zaščite. Vzporedno s številom učencev je upadalo tudi število učiteljev in profesorjev. V šolskem letu 1930/31 je delovalo še 36 manjšinskih šol s 54 manjšinskimi oddelki, ki jih je obiskovalo 1.841 učencev, čez 10 let pa le še 14 šol z 18 oddelki in 700 učenci.[35] Večina jih je bila na Kočevskem, kjer je bilo nemško prebivalstvo najbolj strnjeno.[36]

---

29 Biber, Nacizem, 38.

30 Andrej Vovko, Nemško manjšinsko šolstvo na Slovenskem v obdobju stare Jugoslavije, Zgodovinski časopis, 40/1986, št. 3, 311–321 (dalje: Vovko, Nemško manjšinsko šolstvo).

31 France Ostanek, Manjšinske šole na slovenskem ozemlju, V: Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969, Ljubljana 1971, 629–640), 636.

32 Osnovano oktobra 1931 v Zrenjaninu in jeseni 1933 premeščeno v Novi Vrbas.

33 Biber, Nacizem, 39.

34 Slovenski šolski muzej (dalje: SŠM), Statistika škola pod ministarstvom prosvete u školskoj godini 1925/26; Prosvetni glasnik, novembar 1927; Primerjaj Biber, Nacizem, 39.

35 Mitja Ferenc, Die Stellung der Gottscheer Deutschen auf dem Gebiet des Schulwesens zwischen den beiden Weltkriegen. Festchrift. 80 Jahre Gottscheer Landmannschaft Graz, Graz 1999, 105–113.
Kljub temu, da so prosvetne oblasti in nekateri avtorji (Ostanek) ukinjanje nemških oddelkov pojasnjevali z zniževanjem števila učencev nemške narodnosti (novembra 1935 je bilo na Slovenskem 2.287 učencev nemške narodnosti, novembra 1939 pa 2.036), je dejstvo, da je bilo samo v obdobju 1935–1940 na Kočevskem ukinjenih 15 nemških oddelkov. Vzroke je treba iskati tudi v tem, da so banske oblasti l. 1936 od komisij za vpis v manjšinske šole zahtevale, da otroke slovenskega rodu in tiste, kjer v družinah govorijo slovensko, obvezno vpišejo v slovenske oddelke, dalje dosledno upoštevanje pogojnega cenzusa za manjšinski oddelek na šoli in prestavitve nemških učiteljev iz Kočevske ter namestitve učiteljev s slabim znanjem nemščine ter neupoštevanje otrok tujih državljanov.

36 SŠM, Stalež šolstva in učiteljstva ter prosvetnih in kulturnih ustanov v Sloveniji 1923, Stalež šolstva in

Manj ugodno je bilo stanje v gimnazijah in meščanskih šolah. Leta 1932 so le v Donavski banovini na štirih nižjih gimnazijah delovale nemške paralelke. Vanje je bila vključena le desetina od okoli 1.800 nemških dijakov v Jugoslaviji, nekaj več kot tretjina pa je obiskovala zasebne nemške meščanske šole. V Sloveniji so na meščanskih in srednjih šolah nemške oddelke postopoma ukinjali, tako da jih z l. 1925 ni bilo več.[37]

Pouk na nemških manjšinskih osnovnih šolah oziroma oddelkih je bil na podlagi zakonskih določil v prvih štirih razredih v nemščini, v slovenskem učnem jeziku pa je potekal poleg obvezne slovenščine še pri zemljepisu, zgodovini, petju in telovadbi. Dejansko pa se je delež slovenščine in nemščine kot učnih jezikov v teh oddelkih v posameznih razredih in predmetih v istih krajih občasno spreminjal, v povprečju pa so bile razmere takšne, da so prvi štirje razredi imeli nemški učni jezik s slovenščino kot predmetom, višji štirje, kasneje le 7. in 8. razred, pa slovenski učni jezik z nemščino kot predmetom. Pouk slovenščine se je začel v tretjem razredu.[38]

"Nemško gospodarstvo" in socialna sestava nemške manjšine

Pri oceni gospodarske moči in udejstvovanja nemške manjšine v Jugoslaviji/Sloveniji je treba opozoriti, da jugoslovanske/slovenske oblasti po preteku prvih prevratnih let niso sprejele nobenih ukrepov, ki bi slabili ekonomsko moč nemške manjšine. Pa tudi ukrepi v prvih prevratnih letih, tja do leta 1922, so bili bolj usmerjeni proti tujim državljanom kot proti Nemcem. Četudi je to velikokrat sovpadalo, pa tega ni mogoče šteti kot protinemški ukrep. Na osnovni ravni je bila v Jugoslaviji/Sloveniji v obdobju med obema vojnama zagotovljena svoboda gospodarskega udejstvovanja. Temelj tega sta postavili obe ustavi, iz leta 1921 in 1931. Glede ekonomskih določb sta si ustavi zelo sorodni, na trenutke tako rekoč identični. Obe sta samoumevno določali svobodo sklepanja pogodb v gospodarskem življenju, v kolikor niso bile v nasprotju z družbenim interesom. Država se je s svojim osnovnim pravnim aktom zavezala, da bo vsem državljanom ustvarjala enake možnosti za gospodarsko udejstvovanje. Seveda ne glede na versko, nacionalno ali politično prepričanje,[39] kar je bilo bolj nadrobno urejeno s področno zakonodajo.

Ekonomska moč nemške manjšine je leta 1918 uplahnila, ker je bila zlasti na finančnem področju utemeljena na politični nadvladi. Na ostalih področjih pa je ostalo tako, kot je bilo pred letom 1918, ker na ekonomskem področju tudi država ni aktivno nastopala proti nemški manjšini.

Kljub številčni majhnosti so imeli Nemci v Sloveniji, predvsem na Spodnjem Štajerskem, če jih primerjamo z ostalimi Nemci v državi, gospodarsko najtrdnejši

---

učiteljstva ter prosvetnih in kulturnih ustanov v Dravski banovini 1934, Statistični pregledi šolstva in prosvete v Dravski banovini za posamezna šolska leta; Šolske mape; Vovko, Nemško manjšinsko šolstvo, 316. V Sloveniji je bilo med obema vojnama največ osnovnih šol oziroma oddelkov z nemškim učnim jezikom prav na Kočevskem, kar je razumljivo, saj je na kočevskem jezikovnem otoku nemško prebivalstvo živelo najbolj strnjeno. Leta 1923 je bilo na Slovenskem 36 manjšinskih šol, od teh 26 na Kočevskem.

37 Velikonja, Razvoj šolske uprave, 739; Vovko, Nemško manjšinsko šolstvo, 318, 319.

38 Vovko, Nemško manjšinsko šolstvo, 317.

39 Ustava Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Ur. l. Deželne vlade za Slovenijo št. 87/1921, 424; Ustava Kraljevine Jugoslavije. Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine št. 53/1931, 1110–1111, 1118; Glej tudi Zarjan Fabjančič, "Ekonomska vloga države v Avstro-Ogrski, v Jugoslaviji po prvi in drugi svetovni vojni in v Sloveniji", V: Neven Borak; Žarko Lazarević (ur.), Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju, 1918–1945–1991, Ljubljana 1996, 92–93; Smiljana Đurović, Državna intervencija u industriji Jugoslavije, 1918–1941, Beograd 1986, 83–91.

položaj. Nemci so obdržali obsežna veleposestva in nepremičnine. Na Štajerskem so bili na nekaterih območjih lastniki več kot polovice vinogradov, v večjih mestih (Maribor, Celje, Ptuj) pa lastniki med 40 in 60 odstotki nepremičnin. Pomembnejši in nevarnejši od absolutne vrednosti nemškega kapitala v Sloveniji, zlasti na slovenskem Štajerskem, je bil njegov vpliv na socialno odvisne Slovence (viničarje, sezonske delavce, vajence v trgovini in obrti, stanovanjske najemnike itd.).

Socialna sestava Nemcev na slovenskem Štajerskem je bila po podatkih, ki jih je zbrala nemška obveščevalna služba v začetku 40. let, visoko nad jugoslovanskim in tudi slovenskim povprečjem. Če je l. 1931 v Jugoslaviji tri četrtine prebivalstva živelo od kmetijstva, je bilo pri Nemcih teh le sedmina. Četrtina Nemcev v Sloveniji je živela od obrti, petina od trgovine, nekaj manj kot petina od svobodnih poklicev, 13 odstotkov je bilo delavcev, nekaj več kot 5 odstotkov javnih uradnikov in upokojencev, ter 1,6 odstotka industrialcev.[40]

Drugačen od položaja na Štajerskem je bil položaj nemštva na Kočevskem, kjer so bili kočevski Nemci[41] predvsem kmetje in mali obrtniki ter trgovci. Industrijsko pa tudi kmetijsko nerazvito in pretežno z gozdom pokrito območje ni moglo prehraniti vsega prebivalstva, zato so se mnogi že od nekdaj ukvarjali s krošnjarjenjem (kmetijstvo in krošnjarstvo pa sta drug drugega izključevala), od konca 19. stoletja pa so se v velikem številu (veliko bolj kot iz drugih predelov Slovenije) izseljevali v tujino, predvsem v ZDA. Delovna moč kmetij je postajala vedno šibkejša, kar se je odražalo v nazadovanju kmetijstva, predvsem živinoreje. V gospodarskem pogledu je bil položaj kočevskih Nemcev bistveno slabši od položaja Nemcev na Štajerskem.

Politična in kulturna organiziranost

Takoj po poteku opcijskega roka[42] se je nemška narodna manjšina v Jugoslaviji tudi politično organizirala. Decembra 1922 so v Žombolju ustanovili stranko Nemcev Kraljevine SHS/Partei der Deutschen des Königreiches der Serben, Kroaten und Slowenen. V programu so se zavzemali za posebni ustavni zakon, ki bi urejal položaj nemške manjšine na šolskem, gospodarskem, kulturnem in političnem področju.[43]

Največji uspeh stranke je bil vstop osmih nemških poslancev v jugoslovansko skupščino l. 1923.[44] V skupščini so stranko, razen ene izjeme, predstavljali le poslanci

40 Biber, Nacizem, 27, 29.

41 Več o kočevskih Nemcih glej: Mitja Ferenc, Kočevska. Izgubljena kulturna dediščina kočevskih Nemcev/ Gottschee. Verlorene Kulturerbe der Gottscheer Deutschen, Ljubljana 1993.

42 Zakon o volitvah v ustavodajno skupščino, ki ga je sprejelo leta 1920 začasno narodno predstavništvo, ni štel za državljane "onih prebivalcev kraljevine SHS izven Srbije in Črne Gore, ki imajo po mirovnih pogodbah z Nemčijo, Avstrijo in Madžarsko pravico opcije za svoje nacionalne države" in zato niso imeli volilne pravice. Zaradi opcijske pravice leta 1921 niso imeli volilne pravice za volitve v ustavodajno skupščino in občinske odbore.

43 Program se je zavzemal za pravico za odločitev k narodni pripadnosti, ustanavljanje nemških šol in njihovo financiranje, uporabo nemščine v stikih z oblastmi do okrajne ravni, nemški uradni jezik in nemška imena na napisnih tablah v nemških naseljih, ohranitev nemških krajevnih imen in svobodno rabo narodnostnih znakov, samoupravne pravice občin, mest in okrajev, sorazmerno število nemških uradnikov, enakopravno izvajanje agrarne reforme itd. Za zagotavljanje njihovih gospodarskih in kulturnih interesov naj bi ustanovili poseben nemški državni sekretariat.

44 Na državnozborskih volitvah l. 1923, 1925 in 1927 je stranka dobila od 43.415 do 49.849 glasov in 8,5 oz. 6 mandatov.

iz Vojvodine. V Sloveniji so kandidati stranke Nemcev nagovarjali predvsem volilce v volilnem okrožju Maribor–Celje. Kočevski Nemci so namreč v ljubljanskem volilnem okrožju imeli lastno stranko.

Da bi lahko uresničevala svoj program, je Nemška stranka ves čas podpirala vladne stranke, vendar to sodelovanje ni bilo tesno. Kritike in zahteve nemških poslancev so predstavniki vlade zavračali s trditvijo, da imajo Nemci v Jugoslaviji večje pravice kot pod Madžari, kar je tudi držalo. Stranko je vodil dr. Stephan Kraft. V narodni skupščini je imela svoj poslanski klub in pravico sodelovanja v skupščinskih odborih. Delovala je do uvedbe diktature l. 1929. V 30. letih so nemški poslanci kandidirali na vladnih listah in imeli enega ali dva poslanca in enega senatorja.[45]

V Sloveniji je novonastali položaj za Nemce pomenil velik šok, saj so izgubili privilegiran položaj, ki so ga dolgo imeli v Avstro-Ogrski, vendar so se kljub temu začeli relativno hitro politično organizirati. Oblasti so najprej dovolile ustanovitev politične organizacije konservativno in katoliško usmerjenih kočevskih Nemcev, Kočevsko kmečko stranko/Gottscheer Bauernpartei, ki je bila ustanovljena 20. 11. 1921 in je bila do uvedbe diktature osrednja politična organizacija Nemcev na Kočevskem. Stranko je vodil župnik Josef Eppich iz Stare Cerkve. Kot podzveza se je stranka priključila Stranki Nemcev.[46] Skoraj leto dni kasneje je oblast dovolila ustanovitev Političnega in gospodarskega društva Nemcev v Sloveniji/Politischer und wirtschlaftlicher Verein der Deutschen in Slowenien, s sedežem v Mariboru.[47]

Nemci so se prvič lahko udeležili parlamentarnih volitev šele leta 1923; do uvedbe diktature so nato sodelovali še na preostalih dveh volitvah. Nemška lista je bila ob prvih treh volitvah vložena le v štajerskem volilnem okrožju, okrožju Maribor – Celje. Poslanca je dobila le na prvih volitvah (Franz Schauer, izdajatelj *Cillier Zeitung*). V ljubljanskem volilnem okrožju kočevski Nemci niso nastopali s svojo kandidatno listo. Imeli so premalo volivcev, zato so sklepali volilne sporazume s SLS. V tridesetih letih so kočevski Nemci glasovali za kandidate vladne liste, ne glede na to, kdo jo je predstavljal.

Večji uspeh kot na državnozborskih so imeli Nemci na občinskih volitvah, zlasti v spodnještajerskih mestih, kjer so dosegali močno zastopanost v občinskih svetih.

Pri edinih volitvah v oblastne skupščine l. 1927 so kočevski Nemci izvolili za poslanca skupščine ljubljanske oblasti Josefa Eppicha, v mariborski skupščini pa so Nemci dobili en nadomestni mandat, in to dr. Lotharja Mühleisna na listi Političnega in gospodarskega društva Nemcev v Sloveniji.[48]

Nemci v Sloveniji so bili pobudniki ustanovitve Nemške lige za Društvo narodov/ Liga der Deutschen des Königreiches Jugoslawien für Völkerbund und Völkerverständigung, ki je bila po začetnih težavah odobrena januarja 1928 in jo je vodil dr. Stephan Kraft. V obdobju diktature je Liga Nemcem v Jugoslaviji rabila kot nado-

---

45 Biber, Nacizem, 35–38, 81, 192. Poslanci so bili dr. Stephan Kraft in kasneje dr. Moser, v senatu pa jih je zastopal dr. Georg Grassl, ustanovitelj Kulturbunda v Jugoslaviji. Na volitvah leta 1935 so poslanski mandat dobili dr. Stephan Kraft in dr. Michael Kasper, leta 1938 pa Franz Hamm in dr. Josef Trischler.

46 Biber, Kočevski Nemci, 28.

47 Društvo si je prizadevalo za uveljavitev primerne zaščite nemške manjšine, predvsem na šolskem področju, in za prepričevanje slovenske javnosti, da je nacionalizem v nasprotju z gospodarskimi in s civilizacijskimi nameni moderne države. Delovalo je do uvedbe diktature.

48 Vasilij Melik, Nemci in volitve v jugoslovanski Sloveniji med obema vojnama, Zgodovinski časopis, 40/1986, št. 3, 323–326; Bojan Balkovec, "Ta sklep mora biti vsakemu Kočevarju svetinja ..." Parlamentarne volitve na Kočevskem med obema vojnama. Kronika, 43/1995, št. 3, 38–44.

mestilo za politično stranko. Zaradi notranje- in zunanjepolitičnih razlogov je l. 1937 prenehala delovati.[49]

Vloga Kulturbunda, nacifikacija nemške manjšine ter njene posledice

Švabsko-nemška prosvetna zveza/Schwäbisch-Deutscher Kulturbund, ustanovljena 20. 6. 1920 v Novem Sadu, je bila med obema vojnama osrednja kulturna organizacija Nemcev v Jugoslaviji. Odvisno od politike, ki so jo do nemške manjšine vodile vsakokratne jugoslovanske vlade, je bila večkrat prepovedana (1924, 1929, 1934/36) in obnovljena (1927, 1930, 1939). Njen program je predvideval prizadevanje za ohranitev nacionalne identitete in izdelavo nemški manjšini ustreznega šolskega programa, ustanavljanje in razvijanje vzgojno-prosvetnih ustanov, vzgojo nemških učiteljev in duhovnikov, skrb za socialne in gospodarske ustanove. Svoje organizacije je imel Kulturbund sprva predvsem v Vojvodini.[50] V Sloveniji se v 20. letih, razen za kratko dobo v Kočevju l. 1922, ni ustanovil.

V obdobju šestojanuarske diktature je vlada (avgust 1930) Kulturbundu dovolila neomejeno društveno delovanje (aprila 1931 odobrila nova pravila); krajevne organizacije so začeli ustanavljati tudi v Sloveniji. Odobritvi so botrovali zunanjepolitični razlogi, in sicer naraščajoč pritisk fašistične Italije in njena podpora madžarskemu revizionizmu ter ustaškim emigrantom, želja za zbliževanjem in razvijanjem gospodarskega sodelovanja z Nemčijo in s tem utrditev zunanjepolitičnega položaja Jugoslavije. Število skupin v državi je zato naraščalo iz leta v leto. Leta 1927, ko se je Kulturbund obnovil, je v državi delovalo 29 skupin, leta 1932 pa 82.[51] Aprila 1938 je štel že 320 krajevnih skupin. V Sloveniji se je v Kulturbund preneslo težišče udejstvovanja Nemcev iz številnih nemških pevskih, športnih in gasilskih društev, čitalnic in čitalniških krožkov.

Nacionalsocialistične ideje so med Nemci v Jugoslaviji hitro našle somišljenike, v glavnem med mladimi intelektualci, ki so z njimi prišli v stik in jih prevzeli med študijem v Nemčiji.[52] Na staro tradicionalno usmerjeno vodstvo Kulturbunda, ki je želelo voditi avtonomno nacionalno in kulturno politiko nemške manjšine v Jugoslaviji, ne vmešajoč se v trenutno politiko, so izvajali močan pritisk. Spori med t. i. obnovitelji, obnoviteljskim gibanjem (Erneurungsbewegung), t. j. simpatizerji nacionalsocializma in vodstvom Kulturbunda so postajali vse močnejši in agresivnejši. Kljub ostrim meram proti obnoviteljem in njihovim izključitvam[53] je navdušenje nad nacionalsocialističnimi idejami oz. z obnoviteljskim gibanjem zajemalo vedno večji del članstva. K temu so pripomogli gospodarski in politični uspehi nacistične Nemčije, ki jim je pri tem izdatno pomagala prek svojih najrazličnejših organizacij. Leta 1939 so obnovitelji prevzeli

---

49 Po tem, ko so glavne pozicije med jugoslovanskimi Nemci prevzeli nacizmu naklonjeni ljudje, in ker je Nemčija bojkotirala in napadala Društvo narodov, je delovanje Nemške lige za Društvo narodov postalo odveč in je prenehalo z delom; Biber, Nacizem, 38.

50 Leta 1924 je od 123 organizacij bilo kar 109 v Vojvodini, 13 v Sremu in 1 v Kočevju.

51 Biber, Nacizem, 33–35.

52 Nemški študentje iz Jugoslavije, Madžarske in Romunije so bili na nemških univerzah deležni izredne pozornosti in vzgoje; študirali so predvsem politično ekonomijo in agronomijo. Gmotno jih je podpiral VDA: Volksbund für das Deutschtum im Ausland, pa tudi Deutsche Studentenschaft, Reichsjugendfärung, Auslandsorganisation.

53 Vodstvo, ki je imelo sicer pravico razpustiti krajevne organizacije, nelojalne staremu zveznemu vodstvu, je v letih 1935 in 1936 razpustilo devetnajst skupin. Kljub temu vzpona obnoviteljev niso uspeli zatreti.

oblast, staro, Jugoslaviji lojalno vodstvo, pa je moralo zapustiti položaje.[54] Podoben razplet se je zgodil tudi med nemškimi skupinami v Romuniji in Madžarski. Jugoslovanske oblasti se obnoviteljem, ki so pri svojem delu vse bolj oponašali metode svojih vzornikov v Nemčiji, niso dovolj energično uprle.

Na Slovenskem se je nacistično gibanje med nemško manjšino začelo širiti razmeroma zgodaj. Nacionalsocialistični prevzem oblasti v Nemčiji l. 1933 je bil pri velikem delu nemške manjšine sprejet z navdušenjem. Že na pomlad 1933 so se na hišah v Kočevju in na Kočevskem začeli pojavljati kljukasti križi, mnogi Nemci v Celju in drugih štajerskih mestih so se začeli pozdravljati s Heil Hitler in nositi značke s kljukastim križem, organizirale so se ilegalne vaške knjižnice z nacistično literaturo, pod pretvezo strokovnega študija se je v rajhu politično vzgajala mladina, skupinsko se je poslušalo nemška radijska poročila in Hitlerjeve govore, organizirali so se t. i. domači vaški večeri, tajni sestanki, izleti, na katerih so povzdigovali nacionalsocialistične ideje.

Po neuspelem poskusu nacističnega državnega prevrata v Avstriji l. 1934 je veliko avstrijskih prevratnikov našlo zatočišče v Sloveniji in na Hrvaškem.

Nacistične ideje so prevzemale tudi krajevne organizacije Kulturbunda v Sloveniji. Število krajevnih skupin se je povečalo zlasti pred volitvami l. 1935. Zaradi vedno odkritejše nacistične usmerjenosti je oblast potem, ko je posle notranjega ministrstva prevzel Anton Korošec, v letih 1935–1936 razpustila večino, do l. 1939 pa skoraj vse krajevne skupine Kulturbunda v Sloveniji, kar je kvarilo navidezno harmonijo nemško-jugoslovanskih odnosov in zadovoljiv položaj nemške manjšine na drugih območjih v času vedno bolj pronemško naravnane Stojadinovičeve vlade, saj v Vojvodini praktično v tem času niso razpustili nobene organizacije. Vendar nacifikacije dela nemške manjšine v Sloveniji oblasti s temi ukrepi niso uspele zatreti. S prepovedjo Kulturbund ni prenehal z delom, svoje vrste je strnil v legalno dovoljenih pevskih društvih, športnih organizacijah in v nemških evangelijskih cerkvenih občinah ter v vrsti ilegalnih nacističnih organizacij. V večini krajevnih organizacij Kulturbunda na Slovenskem so bili v vodstvu že privrženci obnoviteljskega gibanja. Ti so izpolnjevali navodila, ki so prihajala iz Nemčije, zlasti od Volksbund für das Deutschtum im Ausland in Volksdeutsche Mittelstelle iz Berlina, ki je bila zadolžena za nemško manjšino v Sloveniji.

Na Kočevskem je nacistično gibanje širila študentska zveza Deutsche Studentenschaft, Aussenstelle für Südslawien, zlasti pa študentje münchenske univerze. Med konservativno in katoliško usmerjenimi kočevskimi Nemci so nacistične ideje širili previdneje. Vendar pa nacističnih idej na Kočevskem niso širili le tujci. Posebno vlogo so nacisti namenili kočevskim krošnjarjem (ki so bili v ta namen tudi skrbno izbrani), ki so po 1. svetovni vojni v večjem številu krošnjarili po Nemčiji, saj so jim vrata v naslednice avstro-ogrske monarhije ostala zaprta (obiskovanje posebnih nacističnih tečajev predvsem v Dresdnu in Münchnu). V letih 1937 in 1938 so v Ulmu ustanovili šolo, namenjeno izključno kočevskim kmetovalcem, da bi jih strokovno in idejno izšolali in usposobili za bodoče vodstvo kočevskih Nemcev. Po vrnitvi bi se ti namreč strokovno uveljavili, pridobili vpliv pri prebivalstvu, ki bi ga nato vzgajali v nacističnem duhu, kar se je nato deloma tudi uresničilo. Med tistimi, ki so jih v Nemčiji pripravljali za prevzem vodstva, sta bila tudi kasnejša voditelja Wilhelm Lampeter in Martin Sturm.[55]

---

54 Osebe, kot predsednik Johann Keks in dr. Stefan Kraft morajo oditi, nadomestijo jih Franz Hamm, dr. Josef Trischler in dr. Sepp Janko.

55 Biber, Nacizem, 113–115; Biber, Kočevski Nemci, 31; Suppan, Zur Lage der Deutschen in Slowenien zwischen 1918 und 1938, 222.

Nacifikacija Nemcev je še hitreje napredovala po priključitvi Avstrije k nemškemu rajhu, ko je Slovenija postala njena soseda in s tem še bolj izpostavljena nacionalnosocialistični propagandi, zlasti pa še ob zloglasni sudetski krizi in popuščanju zahodnih velesil na konferenci v Münchnu septembra 1938.[56] Po anšlusu leta 1938 so nacistično usmerjeni pripadniki nemške manjšine, kot je zapisal dr. Dušan Biber, "kljukasti križ na Karavankah mnogokrat povsem resno pojmovali kot prvo stopnjo do lastne osvoboditve".[57] Skrajna gesla, kot je npr.: "Die Windischen am Strick", napisan na slovenski osnovni šoli v Lokavcu,[58] so seveda pri Slovencih utrjevala prepričanje, da sožitje med obema narodoma ni mogoče.

Upanja in želje pripadnikov nemške manjšine, da bodo kmalu združeni z nemškim rajhom, so postajala vedno večja in množičnejša. Odnosi med Slovenci in Nemci so se zaostrovali. Že kar javne množične nacistične manifestacije in izpadi so se množili zlasti od pomladi 1939 in po nacistični okupaciji Češke. Hitlerjev 50. rojstni dan so recimo številni kočevski Nemci proslavili s kresovi in raketami, praznovanji po gostilnah, prepevanji nacističnih bojnih pesmi itd.[59]

Obnovo SDKB so oblasti v Sloveniji dovolile oktobra 1939, ko se je 2. svetovna vojna že začela in se je Jugoslavija znašla v nevarnem zunanjepolitičnem položaju in glede na reprociteto, odkar so nacistične oblasti odobrile pravila Slovenske prosvetne zveze na Koroškem. Povsem odkrita in javna nacistična dejavnost je ob nemških zmagah zelo porasla, zlasti po kapitulaciji Francije. Vodstvo SDKB je po vzgledu na oddelke SA v Nemčiji ustanovilo tudi uniformirane polvojaške oddelke Volksdeutsche Mannschaft.

Na začetku l. 1941 je bilo pod pokrajinskim vodstvom SDKB za Dravsko banovino več kot 50 krajevnih skupin z več kot 12.000 člani. Posebno številčno zastopani so bili kočevski Nemci.[60]

Okupacijo in razkosanje Slovenije l. 1941 so Nemci dočakali strnjeno organizirani v SDKB, polvojaško izurjeni v Volksdeutsche Mannschaft in večinoma prežeti z nacistično ideologijo. Njihov odnos ob napadu na Jugoslavijo in kasnejša pripravljenost kočevskih in ljubljanskih Nemcev za preselitev v rajh sta zato razumljiva.

Sodelovanje z nemško obveščevalno službo, prevzem oblasti še pred prihodom nemških čet v nekaterih mestih, aktivno sodelovanje pri množičnem izganjanju Slovencev in pri drugih okupacijskih ukrepih, pomembna vloga v nemški aneksionistični in raznarodovalni politiki[61] so zato po drugi svetovni vojni pripeljali do prepričanja o

---

56 Tone Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945, Maribor 1968 (dalje: T. Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika), 560.

57 Biber, Nacizem, 140.

58 Biber, Nacizem, 143.

59 Eden od voditeljev novega, nacistično usmerjenega vodstva kočevskih Nemcev, Martin Sturm je 13. aprila 1939 iz Gradca poslal Hitlerju brzojavko s prošnjo, naj južno Štajersko in Kočevsko priključi k Nemčiji.

60 T. Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, 567.
Vzroki za tako množično vključevanje predvsem kočevskih Nemcev v Kulturbund so bili v prizadevnosti vodstva, ki si je na eni strani z zanimanjem za gospodarska vprašanja pridobilo velik vpliv med kočevskimi kmeti, na drugi strani pa s propagando o veliki Nemčiji, nemški vzajemnosti, enotnosti ipd., ki je ob nemških zmagah v Evropi krepilo čut povezanosti Nemcev na Kočevskem z milijoni drugih Nemcev, in v pomirljivem stališču nemške duhovščine do širjenja nacističnega gibanja.

61 Več v Tone Ferenc, Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno, V: "Nemci" na Slovenskem (dalje: T. Ferenc, Nemci na Slovenskem), 99–144; T. Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika; isti, Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941–1945 – Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941–1945, Maribor 1980.

njihovi kolektivni krivdi (kar je bil sicer tedaj splošen evropski proces[62]) in posledično do izgona in drugih ukrepov, ki so jih izvedle povojne jugoslovanske in slovenske oblasti.[63] Ocenjevanje ravnanja Nemcev in predvideni ukrepi so bili pri vseh političnih taborih v Sloveniji podobni,[64] dejstvo, da je iz vojne kot zmagovalna sila izšla Osvobodilna fronta oziroma Komunistična partija Slovenije, pa je nacionalnemu obračunu dalo tudi razredni pridih. Zgolj ugotovimo lahko, da je "s civilizacijskega vidika za oba naroda gotovo poraz, da nista zmogla skupnega življenja na istem prostoru, čeprav je takih primerov v Evropi žal še mnogo",[65] vendar hkrati – kljub spremenjenim razmeram v Evropi (ali pa prav zaradi njih) – ne smemo pozabiti, kaj so v tem tragičnem mednacionalnem obračunu z globokimi zgodovinskimi koreninami vzroki in kaj posledice. Tisto, kar je v zvezi z nemško manjšino danes bistveno, ni več razjasnjevanje zgodovinskih dejstev, ampak aktualno politično vprašanje, ki zadeva vprašanje premoženja in ponovne vzpostavitve nemške oziroma t. i. "staroavstrijske" manjšine na Slovenskem. V tem kontekstu je to eno od ključnih političnih vprašanj slovensko-avstrijskih odnosov.

62 Več v Dušan Nećak, "Nemci" na Slovenskem 1945–1955 v luči nemških in avstrijskih dokumentov, V: "Nemci" na Slovenskem, 211–213; isti, Nekaj osnovnih podatkov o usodi nemške narodne skupnosti v Sloveniji po letu 1945. Zgodovinski časopis, 47/1993, št. 3; Gerhard Seewann, Proces izgona med drugo svetovno vojno in po njej na podlagi britanskih virov, V: "Nemci" na Slovenskem, 335–343.

63 Božo Repe, Nemci na Slovenskem po drugi svetovni vojni, V: "Nemci" na Slovenskem (dalje: Repe, Nemci na Slovenskem), 145–172.

64 T. Ferenc, Nemci na Slovenskem, 99–144; Repe, Nemci na Slovenskem, 145–172.

65 Prav tam, 170.

MITJA FERENC, BOŽO REPE

DIE DEUTSCHE MINDERHEIT IN SLOWENIEN IN DER ZWISCHENKRIEGSZEIT

Geschichtliche Abhandlung und Bewertungen

Die Lage der deutschen Minderheit und die slowenisch-deutschen Beziehungen zwischen den beiden Kriegen wurden in der wissenschaftlichen und fachlichen Literatur (sowohl in der österreichischen als auch in der slowenischen) sehr ausführlich behandelt, und im Bereich der Forschung ist es ziemlich schwierig, hier etwas Neues hinzuzufügen. Das bezeugt auch die Analyse der bisherigen Abhandlungen, die Janez Cvirn im Sammelband Nemci na Slovenskem [Deutsche in Slowenien] im Kapitel Nemško (avstrijsko) in slovensko zgodovinopisje [Deutsche (österreichische) und slowenische Geschichtsschreibung] über die Deutschen in Slowenien (1848-1941) veröffentlichte.[1] In diesem Sammelband, sicherlich eines der grundlegendsten und ausführlichsten Werke über die Geschichte der Deutschen in Slowenien im 20. Jahrhundert (obwohl sich die Überschrift auf den Zeitraum 1941-1955 begrenzt), wurde auch ein Überblick über die bedeutendste Literatur im Zusammenhang mit der behandelten Problematik veröffentlicht.[2] Wie wir feststellen können, hat Dr. Dušan Biber in seinem Werk den Zeitraum zwischen den beiden Kriegen am ausführlichsten behandelt.[3] Der Großteil der späteren Abhandlungen stützt sich darauf, und die slowenische Geschichtsschreibung unterscheidet sich vor allem durch die weichere oder härtere Interpretation der Nazifizierung der deutschen Minderheit bzw. der einzelnen Schichten innerhalb dieser Minderheit sowie durch die Bewertung des Verhaltens der slowenischen (jugoslawischen) Obrigkeit gegenüber der Minderheit. Auch die österreichische Geschichtsschreibung ließ dieser Problematik ziemlich große Bedeutung zukommen. Die Interpretationen fallen jedoch unterschiedlich aus, und bei einigen Autoren können wir eine Tendenz zur Abschwächung der Bedeutung der Nazifizierung der Minderheit zwischen den beiden Kriegen erkennen. Sie neigen dazu, ihr Nachkriegsschicksal außerhalb des Kontextes der geschichtlichen Geschehnisse (als Folge des Verhaltens während des Zweiten Weltkriegs und ohne Berücksichtigung der damaligen Politik der Großmächte in Bezug auf die deutschen Minderheiten) zu stellen und den Kommunismus mit dem Nationalsozialismus gleichzusetzen.[4]

---

1 "Nemci" na Slovenskem 1941-1955: Projektergebnisse: Projektleiter und Hg. Dušan Nećak. (im folgenden: "Nemci" na Slovenskem), Ljubljana 1998, S. 23–37.

2 Ebd., S. 38–52.

3 Dušan Biber: Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941 (im folgenden: Biber, Nacizem), Ljubljana 1966. Siehe auch die Beiträge desselben Autors: Kočevski Nemci med obema vojnama, Zgodovinski časopis, 17/1963, (im folgenden: Biber, Kočevski Nemci), S. 23–42.; Pregled izvora za pitanje jugoslovensko-nemačkih odnosa 1933-1941, Jugoslovenski istorijski časopis, 1963, Nr. 1, S. 59–72; Britanska diplomatska poročila o nemški manjšini v Jugoslaviji v letih 1933-1945, Prispevki za novejšo zgodovino, 35/1995, Nr. 1–2, S. 97-102.

4 Siehe z. B. Stefan Karner: Nemško govoreča narodna skupnost v Sloveniji in AVNOJ: Avstrija – Slovenija, preteklost in sedanjost, Cankarjeva založba, Wieser Verlag, Ljubljana – Klagenfurt 2002, S. 97–108. Der Autor sieht das Hauptproblem für die "Spannungen" in der "Abspaltung" der südsteirischen Gebiete in

Zahlenmäßige Stärke der Deutschen zwischen den beiden Weltkriegen

Mit dem Zerfall der Österreichisch-ungarischen Monarchie gerieten die Deutschen in allen Nachfolgestaaten, außer in Österreich, in die Position einer nationalen Minderheit. In den ost- und südosteuropäischen Staaten lebten etwa 7,5 Millionen Deutsche, die meisten in der Tschechoslowakei, in Rumänien, Ungarn, Polen, in der Sowjetunion und in den baltischen Staaten.

Auf dem Gebiet des Königreichs der Serben, Kroaten und Slowenen (SHS) lebten nach den Ergebnissen der Volkszählung im Jahre 1921 ca. 12 Millionen Menschen, davon eine halbe Million, d. h. etwa 4% mit deutscher Muttersprache. Sie waren die zahlenmäßig stärkste Minderheit, jedoch waren sie auf verschiedene Gebiete verteilt, ohne gemeinsame Traditionen und Verbindungen. Mit Ausnahme der Deutschen in Slowenien hatten sie auch kein ausgeprägtes nationales und politisches Bewusstsein. In den einzelnen Gebieten des neuen Staates unterschieden sie sich durch ihre Herkunft und soziale Zusammensetzung und auch durch ihre wirtschaftliche, kulturelle und politische Entwicklung.[5]

In größerer Anzahl waren die Deutschen in vier Gebieten vertreten: sie lebten größtenteils in der Vojvodina (63%), auf kroatischem Gebiet mit Slawonien und Sriem (25%), in Bosnien und der Herzegowina (4%) und in Slowenien (8%). Die Deutschen siedelten sich in unterschiedlichen Zeiträumen in diesen Gebieten an.

Die deutsche Wohnbevölkerung, die vor dem Zweiten Weltkrieg auf slowenischem Gebiet lebte, kam auf drei Arten ins slowenische Nationalgebiet:

Die deutsche politische Obrigkeit brachte die deutschen weltlichen und kirchlichen Herren nach Slowenien. Später gesellten sich noch deutsche Bürger hinzu, und in den letzten Jahrhunderten noch Vertreter des Großunternehmertums und der intellektuellen Berufe. Diese Deutschen wohnten vor allem in Städten und Märkten, wo sie vor allem als Hausbesitzer, Industrielle, Angehörige freier Berufe, Gewerbetreibende und Großgrundbesitzer, mancherorts aber auch als Landwirte lebten.

Die zweite Gruppe bilden diejenigen Deutschen, die im Mittelalter, in der sog. Rovte-Kolonisierung (rovtarska kolonizacija) nach Slowenien übersiedelten. Es handelte sich hierbei vor allem um Agrarbevölkerung: Die Gottscheer Deutschen, die sich nach 1330 ansiedelten und als deutsche Insel ihr deutsches Bewusstsein beibehielten, und die sog. Deutschen in der Soriška planina, die nach dem 13. Jahrhundert ins Tal der Selška Sora übersiedelten und größtenteils inmitten der slowenischen Bevölkerung bereits ihr deutsches Bewusstsein verloren hatten.

Zur dritten Gruppe können wir diejenigen Deutschen zählen, die durch den Vertrag von St. Germain vom mehr oder weniger geschlossenen deutschen Gebiet abgetrennt

---

den Jahren 1918/19, in der Politik der "Slowenisierung" der jugoslawischen Obrigkeit zwischen beiden Weltkriegen (die Deutschen seien "innerhalb einiger Monate aus einer Nation eine unterdrückte Minderheit im SHS-Staat unter serbischer Dominanz" geworden), in der "Germanisierungspolitik" zur Zeit der nationalsozialistischen Besatzung der nördlichen slowenischen Gebiete zwischen 1941 und 1945, in der Vertreibung und "in dem Versuch der Auslöschung der deutschsprachigen Minderheit auf der Grundlage der AVNOJ-Beschlüsse nach 1945" sowie in der "ideologischen Spannung wegen der jugoslawischen kommunistischen Regierung unter Tito". Für die Flucht und die Ausweisung der Deutschen nach dem Zweiten Weltkrieg verwendet er den Terminus "Genozid" (diesen Begriff verwendet die slowenische Geschichtsschreibung nicht einmal für die nationalsozialistische Okkupationspolitik in der Zeit des Zweiten Weltkriegs, sie spricht vielmehr vom "Ethnozid"). Der Autor erwähnt nicht einmal mit einem einzigen Satz das Problem der Nazifizierung der Minderheit, das Wirken gegen die slowenischen Landsleute, die Zusammenarbeit im nationalsozialistischen Okkupationsapparat und die Umsiedlung der Gotscheer Deutschen auf die Bauernhöfe vertriebener Slowenen als Hauptursachen für den Nachkriegs-"Genozid".

5 Biber: Nacizem, S. 11.

waren. Es handelt sich hierbei um die sog. Deutschen im Apaško polje/Abstaller Feld, die durch die Grenze an der Mur von der Obersteiermark abgeschnitten wurden, und um die Deutschen in vier Dörfern südlich des Baches Kučnica im nordwestlichen Teil von Prekmurje/Übermurgebiet, wo die Staatsgrenze entlang dieses Baches gezogen wurde.[6]

In Slowenien

Nach der österreichischen Zählung von 1910 lebten in den Gebieten, die später an das Königreich SHS angeschlossen wurden, 106.377 Menschen mit deutscher Umgangssprache. Der Großteil, d. h. 69% wohnten in der Untersteiermark, vor allem in Städten und Märkten, insbesondere in den drei autonomen Städten Maribor/Marburg, Celje/Cilli, Ptuj/Pettau, und im Apaško polje/Abstaller Feld. Etwas über ein Viertel (26 %) lebte in Krain, vor allem in Kočevsko/Gottscheer Land und in Ljubljana/Laibach, (ungefähr 3%) und ca. 2% in Kärnten im Mežiška dolina/Mießtal und im Prekmurje/Übermurgebiet.

Anzahl der Deutschen in Slowenien bei der Volkszählung von 1910, 1921 und 1931

	1910	Anteil in %	1921	Anteil in %	1931	Anteil in %
STEIERMARK/ ŠTAJERSKA	72.911	14,5	21.786	4,4	12.653	2,3
Celje	4.625	66,8	859	11,1	449	5,9
Maribor/Marburg	22.635	80,9	6.595	21,5	2.741	8,3
Ptuj	3.672	79,3	968	21,8	559	13,1
Abstaller Feld/ Apaško polje	cca. 6.000	65,0	4.847	52,5	2.921	30,2
KRAIN	27.885	5,3	16.457	3,5	14.834	2,7
Ljubljana/Laibach	6.742	14,5	1.826	3,4	1.729	2,9
Gottschee/ Kočevska (Südinsel)	17.016	88,8	12.610	70,5	11.775	65,4
KÄRNTEN/ KOROŠKA Mießtal/ Mežiška dolina	3.076		745 (Bezirk Prevalje)	4,9	1.037 (Bezirk Dravograd)	3,2
ÜBERMURGEBIET/ PREKMURJE	2.079		2.540	2,8	1.489	1,6
INSGESAMT	**106.377**	**9,4**	**41.514**	**3,93**	**28.998**	**2,53**

Die erste Volkszählung im Königreich SHS im Jahre 1921 zeigt, dass die Anzahl der Deutschsprachigen in Slowenien (es wurde nach der Muttersprache und nicht mehr nach der Umgangssprache gefragt) auf 41.514 Personen zurückgegangen ist, d. h. um etwa 60%. Der stärkste absolute und auch bedeutsamste Rückgang der deutschsprachigen Bevölkerung machte sich in der Steiermark bemerkbar, vor allem in den Städten Celje, Ptuj und Maribor.[7] Nach der Volkszählung von 1910 stellte die "deutsche" Bevölkerung ca. 10% der Gesamtbevölkerung, nach der Zählung von 1921 insgesamt etwas weniger als 4% und im Jahre 1931 dann 2,5%.[8]

Den Hauptgrund für den statistischen Rückgang des Deutschtums müssen wir in der

6 Fran Zwitter: Nemci na Slovenskem, Sodobnost, 6, 1938, S. 483–497

7 In diesen drei Städten verringerte sich die Anzahl um insgesamt 22.000 Personen.

8 Vgl. Vladimir Klemenčič: Nemci v statistiki v jugoslovanski Sloveniji med obema vojnama, Zgodovinski časopis, 1986/4, S. 467.

Art der Volkszählungen in Österreich und im Königreichs SHS suchen (Umgangssprache oder Muttersprache; die Definition, was Muttersprache ist),[9] in der Auswanderung der deutschen Bevölkerung (vor allem der gebildeten Stadtbürger, die durch die Maßnahmen der Behörden ihre Existenz verloren) und in der Absicht der slowenischen Behörden, zahlreiche deutschdenkende Einzelpersonen (die sog. "Deutschtümler") zurück zum Slowenentum zu führen.[10] Dies gilt jedoch nicht für alle deutschen Gebiete gleichermaßen. Ein erheblicher Grund für den zahlenmäßigen Rückgang der Deutschen in Kočevje war die Auswanderung aus wirtschaftlichen Gründen. In demografischer Hinsicht war die deutsche Agrarinsel im Gottscheer Land auch nach dem 1. Weltkrieg (zwar in geringerem Maße) immer noch Gebiet ständiger deutscher Auswanderungen.[11]

Obwohl die Statistiken problematisch sind, können wir feststellen, dass es bereits zu Beginn der dreißiger Jahre ungefähr 30.000 Angehörige der deutschen Volkszugehörigkeit gab (nach der offiziellen Zählung von 1931 waren es 28.998[12] und nach der privaten Zählung von 1928 waren es 32.578).[13] Nach den Angaben des Statistikamts des Kulturbundes lebten 1941 in Slowenien insgesamt 28.075 Volksdeutsche. Aber die deutschen Organisationen beharrten bis Ende der dreißiger Jahre öffentlich darauf, dass es in Slowenien ca. 111.000 Deutsche gab (es werden auch Zahlen zwischen 50.000 und 70.000 angeführt).[14]

Die rechtliche und politische Situation nach dem Übergang in den jugoslawischen Staat

Rechtlich sicherte die Pariser Friedenskonferenz den Deutschen im neuen jugoslawischen Staat einen minimalen Minderheitenschutz zu, und das Königreich SHS musste in diesem Zusammenhang auch einen Sondervertrag über den Schutz der nationalen Minderheiten unterzeichnen, was aber in der Vidovdan-Verfassung nicht festgelegt wurde.[15] Damit sollten allen Staatsbürgern die gleichen staatlichen und politischen Rechte, der gleiche Zugang zu den öffentlichen Diensten und Berufen sowie der freie Gebrauch der Sprache der Minderheiten im öffentlichen Leben zugesichert werden. Der Staat verpflichtete sich, das öffentliche Minderheitenschulwesen in der Sprache der Minderheiten dort zu regeln, wo eine ausreichende Anzahl von Angehörigen

---

9 Während bei der Volkszählung von 1921 nach der "Muttersprache" gefragt wurde, wurde in Österreich ab 1880 "die Umgangssprache" der Bevölkerung erhoben. Die Erhebungen nach der "Umgangssprache" fielen zugunsten der wirtschaftlich und politisch vorherrschenden Gruppen aus, bis 1918 waren dies, vor allen in den Städten und Märkten der Untersteiermark (Spodnja Štajerska) und im Kärntner Mießtal (Mežiška dolina), die Deutschen.

10 Trotz der neuen Kriterien für die Muttersprache galten bei der Zählung im Jahre 1921 nur diejenigen als Deutsche, die den Eltern nach Deutsche waren. Die Zugehörigkeit zur deutschen Muttersprache wurde jedoch nicht denjenigen zuerkannt, die nach den Feststellungen der Volkszähler slowenischer Herkunft waren und sich aus irgendeinem Grund für das deutsche nationale und kulturelle Bewusstsein entschieden hatten.

11 So verringerte sich die Anzahl der "Deutschen" im damaligen slowenischen Gebiet um ca. 60% und im Gottscheer Land, trotz des Rückgangs der Gesamteinwohnerzahl (um ca. 7%), lediglich um 26%.

12 Davon waren 25.054 jugoslawische Staatsbürger und 3.944 Ausländer, vor allem Österreicher.

13 Janez Cvirn: Nemška manjšina na Slovenskem 1918-1941; In "Nemci" na Slovenskem (im folgenden: Cvirn, "Nemci" na Slovenskem), S. 62–68.

14 Dušan Biber, Nacizem, S. 17, 20, 21.

15 In der Vidovdan-Verfassung bezog sich auf die Minderheiten nur Artikel 16, der den "Minderheiten anderer Volksstämme und Sprache" grundsätzlich das Recht auf Schulbildung in der Muttersprache zu den gesetzlich vorgesehenen Bedingungen zusicherte. Das Gesetz über öffentliche Schulen erschien erst im Jahre 1929.

der Minderheiten lebte. In der innerstaatlichen Rechtsordnung Jugoslawiens wurden jedoch die Rechte der nationalen Minderheiten lediglich auf individueller Ebene und nicht auf kollektivem Niveau zugesichert. Die Erfüllung der Vertragsbestimmungen ließ bis zum Zweiten Weltkrieg sehr zu wünschen übrig.

Nach dem Zerfall von Österreich-Ungarn gerieten die Deutschen im neuen Staat in eine völlig andere Situation, die sich von Siedlungsgebiet zu Siedlungsgebiet stark unterschied. Die größten Veränderungen erlebten die Deutschen in Slowenien. Im Vergleich zu den anderen deutschen Gruppen im Staat, war die Lage der Deutschen in Slowenien, trotz ihrer geringen Anzahl, bisher verhältnismäßig sehr bedeutend und wirtschaftlich stabiler als anderswo.

Mitte Dezember 1918 entließ die slowenische Landesregierung die meisten österreichischen Staatsbeamten, Lehrer und Professoren mit deutscher Nationalität aus ihren Ämtern. Sie blieben praktisch über Nacht ohne Verdienstmöglichkeiten und waren dazu gezwungen, mit ihren Familien über die Grenze nach Österreich auszuwandern. Gleichzeitig übte sie Druck auf die deutschen Unternehmer aus, die deutschen Beamten und Arbeiter zu entlassen.[16] Nach einigen Einschätzungen soll es sich hierbei um ca. 30.000 Personen gehandelt haben.[17]

Ein solches Verhalten der Behörden und der Bevölkerungsmehrheit gegenüber der deutschen Minderheit in Jugoslawien wurde vom Germanisierungsdruck und der privilegierten Stellung der Vertreter der deutschen Nationalität in der Zeit der Donaumonarchie beeinflusst. Die ganze Zeit über, bis zum Zerfall von Österreich-Ungarn, befanden sich die Deutschen in der Staatsverwaltung und in der Administration in Führungspositionen, in Schlüsselpositionen in der Wirtschaft, usw.

Dieses Verhalten der Obrigkeit, vor allem der Schulbehörden, in der Zwischenkriegszeit bezeichneten einige deutsche Autoren als Slowenisierung der deutschen Minderheit. Jedoch können wir diese Veränderungen im neuen jugoslawischen Staat auch als Bemühungen um die Beseitigung der Folgen der Assimilierung aus der Zeit der Österreichisch-ungarischen Monarchie sehen.

Der Druck auf die deutsche Minderheit verringerte sich auch nicht zu Beginn der zwanziger Jahre. Der Grund dafür war vor allem die komplizierte politische Situation, d. h. die Kämpfe um die Nordgrenze, die Verhandlungen auf der Friedenskonferenz und später die Vorbereitungen auf die Kärntner Volksabstimmung, der ungünstige Ausgang der Volksabstimmung sowie die schlechte Situation der Kärntner Slowenen in Österreich. All diese Gründe förderten die unterschiedlichen repressiven Maßnahmen gegen die deutsche Minderheit und trugen dazu bei, dass bis 1921 die Deutschen in Slowenien fast keine politischen Rechte mehr hatten.[18]

Die jugoslawische Politik äußerte sich gegenüber der deutschen Minderheit durch:

- die Abschaffung von deutschen Privatschulen, die Einschränkung des deutschen Unterrichts auf Minderheitenabteilungen in staatlichen Schulen sowie die Abschaffung dieser Minderheitenabteilungen.
- die Auflösung der meisten deutschen Vereine.[19]

---

16 Biber, Nacizem, S. 27–32.

17 Gerhard Werner: Sprache und Volkstum in der Untersteiermark, Stuttgart 1935 (im folgenden: Werner, Sprache und Volkstum), S. 117.

18 Biber, Nacizem, S. 30–32.

19 Die SHS-Regierung löste die Niederlassungen des Deutschen Schulvereins in der Südsteiermark auf und schaffte zumindest vorübergehend die Mehrheit der deutschen Vereine ab. Die Anzahl der deutschen Vereine erlebte daraufhin in den ersten Jahren der Existenz Jugoslawiens ein wechselhaftes Schicksal. Die jugoslawischen Behörden lösten die deutschen Gottscheer Vereine auf und beschlagnahmten ihr Vermögen.

- die Einschränkung des Gebrauchs der deutschen Sprache im öffentlichen Leben sowie
- die Einschränkung des Besitzes von Ländereien im Grenzgebiet.

Aus diesen Gründen wanderten nach Ablauf der Optionsfrist die deutschen Minderheiten nach Österreich aus.[20]

In den zwanziger Jahren stand bei den Beziehungen zwischen Jugoslawien und Österreich die Minderheitenfrage im Vordergrund.

Als in den Jahren 1924/25 die jugoslawischen Behörden mehrere Maßnahmen gegen die deutschen Minderheiten ergriffen,[21] setzten sich die Vertreter der deutschen Minderheit für eine möglichst schnelle Regelung der Minderheitenfrage in Slowenien und Österreich nach dem Grundsatz der Gegenseitigkeit, im Einklang mit dem Grundsatz der kulturellen Autonomie, ein. Als es im Jahre 1928 klar wurde, dass sie die kulturelle Autonomie für beide Minderheiten nicht erreichen würden, rückte die politische Führung der Deutschen in Slowenien von alleine von dem Grundsatz der Reziprozität ab und versuchte auf anderem Wege, die Lage der deutschen Minderheit zu verbessern. Im April 1929 wollte sie mit der Denkschrift über die Position der Deutschen in Slowenien, die auf die deutschfeindlichen Maßnahmen der jugoslawischen Behörden nach 1918 verwies, auf die Minderheitendebatte vor dem Völkerbund einwirken. Im Jahre 1930 adressierte sie eine Sonderpetition an den Völkerbund in Zusammenhang mit dem Deutschen Haus (Nemška hiša) in Celje. Die Bundesleitung des Schwäbisch-deutschen Kulturbundes unterstützte die Beschwerden der slowenischen Deutschen und wies die jugoslawische Regierung darauf hin, dass die Behörden in Slowenien den Minderheitenvertrag verletzten. Wegen der außenpolitischen Annäherung an Deutschland, entschlossen sich 1930 die jugoslawischen Behörden, ihre Minderheitenpolitik zu ändern und gewährten ihnen bis Mitte der dreißiger Jahre, bis sich ihre Lage zu verschlechtern begann, entsprechenden Schutz.[22]

Zu Beginn der zweiten Hälfte der 30er Jahre versuchten die Vertreter der deutschen Minderheit in Slowenien die Idee von einer reziproken Regelung der Minderheitenproblematik in Slowenien und Österreich durchzusetzen. Wegen der zunehmenden nationalsozialistischen Ausrichtung und den irredentistischen Tendenzen waren solche Versuche zum Scheitern verurteilt.[23]

---

20 Werner, Sprache und Volkstum, S. 116.

21 Auflösung der zentralen deutschen Kulturorganisation Schwäbisch-deutscher Kulturbund mit der Erklärung, dass dies eine Vergeltungsmaßnahme gegen die Verfolgung der Slowenen in Kärnten sei; Beschlagnahmung des Vereinsvermögens mit der Begründung, dass die Organisation damit begonnen habe, politisch tätig zu werden; Übernahme des sog. Deutschen Hauses in Celje; Auflösung des Schul- und Lesevereins in Gottschee.

22 Mehr dazu siehe Tone Zorn: Kulturna avtonomija za koroške Slovence in nemška manjšina v Sloveniji med obema vojnama. Zgodovinski časopis, 28/1974, Nr. 3–4.

23 Biber, Nacizem, S. 103–105; 24. Cvirn, Nemci na Slovenskem, S. 93–95. Suppan, Zur Lage der Deutschen in Slowenien zwischen 1918 und 1938, Demogpraphie – Recht – Gesellschaft – Politik; In: Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848–1941, Wien – München 1988 (im folgenden: Arnold Suppan, Zur Lage der Deutschen in Slowenien zwischen 1918 und 1938), S. 222–224. Die Aktion wurde von den Gottscheer Deutschen geleitet (Denkschrift an den Ministerpräsidenten Dr. Milan Stojadinović mit den Forderungen nach mehr Rechten im Bereich des Schulwesens im August 1935, Veröffentlichung der prinzipiellen Grundsätze für die Regelung der Lage beider Minderheiten im November 1935). Dabei arbeiteten die Vertreter beider Minderheiten stets eng zusammen und einigten sich im August 1937 auf den endgültigen Text der Denkschrift, die sie daraufhin getrennt an die Behörden in Slowenien und in Kärnten adressierten, hinterher jedoch mussten sie vergeblich auf die Antwort der politischen Behörden aus Wien und Belgrad warten.

Die Schulproblematik

Die Schulverhältnisse unterschieden sich in den einzelnen Gebieten, wo Deutsche in Jugoslawien lebten. Slowenien hatte bei der Entstehung des jugoslawischen Staats bereits eine hoch entwickelte Schulorganisation mit Kindergärten, Grund-, Mittel-, Gewerbe-, Privatschulen und Lehrerseminaren. In anderen deutschen Gebieten hingegen gab es fast gar kein ausgebautes Schulsystem.[24]

Den größten und für die Minderheit nachteiligsten Unterschied zwischen dem Schutz im Einklang mit dem Friedensvertrag einerseits und der Praxis andererseits, stellte in Slowenien das Schulwesen dar. Die Nationalregierung Sloweniens entschied bald nach der Machtübernahme (am 16. 11. 1918), dass Slowenisch die Unterrichtssprache auf allen Schulen ist, Deutsch als Pflichtfach abgeschafft wird und nur als fakultatives Unterrichtsfach behalten werden kann. Bei einer ausreichenden Anzahl von schulpflichtigen Kindern (40) wurden den Minderheiten Minderheitenschulen mit der Staatssprache als Pflichtfach zugesichert. Die gleiche Voraussetzung galt auch für die andersprachigen Privatschulen mit Öffentlichkeitsrecht.[25] Das deutsche Minderheitenschulrecht war in Slowenien von zwei Kriterien abhängig: der ausreichenden Anzahl von Angehörigen der deutschen Minderheiten und dem Grundsatz der echten deutschen Nationalität. In Slowenien wurden langsam die deutschen Schulen auf Grund- und Mittelschulniveau abgeschafft bzw. die Abteilungen zumindest verkleinert. Bis zur Verabschiedung des Schulgesetzes von 1929 regelte der jeweilige Minister für Bildung die Minderheitenproblematik auf der Grundlage von Verordnungen. Im Jahre 1925 wurde die untere Grenze für die Öffnung von Minderheitenabteilungen in Grundschulen auf 30 Schüler herabgesetzt,[26] die gleiche Anzahl forderte auch das Gesetz über nationale Schulen von 1929, das jedoch ausnahmsweise auch 25 Schüler echter deutscher Nationalität zuließ.[27]

"Die Echtheit" der schulpflichtigen Kinder deutscher Nationalität wurde auf der Grundlage der so genannten Namensanalyse geprüft (nach 1921). Dies bedeutet, dass Kinder aus Mischehen nicht als "echt" anerkannt wurden und daher auch dem Unterricht

---

24 Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, Band V, Das Schiksal der Deutschen in Jugoslawien, Düsseldorf 1961, S. 21E, 22E.
Im Prozess der stetigen Magyarisierung vor dem Ersten Weltkrieg verloren die Deutschen in der Vojvodina alle ihre Erziehungseinrichtungen. Es blieben nur wenige konfessionelle Volksschulen erhalten, hauptsächlich in den evangelischen Gebieten. Ähnlich war es auch in Kroatien, wo die autonome kroatische Schulgesetzgebung ebenfalls dazu neigte, andere Völker zu assimilieren, jedoch unterdrückte sie nicht die deutschen Schulen. In der Vojvodina versuchten die vorgesetzten Behörden, die Deutschen für den neuen Staat zu gewinnen, indem sie in den magyarisierten Schulen mit deutschen Schülern, in den Kindergärten und in anderen Erziehungseinrichtungen die deutsche Sprache einführten. Auf beiden Gymnasien wurde ebenfalls Deutsch erneut als Unterrichtsfach eingeführt, die Gründung eines neuen Realgymnasiums wurde genehmigt und sogar die Einstellung von Lehrkörpern aus Österreich bzw. Deutschland erlaubt. Neue Volks- und Bürgerschulen wurden eröffnet, außerdem wurden noch zahlreiche deutsche Zeitungen gegründet.

25 Amtsblatt (Ur. l.) der Nationalregierung SHS in Ljubljana, Nr. 10–109 vom 20. 11. 1918, S. 20; Narte Velikonja: Razvoj šolske uprave. In: Slovenija v desetletju 1918–1928. Zbornik razprav iz kulture, gospodarske in politične zgodovine, Ljubljana 1928 (im folgenden: Velikonja, Razvoj šolske uprave), S. 711.

26 Fr. Fink: Zbirka važnejših novih naredb in odredb za osnovne in meščanske šole in učiteljišča v Sloveniji (im folgenden: Fink, Zbirka važnejših naredb). 5. zvezek, Ljubljana 1926, S. 124. Öffnung von Parallelklassen für Schüler der anderen Volkszugehörigkeit. Erlass des Bildungsministeriums vom 18. 6. 1925.

27 Pavle Flere: Zakon o narodnih šolah s kratko razlago in stvarnim kazalom ter z dodatkom predpisov drugih zakonov, ki so v zvezi z zakonom o narodnih šolah, Ljubljana 1929, S. 45.

in deutschen Klassen nicht beiwohnen durften.[28] Über die Anmeldung entschieden nicht die Eltern, sondern die Schulbehörden auf der Grundlage der Namens- bzw. Nachnamensanalyse. Damit legten sie die slowenische oder nicht-slowenische Form der Nachnamen fest. Diejenigen mit slowenisch klingenden Familiennamen wurden nicht in die deutschen Parallelklassen eingeschrieben. Nach den Protesten der deutschen Abgeordneten wurde diese Verordnung abgeschafft, zunächst in der Vojvodina, später dann in Slowenien, trotzdem kam es in der Praxis immer noch vor, dass sie vereinzelt angewandt wurde.[29] Auch aus diesem Grund ging die Anzahl der deutschen Schüler und der deutschen Grund- und Mittelschulen in den zwanziger Jahren stetig zurück.[30]

Nach der vertraulichen Anordnung des Bildungsministeriums von 1930, die der deutschen Minderheit Vergünstigungen einräumte, welche die anderen Minderheiten nicht hatten (eine Folge der Petition in Zusammenhang mit dem Deutschen Haus und die Annäherung Jugoslawiens an Deutschland), wurde die so genannte Namensanalyse abgeschafft, und die Kinder wurden aufgrund der Erklärungen ihrer Eltern in die deutschen Minderheitenschulen eingeschrieben. Die Umgangssprache in der Familie wurde zum entscheidenden Kriterium bei der Feststellung der Volkszugehörigkeit. Die Einschreibungen führten Sonderkommissionen durch, mit jeweils zwei Vertretern des Staates und der Minderheit. Bei uneinheitlicher Meinung entschied der Wunsch der Eltern. Es wurde ebenfalls festgelegt, dass in den deutschen Abteilungen das Schulfach Deutsch auch in der ersten und zweiten Klasse der höheren Grundschule unterrichtet wurde.[31] Der deutschen Minderheit wurden im Bereich Schulwesen in den Jahren 1930–1933 auch andere Zugeständnisse gemacht (Zulassung der im Juni 1931 gegründeten Schulstifung der Deutschen des Königreiches Jugoslawien, Bewilligung des deutschen Privatunterrichts, Verbesserung der Qualität der Lehrbücher in deutscher Sprache). Wir können behaupten, dass sich ihre Lage im Bereich des Schulwesens zumindest in formalrechlicher Hinsicht verbessert hat. Dies war das Ergebnis der Zusammenarbeit und des Abschlusses von Wahlabkommen mit der Regierungspartei. Einen Sondervorteil verschaffte die Regierung den Deutschen durch die Zulassung einer privaten deutschen Lehrerbildungsanstalt,[32] wo Professoren aus Deutschland unterrichteten, da das Gesetz die Gründung privater Lehrerbildungsanstalten im Allgemeinen verbot.[33] Mitte der zwanziger Jahre waren in Jugoslawien 171 deutsche Schulen in Betrieb und zu Beginn der dreißiger Jahre (1932) waren es 203. Auch die Anzahl der deutschen Schüler in diesen Schulen stieg stark an (von 32.000 auf 41.000). Jedoch besuchte immer noch ein Viertel der Kinder nicht die deutschen Schulen.[34]

Zumindest für Slowenien können wir jedoch feststellen, dass das deutsche Minderheitenschulwesen in Slowenien in den dreißiger Jahren weiterhin abbaute, vor allem in der zweiten Hälfte der dreißiger Jahre, obwohl in dieser Periode die jugoslawischen Behörden freundschaftliche Verbindungen mit dem deutschen Staat pflegten und die Angehörigen der deutschen Minderheiten besonderen Schutz genossen.

---

28 Fink: Zbirka važnejših naredb, II. zvezek, S. 72. Sprejemanje šolske mladine v nemške šole. Razpis višjega šolskega sveta z dne 27. 6. 1921.

29 Biber, Nacizem, S. 38.

30 Andrej Vovko: Nemško manjšinsko šolstvo na Slovenskem v obdobju stare Jugoslavije, Zgodovinski časopis, 40/1986, Nr. 3, S. 311–321 (im folgenden: Vovko, Nemško manjšinsko šolstvo).

31 France Ostanek: Manjšinske šole na slovenskem ozemlju. In: Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969, Ljubljana 1971, S. 629–640, S. 636.

32 Gegründet im Oktober 1931 in Zrenjanin und im Herbst 1933 nach Novi Vrbas versetzt.

33 Biber, Nacizem, S. 39.

34 Slovenski šolski muzej, (im folgenden SŠM) Statistika škola pod ministarstvom prosvete u školskoj godini 1925/26; Prosvetni glasnik, novembar 1927; vgl. Biber, Nacizem, S. 39.

Parallel zur Anzahl der Schüler sank auch die Anzahl der Lehrer und Professoren. Im Schuljahr 1930/31 waren noch 36 Minderheitenschulen mit 54 Minderheitenabteilungen tätig, die von 1.841 Schülern besucht wurden, 10 Jahre später gab es nur noch 14 Schulen mit 18 Abteilungen und 700 Schülern.[35] Die meisten befanden sich im Gottscheer Land, wo die deutsche Bevölkerung am geschlossensten siedelte.[36]

Weniger günstig war der Zustand an den Gymnasien und in den Bürgerschulen. Im Jahre 1932 gab es in der Donau-Banschaft lediglich in den Unterstufen von vier Gymnasien deutsche Parallelklassen. Diese besuchte nur ein Zehntel der ca. 1.800 deutschen Schüler in Jugoslawien, und etwas über ein Drittel ging auf private deutsche Bürgerschulen. In Slowenien wurden die deutschen Abteilungen in den Bürger- und Mittelschulen allmählich abgeschafft, so dass es mit dem Jahr 1925 keine mehr gab.[37]

Der Unterricht in den deutschen Minderheitengrundschulen, bzw. -abteilungen war auf der Grundlage der Gesetzesbestimmungen in den ersten vier Klassen auf Deutsch. Außer dem Pflichtfach Slowenisch wurden noch die Fächer Geografie, Geschichte, Gesang und Turnen auf Slowenisch unterrichtet. In der Tat veränderte sich zeitweilig der Anteil von Slowenisch und Deutsch als Unterrichtssprache in diesen Abteilungen, in den einzelnen Klassen und Fächern und in den gleichen Gebieten, im Durchschnitt aber hatten die ersten vier Klassen Deutsch als Unterrichtssprache und Slowenisch als Schulfach, die höheren Klassen, später nur noch die 7. und 8. Klasse, hatten Slowenisch als Unterrichtssprache mit Deutsch als Schulfach. Der Slowenischunterricht begann mit der dritten Klasse.[38]

"Die deutsche Wirtschaft" und die soziale Zusammensetzung der deutschen Minderheit

Nach den Bewertungen der Wirtschaftskraft und der Tätigkeiten der deutschen Minderheit in Jugoslawien/Slowenien müssen wir darauf hinweisen, dass die jugoslawischen/slowenischen Behörden nach Ablauf der ersten Umsturzjahre keine Maßnahmen ergriffen, um die wirtschaftliche Kraft der deutschen Minderheit abzu-

---

35 Mitja Ferenc: Die Stellung der Gottscheer Deutschen auf dem Gebiet des Schulwesens zwischen den beiden Weltkriegen. Festschrift. 80 Jahre Gottscheer Landsmannschaft Graz, Graz 1999, S. 105–13; Obwohl die Bildungsbehörden und einige Autoren (Ostanek) die Auflösung der deutschen Abteilungen mit dem Rückgang der Schüler deutscher Nationalität erklärten (im November 1935 gab es in Slowenien 2.287 Schüler deutscher Volkszugehörigkeit, im November 1939 waren es 2.036), ist Tatsache, dass alleine im Zeitraum zwischen 1935 und 1940 im Gottscheer Land 15 deutsche Abteilungen aufgelöst wurden. Den Grund dafür müssen wir auch darin suchen, dass die Behörde der Banschaft 1936 von den Kommissionen forderte, bei den Anmeldungen in die Minderheitenschulen Kinder slowenischer Herkunft und Kinder, in dessen Familien zu Hause slowenisch gesprochen wurde, obligatorisch in die slowenischen Abteilungen einzuschreiben. Des Weiteren forderte sie die konsequente Beachtung der Mindestanzahl für eine Minderheitenabteilung an der Schule die Versetzung der deutschen Lehrer aus Gottschee, den Einsatz von Lehrern mit schlechten Deutschkenntnissen sowie die Nichtbeachtung der Kinder fremder Staatsbürger.

36 SŠM, Stand des Schulwesens und der Lehrerschaft sowie der Unterrichts- und Kultureinrichtungen in Slowenien 1923, Stand des Schulwesens und der Lehrerschaft sowie der Unterrichts- und Kultureinrichtungen in der Drau-Banschaft 1934, Statistischer Überblick über das Schul- und Unterrichtswesen in der Drau-Banschaft für die einzelnen Schuljahre; Schulmappen; Vovko, Nemško manjšinsko šolstvo, S. 316.
In Slowenien gab es in der Zwischenkriegszeit ausgerechnet im Gottscheer Land die meisten Grundschulen bzw. Abteilungen mit deutscher Unterrichtssprache, was verständlich ist, da in der Gottscheer Sprachinsel die deutsche Bevölkerung am geschlossensten siedelte. Im Jahre 1923 gab es in Slowenien 36 Minderheitenschulen, davon 26 in Kočevje/Gottschee.

37 Velikonja, Razvoj šolske uprave, S. 739, Vovko, Nemško manjšinsko šolstvo, S. 318, 319.

38 Vovko, Nemško manjšinsko šolstvo, S. 317.

schwächen. Und auch die Maßnahmen in den ersten Umsturzjahren, bis hin ins Jahr 1922, waren eher gegen die ausländischen Staatsbürger als gegen die Deutschen gerichtet. Obwohl sich dies oftmals überschnitt, können wir sie nicht als deutschfeindliche Maßnahmen bezeichnen. Im Grunde wurde in der Zwischenkriegszeit in Jugoslawien/Slowenien eine freie, wirtschaftliche Tätigkeit zugesichert. Das Fundament dafür legten die beiden Verfassungen aus den Jahren 1921 und 1931. In Hinblick auf die wirtschaftlichen Bestimmungen ähneln einander diese Verfassungen ziemlich, teilweise sind sie sozusagen identisch. Beide legten den freien Abschluss von Verträgen im Wirtschaftsleben als selbstverständlich fest, insofern sie nicht im Gegensatz zu den gesellschaftlichen Interessen standen. Der Staat verpflichtete sich mit seinem grundlegenden Rechtsakt dazu, allen Staatsbürgern die gleichen Möglichkeiten für wirtschaftliche Aktivitäten zu schaffen, natürlich unabhängig von ihrer religiösen, nationalen oder politischen Überzeugung,[39] was in der regionalen Gesetzgebung ausführlicher geregelt war.

Die wirtschaftliche Macht der deutschen Minderheit schwand mit dem Jahr 1918, da sie vor allem im finanziellen Bereich auf der politischen Übermacht gründete. In den anderen Bereichen blieb alles so wie vor 1918, da auch der Staat nichts aktiv gegen die deutsche Minderheit im wirtschaftlichen Bereich unternahm.

Die Lage der Deutschen in Slowenien, vor allem in der Untersteiermark (Spodnja Štajerska), war, trotz ihrer geringen Anzahl, im Vergleich zu den anderen Deutschen im Staat, wirtschaftlich am stabilsten. Die Deutschen behielten den umfangreichen Großgrundbesitz und die Immobilien. In der Steiermark (Štajerska) waren sie in einigen Gebieten Eigentümer von mehr als der Hälfte der Weinberge und in den größeren Städten (Maribor, Celje, Ptuj) befanden sich 40 bis 60 % der Immobilien in ihrem Eigentum. Bedeutender und gefährlicher als der absolute Wert des deutschen Kapitals, vor allem in der slowenischen Steiermark, war ihr Einfluss auf die sozial abhängigen Slowenen (Winzer, Saisonarbeiter, Lehrlinge in Handel und Gewerbe, Wohnungsmieter, usw.).

Die soziale Zusammensetzung der Deutschen in der slowenischen Steiermark lag, nach den Angaben, die der deutsche Nachrichtendienst zu Beginn der vierziger Jahre gesammelt hatte, weit über dem jugoslawischen und auch dem slowenischen Durchschnitt. Während 1931 in Jugoslawien drei Viertel der Bevölkerung von der Landwirtschaft lebten, war es bei den Deutschen nur ein Siebtel. Ein Viertel der Deutschen in Slowenien lebte vom Gewerbe, ein Fünftel vom Handel und etwas weniger als ein Fünftel war freischaffend, 13% waren Arbeiter, etwas über 5% Beamte des öffentlichen Dienstes und Rentner, und 1,6% waren Industrielle.[40]

Anders als die Lage des Deutschtums in der Steiermark war die Situation im Gottscheer Land, wo die Gottscheer Deutschen[41] vor allem Bauern, Kleingewerbetreibende und Händler waren. Ein industriell und landwirtschaftlich unterentwickeltes und hauptsächlich mit Wald bedecktes Gebiet konnte jedoch nicht die gesamte Bevölkerung ernähren, daher beschäftigten sich viele seit jeher mit Hausieren (Landwirt-

---

39 Verfassung des Königreichs der Serben, Kroaten und Slowenen. Amtsblatt der Landesregierung für Slowenien Nr. 87/1921, S. 424; Verfassung des Königreichs Jugoslawien. Dienstanweisung der königlichen Verwaltung der Banschaft, Nr. 53/1931, S. 1110–1111, 1118; Siehe auch Zarjan Fabjančič, Ekonomska vloga države v Avstro-Ogrski, v Jugoslaviji po prvi in drugi svetovni vojni in v Sloveniji. In: Neven Borak (Hg.); Žarko Lazarević (Hg.), Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju, 1918–1945–1991, Ljubljana, 1996, S. 92-93; Smiljana Đurović: Državna intervencija u industriji Jugoslavije, 1918–1941, Beograd, 1986, S. 83–91.

40 Biber, Nacizem, S. 27, 29.

41 Mehr über die Gottscheer Deutschen siehe: Mitja Ferenc: Kočevska. Izgubljena kulturna dediščina kočevskih Nemcev/Gottschee. Verlorenes Kulturerbe der Gottscheer Deutschen, Ljubljana 1993.

schaft und Hausiererhandel schlossen sich gegenseitig aus) und wanderten ab Ende des 19. Jahrhunderts in großer Anzahl (viel stärker als aus den anderen Teilen Sloweniens) ins Ausland aus, vor allem in die USA. Die Produktivität der Bauernhöfe wurde immer schwächer, was sich im Rückschritt der Landwirtschaft, insbesondere der Viehzucht zeigte. In wirtschaftlicher Hinsicht war die Lage der Gottscheer Deutschen wesentlich schlechter als die der Deutschen in der Steiermark.

Politische und kulturelle Organisiertheit

Sobald die Optionsfrist[42] abgelaufen war, organisierte sich die deutsche nationale Minderheit in Jugoslawien auch politisch. Im Dezember 1922 gründete sie in Žombolj die Partei der Deutschen im Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen. Sie setzte sich in ihrem Programm für ein besonderes Verfassungsgesetz ein, das die Lage der deutschen Minderheit in den Bereichen Schulwesen, Wirtschaft, Kultur und Politik regeln sollte.[43]

Der größte Erfolg der Partei war im Jahre 1923 der Eintritt von acht deutschen Abgeordneten in die jugoslawische Nationalversammlung.[44] In der Nationalversammlung vertraten, mit einer Ausnahme, die Partei nur Abgeordnete aus der Vojvodina. In Slowenien sprachen die Kandidaten der Partei der Deutschen vor allem die Wähler aus dem Wahlbezirk Maribor – Celje an. Die Gottscheer Deutschen hatten nämlich im Wahlbezirk Ljubljana eine eigene Partei.

Um ihr Programm verwirklichen zu können, unterstützte die Deutsche Partei die ganze Zeit über die Regierungsparteien, jedoch war diese Zusammenarbeit nicht sehr eng. Die Regierungsvertreter lehnten die Kritiken und Forderungen der deutschen Abgeordneten mit der Behauptung ab, die Deutschen hätten mehr Rechte in Jugoslawien als die Ungarn, was auch stimmte. Parteiobmann war Dr. Stephan Kraft. In der Nationalversammlung hatte die Partei ihren eigenen Abgeordnetenklub und sie besaß das Recht, in den Parlamentsausschüssen mitzuarbeiten. Sie war bis zur Einführung der Diktatur im Jahre 1929 tätig. In den dreißiger Jahren kandidierten deutsche Abgeordnete auf den Regierungslisten und hatten einen oder zwei Abgeordnete sowie einen Senator.[45]

In Slowenien bedeutete die neu entstandene Lage für die Deutschen einen großen Schock, da sie ihre privilegierte Position verloren, die sie lange Zeit in Österreich-Ungarn

---

42 Das Gesetz über die Wahlen in die verfassunggebende Nationalversammlung, das 1920 von der vorübergehenden nationalen Vertretung verabschiedet wurde, betrachtete, "jene Einwohner des Königreichs SHS außerhalb Serbiens und Montenegros, die nach den Friedensverträgen mit Deutschland, Österreich und Ungarn das Optionsrecht für ihre Nationalstaaten haben" nicht als Staatsbürger und diese hatten daher kein Wahlrecht. Wegen des Optionsrechts besaßen sie im Jahre 1921 kein Wahlrecht für die Wahl in die verfassunggebende Nationalversammlung und in die Gemeindeausschüsse.

43 Das Programm setzte sich ein für das Recht auf die Entscheidung zur Volkszugehörigkeit, die Gründung deutscher Schulen und ihre Finanzierung, den Gebrauch der deutschen Sprache bei Kontakten mit den Behörden bis zur Bezirksebene, die deutsche offizielle Sprache und die deutschen Namen auf Ortstafeln in deutschen Siedlungen, die Erhaltung der deutschen Ortsnamen und die freie Verwendung von nationalen Symbolen, die Selbstverwaltungsrechte der Gemeinden, Städte und Bezirke, eine verhältnismäßige Anzahl von deutschen Beamten, die gleichberechtigte Ausführung der Agrarreform, usw. Zur Sicherung ihrer wirtschaftlichen und kulturellen Interessen sollte ein deutsches Staatssekretariat gegründet werden.

44 Bei den Nationalratswahlen in den Jahren 1923, 1925 in 1927 erhielt die Partei zwischen 43.415 und 49.849 Stimmen sowie 8, 5 bzw. 6 Mandate.

45 Biber, Nacizem, S. 35–38, 81, 192. Die Abgeordneten waren Dr. Stephan Kraft, später Dr. Moser, im Senat vertrat sie Dr. Georg Grassl, der Gründer des Kulturbunds in Jugoslawien. Bei den Wahlen im Jahre 1935 erhielten Dr. Stephan Kraft und Dr. Michael Kasper jeweils ein Abgeordnetenmandat, und im Jahre 1938 Franz Hamm und Dr. Josef Trischler.

besaßen, trotzdem begannen sie verhältnismäßig schnell, sich politisch zu organisieren. Die Behörden erlaubten zunächst die Gründung der politischen Organisation der konservativen und katholisch ausgerichteten Gottscheer Deutschen, die Gottscheer Bauernpartei (20. 11. 1921), die bis zur Einführung der Diktatur die zentrale politische Organisation der Deutschen im Gottscheer Land war. Der Führer der Partei war der Pfarrer Josef Eppich aus Stara Cerkev. Die Partei schloss sich als Unterpartei der Partei der Deutschen an.[46] Die Gründung des Politischen und wirtschaftlichen Vereins der Deutschen in Slowenien ließ die Behörde fast ein Jahr später zu.[47]

Erst im Jahre 1923 konnten sich die Deutschen zum ersten Mal an den Parlamentswahlen beteiligen, daraufhin nahmen sie auch noch an den übrigen zwei Wahlen bis zur Einführung der Diktatur teil. Die deutsche Liste wurde bei den ersten drei Wahlen lediglich im steirischen Wahlbezirk, im Bezirk Maribor – Celje, eingereicht, und nur bei den ersten beiden Wahlen bekam sie einen Abgeordneten (Franz Schauer, Herausgeber der Cillier Zeitung). Im Wahlbezirk Ljubljana traten die Gottscheer Deutschen nicht mit ihrer Kandidatenliste auf. Sie hatten zu wenig Wähler, daher schlossen sie Wahlabkommen mit der Slowenischen Volkspartei (Slovenska ljudska stranka/SLS). In den dreißiger Jahren gaben die Gottscheer Deutschen ihre Stimme für die Kandidaten auf der Regierungsliste ab, unabhängig davon, wer sie vertrat.

Bei den Gemeindewahlen waren die Deutschen erfolgreicher als bei den Nationalratswahlen, vor allem in den Städten der Untersteiermark, wo sie in den Gemeinderäten stark vertreten waren.

Bei den einzigen Wahlen in die regierenden Nationalversammlungen im Jahre 1927 wählten die Gottscheer Deutschen als Abgeordneten der Versammlung in Ljubljana Josef Eppich, und in der Versammlung von Maribor erhielten die Deutschen ein Ersatzmandat, und zwar für Dr. Lothar Mühleisen auf der Liste des Politischen und wirtschaftlichen Vereins der Deutschen in Slowenien.[48]

Die Deutschen in Slowenien ergriffen die Initiative bei der Gründung der Liga der Deutschen des Königreiches Jugoslawien für Völkerbund und Völkerverständigung, die nach anfänglichen Schwierigkeiten im Januar 1928 zugelassen und von Dr. Stephan Kraft geleitet wurde. Zur Zeit der Diktatur diente die Liga den Deutschen in Jugoslawien als Ersatz für eine politische Partei. Aus innen- und außenpolitischen Gründen löste sie sich 1937 auf.[49]

Die Rolle des Kulturbundes, die Nazifizierung der deutschen Minderheit und ihre Folgen

Der am 20. 6. 1920 in Novi Sad/Neusatz gegründete Schwäbisch-Deutsche Kulturbund war die zentrale Kultureinrichtung der Deutschen in Jugoslawien in der Zwischen-

---

46 Biber, Kočevski Nemci, S. 28.

47 Der Verein bemühte sich darum, entsprechenden Schutz für die deutsche Minderheit vor allem im Bereich des Schulwesens durchzusetzen sowie die slowenische Öffentlichkeit davon zu überzeugen, dass der Nationalsozialismus im Gegensatz zu den wirtschaftlichen und zivilisatorischen Absichten eines modernen Staates stehe. Der Verein war bis zur Einführung der Diktatur tätig.

48 Vasilij Melik: Nemci in volitve v jugoslovanski Sloveniji med obema vojnama. Zgodovinski časopis, 40/1986, Nr. 3, S. 323–326; Bojan Balkovec: "Ta sklep mora biti vsakemu Kočevarju svetinja..." Parlamentarne volitve na Kočevskem med obema vojnama. [Parlamentswahlen in Gottschee in der Zwischenkriegszeit, Chronik, 43/1995, Nr. 3, S. 38–44.

49 Nachdem unter den jugoslawischen Deutschen die Befürworter des Nationalsozialismus die Chefposten übernahmen, und da Deutschland den Völkerbund boykottierte und immer wieder angriff, erübrigte sich die Arbeit der Deutschen Liga für den Völkerbund, und er hörte mit der Arbeit auf; Biber, Nacizem, S. 38.

kriegszeit. Je nach der Politik der jeweiligen jugoslawischen Regierungen gegenüber den deutschen Minderheiten wurde er mehrmals verboten (1924, 1929, 1934/36) und erneuert (1927, 1930, 1939). Sein Programm umfasste die Erhaltung der nationalen Identität, die Erstellung eines Schulprogramms, das der deutschen Minderheit entsprach, die Gründung und Entwicklung von Erziehungs- und Bildungseinrichtungen, die Ausbildung deutscher Lehrer und Geistlicher sowie die Sorge um die sozialen und wirtschaftlichen Einrichtungen. Eigene Organisationen hatte der Kulturbund zunächst vor allem in der Vojvodina.[50] In Slowenien ließ er sich in den 20er Jahren, außer 1922 für einen kurzen Zeitraum in Gottschee, nicht nieder.

Während der Diktatur vom 6. Januar erlaubte die Regierung (im August 1930) dem Kulturbund eine unbegrenzte Vereinstätigkeit (im April 1931 wurden neue Statuten bewilligt), und die örtlichen Organisationen ließen sich auch in Slowenien nieder. Der Bewilligung standen außenpolitische Gründe Pate: der zunehmende Druck des faschistischen Italien und seine Unterstützung für den ungarischen Revisionismus sowie die Ustascha-Emigranten, der Wunsch nach Annäherung und Entwicklung von wirtschaftlichen Beziehungen mit Deutschland und damit die Festigung der außenpolitischen Lage Jugoslawiens. Die Anzahl der Gruppen im Staat nahm daher von Jahr zu Jahr zu. Im Jahre 1927, als sich der Kulturbund erneuerte, waren im Staat 29 Gruppen tätig, und im Jahre 1932 dann 82.[51] Im April 1938 zählte er bereits 320 Ortsgruppen. In Slowenien wurden die Beschäftigungen der Deutschen aus den zahlreichen deutschen Gesangs-, Sport- und Feuerwehrvereinen, den Lesesälen und Lesezirkeln auf den Kulturbund übertragen.

Die nationalsozialistischen Ideen fanden unter den Deutschen in Jugoslawien schnell Gleichgesinnte, hauptsächlich unter den jungen Intellektuellen, die mit ihnen in Kontakt kamen und sie während ihres Studiums in Deutschland übernahmen.[52] Auf die alte traditionell ausgerichtete Leitung des Kulturbundes, die eine autonome nationale und kulturelle Politik der deutschen Minderheit in Jugoslawien führen wollte, die sich nicht in die gegenwärtige Politik einmischte, übten sie starken Druck aus. Die Streitigkeiten zwischen den sog. Erneuerern, der Erneuerungsbewegung, d. h. den Sympathisanten des Nationalsozialismus und der Leitung des Kulturbundes wurden immer stärker und aggressiver. Trotz der scharfen Kriterien gegen die Erneuerer und deren Ausschlüsse,[53] begeisterten sich immer mehr Mitglieder für die nationalsozialistischen Ideen bzw. die Erneuerungsbewegung. Dazu trugen die wirtschaftlichen und politischen Erfolge Nazi-Deutschlands bei, das ihr dabei ausgiebig über seine unterschiedlichsten Organisationen behilflich war. Im Jahre 1939 übernahmen die Erneuerer die Macht und die alte Führung, die sich gegenüber Jugoslawien loyal verhielt, musste ihre Positionen verlassen.[54] Ähnlich war es auch bei den deutschen Gruppen in Rumänien und Ungarn. Die

---

50 Im Jahre 1924 befanden sich von den 123 Organisationen 109 in der Vojvodina, 13 in Sriem und eine in der Gottschee.

51 Biber, Nacizem, S. 33–35.

52 Den deutschen Studenten aus Jugoslawien, Ungarn und Rumänien wurde auf den deutschen Universitäten außerordentliche Aufmerksamkeit und Erziehung zuteil, sie studierten vor allem Politökonomie und Agrarwissenschaften. Finanziell wurden sie vom Volksbund für das Deutschtum im Ausland (VDA) und von der Deutschen Studentenschaft, der Reichsjugendführung und der Auslandsorganisation unterstützt.

53 Die Führung, die zwar das Recht hatte, die örtlichen Organisationen aufzulösen, die sich gegenüber der alten Bundesführung illoyal verhielten, löste in den Jahren 1935 und 1936 neunzehn Gruppen auf. Trotzdem gelang es nicht, den Aufstieg der Erneuerer zu unterdrücken.

54 Personen wie Präsident Johann Keks und Dr. Stefan Kraft müssen ihr Amt verlassen, sie werden durch Franz Hamm, Dr. Josef Trischler und Dr. Sepp Janko ersetzt.

jugoslawischen Behörden widersetzten sich den Erneuerern, die bei ihrer Arbeit immer stärker die Methoden ihrer Vorbilder in Deutschland nachahmten, nicht energisch genug.

In Slowenien begann sich die Nazibewegung unter der deutschen Minderheit verhältnismäßig früh zu verbreiten. Die nationalsozialistische Machtübernahme in Deutschland im Jahre 1933 wurde vom Großteil der deutschen Minderheit mit Begeisterung aufgenommen. Bereits 1933 erschienen an den Häusern in Gottschee und im Gottscheer Land Hakenkreuze, viele Deutsche in Celje und anderen steirischen Städten fingen an, sich mit Heil Hitler zu begrüßen und Hakenkreuzabzeichen zu tragen. Es organisierten sich illegale Dorfbibliotheken mit nationalsozialistischer Literatur, unter dem Vorwand eines Fachstudiums wurde die Jugend im Reich politisch erzogen, in Gruppen hörte man im Radio den deutschen Nachrichten und Hitlers Reden zu, es wurden sog. Heimatabende, geheime Versammlungen und Ausflüge organisiert, wo die nationalsozialistischen Ideen angehimmelt wurden.

Nachdem der Versuch des nationalsozialistischen Putsches in Österreich im Jahre 1934 missglückt war, fanden zahlreiche österreichische Putschisten Zuflucht in Slowenien und Kroatien.

Allmählich übernahmen auch die Ortsorganisationen des Kulturbundes in Slowenien die nationalsozialistischen Ideen. Die Anzahl der Ortsgruppen vergrößerte sich insbesondere vor den Wahlen im Jahre 1935. Wegen der immer offeneren nationalsozialistischen Ausrichtung lösten die Behörden, nachdem Anton Korošec die Geschäfte des Innenministeriums übernommen hatte, in den Jahren 1935–1936 die meisten, und bis 1939 fast alle Ortsgruppen des Kulturbundes in Slowenien auf, was die scheinbare Harmonie der deutsch-jugoslawischen Beziehungen sowie die zufriedenstellende Lage der deutschen Minderheit in den anderen Gebieten, in der Zeit der Stojadinović-Regierung, die immer deutschfreundlicher wurde, zerstörte, da in der Vojvodina praktisch keine Organisationen aufgelöst wurden. Jedoch gelang es den Behörden nicht, mit diesen Maßnahmen die Nazifizierung der deutschen Minderheit in Slowenien zu unterdrücken. Mit dem Verbot hörte der Kulturbund nicht mit seiner Tätigkeit auf, er versammelte seine Volksgenossen in legal zugelassenen Gesangs- und Sportvereinen, in deutschen evangelischen Kirchengemeinden sowie in zahlreichen illegalen nationalsozialistischen Organisationen. In den meisten örtlichen Organisationen des Kulturbundes in Slowenien hatten bereits die Anhänger der Erneuerungsbewegung die Führung übernommen. Diese führten die Anweisungen aus Deutschland aus, insbesondere vom Volksbund für das Deutschtum im Ausland und von der Volksdeutschen Mittelstelle in Berlin, die für die deutsche Minderheit in Slowenien zuständig war.

Der Studentenverband Deutsche Studentenschaft, Außenstelle für Südslawien, vor allem aber die Studenten der Münchner Universität verbreiteten die Nazibewegung im Gottscheer Land. Unter den konservativ und katholisch orientierten Gottscheer Deutschen wurden die nationalsozialistischen Ideen vorsichtiger verbreitet. Jedoch verbreiteten nicht nur Ausländer die nationalsozialistischen Ideen im Gottscheer Land. Eine Sonderrolle ließen die Nazis den Gottscheer Hausierern zukommen (sie wurden zu diesem Zweck sorgfältig ausgewählt), die nach dem Ersten Weltkrieg in großer Anzahl in Deutschland hausierten, da für sie die Tür zu den Nachfolgestaaten der Österreichisch-ungarischen Monarchie verschlossen blieb. Sie besuchten spezielle nationalsozialistische Kurse vor allem in Dresden und München. In den Jahren 1937 und 1938 wurde in Ulm eine Schule eigens für Gottscheer Landwirte gegründet, um diese fachlich und ideell auszubilden und für die zukünftige Führung der Gottscheer Deutschen zu qualifizieren. Nach ihrer Rückkehr würden sie sich sachkundig durchsetzen, Einfluss auf die Bevölkerung ausüben und diese in nationalsozialistischem Geiste erziehen, was sich daraufhin auch teilweise verwirklichte. Unter denjenigen, die in Deutschland für die

Übernahme der Führung vorbereitet wurden, befanden sich auch die späteren Führer Wilhelm Lampeter und Martin Sturm.[55]

Die Nazifizierung der Deutschen schritt nach dem Anschluss Österreichs an das Deutsche Reich noch schneller voran, als Slowenien sein Nachbar wurde und somit der Nazi-Propaganda noch stärker ausgesetzt war, insbesondere aber während der berüchtigten Sudetenkrise und durch das Nachgeben der westlichen Großmächte auf der Münchner Konferenz im September 1938.[56] Nach dem Anschluss im Jahre 1938 "bezeichneten" die nationalsozialistisch orientierten Angehörigen der deutschen Minderheit, wie Dr. Dušan Biber schrieb, "das Hakenkreuz auf den Karawanken oftmals durchaus ernsthaft als erste Stufe zur eigenen Befreiung."[57] Extreme Parolen, wie z. B. die Aufschrift: "Die Windischen am Strick", an der slowenischen Grundschule in Lokavec,[58] festigten bei den Slowenen die Überzeugung, dass ein Miteinander beider Völker nicht möglich war. Die Hoffnungen und Wünsche der Angehörigen der deutschen Minderheit, bald im Deutschen Reich vereint zu sein, wurden immer stärker. Die Beziehungen zwischen den Slowenen und Deutschen verschärften sich. Die bereits ziemlich öffentlichen nationalsozialistischen Manifeste und Ausfälle vermehrten sich insbesondere seit dem Frühjahr 1939 und nach der Naziokkupation von Böhmen. Zahlreiche Gottscheer Deutsche feierten zum Beispiel Hitlers 50. Geburtstag mit Maifeuern und Raketen, sie veranstalteten Feste in Gasthäusern, sangen nationalsozialistische Kampflieder usw.[59]

Die Erneuerung des Schwäbisch-deutschen Kulturbundes (SDKB) erlaubte die Obrigkeit in Slowenien im Oktober 1939, als der 2. Weltkrieg bereits begonnen hatte und sich Jugoslawien in einer gefährlichen außenpolitischen Lage befand, und im Hinblick auf die Reziprozität, seitdem die Nazibehörden die Satzung des Slowenischen Kulturverbands (Slovenska prosvetna zveza) in Kärnten bewilligt hatten. Die vollkommen offene und öffentliche Nazitätigkeit nahm durch die deutschen Siege und vor allem nach der Kapitulation Frankreichs stark zu. Die Führung des Schwäbisch-deutschen Kulturbundes gründete nach dem Vorbild der Abteilungen der Sturmabteilung (SA) in Deutschland auch die uniformierten halbmilitärischen Abteilungen Volksdeutsche Mannschaft.

Zu Beginn des Jahres 1941 gab es unter der regionalen Führung des Schwäbisch-deutschen Kulturbundes für die Drau-Banschaft über 50 Ortsgruppen mit mehr als 12.000 Mitgliedern. Besonders zahlreich waren die Gottscheer Deutschen vertreten.[60] Die

---

55 Biber, Nacizem, str. 113–115; Biber, Kočevski Nemci, S. 31; Suppan, Zur Lage der Deutschen in Slowenien zwischen 1918 und 1938, S. 222.

56 Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945, Maribor 1968 (im folgenden: T. Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika), S. 560.

57 Biber, Nacizem, S. 140.

58 Biber, Nacizem, S. 143.

59 Einer der Führer der neuen, nationalsozialistisch orientierten Führung der Gottscheer Deutschen, Martin Sturm, schickte Hitler am 13. April 1939 ein Telegramm aus Graz, mit der Bitte, die Südsteiermark und das Gottscheer Land an Deutschland anzuschließen.

60 Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, S. 567.
Die Ursachen für eine solche Masseneingliederung vor allem der Gottscheer Deutschen in den Kulturbund lagen in den Bestrebungen der Führung, möglichst großen Einfluss unter den Gottscheer Bauern zu gewinnen. Dies gelang ihnen auf Grund ihres Interesses für die wirtschaftlichen Fragen, mit Hilfe der Propaganda für Großdeutschland, in der sie die deutsche Solidarität, Einheitlichkeit, u. Ä. beschworen. Angesichts der deutschen Siege in Europa stärkte dies das Gefühl der Verbundenheit der Gottscheer Deutschen mit den Millionen anderer Deutscher. Auch die beruhigende Einstellung der deutschen Geistlichkeit hinsichtlich der Verbreitung der nationalsozialistischen Bewegung spielte dabei eine Rolle.

Okkupation und die Zerstückelung Sloweniens im Jahre 1941 erlebten die Deutschen geschlossen organisiert im Schwäbisch-deutschen Kulturbund, halbmilitärisch ausgebildet in der Volksdeutschen Mannschaft und zumeist von der nationalsozialistischen Ideologie durchdrungen. Daher ist die Einstellung beim Angriff auf Jugoslawien und die spätere Bereitschaft der Gottscheer Deutschen und der Deutschen aus Ljubljana zur Übersiedlung ins Reich verständlich.

Die Zusammenarbeit mit dem deutschen Nachrichtendienst, die Machtübernahme in einigen Städten noch vor dem Eintreffen der deutschen Truppen, die aktive Zusammenarbeit bei der Massenvertreibung der Slowenen und bei anderen Okkupationsmaßnahmen sowie die bedeutende Rolle in der deutschen Annexions- und Assimilierungspolitik[61] führten daher nach dem Zweiten Weltkrieg zur Überzeugung von ihrer Kollektivschuld (was damals im übrigen ein allgemeiner europäischer Prozess war[62]) und folglich zur Vertreibung und zu allen anderen Maßnahmen, welche die jugoslawischen und slowenischen Nachkriegsbehörden ergriffen.[63] Das Verhalten der Deutschen und die vorgesehenen Maßnahmen wurden in allen politischen Lagern in Slowenien ähnlich bewertet,[64] die Tatsache, dass aus dem Krieg die Befreiungsfront (Osvobodilna fronta/OF) bzw. die Kommunistische Partei Sloweniens (Komunistična partija Slovenije/KPS) als Siegesmacht hervorging, gab der nationalen Auseinandersetzung auch einen klassenmäßigen Beigeschmack. Wir können lediglich feststellen, dass es aus "zivilisatorischer Sicht für beide Völker sicherlich eine Niederlage ist, dass sie nicht auf gleichem Raum zusammenleben konnten, obwohl es leider noch viele solcher Fälle in Europa gibt",[65] jedoch gleichzeitig – trotz der veränderten Verhältnisse in Europa (oder gerade deswegen) – dürfen wir nicht vergessen, was bei dieser tragischen zwischenstaatlichen Auseinandersetzung mit den tiefgreifenden geschichtlichen Wurzeln die Ursachen und was die Folgen sind. Das, was in Zusammenhang mit der deutschen Minderheit heute wesentlich ist, ist nicht mehr die Klärung der historischen Tatsachen, sondern aktuelle politische Fragestellungen, welche die Vermögensfrage sowie die Frage nach der Belebung der deutschen, bzw. der sog. "altösterreichischen" Minderheit in Slowenien betrifft. In diesem Kontext ist dies eine der politischen Schlüsselfragen der slowenisch-österreichischen Beziehungen.

Aus dem Slowenischen übersetzt von Irena Kuštrin

---

61 Mehr dazu Tone Ferenc: Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno. In: "Nemci" na Slovenskem (im folgenden: T. Ferenc, Nemci na Slovenskem), S. 99–144; ebd.: Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945, Maribor 1968. Ders: Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941–1945, Maribor 1980.

62 Mehr dazu Dušan Nećak: "Nemci" na Slovenskem 1945–1955 v luči nemških in avstrijskih dokumentov. In: "Nemci" na Slovenskem, S. 211–213. Ders: Nekaj osnovnih podatkov o usodi nemške narodne skupnosti v Sloveniji po letu 1945. Zgodovinski časopis, 1993, Nr. 3; Gerhard Seewann: Proces izgona med drugo svetovno vojno in po njej na podlagi britanskih virov. In: "Nemci" na Slovenskem, S. 335–343.

63 Božo Repe: "Nemci na Slovenskem po drugi svetovni vojni. In: "Nemci" na Slovenskem (im folgenden: Repe, Nemci na Slovenskem), S. 145–172.

64 T. Ferenc, Nemci na Slovenskem, S. 99–144; Repe, Nemci na Slovenskem, S. 145–172.

65 Ebd., S. 170.

TONE FERENC, BOJAN GODEŠA

SLOVENCI POD NACISTIČNIM GOSPOSTVOM 1941–1945

1. Slovenci v Nemškem rajhu po letu 1933 in nacistična politika do njih

Nacistični režim so najprej okusili tisti Slovenci in Slovenke, ki so pred letom 1941 živeli v t. i. Starem rajhu ali od marca 1938 v avstrijskih pokrajinah. O položaju prvih ne vemo ničesar, več vemo o slovenski manjšini na Koroškem in Zgornjem Štajerskem po priključitvi Avstrije k Nemčiji leta 1938. Glede odnosa nacistov do nje ločimo dve obdobji, in sicer prvo, ki je trajala do aprila 1941, in drugo, ki zajema obdobje po napadu držav trojnega pakta na Jugoslavijo. V prvem obdobju so morali nacisti še upoštevati, da je v Kraljevini Jugoslaviji nemške manjšina in da gre za nekakšno recipročnost. Seveda je dejstvo, da je na Koroškem slovenska manjšina, morala upoštevati tudi vlada Kraljevine Jugoslavije. Kljub temu so že iz leta 1938 znani nastopi krajevnih oblasti proti posameznim slovenskim društvom. Sledile so zahteve po odstranjevanju slovenskih zasebnih dvojezičnih napisov, omejevanje kulturne dejavnosti manjšine ter neposredni nastopi oblasti proti posameznim slovenskim ustanovam. Hkrati so nacisti poskušali iz dežele odstraniti najvidnejše slovenske kulturne delavce, tako predsednika kot podpredsednika osrednje slovenske kulturne organizacije na Koroškem – Slovenske prosvetne zveze. Najhujši udarec pa so namenili odstranitvi slovenske besede iz takratnih osnovnih – dvojezičnih šol, in to kljub temu, da je bila glavna naloga rabe slovenskega jezika v južnokoroških ljudskih šolah še iz časa habsburške monarhije uvajanje slovenskih učencev v nemški jezik. S šolskim letom 1938/39 je bila na območju dotedanjega utrakvističnega šolstva odstranjena še zadnja sled dvojezičnosti in slovenskega jezika; izginilo je okoli 67 dvojezičnih šol. Vzporedno z omejevanjem slovenskega jezika so pričeli nacisti ustanavljati posebne otroške vrtce, namenjene poučevanju slovenskih otrok; do srede leta 1939 so jih ustanovili 35.

Ko so nacistične oblasti leta 1939 potrdile pravila slovenske Prosvetne zveze na Koroškem, je tudi jugoslovanska vlada dovolila obnovo prej ukinjene Švabsko-nemške kulturne zveze (Schwäbisch-deutscher Kulturbund – SDKB). Najvidnejšim voditeljem slovenske manjšine na Koroškem je z izražanjem lojalnosti novim, nacističnim oblastem še nekako uspevalo vzdrževati slovensko kulturno življenje. So pa nacistične oblasti na Koroškem preganjale narodno zelo zavedne slovenske katoliške duhovnike, ki jih je morala krška škofija prestaviti, znana pa je tudi smrtna žrtev nekdanjega deželnozborskega in kmečkozborskega poslanca ter predsednika Krščansko-socialne zveze, predhodnice Prosvetne zveze, duhovnika Vinka Poljanca.

Po zasedbi in razkosanju Kraljevine Jugoslavije nemški nacisti niso imeli več nobenih pomislekov za popolno germanizacijo Koroške. Že aprila 1941 je gestapo spravil za zapahe več kot 50 slovenskih duhovnikov in jih nekaj odgnal tudi v koncentracijska taborišča. Takoj so bila prepovedana vsa slovenska kulturna društva, zaplenjena pa je bila njihova imovina. Poseben udarec je doživela tudi slovenska zadružna organizacija – Zveza slovenskih zadrug, ki je združevala 48 različnih zadrug. Na konferenci v nemškem notranjem ministrstvu 12. novembra 1941 so se dogovorili za ukrepe, ki so zajemali imenovanje nacistov za komisarje slovenskih zadrug ter nasilno od-

stranitev slovenskih odborov. Hkrati je bila potrjena že izpeljana zaplemba vsega imetja slovenskih zadrug.[1]

Uničenju slovenskega kulturnega in gospodarskega življenja na Koroškem so sledile konkretne priprave gestapa in upravnih ter političnih organov (NSDAP) za izgon koroških Slovencev, ki so ga nato po Himmlerjevi naredbi z dne 25. avgusta 1941 lahko sredi aprila 1942 izvedli le v omejenem obsegu. Dvojezično območje na Koroškem, ki ga je še posebej označila Himmlerjeva naredba od 6. februarja 1943 (v okrožju Wolfsberg 4 občine, v okrožju Velikovec 21, v okrožju Celovec 23, v okrožju Beljak 14 in v okrožju Šmohor 4 občine, skupaj torej 66), je bilo že do tedaj, še bolj pa kasneje, naselitveno območje predvsem za nemške preseljence iz Kanalske doline.[2]

Kakšne ukrepe za popolno in hitro germanizacijo Koroške so predvideli, je 10. julija 1942 v Celovcu povedal vodja pokrajinskega urada za narodnostna vprašanja na Koroškem, Alois Maier Kaibitsch. "Na območju severno od Karavank se mora govoriti nemško; to je treba doseči na vsak način. Biti smejo samo še nemški napisi. V cerkvah, na praporih, križih, kažipotih in nagrobnikih, na pokopališčih. Vsakdo se mora postaviti v službo te naloge. In vindišarske napise, kjer koli bi še bili, prijaviti pokrajinskemu uradu za narodnostna vprašanja. Na nekdanjem jezikovno mešanem območju je še vedno veliko število slovenskih knjig, posebno verskega značaja; tudi te morajo izginiti. /.../ Vindišarji, ki so se priznali k nemški narodni pripadnosti, so tudi Nemci in za Slovence tukaj ne more biti več prostora."[3]

2. Položaj v Dravski banovini pred napadom sil osi na Jugoslavijo (1938–1941)

Uradno stališče jugoslovanske vlade, ki jo je vodil zbliževanju z nacistično Nemčijo naklonjeni dr. Milan Stojadinović do priključitve Avstrije k Nemškemu rajhu, je bilo, da je treba na dogodke marca 1938 gledati kot na notranje nemško vprašanje, ki se rešuje po načelu pravice do samoodločbe narodov. Hkrati je izražalo prepričanje, da pomeni anšlus ob zagotovilih nacističnih oblastnikov o nedotakljivosti jugoslovansko-nemške meje, trajno jamstvo proti obnovi habsburške monarhije, ki bo hkrati prispevalo k omejitvi italijanskega vpliva. Od teh uradno izraženih predvidevanj se je uresničilo le tisto o Habsburžanih, kar pa ni pomenilo, da niso ob njih obstajale tudi drugačne ocene. Tako je npr. britanski poslanik v Beogradu predvidel: "Jugoslavija se bo, mislim, delala, kot da zagotovila jemlje dobesedno in bo storila vse mogoče, da bi ostala v njeni milosti,

1 Auguštin Malle; Valentin Sima (Hrsg./Izd.), Der "Anschluss" und die Minderheiten in Österreich. "Anšlus" in manjšine v Avstriji. Klagenfurt 1989; August Walzl, "Als erster Gau ..." Entwicklungen und Strukturen des Nationalsozialismus in Kärnten. Klagenfurt 1992; Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes. Ljubljana, Celovec 1984; Das gemeinsame Kärnten. Skupna Koroška. Dokumentation des deutsch-slowenischen Koordinationsausschusses der Diözese Gurk, 9, Klagenfurt 1980.

2 Tone Ferenc, Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941–1945. Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941–1945. Maribor 1980 (dalje: Ferenc, Quellen), dok. 214, 216, 217, 219 in 291; Narodu in državi sovražni. Pregon koroških Slovencev 1942. Volks- und staatsfeindlich. Die Vertreibung von Kärntner Slowenen 1942. Celovec/Klagenfurt 1992 (dalje: Volks- und staatsfeindlich); Auguštin Malle /ur./red.), Pregon koroških Slovencev. Die Vertreibung der Kärntner Slowenen. 1942–2002. Klagenfurt/Celovec 2002 (dalje: Pregon koroških Slovencev); Marko Gariup, Opcija za tretji rajh v Kanalski dolini. Trst 2000; National Archives Washington, microcopy T-81, navitek 279, Mesečna poročila o sprejemanju optantov iz Južne Tirolske in Kanalske doline na Koroškem.

3 Ferenc, Quellen, dok. 235.

medtem pa bo krepila svojo obrambno moč z vsemi dosegljivimi sredstvi."[4] Zelo močno je bilo namreč prepričanje, da ne gre verjeti obljubam nacističnih voditeljev ter da pomeni anšlus samo prvi korak k uresničitvi starega velikonemškega cilja, t. j. nemškega mostu do Jadrana.

Zato je nastalo splošno vznemirjenje zlasti v Sloveniji, ki je bila, potem ko je velika Nemčija postala stvarnost in soseda na Karavankah, najbolj izpostavljena. Narodnoobrambna misel in gibanje v okviru organizacij posameznih političnih taborov sta sicer oživela že sredi tridesetih let, predvsem v skrbi za narodne manjšine v Avstriji, Italiji in na Madžarskem, toda po anšlusu je bila osrednja pozornost obrnjena predvsem k severni meji in proti nadaljnjemu širjenju nacističnih organizacij in njihove propagande. Narodnoobrambno gibanje se je najbolj potrjevalo v množičnih akcijah za uresničitev različnih narodnih zahtev, v predvolilnih nastopih, na demonstracijah, shodih, taborih, izletih, kulturnih in športnih prireditvah. Izrazito protifašistično gibanje se je vse bolj širilo in zajelo vse sloje prebivalstva, ne glede na strankarsko pripadnost. Izstopali so zlasti študentje in nasploh mladina, ki so bili kritični do zunanjepolitične preusmeritve Jugoslavije na Nemčijo in Italijo ter tudi do režima JRZ, ki ga je v Sloveniji kot njegov sestavni del predstavljala Koroščeva SLS. Tedaj maloštevilni in podtalno delujoči slovenski komunisti so se v sklopu ljudskofrontne politike na podlagi protifašizma in programa reševanja slovenskega nacionalnega vprašanja osredotočili prav na te nezadovoljne skupine.[5] Posebno obliko v protifašistični dejavnosti po anšlusu predstavljajo tudi skupine iz liberalnega tabora, ki so v sodelovanju z različnimi britanskimi obveščevalnimi službami tajno delovale na obveščevalnem področju, pri sabotažah in pri reševanju emigrantov iz Nemčije itd.[6] Čeprav je imel voditelj SLS dr. Anton Korošec kot notranji minister pomembno vlogo v jugoslovanski vladi, na katero so leteli očitki glede stališča do anšlusa, so se tudi v katoliškem taboru z dejavnostjo prek svojih narodnoobrambnih organizacij pridružili splošnemu razpoloženju v slovenski javnosti. Tudi Koroščevi ukrepi kot notranjega ministra proti nemški manjšini v Jugoslaviji po anšlusu so vplivali, da je bil na prigovarjanje nemškega poslanika Viktorja von Heerena po volitvah leta 1938 odstranjen iz Stojadinovićeve vlade.[7]

V tem času tradicionalni idejni tabori na Slovenskem, nastali konec 19. stoletja, t. j. katoliški, liberalni in marksistični, niso bili več enotni. Na podlagi novih opredelitev, zlasti v odnosu do komunizma in fašizma, je v tridesetih letih prihajalo do prestrukturiranja političnega prostora. V najmanjšem taboru na Slovenskem, t. j. med marksisti, so na račun socialistov pridobivali zlasti komunisti, ker so se preusmerili k perečim problemom tedanje slovenske družbe (protifašizem, nacionalno vprašanje). Kljub temu so bili komunisti na Slovenskem še vedno maloštevilni. Slovenski liberalci so bili razcepljeni na množico različnih političnih in intelektualnih skupin, ki jih je najbolj ločeval prav odnos do aktualnih problemov (narodnega vprašanja, državne ureditve, demokracije, fašizma in komunizma). Tem vprašanjem so se pridružili še generacijski spori, tako da je bil celoten tabor v precejšnji krizi in so se že začele, zlasti med mlajšimi, pojavljati prve zahteve po njeni prebroditvi in strnitvi vrst.[8] Med največjimi

4 Dušan Biber, Britanci o Stojadinoviću in Münchnu. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1978, št. 1, 112 (dalje: Biber, Britanci o Stojadinoviću).

5 Slavko Kremenšek, Slovensko študentovsko gibanje 1919–1941. Ljubljana 1972; Alenka Nedog, Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941. Ljubljana 1978.

6 Jerca Vodušek Starič, Slovenski špijoni in SOE 1938–1942. Ljubljana 2002.

7 Dušan Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji. Ljubljana 1966, 152–154 (dalje: Biber, Nacizem in Nemci).

8 Bojan Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom. Ljubljana 1995, 44–46 (dalje: Godeša, Kdor ni z nami).

centralističnimi in unitarističnimi pritiski je v prvi polovici tridesetih let prišlo do več političnih pobud (npr. federalistična slovenska deklaracija SLS), ki so zbližale in na narodni osnovi povezale zelo nasprotne politične skupine. Po vstopu Korošca v vlado leta 1935 pa je politika vodilne katoliške stranke doživela preobrat. V njej se je okrepilo tudi trdo ideološko jedro, ki se je zavzemalo za zaostren ideološki boj in novo delitev duhov – tokrat ne le, kar zadeva liberalizem, temveč posebno kar zadeva komunizem, zlasti še po začetku španske državljanske vojne in papeški okrožnici Divini redemptoris (1937).[9] Ob dejstvu, da je bila tedaj dejanska možnost komunistične revolucije zanemarljiva, je bil umetno vzpostavljen in nato vzdrževan občutek komunistične nevarnosti predvsem v funkciji načrtovane popolne prevlade v vseh segmentih slovenske družbe, ki se je najbolj radikalno izrazil v reklu "le dober katoličan je lahko pravi Slovenec". Na takih temeljih so poskušali strniti vrste tudi v katoliškem taboru. Ta usmeritev vodstva katoliškega gibanja v drugi polovici tridesetih let pa je imela mnogokrat prav nasprotne učinke od pričakovanih. Umetno poudarjanje komunistične nevarnosti je komunistom pripisovalo večjo vlogo, kot so jo dejansko imeli, hkrati pa je poskus nasilnega poenotenja pospešil diferenciacijo v katoliških vrstah in okrepil njihovo opozicijsko usmeritev. Tako je bilo tudi v tradicionalno homogenem in v slovenskem političnem prostoru prevladujočem katoliškem taboru tik pred drugo svetovno vojno več skupin, ki so se razlikovale v odnosu do ključnih problemov svojega časa.

Kljub temu, da je znotraj vseh idejnih taborov anšlus okrepil občutek narodne ogroženosti, pa tudi v tako pomembnih vprašanjih, ne glede na ideološke razlike, ni prispeval k skupnemu nastopanju oziroma koncentraciji političnih sil. Tako je Kocbekova, sicer nekaj kasneje izražena zahteva ("najprej zgodovinsko, nato ideološko stališče") na predvečer druge svetovne vojne ostala v izraziti manjšini.

Na začetku druge svetovne vojne leta 1939 so se Slovenci znašli v izjemno neugodnem položaju. Na mednarodnem področju zaradi slabo prikrivanih osvajalnih teženj po slovenskem ozemlju s strani sosedov, v notranji politiki pa je bila po sporazumu Cvetković-Maček (26. avgust 1939) slovenska politika potisnjena na obrobje. Sporazum je namreč pomenil, da je jugoslovanski politični vrh v federalistični preureditvi države upošteval le rešitev hrvaškega vprašanja, medtem ko so slovenskega obšli. Najmočnejša slovenska avtonomistično-federalistična sila, nekdanja SLS, je zato skušala doseči, da se v Jugoslaviji reši tudi državnopravni položaj slovenskega naroda. Prizadevanja v obliki zahteve po ustanovitvi Banovine Slovenije so sicer intenzivno potekala (npr. priprava besedil za vrsto uredb, študija dr. Andreja Gosarja *Banovina Slovenija* itd.), vendar so priprave prekinili zaradi zunanjepolitičnih razlogov, tako da na zadnjem zasedanju februarja 1941 o ustanovitvi Banovine Slovenije banski svet ni več razpravljal.[10] To pa seveda ni pomenilo načelne opustitve zahtev po avtonomiji, bile so le prestavljene v prihodnost.[11]

Vodstvu SLS na čelu s Koroščem tako pri oblikovanju svoje nacionalne politike pravzaprav ni ostajalo veliko manevrskega prostora. Tako se je še bolj utrdilo prepričanje o jugoslovanskem državnem okviru kot najboljši rešitvi nacionalnega vprašanja, tako naj bi Korošec na začetku vojne izjavil, da "je tudi najslabša Jugoslavija za

9 Peter Vodopivec, Moč in nemoč ideje in politike ljudske fronte. Prispevki za novejšo zgodovino, XLI, 2001, št. 2 (Slovenci in leto 1941), 37 (dalje: Vodopivec, Moč in nemoč).

10 Jurij Perovšek; Miroslav Stiplovšek, Volja po slovenski državnosti v letih 1918–1941. Od sanj do resničnosti (Razvoj slovenske državnosti). Ljubljana 2001, 117–118.

11 Jurij Perovšek, Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih. Slovenska trideseta leta (zbornik). Ljubljana 1997, 25–32.

Slovence najboljša rešitev".[12] V mednarodnem pogledu pa je bil cilj vodstva SLS Jugoslavijo čimdlje časa obdržati zunaj vojaškega spopada.

V že navedeni izčrpni analizi, ki so jo po anšlusu napisali britanski diplomati v Beogradu, so v Londonu ugotavljali: "Dejstvo je, da britanski nasveti ali francoski očitki ne bodo odločali o prihodnji politiki Jugoslavije. Pobuda je v rokah Nemčije, pot, po kateri gre Jugoslavija, bo rezultat akcije Nemčije, in upajmo, napak Nemčije."[13] Po začetku druge svetovne vojne so se ta predvidevanja izkazala za resnična, saj je jugoslovanska vlada sicer razglasila uradno nevtralnost, a se je bila dejansko prisiljena približevati silam osi, ki so imele pobudo. Ta usmeritev je prišla posebno do izraza po padcu Francije poleti 1940, ko so sile osi obvladovale evropsko celino in se je mnogim zdelo, da je njihova zmaga neizbežna. V takem položaju se je Korošec, ki je na željo princa namestnika Pavla Karadjordjevića junija 1940 ponovno vstopil v vlado, odločil za politiko tesne naslonitve na nacistično Nemčijo. Kot prosvetni minister je začel izdajati prve rasistične in protisemitske uredbe. Nemški diplomati so tako jeseni 1940 ocenjevali, da bo Korošec lahko koristen za nemške interese, ker je edini pomembnejši jugoslovanski državnik, ki z resničnim notranjim prepričanjem vodi boj proti Judom, prostozidarjem in komunistom, in hkrati vidi edino možnost za zaščito slovenske domovine v tem, da se najtesneje nasloni na os, zlasti na Nemčijo.[14] Sicer pa so menili, da je v srcu še vedno nenaklonjen Nemcem in izvaja tako proosno politiko predvsem zaradi strahu pred nemško močjo. Po Koroščevi smrti je tudi njegov naslednik na čelu SLS, duhovnik dr. Fran Kulovec, čeprav se je bolj kot predhodnik povezal z voditeljem HSS dr. Vladkom Mačkom, nadaljeval s tako usmeritvijo in tudi podprl pristop Jugoslavije k trojnemu paktu. Že Korošec je računal z možnim razpadom Jugoslavije in je skušal po slovaškem zgledu pripraviti ugodna tla za morebitno rešitev položaja ob okupaciji Slovenije. V tem smislu gre razumeti tudi akcijo dr. Kulovca in dr. Mihe Kreka 5. aprila 1941 pri slovaškem poslaniku v Beogradu in Natlačnov odhod v Celje 11. aprila 1941.[15] Toda politika treh okupatorjev, nemškega, italijanskega in madžarskega, je nato dejansko pokazala, da v "novem" nacističnem redu ni prostora niti za Slovence kot etnično enoto, kaj šele za slovensko državo.

Narodnoobrambno gibanje je bilo po začetku druge svetovne vojne, zaradi silam osi naklonjene politike SLS, pa tudi zaradi spremenjene politike slovenskih komunistov po paktu Hitler-Stalin, nekoliko oslabljeno. Po navezavi diplomatskih odnosov med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo (junij 1940) so jugoslovanski komunisti začeli z ustanavljanjem Društva prijateljev Sovjetske zveze, kar je v Sloveniji pomenilo predvsem nasprotovanje enostranskemu navezovanju na nacistično Nemčijo, kar je prav takrat zagovarjal dr. Korošec. Jeseni 1940 pa so na 5. državni konferenci KPJ v svoje delovanje posredno vključili tudi protifašistično stališče, ki je bilo zaradi veljavnosti pakta Hitler-Stalin zavito v še bolj nedoločen izraz "nevarnost totalitarnih držav".[16] Kljub tej previdnosti so tako stališče KPJ v nemškem poslaništvu v Beogradu že razumeli kot "napo-

---

12 Ruda Jurčec, Skozi luč in sence 1914–1958, III. del (1935-1941). Buenos Aires 1969, 293.

13 Biber, Britanci o Stojadinoviću, 112.

14 Biber, Nacizem in Nemci, 225-226.

15 Bojan Godeša, Odnos SLS do vprašanja rešitve državnopravnega položaja Slovenije po napadu sil osi na Jugoslavijo. Prispevki za novejšo zgodovino, 2001, št. 2 (Slovenci in leto 1941), 82-84 (dalje: Godeša, Odnos SLS).

16 Bojan Godeša, Priprave na revolucijo ali NOB? (Delovanje slovenskih komunistov v času od poletja 1940 do napada nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo). Slovenski upor. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Ljubljana 1991, 76–77.

ved boja proti politiki sil osi".[17] V skladu z novo opredelitvijo so se komunisti začeli povezovati tudi z različnimi opozicijskimi skupinami meščanskih strank. Tako so v Sloveniji navezali stike s predstavniki krščanskosocialističnega sindikata Jugoslovanske strokovne zveze ter predstavniki Sokolov, ki so bili nezadovoljni s politiko uradnega vodstva, in z njimi sklenili akcijske sporazume. Tako se je porajalo jedro bodoče Osvobodilne fronte slovenskega naroda ravno v času (februar 1941), ko so tudi britanski diplomati opažali, da je narodnoodporniška volja med prebivalstvom v Sloveniji vsekakor prisotna in živa.[18]

3. Odnos nacistov in drugih Nemcev do Slovencev

Nemški nacizem v svoji nacionalistični ali celo šovinistični ter rasistični ideologiji na Slovane ni gledal prijazno, poleg tega pa je ravno v slovanskih deželah iskal življenjski prostor (Lebensraum) za nemški narod ali tudi za Germane. Vodja Nemškega rajha Adolf Hitler je še posebej sovražil Čehe in Slovence, ki da so pripomogli k okrnitvi Avstrije. Program Nemške nacionalnosocialistične delavske stranke (NSDAP) iz leta 1920 je zahteval združitev Nemcev v veliko Nemčijo in odpravo versajske in senžermenske mirovne pogodbe; odprava senžermenske mirovne pogodbe bi seveda pomenila tudi vrnitev vsaj dela slovenskega ozemlja, ki je po prvi svetovni vojni pripadlo Jugoslaviji. Nemci v Avstriji so leta 1918 zelo nasprotovali, da bi od Avstrije odtrgali del Koroške in Štajerske. Tako kot nemški krogi niso bili zadovoljni s senžermensko mirovno pogodbo, slovenski niso bili zadovoljni z izidom plebiscita na Koroškem 10. oktobra 1920.

Nemški publicisti so med dvema vojnama zahtevali vrnitev delov slovenskega ozemlja Avstriji, ali po marcu 1938 k Nemškemu rajhu, in so svoje zahteve utemeljevali na različne načine, največ z nacionalnopolitičnimi, gospodarskimi in s prometnimi razlogi. Med nemškimi publicisti je bil najzahtevnejši dr. Friedrich Lange z značilnim psevdonimom Adriaticus, ki je zahteval tudi vrnitev cele Kranjske,[19] med znanstveniki pa dr. Helmut Carstanjen, ki je zahteve po vrnitvi precejšnjih delov slovenskega ozemlja utemeljeval s teorijo o nemškem narodnem ali kulturnem prostoru, ki jo je pred njim razvil nemški geograf Albrecht Penck,[20] in vindišarsko ali vendsko teorijo, ki jo je leta 1914 v Celovcu razglasil neimenovani pisec in nadaljeval zgodovinar dr. Martin Wutte.[21] Najobsežnejše Carstanjenovo delo *Sprache und Volkstum in der Untersteiermark,* ki ga je objavil leta 1934 pod psevdonimom Gerhard Werner, vsebuje sklep: "Ker sestavljajo Vendi na Spodnjem Štajerskem veliko večino prebivalstva in vidijo v nemštvu svoje naravno in zgodovinsko vodstvo, je tudi dežela – ne glede na vsa državnopolitična trenja – slej ko prej nemška in jo je glede na celotni narodni prostor treba videti kot nemško obmejno krajino."[22] V neki drugi svoji razpravi pa je dr. Carstanjen zahteval priključitev severne polovice Prekmurja Avstriji.[23]

---

17 Dušan Biber, Komunistična partija Jugoslavije in njeni pogledi na Anglijo 1939–1943. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1983, št. 1-2, 125.

18 Godeša, Odnos SLS, 97; Vodopivec, Moč in nemoč, 41.

19 Adriaticus, Deutschlands gerechte Grenzen. Berlin 1924, 65–68.

20 Albrecht Penck, Deutscher Volks- und Kulturboden; Dušan Biber, Nacizem in Nemci.

21 Martin Wutte, Deutsch – Windisch – Slowenisch. Klagenfurt 1927.

22 Gerhard Werner, Sprache und Volkstum in der Untersteiermark. Leipzig 1935.

23 Gerhard Werner, Das Deutschtum des Übermurgebietes (Prekomurje). Geographischer Jahresbericht aus Österreich, XVII, B. d., 1933, 76–90.

Pri razdelitvi vplivnih območij v Jugovzhodni Evropi naj bi Jugoslavija prišla pod vplivno območje Kraljevine Italije, ki se je pripravljala, da jo napade in si prisvoji njeno ozemlje ali vsaj njegove dele. Hitler je bil v začetku temu naklonjen, ko pa se je zapletel v vojno z Veliko Britanijo, je Benitu Mussoliniju to odsvetoval, še posebno, ko je videl, da se bo vojna z Veliko Britanijo zavlekla in ko je sklenil napasti Sovjetsko zvezo. Ko je Hitler po zlomu Francije pričakoval premirje z Veliko Britanijo in ji ponujal gospostvo na drugih celinah in oceanih in ko je v Srednji in Jugovzhodni Evropi prišlo do ozemeljskih sprememb, so pokrajinski obmejni urad v Celovcu (Gaugrenzlandamt der NSDAP) in Südostdeutsches Institut v Gradcu, ustanovljen leta 1939, ter verjetno tudi nekateri osrednji državni ali strankini uradi v Berlinu sestavili nekaj spomenic z zahtevami po spremembi jugoslovansko-nemške državne meje oziroma po vključitvi nekaterih slovenskih območij v Nemški rajh. V Celovcu so julija 1940 sestavili spomenici o Mežiški dolini in t. i. jeseniškem trikotniku, s katerima so mislili ves radovljiški okraj, avgusta pa še spomenico o radovljiškem, kranjskem in kamniškem okraju, ki so mejili na Koroško. V Gradcu so julija 1940 sestavili spomenico o južni meji Štajerske in v njej predvideli tri možnosti za novo mejo: 1) t. i. vitanjsko črto, ki sta jo takoj po prvi svetovni vojni zagovarjala graška znanstvenika geograf Robert Sieger in zgodovinar Hans Pirchegger, 2) t. i. laško črto (po mestu Laško) med Savinjo in Savo južno od Celja in 3) nekdanjo štajersko deželno mejo na Savi in Sotli. K tej spomenici so v Gradcu napisali še t. i. dopolnilne pripombe, v katerih so se zavzeli tudi za priključitev zahodne polovice Prekmurja k Nemškemu rajhu, predvideli pa so tudi možnost, da bi k rajhu priključili območja južno od Save na Kranjskem in vzhodno od Sotle na Hrvaškem. V teh spomenicah so večinoma enako kot prej v literaturi utemeljevali upravičenost priključitve slovenskih območij k Nemškemu rajhu. Vsaj v osnutku sta nastali še dve spomenici v Celovcu in Gradcu. V tisti iz Celovca so si prizadevali politično, zemljepisno in tudi gospodarsko utemeljiti upravičenost priključitve skoraj vse Kranjske in dela slovenske Štajerske h Koroški in tako tudi k Nemškemu rajhu. V spomenici iz Gradca pa so predvideli upravnopolitično razdelitev in nacionalnopolitično ureditev slovenske Štajerske po predvideni priključitvi k Nemškemu rajhu. Spomenice iz Gradca in Celovca so obravnavali v nekaterih osrednjih državnih in strankinih uradih v Berlinu. Nemški rajh nekaj časa še ni imel priložnosti, da bi začel uresničevati zahteve po priključitvi slovenskih območij. Ko pa se mu je aprila 1941 po zmagi nad Jugoslavijo ta priložnost ponudila, je moral pri razkosanju in delitvi slovenskega ozemlja bolj kot poleti 1940 upoštevati imperialistične pretenzije sosednjih držav, t. j. Italije in Madžarske.[24]

Po priključitvi Avstrije k Nemškemu rajhu so nacisti v sosednjih avstrijskih pokrajinah Koroški in Štajerski ustanovili nekaj uradov, ki so se ukvarjali tudi z zadevami sosednjih slovenskih pokrajin. Najprej so sredi maja 1938 v Gradcu ustanovili Südostdeutsches Institut, ki ga je vodil dr. Helmut Carstanjen in je sodil pod notranje ministrstvo. Opirajoč se na dotedanje delo društev "Deutscher Schulverein Südmark", "Volksbund für das Deutschtum im Ausland" ter "Bund Deutscher Osten", je proučeval pomembnejša vprašanja nemštva v Jugovzhodni Evropi, zlasti pa njegova nacionalna vprašanja, in tako pomagal raznim organizacijam in ustanovam, zavezanim za delo s t. i. Volksdeutscherji.

Drugi takšni ustanovi, ki sta se ukvarjali tudi z zadevami v Sloveniji, sta bila pokrajinska obmejna urada NSDAP v Gradcu in Celovcu, pristojna za reševanje vseh tistih vprašanj v stranki, ki so bila posebna glede na to, da sta bili Štajerska in Koroška obmejni pokrajini. Njuno ustanovitev je vodstvo stranke odobrilo 3. februarja 1939; v

24 Tone Ferenc, Spomenice o nemških ozemeljskih zahtevah v Sloveniji leta 1940. Zgodovinski časopis, 29/1975, št. 1–2, 219–246.

Gradcu ga je vodil Anton Dorfmeister, v Celovcu pa Alois Maier Kaibitsch. Oba sta kasneje postala tudi pomembna funkcionarja v zasedenih slovenskih pokrajinah. Tudi pri pokrajinskih civilnih upravah – državnih namestništvih (Reichsstatthalterei) v Gradcu in Celovcu sta delovala z nacionalnopolitičnimi zadevami.[25]

Po priključitvi Avstrije k Nemškemu rajhu sta nemška policija in vojska razširili svojo organizacijo tudi na Štajersko in Koroško. Glavni državni varnostni urad (Reichssicherheitshauptamt – RSHA) v Berlinu je v Gradcu in Celovcu ustanovil odseka varnostne službe (Sicherheitsdienst – SD), ki sta se pod vodstvom višjih esesovskih častnikov Otta Lurkerja in Fritza Volkenborna ukvarjala tudi z obveščevalnim delom v Sloveniji. Podobno je nemška vojaška obveščevalna služba "Abwehr" v omenjenih mestih ustanovila svoja centra, zakrita z imenom vojaški arhiv (Wehrmachtsarchiv). Vodila sta ju majorja Radtke in Andreas Zizelsberger. Vsi štirje obveščevalni centri v omenjenih mestih so imeli svoje obveščevalce v Spodnji Štajerski, na Gorenjskem in v Mežiški dolini, ki jim niso prinašali samo podatkov vojaškega značaja, temveč tudi podatke o civilnih ustanovah in posameznikih. Jugoslovanske oblasti so nekaterim prišle na sled in jih kaznovale. Obveščevalno delo v slovenskih pokrajinah se je razširilo po izbruhu druge svetovne vojne. V slovenski Štajerski je bil zlasti močan in delaven nemški vohunski center v Celju.[26]

4. Okupacija in razkosanje Slovenije 1941

a) Vojaške operacije aprila 1941

Po vojaškem udaru v Beogradu in množičnih demonstracijah prebivalstva Jugoslavije je Adof Hitler 27. marca 1941 sklenil napasti Jugoslavijo in jo razbiti, tako kot vojaško silo kot državo, ter je k operacijam in zasedbi povabil tudi tiste sosednje države, ki so bile že članice trojnega pakta in so imele ozemeljske zahteve do Jugoslavije. Za operacije na slovenskem ozemlju je določil 2. nemško armado, medtem ko je Italija zanje določila 2. italijansko armado, ki naj bi z glavnimi operacijami začela šele potem, ko bi nemška vojska s severa prišla globlje v notranjost Jugoslavije. 2. nemška armada je na široki črti od Blatnega jezera do zahodnega roba Karavank od 6. aprila zjutraj prodirala z dvema armadnima zboroma (51. pehotnim in 49. gorskim) ter enotami 188. gorske divizije, zbranimi večinoma iz Zgornje Štajerske in Koroške (t. i. enote Feurzauber). Potem ko je po dveh dneh dosegla črto Dolnja Lendava – Ljutomer – Ormož – Maribor – Dravograd, je po prodoru tankovske enote v Zagreb in razglasitvi Neodvisne države Hrvatske (NDH) 11. aprila sledil splošni prodor nemške in italijanske vojske v notranjost dežele, iz katere se je glavnina jugoslovanske vojske umaknila na Hrvaško in tam padla v nemško ujetništvo. Do 15. aprila sta obe vojski zasedli večino večjih krajev Dravske banovine; naslednji dan je nemška vojska madžarski vojski izročila Prekmurje. Ker so nemške operativne enote iz omenjenih armadnih zborov odšle s slovenskega ozemlja, so vojaško zasedbeno upravo, ki je trajala le do 14. aprila 1941, izvajale enote 188. gorske divizije in tiste operativne enote, ki so zaradi hitrega konca vojne (vdaja jugoslovanske vojske je bila že 17. aprila 1941) zamudile operacije (npr. 52. pehotni

25 Tone Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945. Maribor 1968 (dalje: Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika), 98–100.

26 Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, 118–128. Isti, Celjski vohun Werner Stiger, vodja vohunskega centra v Celju. Zgodovina za vse, 5/1998, št. 1, 77–92.

armadni zbor).[27] Zaradi pravočasnega umika jugoslovanske vojske iz Slovenije so v nemško vojno ujetništvo na slovenskem ozemlju padle le enote z obmejnih položajev. Nemška vojska med svojimi operacijami v Sloveniji ni nasilno nastopala proti civilnemu prebivalstvu, čigar odnos do nje je bil različen: od nenaklonjenosti narodno zelo zavednih Slovencev prek pričakovanj z nacistično socialno demagogijo zajetih revnejših slojev do gorečega navdušenja nemške manjšine, ki je v nemški zasedbi dežele gledala rešitev izpod "srbskega jarma". Slovensko ozemlje, že predvideno za vključitev v Nemški rajh, ni bilo podvrženo rušilnemu bombardiranju in obstreljevanju, zato pa mu je večjo gmotno škodo povzročila jugoslovanska vojska z razstrelitvami prometnih naprav. Ni pa morda zanemarljiva škoda, ki jo je nemška vojska zaradi neustrezne menjave povzročila z nakupovanjem blaga.

b) Razkosanje Dravske banovine med tri sosednje države

Usodo posameznih delov Jugoslavije je določal sam Hitler, in to že ob sklepu za vojno proti njej. Tik pred začetkom vojaških operacij 3. aprila, in sredi njih 12. aprila, je s "smernicami za razdelitev Jugoslavije"[28] natančneje določil, kaj dobi katera od sosed. Nemčiji je določil s pasom Dolenjske razširjeno Slovensko Štajersko, Gorenjsko in Mežiško dolino. Italija in Madžarska sta dobili komaj polovico toliko ozemlja kot Nemčija sama, in sicer Madžarska Prekmurje in Italija ostalo. S to razdelitvijo niso bile zadovoljne niti Nemčija niti nobena od drugih držav, vsaka je namreč hotela imeti še kaj več, vendar širših sestankov zainteresiranih držav o razkosanju ni bilo, celo dunajski pogovori med zunanjima ministroma Nemčije in Italije niso spremenili ničesar. Italija bi npr. rada imela premogovni revir v Zasavju in železniško zvezo po Savski dolini proti Zagrebu.[29] Vse tri države so sklenile načelne pogodbe o razmejitvi, meddržavne razmejitvene komisije pa so se nato do pomladi 1943 ukvarjale le s podrobnostmi. Nove državne meje so živo zarezale v slovensko narodno telo, pretrgale gospodarske, kulturne in človeške zveze med pokrajinami; zlasti neugodna je bila meja pri Ljubljani, ki je od mesta odrezala njegovo gospodarsko zaledje med Kranjem in Kamnikom. O razdelitvi imetja in dolgov zasedene in razkosane Kraljevine Jugoslavije sta se pogajali samo Nemčija in Italija. 22. julija 1942 sklenjeno pogodbo, ki je upoštevala število prebivalstva po štetju iz leta 1931 v vsaki zasedbeni enoti, sta nato dali podpisat še Madžarski, Bolgariji in NDH.[30]

---

27 National Archives Washington, microcopy T-312, navitki 1121, 1149 in 1150, gradivo 2. nemške armade; Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Bd. 3. Das Mittelmeerraum und Südosteuropa. Von der "non belligeranza" Italiens bis zum Kriegseintritt der Vereinigten Staaten. Stuttgart 1984, 442–460; Klaus Olshausen, Das Zwischenspiel auf dem Balkan. Die deutsche Politik gegenüber Jugoslawien und Griechenland von März bis Juli 1941. Stuttgart 1973.

28 Akten der deutschen auswärtigen Politik 1918–1945 (dalje: ADAP), Serie D 1937–1941, Bd. XII/2, dok. 291, Allgemeine Absichten für die spätere Organisation der Verwaltung im jugoslawischen Raum, 3. April 1941. Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher, Bd. XXVII, Nürnberg 1948, Dok. Nr. 1195-PS, 60–62, Vorläufige Richtlinien für die Aufteilung Jugoslawiens, 12. April 1941.

29 ADAP, Serie D 1937–1941, Bd. XII/2, dok. 385, Zapisnik pogovora Ribbentrop-Ciano na Dunaju 21. in 22. aprila 1941.

30 Službeni list za Ljubljansko pokrajino, 1943, 26. Kos, 31. 3. 1943, Sporazum o likvidaciji imovine bivše jugoslovanske države in o nekaterih drugih s tem spojenih finančnih vprašanjih.

c) Uvedba civilne uprave

Civilno upravo za nemško zasedbeno območje v severni Sloveniji so v Berlinu, Gradcu in Celovcu določili še pred napadom na Jugoslavijo. Določili so mu podoben položaj, kot pred tem zahodnim poljskim območjem – Povartju in Gdansku, Alzaciji, Lotaringiji in Luksemburgu, t. j. civilno upravo pod vodstvom šefov iz najbližjih sosednih pokrajin. Vzpostavil jo je Hitler z odlokoma 14. aprila 1941, ko je za šefa civilne uprave v Spodnji Štajerski in v "zasedenih območjih Koroške in Kranjske" imenoval najvišja strankina funkcionarja v Štajerski in Koroški dr. Sigfrieda Uiberreitherja iz Gradca in Franza Kutschero iz Celovca, oba doma iz avstrijskih pokrajin. Imela sta skoraj neomejena pooblastila in bila odgovorna neposredno Hitlerju, le zadeve pošte in železnice sta morala usklajevati z njunima ministrstvoma; navodila jima je lahko dajal tudi pooblaščenec za štiriletni načrt Hermann Göring. Državni komisar za utrjevanje nemštva Heinrich Himmler pa je oba šefa civilne uprave imenoval za svoja pooblaščenca. V Berlinu je upravne zadeve za obe začasni pokrajinski upravni enoti usklajeval poseben oddelek v notranjem ministrstvu, ki je imel pri njiju tudi svoja zvezna uradnika. V odlokih, ki sta ju sopodpisala tudi generalfeldmaršal Wilhelm Keitel in vodja državne pisarne dr. Heinrich Lammers, je Hitler izrecno povedal, da ne bosta objavljena.[31] Šefa civilne uprave sta upravo iz Maribora in z Bleda vodila do 15. novembra 1941 oziroma 12. januarja 1942, ko sta se vrnila v Gradec in Celovec.

5. Preureditev uprave, njena sestava in ponemčenje

a) Štaba civilne uprave v Mariboru oziroma Gradcu in na Bledu oziroma v Celovcu

Šefa civilne uprave sta si svoja akcijska štaba uredila 15. aprila v Mariboru in 30. aprila 1941 na Bledu, t. j. nekaj dni zatem, ko je italijanska vojska zapustila območje na desnem bregu reke Save. Vanju sta zaradi začasnega značaja svojih uradov za poverjenike za posamezna upravna področja vključila uradnike iz uradov državnih namestništev iz Gradca in Celovca in drugih pokrajinskih uradov iz avstrijskih pokrajin, izjema je bil le Uiberreitherjev poverjenik za lovstvo, ki je bil mariborski Nemec. Število poverjenikov za posamezna področja je bilo različno, večje npr. za Spodnjo Štajersko kot za Gorenjsko in Mežiško dolino. Čeprav so bili nekateri obenem že vodje oddelkov v državnih namestništvih v Gradcu ali Celovcu, so bili v štabih šefov civilne uprave pristojni le za zasedena slovenska območja.[32] Za usklajevanje dela poverjenikov pri šefu civilne uprave za Spodnjo Štajersko je imel večinoma vladni predsednik (namestnik državnega namestnika za državno upravo) dr. Otto Müller – Haccius v Mariboru in nato v Gradcu občasne "štabne pogovore" (Stabsbesprechungen).[33] O njih so se ohranili že objavljeni zapiski. Oba šefa civilne uprave sta izdajala tudi svoja uradna lista (Verordnungs- und Amtsblatt), na začetku so bile nekatere odredbe v zvezi s prebivalstvom neuradno prevedene v slovenščino, kmalu pa so bile dosledno samo v nemščini. Notranje in zunanje poslovanje v štabih šefov civilne uprave je bilo samo nemško.

---

31 Ferenc, Quellen, dok. 16.

32 Tone Ferenc, Okupacijska uprava na Slovenskem in njeno gradivo. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (dalje: PZDG), 1980, št. 1–2, 31–56.

33 Stefan Karner (Hg.), Die Stabsbesprechungen der NS-Zivilverwaltung in der Untersteiermark 1941–1944. Graz 1996.

b) Okrajni in okrožni politični komisarji oziroma deželni svetniki (oz. mariborski nadžupan)

Prevzem uprave na ravni nekdanjih jugoslovanskih srezov ali okrajev ter mestnih poglavarstev je bil različen. Ponekod, npr. v Mariboru, na Ptuju in Ljutomeru so še pred prihodom nemške vojske oblast prevzeli predstavniki Švabsko-nemške kulturne zveze in začeli nastavljati nove župane in uvajati prve germanizacijske ukrepe. Okrajne politične komisarje, imenovane že 3. aprila, ki so bili vsi iz Zgornje Štajerske, so skupaj z oboroženimi oddelki civilne uprave in stranke (policija, orožništvo, SA, NSKK) z avtomobilskimi kolonami 14. in 15. aprila poslali v spodnještajerska mesta. Hkrati so političnega komisarja iz Koroške poslali v Mežiško dolino, medtem ko so politične komisarje za gorenjske okraje poslali šele proti koncu aprila 1941. Čez nekaj tednov so začeli prilagajati upravo tisti v sosednjih avstrijskih pokrajinah; 1. julija in 1. avgusta 1941 so v Spodnji Štajerski ustanovili osem podeželskih in eno mestno okrožje (Maribor), ki so jih vodili okrožni politični komisarji, dokler jih niso 1. februarja 1942 preimenovali v deželne svetnike (Landrat), mariborskega pa v nadžupana (Oberbürgermeister). Zunaj teh okrožij sta ostala dva okraja, in to Ljutomer, ki ga je upravljal deželni svetnik iz Radgone, in Dravograd, ki so ga po ukinitvi občine vključili v okrožji Celovec in Velikovec. Njihovi uradi so imeli po nekaj deset uradnikov, večinoma Nemcev, zaradi njihovega pomanjkanja pa tudi nekaj Slovencev, veščih nemščine. Notranje in zunanje poslovanje v uradih političnih komisarjev in deželnih svetnikov ter nadžupana je bilo samo v nemščini. Vsak politični komisar ali deželni svetnik oz. nadžupan je imel ob sebi več poverjenikov, ki so jih pripeljali s seboj ali pa izbrali iz vrst tamkajšnjih Nemcev. Za preskrbo so imeli dva urada, in to gospodarski urad (Wirtschaftsamt) in prehranjevalni urad (Ernährungsamt), ki sta jima bila področno nadrejena deželni gospodarski urad (Landeswirtschaftsamt) v Salzburgu in deželni prehranjevalni urad (Landesernährungsamt) v Gradcu.[34]

c) Župani

Če niso dotedanjih slovenskih županov odstranili zastopniki Švabsko-nemške kulturne zveze ali od njih imenovani nemški okrajni glavarji, sta šefa civilne uprave med prvimi ukrepi razpustila pred vojno izvoljene občinske odbore, nemški politični komisarji pa so imenovali nove župane. Izbrali so jih večinoma izmed tamkaj živečih Nemcev, redkeje izmed Nemcev, ki so prišli iz sosednjih avstrijskih pokrajin. Zaradi pomanjkanja obojih pa predvsem v majhnih podeželskih občinah tudi iz vrst starejših Slovencev, veščih nemščine. V tem pogledu je bila od okraja do okraja in od okrožja do okrožja sestava zelo pestra; zanesljivo pa v nobenem mestu Slovenec ni mogel postati župan. Poslovanje občinskih uprav je bilo načeloma samo v nemščini. Kjer so bili župani Slovenci, se je s strankami dalo poslovati tudi v slovenščini.

d) Delež narodnosti pri nosilcih upravnih organov (Nemci iz rajha : Nemci iz avstrijskih pokrajin : Nemci iz zasedenih slovenskih pokrajin : Slovenci) bo treba po sicer redko ohranjenem gradivu uradov političnih komisarjev oziroma deželnih svetnikov ter po gradivu Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorja in njegovih pomagačev za Slovenijo šele natančneje ugotoviti. Kolikor vemo, je bilo Nemcev iz t. i. starega rajha v upravi zasedenih slovenskih pokrajin zelo malo.

34 Glej op. 32.

Po poročilu jugoslovanske komisije za ugotavljanje zločinov okupatorja in njegovih pomagačev je bilo za celotno Jugoslavijo med evidentiranimi 4433 nemškimi vojnimi zločinci 2062 Avstrijcev.[35]

6. Odprava jugoslovanskih (slovenskih) in vzpostava nemških okupacijskih organov, uradov in ustanov

a) Odprava jugoslovanskih zalednih vojaških uradov (vojnih odsekov) in vzpostava nemških vojaških nadomestnih uradov

Zasedene slovenske pokrajine so bile predvidene za vključitev v Nemški rajh. Nacisti so zanje predvidevali tudi uvedbo nemškega nacističnega vojnega prava, t. j. organizacije zalednih vojaških uradov in tudi obvezno služenje dveletnega vojaškega roka, kakršnega so morali služiti nemški državljani v Nemčiji in v priključenih avstrijskih pokrajinah. Že spomladi 1941 so odpravili zaledno organizacijo jugoslovanske vojske, kolikor ni ta razpadla že aprila. V pozni jeseni 1941 so v okrožnih središčih ustanovili vojaške prijavne urade (Wehrmeldeamt) v Mariboru, Celju in Kranju pa tudi okrajna vojaška poveljstva (Wehrbezirkskommando), podrejena vojaškima nadomestnima inšpekcijama v Gradcu in Celovcu, ki sta bila organa poveljstva 18. vojaškega okrožja (Wehrkreisa) v Salzburgu, na kakršne je bilo razdeljeno območje Nemčije, Avstrije in nekaterih drugih zasedenih pokrajin. Vojaški prijavni uradi so takoj začeli sestavljati sezname vojaških obveznikov, najprej so zajeli tiste, ki so že imeli nemško državljanstvo, nato pa tudi druge moške določene starosti.[36]

b) Odprava jugoslovanskih (slovenskih) policijskih in orožniških organov in vzpostava nemških organov za varovanje javnega reda in miru

Ponekod so jugoslovanski policijski in orožniški organi dočakali nemško zasedbo in se dali razorožiti, ponekod pa so se med vojno aprila 1941 raztepli. Po 27. marcu 1941 so v Gradcu in Celovcu pripravili policijske in orožniške oddelke za slovenska območja in jih z motoriziranimi kolonami 14. in 15. aprila 1941 napotili v slovenska mesta, na sedeže okrajnih političnih komisarjev. Tam so vzpostavili t. i. orožniška okrožja (Gendarmeriekreise), podrejena orožniškima glavarstvoma (Gendarmeriehauptmannschaft) v Mariboru in Celju; takšen urad so hkrati vzpostavili za Mežiško dolino, proti koncu aprila pa še na Gorenjskem, podrejena orožniškemu glavarstvu v Kranju. Orožniški glavarji so bili podrejeni orožniškima komandantoma (Gendarmeriekommandant) za Štajersko in Koroško v Gradcu in Celovcu. Ker je bilo orožništvo sestavni del nemške redarstvene policije (Ordnungspolizei), sta bila oba komandanta podrejena poveljniku redarstvene policije za alpske pokrajine v Salzburgu, ki pa je leta 1941 nekaj časa uradoval v Mariboru in nato do jeseni 1943 na Bledu. Podrejene so mu bile tudi enote (čete, bataljoni in polki) zaščitne policije rajha (Schutzpolizei des Reiches). Aprila 1941 so v zasedene slovenske pokrajine poslali dva okrepljena rezervna bataljona zaščitne policije (72. v Krško in 181. v Kranj), vendar so zaradi nemirnih razmer zlasti na

35 Report of the Crimes of Austria and the Austrians against Yugoslavia and their peoples, The Yugoslav War Crimes Commision, Belgrade 1947.

36 Marjan Žnidarič; Jože Dežman; Ludvik Puklavec, Nemška mobilizacija Slovencev v drugi svetovni vojni. Celje 2001 (dalje: Nemška mobilizacija Slovencev v drugi svetovni vojni).

Gorenjsko morali pošiljati vedno več takšnih enot. Uporabljali so jih predvsem za zatiranje partizanskih enot.[37]

Posebno pomemben položaj sta imeli varnostna policija in varnostna služba (Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst), določeni za zatiranje nasprotnikov Nemškega rajha in izvajanje drugih nalog, naloženih nemški civilni upravi. Glavni državni varnostni urad (Reichssicherheitshauptamt) v Berlinu je v Mariboru in na Bledu vzpostavil urada komandantov varnostne policije in varnostne službe, ki sta združevala tajno državno policijo (gestapo), kriminalistično policijo in obveščevalno varnostno službo ter v mestih vzpostavila svoje izpostave in postojanke. Leta 1941 sta bila komandanta tudi poveljnika preselitvenih štabov za zasedene slovenske pokrajine. Podrejena sta bila neposredno omenjenemu uradu v Berlinu, v nekaterih disciplinskih in preskrbovalnih zadevah pa inšpektorju varnostne policije in varnostne službe v Salzburgu. Obe veji nemške policije v 18. vojnem okrožju ter t. i. splošno SS v Štajerski, Koroški, Tirolski in Salzburški je usklajeval višji vodja SS in policije v 18. vojnem okrožju, ali za alpske dežele, in to od leta 1941 najprej, Alfred Rodenbucher in za njim dr. Gustav Adolf Scheel, od srede decembra 1941 do konca vojne pa Erwin Rösener.[38]

c) Odprava jugoslovanskih (slovenskih) pravosodnih organov in vzpostava okupacijske sodne uprave

Na nemškem zasedbenem območju so bila le okrajna in okrožna sodišča, ki so že med vojno nehala poslovati, nemška civilna uprava pa jih je ukinila. Pravosodni sistem, kakršnega je spomladi 1941 uvedel nemški okupator, je bil – podobno kot nekatera druga področja – podrejen temeljnim potrebam nacistične zasedbene politike. Zato poverjenika za sodstvo pri šefih civilne uprave (dr. Gerhard Amlacher iz Gradca in dr. Paul Messiner iz Celovca) nista vzpostavila sodišč za civilnopravdne in kazenskopravdne zadeve, temveč namesto njih imenovala "pooblaščence za izvajanje pravovarstvenih ukrepov" (Bevollmächtigte für die Durchführung einzelner rechtssichernden Massnahmen) v Spodnji Štajerski oziroma uradna sodišča (Amtsgerichte) na Gorenjskem, ki sta jim bila zaupana obravnava in odločanje v nekaterih civilnopravdnih zadevah. Dolgo časa si je obravnavo kazenskopravdnih zadev pridržala varnostna policija, in to s kazenskim oddelkom za navadno in z gestapom za politično hudodelstvo. Po začetku nemirnih razmer je od konca julija 1941 na Bledu poslovalo izredno sodišče za sojenje upornikom, ki pa je bilo po svoji sestavi nekakšna policijska komisija za izrekanje smrtnih kazni. Šele kasneje, od pomladi 1943 so obravnavo nepolitičnega hudodelstva prevzela novoustanovljena sodišča, v Spodnji Štajerski npr. deset sodišč z 11 podružnicami, ki pa niso bila ustanove državnega pravosodja, temveč šefa civilne uprave. Po dolgih razpravah med Berlinom, Gradcem in Mariborom so 1. 9. 1944 v Mariboru ustanovili "posebno sodišče za politična kazniva dejanja", vendar je večino kazni še vedno izrekal gestapo. Strokovni pravni kader sta "pravosodju" v Spodnji Štajerski in Gorenjski ves čas nudili deželni sodišči v Gradcu in Celovcu.[39]

---

37 Gradivo orožniških in policijskih poveljstev v Arhivu Republike Slovenije (dalje: AS), 2. Dislocirana enota (nekdanji arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani).

38 Tone Ferenc, Gestapo v Sloveniji; Rupert Butler, Ilustrirana zgodovina gestapa. Murska Sobota 1998, 203–251. Isti, Kdo je Erwin Rösener. Delo, 22. 12. 1998-13. 1. 1999.

39 Tone Ferenc, Sodstvo pod okupacijo 1941–1945. Pravo – zgodovina – arhivi. I. Prispevki za zgodovino pravosodja. Ljubljana 2000, 199-222 in 225–232.

d) Drugi upravni organi in uradi

Z namenom čimveč upravnih področij prilagoditi tistim v sosednjih avstrijskih pokrajinah in še posebno zaradi potreb po mobilizaciji delovne sile, sta šefa civilne uprave takoj začela uvajati nemško delovno pravo in sta njuna poverjenika za delo na sedežih okrajnih političnih komisarjev ustanovila delovne urade (Arbeitsamt).

Med organi, ki jih je uporabljala nemška civilna uprava v zasedenih slovenskih pokrajinah, sta bili tudi gospodarski zbornici za Štajersko in Koroško. Vsaj prva je imela leta 1941 nekaj časa tudi svojo podružnico v Mariboru. Največji organizacijski poseg je bila v Spodnji Štajerski strnitev vseh energetskih virov (elektrarn, premogovnikov, apnenic, cementarn) v družbo za preskrbo energije Südmark (Energieversorgung Süd s sedežem v Mariboru).[40]

Velik pretres sta doživela zavarovalništvo in denarništvo z odstranitvijo tujih zavodov in podreditvi graškim in dunajskim centralam.

7. Temeljni nameni in prizadevanja nemškega okupatorja v zasedenih slovenskih pokrajinah

Dosedanje proučevanje nemške okupacije slovenskega ozemlja med leti 1941–1945 je pokazalo, da je ta imela nekaj temeljnih namenov. Drugače kot italijanski okupator v Ljubljanski pokrajini, jih nemški okupator ni prikrival, temveč jih je celo javno razglašal.

Šlo ni samo za dejansko, ampak tudi za formalnopravno priključitev zasedenih slovenskih pokrajin k Nemškemu rajhu. To naj bi se po izpolnitvi nekaterih pogojev zgodilo razmeramo hitro, drugače kot podoben namen z Alzacijo, Lotaringijo in Luksemburgom, za katere ne vemo, ali so nacisti že predvideli rok za njihovo formalnopravno priključitev. Drugi temeljni namen je bila popolna germanizacija dežele in ljudi, ali kot se temu reče nekoliko drugače: izenačenje nacionalnih meja z novimi državnimi mejami, kar je bil odkriti ali prikriti cilj vseh treh okupatorjev v Sloveniji. Najbrž nacistično vodstvo v Berlinu (še) ni imelo dokončnih stališč glede germanizacije ljudi, saj je Hitler v knjigi *Mein Kampf* zapisal, da je mogoče germanizirati le tla in ne ljudi, v zasedenih slovenskih pokrajinah pa je šlo tudi za germanizacijo večine takratnega prebivalstva. Pri tem je treba upoštevati, da je bila Slovenija okupirana v vojnih razmerah, ki lahko nekatere ukrepe spodbujajo ali krepijo, lahko pa jih tudi ovirajo. Šlo je seveda tudi za nacifikacijo prebivalstva, ki naj bi se čimprej germaniziralo, kar dokazuje uvedba nacističnih organizacij in formacij, kakršne so bile v Nemškem rajhu in v avstrijskih pokrajinah, ali pa vsaj njihova inačica. Kot na drugih nemških zasedbenih območjih sta bila tudi v zasedenih slovenskih pokrajinah temeljni okupatorjev namen in značilnost izkoriščanje človeških sil in gmotnih sredstev, ki so jih zahtevale vojne potrebe. Glede tega je bil nemški okupator precej na boljšem kot druga dva.

40 Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark (dalje: VABUstmk), 1941, Nr. 19, 7. junij, Nr. 29, 6. julij, Nr. 49, 3. november in Nr. 50, 12. november 1941; Stefan Karner, Die Steiermark im Dritten Reich. Aspekte ihrer politischen, wirtschaftlich-sozialen und kulturellen Entwicklung. Graz, Wien 1986, 229–239 (dalje: Karner, Die Steiermark im Dritten Reich).

8. Priprave na formalnopravno priključitev k Nemškemu rajhu

Že spomladi 1941 so v Berlinu, najbrž v notranjem ministrstvu, za formalnopravno priključitev zasedenih slovenskih pokrajin k Nemškemu rajhu določili rok 1. oktober 1941. Najbrž so se že takrat dogovorili, da bodo obe začasni pokrajinski upravni enoti priključili hkrati. V Berlinu si namreč niso delali nobenih preglavic s tem, da razmere v teh pokrajinah niso povsem enake. To so lahko ugotavljali le v bližnjih središčih – Celovcu in Gradcu. Do omenjenega roka naj bi izpolnili dva pogoja, in sicer prilagodili upravo tisti v sosednjih avstrijskih pokrajinah, h katerima bi priključili obe začasni pokrajinski upravni enoti, ter ti enoti očistili "nezaželenih elementov". Kot smo videli, so prvi pogoj vsaj formalno uresničili že poleti z ustanovitvijo okrožij, drugega pa so začeli uresničevati zagnano in dosledno, vendar so jim celovitejše izvajanje ukrepov onemogočale vojne in dodatno še nemirne razmere, ki jih je povzročil upor jugoslovanskih narodov. Na željo šefov civilne uprave so drugače kot v že omenjenih pokrajinah, predvidenih za priključitev k Nemškemu rajhu, oktobra 1941 uredili državljanstvo zasedenih slovenskih pokrajin. Rok za priključitev so celo dvakrat odložili, in to s 1. oktobra na 1. november 1941 in nato še na 1. januar 1942. Razlog za to je bil v iskanju novega, ustreznejšega vrhovnega političnega in upravnega funkcionarja za razširjeno Koroško z velikimi nacionalnopolitičnimi nalogami na obeh straneh Karavank. Po namestitvi koroškega rojaka dr. Friedricha Rainerja za pokrajinskega vodjo (gauleiterja) 30. novembra 1941 in za državnega namestnika (Reichsstatthalterja) za Koroško in šefa civilne uprave za Gorenjsko in Mežiško dolino 16. decembra 1941 so bili izpolnjeni pogoji za priključitev obeh pokrajin. Vendar je dr. Rainer zaradi velike partizanske zmage v Rovtu pod Blegošem 12. decembra 1941 predlagal Hitlerju odložitev priključitve za šest mesecev, na kar je ta pristal in zaradi nadaljnjih nemirnih razmer nato do formalnopravne priključitve niti ni prišlo. Sta pa oba šefa civilne uprave s svojimi odredbami postopoma uvajala pravne predpise, ki so že veljali na Štajerskem in Koroškem. Tudi zaradi vojnih potreb sta dejansko najbolj vključila gospodarska področja.[41]

9. Raznarodovanje kot temeljna naloga nemške zasedbene uprave v Sloveniji

Pri raznarodovanju Slovenije in Slovencev ter Slovenk gre za tri med seboj povezane okupatorjeve ukrepe: 1. množično izganjanje Slovencev in Slovenk, 2. množično naseljevanje Nemcev in 3. germanizacijo. Kot pričajo viri, so nacisti vse tri ukrepe predvideli še pred uvedbo civilne uprave. Hitler je konec marca ali na začetku aprila 1941 ukazal predvidenima šefoma civilne uprave, naj mu ponemčita zaupano jima deželo. Oba sta kasneje, še leta 1941, ponovila njegove besede: "Machen Sie mir dieses Land wieder deutsch!" Hitler je pri tem izhajal iz lažne predpostavke, kot da bi bilo zasedeno slovensko ozemlje kdaj nemško in bi ga bilo treba zdaj regermanizirati. Nacistični načrt raznarodovanja je naznanjal uničenje slovenskega naroda kot etnične enote in tako se lahko razume Hitlerjeva trditev 27. marca 1941, da Srbe in Slovence čaka huda usoda.

V glavnem državnem varnostnem uradu in tudi v štabnem uradu državnega komisarja za utrjevanje nemštva v Berlinu so leta 1941 in 1942 izdelovali, kot kaže

41 Metod Mikuž, Ali je narodnoosvobodilna borba preprečila priključitev Štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu? Zgodovinski časopis, 6–7/1952–1953 (Kosov zbornik), 733–767; Tone Ferenc, Vprašanje priključitve zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu. PZDG, 1974, št. 1–2, 157–201.

ločeno, generalna načrta "Vzhod" (Generalplan Ost). Predvidevala sta izgon nekaj milijonov slovanskega življa iz Vzhodne Evrope za Ural in naselitev okoli deset milijonov Nemcev in Germanov na novem "življenjskem prostoru" (Lebensraum), za katerega so si prizadevali nacisti in njihovi privrženci.[42] Ko so aprila 1942 izvod načrta, izdelanega v štabnem uradu za utrjevanje nemštva pokazali Himmlerju, je ukazal, naj vanj vključijo tudi zasedena območja Spodnje Štajerske, Gorenjske in Mežiške doline.

10. Množično izganjanje Slovencev

a) Množičen izgon iz zasedenih slovenskih pokrajin 1941–1942

Med vojno aprila 1941 se je šef nemške policije in državni komisar za utrjevanje nemštva Heinrich Himmler nastanil v Brucku na Muri in v prvi polovici aprila v Celovcu ter 18. aprila v Mariboru podpisal "smernice za izselitev tujerodnih elementov". V njih je ukazal izgnati na tuje štiri vrste prebivalstva, in to 1. narodno zelo zavedne Slovence, zlasti slovensko izobraženstvo, 2. priseljence po letu 1914 na območja, ki so od aprila 1941 nemško zasedbeno območje, 3. obmejno prebivalstvo in 4. osebe, ki se ne bi prijavile v predvideni organizaciji Štajerska domovinska zveza in Koroška ljudska zveza, ali ki jih iz političnih, rasnih ali dednozdravstvenih razlogov ne bi sprejeli vanju. Še pred uvedbo civilne uprave je ukazal ustanoviti preselitvena štaba v Mariboru in na Bledu, ki sta ju vodila komandanta varnostne policije in varnostne službe, dotedanja načelnika odsekov varnostne službe v Gradcu in Celovcu, esesovski polkovnik Otto Lurker in esesovski podpolkovnik Fritz Volkenborn. Takrat je tudi ukazal glavnemu SS rasnemu in kolonizacijskemu uradu v Berlinu, da s svojimi rasnimi preiskovalci rasno preišče vse družine na zasedenem slovenskem ozemlju, da bi rasno oceno uporabili tudi za merilo pri odločanju za izgon in ponemčevanje. Aprila in maja 1941 so predvidevali še zelo veliko število izgnancev: od 220.000 do 260.000, kar je pomenilo povprečno tretjino prebivalcev, ki so takrat živeli na nemškem zasedbenem območju, za Gorenjsko pa celo polovico. To je tudi največji odstotek prebivalstva, predvidenega za izgon v neki deželi, iz katerih so nacisti med drugo svetovno vojno izganjali domače prebivalstvo. Množično izganjanje so nacisti smatrali za varnostno-policijski ukrep, ki ga naj izvaja nemška policija. Preselitvena štaba v Mariboru in na Bledu so sestavljali trije referati, in to 1. za popis oseb, predvidenih za izgon, 2. za rasni pregled, in 3. za tehnično plat izgona. Za osebje 1. in 3. referata je poskrbel gestapo, rasne preiskovalce pa je preskrbel akcijski urad za Jugovzhodno Evropo iz že omenjenega glavnega SS rasnega in kolonizacijskega urada pod vodstvom esesovskega podpolkovnika dr. Bruna Kurta Schultza. Varnostna policija je priskrbela tudi moštvo za nekaj preselitvenih taborišč, v katera so iz zaporov ali neposredno z domov pripeljali osebe, predvidene za izgon. Največja preselitvena taborišča so bila v Meljski vojašnici v Mariboru, na gradu Rajhenburg pri Brestanici in v Škofovih zavodih v Šentvidu nad Ljubljano; iz njih so nato tudi šli vlaki z izgnanci na tuje. Za aretacije oseb, predvidenih za izgon, so uporabljali tudi bataljone nemške zaščitne policije (72., 93., 171. in 181. rezervni policijski bataljon). Po začetnem načrtu naj bi veliko večino izgnancev odpeljali v Srbijo južno od Save, le tiste, ki bi imeli dobro rasno oceno, bi odpeljali na ponemčenje v Nemčijo. Ob rasnem pregledovanju in ocenjevanju (ocene: I – zelo dobro, II – dobro, III – povprečno, IV – neustrezno) naj bi teklo tudi politično prever-

42 Helmut Heiber, Der Generalplan Ost. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. 1958, št. 3, 281–325; Czeslaw Madajczyk, Generalplan Ost. Przeglad Zachodny 1961, št. 3, 281–325.

janje in ocenjevanje prebivalstva, pri katerem so sodelovali tudi tamkajšnji zaupniki, predvsem Nemci, in če teh ni bilo, tudi nemštvu prijazni Slovenci (ocene: 1 – vodilno nemški, 2 – nemški, 3 – ravnodušen, 4 – Nemcem sovražen, 5 – vodilno sovražen Nemcem). Pri tem naj bi bile za izgon v Srbijo predvidene osebe z rasnima ocenama III in IV ter s političnima ocenama 4 in 5.

Po podatkih, ki sta jih zlasti po letu 1939 zbrala centra nemške policijske in vojaške obveščevalne službe v Gradcu in Celovcu, je gestapo imel na voljo sezname nasprotnikov nacistične Nemčije, ki jih je dopolnjeval z ovadbami pripadnikov krajevnih skupin Švabsko-nemške kulturne zveze (kot pričajo viri, naj bi za ovadeno osebo podpisali izjavo trije člani Kulturbunda). Viri pričajo, da so za opredeljevanje narodnosti priseljencev po letu 1914 v Spodnjo Štajersko opravljale komisije, v katerih so bili tamkajšnji Nemci. Z rasnim preiskovanjem in ocenjevanjem so rasni ocenjevalci začeli že 3. aprila 1941 (!) v Mežiški dolini in ga do dneva kapitulacije jugoslovanske kraljevske vojske, 17. aprila 1941, tudi končali. To delo so takoj nadaljevali v Posavju in Obsotelju ter na Gorenjskem.

Vojne razmere in transportne in nastanitvene težave v Srbiji so kmalu začele zmanjševati predvideni obseg izgona; na konferenci v Mariboru 6. maja 1941 pod Uiberreitherjevim vodstvom, ki ji je prisostvoval tudi Adolf Eichmann, jih niso mogli rešiti. Nato so od 7. junija do 10. julija 1941 s 17 vlaki iz Maribora, Rajhenburga in Šentvida nad Ljubljano v t. i. prvem valu odpeljali v Srbijo nekaj več kot 7.000 oseb. Hitler, ki je v začetku nasprotoval izgonu Slovencev v NDH, češ da bi bili preblizu svoji dotedanji domovini, je kasneje na to pristal. Na širši konferenci v Zagrebu so pod vodstvom tamkajšnjega nemškega poslanika Siegfrieda Kascheja sklenili, da bo NDH izgnala v Srbijo toliko srbskih izgnancev, kolikor Slovencev bo sprejela na svoje ozemlje. Od 11. julija do 30. septembra 1941 je iz Maribora v t. i. drugem valu v NDH odpeljalo 21 vlakov z nekaj več kot 9.800 izgnanci Pri tem je dvakrat prišlo do prekinitve izgona, in to najprej na začetku avgusta zaradi nemirnih razmer na Gorenjskem in nato septembra, ko zaradi nemirnih razmer niti Srbija niti južni del NDH nista mogla več sprejemati izgnancev. Zato je Himmler že 25. avgusta 1941 odložil nadaljnji izgon Slovencev z Gorenjskega na povojni čas in nadaljnji izgon Slovencev iz Spodnje Štajerske omejil na njen južni del. Ko nova konferenca v Zagrebu pod Kaschejevim vodstvom 30. septembra 1941 ni mogla rešiti vprašanja, kam z nadaljnjimi izgnanci – šlo je še za nekaj deset tisoč oseb iz Posavja in Obsotelja – je Himmler sklenil in z naredbo št. 53/I dne 18. oktobra 1941 odločil, naj jih v t. i. tretjem valu izženejo v taborišča Volksdeutsche Mittelstelle (VoMI) v devetih nemških pokrajinah, kjer bodo čakali, da jih naselijo v Vzhodni Evropi. Kasche in dr. Uiberreither sta bila za odložitev tega izgona na pomlad 1942, vendar sta Hitler in Himmler hotela držati obljubo vodstvu kočevskih Nemcev, da se bodo preselili v Posavje in Obsotelje še leta 1941, na kar so se že pripravljali.

Himmler je sodil, da Lurkerjev preselitveni štab v Mariboru ne bo sposoben izpeljati tega izgona, zato je za vodjo novega preselitvenega štaba na gradu Rajhenburg imenoval esesovskega brigadnega generala Kurta Hintzeja, ki je bil drugače vodja naselitvenega štaba za t. i. Stari rajh. Po kratkoročnih pripravah in po Uiberreitherjevem "razglasu o državnopolitičnih ukrepih na obmejnem območju" z dne 20. oktobra 1941 so trije policijski bataljoni čez štiri dni začeli z izgonom od vzhoda proti zahodu, vozili izgnance v že razširjeno preselitveno taborišče Rajhenburg ter po popisu dnevno z dvema transportoma na Brandenburško in v Dolnjo Šlezijo, nato pa tudi v druge pokrajine – Hanovrsko, Thurinško, Saško, Württemberško, Badensko in Švabsko. Skupno so do 30. julija 1942 s 63 vlaki odpeljali v več kot 150 taborišč VoMi okoli 37.000 oseb, nakar je Uiberreither 12. avgusta 1942 v uradnem listu razglasil konec izganjanja iz nacionalnopolitičnih razlogov.

Če je pri t. i. prvem valu izganjanja po nacističnem naziranju šlo za t. i. sovražnike nemštva ali posebej tretjega rajha oziroma jedro narodno zavednega slovenstva in pri drugem valu za nezaželene prišleke, tuji element, je šlo pri tretjem valu za popolno izpraznitev območja, na katerem naj bi ustvarili t. i. nemški narodni branik na meji z italijanskim zasedbenim območjem ali Ljubljansko pokrajino ter delom NDH.

Izgon tako velikega števila slovenskih izgnancev, ki so jih nacisti namesto "Umsiedler", kot tiste, ki so jih poslali v Srbijo in NDH, imenovali "Absiedler", je onemogočil množičen izgon t. i. za ponemčenje ali za ponovno ponemčenje določenih ljudi iz Spodnje Štajerske. Njihovo število je bilo okoli 10.000, vendar so v Schelklingen bei Ulm od 7. decembra 1941 do 18. maja 1942 poslali le 64 družin s 194 osebami.[43]

b) Omejeni izgon koroških Slovencev 1942

Isti dan, t. j. 25. avgusta 1941, ko je Himmler odložil množično izganjanje prebivalstva z Gorenjskega, je ukazal izgnati iz avstrijskega dela Koroške okoli 300 slovenskih družin, da bi na njihova posestva naselil predvsem Nemce iz Kanalske doline. Še leta 1941 naj bi jih dve tretjini naselili na avstrijskem Koroškem, na Gorenjskem in v Mežiški dolini, medtem ko bi naj tretjo tretjino tam naselili do 1. aprila 1942; osebe, ki naj bi jih izgnali, naj bi določil gestapo s pomočjo organov NSDAP. Osebe, ki bi pri rasnem pregledu dobile oceni I ali II, naj bi poslali v Stari rajh na ponemčenje, kam naj bi izgnali druge, ni povedal, najbrž v NDH, kamor so takrat izganjali Slovence in Slovenke iz zasedenih slovenskih pokrajin. Himmler je menda že leta 1940 v neki spomenici navedel, da bodo v poljsko generalno gubernijo prišli poleg Lužiških Srbov tudi Vendi, t. j. koroški Slovenci. Menda je neki vir, ki ga pa zgodovinarji še niso našli, predvideval izgon okoli 50.000 koroških Slovencev v Vzhodno Evropo. Kaže, da priprave na izgon omejenega števila koroških Slovencev časovno niso tekle po Himmlerjevi naredbi. Hintzejev preselitveni štab v Celovcu je namreč opravil izgon šele 14. in 15. aprila 1942, ko je v taborišču Žrelec zbral več kot tisoč izgnancev in jih 15. in 16. aprila 1942 **1.118** z dvema vlakoma poslal v sedem taborišč VoMI v Nemčiji.[44]

c) Izganjanje sorodnikov partizanov in ubitih talcev

Šef civilne uprave dr. Uiberreither je v omenjenem razglasu 12. avgusta 1942 povedal, da si je obdržal pravico, da odstrani iz Spodnje Štajerske "nepoboljšljive sovražnike države, zlasti pa takšne osebe, ki podpirajo oborožene tolpe". Sorodnike partizanov in ubitih talcev ter prebivalce požganih vasi je nemška policija izganjala v NDH že od poletja 1941, in to skupaj z drugimi izgnanci. Od marca 1942 jih je skupaj z drugimi izgnanci ali s posebnimi transporti pošiljala v taborišča VoMe. Ko je Himmler zaradi zelo nemirnih razmer zlasti na Gorenjskem 25. junija 1942 ukazal izvesti ofenzivno operacijo *Encijan,* je v navodilih zanjo ukazal, da je treba svojce ustreljenih moških izgnati, in to otroke določene starosti z dobro rasno oceno v domove esesovskega društva *Lebensborn,* kjer bodo na voljo za posvojitev. V tej ofenzivi so samo na

---

43 Tone Ferenc, Le systeme d'occupation des nazis en Slovenie. Les systemes d' occupation en Yougoslavie 1941–1945. Belgrade 1963, 47–133; Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, 174–416; Karner, Die Steiermark im Dritten Reich, 131–156; Izgnanci. Ljubljana 1999; Tone Ferenc, Viri o rasnih pregledih Slovencev pod okupacijo. Prispevki za novejšo zgodovino, 1994, št. 2, 231–244; Marjan Žnidarič, Do pekla in nazaj. Nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941–1945. Maribor 1997 (dalje: Žnidarič, Do pekla in nazaj).

44 Volks-und staatsfeindlich. Pregon koroških Slovencev.

Gorenjskem požgali in "zravnali z zemljo" 11 vasi in zaselkov, v katerih so trupla postreljenih moških pometali v ogenj, ženske in otroke pa odgnali v preselitveno taborišče v Šentvidu nad Ljubljano. Tam je rasni preiskovalec otroke rasno ocenil, niso pa jih ločili od odraslih, temveč so jih skupaj z njimi odpeljali v taborišča VoMI v Nemčiji. Pač pa so ločili otroke od odraslih v dveh izselitvenih akcijah v Spodnji Štajerski avgusta 1942. Odrasle so takrat odpeljali v koncentracijska taborišča, okoli 600 otrok, starih do 12 let, pa prek vmesnega taborišča Frohnleiten pri Gradcu v domove *Lebensborn* in v posebna taborišča za prevzgojo mladine. V Spodnji Štajerski so do junija 1943 opravili še štiri "akcije" izgona svojcev partizanov in ubitih talcev brez ločitve otrok od odraslih, kasneje pa so takšne osebe pošiljali na kazensko prisilno delo v taborišče Strnišče pri Ptuju, na gradnjo tovarne glinice in aluminija ter gradnjo elektrarne Mariborski otok. Z Gorenjskega so takšne osebe s transporti pošiljali v taborišča VoMe v Nemčiji, in to 4.500 oseb od 26. marca 1942 do 22. avgusta 1944 z 32 vlaki.[45]

d) Nemški okupator je med leti 1941–1945 izgnal iz zasedenih slovenskih pokrajin skupno okoli 63.000 Slovencev. Okoli 17.000 se jih je po okupatorjevih podatkih izognilo organiziranemu izgonu z begom na italijansko zasedbeno območje ali v NDH. To znaša skupaj okoli 80.000 slovenskih izgnancev in beguncev ali tretjino tistega števila, ki so ga spomladi 1941 predvideli za izgon. Kljub temu znaša delež izgnancev in beguncev glede na število prebivalstva na nemškem zasedbenem območju okoli 10 odstotkov in je najvišji med deželami, ki so utrpele nacistično izganjanje med drugo svetovno vojno. Medtem ko so v drugih deželah nacisti izganjali ljudi na druga območja k njihovim sonarodnjakom, npr. Poljake iz Povartja in Gdanska – Zahodne Prusije k Poljakom v Generalno gubernijo, Francoze iz Alzacije in Lotaringije k Francozom v francosko državo, so Slovence izganjali med tuje narode, pri katerih naj bi se sčasoma asimilirali. Slovenski narod je bil torej z nacističnim izgonom še posebno prizadet. Imetje slovenskih izgnancev je okupator zaplenil v korist utrjevanja nemštva. Izgnance v Srbijo in NDH je oropal tudi osebnih predmetov in jim dovolil odnesti le do 20 kg prtljage in do 20 mark denarja. Izgnancem v Nemški rajh je pustil več prtljage in tudi denar, kolikor so ga pač imeli.

11. Množično naseljevanje Nemcev

Večina izgnancev bi ali je morala zapustiti zasedeno slovensko ozemlje zato, da bi okupator na njem naselil Nemce. Zato je bila nemška kolonizacija silno pomemben ukrep za dosego temeljnega cilja okupacije. Nemška kolonizacija naj bi sicer zajela celotno zasedeno slovensko ozemlje, vendar z različno gostoto. V obmejnem pasu ob Ljubljanski pokrajini od Sv. treh kraljev v Polhograjskih dolomitih na zahodu in ob NDH do Podčetrtka na vzhodu naj bi izgnali vse Slovence in na njihovo imetje naselili Nemce. To bi naj tvorilo t. i. nemški branik pred slovanstvom in na njem naj bi nemški naseljenci kot "obrambni kmetje" (Wehrbauern) "s plugom in mečem" (mit Pflug und Schwert) varovali germanizacijo zasedenih slovenskih pokrajin. V zaledju tega pasu pa bi naseljevali Nemce posamezno, toliko, kolikor bi pač izgnali Slovencev v t. i. prvem in drugem valu. Ker se Hrvatov ni dalo izganjati skupaj s Slovenci, so predvideli njihovo preselitev po meddržavni pogodbi z NDH. Ob znanih ovirah pri izganjanju Slo-

45 Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, 345–376; Stane Terčak, Ukradeni otroci. Ljubljana 1962; Taboriščniki ukradeni otroci. 60-letnica nacističnega genocida. Celje 2002.

vencev je trpel tudi nacistični načrt za nemško kolonizacijo. Tako so se že konec pomladi 1941, tudi iz gospodarskih razlogov, odrekli izgonu obmejnega prebivalstva na Gorenjskem, s čimer so znatno zmanjšali tudi prvotno število za izgon predvidenih ljudi iz obeh začasnih pokrajinskih upravnih enot. Tako jim je ostalo le še obmejno naselitveno območje na Spodnjem Štajerskem. Šlo je za obsavski in obsoteljski pas ter za brežiški trikotnik, kar je bilo "naselitveno območje A", medtem ko so drugo ozemlje te pokrajine imeli za "naselitveno območje B". Na naselitvenem območju A je bilo na začetku 30 celih in deli štirih političnih občin, vendar so že sredi septembra 1941, ko se je ustavil izgon Slovencev v NDH, izvzeli osem občin, tako da je ostalo 22 celih in del štirih, iz katerih so nato izgnali večino Slovencev. Himmler je 18. aprila 1941 v Mariboru ukazal, da mora to območje postati **"najbolj germansko območje Štajerske"**.

Za naseljevanje Nemcev v zasedenih slovenskih pokrajinah so bili pristojni uradi državnega komisarja za utrjevanje nemštva, in to I. urad (Menscheneinsatz) glavnega štabnega urada v Berlinu, urad pooblaščenca za utrjevanje nemštva v Mariboru, ki ga je vodil esajevski podpolkovnik Erwin Seftschnig iz Gradca, ter njegova izpostava v Brežicah pod vodstvom esajevskega poročnika Gandolfa Stiegerja. Že 17. aprila 1941 so iz Berlina sporočili, da imajo za kolonizacijo zasedenih slovenskih pokrajin na voljo od 60.000 do 80.000 Nemcev, kar naj bi zadoščalo za okoli 130.000 izgnanih Slovencev, ker bodo morali združevati razmeroma majhna slovenska posestva. Približno tri slovenske kmetije naj bi zadoščale za eno povprečno posestvo nemškega naseljenca. Himmler je v Mariboru 18. aprila 1941 ukazal: "Nemška kmetija se mora načelno razlikovati od slovenske. Nemški naseljenec naj postane veren in premožen kmet. Nikdar ne sme zdrkniti na položaj kočarja. Zato je treba že vnaprej ustrezno kakovosti tal in klimi načrtovati posestva kot celotne hube." Zmanjšanje števila slovenskih izgnancev (na izselitvenem oz. naselitvenem območju so ostale še nekatere skupine delavcev in Hrvati) je omogočalo tudi manjše število nemških naseljencev. Spremenila pa se je tudi njihova sestava.

Z italijansko okupacijo zelo razočarano vodstvo kočevske narodne skupine se je že 23. aprila 1941 v Brucku na Muri dogovorilo s Himmlerjem za morebitno preselitev s Kočevske na Spodnje Štajersko, in to iz kraja v kraj in s posestva na posestvo, brez vmesnega prebivanja v preselitvenih taboriščih VoMe. To jim je obljubil tudi Hitler, ko je Himmlerja 26. aprila 1941 sprejel v Mariboru. Natančneje se je vodstvo o preselitvi dogovorilo v glavnem štabu državnega komisarja za utrjevanje nemštva, nato pa so se kočevski Nemci začeli pripravljati na preselitev. Po sporazumu med Kraljevino Italijo in Nemškim rajhom 31. avgusta 1941 v Rimu o preselitvi Nemcev iz Ljubljanske in Reške pokrajine (del ozemlja, poseljenega z Nemci je bil v čabarskem okraju v Reški pokrajini) je velika večina Nemcev iz teh pokrajin optirala za "vrnitev v Nemški rajh". Večina je sledila vodstvu, ki je v propagandi za preselitev uporabljalo tudi grožnje, starejši so se odločali težje, polovica nemških duhovnikov pa je preselitvi celo nasprotovala in se tudi ni hotela preseliti. Za okoli 47.000 ha zemlje naj bi jim na Spodnjem Štajerskem ponudili celo 74.000 ha. Podobno kot Slovence so tudi Nemce rasno in dednozdravstveno pregledali, in to v posebnem vlaku Osrednjega vselitvenega urada (Einwandererzentrallstelle). Spomladi so še predvidevali, da se bodo preselili septembra ali oktobra 1941, vendar je zamuda pri izganjanju Slovencev povzročila, da se je večina od okoli 12.000 kočevskih Nemcev s 135 vlaki in več kot 1.000 drugimi Nemci preselila šele pozimi 1941–1942, in to prvi na Spodnje Štajersko, drugi pa na Gorenjsko, večinoma v turistične nastanitve.

Zimske razmere niso omogočale naselitve neposredno na izpraznjeno imetje izgnanih Slovencev, kar je razočaralo preseljence. Nadaljnje razočaranje je bila ukinitev lastnega vodstva in podreditev preseljencev najprej uradom državnega komisarja za utrje-

vanje nemštva in nato sistemu, kakršen je bil na drugih območjih Spodnje Štajerske. Po t. i. začasni naselitvi na posestva je Uiberreitherjev naselitveni štab leta 1942 in 1943 izvedel končno naselitev.

Naseljenci so dobili gmotno podporo (krediti, stroji, obnova poslopij itd.) in bili za tri leta oproščeni vojaške obveznosti, so pa morali v t. i. kočevski samozaščiti (Gottscheer Selbsschutz) ali v t. i. šturmih ali četah SS – Sonderstandarte "Untersteiermark" varovati naselitveno ozemlje.

Vendar tam niso bili samo preseljenci s Kočevske, temveč tudi manjše nemške skupine iz vzhodnoevropskih dežel, npr. iz Besarabije, Severne Bukovine in Dobrudže, tudi iz Južne Tirolske in Zgornje Štajerske. Skupno je bilo tam okoli 15.000 nemških naseljencev.

Na t. i. naselitvenem območju B v ostali Spodnji Štajerski je bilo po podatkih urada za utrjevanje nemštva aprila 1943 tudi okoli 70.000 ha zaplenjenih posesti, polovica od aretiranih ali izgnanih upornikov. Tam je omenjeni urad iz Maribora, ki je imel majhne podružnice tudi v okrožjih, naseljeval nemške obrtnike, zlasti iz Jugovzhodne Evrope, del posesti je dajal v najem, 1.862 posesti s 23.012 ha površine pa je imel njegov IV. glavni oddelek v t. i. vmesnem gospodarjenju (Zwischenbewirtschaftung).

Z izgonom narodno zavednih Slovencev v Srbijo v t. i. prvem valu julija 1941 in postopnim izganjanjem sorodnikov partizanov, ubitih talcev ter prebivalstva požganih vasi in zaplembo njihovega imetja je tudi na Gorenjskem nastalo imetje, na voljo za manjšo nemško kolonizacijo. Tam sicer ni prišlo do obnove množičnega izganjanja, kot sta ga konec pomladi in poleti 1942 že predvidela dr. Rainer in njegov urad za utrjevanje nemštva pod vodstvom Aloisa Maier Kaibitscha oziroma njegovega namestnika dr. Herberta Friedla. Tam so nato v vsakem okrožju začeli ustvarjati tri kolonizacijske otoke, ki bi jih z nadaljnjimi zaplembami zemlje širili, v primeru partizanskih napadov pa bi se ti branili v obliki ježa. Vendar jih je partizanski napad na kolonizacijski otok Zgornje Dovje pri Bledu prisilil k opustitvi tega načina kolonizacije.

Ne vemo, ali se je v Nemškem rajhu postavilo vprašanje, zakaj v zasedenih slovenskih pokrajinah ne naseljujejo Nemcev iz Rajha, saj je Hitler v svojem delu *Mein Kampf* iskal "življenjski prostor" (Lebensraum) ravno za Nemce iz rajha. Himmler je namreč konec leta 1941 in na začetku leta 1942 izdal dva tiskana letaka, v katerih je naznanil: "Po firerjevi volji bo poselitev ponovno pridobljenih naselitvenih območij z Nemci iz rajha sledila šele po končani vojni, pri čemer se bo upošteval predvsem vojak, ki se bo vrnil s fronte." Nato je povedal, da so na Spodnjem Štajerskem in Gorenjskem naselili le tiste skupine Nemcev, ki so se v okviru preselitvene akcije vrnili in katerih naselitev je bila neodložljiva.[46]

12. Germanizacija dežele in ljudi

Čeprav je Adolf Hitler v svoji knjigi *Mein Kampf* zapisal, da je mogoče germanizirati le zemljo in ne ljudi, je v zasedenih slovenskih pokrajinah šlo za germanizacijo dežele in ljudi. Nacisti si v vojnih razmerah (še) niso mogli privoščiti, da bi izgnali vse nenemško prebivalstvo in germanizirali samo tla, t. j. uvedli popolno nemško kolo-

46 Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, 550–730; Hans Hermann Frensing, Die Umsiedlung der Gottscheer Deutschen. Das Ende einer südostdeutschen Volksgruppe. München 1970; Erich Petschauer, Das Jahrhundertbuch der Gottscheer. Bearbeitet von Hermann Petschauer. Wien 1980; "Nemci" na Slovenskem 1941–1945. Ljubljana 1998; Mitja Ferenc, Delo nemške kulturne komisije na Kočevskem (1941–1942). Prispevki za novejšo zgodovino, 2002, št. 1, 93–108.

nizacijo. Na popoln izgon je namignil Himmler v svojih smernicah iz Maribora 18. aprila 1941, ko je dejal: "Die restliche Bevölkerung dies ist die Mehrzahl, verbleibt **zunächtst** im Lande." /Krepko T. F./

Pri germanizaciji je šlo najprej **za proces odprave vsega, kar bi ohranjalo ali celo krepilo slovensko narodno zavest.** Še pred uvedbo civilne uprave so ponekod pripadniki Švabsko-nemške kulturne zveze odpravljali slovenske napise ali jih celo z grožnjo kazni ukazali odpraviti. Že od začetka okupacije so si prizadevali spremeniti zunanji videz dežele, zato odprava slovenskih napisov vseh vrst in posebej slovenskih krajevnih imen. Razpustili so slovenske politične stranke, organizacije, društva, sklade itd., celo prostovoljna gasilska društva. Za to sta skrbela ukinitvena komisarja (Stillhaltekommissar) pri šefih civilne uprave, uradnika iz Gradca in Celovca (Max Hruby in Wilhelm Schick ter za njim Rudolf Thaler), in njuni zastopniki v okrajnih oziroma okrožnih središčih, ki so bili Nemci iz zasedenih slovenskih pokrajin. Imetje ukinjenih političnih strank, organizacij itd. so zaplenili, enako kot vse državno, banovinsko, občinsko in cerkveno imetje. Ukinitveni komisar za Spodnjo Štajersko je npr. v svojem uradnem listu od 25. septembra 1941 do 1. decembra 1942 objavil 3.358 odločb o ukinitvi, vendar to še daleč ni bilo vse, kar je bilo ukinjenega v tej pokrajini. Ukinitveni komisar za Gorenjsko in Mežiško dolino je v enajstih odločbah razglasil imena več sto ukinjenih društev in organizacij. V nekaterih primerih sta ukinitvena komisarja navedla tudi, v kakšne namene se bo uporabilo imetje ukinjenih društev in organizacij. Pri šefu civilne uprave na Bledu so imeli 5. junija 1941 širši sestanek, na katerem so razmejili upravičenost posameznih nemških ustanov za sprejem zaplenjenega imetja ukinjenih slovenskih društev in organizacij.

Popolnemu uničenju je nemški okupator zapisal slovensko kulturo. Med ukinjenimi društvi in organizacijami so bila tudi vsa slovenska kulturna društva, njihovo imetje pa je bilo zaplenjeno. Uničenju so podvrgli tudi ves slovenski tisk. Nalogo, širokopotezno pleniti in popolnoma uničiti slovenske knjižnice, sta prevzeli Štajerska domovinska zveza in Koroška ljudska zveza, in to prva še pred svojo formalno ustanovitvijo. Kajti njen prihodnji vodja, tedanji šef t. i. akcijskega štaba za Spodnjo Štajersko Franz Steindl je že 25. aprila 1941 naročil političnim komisarjem: "Iz nacionalnopolitičnih razlogov nam gre za to, da čimprej potegnemo vso slovensko literaturo s Spodnje Štajerske. Iz optičnih razlogov ne bi bilo primerno, da bi izdali javen poziv za oddajo prej omenjene literature. Kljub temu pa moramo z aktivnimi osebnimi stiki počistiti ne samo društvene, šolske in druge knjižnice, temveč tudi zasebne." Politični komisarji so nato izdali ustrezna navodila županom. Kako vztrajni so bili pri plenjenju slovenskega tiska, kaže to, da so še v pozni jeseni 1942 imeli posebno akcijo za izročitev slovenskega tiska, ki je izšel pred 14. aprilom 1941. Iz ogromne množice zaplenjenega slovenskega tiska so v Mariboru sodelavci nacionalnopolitičnega referenta dr. Carstanjena izločili slovenske časnike in revije, da bi sestavili šest kompletov in jih prepeljali v Deželno biblioteko v Gradcu in v Nemški rajh. 208 zabojev so odpeljali v omenjeno knjižnico, kjer so vskladiščene v minoritskem samostanu v Gradcu dočakale konec vojne in vrnitev v domovino. Iz izbranih knjig so v Kranju ustvarili t. i. slovensko specialno knjižnico in jo leta 1943 odpeljali v Celovec, od tam pa naslednje leto v grad Karlsberg, kjer je dočakala konec vojne. Drugi tisk pa naj bi zmleli v papirnicah. Računa se, da so zaplenili in večinoma tudi uničili okoli 1,200.000 knjig na Spodnjem Štajerskem in okoli 1,000.000 na Gorenjskem in v Mežiški dolini.

Ne toliko uničevanju kot plenjenju je bilo podvrženo tudi nekatero arhivsko gradivo. Po okupaciji Jugoslavije je nemški notranji minister dr. Wilhelm Frick 21. aprila 1941 razširil odločbe o varstvu arhivov, ki jih je izdal za okupirano Vzhodno Evropo, na zasedena območja v Jugovzhodni Evropi. Šefa civilne uprave sta nato sporazumno z

generalnim direktorjem državnih arhivov dr. Zipflom imenovala vodji graškega in celovškega pokrajinskega arhiva dr. Ignaza Nösslböcka in dr. Karla Starzacherja za svoja pooblaščenca za arhive v zasedenih slovenskih pokrajinah. Dr. Starzacherju so zaupali tudi skrb za pridobitev nekaterih arhivskih fondov iz Ljubljane. Dr. Nösslböcku je šef civilne uprave dr. Uiberreither naročil, naj popiše vse arhivsko gradivo na Spodnjem Štajerskem in prepelje v svoj arhiv vse zemljiške, zemljiško-davčne in katastrske knjige. Štirje njegovi uslužbenci so nato pregledali in popisali velike količine gradiva, npr. tudi arhive 164 občinskih in 218 župnijskih uradov ter nekaj gradiva tudi odpeljali v omenjeni graški arhiv. Tudi dr. Starzacher je nameraval odpeljati vse pomembnejše arhivsko gradivo v Celovec, vendar je zaradi tehničnih ovir v Kranju ustanovil svojo podružnico, v kateri je zbral predvsem matične knjige. Zamisli, da bi zahtevali nekatero arhivsko gradivo iz Ljubljane, so se morali odpovedati, ker bi lahko enako storila tudi Ljubljana. Nekatero arhivsko gradivo, zlasti matične knjige, so nameravali uporabiti za delovanje okrožnih rodoslovnih uradov (Kreissippenämter) v obeh zasedenih pokrajinah. Njihovo ustanavljanje je državni rodoslovni urad (Reichssippenamt) v Berlinu zaupal svojemu sodelavcu Hansu Nucku. S plenjenjem kulturnozgodovinskega blaga v zasedenih slovenskih pokrajinah se je ukvarjal tudi Himmlerjev urad generalnega varuha za varstvo kulturnih dobrin (Generaltreuhänder für die Sicherstellung der Kulturgüter), ki je za to poslal v zasedene slovenske pokrajine dva svoja sodelavca, Johannesa Dettenberga in Kurta Federlina. Imela sta zlasti štiri naloge: 1. popis predmetov proste in uporabne likovne umetnosti ter obrti, popis prazgodovinskih predmetov za ureditev ali preureditev krajevnih muzejev, 2. zaplembo vsega tiska in knjižnic, vsega arhivskega in kronikalnega gradiva s posebnim ozirom na stare cerkvene kronike, ki bi jih odnesli v graški pokrajinski arhiv, medtem ko bi naj slovenski tisk pregledale strokovne moči Štajerske domovinske zveze in, kar je uporabnega, zbrale za ureditev nemških ljudskih knjižnic ter deželne biblioteke v Gradcu, vse drugo pa naj bi uničili, 3. prenos vseh matičnih in cerkvenih knjig iz župnijskih v občinske urade, kot predhodno delo za ustanovitev pokrajinskega in okrožnih rodoslovnih uradov, 4. zaplembo nekaterih slovenskih umetnin, ki bi jih zamenjali za nemško kulturno blago z italijanskega zasedbenega območja. Več mesecev sta poizvedovala za kulturnim blagom, ga plenila in spravljala v svoja skladišča, nekaj pa ga je šlo tudi v Gradec. Po Uiberreitherjevem ukazu pa ni smelo ven iz Štajerske.

Preganjanje je pod nemško okupacijo utrpel tudi slovenski jezik. Prepovedali so ga v javni rabi, t. j. v uradih, šolah in cerkvah.

V nobeni drugi zasedeni deželi ni nemški okupator predvideval tako hitrega ponemčenja dežele in ljudi kot na Spodnjem Štajerskem. Poleti 1941 so na množičnih zborovanjih naznanjali, da dajejo prebivalcem tri ali štiri leta, da se naučijo nemščine, tistim, ki se težko učijo, pa še leto povrh, nakar se bo na Spodnjem Štajerskem govorilo samo še nemško. Program so naznanjali na lepakih v slovenščini in nemščini: "Ti nisi Slovenec! Ti si domu zvest Štajerc! Ti si član velike nemške narodne skupnosti! Ti boš postal polnovreden Nemec!" Torej od zanikanja slovenske narodne zavesti prek poudarjanja štajerskega regionalnega patriotizma k nemštvu, na začetku zasedbe še uporabljena izraza "Vindišar" ali "Vend" so čez nekaj mesecev nadomestili z izrazom "domu zvesti Štajerc". Vodilno vlogo pri ponemčevanju so namenili totalitarnima organizacijama oziroma društvoma Štajerska domovinska zveza (Steirischer Heimatbund) in Koroška ljudska zveza (Kärntner Volksbund), ki bi naj bili v nekem pogledu tudi predhodnici nacistične stranke NSDAP.

Ustanovitev Štajerske domovinske zveze so še pred uvedbo civilne uprave pripravljali že v Gradcu. Na sestanku predvidenih šefov civilne uprave z državnim sekretarjem notranjega ministrstva dr. Stuckartom v Gradcu 8. aprila 1941 so rekli: "Štajerska do-

movinska zveza bo organizirana na enak način kot stranke. Njena glavna naloga je ponemčenje Spodnje Štajerske. Gre torej za pripravljalno delo, da se bo kasneje po nekaj letih Štajerska domovinska zveza prevedla v NSDAP. Le posebno zaslužni Volksdeutscherji se lahko že sedaj sprejmejo v NSDAP. Vodstvo v društvu na krajevni in okrožni ravni bodo večinoma prevzeli Volksdeutscherji, enako bo Volksdeutscher tudi namestnik zveznega vodje, medtem ko bo zvezni vodja sedanji pokrajinski organizacijski vodja (Esajevski štandartenfirer). Znotraj Štajerske domovinske zveze so predvidene tudi mladinske organizacije in vermanšaft. Za sedaj ni tako zelo predvideno, da bi bilo glavno težišče na političnem šolanju, temveč predvsem na ponemčenju prebivalstva."

Jedro ponemčevanja naj bi tvorili dotedanji člani Švabsko-nemške kulturne zveze, ki so jo na dan ustanovitve Štajerske domovinske zveze, t. j. 10. maja 1941 ukinili in njene člane kolektivno vključili v novo organizacijo, kot njene stalne člane, in to brez predhodnega rasnega in političnega pregleda in ocenjevanja. Takrat se jim je dr. Uiberreither v Hitlerjevem imenu zahvalil za dotedanje delo za nemštvo in napovedal, da bodo "kot kristalizacijsko jedro za Štajersko domovinsko zvezo prevzeli vodilne položaje".

Za zveznega vodjo Štajerske domovinske zveze so v Gradcu imenovali nadučitelja, nacista Franza Steindla, za njegovega namestnika pa Hansa Barona, ki pa te funkcije ni nikdar prevzel. Zvezno vodstvo pod Steindlom so tvorili številni uradi za razna področja udejstvovanja: poleg štirih t. i. glavnih delovnih področij (organizacija, personala, šolanje, propaganda in tisk) je bilo kar 15 t. i. uradov (upravni, delovnopolitični, rasnopolitični, agrarnopolitični, zdravstveni, pravni, komunalnopolitični, uradniški, kulturni, socialni, ženski, izobraževalni, šolski, vojnoizobraževalni, mladinski), poleg njih pa še nacionalnopolitični referent, zvezni inšpektor in zvezno razsodišče, ki so jih vodili deloma Nemci iz Zgornje Štajerske (med njimi tudi iz SODI) in deloma Nemci iz Spodnje Štajerske. Nekateri so bili tudi že poverjeniki šefa civilne uprave, npr. nacionalnopolitični referent in agrarnopolitični referent. Organizacijo na terenu so prilagodili upravni organizaciji in ustanovili sedem okrožnih vodstev, od katerih so tri, in sicer Celje, Trbovlje in Brežice, vodili Nemci iz Zgornje Štajerske, štiri (Maribor-mesto, Maribor-podeželje, Ptuj in Ljutomer) pa Nemci iz Spodnje Štajerske, ki so se dotlej uveljavili kot funkcionarji Švabsko-nemške kulturne zveze. Meje krajevnih skupin so se večinoma pokrivale z mejami občin, vodili so jih večinoma Nemci iz Spodnje Štajerske, kjer pa teh ni bilo, pa tudi kakšen Slovenec. Čeprav je imela vsa organizacija za temeljni smoter svojega delovanja čim hitrejšo in čim popolnejšo germanizacijo, niso pri tem imeli vsi uradi v zveznem vodstvu, okrožnih vodstvih in v vodstvih krajevnih skupin, enakega pomena. Posebej je treba omeniti dva dejavnika, ki sta imela posebne naloge pri germanizaciji. Prvi je bil nacionalnopolitični referent dr. Helmut Carstanjen, ki je usmerjal raznarodovanje in germanizacijo in vse ukrepe upravnih in političnih dejavnikov preverjal, ali ustrezajo glavnemu namenu germanizacije Spodnje Štajerske. Drugi je bil vodja rasnopolitičnega urada dr. Walter Walluschegg - Wallfeld (po njegovi smrti Willfried Hoffmann), ki je skrbel za rasno razlikovanje prebivalstva.

V razmerah množičnega izganjanja Slovencev in groženj, da kdor se ne prijavi, zanj ni mesta v Spodnji Štajerski, se je v Štajersko domovinsko zvezo prijavila velika večina prebivalstva. Predvidevajoč množični izgon ljudi iz Posavja in Obsotelja, so za okrožji Brežice in Trbovlje vpis odložili na jesen 1941. Ker sami nacisti niso verjeli v prostovoljni vpis, so vse prijavljence podvrgli političnemu in rasnemu preverjanju, ki je v petih okrožjih trajalo od 5. junija do 15. septembra 1941, v dveh okrožjih pa je bilo kasneje. V petih okrožjih so pregledali, preverili in ocenili 321.252 prijavljencev, med katerimi je večina (221.672 ali 69 odstotkov) dobila rasno oceno III (povprečno), večina (285.377 ali 89 odstotkov) pa politično oceno C (ravnodušno). V omenjenih dveh okrožjih se je v Štajersko domovinsko zvezo prijavilo 46.598 oseb, vendar o izidu

ocenjevanja nimamo podatkov. Marca 1942 so poročali, da so kot začasne člane v omenjeno organizacijo sprejeli 287.000 oseb, sprejem pa zavrnili 78.000 osebam. Ob popisu spodnještajerskega prebivalstva, ki ga je 29. novembra 1942 opravila Štajerska domovinska zveza, je bilo takrat tam 17.132 dokončnih in 258.233 začasnih članov ter 68.272 nečlanov.

Podobnemu namenu naj bi na Gorenjskem in v Mežiški dolini služila Koroška ljudska zveza, ustanovljena 24. maja 1941, ki so ji za zveznega vodjo imenovali Wilhelma Schicka, dotedanjega uradnika v pokrajinskem vodstvu NSDAP v Celovcu. Že samo ime je bilo napačno, saj prebivalci, ki naj bi postali njeni člani, niso bili Korošci, razen v Mežiški dolini, temveč Kranjci, tako da se pri njih niso mogli sklicevati na kakšen regionalni koroški patriotizem. Nacisti sami so ugotavljali, da na Gorenjskem ni vmesne, t. j. vindišarske plasti in jo bo treba postopoma šele izoblikovati. Zato so nekateri celovški nacisti – omenja se krog okoli nacionalnopolitičnega referenta Aloisa Maier Kaibitscha – smatrali začetno okupacijsko politiko pod šefom civilne uprave Kutschero za napačno. Podobno kot v Spodnji Štajerski, se je tudi na Gorenjskem in v Mežiški dolini za novo organizacijo prijavila večina prebivalstva, t. j. okoli 113.000 oseb, ki so jih politično in rasno pregledali, preverili in ocenili. Drugače kot v Spodnji Štajerski so na Gorenjskem in v Mežiški dolini pregledali vse prebivalstvo in ne samo prijavljencev v Koroško ljudsko zvezo. Na Gorenjskem je bil tudi delež Nemcev manjši kot v Spodnji Štajerski (po nekem podatku je bilo na Gorenjskem le 394 moških članov Švabsko-nemške kulturne zveze in je zato primanjkovalo zanesljivih ljudi za upravne, politične in druge organe). Na najodgovornejše položaje so morali nacisti nastavljati ljudi iz avstrijske Koroške; tako ni bilo nobenega okrajnega oziroma okrožnega političnega komisarja ali okrožnega vodje Koroške ljudske zveze iz vrst t. i. domačih Nemcev. Po nastopu novega šefa civilne uprave dr. Friedricha Rainerja 30. novembra 1941 je celovški krog Aloisa Maier Kaibitscha, ki je postal tudi vodja urada pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva na Bledu, dobil več besede. Dr. Rainer je 1. januarja 1942 na svojem upravnem območju uvedel NSDAP. Kot je izjavil kasneje, je to storil sporazumno s strankino pisarno in z državnim blagajnikom NSDAP, "v spoznanju, da lahko gorenjsko prebivalstvo vodijo v duhu rajha in nemštva samo izkušene organizacije nacionalnosocialističnega gibanja, ki sloni na vodilni nemški plasti tega ozemlja". Koroška ljudska zveza je ostala še naprej kot "neposredna organizacija stranke", ukinjeni pa so bili njeni uradi, kot zvezno vodstvo in okrožna vodstva; njihove zadeve so prevzela okrožna vodstva NSDAP. V pogovoru s Hitlerjem je dr. Rainer dosegel, da Gorenjske niso več imenovali Južna Koroška (Südkärnten), temveč Oberkrain. Z uvedbo NSDAP so uvedli tudi vse njene pomožne organizacije in formacije. Obe organizaciji sta dobili tudi svoji uradni glasili, in to Štajerska domovinska zveza samo nemški dnevnik *Marburger Zeitung* in slovenski tednik *Štajerski gospodar*, Koroška ljudska zveza pa slovenski tednik *Karawanken Bote*.

Od članstva v Štajerski domovinski zvezi in Koroški ljudski zvezi je bila odvisna stopnja nemškega državljanstva. Najprej so predvidevali, da bodo vprašanje državljanstva rešili po formalnopravni priključitvi obeh začasnih upravnih enot k Nemškemu rajhu. Vendar sta šefa civilne uprave izprosila, da so glede na odlaganje priključitve to vprašanje sklenili rešiti prej, češ da bo to pomagalo k strnitvi članstva v omenjenih organizacijah. 14. oktobra 1941 je ministrski svet za državno obrambo pod vodstvom državnega maršala Hermanna Göringa izdal "odredbo o pridobitvi državljanstva na osvobojenem območju Spodnje Štajerske, Koroške in Kranjske" (Verordnung des Ministerrats für die Reichsverteidigung über den Erwerb der Staatsangehörigkeit in den befreiten Gebieten der Unterszeiermark, Kärntens und Krains). Odredba, ki je veljala kot zakon, je določala, da s 14. aprilom 1941 pridobijo nemško državljanstvo nekdanji

jugoslovanski državljani nemške narodnosti in osebe nemške narodnosti brez državljanstva, ki so imele na ta dan svoje prebivališče na osvobojenem območju Spodnje Štajerske, Koroške in Kranjske. Dalje je določala, da osebe nemške ali tej sorodne krvi, ki so bile jugoslovanski državljani ali brez državljanstva in so imele 14. aprila 1941 prebivališče na prej omenjenem območju, dobijo nemško državljanstvo na preklic, če jih bodo priznali za domu zveste prebivalce osvobojenih območij Spodnje Štajerske, Koroške in Kranjske in ne bodo dobile državljanstva kot prej navedene osebe. Te osebe bodo lahko najpozneje v desetih letih postale nemški državljani, če jim ne bo državni notranji minister v tem času preklical državljanstva. Odredba je določala tudi, da bodo tisti nekdanji jugoslovanski državljani, ki so omenjenega dne prebivali na omenjenem območju, in ne bodo dobili nemškega državljanstva, le "pod zaščito Nemškega rajha". Čeprav so odredbo objavili v državnem uradnem listu že leta 1941, pa je niso mogli takoj uporabljati, ker še niso odgovorili na vprašanje, kdo so domu zvesti prebivalci osvobojenih območij Spodnje Štajerske, Koroške in Kranjske. To je pojasnil odlok notranjega ministra, in to za Spodnjo Štajersko 10. februarja 1942, za Gorenjsko in Mežiško dolino pa 19. junija 1942. Tisti prebivalci, ki so medtem postali stalni člani Štajerske domovinske zveze ali Koroške ljudske zveze, so dobili nemško državljanstvo, oni, ki so postali začasni člani, pa so dobili nemško državljanstvo na preklic. Podeljevanje nemškega državljanstva na preklic pa se je na Gorenjskem zaradi nemirnih razmer začelo šele po 27. septembru 1942, t. j. po t. i. Rainerjevem proglasu o koncu izrednih razmer. T. i. zaščitenci Nemškega rajha so bili oproščeni nekaterih obveznosti, so pa na Spodnjem Štajerskem morali na prisilno delo, in to leta 1942 k zgornještajerskim kmetom, od leta 1943 dalje pa na gradnjo tovarne glinice in aluminija v Strnišču in elektrarne na Mariborskem otoku. So pa v vodstvu Štajerske domovinske zveze predvidevali tudi njihovo sterilizacijo; zanjo so predvidevali čas štirih let. Na Gorenjskem zaradi nemirnih razmer in hudih potreb po delovni sili v oborožitveni industriji v praksi ni prišlo do tako ostre ločitve prebivalstva. Tam so se npr. v vodstvu gestapa (Gradčan Friedrich Kürbisch) ukvarjali s pripravo t. i. Deutsche Volksliste, kakor so jo poznali v priključenih zahodnopoljskih pokrajinah (Gdansk in Povartje). Tisti, ki bi jih uvrstili v 4. oddelek Deutsche Volksliste, naj bi postali zaščitenci Nemškega rajha in bi jih odpeljali v Nemčijo, asocialne in dedno biološko manjvredne osebe ter politično hudo obremenjene pa v koncentracijska taborišča. Ker so ugotovili, da spomladi 1941 ni bilo rasno pregledanih in ocenjenih še okoli 2.000 družin, so na neki konferenci, ki jo je vodil policijski general Rösener, in ob Rainerjevem obisku Maier – Kaibitschevega urada na Bledu 12. septembra 1942, torej v času, ko so ponovno obravnavali možnosti za že odloženi množični izgon Slovencev z Gorenjske, sklenili, da bodo še enkrat rasno in zdravstveno pregledali vse prebivalstvo Gorenjske ter predlagali, da bi to storili tudi na Spodnjem Štajerskem, vendar jim razmere tega niso več dopustile.

Za odstranitev nezaželenih oseb, članov Štajerske domovinske zveze, katerim niso mogli očitati kaj hudega, so jih pa sumili, da bi lahko že s svojim bivanjem motili ponemčevanje, so si v Štajerski domovinski zvezi februarja 1942 zamislili t. i. presaditev v Nemški rajh (Verpflanzung ins Deutsches Reich). Prizadel naj bi predvsem slovenske izobražence: "Cilj mora biti, da vse pripadnike nekdanjega slovenskega izobraženstva in polizobraženstva (učitelje, odvetnike, uradnike, trgovce, gostilničarje itd.), če so začasni člani Štajerske domovinske zveze, presadimo iz Spodnje Štajerske v rajh. Izvzamemo lahko samo tiste osebe, ki posebno delajo za nemštvo in tako dejansko dokazujejo svojo privrženost firerju in narodu," je še novembra 1942 naročal zvezni vodja Steindl. Viri pričajo, da so si še zlasti iz t. i. nacionalnopolitičnih razlogov prizadevali spraviti v avstrijske pokrajine in Nemčijo čimveč železničarjev, kar je razumljivo, saj so železničarji nenehno v stiku z ljudmi.

Poseben pomen pri ponemčevanju so nacisti pripisovali otroškim vrtcem, osnovnim šolam in mladinskim organizacijam. Otroške vrtce in osnovne šole so smatrali celo za trdnjave ponemčevanja, s katerimi le-ta stoji ali pade. Otroški vrtci niso bili samo socialnega značaja za pomoč materam, ki so jih tudi vključevali v delovno razmerje, temveč predvsem nacionalnopolitičnega značaja, kar so tudi sami javno priznavali. Do konca leta 1942 so na Spodnjem Štajerskem ustanovili 96 stalnih, 34 pomožnih, 56 žetvenih vrtcev itd., v katere so zajeli 7.762 otrok. Za to nalogo so iz avstrijskih pokrajin pripeljali več sto otroških vrtnaric in množico nemških učiteljev in učiteljic. Dr. Uiberreither je v poročilu ministru za znanost, vzgojo in izobraževanje 19. maja 1941 zapisal: "Samo po sebi se razume, da bodo na tem območju urejene samo nemške šole in da so tujejezične ali dvojezične šole izključene." Zvezno vodstvo Štajerske domovinske zveze je spomladi 1941 postavilo glede šolstva štiri osnovna načela: 1. da bodo v pokrajini same nemške šole, v katerih bodo poučevali samo v nemščini, 2. da ne bo niti dvojezičnega pouka niti manjšinskih šol, 3. da bosta delo šole in organizacije "Deutsche Jugend" povezana in postavljena na skupne temelje, in 4. da bo šola pomenila središče vsega ponemčevalnega dela. Zvezni uradnik pri dr. Uiberreitherju dr. Hans Müller – Scholtes pa je v svojem prvem poročilu notranjemu ministrstvu 30. maja 1941 poročal: "Za uvedbo nemškega pouka so doslej iz Stare Štajerske odredili za sem več kot 500 učiteljev in učiteljic. V prihodnjih tednih jih bodo zaposlili še nadaljnjih okoli 500. Po odloku državnega ministra za znanost, vzgojo in izobraževanje morajo tudi druge pokrajine v Ostmarki dati učne moči za delo v Spodnji Štajerski," kjer so s poukom začeli že sredi maja 1941. Kasneje je število nemških učiteljev in učiteljic znašalo že 1.235. Učitelji in učiteljice, ki so poleti 1941 prišli iz avstrijskih pokrajin na Gorenjsko, so najprej vodili tečaje nemščine, ko pa se je jeseni 1941 tam začel pouk, jih je ostalo okoli 260. Tako kot pouk so bila tudi vsa učila v nemščini, na Spodnjem Štajerskem npr. za 72.000 šoloobveznih otrok, od katerih je le 0,6 odstotka razumelo nemško. "Naše šole so trdnjave našega nacionalnopolitičnega dela," je pisal Steindl na začetku leta 1942 in navajal, da je v pokrajini 367 osnovnih in 23 meščanskih šol z 2.133 razredi, 991 učnimi močmi in 92.362 učenci, ter gimnazije v Mariboru, na Ptuju, v Celju in Brežicah, gospodinjske in kmetijske šole, v katerih se šola okoli 130.000 mladine. "Vse te šole so citadele našega političnega hotenja in poroki za uresničenje našega jezikovnega načrta," je še dodal Steindl.

V okviru obeh omenjenih organizacij v zasedenih slovenskih pokrajinah so že spomladi 1941 po zgledu na Hitler Jugend v Nemškem rajhu ustanovili tudi mladinski organizaciji, ki sta bili tesno povezani z nemškim šolstvom. Na Spodnjem Štajerskem so jo imenovali Nemška mladina (Deutsche Jugend), na Gorenjskem in v Mežiški dolini pa najprej *Mladina Koroške ljudske zveze* (Kärntner Volksbundjugend), po uvedbi NSDAP pa od 20. 4. 1942 *Pripravniške enote Hitlerjeve mladine* (Hitler Jugend Anwärter-Einheiten). Kot so izjavljali sami, so to preimenovanje opravili zato, "da bi odpravili neokusni naziv Koroška ljudska zveza in dali gorenjski mladini možnost, da se posebno izkaže in nato vključi v Hitler Jugend". Učitelji in učiteljice iz avstrijskih pokrajin so bili obvezni voditi oddelke v obeh omenjenih mladinskih organizacijah in hkrati vzgajati kader iz vrst šolske in zunajšolske mladine. Poleg učenja nemščine, tudi s pomočjo nacističnih pesmi, je bila v mladinskih organizacijah pomembna tudi predvojaška vzgoja. Posebnemu izboru in nadzoru so bili podvrženi tisti, ki so po srednji šoli nameravali študirati na nemških univerzah. "Treba si je le zamisliti, kakšno škodo bi lahko povzročil Gorenjec, ki bi brez ostrega izbora in brez politične vzgoje in vodstva dosegel akademsko stopnjo in nato kot vzgojitelj, inženir ali zdravnik vodil in usmerjal nemško mladino in široke množice," so govorili.

Ponemčevanju odraslih je bila namenjena množica nemških jezikovnih tečajev. Na Spodnjem Štajerskem so npr. pozimi 1941–1942 priredili 23.030 jezikovnih tečajev s 123.058 tečajniki. Vendar so morali jeseni 1942 ugotavljati, da obvlada nemščino le okoli 12 odstotkov prebivalcev. Zato so spomladi 1943 priredili "veliko jezikovno ofenzivo" in do njenega konca priredili že 5.171 jezikovnih tečajev z okoli 215.000 tečajniki. Na Gorenjskem so do junija 1943 priredili okoli 1.920 tečajev nemščine z okoli 44.000 tečajniki. Nemirne razmere v obeh pokrajinah so povzročale nenehno padanje obiska tečajev.

Štajerska domovinska zveza je v svojih ponemčevalnih prizadevanjih hotela ustanoviti čimveč nemških knjižnic po mestih in tudi na podeželju. Potem ko so uničili slovenske knjižnice, so izdelali načrt za ustanovitev večjih knjižnic v mestih Maribor (s 15.000 zvezki), Celje (z 8.000 zvezki) in Ptuj (s 4.000 zvezki) in 248 manjših knjižnic (od 100 do 1.000 zvezkov vsaka). Do srede leta 1942 so odprli že sto knjižnic.

Medtem ko so vodstva Štajerske domovinske zveze vneto pozivala k učenju nemščine in grozila tistim, ki se je ne bi učili, se je nacionalnopolitični referent dr. Carstanjen ukvarjal z "načrtom teritorialnega razvoja jezikovnega ponemčenja in premika jezikovnih mej". Izdelal ga je do marca 1943 in je v njem na štirih grafičnih skicah predvidel le prvo fazo popolnega ponemčenja Spodnje Štajerske. Kakšen naj bi bil obseg te faze, je povedal v svojem članku "Die Sprachenfrage", objavljenem v *Marburger Zeitung* 10.–11. aprila 1943: "Naš prihodnji cilj tukaj mora biti, da bomo obnovili stare, deloma raztresene nemške jezikovne otoke in jih polagoma povezali med seboj. V tej zvezi se mi zdi pomembno, da bi v kratkem vzpostavili jezikovni most med Mariborom in njegovo okolico čez Šentilj v Slovenskih goricah do strnjenega nemškega jezikovnega območja. Enako velja za zvezo med Marenbergom in Muto ter nemškim jezikovnim območjem južno od Ivnika. Na ta način morajo biti s spodnještajerske podobe izbrisane jezikovne meje, tako kot je odpravljena nasilna senžermenska meja. Polagoma se bodo jezikovni otoki zlili in bodo končno nastala določena izolirana umikalna območja vindišarskega narečja, ki jih bo treba koncentrično prebijati in končno absorbirati." Na omenjenih grafičnih skicah je predstavil štiri etape te prve faze.

Štajerska domovinska zveza in Koroška ljudska zveza sta prirejali t. i. valove političnih zborovanj, pri čemer je bila prva seveda velikopoteznejša od druge. Načrt in gradivo zanje sta pripravili zvezni vodstvi obeh organizacij, oziroma na Gorenjskem po decembru 1941 radovljiška podružnica državnega propagandnega urada za Koroško. Na Spodnjem Štajerskem sta bila letno navadno dva vala zborovanj, prvi spomladi in drugi jeseni. Za vsak val so izbrali posebno temo, ki so jo nato zvezni, okrožni in krajevni "govorniki" obravnavali na zborovanjih. Pri drugem valu leta 1942 so obravnavali tudi ponemčevanje.

Ni mogoče zanikati nekaterih uspehov pri raznarodovanju, zlasti v otroških vrtcih in osnovnih šolah, v celoti gledano pa je bil uspeh glede na vložena sredstva in trud manjši od pričakovanj. Tako je moral junija 1942 sam Steindl priznati, da je politično navdušenje prebivalstva Spodnje Štajerske za Nemški rajh po aprilu 1941 nedvomno upadlo. To je utemeljeval s tem, da so imeli ljudje čestokrat pretirano idealno predstavo o rajhu, da je zaradi vojne prišlo do nekaterih omejitev in to predvsem zato, ker je bil ljudem vsiljen nov način življenja in so morali opustiti stare navade. Izjavil je, da je le en odstotek prebivalcev pripravljen iti z nacisti do kraja skozi vse stiske in težave, devet odstotkov da je brezpogojno zanesljivih, vendar pa niso pripravljeni sprejeti nase posledic, in da je tudi na drugi strani enako razmerje, medtem ko je ostalih osemdeset odstotkov široka množica, ki jo je treba šele pridobiti. Približno v istem času, julija 1942, je Maier Kaibitsch priznaval za Gorenjsko, da še ni slišal o zborovanju, na katerem bi Gorenjci govorili svojim ljudem in da tudi v *Karawanken Bote* še ni izšel

članek, ki bi ga napisal Slovenec z Gorenjskega. Pač pa so morali nacisti tisti čas na Gorenjskem uvesti izjemno stanje. Narodnoosvobodilni boj na smrt obsojenega slovenskega naroda je nenehno rušil nemški okupacijski sistem, in to bolj na Gorenjskem kot v Mežiški dolini in na Spodnjem Štajerskem. Ravno štajerski nacisti so do konca okupacije vztrajali pri svoji, spomladi 1941 začrtani okupacijski politiki in so do neke mere postali ujetniki svojih načel.[47]

V okviru obeh raznarodovalnih organizacij ali društev – Štajerske domovinske zveze in Koroške ljudske zveze – so po zgledu na SA v Nemškem rajhu ustanovili polvojaško formacijo vermanšaft (Wehrmannschaft). Vanjo so zajeli vse odrasle mladeniče in moške med 18. in 45. letom starosti, ki so bili stalni ali začasni člani omenjenih organizacij. Po želji šefov civilne uprave so vodstvo vermanšafta v obeh pokrajinah zaupali skupini SA "Südmark" v Gradcu (vodja SA – Gruppenführer Arthur Niebbe). Ta pa je za vodjo vermanšafta v Spodnji Štajerski imenovala esajevskega polkovnika Franza Blascha iz Gradca, na enako mesto na Gorenjskem in v Mežiški dolini pa esajevskega brigadefirerja Franza Becka iz Celovca. Iz Koroške in Zgornje Štajerske so za vermanšaft v obeh pokrajinah dali tudi ves častniški in podčastniški kader. Organizacijo vermanšafta so prilagodili upravnopolitični ureditvi, t. j., da so v vsakem okrožju ustanovili en ali dva polka (štandarte) in v vsaki krajevni skupini po eno ali dve četi (šturma). Tako so v letih 1941 in 1942 zajeli v vermanšaft 84.700 moških na Spodnjem Štajerskem in 28.052 na Gorenjskem in v Mežiški dolini. Glavni nalogi v tej formaciji sta bili germanizacija in predvojaška vzgoja, že jeseni 1941 so jo začeli uporabljati pri zatiranju partizanstva; leta 1942 in tudi 1943 so za občasne operacije izoblikovali več bataljonov, od marca 1944 pa polk "Untersteiermark"; jeseni 1944 je postal sestavni del t. i. Volkssturma. Na Gorenjskem in v Mežiški dolini, kjer so na začetku leta 1942 uvedli NSDAP, so vermanšaft julija 1942 razpustili; tam so imeli potlej enote SA, v katerih pa so bili samo Nemci.[48]

V enotah vermanšafta naj bi se moški omenjene starosti pripravljali na vojaško službo. Čeprav zasedenih slovenskih pokrajin formalnopravno niso vključili v Nemški rajh, sta šefa civilne uprave marca oziroma junija 1942 v njih uvedla obvezno služenje v državni delovni službi (Reichsarbeitsdienst – RAD) in tudi vojno pravo, t. j. obvezno služenje v nemški vojski. Tako kot vpoklici v RAD, je imelo obvezno služenje v nemški vojski poleg drugega tudi značaj germanizacije. Od julija 1942 do konca vojne so na Spodnjem Štajerskem v RAD in nemško vojsko mobilizirali 22 letnikov (1908–1928), na Gorenjskem in v Mežiški dolini pa od januarja 1943 do pomladi 1944, ko so na Gorenjskem zaradi nemirnih razmer in potreb po moški delovni sili za oborožitveno industrijo, ustavili mobilizacijo, 11 letnikov (1917–1927). Po podatkih, zbranih kmalu po vojni, naj bi v RAD in nemški vojski služilo več kot 35.000 prebivalcev zasedenih slovenskih pokrajin, od katerih naj bi jih padlo več kot 5.000.[49]

13. Nemška zasedba južnega dela Slovenije po kapitulaciji Italije

Po padcu fašizma v Italiji in še zlasti po zlomu osi Rim – Berlin sta se pokrajinska vodja NSDAP in državna namestnika sosednjih pokrajin Koroške in Tirolske dr.

---

47 Tone Ferenc, Politične in državljanske kategorije prebivalstva na Spodnjem Štajerskem pod nemško okupacijo. PZDG, 1960, št. 2, 69–124; Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, 730–813; Karner, Die Steiermark im Dritten Reich, 131–138; Žnidarič, Do pekla in nazaj, ...

48 Tone Ferenc, Wehrmannschaft v boju proti narodnoosvobodilni vojski na Štajerskem. Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS v Ljubljani, II/1958, 81–156.

49 Nemška mobilizacija v drugi svetovni vojni.

Friedrich Rainer in Franz Hofer zavzela za prihodnjo priključitev Julijske krajine, Ljubljanske pokrajine in Južne Tirolske k svojima pokrajinama. Dr. Rainer je to izrazil v svojem pismu nemškemu zunanjemu ministru Joachimu von Ribbentropu 9. septembra 1943: "Najjasnejša rešitev bi ob upoštevanju italijanskega nacionalnega čustva bila obnova avstrijsko-italijanske meje iz leta 1914. /.../ Predlagam, da se za to območje uredi nemška civilna uprava in za šefa civilne uprave določi gaulajterja iz Koroške s sedežem v Celovcu. Nato bi predlagal, da se to območje glede na zgodovinske, zemljepisne in narodnostne razmere razdeli v tri nižja upravna območja, in to: Kranjska z glavnim mestom Ljubljano, Goriška z glavnim mestom Gorico in Istra z glavnim mestom Trst. Naloga civilne uprave bi bila, da uredi in pomiri narodnostne razmere, organizira samozaščito pred boljševizmom in celotno gospodarsko moč upravnega območja mobilizira za Nemški rajh."[50] Dne 10. septembra 1943 si je nemški propagandni minister dr. Joseph Goebbels zapisal v svoj dnevnik: "Oglasil se je tudi gauleiter Rainer. Avstrijski gauleiterji so zares pravi mojstri o dokazovanju ozemeljskih zahtev. Toda sedaj o tem sploh ne moremo govoriti. Lahko razumemo, zakaj so se avstrijski gauleiterji postavili na zadnje noge. Šele med jedjo se jih je polotil tek, tako je vedno. /.../ Moramo se potruditi, da bomo pomirili pokrajine, ki si jih prisvajamo. Seveda nimamo dovolj policije, da bi lahko vzpostavili režim prisile. Biti moramo zelo previdni."[51]

Hitler iz previdnosti ni povsem upošteval želja gauleiterjev iz avstrijskih pokrajin, ko je za severnoitalijanske pokrajine, ki so mejile na Nemški rajh, 10. septembra 1943 ustanovil dve operacijski coni, in to za "Jadransko primorje" (Adriatisches Küstenland) in za "Predalpsko deželo" (Alpenvorland). Za vrhovnega komisarja (Oberster Kommissar) operacijske cone "Jadransko primorje" (OZAK) je imenoval dr. Rainerja, in sicer s sedežem v Trstu, za vrhovnega komisarja operacijske cone "Predalpska dežela" pa Franza Hoferja s sedežem v Bolzanu.[52] Hitler je takrat tudi določil, da se novo Rainerjevo upravno območje deli v šest pokrajin oz. provinc, in to: Furlanija, Gorica, Trst, Istra, Reka, Kvarner in Ljubljana, medtem ko se Hoferjevo deli na province Bolzano, Trident in Belluno. Te Hitlerjeve odredbe niso nikdar objavili, da ne bi nastal videz, kot da se z njo krši "suverenost italijanske fašistične vlade". Ustanovili so jo v Münchnu 9. septembra 1943, vendar so jo kasneje preuredili. Z odredbo so le seznanili tri nacistične veljake, in to von Ribbentropa, šefa strankine pisarne Martina Bormanna in šefa nemške policije Heinricha Himmlerja. Določili so tudi, da se Rainerjevo in Hoferjevo imenovanje lahko objavi šele takrat, ko si bosta Hitler in Benito Mussolini izmenjala gledišča.[53]

Čeprav sta se Hitler in iz konfinacije na Apeninih rešeni Mussolini sestala že 15. septembra v Hitlerjevem glavnem stanu, je dr. Rainer kot vrhovni komisar za OZAK, ki je imel sredi septembra pogovor s Hitlerjem, svojo prvo odredbo izdal šele 1. oktobra 1943 v svojem uradnem listu za OZAK, ki ga je začel izdajati v Trstu 15. oktobra 1943. Rainerjev prevzem uprave v OZAK je potekel v dveh fazah. Najprej je to območje postalo čisto operacijsko območje nemške vojske, na katerem je imel vrhovno oblast

50 Ferenc, Quellen, dok. 316.

51 Joseph Goebbels, Dnevnik. Maribor 1981, 492–493 (dalje: Goebbels, Dnevnik), 11. septembra je Goebbels zapisal, da ne potrebujejo samo Južne Tirolske in sodil, da morajo prenesti mejo daleč na jug, še dalje od Benečije. 13. septembra je spet zapisal, da bi poleg Južne Tirolske morali vključiti v nemške meje tudi tri Benečije. 23. septembra je spet zapisal, da Hitler meni, da morajo zasesti Benečijo in jo vključiti v rajh kot avtonomno pokrajino. (Goebbels: Dnevnik, 507, 517 in 542.)

52 Hoferja je imenoval kljub temu, da je dr. Goebbels isti dan sodil, da ga iz previdnosti ne morejo poslati v Južno Tirolsko, ker bi tamkaj "učinkoval kot rdeča krpa". (Goebbels, Dnevnik, 493).

53 Ferenc, Quellen, dok. 317.

"poveljnik nemške vojske v Sloveniji", poveljnik okrepljene 71. pehotne divizije, generalmajor Wilhelm Raapke. Dr. Rainer je 15. septembra prispel v Ljubljano, kjer mu je tamkajšnji škof dr. Gregorij Rožman predlagal za šefa pokrajinske uprave župana, generala Leona Rupnika. Njega je 20. septembra ustoličil v Celovcu, v Ljubljani pa ga je čez dva dni vpeljal v urad vladni predsednik dr. Ferdinand Wolsegger. Druge pokrajine OZAK je dr. Rainer začel upravljati 29. septembra 1943, ko je nemška vojska v svoji veliki ofenzivi očistila osrednji del Primorske in odrinila partizansko vojsko od Trsta in Gorice. Od 30. oktobra do 2. decembra je dr. Rainer imenoval prefekte, in to v Gorici Marina Paceja, v Vidmu Riccarda De Bedena, na Reki Alessandra Spalatina in v Pulju Ludovica Artusija. Kvarnersko območje je ostalo v Reški pokrajini in tako tudi okraj Čabar s čisto slovenskima občinama Draga in Osilnica, je pa za kvarnersko območje imenoval komisarja Franca Špeharja.[54]

Ker so bili prefekti italijanske in šef pokrajinske uprave slovenske narodnosti, jim je dr. Rainer z odredbo 22. oktobra 1943 določil nemške svetovalce (Deutsche Berater), ki so bili tako kot načelniki oddelkov v njegovem uradu v poslopju tržaškega sodišča iz Koroške. V Ljubljani je tak položaj zavzel esesovski in policijski general Erwin Rösener, ki je bolj skrbel za politično linijo, medtem ko se je z upravnimi vprašanji ukvarjal upravni svetovalec dr. Hermann Doujak, deželni svetnik v bližnjem Kamniku.

Policijsko upravo v OZAK zahodno od nekdanje rapalske meje je Himmler zaupal esesovskemu in policijskemu generalu Odilu Globocniku, ki je bil podrejen vrhovnemu vodji SS in policije v Italiji, esesovskemu in policijskemu generalu Karlu Wolfu, v Ljubljanski pokrajini pa Rösenerju. Medtem ko sta zaščitna in varnostna policija imeli v Trstu svoji poveljstvi, so ju v Ljubljanski pokrajini vodili uradi oz. poveljstva, ki so ju vodila v Spodnji Štajerski, Gorenjski in Mežiški dolini. Rösener in Globocnik sta kmalu dobila tudi svoja operativna štaba za uničevanje tolp (Führungsstab für Bandenbekämpfung). Iz Lublina je v Trst prispel akcijski oddelek "Reinhard" (Einsatzkommando "Reinhard") in si v tamkajšnji Rižarni sv. Sobota uredil zapore in taborišče za antifašiste in Jude, z moriščem in krematorijem.

Potem ko je dr. Rainer uredil upravo v OZAK, je 29. novembra 1943 izdal "odredbo o obvezni vojaški službi", ki je bila posledica usklajevanja stališč med raznimi uradi in je nasprotovala splošni mobilizaciji v italijansko republikansko vojsko in jo omejila le na prostovoljno prijavo. Vojaško obveznost so za vojsko in delo sposobni prebivalci lahko odslužili s prostovoljnim vstopom v domobranske oddelke, obnovitveno službo, nemško vojsko, oboroženo SS in nemško policijo, organizacijo TODT ali s prostovoljno prijavo v italijansko republikansko vojsko. Zvezna vojna služba je zajela moške letnike 1914–1926. Po njej so precej delovne sile odpeljali tudi na delo na Gorenjsko, Koroško in v Nemčijo. Jeseni 1944 so jih samo za utrjevalna dela v akciji Pöll uporabili okoli sto tisoč.

Dne 6. decembra 1943 je dr. Rainer izdal "odredbo o ustanovitvi domobranskih oddelkov za pomoč pri vzdrževanju reda in varnosti v Operacijski coni Jadransko primorje", katere veljavnost je segla nazaj do 1. oktobra 1943. Po tej odredbi sta bila vrhovna komandanta domobranskih oddelkov višja vodja SS in policije Rösener in Globocnik in na njeni osnovi sta nastala Slovensko domobranstvo v Ljubljanski pokrajini in Slovenski narodni varnostni zbor v Julijski krajini.[55]

Generalštab nemške kopenske vojske (OKH) je po veliki nemški ofenzivi, ki je med

---

54 Tone Ferenc, Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943. Maribor 1967, 352–361.

55 Boris Mlakar, Slovensko domobranstvo 1943–1945. Ljubljana 2003. Isti, Primorsko domobranstvo (1943–1945). Ljubljana 1982.

25. septembrom in 25. novembrom 1943 zajela skoraj vso operacijsko cono "Jadransko primorje", za OZAK imenoval "poveljnika nemške vojske v Operativni coni 'Jadransko primorje'", in to generala gorskih čet Ludwiga Küblerja. Ta si je svoje poveljniško mesto uredil v gradu Spessa pri Krminu. Podrejene so mu bile nemške vojaške enote, in to tiste, ki so bile tam za stalno zasedbo, npr. 188. gorska divizija, ter druge, ki so tja prihajale na odmor z italijanske fronte. Kasneje so Küblerjevo poveljstvo, podrejeno vrhovnemu poveljniku nemške vojske za Jugozahodno Evropo v Italiji preimenovali v štab 97. armadnega zbora za posebno uporabo. V Slovenskem primorju so ga pustili skoraj do konca vojne; kapituliral je pred jugoslovansko armado 6. maja 1945 v Ilirski Bistrici.[56]

Civilno upravo v pokrajinah ali provincah je dr. Rainer pustil tako, kot je bila pod italijansko državo. Tam, kjer je v Julijski krajini imelo večino italijansko prebivalstvo, so bili italijanski uradniki, kjer pa je bila večina Slovencev, t. j. zlasti na podeželju, so bili slovenski uradniki. V Ljubljanski pokrajini so bili uradniki le Slovenci. Rupnikova pokrajinska uprava si je prizadevala čimbolj odstraniti sledove italijanskega okupacijskega sistema, vendar je nekatere urade sprejela iz rok italijanskih ljudi šele sredi oktobra 1943. Te uprave ne moremo imeti za povsem avtonomno, ker so poleg že omenjenih dveh nemških svetovalcev bili še posebni nemški svetovalci ali izvedenci za posamezne upravne panoge; vsi so bili iz Koroške. Zaradi premoči narodnoosvobodilnega gibanja ni mogla obvladati niti vseh mest in še manj večine podeželja. Ni ji uspel poskus urediti okrajno glavarstvo v Črnomlju in obdržati precejšen del dotedanjih občinskih uprav.

Šef pokrajinske uprave Rupnik je 24. septembra 1943 policijsko upravo zaupal nekdanjemu jugoslovanskemu upravniku policije za Dravsko banovino dr. Lovru Hacinu, ki je za svoj urad zbral nekaj ljudi, ki so bili pred okupacijo policisti. V njegovem uradu je bil v takratnih vojnih razmerah oddelek politične policije pod vodstvom Maksa Loha, ki je imel nekaj deset policijskih agentov v Ljubljani in tričlanske skupine agentov v nekaterih krajih. Ljubljanska izpostava varnostne policije (gestapa) in varnostne službe je pri upravi policije v Ljubljani imela svojega zveznega častnika Paula Duscho. Rupnik in dr. Hacin sta nato iz slovenskih orožnikov in policistov, ki so bili pomožna karabinjerska in policijska sila pod italijansko okupacijo, ter prostovoljcev in mobilizirancev 1. novembra 1943 ustanovila Policijski zbor Ljubljana pod poveljstvom podpolkovnika Stanka Palčiča. V treh stotnijah v Ljubljani za mesto in bližnjo okolico ter v stotnijah v Novem mestu in Kočevju je imel okoli tisoč policistov, ki so opravljali predvsem stražno službo in pomagali politični in kriminalistični policiji pri izvajanju policijskih nalog. Policijski zbor Ljubljana je v več stavbah skrbel tudi za policijske zapore. Junija 1944 pa je od pravosodnega organa sprejel tudi upravljanje nad ljubljanskimi sodnimi zapori. Za nadrejenega tudi slovenski policiji se je smatral višji vodja SS in policije Erwin Rösener, ki je tudi zahteval, da policisti prisežejo enako kot slovenski domobranci.

Šef pokrajinske uprave Rupnik je sporazumno z generalom Rösenerjem septembra 1943 ustanovil policijsko pomožno oboroženo formacijo Slovensko domobranstvo. General Rösener se je imel tudi za njenega vrhovnega poveljnika. S prostovoljci in mobiliziranci je ta formacija dosegla število med 12 in 13 tisoč; vodil jih je slovenski organizacijski štab, podrejen nemškemu graditvenemu štabu (Aufbaustab), ta pa glede operativnih nalog pri zatiranju partizanstva Rösenerjevemu operativnemu štabu za

---

56 Karl Stuhlpfarrer, Die Operationszonen "Alpenvorland" und "Adriatisches Küstenland" 1943–1945. Wien 1969; Roland Kaltenegger, Operationszone "Adriatisches Küstenland". Der Kampf um Triest, Istrien und Fiume 1944/45. Graz, Stuttgart 1993; Enzo Collotti, Il Litorale Adriatico nel Nuovo Ordine Europeo 1943–45. Milano 1974.

zatiranje tolp. Tudi slovensko domobranstvo je moralo priseči zvestobo nemškim oboroženim silam (20. aprila 1944 in 30. januarja 1945). S pomočjo slovenskega protirevolucionarnega tabora v Ljubljani je nemška policija tudi v Julijski krajini vzpostavila domobranstvo z imenom Slovenski narodni varnostni zbor (SNVZ), ki je dosegel število okoli 2.500 mož, vendar mu ni bilo treba priseči. Medtem ko je okupator v Ljubljanski pokrajini kot taktične enote dopuščal le domobranske bataljone, je v Julijski krajini proti koncu vojne dopustil strnitev čet SNVZ v 1. udarni polk SNVZ. Od pozne jeseni 1943 je okupator tudi na Gorenjskem dopustil ustanavljanje posadk t. i. Gorenjske samozaščite (Oberkrainer Selbstschutz) pod poveljstvom gestapa. Njena številčna moč je bila podobna moči SNVZ.

14. Gospodarski interesi nemškega okupatorja v Sloveniji in možnosti za njihovo uresničevanje

Z zasedbo severnega dela Slovenije je nemški okupator dobil poljedelsko in vinogradniško rodovitnejše in industrijsko razvitejše območje, kar je bilo še posebno pomembno v vojnem času. Že samo vinogradniško območje Slovenskih goric in Haloz je pomenilo drugo največje vinogradniško območje na interesnem območju Nemškega rajha (večje je bilo vinogradniško območje v avstrijskem Podonavju). Drugačno kot v drugih zasedbenih conah je bilo tudi poljedelsko območje s Ptujskim in Murskim poljem ter za hmeljarstvo Savinjska dolina. Ker je imel Nemški rajh dovolj hmelja že drugod, je hmeljarsko območje dovolil le v Savinjski dolini in pri Radljah (Marenbergu), povsod drugod ga je ukazal izkoreniniti in polja uporabiti za druge kulture, zlasti za sejanje žitaric.

Kljub temu pa zasedene slovenske pokrajine niso bile samozadostne za prehrano in jo je moral okupator uvažati od drugod. Iz Spodnje Štajerske je npr. izvažal le vino, sadje, jajca in morda še kaj, iz Gorenjske je v Ljubljano izvažal mleko. Racionirano preskrbo s kruhom ali z moko, ki jo je uvedla že Kraljevina Jugoslavija, je nemški okupator kmalu po zasedbi dežele razširil še na druga živila in predmete, ki jih je v Nemškem rajhu racioniral že jeseni 1939. leta.

Drugače kot v nekaterih drugih zasedenih pokrajinah v Evropi, nemški okupator zasedenih slovenskih pokrajin ni obravnaval kot "območij za izkoriščanje", t. j. za ropanje, temveč kot gospodarsko že dejansko priključene k Nemškemu rajhu. Podobno kot v Nemškem rajhu je tudi v njih vodil "bitko za pridelavo" (Erzeugungsschlacht), je pa poskrbel tudi za agrotehnične ukrepe za izboljšavo pridelovanja (preskrba umetnih gnojil, strojev, plemenske živine itd.).

V industrijskem pogledu je npr. industrija na Gorenjskem in v Mežiški dolini predstavljala polovico vse industrije v povečani Koroški, medtem ko je industrija v Spodnji Štajerski pomenila tretjino vse štajerske industrije. V obeh pokrajinskih upravnih enotah je bilo okoli 23 obratov oborožitvene industrije, še posebno pomembne za vojni čas. Pomembno je bilo tudi premogovno območje v Zasavju, za katerega si je neuspešno prizadeval tudi italijanski okupator. Vojne potrebe so silile okupatorja v graditev nekaterih pomembnih industrijskih in drugih naprav, npr. v graditev Tovarne glinice in aluminija v Strnišču pri Ptuju, elektrarne Mariborski otok, Tovarne letalskih delov na Teznem pri Mariboru, v prometnem pogledu v graditev ljubeljskega predora, obvozne ceste in železnice okoli Ljubljane, graditev stanovanjskih hiš v okviru *Neue Heimat* v okrožnih mestih Gorenjske itd.

Višek delovne sile v zasedenih slovenskih pokrajinah je nemški okupator najprej odpravljal z javnimi deli in odvozom delovnih moči na delo v avstrijske pokrajine in

Nemčijo. Polagoma jo je začelo primanjkovati in jo je dobival iz industrijskih (zlasti tekstilnih) in obrtnih obratov, ki jih je ukinjal tudi zaradi pomanjkanja surovin. Največ delovnih moči pa sta pobrala Državna delovna služba (RAD), vojska ter vermanšaft.[57]

Narodnoosvobodilno gibanje je hromilo izvajanje okupatorjevih ukrepov tudi na gospodarskem področju. Še najbolj se je to izražalo pri ropanju naravnega bogastva, t. j. lesa, premoga, žita, živine itd. Vendar ni nikdar prišlo do takšnih neugodnih gospodarskih razmer, kot na italijanskem zasedbenem območju.

15. Kolaboracija in odporništvo

a) Osvobodilno gibanje in meščanski tabor – temeljne značilnosti do kapitulacije Italije

Po zasedbi in razkosanju Slovenije sta se med slovenskimi političnimi dejavniki izoblikovala dva osnovna strateška pogleda. Prvega, zavzemanje za takojšen oboroženi odpor proti okupatorju, je zastopalo osvobodilno gibanje. Njegov politični del je predstavljala Osvobodilna fronta slovenskega naroda (OF), ki so jo sestavljale osnovne (KPS, katoliška skupina, sokolska skupina in kulturni delavci) in plenumske skupine. Vse te sicer raznolike skupine, tako po velikosti kot po izvoru, so načeloma pristajale na takojšen oboroženi odpor proti okupatorju. To je bil njihov skupni imenovalec. Jedro Osvobodilne fronte so tvorile skupine, ki so se zbrale pred napadom nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo. Zato so se imenovale ustanovne oz. temeljne in so izvirale iz tradicionalnih idejnih taborov (katoliškega, liberalnega in marksističnega) ter tako predstavljale vez slovenskih komunistov s tradicijo. Poleg izvršnega odbora in vrhovnega plenuma so delovali tudi pokrajinski, okrožni, okrajni in kot temeljna oblika še terenski odbori OF. Med temeljnimi skupinami, načeloma enakopravnimi, je izstopala KPS s stvarno vodilno vlogo, saj si je zagotovila vodilni položaj v partizanski vojski, Varnostnoobveščevalni službi OF in propagandi, tako da je imela v svojih rokah vse ključne vzvode. Bila je tudi pobudnica ustanovitve OF in hkrati edina stranka v njej, zato je imela osvobodilna organizacija le nekatere koalicijske elemente. Po dolomitski izjavi, ko je OF postala enotna organizacija s formalno zagotovljeno vlogo KPS, so dobile v njej pomembno vlogo protifašistične množične organizacije (Zveza slovenske mladine, Slovenska protifašistična ženska zveza, Delavska enotnost).

Ker začetno delovanje predvojnih strank v skladu s taktiko čakanja ni imelo konkretnega aktivizacijskega naboja, je praznino v političnem prostoru izkoristila OF s protiokupatorskim delovanjem, tako da je nepričakovano hitro postala upoštevanja vreden politični dejavnik v slovenski družbi. Čeprav se je osvobodilno gibanje že od vsega začetka razvijalo na celotnem etničnem ozemlju, pa je bilo začetno množično žarišče gibanja v Ljubljani. To je pogojevalo tudi socialno strukturo gibanja, v katerega so se množično vključevali vsi sloji prebivalstva ne glede na politično prepričanje. Pri tem je razviden sorazmerno velik delež mladine in izobražencev ter nasploh t. i. srednjih slojev, ki pred okupacijo niso kazali naklonjenosti do KPS oz. niso imeli tesnejših stikov z njo. Prav ti so predstavljali množično jedro osvobodilnega gibanja.[58]

---

57 Tone Ferenc, Problem raziskovanja gospodarstva pod okupacijo na Slovenskem med drugo svetovno vojno. Grafenauerjev zbornik. Ljubljana 1996, 649–655; Isti, Gradnja tovarne glinice in aluminija Strnišče med drugo svetovno vojno. Časopis za zgodovino in narodopisje, 67 (32), 1996, št. 2, 174–204; Karner, Kärntens Wirtschaft 1938–1945. Klagenfurt 1976; Karner. Die Steiermark im Dritten Reich, 235–281.

58 Godeša, Kdor ni z nami, 127–160.

Čeprav je bilo slovensko osvobodilno gibanje sestavni del jugoslovanskega in je delovalo v okviru njegovih splošnih navodil, je OF predstavljala slovensko posebnost v načinu upiranja, ki ga ne srečamo v nobeni drugi jugoslovanski pokrajini. Tako so si partizanske enote v Sloveniji ustvarile množične temelje s pomočjo razvejane mreže organizacije OF na terenu, za katero je Edvard Kardelj dejal, da "je v njej vsa naša moč".[59] Osvobodilna fronta je tako spodbudila nastanek prvih partizanskih enot in začela vojaško delovati proti okupatorjevim silam na celotnem etničnem ozemlju, ne glede na predvojne in medvojne meje. Partizanske enote v Sloveniji, katerih odmev o delovanju leta 1941 je segel vse do nacističnih vrhov v Berlinu, so tako predstavljale vojaško vejo osvobodilnega gibanja.[60]

Drugo opcijo so zagovarjali predstavniki predvojnih legalnih strank (SLS in različne stranke liberalnega porekla), ki so svojo strategijo izoblikovali že po državnem udaru 27. marca 1941, ko je postalo jasno, da je vojna neizbežna. Del vodstva SLS se je odpravil v tujino z nalogo, da zastopa strankine interese v tujini, medtem ko naj bi del vodstva, ki je ostal doma, tu pripravil vse potrebno za "bolj človeške rešitve", da ne bi slovenski narod preveč trpel. Hkrati je vodstvo SLS sprejelo sklep, da se ne sme na kakršen koli način sodelovati s sovražno oblastjo in njenimi organizacijami.[61] Po neuspelem poskusu, da bi ban dr. Marko Natlačen v vlogi predsednika 6. aprila 1941 ustanovljenega Narodnega sveta pri nemških oblasteh za Slovenijo izposloval avtonomijo po slovaškem zgledu, so se preusmerili k italijanskim okupacijskim oblastem in sprejeli sodelovanje v konzulti, ki je imela značaj posvetovalnega telesa pri visokem komisarju. Prvotno sodelovanje z italijanskimi okupacijskimi oblastmi je bilo v času ustanovitve konzulte mišljeno dolgoročno. Kasneje, po neuspehu te politike, so ga skušali prikazati le za izbiro po načelu najmanjšega zla. V tedanjih težavnih razmerah je oportunistično sodelovanje z okupacijskimi oblastmi, ki je bilo tudi v nasprotju z omenjeno odločitvijo vodstva SLS tik pred vojno o nesodelovanju z okupatorji, bilo deležno kritike tudi iz lastnih vrst. Hkrati pa so voditelji predvojnih legalnih strank priporočali čakanje ter Slovence usmerjali v postopne ilegalne priprave na osvoboditev in obračun z okupatorjem ob koncu vojne. Kot odgovor na dejavnost OF je bila spomladi 1942 ustanovljena Slovenska zaveza, ki je predstavljala osrednji nadstrankarski organ oziroma strankarsko koncentracijo v okviru slovenskega protirevolucionarnega tabora. Štela se je za edinega legitimnega zastopnika Slovencev in pri tem uživala podporo slovenskih predstavnikov v emigraciji. Njen program je bil glede na takratno splošno nezadovoljstvo s predvojnimi razmerami iz socialnoekonomskega vidika sicer dokaj radikalen, a vendarle ne toliko, da bi lahko ogrozil temeljna pred vojno vzpostavljena razmerja politične moči v slovenski družbi. Po kapitulaciji Italije je bilo delovanje Slovenske zaveze precej omejeno in je poleti 1944 zamrlo. Proti koncu vojne je postal osrednji organ protirevolucije Narodni odbor za Slovenijo.

Program OF, zajet v temeljnih točkah, je bil v prvi vrsti akcijsko usmerjen in je pozival k takojšnjemu odporu ter zedinjenju vseh Slovencev. Do povojnega obdobja ni bil povsem natančno opredeljen, saj v njem ni bil povsem jasno določen državni okvir, pa tudi pojem "dosledne ljudske demokracije" je tedaj porajal najrazličnejše razlage. Ti vprašanji je osvobodilno gibanje sprva puščalo odprti, je pa bilo v njegovem programu zapisano, da po vojni OF prevzame oblast kot celota.

---

59 Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 2, str. 113 (dalje: DLR). Pismo Edvarda Kardelja 14. julija 1942 Ivu Loli Ribarju.

60 Tone Ferenc, Poročilo o protinacistični dejavnosti v Evropi po napadu sil osi na Sovjetsko zvezo. Svobodna misel, 14. 7. 1995, št. 13, 15–16.

61 Godeša, Odnos SLS, 83–84.

Kljub temu da sta v narodnopolitičnem pogledu oba tabora zagovarjala Zedinjeno Slovenijo (združitev celotnega etničnega ozemlja v enoto) v federativno preoblikovani in razširjeni jugoslovanski državi, se je med okupacijo v Sloveniji razvnel tudi notranji spopad. Zaradi medsebojnega izključevanja – oba tabora sta namreč imela v svojih programih zapisano, da bosta po vojni prevzela oblast v svoje roke – je kmalu prišlo do izraza tudi medsebojno nasprotovanje, ki se je le še krepilo. Pobuda v delovanju je bila že od začetkov poziva na oboroženi odpor na strani OF. Tako se je ob poudarjanju revolucionarnih razsežnostih boja spomladi 1942, kjer je ob atentatih v Ljubljani prihajalo na osvobojenem ozemlju tudi do nasilja nad civilnim prebivalstvom, stopnjevalo nasprotovanje do OF na protikomunističnih temeljih. Od februarja 1942 so se vrstili pozivi, da italijanski okupator v Ljubljanski pokrajini oboroži slovenske protikomuniste in jim omogoči obračun z osvobodilnim gibanjem, ki so ga enačili s komunizmom in smatrali za največjo nevarnost za slovenski narod. Sčasoma je italijanski okupator na oboroženo kolaboracijo na protikomunističnih temeljih s slovenskimi političnimi dejavniki zaradi lastnih interesov (divide et impera) tudi pristal. Podprl je ustanovitev vaških straž oziroma Prostovoljne protikomunistične milice (Milizia volontaria anticomunista – MVAC), ki so dobile italijansko orožje ter so jih nadzorovali italijanski zvezni častniki.

b) Razvoj po kapitulaciji Italije

Zlom osi Rim – Berlin je predstavljal pomemben dogodek v zgodovini druge svetovne vojne v Evropi in je tudi v Sloveniji pomenil močno prelomnico. Po kapitulaciji Italije se je namreč osvobodilno gibanje močno okrepilo na vseh področjih. Množično je zajelo večino etničnega ozemlja, še zlasti se je razmahnilo na Primorskem, kjer je po kapitulaciji Italije in sklepu vrhovnega plenuma OF o priključitvi Slovenskega primorja k Zedinjeni Sloveniji prišlo do prave ljudske vstaje. V sklopu izvedbe narodne revolucije, ki je na podlagi pravice do samoodločbe narodov predpostavljala vzpostavitev slovenske državnosti in je imela svoje zametke že v ustanovitvi SNOO (16. september 1941) kot "začasnega narodnega predstavništva", je po kapitulaciji Italije osvobodilno gibanje dobilo nov zagon. Pot do njene uresničitve je vodila prek zbora odposlancev slovenskega naroda v Kočevju (od 1. do 3. oktobra 1943), do vrha na jugoslovanski ravni na drugem zasedanju Protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ) v Jajcu (29. novembra 1943), ko je bilo v posebni deklaraciji na podlagi pravice do samoodločbe narodov sprejeto, da se Jugoslavija zgradi na demokratičnem federativnem načelu, kot skupnost enakopravnih narodov. AVNOJ se je na zasedanju razglasil za vrhovni zakonodajni in izvršni ter predstavniški organ nove Jugoslavije, izvolil predsedstvo Nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije (NKOJ) kot vrhovni upravni organ (predsednik Josip Broz-Tito). Po črnomaljskem zasedanju SNOS februarja 1944 je z graditvijo slovenske državnosti v sklopu načrtnega vzpostavljanja celotne oblastne strukture od njenih vrhov do razprostranjene mreže organov oblasti na terenu na osvobojenem ozemlju, osvobodilno gibanje prešlo na novo kakovostno raven.

Na vojaškem področju se je z ustanovitvijo dveh korpusov NOVJ (7. in 9.) slovenska partizanska vojska preuredila in do konca vojne je število njenih borcev naraslo na trideset tisoč. Njena dejavnost na obsežnih območjih slovenskega ozemlja je v večji ali manjši meri onemogočila učinkovitost okupacije, spremenila ozemlje v bojišče in nase vezala znatne oborožene sile okupatorjev.

Po kapitulaciji Italije in še zlasti po odprtju druge fronte spomladi in poleti 1944 je slovensko ozemlje, po katerem potekajo strateški prehodi med Alpami in Jadranom ter prometne zveze med Avstrijo in Balkanom, postalo pomembno tudi s širšega geostra-

teškega vidika. V skladu z načrti zahodnih zaveznikov v Sredozemlju so tudi partizanske enote na Slovenskem kot del NOVJ, ki je bila po teheranski konferenci novembra 1943 priznana kot vojaška soborka velike zavezniške protifašistične koalicije, izvajale predvsem napade na komunikacije (železniške proge, mostove itd.). Pomembnost teh partizanskih akcij v Sloveniji so priznavala tudi zavezniška poveljstva za južno Evropo in njihove vojaške misije, tako da so odmevale tudi v mednarodni zavezniški javnosti (npr. fotografije napada na železniški most pri Litiji, objavljene v ameriški reviji Life).[62]

Poleg tega je bilo slovensko ozemlje zanimivo kot izhodiščna točka tudi z vidikov britanskih načrtov po konferenci zunanjih ministrov oktobra 1943 v Moskvi v zvezi z njihovimi poskusi prodora v Avstrijo kot "mehkega trebuha" nacistične Nemčije in organiziranja avstrijskega protinacističnega odpora. Kljub sodelovanju s slovenskim osvobodilnim gibanjem in nudenju logistične podpore, se te britanske zamisli (npr. misija Clowder) niso uresničile, ker so se njihova predvidevanja o avstrijski pripravljenosti za odpor proti nacističnemu režimu izkazala za nestvarna.[63]

Po prelomnici v drugi svetovni vojni in izkrcanju ameriške in britanske vojske v Afriki jeseni 1942 se je zanimanje zahodnih zaveznikov za balkansko bojišče povečalo. Tedaj je zaradi protiokupatorskega delovanja pritegnilo njihovo pozornost tudi jugoslovansko osvobodilno gibanje, h kateremu so poslali svoje prve vojaške misije in obveščevalne skupine. Na teheranski konferenci novembra 1943 so bili jugoslovanski partizani priznani kot vojaški soborci v veliki zavezniški koaliciji, kar je pomenilo pomembno prelomnico v mednarodni uveljavitvi osvobodilnega gibanja. Ta se je potem nadaljevala tudi na političnem in državniškem področju s podpisom dveh sporazumov (viškega in beograjskega) med Titom kot predsednikom NKOJ in dr. Ivanom Šubašićem kot predsednikom jugoslovanske kraljeve vlade ter z ustanovitvijo kraljevega namestništva, ki je 7. marca 1945 imenovalo Tita za predsednika začasne enotne vlade Demokratične federativne Jugoslavije. Njena ustanovitev je tudi formalno pomenila konec dvovladja in utrdila položaj osvobodilnega gibanja, ki je kot uradni predstavnik jugoslovanske države lahko nastopalo tudi v mednarodnih odnosih.

Nacistični okupator do kapitulacije Italije ni dovoljeval kolaboracije s slovenskim predznakom, nato pa je zaradi spremenjenih razmer v operacijski coni "Jadransko primorje" dopustil sodelovanje s Slovenci na temelju protiboljševizma, ki je predstavljal eno od osrednjih gesel osnih sil v boju proti zavezniški koaliciji. V protirevolucionarnem taboru so namreč tudi po kapitulaciji Italije, potem ko je partizanska vojska brezkompromisno obračunala z vaškimi stražarji in četniki (Turjak, Grčarice), ocenili, da razlogi za sodelovanje, tokrat z novimi okupacijskimi oblastmi, še vedno obstajajo. V Ljubljanski pokrajini je bila ustanovljena pokrajinska uprava, ki ji je načeloval general Leon Rupnik. Pokrajinska uprava je v precejšnji meri odstranila sledove italijanske okupacije dežele, poudarjala slovenski značaj pokrajine, a je bila v marsičem popolnoma odvisna od nemških svetovalcev (Beraterjev), ki so bili skoraj v vseh njenih uradih. Šlo je za okrnjeno pokrajinsko avtonomijo pod nemško nacistično nadoblastjo.[64] Jeseni 1943 ustanovljeno Slovensko domobranstvo je pomenilo nadaljevanje vaških straž, le da je nastalo s pomočjo nemškega okupatorja in da je bilo bolje organizirano in oboroženo. Osnovano je bilo za boj proti partizanskim enotam v Ljubljanski pokrajini. O vseh pomembnejših akcijah in operacijah je odločal operativni štab za bojevanje proti

62 John Phillips, Zgodba o Jugoslaviji. Ljubljana, Beograd 1983, 82–109.

63 William Deakin, Britanci, Jugoslovani in Avstrija (1943 – maj 1945). Zgodovinski časopis 33/1979, št. 1, 103–126.

64 Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929–1955. Ljubljana 1995, 65.

partizanom pod poveljstvom višjega vodje SS in policije, generala Erwina Rösenerja. Za nemške oblasti je bilo domobranstvo pomožna policijska sila, ki je bilo po dogovoru omejeno zgolj na bojevanje na slovenskem ozemlju. Za vodstvo slovenske protirevolucije pa je domobranstvo predstavljalo slovensko narodno vojsko, ki ob izsiljeni kolaboraciji brani slovensko prebivalstvo pred partizanstvom. Leta 1944 so nemške okupacijske oblasti dopustile organiziranje domobranskih enot tudi na Primorskem in Gorenjskem. Najbolj odmeven dogodek je bila domobranska prisega na Hitlerjev rojstni dan 20. aprila 1944, s katero so se ti zavezali, da se bodo skupaj z nemškimi oboroženimi silami na slovenskem ozemlju bojevali proti komunistom in njihovim zaveznikom. S takim simbolnim dejanjem, v bistvu so v tem smislu delovali tudi že pred tem, je bila v očeh dela domače, pa tudi mednarodne zavezniške javnosti, še bolj izpostavljena kolaborantska vloga slovenskega domobranstva, čeprav so bili dejanski razlogi za njegovo kolaboracijo kompleksni in protislovni.

Na dogajanje so med zasedbo Slovenije poglavitno vplivale predvsem tri kategorije dejavnikov, in to okupatorji (nemški, italijanski in madžarski), osvobodilno gibanje pod vodstvom slovenskih komunistov ter protirevolucionarni tabor, ki so ga večinoma vodili in usmerjali predstavniki predvojnih legalnih strank. Za dogajanje na Slovenskem med drugo svetovno vojno je bilo značilno prepletanje procesov, zajetih v pojmih okupacija, odpor, kolaboracija, revolucija, protirevolucija in državljanska vojna. V okviru teh temeljnih razmerij je uspelo OF združiti boj proti okupatorju z revolucijo, predvsem zato, ker del njenih nasprotnikov ni izrabil odporniškega razpoloženja med prebivalstvom in je nato zabredel v kolaboracijo z okupatorjem. Zaradi tega je prišlo v slovenski družbi do preoblikovanja, ko je z množično podporo prebivalstva vodilna sila postalo osvobodilno gibanje, čeprav njegovi nosilci pred vojno niso predstavljali pomembne politične sile. Protislovja v slovenski družbi so se kazala že v tridesetih letih, a vsekakor ne v tako koreniti in obsežni obliki, kot se je to zgodilo pod vplivom dogajanja med okupacijo.

Hkrati je jugoslovanskemu osvobodilnemu gibanju uspelo legitimirati svoj položaj tudi pred zavezniki v protifašistični koaliciji, tako da z mednarodnega stališča prihod na oblast ni bil izpeljan na revolucionaren način, kar pa ni pomenilo, da nova oblast na notranjepolitičnem področju ni uvedla sprememb, ki so pomenile prekinitev kontinuitete s predvojnim družbenim sistemom. Tako je slovensko osvobodilno gibanje pod vodstvom KPS kot del jugoslovanskega gibanja s svojim prispevkom v boju proti okupatorju ob koncu vojne izšlo kot zmagovita sila v Sloveniji oz. Jugoslaviji na strani protifašistične koalicije.

16. Slovensko-avstrijski odnosi med okupacijo (vprašanje jugoslovansko-avstrijske meje, slovenski odnos do obnove avstrijske države, poskusi sodelovanja na protinacističnih temeljih)

Čeprav je okupacija pomenila eno najtežjih preizkušenj za Slovence, ki so jo dojemali kot obsodbo na narodno izumrtje, je bila po drugi strani razumljena kot priložnost, da se popravijo vse zgodovinske krivice, ki so jih skozi stoletja doživljali Slovenci s strani sosednih narodov. Posebno še zaradi medvojnega trpljenja, za katerega je znani britanski zgodovinar Hugh G. Seton Watson zapisal, da gre za izredno nasilje s strani največjega nad najmanjšim evropskim narodom,[65] je vladalo vsesplošno prepričanje, ker so bili vsi zgodovinski tekmeci (Nemci, Italijani in Madžari) v sovražnem taboru, da

65 Boris Mlakar, Problem zahodne meje pri Slovencih 1941–1945. Acta Histriae, VI, 313 (dalje: Mlakar, Problem zahodne meje).

se ponuja enkratna priložnost za združitev slovenskega etničnega ozemlja v Zedinjeno Slovenijo, ki je bila politični ideal vse od revolucionarnega leta 1848. Z napadom na Jugoslavijo so namreč države napadalke same ukinile obstoječe državne meje, tako da je bilo odslej to vprašanje odprto.

Takoj po zasedbi je KPS v različnih oblikah poudarila zahtevo po združitvi slovenskega naroda in tudi v temeljnih točkah OF je bilo v drugi točki zapisano, da "ta /neizprosna oborožena/ akcija predstavlja izhodišče za osvoboditev in združitev vseh Slovencev".[66] OF je torej imela jasno načelno stališče do Zedinjene Slovenije, medtem ko o vprašanju meja temeljne točke niso govorile. Bil pa je oktobra 1941 ustanovljen "odsek za študij meja" pri IOOF, kjer se je po besedah dr. Frana Zwittra nato razvila razprava okrog konkretizacije dveh vprašanj: "Poudarjalo se je, da se moderno potujčevanje ni začelo šele v dobi imperializma, ampak že z velikim razmahom kapitalizma od srede 19. stoletja dalje. Predvsem je bilo v ospredju vprašanje odnosa med mestom in podeželjem, kadar se razlikujeta po svojem pretežnem etničnem značaju; poudarjalo se je, da mora v tem primeru mesto slediti podeželju, pristanišče svojemu zaledju. Geograf A/nton/ Melik je opozarjal, da so na podlagi tega načela razmejena ozemlja posameznih republik v Sovjetski zvezi."[67]

Na podlagi teh razprav je CK KPS v izjavi o slovenskih mejah 1. maja 1942 prvič javno izrazil načelno stališče, da "v osvobojeno in združeno Slovenijo sodi poleg ozemlja, na katerem živi slovensko prebivalstvo, tudi teritorij, ki je bil v poslednji imperialistični dobi nasilno potujčen".[68] Poleti 1942 je Boris Kidrič glede mejnih zahtev še poudaril, da "nočemo dati ničesar svojega, ne maramo pa nič tujega";[69] nato je vodstvo osvobodilnega gibanja decembra 1942 preciziralo svoje stališče, katero ozemlje sodi v Zedinjeno Slovenijo. Edvard Kardelj je v pismu Josipu Brozu – Titu 14. decembra 1942 zapisal: "Vprašanje meja je za nas tako aktualno, kot verjetno ni niti za angleški imperij. Gre za popolnoma specifično slovensko občutljivost v tem pogledu, ki smo jo dolgo poskušali obiti s splošnimi načelnimi izjavami, toda sedaj postaja to vse manj možno. Slovenci, ki so že 1.000 let razcepljeni, namreč čutijo, da se sedaj odloča o tem, da končno stara parola o "Združeni Sloveniji" postane resnica. Zato stalno postavljajo med množicami vprašanja: "Toda v katerih mejah?"[70] Najpomembnejša odločitev CK KPS je bila, da je pri konkretizaciji zahtev v zvezi z mejo Združeno Slovenijo opredelil po etničnem načelu, in to tako, da sta vanjo sodila tudi mesti Celovec in Trst. Pri njeni utemeljitvi so se oprli na omenjeno razlago geografa Antona Melika, da mesto sodi k zaledju, kar so poimenovali leninski princip reševanja problemov meja.

Konkretno znanstveno delo na vprašanjih meje se je začelo po ustanovitvi Znanstvenega inštituta pri predsedstvu SNOS januarja 1944. Nastalo je več elaboratov, ključen je bil Zwittrov Problem prihodnjih slovenskih meja. Vsi so bili obravnavani na seji marca 1944 in so imeli interni značaj, tako da še niso bili namenjeni javni obravnavi. Takšen je bil položaj do poletja 1944, ko so začeli gradivo pripravljati tudi za mednarodno javnost. Sledila je Titova izjava na Visu 12. septembra 1944, da je treba spregovoriti tudi o mejah. V tej prvi, mednarodni javnosti namenjeni izjavi jugoslovanskega osvobodilnega gibanja o ozemeljskih zahtevah, se je Tito zavzel, da morajo tudi Slovenci na Koroškem "živeti v domovini skupno s svojimi brati".

---

66 DLR I, dok. 111, Izjava vodstva OF o temeljnih točkah OF.

67 Fran Zwitter, Priprave Znanstvenega inštituta za reševanje mejnih vprašanj po vojni. Osvoboditev Slovenije 1945. Ljubljana 1977, 260–261 (dalje: Zwitter, Priprave Znanstvenega inštituta).

68 DLR, II, dok. 21, Izjava CK KPS 1. maja 1942 o slovenskih mejah.

69 DLR, II, dok. 98, Zapisnik partijske konference v Kočevskem rogu od 5. do 8. julija 1942.

70 Jesen 1942, dok. 207, Poročilo Edvarda Kardelja 14. decembra 1942 J. B. Titu.

Skoraj hkrati so v Kočevskem rogu sklenili, da Zwitter napiše elaborat *Meje Jugoslavije. A. Meje slovenskega ozemlja,* ki so ga oktobra 1944 v slovenskem izvirniku ter angleškem in ruskem prevodu poslali vodstvu jugoslovanskega osvobodilnega gibanja. Besedilo o zahtevah v zvezi z mejami se začenja z načelnimi izvajanji o odnosu med mesti in podeželjem ter poudarjanjem etničnega principa kot osnove, pri čemer so potrebni manjši popravki zaradi gospodarskih in prometnih razlogov. V poglavju o meji z Avstrijo elaborat najprej govori o meji s Koroško, kjer se kot temelj poudarja etnični princip, od katerega se odstopa pri Labotu in potem še s črto Magdalenska gora – Golinje. Glede Beljaka sta bili izdelani dve inačici, zahteva se celotni šmohorski sodni okraj do njegove zahodne meje. Na Štajerskem se, tudi po etničnem načelu, zahtevajo trije popravki (Sobota, Lučane, Radgona) in eden iz prometnih razlogov (železniška proga Radgona – Špilje).[71] Na podlagi tega elaborata utemeljene zahteve so nato jugoslovanski predstavniki zastopali tudi na mirovni konferenci.

Tudi v protirevolucionarnem taboru so že kmalu po okupaciji začeli nastajati najrazličnejši načrti oziroma predlogi glede razmejitve. Večina predlogov za popravke meje je segala prek etničnih meja, le-to je večina skupin smatrala kot minimum. Zaradi konkretnih mednarodnih okoliščin ter zaradi vpletenosti v kolaboracijo v domovini se omenjena stran ob koncu vojne ni mogla vplesti v reševanje vprašanj v zvezi z mejami.[72]

Kljub omenjenim velikim pričakovanjem glede možnosti uresničitve Zedinjene Slovenije so se bolje poučeni zavedali težav glede vprašanja severne meje. Tako je Lojze Ude kot član Znanstvenega inštituta spomladi 1944 na osvobojenem ozemlju v razpravi bistrovidno ugotavljal, da bo etnografski princip laže uveljaviti na zahodu proti Italijanom, kot pa proti Nemcem na severu, četudi so ti prizadejali Slovencem največ hudega. Kajti "tu bomo namreč imeli opraviti z avstrijskim vprašanjem", je opozarjal Ude, tako da ne bo mogoče računati s podporo Velike Britanije in Združenih držav Amerike. Nato je nadaljeval: "Če bo Avstrija vzpostavljena, je treba računati s težnjo tako Avstrijcev kakor tudi zaveznikov, vključno s Sovjetsko zvezo, da bo vzpostavljena tako, da bo življenja zmožna. In zato je treba pričakovati, da se bo v avstrijstvu reševal nemški šovinizem in da bo tu našel svojo novo obliko izživljanja proti slovenskemu narodu."[73] Dejansko se je izkazalo, da je bilo britansko stališče do spremembe meje na Karavankah ves čas odklonilno, tako da je tudi Titova izjava na Visu pri njih doživela negativen odmev.[74] Tudi slovenski politiki v Londonu so se v času, ko so bili zastopani v jugoslovanski begunski vladi, soočali z zadržanimi britanskimi stališči glede vprašanja revizije jugoslovansko-avstrijske meje, zato jim je vodstvo Slovenske zaveze spomladi 1943 iz Ljubljane naročalo: "Povejte tam, da so Avstrijci eksponenti najbolj divjega nemštva in so bili Avstrijci, ki so najhuje morili in še more naš slovenski živelj. Tudi mala Avstrija nam je bila prav tako krivična kot monarhija."[75] Načelno stališče osvobodilnega gibanja oz. predvsem vodstva KPS do tega vprašanja se je izoblikovalo po moskovski deklaraciji oktobra 1943. Obnovo Avstrije je Kardelj februarja 1944 na seji CK KPS ocenil kot pozitivno, četudi bo morda po vojni kapitalistična. Bistveno je z

---

71 Zwitter, Priprave Znanstvenega inštituta, 270.

72 Mlakar, Problem zahodne meje, 321.

73 Janko Pleterski, Odnos Slovenije (Jugoslavije) do avstrijskega vprašanja, državne pogodbe in člena 7 v posameznih momentih zgodovinskega dogajanja. Avstrija in njeni Slovenci 1945–1976. Ljubljana 2000, 19–20 (dalje: Pleterski, Odnos Slovenije do avstrijskega vprašanja).

74 Dušan Biber, Jugoslovanska in britanska politika o koroškem vprašanju 1941–1945. Zgodovinski časopis 33/1979, št. 1, 127–143.

75 ARS-II, Osebna zbirka Izidorja Cankarja, fasc. 8.

Avstrijo vzpostaviti take odnose, je nadaljeval, da je ne bo mogoče izrabiti za velikonemške cilje in kot odskočno desko proti Sloveniji oz. Jugoslaviji. Zato je treba s pomočjo slovenskega osvobodilnega gibanja razvijati protinacistično gibanje tudi v Avstriji, in to ne le med Slovenci kot dotlej, temveč tudi med nemško govorečimi Avstrijci. Poudaril je še, da je potreben predvsem skupen boj proti Hitlerju, medtem ko bo vprašanje revizije meje odvisno predvsem od prihodnje ureditve v Avstriji.[76]

Na podlagi teh izhodišč si je slovensko osvobodilno gibanje na narodno mešanem območju avstrijske Koroške prizadevalo vzpodbuditi avstrijsko protinacistično gibanje, z namenom, da se kasneje razširi na celotno Avstrijo. Tako je koroško pokrajinsko vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja najprej navezalo stike s predstavniki KPA in nato skušalo, kljub nekaterim nesporazumom z njimi, zanetiti protinacistični odpor tudi med nemško govorečim prebivalstvom.[77] Tako so za nemško govoreče delavce izdajali glasilo *Die Einheit,* ustanovili so tudi nekaj narodno mešanih odborov Delavske enotnosti med delavci v Borovljah, Železni Kapli in na Rebrci, ki pa se niso razvili v množično organizacijo. V Beli krajini so novembra 1944 ustanovili celo Avstrijski bataljon, kasneje manjše skupine tudi na nekaterih drugih območjih. Skupen protihitlerjevski boj na avstrijskem Koroškem je ostal kljub vsem omenjenim prizadevanjem zaradi skromnega odziva med nemško govorečim prebivalstvom več ali manj omejen na slovensko prebivalstvo in na stike z redkimi avstrijskimi komunisti.

17. Nasilje (represija) – temeljna značilnost okupacije

Še pred uvedbo nemške civilne uprave so se pripadniki nemške manjšine ponekod oborožili, še zlasti funkcionarji in člani Švabsko-nemške kulturne zveze, in začeli celo nasilno nastopati proti nacionalno zelo zavednim Slovencem. Po zasedbi sredi aprila 1941 pa je imel nemški okupator v severni Sloveniji za vzdrževanje reda in miru oborožene oddelke civilne uprave, in to dve veji nemške policije in orožništvo, uporabljal pa je tudi druge oborožene formacije, npr. vermanšaft, nemško vojsko, posebne oborožene formacije (npr. samozaščite) in kolaborantske oddelke. Prve tedne zasedbe je imel na voljo tudi enote SA iz Zgornje Štajerske in Koroške, ki so se nato vrnile domov. Od 14. aprila 1941 do konca vojne je bila v Spodnji Štajerski, Gorenjski in Mežiški dolini za vse nasilne ukrepe pristojna nemška policija. Le v operacijski coni "Jadransko primorje" je med veliko nemško vojaško ofenzivo pod poveljstvom 2. SS-tankovskega korpusa imela vse pristojnosti nemška vojska. S tem pa ni rečeno, da ne bi nemške vojaške enote ali enote vermanšafta pri svojih operacijah ali akcijah proti partizanom izvrševale tudi nasilne ukrepe, streljanje ujetnikov, civilistov, zajetja talcev itd.

Nasilje sodi med temeljne značilnosti samega totalitarnega režima, ki v svoji državi omejuje državljanske pravice. Naj omenimo npr. nacistično lažno evtanazijo umsko bolnih in telesno onemoglih oseb v samem Nemškem rajhu in tudi v avstrijskih pokrajinah. Še bolj so lahko nasilni ukrepi okupatorja in med prvimi v zasedeni Sloveniji je bila tudi lažna evtanazija z več kot šeststo smrtnimi žrtvami.[78] Vsaka okupacija tujega ozemlja pomeni za okupirano prebivalstvo neko nasilje, kaj šele nacistična in fašistična okupacija. Še hujše nasilje je nemški okupator izvajal za uničenje oz. hromitev slovenskega upora oz. odpora.

---

76 Pleterski, Odnos Slovenije do avstrijskega vprašanja, 17.

77 Metod Mikuž, Trojna (dvojna) internacionalistična akcija CK KPS (CK KPJ) na Koroškem med NOB od konca 1943 dalje. Zgodovinski časopis 24/1970, št. 3–4, 247–272.

78 Tone Ferenc, Nacistična "evtanazija" v Sloveniji leta 1941. PZDG, 15–16/1975–1976, št. 1–2, 67–74.

Pod nemško okupacijo Slovenije je bila od prvih dni zasedbe cela vrsta nasilnih ukrepov. Še pred začetkom slovenskega upora oz. odpora množično zapiranje ljudi v zapore[79] in preselitvena taborišča ter množični izgon na tuje ter odgon v nemška delovna in koncentracijska taborišča. Na tisoče Slovencev in Slovenk je bilo v nacističnih koncentracijskih taboriščih, največ v Dachauu, Mauthausnu, Buchenwaldu, Ravensbrücku in drugih.[80] Na slovenskem ozemlju je bil pri graditvi cestnega predora na Ljubelju tudi oddelek koncentracijskega taborišča Mauthausen.[81] Ljudi iz okupirane Julijske krajine so med leti 1943–1945 imeli zaprte tudi v tržaški rižarni sv. Sobota pod vodstvom zloglasnega oddelka SS "Reinhard" (Einsatzkommando "Reinhard), jih tam ubijali ter trupla ubitih sežigali v krematoriju.[82]

Po začetku upora oziroma odpora se je nasilje razširilo tudi na ubijanje talcev, navadno po pet do deset za usmrčenega nemškega človeka ali po pet za slovenskega kolaboranta, ob smrti celjskega okrožnega vodje in deželnega svetnika Antona Dorfmeistra celo sto. V Spodnji Štajerski je bilo usmrčenih 67 skupin s 1.590 talci in na Gorenjskem in v Mežiški dolini 127 skupin s 1.270 talci.[83] Ljudi za talce je izbirala varnostna policija (gestapo), usmrčevala pa jih je zaščitna policija, leta 1941 in 1942 v Spodnji Štajerski npr. rezervna policijska četa "Wien". Že leta 1941 se je začel izgon sorodnikov talcev in partizanov iz zasedenih slovenskih pokrajin, ki je vrhunec doseglo v ločevanju otrok od starejših svojcev in odvoz okoli 600 otrok. Mlajše so za namene posvojitev odgnali v domove *Lebensborn*, starejše pa v mladinska prevzgajališča. S požigom vasi Rašica na Gorenjskem 20. 9. 1941 se je začelo požiganje celih vasi, ki grozovit vrhunec dosežejo leta 1942 s požigom 12 vasi na Gorenjskem; vse moške so postrelili, njihova trupla pometali v ogenj, druge vaščane izgnali v nemška taborišča, požgane vasi pa zravnali z zemljo. V operacijah in akcijah proti slovenskim partizanom je prihajalo tudi do grozljivih primerov, npr. iztikanja oči ujetnikom in obglavljanj s sekiro.[84]

---

79 Damijan Guštin, Prebivalstvo Slovenije v okupatorjevih zaporih. Vloga zaporov v okupacijski politiki, položaj jetnikov in raznolikost razmer v položaju političnih jetnikov in kriminalcev. Doktorska disertacija. Ljubljana 1998.

80 Okupatorjevi zapori in taborišča. Ljubljana 1960; Stane Šinkovec, Dachau. Ljubljana 1981; Bojan Ajdič, Dachau. Ljubljana 1981; France Filipič, Slovenci v Mauthausnu. Ljubljana 1998; Janez Alič; Milan Filipčič, Buchenwald. Ljubljana 1983; Milan Filipčič, Dora KL Mittelbau. Ljubljana 1989; Erna Muser; Vida Zavrl, FKL Frauenkonzentrationslager Ravensbrück. Ljubljana 1971; Marija Kovač-Zupančič; Linka Ksela-Jasna, Auschwitz – Birkenau. Maribor 1982; Miloš Poljanšek, Sonce tisočih je utonilo v morju. Koncentracijsko taborišče Hamburg – Neuengamme 1938–1945. Ljubljana 2002; Franc Puncer, Duhovnik v taborišču smrti. Celje 1991.

81 Janko Tišler; Jože Rovšek, Mauthausen na Ljubelju. Celovec/Klagenfurt 1995.

82 San Sabba. Istruttoria e processo per il Lager della Risiera. Trieste 1988.

83 Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski. Maribor 1965. Poslovilna pisma žrtev za svobodo. Maribor 1969. Poslovilna pisma žrtev za svobodo. Tretja razširjena in dopolnjena izdaja. Maribor 1978; Stane Šinkovec, Begunje. Nemška okupacija 1941–1945. Kranj 1995; Dr. Janez Gerčar, Begunje, tretja, dopolnjena izdaja. Ljubljana 1975; Stane Terčak, Celjski Stari pisker. Ljubljana 1976.

84 Tone Ferenc, Satan, njegovo delo in smrt. Ljubljana 1979.

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

BORIS JESIH

SLOVENSKA NARODNA MANJŠINA V REPUBLIKI AVSTRIJI. KRATEK PREREZ ZGODOVINSKEGA RAZVOJA IN OZNAKA TRENUTNEGA POLOŽAJA[1]

Uvodna opomba

Slovenska narodna manjšina v Republiki Avstriji živi v dveh zveznih deželah: v Koroški in Štajerski. Danes šteje na Koroškem nekaj deset tisoč ljudi, na Štajerskem pa nekaj tisoč; deloma pa brez priznanega manjšinskega statusa Slovenci živijo razseljeni tudi v drugih delih Avstrije. Danes na splošno velja, da je bilo dvojezično ozemlje ob podpisu Avstrijske državne pogodbe leta 1955 ozemlje tako imenovanega obveznega dvojezičnega šolstva – po uredbi iz leta 1945 (veljalo je do leta 1958) – ki se je kot tako znotraj 62 občin ohranilo vse do leta 1973. Takrat so na Koroškem spremenili občinske meje oziroma zmanjšali število občin.

Danes slovenska manjšina živi v 41 občinah nekdanjega ozemlja dvojezičnega šolstva, ki je po uredbi o obveznem dvojezičnem šolstvu iz leta 1945 veljalo v političnih okrajih Celovec dežela, Beljak dežela, Velikovec, Šmohor ter tudi v obeh največjih mestih, Celovcu in Beljaku. Število prebivalstva v njih se je namreč večalo tudi na račun prebivalstva z dvojezičnega ozemlja.[2] Na nek način je potrdila to tezo tudi odločba avstrijskega ustavnega sodišča iz leta 1989, ki je omogočila prijavo k dvojezičnemu pouku tudi v Celovcu.[3] Sicer pa je poselitveni prostor slovenske narodne manjšine v Republiki Avstriji širši od zgoraj opredeljenega dvojezičnega ozemlja, kar je posledica razseljevanja pripadnikov manjšine v druge dele Avstrije.[4]

1. Koroški plebiscit

Po razpadu avstro-ogrske monarhije leta 1918 oziroma po koroškem plebiscitu 1920[5] je slovenski narod ostal razdeljen med štiri države: Italijo, Avstrijo, Madžarsko in

1 Pričujoče poglavje je bilo v besedilo vključeno kot zadnje, saj je bilo sprva mišljeno, da bo položaj slovenske narodne manjšine v Avstriji obdelal avstrijski del komisije. Problematika slovenske manjšine v Avstriji je bila vseskozi deležna izredno velike pozornosti slovenskih, avstrijskih in tudi znanstvenikov iz drugih držav. To se ni spremenilo vse do današnjih dni. Zato bomo ob predstavitvi posameznih problemskih sklopov opozorili le na najpomembnejša dela, ki se z njimi ukvarjajo, posebno to velja za obdobje do leta 1938. Pa tudi sicer se v obsegu besedila lahko opremo samo na glavne mejnike položaja in trenutnih odprtih vprašanj slovenske narodne manjšine v Republiki Avstriji, zavedajoč se pri tem, da bodo številna pomembna vprašanja zgolj omenjena oziroma izpuščena.

2 O spremembah občinskih meja leta 1973 na Koroškem glej podrobneje v: Ralf Unkart; Glantschnig Gerold; Alfred Ogris, Zur Lage der Slowenen in Kärnten. Klagenfurt 1984.

3 Primerjaj VfSlg 12.245/1989

4 Več glej v: Jernej Zupančič, Slovenci v Avstriji. Ljubljana 1999.

5 Problematika koroškega plebiscita je predmet številnih znanstvenih razprav vse do današnjih dni. Opozorimo samo na najpomembnejše: Kärntner Volksabstimmung 1920. Wissenschaftliche Kontroversen und historisch-politische Diskussionen anläßlich des internationalen Symposiums. Klagenfurt 1980, 1981; Kärntner Volksabstimmung 1920. Vorausetzungen. Verlauf. Volgen. Wien 1981; Koroški plebiscit. Razprave in

takrat "matično" Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (po letu 1929 Kraljevino Jugoslavijo). V skladu z oblikovanjem nacionalnih držav na ozemlju Avstro-Ogrske je bilo pričakovati, da bo tudi Koroška (oziroma vsaj njen južni del, katerega prebivalstvo je bilo večinoma slovensko) pripadel Državi/Kraljevini SHS. Takratna narodna vlada v Ljubljani pa ni ukrepala niti politično niti vojaško, ter tako zamudila priložnost, da brez večjih težav doseže vključitev južne Koroške v okvire svojih meja. Ko so se nemške meščanske stranke organizirale in se je na stran nemških nacionalistov postavila tudi avstrijska socialdemokracija, so se možnosti za samoodločbo Slovencev na Koroškem znižale na minimum.

Nastajajoča avstrijska država se je ubadala z vprašanji definiranja svojih meja oziroma z vprašanjem nacionalno-državnega konstituiranja, saj je bila možnost združitve z Nemčijo kot državo nemškega naroda izključena. Meja z Madžarsko je bila določena, na meji z Italijo pa Avstrija – tudi zaradi mednarodnih političnih razmer – ni imela nobene možnosti; Italija je kot "vojni plen" dobila svoj del Koroške. Prav tako so bile trdno določene meje s Češkoslovaško (kljub temu, da je v tej državi ostalo največje število nemško govorečih). Še najbolj nedorečena je bila meja na jugu, ki že v stari državi ni bila upravno določena.

Ob koncu vojne in takoj po njej so v boj za meje najprej vojaško posegli prostovoljci pod vodstvom majorja, kasnejšega generala Maistra. Slednji je zasedel celotni s Slovenci večinsko naseljeni del Štajerske, prostovoljci pa so zasedli tudi Mežiško dolino in del Podjune. To je povzročilo oborožene spopade z obrambnimi formacijami avstrijske strani. Po mobilizaciji, izvedeni v Sloveniji, je leta 1919 posredovala vojska Kraljevine SHS in zasedla celotni južni del Koroške, vključno s Celovcem in z Gospo Sveto. Nemška stran se je vojaško organizirala in si povrnila del ozemlja. Očitno je bilo, da se meje z vojaškimi boji ne bo moglo določiti.

Vprašanje meja se je reševalo na mirovni konferenci leta 1919 v Parizu. Načelo mirovne konference je sicer bilo, da se meje med državami uskladijo z mejami med posameznimi narodi, v primerih, ko do takega dogovora ne more priti, pa se meje v skladu z voljo prizadetega prebivalstva začrtajo v meddržavnem plebiscitu.

Jugoslavija – na mirovni konferenci je imela tri predstavnike – je zahtevala mejno črto, ki bi potekala od Šmohorja preko pogorja med Dravsko in Ziljsko dolino, Osojskega jezera, Osojskih tur in Štalenske gore. Na mirovnih pogajanjih v Parizu je bila pri svojih mejnih zahtevah neuspešna. Odločilno pri tem je bilo vsekakor stališče Združenih držav Amerike, ki so zagovarjale mejo na Karavankah, pa tudi italijanska politika, ki je imela pri tem svoje geopolitične interese, predvsem po tistem delu Koroške, ki ji je pozneje tudi pripadel, to je območju Kanalske doline.

Senžermenska mirovna pogodba med silami antante in Avstrijo, ki je bila odločilna za določitev meje z Avstrijo in ki so jo podpisali 10. septembra 1919 (veljati je začela 16. 7. 1920), je določila, da Jugoslaviji pripada Mežiška dolina, Avstriji Ziljska dolina z Beljakom, Italiji pa Kanalska dolina. Čeprav je po vojni kazalo, da bo na Štajerskem vsaj radgonsko območje pripadlo Jugoslaviji, so se morale jugoslovanske enote s tega območja prav tako umakniti. Mirovna pogodba je potrdila obmejno črto, ki so jo zasedle slovenske vojaške enote neposredno po koncu vojne, mejo pa je dokončno določila tripartitna komisija, sestavljena iz predstavnikov Avstrije, Jugoslavije in velesil. Za Ko-

---

članki. Ljubljana 1970; Janko Pleterski, Koroški plebiscit 1920. Poskus enciklopedične razlage o koroškem plebiscitu. Ljubljana 2003; Die kärntner Volksabstimmung 1920 und die geschichtsforschung, Leistungen, Defizite, Perspektiven. Klagenfurt 2001; Luka Sienčnik, Koroški plebiscit 1920. Maribor 1987; Arnold Suppan, Jugoslawien und Österreich 1918–1938. Bilaterale Außenpolitik im europäischen Umfeld. Wien, München 1996.

roško je določila, da se izvede plebiscit pod mednarodno kontrolo (člena 49 in 50 senžermenske mirovne pogodbe).

Plebiscitno ozemlje je bilo razdeljeno na dve coni. Cona A je obsegala južni del Koroške v obsegu 1.768 km^2, cona B pa Celovec z neposredno okolico – 352 km^2. Meja med obema conama je potekala po tako imenovani živi narodnostni meji. Upravo v coni A je med pripravami na plebiscit prevzela SHS, v coni B pa Avstrija.

Glasovanje v coni B bi bilo izvedeno samo v primeru, če bi se večina v coni A odločila za Kraljevino SHS. Na podlagi štetja iz leta 1910 je bilo preračunano, da je na Koroškem živelo 66.463 Slovencev oziroma jih je toliko kot občevalni jezik navedlo slovenščino, od tega v plebiscitni coni A 50.837. Celotna cona je štela 73.488 prebivalcev.

Priprave na plebiscit so potekale zelo intenzivno. Plebiscitna propaganda je bila za tisti čas izjemno raznolika in je v marsičem spominjala na sodobni volilni boj. V propagandi je avstrijska stran poudarjala prednosti avstrijske politične ureditve (demokratična republika v primerjavi z jugoslovansko monarhično ureditvijo pod srbskim vodstvom), geografsko in gospodarsko povezanost, prav tako pa je koroškim Slovencem obljubljala zagotovitev vseh pravic. Avstrija je torej v plebiscitni propagandi stavila na socialni in politični položaj, manj pa na etničnega, saj se je zavedala, da je večina prebivalstva na plebiscitnem ozemlju slovenskega. V ta kontekst spada tudi izjava koroškega deželnega zbora 12 dni pred plebiscitom: slovesna obljuba o varovanju nacionalne in jezikovne posebnosti slovenskih prebivalcev za vse večne čase.

Jugoslovanska propaganda pa se je po drugi strani omejila na etnične vidike odločanja, še več, na Koroškem sploh ni dovolila socialistične in komunistične propagande.

Na odločitev slovenskega delavstva na Koroškem so nedvomno vplivali tudi sočasni dogodki na delavskih demonstracijah v Ljubljani, ko so spomladi 1920 oblasti s stavkajočimi delavci obračunale z orožjem in je bilo v spopadih ubitih 14 demonstrantov.

Plebiscit je bil izveden 10. oktobra 1920. Volilna udeležba na plebiscitu je dosegla izjemnih 95,97 odstotka. Za Jugoslavijo je na ozemlju cone A glasovalo 15.279 (40,96 odstotka), za Avstrijo pa 22.025 (59,04 odstotka) volilnih upravičencev. Pravna posledica tega rezultata je bila, da do glasovanja v coni B sploh ni prišlo. Celotno plebiscitno ozemlje je ostalo v okviru Avstrije. Po razglasitvi rezultatov je bila meja določena (s poznejšo korekcijo po skoraj dveh letih v Libeličah: krajani se niso sprijaznili z mejno črto in so z vztrajnostjo dosegli, da je bila leta 1922 meja premaknjena tik za vas; v zameno je Avstrija dobila ozemlje na levem bregu Drave).

Vlada Kraljevine SHS je sicer od veleposlaniške konference v Parizu zahtevala, naj se meja določi po reki Dravi, območju, kjer je bila dosežena rahla večina za Kraljevino SHS, vendar je bila njena zahteva zavrnjena, ker je bila v nasprotju s plebiscitnimi določili. Na pripravo in izvedbo glasovanja je bilo takrat in pozneje v političnih in strokovnih analizah na jugoslovanski strani izrečena vrsta pripomb (članstvo italijanskega predstavnika v plebiscitni komisiji, prekratek rok do dneva glasovanja, odsotnost jugoslovanskih enot v coni A, določitev pravice glasovanja nekoroškemu nemškemu prebivalstvu in določitev stalnega prebivališča na Koroškem, sestavljanje volilnih imenikov ipd.). Vendar navedene in druge pomanjkljivosti niso odločilno vplivale na izid plebiscita. Tako vprašanje državnopravne korektnosti plebiscita ni odprto, vprašanje veljavnosti plebiscita pa v meddržavnih odnosih med sosednjima državama ni bilo nikoli sporno.

V literaturi, ki je analizirala rezultate plebiscita, so se izoblikovale tri glavne teze o odločilnih razlogih za njegov izid. *Prva* gradi zaključke na dejstvu, da je na rezultat odločilno vplivala politika avstrijske socialdemokracije, ki se je priključila nemškim meščanskim strankam v prizadevanjih, da bi bila Koroška vključena v novo avstrijsko državo, *druga* vidi glavni razlog v gospodarskih razlogih oziroma v tem, da je bila Koroška kot enoten gospodarski prostor bolj povezana z Avstrijo kot z novo državo; in

tretja, po kateri naj bi na odločitev o glasovanju vplivala tudi t. i. (regionalna) deželna koroška zavest. Nedvomno, je da je v vsakem od teh razlogov del resnice, težko pa bi rekli, kateri od njih je najbolj odločilno vplival na volilni rezultat.

Danes ni nobenega dvoma o tem, da je na rezultat plebiscita odločilno vplivalo to, da je plebiscit poleg etnične pomenil tudi politično odločitev, saj so se prebivalci odločali tudi o tem, v kakšnem tipu države bodo živeli. Pri tem se jim je zdela novo nastala avstrijska republika kot ekonomsko naprednejša in razvitejša država privlačnejša od konservativne, dinastično vodene, nerazvite in zaostale Jugoslavije ter pretežno pravoslavne Kraljevine SHS. Hkrati pa je pomenil plebiscit tudi ločitev koroških Slovencev od ostalega dela slovenskega naroda, ki je poslej tudi fizično živel v različnih državah.

Ne glede na dejstvo, da so bili prav Slovenci tisti, ki so odločilno prispevali k temu, da je Koroška pripadla avstrijski republiki, je rezultat plebiscita pomenil delitev prebivalstva po etničnem kriteriju, ki ga ni bilo mogoče preseči vse do današnjih dni. Če ugotavljamo, da je za slovensko stran danes plebiscit (tako v znanosti kot tudi večinoma v politiki) sprejemljivo zgodovinsko dejstvo, je glorifikacija plebiscita na koroški strani v celotnem obdobju, predvsem ob vsakoletnih proslavah 10. oktobra, še danes prispevek k poudarjanju etnične delitve med obema narodoma na Koroškem. Čeprav je bilo še ob 70-letnici plebiscita na Koroškem iz ust najbolj odgovornih slišati izjave, da se plebiscitnih proslav udeležujejo tisti, ki ljubijo Koroško, za ostale pa je tako vseeno, je v devetdesetih letih prišlo do nekaterih poskusov, da bi v plebiscitne proslave vključili tudi predstavnike slovenske narodne manjšine, kar pa ni spremenilo karakterja posameznih proslav.

2. Od plebiscita do anšlusa[6]

Slovenci v Avstriji, ki so po letu 1920 ostali v južnih predelih Koroške in Štajerske, so postali narodna manjšina. Kmalu se je pokazalo, da plebiscitne obljube nemške strani ne bodo uresničene. Položaj vseh narodnih manjšin v Avstriji je bil od takrat urejen na podlagi določb členov 62-69 senžermenske mirovne pogodbe z Avstrijo, ki je vsebovala posebno podpoglavje o manjšinski zaščiti. Členi 62–69 so pripadnikom etničnih, verskih in jezikovnih manjšin v Avstriji zagotavljali enakopravnost pri demokratičnih svoboščinah in nekatere posebne pravice in ugodnosti za ohranitev njihovih značilnosti, in to v zasebnem življenju, gospodarstvu, tisku, na javnih zborovanjih in pri organiziranju, pred sodišči, v šoli, pri sprejemu v javne službe in pri opravljanju raznih poklicev ter rabi javnih fondov za izobraževanje, prav tako pa tudi pri verskem in dobrodelnem delovanju. 69. člen je tudi določal, da so manjšinska določila pogodbe pod neposrednim nadzorom Društva narodov in se brez njegovega soglasja niso smela spremeniti. Posamezne članice Društva narodov so imele pravico opozarjati na kršitve v mirovni pogodbi opredeljenih zaščitnih določb. Pogodba je še danes (z izjemo 69. člena) inkorporirana v avstrijski pravni sistem.

---

6 Isto kot pri opombi 1: Tone Zorn, Slovenci v Avstriji, v: Slovenci v zamejstvu. Ljubljana 1974; Isti, Stališča koroških strank glede kulturne avtonomije za koroške Slovence v letih 1925–1968, v: Zgodovinski časopis 3–4. Ljubljana 1971, 271–277; Theodor Veiter, Die slowenische Volksgruppe in Kärnten. Geschichte, Rechtslage, Problemstellung. Wien 1936; Andreas Moritsch, Das projekt der Kulturautonomien für die Slowenen in Kärnten, v: Das Gemeinsame Kärnten/Skupna Koroška 11, Klagenfurt 1991, 176–180; Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes. Ljubljana 1984; Hanns Haas; Karl Stuhlpfarrer, Österreich und seine Slowenen. Wien 1977; Koroški Slovenci, Enciklopedija Slovenije 5. Ljubljana 1991, 290–304; Avgustin Malle, Die slowenischen Organisationen im politischen, wirtschaftlichen un kulturellen Leben der kärntner Slowenen in der ersten Republik, v: Das gemeinsame Kärnten/Skupna Koroška 9. Klagenfurt 1980, 135–147; Janez Stergar, Vprašanje koroških Slovencev v jugoslovansko-avstrijskih odnosih od plebiscita do anšlusa, v: Slovenski vestnik 10. 5–4. 7. 1986.

Novonastala država je v svoj pravni red prevzela tudi 19. člen Temeljnega državnega zakona. Gre za tisti del stare avstrijske ustave iz leta 1867, ki je bil sprejet že v monarhiji in govori o enakopravnosti vseh narodov (plemen) avstrijskega dela monarhije, enakopravnosti jezika in ureditvi enakopravnosti v deželah, v katerih živi več narodnih skupnosti (plemen). Člen 19 Temeljnega državnega zakona je prav tako kot določila senžermenske mirovne pogodbe še vedno del avstrijskega pravnega sistema.[7]

Na šolskem področju so oblasti odpravile vse slovenske šole, ki jih je med zasedbo uvedla jugoslovanska uprava in ponovno uvedle tako imenovane utrakvistične šole, ki so na Koroškem obstajale že v monarhiji. Tovrstne šole so imele dvojezični karakter, ki je v prvi vrsti rabil raznarodovanju Slovencev. Slovenski jezik je bil le pomožni učni jezik, pa še to samo v prvih dveh razredih, v vseh naslednjih pa je bilo učenje slovenščine neobvezno; ves pouk je potekal le v nemškem jeziku. Slovensko šolsko društvo je v prizadevanjih za obnovo slovenskih zasebnih šol vložilo pritožbo tudi pri Društvu narodov. Koroški Slovenci so se glede šolskega vprašanja v skladu z določili senžermenske mirovne pogodbe dvakrat neuspešno pritožili na Društvo narodov (1923 in 1934). Leta 1934 je bilo na Koroškem 43 utrakvističnih šol, le v sedmih pa je potekal prostovoljni pouk slovenskega jezika. Vsi poskusi, da bi prišlo do reorganizacije manjšinskega šolstva, so bili neuspešni. Pogajanja o šolskem vprašanju leta 1934 in 1937 so bila neuspešna. Po letu 1938 so nacisti (brez posebnega odloka) odpravili pouk v slovenskem učnem jeziku, med leti 1941 in 1945 pa je bil slovenski jezik v šoli sploh prepovedan.

Poseben problem na šolskem področju je predstavljalo tudi dejstvo, da se je po plebiscitu iz Koroške izselil ves kvalificirani učiteljski kader.

Podobno kot učitelji se je iz Koroške po plebiscitu morala izseliti tudi večina druge intelektualne elite koroških Slovencev, vključno z večjim delom duhovnikov, prav tako pa je Koroško zapustil tudi tisti del delavstva, ki se je na glasovanju odločal za Jugoslavijo. Na to dejstvo je 14. avgusta 1921 Avstrijo v svoji noti opozorila tudi Jugoslavija.

Rezultat plebiscita in priključitev Koroške Avstriji sta na Koroškem vzpodbudila razmah nemškonacionalnih organizacij. Nemška stran se je začela temeljito pripravljati za dokončno "rešitev" koroškega vprašanja. Delovanje slovenskih društev je uradna oblast ovirala, prav tako tudi njihove prireditve; prihajalo je tudi do fizičnih napadov na posameznike iz vrst slovenske narodne manjšine. Slovencem so očitali iredentizem, večji del koroške politike je njihov obstoj razumel kot nevarnost trdni meji. Določila senžermenske mirovne pogodbe so ostala le črka na papirju. Spomnimo na znano izjavo A. Lemischa, ki je mesec dni po plebiscitu napovedal, da bo treba v eni generaciji Koroško ozdraviti slovenskega elementa, kot tudi na poziv nemškega nacionalističnega učiteljskega društva Deutscher Schulverein, s katerim so zahtevali narodno enotnost dežele. Agresivno protislovensko delovanje se je močno stopnjevalo.

V protislovenskih aktivnostih je posebej izstopala (v nekem smislu obstaja in deluje še danes) osrednja protimanjšinska organizacija Kärntner Heimatdienst – KHD/Koroška domovinska služba. Organizacija se je leta 1924 preimenovala v Kärntner Heimatbund KHB/Koroška domovinska zveza. Poleg protislovenskih aktivnosti je del njihovega delovanja usmerjen proti socialdemokratski stranki Avstrije. Privrženci KHB so v ple-

7 Leta 1996 so poslanci Liberalnega foruma in Zelenih na pobudo poslanca Liberalnega foruma Karla Smolleja vložili predlog o reformi člena 19. Gre za zastarela določila, ki jih avstrijski parlament že desetletja namerava spremeniti. Bistvo predloga je bilo v uzakonitvi možnosti iztožljivosti manjšinskih pravic s strani manjšinskega zastopstva; po tem členu to sedaj velja le za posameznike. Drugi del novega člena pa bi konkretno določal obveznosti glede dvojezičnih vrtcev. Čeprav je na začetku postopka kazalo, da bo predlog naletel na pozitiven odmev tudi pri drugih strankah, se je pozneje izkazalo, da ga avstrijska politika ni pripravljena podpreti.

biscitnem in poplebiscitnem času tudi fizično napadali koroške Slovence. Predvsem pa je organizacija nastopala proti načrtovani kulturni avtonomiji slednjih. Med drugim se je zavzemala za načrtno kolonizacijo južne Koroške z nemškimi družinami iz rajha, za prikrojevanje jezikovnih podatkov ljudskih štetij itd. Že pred anšlusom leta 1938 je zbirala vplivne koroške naciste. Po njem je osrednji tajnik organizacije – poznejši vojni zločinec Alois Maier Kaibitsch (med voditelji najdemo tudi H. Steinacherja in J. F. Perkoniga) – postal član deželne vlade in pooblaščenec za manjšinska vprašanja. Organiziral je izseljevanje koroških Slovencev (leta 1942 je bilo izseljenih okoli 200 slovenskih družin); pod okriljem nacističnih oblasti je organizacija delovala do konca druge svetovne vojne. Po plebiscitu so bili v vodstvu organizacije zastopani pripadniki vseh strank. Od avstrijskih strank v prvi avstrijski republiki je delovanju KHB nasprotovala edino Socialdemokratska stranka Avstrije, ki je leta 1924, potem, ko je na volitvah v deželni zbor izgubila večino, iz njega tudi izstopila. Pod okriljem nacističnih oblasti je KHB deloval vse do konca druge svetovne vojne. Neposreden rezultat delovanja KHB je tudi t. i. vindišarska teorija, ki jo je utemeljil koroški zgodovinar Martin Wutte. Poskušal je dokazati, da na Koroškem poleg Slovencev živi tudi posebna etnična skupina, neke vrste mešano ljudstvo (schwebendes Volkstum) z lastno regionalno identiteto, kar naj bi neposredno pomenilo, da politične organizacije tega dela prebivalstva ne morejo zastopati. Čeprav je bila ta teza kasneje znanstveno ovržena, se ideja o vindišarjih kot posebni skupini v različnih oblikah – to so tisti Slovenci, ki so prešli k nemškemu kulturnemu krogu ipd. – pojavlja vse do danes. Teorija je neposredno vplivala na določitev kategorij pogovornega jezika, ki ga v Avstriji ob popisih prebivalstva uporabljajo od t. i. nacističnega popisa, in je kot taka rabila predvsem za diskriminacijo koroških Slovencev in za omalovaževanje njihovih manjšinskih zahtev.

Določil senžermenske mirovne pogodbe prva avstrijska republika ni oziroma jih je pomanjkljivo izvrševala. Tako se je manjšina leta 1922 pritožila Društvu narodov, ker oblasti niso bile pripravljene obnoviti ukinjenih javnih dvojezičnih šol, prav tako pa niso dovolile ustanovitve dveh zasebnih slovenskih šol. Na slab položaj koroških Slovencev je Avstrijo leta 1923 z memorandumom opozorila tudi Jugoslavija. Manjšinsko vprašanje je bilo tudi tema pogovorov avstrijskega kanclerja Ignaca Seipla v Beogradu leta 1923, vendar takratna jugoslovanska politika vprašanja ni posebej izpostavljala.

Poskus rešitve odprtih vprašanj so bila pogajanja o kulturni avtonomiji. Do njih je prišlo tudi po vzoru zahtev za kulturno avtonomijo nemške manjšine v nekaterih evropskih državah (Estoniji, na Danskem) in pod neposrednim vplivom nemške manjšine v Jugoslaviji. Pogajanja so potekala med leti 1925-1930. Na dejstvo, da je do pogajanj sploh prišlo, je imela odločilen vpliv tudi Socialdemokratska stranka Avstrije, ki je po izstopu iz Kärntner Heimatdiensta leta 1924 imela do manjšine pozitivnejši odnos. Neuspešna pogajanja so nemške politične stranke leta 1929 v deželnem zboru s posebno izjavo prekinile, za neuspeh pa obtožile Slovence. Očitno je šlo za njihovo nepripravljenost, da bi dosegli rešitev, ki bi zadovoljila tudi slovensko stran. Koroški Slovenci naj bi v pogajanjih pristali na subjektivni kriterij določanja narodne pripadnosti (na tako imenovani narodnostni kataster), osnovno nerešeno vprašanje pa je slej ko prej ostalo šolsko vprašanje, saj Slovenci niso pristali na predlagano dvojno obliko šolstva, na katerega sami ne bi imeli nobenega vpliva.

Kljub opisanemu vzdušju so koroški Slovenci obnovili svoje politične, gospodarske in kulturne organizacije. Izhajati je začel list *Glas pravice*, ki sta ga izdajala Valentin Podgorc in duhovnik Jurij Trunk. Trunk se je tudi zaradi težav, ki jih je imel kot manjšinski aktivist, pozneje izselil v ZDA. 5. marca 1921 so Slovenci obnovili delovanje Katoliškega političnega in gospodarskega društva za Slovence na Koroškem – njegov prvi predsednik je postal Ferdo Kraiger – ki se je pozneje preimenovano v Politično in

gospodarsko društvo za Slovence na Koroškem. Glasilo *Koroški Slovenec*, ki ga je izdajalo društvo, je vse do napada na Jugoslavijo leta 1941 izhajalo tudi s pomočjo Jugoslavije in češke manjšine na Dunaju. List je v skladu s politiko Političnega in gospodarskega društva za Slovence na Koroškem pisal predvsem o prizadevanjih manjšine za dosego pravic na kulturnem in šolskem področju, po letu 1934 pa v skladu s politično usmeritvijo svojega izdajatelja tudi nekritično povzemal elemente ideologije stanovskega (Dolfussovega) režima. Od leta 1926 izhaja tudi cerkveni list *Nedelja*.

Prav tako so že leta 1921 ustanovili oziroma obnovili Zvezo slovenskih zadrug, ki je postala pomembna gospodarska opora koroškim Slovencem in je že takrat združevala 33 zadrug oziroma hranilnic. Znotraj nje je do leta 1941, ko so jo nacisti razpustili, delovalo 36 hranilnic in posojilnic, štiri živinorejske in dve blagovni zadrugi, zadružna elektrarna in vzajemno protipožarno društvo. V delovanju pa je tako kot ostale slovenske organizacije in društva naletela na vrsto ovir, ki so jih postavljale deželne oblasti. Tako so leta 1924 zvezi kot poslovni jezik prepovedali uporabljati slovenščino, ves čas pa so jo poskušali priključiti oziroma združiti z nemškimi zadrugami. To je poleg izredno slabega splošnega gospodarskega položaja na Koroškem oteževalo njeno delovanje.

Istega leta je delovanje obnovila osrednja prosvetna organizacija koroških Slovencev, Slovenska krščanskosocialna zveza. Pred plebiscitom je na Koroškem delovalo 68 prosvetnih društev. Zveza je uspela ponovno obnoviti le del. Leta 1934 se je preimenovala v Slovensko prosvetno zvezo; leta 1936 je zaradi prepovedi delovanja političnega in gospodarskega društva prevzela tudi politično zastopanje manjšine. Obnovitev prosvetne organizacije je omogočila nadaljevanje kulturno-prosvetnega delovanja med koroškimi Slovenci. Med obema vojna je na Koroškem delovalo med 40 in 50 slovenskih prosvetnih društev.

Politično in gospodarsko društvo za Slovence na Koroškem je pod imenom Koroška slovenska stranka samostojno nastopalo na občinskih, deželno- in državnozborskih volitvah in na volitvah v Koroško kmetijsko zbornico. V primerjavi z drugo republiko je bilo nastopanje na volitvah relativno uspešno. Koroška slovenska stranka je leta 1921 nastopila na prvih volitvah v avstrijski državni zbor (hkrati so bile tudi volitve v deželni zbor) in osvojila 9.883 glasov, kar ni zadostovalo za izvolitev poslanca. Na hkratnih volitvah v obeh volilnih okrajih (zgornja in spodnja Koroška) pa je dobila 10.720 glasov. V volilnem okraju zgornja Koroška je osvojila 2.884 glasov, kar ni zadostovalo za mandat, v volilnem okraju spodnja Koroška pa je prejela 7.836 glasov, kar je bilo dovolj za izvolitev dveh poslancev v deželni zbor (Ferdo Kraiger in dr. Franc Mišič, ki ga je zaradi zapletov z državljanstvom zamenjal župnik Vinko Poljanec). Na volitvah v koroški deželni zbor leta 1923 je Koroška slovenska stranka dobila 9.868 glasov in dva poslanca, dr. Franca Petka in Vinka Poljanca, na hkratnih volitvah v državni zbor pa je stranka osvojila 9.333 glasov. Na občinskih volitvah leta 1924 so slovenske liste osvojile 8.709 glasov in dobile 231 občinskih odbornikov, skupaj s kompromisnimi (mešane nemško slovenske) listami celo več kot 10.000 in še 50 odbornikov več; skupaj so Slovenci imeli tudi 15 županov. Na deželnozborskih volitvah leta 1927 sta bila z 9.578 glasovi izvoljena Ivan Starc in dr. Franc Petek, na hkratnih državnozborskih volitvah pa je slovenska lista osvojila 9.334 glasov, kar je bilo premalo za izvolitev lastnega poslanca. Občinske volitve leta 1928 so samostojnim slovenskim listam prinesle preko 9.000 glasov in okoli 250 odbornikov. Na deželnozborskih volitvah leta 1930 je Koroška slovenska stranka osvojila 9.250 glasov, izvoljena sta bila Ivan Starc in dr. Franc Petek; prvega je pozneje zaradi sklepa avstrijske škofovske konference, da se morajo duhovniki umakniti iz politike, nadomestil tretji kandidat na listi, Janko Ogris. Na hkratnih državnozborskih volitvah so volilci Koroške slovenske stranke po sklepu stranke podprli Krščansko socialno stranko. Leta 1932 so na volitvah v večini koroških občin (v nekaterih občinah niso volili)

slovenske liste skupaj s kompromisnimi listami osvojile nekaj manj kot 9.000 glasov in 259 odbornikov. Zadnje demokratične volitve v prvi avstrijski republiki so bile prve volitve v kmetijsko zbornico leta 1932, na katerih je slovenska Kmečka zveza/Bauernbund prejela 2.572 glasov in dobila tri zastopnike (Franc Mayer, Anton Grill in Vinko Poljanec). Po razpustitvi demokratično izvoljenega koroškega deželnega zbora leta 1934 je režim stanovske države med 36 poslanci koroškega deželnega zbora imenoval tudi dva Slovenca (Karel Mikl in Albert Breznik); v tem zboru je koroško cerkev zastopal slovenski prelat dr. Rudolf Blüml. Koroška slovenska stranka oziroma Politično in gospodarsko društvo tudi zaradi svoje ideološke usmeritve in prilagajanja politični klimi v državi ni uspelo postati zbirna organizacija manjšine. Vse večji del Slovencev se je povezoval predvsem s socialdemokrati in komunisti. Pa tudi v okviru stranke je v tridesetih letih vse večji vpliv imela frakcija, ki je podpirala sodelovanje s Krščansko socialno stranko.

Slovenci so nastopali tudi na listah nemških avstrijskih političnih strank in volili njihove politične stranke, predvsem Krščansko socialno stranko, socialdemokrate in komuniste. Tako je bil na primer slovenski socialdemokrat Anton Falle med leti 1921-1927 in 1930-1934 poslanec v avstrijskem državnem zboru. Zaradi svojih izjav o nujnosti zaščite slovenske manjšine se je moral zagovarjati v koroškem deželnem zboru. Leta 1935 je bila zaradi poskusa izdajanja slovenskega lista *Kam?* in komunistične dejavnosti na sodišču obsojena skupina, ki jo je vodil Karl Prušnik. Preko slovenskih članov so imeli koroški komunisti tesne politične zveze z jugoslovanskimi in slovenskimi komunisti. Najbolj odmeven rezultat tega sodelovanja je vsekakor izjava treh komunističnih strank iz leta 1934 o rešitvi slovenskega narodnega vprašanja, ki je predvidevala tudi pravico Slovencev do samoodločbe, prav tako pa tudi pravico do odcepitve od imperialističnih držav Jugoslavije, Avstrije in Italije.

Nedvomno je politični razvoj v Avstriji (elementi državljanske vojne med avstrofašisti in nacisti) v 30. letih vplival tudi na koroške Slovence. Del manjšine je očitno pričakoval, da bo v stanovski državi, ki je bila po neuspelem nacističnem puču v Avstriji proglašena leta 1933, mogoče lažje urejati odprta vprašanja. Kljub prepričanju slovenskega političnega vodstva in nekaterim zunanjim znakom, kot so prizadevanja dunajske vlade, da uredi nekatera kulturna vprašanja, je bila realnost drugačna. Bistvenega napredka ni bilo, saj so se bile slovenske organizacije na Koroškem o svojem položaju prisiljene pogajati s KHB, ki je tudi v stanovski državi dirigiral odnos do slovenske narodne manjšine. Tako so na njegovo pobudo v listu koroških Slovencev morali opustiti samo slovensko poimenovanje krajev (1936), Politično in gospodarsko društvo za Slovence na Koroškem pa je bilo v skladu s splošno prepovedjo delovanja vseh političnih organizacij v Avstriji leta 1934 prepovedano.

Položaj manjšine se med drugim najbolj očitno odraža v njenem številčnem stanju. Tako se je položaj slovenske narodne manjšine na Koroškem (z izjemo popisa 1939) odražal tudi na vseh popisih v prvi avstrijski republiki. Hkrati so popisi tudi metoda, s katero se manipulira o številu pripadnikov manjšine v nekem okolju. Značilnost avstrijskih popisov je, da vse do danes ne ugotavljajo narodne pripadnosti, temveč se bolj opirajo na jezikovno-kulturne značilnosti prebivalcev. Tako so ob popisu leta 1923 povpraševali po družinskem jeziku, ob popisu leta 1934 pa so ugotavljali pripadnost k kulturnemu krogu. Ob popisu leta 1923 so tako našteli 37.292 Slovencev, leta 1934 pa le še 26.796. O tem statističnem padcu največ pove podatek, da je bilo na primerljivem teritoriju leta 1910 še 95.735 popisanih Slovencev. Na metodologijo, izvedbo in rezultate je bilo izrečenih obilo pripomb, tako s strani slovenskih organizacij kot tudi s strani nekaterih avstrijskih političnih strank, predvsem socialdemokratov. Po podatkih zasebnih štetij in cerkvenih podatkov je bilo število Slovencev kar nekajkrat višje, to je med 90-100.000. Kritike o popisih je na nek način potrdilo tudi nacistično ljudsko štetje leta

1939, v katerem so spraševali po maternem jeziku. Popis je bil očitno izveden v skladu z načrtom, da se temeljito pripravi seznam tistih, ki jih je treba iz Koroške izseliti. Slednje se je potrdilo že leta 1942, ko so nacisti začeli izseljevati koroške Slovence.

Ob oceni položaja slovenske narodne manjšine na Koroškem lahko zaključimo, da so koroški Slovenci, za razliko od Slovencev na avstrijskem Štajerskem, uspeli preživeti kot narodna manjšina (tudi ob izdatni materialni podpori ljubljanskih oblasti), in da so imeli razvito večino elementov, potrebnih za ohranitev etnične identitete. To jim je uspelo kljub nedorečenemu pravnemu položaju, neuresničevanju mednarodnopravnih obvezujočih določil senžermenske mirovne pogodbe in kljub dejstvu, da jih je plebiscitna meja ločila od narodnega telesa. Prav tako so morali po plebiscitu obnovitvi oziroma na novo ustanoviti vse politične, kulturne, gospodarske in druge organizacije, pa tudi način organiziranja javne šole je bil v prvi vrsti namenjen lažji germanizaciji.

Po anšlusu leta 1938 so bili koroški Slovenci izpostavljeni nacističnemu terorju, po napadu na Jugoslavijo leta 1941 so bile prepovedane vse njihove organizacije, nacisti pa so s pomočjo domačih nacionalistov pripravili program izselitve koroških Slovencev.[8] To je med drugim leta 1942 privedlo do oboroženega partizanskega odpora koroških Slovencev v povezavi s partizanskim gibanjem v Jugoslaviji. Odpor je pomemben tudi zaradi tega, ker je bil to najbolj razširjen odpor proti nacistom na ozemlju rajha, katerega sestavni del je takrat bila Avstrija.[9]

3. Po letu 1945

3.1. Obnovitev političnega in društvenega delovanja

Ob koncu druge svetovne vojne so koroški Slovenci pričakovali združitev z "matičnim narodom". Že kmalu je bilo jasno, kljub diplomatskim prizadevanjem, da do tega ne bo prišlo. Splet različnih okoliščin je vplival na to, da je Avstrija ohranila meje izpred anšlusa.[10] Avstrija je bila ponovno vzpostavljena z Avstrijsko državno pogodbo leta 1955; za urejanje manjšinskega vprašanja je ključen njen 7. člen, ki je še danes temelj pravic slovenske manjšine na Koroškem in avstrijskem Štajerskem.

16. maja 1945 so delegati 95 koroških odborov OF izvolili Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor OF za Koroško kot najvišji upravni organ za slovensko Koroško, v katerega so bili izvoljeni tako slovenski kot avstrijski predstavniki. Za predsednika je bil izvoljen dr. Franc Petek. PNOO je v posebni deklaraciji pozval k skupnemu delovanju za demokratično prihodnost, mir, blagostanje in za svobodo v okviru demokratične Jugoslavije. PNOO je kljub dejstvu, da angleška oblast ni priznavala OF za slovensko Koroško, postal pogovorni partner z angleškimi zasedbenimi oblastmi.[11] Stranke so nasprotovale enotnemu organiziranju manjšine v OF, zato so ves čas poskušale vplivati na poglobitev neenotnosti znotraj manjšine. Na to je verjetno vplivalo tudi priporočilo POOF svojim članom, naj na deželno- in državnozborskih volitvah na Koroškem leta 1945 podprejo KPÖ, kar je bistveno vplivalo na to, da je stranka osvojila tri deželni- in

---

8 Glej npr. Narodu in državi sovražni. Pregon koroških Slovencev 1942. Volks- und staatsfeindlich. Die Vertreibung von kärntner Slowenen 1942. Celovec/Klagenfurt 1992, v: Die Vertreibung der Karntner Slowenen. Pregon koroških Slovencev 1942–2002. Celovec 2002.

9 Glej tudi Bogdan Žolnir; Mile Pavlin, Protifašistični odpor. Koroška od začetka vstaje do konca leta 1943. Ljubljana 1994.

10 Več glej v poglavju Obdobje med 1945–55.

11 Avgustin Malle, Die Position der kärntner Slowenen im Nationalitätenkonflikt, v: Rumpler Helmut; Burz Ulfried, Kärntnen. Von der Deutschen Grenzmark zum österreichischen Bundesland. Wien 1998 (dalje: Avguštin Malle, Die Pozition ...), 494–519.

en državnozborski mandat.[12] To je vplivalo tudi na napetosti znotraj manjšine, ki so že leta 1945 dodatno vzpodbudile ustanovitev neke vrste vzporednih slovenskih oziroma Avstriji zvestih "slovenskih organizacij" pod imenom Zveza avstrijskih Slovencev/Bund der österreichischen Slowenen, pri ustanovitvi katere sta sodelovali SPÖ in ÖVP. Delovanje organizacije je zamrlo konec leta 1947; z istim namenom je bila leta 1947 ustanovljena tudi že omenjena Zveza domovini zvestih južnih Koroščev/Bund der Heimattreuen Südkärntner, in sicer kot prva povojna protislovenska organizacija, ki pa so jo nekateri šteli v krog Avstriji zvestih slovenskih organizacij.[13]

Začasna Koroška deželna vlada je ob soglasju vseh strank sklenila uvesti obvezne dvojezične šole v 62 občinah južnega dela Koroške. Na to so nedvomno vplivala tudi pogajanja o Avstrijski državni pogodbi. Uredba je na nek način pomembna še danes, saj je bil z njo določen teritorij dvojezičnega ozemlja.[14]

V obdobju po letu 1945 je prišlo do obnovitve oziroma ustanovitve večine najbolj pomembnih organizacij koroških Slovencev. Vzporedno s propadom prizadevanj za priključitev Koroške je prišlo do politične delitve med koroškimi Slovenci. Tako so se pripadniki slovenske narodne manjšine na Koroškem po drugi svetovni vojni do leta 1955 politično organizirali predvsem v okviru dveh osrednjih organizacij: krščansko demokratskega (konservativnega) Narodnega sveta koroških Slovencev – NSKS [15] in bolj levo usmerjene Zveze slovenskih organizacij na Koroškem – ZSO, ustanovljene leta 1955. Od leta 2003, po političnem razkolu znotraj NSKS, deluje še tretja organizacija, to je Skupnost koroških Slovencev in Slovenk, in sicer z ambicijami, da bi postala ena od osrednjih organizacij.[16]

Ko je bilo na pariških pogajanjih leta 1949 jasno, da do sprememb meja in do priključitve Koroške k Jugoslaviji ne bo prišlo, je katoliški tabor med koroškimi Slovenci 28. 6. 1949 ustanovil **Narodni svet koroških Slovencev – NSKS**. Do tedaj enotna Osvobodilna fronta za slovensko Koroško oziroma tik pred NSKS ustanovljena Demokratična fronta delovnega ljudstva je tako poslej zastopala samo še levo usmerjeni tabor koroških Slovencev.[17] Ustanovitev NSKS je pomenila obnovitev predvojnega konservativnega tabora med koroškimi Slovenci, v katerem je (sicer večinoma skrito očem javnosti) "našla svojo besedo tudi politična emigracija iz Ljudske republike Slovenije".[18] To je nedvomno

---

12 Dušan Nećak, Volitve na Koroškem, Ljubljana 1982, 76 in dalje.

13 Tone Zorn, Politična orientacija koroških Slovencev in boj za mejo v letih 1945–1950, Ljubljana 1968, 90–105.

14 Več glej npr. Theodor Domej, Der Konflikt nach dem Krieg, v: Austria Slovenica (Andreas Moritsch izd/Hrsg), Die Kärntner Slowenen und die Nation Österreich. Klagenfurt/Celovec, Ljubljana, Wien 1996, 107–111.

15 NSKS se v svojih dokumentih ideološko ne opredeljuje, vendar lahko na primer leta 1997 v poročilu "Volksgruppenreport", ki ga izdaja Center avstrijskih narodnosti, ki je zelo blizu NSKS, beremo, da NSKS združuje "tradicionalno bolj katoliško usmerjene koroške Slovence" (Volksgruppenreport, Wien 1997, 21).

16 ZSO se v zadnjem času opredeljuje tudi kot levoliberalna opcija znotraj koroških Slovencev. Očitno tako poskuša opredeliti in tudi razširiti krog naravnih zaveznikov v politiki, tako v ožjem kot tudi širšem političnem okolju. Glej tudi Boris Jesih, Politična participacija narodnih manjšin. Primer koroških Slovencev. Ljubljana 2003, dis. (dalje: Boris Jesih, Politična ...).

17 O politični razdelitvi koroških Slovencev po drugi svetovni vojni imamo na voljo nekaj zelo podrobne literature, omenimo samo: Tone Zorn, Politična orientacija koroških Slovencev in boj za mejo v letih 1945–1950, Ljubljana 1968, dis; Dušan Nećak, Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki. Ljubljana 1985, (dalje: Dušan Nećak, Koroški ...); Avguštin Malle, Organizacije, društva in ustanove slovenske narodne skupnosti na Koroškem. Poskus opredelitve njihove zasidranosti in vpliva med Slovenci na Koroškem. Celovec 1997 (dalje: Avguštin Malle, Organizacije ...).

18 Avguštin Malle, Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki, v: Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes. Ljubljana 1985, 78.

vplivalo na nadaljnji politični razvoj organizacije, ki je kljub temu od srede 60. let vzpostavila tvorne odnose z Jugoslavijo oziroma s Socialistično Republiko Slovenijo. Čeprav je bil po drugi strani do srede 60. let tudi odnos NSKS do Slovenije precej hladen in so "oblasti" v Sloveniji okoli 15 let zavračale NSKS kot "izdajalce" skupnih ciljev vsenarodne OF in "razdiralce" enotnosti koroških Slovencev",[19] nekatere raziskave kažejo, da ta odnos že ob nastanku NSKS le ni bil tako hladen, saj obstaja kar nekaj indicev, da je ustanovitev NSKS materialno podpirala takratna slovenska politika.[20] Odnosi z Jugoslavijo oziroma s Slovenijo so se dokončno normalizirali z obiskom skupne delegacije obeh osrednjih organizacij leta 1965 v Sloveniji, do katerega je prišlo na povabilo Izvršnega sveta SR Slovenije novembra 1965. Pozneje pa so bili odnosi med Slovenijo in obema organizacijama večinoma enakopravni.

NSKS so po dejavnosti blizu še Krščanska kulturna zveza, Koroška dijaška zveza, Mohorjeva družba, Slovenski atletski klub, Slovenski koroški skavti in skavtinje, Katoliška mladina, Katoliško moško gibanje, Katoliška otroška mladina, Katoliška prosveta, Katoliško žensko gibanje, Enotna lista, Koroška solidarnost in še nekatere druge organizacije. Jalovost političnega sodelovanja z avstrijskimi političnimi strankami je vzporedno s krepitvijo samostojnega političnega nastopanja pri NSKS sredi 60. let in zaradi razočaranja s politiko strank pri ZSO v začetku sedemdesetih let privedlo do preorientacije v politiki do strank. To se je odrazilo tako, da se je NSKS preusmeril k politiki samostojnega političnega nastopanja na volitvah, in sicer sprva preko občinskih list, na deželni ravni pa pozneje preko Koroške enotne liste. Vzpodbujal je tudi razvoj različnih konceptov avtonomnega zastopstva koroških Slovencev, bodisi preko etnične zbornice ali kake druge oblike.[21] Vzporedno pa tudi k temu, da se sprejme zakonodaja, ki bo omogočila izvolitev slovenskega poslanca v deželni zbor. Glede na uvodno ugotovitev o povezanosti NSKS s Koroško enotno listo, je NSKS v 80. letih podprl tudi njene povezave z Zelenimi in pozneje, v 90. letih, povezave Enotne liste z Liberalnim forumom.

Zveza slovenskih organizacij – ZSO je bila ustanovljena leta 1955, tik pred podpisom Avstrijske državne pogodbe in mednarodnopravno obnovitvijo Avstrije. Kot osrednja organizacija je dejanska naslednica Demokratične fronte delovnega ljudstva – DFDL, čeprav sta obe organizaciji nekaj časa obstajali hkrati. Kot nestrankarski "parlament koroških Slovencev" je ob ustanovitvi izhajala iz vsebinske in organizacijske širine, protinacistične in (vsaj formalno) demokratične usmerjenosti. Ustanovitelji ZSO so zavrnili "pozicije samostojne nacionalne stranke", izkusili pa so že, da v prvi polovici 50. let povezovalna Demokratična fronta delovnega ljudstva ni uspela prebiti politične izolacije (naprednega dela) manjšine. Že DFDL je leta 1953 zavrgla misel, da bi kot stranka nastopila na deželnozborskih volitvah. ZSO je od vsega začetka poudarjala, da hoče biti

19 Janez Stergar, Narodni svet koroških Slovencev, v: Ilustrirana zgodovina Slovencev. Ljubljana 2001.

20 Po izjavah Boga Gorjana naj bi ta leta 1952 kot generalni konzul v Trstu prepeljal takratnega predsednika Joška Tischlerja ilegalno čez takratno italijansko-jugoslovansko mejo v Slovenijo, kjer naj bi se ta dogovoril o sodelovanju med NSKS in Slovenijo. Gorjan bi naj tudi pozneje predal finančno pomoč NSKS. Do podobnih ugotovitev je prišel tudi angleški zgodovinar Robert Knight, ki je ugotovil, da je NSKS v obdobju do 1952 finančno podpirala Velika Britanija, pozneje pa naj bi to prevzela Jugoslavija (povzeto po *Stellungnahme des Zentralverbandes slowenischer Organisationen im Ermittlungsverfahren des Bundeskanzleramtes (GZ600. 963/33–V7/98 für die Bestellung des Volksgruppenbeirates für die slowenische Volksgruppe)*. Rokopis. Celovec 1988 (dalje: Stellungnahme ...), 35; primerjaj tudi Bogo Gorjan, Mojih petdeset let v politiki. Ljubljana 2001 in Janez Stergar, Slovenija in koroški Slovenci 1920–1959, v: Janko Ogris, Življenje in delo. Celovec 2001, 43–86.

21 Že na deželnozborskih volitvah leta 1965 je NSKS po dvanajstih letih nastopil s svojo listo, ki jo je imenoval Koroška volilna skupnost. Ta nastop predstavlja začetek razhajanja med NSKS in ÖVP glede nastopanja na volitvah.

zbirna organizacija. V ZSO so včlanjene naslednje organizacije: Slovenska prosvetna zveza (SPZ), Slovensko šolsko društvo, Strokovno pedagoško združenje, Zveza slovenskih žena, Zveza koroških partizanov, Zveza slovenskih izseljencev, Slovensko planinsko društvo Celovec in Društvo Vinzenz Rizzi.[22] Dosledno pa je zavračala samostojno nastopanje na volitvah, zagovarjala integracijo v politične stranke večinskega naroda "in pri tem mislila zlasti na Socialistično stranko Avstrije".[23] Tako je bila po letu 1956 tako v dnevni politiki kot tudi na volitvah vedno bolj v soglasju s SPÖ.[24] Integracija v Socialistično stranko pa organizaciji ni prinesla tistih rezultatov, ki si jih je želela, tudi zato, ker je SPÖ dopuščala samo individualno članstvo v stranki, nikakor pa ne organizacije kot celote. Še najbolj odmevna je bila na volitvah leta 1970 izvolitev podpredsednika ZSO Hanzija Ogrisa na listi SPÖ v koroški deželni zbor. Na začetku 70. let pa je hkrati za kar nekaj časa prišlo do odmika politike ZSO od političnih strank; neposreden povod so bile nemškonacionalistične reakcije ob sprejemu Zakona o dvojezičnih topografskih napisih leta 1972. Dokončen negativen odnos do SPÖ pa je povzročil dogovor treh v koroškem deželnem zboru zastopanih političnih strank o popisu prebivalstva posebne vrste in na podlagi tega sprejeta manjšinska zakonodaja. Tako je ZSO že leta 1975 pred deželnozborskimi volitvami pozvala volilce, naj ne volijo parlamentarnih strank, temveč kvečjemu KEL ali KPÖ.[25]

Leta 1985 je ZSO sprejela Akcijski program, v katerem je ponovno opredelila izhodišča svojega delovanja ter se opredelila kot nadstrankarska zbirna narodna organizacija, katere naloga ni v tem, da " vodi volilni boj za eno ali drugo stranko, pač pa boj za narodne pravice".[26]

Popolnemu zamrtju delovanja KOKS-a in hkratni krepitvi zahtev NSKS po javnopravnem zastopstvu oziroma neke vrste etnični zbornici za koroške Slovence kot nadomestilu za KOKS in kot novi obliki organiziranja narodne skupnosti v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja je ZSO nasprotovala. Tudi na račun zmanjšanja politične in druge podpore s strani uradne Slovenije je reagirala tako, da je začela iskati nove rešitve, ki so se kazale v večji aktivnosti v okviru Sosveta za slovensko narodno skupnost pri Uradu avstrijskega zveznega kanclerja, v okviru dela avstrijskih političnih strank (socialdemokrati, zeleni) in pa v iskanju oziroma sprejemanju novih konceptov sobivanja, ki se kažejo v multikulturnih in interkulturnih konceptih. To pa je hkrati pomenilo, da se je z "ohlajanjem" odnosov s političnimi dejavniki v Sloveniji hote ali nehote povečevala tudi "odvisnost" ZSO od avstrijskih oblasti. Zato se je ZSO leta 1996 odločila za ponovno spremembo programa. Program je bil nedvomno reakcija na vse bolj napete odnose znotraj narodne skupnosti.

V programu, sprejetem na občnem zboru leta 1996 je ZSO – podobno kot leta 1965 – izpostavila, da osnova njene narodne in politične koncepcije izhaja iz tega, da so pripadniki manjšine enakopravni avstrijski državljani in imajo do države enake obveznosti kakor vsi ostali državljani, "gredo pa nam tudi enake pravice kakor vsem ostalim. Pri tem še posebno opozarjamo na stališče sodobne evropske manjšinske zaščite, da načelo enakosti pred zakonom in enakosti pravic državljanov v narodnostnih vprašanjih ni zgolj deklaracija formalne enakosti, ampak vsebuje tudi jamstvo manjšini za dejansko

22 Podatke povzemamo po gradivu z izrednega občnega zbora leta 1998. Gradivo hrani Arhiv INV.

23 Avguštin Malle, Organizacije ..., 35.

24 Marjan Šturm; Feliks Wieser, 30 let ZSO na Koroškem. Koroški koledar 1985, Celovec 1985 (dalje: Marjan Šturm; Feliks Wieser, 30 let ...), 35.

25 Ibid., 37.

26 Akcijski program 1985. Zveza Slovenskih organizacij, Celovec 1984, 11.

jezikovno in kulturno enakopravnost".[27] Iz teh razlogov je ponovno zavrnila oblikovanje lastne narodne politične stranke.

Zaradi notranje – (spor z NSKS glede organiziranja manjšine) in tudi zunanjepolitičnih razmer (zmanjšanje politične in materialne podpore s strani Slovenije) se je v devetdesetih letih spremenil odnos ZSO do strank. Znotraj ZSO obstajajo po njenih lastnih navedbah naslednje politične opcije: opcija znotraj *Socialdemokratske stranke* – opcija *samostojnih občinskih odbornikov* – *Civilno družbena,* opcija *Zelenih* in *Komunistična* opcija.[28]

Politični koncept interkulturalizma in multikulturalizma je v Sloveniji večinoma naletel na nerazumevanje. Po drugi strani so posamezne slovenske politične stranke položaj zamejstva in še posebno koroških Slovencev obravnavale ozko strankarsko politično, manjšina je neredko postala instrument dnevne politike, brez resnejšega namena, da se kaj bistvenega spremeni. Nekoliko je tako stanje presegla ustanovitev posebne komisije pri takratnem Odboru za mednarodne odnose Državnega zbora Republike Slovenije, kar je (čeprav težko) le pripeljalo vsaj do nekaterih skupnih osnov za odnos Slovenije do zamejstva. 27. junija 1996 je bila sprejeta posebna Resolucija o položaju avtohtonih slovenskih manjšin v sosednjih državah in s tem povezanimi nalogami državnih in drugih dejavnikov Republike Slovenije,[29] v kateri je med drugim tudi zapisano, "da Republika Slovenija pozdravlja prizadevanja manjšinskih političnih organizacij v posameznih sosednjih državah za demokratično izvoljeno skupno zastopstvo. Podpira tudi napore za zajamčeno zastopstvo predstavnikov avtohtonih manjšin v zakonodajnih in drugih političnih ter upravnih telesih" (2. poglavje, I.). Sama resolucija je verjetno možni skupni imenovalec, čeprav je bila sprejeta deloma tudi ob nestrinjanju predvsem levega dela zamejskih organizacij, ki svojih stališč v dialogu s posameznimi slovenskimi političnimi strankami niso uspele uveljaviti. Rezultat tega je bil tudi, da je ZSO na občnem zboru leta 1998 sprejela posebno Resolucijo o odnosih s Slovenijo, v kateri je poudarila, da slovenska država ne priznava avtonomnosti in politične subjektivitete manjšinskih organizacij in kritizirala enostransko razumevanje diskusije o skupnem zastopstvu s strani uradnih pripadnikov Republike Slovenije.[30] Na istem občnem zboru se je zavzela tudi

---

27 Slovenski vestnik, Celovec 18. 1. 1996.

28 Stellungnahme ..., 23–25.

29 (Ur. l. RS 36/1996). Pred sprejemom resolucije oziroma njenim dokončnim oblikovanjem je bil v Državnem zboru RS pripravljen poseben posvet v organizaciji INV, ki je ob sodelovanju predstavnikov vseh manjšinskih organizacij vplival na dokončno besedilo resolucije. Rezultati posveta so bili objavljeni v: Manjšina kot subjekt. Zbornik referatov in razprav. Ljubljana 1996.

30 Resolucija, sprejeta na izrednem občnem zboru ZSO 9. 5. 1998 O odnosih z Republiko Slovenijo:
"Republika Slovenija je 27. julija 1996 v posebni resoluciji državnega zbora opredelila svoj odnos do slovenske narodne skupnosti na Koroškem. V uvodnem odstavku se obvezuje za "polno spoštovanje samostojnosti avtohtonih manjšin", in pravi, da ima trden namen, prispevati k "njihovemu vsestranskemu razvoju". V drugem poglavju resolucije je zapisano med drugim, da ... "Republika Slovenija priznava avtonomnost in politično subjektiviteto avtohtonih slovenskih manjšin v sosednjih državah".
Izredni občni zbor ZSO ugotavlja, da merodajni zastopniki Urada za Slovence po svetu in drugih za urejanje odnosov med RS in slovensko manjšino na Koroškem pristojnih organov ter posamezni merodajni predstavniki RS teh načelnih smernic resolucije državnega zbora v svojem delu niso upoštevali. Prav obratno, od državne osamosvojitve Slovenije naprej se je morala ZSO ukvarjati s političnimi pritiski, ki so jih imenovani izvajali proti samostojnosti ZSO, s političnim pritiskom so bili povezani finančno, in to s tako neprizanesljivostjo, da so začeli ogrožati samo substanco ZSO. Leta 1991 je bil delež podpor, ki jih je Slovenija namenila manjšini na Koroškem, za ZSO štirikrat večji kakor leta 1997. Pri tako nizkem deležu je zdaj tako, da ZSO danes kljub racionalizacijam, ki jih je že izvedla, lahko samo še zasilno izpolnjuje svoje organizacijske dejavnosti. S takim odnosom do ZSO se je Republika Slovenija oddaljila celo od načela enakosti in enakopravnosti, ki označuje odnos Republike Avstrije do obeh osrednjih organizacij koroških Slovencev. To

za depolitizacijo slovenske kulturne dejavnosti, ki bi naj tako ustrezala pluralnim in večplastnim interesom širših slojev manjšine. Poleg poziva Sloveniji je ZSO k sodelovanju pozvala tudi NSKS, "da bomo lahko skupno uresničili zastavljene cilje",[31] in predlagala ponoven sklic KOKS-a. Ob vključitvi zelo velikega števila organizacij je tako leta 1999 prišlo do oblikovanja tako imenovanega novega KOKS- a.

Obe osrednji organizaciji koroških Slovencev sta organizirani kot društvi, njuno zastopanje manjšine ves čas priznava tako avstrijska država kot tudi država matičnega naroda. Vsaka od obeh organizacij je do leta 2003 izdajala svoj tedenski časopis (ZSO – *Slovenski vestnik, SV*; NSKS – *Naš tednik, NT),* ki sta se leta 2003 združila v skupni tednik z imenom *Novice*, in še vrsto drugih publikacij. Ob tem sta razvili še široko razvejano društveno in interesno organizacijsko strukturo.[32]

Po podpisu Avstrijske državne pogodbe sta obe osrednji organizaciji izročili avstrijski zvezni vladi (kot tudi diplomatskim predstavnikom velesil in Jugoslavije) Spomenico o odprtih vprašanjih manjšinskega varstva ter 7. člena Avstrijske državne pogodbe; spomenico so v celoti ponovili ob dvajsetletnici podpisa ADP leta 1975. Oblikovanje skupne spomenice lahko na nek način označimo kot začetek skupnega

---

stanje je nevzdržno in postavlja na laž deklarativno priznavanje k avtonomnosti, k politični subjektiviteti slovenske manjšine in k pomoči njenemu vsestranskemu razvoju.

V resoluciji državni zbor dalje "pozdravlja prizadevanja manjšinskih političnih organizacij za demokratično izvoljeno skupno zastopstvo" in "podpira tudi napore za zajamčeno zastopstvo predstavnikov avtohtonih manjšin v zakonodajnih in drugih političnih ter upravnih telesih".

Odkar je akutna razprava o oblikah združevanja sil za jezikovno in kulturno enakopravnost, si ZSO prizadeva za poživitev Koordinacijskega odbora koroških Slovencev kot realistične oblike sodelovanja slovenskih osrednjih organizacij, ki sta obe utemeljeni na načelih avstrijskega društvenega prava in sta obe od avstrijske vlade tudi priznani kot demokratično legitimni zastopnici koroških Slovencev. Hkrati je ZSO v preteklem delovnem obdobju vložila precej napora v delovanje Sosveta slovenske narodne skupnosti pri Uradu avstrijskega zveznega kanclerja, ki je danes najbolj reprezentativna in hkrati edina oblika zastopstva predstavnikov ne samo slovenskih, temveč tudi drugih avtohtonih manjšin v državno-konzultativnem telesu. Uspešno sklepanje o skupni spomenici avstrijskih manjšin je vidna posledica teh prizadevanj.

ZSO ugotavlja, da druga slovenska osrednja organizacija, NSKS, pojmuje "demokratično izvoljeno skupno zastopstvo" drugače kot ZSO, in si prizadeva za druge oblike "zajamčenega zastopstva predstavnikov avtohtonih manjšin" v avstrijski družbi. Za ZSO je to legitimen izraz političnega pluralizma na Koroškem.

Da je prišlo zaradi kolizije interesov v vprašanju pojmovanja t. i. "skupnega zastopstva koroških Slovencev" do pat-pozicije, je ena stvar. Iz te pat-pozicije se morata rešiti obe slovenski osrednji organizaciji z dogovarjanjem, tako pač, kot je to običajno v vsaki družbi, ki hoče biti demokratična. Druga stvar pa je, da se merodajni zastopniki Republike Slovenije v tej koliziji interesov, v javnosti zavzemajo za tisto pojmovanje "skupnega" in "zajamčenega" zastopstva, ki ga zastopa ena izmed slovenskih organizacij, namreč NSKS. S tem prevzemajo vlogo stranke v notranjemanjšinskih odnosih, zapuščajo državniško pozicijo, otežujejo razplet notranje-manjšinskih vozlov in so soodgovorni za hromitev slovenskih političnih struktur na Koroškem.

Izredni občni zbor ZSO zato poziva Vlado Republike Slovenije, naj skrbi za upoštevanje resolucije Državnega zbora o odnosih do manjšin in zahteva od pristojnih organov, da se v urejanju odnosov do slovenskih organizacij na Koroškem ravnajo po načelih ekvidistance, enakopravnega obravnavanja, transparentnosti, preverljivosti, z eno besedo, da do manjšine namesto strankarskega razvijejo državniški odnos.

Samo tak – državniški – odnos do manjšine na Koroškem bo ustrezal tako smernicam resolucije slovenskega Državnega zbora kakor tudi pluralistični politični in kulturni strukturi slovenskega prebivalstva na Koroškem in preseganju neproduktivne pat-situacije med manjšino na Koroškem." (Dokument hrani Arhiv INV).

31 *Cilji ZSO.* Rokopis, Celovec 1998.

32 Na voljo imamo kar nekaj zelo podrobnih pregledov organizacijske strukture koroških Slovencev, na primer Nada Vilhar; Janez Stergar (in drugi), Organizacije, društva, ustanove in glasila koroških Slovencev v Avstriji v letu 1991, v: Vestnik koroških partizanov 3–4/1991, 1–2/1992, 3–4/1992, 1–2/1994. Ljubljana 1991–1994 (dalje: Vilhar/Stergar 1991–1994); Avguštin Malle, Organizacije.

koordiniranega nastopanja obeh osrednjih organizacij koroških Slovencev.[33]

Skupne zahteve avstrijski vladi oziroma takratnemu avstrijskemu zveznemu kanclerju Kreiskemu sta ZSO in NSKS podali tudi v leta 1979 izdelanem Operacijskem koledarju obeh osrednjih organizacij koroških Slovencev. Obe osrednji organizaciji sta oblikovali skupni Koordinacijski odbor koroških Slovencev – KOKS, v katerem usklajujeta odprta vprašanja, obe organizaciji pa imenujeta svoje predstavnike v Sosvet za koroške Slovence pri Uradu avstrijskega zveznega kanclerja.

Če smo bili do leta 1980 priča ugotovitvam o sodelovanju obeh osrednjih organizacij v smislu tako imenovane "akcijske enotnosti" – organizaciji sta se utrdili kot edini legitimni zastopnik koroških Slovencev, pri čemer nazorske in ideološke razlike v političnem boju v delovanju organizacij niso imele prednosti in so propadli tudi poskusi oblikovanja tako imenovane "tretje sile" znotraj koroških Slovencev,[34] se je to konec 80. let prejšnjega stoletja začelo spreminjati in so razlike med obema osrednjima organizacijama postale vse bolj očitne. Nedvomno tudi kot posledica napovedujočih se političnih sprememb v Jugoslaviji in Sloveniji. Odnose med osrednjima organizacijama koroških Slovencev je zaznamoval spor med njima, ki se je na zunaj kazal predvsem okoli tega, na kakšen način naj manjšina politično organizirano deluje in tudi, kako naj si zagotovi ustrezno politično participacijo znotraj avstrijske družbe in njenih institucij. V bistvu pa je nedvomno šlo tudi za poskus politične prevlade enega tabora nad drugim in nenazadnje za kontrolo nad ne tako zanemarljivimi finančnimi sredstvi, ki jih za delovanje manjšine namenita tako slovenska kot tudi avstrijska država.[35]

Za 90. leta so za odnose znotraj slovenske manjšine značilna predvsem notranja obračunavanja oziroma diskusije o tem, kakšne oblike organiziranja in delovanja bodo prevladale. Poleg notranjega manjšinskega diskurza ter oblikovanja novih političnih razmer v ožjem in širšem političnem okolju je prišlo v tem obdobju do niza predlogov za novo ureditev zaščite in položaja slovenske manjšine (posledično tudi drugih) v Avstriji; predloge so oblikovale bodisi različne manjšinske organizacije bodisi Avstrija sama. Delovanje KOKS-a je popolnoma zamrlo, hkrati pa se je krepila zahteva NSKS po javnopravnem zastopstvu oziroma neke vrste etnični zbornici kot nadomestilu za KOKS. ZSO je temu nasprotovala in je tudi na račun zmanjšanja politične in materialne podpore s strani Republike Slovenije začela iskati nove rešitve, ki so se kazale v večji aktivnosti v okviru Sosveta pri Uradu avstrijskega zveznega kanclerja in v integraciji v

---

33 V poglavju "Soodločanje manjšine" je zapisano: "Ureditev manjšinskega vprašanja se pa predvsem v demokraciji ne sme omejiti zgolj na mednarodno obveznost, temveč mora vsebovati tudi soodločanje manjšine. Brez obveznosti, da je treba pred vladnimi sklepi vprašati prizadeto manjšino, bi ostal pravni položaj manjšine skrajno negotov. Zato je naravno in potrebno, da se zagotovi koroškim Slovencem pri ukrepanju o njihovih zadevah soodločanje. Nemudoma pa bi bilo treba /.../ ustanoviti pri Uradu zveznega kanclerja in pri Uradu koroške deželne vlade vsaj poseben narodnostni referat /.../ Namen tega urada oziroma referata je, da zastopa koristi državljanov slovenske narodnosti in njihovih organizacij pri vseh državnih, deželnih in samoupravnih organih in opozarja na pomanjkljivosti v izvajanju zaščite po določilih Državne pogodbe ter predlaga mere za odpravo teh pomanjkljivosti. Da vlaga zahteve, pritožbe, predloge in ugovore za uvedbo upravnega postopka po lastni pobudi ali na prošnjo stranke ali poseže v tekoči upravni postopek kot zakoniti intervenient na vseh stopnjah ter vlaga pritožbe ali tožbe zaradi nepravilne odločbe /.../ /.../ Vsa ta določila v zaščito narodnostnega značaja in narodnostnih pravic naj bi končno postala vsebina posebnega manjšinskega zakona, ki naj preko ustavno zajamčene individualne enakopravnosti državljanov slovenske narodnosti uresniči enakopravnost slovenske narodne manjšine kot celote in upošteva našo zahtevo, da hočemo koroški Slovenci živeti kot enakopravni med enakopravnimi." Spomenica koroških Slovencev 1955, 7.

34 Glej na primer Danilo Türk, Aktualnost koroškega manjšinskega vprašanja danes, v: Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes. Ljubljana 1985, 124–129.

35 Več glej Boris Jesih, Politična ..., 74 in dalje.

avstrijske politične stranke. Posledično so se slabšali odnosi med obema osrednjima organizacijama, ki sta praktično prekinili večino medsebojnega dialoga, razen v zelo redkih primerih, ponavadi o vprašanjih delitve finančnih sredstev. Krog se je na nek način sklenil z ustanovitvijo novega Koordinacijskega odbora konec leta 1999, ko se je tako praktično po desetletju brezplodnega razpravljanja in nezmožnosti sodelovanja med obema osrednjima organizacijam koroških Slovencev zopet vzpostavila možnost skupnega koordiniranega političnega sodelovanja.[36]

Od manjšinskih organizacij moramo omeniti še dunajski Center avstrijskih narodnih skupnosti – CAN, v katerega je včlanjen NSKS, prav tako pa tudi organizacija štajerskih Slovencev Društvo člen 7 za štajerske Slovence. Center ima nedvomno določen vpliv v delu manjšinskih političnih struktur, saj je njegov "ustanovitelj" in tudi ena od glavnih gonilnih sil vplivni nekdanji državnozborski poslanec Karel Smolle. CAN poudarja potrebo po reformah političnega organiziranja slovenske narodne manjšine na Koroškem. Njegova dejavnost pa je v zadnjem času omejena predvsem na informativno dejavnost, tako objavlja informativne brošure in poročila o avstrijskih manjšinah (Volksgruppenreport).[37] Od leta 1992 deluje Politično-upravna akademija – PUAK, sicer organ EL, ki naj bi skrbela za izobraževanje slovenskih občinskih odbornikov in nudila pomoč pri izdajanju občinskih listov, ki jih izdajajo slovenske liste v nekaterih občinah.[38]

Na gospodarskem področju je pomembna Zveza Bank (do leta 1996 Zveza slovenskih zadrug, v katero je po podatkih iz konca 90. let včlanjeno sedem kreditnih zadrug s 15 podružnicami, šest blagovnih zadrug, dve drugi zadrugi ter 33 fizičnih in pravnih oseb.)[39]

Svojo vitalnost manjšina poleg tega kaže v obstoju treh založb, dveh knjigarn, dveh tednikov, dveh mesečnikov ter vrste drugih periodičnih publikacij. Pomemben je obstoj lastnih raziskovalnih institucij (Slovenski znanstveni inštitut, Narodopisni inštitut Urban Jarnik).

Če upoštevamo še kulturno, športno pa tudi cerkveno organiziranost, lahko ugotovimo, da imajo Koroški Slovenci kljub majhnemu številu presenetljivo visoko stopnjo "institucionalne popolnosti" ("institutional completeness"), kar pomeni, da so z lastnimi institucijami zastopani na skoraj vseh področjih družbenega življenja. To seveda ne velja v isti meri za vsa področja.[40] Pri tem moramo poudariti, da sta bila delovanje in obstoj teh organizacij tako v preteklosti kot še danes pogojena z izdatno materialno pomočjo Jugoslavije oziroma Slovenije.[41]

Del koroških Slovencev je politično organiziran v okviru slovenske politične stranke z imenom Enotna lista – EL. Predhodnica EL je bila ustanovljena pod imenom Koroška enotna lista – KEL leta 1974, ustanovila pa sta jo NSKS in Klub slovenskih občinskih odbornikov za nastop na deželnozborskih volitvah leta 1975. Že leta 1979 se je KEL registrirala kot politična stranka. Sam začetek nastajanja politične stranke je nedvomno povezan z obnovitvijo samostojnega strankarsko-političnega nastopanja dela koroških Slovencev, ima pa ta proces tudi neposredno zvezo s prekinitvijo političnih navez med

---

36 Več glej Boris Jesih, Politična ..., 77–78.

37 Doslej so izšla že štiri taka poročila, na izid novega poročila pa še čakamo (Volksgruppenreport 1996, 1997, 1998, 2000).

38 Več o posameznih organizacijah glej npr. Vilhar/Stergar 1991–1994; Avguštin Malle, Organizacije ..., večina pa je predstavljena tudi v posameznih geslih Enciklopedije Slovenije.

39 Povzemamo po Enciklopedija Slovenije 15, Ljubljana 2001, 299.

40 Manjine i prekogranična suradnja u alpsko-jadranskom prostoru (poročilo dežele Koroške). Verzija na hrvatskom jeziku. Zagreb 2002.

41 Glej tudi Janez Stergar, Republika Slovenija in zamejstvo 1945–2002, v: Acta Histriae 11, Koper 2003, 99–128.

NSKS in ÖVP v drugi polovici 60. let. To možnost je nakazal že samostojni nastop slovenske Koroške volilne skupnosti na deželnozborskih volitvah leta 1965. Listo je v bistvu vložil NSKS.[42] Po opustitvi kandidature na volitvah leta 1970 je leta 1975 dosegla največji uspeh v zgodovini obnovljenega samostojnega nastopanja. V tem obdobju je imela tudi najširšo bazo med koroškimi Slovenci, saj so jo na teh volitvah nedvomno podprli tudi številni pristaši ZSO, čeprav je do kandidature prišlo ob nasprotovanju organizacije. Nenazadnje je bil prvi kandidat dr. Pavel Apovnik, še ne dolgo prej tudi sam podpredsednik ZSO. Rezultat, ki ga je KEL dosegla (6.130 glasov) je bil samo za okoli 1.500 glasov prenizek, da bi bil Apovnik izvoljen v koroški deželni zbor. Samostojno je KEL kandidirala tudi na deželnozborskih volitvah leta 1979. Tudi rezultat KEL na volitvah leta 1975 je bil eden od razlogov, da so tik pred volitvami spremenili volilni red za deželnozborske volitve, kar je prineslo bistvene spremembe. Gradiščanska frakcija Avstrijske ljudske stranke se je namreč pritožila na Ustavno sodišče Avstrije, da volilni red, po katerem je celotna dežela eno volilno okrožje, ni v skladu z avstrijsko ustavo. Avstrijsko Ustavno sodišče je pritožbi ugodilo. Na podlagi tega so tudi na Koroškem spremenili volilni red.[43] Število volilnih okrožij so povečali z enega na štiri, ki so jih razdelili tako, da je bilo dvojezično ozemlje razdeljeno na dva dela, oba z večinskim nemško govorečim prebivalstvom. S povečanjem volilnih okrožij in z nespremenjenim številom poslancev deželnega zbora (zaradi števila prebivalstva na Koroškem, ki je večje kot 500.000 oseb, bi lahko zvišali število poslancev od 36 vse do 48, torej do 1/3) je zakonodajalec ohranil enako politično podobo v deželi, malim strankam, še zlasti slovenski listi in KPÖ, ki bi lahko dosegli mandat, pa je pot v deželni zbor popolnoma zaprl.[44] Z veliko verjetnostjo lahko trdimo, da je bila sprememba volilnega reda izvedena tudi zaradi te možnosti, saj je sprememba najbolj prizadela prav Koroško enotno listo. Koroška enotna lista se je glede volilnega reda pritožila na Ustavno sodišče oziroma je izpodbijala veljavnost deželnozborskih volitev leta 1979. Avstrijsko ustavno sodišče je pritožbo KEL-a zavrnilo. KEL je svojo pritožbo argumentirala z dejstvom, da je do spremembe volilnih okrožij prišlo tik pred volitvami, kar ni v skladu z določili o varstvu manjšin. Ustavno sodišče je po eni strani izhajalo iz tega, da mednarodno- in ustavnopravne zaščitne norme v korist koroških Slovencev ne predvidevajo nobene izrecne garancije za parlamentarno predstavništvo, kot tudi ne določene ureditve volilne pravice, nikjer pa naj tudi ne bi bila zahtevana posebna razdelitev volilnih okrajev.[45]

Kljub odločitvi Ustavnega sodišča pa tudi avstrijski pravni strokovnjaki ugotavljajo, da odsotnost predstavništva narodnih manjšin v avstrijskih predstavniških telesih predstavlja diskriminacijski efekt, ki ga sami po sebi omogočajo etnično "nevtralni" zakoni, kar pa je v nasprotju z zapovedjo enakih možnosti v političnem procesu.[46]

---

42 Slovenska volilna skupnost je dosegla za tiste čase in razmere zavidljivih 4.272 glasov in povzročila kar nekaj burnih razprav med koroškimi političnimi strankami (več glej npr. v Dušan Nećak, Koroški ..., 159 in dalje).

43 Gesetz vom 18. Mai 1979, mit dem die Landtagwahlordnung 1974 geändert wird, LGBl, Nr. 49/1979.

44 Več glej tudi Dušan Nećak, Volitve na Koroškem po drugi svetovni vojni. Ljubljana 1982; Boris Jesih, Avstrijske politične stranke in manjšinsko vprašanje. (Magistrska naloga) Ljubljana 1992 (dalje: Jesih, Avstrijske ...).

45 Peter Pernthaler, Modell für eine selbständige politische Vertretung der Kärntner Slowenen auf der Grundlage eines Minderheiten Wahlrechtes zum Landtag, v: Europa Ethnica, 4, Wien 1985, 193.

46 Joseph Marko, Autonomie und Integration. Rechstinstitute des Natinalitätenrcehte im funktionalem Vergleich. Wien, Köln, Graz 1995, 476; o tem glej tudi Theo Öhlinger; Peter Pernthaler, Projekt eines Volksgruppenmandats im Kärntner Landtag, rechtssystematische Untersuchung der Mitwirkungsmodelle von Volksgruppen in Europa und Vorschläge zur legistischen Umsetzung in der österreichischen Rechtsordnung. Wien 1997

V začetku 80. let se je KEL začela povezovati z naprednim delom zelenega gibanja v Avstriji. Rezultat tega sodelovanja je bil skupen nastop na volitvah v deželni zbor leta 1983. Koroška enotna lista je v povezavi z alternativno listo kandidirala v vseh štirih volilnih okrožjih. To ji je uspelo predvsem zaradi skupne kandidature z Zeleno alternativo, saj ji je zato uspelo pridobiti zadostno število podpisov za kandidaturo. S skupnim nastopom na državnozborskih volitvah leta 1986 je po podpori Alternativni listi Avstrije na deželnozborskih volitvah leta 1983 Koroška enotna lista samo potrdila sodelovanje z delom avstrijskega zelenega gibanja.[47]

Leta 1991 se je Koroška enotna lista preimenovala v Enotno listo – EL in v bistvu združila Koroško enotno listo in Klub slovenskih občinskih odbornikov.

Enotna lista si poleg nastopanja na volitvah vse bolj prizadeva delovati kot politična stranka tudi v obdobju med volitvami. Že nekaj časa si prizadeva za reformo volilnega reda, po kateri bi bila omogočena izvolitev slovenskega poslanca v koroški deželni zbor, saj trenutni volilni red za volitve v deželni zbor majhnim političnim strankam ne dopušča niti najmanjše možnosti. V enakem položaju je na Koroškem še nekaj strank (Liberalni forum, Zeleni, Združeni zeleni). Če se je v obdobju sodelovanja z Zelenimi v okviru EL začel izoblikovati program, ki je bil prepoznaven tudi po drugih elementih, ne samo po etničnem, potem je danes etnični element tisti, ki jo najbolj označuje, saj se predstavlja kot stranka koroških Slovencev "v kateri imajo prostora ljudje z različnimi svetovnimi nazori, krščanskodemokratskimi, socialnodemokratskimi, liberalnimi, itd.".[48] Torej se predstavlja kot neke vrste antiideološka stranka, ki si prvenstveno prizadeva za interese manjšine in v zvezi s tem tudi za odpravo gospodarske zaostalosti teritorija, na katerem manjšina biva.

Glavni očitki ZSO političnemu delovanju preko etnične stranke, kot je Enotna lista je, da v moderni družbi, kot je avstrijska, pripadniki slovenske manjšine sodelujejo pri modernizaciji te družbe. Zato je zavrnila koncept narodne skupnosti, ki bi bila organizirana kot politična stranka, kar je kontraproduktivno posebej na Koroškem, v narodno skupnost pa prinaša sovraštvo in razprtije. Tak koncept sprejema ZSO le na občinski ravni.[49]

NSKS je tja do konca 60. let videl politično oporo v Avstrijski ljudski stranki, ki jo je na volitvah podpiral oziroma pozival svoje člane, naj jo volijo. To je veljalo za vse vrste volitev, z izjemo občinskih. Tako so se še do konca 60. oziroma do začetka 70. let na nadregionalnih volitvah "trudili za sodelovanje z Avstrijsko ljudsko stranko".[50] Posledice tega odnosa se čutijo še danes, kar se odraža tudi v tem, da ta del slovenskih volilcev še vedno voli ljudsko stranko, verjetno pa tudi druge politične stranke. Posebej pridejo od časa do časa do izraza vezi med posameznimi vidnimi člani NSKS in SPÖ.[51] Formalno je v odnosu do avstrijskih strank NSKS bolj ali manj samostojen, če izvzamemo že omenjene povezave, ki jih je v skupnih nastopih na volitvah vzpostavila EL.

ZSO je bila vedno bliže SPÖ, enako lahko trdimo tudi za KPÖ, v zadnjem času pa tudi za stranko Zelenih. Čeprav tudi tukaj ne moremo govoriti o neki trdni povezanosti, nam tudi današnja struktura ZSO (vedno bolj) daje podobno sliko. V tem okviru velja

---

47 Več glej v Boris Jesih, Možnosti političnega povezovanja manjšine z novimi političnimi gibanji v Avstriji. Raziskovalna naloga. Ljubljana 1988.

48 Primerjaj predstavitev na www/elnet.at.

49 Marjan Sturm, Poročilo na občnem zboru ZSO 20. 1. 1996, 8–9. Rokopis hrani Arhiv INV.

50 Prim. Reginald Vospernik, v: Zvest domu, narodu in Bogu, 40 let Narodnega sveta koroških Slovencev, 10 let smrti dr. Joška Tischlerja. Celovec 1989, 57.

51 Da so take povezave obstajale, dokazuje na primer izstop funkcionarjev NSKS iz SPÖ leta 1976 (Warasch, Smolle).

posebej omeniti tudi posebno slovensko frakcijo znotraj SPÖ, ki je, kot smo videli, zelo tesno povezana z ZSO. Po letu 1965 je to bilo očitno tako v dnevni politiki kot tudi pri volitvah, "saj je v njej videla stranko odvisnega človeka, to je stranko delavca, malega in srednjega kmeta, stranko socialnega, kulturnega in gospodarskega napredka".[52] Lahko bi rekli, da je do prekinitve tesnejših odnosov prišlo leta 1974, ko je oportunizem SPÖ do manjšine dosegel višek in je takratni predsednik ZSO dr. Franci Zwitter demonstrativno izstopil iz SPÖ. Neposreden povod je bil dogovor treh avstrijskih parlamentarnih strank, da izvedejo posebno štetje za pripadnike slovenske in hrvaške manjšine v Avstriji, in sicer kot pogoj za izpolnitev člena 7 Avstrijske državne pogodbe. Vsekakor s tem niso bile pretrgane vse vezi med ZSO in SPÖ, vendar so se poslej ohranjale preko individualnega članstva. Dejstvo pa je, da v individualnem članstvu z izjemo deželnega poslanca v obdobju 1970-1974 (Hanzi Ogris) Slovenci niso dosegali vidnejših funkcij in vloge v okviru koroške SPÖ. Kot smo ugotovili za obdobje do leta 1985, več kot polovica pripadnikov slovenske manjšine na dvojezičnem ozemlju voli SPÖ, za časa B. Kreiskega je ta številka presegala dve tretjini slovenskih volivcev.[53] Šele leta 1990 so se z zgoraj opisano ustanovitvijo posebne frakcije slovenskih socialistov v okviru koroške SPÖ ponovno začele krepiti institucionalne vezi med socialdemokrati in ZSO. Eden glavnih pobudnikov ustanovitve je bil takratni predsednik SPZ Tomaž Ogris, pa tudi današnja predsednica DESKAN, Ana Blatnik (prvi predsednik je bil Tomaž Ogris) je aktivna v ZSO.[54]

Po drugi strani pa se to ne odraža niti v strankini hierarhiji niti na politični ravni, saj slovenski socialdemokrati ne morejo uveljaviti svojega kandidata za deželnozborskega poslanca. Še najštevilčnejše so Slovenci zastopani v okviru SPÖ na občinski ravni, kjer je po njihovih podatkih kar 162 dvojezičnih občinskih odbornikov, kar osem pa jih zaseda županska mesta (povzemamo po www.volksgruppen.spoe.at).

Posamezni pripadniki narodne skupnosti so bili v preteklosti in so še danes aktivni v okviru drugih političnih strank, od katerih ima poleg SPÖ slovensko sekcijo tudi KPÖ. Prav tako pa so posamezni predstavniki slovenske narodne manjšine na Koroškem aktivni v okviru tako imenovane desete zvezne dežele, ki predstavlja organizacijsko obliko sodelovanja avstrijskih narodnih manjšin v stranki Zelenih.

3.2. Samostojni nastopi na volitvah

Po letu 1945 je del slovenske narodne skupnosti samostojno ali v povezavi z drugimi strankami bolj ali manj redno nastopal na občinskih volitvah, volitvah v deželni zbor ter na nekaterih volitvah v državni zbor in zbornice.[55] Ne glede na obe uspešni koaliciji EL z drugimi strankami za državnozborske volitve še zmeraj velja, da je največ realnih možnosti za uspeh še vedno na občinskih volitvah in volitvah v Koroško kmetijsko zbornico.

Eden glavnih problemov samostojnega nastopanja na volitvah je tudi v tem, da volilna zakonodaja, razen na občinskih volitvah in volitvah v kmetijsko zbornico, praktično

---

52 Več v Marjan Sturm; Feliks Wieser, 30 let ....

53 Več glej v: Jesih, Avstrijske ..., 147 in dalje.

54 Primerjaj tudi Arbeitsgemeinschaft Österreichische Volksgruppen in der SPÖ/Delovna skupnost Avstrijske narodnosti v SPÖ. Klagenfurt/Celovec1992.

55 Dušan Nećak, Die Wahlen in Kärnten nach dem zweiten Weltkrieg. Jahrbuch für Zeitgeschichte. Wien 1978; Dušan Nećak, Volitve na Koroškem po drugi svetovni vojni. Ljubljana 1982; Dušan Nećak, Volitve v kmetijske zbornice na Koroškem po drugi svetovni vojni, v: Zgodovinski časopis 1–2, Ljubljana 1974, 195–116; Janez Stergar, Pregled samostojnega nastopanja Slovencev na koroških volitvah 1861–1976. Koroški koledar 1979, 97–103; Boris Jesih, Avstrijske ..., 169–173; Boris Jesih, Politična ..., 169–173.

ne omogoča izvolitve slovenskega predstavnika v enakopravnem volilnem boju z drugimi kandidati, razen seveda na listah drugih strank, kjer pa so ponavadi Slovenci postavljeni "za vzorec" in na mestih, kjer nimajo skoraj nobene možnosti za izvolitev.

Nastopi na občinskih volitvah

Največ možnosti za uspeh na volitvah imajo koroški Slovenci na občinskih volitvah. Slovenske stranke so s svojimi listami kandidirale na vseh občinskih povojnih volitvah. Pregled uspešnosti nam do leta 1970 kaže stalno padanje glasov slovenskih list, po tem letu pa beležimo porast, ki se je na zadnjih občinskih volitvah ustalil pri 56 občinskih odbornikih.

Nastopi slovenskih list na občinskih volitvah na Koroškem po letu 1945

1950 – 32 slovenskih list, 4756 glasov, 75 odbornikov
1954 – 28 slovenskih list, 4076 glasov, 58 odbornikov
1958 – 24 slovenskih list, 3685 glasov, 40 odbornikov
1964 – 21 slovenskih list, 3361 glasov, 37 odbornikov
1970 – 17 slovenskih list, 2514 glasov, 25 odbornikov
1973 – 19 slovenskih list, 3908 glasov, 40 odbornikov
1979 – 23 slovenskih list, 4463 glasov, 44 odbornikov
1985 – 22 slovenskih list, 4879 glasov, 44 odbornikov
1991 – 25 slovenskih list, 5074 glasov, 50 odbornikov
1997 – 23 slovenskih list, 5527 glasov, 56 odbornikov
2003 – 24 slovenskih list, 5632 glasov, 52 odbornikov

Čeprav občinske volitve najbolj od vseh volitev nagovorijo slovenskega volilca in je samostojni nastop na njih še najbolj realen, je treba posebno pri teh volitvah upoštevati, da se slovenski volilci odločajo tudi za stranke večinskega naroda, oziroma da slovenski kandidati kandidirajo na njihovih listah in so na njih tudi izvoljeni. Če primerjamo število glasov, ki jih dosežejo posamezne občinske liste skupaj, in pa tistega, ki ga na deželnozborskih volitvah dosega EL, precej hitro ugotovimo, da je tudi med Slovenci interes za volitve na občinski ravni večji kot za volitve na drugih ravneh. Prav tako so občinske volitve še vedno priložnost, da ob siceršnjih različnih pogledih na samostojno nastopanje na volitvah med obema osrednjima organizacijama, obe vidita nastop na njih kot koristen za celotno narodno manjšino.

Nastopi na državnozborskih volitvah

Leta 1949 je kandidirala slovenska Demokratična fronta delovnega ljudstva, ki je osvojila le 2.088 glasov, kar je bilo seveda veliko premalo, da bi lista dosegla kakršen koli uspeh. Leta 1953 pa je kandidirala Krščanska demokratska stranka, ki z 3.668 glasovi, kolikor jih je osvojila, prav tako ni dosegla uspeha. Leta 1983 je Koroška enotna lista nastopila v koaliciji z Zeleno alternativno listo Avstrije. V isti koaliciji je bil leta 1986 takratni predsednik KEL Karel Smolle kot predstavnik manjšin izvoljen v avstrijski parlament. Koalicija je pred volitvami leta 1990 razpadla. Leta 1995 je Enotna lista nastopila na državnozborskih volitvah v koaliciji z Liberalnim forumom. Po odstopu enega od poslancev LF je od junija 1998 do oktobra 1999 v avstrijskem parlamentu funkcijo državnozborskega poslanca ponovno opravljal Karel Smolle.

Nastopi na deželnozborskih volitvah

V drugi avstrijski republiki so za razliko od prve do sedaj propadli vsi poskusi, da bi s samostojnim nastopom na volitvah v koroškem deželnem zboru dobili slovenskega poslanca. Leta 1949 sta kandidirali dve slovenski listi, in sicer Krščanska ljudska stranka in Demokratična fronta delovnega ljudstva, ki sta skupaj osvojili 6.739 glasov ali 2,7 odstotka. Leta 1953 je Krščanska demokratska stranka osvojila 3.982 glasov ali 1,5 odstotka, Koroška volilna skupnost je leta 1965 osvojila 4.272 glasov ali 1,6 odstotka. Najbližje samostojnemu mandatu so bili Slovenci leta 1975, ko je Koroška enotna lista (KEL) osvojila 6.130 glasov, kar je bilo za nekaj sto glasov premalo za dosego mandata. Tudi po številu prejetih glasov je bil to eden največjih uspehov pri samostojnem nastopanju na volitvah. KEL je nastopila tudi na volitvah leta 1979 in osvojila 4.279 glasov.

Stranka je leta 1989 v koaliciji z Alternativno listo in z gibanjem proti ločevanju v šolah pod skupnim imenom Anderes Kärnten/Drugačna Koroška kandidirala tudi na deželnozborskih volitvah. Lista je nastala z namenom, da bo po nekajletnih prerekanjih okoli dvojezične šole na Koroškem ustvarila boljšo klimo v deželi v smeri sožitja, enakopravnosti in demokracije. Lista s 5.796 osvojenimi glasovi prav tako ni uspela prodreti v koroški deželni zbor.

Že pod imenom Enotna lista/EL je stranka nastopila tudi na volitvah leta 1994 in osvojila 3.324 glasov. Leta 1999 je EL nastopila v volilni koaliciji pod imenom Demokratie 99. Pri deželnozborskih volitvah je treba upoštevati, da zaradi majhnim, še posebno pa manjšinskim strankam nenaklonjenega volilnega reda, Enotna lista praktično nima nobenih možnosti, da bi osvojila zadostno število glasov za uvrstitev v koroški deželni zbor. Poleg tega pa posebno na deželnozborskih volitvah največji del slovenskih volilcev voli ostale politične stranke.

Slovenci tako kot pri občinskih volitvah tudi na deželnozborskih volitvah volijo tudi druge stranke, predvsem Socialdemokratsko stranko Avstrije, Avstrijsko ljudsko stranko, Zelene in Komunistično stranko Avstrije. Vendar vidnejšega uspeha, razen na deželnozborskih volitvah 22. 2. 1970, ko Slovenci niso samostojno kandidirali na strankarskih listah, slovensko govoreči kandidati niso dosegli. Na teh volitvah je bil za mandatno obdobje 1970-1974 za poslanca v koroškem deželnem zboru, in sicer na listi SPÖ, izvoljen podpredsednik ZSO Hanzi Ogris. Do danes je to še vedno edini aktivni slovenski politik, ki je do sedaj dosegel uspeh na volitvah v koroški deželni zbor.

Volitve v Kmetijsko zbornico

Slovenci so uspešno samostojno nastopali na vseh volitvah v koroško kmetijsko zbornico. V 23. 11. 1947 nanovo oblikovano Koroško kmetijsko zbornico je deželna vlada brez soglasja Slovencev imenovala tri zastopnike. Na volitvah leta 1951 je slovenska lista pod imenom Kmečka gospodarska zveza prejela 1.931 glasov in osvojila dva mandata. Na volitvah leta 1956 je lista prejela 1.581 glasov, kar je zadostovalo le za enega zastopnika. Na volitvah 19. 11. 1961 je prejela 1.821 glasov in en mandat, na volitvah 1966 1.289 glasov in en mandat, na volitvah 1971 1.335 glasov in enega zastopnika, na volitvah 1976 – pod imenom Skupnost južnokoroških kmetov – 1.413 glasov in enega zastopnika, pod istim imenom so kandidirali tudi na volitvah 15. 11. 1981, kjer so prejeli 1.625 glasov in enega zastopnika, na volitvah 16. 11. 1986 sta bila na slovenski listi izvoljena dva zastopnika, ki sta prejela 1.945 glasov. Na volitvah 1. 12. 1991 1.932 glasov (Janko Zwitter in Ignac Domej) in na volitvah 16. 11. 1996 1.960 glasov in prav tako dva zastopnika (J. Zwitter in I. Domej). Na volitvah leta 2001 je

osvojila 1.983 glasov in prav tako dva mandata (I. Domej, Franc Jožef Smrtnik).

Na zadnjih volitvah v kmetijsko zbornico je prišlo do spremembe, saj potem, ko sta bila oba zastopnika v kmetijsko zbornico vsak iz enega političnega pola, na kandidatno listo ni bil uvrščen zastopnik, ki ga je podpirala ZSO. Po mnenju nekaterih je bila tako izgubljena možnost, da bi v kmetijski zbornici Slovenci imeli tri zastopnike. Nekateri slovenski kmetje na volitvah v Koroško kmetijsko zbornico nastopajo tudi na listi socialdemokratov.

3.3. Šolstvo kot osnova za preživetje manjšine

Po podpisu Avstrijske državne pogodbe 15. maja 1955 se je odnos avstrijskih oblasti do Slovencev na Koroškem močno spremenil. Po podpisu so bile obnovljene organizacije, kot je Kärntner Heimatdiesnt/KHD in Schulverein Südmark, katerih glavna dejavnost je bila naperjena proti slovenski manjšini,[56] kar je bilo še posebno prisotno na šolskem področju. Če je z ustanovitvijo Zvezne gimnazije za Slovence leta 1957 kazalo, da se bodo razmere na šolskem področju začele urejati, je sočasno že bila pripravljena akcija za demontažo obvezne dvojezične šole. Njene posledice so bile verjetno do danes največji udarec za manjšino v drugi avstrijski republiki, prišlo je namreč do odprave obveznega dvojezičnega šolstva. Uredba o obveznem dvojezičnem šolstvu je bila označena kot prisila, ki je bila sprejeta pod pritiskom zasedbenih oblasti. Čeprav so deželne oblasti to trditev zavrnile, je bila po organiziranih šolskih stavkah obvezna dvojezična šola leta 1958 odpravljena. Poslej so bili dvojezičnega pouka deležni samo tisti učenci, ki so jih starši k temu predhodno prijavili, pa še to samo v prvih treh razredih. Z organizacijo šolskih stavk in napovedjo širših demonstracij so prisilili koroško deželno vlado, da je že leta 1958 izdala odlok, s katerim so starši dobili pravico, da svoje otroke iz dvojezičnih šol izpišejo. Odloku je sledil strahovit pritisk na starše za odjavo otrok. Tako se je od 12.774 otrok od dvojezičnega nemško-slovenskega pouka v osnovnih šolah odjavilo 10.588. Kljub tudi avstrijskim ugotovitvam o nezakonitosti odloka je dunajski parlament leta 1959 sprejel zakon o manjšinskem šolstvu, ki je dokončno odpravil obvezno dvojezično šolstvo. Dogajanje je vplivalo na odnose med državama. Jugoslovanska vlada je že 4. 10. 1958 z noto uradno protestirala zoper dogodke na Koroškem, v kateri je poudarila, da odlok zmanjšuje dosedanje pravice na področju šolstva in da je v nasprotju s členom 7 Avstrijske državne pogodbe. Avstrijska vlada je 11. 10. 1958 z noto zavrnila jugoslovanski protest, Jugoslavija pa je z novo noto 3. 11. 1958 izrazila nezadovoljstvo nad avstrijskim odgovorom, opozorila na obstoj in aktivnost nacionalističnih organizacij na Koroškem in pozvala avstrijsko vlado, naj sprejme ustrezne ukrepe za preprečitev takega razvoja dogodkov. Pred sprejetjem zakona leta 1959 je Jugoslavija izročila Avstriji Memorandum o vprašanju slovenske manjšine na Koroškem. Tik pred sprejetjem zakona v dunajskem parlamentu je Jugoslavija še enkrat protestirala z noto, v kateri je opozorila na nepripravljenost avstrijskih oblasti za sodelovanje z manjšino, na protimanjšinsko delovanje posameznih organi-

56 Že dve leti po podpisu Avstrijske državne pogodbe leta 1955 je bil KHD kljub izrecni prepovedi protislovenskih organizacij v členu 7 ADP ponovno obnovljen (24. 1. 1957). Danes KHD sestavlja po lastnih izjavah več organizaij s približno 25.000 člani. Povezuje se tudi z drugimi skrajno desnimi organizacijami v Avstriji; prek svojih članov ima neposreden vpliv na nekatere avstrijske politične stranke (Svobodnjake in Avstrijsko ljudsko stranko, deloma tudi na Socialdemokratsko stranko Avstrije). KHD je bil pobudnik skoraj vseh ukrepov avstrijskih oblasti v škodo koroških Slovencev. O dejavnosti in protislovenski naravi te in še nekaterih drugih organizacij glej več med drugim v Handbuch des österreichischen Rechtsextremismus. Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes. Wien 1993; Martin Fritzl, Der Kärntner Heimatdienst. Celovec 1990.

zacij, katerih dejavnost bi Avstrija morala v skladu s 7. in 9. členom ADP prepovedati. Ob sprejetju zakona je Jugoslavija dne 21. 4. 1959 protestirala še z eno noto. Jugoslovanski državni sekretar za zunanje zadeve Koča Popovič je 13. 4. 1959 v svojem govoru v zvezni skupščini obžaloval, ker avstrijska stran ni bila pripravljena ustvariti razmer za normalno življenje manjšine, kar bi bila tudi vzpodbuda za boljše razumevanje in tesnejše sodelovanje med državama. Protesti niso bili uspešni.[57]

Šolski sistem je do danes doživel še nekaj bistvenih sprememb. Najbolj bistvena je vsekakor bila ločitev šolarjev po jeziku, ki jo je leta 1988 prinesel novi šolski zakon. Povod zanj je bila ponovno akcija "koroških domovinskih organizacij". Leta 1983 je po iniciativi KHD Svobodnjaška stranka Avstrije vložila zakonski predlog o ločenih osnovnih šolah, na podlagi katerega je deželna šolska komisija izdelala t. i. šolski model, ki so ga koroški Slovenci ob široki solidarnostni podpori strokovnih in drugih krogov v Avstriji odklanjali. Leta 1987 je bila priprava novega modela zaupana zvezni pedagoški komisiji, ki je pripravila nov model. Osrednje organizacije koroških Slovencev so predlagane rešitve ves čas zavračale. Priprava reforme zakonodaje je sprožila val protestov v Sloveniji, ki so se odražali tudi v stikih na meddržavni ravni. O tem vprašanju sta govorila zvezni sekretar za zunanje zadeve Raif Dizdarević in avstrijski zunanji minister Alois Mock v okviru rednega letnega sestanka zunanjih ministrov Jugoslavije in Avstrije v Gradcu 20. 11. 1987. V pogovorih, ki so po časopisnih poročilih potekali v sproščenem in prijateljskem ozračju, sta ministra ob strani pretehtala tudi položaj slovenske manjšine na Koroškem. Ministra sta izrazila različni stališči do načrtovane spremembe šolske zakonodaje, vendar je bilo poudarjeno, da bo vprašanje rešeno z dialogom leta 1987. Pred srečanjem je na tiskovni konferenci predlagani model zavrnil veleposlanik A. Stanič v upanju, da se ne bo sprejel brez soglasja manjšine. Še isti mesec je o tem v zvezni skupščini še enkrat govoril Raif Dizdarević, ki je predlagani zakonski predlog označil kot ločevanje v deželi, z vsemi posledicami, ki jih ima takšna politika. Več je bilo protestov v Sloveniji. Posebne izjave so sprejeli Predsedstvo Slovenije, Republiška konferenca SZDL in številni drugi organi. Slovenija je v medsebojnih stikih s Koroško večkrat opozorila na to vprašanje. Slovenski strani je Dizdarević obljubil, da bo vprašanje odprl na konferenci o varnosti in sodelovanju.[58]

Avstrijski parlament je leta 1988 šolski zakon sprejel tudi ob soglasju slovenskega poslanca na listi zelenih v avstrijskem parlamentu, v Jugoslaviji pa so notranjepolitična vprašanja postajala važnejša od zunanjepolitičnih in tudi manjšinskih. Prav prvo pomeni tudi zarezo v delovanju obeh osrednjih slovenskih organizacij, ki sta se v politični strategiji vedno bolj odmikali druga od druge. Predvsem levi politični pol je ob izredno močni solidarnostni podpori skoraj vseh delov avstrijske družbe glasovanje slovenskega poslanca za sporni šolski zakon sprejel kot nesprejemljivo.

Leta 1989 je avstrijsko ustavno sodišče ugodilo pritožbi slovenske družine in praktično razširilo pravico dvojezičnega šolstva na območje celotne Koroške, kar je omogočilo ustanovitev javne dvojezične šole v Celovcu.[59] S posebno odločbo pa je ustavno sodišče leta 2000 omogočilo dvojezični pouk tudi na predšolski stopnji in v četrtem raz-

---

57 Več glej Dušan Nećak, Avstrijsko-jugoslovanski odnosi po drugi svetovni vojni s posebnim ozirom na manjšinsko vprašanje, v: Koroški Koledar 1979, Celovec 1978, 58–66; Vera Klopčič, Vključenost manjšinskega vprašanja v uradne meddržavne stike med Avstrijo in Jugoslavijo. Ljubljana 1985 (dalje: Vera Klopčič, Vključenost ...), 15–19.

58 Odmevi v Avstriji in Jugoslaviji so zbrani v: (ur.) Silvo Devetak: Majda Šulc; Boris Jesih, Šolstvo za Slovence na Koroškem – sožitje ali ločevanje? Ljubljana 1988.

59 Odločba avstrijskega ustavnega sodišča VfSlg. 12.245/1989.

redu na ljudskošolski stopnji.[60] Poudariti je treba tudi problem dvojezičnih vrtcev (slednjih ADP izrecno ne predvideva, a so glede na cilj tega člena logični), ki delujejo večinoma na zasebni osnovi in zelo težko pridobijo status javnih zavodov. Na področju predšolske vzgoje je trenutno 16 dvojezičnih vrtcev, od tega polovica zasebnih.[61]

Posebno v zadnjem desetletju se je število prijav k dvojezičnemu pouku ob hkratnem padcu znanja slovenščine otrok ob vstopu v šolo povečalo, kar gre deloma tudi na račun tega, da tudi nemško govoreči prebivalci Koroške v vse večjem številu prijavljajo svoje otroke k dvojezičnemu pouku.[62] Poleg gimnazije deluje v Celovcu od leta 1991 tudi Dvojezična trgovska akademija, prav tako pa od leta 1989 v Šentjakobu v Rožu tudi Višja šola za gospodarske poklice. V šolskem letu 2001/2002 je bilo na območju veljavnosti manjšinskega šolskega zakona (vključno s Celovcem) 65 šol, na katerih je bilo k dvojezičnemu pouku prijavljenih 1.838 učencev. Slovensko gimnazijo je v tem šolskem letu obiskovalo 477 učencev, trgovsko akademijo 133 in višjo šolo za gospodarske poklice 118 učencev. Del šolarjev se je na obeh stopnjah višjih izobraževalnih šol učil slovenščino kot dodatni predmet ali tuji jezik. Po poročilu deželnega šolskega sveta je v tem šolskem letu na območju celotne Koroške bilo v šoli deležnih na enega od zgoraj opisanih načinov pouka slovenskega jezika 3.210 učencev.[63]

Kljub relativno ugodnim številčnim kazalcem strokovnjaki in predstavniki manjšine opozarjajo na številne pomanjkljivosti, ki jih ima obstoječi sistem dvojezičnega šolstva. Mreža ljudskih šol je sicer zadostna, pouk v slovenščini pa nikakor ne (slovenščine je premalo, odrinjena je na poznejše učne ure, učitelji dostikrat niso primerno usposobljeni – problem kadra na Pedagoški akademiji); pouk ni učinkovit, ker zanj ni pogojev. Odprto je vprašanje imenovanja ravnateljev na dvojezičnih šolah, ki morajo, če hočejo dvojezične šole biti uspešne, biti dvojezični. V zadnjih letih se pojavlja problem zapiranja manjših podružničnih dvojezičnih šol, s čimer se bistveno poslabšuje dostopnost do primerne jezikovne izobrazbe otrok, slovenščina kot učni jezik se močno marginalizira.[64]

3.4. Mirna šestdeseta, izbruh nemškega nacionalizma v začetku sedemdesetih let ter vpliv manjšinske problematike na odnose med Slovenijo in Avstrijo

Po letu 1960 je Avstrija začela normalizirati odnose z organizacijami slovenske manjšine, krepili pa so se tudi odnosi z Jugoslavijo in s Slovenijo. Temu so sledili tudi obiski avstrijskega zunanjega ministra dr. Bruna Kreiskega (16.-19. 3. 1960) v Jugoslaviji in še istega leta jugoslovanskega predsednika Koče Popoviča na Dunaju (24.-27. 11. 1960). Tudi z jugoslovanske strani je bilo ocenjeno, da se odprta vprašanja med avstrijsko vlado in manjšino rešujejo uspešno. Že v Beogradu so v skupnem poročilu

---

60 Jahresbericht über das Schuljahr 2001/2002. Erstellt von Thomas Ogris und Dr. Theodor Domej, 71.

61 Od leta 2000 dalje je predšolska vzgoja urejena z Koroškim zakonom za otroške vrtce z dne 12. 7. 2000 (K–K6F6), Kärntner Landesgesetzblatt, 2001, 37.

62 Vladimir Wakounig, Manjšinsko šolstvo na Koroškem, trendi – vprašanja – perspektive, v: Razprave in gradivo 33. Ljubljana 1998, 121–130; isti, Manjšinsko šolstvo v zrcalu občinskega prebivalstva, v: Medetnični odnosi v slovenskem etničnem prostoru III. Ljubljana 2002, 77–103; glej tudi Pavle Apovnik, Pravno varstvo slovenske manjšine na Koroškem in Štajerskem. Dobrovo 1999 (rokopis); Vida Obid; Mirko Messner; Andrej Leben, Haiders Exserzierfeld. Wien 2002, 64–78. Obid, Messner, Leben: Haiders Exerzierfeld, Wien 2002, 64–78

63 Jahresbericht über das Schuljahr 2001/2002. Erstellt von Thomas Ogris und Dr. Theodor Domej, 117–188.

64 Več o tem tudi Vladimir Wakounig, Manjšinsko šolstvo na Koroškem, trendi – vprašanja – perspektive, v: Razprave in gradivo 33, Ljubljana 1998, 121–130; glej tudi Pavle Apovnik, Pravno varstvo slovenske manjšine na Koroškem in Štajerskem. Dobrovo 1999 (rokopis).

poudarili, da spada ureditev manjšinskega varstva v notranje odnose Avstrije, toda izkušnje iz preteklosti kažejo, da je omejevanje pravic jugoslovanskih manjšin v Avstriji neugodno vplivalo na bilateralne odnose. Leta 1962 predsednik ljudske skupščine Miha Marinko obišče Celovec.[65]

Vzporedno s tem je leta 1965 prišlo do normalizacije odnosov med obema manjšinskima organizacijama in Slovenijo oziroma Jugoslavijo. Predvsem je šlo za normalizacijo odnosov z NSKS, ki je kljub temu od srede 60. let dalje vzpostavljala tvorne odnose z Jugoslavijo oziroma s Socialistično republiko Slovenijo. Čeprav je bil po drugi strani do srede 60. let tudi odnos NSKS do Slovenije precej hladen, nekatere raziskave kažejo, da ta odnos že ob nastanku NSKS le ni bil tako hladen, saj obstaja kar nekaj indicev, da je ustanovitev NSKS materialno podpirala takratna slovenska politika. Odnosi z Jugoslavijo oziroma s Slovenijo so se dokončno normalizirali novembra 1965 ob obisku skupne delegacije obeh osrednjih organizacij v Sloveniji, do katerega je prišlo na povabilo Izvršnega sveta SR Slovenije. Pozneje so bili odnosi med Slovenijo in obema organizacijama večinoma enakopravni. Začeli so se tudi medsebojni obiski med političnimi predstavniki Slovenije in Koroške. Leta 1965 je prišlo do stika na najvišji ravni. Na povabilo predsednika Tita in jugoslovanske vlade je Jugoslavijo obiskal vršilec dolžnosti predsednika Republike Avstrije in zveznega kanclerja dr. Josef Klaus. Ob obisku v Beogradu so v skupnem poročilu poudarili, da jugoslovanska stran ceni prizadevanja avstrijske vlade pri reševanju vprašanj naših etničnih skupin in da bi nadaljnja izpolnitev člena 7. Avstrijske državne pogodbe še bolj prispevala k utrditvi položaja manjšin kot mostu med državama. Podobno sta tudi ob Titovem obisku v Avstriji med 13. in 17. 2. 1967 obe strani izrazili zadovoljstvo nad nadaljnjim napredkom manjšinskega področja v Avstriji, v ospredju pogovorov pa je bilo vprašanje ugotavljanja manjšin. Konec leta 1968 je Jugoslavijo obiskal tudi avstrijski predsednik Franz Jonas; takrat je jugoslovanska stran pozdravila avstrijsko pripravljenost, da v sodelovanju z manjšino še naprej rešuje odprta vprašanja. V 60. letih ob izboljšanju odnosov med državama manjšinsko vprašanje ni bilo obravnavano kot prednostna tema, ob ukinitvi vizumov leta 1965 pa je Bruno Kreisky v intervjuju za radio Ljubljana izjavil, da mu je zelo dobro znano, da obstajajo še neizpolnjene želje, da pa je vlada s svoje strani že doslej veliko storila, da bi tem željam ugodila.[66]

Ko se je leta 1970 manjšinsko vprašanje znova zaostrilo, so se poslabšali tudi odnosi med Jugoslavijo in Avstrijo. Začelo se je z mogočno proslavo 50. obletnice koroškega plebiscita, ki je bila predvsem protislovensko in protijugoslovansko obarvana, in s skrunitvijo partizanskih spomenikov na Koroškem. Že pred proslavo je glasilo KHD *Ruf der Heimat* zapisalo, "da bo zgodovina na Koroškem potegnila končno črto šele takrat, ko enega izmed narodov ne bo več".[67]

Izbruh nemškega nacionalizma na Koroškem je bil viden tudi na drugih področjih in v vsakdanjem življenju. Nedvomno je, da je del avstrijske politike hotel situacijo popraviti. V ta kontekst sodi delna rešitev problematike dvojezičnih topografskih napisov. Na to kaže tudi napoved pozitivnih ukrepov ob neuradnem obisku takratnega avstrijskega zunanjega ministra Rudolfa Kirchschlägerja v Zagrebu (februarja 1972), kjer je napovedal, da bo z avstrijske strani kmalu prišlo do spodbude, ki bo pomagala pri reševanju še odprtih manjšinskih vprašanj. Aprila istega leta je Avstrijo obiskal predsednik Zveznega izvršnega sveta Djemal Bjedić in zopet so mu pri obravnavanju

---

65 Dušan Nećak, Avstrijsko-jugoslovanski odnosi po drugi svetovni vojni, s posebnim ozirom na manjšinsko vprašanje, v: Koroški Koledar 1979, Celovec 1978, 58–66.

66 Več glej npr. Dušan Nećak, Koroški ..., 133–140; Vera Klopčič, Vključenost ..., 20–25.

67 Ruf der Heimat. Klagenfurt, oktober 1970, št. 14.

manjšinskega vprašanja zagotovili, da bo Avstrija vedno pospeševala in podpirala interese manjšin. Julija 1972 je prišlo do sprejema znanega zakona o dvojezičnih topografskih napisih.[68] Zakon, ki je bil sprejet samo z glasovi socialističnih poslancev, je predvidel 205 krajev na južnem Koroškem, v katerih je treba poleg nemških namestiti tudi dvojezične topografske napise. Zakon, ki kljub temu, da je pokrival celotno ozemlje, nikakor ni bil zadovoljiv za slovensko narodno manjšino, saj je zajemal le dobro četrtino krajev na dvojezičnem ozemlju, je sprožil silovite reakcije nemškonacionalnih sil. Nemški nacionalisti so v nekaj nočeh na silo odstranili vse postavljene dvojezične napise.[69] Jugoslavija je 6. novembra 1972 z noto protestirala pri avstrijski vladi zaradi napada na dvojezične napise na Koroškem, s katerimi so nemški nacionalisti preprečili izvedbo zakona o dvojezičnih topografskih napisih. Avstrija je v odgovoru na jugoslovansko noto 11. novembra 1973, v kateri je zavrnila jugoslovanske trditve in izrazila željo po dialogu z manjšinami ter naštela ukrepe, ki jih je sprejela v korist slovenske manjšine v Avstriji (npr. ustanovitev gimnazije, finančno pomoč manjšinskim organizacijam in društvom). Jugoslavija je 13. 2. 1973 Avstriji izročila novo noto v zvezi z obveznostmi, ki se nanašajo na pravice in zaščito slovenske manjšine v Avstriji. Jugoslavija je 17. 5. 1973 Avstriji predala še platformo za bilateralno delo na odprtih vprašanjih in konstruktivno pokazala na poti za rešitev manjšinskega vprašanja, za izvedbo arhivskega dogovora iz leta 1923 in za vračanje kulturnih dobrin. Avstrija je na platformo odgovorila šele čez slabo leto (2. 7. 1974) in v odgovoru zavrnila vse predloge in zahteve, hkrati pa zatrdila, da se položaj manjšin v Avstriji ni poslabšal. Z noto pa je Avstrija tudi napovedala, da bo varstvo slovenske (in hrvaške) manjšine pogojevala z njenim številom. S ponovno noto 27. 12. 1974 je Jugoslavija zavrnila avstrijski odgovor kot nesprejemljiv ter zatrdila, da v celoti ostaja pri svojih trditvah. Leta 1975 je ob 20-letnici podpisa Avstrijske državne pogodbe Zvezni izvršni svet v izjavi za tisk opozoril, da določila 7. člena niso izpolnjena ter da je to razlog za poslabšanje odnosov med državama. Avstrijski kancler je izjavo označil za nevzdržno in za vmešavanje Jugoslavije v notranje avstrijske odnose, kot tudi za miniranje avstrijskega ugleda v svetu, prav tako se je zavzel za trdo politiko do sosede. Odprtih vprašanj niso rešili niti ob obisku avstrijskega kanclerja dr. Bruna Kreiskega v Jugoslaviji, ki je bil 29. 12. 1975 na Brdu pri Ljubljani – s predsednikom Titom in Edvardom Kardeljem – na njegovo iniciativo. Kreisky je priznal Jugoslaviji pravico do zaskrbljenosti za njeni manjšini ter zagotovil, da Avstrija ve, da je treba odločbe Državne pogodbe izpolniti.[70]

Najbolj neposredno je stališča Jugoslavije o položaju manjšin in avstrijsko-jugoslovanskih odnosih podal novembra 1976 takratni član predsedstva SFRJ Edvard Kardelj v avstrijski reviji *Profil*.[71] Kardelj je ob izredno ostrih ocenah položaja slovenske manjšine v Republiki Avstriji in zahtevah po ureditvi njenega položaja poudaril, da Jugoslavija vidi rešitev spora predvsem v nadaljnjih dvostranskih pogovorih med obema državama.

Leta 1976 je prišlo do podpisa tristrankarskega sporazuma, ki je omogočil spreje-

---

68 BGBl, 27. 7. 1972, 270.

69 Več glej tudi Dušan Nećak, Kronologija važnejših dogodkov na južnem Koroškem od septembra 1972 do avgusta 1973. Ljubljana 1973.

70 Več glej tudi v: Problem manjšin v jugoslovansko-avstrijskih odnosih (kjer so tudi ponatisnjene izmenjane note). Beograd 1977.

71 Profil je intervju objavil 23. 11. 1976 v močno skrajšani obliki. Celotno besedilo v slovenskem jeziku je bilo objavljeno v knjigi Problem manjšin v jugoslovansko-avstrijskih odnosih (Beograd 1977), ter tudi v slovenskem in nemškem jeziku v zborniku Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes (Ljubljana 1984).

manje manjšinske zakonodaje na podlagi konsenza treh v parlamentu in koroškem deželnem zboru zastopanih političnih strank. Na podlagi sporazuma je bilo leta 1976 najprej izvedeno štetje posebne vrste, istega leta pa sprejeta t. i restriktivna sedmojulijska zakonodaja z izvršnimi uredbami (1977). Gre za tako imenovani zakon o narodnostnih skupnostih, na podlagi katerega so bile leta 1977 sprejete še štiri uredbe, s katerimi so bila določena območja, na katerih je treba namestiti dvojezične topografske napise; določena sodišča, upravni in drugi organi ter uradi, pred katerimi je slovenščina dovoljena kot uradni jezik; določene slovenske oznake za naselja; predvideno oblikovanje narodnostnih sosvetov pri avstrijskem zveznem kanclerju.[72] Šlo je za najobširnejšo ureditev manjšinske zakonodaje po letu 1955, ki je bila sprejeta v popolnem nasprotovanju manjšine. Glavni pomanjkljivosti zakonodaje sta njena restriktivnost, predvsem pa njeno neizvajanje.[73]

Takratni predsednik ZSO Feliks Wieser je tristrankarski sporazum označil kot nedemokratičen, neparlamentaren instrument, ki rabi nacionalističnim krogom na Koroškem.[74] Opozorimo naj, da so tristrankarski sporazum podpisali tako predsedniki strank v deželi kot na zvezni ravni in kot tak zanika znano podajanje žogice iz zveze na deželo in obratno. Vpliv strank na Koroškem na manjšinsko politiko pa je že zaradi položaja v razmerju političnih sil na Koroškem odločilen. Na manjšinskem področju so se torej tri vodilne avstrijske stranke poenotile o osnovnih političnih izhodiščih. Tristrankarski sporazum je omogočil koroškim političnim strankam, da so v okviru svojih medsebojnih obračunavanj manjšinsko vprašanje postavile na drugi tir. Lahko rečemo, da je manjšinsko vprašanje po podpisu tristrankarskega sporazuma prenehalo biti ključno vprašanje predvolilnega boja. S tristrankarskim sporazumom pa so dobile, preko predstavnikov Svobodnjaške in Ljudske stranke Avstrije, neposredno pravico do soodločanja tudi koroški Heimatdienst in druge protimanjšinske organizacije na Koroškem.[75]

Pod kakšnim pritiskom je bila avstrijska vlada, kaže na primer dejstvo, da sta se oba predsednika osrednjih organizacij koroških Slovencev v italijanskem Vidmu skrivaj srečala z avstrijskim zunanjim ministrom Pahrom. Jugoslovanska politika pa je poskušala na Avstrijo vplivati tudi preko "tretje sile", predvsem preko prijateljev v socia-

---

72 Gre za Zvezni zakon o pravnem položaju narodnih skupin v Avstriji (Bundesgesetz von 7. Juli 1976 über die rechtliche Stellung von Volksgruppen in Österreich-Volksgruppengesetz (BGBL 118/1976); Uredba avstrijske zvezne vlade o sosvetih narodnostnih skupin (Verordnung der Bundesregierung vom 18. Jänner 1977 über der Volksgruppenbeiräte – BGBl 13/1977); Uredba avstrijske zvezne vlade o določitvi območij, v katerih je treba namestiti topografske napise v nemškem in slovenskem jeziku (Verordnung der Bundesregierung vom 31. Mai 1977 über die Bestimmung von Gebietsteilen in denen topografische Bezeichnungen in deutscher und slowenischer Sprache anzubringen sind – BGBl 69/1977); Uredba avstrijske zvezne vlade o določitvi sodišč, upravnih organov in drugih uradov, pred katerimi je slovenski jezik dovoljen kot uradni jezik dodatno k nemškemu jeziku (Verordnung der Bundesregierung vom 31. Mai 1977 über der Bestimmung der Gerichte, Verwaltungsbehörden und sonstigen Dienstellen, vor denen die slowenische Sprache zusätzlich zur deutschen Sprache als Amtssprache zugelassen wird – BGBl 307/1977) in Uredba avstrijske zvezne vlade o določitvi slovenskih oznak za naselja (Verordnung der Bundesregierung vom 31. Mai 1977, mit der die slowenischen Bezeichnungen für Ortschaften festgestzt werden – BGBl 308/1977).

73 Posamezne uredbe ne veljajo v vseh občinah dvojezičnega ozemlja, tako je po nekaterih podatkih glede možnosti uveljavljanj posameznih pravic določiti kar trinajst kategorij dvojezičnih občin. Teritorialno in vsebinsko restriktivnost posameznih uredb pa je v dveh odločbah izpodbilo tudi avstrijsko ustavno sodišče. Bistvo je, da je prišlo do znižanja 25-odstotne klavzule deleža slovenskega prebivalstva, ki ga določa Zakon o narodnih skupnostih, na 10 odstotkov, in sicer za rabo slovenščine kot uradnega jezika pri upravnih organih in pri postavljanju dvojezičnih topografskih napisov. Primerjaj odločbo avstrijskega ustavnega sodišča V91/99 in V62–63/01

74 Feliks Wieser, Za enakopravnost Slovencev v Avstriji, v: Vestnik koroških partizanov 3. Ljubljana 1982.

75 Več glej v Jesih, Politična ..., 152–154.

listični internacionali. Na neznano dejstvo nas je opozoril dr. Janko Pleterski v svoji knjigi *Avstrija in njeni Slovenci 1945-1976*, v kateri je opozoril, da je takratni jugoslovanski politik Stane Dolanc preko socialistične internacionale, konkretno Willija Brandta, poskušal vplivati na avstrijskega kanclerja Kreiskega. V pismu Brandtu Kreisky priznava, da je do sporazuma prišlo zato, da bi pomirili nacionalistične tone v obeh opozicijskih strankah.[76] Sicer pa Jugoslavija uradno manjšinskega vprašanja ni nikoli internacionalizirala.

Odnosi v 80. letih so bili izjemno napeti. Čeprav je bilo v zgodovini kar nekaj poskusov vplivanja na razreševanje manjšinske problematike z nasiljem,[77] je posebno v 70. letih prišlo do vrste nasilnih (terorističnih) akcij, kot so npr. razstrelitve partizanskih spomenikov, napad na brambovski spomenik v Škocjanu leta 1977 in pa postavitev bombe v Velikovcu, kot tudi vrsta drugih nasilnih akcij. Za večino, z izjemo napada v velikovškem muzeju, ko je avstrijska policija aretirala dva jugoslovanska državljana,[78] je značilno, da niso bila nikoli raziskana. Še leta 1994 je pisemsko bombo dobil tudi znani slovenski založnik Lojze Wieser. Tovrstna dejanja nikakor niso vplivala na ureditev odprtih vprašanj in na sožitje z nemško govorečo večino na Koroškem.

Jugoslovanska vlada je pred sprejetjem Zakona o narodnih skupnostih avstrijski vladi izročila aide memoire v zvezi z reševanjem njenih obveznosti iz državne pogodbe, s posebnim ozirom na novelo zakona o popisu prebivalstva in zakona o narodnostnih skupinah. Med drugim je bilo v aide memoiru poudarjeno "da /.../ predloga zakonov že tako okrnjene manjšinske pravice in zaščite pogojujeta s predhodnim preštevanjem, kar predstavlja bistveno odstopanje od črke in duha Avstrijske državne pogodbe". Avstrija je trditev zavrnila z argumentacijo, da Jugoslavija o zakonu očitno ni zadosti informirana. Po sprejetju zakona je Jugoslavija z noto še enkrat protestirala pri avstrijski vladi.[79] Vendar tako ostrih izmenjav mnenj, kot v sedemdesetih letih, nismo več beležili. Odnosi med državama so se začeli izboljševati. Za odnos jugoslovanske politike do manjšin in s tem posredno na jugoslovansko-avstrijske odnose so pomembni sklepi zasedanja jugoslovanskega CK v Karadjordjevu leta 1978, ki so predvideli, da se manjšinsko vprašanje v mednarodnih odnosih ne postavlja več ultimativno, ter da se vprašanje manjšin enakopravno vključi v vse oblike mednarodnega sodelovanja, še posebno na področju gospodarstva in kulture.[80]

Socialistična republika Slovenija je vse bolj prevzemala vlogo zaščitnice slovenske narodne manjšine v Avstriji. Na to je vplivalo tudi, da se je leta 1974 z reformo jugoslovanskega ustavnega sistema povečala vloga republik in pokrajin. V ustavi iz leta 1974 Socialistična republika Slovenija razvija politične, ekonomske, kulturne in druge odnose z mednarodnimi organi in organizacijami, ki so pomembni za položaj in razvoj slovenskega naroda, ter slovenske narodne skupnosti v zamejstvu. Po nekaterih podatkih je v 70. letih v R Sloveniji delovalo kar 36 organov, ki so spremljali in sousmerjali slovensko politiko v mednarodnih odnosih in tudi z manjšinami. V največji meri sta vprašanja manjšin pokrivali Komisija za vprašanja mednarodnih odnosov skupščine SR Slovenije ter Komisija za manjšinska in izseljeniška vprašanja pri SZDL, kot najpomembnejše telo, ki se je v Sloveniji ukvarjalo z manjšinskimi vprašanji in kot tako

---

76 Prim. Janko Pleterski, Avstrija in njeni Slovenci 1945–76, Ljubljana 2000, 224–225.

77 Primerjaj tudi Janez Stergar, Metode prisilnega raznarodovanja koroških Slovencev s poudarkom na čas po drugi svetovni vojni, v: Koroški koledar 1978, Celovec 1977, 176–180.

78 Prim. npr. Kärntner Tageszeitung 19. 9. 1979.

79 To je bila tudi zadnja nota, ki jo je Jugoslavija v zvezi manjšinskim vprašanjem poslala Avstriji.

80 Vera Klopčič, Vključenost manjšinskega vprašanja v uradne meddržavne stike med Slovenijo in Avstrijo. INV, Ljubljana 1985.

imelo odločilen vpliv na zunanjo politiko. Samostojne komisije za manjšinska in izseljeniška vprašanja pa so bile ustanovljene na ravni nekaterih občin.[81]

Leta 1980 sta se v Gradcu prvič uradno srečala predsednik slovenskega izvršnega sveta Janez Zemljarič in koroški deželni glavar Leopold Wagner. Wagner je prišel na obisk v Ljubljano še isto leto. Čeprav je obisk potekal v prijateljskem vzdušju, sta se obe delegaciji očitno najbolj razhajali prav pri oceni položaja slovenske manjšine na Koroškem. Leta 1985 so vsi trije zbori Skupščine SR Slovenije zasedanje posvetili položaju slovenske narodne skupnosti v zamejstvu in kjer so Slovencem v Italiji in Avstriji izrazili podporo po celoviti brezpogojni zaščiti v pogojih odprte meje in gospodarskega sodelovanja. Nestrinjanje in proteste slovenske strani zaradi razvoja šolskega vprašanja na Koroškem v 80. letih smo že omenili.

Čeprav so se odnosi med Jugoslavijo in Avstrijo v osemdesetih letih izboljšali, pa velja opozoriti na številne oblike sodelovanja med Republiko Slovenijo in Koroško ter še nekaterimi drugimi avstrijskimi deželami, npr. v delovni skupnosti Alpe-Jadran. Še v 90. letih je deloval t. i. Kontaktni komite med Slovenijo in Koroško (ustanovljen 1985), ki je reševal odprta vprašanja in pospeševal sodelovanje. Pa tudi v avstrijski zvezni politiki na najvišji ravni so posvečali Sloveniji izjemno pozornost.

Če je za manjšinsko vprašanje še v nekdanji Jugoslaviji veljalo, da je glavno besedo pri njegovem urejanju v odnosih z Republiko Avstrijo imela Republika Slovenija, je bilo bistveno odprto vprašanje po osamosvojitvi Slovenije, kako v novonastalih razmerah ohraniti te pozicije, osnovno vprašanje v okviru tega pa, ali in kako naj Slovenija poleg ostalih mednarodnih pogodb prevzame tudi nasledstvo Avstrijske državne pogodbe. Sukcesija Avstrijske državne pogodbe bi v bistvu utrdila prihodnji status Republike Slovenije kot države zaščitnice v odnosu do slovenske manjšine v Avstriji, kot tudi njen odnos z avstrijsko državo. Na splošno je v slovenski pravni stroki veljalo, da je uveljavitev sukcesije pri vprašanju ADP mogoča in potrebna v okviru mednarodnopravnih določil.[82] K pristopu k sukcesiji je Slovenijo pozivala tudi slovenska manjšina v Avstriji.[83]

Sukcesija ADP s strani Slovenije sama po sebi sicer za veljavnost pogodbe ne bi pomenila ničesar, pa vendar Republika Avstrija v nobenem primeru ni bila pripravljena sprejeti te slovenske poteze, kar so avstrijski predstavniki večkrat odkrito poudarili. Slovenija bi s prevzemom nasledstva sopodpisništva pogodbe na nek način utrdila status zaščitnice slovenske manjšine v Avstriji, hkrati pa so se ob spremembi razmerja političnih sil v Evropi in končanju hladne vojne pojavile tudi težnje teze o zastarelosti in nepotrebnosti pogodbe v novih razmerah. V tem je verjetno bil tudi glavni razlog tako vehementnih avstrijskih nasprotovanj. Čeprav je Republika Slovenija ob osamosvojitvi potrdila obstoječe meje, se je v avstrijski javnosti v začetku 90. let večkrat postavljala zahteva, da bi Slovenija na nek način posebej zagotovila nedotakljivost njenih meja z Avstrijo,[84] prav

---

81 Več glej tudi Vanek Šiftar, Sosedstvo ob državni meji z Avstrijo, v: Narodne manjšine 3. Slovenci v avstrijski zvezni deželi Štajerski. Ljubljana 1994, 165–199.

82 Primerjaj: Zabeležka pogovora o avstrijsko-slovenskih odnosih z vidika novih razmer in problematike, ki je zaobsežena v Avstrijski državni pogodbi (ADP) v organizaciji Inštituta za narodnostna vprašanja, Ljubljana 16. 4. 1992; Borut Bohte; Mirjam Škrk, Pomen Avstrijske državne pogodbe za Slovenijo in mednarodnopravni vidiki njenega nasledstva. Pravnik 11–12, Ljubljana 1997, 601–631; Samo Kristen, Nekaj pogledov na vprašanje nadaljnje veljavnosti Avstrijske državne pogodbe in slovenskega nasledstvenega statusa sopodpisnice pogodbe, v: Razprave in gradivo, 36–37, Ljubljana 2000, 95–114.

83 Primerjaj npr. Naš tednik 13. 12. 1991.

84 O tem je razpravljal npr. direktor koroškega deželnega arhiva dr. Alfred Ogris v dunajskem Die Presse 7. 3. 1992, glej tudi intervju J. Haiderja v Salzburger Nachrichten z dne 30. 3. 1993, kjer govori o ozemeljskih pretenzijah Slovenije do Republike Avstrije.

tako pa Avstrijska državna pogodba določa vse temelje za miren obstoj Avstrije tudi v razmerju z Republiko Slovenijo, med njimi tudi sedanjo državno mejo. Po drugi strani pa je v Sloveniji bojazen pred germanizacijskim pritiskom kljub osamosvojitvi še naprej obstajala. Nedvomno je, da je vprašanje sukcesije Avstrijske državne pogodbe v slovenski politiki že v samem začetku bilo ocenjeno kot vprašanje, ki ga v odnosih do Avstrije ne gre postavljati za vsako ceno. Temu primerno je to vprašanje slovenska politika obravnavala izredno previdno. O tem npr. intervju Peterleta v *Delu* leta 1993.[85] Ponovno se je to vprašanje v slovenski politiki začelo omenjati po volitvah v Avstriji leta 1999 in uvedbi mednarodnih sankcij zaradi udeležbe Svobodnjaške stranke v vladi. Zaenkrat ni videti novih pobud s slovenske strani, da bi se vprašanje ponovno aktualiziralo.

Nekaj časa je bila aktualna t. i. bilateralna pogodba med obema državama o zaščiti slovenske manjšine v Avstriji. Osnutek tovrstnega sporazuma je slovensko zunanje ministrstvo pripravilo že oktobra 1992. Slovenska stran je osnutek sporazuma predala avstrijskemu kanclerju Vranitzkemu ob njegovem obisku v Ljubljani novembra 1992.[86] Do sklenitve sporazuma ni prišlo. Slovenska politika vprašanju manjšin v sosednjih državah po letu 1991 posveča veliko mero pozornosti (na začetku na ravni ministra za Slovence izven Slovenije, pozneje Urada pri MZZ, sprejem posebne resolucije v Državnem zboru, obstoj posebnega delovnega telesa v državnem zboru ipd.), vendar ji v odnosih z Republiko Avstrijo nikakor ni uspelo urediti svojega statusa v odnosu do vprašanja zaščite slovenske manjšine v Republiki Avstriji. Kljub temu, da večjih meddržavnih nesporazumov glede položaja manjšine nismo zabeležili, pa so se ocene glede položaja in problemov slovenske manjšine v Avstriji med obema državama bistveno razlikovale.

Ob osamosvojitvi Slovenije je nova oblast vzpostavila pristne odnose s posameznimi organizacijami koroških Slovencev, posamezni pripadniki manjšine pa so aktivno sodelovali tudi pri prizadevanjih za priznanje in pri vzpostavitvi diplomatskih odnosov z Republiko Avstrijo.[87] Čeprav danes ugotavljamo, da je odnos Slovenije do organizacij slovenske manjšine v Avstriji urejen na podlagi ustavnih in drugih zakonskih določil, pa je bilo izgrajevanje odnosa do organizacij slovenske manjšine v Republiki Avstriji zapleteno opravilo, dostikrat tudi pod vtisom enostranskih pogledov nanj in vplivom notranjepolitičnih razmer v Republiki Sloveniji, ki je nekajkrat prešlo že v vmešavanje v odnose med posameznimi manjšinskimi organizacijami.[88] Prav tako pa je slovenska država z organizacijami slovenske manjšine ohranila konzultacije pred pomembnimi bilateralnimi srečanji na državni ravni. Vse od leta 1993 velja to tudi za predstavnike štajerskih Slovencev. To je postalo stalna praksa tudi na avstrijski strani, prav tako obe državi tovrstne konzultacije v novejšem času uvajata tudi z nemškimi društvi v Republiki Sloveniji.[89]

---

85 Glej Delo 30. 10. 1993.

86 Glej Jančar, Slovenska zunanjepolitična nasprotja. Ljubljana 1994, 112–113.

87 Tako je npr. do vzpostavitve diplomatskih odnosov slovensko predstavništvo vodil koroški Slovenec Karel Smolle.

88 O tem več v Boris Jesih, Politična ..., 67.

89 Npr. obisk slovenskega predsednika Milana Kučana 21. 6. 2002 ob odprtju kulturnega doma v Občicah.

3.5. Slovenci na avstrijskem Štajerskem[90]

Slovenci na avstrijskem Štajerskem so manjšinsko slovensko prebivalstvo v južnih predelih avstrijske zvezne dežele Štajerske, ki je ob razpadu avstro-ogrske monarhije leta 1919 in ob oblikovanju avstrijsko-jugoslovanske meje na podlagi senžermenske mirovne pogodbe ostalo v okviru avstrijske države. Gre za območje tako imenovanega Radgonskega kota ali tudi trikotnika, kot ga nekateri imenujejo (nem. Radkesburger Winkel), večinoma v vaseh okoli Radgone (Radkesburg), deloma pa tudi v samem mestu ter v okoliških krajih. Statistično manjšina šteje nekaj tisoč oseb, ki večinoma govorijo slovenski jezik le v njegovi narečni obliki, z izjemo mlajših izobražencev, ki so se samoiniciativno naučili knjižne slovenščine.[91]

Čeprav je senžermenska mirovna pogodba manjšinam v Avstriji zagotavljala določeno raven manjšinskih pravic, jih Avstrija Slovencem na Štajerskem – za razliko od Koroške, kjer jih je vsaj deloma priznala – sploh ni priznala; prav tako pa manjšina ni imela nobenih možnosti organiziranega delovanja. Edina manjšinska organizacija je bilo leta 1910 ustanovljeno Slovensko izobraževalno društvo. Njegov predsednik je bil ubit leta 1919, društvo pa razpuščeno. Manjšina je tako bivala v pogojih brez razvitega kulturnega življenja, brez stikov tako z matičnim narodom kot tudi s koroškimi Slovenci, brez kakršnega koli stika s slovenskim jezikom.

Ker je bilo med vojno slovensko prebivalstvo izpostavljeno nacističnemu nasilju, se je del njih zaradi tega povezal s slovenskimi partizani. Leta 1945 je bilo tudi nekaj poskusov organiziranega političnega delovanja za priključitev k Jugoslaviji, vendar je bil pritisk na manjšino prevelik, da bi se lahko temeljiteje organizirala v prizadevanjih za priključitev k državi matičnega naroda po koroškem vzoru. Kljub pravicam, zapisanim v členu 7 Avstrijske državne pogodbe, se položaj slovenske narodne manjšine na

---

90 Čeprav je slovenska manjšina na avstrijskem Štajerskem tudi v strokovni literaturi veljala za zapostavljeno, se je z oživitvijo aktivnosti njenih pripadnikov povečalo zanimanje tudi na strokovnem področju. Tako je v zadnjih petnajstih letih o njihovi problematiki izšlo več preglednih zbornikov, kot tudi posameznih prispevkov, tako iz vrst avstrijskih kot slovenskih avtorjev.

Glej med drugim: Slovenci v avstrijski zvezni deželi Štajerski. Narodne manjšine 3. Ljubljana 1994; Steirische Slowenen, Zweisprachigkeit zwischen Graz und Maribor. Graz 1994; Slowenische Steiermark. Verdrängte Minderheit in Österreichs Südosten. Wien, Köln, Weimar 1997; Steirische Slowenen. Österreichische Volksgruppenhandbücher 9. Wien 1996. Janko Malle, Položaj Slovencev na avstrijskem Štajerskem, v: Znamenje 17, 1987, 53–64. Wolfgang L. Gombocz, Der Artikel VII – Kulturverein der Slowenen in der Steiermark, v: Europa Ethnica 47. Wien 1990, 94–98; isti, Outlawed. The Republic of Austria's permannent violations of human rights in Styria, v: Razprave in gradivo 26/27, Ljubljana 1992, 200–237. Christian Promitzer, Ideal "čistega narodnega telesa", keonologija izginotja, v: Razprave in gradivo 29/30, Ljubljana 1995, 101–110; Mirko Križman, Die slowenische Minderheit in der österreichischen Steiermark (Radkersburger Winkel), v: Robert Hinderling; Ludwig M. Eichinger, Handbuch der Mitteleuropaischen Sprachminderheiten. Tübingen 1996; Ralf Unkart, Sind die Slowenen in der Steiermark eine eigene Volksgruppe? v: Die europäische Dimension des Volksgruppenrechtes / Volksgruppenkongress 1995, Warmbad Villach / Volksgruppenkongress 1996, Egg am Faaker See, Klagenfurt 1997.

91 Po podatkih popisa iz leta 1910, ki je popisoval prebivalstvo po pogovornem jeziku, kot vsi avstrijski popisi popisujejo še danes, je na avtohtonem naselitvenem območju avstrijske Štajerske bivalo 2.644 oseb s slovenskim pogovornim jezikom, na celotnem območju avstrijske Štajerske pa nekaj več kot pet tisoč oseb (5.146). Število se je v vseh naslednjih popisih drastično zmanjševalo. Po uradnem popisu leta 1991 naj bi govorilo slovenski jezik le še 246 oseb. Po ocenah Kulturnega društva člen 7 živi danes vključno z glavnim deželnim mestom Gradcem na avstrijskem Štajerskem med 3.000 in 5.000 dvojezičnih prebivalcev. To so potrdili tudi podatki iz popisa prebivalstva leta 2001, ko je na celotnem Štajerskem 2.192 avstrijskih državljanov kot pogovorni jezik navedlo slovenščino.Tako mdr. Branko Lenart v: Manjšina kot subjekt. Ljubljana 1995.

avstrijskem Štajerskem s tem nikakor ni izboljšal. Kar zadeva odnos Jugoslavije, naj spomnimo, da je v odgovoru, ki ga je podala avstrijska vlada na jugoslovansko noto 1974 (29. 10. 1974), bilo poudarjeno, da s strani Jugoslavije vprašanje štajerskih Slovencev nikoli ni bilo postavljeno. Dejanski odnos do štajerskih Slovencev verjetno ni bilo tako črn, ne moremo pa reči, da je bil dober. V političnih stikih med Slovenijo in deželo Štajersko se je vprašanje manjšine sicer omenjalo, vendar se je pogovor ponavadi končal z odgovorom štajerske strani, da je statistično praktično ni in da tudi ni organizirana.[92] V Sloveniji so ob razpravah o slovenski manjšini na Koroškem nekajkrat opozorili tudi na dejstvo, da Avstrijska državna pogodba ne govori samo o Slovencih na avstrijskem Koroškem, temveč tudi o Slovencih na avstrijskem Štajerskem, ki so prepuščeni sami sebi.[93]

Grozilo je, da bo manjšina praktično izginila in da tudi znotraj svojih vrst ne bo našla dovolj moči za preživetje. Da manjšina vendarle ni izgubljena in da avstrijska teza o pomoti, ko je govora o štajerskih Slovencih v državni pogodbi, ne drži, je pokazala konec sedemdesetih let skupina mlajših aktivistov, ki je oblikovala idejo o lastni manjšinski organizaciji. Skupina je v imenu 19-članskega komiteja predlagateljev iz Radgonskega kota predlagala politični oblasti v tedanji jugoslovanski republiki Sloveniji okvirni program projekta revitalizacije manjšine. Ideja v slovenski politiki ni naletela na posluh, kar je izkazovalo "mačehovski" odnos države matičnega naroda do štajerskih Slovencev skozi celotno povojno obdobje. To še posebej drži, če prizadevanja Jugoslavije in Slovenije primerjamo s prizadevanji za izboljšanje položaja koroških Slovencev. Kazalo je že, da je to bil zadnji poskus obuditve slovenske manjšine na avstrijskem Štajerskem.[94]

Leta 1988 ustanovljeno Kulturno društvo člen 7 za štajerske Slovence je to demantiralo. Društvo je ob izrednih težavah, med drugim je bila na njegov naslov leta 1994 naslovljena pisemska bomba, uspelo preživeti in se uveljaviti kot organizacija štajerskih Slovencev. Prelomnica v obravnavanju slovenske narodne manjšine na avstrijskem Štajerskem je bilo vsekakor znanstveno srečanje *Slovenci v avstrijski zvezni deželi Štajerski*, ki so ga v Mariboru leta 1993 skupno pripravili Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani, Univerza v Mariboru in Avstrijski inštitut za Vzhodno in Jugovzhodno Evropo oziroma njegova izpostava v Ljubljani. Pomen tega srečanja je bil predvsem v tem, da so poleg slovenskih o štajerskih Slovencih prvič javno razpravljali tudi avstrijski znanstveniki. Temu je sledil tudi niz znanstvenih in drugih prireditev v Avstriji (posebna razstava, vrsta publikacij).[95]

Čeprav je do priznanja obstoja manjšine s strani štajerske deželne politike še vedno velik odpor, lahko rečemo, da je uradna Avstrija na nek način priznala legitimnost delovanja Društva člen 7 za štajerske Slovence in s tem tudi obstoj slovenske manjšine na avstrijskem Štajerskem. Od leta 1994 si prizadevajo za enakopravno udeležbo v Sosvetu za slovensko narodno skupnost pri Uradu avstrijskega zveznega kanclerja. Avstrijska vlada je leta 1998 zavrnila predlog razširitve Sosveta za slovensko narodno skupnost pri Uradu avstrijskega zveznega kanclerja, kot tudi ustanovitev posebnega sosveta za štajerske Slovence, z utemeljitvijo, da ni dokazano, da so v delu manjšine, ki živi na Štajerskem, zastopane politične in svetovnonazorske usmeritve, ki jih ne bi bilo

92 Več glej Boris Jesih, Odnos avstrijskih in jugoslovanskih (slovenskih) oblasti do slovenske manjšine v avstrijski zvezni deželi Štajerski, v: Narodne manjšine 3. Slovenci v avstrijski zvezni deželi Štajerski. Ljubljana 1994, 228–234.

93 Glej Vanek Šiftar, Sosedstvo ob državni meji z Avstrijo, v: Narodne manjšine 3. Slovenci v avstrijski zvezni deželi Štajerski. Ljubljana 1994, 165–199.

94 Boris Jesih, Politična ..., 71.

95 Primerjaj Slovenci v avstrijski zvezni deželi Štajerski. Ljubljana 1994.

na Koroškem. V sedanji sestavi sosveta za Slovence je predstavnik štajerskih Slovencev enakopraven član.

Od leta 1993 v Gradcu deluje pisarna društva, leta 1995 so odkupili hišo, ki so jo, tudi s pomočjo Slovenije, leta 1997 obnovili in v njem uredili kulturni dom, ki so ga po Avgustu Pavlu poimenovali Pavlova hiša. Društvo je v zadnjih letih razvilo vrsto kulturnih in drugih aktivnosti,[96] nekajkrat letno pa izdaja dvojezični list z naslovom *Signal*.

3.6. "Manjšinci" ali enakopravni državljani

Temeljna preokupacija Slovencev v drugi avstrijski republiki je bila usmerjena v uresničitev določil Avstrijske državne pogodbe, s čimer bi dosegli pogoje za vzpostavitev enakopravnega položaja z ostalimi državljani Republike Avstrije. Člen 7 ADP je slovenski narodni manjšini v Republiki Avstriji zagotovil mednarodnopravno osnovo za zagotovitev enakopravnosti z večinskim narodom, pravico do osnovnega pouka v slovenskem jeziku, vključno z lastnimi srednjimi šolami, izenačenost slovenskega jezika kot uradnega jezika z nemškim, udeležbo v kulturnih, upravnih in sodnih ustanovah in prepoved protislovenskih organizacij. Prizadevanja za uresničitev določil in pravic, zapisanih v Avstrijski državni pogodbi trajajo še danes. Avstriji vse do danes na večini teh področij ni uspelo sprejeti ustrezne izvedbene zakonodaje in tako uresničiti določil Avstrijske državne pogodbe in s tem manjšine ustrezno zaščititi pred asimilacijo. Poleg državne pogodbe se slovenska narodna manjšina v Avstriji lahko naslanja še na različno notranjo[97] zakonodajo in mednarodnopravne norme, predvsem na Okvirno konvencijo o varstvu narodnih manjšin Sveta Evrope in Evropsko listino o regionalnih in manjšinskih jezikih Sveta Evrope.[98]

Skozi celotno obdobje pa je s predstavniki avstrijskih oblasti prihajalo tudi do neformalnih ali polformalnih posvetovanj in razprav, ki so dobivala prizvok, da je manjšini omogočeno, da v dialogu s politiko razpravlja o odprtih problemih. Večina tovrstnih dialogov se je ponavadi končala na pol poti oziroma na ravni dnevnopolitičnih diskurzov trenutnih političnih elit. Še največ je obetala tako imenovana Študijska komisija za probleme slovenske narodnostne skupine na Koroškem, ki je delovala od 9. 2. 1973 do 8. 7. 1975. Komisijo so ustanovili po dogodkih okoli zakona o dvojezičnih topografskih napisih ("vojna za krajevne napise") leta 1972, sestavljali pa naj bi jo predstavniki v deželnem zboru zastopanih političnih strank, predstavniki županov prizadetega območja, predstavniki slovenske manjšine, strokovnjaki, predstavniki Cerkve in manjšine. Slovenci so prav zaradi predloga Avstrijske ljudske stranke o pritegnitvi KHD sodelovanje v komisiji odklonili. Komisija je o svojem delu izdala tudi posebno poročilo, ki je v veliki meri vplivalo na leto pozneje sprejeto sedmojulijsko zakono-

---

96 Primerjaj npr. Susanne Weitlanner, Časa ne moremo zavrteti nazaj, v: Koroški koledar 2004, Celovec 2003, 97–105.

97 V mislih imamo v prvi vrsti: Zvezni zakon o manjšinskem šolstvu za Koroško (19. 3. 1959) s številnimi kasnejšimi spremembami in predvsem reformo dvojezičnega šolstva s segregacijskim šolskim zakonom iz leta 1988; Zakon o narodnih skupnostih iz leta 1976, z izvedbenimi uredbami iz leta 1977; odločbe avstrijskega ustavnega sodišča (o razširitvi teritorija dvojezičnega šolstva na Celovec, o uvedbi dvojezičnega pouka tudi na četrto stopnjo ljudskih šol, o razširitvi področja veljavnosti slovenščine kot uradnega jezika in o odpravi 25-odstotne klavzule za postavitev dvojezičnih napisov); ustavno določilo iz leta 2001, s katerim se Avstrija na načelni ravni priznava k jezikovni in kulturni raznolikosti. Določilo samo ne prinaša obveznosti in je zgolj političnega pomena.

98 Avstrija je Okvirno konvencijo o varstvu narodnih manjšin Sveta Evrope podpisala 1. 2. 1995 in ratificirala 31. 3. 1998. Prav tako je Evropsko listino o regionalnih in manjšinskih jezikih podpisala 5. 11. 1992 in ratificirala 28. 6. 2001.

dajo.[99] Tudi Kontaktni komite, ki ga je avstrijski kancler Kreisky ustanovil septembra 1973, in so ga sestavljali predstavniki avstrijskih oblasti in koroških Slovencev, so slednji zaradi sprejema sedmojulijske zakonodaje zapustili. Kontaktni komite je imel kar dvanajst sej, sestavljali pa so ga člani avstrijske zvezne vlade, dva predstavnika deželne koroške vlade, po en predstavnik strank, ki je bil izvoljen na deželni ravni in en predstavnik strank, ki je bil izvoljen na zvezni ravni, ter po pet predstavnikov osrednjih organizacij koroških Slovencev. Kontaktni komite se je ukvarjal predvsem z vprašanji oziroma z dilemo, ali naj se manjšinska zaščita ureja po teritorialnem ali personalnem principu zaščite.[100]

Poleg tega pa so pri oblikovanju ali legitimiranju že sprejetih oziroma načrtovanih odločitev s strani avstrijskih oblasti obstajale tudi druge posredne ali neposredne oblike "participiranja" manjšine. V to zvrst bi veljalo šteti tako imenovano "okroglo mizo", ki jo je sklical koroški deželni glavar Haider spomladi 2001 in naj bi skupaj s predstavniki manjšine, domovinskih organizacij in političnih strank vzpostavila dialog o odprtih vprašanjih,[101] in pa napovedana "konferenca konsenza", ki naj bi legitimirala neizvajanje odločbe avstrijskega ustavnega sodišča v zvezi z dvojezičnimi topografskimi napisi iz leta 2001.

Pri svojih prizadevanjih za dosego enakopravnosti v avstrijski državi je manjšina v posameznih obdobjih lahko računala na relativno široko solidarnostno podporo v okviru avstrijske družbe. V zadnjih treh desetletjih se je v podporo koroškim Slovencem politično angažiral velik del avstrijskega prebivalstva. Med najbolj odmevnimi tovrstnimi angažmaji je bilo vsekakor solidarnostno gibanje v 70. letih prejšnjega stoletja. Po dogodkih okoli izvajanja zakona o dvojezičnih topografskih napisih in napovedani spremembi manjšinske zakonodaje so leta 1973 na pobudo Kluba slovenskih študentov na Dunaju in krogov, ki so se zbirali okoli revij *Mladje*[102] in *Kladivo*,[103] v Celovcu ustanovili tako imenovani Solidarnostni komite za pravice koroških Slovencev. V solidarnostnih komitejih (pozneje so podobne komiteje ustanovili tudi v nekaterih drugih deželah) so sodelovala številna civilno-družbena združenja in društva, največji uspeh je bil uspešno izveden bojkot izvedbe popisa posebne vrste v Avstriji leta 1976.[104]

Podobne razsežnosti je v obdobju 1984-88 doseglo tudi Gibanje proti reformi dvo-

---

99 Obširneje o delu Študijske komisije za problem slovenske narodne skupnosti na Koroškem glej med drugim: Dušan Nećak, Študijska komisija za probleme slovenske narodnostne skupine na Koroškem, v: Razprave in gradivo, 9/10, Ljubljana 1979, 111–121; Theodor Veiter, Die Kärntner Ortstafelkomission. Wien 1980.

100 Primerjaj Nećak, Koroški ..., 160–161; Ralf Unkart; Gerold Glantschnig; Alfred Ogris: Zur Lage der Slowenen in Kärnten. Klagenfurt 1984, 50–52.

101 8. maja 2001 so tako bili s podpisi potrjeni prvi rezultati okrogle mize o narodnostni politiki na Koroškem, ki so med drugim predvideli, da se bo pogovor o manjšinskem zastopstvu v koroškem deželnem zboru nadaljeval v pododboru koroškega deželnega zbora. Dokument so podpisali tako predstavniki političnih strank, slovenskih organizacij, EL kot tudi KHD (dokument hrani Arhiv INV).

102 *Mladje*, literarna revija, je izhajala od leta 1960 pa do 90. let. V njej so objavljali različni slovenski intelektualci, značilno zanjo je bilo, da je poleg literarnega ustvarjanja v nekaterih obdobjih delovala izrazito politično. (Povzemamo po Enciklopedija Slovenije 7, Ljubljana 1993, 180.)

103 *Kladivo*, levo usmerjena revija koroških Slovencev, je izhajala med 1970–89. Značilno za njene pisce je bilo, da so sodili v generacijo narodnostno prebujene mladine na Koroškem s konca 60. in začetka 70. let prejšnjega stoletja. "Kladivarji" so se vključevali v politično življenje koroških Slovencev, večina jih je izšla iz socialistične mladinske oziroma dijaške organizacije, pozneje pa so se pridružili ultra levo usmerjeni študentski zvezi in Komunistični stranki Avstrije ter še nekaterim drugim levičarskim združenjem. (Povzemamo po Enciklopedija Slovenije 12, Ljubljana 1998.)

104 Sima Folti, Solidarnostno gibanje za pravice manjšin v Avstriji. Koroški koledar 1979, Celovec, Borovlje 1979; Messner Mirko, Solidarnostni komite za pravice koroških Slovencev, v: Enciklopedija Slovenije 5, Ljubljana 1991, 82.

jezične šole, ki je v drugi avstrijski republiki doseglo verjetno najširšo podporo manjšini v okviru avstrijske družbe, vanj je bilo med drugim vključeno celotno osebje avstrijskih univerz. Avstrijska rektorska konferenca je oblikovala posebno delovno skupino, ki je izdelala poročilo o položaju in perspektivah avstrijskih manjšin, le-to je izšlo v posebni publikaciji. Komisija je med drugim ugotovila, da je dostop manjšin k središču političnega sistema zelo težaven in neenakopraven. Komisija je pripravila tudi katalog nujnih ukrepov za izboljšanje položaja manjšin v Avstriji, ki so med drugim vsebovali tudi predloge o preoblikovanju sosvetov, namesto katerih bi bilo treba ustanoviti prava in avtonomna zastopstva. Komisija je opozorila tudi na potrebo spremembe politične klime, predvsem pa opozorila na neustreznost, da je manjšinsko vprašanje predmet volilnih kampanj.[105] Gibanje proti obvezni dvojezični šoli je ob sprejemu sporne šolske ureditve leta 1988 praktično usahnilo, predvsem pa je med simpatizerji gibanja pustilo grenak priokus takratno glasovanje slovenskega poslanca za zakon, saj naj bi šlo za napačen kompromis (primerjaj na primer Oblak 1990).[106]

Obe gibanji sta pokazali, da kljub nenaklonjeni politični konstelaciji, manjšina v Avstriji lahko ob določenih vprašanjih na svojo stran pridobi relativno velik del avstrijske javnosti.

***

Čeprav popisi prebivalstva, kot smo ugotavljali tudi za obdobje med leti 1920-1938, niso pravi pokazatelj dejanskega statističnega stanja manjšine in nikakor ne edini kazalec položaja njenega dejanskega položaja, naj poglavje zaključimo z nekaj številkami iz popisov prebivalstva v Avstriji po letu 1945. Posebej naj poudarimo, da Republika Avstrija pri popisih prebivalstva za ugotavljanje pogovornega jezika še vedno uporablja kategorije (kombinacije z windisch), ki jih je uvedlo nacistično šteje leta 1939. Po letu 1945 je bilo v Avstriji šest popisov prebivalstva. Vključujoč vse kategorije, so tako leta 1951 našteli 43.179 prebivalcev slovenskega pogovornega jezika, leta 1961 25.472, leta 1971 20.966, leta 1981 16.552, leta 1991 14.850 in leta 2001 12.586. Ob številnih strokovno utemeljenih kritikah metodologije in izvedbe popisov tako s strani slovenskih kot avstrijskih znanstvenikov[107] in ocenah različnih raziskav, ki ocenjujejo število slovensko govorečih na Koroškem med 60 in 50 tisoč,[108] dani podatki sami po sebi kažejo na položaj koroških Slovencev v Republiki Avstriji. Čeprav se je njihov položaj v marsičem izboljšal, pa so prav zaradi tega, ker se njihovo število od popisa do popisa vztrajno manjša, ostali v manjšini tako statistično kot tudi politično.[109]

V zadnjih petnajstih letih je pri uveljavljanju manjšinskih pravic pomembno vlogo odigralo avstrijsko ustavno sodišče. Na podlagi odločitev ustavnega sodišča je prišlo do razširitve območja dvojezičnega šolstva, do razširitve dvojezičnega pouka na vse štiri stopnje ljudske šole, do znižanja 25-odstotne klavzule deleža slovenskega prebivalstva, ki ga Zakon o narodnih skupnostih določa za rabo slovenščine kot uradnega jezika pri upravnih organih in pri postavljanju dvojezičnih topografskih napisov, na 10 odstotkov.

Na nekatera odprta vprašanja je opozoril tudi Svetovalni odbor o izvajanju Evropske

---

105 Lage und Perspektiven der Volksgruppen in Österreich. Bericht der Arbeitsgruppe der österreichischen Rektorenkonferenz. Mit einem statistischen Ergänzungsheft. Wien 1989.

106 Reihold W. Oblak, v: Macht-Politik macht Schule. Celovec 1990, 245.

107 Primerjaj nap. Zupančič, Slovenci v Avstriji, Ljubljana 1999.

108 Albert F. Reiterer, The Slovene Language in Carinthia- Symbolic Bilingualism, v: Razprave in gradivo 43, Ljubljana 2003, 186–201.

109 Primerjaj tudi Avgustin Malle, Die Position ..., 516.

okvirne konvencije za varstvo narodnih manjšin pri Svetu Evrope.[110] Na ugotovitve v poročilu sta svoje pripombe posredovali obe osrednji slovenski organizaciji[111] in sosvet pri Uradu avstrijskega zveznega kanclerja.[112]

Tudi na podlagi teh odločb lahko zaključimo, da Avstriji vse do danes – predvsem zaradi nacionalističnih pritiskov na politične stranke – na večini področij, ki so predmet varstva v smislu 7. člena Avstrijske državne pogodbe, ni uspelo v celoti sprejeti ustrezne izvedbene zakonodaje, ki bi omogočila ustrezno zaščito manjšine pred asimilacijo. Sprejeta zakonodaja je na mnogih področjih pomanjkljiva in se tudi ne izvaja. Zato ostaja ta problematika vir večine odprtih vprašanj, s katerimi se ukvarja slovenska manjšina v Avstriji.

---

110 Svetovalni odbor o izvajanju Evropske okvirne konvencije za varstvo narodnih manjšin pri Svetu Evrope je poročilo sprejel 18. maja 2001. Poročilo je v bistvu konfrontirano z avstrijskim poročilom o izvajanju Okvirne konvencije (glej Advisory Comittee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities. Opinion on Austria, adopted on 16 May 2002).

111 Obe osrednji organizaciji sta v poročilu opozorili na naslednje ugotovitve:
"Na 3. strani mnenja je omenjen pozitiven razvoj, dosežen z aplikacijo 10-odstotne klavzule na določila o rabi manjšinskega jezika na sodiščih. Tu gre očitno za nesporazum, ker za področje rabe manjšinskega jezika pri sodiščih na Koroškem v zadnjem času ni bilo nobenih sprememb oz. olajšav ...
Na 30. in 31. strani mnenja opozarja Svetovalni odbor na to, da bi morala Avstrija udejaniti razsodbo ustavnega sodišča z dne 4. 10. 2000, ki se nanaša na rabo slovenščine pri upravnih organih. Kljub roku (1. 5. 2001), ki ga je postavilo ustavno sodišče, vlada do danes še ni izdala nove uredbe.
Na 31. strani mnenja opozarja Svetovalni odbor na to, da bi morala Avstrija udejanjiti razsodbo ustavnega sodišča z dne 13. 12. 2001, ki se nanaša na dvojezično topografijo na dvojezičnem območju Koroške.
Medtem se je delo tako imenovane konference soglasja končalo brez vsakega uspeha. Zvezni kancler je predlagal dvojezične topografske napise za skupaj 148 naselij, vštevši 91 naselij, ki bi morala biti dvojezično označena že po določilih zakona o narodnih skupnostih iz leta 1976 in uredbe k temu zakonu iz leta 1977. Po tem predlogu bi se v sklopu realizacije razsodbe ustavnega sodišča povečalo število dvojezično označenih naselij le za 57, kar nikakor ni v skladu z vsebino in intencijo razsodbe ustavnega sodišča.
Poleg tega je zvezni kancler zahteval od predstavnikov slovenske narodne skupnosti, da podpišejo izjavo, da je s tem člen 7 ADP v celoti uresničen. To za predstavnike slovenske narodne manjšine, ki so vztrajali na načelih pravne države, ni bilo sprejemljivo ...
... Obe osrednji organizaciji koroških Slovencev ugotavljata, da na Koroškem še vedno delujejo organizacije in društva, ki razširjajo šovinistično in rasistično miselnost. Na žalost imajo te organizacije tudi močno podporo deželnega glavarja dr. Jörga Haiderja in stranke FPÖ. Te organizacije je zvezna vlada tudi povabila k sodelovanju pri tako imenovani konferenci soglasja o ureditvi vprašanja dvojezične topografije, kar je bistveno prispevalo k temu, da ni prišlo do rešitve v smislu pravne države in odločitve ustavnega sodišča." (Citirano po: Stališče k mnenju Svetovalnega odbora Sveta Evrope o izvajanju Okvirne konvencije za varstvo narodnih manjšin v Republiki Avstriji, Celovec 2002).

112 Sosvet pri uradu avstrijskega kanclerja je ob poročilu sprejel naslednje sklepe:
"Sosvet za slovensko narodno skupnost, ki je svetovalni organ zvezne vlade in v katerem sta kot zastopniški organizaciji slovenske narodne manjšine v Avstriji zastopani Zveza slovenskih organizacij in Narodni svet koroških Slovencev, je na svoji seji dne 5. 11. 2002 obravnaval poročilo Svetovalnega odbora o Avstriji in sprejel sklep, da vzame to poročilo dobrohotno na znanje in poziva zvezno vlado, da uresniči sugestije in predloge poročila.
Nadalje je sosvet sprejel sklep, s katerim poziva zvezno vlado, da nemudoma sprejme uredbo, s katero se število članov sosveta zviša tako, da bo v naslednjem mandatnem obdobju zastopan v sosvetu kot enakopraven član tudi predstavnik štajerskih Slovencev.
Sosvet poziva zvezno vlado, da obnovi razgovore o ureditvi vprašanja dvojezične topografije na podlagi odločitve ustavnega sodišča.
Sosvet poziva zvezno vlado, da "nemudoma povzame vse potrebne korake, da ob koncu leta 2002 ne bo prišlo do ukinitve celodnevnih radijskih oddaj v slovenskem jeziku." (Citirano po pismu predsednika Sosveta za slovensko narodno skupnost pri Uradu avstrijskega zveznega kanclerja dr. Marjana Sturma Svetovalnemu odboru Sveta Evrope, Celovec 2002.)

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

DUŠAN NEĆAK

"NEMCI" V SLOVENIJI 1938–1948[1]

Usodo nemške narodne manjšine v Jugoslaviji in "Nemcev" v Sloveniji med drugo svetovno vojno in po njej je v mnogo čem determiniral nacizem. Že med obema vojnama ne ravno neproblematični odnosi med nemško narodno manjšino v Jugoslaviji ("Nemci" na Slovenskem in jugoslovanskimi/slovenskimi oblastmi pa tudi prebivalstvom) so se zaradi očitne nacificiranosti manjšine (1933/34–1941) in genocidne nacistične okupacijske politike ter sodelovanja slovenskih "Nemcev" v njej, po vojni bistveno poslabšali oz. dosegli ledišče. Avtorji in sodobniki, ki so se ukvarjali s tem problemom, so v svojih delih veliko pozornosti posvečali odgovoru na vprašanje, v kolikšni meri in kako globoko se je nemška narodnostna skupnost v Jugoslaviji in Sloveniji nacificirala. Ugotovili so, da se je nemška narodnostna skupnost na Slovenskem začela nacificirati že zelo zgodaj, vendar pa nacistična miselnost ni zajela vseh socialnih slojev, pač pa večino nemško govorečega prebivalstva. To pa ne pomeni, da so vsi postali člani NSDAP.

Ocene o nacificiranosti nemške narodnostne skupnosti v Sloveniji pa se niso omejile samo na slovensko/jugoslovansko stran in ne samo na čas po drugi svetovni vojni. Jasno so prišle do izraza tudi na avstrijski strani, in to že v času, ko je nacizem v Nemčiji šele začenjal svoj pohod.

Med najbolj zgovorne podatke o tem sodijo poročila in dokumenti, ki sta jih avstrijska diplomacija in oblast pripravili v času okoli poskusa nacističnega puča v Avstriji, 25. julija 1934. Takrat se je namreč s prihodom večjega števila avstrijskih nacističnih beguncev v Slovenijo/Jugoslavijo in njihovim sprejemom morda najbolj jasno pokazalo, kako je z nacistično naravnanostjo nemške narodne manjšine.

Leta 1934, dober mesec pred julijskim pučem, sta avstrijska diplomacija in policija Jugoslavijo oz. Slovenijo nedvoumno označili kot Avstriji sovražno in nacistični Nemčiji naklonjeno deželo. Avstrijski konzul v Ljubljani grof dr. Heinrich Orsini-Rosenberg je kot nacistični Nemčiji prijazne videl zlasti liberalni del slovenske politike in Švabsko-nemški Kulturbund, medtem ko naj bi bila večinska politična usmeritev med Slovenci, slovenski klerikalci naklonjeni Dollfussovemu režimu.[2]

V pismih avstrijskemu zveznemu kanclerju dr. Engelbertu Dollfussu z dne 14. in 18. junija 1934 je avstrijski konzul to svoje mnenje tudi podrobneje utemeljil in s tem v mnogo čem razjasnil odnos tako slovenskih/jugoslovanskih uradnih oblasti kot tudi najpomembnejših organizacij nemške manjšine v Sloveniji do nacizma in avstrijske stanovske države.[3] V pismu z dne 18. junija 1934 je zapisal: "V zadnjem času se je intenzivnost nacionalsocialistične propagande opazno povečala, pri čemer so, kot je znano, glavna oporišča tega gibanja posamezne krajevne organizacije (Ortsgruppen) Švabsko-

1 V pričujoče besedilo so vključeni tudi raziskovalni rezultati kolegov Toneta in Mitje Ferenca, Janeza Cvirna, Jožeta Prinčiča ter Boža Repeta, ki so nastali v devetdesetih letih, ko so bili sodelavci pri projektu "Nemci" na Slovenskem 1941–1955. Večina jih je objavljenih v zborniku "Nemci" na Slovenskem 1941–1955, Ljubljana 1998, 1. izdaja in Ljubljana 2002, 2. izdaja.

2 Archiv der Republik (dalje: AdR), Bundeskanzleramt (dalje: BKA), Neues politisches Archiv (dalje: NPA)/715, Südslawien 2 – Nationalsozialistische Bewegung, Juni 1934–38 (dalje: 715), Foll. 14.

3 AdR, NPA/715, Foll. 71 in Foll. 77–83.

nemškega Kulturbunda v Mariboru, Celju, Ptuju, Ljubljani in v Kočevju."[4]

Na poti po obmejnih slovenskih krajih, ki jo v pismu opisuje, je zlasti gorečo pronacistično in protiavstrijsko propagando zasledil v Mariboru, odkoder so tihotapili velike količine nacističnih "časopisnih izdelkov", kot Völkischer Beobachter, letake deželnega vodstva NSDAP za Avstrijo (Landesleitung Österreich), Österreichische Nachrichten itd. Relativno število v Mariboru in v okolici živečo "avstrijsko kolonijo" želijo pridobiti za nacionalsocialistično idejo, je poročal avstrijski generalni konzul. Kmečko prebivalstvo pa prepričuje, da bodo svoje izdelke v Nemčiji lažje in bolje prodajali, ko bo izveden anšlus.

Med najbolj živahnimi propagatorji nacizma v Mariboru sta bila po mnenju avstrijskega generalnega konzula vodja krajevne skupine Švabsko-nemškega Kulturbunda v Mariboru dr. Lothar Mühleisen in njegov namestnik, protestantski pastor Johann Baron, z njima pa še "orožnik v pokoju (Rittmeister a. D.) Glantschnigg, slovenski renegat in posestnik na Pragerskem, poročen s hčerko italijanskega državljana grofa Zabea (grad Fala ob Dravi), ki često potujeta na Štajersko in redno prinašata propagandno gradivo. Dalje lastnik mariborske pivovarne Josef Tscheligi, predvsem njegov sin (najbrž Franz Tscheligi op. p.), ki ima zelo tesne stike z nacističnimi krogi (kupci piva) na Spodnjem Štajerskem, predvsem v Radljah, pa tudi na Ravnah".[5]

Med pomembne mariborske propagatorje nacistične ideje je štel tudi novinarja Franza Krainza,[6] ki naj bi bil blizu krogom okoli "Mariborer Zeitung", in odvetnika dr. Lea Gozanija, ki naj bi imel tajne tesne stike z nemškim poslaništvom v Beogradu in nemškim konzulatom v Zagrebu.[7]

V Dravski dolini je bila Hitlerjeva misel zelo blizu mnogim protestantom v Radljah pa tudi lastnici trgovine z mešanim blagom Thei Supanz, je spoznal avstrijski diplomat. Podobno kot v Mariboru je bil, po njegovem poročilu sodeč, center nacistične miselnosti in propagande v krajevni skupini Švabsko-nemškega Kulturbunda tudi v Celju. Vodil naj bi ga bil lastnik trgovine z živili Gustav Stieger, pomagala pa naj bi mu bila protestantski župnik (pastor) Jakob May in odvetnik dr. Fritz Zanger, sicer tudi dokaj poznan glasbenik

---

4 Ibid., Foll. 77.

5 Ibid., Foll. 78/79.

6 Novinar Franz Krainz, poročevalec celjskega "Deutsche Zeitung", je bil v začetku marca 1935 v Mariboru aretiran in z nekaj drugimi jugoslovanskimi in avstrijskimi državljani (natakarico Hildo Stiebler iz Gradca/Maribora, hotelirjem Franzem Baumannom iz Varaždina, Risom Atzenhoferjem iz Gornje Radgone, gostilničarjem Achtigom iz Maribora, trgovcem Ivanom Gabričem iz Maribora, itd.) zaprt zaradi vohunstva. Jugoslovanska policija je namreč odkrila vohunsko mrežo, ki naj bi delala za "avstrijske legitimiste", za restavracijo habsburške države. Center te vohunske mreže je bil v Lipnici/Leibnitz na avstrijskem Štajerskem, vodil pa naj bi ga neki "Hauptmann a. D. Walter Scheichenbauer", rojen 19. 9. 1889 na Ptuju. Ker so bili avstrijski legitimisti brez denarja, naj bi si ga oskrbeli pri avstrijskih nacistih in tako preko novinarja Krainza in varaždinskega hotelirja Baumanna prišli v stik z avstrijskimi nacističnimi begunci. Obtoženi so bili predvsem tihotapljenja denarja – od julija do septembra 1934 naj bi samo Hilda Stiebler pretihotapila okoli 200.000 dinarjev – za organiziranje vohunske mreže. Iz uporabljenih virov je razvidno, da javnosti ni bilo čisto jasno, ali je šlo v resnici za "legitimistične vohune", ki so se zaradi interesov (denar) povezali z nacionalsocialisti, ali za "prave nacistične vohune". Glede na to, da je bila jugoslovanska država bolj občutljiva na habsburški problem, "kot na naciste, je šlo verjetno res za legitimiste", ki so izkoristili nekatere naciste. Več o tem glej: Kriegsarchiv, BKA, P/10 155/35, Abschrift, Bundespolizeidirektion, Staatspolizeiliches Bureau, Graz, 12. Juli 1935, "Verhaftung von Nationalsozialisten in Untersteiermark, angebliche Spionagezentrale in Marburg", in Politika, 7. april 1935.

7 Ibid., Foll. 78/79 in HHStA, NPA/792 (stara oznaka za NPA/715), Foll. 457. Dr. Leo Gozani je bil član osrednjega vodstva Švabsko-nemškega Kulturbunda v Sloveniji. Po vojni ga je 20. avgusta 1945 mariborsko vojaško sodišče kot narodnega izdajalca in vojnega zločinca obsodilo na smrt z obešenjem. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino, fond Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomočnikov za Slovenijo, fasc. 926, mapa II. Obsodbe narodnih izdajalcev, Seznam vojnih zločincev in izdajalcev.

in literat. Zadnjega je imel Orsini-Rosenberg za zelo pomembnega v verigi nacističnih propagatorjev, saj naj bi bil propagando izvajal na rednih koncertih in pevskih potovanjih v Maribor, Ptuj in Kočevje. Nemalokrat pa je potoval tudi v Bačko, kjer je vzdrževal stalne stike z nemško manjšino v Jugoslaviji in s centralo Švabsko-nemškega Kulturbunda v Novem Sadu. Prav celjsko organizacijo Kulturbunda je avstrijski generalni konzul označil za "duhovno centralo nacionalsocialističnega gibanja v Dravski banovini". Sicer pa je bil trdno prepričan, da so imeli nemški agenti za izvajanje nacistične propagande na voljo že oblikovano in močno organizacijo Švabsko-nemškega Kulturbunda, "ki je, kot je znano, popolnoma nacionalsocialistično usmerjena".[8] Kulturbund je bil, po Orsini-Rosenbergovem mnenju, deležen izdatne finančne pomoči predstavnikov rajhovsko-nemškega in jugoslovansko-nemškega kapitala iz prej omenjenih krajev: od celjskega veletrgovca z železom in železnino Daniela Rakuscha, šoštanjskega lastnika usnjarne Franza Woschnagga in celjskega tovarnarja, lastnika Stanz- und Emailwerke A. G., Augusta Westna. Močno podporo naj bi nacistična ideja imela tudi v glasilu nemške manjšine za Dravsko banovino "Deutsche Zeitung", katere glavni urednik Erich Petchauer naj bi veljal za organiziranega esajevca in notoričnega sovražnika Avstrije. Njegov časopis naj bi podobno kot "Deutsche Volksblatt" iz Novega Sada dobival obilno podporo celjskega industrialca Westna.

Ljubljanska podružnica Švabsko-nemškega Kulturbunda je bila po mnenju avstrijskega generalnega konzula Orsini-Rosenberga med manj aktivnimi. Tudi njen predsednik Hermann Brandt, ki je bil obenem tudi predstojnik evangeličanske cerkvene občine, ni često javno nastopal. Zato pa je bila toliko bolj agilna njihova mladinska skupina, ki so jo vodili zobozdravnik dr. August Schweiger, čigar žena je imela sorodnike v Gradcu, nekdanji regijski tobačni inšpektor Karl Schlehan in študent Koschitz, ki se je često zadrževal v Berlinu, je pisal avstrijski generalni konzul. Ta skupina je imela svoj sedež v Florijanski ulici 27 v Ljubljani, kjer so imeli klubsko sobo in knjižnico in kjer naj bi vsako sredo prirejali diskusijske večere o kulturnih pa tudi političnih temah. Na teh večerih naj bi sodelovala tudi nemški novinar Tenge, označen kot "levi nacist", in lektor za nemščino na ljubljanski univerzi Berend.[9]

Na nemškem jezikovnem otoku v Kočevju je po mnenju avstrijskega diplomata izredno močno pronacistično propagando vodil vodja tamkajšnjega Kulturbunda, odvetnik dr. Hans Arko. Propaganda naj bi bila tu naravnana tudi zoper slovensko katoliško prebivalstvo. Med drugim so v Kulturbundu sprejeli resolucijo, v kateri so se zavzeli za prepoved petja slovenskih pesmi v cerkvi. Posebno mesto v mreži nacističnih postojank na Slovenskem pa so zavzemale Jesenice, je bil prepričan Orsini-Rosenberg, in sicer zato, ker tu v tem času ni bilo nobene krajevne organizacije Švabsko-nemškega Kulturbunda, pronacistična propaganda pa je bila kljub temu opazno prisotna. Tu je pronacistično propagando vodil glavni delničar Kranjske industrijske družbe Jesenice-Fužine, August Westen, nacistično dejavnost pa naj bi bil podpiral tudi generalni direktor jeseniške železarne, rajhovski Nemec Noot, čeprav ni bil organiziran nacist.[10]

Informacijam, ki jih je avstrijski generalni konzul v Ljubljani dr. Orsini-Rosenberg sporočal svojemu zveznemu kanclerju dr. Engelbertu Dollfussu na Dunaj, ni mogoče odrekati verodostojnosti, saj jih dokazujejo tudi drugi dokumenti in znanstveni izsledki. Erwin Steinbäck je v razpravi, ki govori o pogovorih med nacisti in jugoslovanskimi predstavniki pred julijskim pučem 1934, mrežo nacističnih postojank v Sloveniji še razširil, saj v njej trdi, da so morali biti pogovori za naciste uspešni, ker so le-ti lahko v

8 Ibid., Foll. 79, in HHStA, NPA/792, Foll. 457.
9 AdR, NPA/715, Foll. 81.
10 Ibid., Foll. 82.

Trbovljah ustanovili svoje oporišče. To naj bi razvilo živahno "pripravljalno dejavnost" za julijski puč. Pomembno propagandno postojanko pa naj bi, po njegovih besedah, imeli nacisti tudi na Ravnah na Koroškem (takrat Guštajnu). Zato naj bi bilo po zlomu julijskega puča tudi vse pripravljeno za hiter prevzem nacističnih beguncev, meni Steinbäck.[11] Drugi viri pa, kot vsaj potencialna žarišča pronacistične propagande, v katerih delujejo nacistične celice (nationalsozialistische Zellen), omenjajo še Bled, Ptuj, Litijo, Slovenske Konjice "in drugod".[12]

Oceno v poročilu ljubljanskega avstrijskega konzula nekoliko omaje le analiza političnih usmeritev in dejavnosti nekaterih v tem in drugih poročilih omenjenih "Volksdeutscherjev" v Sloveniji, ki jo je opravila štajerska policija. Njen direktor je uradu zveznega kanclerja konec novembra 1934 potrdil nacionalsocialistično dejavnost in usmerjenost vodij "Volksdeutscherjev" v Celju, Augusta Westna, dr. Fritza Zangerja, pastorja Maya, trgovca Daniela Rakuscha in tovarnarja Franza Woschnagga iz Šoštanja.

O evangeličanskem pastorju Baronu iz Maribora pa je zapisal, "da je popolnoma nepolitično naravnan", o zobozdravniku dr. Augustu Schweigerju iz Ljubljane, "da tu ni poznan", o posestniku Glantschniggu, "da ga v Mariboru in okolici ni", o nacionalsocialistični dejavnosti na ljubljanski univerzi pa je zapisal: "Prav tako nismo mogli ugotoviti, ali med nemškimi slušatelji dejansko obstaja živahna propaganda za NSDAP."[13]

Tudi nekateri najvidnejši predstavniki "Nemcev" na Slovenskem so takoj po vojni ponujali drugačno sliko, toda tej očitno niso verjeli ne zavezniki in ne oblasti prizadetih držav.

Že omenjeni mariborski evangeličanski senior, sicer pokrajinski vodja Švabsko-nemške kulturne zveze v Sloveniji, Johann Baron, je npr. v *Geschichte, Wesen und Schicksal der deutschsprachigen Flüchtlinge aus Slowenien,* ekspozeju, ki ga je za štajersko deželno vlado napisal v Gradcu 18. 8. 1945, predstavil sebe in vso nemško narodnostno skupnost v Sloveniji kot žrtve nacizma. Pravzaprav je bila po njem vodena organizacija Švabsko-nemški Kulturbund rešitev za "Nemce" na Slovenskem, saj naj ne bi bila nacistično orientirana, temveč se je zavzemala za "krščansko, socialno in nacionalno politiko", ki pa ni bila politika "krščanskosocialne, socialdemokratske in nacionalsocialistične stranke". Po njegovem so se predstavniki nemške narodne manjšine odločno upirali "profetom iz rajha", ki da so uspeli prepričati le majhen del mladine. Obenem pa je zatrjeval, da se "nobena nemška narodnostna skupina v času nemškega zunanjepolitičnega triumfa, ni mogla frontalno postaviti zoper brezobzirne partijske ljudi. Kot "smešen" (lächerlich) je zavrnil očitek, češ da so bili "Nemci" na Slovenskem "peta kolona", organizacijo štajerskega Heimatbunda, v katero se je vključil tudi Kulturbund na Slovenskem, pa je označil za organizacijo politične prisile (politische Zwangsorganisation). S preganjanji Slovencev na Štajerskem in nacistično genocidno politiko naj bi člani nemške narodnostne skupine ne imeli niti najmanjše zveze, nacistične manifestacije v Apaški kotlini tik pred vojno pa naj bi bile le izjema in rezultat dela nekaterih pregretih glav. Do povsem drugačnih rezultatov pa je pri svojem delu prišla Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njegovih pomagačev za Slovenijo, ki je ugotovila, da so bili med tistimi, ki so imeli glavno vlogo pri germanizaciji in fašizaciji t. i. vindišarjev oz. "domu zvestih Štajercev", kot so med vojno nacisti imenovali Slovence, sko-

---

11 Erwin Steinbäck, Die Verhandlungen zwischen den Nationalsozialisten und jugoslawischen Stellen vor den Juliputsch 1934, v: Oesterreich in Geschichte und Literatur, 12. Jg., Dezember 1968, Folge 10, 536.

12 AdR, BKA, 22/gen, Res. Nr. 97, 23. 11. 1934, in HHStA, NPA/792, Foll. 457.

13 Ibid., Foll. 83. AdR, BKA 22/gen, N. S. Flüchtling. Lager in Jugoslawien, G. Z. 234. 263, Der Sicherheitsdirektor für das Bundesland Steiermark an das Bundeskanzleramt (Generaldirektion für die öffentliche Sicherheit)- St. B. in Wien, 24. 11. 1934, Zl. Na. 4195/2.

raj vsi nekdanji funkcionarji Švabsko-nemške kulturne zveze. Res pa med njimi ni bilo Johanna Barona, čeprav je okupacijo pozdravil kot "osvoboditev izpod srbskega jarma".

Od anšlusa (1938) do napada na Jugoslavijo

Po priključitvi Avstrije k nemškemu rajhu je nacifikacija nemške manjšine v Sloveniji še hitreje napredovala. Kot je poročal poslanik von Heeren, je ustanovitev velike Nemčije med nemško manjšino v Sloveniji, "kjer so kljukasti križ na Karavankah mnogokrat povsem resno pojmovali kot prvo stopnjo do lastne osvoboditve", vzbudila "naravnost fantastične upe v naglo spremembo lastne usode".[14] Tudi britanska diplomatska poročila o razpoloženju nemške manjšine v Jugoslaviji so navajala, da je nemška manjšina v Sloveniji po anšlusu zasvojena "z nacistično doktrino" in da večina njenih članov upa, da "bodo že kmalu združeni z rajhom".[15] Nov politični položaj pa so zaznali tudi na Slovenskem. Dragotin Lončar je po avstrijski priključitvi k rajhu zapisal: "Slovenija kot soseda je sedaj na široko izpostavljena nacionalsocialistični agitaciji, ne da bi se mogla upirati."[16]

Na dan Hitlerjevega plebiscita za veliko Nemčijo 10. aprila 1938 so Nemci v okolici Maribora na številnih hišah izobesili zastave s kljukastimi križi in javno vzklikali: "Horuck bis Steinbruck; Halte fest bis Triest".[17] V počastitev Hitlerjevega rojstnega dne 20. aprila 1938 sta Ernest Wersel in Hilde Hutter, hčerka znanega nemškega tekstilnega tovarnarja iz Maribora, na zvoniku ptujske cerkve izobesila veliko nemško zastavo s kljukastim križem. Po mestu so na ta dan odmevale petarde, ob štirih zjutraj pa so zazvonili zvonovi.[18] Po različnih krajih na Štajerskem (zlasti v Apaški ravnini) so se redno pojavljale nacistične zastave, na slovenski šoli v Lokavcu pa so nacisti celo izpisali gesla: "Hitler ist unser Führer! Heil! Sieg. Die Windischen am Strick! Heil Hitler!"[19]

V imenu Arbeitsstelle für Untersteiermark ter Deutschen Schulverein Südmark je 31. 3. 1938 dr. Manfred Straka poslal Hitlerju spomenico, v kateri ga je prosil, naj se Nemčija zavzame za narodne pravice Nemcev na slovenskem Štajerskem, ozemlju, ki je bilo krivično odcepljeno z mirovnim diktatom.[20] Vendar je to bil čas, ko je bila glavna pozornost Nemčije usmerjena k Sudetom in spomenica ni prinesla uspeha.

Maja 1938 so v Gradcu ustanovili Süddeutsches Institut pod vodstvom dotedanjega sodelavca VDA dr. Helmutha Carstanjena, ki naj bi znanstveno preučeval probleme nemštva v Jugovzhodni Evropi in tako pomagal raznim organizacijam, zadolženim za delo s volksdeutscherji. Inštitut je med slovenskimi Nemci razpredel celo obveščevalno mrežo zaupnikov in odigral eno glavnih vlog v pripravah na okupacijo Slovenije in nacistično politiko v času okupacije.[21]

Nemčija se je vse bolj direktno vmešavala v notranjo politiko jugoslovanske države. Nemški poslanik von Heeren je novembra 1938 obiskal notranjega ministra dr. Antona Korošca in od njega zahteval, da preneha s pritiskom na nemško manjšino, hkrati pa mu je zagrozil, češ da je Nemčija sposobna, da "svojim rojakom onstran rajhovskih meja

---

14 Dušan Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji, Ljubljana 1966, 140 (dalje: Biber, Nacizem ...).

15 Dušan Biber, Britanska diplomatska poročila o nemški manjšini v Jugoslaviji v letih 1933–1945, v: Prispevki za novejšo zgodovino, 35–1995, 99.

16 Biber, Nacizem ..., 141.

17 Ibid., 142.

18 Ibid. Oblasti so takoj aretirale 13 nemških študentov in meščanov ter uvedle preiskavo. V začetku novembra 1938 je bil Ernst Wersel obsojen na 3 mesece zapora, ostali obtoženci pa na denarne in pogojne zaporne kazni.

19 Ibid., 143.

20 Ibid., 149.

21 Ibid., 150.

nudi sleherno potrebno zaščito". Na von Heerenov namig pa je 21. 12. 1938 Stojadinović Korošca odstranil iz vlade in resor notranjega ministra zaupal Milanu Ačimoviću. Le-ta je takoj začel z novo politiko do nemške narodne manjšine.[22]

Slovenski Nemci so vztrajno širili govorice, da bodo nemške čete kmalu vkorakale v Slovenijo. Te alarmantne govorice so dosegle vrhunec v drugi polovici marca 1939, potem ko je nacistična Nemčija razkosala ostanke Češkoslovaške in proglasila protektorat nad Češko in Moravsko. V Apaški ravnini so tamkajšnji Nemci konec marca organizirali obsežne demonstracije, ki so privedle tudi do spopadov z oblastmi. 27. 3. 1939 je množica pred orožniško postajo vzklikala Hitlerju in zahtevala: "Wir wollen heim ins Reich!", v naslednjih dneh pa so nemiri zajeli tudi nekatere druge kraje ob severni meji.[23] Zato je zunanji minister Cincar-Marković za pomoč prosil nemškega poslanika von Heerna, ki je od marca 1939 ustanovljenega nemškega konzulata v Mariboru zahteval, naj z vsemi sredstvi prispeva, da bodo demonstracije prenehale.[24] Ko pa so po koncu demonstracij jugoslovanske oblasti priprle okoli 200 Nemcev in z njihovimi voditelji v priporu tudi fizično obračunale (skupno je bilo izrečenih 31 zapornih in denarnih kazni), je von Heeren 19. aprila 1939 ostro protestiral pri zunanjem ministru Cincar-Markoviću, 13. maja 1939 pa še pri ministrskem predsedniku Cvetkoviću, kateremu je izročil deset strani dolg memorandum, v katerem je navajal primere zatiranja Nemcev v Sloveniji.[25]

19. aprila 1939, na predvečer Hitlerjevega rojstnega dne, so na Štajerskem in Kočevskem slovenski Nemci prižigali kresove in spuščali v zrak rakete ter prepevali Deutschland über alles.[26] Hitlerju so nekateri za rojstni dan skupaj s čestitkami poslali tudi prošnje, naj Nemčija čimprej zasede Slovenijo. Kočevar Martin Sturm je tako 13. aprila 1939 Hitlerju iz Gradca poslal naslednji telegram: "Mi Nemci Kočevske in južne Štajerske zaupamo Vam, naš firer, da nas boste priključili rajhu in mi bomo v slehernem trenutku izpolnili našo dolžnost."[27]

Po izbruhu druge svetovne vojne je vlada 5. 9. 1939 iz zaporov izpustila vse Nemce, jugoslovanske državljane, ki so bili iz političnih razlogov priprti v Dunavski in Dravski banovini. (Amnestija je zajela 2.300 nemških državljanov.)[28] Oktobra 1939 pa je banska uprava Dravske banovine končno odobrila pravila in dovolila obnovo Kulturbunda v Sloveniji.[29] (Vendar šele potem, ko so nemške oblasti odobrile pravila Slovenske prosvetne zveze na Koroškem.) Hkrati so oktobra 1939 voditelji kočevarskih Nemcev v spomenici, poslani banski upravi Dravske banovine in vladi v Beogradu, zahtevali, naj država prizna nemški narodni skupini status javnopravne korporacije z lastnim statutom, kar je zahtevala tudi prva točka programa Volksdeutsche Einheitsfront od 10. aprila 1938. Zahtevali so tudi odstranitev slovenskih učiteljev iz kočevskih šol, vrnitev vseh premeščenih nemških učiteljev, lastni nemški šolski inšpektorat, ukinitev imenske analize pri šolskem vpisu, svoboden razvoj Kulturbunda, pisanje nemških imen po nemškem pravopisu, svobodno uporabo nemškega jezika pri občevanju z oblastmi vseh stopenj, ukinitev uredbe o omejitvi prometa z nepremičninami, novo upravno razdelitev

---

22 Ibid., 153–154.

23 Prim. Ibid., 154–155.

24 Ibid., 156.

25 Ibid., 156–157.

26 Ibid., 158.

27 Ibid., 158.

28 Ibid., 212.

29 Krajevne organizacije Kulturbunda so se hitro širile. Marca 1941 je v okrožju (Gau) Kulturbunda za Slovenijo delovalo že 52 krajevnih skupin. Januarja 1941 je Kulturbund štel že 11.577 članov. Prim. Biber, Nacizem ..., 219.

na Kočevskem ter ukinitev cenzure lista Gottscheer Zeitung.[30]

Nacistično usmerjeni del nemške manjšine v Sloveniji je vedno glasneje širil nacistično propagando in slavil vojaške uspehe Hitlerjevih čet, ob dramatiziranju položaja nemške manjšine v Sloveniji pa vedno bolj odkrito zahteval priključitev dela slovenskega ozemlja k nemškemu rajhu.[31] Nemški državljan dr. Karl Petrischek, po rodu Celjan in tedaj odvetnik v Wolfsbergu, je na silvestrovanju nemškega moškega pevskega društva v Celju leta 1939 napovedal skorajšnjo "osvoboditev", na začetku leta 1940 pa v imenu spodnještajerskih Nemcev Hitlerju poslal spomenico s prošnjo, naj čimprej "osvobodi" južno Štajersko in južno Koroško.[32] Nacistična propaganda za priključitev slovenske Štajerske k rajhu je dosegla svoj višek po kapitulaciji Francije, nacistično usmerjeni del nemške manjšine pa se je že začel pripravljati na sprejem nemške vojske.

Po anšlusu in zlasti po nemški okupaciji Češke marca 1939 se je del nacistično usmerjenih pripadnikov nemške manjšine v Sloveniji tudi aktivno vključil v obveščevalno delo za Sicherheitsdienst (SD) in vojaško obveščevalno službo Abwehr. Pomembno oporišče nemške obveščevalne službe je bila skupna obmejna železniška postaja v Mariboru (tu so od leta 1936 prevzemali vlake avstrijski oz. od leta 1938 nemški železničarji), od koder so vsak dan romala obveščevalna poročila nemških agentov v Nemčijo.[33] Poleti 1940 je jugoslovanska vojaška obveščevalna služba v Mariboru odkrila nemško obveščevalno mrežo, ki je z radijsko zvezo vzdrževala stike z Gradcem.[34] Še pomembnejša pa je bila obveščevalna mreža celjskega trgovca Wernerja Stigerja (po njegovem pobegu v Gradec v začetku maja 1940 je mrežo vodil tovarnar Maks Adolf Westen), ki jo je funkcionar Gestapa v Celovcu Weber označil za najboljšo v celi Jugoslaviji.[35]

Čeprav so se mnogi nacistično usmerjeni pripadniki nemške manjšine v Sloveniji v letih pred okupacijo ukvarjali z obveščevalno dejavnostjo za Nemčijo in sistematično (po okrajih) zbirali podatke o Slovencih (ob okupaciji so člani Sicherheitspolizei in Sicherheitsdienst s seboj prinesli že tiskane sezname nad 3.500 jugoslovanskih državljanov, predvsem iz Slovenije, ki jih je bilo treba takoj aretirati),[36] pa bi bilo napak trditi, da so bili bolj ali manj vsi Nemci v Sloveniji (ali vsaj člani Kulturbunda) pripadniki pete kolone.

Od napada na Jugoslavijo do propada nacizma 1941–1945

Slovenci so 7. aprila 1941 v drugo svetovno vojno vstopili kot napaden in okupiran narod, Avstrijci pa kot napadalec in okupator ter kot sestavni del nacistične Nemčije, h kateri so bili, kot prva žrtev nacizma, priključeni po anšlusu 13. 3. 1938. Prepričanje o kolektivni nemški krivdi za preganjanje Slovencev se med drugo svetovno vojno na Slovenskem ni oblikovalo samo v komunističnem taboru oz. taboru Osvobodilne fronte, temveč tudi v njej nasprotnem političnem taboru ter v vodstvu jugoslovanskega odporniškega gibanja. Med vojno je tako nemška narodnostna skupnost v Sloveniji pri obeh taborih še utrdila vlogo narodnega sovražnika, ki jo je, zaradi historičnih razlogov, prinesla že v prvo jugoslovansko državo. Že med vojno sta se zato politična tabora na Slovenskem jasno zavzela za povojni obračun tudi z domačimi "Nemci", vendar ne zato,

30 Biber Nacizem ..., 221.
31 Ibid., 216.
32 Ibid., 215.
33 Ibid., 231.
34 Ibid., 249.
35 Prim. Ibid., 247–248.
36 Ibid., 249–250.

ker so bili Nemci, temveč zato, ker so bili prepričani, da morajo plačati za storjene nacistične zločine, pač v skladu z dotedanjo zavezniško politiko do nacističnega rajha.

O vlogi slovenskih Nemcev v nacističnem okupacijskem aparatu

Največ Nemcev se je aprila 1941 znašlo na nemškem zasedbenem območju. Ti so živeli po mestih in trgih, na podeželju pa sta bili največji skupini na Apaškem polju in v severozahodnem delu Prekmurja. Organizirani v Švabsko-nemški kulturni zvezi (Schwäbisch-deutscher Kulturbund) so s svojim vodjem Hansom Baronom skoraj vsi pozdravili okupacijo in jo razglašali za "osvoboditev izpod srbskega jarma".[37] Zlasti ugodno so se počutili Nemci, ki so živeli po mestih in trgih, in ki so bili socialno najboljše stoječi, saj so po odstranitvi nekdanjega jugoslovanskega političnega upravnega in gospodarskega aparata ter nasilnem izgonu politično eksponiranih in narodno zelo zavednih Slovencev v Srbijo in t. i. NDH zasedli položaje v političnem, upravnem in gospodarskem aparatu. V štabih šefov civilne uprave jih do formalnopravne priključitve načelno niso zaposlili, ker so oba štaba imeli za začasna; edina izjema je bil poverjenik za lovstvo Edmund Kupnik v Mariboru. Zaposlili so jih predvsem na okrajni (nato okrožni) in občinski ravni in v omenjenih raznarodovalnih organizacijah oz. društvih, v upravnem in gospodarskem aparatu. Natančnejše raziskave bodo najbrž pokazale, da je bil delež spodnještajerskih Nemcev pri tem močnejši kot na Gorenjskem in v Mežiški dolini. Tam namreč v okupatorjevem zasedbenem aparatu ne najdemo imen kakšnih vidnejših Nemcev. Pri tem je namreč treba upoštevati socialno sestavo nemštva po slovenskih mestih in trgih, ki ni bila uradniška, temveč predvsem gospodarska, zato so imeli najbrž precejšen delež pri upravljanju zaplenjenih slovenskih industrijskih in obrtnih ter poljedelskih in vinogradniških posestev. Po nekem viru naj bi bili Nemci v Spodnji Štajerski, t. i. domači Nemci pri funkcijah udeleženi z 80 odstotki.[38]

Brez globljih raziskav so po vojni lahko po okupatorjevih virih ugotovili, da so zlasti vodstvo Štajerske domovinske zveze, ki naj bi imela glavno vlogo pri germanizaciji in fašizaciji t. i. Vindišarjev oz. "domu zvestih Štajercev", kot so začeli nacisti imenovati Slovence, sestavljale tri skupine vodilnih Nemcev. Prvi dve skupini so sestavljali sodelavci dveh nacističnih ustanov iz Gradca, in to Inštituta za jugovzhodno nemštvo, ki ga je vodil dr. Helmut Carstanjen, po aprilu 1941 nacionalno-politični referent pri šefu civilne uprave in vodstvu Štajerske domovinske zveze, ter pokrajinski obmejni urad NSDAP iz Gradca, ki ga je vodil Anton Dorfmeister, pod okupacijo okrožni vodja Štajerske domovinske zveze v Celju. Tretjo pa skoraj vsi nekdanji funkcionarji Švabsko-nemške kulturne zveze brez njenega dotedanjega vodje Hansa Barona.[39]

Po vključitvi Švabsko-nemške kulturne zveze v Štajersko domovinsko zvezo in Koroško ljudsko zvezo lahko v nemškem zasedbenem aparatu na političnem, upravnem, gospodarskem in kulturnem področju ugotavljamo le dejavnost posameznikov. To pa zahteva podrobno preučevanje po manjših upravnih enotah; nekaj takšnih raziskav sedaj že opravljajo, npr. v Celju, na Ptuju in morda še kje.

Razmeroma precej Nemcev je dobilo določene funkcije v polvojaški formaciji vermanšafta, ki je bil nekakšna inačica Sturmabteilungen (SA) v Nemčiji in Avstriji.[40]

---

37 Marburger Zeitung 9. 4. 1941; Ferenc, Quellen zur nationalsozialistichen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941–1945, Maribor 1980 (dalje: Ferenc, Quellen), dok. 10 in 12.

38 Marjan Žnidarič, Okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941–1945, doktorska disertacija, tipkopis, Maribor 1996 (dalje: Žnidarič, Maribor), 33–43 in 77–82.

39 Prav tam.

40 Ferenc, Quellen, dok. 94; Tone Ferenc, Wehrmannschaft v boju proti narodnoosvobodilni vojski na Šta-

Medtem ko so častniške funkcije v vermanšaftu zasedli častniki SA iz Zgornje Štajerske in Koroške, so podčastniške funkcije dobili večinoma t. i. domači Nemci. S temi Nemci so npr. v Spodnji Štajerski že kmalu začeli graditi nacistično "elitno" formacijo Schutzstaffeln (SS). Predlog za njeno ustanovitev je 23. maja 1941 dal esesovski podpolkovnik Alfred Fleischmann, pokrajinski inšpektor NSDAP pri šefu civilne uprave za Spodnjo Štajersko. V vermanšaftu naj bi ustanovili 12 "posebnih šturmov" (Sondersturme), v katere bi od t. i. Vindišarjev sprejeli le tiste, ki "rasno ustrezajo pogojem zaščitnih oddelkov", obvezno pa bi morali biti v njih pripadniki SS, ki delajo v Spodnji Štajerski. Himmler je predlog sprejel in res so ustanovili t. i. SS-Sonderstandarte "Untersteiermark" s 15 šturmi v mestih, v katere so vključili okoli 1.600 moških, večinoma Nemcev.[41] Vendar se je njihovo število z odhodom v vojsko manjšalo in leta 1944 je bila večina od 12 šturmov le še na naselitvenem pasu ob Savi in Sotli (7), kar pomeni, da so jih sestavljali predvsem kočevski Nemci. Iz njihovega moštva so 1943. leta izoblikovali dve SS-alarmni četi in jih zaposlili v boju proti partizanom. 2. SS-alarmna četa je 18. maja 1944 po izgubi svojega poveljnika do tal požgala vasico Orehovico pi Izlakah in postrelila 15 njenih prebivalcev, tudi otrok, in njihova trupla pometala v ogenj.[42]

Viri pričajo, da so nacistični raznarodovalci vsaj del tistih Nemcev, ki so živeli na nemškem zasedbenem območju, spomladi in poleti 1941 pritegnili k množičnemu izganjanju Slovencev. Določili so jih v razne komisije, npr. za označevanje vedenja priseljencev po letu 1914, za določanje, kdo lahko ostane in koga je treba izgnati. Ponekod so morali predlog za izgon Slovenca podpisati trije t. i. domači Nemci. Bili so tudi v sprejemnih komisijah za navedeni raznarodovalni organizaciji oz. društvi in so kot poznavalci kraja imeli glavno besedo pri političnem ocenjevanju ljudi.[43] Nacisti so namreč skoraj vse prebivalstvo zasedenih slovenskih pokrajin podvrgli rasnemu in političnemu pregledu in ocenjevanju in od obeh ocen naj bi bila odvisna usoda družin in posameznikov.[44]

Ostra in nasilna okupacijska politika nemških nacistov, ki ji je kmalu sledil slovenski upor v okviru Osvobodilne fronte slovenskega naroda, sta povzročila tudi pri delu t. i. domačih Nemcev oseko v njihovem ponekod celo evforičnem navdušenju nad nemško okupacijo. Medtem ko so bili nekateri najradikalnejši Nemci razočarani, ker so dobili manj, kot so pričakovali, in ker je za njih germanizacija tekla prepočasi, pa zmernejšim niso šli v račun ukrepi, ki so pripeljali v "revolucijo", ki je med Slovenci ne bi mogel nihče zanetiti. Ne bi namreč mogli reči, da so vsi tisti Nemci, ki so nacistično okupacijo pozdravili kot "osvoboditev izpod srbskega jarma", soglašali tudi z nacistično okupacijsko politiko. Tako kot mnogi Slovenci je tudi del Nemcev pričakoval takšne nacionalnopolitične razmere, kot so bile v poslednjem obdobju avstroogrske monarhije in ne tako vroče germanizacije z etnocidom, kot jo je izvajal nemški okupator. Zato so

---

jerskem, v: Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS, 2–1958, 81–156.

41 Bundesarchiv Koblenz (dalje: BAK), Abteilungen Reich und DDR Berlin (dalje: Abt. B), NS–19, Persönlicher Stab des Reichsführers SS, št. 3383, Aufstellung der Sonderstandarte SS in der Untersteiermark 1941.

42 Tone Ferenc, Komandant z železno roko. (Pokol na Orehovici pri Izlakah), v: Borec, 29–1977, št. 3, 143–160; isti, Satan, njegovo delo in smrt, Ljubljana 1979, 193–222.

43 Tone Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945, Maribor 1968 (dalje: Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika), 188–190 in 205–206; Ferenc, Quellen, dok. 26 in 31.

44 Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, 731–813; Ferenc, Quellen dok. 107, 109, 110, 148, 190, 198, 208, 211, 212, 235, 241, 249, 296; Tone Ferenc, Politične in državljanske kategorije prebivalstva na Spodnjem Štajerskem pod nemško okupacijo, v: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1–1960, št. 2, 69–124 (dalje: Ferenc, Politične in državljanske kategorije); Tone Ferenc, Viri o rasnih pregledih Slovencev pod okupacijo (dalje: Ferenc, Viri o rasnih pregledih), v: Prispevki za novejšo zgodovino, 34–1994, št. 2, 231–244; Stefan Karner, Die Steiermark im Dritten Reich. Aspekte ihrer politischen, wirtschaftlich-sozialen und kulturellen Entwicklung. Graz-Wien 1986, poglavje Machen Sie mir dieses Land wieder deutsch!, 131–139.

tudi nekateri spodnještajerski Nemci posredovali za izpust Slovencev, predvidenih za izgon.[45] Med Nemci, ki so bili v okupacijskem aparatu, pa se je za Slovence najbolj pogumno zavzel dr. Oskar von Kaltenegger iz štaba šefa civilne uprave za zasedena območja Koroške in Kranjske na Bledu, ki je proti množičnemu izgonu Slovencev nastopil celo z obsežno spomenico in zato moral kmalu zapustiti svojo civilno zaposlitev ter oditi v vojsko.[46]

Ob vključitvi Švabsko-nemške kulturne zveze v Štajersko domovinsko zvezo so nacisti predvidevali, da bo namestnik njenega zveznega vodje Franza Steindla postal dotedanji vodja SDKB za Dravsko banovino Hans Baron, kar pa se ni zgodilo.[47] Ta je skupaj z mariborskim tovarnarjem Franzem Tscheligijem 1. maja 1942 poslal glavni pisarni NSDAP v Münchnu pismo s pritožbami nad ravnanjem nacistične nemške uprave na Spodnjem Štajerskem. To se je seveda zgodilo takrat, ko so se z nemirnimi razmerami, t. j. s partizanskim bojem, že poznale posledice trde okupacijske politike. V pismu sta povedala tudi to, da se je posrečilo nemški civilni upravi povzročiti revolucijo, kar se ni posrečilo nikomur v nekdanji Jugoslaviji.[48]

Partizanske usmrtitve najbolj gorečih in seveda dosegljivih funkcionarjev okupatorjevega aparata na podeželju[49] in partizanski vpadi na območje nemške kolonizacije (Posavje, Obsotelje, Gorje pri Bledu) so vzbujali občutek ogroženosti.[50] Nezmožnost nemških oboroženih sil, da bi tudi z najkrutejšim nasiljem (ubijanjem talcev, požiganjem vasi in ustrelitvami njihovih moških prebivalcev, izganjanjem sorodnikov partizanov in usmrčenih talcev itd.) in operacijami, za katere so uporabljali tudi vermanšaft, v slovenskih pokrajinah strle slovenski odpor ter od začetka 1943. leta dalje tudi njihovi neuspehi na velikih frontah t. i. domačim Nemcem niso mogli vlivati poguma za stoodstotno angažiranje v totalni vojni, ki so jo razglašali nacisti.

Tisti, ki so dobro poznali vlogo in delovanje spodnještajerskih Nemcev pod nacistično okupacijo, so ugotavljali, da je njihova gorečnost pri izvajanju okupatorjevih ukrepov proti Slovencem začela upadati po nemškem porazu pri Stalingradu. Zato okupatorjevi viri zlasti od druge polovice leta 1943 pričajo o vedno večji mlačnosti in "utrujenosti" domačih Nemcev in celo o njihovem prizadevanju, da bi govorili slovensko tam, kjer prej to nikakor niso.[51] Zlasti premožnejši Nemci so začeli treznejše gledati na razmere in se umikati od vsakega političnega dela. Z dotedanjim gorečim političnim delom razglašeni posamezniki so se postopoma prijavljali v nemško vojsko

---

45 Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, 190.

46 Ferenc, Quellen, dok. 101.

47 Ferenc, Quellen, dok. 13, op. 15.

48 Ferenc, Quellen, dok. 218.

49 Sezname padlih ali usmrčenih Nemcev in Slovencev v okupatorjevi službi je sproti objavljal Befehlsblatt der Bundesführung des Steirischen Heimatbundes. Podatki so tudi v precej nezanesljivi knjigi Totengedenkbuch der Deutsch-Untersteirer, ki jo je leta 1970 v Gradcu izdala Landsmannschaft der Deutsch-Untersteirer in navaja tudi osebe, ki so bile usmrčene po vojni. Glej Tone Ferenc, Knjiga, ki nas je zelo vznemirila (Totengedenkbuch der Deutsch-Untersteirer), v: Naši razgledi št. 20, 12. 3. 1971; Večer 12., 13., 16. in 17. 3. 1971.

50 Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, 672–677 in 697–701; Ferenc, Quellen, dok. 298, 321 in 322.

51 Arhiv Republike Slovenije, II. dislocirana enota (dalje: ARS–II), nemški arhiv, orožništvo in policija, poročilo komandanta varnostne policije in varnostne službe v Spodnji Štajerski 1. 11. 1943, prevod v Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI – Borbe v Sloveniji, 8. knjiga, dok. 177: "Ljudje, ki so si prej vidno prizadevali, da bi govorili nemško doma in v javnem življenju, delajo zdaj nasprotno. Še celo tisti, ki so se izdajali za volksdojčerje, se poslužujejo zdaj nemškega jezika le kadar je to nujno potrebno in le kadar to zahteva njihova navidezna pripadnost k tako imenovanim volksdojčerjem."

ali oborožene oddelke SS in tako zapuščali torišče svojega dotedanjega dela. Proti nekaterim pojavom malodušja pri izvajanju raznarodovalnih nalog je šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko nastopil že poleti1942.[52] Nekateri so začeli Slovencem celo priznavati upravičenost do odpora. Leta 1944 so že primeri odhoda nemških ljudi – tako domačih Nemcev (npr. Woschnaggove družine iz Šoštanja) kot Nemcev iz okupatorjevega aparata (dr. Fritz Matzner) – v slovenske partizane.[53] Vendar je to bil le majhen del med desettisoči Nemcev v omenjenih pokrajinah. Po statistiki komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo naj bi bilo med Nemci v Spodnji Štajerski le 278 odkritih nasprotnikov nacizma, 507 nevtralnih in le borih 32 udeležencev partizanskega ali narodnoosvobodilnega odpora.[54]

Razvoj Nemcev na jezikovnem otoku na Kočevskem je bil povsem drugačen. Takoj na začetku vojne v Jugoslaviji so se namreč na podlagi meddržavnega sporazuma med Nemčijo in Italijo skoraj do zadnjega preselili iz svojega naselitvenega območja, ki je bilo pod italijansko okupacijo, v rajh, t. j. na drugo stran reke Save in v Obsotelje. V meddržavnih pogajanjih med Nemčijo in Italijo o času in načinu preselitve so se pogajalci zgledovali po meddržavni pogodbi o preselitvi Nemcev iz Južne Tirolske, sklenjeni 23. junija 1939. Vendar ni šlo vse gladko in so pogodbo v Rimu podpisali šele 31. avgusta 1941. V njej so določili poslednji rok za opcijo 30. september in za preselitev 30. november 1941. V pogodbo o preselitvi so poleg kočevskih Nemcev iz Ljubljanske pokrajine vključili tudi tiste Nemce, ki so živeli v Reški pokrajini, t. j. iz občine Draga, ki je sodila h Kočevski. Nemškemu pooblaščencu za preselitev v Ljubljani dr. Heinrichu Wollertu in visokemu komisarju za Ljubljansko pokrajino Emiliu Grazioliju **se je za preselitev prijavilo 12.147 kočevskih Nemcev.** Nekaj deset optantov je pozneje opcijo preklicalo. Le iz obrobnega dela kočevskega nemškega jezikovnega otoka, kjer je bilo tudi največ narodnostno mešanih zakonov, je sklenilo ostati na Kočevskem nekaj več Nemcev.[55]

Vodstvo kočevskih Nemcev se je dogovorilo, da se bodo njegovi rojaki preselili še jeseni 1941, ko bodo pospravili pridelek, ki ga bodo lahko vzeli s seboj, kot tudi tretjino živine, najmanj pa eno živinče. Vendar se je ne po njegovi krivdi preselitev zavlekla. Nemirne razmere v jugoslovanskih pokrajinah, zlasti v Srbiji, južni Hrvaški, Bosni in Sloveniji so onemogočile nadaljnje izganjanje Slovencev in Srbov; zato je moral Himmler za slovenske izgnance iz Posavja in Obsotelja poiskati nova območja za njihov izgon. Šele v prvi polovici oktobra 1941 je ukazal, naj jih začasno nastanijo v preselitvenih taboriščih Volksdeutsche Mittelstelle v devetih nemških pokrajinah. Predvidel je namreč njihovo kasnejšo naselitev v Vzhodni Evropi.[56] Zato so morale tudi italijanske oblasti pristati na podaljšanje roka za preselitev do 20. januarja 1942. Preselitev kočevskih Nemcev so opravili v zelo neugodnem letnem času, t. j od 14. novembra 1941 do 22.

---

52 Ferenc, Quellen, dok. 245 in 246.

53 Arhiv ministrstva za notranje zadeve Slovenije (dalje: AMNZ), Gradivo nemškega okupatorja o Woschnaggovi družini; Milan Ževart, Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini. Ljubljana 1977, 517–520. Iz Šoštanja je jeseni 1944 odšel v partizane dr. Wilhelm Hess, predstojnik tamkajšnjega sodišča.

54 ARS, KUZOP; fasc. 5, m. 60, poročilo o Nemcih na Sp. Štajerskem 1945 s prilogama. Število nemštva na Slovenskem Štajerskem in Prekmurju pred drugo svetovno vojno in Udejstvovanje nemške manjšine v severovzhodni Sloveniji za okupacije 1941–1945.

55 ARS–II., fond nemškega pooblaščenca za preselitev (Deutsche Umsiedlungsbevollmächtigte), Ljubljana, fasc. 1314, poročilo dr. Heinricha Wollerta štabnemu uradu državnega komisarja za utrjevanje nemštva v Berlinu 11. in 18. 12. 1941.

56 National Archives Washington (dalje: NAW), mikrofilm Microcopy T–81, navitek 274, Himmlerjeva naredba št. 53–I o izgonu slovenskega prebivalstva iz Posavja in Obsotelja 18. 10. 1941; Ferenc, Quellen, dok. 157; VAUSt. I–1941, št. 48, 25. 10. 1941, Bekanntmachung über staatspolitische Massnahmen vom 20. 10. 1941.

januarja 1942, in v zelo neugodnih vremenskih razmerah (zgodaj zapadel in visok sneg, mraz, slabe prometne zveze itd.). Odpeljali so se s 135 vlaki.[57] Tudi med njimi jih je nekaj našlo pot v partizane.

Podobno kot nekateri drugi Nemci v Sloveniji so bili tudi prekmurski Nemci sredi aprila 1941, ko se je nemška vojska umaknila iz Prekmurja, razočarani nad "tujo okupacijo". Pričakovali so namreč, da bo severni del Prekmurja priključen k Štajerski, saj so nacisti to v svojih člankih, razpravah in spomenicah tudi zahtevali. Pripravili so tudi organe civilne uprave za okraja Murska Sobota in Dolnja Lendava ter tudi že vse za ustanovitev Štajerske domovinske zveze (celo žige). Zato so tudi prekmurski Nemci svoje želje in zahteve po nemški okupaciji Prekmurja izražali na zelo demonstrativen način (demonstracije v Murski Soboti, zbiranje podpisov, spomenice), pri čemer se je zelo zaposlilo tamkajšnje okrožno vodstvo Švabsko-nemške kulturne zveze.[58]

Ker je bilo omenjeno območje z nemško manjšino ob potoku Kučnica po prvi svetovni vojni odtrgano od Avstrije in ne od Madžarske, ga je Hitler sklenil vrniti Štajerski. Oboroženi oddelki nemške civilne uprave (orožništvo, policija in tudi SA) iz Zgornje Štajerske so na Hitlerjev rojstni dan to območje zasedli, šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko ga je junija 1941 kot nemško zasedbeno območje podredil upravnim organom sosednjih zgornještajerskih okrožij.[59] Kakšen je bil položaj tistih Nemcev, ki so še ostali pod madžarsko okupacijo, ne vemo, ker nimamo na voljo ustreznih virov.

Odlok(a) predsedstva AVNOJ-a, Beneševi dekreti in Potsdamski sporazum

Zaradi genocidne nacistične okupacijske politike ni prav nič nenavadno, da je najvišji jugoslovanski medvojni organ, predsedstvo AVNOJ-a, 21. 11. 1944 v Beogradu sprejel odlok(a), na katerem sta bili zgrajeni povojna politika in zakonodaja do "Nemcev" v Jugoslaviji.

Predpis se imenuje Odlok o prehodu sovražnega imetja v državno svojino, o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o zasegi imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile in ima 12 členov. Za usodo "Nemcev" je najpomembnejši njegov 1. člen s tremi točkami, ki se glasi:

"Z dnevom, ko stopi ta odlok v veljavo, preide v državno svojino:

1. vse imetje nemškega rajha in njegovih državljanov, ki se nahaja na ozemlju Jugoslavije;
2. vse imetje oseb nemške narodnosti z izjemo onih Nemcev, ki so se borili v vrstah narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije, ali ki so državljani nevtralnih držav in se med okupacijo niso vedli sovražno;
3. vse imetje vojnih zločincev in njih pomagačev ne oziraje se na njihovo državljanstvo in ne oziraje se na državljanstvo, imetje vsake osebe, ki je bila s sodbo državljanskih ali vojaških sodišč obsojena na izgubo imetja v korist države.

Odredbe tega odloka veljajo v tem primeru za imetje jugoslovanskih državljanov ne oziraje se na to, ali se nahajajo doma ali v zamejstvu."

Odlok sodi med najpomembnejše predpise, ki zadevajo vprašanja (vračanja) imovine "Nemcev" na Slovenskem.

---

57 NAW, T–81, navitek 306; ARS–II, DUB, f. 693, pregled odvoza kočevskih Nemcev s Kočevskega; poziv dr. Heinricha Wollerta: Gottscheer Deutsche! v Gottscher Zeitung 38–1941, št. 47, 17. 11. 1941; poziva Wilhelma Lampetra in Josefa Schobra v Gottscheer Zeitung 38–1941, št. 50, 3. 12. 1941.

58 BAK, Abt. B, Reichskanzlei, R 43–II, Bd. 679.

59 VAUst., I–1941, št. 22, z dne 14. 6. 1941, Verordnung über die Verwaltung der Gemeinden Fuexelsdorf, Sinnersdorf, Guizenhof und Rotenberg 13. 6. 1941.

Nemški viri in prizadeti pričajo še o obstoju drugega odloka, ki naj bi bil sprejet nekoliko prej istega dne, t. j. 21. 11. 1944. Popularno naj bi nosil ime *Odlok iz Jajca* ali tudi *Mali odlok iz Jajca,* uradno pa naj bi to bil *Odlok AVNOJ-a o odvzemu državljanskih pravic.*[60] Vendar ta odlok ni bil objavljen v Uradnem listu in zato nimamo avtentičnega besedila ter neposrednega dokaza, da je res obstajal. Prav tako je malo verjetno, da bi nastal v Jajcu, saj je predsedstvo AVNOJ-a v tem času delovalo že v osvobojenem Beogradu. Prevod iz nemškega prevoda *Odloka* se glasi:

"1. Vse v Jugoslaviji živeče osebe nemškega izvora samodejno izgubijo jugoslovansko državljanstvo in vse državljanske pravice;

2. celotno premično in nepremično premoženje oseb nemškega izvora velja za zaplenjeno in samodejno preide v državno last;

3. osebe nemškega izvora ne smejo zahtevati oziroma izvajati nobenih pravic, niti se ne smejo obračati na sodišča in institucije za svoje osebno pravno varstvo."[61]

Za mnoge je prav ta odlok najbolj oster, za prizadete pa celo genociden. Nekateri avstrijski raziskovalci tega vprašanja menijo, da naj bi *Odlok iz Jajca* napisal Moša Pijade. Domnevajo, da naj bi Pijade v okviru oblikovanja nove jugoslovanske zakonodaje dobil nalogo, ustvariti nekaj, s čimer bi pripadniki nemške manjšine izgubili jugoslovansko državljanstvo. Na ta način naj bi ti v času sklepanja mirovne pogodbe bili nemški državljani in bi Jugoslavija mogla legalno zahtevati njihovo premoženje kot "nemško premoženje v tujini". Odlok naj bi ne bil objavljen zaradi tega, ker naj bi ga natisnili na letak z namenom, da bi ga v roke dobili bežeči jugoslovanski Nemci.[62]

Na drugi strani pa uradni nemški viri[63] dokazujejo obstoj tega odloka z njegovo posredno omembo v *Tolmačenju 2. točke v 1. členu odloka Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije z dne 21. 11. 1944.*[64] Prvi stavek tega kratkega *Tolmačenja* se namreč glasi: "Ker lokalna oblastva **pri izvajanju postopka o odvzemu državljanskih pravic osebam nemške narodnosti** (počrtal avtor) v več krajih, zlasti v Vojvodini in Slavoniji ne ravnajo vedno po odredbah odloka Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije z dne 21. 11. ..."[65] Podčrtani del stavka, v kateri se omenja odvzem državljanskih pravic, naj bi dokazoval obstoj *Odloka iz Jajca*, s katerim je bilo "Nemcem" v prvi vrsti odvzeto državljanstvo. Spet drugi nemški viri pa zatrjujejo, da se sintagma "državljanske pravice" ni nanašala na pravico do državljanstva (Staatsangehörigkeitsrecht), temveč da je jugoslovanska zakonodaja s tem izrazom označevala splošne individualne, temeljne državljanske pravice (algemeine, individuelle Grundrechte). Z *Malim odlokom iz Jajca* naj bi torej dali pravno osnovo za osebno brezpravnost jugoslovanskih "Nemcev" in ne za odvzem državljanstva.[66]

V podobnih zgodovinskih okoliščinah so podobne odločitve o Nemcih, kot jih je sprejelo predsedstvo AVNOJ-a, v približno istem času sprejeli tudi na Češkoslovaškem. Po češkoslovaškem predsedniku so jih kratko poimenovali *Beneševi dekreti.* Gre za tri

---

60 Npr.: "Die deutschen Vertreibungsverluste, Bevölkernungsbilanzen für die deutschen Vertreibungsgebiete 1939/1950, Stuttgart 1958 (dalje: Die deutschen Vetreibungsverluste ...), 444 ali Gerstner, Das Deutschtums in Krain, Wien 1979 (dalje: Gerstner, Das Deutschtums ...), 46. Dr. Stefan Karner v povzetku študije, ki so jo delili na tiskovni konferenci 4. 12. 1997 na Dunaju, trdi, da je bil ta odlok sprejet 21. 11. 1943, vendar neposredno ne dokaže svoje trditve.

61 Gerstner, Das Deutschtums ..., 46; nemško predlogo hrani tudi avtor.

62 Zadevno pismo dr. Ulrike Futter avtorju z dne 15. 10. 1997, hrani avtor.

63 Die deutschen Vertreibungsverluste ..., 444.

64 Uradni list DFJ, 8. junij 1945, št. 39–347/1945, 331.

65 Ibid.

66 Osteuropa-Handbuch, Jugoslawien, 133.

dekrete in sklep vlade iz let 1944–1946.[67]

Ta določila so nedvoumno vsebinsko primerljiva z odlokom predsedstva AVNOJ-a. Tako kot iz avnojskega odloka tudi iz t. i. Beneševih dekretov veje duh zahteve po plačilu domačih Nemcev zaradi izdaje domovine (očitek petokolonaštva) in po nacistih storjenega zla, ki naj zadene malodane vse Nemce brez razlike. Narekovala sta jih slaba izkušnja in duh časa.

Ne Jugoslavija in ne Češkoslovaška oz. njun odnos do nemško govorečega prebivalstva pa ni bil v takratni Evropi nobena izjema. Pregon je bil takoj po vojni sankcioniran in je po črki medzavezniškega sporazuma ali zaradi "duha časa" zadel velik del Nemcev iz večine vzhodno- in jugovzhodnoevropskih držav. Okoli 12 milijonov pripadnikov nemške etnične skupnosti je bilo pregnanih iz Poljske, Češkoslovaške, Madžarske, Jugoslavije, Romunije, Bolgarije, Sovjetske zveze in baltskih držav. Za "folksdojčerje" iz Poljske, Češkoslovaške in Madžarske so bila usodna določila člena XIII Potsdamskega sporazuma z dne 2. avgusta 1945, s katerim so se Stalin, Truman in Attlee dogovorili o usodi povojne Evrope in Nemčije, ter med drugim v citiranem členu tudi zapisali: "Izvesti se mora preselitev nemškega prebivalstva ali delov nemškega prebivalstva (Bevölkerungselemente), ki so ostali na Poljskem, Češkoslovaškem in Madžarskem, v Nemčijo. So enotnega mnenja, da se mora preselitev izvesti na človeški način."[68] Ni znano, da bi ta člen označevali kot genociden.

Že v potsdamskem dokumentu so se tri velesile zavedale, da gre za akcijo velikih razsežnosti, v kateri bo šlo za preseljevanje velikega števila ljudi (grosse Mengen) in so za to pooblastili svoje predstavnike v Zavezniškem kontrolnem svetu za Nemčijo, da pripravijo vse potrebno za sprejem in porazdelitev teh ljudi po vseh okupacijskih conah skladno z razmerami v posameznih delih Nemčije. Obenem so o tem obvestili tudi češkoslovaško vlado, provizorično vlado Poljske in kontrolni svet za Madžarsko. Želeli so, da bi preseljevanje potekalo skladno in ob pomoči oblasti dežel, iz katerih so "folksdojčerji" prihajali.[69]

Toda potsdamski sklepi niso bili le rezultat povojnega razmišljanja o usodi "folksdojčerjev" in sklep predsedstva AVNOJ-a ter Beneševi dekreti niso v ničemer odstopali od zavezniških medvojnih predstav o odnosu do nemških manjšin v Vzhodni in Jugovzhodni Evropi. Že vsaj od aprila 1943 sta ZDA in Velika Britanija soglašali, da je treba vse nemške manjšine v vzhodnoevropskih državah preseliti v Nemčijo. Sredi leta 1944 (26. junija) pa je britansko zunanje ministrstvo predložilo "vojnemu kabinetu" obsežen elaborat z naslovom *Transfer of German Populations*. V njem je bil do podrobnosti obdelan načrt o izgonu vseh "folksdojčerjev" iz vseh dežel Vzhodne Evrope. Z izgonom so želeli doseči:

- homogenizacijo vzhodnoevropskih držav in zmanjšanje deleža narodnostnih manjšin v njih;
- povečano notranjo stabilnost teh držav in multilateralno varnost;
- Nemčiji enkrat za vselej preprečiti možnost, da bi nemške manjšine v teh državah mogla izkoriščati kot ekspanzijski cilj in jih uporabljati kot "peto kolono".

Malo prej (8. marca 1944) je isto ministrstvo predložilo tudi memorandum z naslovom *Minority transfers in South Eastern Europe*. Tudi v njem prevladuje misel, da bi s preseljevanjem manjšin in etnično homogenizacijo držav dosegli večjo varnost na tem območju. Avtor te študije je bil znameniti zgodovinar Arnold Joseph Toynbee. V

---

67 Več o njih glej: Dušan Nećak, "Nemci" na Slovenskem 1945–1955 v luči nemških in avstrijskih dokumentov, v: Nećak Izd., "Nemci" na Slovenskem 1941–1955. Ljubljana 2002, 257–260.

68 Geschichte in Quellen, 7, Die Welt seit 1945. München 1980, 78–79.

69 Ibid.

njej je med drugim predvidel zamenjavo Slovencev v Avstriji za Nemce v Jugoslaviji.[70]

V tistem času jih torej ni bilo veliko, ki bi se spraševali, in še manj tistih, ki bi glasno opozarjali, da med njimi zagotovo niso vsi Nemci (so)krivi za nacistično zlo in da niso imeli vsi "krvavih rok".

Usoda "Nemcev" na Slovenskem po drugi svetovni vojni

Večina slovenskih Nemcev je Slovenijo zapustila skupaj z umikajočo se nemško vojsko še pred koncem vojne.

Kljub prepričanju o kolektivni krivdi so v Sloveniji pri precejšnjem delu Nemcev in slovenskih simpatizerjev nemštva oblasti po prvem "maščevalnem" valu skušale ugotoviti individualno krivdo in jih nato obravnavati v skladu s to ugotovitvijo. To velja še zlasti za tiste, ki so bili osumljeni vojnih zločinov in drugih kaznivih dejanj.

V celoti gledano pa so ravnanje nemške manjšine med drugo svetovno vojno slovenske oblasti po vojni izkoristile za dokončni obračun z nemštvom na Slovenskem. Pri tem so izhajale iz prepričanja, da "dokler bodo ti številčno šibki, toda v vseh drugih ozirih močni nemški elementi pomešani med naše prebivalstvo, bodo kot kvas razkroja med narodom dušili njegovo narodno zavest in rast in ga gospodarsko hromili, s tem pa zavirali ves njegov materialni in kulturni napredek ... Zato je edino sredstvo zoper to stanje, potegniti državno mejo med štajerskimi Slovenci in nekdanjo jugoslovansko nemško manjšino in s tem izločiti stoletno gnojno jedro iz narodnega telesa."[71]

Politična odločitev o tem, kaj bo z nemško manjšino po drugi svetovni vojni, je bila na jugoslovanski ravni sprejeta ali v času drugega zasedanja AVNOJ-a 29. novembra 1943 ali pa nekje med koncem zasedanja in začetkom leta 1944. V začetku leta 1944 je namreč tajnik Protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ) Rodoljub Čolaković obiskal Znanstveni inštitut pri IO OF in napovedal izselitev Nemcev iz vse Jugoslavije. Tak ukrep so v vodstvu narodnoosvobodilnega gibanja imeli za dejanje pravice, povračilni ukrep proti manjšini, ki je hotela uničiti slovanske narode v Jugoslaviji, čeprav je imela v njej zelo dober položaj. V Sloveniji so predlog o ravnanju z Nemci v Znanstvenem inštitutu Osvobodilne fronte izdelali že med vojno. Izhajali so iz stališča, da bo ob koncu vojne slovenskemu narodu dana zgodovinska priložnost, "da se znebi na severni meji svojih nemških manjšin, ki so mu prizadele baš neposredno pred to in med to vojno toliko gorja". Nemško manjšino naj bi kolektivna kazen prizadela zato, ker je kolektivno sledila Hitlerjevemu načelu, da se je vsak član nemške narodnosti, čeprav je tuj državljan, dolžan pokoriti rajhu in ne državi, "ki mu je dala streho gostoljubnosti". Iz ohranjenih dokumentov ni povsem jasno, ali so nemško manjšino tako na jugoslovanski kot na slovenski ravni v nekem manjšem številu še hoteli ohraniti, ali ne. Nekateri dokumenti namreč govorijo o tem, naj namen zakonodaje in drugih ukrepov v zvezi z Nemci ne bi bil "uničenje nedolžnega Nemca kot človeka, temveč uničenje nemštva in njegove politične in gospodarske ekspanzije". V zvezi s politično odločitvijo je treba tudi poudariti, da se odnos do Nemcev ni bistveno razlikoval tudi pri drugih političnih skupinah, to je v meščanskem oz. poraženem protirevolucionarnem taboru (z izjemo pronemško usmerjenega generala dr. Leona Rupnika in njegovega kroga). T. i. Mačkovškov krog (liberalno usmerjena skupina, nasprotna Osvobodilni fronti) je npr. že

70 Več o tem glej: Gerhard Seewann, Die Vertreibungsprozess in und nach dem zweiten Weltkrieg aufgrund britischer Quellen, v: Nećak. Izd., "Nemci" na Slovenskem 1941–1955. Ljubljana 2002, 369–381.

71 Dr. Makso Šnuderl, Predlog za ukrepe pri prevzemu oblasti na Slovenskem Štajerskem, dne 3. septembra 1944; Makso Šnuderl, Dnevnik 1941–1945, II del. Maribor 1994 (uredil in opombe napisal Zdenko Čepič), 508–511 (dalje: Šnuderl, Dnevnik).

oktobra 1941 sprejel sklep, da je treba slovensko ozemlje popolnoma očistiti tujcev, obenem pa tudi zapleniti njihovo imetje. Za ravnanje s slovenskimi "Nemci" torej ni prvenstveno kriva komunistična narava povojnih oblasti, pač pa neizprosen nacionalni boj, ki so ga z načrtno politiko uničevanja slovenskega naroda med vojno začeli nemški okupatorji, pripadniki manjšine pa so jim pri tem pomagali. To, da bo Jugoslavija po vojni izgnala Nemce iz svojega ozemlja, so predvidevali tudi zahodni zavezniki. Zadevne elaborate iz Slovenije so namreč poslali Slovencem v jugoslovanski begunski vladi v Londonu, ti so jih dali prevesti in jih posredovali britanskemu zunanjemu ministrstvu. O tem govori njegova spomenica *Nemška manjšina v Jugoslaviji* iz jeseni 1943.[72]

Pravna osnova za obračun z Nemci je izhajala iz sklepa(ov), ki ga (jih) je med vojno sprejelo predsedstvo AVNOJ-a. Po vojni so bili ti sklepi zakonsko dodelani in tudi opremljeni z dodatnimi navodili in razlagami. Najpomembnejši ukrep je bil že omenjeni Odlok o prehodu sovražnikovega imetja v državno svojino, o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o zasegi imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile. Ta Odlok (št. 25) je bil (poleg drugega) tudi osnova za ekonomske ukrepe proti jugoslovanskim Nemcem. Podobno velja za Zakon o agrarni reformi in kolonizaciji, ki je v 10. členu opredeljeval, da v Zemljiški sklad agrarne reforme in kolonizacije pride obdelovalna zemlja, last nemškega rajha in pripadnikov nemške narodnosti, zaplenjene po odloku predsedstva AVNOJ-a z dne 21. novembra 1944. Po razlagi tega odloka so se za pripadnike nemške narodnosti šteli "... tisti državljani Jugoslavije nemške narodnosti, ki so se pod okupacijo izjavili ali so veljali za Nemce, ne glede na to, ali so pred vojno kot Nemci nastopali, ali pa so veljali za asimilirane Hrvate, Slovence ali Srbe."

Po navodilih oblasti so za pripadnike nemške narodnosti poleg navedene kategorije šteli tudi jugoslovanske državljane, ki so se že v predvojni Jugoslaviji v času ljudskih štetij opredelili za pripadnike nemške narodnosti; člane Kulturbunda, vse, ki so se prostovoljno udinjali nemškim vojaškim, policijskim ali SS-enotam in državljane držav, ki so v vojni sodelovali z Nemčijo. Taka široka opredelitev je omogočila, da so med Nemce šteli tudi pronemško orientirane Slovence ("nemčurje"), to je tiste, ki so bili člani Kulturbunda in (ali) v prostovoljni nemški službi.

Drugi zakonski predpis, ki ga je oblast tudi uporabljala v obračunu z Nemci, seveda pa ne zgolj z njimi, je bil zakon o vrstah kazni, ki so jih izrekala civilna in vojaška sodišča. Zlasti najpremožnejši in najvplivnejši slovenski Nemci so bili pred sodišči obsojeni na različno visoke zaporne kazni, skoraj vsem sojenim pa so odvzeli državljanske pravice in jim zaplenili premoženje. Pri amnestiji, ki jo je AVNOJ sprejel 5. avgusta 1945, so bili poleg drugih izjem izvzeti tudi člani Kulturbunda. To je praktično pomenilo, da amnestija ni zajela večine obsojencev nemške narodnosti in njihovih dejanskih ali domnevnih slovenskih simpatizerjev.

Najpomembnejši zakon, po katerem so sodili Nemce, je bil Zakon o kaznivih dejanjih zoper narod in državo. Sprejela ga je Začasna narodna skupščina demokratske federativne Jugoslavije 25. avgusta 1945 in je veljal do sprejema kazenskega zakonika DFJ. Julija 1946 je bil usklajen z novo ustavo in je dejansko veljal za nazaj. Skupaj z drugimi členi je ta zakon dajal dovolj široko osnovo za sojenje jugoslovanskim Nemcem. Prvotno ostrino, zlasti kar zadeva članstvo v Kulturbundu in drugih organizacijah, so kasneje deloma omilili. Januarja 1951 je prezidij Ljudske skupščine FLRJ izdal ukaz o prenehanju vojnega stanja z Avstrijo. 11. julija (z veljavnostjo po objavi v uradnem listu mesec dni kasneje) pa je prezidij Ljudske skupščine FLRJ na predlog vlade sprejel tudi ukaz o

72 Več o omenjenih načrtih in elaboratih glej: Tone Ferenc, Nemci med drugo svetovno vojno, 160–165 in Božo Repe, "Nemci" na Slovenskem po drugi svetovni vojni, 192–196, oba v Nećak, Izd., "Nemci" na Slovenskem 1941–1955. Ljubljana 2002.

ukinitvi vojnega stanja z Nemčijo. Na osnovi tega ukaza se v zvezi z Nemčijo in nemškimi državljani niso več uporabljali pravni predpisi FLRJ, ki "so izšli iz vojnega stanja z Nemčijo ali so bili izdani za primer vojnega stanja Federativne ljudske republike Jugoslavije z neko tujo silo." Naslednje leto (1952) je bil sprejet dogovor med nemško in jugoslovansko vlado, da se tudi preostali "folksdojčerji" preselijo v Nemčijo.[73]

Volilno pravico nemški manjšini je praktično v celoti odvzemal Zakon o volilnih imenikih iz avgusta 1945, ki je v 4. členu med tiste, ki niso imeli volilne pravice, uvrščal tudi pripadnike vojnih formacij okupatorjev in njihovih pomagačev, ki so se trajno in aktivno borili proti NOV, jugoslovanski armadi ali armadam zaveznikov, člane Kulturbunda in člane njihovih družin, tiste, ki so bili v politično-policijski službi okupatorjev, tiste, ki so prostovoljno in iz lastne pobude dajali na razpolago vojaška in gospodarska sredstva okupatorjem, in tiste, ki so bili s sodno razsodbo obsojeni na izgubo narodnih časti oz. na izgubo političnih in posameznih državljanskih pravic. Druge državljanske pravice pa je praktično vsem jugoslovanskim Nemcem odvzemal Zakon o državljanstvu demokratske federativne Jugoslavije iz avgusta 1945. Ta se je nanašal tudi na slovenske "Nemce", za katere so menili (kot je to opredelil dr. Makso Šnuderl), da so se "... malone vsi do zadnjega vdinjali okupatorju. V Sloveniji so kot člani Kulturbunda že več let pred vojno sestavljali sezname tistih svojih sodržavljanov – Slovencev, pa tudi Srbov, ki jih bo treba izseliti za primer nemške okupacije. Narodnostnemu pripadniku tistih narodov torej, katerih države so bile v vojni proti Jugoslaviji in katerih državljani so se med to vojno ali s tem v zvezi že pred vojno s svojimi nelojalnimi nastopi proti narodnim in državnim interesom pregrešili zoper svoje dolžnosti jugoslovanskega državljana, je mogoče odvzeti jugoslovansko državljanstvo. Večina med njimi je že med vojno prevzela nemško državljanstvo."[74] Kar zadeva status državljanstva pa so obstajale tudi izjeme, ki jih je že prej opredelilo predsedstvo AVNOJ-a (npr. aktivni pripadniki narodnoosvobodilnega gibanja).

Konkretnemu ravnanju z Nemci po osvoboditvi lahko sledimo zgolj fragmentarno, saj je dokumentacija le deloma ohranjena. Zaradi tega je številčna razmerja med različnimi kategorijami Nemcev: pobeglimi, izseljenimi, zaprtimi in obsojenimi, justificiranimi in drugimi umrlimi zaradi različnih razlogov mogoče določiti le približno.

Večina (nekje med 15 in 16.000 "Nemci") je pobegnila še pred koncem vojne, po slovenskih virih pa je bilo izseljenih največ 9.474. Koliko "Nemcev" je izgubilo življenje med vojno ali neposredno po njej (bodisi zaradi načrtnih justifikacij bodisi zaradi pomanjkanja in krutega ravnanja), ali pa doživljalo drugačno usodo (npr. sojenja, ki pa se jim je velik del zlasti tistih, ki so bili osumljeni vojnih zločinov, izognil in bil sojen v odsotnosti), po ohranjenih virih ni mogoče v celoti ugotoviti. Za Maribor in okolico imamo npr. podatek, da je med vojno in neposredno po njej preminilo 1.350 Nemcev, vendar samo del v taboriščih (213) in zaradi justifikacij, drugi so bili žrtve bombardiranj, bojev na frontah in bojiščih ipd. V povojnih virih nemških in avstrijskih Nemcev o vseh preminulih se navajajo številke, ki so gotovo močno pretirane, tja do 6.000.

Prve aretacije in zaslišanja so bila opravljena takoj po osvoboditvi posameznih krajev. V Prekmurju je bilo to že aprila, na Štajerskem pa približno od 11. maja dalje. Ena od posebnosti slovenske oblike obračuna z "Nemci" naj bi bile po nemških virih "velikanske množične likvidacije", posebno od konca vojne do konca leta 1945, ki naj bi jih izvajali "s prenagljeno vihravostjo" (in übersturtzter Hast).[75] Nalogo obračunati z "Nemci" je

---

73 PAAA, Abt. III., Fasc. 1394 (297), 55.

74 Slobodan Nešović, Tretje zasedanje AVNOJ in zasedanje Začasne ljudske skupščine Demokratične federativne Jugoslavije (27.–26. avgust 1945). Ljubljana 1975, 215.

75 PAAA, Bonn, Abteilung IIIb, fasc. 134/1, 12. 5. 1952, Die Lage der Deutschen Minderheit in Jugoslawien (dalje: Die Lage ...), 5.

prevzela OZNA. Zapirali so jih v taborišča Celje, Strnišče, Ptuj, Pohorje, Krško, Bresternica, Hrastovec, Kamnica, Teharje, Filovci, Hrastnik, Tezno in Kočevje, tudi Begunje na Gorenjskem in Šentvid pri Ljubljani ter še v nekatera druga. Tu in še kje naj bi bila tudi njihova grobišča. O ravnanju z zaprtimi "Nemci" in o razmerah v taboriščih je v spominskih izjavah prizadetih in različnih poročilih, naslovljenih na avstrijske in nemške oblasti, največ napisanega.[76] Iz teh poročil lahko na kratko povzamemo, da je bilo ravnanje z moškimi izrazito slabo, z ženskami nekoliko boljše, razmere na splošno pa so bile podobne tistim iz nemških medvojnih taborišč. Taborišča za "Nemce" so bila v vsej Jugoslaviji razpuščena do leta 1948, ko je bil obračun z njimi domala končan.

Izselitve/izgon "Nemcev", kot druga slovenska posebnost obračuna z njimi, so se začele že zadnje dni junija in prve dni avgusta, prve neorganizirane pa so potekale iz krajev blizu meje, in sicer tako, da so jih preprosto nagnali čez mejo. Organizirano izseljevanje se je začelo septembra 1945, potem pa je bilo zaradi volitev v ustavodajno skupščino novembra prekinjeno. V novem, tretjem valu, se je nadaljevalo decembra 1945 ter januarja in februarja 1946. Organizirani transporti so potekali čez mejne prehode Podrožca, Koren, Jezersko, Jesenice, Dravograd, Šentilj, Hodoš in Kotoriba. Zajeti so bili tako slovenski Nemci kot nemški in avstrijski državljani, pa tudi veliko Slovencev, "ki so se pred ali med okupacijo kompromitirali kot sodelavci Nemcev, oz. okupatorja, in ki po osvoboditvi ali niso bili sojeni ali pa niso sami pobegnili". V skladu z že med vojno določenimi merili so jim, podobno ravnanju nemških okupatorjev s slovenskimi izgnanci, dovolili le kratek čas za pripravo, s sabo pa so smeli vzeti le najnujnejše stvari. To je veljalo zlasti za tiste, ki so jih najprej zaprli v taborišča. Tisti, ki so bili transportirani direktno, so lahko vzeli nekaj več prtljage. Izseljence so pošiljali v Avstrijo (takih je bila večina), Nemčijo ali na Madžarsko (od koder so jih potem prav tako poslali v Avstrijo oz. v Nemčijo), obstajajo pa tudi domneve, da so jih del poslali v Sovjetsko zvezo, vendar tega za slovenske "Nemce" ne moremo dokazati. Na Madžarsko so jih pošiljali v dogovoru s sovjetskimi oblastmi, ki so izgnance nato tudi transportirale naprej, v Avstrijo pa v delnem sporazumu z Angleži (ti so načeloma sprejemali samo ljudi, ki so bili rojeni v Avstriji ali Nemčiji). Tako pri Angležih kot pri sovjetskih okupacijskih oblasteh na Madžarskem je prihajalo do težav, oboji so iz raznih razlogov transporte tudi vračali oz. njihov sprejem zavračali. Nekaj slovenskih "Nemcev" je bilo za razliko od jugoslovanskega načina obračuna z njimi poslano tudi v druga jugoslovanska taborišča.[77]

Največ pobeglih in izgnanih slovenskih "Nemcev" se je naselilo v Avstriji. Prva povojna leta so Nemci živeli v negotovosti. Deloma so računali na družbenopolitične spremembe v Jugoslaviji in s tem povezano vrnitvijo, deloma pa so se pojavljale močne želje po izselitvi v Nemčijo ali prekomorske države. Kolikšen odstotek ljudi so izseljevanje in drugi ukrepi proti nemški manjšini – tudi proti tistim, ki so ostali v Sloveniji – zadeli po krivici ali preostro, je na osnovi ohranjenih virov in z današnje časovne distance težko oceniti, saj tedanjega dogajanja ni mogoče ocenjevati zunaj "duha časa". Major uprave državne varnosti Zvone Debevc je leta 1951 v svojem poročilu zapisal: "Gotovo je, da je bil kriterij za izselitev z ozirom na povojno stanje zelo oster in da so se delale napake. So slučaji, da se je zaradi enega člana družine, ki se je kompromitiral kot sodelavec Nemcev, izselilo tudi ostale, ne oziraje se na njihovo osebno zadržanje, starost in podobno. So pa tudi poedini primeri, da se je selilo ljudi,

---

76 Npr. v Weissbuch der Deutschen aus Jugoslawien ..., 863 ff in drugod. Več o tem v člankih Toneta Ferenca, Boža Repeta in Dušana Nećaka v zborniku: Nećak, Izd., "Nemci na Slovenskem 1941–1955, Ljubljana 2002.

77 Podrobnosti o tem glej v prispevkih Toneta Ferenca, Boža Repeta in Dušana Nećaka v zborniku: Nećak, Izd., "Nemci" na Slovenskem 1941–1955, Ljubljana 2002.

proti katerim so se dobile prijave s strani oseb, ki so bile osebno nerazpoložene do njih. V veliki večini primerov pa so izselitve upravičene. To je razvidno tudi iz tega, da je zaprosilo za povratek v FLRJ približno eno desetino vseh izseljenih."[78] Koliko lahko današnja zgodovinska ocena seže čez tako stališče, je seveda stvar individualne presoje. S civilizacijskega vidika je gotovo poraz za oba naroda, da nista zmogla skupnega življenja na istem prostoru, čeprav je takih primerov v Evropi žal še mnogo.

Številke so tvarina, s katero se tudi v znanosti najpogosteje in najlažje manipulira. Še posebno, ker za odgovor na vprašanja, koliko slovenskih "Nemcev" je po vojni še ostalo v Sloveniji, nimamo zanesljivih podatkov. Čeprav uradnim statistikam ne moremo vedno in popolnoma verjeti, so v našem primeru edini kolikor toliko zanesljiv vir. Za čas takoj po vojni so zato jugoslovanski (slovenski) avtorji[79] prevzeli številko, ki jo je bilo v rubriki "Nemci" mogoče najti v uradni objavi rezultatov ljudskega štetja iz leta 1948, t. j. 1.824.[80] Tudi nemška študija z naslovom *Die Lage der Deutschen Minderheit in Jugoslawien,* ki so jo v zahodnonemškem zunanjem ministrstvu pripravili leta 1952,[81] prevzema prej omenjeno številko. V statistični publikaciji nemškega Zveznega statističnega urada iz leta 1958 najdemo isto številko,[82] ki pa je že na naslednji strani pravilno korigirana na 2.406.[83] Napaka izhaja iz očitno netočne interpretacije ali objave v uradni publikaciji jugoslovanskega statističnega zavoda o končnih rezultatih ljudskega štetja 1948. Toda tudi ta številka je lahko le orientacijska in nikakor ni točna, saj so v njej vsebovani tudi nemški civilni delavci (največ iz Vzhodne Nemčije), ki jih je po nemških ocenah v vsej Jugoslaviji v začetku leta 1950 bilo med 12 in 18.000.[84]

Uradna statistika o rezultatih ljudskega štetja v Jugoslaviji z dne 15. marca 1948 je še ugotovila, da je med prebivalstvom v Sloveniji 97 odstotkov Slovencev, Nemcev in Avstrijcev pa skupaj 0,17 odstotka. Rezultati tega dajejo osnovo za nekatere zanesljive ugotovitve:

1. Prebivalstvo, ki se je deklariralo za Avstrijce ali Nemce, je živelo raztreseno po vsem slovenskem ozemlju.
2. Njihova koncentracija je bila povečana na tistih delih slovenskega ozemlja, ki so med obema vojnama predstavljali ozemlje njihove naselitve. Več kot 67 odstotkov jih je namreč živelo na slovenskem Štajerskem: Maribor z okolico, Celje z okolico, Poljčane, Radgona in Ptuj z okolicama; na Koroškem: Slovenj Gradec z okolico; v Prekmurju: Murska Sobota z okolico; na "Kranjskem": Ljubljana z okolico, Kočevsko in nekoliko nepričakovano Trbovlje z okolico (očitno gre za prisotnost civilnih delavcev – strokovnjakov iz Nemčije).
3. Njihova koncentracija je v okrajih, kjer živijo, statistično zanemarljiva, saj nikjer ne presega 0,65 odstotka celotnega prebivalstva. Tudi njihov odstotek v odnosu do vsega prebivalstva Slovenije je komaj zaznaven – 0,17 odstotka.

---

78 Poročilo o selitvah Volksdeutscherjev iz LRS v letih 1945–1946, Ljubljana 26. 11. 1951, Arhiv MNZ.

79 Npr. Ante Laušić, Iz povijesti folksdojčera i njihova eksodusa na tlu Jugoslavije, v: Migracijske teme, Zagreb 1991, št. 2, 184; Samo Kristen, Nemci v Sloveniji po letu 1945 (Statistični oris), v: Razprave in gradivo 26–27, 1992, 277; Dušan Nećak, Nekaj osnovnih podatkov o usodi nemške narodnostne skupnosti po letu 1945, v: Zgodovinski časopis, 47–1993, št. 3, 441; isti, Über das Schicksal der "Deutschen" in Slowenien, Vergeltung und Vertreibung nach 1945, v: WAS, Zeitschrift für Kultur und Politik, Nr. 88/1997, 160.

80 Federativna narodna republika Jugoslavija; Savezni zavod za statistiku. Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948 godine, Vol. IX.; Stanovništvo po narodnosti, p. XIV.

81 Die Lage ..., 18

82 Die deutschen Vertreibungsverluste ... 439.

83 Ibid., 440.

84 Die Lage ... 29/21.

4. Nekaj manj kot 70 odstotkov (68.08) se jih je deklariralo za Nemce in le nekaj več kot 30 odstotkov (31.91) za Avstrijce.
5. Le v okolici Maribora so našteli več Avstrijcev kot Nemcev – 57 odstotkov. V Celju-mesto je bilo Avstrijcev 28 odstotkov, v Celju z okolico 20 odstotkov, v Ljubljani-mesto 12 odstotkov, Mariboru-mesto 37 odstotkov, v Murski Soboti in Poljčanah 25 odstotkov, na Ptuju 34 odstotkov, v Radgoni 25 odstotkov, v Slovenj Gradcu 29 odstotkov in v Trbovljah 14. Vse to zagotovo kaže tudi na takratno narodnopolitično orientiranost nemško govorečega prebivalstva Slovenije.[85]

Ne glede na zapisano pa ostaja dejstvo, da so v Sloveniji kljub temeljito izvedenemu obračunu z "Nemci", tudi po vojni še ostali raztreseni ostanki ostankov nekdaj močne nemške narodnostne skupine. Takega mnenja so bili ves čas po vojni tudi predstavniki in najvidnejši strokovnjaki iz vrst prizadetih ter avtorji mnogih del o usodi "Nemcev" v Sloveniji (Jugoslaviji) po drugi svetovni vojni. Nekateri med njimi so celo trdili, da ni mogoče govoriti o "kakršnikoli oblikovani skupnosti nemških ljudi". Johann Wüscht, eden najpomembnejših nemških ekspertov za nemško narodno skupnost v Jugoslaviji jo je v delu *Handbuch der europeischen Volksgruppen,* Wien-Stuttgart 1970, označil za "Rest-Minderheit", ostanek manjšine.[86] Ugledni avstrijski mednarodni pravnik in strokovnjak za narodnomanjšinska vprašanja dr. Felix Ermacora pa je za ostanke Nemcev na Slovenskem uporabil sintagmo, ki je morda še najbližje resnici: "nemško govoreča skupina ljudi".[87]

Podržavljenje / odvzem "nemškega" premoženja (1945–1955)[88]

Nova slovenska/jugoslovanska oblast je potrebo po podržavljenju "nemškega" premoženja opravičevala z materialnimi, etično-moralnimi, narodnoobrambnimi, ideološkimi in gospodarsko-strateškimi razlogi. Na prvem mestu je bila nadomestitev škode, ki je bila med leti 1941–45 povzročena na slovenskem ozemlju. Slovenska komisija za vojno škodo je konec septembra 1946 v svojem končnem poročilu nemškemu okupatorju pripisala 66,3 odstotka vse storjene škode, kar je skupaj zneslo 31,4 milijarde din ali okoli 650 milijonov ameriških dolarjev. Na drugem mestu je bilo povračilo za storjene zločine in človeške žrtve; od 4.433 oseb, ki so bile obtožene vojnih zločinov na našem ozemlju, jih je 2.062 imelo avstrijsko državljanstvo,[89] medtem ko so bile nemške okupacijske oblasti in policijske enote krive za 41.699 smrtnih žrtev ali pogrešanih oseb.

Tretja pomembna okoliščina je bila velika gospodarska moč, ki so jo imeli "domači" Nemci, ter z njo povezana nevarnost, da bi tako kot v preteklosti še naprej obvladovali gospodarsko življenje in nadaljevali z "brezobzirnim izkoriščanjem" slovenskega življa. Nekaj desettisoččlanska nemška manjšina je namreč, skupaj s posameznimi nemškimi družbami in podjetji, imela v svoji lasti največja in najboljša kmetijska in gozdna posestva, veliko stanovanjskih in poslovnih zgradb, denarnih zavodov, trgovin, gradbenih, lesnopredelovalnih in drugih obratov ter večinske deleže v največjih in kapitalsko

85 Federativna narodna republika Jugoslavija; Savezni zavod za statistiku. Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948 godine, Vol. IX.; Stanovništvo po narodnosti, p. XIV.

86 Op.c., 389–390.

87 Več o tem glej: Dušan Nećak, "Nemci" na Slovenskem 1945–1955 v luči nemških in avstrijskih dokumentov, 219–238, v: Nećak, Izd., "Nemci" na Slovenskem 1941–1955, Ljubljana 2002.

88 Ta del besedila je nastal pretežno na osnovi opravljenih raziskav Jožeta Prinčiča in Dušana Nećaka, katerih zbir je najti v zborniku: Nećak, Izd., "Nemci" na Slovenskem 1941–1955, Ljubljana 2002, in nekaterih neobjavljenih rokopisov.

89 Report on the crimes of Austria and the Austrians against Yugoslavia and her peoples, Belgrade 1967, str. 5.

najintenzivnejših industrijskih podjetjih. Od 361 industrijskih podjetij, kolikor jih je bilo leta 1939 na ozemlju Dravske banovine, je namreč v eni tretjini podjetij prevladoval kapital "domačih" Nemcev ali kapital Nemcev z avstrijskim, češkim, švicarskim, norveškim, švedskim ali liechtensteinskim državljanstvom; med temi podjetji jih je bilo kar 85 s 100-odstotno udeležbo nemškega kapitala.

Četrti pomemben razlog so bile notranje- in zunanjepolitične razmere, zaradi katerih je morala nova oblast odstopiti od splošne nacionalizacije ter postopno in preudarno širiti obseg državne lastnine z zaplembo in agrarno reformo. V položaju, ko bi prezgodnja nacionalizacija povzročila notranje nezadovoljstvo in zunanje težave, zaplemba "nemškega" premoženja ni bila povezana z nobenim tveganjem, poleg tega pa je novi oblasti omogočila, da je prišla do sredstev, ki so bila potrebna za gospodarsko obnovo, še preden so se v mednarodnih ustanovah začele razprave o vojni odškodnini. Z agrarno reformo pa je pridobila kmeta, ki je predstavljal večinski del prebivalstva.

Veliko Nemcev, ki so že pred koncem druge svetovne vojne organizirano zapustili slovenski prostor, je s seboj odpeljalo del premičnega premoženja in finančna sredstva. S tistimi, ki so sklenili ostati, je slovenski politični vrh sklenil obračunati "brez vsake sentimentalnosti" tudi na premoženjskem področju. To je pomenilo, da se je odločil, da bo "vsakega posebej" obsodil oziroma postavil pred sodišče ter zaplenil vse njegovo premoženje.

Zakonski predpisi, s katerimi so v drugi jugoslovanski državi udejanili načrt o podržavljenju "nemškega" premoženja, so jugoslovanske Nemce enako kot Nemce iz rajha proglasili za sovražnike države in ljudstva. Njihovo premoženje so obravnavali kot del sovražnega premoženja, ki mora kot tako postati lastnina nove jugoslovanske države. Kljub splošni naravnanosti je revolucionarna zakonodaja natančno opredelila kategorije "nemškega" premoženja, ki ga je bilo treba podržaviti, določila zaplembni postopek in državne organe, ki bodo upravljali s tem premoženjem.

Temeljni predpis za podržavljanje "nemškega" premoženja je bil že omenjeni odlok predsedstva AVNOJ-a od 21. novembra 1944 o prehodu sovražnikovega imetja v državno svojino, o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o zasegi imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile. Ta je odredil vrste "nemškega" premoženja, ki mora preiti v državno last, se pravi: imetje nemškega rajha in njegovih državljanov ter svojino oseb nemške narodnosti, ki se je nahajala na jugoslovanskem ozemlju. Opredelil je njegovo materialno stran, saj je k premoženju štel premično in nepremično lastnino ter pravice, ki so iz nje izhajale. Določil je pravno podlago za zaplembo sovražnega premoženja, in sicer pravnomočno sodbo oziroma odločbo civilnega ali vojaškega sodišča. Nakazal je načine prehoda zaplenjenega premoženja pod upravo pristojne državne ustanove ter razveljavil pravne odnose in sporazume, ki so jih med okupacijo sklenili nemški državljani ali osebe nemške narodnosti.

Drugi zakonski predpisi in interna navodila so le podrobneje obravnavali in opredelili njegova posamezna določila. Med pomembnejšimi so bili odlok predsedstva AVNOJ-a od 13. februarja 1945, ki je razveljavil vse predpise, ki jih je okupator izdal ali uporabljal med zasedbo našega ozemlja. Sem sodita tudi navodili predsedstva AVNOJ-a in Komisije za upravo narodne imovine od 8. oziroma 30. junija 1945. Na njuni podlagi so med državljane nemškega rajha uvrstili vse, ki so imeli to državljanstvo, ne glede na to, če so ga bili med okupacijo prisiljeni sprejeti. Navodili sta opredelili merila za določitev oseb nemške narodnosti, pri čemer so njuni sestavljalci izhajali iz tega, da ni bil odločilen kraj rojstva ali narodnost staršev, temveč njihovo vedenje in opredelitev pred in med drugo svetovno vojno. Obravnavala sta tudi primere, v katerih so jugoslovanski državljani nemške narodnosti lahko ohranili državljanske pravice in premoženje. Pri tem sta podčrtala, da predvidene izjeme veljajo le za tiste, ki

se narodnoosvobodilnemu gibanju niso priključili s špekulativnimi nameni, temveč so v njem aktivno sodelovali od vsega začetka oziroma so bili borci v partizanskih enotah.

Pomembna predpisa sta bila še zakona o zaplembi iz junija 1945 in julija naslednjega leta, ker sta določila zaplembni postopek. Prvi predpis je dal prednost upravni zaplembi oziroma zaplembni odločbi, ki so jih izdajale okrajne ali mestne zaplembne komisije. Drugi predpis pa je težišče kazenskega postopka postavil na sodno zaplembo, ki so jo opravila okrajna sodišča.

Proces podržavljenja "nemškega" premoženja sta sestavljali dve "fazi". Prvo, trajala je dva do tri mesece po koncu vojne, so v Sloveniji imenovali "faza zavarovanja" ali "dejanskega zajemanja nemškega premoženja". Z dekretom določeni delegati so "nemško" premoženje, ki je že bilo zaplenjeno, ali se je pričakovalo, da še bo, prevzeli po predpisanem postopku, ga popisali in zaščitili. Zaradi vrste razlogov ni prišlo do urejenega in enotnega prevzema tega premoženja, temveč je prevladala "samo pobuda" civilnih, policijskih in vojaških oblasti.

Sledila je druga "faza", ki so jo imenovali "faza pravnega zajemanja" ali "fiksiranja nemškega premoženja" in njegovega preoblikovanja v splošno ljudsko premoženje. Začela se je z zbiranjem podatkov o lastništvu, sledili so zaplembni postopek, popis in ocenitev, končala pa se je s prepisom premoženja na državo.

V Sloveniji so že do konca leta 1945 zaplenili pretežni del "nemškega" premoženja. Po ugotovitvi Komisije za upravo narodne imovine so do takrat izdali 20.293 zaplembnih odločb, kar je pomenilo, da so zajeli več kot 90 odstotkov vse "nemške" lastnine v Sloveniji.

Zaradi napak pri zaplembnem postopku, velikega števila pritožb, ki so jih vlagali oskrbniki ali posamezniki, pa tudi zato, ker so prihajale zahteve za nove zaplembe, zlasti za premoženje izseljenih "Nemcev", sodišča zaplembnih postopkov niso končala do jeseni 1949. Takrat je zvezno ministrstvo za pravosodje ocenilo, da je treba ta postopek ustaviti. Na seji zavezniških zunanjih ministrov 20. junija v Parizu, dokončno pa na seji pooblaščencev 7. julija istega leta, je namreč bilo Jugoslaviji namesto zahtevanih reparacij prisojeno avstrijsko premoženje.

Leta 1951 je, s preklicem vojnega stanja, nastopil čas, ko so lastninskopravne odnose med Jugoslavijo na eni ter Avstrijo in Zvezno republiko Nemčijo na drugi strani začeli urejati z meddržavnimi sporazumi. Najbolj se je zapletlo z avstrijsko stranjo. Potem, ko so prenehali veljati predpisi, ki so temeljili na vojnem stanju in je bilo z meddržavnim sporazumom in odločbami mešane komisije rešeno tudi vprašanje dvolastniškega premoženja, je izgledalo, da se je končalo obdobje revolucionarnega zajemanja "nemškega" premoženja. Toda t. i. druga agrarna reforma je maja 1953 zajela tudi zemljišča avstrijskih državljanov, predvsem v obmejnem pasu. Tako se je lastniško vprašanje med Jugoslavijo in Avstrijo rešilo šele leta 1955 z Avstrijsko državno pogodbo. V njenem členu 27/2 je bila Jugoslaviji dana pravica, da ima: "... Ne glede na predhodne odredbe FLRJ (ima) pravico zapleniti, zadržati ali likvidirati avstrijsko premoženje, pravice in interese, ki se nahajajo na jugoslovanskem ozemlju na dan stopanja v veljavo te pogodbe. Avstrijska vlada se obvezuje, da bo odškodovala avstrijske državljane, katerih imovina je bila odvzeta po tej točki."

Odlok ZIS FLRJ št. 71, z dne 30. 1. 1957 (UL FLRJ, 6. 2. 1957/6, str. 133): "O likvidaciji avstrijskega premoženja na podlagi Državne pogodbe o vzpostavitvi neodvisne in demokratske Avstrije" v prvem odstavku proglaša to problematiko za dokončno razrešeno, ko pravi:

"I. Za avstrijske dobrine, pravice in koristi, ki so na podlagi zakona o prenosu sovražnikovega premoženja v državno last in o sekvestraciji premoženja odsotnih oseb ("Uradni list FLRJ" št. 2/45 in 63/46) ali na podlagi kateregakoli drugega ukrepa jugo-

slovanskih organov pred 28. novembrom 1955 prešle v last Federativne ljudske republike Jugoslavije, se na podlagi drugega odstavka 27. člena Državne pogodbe z neodvisno Avstrijo z dne 15. maja 1955 šteje, da so definitivno zadržane in likvidirane v korist Federativne ljudske republike Jugoslavije.

Avstrijske pravice, dobrine in koristi, ki jih ne obsega določba prejšnjega odstavka, ki pa so bile na dan 28. novembra 1955 na območju Jugoslavije, preidejo s tem dnem v last Federativne ljudske republike Jugoslavije, upoštevajoč v III. točki tega odloka navedene izjeme, in veljajo za likvidirane v smislu drugega odstavka 27. člena omenjene pogodbe."

Toda očitno izvedba likvidacije avstrijskega premoženja po prej navedenih predpisih ni bila enostavna, zlasti ni bilo razčiščeno vprašanje, za kakšno premoženje gre oz. kdo je njegov lastnik. Zato je jugoslovanski državni sekretar za finance Avdo Humo leto dni po izdaji odloka ZIS, 13. januarja 1958 izdal (UL FLRJ 4/58) *Navodilo za izvrševanje odloka o likvidaciji avstrijskega premoženja na podlagi Državne pogodbe o vzpostavitvi neodvisne in demokratične Avstrije.* V tretjem odstavku tega navodila je jasno definirano, za katero premoženje gre oz. kdo je njegov lastnik:

"3. Prvi odstavek I. točke odloka se nanaša na premoženje, katerega lastnik je bil na dan 13. marca 1938 (dan "Anschlussa") avstrijski državljan in je to ostal na dan 28. aprila 1945 (dan vzpostavitve Avstrije).

Ne šteje se za avstrijsko premoženje v smislu II. točke odloka premoženje, ki je bilo last oseb, ki so bile na dan 6. aprila 1941 ali takrat ko so bili izdani ukrepi iz I. točke odloka, jugoslovanski državljani, ne glede na to ali so imele hkrati tudi avstrijsko državljanstvo ali pa so ga pridobile pozneje. Prav tako se ne šteje za avstrijsko premoženje premoženje oseb, ki so od 13. marca 1938 do 28. aprila 1946 pridobile državljanstvo kakšne tretje države."

Iz citiranega določila *Navodil* ... iz leta 1958 je razvidno, da s terminom "avstrijsko premožanje" v členu 27/2 ADP ni bilo mišljeno premoženje "Nemcev" na Slovenskem. Ti namreč praviloma ne 13. marca 1938 in ne 28. aprila 1945 niso bili avstrijski državljani. Prvi navedeni dan so bili jugoslovanski državljani, drugi pa praviloma državljani nemškega rajha. Dodatno utemeljitev prej navedene trditve najdemo tudi v drugem odstavku citiranega člena *Navodil*, kjer je izrecno zapisano, da se za avstrijsko premoženje ne šteje lastnine tistih oseb, ki so bile na dan 6. aprila ali takrat, ko so bili izdani ukrepi iz I. točke odloka, jugoslovanski državljani. Prav to pa so bili na dan 6. aprila 1941 slovenski "Nemci".

Največji delež v zaplenjenem "nemškem" premoženju so predstavljala industrijska podjetja, ki jih je bilo skupaj okoli 160; med njimi so bila vsa največja podjetja, kot na primer Kranjska industrijska družba, Železarna Ravne, Rudnik in Železarna Štore, Naftna polja v Lendavi, Mariborska livarna itn. Skoraj enakovreden delež so predstavljala kmetijska posestva (skupaj 3.123 posesti, brez posesti kočevskih Nemcev) ter gozdovi v lasti plemiških družin (Thurni npr. so imeli 6.153 ha gozdov na Ravnah, v Prevaljah, Šoštanju, Radovljici itn., Auerspergi 5.255 ha gozdov v Soteski, Kočevju, na Turjaku itn.). Dolg je bil tudi seznam zaplenjenih denarnih zavodov, trgovin, gostinskih in obrtnih podjetij, stanovanjskih hiš, graščin.

"Nemško" premoženje ni bilo nikoli v celoti ocenjeno. Prve korake v tej smeri so v Sloveniji naredili avgusta 1945. Ocenili so premoženje 21 podjetij, 173 kmetijskih posestev, del gozdov in trgovin ter prišli do vsote nekaj več kot 200 milijonov din (po vrednosti dinarja iz leta 1938). Z nemške strani je oceno vrednosti zaplenjenega nemškega premoženja v vsej Jugoslaviji leta 1955 za zahodnonemško zunanje ministrstvo opravil vojvodinski Nemec, tedaj pa poslanec zveznega parlamenta na listi FDP, dr. Josef Trischler. Po njegovih podatkih je bilo to premoženje vredno 41.699.300.000

dinarjev.[90] Samo vrednost izgubljenih hiš je ocenil na 11.488.137.500 dinarjev, pri čemer je izrecno opozoril, da so imele hiše okoli "50.000 do 60.000 (sic!) 'folksdojčerjev' v Sloveniji, pretežno v mestih Maribor, Ptuj in Celje nekoliko drugačen značaj, kot povprečje hiš v drugih, kmetijskih območjih. Hiše v zgoraj navedenih mestih je treba, po izvedbi in vrednosti, primerjati s tistimi v srednjih avstrijskih mestih."[91] Pri industriji je za Slovenijo podrobneje analiziral le lastnino družine Westen iz Celja. Po njegovih navedbah naj bi samo vdova po Adolfu Westnu izgubila 9.411.758 dolarjev premoženja v industrijskih obratih, hišah, posestvih in delnicah. Po navedbah "Hilfsverein der Deutsch-Untersteierer" iz Gradca, ki jih je kot dokončno verodostojne prevzel v svojem poročilu, pa naj bi znašala vrednost premoženja tamkajšnjih Nemcev 102.221.317.95 dolarjev. Sklenil je, da naj bi bilo premoženje Nemcev na Spodnjem Štajerskem iz naslova industrijskih obratov, trgovine in obrti ter ob upoštevanju še nekaterih drugih elementov, ki so prav tako zapisani v poročilu, "najmanj okoli 900 milijonov dinarjev".[92]

Na pol poti so ostala tudi prizadevanja jugoslovanske zvezne vlade in zveznega reparacijskega zavoda. Slednji je do spomladi 1946 zbral podatke o "nemškem" premoženju, vendar pa ni bil sposoben priti niti do približne vrednosti "nemškega" premoženja v državi. Izračunavanja sta se lotili komisija pri Narodni banki in Reparacijska komisija, vendar sta kmalu ugotovili, da je zbrana dokumentacija pomanjkljiva in nezadovoljiva. Po izračunu, ki je bil narejen leta 1948, je približna vrednost "čistega nemškega premoženja" v državi znašala 202,5 milijona predvojnih din. Ta cenitev je bila res zelo približna, saj je vključevala le vrednost 77 podjetij, med katerimi jih je bilo tudi deset iz Slovenije.

Tako so "Nemci" v Jugoslaviji vse do njenega razpada ostali brez največjega dela svojega premoženja in brez manjšinske zaščite. Čeprav se je njihov položaj po letu 1948 začel stabilizirati in izboljševati, je bilo njihovo vprašanje v tem času kot dokončno rešeno odrinjeno v pozabo. Kot posledica nekega historičnega dogajanja, politike nacistične genocidne ideologije, paranoje pred njeno ponovitvijo in evforije zaradi zmage nad njo, se je že takoj po vojni začela "Leidenweg" Nemcev iz vse Vzhodne in Jugovzhodne Evrope. Tudi iz Slovenije. Njihova tragična usoda izhaja iz druge svetovne vojne, ki je Slovenci niso ne načrtovali ne začeli in v njej tudi ne – agresivno do drugih narodov – sodelovali. Je torej posledica stanja, ki je samo na sebi leglo najhujših kršenj človekovih pravic, kar jih pozna človeštvo. Zato vsaj zgodovinarji ne bi smeli zamenjevati vzrokov in posledic ter presojati historičnih dogodkov zunaj kraja in časa nastanka. Storjene krivice pa nesporno zaslužijo popravo.

---

90 PAAA, Bonn, Vorläufige erste Zusammenstellung der Vermögensverluste der Volksdeutschen in Jugoslawien, 22. 12. 1955, Abteilung III, fasc. 1394 (297), 72. Delo je nastalo po enoinpolletnem intezivnem zbiranju podatkov, je v spremnem dopisu ministrstvu zapisal dr. Trischler. Začel ga je že neki ing. Kunz, njegovo delo pa po mnenju Trischerja ni bilo zadovoljivo. Nadaljeval je Ferdinand Gasteiger iz Münchna, nekdanji vodja gospodarskega urada nemške manjšine na Hrvaškem. Njegovo delo je nastajalo na osnovi spominskih podatkov in naj bi zato v mnogih primerih ne ustrezalo resničnosti. Najresneje se je po Trischlerju dela lotil Hans Wüscht, vendar naj bi tudi njegovi podatki ne bili točni. Opravil je sicer dragoceno delo, piše Trischler, vendar še ni poznal vseh dokumentov o obsegu izgubljenih kmetijskih površin. Posebno pa avtor poudarja, da ni upošteval "gospodarskega potenciala majhne skupine v Sloveniji". Trischler, nekdanji (1939/40) predsednik Zveze nemških zadrug (Verband der deutschen Genossenschaften) v Novem Sadu, med vojno (1941–45) predsednik nadzornega odbora iste organizacije in vodja gospodarskega urada nemške manjšine v Bački, naj bi imel najboljši pregled nad dejanskim stanjem stvari. Toda tudi s svojim delom (208 strani) ni bil povsem zadovoljen in bi se o še točnejših podatkih rad pogovoril z prizadetimi, je zapisal v dopisu.

91 Ibid., 39.

92 Ibid., 69 in priloge štev. 74, 75, 76 ter priloga II, k strani 39; priloga III, k strani 41 in 42; priloga IIIa, k strani 43 in priloga IV, k strani 44, 45 in 46.

DUŠAN NEĆAK

"DIE DEUTSCHEN" IN SLOWENIEN 1938–1948[1]

Der Nationalsozialismus determinierte in mancher Hinsicht das Schicksal der deutschen Volksgruppe in Jugoslawien und das der "Deutschen" in Slowenien während des Zweiten Weltkrieges und danach. Die nicht gerade unproblematischen Beziehungen, die zwischen beiden Weltkriegen zwischen der deutschen Volksgruppe in Jugoslawien (den "Deutschen" in Slowenien) und den jugoslawischen/slowenischen Behörden und auch der Bevölkerung entstanden waren, verschlechterten sich nach dem Krieg sichtlich bzw. erreichten den Nullpunkt – wegen der offensichtlichen Nazifiziertheit der Volksgruppe (1933/34–1941), der nationalsozialistischen Völkermordpolitik der Besatzungsmächte und der Kollaboration der slowenischen "Deutschen" mit diesen. Autoren und Zeitgenossen, die sich mit diesem Problem beschäftigten, widmeten die Aufmerksamkeit in vielen ihrer Werke der Antwort auf die Frage, in welchem Ausmaß und wie tief greifend sich die deutsche Volksgruppe in Jugoslawien und Slowenien nazifizierte. Sie stellten fest, dass die deutsche Volksgrupppe in Slowenien schon sehr früh anfing, sich zu nazifizieren, jedoch erfasste der nationalsozialistische Geist nicht alle sozialen Schichten, aber doch die Mehrheit der deutschsprachigen Bevölkerung. Was aber nicht bedeutet, dass alle Mitglieder der NSDAP wurden.

Feststellungen über die Nazifiziertheit der deutschen Volksgruppe in Slowenien beschränkten sich nicht nur auf die slowenische/jugoslawische Seite und nicht nur auf die Zeit nach dem Zweiten Weltkrieg. Natürlich kamen sie auch auf der österreichischen Seite zum Ausdruck, und zwar schon in der Zeit, als der Nationalsozialismus in Deutschland seinen Siegeszug erst antrat.

Unter die aufschlussreichsten Angaben darüber gehören Berichte und Dokumente, die die österreichische Diplomatie und Behörden in der Zeit des Nazi-Putschversuches in Österreich am 25. Juli 1934 vorbereitet haben. Damals zeigte sich mit der Ankunft einer größeren Anzahl österreichischer Naziflüchtlinge in Slowenien/Jugoslawien und deren Empfang vielleicht am besten, wie es mit der nationalsozialistischen Einstellung der deutschen Volksgruppe stand.

Im Jahr 1934, einen guten Monat vor dem Juliputsch, haben die österreichische Diplomatie und Polizei Jugoslawien bzw. Slowenien unmissverständlich als österreichfeindliches und Nazideutschland wohlgesinntes Land bezeichnet. Der österreichische Konsul in Ljubljana, Graf Dr. Heinrich Orsini-Rosenberg, betrachtete vor allem die Liberalen in der slowenischen Politik und den Schwäbisch-deutschen Kulturbund als Nazideutschland wohlgesinnt, während die mehrheitliche politische Einstellung unter den Slowenen – die slowenischen Kleriker – das Dollfuß-Regime unterstützte.[2]

---

1 Im vorliegenden Text sind auch Forschungsresultate der Kollegen Tone und Mitja Ferenc, Janez Cvirn, Jože Prinčič und Božo Repe miteinbegriffen, die in den 90er Jahren entstanden sind, als sie Mitarbeiter am Projekt "Nemci" na Slovenskem (Die "Deutschen" in Slowenien) 1941–1955 waren. Die meisten sind im Sammelband "Nemci" na Slovenskem 1941–1955 veröffentlicht, Ljubljana 1998, 1. Ausgabe und Ljubljana 2002, 2. Ausgabe.

2 Archiv der Republik (weiter: AdR), Bundeskanzleramt (weiter: BKA), Neues politisches Archiv (weiter: NPA)/715, Südslawien 2 – Nationalsozialistische Bewegung, Juni 1934–38 (weiter: 715), Fol. 14.

In den Briefen an den österreichischen Kanzler Dr. Engelbert Dollfuss vom 14. und 18. Juni 1934 begründete der österreichische Konsul seine Meinung ausführlicher und schaffte in mancher Hinsicht Klarheit über die Beziehungen sowohl der slowenischen/jugoslawischen amtlichen Behörden als auch der wichtigsten Organisationen der deutschen Volksgruppe in Slowenien zum Nationalsozialismus und dem österreichischen Ständestaat.[3] In seinem Brief vom 18. Juni 1934 schrieb er: "Die nationalsozialistische Propaganda im Draubanate hat in der letzten Zeit merklich an Intensität zugenommen, wobei bekanntlich die einzelnen Ortsgruppen des Schwäbisch-deutschen Kulturbundes in Marburg, Cilli, Pettau, Laibach und in Gottschee als Hauptstützpunkte dieser Bewegung anzusehen sind."[4]

Auf seinem Weg durch die slowenischen Grenzgebiete, den er im Brief beschreibt, stieß er vor allem in Maribor auf eifrige pronationalsozialistische und antiösterreichische Propaganda, von wo große Mengen nationalsozialistischer "Druckerzeugnisse", wie der Völkische Beobachter, Flugblätter der Landesleitung der NSDAP für Österreich, Österreichische Nachrichten usw. geschmuggelt wurden. Der österreichische Generalkonsul berichtete, man wolle damit eine relativ zahlreiche in Maribor und Umgebung lebende "österreichische Kolonie" für die nationalsozialistische Idee gewinnen. Das Landvolk wird überzeugt, es werde seine Produkte in Deutschland nach dem Anschluss einfacher und besser verkaufen können.

Unter den eifrigsten Propagandisten des Nationalsozialismus in Maribor waren nach Meinung des österreichischen Generalkonsuls der Leiter der Ortsgruppe des Schwäbisch-deutschen Kulturbundes in Maribor, Dr. Lothar Mühleisen und sein Stellvertreter, der protestantische Pastor Johann Baron, mit ihnen noch "der Rittmeister a. D. Glantschnigg, slowenischer Renegat und Grundbesitzer in Pragersko, verheiratet mit der Tochter des italienischen Staatsbürgers Graf Zabe (Schloss Fala an der Drava), die oft in die Steiermark reisen und regelmäßig Propagandamaterial der bezeichneten Art mit sich führt. Ferner der Besitzer der großen Marburger Brauerei, Josef Tscheligi und vor allem sein Sohn (wahrscheinlich Franz Tscheligi, Anm. d. Verf.), der sehr enge Beziehungen mit nationalsozialistischen Kreisen (Bierabnehmer) in der Untersteiermark, vor allem in Mahrenberg, und auch in Gutenstein unterhält."[5]

Zu den wichtigen Mariborer Propagandisten der nationalsozialistischen Idee gehören auch der Journalist Franz Krainz,[6] der den Kreisen um die "Marburger Zeitung" nahe

---

3 AdR, NPA/715, Fol. 71 und Foll. 77–83.

4 Ibid., Fol. 77.

5 Ibid., Fol. 78/79.

6 Der Journalist Franz Krainz, Berichterstatter der Celjer "Deutsche Zeitung", wurde Anfang März 1935 in Maribor verhaftet und mit einigen anderen jugoslawischen und österreichischen Staatsbürgern (der Kellnerin Hilda Stiebler aus Graz/Maribor, dem Hotelier Franz Baumann aus Varaždin, Ris Atzenhofer aus Gornja Radgona, dem Gastwirt Achtig aus Maribor, dem Händler Ivan Gabrič aus Maribor usw.) wegen Spionage eingesperrt. Die jugoslawische Polizei entdeckte nämlich ein Spionagenetz, das für die "österreichischen Legitimisten" zur Restauration der Donaumonarchie arbeiten sollte. Zentrum dieses Spionagenetzes war in Leibnitz/Lipnica in der österreichischen Steiermark, geleitet von einem "Hauptmann a. D. Walter Scheichenbauer", geboren am 19. 9. 1889 in Ptuj. Da die österreichischen Legitimisten mittellos waren, sollen sie sich Mittel bei den österreischischen Nationalsozialisten geholt haben und so über den Journalisten Krainz und den Varaždiner Hotelier Baumann mit den österreichischen nationalsozialistischen Flüchtlingen in Kontakt getreten sein. Sie wurden vor allem der Geldschmugglerei für die Organisation des Spionagenetzes angeklagt – von Juli bis September 1934 soll allein Hilda Stiebler um die 200.000 Dinar geschmuggelt haben. Aus den verwendeten Quellen ist ersichtlich, dass der Öffentlichkeit nicht ganz klar war, ob es sich in Wahrheit um "legitimistische Spione" handelte, die sich der Interessen wegen mit den Nationalsozialisten verbunden hatten, oder um "wahre nationalsozialistische Spione". Da der jugoslawische Staat empfindlicher auf das Habsburg-

gestanden haben soll und der Anwalt Dr. Leo Gozani, der angeblich geheime enge Kontakte mit der deutschen Gesandtschaft in Beograd und mit dem deutschen Konsulat in Zagreb pflegte.[7]

Der österreichische Diplomat stellte fest, dass Hitlers Anschauungen in der Dravska dolina vielen Protestanten sehr nahe war, in Radlje aber auch der Besitzerin einer Gemischtwarenhandlung, Thea Supanz. Ähnlich wie in Maribor war, seinem Bericht zufolge, ein Zentrum der nationalsozialistischen Denkweise und Propaganda in der Ortsgruppe des Schwäbisch-deutschen Kulturbundes auch in Celje. Sein Leiter soll der Besitzer eines Lebensmittelgeschäftes, Gustav Stieger gewesen sein, seine Gehilfen der protestantische Pastor Jakob May und der Anwalt Dr. Fritz Zanger, ein sonst ziemlich bekannter Musiker und Literat. Letzteren hielt Orsini-Rosenberg für sehr wichtig in der Kette der nationalsozialistischen Agiteuren, denn er soll Propaganda bei regelmäßigen Konzerten und Sängerreisen nach Maribor, Ptuj und Kočevje (Gottschee) gemacht haben. Des öfteren reiste er auch in die Bačka, wo er stetigen Kontakt zur deutschen Volksgruppe in Jugoslawien und zur Zentrale des Schwäbisch-deutschen Kulturbundes in Novi Sad pflegte. Gerade die Celjer Organisation des Kulturbundes wurde vom österreichischen Generalkonsul als "geistige Zentrale der nationalsozialistischen Bewegung in der Draubanschaft" bezeichnet. Ansonsten war er der festen Überzeugung, dass deutschen Agenten zur Ausführung der nationalsozialistischen Propaganda eine schon formierte und starke Organisation des Schwäbisch-deutschen Kulturbundes zur Verfügung stand, die – wie bereits bekannt – gänzlich nationalsozialistisch orientiert war.[8] Nach Meinung von Orsini-Rosenberg bekam der Kulturbund reichlich finanzielle Unterstützung der Repräsentanten des reichsdeutschen und jugoslawisch-deutschen Kapitals aus den vorher erwähnten Orten: vom Celjer Eisen- und Eisenwarengroßhändler Daniel Rakusch, dem Gerbereibesitzer Franz Woschnagg aus Šoštanj und dem Celjer Besitzer der Stanz- und Emailwerke A. G., August Westen. Starke Unterstützung soll die nationalsozialistische Idee auch in der Zeitung der deutschen Volksgruppe für die Draubanschaft "Deutsche Zeitung" gehabt haben, deren Chefredakteur Erich Petschauer als organisierter Nationalsozialist und notorischer Gegner Österreichs galt. Seine Zeitung habe ähnlich wie das "Deutsche Volksblatt" aus Novi Sad großzügige Unterstützung des Celjer Industriellen Westen genossen.

Die Ljubljanaer Filiale des Schwäbisch-deutschen Kulturbundes war nach Meinung des österreichischen Generalkonsuls Orsini-Rosenberg unter den weniger aktiven. Auch sein Vorsitzender Hermann Brandt, der gleichzeitig auch Vorsteher der evangelischen Kirchengemeinde war, trat selten in der Öffentlichkeit auf. Umso agiler aber war – schrieb der österreichische Generalkonsul – deren Jugendgruppe, die vom Zahnarzt Dr. August Schweiger, dessen Gattin Verwandte in Graz hatte, dem ehemaligen regionalen Tabakinspektor Karl Schlehan und dem Studenten Koschitz, der sich oft in Berlin aufhielt, geleitet wurde. Diese Gruppe hatte ihren Sitz im Heim in Florjanska ulica 27 in

---

problem als "auf Nationalsozialisten reagierte, handelte es sich wahrscheinlich wirklich um Legitimisten", die einige Nationalsozialisten benutzt hatten. Mehr dazu in: Kriegsarchiv, BKA, P/10 155/35, Abschrift, Bundespolizeidirektion, Staatspolizeiliches Bureau, Graz, 12. Juli 1935, "Verhaftung von Nationalsozialisten in Untersteiermark, angebliche Spionagezentrale in Marburg", und Politika, 7. April 1935.

7 Ibid., Fol. 78/79 in HHStA, NPA/792 (alte Bezeichnung für NPA/715), Fol. 457. Dr. Leo Gozani war Mitglied der Zentralleitung des Schwäbisch-deutschen Kulturbundes in Slowenien. Nach dem Krieg wurde er am 20. August 1945 vom Militärgericht in Maribor als Volksverräter und Kriegsverbrecher zum Tod durch den Strang verurteilt. Das Archiv des Instituts für neuere Geschichte, Fonds der Kommission zur Feststellung von Verbrechen der Besatzungsmächte und ihrer Gehilfen für Slowenien, Aktenordner 926, Mappe II. Verurteilung der Volksverräter, Liste der Kriegsverbrecher und –Verräter.

8 Ibid., Fol. 79, in HHStA, NPA/792, Fol. 457.

Ljubljana, wo sie ein Klubzimmer und eine Bibliothek hatten und wo jeden Mittwoch Diskussionsabende über kulturelle aber auch politische Themen veranstaltet wurden. Bei diesen Abenden sollen auch der deutsche Journalist Tenge, bezeichnet als "linker Nationalsozialist", und der Lektor für Deutsch an der Ljubljanaer Universität Berend mitgewirkt haben.[9]

Innerhalb der deutschen Sprachinsel Kočevje/Gottschee führte nach Meinung des österreichischen Diplomaten der Leiter des dortigen Kulturbundes, Dr. Hans Arko, eine äußerst starke pronationalsozialistische Propaganda. Die Propaganda soll hier gegen die slowenische katholische Bevölkerung gerichtet gewesen sein. Unter anderem wurde im Kulturbund die Resolution beschlossen, in der man sich für das Verbot des Singens slowenischer Lieder in der Kirche einsetzte. Einen besonderen Platz im Netz der nationalsozialistischen Stützpunkte im slowenischen Raum nahm, nach Orsini-Rosenbergs Überzeugung, die Stadt Jesenice ein, und zwar deshalb, weil es dort in der damaligen Zeit keine lokale Organisation des Schwäbisch-deutschen Kulturbundes gab, aber die pronationalsozialistische Propaganda sichtlich vorhanden war. Sie wurde vom Hauptaktionär der Kranjer Industriegesellschaft Jesenice-Fužine, August Westen geleitet, die nationalsozialistische Tätigkeit soll auch vom Generaldirektor des Eisenhüttenwerks Jesenice, dem Reichsdeutschen Noot, unterstützt worden sein, obwohl er kein organisierter Nationalsozialist war.[10]

Informationen, die der österreichische Generalkonsul in Ljubljana, Dr. Orsini-Rosenberg, seinem Bundeskanzler Dr. Engelbert Dollfuß nach Wien vermittelte, sind glaubwürdig und werden auch durch andere Dokumente und wissenschaftliche Ergebnisse belegt.

Erwin Steinbäck erweiterte in der Abhandlung, die von Gesprächen zwischen Nationalsozialisten und jugoslawischen Vertretern kurz vor dem Juliputsch 1934 handelt, das Netz der nationalsozialistischen Stützpunkte in Slowenien, denn in seinem Werk behauptet er, dass die Gespräche für die Nationalsozialisten erfolgreich sein mussten, da sie einen Stützpunkt in Trbovlje gründen konnten. Dieser soll eine rege "Vorbereitungstätigkeit" für den Juliputsch entwickelt haben. Einen wichtigen Propagandastützpunkt hatten seinen Worten nach die Nationalsozialisten auch in Ravne na Koroškem (damals Guštanj). Deshalb sei nach dem Abbruch des Juliputsches auch alles für den schnellen Empfang der nationalsozialistischen Flüchtlinge vorbereitet gewesen, meint Steinbäck.[11].

Andere Quellen weisen auf potenzielle Herde pronationalsozialistischer Propaganda, wie z.B. Bled, Ptuj, Litija, Slovenske Konjice u.a., in denen nationalsozialistische Zellen tätig gewesen seien.[12]

Die Bewertung im Bericht des österreichischen Konsuls in Ljubljana bringt nur eine von der steirischen Polizei durchgeführte Analyse der politischen Orientierungen und Tätigkeiten einiger in diesem und anderen Berichten erwähnten "Volksdeutschen" in Slowenien ein wenig ins Wanken. Deren Sicherheitsdirektor bestätigt dem Bundeskanzleramt Ende November 1934 die nationalsozialistische Tätigkeit und die Orientierung der Leiter der "Volksdeutschen" in Celje: August Westen, Dr. Fritz Zanger, Pastor May, Eisenhändler Daniel Rakusch und der Industrielle Franz Woschnagg aus Šoštanj.

Über den evangelischen Pastor Baron aus Maribor schrieb er, er sei völlig unpolitisch

---

9 AdR, NPA/715, Fol. 81.

10 Ibid., Fol. 82.

11 Erwin Steinbäck, Die Verhandlungen zwischen den Nationalsozialisten und jugoslawischen Stellen vor dem Juliputsch 1934, in: Österreich in Geschichte und Literatur, 12. Jg., Dezember 1968, Folge 10, S. 536.

12 AdR, BKA, 22/gen, Res. Nr. 97, 23. 11. 1934, in HHStA, NPA/792, Fol. 457.

eingestellt, über den Zahnarzt Dr. August Schweiger aus Ljubljana, er sei hier nicht bekannt, über den Grundbesitzer Glantschnigg, er befinde sich nicht in Maribor und seiner Umgebung, über die nationalsozialistische Tätigkeit an der Ljubljanaer Universität schrieb er, es könne nicht festgestellt werden, ob es unter der deutschen Hörerschaft tatsächlich rege Propaganda für die NSDAP gebe.[13]

Auch einige der prominentesten Vertreter der "Deutschen" im slowenischen Raum boten sofort nach dem Krieg ein anderes Bild, das jedoch weder für die Alliierten noch für die Behörden der betroffenen Staaten glaubwürdig war.

Der bereits erwähnte evangelische Senior aus Maribor, im übrigen Landesführer des Schwäbisch-deutschen Kulturbundes in Slowenien, Johann Baron, bezeichnete z. B. in seinem Exposé *Geschichte, Wesen und Schicksal der deutschsprachigen Flüchtlinge aus Slowenien*, das er für die steirische Landesregierung am 18. 8. 1945 in Graz verfasst hatte, sich und die gesamte deutsche Volksgruppe in Slowenien als Opfer des Nationalsozialismus. Im Grunde genommen sei der Schwäbisch-deutsche Kulturbund, dessen Leiter er war, die rettende Lösung für die "Deutschen" im slowenischen Raum gewesen, denn er sei nicht nationalsozialistisch orientiert gewesen, sondern habe sich für eine christliche, soziale und nationale Politik eingesetzt, die aber nicht die Politik der christlich-sozialen, sozialdemokratischen und nationalsozialistischen Partei war. Seiner Meinung nach geboten die Angehörigen der deutschen Volksgruppe den Propheten des Reichs Einhalt und diese hätten nur einen kleinen Teil der Jugend überzeugt. Gleichzeitig beteuerte er, dass sich keine deutsche Volksgruppe in der Zeit des deutschen außenpolitischen Triumphes den skrupellosen Parteimitgliedern frontal widersetzen hätte können. Als "lächerlich" wies er den Vorwurf zurück, die "Deutschen" seien im slowenischen Raum die "fünfte Kolonne" gewesen und die Organisation des Steirischen Heimatbundes, an die auch der Kulturbund in Slowenien angeschlossen war, bezeichnete er als politische Zwangsorganisation. Angehörige der deutschen Volksgruppe seien mit der Verfolgung der Slowenen in der Steiermark und der nationalsozialistischen Völkermordpolitik nicht im geringsten Zusammenhang gestanden, die nationalsozialistischen Manifestationen in Apaška kotlina/Abstaller Feld kurz vor Kriegsbeginn sollen nur eine Ausnahme und das Ergebnis einiger Hitzköpfe gewesen sein. Zu ganz anderen Ergebnissen aber kam bei ihrer Arbeit die Kommission zur Feststellung der Verbrechen der Besatzungsmächte und ihrer Helfershelfer in Slowenien, die nachwies, dass unter denjenigen, die die Hauptrolle bei der Germanisierung und Nazifizierung der sogenannten Windischen bzw. "heimattreuen Steirer", wie die Nationalsozialisten die Slowenen während des Krieges nannten, spielten, fast alle ehemalige Amtsträger des Schwäbisch-deutschen Kulturbundes waren. Johann Baron fand man zwar nicht unter ihnen, obwohl er die Besatzung als "Befreiung vom Serbenjoch" begrüßte.

Vom Anschluss (1938) bis zum Angriff auf Jugoslawien

Nach dem Anschluss Österreichs an das Deutsche Reich schritt die Nazifizierung der deutschen Minderheit in Slowenien noch schneller voran. Wie der Gesandte von Heeren berichtete, weckte die Gründung Großdeutschlands bei der deutschen Minderheit in Slowenien "wo Hakenkreuze in den Karawanken oft allen Ernstes als erste Stufe zur eigenen Befreiung" bezeichnet wurden, "regelrechte fantastische Hoffnungen auf rasche

13 Ibid., Fol. 83. AdR, BKA 22/gen, N. S. Flüchtling. Lager in Jugoslawien, G. Z. 234. 263, Der Sicherheitsdirektor für das Bundesland Steiermark an das Bundeskanzleramt (Generaldirektion für die öffentliche Sicherheit)- St. B. in Wien, 24. 11. 1934, Zl. Na. 4195/2.

Veränderung des eigenen Schicksals."[14] Auch Berichte der britischen Diplomatie über die Stimmung der deutschen Minderheit in Jugoslawien gaben an, dass die deutsche Minderheit in Slowenien nach dem Anschluss "der nationalsozialistischen Doktrin" verfallen sei und die Mehrheit ihrer Mitglieder "auf baldige Vereinigung mit dem Reich" hoffe.[15] Die neue politische Lage machte sich auch in Slowenien bemerkbar. Dragotin Lončar schrieb nach dem Anschluss Österreichs an das Deutsche Reich: "Slowenien als Nachbar ist der nationalsozialistischen Agitation ausgeliefert, ohne sich dagegen wehren zu können."[16]

Am Tag von Hitlers Volksabstimmung für Großdeutschland, am 10. April 1938, hissten die Deutschen in der Umgebung von Maribor an zahlreichen Häusern Fahnen mit Hakenkreuzen und jubelten in der Öffentlichkeit: "Ho-ruck bis Steinbruck; Halte fest bis Triest".[17] Am 20. April 1938 hissten Ernest Wersel und Hilde Hutter, Tochter des bekannten deutschen Textilfabrikanten aus Maribor, zur Ehrung von Hitlers Geburtstag am Glockenturm der Kirche von Ptuj eine große deutsche Fahne mit Hakenkreuz. In der Stadt knallten an diesem Tag Petarden und um vier Uhr morgens läuteten die Glocken.[18] In verschiedenen Orten in der Steiermark (vor allem in Apaška ravnina/Abstaller Feld) tauchten nationalsozialistische Flaggen regelmäßig auf, an die Mauer der slowenischen Schule in Lokavec schrieben die Nationalsozialisten sogar die Parolen: "Hitler ist unser Führer! Heil! Sieg. Die Windischen am Strick! Heil Hitler!"[19]

Im Namen der Arbeitsstelle für die Untersteiermark und des deutschen Schulvereins Südmark schickte Dr. Manfred Straka am 31. 3. 1938 Hitler eine Denkschrift, in der er ihn bat, Deutschland solle sich für die Volksrechte der Deutschen in der slowenischen Steiermark einsetzen, für das Gebiet, das mittels Friedensdiktat auf ungerechte Weise abgetrennt wurde.[20] Jedoch geschah das in der Zeit, in der Deutschland seine größte Aufmerksamkeit den Sudeten widmete und so blieb die Denkschrift ohne Erfolg.

Im Mai 1938 wurde in Graz das Südostdeutsche Institut unter der Leitung des bis zu jener Zeit tätigen Mitarbeiters des VDA Dr. Helmuth Carstanjen gegründet, das die Probleme des Deutschtums in Südosteuropa wissenschaftlich erforschen und so verschiedenen Organisationen, die für die Arbeit mit Volksdeutschen zuständig waren, Hilfe leisten sollte. Das Institut errichtete unter den slowenischen Deutschen ein ganzes Nachrichtendienstnetz von Vertrauensleuten und spielte eine der Hauptrollen bei den Vorbereitungen zur Okkupation Sloweniens und in der nationalsozialistischen Politik in der Besatzungszeit.[21]

Deutschland mischte sich immer direkter in die Innenpolitik des jugoslawischen Staates ein. Der deutsche Gesandte von Heeren besuchte im November 1938 den Innenminister Dr. Anton Korošec und forderte von ihm, er solle aufhören, auf die deutsche Minderheit Druck auszuüben, gleichzeitig drohte er ihm, Deutschland sei in der Lage,

---

14 Dušan Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji (Nationalsozialismus und die Deutschen in Jugoslawien), S. 140 (weiter Biber, Nacizem ...).

15 Dušan Biber, Britanska diplomatska poročila o nemški manjšini v Jugoslaviji v letih 1933–1945 (Berichte der britischen Diplomatie über die deutsche Minderheit in Jugoslawien in den Jahren 1933-1945), in: Prispevki za novejšo zgodovino (Beiträge zur neueren Geschichte), XXXV 1995, S. 99.

16 Biber, Nacizem ..., S. 141.

17 Ibid., S. 142.

18 Ibid. Die Behörden verhafteten sofort 13 deutsche Studenten und Stadtbürger und leiteten ein Ermittlungsverfahren ein. Anfang November 1938 wurde Ernst Wersel zu 3 Monaten Haft verurteilt, die anderen Angeklagten zu Geld- und Haftstrafen auf Bewährung.

19 Ibid., S. 143.

20 Ibid., S. 149.

21 Ibid., S. 150.

seinen Landsleuten jenseits der Reichsgrenzen jeden notwendigen Schutz zu gewähren. Stojadinović enthob Korošec auf Hinweis seitens von Heerens am 21. 12. 1938 seines Amtes in der Regierung und vertraute die Position des Innenministers Milan Ačimović an. Dieser begann sofort mit der neuen Politik bezüglich der deutschen nationalen Minderheit.[22]

Die slowenischen Deutschen verbreiteten unermüdlich das Gerücht, dass deutsche Truppen bald in Slowenien einmarschieren würden. Diese alarmierenden Nachrichten erreichten ihren Höhepunkt in der zweiten Märzhälfte 1939, nachdem Nazideutschland die Reste der Tschechoslowakei zerstückelt und das Protektorat Böhmen und Mähren verkündet hatte. In Apaška dolina/Abstaller Feld organisierten die dortigen Deutschen Ende März umfangreiche Demonstrationen, die auch zu Konflikten mit der Staatsgewalt führten. Am 27. 3. 1939 jubelte die Menge vor der Gendarmerie Hitler zu und forderte: "Wir wollen heim ins Reich!", in den Tagen danach erreichten die Unruhen auch einige andere Orte an der Nordgrenze.[23] Deshalb bat der Außenminister Cincar-Marković den deutschen Gesandten von Heeren um Hilfe, welcher vom im März 1939 gegründeten deutschen Konsulat in Maribor forderte, es solle mit allen Mitteln für die Einstellung der Demonstrationen sorgen.[24] Als nach Beendung der Demonstrationen die jugoslawischen Behörden etwa 200 Deutsche verhafteten und mit deren Führern in der Haft auch tätlich abrechneten (insgesamt wurden 31 Haft- und Geldstrafen ausgesprochen), erhob von Heeren am 19. April 1939 bei Außenminister Cincar-Marković heftigen Protest sowie am 13. Mai 1939 auch bei Ministerpräsident Cvetković, dem er ein zehn Seiten umfassendes Memorandum übergab, in dem er Beispiele von Unterdrückung der Deutschen in Slowenien anführte.[25]

Am 19. April 1939, am Vorabend von Hitlers Geburtstag, zündeten die slowenischen Deutschen in der Steiermark und in Gottschee Freudenfeuer an, schossen Raketen in die Luft und sangen Deutschland über alles.[26] Einige schickten Hitler zu seinem Geburtstag zusammen mit Glückwünschen auch Bitten, Deutschland möge Slowenien so schnell wie möglich besetzen. Der Gottscheer Martin Sturm schickte z. B. am 13. April 1939 aus Graz folgendes Telegramm an Hitler: "Wir, die Deutschen aus Gottschee und der Südsteiermark vertrauen Ihnen, unser Führer, dass Sie uns dem Reich anschließen und wir werden in jedem Augenblick unsere Pflicht erfüllen."[27]

Nach Ausbruch des Zweiten Weltkrieges ließ die Regierung am 5. 9. 1939 alle deutschen jugoslawischen Staatsbürger, die aus politischen Gründen in der Donau- und Draubanschaft verhaftet wurden, aus den Gefängnissen frei (die Amnestie umfasste 2.300 deutsche Staatsbürger).[28] Im Oktober 1939 nahm die Banshaftsverwaltung der Draubanschaft die Statuten an und bewilligte die Erneuerung des Kulturbundes in Slowenien.[29] (Jedoch erst nachdem die deutschen Behörden die Statuten des Slowenischen Kulturverbandes/Slovenska prosvetna zveza in Kärnten angenommen hatten). Zur selben Zeit forderten im Oktober 1939 die Führer der Gottscheer-Deutschen in dem an die Banschaftsverwaltung der Draubanschaft und an die Regierung in Beograd gesandten

---

22 Ibid., S. 153–154.

23 Vgl. Ibid., S. 154–155.

24 Ibid., S. 156.

25 Ibid., S. 156–157.

26 Ibid., S. 158.

27 Ibid., S. 158.

28 Ibid., S. 212.

29 Die Ortsorganisationen des Kulturbundes breiteten sich schnell aus. Im März 1941 waren im Gau des Kulturbundes für Slowenien schon 52 Ortsgruppen tätig. Im Januar 1941 zählte der Kulturbund schon 11.577 Mitglieder. Vgl. Biber, Nacizem ..., S. 219.

Memorandum, der Staat möge der deutschen Volksgruppe den Status einer öffentlich-rechtlichen Körperschaft mit eigenem Statut verleihen, was auch der erste Punkt des Programmes der Volksdeutschen Einheitsfront vom 10. April 1938 forderte. Sie forderten auch die Entlassung slowenischer Lehrer aus den Schulen in Kočevje, die Wiedereinstellung aller versetzten deutschen Lehrer, ein eigenes deutsches Schulinspektorat, die Abschaffung der Namensanalyse beim Einschreiben, eine freie Entwicklung des Kulturbundes, das Schreiben deutscher Namen gemäß der deutschen Rechtschreibung, freie Anwendung der deutschen Sprache beim Umgang mit Behörden aller Instanzen, die Aufhebung der Verordnung über die Einschränkung des Immobilienverkehrs, eine neue Verwaltungseinteilung in Kočevje und die Abschaffung der Zensur für das Blatt Gottscheer Zeitung.[30]

Der nationalsozialistisch orientierte Teil der deutschen Minderheit in Slowenien verbreitete seine nationalsozialistische Propaganda immer lauter und feierte die Erfolge von Hitlers Truppen, und während die Lage der deutschen Minderheit in Slowenien dramatisiert wurde, forderten sie immer offener den Anschluss eines Teiles des slowenischen Gebietes an das Deutsche Reich.[31] Der deutsche Staatsbürger Dr. Karl Petrischek, geboren in Celje und zu jener Zeit Anwalt in Wolfsberg, kündigte bei der Silvesterfeier des deutschen Herrengesangsvereins in Celje im Jahre 1939 die baldige "Befreiung" an, zu Beginn des Jahres 1940 schickte er Hitler im Namen der untersteirischen Deutschen eine Denkschrift mit der Bitte, er möge so schnell wie möglich die Südsteiermark und Südkärnten "befreien".[32] Die nationalsozialistische Propaganda für den Anschluss der slowenischen Steiermark an das Reich erreichte ihren Höhepunkt nach der Kapitulation Frankreichs, und der nationalsozialistisch orientierte Teil der deutschen Minderheit begann schon mit Vorbereitungen auf den Empfang der deutschen Wehrmacht.

Nach dem Anschluss und vor allem nach der Okkupation Tschechiens im März 1939 war ein Teil der nationalsozialistisch orientierten Angehörigen der deutschen Minderheit in Slowenien in der Spionage für den Sicherheitsdienst (SD) und den Abwehrdienst aktiv. Ein wichtiger Stützpunkt des deutschen Spionagedienstes war der gemeinsame Grenzbahnhof in Maribor (hier wurden die Züge ab dem Jahr 1936 von österreichischen bzw. ab dem Jahr 1938 von deutschen Eisenbahnern übernommen), von wo aus Spionageberichte deutscher Agenten täglich nach Deutschland wanderten.[33] Im Sommer 1940 spürte der jugoslawische Abwehrdienst in Maribor das deutsche Spionagenetz auf, das mittels Funkverbindung Kontakte mit Graz hatte.[34] Noch wichtiger war das Spionagenetz des Celjer Händlers Werner Stiger (nach seiner Flucht nach Graz, Anfang Mai 1940, leitete es der Fabrikant Maks Adolf Westen), welches Weber, der Amtsträger der Gestapo in Klagenfurt als das beste in ganz Jugoslawien bezeichnete.[35]

Obwohl sich viele nationalsozialistisch orientierte Angehörige der deutschen Minderheit in Slowenien in den Jahren vor der Okkupation mit der Spionagetätigkeit für Deutschland befassten und systematisch (nach Bezirken) Daten über Slowenien sammelten (bei der Okkupation brachten Mitglieder der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes bereits gedruckte Listen von über 3.500 jugoslawischen Staats-

30 Biber ..., S. 221.
31 Ibid., S. 216.
32 Ibid., S. 215.
33 Ibid., S. 231.
34 Ibid., S. 249.
35 Vgl. Ibid., S. 247–248.

bürgern mit, vorwiegend aus Slowenien, die sofort verhaftet werden mussten),[36] so wäre es doch falsch zu behaupten, dass mehr oder weniger alle Deutschen in Slowenien (oder zumindest Mitglieder des Kulturbundes) Angehörige der fünften Kolonne gewesen seien.

Vom Angriff auf Jugoslawien bis zum Untergang des Nationalsozialismus 1941–1945

Die Slowenen traten am 7. April 1941 als angegriffenes und besetztes Volk in den Zweiten Weltkrieg ein, die Österreicher als Angreifer, Besatzer und Bestandteil Nazideutschlands, an das sie als erstes Opfer des Nationalsozialismus nach dem Anschluss am 13. 3. 1938 angeschlossen worden waren. Die Überzeugung von der deutschen Kollektivschuld an der Verfolgung der Slowenen entwickelte sich während des Zweiten Weltkriegs in Slowenien nicht nur im kommunistischen Lager bzw. im Lager der Befreiungsfront, sondern auch im politischen Lager der gegnerischen Seite und in der Führung der jugoslawischen Widerstandsbewegung. Während des Kriegs verfestigte die deutsche Volksgruppe in Slowenien bei beiden Lagern ihre Rolle des Volksfeindes, die sie aus historischen Gründen schon im ersten jugoslawischen Staat eingenommen hatte. Schon während des Krieges setzten sich deshalb beide politischen Lager in Slowenien klar für eine Abrechnung mit den einheimischen "Deutschen" in der Nachkriegszeit ein, jedoch nicht aus dem Grund, weil sie Deutsche waren, sondern aus der Überzeugung, sie müssten für ihre begangenen Nazi-Verbrechen gemäß der damaligen Alliiertenpolitik gegenüber dem Nazi-Reich zur Verantwortung gezogen werden.

Über die Rolle der slowenischen Deutschen im nationalsozialistischen Besatzungsapparat

Die meisten Deutschen befanden sich im April 1941 im deutschen Besatzungsgebiet. Sie lebten in Städten und Märkten, auf dem Land befanden sich die zwei größten Gemeinschaften in Apaško polje/Abstaller Feld und im nordwestlichen Teil von Prekmurje/Übermurgebiet. Organisiert im Schwäbisch-deutschen Kulturbund, begrüßten sie fast alle samt ihrem Leiter Hans Baron die Okkupation und erklärten sie als "Befreiung vom Serbenjoch".[37] Sehr wohl fühlten sich vor allem die Deutschen, die in den Städten und Märkten wohnten und sozial bestens situiert waren, denn sie besetzten nach der Auflösung des ehemaligen jugoslawischen politischen, Verwaltungs- und Wirtschaftsapparates und nach der gewaltsamen Verbannung politisch exponierter und sehr nationalbewusster Slowenen nach Serbien und in die sogenannte NDH (USK – Unabhängiger Staat Kroatien) Positionen im politischen, Verwaltungs- und Wirtschaftsapparat. In den Hauptämtern der Chefs der Zivilverwaltung wurden sie bis zum formalrechtlichen Anschluss grundsätzlich nicht angestellt, weil beide Hauptämter als vorrübergehend betrachtet wurden; die einzige Ausnahme war der Jagdwesenbeauftragte Edmund Kupnik in Maribor. Man stellte die Deutschen vor allem auf Bezirks- (später Kreis-) und Gemeindeebene ein und in den bereits erwähnten Germanisierungsorganisationen bzw. -vereinen innerhalb des Verwaltungs- und Wirtschaftsapparates. Genauere Untersuchungen werden wahrscheinlich zeigen, dass der Anteil der Deutschen aus der Untersteiermark stärker war als der der Deutschen aus Gorenjska/Oberkrain und Mežiška dolina/Mießtal. Dort sind im deutschen Besatzungsapparat keine namhaften Deutschen zu finden. Dabei muss die soziale Struktur des Deutschtums in den

36 Ibid., S. 249–250.

37 Marburger Zeitung, 9. 4. 1941; Ferenc, Quellen, Dok. 10 und 12.

slowenischen Städten und Märkten berücksichtigt werden, die nicht aus Beamten bestand, sondern vorwiegend wirtschaftlich orientiert war, weswegen sie wahrscheinlich stark bei der Verwaltung der beschlagnahmten slowenischen Industrie- und Gewerbebetriebe, der landwirtschaftlichen Güter und Weingüter beteiligt waren. Einer Quelle nach sollen 80% der Deutschen in der Untersteiermark, die sogenannten einheimischen Deutschen, an diesen Funktionen beteiligt gewesen sein.[38]

Ohne genauere Untersuchungen konnte nach dem Krieg nach Quellen der Besatzer festgestellt werden, dass vor allem die Leitung des Steirischen Heimatbundes, der die Hauptrolle bei der Germanisierung und Nazifizierung der sogenannten Windischen bzw. "heimattreuen Steirer", wie die Nationalsozialisten die Slowenen nannten, gespielt haben soll, aus drei Gruppen führender Deutscher bestand. Die ersten zwei Gruppen bildeten die Mitarbeiter zweier Grazer NS-Institutionen – des Südostdeutschen Instituts Graz, geleitet von Dr. Helmuth Carstanjen, ab April 1941 Nationalpolitischer Referent beim Chef der Zivilverwaltung und Leiter des Steirischen Heimatbundes, – sowie des Gaugrenzlandamtes der NSDAP Graz, das von Anton Dorfmeister geleitet wurde, der in der Besatzungszeit Bezirksleiter des Steirischen Heimatbundes in Celje war. Die dritte Gruppe bildeten fast alle ehemaligen Amtsträger des Schwäbisch-deutschen Kulturbundes, außer Hans Baron, ihrem Leiter bis zu jener Zeit.[39]

Nach der Eingliederung des Schwäbisch-deutschen Kulturbundes in den Steirischen Heimatbund und in den Kärntner Volksbund ist im deutschen Besatzungsapparat im politischen, Verwaltungs- und Wirtschaftsbereich nur die Tätigkeit einzelner Personen feststellbar. Dies aber erfordert genaue Forschungsarbeit nach kleineren Verwaltungseinheiten; einige solcher Forschungen werden schon durchgeführt, z. B. in Celje und Ptuj.

Verhältnismäßig viele Deutsche übten bestimmte Ämter in der halbmilitärischen Formation der Wehrmannschaft aus, einer gewissen Variante der Sturmabteilungen (SA) in Deutschland und Österreich.[40] Während die Offiziersposten in der Wehrmannschaft von Offizieren der SA aus der Obersteiermark und Kärnten besetzt wurden, bekamen die Unteroffiziersposten zum größten Teil die sog. einheimischen Deutschen. Mit Hilfe dieser Deutschen begann man z.B. in der Untersteiermark schon sehr bald mit dem Ausbau der nationalsozialistischen "Eliteformation", den Schutzstaffeln (SS). Den Vorschlag zu ihrer Gründung gab am 23. Mai 1941 SS-Standartenführer Alfred Fleischmann, Gauwirtschaftsberater des Reichsstatthalters in der Steiermark in Graz. In der Wehrmannschaft sollten 12 "Sonderstürme" gegründet werden, in die von den sog. Windischen nur jene aufgenommen würden, die hinsichtlich der Rasse den Bedingungen der Schutzabteilungen entsprechen, obligatorisch müssten darin in der Untersteiermark tätige Vertreter der SS anwesend sein. Himmler nahm diesen Vorschlag an und es wurde tatsächlich die sog. SS-Sonderstandarte "Untersteiermark" mit 15 Stürmen in den Städten gegründet, in die etwa 1.600 Männer, vorwiegend Deutsche, hinzugezogen wurden.[41] Jedoch verminderte sich ihre Anzahl mit dem Aufbruch in den Krieg, und im Jahr 1944

---

38 Marjan Žnidarič, Okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941–1945 (Die Besatzung und der Befreiungskampf in Maribor 1941-1945), Diss., Manuskript. Maribor 1996 (weiter: Žnidarič, Maribor), S. 33–43 und S. 77–82.

39 Ibid.

40 Ferenc, Quellen, Dok. 94; Tone Ferenc, Wehrmannschaft v boju proti narodnoosvobodilni vojski na Štajerskem (Die Wehrmannschaft im Kampf gegen die Befreiungsarmee in der Steiermark), in: Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS (Jahrbuch des Museums der nationalen Befreiung der Volksrepublik Slowenien), 2–1958, S. 81–156.

41 Bundesarchiv Koblenz (dalje: BAK), Abteilungen Reich und DDR Berlin (weiter: Abt. B), NS-19, Persönlicher Stab des Reichsführers SS, Nr. 3383, Aufstellung der Sonderstandarte SS in der Untersteiermark 1941.

befand sich die Mehrzahl der 12 Stürme nur noch im Siedlungsgürtel an den Flüssen Sava und Sotla (7), was bedeutet, dass sie überwiegend aus Gottscheer-Deutschen bestanden. Aus ihrer Mannschaft formierten sich im Jahre 1943 zwei SS-Alarmtruppen und diese wurden im Kampf gegen die Partisanen eingesetzt. Die 2. SS-Alarmtruppe brannte am 18. Mai 1944, nach dem Verlust ihres Befehlshabers, das Dorf Orehovica bei Izlake nieder und erschoss 15 seiner Bewohner, auch Kinder, und warf ihre Leichen ins Feuer.[42]

Aus den Quellen geht hervor, dass zumindest ein Teil der Deutschen, die schon vorher in Slowenien gelebt hatten, im Frühjahr und im Sommer 1941 von den NS-Germanisierungsträgern zu den Massen-Aussiedlungen der Slowenen herangezogen wurde. Sie wurden in bestimmte Kommissionen einbezogen, z.B. für die Bewertung des Verhaltens der Einwanderer nach dem Jahr 1941, für Entscheidungen, wer bleiben darf und wer vertrieben werden muss. Stellenweise mussten den Vorschlag zur Vertreibung eines Slowenen drei sog. einheimische Deutsche unterschreiben. Sie waren auch in Kommissionen für die beiden erwähnten Germanisierungsorganisationen bzw. –Vereine vertreten und hatten als Ortskundige das große Wort bei der politischen Bewertung der Menschen.[43] Die Nationalsozialisten unterzogen nämlich fast die gesamte Bevölkerung der besetzten slowenischen Regionen der rassischen und politischen Untersuchung und Bewertung und das Schicksal der Familien oder der einzelnen Personen wurde von beiden Bewertungen abhängig gemacht.[44]

Die sich zuspitzende und aggressive Besatzungspolitik der deutschen Nationalsozialisten, der schon bald der slowenische Widerstand im Rahmen der Befreiungsfront des slowenischen Volkes folgte, verursachten auch bei einem Teil der sog. einheimischen Deutschen eine Abschwächung der Intensität ihrer stellenweise euphorischen Begeisterung über die deutsche Besatzung. Während einige der radikalsten Deutschen enttäuscht waren, weil sie weniger als erwartet bekamen und ihrer Meinung nach die Germanisierung zu langsam vor sich ging, verstanden die weniger radikalen die Maßnahmen, die zur "Revolution" führten, nicht; diese hätte von den Slowenen selbst nicht entfacht werden können. Man kann nicht behaupten, dass alle Deutschen, die die nationalsozialistische Besatzung als "Befreiung vom Serbenjoch" begrüßt hatten, auch mit der nationalsozialistischen Besatzungspolitik übereinstimmten. Wie viele Slowenen hatte sich auch ein Teil der Deutschen solche nationalpolitische Verhältnisse erwartet, wie sie in der letzten Periode der Donaumonarchie vorhanden waren und keine so eifrige Germanisierung samt Völkermord, wie sie die deutschen Besatzer ausübten. Deshalb setzten sich auch einige untersteirische Deutsche für die Freilassung von zur Aussiedlung vorgesehenen Slowenen ein.[45] Unter den Deutschen, die im Besatzungsapparat waren, setzte sich für die Slowenen am mutigsten Dr. Oskar von Kaltenegger im Stabe des Chefs der

---

42 Tone Ferenc, Komandant z železno roko (Der Kommandant mit der eisernen Hand). (Pokol na Orehovici pri Izlakah / Das Massaker in Orehovica bei Izlake), in: Borec, 29-1977, Nr. 3, S. 143–160; ders., Satan, njegovo delo in smrt (Satan, sein Werk und sein Tod). Ljubljana 1979, S. 193–222.

43 Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika (Die NS-Germanisierungspolitik), S. 188–190 und S. 205–206; Ferenc, Quellen, Dok. 26 und 31.

44 Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika (Die NS-Germanisierungspolitik), S. 731–813; Ferenc, Quellen Dok. 107, 109, 110, 148, 190, 198, 208, 211, 212, 235, 241, 249, 296; Tone Ferenc, Politične in državljanske kategorije prebivalstva na Spodnjem Štajerskem pod nemško okupacijo, in: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung), 1-1960, št. 2, S. 69–124 (weiter: Ferenc, Politične in državljanske kategorije); Tone Ferenc, Viri o rasnih pregledih Slovencev pod okupacijo, (weiter: Ferenc, Viri o rasnih pregledih), in: Prispevki za novejšo zgodovino, 34-1994, št. 2, S. 231–244; Stefan Karner, Die Steiermark im Dritten Reich. Aspekte ihrer politischen, wirtschaftlich-sozialen und kulturellen Entwicklung. Graz-Wien 1986, Kapitel: Machen Sie mir dieses Land wieder deutsch!, S. 131–139.

45 Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, S. 190.

Zivilverwaltung in den besetzten Gebieten Kärntens und Krains in Bled ein, der gegen die Massenvertreibung der Slowenen sogar mit einer sehr umfangreichen Denkschrift antrat und deshalb seinen Zivilposten bald verlassen und in den Krieg ziehen musste.[46]

Bei der Eingliederung des Schwäbisch-deutschen Kulturbundes in den Steirischen Heimatbund gingen die Nationalsozialisten davon aus, dass der Stellvertreter des Bundesführers Franz Steindl Hans Baron sein würde, bis zu jener Zeit amtierender Leiter des SDKB für die Draubanschaft, was aber nicht eintraf.[47] Dieser schickte zusammen mit dem Mariborer Fabrikanten Franz Tscheligi am 1. Mai 1942 an die Parteikanzlei der NSDAP in München eine Beschwerde über die Vorgangsweise der nationalsozialistischen deutschen Verwaltung in der Untersteiermark. Das geschah natürlich zu dem Zeitpunkt, als sich wegen Unruhen, d.h. mit dem Widerstand der Partisanen, die Folgen der harten Besatzungspolitik bereits bemerkbar machten. Im Brief erwähnten sie auch, dass es der deutschen Zivilverwaltung gelungen sei, eine revolutionäre Stimmung zu entfachen, was bis zu jener Zeit niemandem im ehemaligen Jugoslawien gelungen war.[48]

Hinrichtungen der eifrigsten und greifbaren Amtsträger des Besatzungsapparates auf dem Land[49] durch Partisanen und der Einbruch von Partisanentruppen ins deutsche Kolonisationsgebiet (das Gebiet an der mittleren Save, an der Sotla, in Gorje bei Bled) verursachten ein Gefühl der Bedrohung.[50] Die deutschen Streitkräfte waren nicht in der Lage, auch nicht mit grausamster Gewalt – Geiselerschießungen, Abbrennen von Dörfern und Erschießungen ihrer männlichen Einwohner, Vertreibung von Menschen, die mit den Partisanen oder den getöteten Geiseln verwandt waren usw.– und militärischen Operationen, bei denen auch die Wehrmannschaft eingesetzt wurde, in den slowenischen Regionen den slowenischen Widerstand zu brechen. Auch die Misserfolge der deutschen Wehrmacht an den großen Fronten ab 1943 waren nicht dazu angetan, den sog. einheimischen Deutschen Mut für einen hundertprozentigen Einsatz im von den Nationalsozialisten verkündeten totalen Krieg zu wecken.

Diejenigen, die die Rolle und Tätigkeit der untersteirischen Deutschen unter der nationalsozialistischen Besatzung gut kannten, stellten fest, dass ihr glühender Eifer bei der Durchführung der Besatzermaßnahmen gegen die Slowenen nach der deutschen Niederlage bei Stalingrad nachließ. Deshalb geben die Quellen der Besatzer vor allem ab der zweiten Jahreshälfte 1943 Aufschluss über eine zunehmende Lauheit und "Müdigkeit" der einheimischen Deutschen und sogar über ihre Bestrebung, dort Slowenisch zu sprechen, wo sie früher nie die slowenische Sprache benutzten.[51] Vor allem die wohl-

---

46 Ferenc, Quellen, Dok. 101.

47 Ferenc, Quellen, Dok. 13, op. 15.

48 Ferenc, Quellen, Dok. 218.

49 Listen der gefallenen oder exekutierten Deutschen oder Slowenen im Besatzungsapparat wurden laufend im Befehlsblatt der Bundesführung des Steirischen Heimatbundes veröffentlicht. Angaben finden sich auch im ziemlich ungenauen Totengedenkbuch der Deutsch-Untersteirer, das im Jahre 1970 in Graz von der Landsmannschaft der Deutsch-Untersteirer herausgegeben wurde und auch Personen anführt, die nach dem Krieg exekutiert wurden. Siehe Tone Ferenc, Knjiga, ki nas je zelo vznemirila (Totengedenkbuch der Deutsch-Untersteirer), in: Naši razgledi št. 20, vom 12. 3. 1971; Večer 12., 13., 16. und 17. 3. 1971.

50 Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, S. 672–677 und S. 697–701; Ferenc, Quellen, Dok. 298, 321 und 322.

51 ARS-II, deutsches Archiv, Gendarmerie und Polizei, Bericht des Komandanten der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes in der Untersteiermark am 1. 11. 1943, Übersetzung in: Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov (Sammelband der Dokumente und Angaben über den Befreiungskampf der jugoslawischen Völker), Teil VI – borbe v Sloveniji, 8. Band, Dok. 177: "Menschen, die sich früher offensichtlich bemühten, zu Hause und in der Öffentlichkeit Deutsch zu sprechen, tun jetzt das Gegenteil. Sogar diejenigen, die sich als Volksdeutsche ausgaben, bedienen sich der deutschen

habenderen Deutschen begannen die Verhältnisse nüchterner zu sehen und zogen sich aus der politischen Arbeit zurück. Einzelne, die bis zu jener Zeit die politische Arbeit eifrig ausgeübt hatten, bewarben sich allmählich um einen Posten bei der deutschen Armee ober bei der Waffen-SS und verließen so ihr bisheriges Betätigungsfeld. Gegen einige Mutlosigkeitserscheinungen bei der Germanisierung trat der Chef der Zivilverwaltung für die Untersteiermark schon im Sommer 1942 an.[52] Einige begannen den Slowenen sogar die Berechtigung des Widerstandes anzuerkennen. 1944 gab es schon Beispiele des Beitrittes deutscher Leute – sowohl einheimischer Deutscher (z.B. die Woschnagg-Familie aus Šoštanj) als auch Deutscher aus dem Besatzungsapparat (Dr. Fritz Matzner) – in die Reihen der slowenischen Partisanen.[53] Jedoch war das nur ein kleiner Teil von etlichen zehntausend Deutschen in den erwähnten Regionen. Nach den statistischen Angaben der Kommission zur Feststellung der Verbrechen der Besatzungsmacht und ihrer Helfershelfer in Slowenien soll es unter den untersteirischen Deutschen nur 278 erklärte Gegner des Nationalsozialismus, 507 Neutrale und nur 32 Teilnehmer am Partisanen- oder Volksbefreiungswiderstand gegeben haben.[54]

Die Entwicklung der Deutschen der Sprachinsel in Kočevje/Gottschee war völlig anders. Zu Beginn des Krieges in Jugoslawien siedelten sie aufgrund des zwischenstaatlichen Übereinkommens zwischen Deutschland und Italien fast alle aus ihrem Siedlungsgebiet, das unter italienischer Besatzung war, ins Reich um, d.h. auf die andere Seite des Flusses Sava und ins Gebiet am Fluss Sotla. In den zwischenstaatlichen Verhandlungen zwischen Deutschland und Italien über den Zeitpunkt und die Art der Umsiedlung nahmen sich die Unterhändler den am 23. Juni 1939 abgeschlossenen zwischenstaatlichen Vertrag, dessen Inhalt die Umsiedlung der Deutschen aus Südtirol war, als Vorbild. Jedoch verlief nicht alles reibungslos und der Vertrag wurde erst am 31. August 1941 in Rom unterzeichnet. Darin wurde als letzte Frist für die Option der 30. September festgesetzt, und als Umsiedlungsfrist der 30. November 1941. In den Umsiedlungsvertrag wurden neben den Gottscheer-Deutschen aus der Provincia di Lubiana auch die Deutschen miteingeschlossen, die in Reška pokrajina, d.h. in der Gemeinde Draga lebten, die auch zu Kočevje/Gottschee gehörte. Beim deutschen Umsiedlungsbevollmächtigten in Ljubljana, Dr. Heinrich Wollert, und dem Hohen Kommissär für die Provincia di Lubiana, Emilio Grazioli, optierten 12.147 Gottscheer-Deutsche für die Umsiedlung. Einige Dutzend Optanten widerriefen später ihre Option. Nur aus dem Randbereich der deutschen Sprachinsel Kočevje/Gottschee, wo es auch die meisten nationalen Mischehen gab, entschied sich eine größere Anzahl von Deutschen, in Kočevje/Gottschee zu bleiben.[55]

Die Führung der Gottscheer-Deutschen traf die Vereinbarung, dass ihre Landsleute im Herbst 1941 umsiedeln würden, nach der Einbringung der Ernte, um sie mitnehmen zu

---

Sprache nur, wenn es unbedingt notwendig ist und wenn es ihre Scheinzugehörigkeit zu den sog. Volksdeutschen verlangt."

52 Ferenc, Quellen, Dok. 245 in 246.

53 Arhiv ministrstva za notranje zadeve Slovenije / Archiv des slowenischen Innenministeriums (weiter: AMNZ), Material der deutschen Besatzer über die Woschnagg-Familie; Milan Ževart, Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini. Ljubljana 1977, S. 517–520. Aus Šoštanj schloss sich im Herbst 1944 Dr. Wilhelm Hess, der dortige Gerichtsvorsteher, der Partisanenbewegung an.

54 ARS, KUZOP; Ord. 5, m. 60, Bericht über die Deutschen in der Untersteiermark 1945 mit Anlagen. Die Anzahl des Deutschtums in der slowenischen Steiermark und im Übermurgebiet vor dem Zweiten Weltkrieg und Betätigung der deutschen Minderheit im nordöstlichen Slowenien bei der Besatzung 1941–1945.

55 Arhiv Republike Slovenije / Archiv der Republik Slowenien, II. dislocirana enota (weiter: ARS-II), Fonds des Deutschen Umsiedlungsbeauftragten, Ljubljana, Ord. 1314, Bericht von Dr. Heinrich Wollert an das Stabshauptamt des Reichskommissars für die Festigung Deutschen Volkstums in Berlin 11. in 18. 12. 1941.

können ebenso wie ein Drittel des Viehs, zumindest aber ein Stück. Jedoch zog sich die Umsiedlung in die Länge, woran die Führung jedoch keine Schuld trug. Die unruhigen Verhältnisse in den jugoslawischen Regionen, vor allem in Serbien, Südkroatien, Bosnien und Slowenien, machten die weitere Deportation der Slowenen und Serben unmöglich, weswegen Himmler für die slowenischen Deportierten aus den Gebieten an der Save und Sotla neue Territorien finden musste. Erst in der ersten Oktoberhälfte 1941 befahl er, man solle sie vorübergehend in den Umsiedlungslagern der Volksdeutschen Mittelstelle in neun deutschen Bezirken unterbringen. Er plante nämlich ihre spätere Ansiedlung in Osteuropa.[56] Aus diesem Grund mussten auch die italienischen Behörden der Fristverlängerung zur Umsiedlung bis zum 20. Januar 1942 zustimmen. Die Umsiedlung der Gottscheer-Deutschen wurde in einer sehr unvorteilhaften Jahreszeit durchgeführt, d. h. vom 14. November 1941 bis zum 22. Januar 1942 unter sehr ungünstigen Witterungsbedingungen (früher und tiefer Schnee, Kälte, schlechte Verkehrsverbindungen usw.). Man fuhr mit 135 Zügen los.[57] Auch von diesen Umsiedlern schlossen sich einige den Partisanen an.

Ähnlich wie einige andere Deutsche in Slowenien waren auch Deutsche aus dem Prekmurje/Übermurgebiet Mitte April 1941, als sich die deutsche Armee von dort zurückzog, über die "fremde Besatzung" enttäuscht. Sie erwarteten nämlich, dass der nördliche Teil des Prekmurje/Übermurgebiets der Steiermark angeschlossen wird, denn die Nationalsozialisten hatten dies auch in ihren Artikeln, Abhandlungen und Denkschriften gefordert. Sie bereiteten auch Zivilverwaltungsorgane für die Bezirke Murska Sobota und Dolnja Lendava und alles Notwendige für die Gründung des Steirischen Heimatbundes (sogar Stempel) vor. Aus diesem Grund zeigten auch die Deutschen aus dem Übermurgebiet ihre Wünsche und Forderungen nach einer deutschen Besatzung des Übermurgebiets auf eine sehr demonstrative Art (Demonstrationen in Murska Sobota, Sammeln von Unterschriften, Denkschriften), woran die dortige Bezirksleitung des Schwäbisch-deutschen Kulturbundes in großem Maße beteiligt war.[58]

Da das erwähnte Gebiet mit der deutschen Minderheit am Bach Kučnica nach dem Ersten Weltkrieg von Österreich und nicht von Ungarn abgetrennt wurde, beschloss Hitler, es der Steiermark zurück zu geben. Bewaffnete Abteilungen der deutschen Zivilverwaltung (Gendarmerie, Polizei und SA) aus der Obersteiermark besetzten dieses Gebiet an Hitlers Geburtstag, der Chef der Zivilverwaltung für die Untersteiermark unterwarf es im Juni 1941 als deutsches Besatzungsgebiet den Verwaltungsbehörden der benachbarten obersteirischen Bezirke.[59] Wegen unzureichender Quellen wissen wir leider nicht, wie die Lage der Deutschen war, die unter der ungarischen Besatzung blieben.

---

56 National Archives Washington (weiter: NAW), Mikrofilm Microcopy T-81, Spule 274, Himmlers Anordnung Nr. 53/I über die Aussiedlung von Slowenen aus dem Save–Sotla–Streifen" vom 18. 10. 1941; Ferenc, Quellen, Dok. 157; VAUNr. I-1941, Nr. 48, 25. 10. 1941, Kundmachung über staatspolitische Maßnahmen vom 20. 10. 1941.

57 NAW, T-81, Spule 306; ARS-II, DUB, f. 693, Überblick über den Abtransport der Gottscheer-Deutschen aus Gottschee; der Aufruf von Dr. Heinrich Wollert: Gottscheer Deutsche! in der Gottscher Zeitung 38-1941, Nr. 47, am 17. 11. 1941; Aufrufe von Wilhelm Lampeter und Josef Schober in der Gottscheer Zeitung 38-1941, Nr. 50, am 3. 12. 1941.

58 BAK, Abt. B, Reichskanzlei, R 43-II, Bd. 679.

59 VAUst., I-1941, Nr. 22, vom 14. 6. 1941, Verordnung über die Verwaltung der Gemeinden Fuexelsdorf, Sinnersdorf, Guizenhof und Rotenberg 13. 6. 1941.

Die Erlässe des AVNOJ-Präsidiums, die Beneš-Dekrete und das Potsdamer Abkommen

Aufgrund der genoziden nationalsozialistischen Besatzungspolitik ist es nicht verwunderlich, dass das höchste jugoslawische Gremium in der Kriegszeit, das Präsidium des AVNOJ (= Antifaschistischer Rat der nationalen Befreiung Jugoslawiens) am 21. 11. 1944 in Belgrad zwei Erlässe beschloss, auf welchen die gesamte jugoslawische Nachkriegspolitik und Gesetzgebung gegenüber den "Deutschen" beruhte.

Die Vorschrift heißt *"Erlass über den Übergang feindlichen Vermögens ins Staatseigentum, über die Staatsverwaltung des Vermögens abwesender Personen und Beschlagnahme des von den Besatzungsmächten gewaltsam entfremdeten Vermögens"* und enthält 12 Artikel. Am wichtigsten für das Schicksal der "Deutschen" ist der Artikel 1 mit seinen drei Punkten, er lautet:

"Mit dem Tag, an dem dieser Erlass in Kraft tritt, geht folgendes Vermögen ins Staatseigentum über:

1. das gesamte in Jugoslawien befindliche Vermögen des Deutschen Reiches und dessen Bürger;
2. das gesamte Vermögen von Personen deutscher Volkszugehörigkeit, mit Ausnahme jener Deutschen, die in der Nationalen Befreiungsarmee und den jugoslawischen Partisaneneinheiten gekämpft haben, oder die Staatsbürger neutraler Staaten sind und sich während der Besatzungszeit nicht feindlich verhalten haben;
3. das gesamte Vermögen der Kriegsverbrecher und deren Helfeshelfer, ohne Rücksicht auf ihre Staatsbürgerschaft, sowie das Vermögen jeder Person, die durch das Urteil eines bürgerlichen oder eines Kriegsgerichts zum Verlust ihres Vermögens zugunsten des Staates verurteilt worden ist.

In solchen Fällen gelten die Bestimmungen dieses Erlasses für das Vermögen jugoslawischer Staatsbürger ohne Rücksicht darauf, ob sie sich im In- oder im Ausland befinden." [60]

Dieser Erlass zählt zu den wichtigsten Vorschriften, die die Frage (die Rückgabe) des Vermögens der "Deutschen" in Slowenien betreffen.

Deutsche Quellen und Betroffene berichten über die Existenz eines zweiten Erlasses, der etwas früher an demselben Tag, also am 21. 11. 1944 beschlossen worden sei. Sein populärer Titel sei der *Jajce-Erlass* oder *Der kleine Jajce-Erlass* (nach dem Ort Jajce, Anm. d. Üb.), offiziell sei es aber der *Erlass des AVNOJ über die Aberkennung der Bürgerrechte.*[61] Jedoch wurde dieser Erlass nicht im Amtsblatt veröffentlicht und demzufolge haben wir keinen authentischen Text und unmittelbaren Beweis für dessen Existenz. Ebenso wenig glaubwürdig ist, dass er in Jajce entstanden sei, denn das Präsidium des AVNOJ war zu jener Zeit schon im befreiten Belgrad tätig. Die deutsche Fassung – eine slowenische liegt bis dato nicht vor – dieses "Erlasses" lautet:

"1. Alle in Südslawien lebenden Personen deutscher Abstammung verlieren automatisch die südslawische Staatsbürgerschaft sowie alle bürgerlichen und staatsbürgerlichen Rechte.

---

60 Zit. nach: Dušan Nećak (Hg.), Die "Deutschen" in Slowenien (1918-1955). Kurzer Abriß. Ljubljana 1998, S. 27.

61 z.B.: "Die Deutschen Vertreibungsverluste ..., S. 444 oder Gerstner, Das Deutschtum ..., S. 46. Dr. Stefan Karner behauptet in der Zusammenfassung der Studie, die bei der Pressekonferenz am 4. 12. 1997 in Wien verteilt wurde, dass dieser Erlass am 21. 11. 1943 angenommen wurde, jedoch beweist er seine Behauptungen nicht direkt.

2. Der gesamte Besitz der Personen deutscher Abstammung wird beschlagnahmt und geht automatisch in das Eigentum des Staates über.

3. Personen deutscher Abstammung dürfen weder irgendwelche bürgerliche oder staatsbürgerliche Rechte beanspruchen bzw. ausführen und sie dürfen sich daher auch nicht an südslawische Gerichte oder Behörden zu ihrem persönlichen Rechtsschutz wenden."[62]

Es ist gerade dieser Erlass, der als der härteste gilt und von den Betroffenen als genozid bezeichnet wird. Einige österreichische Forscher sind der Meinung, den *Jajce-Erlass* habe Moša Pijade verfasst. Sie vermuten, Pijade habe beim Entwurf der jugoslawischen Gesetzgebung den Auftrag erhalten, eine Möglichkeit zu schaffen, den Angehörigen der deutschen Minderheit die jugoslawische Staatsbürgerschaft abzuerkennen. Auf diese Weise sollten diese in der Zeit des Abschlusses des Friedensvertrags deutsche Staatsbürger sein und Jugoslawien könnte auf legale Weise ihr Vermögen als "deutsches Vermögen im Ausland" für sich verlangen. Der Erlass soll aus dem Grund nicht veröffentlicht worden sein, weil man beabsichtigte, ihn auf Flugblättern gedruckt den fliehenden jugoslawischen Deutschen in die Hände zu geben.[63]

Andererseits wird versucht, die Existenz dieses Erlasses durch offizielle deutsche Quellen[64] zu belegen und zwar durch die indirekte Erwähnung in der "Interpretation des Punkt 2 im Artikel 1 des *Erlasses des Antifaschistischen Rates der Nationalen Befreiung Jugoslawiens vom 21. 11. 1944.*[65] Satz 1 dieser Kurzinterpretation lautet nämlich: "Weil die örtlichen Behörden **bei der Durchführung des Verfahrens über die Aberkennung der Bürgerrechte von Personen deutscher Nationalität** (vom Verfasser hervorgehoben) in mehreren Orten, insbesondere in Vojvodina und Slawonien, nicht immer nach den Bestimmungen des Erlasses des Antifaschistischen Rates der nationalen Befreiung Jugoslawiens vom 21. 11. handeln ..."[66] Der hervorgehobene Satzteil, der über die Aberkennung der Bürgerrechte spricht, sei der Beweis für die Existenz des *Jajce-Erlasses*, und gerade kraft dieses Erlasses sei den "Deutschen" vor allem die Staatsbürgerschaft aberkannt worden. Andere deutsche Quellen wiederum behaupten, das Syntagma "državljanske pravice" habe sich nicht auf das Staatsangehörigkeitsrecht bezogen, sondern seien mit diesem Ausdruck in der jugoslawischen Gesetzgebung die allgemeinen, individuellen Grundrechte der Bürger bezeichnet worden. Mit dem *Kleinen Jajce-Erlass* sei also die Rechtsgrundlage für die persönliche Rechtlosigkeit der jugoslawischen "Deutschen" geschaffen worden, jedoch nicht für die Aberkennung ihrer Staatsangehörigkeit.[67]

Unter ähnlichen historischen Umständen und in ungefähr derselben Zeit wurden auch in der Tschechoslowakei ähnliche Entscheidungen wie die des AVNOJ-Präsidiums über die Deutschen gefasst. Sie wurden nach dem damaligen tschechoslowakischen Präsidenten kurz "Beneš-Dekrete" genannt. Es handelt sich um drei Dekrete und den Regierungsbeschluss aus den Jahren 1944–1946.[68]

Diese Bestimmungen sind inhaltlich eindeutig mit den Erlässen des AVNOJ-Präsidiums vergleichbar. Sowohl die AVNOJ-Erlässe als auch die Beneš-Dekrete sind

---

62 Gerstner, Das Deutschtum ..., S. 46; die deutsche Vorlage ist im Besitz des Autors.

63 Der diesbezügliche Brief von Dr. Ulrike Futter an den Autor vom 15. 10. 1997 befindet sich im Besitz des Autors.

64 Die deutschen Vertreibungsverluste ..., S. 444.

65 Amtsblatt des DFJ, 8. Juni 1945, Nr. 39 – 347/1945, 331.

66 Ibid.

67 Osteuropa-Handbuch, Jugoslawien, S. 133.

68 Mehr darüber siehe: Dušan Nećak, "Nemci" na Slovenskem 1945–1955 v luči nemških in avstrijskih dokumentov, in: Nećak (Hg.), "Nemci" na Slovenskem 1941–1955, Ljubljana 2002, S. 257–260.

geprägt vom Geist der Rache an den einheimischen Deutschen wegen Landesverrats (Vorwurf, sie seien die fünfte Kolonne gewesen) und Greueltaten der Nationalsozialisten; diese sollte nahezu alle Deutschen ohne Unterschied treffen. Beide Bestimmungen sind das Ergebnis schlechter Erfahrungen und des Zeitgeistes.

Weder Jugoslawien noch die Tschechoslowakei bzw. ihre Einstellung zur deutschsprachigen Bevölkerung stellten im damaligen Europa eine Ausnahme dar. Die Vertreibung der Deutschen wurde gleich nach Kriegsende sanktioniert und traf nach dem Buchstaben des Alliierten-Abkommens oder aufgrund des "Zeitgeistes" den Großteil der Deutschen, überwiegend aus den ost- und südosteuropäischen Staaten. Rund 12 Millionen Angehörige der deutschen Volksgruppe wurden aus Polen, der Tschechoslowakei, Ungarn, Jugoslawien, Rumänien, Bulgarien, der Sowjetunion und den baltischen Staaten vertrieben. Den Volksdeutschen aus Polen, der Tschechoslowakei und Ungarn wurden die Bestimmungen des Art. XIII des Potsdamer Abkommens vom 2. August 1945, womit Stalin, Truman und Attlee das Schicksal Europas und Deutschlands der Nachkriegszeit bestimmten, zum Verhängnis. Unter anderem wurde im zitierten Artikel festgehalten, dass die Überführung der deutschen Bevölkerung oder deutscher Bevölkerungselemente, die in Polen, der Tschechoslowakei und Ungarn geblieben sind, nach Deutschland vorgenommen werden müsse. Sie vertreten die einheitliche Meinung, dass die Überführung auf menschliche Weise zu erfolgen hätte.[69] Es ist nicht bekannt, dass dieser Artikel als genozid bezeichnet worden wäre.

Die drei Großmächte waren sich bereits im Potsdamer Abkommen bewusst, dass es sich um eine Aktion von großem Ausmaß handelt, in welcher es um die Umsiedlung großer Massen von Menschen ging. Deshalb ermächtigten sie ihre Vertreter im Alliierten Kontrollrat für Deutschland, alles notwendige für die Aufnahme und Verteilung dieser Menschen in allen Besatzungszonen gemäß den Verhältnissen in einzelnen Teilen Deutschlands vorzubereiten. Gleichzeitig wurden auch die tschechoslowakische Regierung, die provisorische Regierung Polens und der Kontrollrat für Ungarn verständigt. Die Umsiedlung sollte koordiniert und unter Hilfestellung von Behörden derjenigen Staaten verlaufen, aus denen die Volksdeutschen stammten.[70]

Jedoch waren die Beschlüsse des Potsdamer Abkommens nicht nur das Ergebnis der Nachkriegsüberlegungen über das Schicksal der Volksdeutschen; auch die Erlässe des AVNOJ – Präsidiums und die Beneš-Dekrete wichen in keiner Weise von den Vorstellungen der Alliierten über die Beziehungen gegenüber den deutschen Volksgruppen in Ost- und Südosteuropa ab, die bereits während des Krieges entstanden waren. Spätestens seit April 1943 stimmten die Vereinigten Staaten und Großbritannien überein, dass alle deutschen Minderheiten in den osteuropäischen Ländern nach Deutschland umzusiedeln seien. Mitte 1944 (am 26. Juni) legte das britische Außenministerium dem "Kriegskabinett" eine umfassende Studie mit dem Titel *Transfer of German Populations* vor. Diese enthielt einen bis ins Detail ausgearbeiteten Plan über die Vertreibung aller Volksdeutschen aus allen Staaten Osteuropas. Die Ziele, die durch die Vertreibung erreicht werden sollten, waren:

- Homogenisierung der Bevölkerung in den osteuropäischen Staaten und Verringerung des Anteils von Volksgruppen in diesen;
- größere innere Stabilität dieser Staaten und multilaterale Sicherheit;
- Deutschland ein für allemal die Möglichkeit zu nehmen, die deutschen Minderheiten in diesen Staaten als sein Expansionspotenzial zu nutzen und sie als "fünfte Kolonne" zu missbrauchen.

---

69 Geschichte in Quellen, 7, Die Welt seit 1945, München 1980, S. 78–79.
70 Ibid.

Etwas früher (am 8. März 1944) legte dasselbe Ministerium ein Memorandum mit dem Titel *Minority transfers in South Eastern Europe* vor. Auch darin überwiegt die Idee, man könnte mit der Umsiedlung der Minderheiten und der ethnischen Homogenisierung der Staaten größere Sicherheit in dieser Region erreichen. Der Autor dieser Studie war der berühmte Historiker Arnold Joseph Toynbee. Er sah in seiner Studie auch den Austausch der Slowenen in Österreich gegen die in Jugoslawien lebenden Deutschen vor.[71]

In der damaligen Zeit waren es also nicht viele, die sich in diesem Zusammenhang Fragen stellten, und noch weniger waren es, die laut darauf aufmerksam machten, dass unter ihnen gewiss nicht alle Deutschen (mit)schuldig an den Naziverbrechen waren und nicht alle mit "blutverschmierten Händen" dastanden.

Das Schicksal der "Deutschen" in Slowenien nach dem Zweiten Weltkrieg

Die Mehrheit der slowenischen Deutschen verließ Slowenien zusammen mit den sich zurückziehenden deutschen Truppen noch vor Kriegsende.

Trotz der Überzeugung von der kollektiven Schuld versuchte man in Slowenien nach der ersten "Rachewelle" bei einem Großteil der Deutschen und slowenischen Sympathisanten des Deutschtums die individuelle Schuld jedes Einzelnen festzustellen und sie danach entsprechend zu behandeln. Das galt vor allem für diejenigen, die der Kriegsverbrechen und anderer Straftaten verdächtigt wurden.

Ganzheitlich gesehen nutzten die slowenischen Behörden nach dem Krieg das Verhalten der deutschen Minderheit während des Zweiten Weltkrieges zur endgültigen Abrechnung mit dem Deutschtum in Slowenien. Dabei gingen sie von der Überzeugung aus, dass "solange diese zwar zahlenmäßig schwachen, jedoch in allen anderen Hinsichten starken deutschen Elemente unter unsere Bevölkerung gemischt sind, werden sie als Hefe der Zersetzung im Volk sein Volksbewusstsein und Wachstum drosseln, es wirtschaftlich lähmen und in diesem Zusammenhang auch seinen materiellen und kulturellen Fortschritt hemmen ... Darum ist das einzige Hilfsmittel gegen diesen Zustand, die Staatsgrenze zwischen den steirischen Slowenen und der ehemaligen jugoslawischen deutschen Minderheit zu ziehen und so den hundertjährigen Eiterherd aus dem Volkskörper zu entfernen."[72]

Die politische Entscheidung darüber, was mit der deutschen Minderheit nach dem Zweiten Weltkrieg passieren sollte, wurde auf der jugoslawischen Ebene entweder in der Zeit der zweiten AVNOJ-Versammlung am 29. November 1943 oder etwas später, zwischen dem Versammlungsende und dem Beginn des Jahres 1944 getroffen. Am Anfang des Jahres 1944 besuchte nämlich der Sekretär des Antifaschistischen Rates der Volksbefreiung Jugoslawiens (AVNOJ) Rodoljub Čolaković das Wissenschaftliche Institut beim Exekutivrat der Befreiungsfront und kündigte die Aussiedlung der Deutschen aus ganz Jugoslawien an. Diese Maßnahme wurde von der Leitung der Volksbefreiungsbewegung als Tat der Gerechtigkeit angesehen, eine Vergeltungsmaßnahme gegen die Minderheit, welche die slawischen Völker in Jugoslawien vernichten wollte,

---

71 Mehr darüber siehe: Gerhard Seewann, Der Vertreibungsprozess in und nach dem Zweiten Weltkrieg aufgrund britischer Quellen, in: Nećak, Hg., "Nemci" na Slovenskem 1941–1955, Ljubljana 2002, S. 369–381.

72 Dr. Makso Šnuderl, Predlog za ukrepe pri prevzemu oblasti na Slovenskem Štajerskem, dne 3. septembra 1944 (Vorschlag für die Maßnahmen bei der Machtübernahme in der slowenischen Steiermark am 3. September 1944); Makso Šnuderl, Dnevnik 1941–1945 (Tagebuch 1941-1945), II. Teil, Založba Obzorja Maribor 1994 (geordnet und mit Anmerkungen von Dr. Zdenko Čepič), S. 508–511. Weiter: Šnuderl, Dnevnik.

obwohl sie innerhalb des Staates eine sehr gute Position genoss. In Slowenien wurde vom Wissenschaftlichen Institut der Befreiungsfront der Vorschlag über den Umgang mit den Deutschen schon während des Krieges ausgearbeitet. Man ging davon aus, dass am Kriegsende dem slowenischen Volk die historische Möglichkeit gegeben wird, "an seiner Nordgrenze die deutschen Minderheiten loszuwerden, die ihm schon vor dem Krieg, aber auch während des Krieges so viel Leid zugefügt hatten". Die deutsche Minderheit sollte deswegen kollektiv bestraft werden, weil sie kollektiv Hitlers Prinzip folgte, dass jeder Angehörige der deutschen Nation, obwohl Bürger eines anderen Staates, sich dem Reich und nicht dem Staat, "der ihn unter das Dach seiner Gastfreundschaft genommen hat", zu unterwerfen habe. Aus den erhaltenen Dokumenten ist nicht eindeutig zu entnehmen, ob man die deutsche Minderheit sowohl auf jugoslawischer als auch auf slowenischer Ebene in kleinerer Zahl erhalten wollte oder nicht. In einigen Dokumenten ist nämlich davon die Rede, dass die Absicht der Gesetzgebung und anderer die Deutschen betreffenden Maßnahmen nicht "die Vernichtung des unschuldigen Deutschen als Menschen, sondern die Vernichtung des Deutschtums und seiner politischen und wirtschaftlichen Expansion" sein werde. Im Zusammenhang mit der politischen Entscheidung muss betont werden, dass die Beziehung gegenüber den Deutschen auch in anderen politischen Gruppierungen z.B. in bürgerlichen Kreisen bzw. im besiegten konterrevolutionären Lager nicht wesentlich anders war (mit Ausnahme des prodeutsch orientierten Generals Dr. Leon Rupnik und seines Kreises). Der sog. Mačkovšek-Kreis (eine liberal orientierte Gruppierung, in Opposition zur Befreiungsfront) fasste z.B. schon im Oktober 1941 den Beschluss, das slowenische Gebiet müsse vollständig von Fremden gesäubert und ihr Eigentum beschlagnahmt werden. Für die Behandlung der slowenischen "Deutschen" trägt in erster Linie also nicht die kommunistische Natur der Nachkriegsmacht die Schuld, sondern der unerbittliche nationale Kampf, den die deutsche Besatzungsmacht mittels planmäßiger Vernichtungspolitik dem slowenischen Volk gegenüber während des Krieges einleitete, wobei Angehörige der deutschen Minderheit ihnen dabei behilflich waren. Dass Jugoslawien die Deutschen nach dem Krieg aus seinem Territorium vertreiben wird, sahen auch die westlichen Alliierten voraus. Betreffende Berichte aus Slowenien wurden den Slowenen in der jugoslawischen Exilregierung in London zugeschickt. Diese ließ man übersetzen und dem britischen Außenministerium zukommen. Dies geht aus dem Memorandum *Die deutsche Minderheit in Jugoslawien* vom Herbst 1943 hervor.[73]

Die Rechtsgrundlage für die Abrechnung mit den Deutschen bildete(n) der(die) Erlass(Erlässe), den(die) das Präsidium des AVNOJ während des Krieges beschloss. Nach dem Krieg wurden diese Beschlüsse gesetzlich ausgearbeitet und mit zusätzlichen Anweisungen und Erklärungen versehen. Die wichtigste Maßnahme war der bereits erwähnte Erlass über den Übergang des Feindvermögens in staatliches Eigentum, die staatliche Vermögensverwaltung abwesender Personen und über die Beschlagnahme des Vermögens, das die Besatzungsmächte zwangsenteignet hatten. Dieser Erlass (Nr. 25) war (neben dem zweiten) auch die Grundlage für wirtschaftliche Maßnahmen gegen die jugoslawischen Deutschen. Ähnliches gilt auch für das Agrarreform- und Kolonisierungsgesetz, das in seinem Art. 10 bestimmte, dass der gesamte bestellbare Ackerboden, Eigentum des Deutschen Reiches und der Angehörigen der deutschen Volkszugehörigkeit, gemäß dem Erlass des AVNOJ-Präsidiums vom 21. November 1944 be-

---

73 Mehr über die erwähnten Pläne und Forschungsberichte siehe: Tone Ferenc, Nemci med drugo svetovno vojno (Die Deutschen während des Zweiten Weltkrieges) S. 160–165 und Božo Repe, "Nemci" na Slovenskem po drugi svetovni vojni (Die "Deutschen" in Slowenien nach dem Zweiten Weltkrieg), S. 192–196, beide in Nećak, Hg. "Nemci" na Slovenskem 1941–1955, Ljubljana 2002.

chlagnahmt wird und in das Eigentum des Agrarreform- und Kolonisierungsgrundfonds übergeht. Nach Interpretation dieses Erlasses zählten zu den Angehörigen der deutschen Volkszugehörigkeit "... diejenigen Staatsbürger Jugoslawiens deutscher Volkszugehörigkeit, die sich während der Besatzung als Deutsche erklärt oder gegolten hatten, ungeachtet dessen, ob sie vor dem Krieg als Deutsche auftraten oder sie als assimilierte Kroaten, Slowenen oder Serben galten."

Nach Anweisungen der Behörden zählten zu den Angehörigen deutscher Volkszugehörigkeit nebst der angeführten Kategorie auch jugoslawische Staatsbürger, die sich schon im Vorkriegs-Jugoslawien bei den Volkszählungen als Angehörige deutscher Volkszugehörigkeit deklariert hatten; Mitglieder des Kulturbundes, alle, die freiwillig den deutschen militärischen, polizeilichen oder SS-Einheiten dienten und Staatsbürger jener Staaten, die im Krieg mit Deutschland kollaborierten. Eine so breite Definition ermöglichte es, dass zu den Deutschen auch prodeutsch orientierte Slowenen ("Deutschtümler") gezählt wurden, also diejenigen, die Mitglieder des Kulturbundes waren und (oder) freiwillig bei den Deutschen angestellt waren.

Die zweite Gesetzesvorschrift, die für die Abrechnung mit den Deutschen angewandt wurde, jedoch nicht nur mit ihnen, war das Gesetz über die Strafarten, die die Zivil- und Kriegsgerichte verhängten. Vor allem die wohlhabendsten und einflussreichsten slowenischen Deutschen wurden vor den Gerichten zu unterschiedlich hohen Freiheitsstrafen verurteilt, fast allen Verurteilten wurden die Bürgerrechte aberkannt und das Vermögen beschlagnahmt. Bei der vom AVNOJ am 5. August 1945 angenommenen Amnestie wurden neben anderen Ausnahmen auch die Mitglieder des Kulturbundes ausgenommen. Praktisch bedeutete das, dass die Amnestie den Großteil der Verurteilten deutscher Volkszugehörigkeit und ihre tatsächlichen oder mutmaßlichen slowenischen Sympathisanten nicht erfasste.

Das wichtigste Gesetz, nach dem man die Deutschen aburteilte, war das Gesetz über Straftaten gegen das Volk und den Staat (Zakon o kaznivih dejanjih zoper narod in državo). Verabschiedet wurde es von der Provisorischen Volksversammlung des Demokratischen Föderativen Jugoslawien am 25. August 1945 und es blieb bis zur Verabschiedung des Strafgesetzbuches des DFJ in Kraft. Im Juli 1946 wurde es mit der neuen Verfassung in Einklang gebracht und hatte tatsächlich rückwirkende Geltung. Zusammen mit anderen Artikeln lieferte dieses Gesetz eine genügend breite Grundlage für Prozesse gegen die jugoslawischen Deutschen. Die ursprüngliche Schärfe, vor allem die Mitgliedschaft im Kulturbund und anderen Organisationen betreffend, wurde später zum Teil abgeschwächt. Im Januar 1951 erließ das Präsidium der Volksversammlung der FLRJ (Federativna ljudska republika Jugoslavija) den Befehl zur Beendigung des Kriegszustandes mit Österreich. Am 11. Juli (mit dem Inkrafttreten nach der Verlautbarung im Amtsblatt einen Monat später) nahm das Präsidium der Volksversammlung der FLRJ auf Vorschlag der Regierung auch den Befehl zur Beendigung des Kriegszustandes mit Deutschland an. Aufgrund dieses Befehls wurden gegenüber Deutschland und den deutschen Staatsbürgern die Rechtsvorschriften der FLRJ "die aus dem Kriegszustand mit Deutschland stammten oder für den Fall des Kriegszustandes der Föderativen Volksrepublik Jugoslawien mit einer fremden Macht erlassen wurden" nicht mehr angewandt. Im nächsten Jahr (1952) wurde zwischen der deutschen und der jugoslawischen Regierung die Vereinbarung getroffen, dass auch die verbliebenen Volksdeutschen nach Deutschland umgesiedelt werden.[74]

74 PAAA, Abt. III., Ord. 1394 (297), S. 55.

Das Wahlrecht wurde der deutschen Minderheit praktisch vollkommen durch das Wählerlistengesetz vom August 1945 aberkannt, das in seinem Art. 4 als nicht wahlberechtigt auch die Angehörigen von Kriegsformationen der Besatzungsmächte und ihrer Helfershelfer einordnete, die dauerhaft und aktiv gegen die nationale Befreiungsarmee, die jugoslawischen oder die Alliierten Streitmächte gekämpft hatten, Mitglieder des Kulturbundes und ihre Familienangehörigen; diejenigen, die im politisch-polizeilichen Dienst der Besatzungsmächte gestanden hatten; solche, die freiwillig und aus eigener Initiative den Besatzungsmächten militärische und wirtschaftliche Mittel zur Verfügung gestellt hatten und diejenigen, die durch den Rechtsspruch zur Aberkennung der nationalen Ehrenrechte bzw. der politischen und einzelnen Staatsbürgerrechte verurteilt wurden. Andere Staatsbürgerrechte wurden praktisch allen jugoslawischen Deutschen aufgrund des DFJ-Staatsbürgerschaftsgesetzes vom August 1945 aberkannt. Dieses bezog sich auch auf die slowenischen "Deutschen", von denen man annahm (wie es Dr. Makso Šnuderl definierte), dass sie "... fast alle bis zuletzt der Besatzungsmacht dienten. In Slowenien erstellten sie als Kulturbundmitglieder schon mehrere Jahre vor dem Krieg Listen derjenigen Mitbürger – Slowenen, aber auch Serben, die im Falle der deutschen Besatzung auszusiedeln wären. Volkszugehörigen jener Völker also, deren Staaten im Krieg gegen Jugoslawien kämpften und deren Staatsbürger sich während dieses Krieges oder in diesem Zusammenhang schon vor dem Krieg mit ihren illoyalen Auftritten gegen die nationalen und staatlichen Interessen die eigenen Bürgerpflichten als jugoslawische Staatsangehörige verletzt hatten, kann die Staatsangehörigkeit aberkannt werden. Die Mehrheit unter ihnen nahm schon während des Krieges die deutsche Staatsangehörigkeit an."[75] Bezüglich des Staatsangehörigkeitsstatus gab es auch Ausnahmen, die vom Präsidium des AVNOJ schon früher definiert wurden (z.B. aktive Anhänger der nationalen Befreiungsbewegung).

Die konkrete Behandlung der Deutschen nach der Befreiung kann nur bruchstückhaft verfolgt werden, denn die Dokumentation ist nur zum Teil erhalten. Deswegen können die zahlenmäßigen Verhältnisse zwischen den einzelnen Kategorien der Deutschen: den geflüchteten, ausgesiedelten, inhaftierten und verurteilten, justifizierten und anderen verstorbenen aus verschieden Gründen nur ungefähr festgelegt werden.

Die Mehrheit (zwischen 15.000 und 16.000 "Deutschen") flüchtete noch vor Kriegsende, laut slowenischen Quellen wurden höchstens 9.474 ausgesiedelt. Wie hoch die Anzahl der "Deutschen" war, die ihr Leben wärend des Krieges oder unmittelbar danach verloren (sei es wegen gezielter Justifikationen oder wegen Not und grausamer Behandlung), oder ein anderes Schicksal erlebten (z.B. Gerichtsprozesse, denen sich ein Großteil, vor allem die der Kriegsverbrechen Verdächtigen, entzogen hat und in Abwesenheit verurteilt wurde), kann nach dem Stand der erhaltenen Quellen nicht gänzlich festgestellt werden. Für Maribor und Umgebung haben wir z.B. die Angabe, dass während des Krieges und unmittelbar danach 1.350 Deutsche starben, jedoch nur ein Teil von ihnen in Lagern (213) und durch Justifikationen, andere waren Opfer von Bombenangriffen, Kämpfen an Fronten und Schlachtfeldern u.ä. In den Quellen der Nachkriegszeit der deutschen und österreichischen Deutschen über alle Verstorbenen werden Zahlen angegeben, die sicher stark übertrieben sind, bis zu 6.000.

---

75 Slobodan Nešović, Tretje zasedanje AVNOJ in zasedanje Začasne ljudske skupščine Demokratične federativne Jugoslavije (Die dritte AVNOJ-Versammlung und die Versammlung der Provisorischen Versammlung des Demokratischen Föderativen Jugoslawiens), (7.–26. Avgust 1945), Ljubljana, Komunist 1975, S. 215.

Die ersten Festnahmen und Verhöre wurden sofort nach der Befreiung der einzelnen Orte durchgeführt. Im Prekmurje/Übermurgebiet kam es dazu schon im April, in Štajerska/Steiermark ungefähr ab dem 11. Mai. Eine der Besonderheiten der slowenischen Form der Abrechnung mit den "Deutschen" seien laut deutschen Quellen "riesige Massenliquidierungen", vor allem von Kriegsende bis Ende des Jahres 1945 gewesen, die "in überstürzter Hast" ausgeführt worden wären.[76] Die Aufgabe, mit den "Deutschen" abzurechnen, übernahm die OZNA. Sie wurden in die Lager Celje, Strnišče, Ptuj, Pohorje, Krško, Bresternica, Hrastovec, Kamnica, Teharje, Filovci, Hrastnik, Tezno und Kočevje, aber auch Begunje na Gorenjskem, Šentvid bei Ljubljana und einige andere Lager eingesperrt. An diesen Orten und noch anderswo sollen sich auch ihre Grabstätten befinden. Über die Behandlung der gefangenen "Deutschen" und über die Verhältnisse in den Lagern erfährt man am meisten von Betroffenen aus ihren Erinnerungen und aus verschiedenen Berichten, gerichtet an die österreichischen und deutschen Behörden.[77] Aus einer kurzen Zusammenfassung dieser Berichte ist ersichtlich, dass die Behandlung der Männer äußerst schlecht war, die der Frauen etwas besser, die Verhältnisse ähnelten im allgemeinen den Verhältnissen in den deutschen Lagern der Zwischenkriegszeit. Die Lager für die "Deutschen" wurden in ganz Jugoslawien bis 1948 aufgelöst, als die Abrechnung mit ihnen nahezu abgeschlossen war.

Die Aussiedlung/Vertreibung der "Deutschen" als zweite slowenische Besonderheit der Abrechnung mit ihnen, begann schon in den letzten Juni- und den ersten Augusttagen, die ersten nicht organisierten Vertreibungen wurden aus Orten im Grenzbereich durchgeführt; sie wurden einfach über die Grenze gejagt. Die organisierte Aussiedlung begann im September 1945, danach wurde sie im November wegen der Wahlen zur konstituierenden Versammlung unterbrochen. In der neuen, dritten Welle wurde die Aussiedlung im Dezember 1945 und weiter im Januar und Februar 1946 fortgesetzt. Organisierte Transporte verliefen über die Grenzübergänge Rosenbach/Podrožca, Wurzenpass/Koren, Seeberg/Jezersko, Jesenice, Dravograd, Šentilj, Hodoš und Kotoriba. In die Aussiedlung wurden sowohl slowenische Deutsche als auch österreichische und deutsche Staatsbürger eingeschlossen, aber auch viele Slowenen, die sich vor oder während der Besatzung als Kollaborateure der Deutschen bzw. der Besatzer kompromittiert hatten, und die nach der Befreiung entweder nicht vor Gericht gestellt wurden oder nicht von selbst geflohen sind. Gemäß den bereits während des Krieges festgelegten Kriterien wurde ihnen, ähnlich der Behandlung der slowenischen Vertriebenen durch die deutsche Besatzungsmacht, nur wenig Zeit zur Vorbereitung gewährt und sie durften nur das Notwendigste mitnehmen. Dies galt vor allem für diejenigen, die zuerst in die Lager eingesperrt wurden. Diejenigen, die direkt transportiert wurden, durften etwas mehr Gepäck mitnehmen. Die Aussiedler wurden nach Österreich (die Mehrzahl), Deutschland oder Ungarn geschickt (von dort schickte man sie ebenso nach Österreich bzw. nach Deutschland); es gibt auch Vermutungen, dass ein Teil von ihnen in die Sowjetunion geschickt wurde, jedoch kann das für die slowenischen Deutschen nicht nachgewiesen werden. Nach Ungarn wurden sie in Absprache mit den Sowjetmächten geschickt, die die Vertriebenen nach Österreich gemäß einem Teilabkommen mit den Engländern (diese nahmen grundsätzlich nur Leute auf, die in Österreich oder Deutschland geboren waren) weitertransportierten. Sowohl bei den Engländern als auch bei den sowjetischen Besatzungsmächten in Ungarn kam es zu Schwierigkeiten, da beide Seiten

---

76 Die Lage ... S. 5.

77 z.B. im Weissbuch der Deutschen aus Jugoslawien ..., S. 863 ff. und anderswo. Mehr darüber in den Fachaufsätzen von Tone Ferenc, Božo Repe und Dušan Nećak im Sammelband: Nećak, Hg., "Nemci" na Slovenskem 1941–1955, Ljubljana 2002.

aus verschiedenen Gründen die Transporte zurückschickten bzw. deren Empfang abwiesen. Einige slowenische "Deutsche" wurden im Unterschied zu der jugoslawischen Art der Abrechnung auch in andere jugoslawische Lager eingewiesen.[78]

Die meisten geflüchteten und vertriebenen slowenischen "Deutschen" siedelten sich in Österreich an. In den ersten Nachkriegsjahren lebten die Deutschen in Ungewissheit. Teilweise rechneten sie mit gesellschaftspolitischen Umwandlungen in Jugoslawien und der damit verbundenen Rückkehr, teilweise war der Wunsch sehr stark, nach Deutschland oder in die Überseeländer auszuwandern. Wie groß der Prozentsatz der Leute war, die unter der Aussiedlung oder unter den anderen gegen die deutsche Minderheit eingesetzten Maßnahmen ungerechterweise oder zu hart getroffen wurden (auch derjenigen, die in Slowenien verblieben), kann aufgrund der erhaltenen Quellen und aus der heutigen zeitlichen Distanz nur schwer bewertet werden, denn das damalige Geschehen kann nicht außerhalb des "Zeitgeistes" beurteilt werden. Der Major der Staatssicherheitsverwaltung Zvone Debevc schrieb im Jahre 1951 in seinem Bericht nieder: "Zweifellos war das Kriterium zur Aussiedlung unter Berücksichtigung der Nachkriegszeit sehr streng und es wurden auch Fehler gemacht. Es gibt Beispiele, wo wegen eines Familienmitglieds, das sich als Kollaborateur der Deutschen kompromittiert hatte, auch die restlichen Familienmitglieder ausgesiedelt wurden, ohne Rücksicht auf ihre persönliche Haltung, ihr Alter u.ä. Es existieren aber auch einzelne Beispiele von Menschen, die aufgrund der gegen sie erstatteten Anzeigen durch Leute, die ihnen feindlich gesinnt waren, ausgesiedelt wurden. In großer Mehrzahl der Fälle aber waren die Aussiedlungen gerechtfertigt. Das ist auch aus der Tatsache ersichtlich, dass etwa nur ein Zehntel aller Ausgesiedelten einen Antrag auf Rückkehr in die FLRJ stellte."[79] Wie weit die heutige geschichtliche Beurteilung über diese Einstellung hinausgehen kann, ist allerdings eine Frage der individuellen Einschätzung. Ausgehend vom Gesichtspunkt der Zivilisation ist es gewiss eine Niederlage für beide Völker, weil sie nicht imstande waren, im selben Raum ein gemeinsames Leben zu führen, obwohl dies leider kein Einzelfall in Europa ist.

Zahlen sind ein Stoff, mit dem auch in der Wissenschaft am häufigsten und einfachsten manipuliert werden kann. Vor allem deshalb, weil der Antwort auf die Fragen, wie viele slowenische Deutsche nach dem Krieg in Slowenien verblieben sind, keine zuverlässigen Angaben zugrunde liegen. Obwohl man den offiziellen Statistiken nicht immer und in vollem Maße Glauben schenken kann, sind sie in unserem Fall die einzige mehr oder weniger zuverlässige Quelle. Für die Zeit sofort nach dem Krieg übernahmen deshalb die jugoslawischen (slowenischen) Autoren[80] die Zahl, die in der Rubrik "Deutsche" in den offiziell veröffentlichten Resultaten der Volkszählung aus dem Jahr 1948 eingetragen war, nämlich 1.824.[81] Auch die deutsche Studie mit dem Titel *Die Lage der Deutschen Minderheit in Jugoslawien*, die im westdeutschen Außenministerium im

78 Nähere Angaben darüber in den Beiträgen von Tone Ferenc, Božo Repe und Dušan Nećak im Sammelband: Nećak, Hg. "Nemci" na Slovenskem 1941–1955, Ljubljana 2002.

79 Berichte über die Aussiedlungen der Volksdeutschen aus der LRS in den Jahren 1945–1946, Ljubljana 26. 11. 1951, Arhiv MNZ/Archiv des Innenministeriums.

80 z.B. Ante Laušić, Iz povijesti folksdojčera i njihova eksodusa na tlu Jugoslavije, in: Migracijske teme, Zagreb 1991, Nr. 2, S. 184; Samo Kristen, Nemci v Sloveniji po letu 1945, in: Razprave in gradivo, 26–27, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana 1992, S. 277; Dušan Nećak, Nekaj osnovnih podatkov o usodi nemške narodnostne skupnosti po letu 1945, in: Zgodovinski časopis. Ljubljana 1993, Nr. 3, S. 441; ders, Über das Schicksal der "Deutschen" in Slowenien, Vergeltung und Vertreibung nach 1945, in: WAS, Zeitschrift für Kultur und Politik, Nr. 88/1997, Graz, S. 160.

81 Federativna narodna republika Jugoslavija; Savezni zavod za statistiku /Bundesamt für Statistik. Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948 godine, Band IX.; Stanovništvo po narodnosti, p. XIV.

Jahre 1952[82] vorbereitet wurde, übernimmt die oben erwähnte Zahl. In der statistischen Veröffentlichung des deutschen Bundesamts für Statistik aus dem Jahre 1958 findet man dieselbe Zahl,[83] die aber schon auf der nächsten Seite auf 2.406[84] korrigiert wird. Der Fehler beruht offensichtlich auf einer ungenauen Interpretation oder Veröffentlichung in der amtlichen Publikation des jugoslawischen statistischen Amtes über die Endresultate der Volkszählung aus dem Jahre 1948. Doch auch diese Zahl kann nur der Orientierung dienen und ist durchaus nicht exakt, denn sie schließt auch deutsche Zivilarbeiter (zum größten Teil aus Ostdeutschland) mit ein, deren Anzahl in ganz Jugoslawien gemäß deutschen Schätzungen zu Beginn des Jahres 1950 zwischen 12.000 und 18.000 lag.[85]

Die offizielle Statistik über die Resultate der Volkszählung in Jugoslawien am 15. März 1948 stellte fest, dass unter der Bevölkerung in Slowenien 97% Slowenen sind, Deutsche und Österreicher sind mit insgesamt 0,17% vertreten. Diese Resultate bilden die Grundlage für einige zuverlässige Feststellungen:

1. Die Bevölkerung, die sich als Österreicher oder Deutsche deklarierte, lebte zerstreut auf dem gesamten slowenischen Gebiet.
2. Ihre Konzentration war größer in jenen Teilen des slowenischen Gebietes, die in der Zwischenkriegszeit ihr Siedlungsgebiet darstellten. Mehr als 67% lebten nämlich in der slowenischen Steiermark: Maribor und Umgebung, Celje und Umgebung, Poljčane, Radgona und Ptuj mit Umgebung; in Kärnten: Slovenj Gradec mit Umgebung; im Prekmurje (Übermurgebiet): Murska Sobota mit Umgebung; in "Krain": Ljubljana mit Umgebung, Kočevsko und etwas unerwartet Trbovlje mit Umgebung (offensichtlich handelt es sich um die Anwesenheit von Zivilarbeitern – Fachleuten aus Deutschland).
3. Ihre Konzentration ist in den Bezirken, in denen sie leben, statistisch unbeträchtlich, denn sie überschreitet nirgendwo 0,65% der Gesamtbevölkerung. Auch ihr Prozentanteil im Verhältnis zur gesamten Bevölkerung Sloweniens ist mit 0,17% kaum registrierbar.
4. Davon deklarierten sich etwas weniger als 70% (68,08%) als Deutsche und etwas mehr als 30% (31,91%) als Österreicher.
5. Nur in der Umgebung von Maribor wurden mehr Österreicher als Deutsche gezählt – 57%. Im Bezirk Celje-Stadt waren 28% Österreicher, im Bezirk Celje-Umgebung 20%, im Bezirk Ljubljana-Stadt 12%, im Bezirk Maribor-Stadt 37%, in Murska Sobota und Poljčane 25%, in Ptuj 34%, in Radgona 25%, in Slovenj Gradec 29% und in Trbovlje 14%. All diese Angaben deuten sicherlich auf die damals volkspolitische Orientierung der deutschsprachigen Bevölkerung Sloweniens hin.[86]

Abgesehen davon ist es eine Tatsache, dass in Slowenien trotz der gründlich durchgeführten Abrechnung mit den "Deutschen" nach dem Krieg verstreute Reste der Reste der einst starken deutschen Volksgruppe übrig geblieben sind. Diese Meinung teilen während der gesamten Nachkriegszeit auch die Vertreter und die prominentesten Experten aus den Reihen der Betroffenen sowie die Autoren vieler Werke über das Schicksal der "Deutschen" in Slowenien (Jugoslawien) nach dem Zweiten Weltkrieg. Einige unter ihnen behaupteten sogar, man könne nicht von irgendeiner organisierten

---

82 PAAA, Bonn, Abteilung IIIb, Ord. 134/1, 12. 5. 1952, 18, S. weiter: Die Lage ...

83 Die deutschen Vertreibungsverluste ..., S. 439.

84 Ibid., S. 440.

85 Die Lage ..., 29/21.

86 Federativna narodna republika Jugoslavija; Savezni zavod za statistiku. Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948 godine, Band IX; Stanovništvo po narodnosti, p. XIV.

Gemeinschaft deutscher Menschen sprechen. Johann Wüscht, einer der wichtigsten deutschen Experten für die deutsche Volksgruppe in Jugoslawien, bezeichnete diese in seinem Werk *Handbuch der europäischen Volksgruppen*, Wien-Stuttgart 1970 als "Rest-Minderheit".[87] Der prominente österreichische internationale Völkerrechtsexperte und Fachmann für Minderheitenfragen, Dr. Felix Ermacora, wandte für die verbliebenen Deutschen in Slowenien ein Syntagma an, das der Wahrheit vielleicht am nächsten kommt: "deutschsprachige Gruppe von Menschen".[88]

Die Verstaatlichung/Konfiszierung des "Deutschen" Vermögens (1945–1955)[89]

Die neue slowenische/jugoslawische Regierung rechtfertigte die Verstaatlichung des "deutschen" Vermögens mit materiellen, ethisch-moralischen, national-militärischen, ideologischen und wirtschaftlich-strategischen Gründen. An erster Stelle war der Ersatz für den Schaden, der zwischen den Jahren 1941–45 auf dem slowenischen Gebiet angerichtet wurde. Die slowenische Kommission für Kriegsschäden schrieb Ende September 1946 in ihrem Jahresbericht der deutschen Besatzungsmacht 66,3% des Gesamtschadens zu, was insgesamt 31,4 Milliarden Dinar oder umgerechnet etwa 650 Millionen US-Dollar betrug. An zweiter Stelle stand die Entschädigung für begangene Verbrechen und Menschenopfer; von 4.433 Personen, die der Kriegsverbrechen in Slowenien angeklagt wurden, hatten 2.062 die österreichische Staatsbürgerschaft. Die deutschen Besatzungsmächte und Polizeieinheiten trugen Schuld für 41.699 Todesopfer oder vermisste Personen.

Der dritte wichtige Umstand war die große wirtschaftliche Macht, die die "einheimischen" Deutschen besaßen, und die damit verbundene Gefahr, sie könnten wie bereits in der Vergangenheit das Wirtschaftsleben noch weiter beherrschen und mit der "skrupellosen Ausbeutung" des slowenischen Volkes fortfahren. Die einige zehntausend Mitglieder starke deutsche Minderheit war nämlich, zusammen mit einzelnen deutschen Gesellschaften und Unternehmen, Eigentümer der größten und besten landwirtschaftlichen Grundbesitze und Wälder, von vielen Wohnungs- und Bürogebäuden, Geldinstituten, Geschäften, Betrieben wie z.B. des Baugewerbes, der Holzverarbeitung u.a., und sie besaß die Mehrheitsbeteiligung an den größten und kapitalintensivsten Industrieunternehmen. In einem Drittel der 361 Industrieunternehmen, die es im Jahre 1939 auf dem Gebiet der Draubanschaft gab, überwog das Kapital der "einheimischen" Deutschen oder das Kapital der Deutschen mit österreichischer, tschechischer, schweizerischer, norwegischer, schwedischer oder liechtensteinischer Staatsangehörigkeit; unter diesen Unternehmen befanden sich sogar 85 mit 100-prozentigem Anteil deutschen Kapitals.

Der vierte wichtige Grund waren die innen- und außenpolitischen Verhältnisse, die die neue Staatsmacht dazu veranlassten, auf die allgemeine Verstaatlichung zu verzichten und den Umfang des Staatseigentums schrittweise und besonnen durch Konfiszierung und Agrarreform zu erweitern. In der Situation, in der eine frühzeitige Verstaatlichung innere Unruhe und externe Probleme verursacht hätte, barg die Beschlagnahme des "deutschen" Vermögens kein Risiko. Außerdem ermöglichte sie der neuen Regierung

---

87 Op.c., S. 389–390.

88 Mehr darüber siehe: Dušan Nećak, "Nemci" na Slovenskem ... S. 219–238, in: Nećak, Hg., "Nemci" na Slovenskem 1941–1955, Ljubljana 2002.

89 Dieser Teil des Textes entstand vorwiegend aufgrund der durchgeführten Forschungsarbeiten von Jože Prinčič und Dušan Nećak, zu finden im Sammelband: Nećak, Hg., "Nemci" na Slovenskem 1941–1955, Ljubljana 2002, und einiger unveröffentlichter Manuskripte.

noch vor Beginn der Verhandlungen der internationalen Institutionen über Kriegsentschädigungen an Mittel zu gelangen, die für die wirtschaftliche Erneuerung wichtig waren. Mit der Agrarreform konnten die Landwirte gewonnen werden, die den Großteil der Bevölkerung darstellten.

Zahlreiche Deutsche, die schon vor Ende des Zweiten Weltkrieges organisiert den slowenischen Raum verließen, nahmen auch einen Teil des beweglichen Vermögens und Finanzmittel mit sich. Mit denjenigen, die sich entschieden hatten zu bleiben, beschloss die slowenische politische Führung "ohne jegliche Sentimentalität" auch im finanziellen Bereich abzurechnen. Dies bedeutete, dass sie den Beschluss fasste, "jeden Einzelnen" zu verurteilen bzw. vor Gericht zu stellen und sein gesamtes Vermögen zu beschlagnahmen.

Die Gesetzesvorschriften, anhand derer im zweiten jugoslawischen Staat der Plan für die Verstaatlichung des "deutschen" Vermögens realisiert wurde, erklärten sowohl die jugoslawischen Deutschen als auch die Reichsdeutschen zu Staats- und Volksfeinden. Ihr Vermögen wurde als Teil des Feindvermögens behandelt, das als solches Eigentum des neuen jugoslawischen Staates werden musste. Trotz der allgemeinen Einstellung definierte die revolutionäre Gesetzgebung präzise die Kategorien des "deutschen" Vermögens, das zu verstaatlichen war und legte das Konfiszierungsverfahren und die Staatsorgane fest, die für die Verwaltung dieses Vermögens zuständig waren.

Die Rahmenvorschrift für die Verstaatlichung des "deutschen" Vermögens basierte auf dem bereits erwähnten Erlass des AVNOJ-Präsidiums vom 21. November 1944 über den Übergang des Feindvermögens in Staatseigentum, über die Staatsverwaltung des Vermögens abwesender Personen und über die Beschlagnahme des Vermögens, das durch die Besatzungsmächte zwangsenteignet wurde. Dieser bestimmte die Arten des "deutschen" Vermögens, das ins Staatseigentum übergehen musste, d.h. das Vermögen des Deutschen Reiches und seiner Staatsbürger sowie das Vermögen von Personen deutscher Volkszugehörigkeit, das sich auf jugoslawischem Gebiet befand. Der Erlass definierte seine materielle Seite, denn zum Vermögen wurden bewegliches und unbewegliches Eigentum gezählt und die daraus hervorgehenden Rechte. Er legte die Rechtsgrundlage für die Beschlagnahme des Feindvermögens fest, und zwar ein rechtskräftiges Urteil bzw. den Bescheid des Zivil- oder Militärgerichts. Er zeigte Übergangsweisen des beschlagnahmten Vermögens in die für den Verwaltungsbereich zuständigen Staatsinstitutionen auf und setzte Rechtsbeziehungen und Abkommen, die deutsche Staatsbürger oder Personen deutscher Volkszugehörigkeit während der Besatzung geschlossen hatten, außer Kraft.

Die anderen Gesetzesvorschriften und internen Anweisungen behandelten und definierten seine einzelnen Bestimmungen nur noch detaillierter. Unter den wichtigeren war der Erlass des AVNOJ-Präsidiums vom 13. Februar 1945, der alle Vorschriften, die von der Besatzungsmacht erlassen oder während der Besatzung im slowenischen Raum angewandt wurden, außer Kraft setzte. Hierzu gehören auch die zwei Anweisungen des AVNOJ-Präsidiums und der Kommission für die Verwaltung des Volksvermögens vom 8. bzw. 30. Juni 1945. Nach ihren Grundlagen zählten zu den Staatsbürgern des Deutschen Reiches alle, die diese Staatsbürgerschaft besaßen, unabhängig davon, ob sie während der Besatzung gezwungen waren, diese anzunehmen. Die beiden Anweisungen legten die Maßstäbe für die Bestimmung von Personen deutscher Volkszugehörigkeit fest, wobei ihre Verfasser davon ausgingen, dass nicht der Geburtsort oder die Volkszugehörigkeit der Eltern entscheidend waren, sondern ihr Benehmen und ihr Bekenntnis vor und während des Zweiten Weltkrieges. Sie bearbeiteten auch Fälle, in denen jugoslawische Staatsbürger deutscher Volkszugehörigkeit ihre Staatsbürgerrechte und ihr Vermögen behalten konnten. Dabei wurde nachdrücklich betont, dass die vorgesehenen Ausnahmen nur für diejenigen Geltung hatten, die sich der Volks-

befreiungsbewegung nicht zu spekulativen Zwecken angeschlossen hatten, sondern von Anbeginn aktiv mitgewirkt bzw. in den Partisaneneinheiten gekämpften hatten.

Wichtige Vorschriften waren auch die zwei Gesetze über die Konfiszierung vom Juni 1945 und Juli des darauf folgenden Jahres, die das Konfiszierungsverfahren festlegten. Die erste Vorschrift bevorzugte die Verwaltungskonfiszierung bzw. den Konfiszierungsbescheid, erlassen von den Bezirks- oder städtischen Konfiszierungskommissionen. Die zweite Vorschrift legte den Schwerpunkt des Strafverfahrens auf die gerichtliche Konfiszierung, die von den Bezirksgerichten durchgeführt wurde.

Den Prozess der Verstaatlichung des "deutschen" Vermögens bildeten zwei "Phasen". Die erste dauerte zwei bis drei Monate nach Kriegsende und wurde in Slowenien "Phase der Sicherung" bzw. der "tatsächlichen Erfassung des deutschen Vermögens" genannt. Die per Dekret bestimmten Delegierten übernahmen nach einem vorgeschriebenen Verfahren das "deutsche" Vermögen, welches bereits beschlagnahmt wurde bzw. bei dem man noch eine Konfiszierung erwartete, erstellten eine Aufstellung und sicherten es. Aus verschiedenen Gründen kam es zu keiner geordneten und einheitlichen Übernahme dieses Vermögens, sondern es herrschte "nur die Initiative" der Zivil-, Polizei- und Militärbehörden vor.

Es folgte die zweite "Phase", die sog. "Phase der rechtlichen Erfassung" oder der "Fixierung deutschen Vermögens" und seiner Umwandlung in allgemeines Volksvermögen. Sie begann mit der Ermittlung von Eigentumsangaben, darauf folgten das Konfiszierungsverfahren, die Inventaraufnahme und Schätzungen. Sie endete mit der Überschreibung des Vermögens auf den Staat.

In Slowenien wurde schon bis Ende 1945 der Großteil des "deutschen" Vermögens beschlagnahmt. Nach Feststellung der Kommission für die Verwaltung des Volksvermögens wurden bis zu jener Zeit 20.293 Konfiszierungsbescheide erlassen, was bedeutete, dass über 90% des gesamten "deutschen" Eigentums in Slowenien erfasst wurden.

Aufgrund von Fehlern beim Konfiszierungsverfahren, einer großen Anzahl von Beschwerden, die von Verwaltern oder Einzelpersonen eingebracht wurden, und auch weil Ansprüche auf neue Konfiszierungen gestellt wurden, vor allem für das Vermögen der ausgesiedelten "Deutschen", konnten die Gerichtshöfe die Konfiszierungsverfahren bis Herbst 1949 nicht beenden. Damals beschloss das Bundesjustizministerium, dass das Verfahren eingestellt werden soll. Bei der Sitzung der alliierten Außenminister am 20. Juni 1949 in Paris und endgültig bei der Sitzung der Bevollmächtigten am 7. Juli desselben Jahres wurde Jugoslawien anstatt der geforderten Reparationen das österreichische Vermögen zuerkannt.

Im Jahre 1951 trat mit dem Ende des Kriegszustands eine Zeit an, in der man begann, die eigentumsrechtlichen Verhältnisse zwischen Jugoslawien auf der einen und Österreich und der Bundesrepublik Deutschland auf der anderen Seite mittels zwischenstaatlicher Abkommen zu regeln. Die meisten Komplikationen gab es mit der österreichischen Seite. Nachdem die auf dem Kriegszustand basierenden Vorschriften außer Kraft getreten waren und durch das zwischenstaatliche Abkommen und die Bescheide der gemischten Kommission auch die Frage des Doppelbesitzvermögens geklärt war, erweckte es den Anschein, dass die Periode der revolutionären Erfassung des "deutschen" Vermögens zu Ende war. Aber die sog. zweite Agrarreform erfasste im Mai 1953 auch den Grundbesitz österreichischer Staatsbürger, insbesondere den entlang der Grenze. So wurde die Eigentumsfrage zwischen Jugoslawien und Österreich erst im Jahre 1955 durch den Österreichischen Staatsvertrag geklärt. In seinem Art. 27/2 wurde Jugoslawien folgendes Recht eingeräumt: "Unbeschadet der vorstehenden Bestimmungen wird der Föderativen Volksrepublik Jugoslawien das Recht eingeräumt, österreichische Ver-

mögenschaften, Rechte und Interessen, die sich im Zeitpunkt des Inkrafttretens des vorliegenden Vertrages auf jugoslawischem Gebiet befinden, zu beschlagnahmen, zurückzubehalten oder zu liquidieren. Die österreichische Regierung verpflichtet sich, österreichische Staatsangehörige, deren Vermögen auf Grund dieses Paragraphen herangezogen wird, zu entschädigen."

Der Erlass des Bundesexekutivrats (Zvezni izvršni svet) der FLRJ Nr. 71 vom 30. 1. 1957 (Amtsblatt der FLRJ, 6. 2. 1957/6, Seite 133): "Über die Liquidierung des österreichischen Vermögens aufgrund des Staatsvertrags, betreffend die Wiederherstellung eines unabhängigen und demokratischen Österreich" wird im ersten Absatz diese Problematik als endgültig beigelegt erklärt, als es heißt:

"I. Für österreichische Güter, Rechte und Vorteile, die aufgrund des Gesetzes über den Übergang des Feindvermögens in Staatseigentum und über die Sequestration des Vermögens abwesender Personen ("Uradni list FLRJ" Nr. 2/45 und 63/46) oder aufgrund irgendeiner anderen Maßnahme der jugoslawischen Organe vor dem 28. November 1955 in das Eigentum der Föderativen Volksrepublik Jugoslawien übergegangen sind, wird aufgrund des zweiten Absatzes von Art. 27 des Staatsvertrags mit dem unabhängigen Österreich vom 15. Mai 1955 angenommen, dass sie definitiv zurückgehalten und zugunsten der Föderativen Volksrepublik Jugoslawien liquidiert sind.

Österreichische Rechte, Güter und Vorteile, die nicht in der Bestimmung des vorangehenden Absatzes enthalten sind, sich aber am 28. November 1955 auf jugoslawischem Gebiet befunden haben, gehen mit diesem Tag ins Eigentum der Föderativen Volksrepublik Jugoslawien über. Dabei werden die unter Punkt III. dieses Erlasses angeführten Ausnahmen berücksichtigt und gelten im Sinne des zweiten Absatzes Art. 27 des erwähnten Vertrags als liquidiert."

Jedoch war die Durchführung der Liquidierung des österreichischen Vermögens gemäß den oben angeführten Vorschriften offensichtlich nicht einfach, vor allem wurde die Frage der Vermögensart bzw. des Eigentümers nicht geklärt. Deshalb gab der jugoslawische Staatssekretär für Finanzwesen, Avdo Humo, ein Jahr nach der Herausgabe des Erlasses des Bundesexekutivrats am 13. Januar 1958 (Amtsblatt der FLRJ 4/58) die *Anweisung für die Vollziehung des Erlasses über die Liquidierung des österreichischen Vermögens aufgrund des Staatsvertrags, betreffend die Wiederherstellung eines unabhängigen und demokratischen Österreich* heraus. Im dritten Absatz dieser Anweisung wird klar definiert, um welche Art von Vermögen es sich handelt bzw. wer sein Besitzer ist:

"3. Der erste Absatz von Punkt I des Erlasses bezieht sich auf das Vermögen, dessen Eigentümer am Tag des 13. März 1938 (Tag des "Anschlusses") österreichischer Staatsbürger gewesen und es bis zum Tag des 28. April 1945 geblieben ist (Tag der Wiedererrichtung Österreichs).

Gemäß Punkt II des Erlasses zählt zum österreichischen Vermögen nicht jenes Vermögen, das Eigentum von Personen war, die am Tag des 6. April 1941 oder zur Zeit der Herausgabe der Maßnahmen unter Punkt I des Erlasses, jugoslawische Staatsbürger gewesen sind, ungeachtet dessen, ob sie gleichzeitig auch die österreichische Staatsbürgerschaft besessen oder diese später erhalten haben. Genauso zählt zum österreichischen Vermögen nicht das Vermögen von Personen, die vom 13. März 1938 bis zum 28. April 1945 die Staatsbürgerschaft eines dritten Staates erworben haben."

Aus den zitierten Bestimmungen der *Anweisungen* ... aus dem Jahre 1958 geht hervor, dass mit dem Terminus "österreichisches Vermögen" im Art. 27/2 des Österreichischen Staatsvertrages nicht das Vermögen der "Deutschen" in Slowenien gemeint war. Diese waren in der Regel weder am 13. März 1938 noch am 28. April 1945 österreichische Staatsbürger. Am ersten angeführten Datum waren sie jugoslawische

Staatsbürger, am zweiten in der Regel Staatsbürger des Deutschen Reiches. Eine zusätzliche Begründung der vorher angeführten Behauptung findet man auch im zweiten Absatz des zitierten Artikels der *Anweisungen,* wo ausdrücklich geschrieben steht, dass zum österreichischen Vermögen nicht der Besitz derjeniger Personen zählt, die am Tag des 6. April oder zu der Zeit der Herausgabe der Maßnahmen unter Punkt I des Erlasses, jugoslawische Staatsbürger waren – und genau das waren am Tag des 6. April 1941 die slowenischen "Deutschen".

Den größten Anteil beim konfiszierten "deutschen" Vermögen stellten Industrieunternehmen dar, deren Anzahl insgesamt um die 160 betrug; unter ihnen waren alle großen Unternehmen, wie z.B. Kranjska industrijska družba / Krainische Industriegesellschaft, die Eisenhütte Ravne, das Bergwerk und die Eisenhütte Štore, Ölfelder in Lendava, die Gießerei Maribor usw. Einen fast gleichwertigen Anteil stellten die landwirtschaftlichen Besitze (insgesamt 3.123 Landgüter, ohne die Landgüter der Gotscheer-Deutschen) und Wälder dar, die im Besitz von Adelsfamilien waren (die Familie Thurn z.B. besaß 6.153 ha Wälder in Ravne, Prevalje, Šoštanj, Radovljica usw., die Familie Auersperg besaß 5.255 ha Wälder in Soteska, Kočevje, Turjak usw.). Auch die Liste der konfiszierten Geldinstitute, Geschäfte, Gaststätten- und Gewerbebetriebe, Wohnhäuser, Schlösser war sehr umfangreich.

Das "deutsche" Vermögen wurde nie in seiner Gesamtheit bewertet. Die ersten Schritte in diese Richtung wurden in Slowenien im August 1945 gemacht. Es wurde das Vermögen von 21 Unternehmen, 173 Landgütern, ein Teil der Wälder und Geschäfte geschätzt und das Ergebnis war der Betrag von etwas mehr als 200 Millionen Dinar (nach dem Dinar-Wert aus dem Jahre 1938). Für das westdeutsche Außenministerium wurde 1955 die Schätzung des Vermögenswerts des beschlagnahmten deutschen Vermögens in ganz Jugoslawien von einem Deutschen aus Vojvodina, Dr. Joseph Trischler, zu jener Zeit Abgeordneter des Bundesparlaments auf der Liste der F.D.P, durchgeführt. Seinen Angaben nach bezog sich der Wert des Vermögens auf 41.699.300.000 Dinar.[90] Er schätzte nur den Wert der verloren gegangenen Häuser auf 11.488.137.500 Dinar, wobei er ausdrücklich darauf hinwies, dass sich diese Häuser der etwa 50.000 bis 60.000 (sic!) Volksdeutschen in Slowenien – überwiegend in den Städten Maribor, Ptuj und Celje – ihrem Charakter nach vom Durchschnitt der Häuser in anderen, landwirtschaftlichen Gebieten unterschieden hätten. Die Häuser in den oben genannten Städten müssten, nach Bauweise und Wert, mit jenen in den mittelgroßen österreichischen Städten verglichen

90 PAAA, Bonn, Vorläufige erste Zusammenstellung der Vermögensverluste der Volksdeutschen in Jugoslawien, 22. 12. 1955, Abteilung III, Ord. 1394 (297), S. 72. Das Werk entstand nach einem eineinhalbjährigen intensiven Sammeln von Angaben, schrieb Dr. Trischler in einem Begleitschreiben an das Ministerium. Mit dieser Arbeit begann schon ein sog. Ing. Kunz, jedoch war seine Arbeit nach Meinung von Dr. Trischler unbefriedigend. Fortgesetzt wurde sie von Ferdinand Gasteiger aus München, dem ehemaligen Leiter des Wirtschaftsamtes der deutschen Minderheit in Kroatien. Sein Werk entstand aufgrund gedächtnismäßiger Angaben und habe deshalb in manchen Fällen nicht der Realität entsprochen. Nach Trischler wurde die seriöseste Arbeit von Hans Wüscht geleistet, jedoch sollen auch seine Angaben nicht präzise gewesen sein. Er vollbrachte zwar eine wertvolle Arbeit, so Trischler, doch kannte er noch nicht alle Dokumente über das Ausmaß der verloren gegangenen landwirtschaftlichen Flächen. Der Autor betont ausdrücklich, er habe "das Wirtschaftspotenzial der kleinen Gruppe in Slowenien" nicht berücksichtigt. Trischler, der ehemalige Vorsitzende (1939/40) des Verbandes der deutschen Genossenschaften in Novi Sad, während des Krieges (1941–45) Vorsitzender des Aufsichtsrates derselben Organisation und Leiter des Wirtschaftsamtes der deutschen Minderheit in der Bačka, soll den besten Überblick über den Tatbestand der Dinge gehabt haben. Er selbst soll aber auch nicht mit seinem Werk (208 Seiten) voll und ganz zufrieden gewesen sein und würde über genauere Angaben noch gerne mit den Betroffenen reden, notierte er in seinem Schreiben.

werden.[91] Betreffend die Industrie in Slowenien unterzog er nur das Vermögen der Familie Westen aus Celje einer genaueren Analyse. Seinen Angaben nach hätte nur die Witwe von Adolf Westen ein Vermögen von 9.411.758 Dollar in Industriebetrieben, Häusern, Gütern und Aktien verloren. Nach Angaben des "Hilfsvereins der Deutsch-Untersteierer" aus Graz, die er als endgültig glaubwürdig in seinen Bericht übernahm, hätte der Vermögenswert der dortigen Deutschen 102.221.317,95 Dollar betragen. Er schloss, dass das Vermögen der Deutschen in der Untersteiermark aus den Industriebetrieben, Geschäften und Gewerbe und unter Berücksichtigung einiger anderer im Bericht festgehaltener Elemente mindestens um die 900 Millionen Dinar[92] betragen hätte.

Auch die Bestrebungen der jugoslawischen Bundesregierung und des Bundesreparationsinstituts blieben auf halbem Wege stehen. Letzteres sammelte bis Frühjar 1946 Angaben über "deutsches" Vermögen, jedoch war es unfähig, einen zumindest annähernden Wert des "deutschen" Vermögens im Staat festzulegen. Die Kommission bei der Narodna banka und die Reparationskommission versuchten Berechnungen anzustellen, jedoch stellten sie bald fest, dass die gesammelte Dokumentation lückenhaft und unzureichend war. Nach der im Jahre 1948 angestellten Berechnung betrug der ungefähre Wert des "rein deutschen Vermögens" im Staat 202,5 Millionen Vorkriegsdinar. Diese Schätzung war wirklich sehr grob, denn sie bezog den Wert von nur 77 Unternehmen ein, unter denen sich auch zehn aus Slowenien befanden.

So blieben die "Deutschen" in Jugoslawien bis zu dessen Zerfall ohne den größten Teil ihres Vermögens und ohne Minderheitenschutz. Obwohl ihre Lage nach dem Jahre 1948 anfing, sich zu stabilisieren und besser zu werden, wurde die Frage bezüglich ihres Vermögens zu jener Zeit als endgültig gelöst betrachtet und in Vergessenheit gedrängt. Als Folgeerscheinung eines historischen Ereignisses, der Politik der NS-Völkermordideologie, der Paranoia vor ihrer Wiederholung und der Euphorie über den Sieg, begann sofort nach dem Krieg der "Leidensweg" der Deutschen aus ganz Ost- und Südosteuropa. Auch aus Slowenien. Ihr tragisches Schicksal geht aus dem Zweiten Weltkrieg hervor, den die Slowenen weder geplant noch begonnen haben, auch sind sie nicht in aggressiver Weise gegen andere Völker vorgegangen. Es ist also die Folge eines Zustands, der in seinem Kern eine Brutstätte der schlimmsten Verletzungen von Menschenrechten ist, die die Menschheit kennt. Aus diesem Grund sollten wenigstens die Historiker nicht Ursachen und Wirkungen verwechseln und historische Begebenheiten nicht außerhalb des Ortes und der Zeit ihres Ursprungs beurteilen. Es ist aber unbestritten, dass begangene Ungerechtigkeiten eine Wiedergutmachung verdienen.

Aus dem Slowenischen übersetzt von Mateja Ajdnik–Korošec

---

91 Ibid., S. 39.

92 Ibid., 69 und Anlagen Nr. 74, 75, 76 und Anlage II, zu Seite 39; Anlage III, zu Seite 41 und 42; Anlage IIIa, zu Seite 43 und Anlage IV, zu Seite 44, 45 und 46.

FRANCE M. DOLINAR

KATOLIŠKA CERKEV V SLOVENIJI V 20. STOLETJU

1.0 Med vojnama

1.1 Razpad monarhije in vključitev v kraljevino SHS

Četrtega avgusta 1918 so avstrijski škofje objavili zelo patriotsko naravnano pastirsko pismo, s katerim so vernike habsburške monarhije vzpodbudili, naj v tej, Avstriji vsiljeni vojni, vztrajajo do končnega zmagovitega miru. V pismu so med drugim zapisali: "Avstrija ima izvršiti posebno nalogo kot katoliška velevlast v srcu Evrope in kot domovina skupine narodov, ki jih obsega. Moč Avstrije je v edinosti njenih narodov, in ta sloni na katoliški veri."[1] Komaj verjetno je, da bi škofje po štirih letih vojne spregledali odločilno napako dunajskih državnih oblasti, namreč da dunajska vlada ni bila sposobna, oziroma bolje rečeno ni bila pripravljena zagotoviti enakopravnosti vsem narodom monarhije. Zaradi naravnost pregovorne neenakosti narodov je monarhija v času, ko so škofje napisali svoje pismo, dejansko že razpadla. Lavantinski škof Mihael Napotnik (1889–1922) je v škofijskem listu ukazal, naj duhovniki pastirsko pismo vernikom preberejo 13. in 20. oktobra oziroma v dveh naslednjih nedeljah po prejemu pisma.[2] Ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič (1898–1930) je sicer objavil pastirsko pismo v oktobrski številki *Ljubljanskega škofijskega lista,* vendar je že 14. oktobra 1918 s posebnim razglasom duhovnikom naročil, naj pisma vernikom v cerkvi ne berejo.[3]

Do razpada avstro-ogrske monarhije so bile dežele, poseljene s Slovenci, vključene v cerkvenoupravno strukturo, ki so jo začrtale jožefinske reforme ob koncu 18. stol., dopolnile pa ustanovitev goriške (ilirske) cerkvene pokrajine leta 1830 in prenos sedeža lavantinske škofije iz Št. Andraža na Koroškem v Maribor na južnem Štajerskem leta 1859. Te dežele so bile do razpada habsburške monarhije razdeljene med štiri cerkvene pokrajine, in sicer goriško s sufragani v Ljubljani in Trstu;[4] videmsko – Videm sicer ni imel sufragana na slovenskem ozemlju, so pa v videmski škofiji živeli t. i. Beneški Slovenci;[5] salzburško s sufragani v Celovcu (krška škofija), Gradcu (sekovska škofija)

1 Ljubljanski škofijski list, 10/1918, 119 (odslej LŠL).

2 Folium officiale dioecesis Lavantinae. Cerkveni zaukaznik za Lavantinsko škofijo. Kirchliches Verordnungsblatt für die Lavanter Diözese, nemško 1. oktobra 1918, XV./1918, dok. 97, 178–184; slovensko 21. oktobra 1918, XVI./1918, dok. 105, 194–200.

3 LŠL, 10/1918, slovensko 113–119, nemško 119–126, navodilo duhovnikom v posebni tiskani prilogi z dne 14. oktobra 1918.

4 Tržaško-koprska škofija. Goriška sufragana sta bili še poreško-puljska in krška škofija na Hrvaškem.

5 Pri ustanovitvi nadškofije leta 1752 so bili sufragani videmskega metropolita škofije: Padova, Vicenza, Treviso, Cenedo, Belluno–Feltre, Concordia, Koper, Novigrad, Poreč in Pula. Škofijske meje so se spremenile v času francoske zasedbe in ustalile po novi razmejitvi, ki jo je določila bula Locum beati Petri papeža Leona XI. leta 1828. Po teh spremembah so ostali v videmski nadškofiji Slovenci v dolinah Torre, Nadiže in Kanalski dolini.

in Mariboru (lavantinska škofija)[6] in esztergonsko s sufraganom v Sombotelju (Szombathely).[7]

Razen videmske nadškofije v Italiji so bili vsi zgoraj omenjeni škofje, ki so imeli jurisdikcijo nad Slovenci, habsburškemu cesarju brezpogojno vdani in svoji avstrijski domovini nedvomno zvesti. Z izjemo somboteljskega škofa so bili člani dunajske škofovske konference, ki je zagotavljala enotno podobo avstrijske Cerkve.

Italijanska zasedba velikega dela s Slovenci poseljenega ozemlja po prvi svetovni vojni je povzročila veliko problemov slovenskim duhovnikom in škofom. Tržaškega škofa Andreja Karlina (1911–19) so pod obtožbo, da je tudi v novi, močno nacionalistično naravnani italijanski državi ostal zvest Avstriji, odstavili. Moral se je izseliti z italijanskega zasedbenega ozemlja. Šele tri leta kasneje ga je po prizadevanju ljubljanskega škofa Antona Bonaventure Jegliča papež Pij XI. imenoval za mariborskega škofa (1923–1933).[8] Odstavili so tudi Karlinovega naslednika, škofa Alojzija Fogarja (1924–38), ki je bil Furlan in se je zelo odločno zavzel za pravice svojih slovenskih vernikov. Goriški nadškof Frančišek Borgia Sedej (1906–1931) je bil pod velikim pritiskom italijanskih nacionalističnih krogov leta 1931 prisiljen odstopiti.[9] Italijanske oblasti so takoj po vojni s tihim soglasjem Vatikana začele z intenzivno in nasilno italijanizacijo slovenskega prebivalstva.[10]

Devetindvajsetega oktobra 1918 so južnoslovanski narodi razpadle monarhije razglasili republikansko in federalistično usmerjeno Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov z zvezno vlado v Zagrebu (Narodno vijeće) in pokrajinskimi vladami v Ljubljani, Zagrebu in Sarajevu.[11] Na pritisk zmagovalcev se je Država Slovencev, Hrvatov in Srbov 1. decembra 1918 združila s Kraljevino Srbijo. Tako je nastala nova, centralistična in unitaristična država, Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev. Začasna ustava 30. januarja 1919 je v 15. členu zagotavljala vsem državljanom: "svoboda vesti je neomejena. Vse vere so svobodne in stoje pod varstvom zakona."[12]

Še pred združitvijo s Kraljevino Srbijo so se škofje razpadle habsburške monarhije zbrali na škofovski konferenci v Zagrebu, ki je zasedala od 27. do 29. novembra 1918. Konference so se udeležili nadškofje in škofje iz Zagreba, Ljubljane, Banjaluke, Senja, Križevcev in Splita ter pomožni škofje iz Zagreba (Dominik Premuš in Josip Lang) in Sarajeva (Ivan Šarić). Drugi škofje so poslali v Zagreb svoje zastopnike. Zbrani škofje so 29. oktobra 1918 objavili skupno pastirsko pismo. Škof Mihael Napotnik iz Maribora se te škofovske konference ni udeležil, ni podpisal pastirskega pisma jugoslovanskih škofov in ga tudi ni objavil v uradnem listu lavantinske škofije. Zaradi še vedno negotovega političnega položaja je celo odsvetoval svojim duhovnikom vsakršno politično

---

6 Sufragani salzburškega metropolita so bili v tem času še škofje v Trento, Brixsen in Feldkirch. Peter Tropper, Von Missionsgebiet zum Landesbistum, Organisation und Adminsitration der katholischen Kirche in Kärnten von Chorbischof Modestus bis zu Bischof Köstner, Klagenfurt 1996.

7 Sufragani esztergonskega metropolita so bile še škofije Banska Bistrica, Györ, Nytra, Pecs, Szekerfehervar, Vac in Veszprem. V Somboteljski škofiji so bili od leta 1777 združeni prekmurski Slovenci iz škofij Zagreb in Györ.

8 Karlinov simpozij v Rimu (Simpoziji v Rimu, 13), Celje 1996.

9 Sedejev simpozij v Rimu (Simpoziji v Rimu, 4), Celje 1988.

10 Milica Kacin Wohinz; Jože Pirjevec, Storia degli Sloveni in Italija 1866–1998, Venezia, Marsilio 1998.

11 Jurij Perovšek, Slovenska osamosvojitev v letu 1918. Študija o slovenski državnosti v državi Slovencev, Hrvatov in Srbov, Ljubljana 1998.

12 Viktor Steska, Cerkvene razmere, v: Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije, Ljubljana 1939, 151.

delovanje, dokler ne bo mirovna konferenca dokončno določila meje med Avstrijo in Jugoslavijo.

Poleg pastirskega pisma so v Zagrebu zbrani škofje izglasovali še pet resolucij. Jeglič jih je objavil skupaj s pastirskim pismom v prvi številki Ljubljanskega škofijskega lista za leto 1919.[13]

V Jegličevem poročilu o delu škofovske konference v Zagrebu izstopata dve pomembni dejstvi: prvič, da je Sveti sedež novo, republikansko usmerjeno Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov priznal že 6. novembra 1918;[14] in drugič, da se škofje čutijo soodgovorne pri oblikovanju nove države. "Tako je božja previdnost, ki vodi vse narode, določila, da pride tudi jugoslovanski narod Slovencev, Hrvatov in Srbov po trpljenju tolikih stoletij do svoje svobode."[15] Škofje so v pastirskem pismu posebej opozorili na nravno prenovo naroda, ki je med vojno zelo trpela. Vernikom so razložili pojem svobode in jih opozorili na njihovo dolžnost, naj volijo za predstavnike vlade v novi državi poštene ljudi, "ki so zvesti Bogu in narodu". Med vrsticami so bralce opozorili tudi na prihajajoče težave, s katerimi bo Cerkev v novi državi soočena, v prvi vrsti na proticerkveno in protiversko propagando in na problem multikonfesionalnosti. "Živeli smo že prej, gotovo bomo živeli odslej v naši novi državi pomešani z brati, ki govore z nami isti jezik, v katerih se pretaka ista kri, ki so eno z nami, pa niso z nami iste vere; in to so imenoma naši bratje Srbi in mohamedanci."[16]

Še jasnejše so v tem pogledu resolucije, ki so jih sprejeli v Zagrebu zbrani škofje. V prvi so škofje pozdravili združitev vseh Slovencev, Hrvatov in Srbov v neodvisno državo in priznali "Narodno vijeće" v Zagrebu kot začasno vlado. V drugi resoluciji so škofje obljubili, da si bodo prizadevali za vzpostavitev krščanske morale, za na krščanskih vrednotah temelječ socialni red, za svetost krščanskega zakona in za nedotakljivost zasebne lastnine. V tretji resoluciji so škofje izrazili pričakovanje, da bo nova jugoslovanska vlada priznala pravice Katoliške cerkve in uredila svoj odnos do Svetega sedeža. V četrti resoluciji je rečeno, da se škofje zavedajo upravičenosti agrarne reforme. Od Svetega sedeža bodo pridobili dovoljenje, da revnejšemu delu kmečkega prebivalstva proti pravični odškodnini odstopijo "od cerkvenih veleposesti v to svrho potrebna zemljišča". V zadnji resoluciji so škofje izrazili svojo pripravljenost "živeti v krščanski ljubezni in v najboljšem razumevanju z vsemi, v Jugoslaviji priznanimi veroizpovedmi, na prvem mestu s pravoslavno Cerkvijo".[17]

Hitro priznanje nove države s strani Svetega sedeža je škofe navdalo z optimističnim prepričanjem, ki so ga izrazili v že omenjenem pastirskem pismu, da Katoliška cerkev "spoštuje pravice vseh narodov, ona čuva jezik vseh narodov v šoli in v cerkvi. Sv. mašo in sv. zakramente opravlja ona v različnih jezikih".[18] Pri tem so se škofje sklicevali na znano skrb papeža Benedikta XV. (1914–1922) za ljudi, ki so trpeli v vojni. Po združitvi Države Slovencev, Hrvatov in Srbov s Kraljevino Srbijo in po mirovnih pogodbah v Saint Germainu (10. september 1919), Trianonu (4. julij 1920) in Rapallu (12. november 1920) pa so morali škofje ugotoviti, da se v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev oziroma od leta 1929 Kraljevini Jugoslaviji ni izpolnilo nobeno od njihovih optimističnih pričakovanj. Preganjanje Slovencev v Italiji je postavilo pod vprašaj celo

13 LŠL, 1/1919, 1–4.
14 Viktor Steska, Cerkvene razmere, 151.
15 LŠL. 1/1919, 1.
16 LŠL, 1/1919, 3.
17 LŠL, 1/1919, 4.
18 LŠL, 1/1919, 2.

verodostojnost Svetega sedeža v odnosu do Neitalijanov in zlasti glede vprašanja narodnih manjšin.[19]

Kljub začetnemu navdušenju je združitev Države Slovencev, Hrvatov in Srbov s Kraljevino Jugoslavijo 1. decembra 1918 zastopnike Katoliške cerkve zelo razočarala. V Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev je kmalu po združitvi nastala vrsta problemov, s katerimi škofje pri prehodu iz republikansko usmerjene Države Slovencev, Hrvatov in Srbov v nacionalistično in unitaristično usmerjeno Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev niso računali.

1.2 Problem škofijskih in župnijskih meja

Prvi problem so predstavljale župnije in škofije, ki so jih razdelile nove državne meje. Mirovna določila iz Saint Germaina, Trianona in Rapalla so končno razblinila sanje škofov o pravičnih državnih mejah. Nove meje so najbolj prizadele Slovenijo, ki je izgubila tretjino svojega nacionalnega ozemlja. S Slovenci poseljeni del Koroške je bil razdeljen med Avstrijo in Jugoslavijo (Dravograd, Mežiška dolina, Jezersko). Italija je premaknila svoje meje daleč na slovensko ozemlje. Tržaška in goriška škofija sta prišli v celoti pod Italijo. Pod Italijo so prišle tudi dekanije ljubljanske škofije Postojna, Idrija, Vipava in Trnovo/Ilirska Bistrica. Slednja je bila leta 1925 pridružena novoustanovljeni škofiji na Reki. Tako drastično zmanjšana ljubljanska škofija je merila 8.549 km^2 in je imela 521.571 prebivalcev. Škofija je bila razdeljena na 19 dekanatov in 274 župnij. Imela je 593 škofijskih in 148 redovnih duhovnikov. V škofiji je delovalo devet moških[20] in enajst ženskih redovnih skupnosti.[21] Leta 1933 je bila ljubljanska škofija izločena iz goriške metropolije (vanjo je bila vključena leta 1830) in ponovno neposredno podrejena Svetemu sedežu.

Prekmurski Slovenci so iz madžarske škofije Sombotej (Sombathely) prišli pod Jugoslavijo in bili dodeljeni v upravo (administraturo) lavantinskemu škofu v Mariboru.[22] Tako povečana mariborska škofija je merila 7.398 km^2 in je imela 618.724 pre-

---

19 Zgodovina Cerkve na Slovenskem, Celje 1991; Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju, Celje 2002; Milica Kacin Wohinz; Jože Pirjevec, Storia degli Sloveni in Italia 1866–1998, Venezia, Marsilio 1998; Egon Pelikan, Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom. Primorski krščanski socialci med Vatikanom, fašistično Italijo in slovensko katoliško desnico – zgodovinsko ozadje romana Kaplan Martin Čedermac, Ljubljana 2002.

20 Cistercijani v Stični, kartuzijani v Pleterjah, križniki v Ljubljani, kapucini v Škofji Loki in Krškem, frančiškani v Ljubljani (tri hiše), Kamniku, Novem mestu, na Brezjah in pri Novi Štifti, usmiljeni bratje v Kandiji pri Novem mestu in v Mekinjah, jezuiti v Ljubljani, lazaristi v Ljubljani, Grobljah in v Radečah, salezijanci v Ljubljani (2 hiši) in Radni.

21 Uršulinke v Ljubljani, karmeličanke v Ljubljani, usmiljene sestre sv. Vincencija Pavelskega (materna hiša v Parizu) v Radečah pri Zidanem mostu, Begunjah pri Lescah, Kočevju, Krškem, Mengšu, Ljubljani (12 hiš), Novem mestu in Sostrem, usmiljene sestre sv. Vincencija Pavelskega (materna hiša v Zagrebu) Ljubljana, Kamnik, Družba Marijinih sester Čudežne svetinje Ljubljana (dve hiši), Zagorje, mariborske šolske sestre Ljubljana (štiri hiše), Repnje, Škofja Loka, Tržič (dve hiši), Kranj, Mala Loka na Dolenjskem, Domžale, graške šolske sestre na Golniku, uboge šolske sestre de Notre Dame v Šmihelu, Ljubljani in Šentjerneju, usmiljene sestre sv. Križa v Ljubljani (dve hiši), Mali loki pri Ihanu, frančiškanske Marijine misijonarke v Ljubljani, sestre križniškega reda v Metliki.

22 France M. Dolinar, Slovenska cerkvena pokrajina (Acta Ecclesiastica Sloveniae, 11) Ljubljana 1989, 31–32; Isti, Jeglič in cerkvenopolitična vprašanja po letu 1918, v : Jegličev simpozij v Rimu (Simpoziji v Rimu, 8), Celje 1991, 303–331; isti, Cerkvenopolitična podoba Slovenije, v: Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju, Ljubljana 2002, 7–24.

bivalcev. Škofija je bila razdeljena na 24 dekanatov in 256 župnij, imela je 406 škofijskih in 104 redovne duhovnike. V škofiji je delovalo pet moških[23] in osem ženskih redov.[24] Prvega maja 1924 je bila mariborska (lavantinska) škofija izločena iz salzburške metropolije (njen sestavni del je bila vse od svoje ustanovitve leta 1228) in direktno podrejena Svetemu sedežu.[25]

Veliki pastoralni problemi so se pojavili predvsem tam, kjer so državne meje razdelile posamezne župnije in tako del vernikov ni mogel do sedeža svoje župnije, oziroma do svoje župnijske cerkve.

Predlogu beograjskega ministra za verske zadeve ("ministra vera"), da bi obe slovenski škofiji priključili zagrebški metropoliji, se je odločno uprl ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič in leta 1920 predlagal papežu Benediktu XV., da bi za Slovenijo ustanovili lastno cerkveno pokrajino z metropolitom v Ljubljani in sufraganom v Mariboru.[26] Samostojna slovenska cerkvena pokrajina je bila nato predvidena v konkordatu med Svetim sedežem in Jugoslavijo leta 1935, vendar ne tudi dejansko ustanovljena.[27] Ustanovitvi slovenske cerkvene pokrajine pa ni bil naklonjen niti mariborski škof Mihael Napotnik, ki ni želel pretrgati zgodovinskih vezi lavantinske škofije z metropolitom v Salzburgu. Mariborska škofija je ostala do leta 1924 vključena v salzburško, ljubljanska škofija pa do leta 1933 v goriško metropolijo. Poslej sta bili obe slovenski škofiji neposredno podrejeni Svetemu sedežu.

1.3 Nerešen pravni položaj Katoliške cerkve v Jugoslaviji

Drug pereč problem, s katerim se je soočala Katoliška cerkev v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev oziroma po letu 1929 v Kraljevini Jugoslaviji, je bila določitev njenega pravnega položaja v državi. Klub različnim pretresom v habsburški monarhiji je bila Katoliška cerkev v tej državi večinska in privilegirana. Večina škofov je imela naslov kneza z vsemi pravicami in privilegiji, ki so izvirali iz tega naslova. Pri tem velja posebej opozoriti na pravico knezoškofov do osebnega stika s cesarjem. To je veljalo tudi za oba slovenska škofa, ki sta z novimi državnimi mejami prišla pod Jugoslavijo.

V Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev pa je Katoliška cerkev praktično čez noč postala samo ena izmed šestih uradno priznanih Cerkva, oziroma verskih skupnosti v Jugoslaviji. Kraljevina Jugoslavija je imela po uradnem štetju 31. januarja 1921 skupno 11,984.911 prebivalcev. V tej večnacionalni državi je bila številčno najmočnejša srb-

---

23 Minoriti na Ptuju, frančiškani v Nazarjah, Brežicah, Mariboru, pri sv. Trojici v Slovenskih goricah, kapucini v Celju, lazaristi pri sv. Jožefu pri Celju in Studencih pri Mariboru, trapisti v Rajhenburgu (Brestanica ob Savi).

24 Usmiljene sestre sv. Vincencija Pavelskega v Mariboru, Celju, Vojniku, Brežicah, Slovenj Gradcu in na Ptuju, mariborske šolske sestre v Mariboru, Celju in Teharjah, graške šolske sestre v Sv. Petru pri Mariboru, usmiljenke sv. Križa sv. Frančiška Asiškega v Prevratu pri Slovenskih Konjicah, magdalenke v Postelu pri Studenicah, karmeličanke v Predlogu pri Mariboru, sestre križniškega reda v Ormožu.

25 Šematizem lavantinske škofije za leto 1918; Anton Ožinger, Cerkvene razmere na Štajerskem koncem 19. in v začetku 20. stoletja, v: Napotnikov simpozij v Rimu (Simpoziji v Rimu, 10), Celje 1993, 17–18; Viljem Pangerl, Karlin in zaokrožitev lavantinske škofije, v: Karlinov simpozij v Rimu (Simpoziji v Rimu, 13), Celje 1996, 179–184; France M. Dolinar, Cerkvena organizacija ob današnji slovensko-avstrijski meji od jožefinskih reform do danes, v: Zgodovinski časopis, 46 (1992) 429–435.

26 France M. Dolinar, Jeglič in cerkvenopolitična vprašanja, 324.

27 Ivan Mužić, Katolička Crkva u Kraljevini Jugoslaviji. Politički i pravni aspekti konkordata izmedju Svete stolice i kraljevine Jugoslavije, Split 1978.

sko-pravoslavna cerkev, ki je štela 5,593.057 vernikov. Tej Cerkvi je pripadala tudi kraljeva hiša in skoraj celotno vojaško poveljstvo. Druga največja veroizpoved je bila katoliška, ki je štela 4,708.673 vernikov. Sledili so muslimani (1,345.271), evangeličani (229.517), Judje (64.746) in Grško-katoliška cerkev (40.338). Drugim, posebej ne imenovanim verskim skupnostim je pripadalo 1.944 vernikov, 1.381 prebivalcev se je opredelilo za ateiste.[28] Slovenija je imela v tem letu 1,054.919 prebivalcev. Za katoličane se je opredelilo 1,018.771 prebivalcev, za evangeličane 27.282, za pravoslavne 6.622, za Jude 936, za muslimane 649, za grko-katoličane 531, za ateiste 257, drugim verskim skupnostim pa je pripadalo 17 vernikov.

Pravni položaj Katoliške cerkve v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev je bil zapleten predvsem zaradi različnih pravnih norm, ki so jih iz habsburške monarhije Jugoslaviji priključeni deli podedovali od nekdanje države. V Sloveniji so bila odprta predvsem naslednja vprašanja:

Problem državnega patronata in s tem povezana pravica do imenovanja škofov in drugih višjih cerkvenih dostojanstvenikov. Srbski pravoslavni kralj je bil prepričan, da je od habsburškega cesarja podedoval tudi pravico do imenovanja škofov, vendar mu Sveti sedež pod nobenim pogojem te pravice ni bil pripravljen priznati.

Problem vzdrževanja duhovnikov, cerkvenih uslužbencev, vzdrževanja cerkvenih in nadarbinskih stavb. Jugoslavija je sicer prevzela od habsburške monarhije verski sklad, torej sredstva samostanov in cerkvenih združenj, ki jih je ukinil že Jožef II. Od Jožefa II. je s tem skladom vedno upravljala država, vendar je bil ves čas namenjen izključno cerkvenim potrebam. S prevzemom verskega sklada se je jugoslovanska stran obvezala, da bo spoštovala namembnost verskega sklada. Praksa v Jugoslaviji pa je bila popolnoma drugačna. Jugoslovanska vlada je sicer plačevala duhovnikom minimalno nadomestilo, ni pa izpolnjevala svojih obveznosti do vzdrževanja cerkvenih stavb. Tako so dolgovi države do Katoliške cerkve med obema vojnama narasli v vrtoglave višine. Ko je jugoslovanska oblast ugotovila, da ni več v stanju poravnati svojih dolgov, je Katoliški cerkvi v Sloveniji predlagala, naj v prihodnje sama upravlja z verskim skladom pod pogojem, da se odpove vsem dolgovom s strani države. Prenos uprave je bil izvršen 8. julija 1939.[29]

Posebno boleče je bilo za predstavnike Katoliške cerkve vprašanje šole in vzgoje. Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev oziroma Jugoslavija je na ozemljih, ki so bila 1918 priključena Kraljevini Srbiji, na šolskem področju nekaj časa še tolerirala zakonodajo, ki so jo priključeni deli prinesli s seboj. Zakon o nacionalni šoli pa je leta 1929 poenotil šolsko zakonodajo. Zakon je bil enoumno "jugoslovansko" usmerjen, to pomeni, da je načrtoval enotno "jugoslovansko nacijo", hkrati pa je bil izrazito odklonilen do zasebnih šol, ki so imele v Sloveniji že dolgo tradicijo. Poleg škofijske gimnazije v Šentvidu nad Ljubljano so različne šole vodile predvsem uršulinke, šolske sestre, frančiškani in salezijanci. Novi zakon ni dovoljeval ustanovitve novih šol, od že obstoječih pa je zahteval, da se morajo v štirih mesecih prilagoditi novim predpisom. Problem se je zaostril, ker so Katoliški cerkvi nenaklonjeni krogi v vladi oteževali potrditev šolskih programov cerkvenih šol. Na pereč šolski problem in predvsem na nepravično ravnanje v odnosu do Katoliške cerkve na tem področju so opozorili škofje v poslanici z dne 5. maja 1938.[30] Po mnenju škofov se je že ves čas po prvi svetovni

---

28 Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921 god. (Kraljevina Jugoslavija. Opšta statistika), Sarajevo 1932, 2.

29 France M. Dolinar, Verski sklad, v: Ilustrirana zgodovina Slovencev, Ljubljana 1999, 196; Vinko Rajšp, Verski sklad, v: Gestrinov zbornik, Ljubljana 1999, 217–227.

30 Andrej Vovko, Navzočnost Cerkve v šolstvu, v: Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju, 370–372.

vojni oblikoval protiklerikalen in proticerkven duh, ki je postavljal pod vprašaj celo verski pouk v šolah.

Izrazito protikatoliška je bila vladna odredba iz leta 1920, po kateri se je celotna telesna vzgoja morala odvijati v okviru telovadnega društva Sokol. Ta vzgoja se je po mnenju škofov odvijala v izrazito liberalnem in proticerkvenem duhu. Nasprotje se je zaostrilo, ko je vlada leta 1930 prepovedala vsa cerkvena vzgojna, kulturna in telovadna društva. Iz obrambnih razlogov je cerkveno vodstvo v Sloveniji podprlo Slovensko ljudsko stranko, ki je svoj politični progam gradila na krščanskem izročilu. Preko te stranke so se škofje in predvsem ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič ter nekateri duhovniki preveč vmešavali v politično življenje slovenskih političnih strank.[31]

V pogajanjih med katoliškimi škofi in beograjsko vlado o pravnem položaju Katoliške cerkve v Jugoslaviji se je kot eno temeljnih vprašanj postavilo tudi vprašanje cerkvene veleposesti.[32] Šlo je za posest, ki so jo cerkvene ustanove v preteklosti dobile kot materialno osnovo za svojo ustanovitev (tako je bila npr. celotna posest nekdanje benediktinske opatije v Gornjem Gradu leta 1461 namenjena ustanovitvi ljubljanske škofije), ali pa so jo dobile cerkvene ustanove, npr. samostani za opravljanje svoje primarne dejavnosti. Od te posesti moramo strogo ločiti posest že zgoraj omenjenega verskega sklada. Med večjimi veleposestniki v Sloveniji so bili ljubljanska škofija z 12.072 ha posesti, od tega 6.605 ha gozdov, opatija Stična, kartuzija Pleterje, trapisti iz Rajhenburga, magdalenke iz Studenic, Nemški viteški red iz Velike Nedelje, dominikanci iz Ptuja in škofija Maribor.[33] Škofje so v svoji resoluciji 20. novembra 1919 izrazili pripravljenost proti pravični odškodnini del cerkvene posesti odstopiti revnejšim kmetom. V prvem osnutku jugoslovanske agrarne reforme takšna odškodnina sicer ni bila predvidena, jo je pa obljubil regent Aleksander z javno izjavo 6. januarja 1919. Kljub velikim problemom, ki so bili s tem povezani, ne nazadnje zaradi nezadovoljstva kmetov, ki često niso bili sposobni plačati odškodnine, je bila odškodnina predvidena tudi v zakonu o likvidaciji agrarne reforme na veleposestvih z dne 19. junija 1931. Zaradi vrste nerešenih vprašanj in predvsem zaradi številnih nepravilnosti pri razdelitvi zemljiške posesti, vlada agrarne reforme ni mogla v celoti izvesti. Velik del veleposestev je tako še naprej ostal v rokah veleposestnikov.[34]

Vsa ta nakopičena vprašanja in dejstvo, da se je Srbska pravoslavna cerkev tudi v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev obnašala kot nekdanja državna Cerkev v Kraljevini Srbiji in v številčno skorajda enako močni Katoliški cerkvi videla resno konkurentko za odločilen vpliv na vlado, so vedno bolj obremenjevali odnose tudi med Katoliško cerkvijo in državo. S tega vidika niti ni presenetljivo, da je jugoslovanska vlada med obema vojnama sklenila dogovor z vsemi v Jugoslaviji uradno priznanimi verskimi skupnostmi, razen s Katoliško cerkvijo.[35] Pravni položaj posameznih verskih skupnosti v Jugoslaviji so urejali posebni verski zakoni, ki so bili objavljeni v uradnem listu (Službene novine) Kraljevine Jugoslavije. Pomembnejši med njimi so bili: Zakon o Srbski pravoslavni cerkvi z dne 8. novembra 1929,[36] Zakon o judovski skupnosti z dne 14. decembra 1929,[37] Zakon o muslimanski skupnosti z dne 30. januarja 1930 in 5.

---

31 Janez Juhant; Zvonko Bergant; Janez Markeš, Katoliško gibanje, v: Cerkev v 20. stoletju, 280–293.

32 France M. Dolinar, Katoliška Cerkev v Sloveniji 1918–1945, v: Cerkev in družba na Goriškem ter njih odnos do vojne in osvobodilnih gibanj, Gorizia 1997, 56–57.

33 Stane Granda, Cerkev in gospodarstvo, v: Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju, 327–348.

34 Olga Janša, Agrarna reforma v Sloveniji med obema vojnama, v: Zgodovinski časopis, 18 (1964) 173–189.

35 France M. Dolinar, La Chiesa cattolica in Slovenia (1919–1990), v: Tessuto cristiano della Mitteleuropa (1919–1989), Gorizia 1994, 105.

36 Službene novine Kraljevine Jugoslavije, št. 269–CIX, 16. november 1929, 2011–2012, dok. 543.

37 Službene novine Kraljevine Jugoslavije, št. 301–CXXVII, 24. december 1929, 2283–2286, dok. 624.

marca 1936,[38] Zakon o Evangeličanski in reformirani cerkvi z dne 28. aprila 1930[39] in Zakon o Nemški evangeličanski cerkvi z dne 22. decembra 1930.[40] Posebno težak pogajalec je očitno bila islamska skupnost, saj je samo za leto 1936 v uradnem listu objavljenih več kot deset dopolnil k zakonu o islamski skupnosti.

Vsi zakoni so verskim skupnostim omogočali svobodo delovanja na celotnem območju države. Upoštevali so njihovo notranjo strukturo, vključno s svobodnimi volitvami njihovih predstojnikov. Edini pogoj je bil, da so verski poglavarji jugoslovanski državljani in da govorijo jezik svojih vernikov. Nihče jih ni smel siliti k javni službi, ki bi bila v nasprotju z njihovim verskim poslanstvom.[41]

Od drugih verskih skupnosti se je v Sloveniji od 16. stoletja v Prekmurju ohranila Evangeličanska cerkev. Do leta 1919 je bila podrejena madžarskemu superintendentu, nato pa evangeličanskemu škofu v Zagrebu. V Prekmurju je imela 16 skupnosti, leta 1850 sta bili ustanovljeni še skupnosti v Ljubljani in Mariboru, ki sta bili podrejeni superintendentu na Dunaju. Pravoslavni kristjani so se v večjem številu naselili v Sloveniji šele po prvi svetovni vojni. Šlo je večinoma za družine vojaških oseb, ki so bile prestavljene v Slovenijo. Do druge svetovne vojne so pravoslavni kristjani imeli župnije v Ljubljani, Mariboru in Celju, ki so bile podrejene pravoslavnemu škofu v Zagrebu. Med drugo svetovno vojno so Nemci porušili pravoslavni cerkvi v Mariboru in Celju. V Beli krajini sta bili dve grko-katoliški župniji, in sicer v Metliki in Dragi. Judje so imeli manjše skupnosti v Prekmurju. Do leta 1929 so bili podrejeni skupnosti v Gradcu in nato v Murski Soboti. Muslimani so bili v Sloveniji priznani že leta 1912. Majhne skupnosti so bile podrejene vodstvu v Sarajevu.[42]

Vsa odprta vprašanja med Katoliško cerkvijo in državo naj bi rešil konkordat med Svetim sedežem in Jugoslavijo. Tako, kot je bil napisan, je bil sad trdih pogajanj, vendar tudi spoznanja, da je k za obe strani sprejemljivi rešitvi mogoče priti le s kompromisom. Pogajanja so se začela leta 1922. V prvi fazi so se pogajalci posvetovali tudi s škofi, v Sloveniji predvsem z ljubljanskim škofom Jegličem. Toda kmalu se je jugoslovanska stran brez sodelovanja in brez vednosti katoliških škofov začela pogajati s Svetim sedežem.[43] Obe strani sta konkordat slovesno podpisali 25. julija 1935. Po trdih in deloma mučnih razpravah ga je 23. julija 1937 ratificiral jugoslovanski parlament. Zaradi grožnje vodstva Srbske pravoslavne cerkve, da bo izobčila vse, ki so v parlamentu glasovali za ratifikacijo konkordata, in vse, ki bodo zanj glasovali v senatu, ministrski predsednik Milan Stojadinović naslednji dan v senatu ni upal predložiti konkordata v glasovanje. Na predvečer predvidenega glasovanja v senatu pa je umrl tudi srbski patriarh Varnava, ki je bil eden največjih nasprotnikov konkordata. Zaradi tega odločnega nasprotovanja Srbske pravoslavne cerkve se je nato jugoslovanska vlada decembra 1937 tudi uradno odpovedala konkordatu s Svetim sedežem.[44]

---

38 Službene novine Kraljevine Jugoslavije, št. 29–X, 7. februar 1930, 105–107, dok. 40; 108–109, dok. 51.

39 Službene novine Kraljevine Jugoslavije, št. 95–XXXVII, 28. april 1930, 738–742, dok. 204; št. 52–XV, 5. marec 1936, 166–169, dok. 109.

40 Službene novine Kraljevine Jugoslavije, št. 293–CI, 22. december 1930, str. 2285–2293, dok. 625.

41 Borut Košir, Cerkev in njen odnos do političnih ureditev, v: Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju, 261–262.

42 Franc Perko, Verstva v Jugoslaviji, Celje 1978.

43 France M. Dolinar, Jeglič in cerkvenopolitična vprašanja, 306–317.

44 Ivan Mužić, Katolička Crkva u kraljevini Jugoslaviji, 185–195.

1.4 Notranjecerkveni položaj v Sloveniji pred drugo svetovno vojno

Na notranjecerkvenem področju je bilo življenje v Sloveniji pred drugo svetovno vojno zelo živahno in razgibano. V prvi polovici 20. stol. je v Cerkvi na Slovenskem delovala vrsta izrednih osebnosti, med njimi tudi več škofov. Na prvem mestu moramo omeniti Jakoba Missia (1884–98 – ljubljanski škof, 1989–1902 – goriški nadškof in kardinal). S svojim škofovskim geslom Vse prenoviti v Kristusu (Restaurare omnia in Cristo) je dal katoličtvu na Slovenskem nov polet na vseh področjih duhovnega, cerkvenega, kulturnega in političnega življenja slovenskih katoličanov.[45] Njegov duhovni program je goriški teološki profesor (1880–1896) in nato krški škof (1897–1920) Anton Mahnič še zaostril in mu dodal tudi politično razsežnost.[46] Njegovo zahtevo po ločitvi duhov so nato prevzeli slovenski katoliški shodi in je tako v delovanju slovenskih katoličanov pred drugo svetovno vojno postala konstanta.[47]

Program notranje cerkvene prenove je v ljubljanski škofiji nadaljeval škof Anton Bonaventura Jeglič. Jeglič je bil prvenstveno duhovnik in škof in šele na drugem mestu politik in človek javnega življenja. Bil je izredno ploden pisec duhovnih in katehetskih del. Zaradi svojega delovnega elana je postal naravnost legenda slovenskega katolicizma. Svoj pastoralni program je objavil v sklepih škofijskih sinod leta 1903, 1909 in 1929 ter v pastoralni inštrukciji iz leta 1915. Posebno pozornost je namenjal mladini, pospeševal je Marijine kongregacije in čaščenje svetega Rešnjega telesa. Leta 1905 je v Šentvidu nad Ljubljano ustanovil prvo popolno slovensko gimnazijo.[48] Njegov naslednik Gregorij Rožman (1930–1945/59) je bil izrazit praktik in pastoralist, izjemen pridigar, človek s prefinjenim občutkom za ravnotežje med pravnimi normami in intenzivnostjo verskega življenja. Tudi on je prihodnost slovenskega naroda videl v mladini in se je zato zelo angažiral pri mladinskem gibanju (Orel, Katoliška akcija). Svoj pastoralni program je leta 1940 razgrnil v škofijski sinodi in Pastoralnih inštrukcijah.[49]

Mariborski škof Mihael Napotnik (1889–1922) je bil predstavnik tradicionalnega avstrijskega katolicizma. V nacionalnih bojih med obema vojnama je bil previden in zadržan. Vse do smrti je ostal zvest svojemu metropolitu v Salzburgu. Bil je odlično teološko in pravno podkovan. Veliko pozornost je namenjal dobri izobrazbi svojih duhovnikov. Odnose v škofiji je urejal na škofijskih sinodah 1896, 1900, 1903, 1906 in 1911.[50] Njegov naslednik Andrej Karlin (1923–33) je bil predvsem pastoralist in praktik. Pospeševal je ljudske misijone, čaščenje Najsvetejšega zakramenta in katoliška združenja.[51] Ivan Jožef Tomažič (1933–49) se je zavzel za razširjenje Katoliške akcije v svoji škofiji in soglasno z ljubljanskim škofom Rožmanom odločno odklanjal komunizem. Svojim duhovnikom je svetoval, naj se prvenstveno posvečajo pastoralni dejavnosti in se vzdržijo političnih aktivnosti.[52]

Za cerkveno življenje med obema vojnama so poleg številnih bratovščin, kongregacij, Marijinih družb, Tretjega reda sv. Frančiška Asiškega, številnih slovesnih procesij

---

45 Missiev simpozij v Rimu (Simpoziji v Rimu, 5), Celje 1988.

46 Mahničev simpozij v Rimu (Simpoziji v Rimu, 7), Celje 1990.

47 Pregledno o slovenskih katoliških shodih v letih 1892, 1900, 1906, 1913, 1923 in o katoliškem gibanju med Slovenci v: Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, Ljubljana 1928.

48 Jegličev simpozij v Rimu (Simpoziji v Rimu, 8), Celje 1993.

49 Rožmanov simpozij v Rimu (Simpoziji v Rimu, 18), Celje 2000.

50 Napotnikov simpozij v Rimu (Simpoziji v Rimu, 10), Celje 1993.

51 Karlinov simpozij v Rimu (Simpoziji v Rimu, 13), Celje 1996.

52 Škof Ivan Jožef Tomažič (1876–1949), ob 120-letnici rojstva, Maribor 1996; Anton Ožinger, Ivan Jožef Tomažič, lavantinski škof v Mariboru (1933–1949), v: Znamenje 1977, št. 1–2, 1–8.

in romanj značilne velike cerkvene manifestacije. V Ljubljani predvsem dobro obiskani kongresi: 1930 – mednarodni misijonski kongres akademikov, 1935 – evharistični kongres za Jugoslavijo, 1939 – mednarodni kongres Kristusa Kralja. Vsi kongresi so bili sicer mogočne, vendar večinoma le zunanje manifestacije katoličtva v deželi.[53] Vpadljivo je, da katoliški tisk pred drugo svetovno vojno, z redkimi izjemami, ni spremljal dogajanja v sosednji Avstriji.

Na socialnem področju je intenzivno socialno dejavnost katoliške Cerkve sprožil Janez Evangelist Krek (1865–1917). Zavzel se je za revne kmete (Raiffeisnove posojilnice) in delavce, predvsem za rokodelce in rokodelske pomočnike.[54] Vsa cerkveno čuteča družba je bila stanovsko urejena. Mnogi duhovniki so bili preveč zaposleni s kulturnimi (priprava gledaliških predstav, vodenje cerkvenih zborov), socialnimi (vodenje posojilnic) in gospodarskimi dejavnostmi (uprava cerkvenega premoženja), zmanjkovalo pa jim je časa za njihovo primarno versko in duhovno poslanstvo. Na površno oznanjevanje božje besede in plitvo versko prakso je svoje duhovnike opozoril škof Rožman v znanem pastirskem pismu z dne 24. oktobra 1941.[55]

Druga značilnost slovenskega katolicizma pred drugo svetovno vojno je bila njena odločna protikomunistična usmerjenost. V duhu papeške okrožnice *Divini Redemtoris* papeža Pija XI. iz leta 1937 jo je v ljubljanski škofiji leta 1940 uzakonila škofijska sinoda in izzvala skorajda borbeno razpoloženje v različnih mladinskih in študentskih organizacijah (mladci, stražarji). V 30. letih 20. stoletja je v katoliškem taboru prišlo do notranjih napetosti, ki so ohromile prepričevalno moč njihovega poslanstva in dejavnosti. Tako je katoliška stran pričakala preizkušnje druge svetovne vojne popolnoma nepripravljena in notranje razdvojena.

2.0 Med drugo svetovno vojno

Hudo preizkušana je bila Katoliška cerkev tudi med drugo svetovno vojno. Dravsko banovino so si v razpadli Kraljevini Jugoslaviji razdelili nemški, italijanski in madžarski okupator. Pred začetkom druge svetovne vojne je bila Dravska banovina cerkveno-upravno razdeljena na dve škofiji: ljubljansko je od leta 1930 vodil dr. Gregorij Rožman,[56] lavantinsko (mariborsko) pa od leta 1933 dr. Ivan Jožef Tomažič.[57] Po podatkih šematizma iz leta 1939 je imela ljubljanska škofija 273 župnij, v administraturi pa župnijo sv. Ožbalta na Jezerskem in Št. Andreja na Ravnem iz krške (celovške) škofije ter ekspozituro Davča iz goriške nadškofije. V škofijo je bilo inkardiniranih 551 škofijskih in 175 redovnih duhovnikov. Od škofijskih duhovnikov jih 90 ni bilo zaposlenih v dušnem pastirstvu, šest pa jih je delovalo zunaj škofije. Po cerkveni statistiki je v škofiji živelo 543.306 vernikov.[58] Lavantinska (mariborska) škofija je imela po podatkih istega šematizma 221 lastnih župnij, v upravi pa tri župnije iz sekovske škofije,

---

53 France M. Dolinar, La formazione spirituale dei cattolici sloveni negli anni tra il 1890 e il 1941, v: Chiesa di frontiera, Gorizia 1999, 163–177.

54 Krekov simpozij v Rimu (Simpoziji v Rimu, 9), Celje 1993.

55 France M. Dolinar, Slovenska škofa in okupacija, v: Prispevki za novejšo zgodovino, 41 (2001) 201–209.

56 Rojen 9. marca 1883 v Šmihelu na Koroškem, duhovnik 1907, doktorat iz teologije na Dunaju 1912, 1913 profesor kanonskega prava na celovškem bogoslovju, 1919 profesor kanonskega prava na Teološki fakulteti v Ljubljani, 1929 ljubljanski pomožni in 1930 ljubljanski rezidencialni škof, od 1945 bival v tujini, umrl 16. 11. 1959 v Clevelandu, ZDA.

57 Rojen 1. 8. 1876 v sv. Miklavžu pri Ormožu, duhovnik 5. 12. 1898, mariborski pomožni 1928 in 1933 rezidencialni lavantinsko-mariborski škof, umrl 26. 2. 1949 v Mariboru.

58 Opći šematizam katoličke Crkve u Jugoslaviji, Sarajevo 1939, 314–315.

dekaniji Dravograd (štiri župnije) in Mežiška dolina (devet župnij) iz krške (celovške) škofije ter dekaniji Dolnja Lendava (sedem župnij in dve ekspozituri) in Murska Sobota (12 župnij) iz somboteljske škofije, skupaj torej 256 župnij in dve ekspozituri. V škofijo je bilo inkardiniranih 474 škofijskih in 109 redovnih duhovnikov, od škofijskih jih 60 ni bilo zaposlenih v dušnem pastirstvu, 16 pa jih je delovalo zunaj škofije. Po cerkveni statistiki je imela lavantinska škofija 638.786 vernikov.[59] Oba škofa si pred grozečo vojno, ki se je od Hitlerjevega napada na Poljsko 1. septembra 1939 hitro širila po Evropi, nista zatiskala oči, vendar sta se zlu prihajajoče vojne zoperstavila zgolj s pozivi k intenzivnejši molitvi za mir, nista pa razmišljala o konkretnem ravnanju v primeru, če bo do vojne vendarle prišlo. Zato ju je začetek vojne našel nepripravljena.[60]

2.1 Razmere na nemškem okupacijskem področju

Nemci so 6. aprila bombardirali radijsko postajo v Domžalah, 8. aprila 1941 vkorakali v Maribor in do 11. aprila zasedli celotno Štajersko, Gorenjsko in Zasavje na levem bregu Save. Madžari so hkrati zasedli Prekmurje in ga decembra 1941 priključili Madžarski. Italijanske čete so v Ljubljano vkorakale na veliki petek 11. aprila 1941, v nekaj dneh zasedle celotno Dolenjsko, oblikovale t. i. Ljubljansko pokrajino in jo 5. maja priključile Italiji.

Nemški okupator je bil slovenstvu in katoličtvu odkrito sovražno razpoložen. V želji, da bi čimprej germaniziral okupirana ozemlja v Sloveniji, se je najprej znesel nad tistimi sloji, ki so narodu pomagali ohranjati njegovo narodno in kulturno identiteto. Med njimi so bili na prvem mestu ravno slovenski duhovniki. Brutalnost nemškega okupatorja do vsega, kar je bilo katoliško in še zlasti do duhovnikov, je oba slovenska škofa presenetila. Na njune proteste se predstavniki nemških okupacijskih oblasti niso ozirali. Stanje v mariborski škofiji v času nemške okupacije je podrobno opisal Miloš Rybař v svoji razpravi *Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941–1945*.[61] Razmere na celotnem od Nemcev okupiranem slovenskem prostoru nekdanje Kraljevine Jugoslavije je že 18. maja 1941 popisal dr. Marko Natlačen v spomenici z naslovom *Tragedija slovenskega naroda,* ki jo je 9. junija 1941 predal papežu Piju XII. v Rimu. Spomenico je v Ameriki leta 1942 objavil p. Kazimir Zakrajšek.[62] Nepodpisani avtor pripomb k spomenici, po vsej verjetnosti p. Kazimir Zakrajšek sam, meni, da bi lahko bil pravi avtor spomenice prof. dr. Lambert Ehrlich. Avtor namreč sporoča, da je spomenico prevedel iz nemščine v slovenščino, da jo je poslal dr. Mihi Kreku v London ter da je z njo seznanil State Department v Washingtonu, uredništvo tednika *Amerika*, ki je poleg *World-Telegrama* na podlagi te spomenice večkrat poročala o razmerah v Sloveniji.[63] Spomenica prinaša nekaj pretresljivih podrobnosti okupatorjevega nasilja nad ljudmi, ki jih je določil za izselitev. Rokopis je nastal proti koncu maja 1941, zato podatki o ravnanju Nemcev na zasedenem ozemlju še niso popolni, navaja pa nekaj v dotedaj objavljeni literaturi neznanih podrobnosti okupatorjevega nasilja nad ljudmi, ki jih je določil za izselitev.

---

59 Prav tam, 354–355.

60 France M. Dolinar, Slovenska škofa in okupacija, v: Prispevki za novejšo zgodovino, 41 (2002) 201–210.

61 Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije 1228–1978, Maribor 1978, 44–102.

62 Kazimir Zakrajšek, Ko smo šli skozi morje bridkosti, Washington 1942, 185–203. Dr. Borisu Mlakarju se zahvaljujem za podatek o objavi spomenice.

63 Nadškofijki arhiv Ljubljana, Zapuščine duhovnikov, fasc. 110 b (Ehrlich).

Župnije, ki jih je **lavantinski škof** po prvi svetovni vojni dobil v upravo od celovškega, graškega in somboteljskega škofa, so v vojnem času ponovno prevzeli škofje matičnih škofij.[64] Kljub lojalnostni izjavi škofa Tomažiča Hitlerju 16. aprila 1941, so Nemci od prvega dne okupacije začeli sistematično zapirati in izganjati slovenske duhovnike. Škof Tomažič je pisni protest proti nemškemu ravnanju 19. aprila 1941 osebno odnesel šefu civilne uprave za Spodnjo Štajersko dr. Siegfriedu Uiberreiterju in ga prosil, naj zaprte duhovnike lavantinske škofije čimprej izpustijo, da bodo mogli nemoteno opravljati svoje dušnopastirsko delo. Uiberreiter je bil do škofa aroganten in žaljiv. Na škofovo prošnjo se ni oziral. Brez učinka so bile tudi škofove vloge z dne 26. in 30. aprila ter 26. maja 1941, kakor tudi ponovni obisk pri Uiberreiterju v isti zadevi 30. aprila in 31. maja, ter obiski pri policijskem pooblaščencu dr. Pfrimerju in zveznem vodji Heimatbunda Franzu Steindlu. Da bi mogli ostati med svojimi ljudmi, je škof Tomažič duhovnikom celo priporočil, naj se vpišejo v Heimatbund in 10. junija 1941 tudi sam vložil prijavo za sprejem vanj. Vendar Nemci škofovih poskusov za zaščito slovenskih duhovnikov niso jemali resno, na škofovo vlogo pa so negativno odgovorili šele 27. februarja 1942.[65] Večina lavantinskih duhovnikov je bila izgnana na Hrvaško (209), enajst v Bosno, enajst v Srbijo, 39 škofijskih in redovnih duhovnikov pa je med vojno umrlo nasilne smrti.[66] Po posredovanju ljubljanskega škofa Rožmana se je do kapitulacije Italije v t. i. Ljubljansko pokrajino lahko naselilo 95 duhovnikov lavantinske škofije.[67]

Ker je večina župnij v lavantinski škofiji ostala brez duhovnika, se je škof Tomažič po dolgem oklevanju za pomoč obrnil na graškega škofa, ki mu je v pomoč najprej poslal dvanajst duhovnikov. Do leta 1943 se je njihovo število sicer povečalo na 64, vendar ni moglo zadostiti duhovnim potrebam vernikov lavantinske škofije. Razen tega duhovniki dušnopastirskih opravil niso smeli opravljati v slovenščini, nemški okupator pa je skrbno pazil, da ne bi prihajalo do kršitev njegovih zahtev.

Vendar se Nemci niso zadovoljili samo z izgonom slovenskih duhovnikov, ampak so si prisvojili tudi posest škofije, razpuščenih samostanov in posameznih župnij. V Mariboru so Nemci takoj po prihodu zasegli hišo stolnega kapitlja, škofijsko bogoslovno in malo semenišče, stavbo visoke bogoslovne šole in škofijsko posestvo Betnava pri Mariboru. Prav tako so na celotnem ozemlju škofije zaplenili vse samostane in redovne hiše z vsem premoženjem vred.[68] Oskrunjenih je bilo tudi več cerkva, pravoslavni cerkvi v Mariboru in Celju pa so porušili. Nemški in madžarski okupator sta dala škofu jasno vedeti, da ni njun sogovornik.

Bistveno drugačni so bili na začetku okupacije **problemi ljubljanskega škofa**. Za razliko od lavantinske škofije, ki je v svojem jedru tudi med okupacijo ostala teritorialno enotna, čeprav jo je pestilo hudo pomanjkanje duhovnikov, je bila ljubljanska škofija prepolovljena. Večji del škofije je prišel pod Nemce, ki so na Gorenjskem in v Zasavju izvajali do Cerkve in duhovnikov enako politiko, kot na južnem Štajerskem. Na nemškem zasedbenem področju na Gorenjskem in v Zasavju je po poročilu, ki ga je

---

64 France M. Dolinar, Cerkvenoupravna podoba Slovenije, v: Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju, 11–13.

65 Miloš Rýbař, Škof Tomažič med drugo svetovno vojno, v: Škof Ivan Jožef Tomažič (1876–1949), Maribor 1996, 63; isti, Nacistični ukrepi, 69.

66 Rýbař, Nacistični ukrepi, 58.

67 Šematizem ljubljanske škofije za leto 1944, Ljubljana 1944, 113–115. Zanimivo je, da te številke pregledi izgnanih duhovnikov lavantinske škofije navadno ne navajajo.

68 Nemci so pregnali naslednje redovne skupnosti in zasegli njihovo posest: frančiškane (Maribor, Sv. Trojica v Slovenskih goricah, Brežice, Nazarje), kapucine (Celje, Maribor, Ptuj), minorite (Ptuj), jezuite (Maribor), lazariste (Celje), salezijance (Celje), šolske sestre (Maribor, Celje, Slovenska Bistrica, Kamnica).

škof Rožman napisal poleti 1941, ostalo 142 župnij in 275 duhovnikov. Od teh je bilo 152 zaprtih v zaporih ženske kaznilnice v Begunjah, Šentvidu nad Ljubljano, Krškem, Mengšu, Komendi, Celju in Rajhenburgu. Iz zasedenega ozemlja je bilo takoj pregnanih 66 duhovnikov, preostalim pa so prepovedali sleherno pastoralno dejavnost. Nato pa se je začelo število izgnancev nenehno povečevati. Duhovnik Anton Jemec je že na začetku vojne v zaporu v Mengšu umrl. Na celotnem od Nemcev okupiranem ozemlju je do konca leta 1941 ostalo le še 24 duhovnikov, pa še od teh je bilo deset upokojenih. Podobno kot iz Štajerske so Nemci tudi iz Gorenjske in Zasavja izgnali vse redovnike in redovnice ter zasegli njihovo posest.[69] Zasegli pa so tudi celotno premoženje ljubljanske škofije v Gornjem Gradu, Goričanah, celoten verski sklad in Škofove zavode v Šentvidu nad Ljubljano.[70] Ker je ljubljanski škof bival na italijanskem zasedbenem ozemlju, mu je bil onemogočen sleherni stik z delom škofije, ki je prišel pod Nemce, prav tako pa tudi sleherni stik z nemškim okupatorjem, ki bi mu edini lahko omogočil direktno povezavo s celovškim škofom, da bi ga Rožman, podobno kot Tomažič graškega, prosil za duhovnike, ki bi delovali na Gorenjskem. Svojo prošnjo celovškemu škofu je Rožman lahko posredoval šele veliko kasneje preko Državnega tajništva v Vatikanu.

2.2 Razmere na italijanskem okupacijskem področju

Popolnoma drugačne so bile razmere na italijanskem zasedbenem ozemlju ljubljanske škofije. V t. i. Ljubljanski pokrajini, ki so jo Italijani 3. maja 1941 protipravno priključili italijanskemu kraljestvu, je ostalo 134 župnij ljubljanske škofije ter 204 škofijski duhovniki. Vsi duhovniki in redovniki so z redkimi izjemami smeli ostati na svojih službenih mestih, bili pa so, tako kot škof Rožman, pod budnim nadzorom italijanske tajne policije, ne glede na na videz prijateljske odnose škofa z italijanskim visokim komisarjem Emilijem Graziolijem. Velika Rožmanova skrb neposredno po dvojni zasedbi njegove škofije je bila, omogočiti čim večjemu številu duhovnikov z nemškega zasedbenega ozemlja naselitev na ozemlju Ljubljanske pokrajine. Italijani so se namreč v tem času predstavljali kot Cerkvi naklonjeni katoličani. Obljubljali so, da bodo spoštovali kulturno avtonomijo Slovencev in duhovnikom na zasedenem ozemlju omogočili nemoteno dušnopastirsko delovanje. Večina duhovnikov, ki je prebežala v Ljubljansko pokrajino, je bila brez ustreznih dokumentov, škofija pa se je znašla v perečem gospodarskem položaju. Skoraj celotna posest ljubljanske škofije je ostala na nemškem zasedbenem ozemlju in so jo Nemci zasegli že prve dni vojne. Tako je škofija ostala brez dohodkov za vzdrževanje škofijske gimnazije, ki se je morala takoj po nemški zasedbi v nekaj urah iz Šentvida preseliti v mesto; ostala je brez sredstev za vzdrževanje bogoslovja in brez sredstev za pomoč beguncem. Med vojno je namreč na ozemlju Ljubljanske pokrajine za 124 župnij bivalo 905 duhovnikov. Ta presežek duhovnikov je za škofa in za duhovnike predstavljal hud problem namestitve in oskrbe. To je bilo mogoče zagotoviti le s primerno zaposlitvijo. Ustrezna dovoljenja za bivanje, namestitev in oskrbo pa je lahko dala le italijanska okupacijska oblast. Škof Rožman se

---

69 Redovne hiše so morali zapustiti frančiškani iz Kamnika, Brezij in Rocnega; kapucini iz Škofje Loke in Krškega; lazaristi iz Grobelj in Radeč; uršulinke iz Škofje Loke in Mekinj, notredamke z Bleda, iz Žirov in z Jesenic; zagrebške usmiljenke iz Škofovih zavodov v Šentvidu in iz Kamnika; ter pariške usmiljenke iz Loke pri Zidanem mostu in Begunj.

70 Tamara Grieser Pečar, France M. Dolinar, Rožmanov proces, Ljubljana 1996 (dalje: Rožmanov proces) 209–210.

je tako že takoj prve dni okupacije znašel v kočljivem položaju. Vsi stiki z inozemstvom, vključno z Vatikanom, so bili pretrgani, Italijani pa v prvih dneh zasedbe na Rožmanove pisne vloge preprosto niso odgovarjali. To je primoralo škofa Rožmana, da je po nasvetu svojih svetovalcev 20. aprila 1941 obiskal fašističnega visokega komisarja Emilija Graziolija in da je 3. maja 1941 pozdravil kraljevi ukaz o priključitvi Ljubljanske pokrajine Italiji.[71]

Od prvega trenutka okupacije pa je bil škof Rožman neke vrste "advokat" vseh, ki so se zaradi vojne znašli v stiski. Osebno pri visokem komisarju v Ljubljani, preko Državnega tajništva v Vatikanu pa tudi pri najvišjih fašističnih oblasteh v Rimu je škof Rožman posredoval za preganjane duhovnike in bogoslovce, za zapornike in obsojence, za internirance in izgnance ter za Jude, ki so bili izgnani iz Hrvaške. Žal ni imel vedno srečne roke, vendar svojega posredovanja ni odrekel nikomur. To so Italijani kmalu ugotovili in temu primerno tudi "reševali" njegove prošnje. Še manj posluha so za njegovo posredovanje imeli Nemci, ki so po kapitulaciji Italije zasedli Ljubljano. Za ljudi v stiski je škof Rožman zbiral tudi pomoč in se zanjo uspešno obrnil celo na ameriške škofe.

2.3 Protikomunistična naravnanost Cerkve v Sloveniji

V začetku vojne škof Rožman seveda še ni poznal podrobnosti načrta oboroženega upora proti okupatorju, ki je bil po zamislih komunistične partije neločljivo povezan z revolucionarnim prevzemom oblasti po vojni. Zavedal pa se je komunistične nevarnosti, ki so jo še stopnjevala poročila o nasilju iz sovjetske Rusije in Poljske. Protikomunistično stališče je bilo jasno opredeljeno v uradnih cerkvenih dokumentih pred drugo svetovno vojno, za ljubljansko škofijo še posebej v Zakoniku[72] in Pastoralnih inštrukcijah iz leta 1940.[73] Vendar nasprotovanje oboroženemu uporu proti okupatorju, v tem sta si bila oba slovenska škofa edina, v začetku ni bilo utemeljeno prvenstveno v nasprotovanju komunizmu. Škofa Tomažič in še posebno Rožman sta svoji stališči utemeljevala z izkušnjami drugih okupiranih evropskih narodov. Sleherni upor proti dobro organizirani in močno oboroženi armadi, ki je dotlej ni bila v stanju ustaviti nobena redna vojska v Evropi, je vedno povzročil le hude represalije nad civilnim prebivalstvom in s tem nepotrebno prelivanje krvi že itak hudo preskušanega ljudstva. Vdanostna izjava predstavnikom italijanskih okupacijskih oblasti na začetku druge svetovne vojne[74] je bila za škofa Rožmana, podobno kot za škofa Tomažiča njegova prošnja za sprejem v Heimatbund, le del taktičnega manevra, s katerim si je obetal ureditev položaja duhovnikov beguncev in izpustitev tistih, ki so jih Italijani ob svojem prihodu na slovensko ozemlje zaprli. Naivno pa je tudi upal, da bo preko Italijanov dosegel določene koncesije pri njihovih zaveznikih na nemškem zasedbenem ozemlju obeh škofij.

Organiziranje oboroženega upora in delež Komunistične partije v njem, pojavi nasilja nad ljudmi, ki so bili kritični do Komunistične partije in njenih revolucionarnih ciljev, ali so jim celo odkrito nasprotovali, so spremenili položaj tudi v Ljubljanski

---

71 LŠL, 4–6/1941, 31. julij, 35; Rožmanov proces, 212–218.

72 Zakonik ljubljanske škofije. Izdal in razglasil dr. Gregorij Rožman, škof ljubljanski na škofijski sinodi l. 1940, Ljubljana 1940, 235 str.

73 Pastoralne inštrukcije za ljubljansko škofijo. Izdal dr. Gregorij Rožman, škof ljubljanski po sklepih škofijske sinode 1940, Ljubljana 1940, 288 str.

74 Rožmanov proces, 215–218.

pokrajini. Na to je škof Rožman opozoril v pastirskem pismu duhovnikom 24. oktobra 1941, ko je med drugim zapisal: "V obstoječih razmerah moramo na vernike z vsemi močmi vplivati, da se drže reda in discipline, da ne store ničesar, kar bi oblastnike prisililo, da nastopajo strožje in ostreje, kar bi oteževalo življenje, ki je že itak težko dovolj. Podvigi raznih osvobodilnih gibanj nerazsodnih ljudi v sedanjih razmerah narodu ne koristijo nič, pač pa mu hudo škodujejo. Kdor res ljubi svoj narod, ne bo storil ničesar, kar dejansko narodu škoduje."[75] Škof je sleherno radikalno rešitev razmer v času okupacije odločno odklanjal, zanimivo pa je, da vsaj v prvih mesecih okupacije Osvobodilni fronti očitno ni nasprotoval. Vendar so se njihove poti v času vojne vedno bolj razhajale in škof Rožman je, za razliko od mariborskega škofa Tomažiča, ki so ga Nemci prisilili k molku, svoja stališča do oboroženega upora, do Komunistične partije in do nasilja nad civilnim prebivalstvom vedno jasneje izražal tako v pisani kot govorjeni besedi. Leta 1941 predvsem z že omenjenim pastirskim pismom duhovnikom z dne 24. oktobra 1941[76] in z adventno pridigo dne 21. decembra 1941, v kateri je obsodil sleherno nasilje, ne glede na to, kdo ga je storil.[77]

Z duhovniki in verniki na ozemlju, ki so ga zasedli Nemci, škof Rožman praktično ni imel nobenih stikov. Na Gorenjskem so pomanjkanje duhovnikov blažili nekateri duhovniki iz celovške škofije, za Zasavje pa je škof Rožman že leta 1941 za pooblaščenega generalnega vikarja imenoval duhovnika Janeza Krischa (1893–1966). Krisch se je namreč skupaj s svojimi verniki iz župnije Stari Log pri Kočevju decembra 1941 preselil v Čatež ob Savi. Iz dosedaj znanih dokumentov škof Rožman med vojno z njim ni imel nobenih uradnih stikov.

V Ljubljanski pokrajini pa škofu in duhovnikom glavnih problemov ni povzročala samo okupacijska oblast, ampak tudi oblikovanje in način oboroženega odpora proti okupatorju, nad katerim je prevzela monopol Komunistična partija ter ga izrabila za izvedbo revolucionarnega prevzema oblasti. Likvidacije duhovnikov in katoliških laikov s strani VOS-a pod lažnimi obtožbami narodnega izdajstva, so prisilile vaščane k oblikovanju vaških straž. To so spretno izkoristili Italijani, jim ponudili orožje in jih preoblikovali v Prostovoljno protikomunistično milico (MVAC). Po drugi strani pa so sleherni napad na okupacijsko vojsko s streljanjem talcev krvavo maščevali tako Italijani kot Nemci.

Zaradi nevzdržnih razmer v pokrajini in zaradi italijanskih represalij je škof Rožman 26. septembra 1942 izročil visokemu komisarju Grazioliju spomenico, v kateri je kritiziral italijanske okupacijske oblasti, ker na zasedenem ozemlju niso uspele zagotoviti reda in ne uresničiti svojih obljub o kulturni avtonomiji Slovencev v Ljubljanski pokrajini.

Po kapitulaciji Italije 8. septembra 1943 in nemški zasedbi Ljubljanske pokrajine se razmere za Slovence niso bistveno spremenile. Zaradi partizanskih akcij so bili oteženi in deloma pretrgani stiki škofa tudi z Dolenjsko in Belo Krajino. Zato je škof Rožman leta 1943 imenoval novomeškega prošta Karla Čerina (1877–1949) za pooblaščenega generalnega vikarja za Dolenjsko, leta 1944 pa še Andreja Ilca (1896–1981), dekana v Podzemlju, za pooblaščenega generalnega vikarja za Belo Krajino. Negotove razmere so po zamenjavi okupatorja leta 1943 vzpodbudile politično elito protikomunistične koalicije v Ljubljani k ustanovitvi slovenskega domobranstva. Nemci so ponujeno priložnost protikomunističnih borcev spretno izrabili in domobrance podredili poveljstvu višjega policijskega vodje in SS generala Erwina Rösenerja. Škof Rožman pri usta-

75 AMNZ, Rožman 3448, 24. 10. 1941; Rožmanov proces, Ljubljana 1996, 86, 224–227.
76 AMNZ, fond 80/6, Proces Rožman, 3340–3450.
77 AMNZ, fond 80/6m, Proces Rožman, 3451.

novitvi domobrancev ni sodeloval, kot protikomunističnim borcem pa jim je bil blizu in jim je zagotovil vojaške kurate. Zato je pred slavnostno prisego na stadionu 20. aprila 1944 zanje tudi maševal, čeprav se same prisege ni udeležil. Iz istega razloga je konec januarja 1945 pred nunsko cerkvijo na Kongresnem trgu v Ljubljani sodeloval tudi pri vojaški paradi domobrancev.

Rožmanove stike z okupacijskimi oblastmi, njegovo protikomunistično usmeritev in podpiranje domobranstva je spretno izkoristilo vodstvo komunistične partije za verbalno in fizično nasilje nad duhovniki in verniki, ki so jih med drugo svetovno vojno pavšalno in brez dokazov obtoževali izdajstva in kolaboracije z okupacijskimi oblastmi. VOS je že med vojno likvidirala osem duhovnikov in tri bogoslovce goriške nadškofije, 46 duhovnikov in sedem bogoslovcev ljubljanske škofije in šest duhovnikov mariborske škofije. To je nagnalo škofa Rožmana, da je 5. maja 1945 pozno popoldne zapustil škofijo in se umaknil na Koroško.[78]

3.0 Po drugi svetovni vojni

Izrazita protikomunistična usmerjenost vodilnih cerkvenih predstavnikov pred drugo svetovno vojno in njihovo angažiranje v protikomunističnem in protirevolucionarnem boju med vojno so po zmagi Titovih partizanov nad okupatorjem potisnili Cerkev na stran opozicije, s katero je želela nova revolucionarna oblast čimprej radikalno obračunati.

3.1 Cerkvenoupravna podoba Katoliške cerkve po letu 1945

Nove državne meje po drugi svetovni vojni so temeljito spremenile tudi dotedanjo cerkvenoupravno podobo slovenskega ozemlja. **Mariborska škofija** je dobila nazaj 21 prekmurskih župnij, tri župnije sekovske (Graz) in 13 župnij krške (Celovec) škofije, ki so z novimi državnimi mejami prišle pod Jugoslavijo. Z dekretom Svetega sedeža, ki je leta 1964 lavantinsko škofijo uradno preimenoval v mariborsko-lavantinsko, so bile te župnije tudi uradno priključene tej škofiji. Med vojno razdeljena **ljubljanska škofija** (od Nemcev zasedeni večji del škofije na Gorenjskem in v Zasavju je upravljal krški škof; ljubljanskemu škofu pa je ostalo škofijsko ozemlje v t. i. Ljubljanski pokrajini, ki so jo okupirali Italijani) se je zopet združila. Ljubljanski škofiji je bila dodeljena v upravo župnija Davča iz goriške nadškofije, iz krške škofije pa župniji na Jezerskem. Vse tri župnije je leta 1961 Sveti sedež vključil v ljubljansko škofijo. Leta 1961 je bila Ljubljana povzdignjena v nadškofijo brez sufraganov in leta 1968 v sedež metropolije novoustanovljene slovenske cerkvene pokrajine, imenovane Ljubljanska, s sufraganom v Mariboru.

Bolj zapleten je bil položaj **na Primorskem**, ki je po drugi svetovni vojni prišla pod Jugoslavijo. Z novimi državnimi mejami je pod upravo Republike Slovenije prišlo 13 župnij reške škofije (škofijo so leta 1925 na narodnostno mešanem ozemlju ustanovili Italijani), 38 župnij tržaške škofije in 139 župnij goriške nadškofije. Reka je bila dodeljena jugoslovanski republiki Hrvaški. Čeprav pravni status Trsta leta 1945 mednarodnopravno še ni bil določen, so si tržaško škofijo tudi po vzpostavitvi Svobodnega

78 Jakob Kolarič, Škof Rožman. Duhovna podoba velike osebnosti na prelomnici časov, 3. zvezki, Celovec 1967–1977.

tržaškega ozemlja od samega začetka lastili Italijani. Isto velja za Gorico in s tem za vprašanje sedeža goriške nadškofije, ki je ostal v Italiji. Nova vlada Ljudske republike Slovenije seveda ni dovoljevala stikov duhovnikov tržaške in goriške (nad)škofije, ki so prišli pod Jugoslavijo, z njihovim ordinarijem v Italiji; vsak takšen poskus je najstrožje kaznovala. Stvari so ostale nedorečene vse do mirovne pogodbe leta 1947, ko je lahko Sveti sedež začel urejati status tistih delov goriške in tržaške škofije, ki so prišli pod Jugoslavijo, in znotraj Jugoslavije tisti del reške škofije, ki se je nahajal na ozemlju Ljudske republike Slovenije. Za slovenske dele teh ozemelj je Sveti sedež ustanovil tri samostojne apostolske administrature. Za prvega administratorja **goriške nadškofije v Sloveniji** je bil imenovan solkanski župnik dr. Franc Močnik (15. 9. 1947), ki pa so ga naročeni "prenapeteži" pretepli in na meji z Italijo fizično vrgli čez žično ograjo. Za njegovega naslednika je bil imenovan dr. Mihael Toroš (1948–1963), ki je bil hkrati administrator poreške škofije in se je šele novembra 1949 iz Poreča preselil na Kapelo pri Novi Gorici. Po njegovi smrti je bil za apostolskega administratorja imenovan solkanski župnik in dekan Andrej Simčič (1963–64).

Dr. Franc Močnik je bil hkrati imenovan tudi za apostolskega administratorja slovenskega dela **tržaško-koprske škofije** v Sloveniji. Po njegovi nasilni odstranitvi iz Slovenije je bil že 15. 11. 1947 za administratorja s sedežem v Pazinu imenovan dr. Dragutin Nežić. Leta 1951 je od njega administraturo prevzel ljubljanski pomožni škof Anton Vovk, za njim leta 1955 dr. Mihael Toroš in leta 1961 Albin Kjuder. Za slovenski del **reške škofije** je leta 1947 postal apostolski administrator trnovski župnik in dekan Karel Jamnik, leta 1949 krški škof dr. Josip Srebernič, leta 1951 ljubljanski pomožni škof Anton Vovk in leta 1961 tomajski župnik in dekan Albin Kjuder. Leta 1964 je Sveti sedež upravo vseh treh apostolskih administratur poveril dotedanjemu generalnemu vikarju v Beogradu, dr. Janezu Jenku, ki je bil hkrati imenovan za naslovnega akufidskega škofa. Novi apostolski administrator se je naselil v Kopru. Sveti sedež je nato 21. 2. 1964 vse tri administrature združil v enotno "Apostolsko administracijo za Slovensko Primorje". Dekret konzistorialne kongregacije je stopil v veljavo 1. januarja 1965. Leta 1977 je bila nekdanja koprska škofija razdružena s tržaško. Hkrati so ji pridružili celotno ozemlje nekdanje Apostolske administracije za Slovensko Primorje. Tako obnovljena koprska škofija je bila vključena v slovensko cerkveno pokrajino. Odslej se meje vseh treh slovenskih škofij (z izjemo župnije Razkrižje, ki je ostala v zagrebški nadškofiji) pokrivajo z državnimi mejami Republike Slovenije.[79]

3.2 Položaj katoliške Cerkve po drugi svetovni vojni

Komunistična partija je kmalu po vojni iz oblasti izločila vse svoje politične nasprotnike. Vso oblast v državi je prevzela v svoje roke in po sovjetskem vzoru centralizirala vsa področja javnega življenja. Najbolj ostro je politična oblast v Sloveniji nastopala proti Cerkvi, ki je vse do razpada SFRJ veljala za največjega notranjega sovražnika države.[80] Leta 1945 je država pravnim osebam nacionalizirala posest, ki je presegala 45 ha, cerkvenim ustanovam pa posest, ki je presegala deset ha zemljišč. Hkrati so bile prepovedane vse cerkvene nabirke. Duhovniki so za poučevanje verouka

79 Cerkev na Slovenskem 1971, Ljubljana 1971, Ljubljana 47, Maribor 157, Koper 242–243; France M. Dolinar, Slovenska cerkvena pokrajina (Acta Ecclesiastica Sloveniae, 11), Ljubljana 1989, 31–39.

80 Lovro Šturm; Ljuba Dornik Šubelj; Pavle Čelik, Navodila za delo varnostnih organov v SR Sloveniji (Viri, 21), Ljubljana 2003.

potrebovali državno dovoljenje. Zunanje cerkvene slovesnosti, npr. ob birmi ali novi maši so bile prepovedane, enako procesije in javna romanja. Mnoge kapele, znamenja in križi ob poteh so bili porušeni in cerkve onečaščene. Porušeno je bilo tudi večje število cerkva na Kočevskem. Na župnije v t. i. zaprtem območju Kočevskega Roga duhovniki niso imeli dostopa. Državna oblast je od župnikov celo zahtevala mesečne izpiske iz cerkvenih matičnih knjig.

Velik problem je, zlasti v ljubljanski škofiji, predstavljalo pomanjkanje duhovnikov. Maja 1945 je poleg škofa Rožmana zapustilo domovino tudi 305 škofijskih in redovnih duhovnikov ter bogoslovcev iz obeh škofij. Od teh so se kasneje le redki vrnili v domovino. Preostali duhovniki so smeli svoje dušnopastirsko poslanstvo opravljati le z izrecnim dovoljenjem političnih oblasti. Zanje "sporni" duhovniki pristanka niso dobili, oblast pa je tudi sicer včasih po cele mesece zavlačevala s pristankom in pri tem strogo pazila na vsako kršitev prepovedi. Vsako nedovoljeno opravljanje duhovniških dolžnosti so oblasti strogo kaznovale. Dodatne omejitve so veljale za duhovnike v razširjenem obmejnem pasu. Tako škof Vovk ni smel obiskati niti groba svojih staršev v župniji Breznica na Gorenjskem. Šestega septembra 1945 je nova oblast zaprla vse cerkvene šole. Verski pouk je sicer ostal (do leta 1953) še naprej kot učni, vendar ne več obvezni predmet v državnih šolah. Kateheti so za poučevanje verouka potrebovali posebno dovoljenje pristojnih državnih oblasti, ki pa so z reševanjem vlog zavlačevale vse do konca šolskega leta. Proticerkveni ukrepi so prizadeli tudi cerkveni tisk. Navadno je za natis cerkvenih publikacij "zmanjkalo papirja" ali pa so se "delavci v tovarni uprli tiskanju religioznih tekstov".

V upanju, da bo "Katoliški cerkvi zagotovljena popolna svoboda pri opravljanju bogoslužja v cerkvi in pri verskem pouku v šoli", je ljubljanski generalni vikar dr. Ignacij Nadrah 15. maja 1945 v škofijskem listu novi slovenski in jugoslovanski vladi objavil **lojalnostno izjavo**.[81] Te izjave oblast sploh ni upoštevala. Generalnega vikarja so 14. junija 1945 zaprli, njegove dolžnosti pa je prevzel še od škofa Rožmana za vsak primer določeni pooblaščeni generalni vikar, ljubljanski stolni kanonik Anton Vovk.

Naslednji korak približevanja duhovnikov ljubljanske škofije novemu režimu je bila lojalnostna izjava, ki jo je 11. julija 1945 podpisalo 14 predstavnikov posameznih skupin duhovnikov in redovnikov ljubljanske škofije, skupaj s pooblaščenim generalnim vikarjem Antonom Vovkom. V tej izjavi so podpisani duhovniki ostro obsodili medvojno sodelovanje nekaterih duhovnikov ljubljanske škofije z okupatorjem. Svojo lojalnost so izrazili z besedami: "Podpisani zastopniki svetne in redovne duhovščine ljubljanske škofije ... s pričujočo spomenico damo izraza svojemu patriotičnemu čustvovanju in naši Narodni vladi ter naši Osrednji vladi v Beogradu javno izpovemo svojo iskreno pripravljenost, da delo naših narodnih oblasti za vsakršno blaginjo naroda v svojem poklicnem delu odločno podpremo in v svojem območju s prepričanjem zvesto izpolnjujemo narodne in državljanske dolžnosti, kar nam tudi naša vera ukazuje." In nekoliko dalje: "Naši narodni vladi izjavljamo svojo iskreno vdanost, svoje spoštovanje, pokorščino in zvestobo, ki nam jo veleva naravno etična in posebej božja zapoved, a nam jo spontano prebuja in neti naša narodna zavest."[82]

---

81 Nadškofijski arhiv Ljubljana, Ordinariat 1901–1956, št. 892/1945; France M. Dolinar, Sodni proces proti ljubljanskemu škofu dr. Gregoriju Rožmanu od 21. do 30. avgusta 1946, v: Zgodovinski časopis, 50 (1966) 266–267; France M. Dolinar, Resnici na ljubo, Ljubljana 1998, 13–14.

82 Nadškofijski arhiv Ljubljana, Državne zadeve 1945; France M. Dolinar, Sodni proces, 267–269; Resnici na ljubo, 17–21.

Ker pa se je položaj Cerkve v Jugoslaviji nenehoma slabšal, so jugoslovanski škofje v skupnem pastirskem pismu (podpisala sta ga tudi mariborski škof Ivan Jožef Tomažič in ljubljanski generalni vikar Anton Vovk) 20. septembra 1945 vladi očitali odkrito proticerkveno politiko. V pastirskem pismu so škofje med drugim zapisali, da je bilo do takrat v Jugoslaviji umorjenih 243 duhovnikov, 19 bogoslovcev, trije redovni bratje in štiri redovnice. Po njihovih podatkih je 89 duhovnikov pogrešanih, 69 jih je v zaporih. Škofje so zahtevali še svobodo tiska, ponovno odprtje katoliških šol, svobodno poučevanje verouka, dovoljenje za delovanje cerkvenih združenj, neovirano delovanje dobrodelne ustanove Karitas, spoštovanje cerkvene poroke, spoštovanje človekovih pravic in vrnitev cerkvenega premoženja.[83] Reakcija na pastirsko pismo je bila ostra zlasti v Sloveniji. Oblasti so skušale s fizičnim (atentati na duhovnike) in psihičnim nasiljem (mučna nočna zasliševanja, o katerih nam je dragoceno pričevanje zapustil zlasti kasnejši ljubljanski škof Anton Vovk) zlomiti duhovščino. Začelo se je obdobje številnih montiranih političnih procesov proti duhovnikom, ki so bili obsojeni na drastične zaporne kazni ali celo na smrt.[84] Omilitev kazni je bilo mogoče doseči le s pristopom k Osvobodilni fronti, ki je bila v celoti podrejena komunistični partiji. Preko nje je skušala revolucionarna oblast oblikovati od Svetega sedeža neodvisno nacionalno Cerkev.

Vedno hujšemu pritisku je bila izpostavljena zlasti duhovščina ljubljanske škofije, ker Sveti sedež kljub odločnim zahtevam slovenskih političnih oblasti škofa Rožmana ni razrešil kot ljubljanskega škofa in na njegovo mesto imenoval oblastem bolj naklonjenega naslednika. Imenovanje generalnega vikarja Antona Vovka za ljubljanskega in dr. Maksimilijana Držečnika za mariborskega pomožnega škofa (1946) brez vnaprejšnjega posvetovanja s slovensko vlado, je to napetost še stopnjevalo. Ko se slovenskim oblastem ni posrečilo preprečiti škofovskega posvečenja, so "neznanci" pri posvetitvi škofa Vovka v ljubljanski stolnici med vernike spustili solzivec. Predstavniki oblasti pa nova pomožna škofa niso priznavali kot uradna predstavnika Cerkve na Slovenskem. Zlasti škof Vovk je bil podvržen dolgotrajnim mučnim nočnim zaslišanjem in nenehnim pritiskom.[85]

Jugoslovanska ustava z dne 21. januarja 1946 je med drugim določila tudi ločitev Cerkve od države.[86] Z njo so bili duhovniki, redovniki in redovnice izključeni iz javnih služb v šolah, bolnišnicah, domovih za ostarele, otroških vrtcih in podobno. Ustava je sicer formalno zagotavljala vsem državljanom svobodo vesti in veroizpovedi, vendar oblast ni preprečevala močne protiverske in proticerkvene propagande v dnevnem tisku, ni preganjala skrunilcev cerkva in tistih, ki so nasilno rušili znamenja in križe ter s fizičnim nasiljem ogrožali življenja duhovnikov in njihovo lastnino. Odnose med Cerkvijo in državo naj bi sicer urejala Verska komisija, ki je bila pri Slovenskem narodnoosvobodilnem svetu ustanovljena 19. februarja 1944 in je začela delovati 19. septembra istega leta, vendar je bila zgolj podaljšana roka partije. Hudim pritiskom so bili zaradi svojega verskega prepričanja vedno bolj izpostavljeni tudi verni učitelji, profesorji in uslužbenci državnih organov, čeprav je bilo uresničevanje teh navodil v veliki meri odvisni od "gorečnosti" lokalnih organov. Jugoslovanski škofje so zato s posebnim pismom 27. avgusta 1946 obvestili duhovnike o resnosti položaja Cerkve v Jugoslaviji in jih opozorili na ravnanje političnih oblasti, ki so hotele vnesti razdor med

---

83 Nadškofijski arhiv Ljubljana, Priloga ljubljanskega škofijskega lista za leto 1945.

84 Tamara Griesser Pečar, Procesi proti duhovnikom in redovnikom po maju 1945, v: Temna stran meseca, Ljubljana 1998, 113–125.

85 Anton Vovk, V spomin in opomin, Ljubljana 2003.

86 Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije, 1. februarja 1946, št. 10, 73–94; 25. člen.

vernike in duhovnike, ter med duhovnike in Svetim sedežem. Pod obtožbo ljudstvu domnevno sovražnega delovanja med okupacijo ali po njej je bilo veliko duhovnikov aretiranih in drastično kaznovanih, nekateri med njimi tudi s smrtno kaznijo. Dne 30. avgusta 1946 je bil ljubljanski škof Gregorij Rožman v odsotnosti obsojen na 18 let prisilnega dela in na izgubo državljanskih pravic. S to obsodbo se je začelo obdobje odmevnih montiranih političnih procesov proti duhovnikom, na katerih obtoženi niso imeli nobene možnosti obrambe.[87] Osmega marca 1948 so iz bolnišnic in javnih ustanov odslovili vse redovnice.

3.3 Razvoj odnosov do leta 1953

Proticerkvena gonja v sredstvih javnega obveščanja se je stopnjevala v fizično nasilje proti duhovnikom. Povzročitelje ljudska milica navadno "ni našla", če pa že, so bili obsojeni le na pogojne ali simbolične kazni.[88] Najbolj znana primera fizičnega nasilja nad duhovniki, ki sta odmevala zlasti v tujini, je bila že omenjena nasilna odstranitev goriškega apostolskega administratorja dr. Franca Močnika in zažig škofa Vovka na postaji v Novem mestu (20. januarja 1952). Škofu Vovku je "podivjana množica" celo onemogočila nujno zdravniško pomoč.[89] Istega leta je bil prepovedan verouk v šolah (do tedaj kot prostovoljni predmet), Teološka fakulteta pa izključena iz Univerze (Dekret Sveta za prosveto in kulturo, št. I. 1147/1, ki ga je podpisal sekretar odbora za znanost in visoke šole Mirko Tušek, naj bi – pomenljivo – stopil v veljavo 31. junija 1952).[90] Sedmega decembra 1952 je Ljudska skupščina FLRJ odobrila prekinitev diplomatskih odnosov s Svetim sedežem.

Poskusu slovenske politične oblasti, da bi razdelila škofe in duhovnike, je bila leta 1949 namenjena tudi ustanovitev Ciril-Metodijskega društva slovenskih duhovnikov. Društvo, ki so ga ob sodelovanju OZNE in Verske komisije ustanovili režimu naklonjeni duhovniki, je postalo za dolga leta instrument izsiljevanja in pritiskov OZNE na duhovnike.[91] Do srede petdesetih let se je pod pritiski OZNE vanj vključila približno polovica duhovnikov, med njimi tudi goriški administrator dr. Mihael Toroš. Članom društva je država priznavala vrsto ugodnosti (starostno in življenjsko zavarovanje, dovoljenje za verski pouk, dovoljenja za natis katekizmov, dovoljenja za cerkvene nabirke). Veliko modrost sta v tej zadevi pokazala slovenska škofa, ki nista vztrajala pri izjavi Jugoslovanske škofovske konference z dne 18. maja 1950 o neprimernosti duhovniških stanovskih združenj, ker so jima člani društva obljubili, da bodo pravila društva popravili in jih poslali v odobritev Svetemu sedežu.[92] Prav tako nista objavila prepovedi *(non licet)* delovanja duhovniških društev, ki jo je sprejela Jugoslovanska škofovska

87 Najbolj odmevni so bili procesi: 1947 proti Stanislavu Leniču, proti frančiškanom in proti sestram iz Lichthenturna, 1948 proti lazaristom v Celju in magdalenkam v Slovenski Bistrici, 1949 proti jezuitom, 1951 t. i. Tolminski proces, 1952 proti Jakobu Šolarju in Janezu Fabianiju.

88 Milko Mikola, Religija, Cerkev in šola v dokumentih občinskih komitejev ZKS Zgodovinskega arhiva Celje, 2 knjigi, Celje 2003.

89 Anton Vovk, V spomin in opomin, 214–233.

90 France M. Dolinar, Katoliška Cerkev v Sloveniji po drugi svetovni vojni, v: Temna stran meseca, Ljubljana 1998, 226.

91 Tamara Greisser Pečar, Duhovščina med nacizmom, fašizmom in komunizmom, v: Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju, 296–297.

92 Znameniti "non expedit" Jugoslovanske škofovske konference je formalno zadeval tudi slovensko duhovniško društvo, čeprav ga izrecno ne imenuje.

konferenca na svojem rednem zasedanju septembra 1952. S tem sta preprečila nadaljnje zaostrovanje med cerkveno in politično oblastjo v Sloveniji. Duhovniki, ki so članstvo v duhovniškem društvu odklonili, so bili pod različnimi pretvezami žrtve velikega šikaniranja in tudi kazenskega pregona. Duhovniško društvo se je razpustilo leta 1990. Z različnimi pritiski in podtikanjem, najraje glede moralnih ali gospodarskih prestopkov, se je Službi državne varnosti za svoje sodelavce posrečilo pridobiti vrsto duhovnikov.[93] Svoje zaupnike pa so imeli celo v neposredni bližini obeh škofov v Ljubljani in Mariboru. Pri obnovitvenih delih v škofijskem domu in v ljubljanskem župnišču je bil odkrit razvejan sistem prisluškovalnih naprav v posameznih prostorih in celo v škofijski počitniški hišici v Bohinju. Zaradi takega pritiska političnih oblasti so duhovniki splošno uživali med verniki velik ugled. Cerkev je bila namreč edina ustanova, ki se je zoperstavljala absolutističnemu monopolu komunistične oblasti v državi. Zato so na pobudo Edvarda Kardelja na VII. razširjenem plenumu CK KPS 26. in 27. januarja 1952 spremenili taktiko. Kardelj je v svojem govoru na plenumu v odnosu do Cerkve zahteval, da je treba Katoliško cerkev v javnosti izolirati in onemogočiti. Zato bodo verouk izločili iz šole, Teološko fakulteto iz Univerze, vsa odgovorna mesta v državi morajo zasesti člani partije, treba je zamenjati profesorski zbor na Univerzi, v šolah uvesti stalno protiversko usmeritev, strogo nadzorovati učitelje, stare in mlade je treba vzgajati v protireligioznem duhu. Pri tem bodo poleg šole odločilno vlogo odigrali časopisi, radio in tisk, ker se preko njih dejansko formira javno mnenje. Zlasti je treba napihniti vsako nepravilnost in vsak prekršek katoliških duhovnikov. Urednika *Ljudske pravice* in *Slovenskega poročevalca* morata biti najvidnejši politični osebnosti v Sloveniji.[94]

3.4 Pot k sožitju (1953–1966)

Zakon o pravnem položaju verskih skupnosti 22. maja 1953 je uzakonil že izvedeno delitev šole in Cerkve. Verski pouk je bil dovoljen le še v cerkvenih prostorih, zanj pa sta morala dati pristanek oba starša. Poučevali so ga lahko vsi duhovniki, razen tistih, ki jim je bilo to izrecno prepovedano. Čeprav so se razmere med Cerkvijo in državo še naprej zaostrovale, je s tem zakonom oblast prvič po drugi svetovni vojni formalnopravno priznala Cerkev kot svojega sogovornika. Doslej so se namreč predstavniki političnih oblasti večinoma pogajali le z oblastem naklonjenimi duhovniki, škofa pa kot "navadna državljana" vedno le klicali na zagovor. Novi zakon naj bi predstavnike Cerkve zavaroval tudi pred samovoljo lokalnih družbenopolitičnih oblasti.[95]

Novo politično usmeritev državnih oblasti do Cerkve je pogojevala vrsta sprememb na notranje- in zunanjepolitičnem področju. Na zunanjepolitičnem področju je bila Jugoslavija zaradi gospodarske blokade držav informbiroja po letu 1948 izolirana. Na notranjepolitičnem področju pa so posamezne jugoslovanske republike vedno težje prenašale beograjski centralizem, ki ni spoštoval kulturnih, jezikovnih, političnih in zgodovinskih posebnosti posameznih narodov. Leta 1952 se je enotna Komunistična partija Jugoslavije preoblikovala v Zvezo komunistov Jugoslavije. S tem je bil nadaljnji razvoj odnosov političnih oblasti do Cerkve še bolj odvisen od lokalnih dejavnikov v posameznih republikah. V Sloveniji je bilo partijskemu vodstvu jasno, da politično

---

93 Dušan S. Lajovic, Med svobodo in rdečo zvezdo, Ljubljana 2003.

94 Arhiv Republike Slovenije, AS 1800, Dislocirana enota II., GO AFŽ.

95 Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije, 27. maj 1953, št. 27, 209–210.

preganjanje klera ni rodilo zaželenih sadov. Cerkve so bile še vedno dobro obiskane, verniki pa so tako materialno kot moralno odločno podpirali svoje duhovnike. Zato se je politična oblast odločila za drugačno taktiko. Leta 1953 so bili mnogi duhovniki izpuščeni iz zaporov, teološki fakulteti pa so dodelili državno podporo za njeno vzdrževanje.[96] Že leta 1952 so Ciril-Metodijskemu društvu naklonjenemu goriškemu apostolskemu administratorju Mihaelu Torošu dali dovoljenje, da je smel ustanoviti dijaški internat v Vipavi, kjer so vzgajali kandidate za bodoče študente teološke fakultete. Dijaki so do leta 1957 obiskovali državno gimnazijo v Ajdovščini, nato pa je bila v Vipavi ustanovljena Škofijska srednja verska šola. Isto leto (1952) so administratorju Torošu dovolili izdajati verski štirinajstdnevnik *Družina* (najprej samo za Primorsko, nato pa za vso Slovenijo) in leta 1965 mladinski mesečnik *Ognjišče*. Leta 1958 je mariborski škof Maksimilijan Držečnik (1949–1978) dobil dovoljenje za natis novega prevoda Svetega pisma v slovenščino (4. zvezki, 1958–1961) in dovoljenje, da je smel opraviti za škofe redni predpisani obisk papeža v Rimu *(Visitatio ad limina)*. Dve leti kasneje je dovoljenje za obisk Rima dobil tudi apostolski administrator ljubljanske škofije Anton Vovk (1946/59–1963). Odkritje rednega poročila o stanju v škofiji (od Rima predpisana *Relatio ad limina)* na mejnem prehodu je vodilo k mučnim nočnim zasliševanjem škofa Vovka. Policija je seveda še naprej budno nadzirala delovanje duhovnikov, z naklonjenim zanimanjem pa je oblast spremljala delo papežev Janeza XIII. (1958–1963) in Pavla VI. (1963–1978) ter drugega vatikanskega cerkvenega zbora (1962–1965).

Z Uredbo [centralne vlade v Beogradu] o izvrševanju Zakona o pravnem položaju verskih skupnosti z dne 27. julija 1961 je pritisk na duhovnike na zunaj sicer nekoliko popustil, se je pa tem bolj stopnjeval pritisk na verne laike.[97] Za vodstvena mesta v državnih službah in predvsem na področju šolstva in kulture so od kandidatov zahtevali t. i. "moralno-politične kvalitete", kar je z drugimi besedami pomenilo, da prepričani in dosledni katoličani za ta mesta niso primerni. Hkrati je verska komisija vzpodbujala nastajanje novih verskih skupnosti, da bi tudi na ta način onemogočala še vedno prevladujoč položaj katoliške Cerkve v slovenski družbi. Leta 1960 so bili znotraj Socialistične zveze delovnega ljudstva ustanovljeni t. i. Koordinacijski odbori, ki so "reševali" sporna vprašanja med verskimi skupnostmi in lokalno družbo. Vanje so pritegnili tudi režimu naklonjene predstavnike različnih verskih skupnosti, vključno s katoliškimi duhovniki.

Jugoslovanski škofje so že leta 1960 osrednji vladi v Beogradu predlagali ponovno vzpostavitev diplomatskih odnosov s Svetim sedežem. Do pogajanj med Jugoslavijo in Svetim sedežem, ki so bila ves čas tajna, je prišlo leta 1963; končala so se s podpisom protokola 25. junija 1966.[98] V tem protokolu je jugoslovanska stran posebno izpostavila

---

96 Do leta 1952 je bila Teološka fakulteta kot članica ljubljanske univerze redno financirana s strani države. Z njeno izključitvijo iz univerze leta 1952 pa je preko Komisije za odnose z verskimi skupnostmi prejemala letno subvencijo, ki je naraščala s padanjem življenjskih stroškov. Prošnjo za subvencijo je vsako leto podpisal dekan Teološke fakultete in je znašala: 1952/53 dva milijona dinarjev, 1956/57 dva milijona šeststo tisoč, 1960/61 tri milijone, 1961/62 štiri milijone, 1963/64 pet milijonov, 1964/65 pet milijonov petsto tisoč dinarjev itd. Subvencijo so obračunavali na podlagi plač profesorjev in uslužbencev na Teološki fakulteti. Prim. Arhiv Republike Slovenije, Komisija Republike Slovenije za odnose z verskimi skupnostmi, fasc. 141.

97 Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije 1961, št. 22/1953; Priloga k Okrožnici ljubljanske škofije, št. 10/1961.

98 Enchiridion dei concordati. Due secoli dei rapporti Chiesa-Stato, Bologna, Grafiche Dehoniane, Bologna 2003, 1334–1343.

svoja temeljna načela, zapisana v ustavi iz leta 1963,[99] o pravnem statusu verskih skupnosti v Jugoslaviji, o svobodi vesti in veroizpovedi, o ločitvi Cerkve in države ter o enakosti in enakopravnosti vseh verskih skupnosti pred zakonom. Jugoslovanska oblast je zahtevala, da se duhovščina vzdrži političnega delovanja (čeprav je člane Ciril-Metodijskega društva hkrati vzpodbujala k intenzivnemu delovanju v koordinacijskih odborih Socialistične zveze) in omeji svojo dejavnost samo na dušnopastirsko delo.[100]

3.5 Po protokolu leta 1966

Po letu 1966 je jugoslovanska oblast do katoliške Cerkve vodila dvojno politiko. Osrednja državna oblast v Jugoslaviji si je v tujini intenzivno prizadevala ustvariti pozitivno podobo urejenih odnosov med Cerkvijo in državo. V tem času je bila dejansko ugodno rešena vrsta perečih zadev, kot npr. izenačitev škofijskih meja z državnimi, ustanovitev slovenske cerkvene pokrajine, državna podpora pri obnovi cerkva, socialno in pokojninsko zavarovanje duhovnikov ter redovnikov. Dne 14. avgusta 1970 sta Jugoslavija in Sveti sedež vzpostavila diplomatske odnose na ravni veleposlaništev.[101]

Na lokalni ravni pa so bili verniki še vedno obravnavani kot državljani "drugega razreda". Ko je leta 1972 Tito partijskim voditeljem očital ideološko popustljivost, je morala v Sloveniji med drugim odstopiti malo pred tem izvoljena "liberalna" vlada Staneta Kavčiča. Radikalizacijo odnosov do Cerkve pa je pomenila zaostrena zahteva po "moralno-političnih kvalitetah" vodilnih uslužbencev v državnih službah in zahteva po "nevtralni in znanstveni" šoli, kar je z drugimi besedami pomenilo, da mora šola postati marksistična in ateistična. V taki šoli naj ne bi bilo prostora za vernega učitelja. V tem duhu sta bili napisani tudi tretja jugoslovanska ustava leta 1974[102] in zakon o pravnem položaju verskih skupnosti, ki ga je 26. maja 1976 sprejela Slovenija kot prva izmed jugoslovanskih republik.[103] Posebnost slovenskega zakona je bila v tem, da je bila Cerkvi v Sloveniji prepovedana celo karitativna dejavnost, ki so jo na primer v drugih jugoslovanskih republikah dopuščali. Novi zakon je ponovno poudaril enakost vseh verskih skupnosti pred zakonom in prepovedal vsako omejevanje verskih pravic.

---

99 Uradni list Socialistične federativne republike Jugoslavije, 10. april 1963, št. 14, 2611–289. O odnosu do vere in verskih skupnosti predvsem 46. člen.

100 Dejstvo, da jugoslovanska stran vsebine protokola nikoli ni objavila v uradnem listu, govori o negotovosti jugoslovanske vlade pri urejanju odnosov s Katoliško cerkvijo oziroma o njeni nepripravljenosti, da bi sprejete mednarodne obveznosti doma tudi ustrezno uresničila. Vsebino protokola je tako mogoče povzeti le iz poročil, ki jih je o vzpostavitvi diplomatskih odnosov med Jugoslavijo in Svetim sedežem prejemala Komisija za odnose z verskimi skupnostmi v Ljubljani. Arhiv Republike Slovenije, Komisija za odnose z verskimi skupnostmi v Ljubljani, fasc. 1. in 2; Prim. tudi Vjekoslav Cvrlje, Vatikan u suvremenom svijetu, Zagreb 1980, 316–321 (Cvrlje je v knjigi sicer zapisal, da je bil protokol objavljen v UL julija 1966, kar pa se ni zgodilo); Jožica Grgič, Odnosi med Vatikanom in Jugoslavijo po letu 1960, Ljubljana 1983, 59–69 in 109–112. Pač pa je jugoslovanska stran v Uradnem listu objavila vest o vzpostavitvi diplomatskih odnosov med Jugoslavijo in Svetim sedežem. Odlok o tem je sprejel Zvezni izvršni svet 28. septembra 1966 in ga 12. oktobra istega leta objavil v: Uradni list Socialistične federativne republike Jugoslavije, št. 39, 785.

101 Zanimivo je, da jugoslovanski Uradni list ni objavil vesti o povišanju jugoslovanskega poslaništva v Rimu v veleposlaništvo, je pa o tem dogodku obširno pisalo vatikansko poluradno glasilo Osservatore Romano. Prim. Vjekoslav Cvrlje, Vatikan, 331–334; Jožica Grgič, Odnosi med Vatikanom in Jugoslavijo, 77–82 in 113–114.

102 Uradni list Socialistične federativne republike Jugoslavije, 21. februar 1974, št. 9, 209–263. Ko 154. člen govori o tem, da so vsi občani enaki v svojih pravicah in dolžnostih, izrecno izpostavlja tudi njihovo veroizpoved, v 174. členu pa je rečeno, da je izpoved vere svobodna in da je človekova zasebna stvar.

103 Uradni list Socialistične republike Slovenije, 6. junij 1976, št. 15, 794–796.

Kljub temu je ostala v veljavi prepoved dušnopastirskega delovanja v bolnišnicah, vojski in zaporih. V šolah, ljudski milici in vojski se je nadaljevala proticerkvena in protiverska propaganda. Je pa novi zakon dovolil zasebne šole za izobraževanje duhovnikov in poučevanje verouka v župnijskih stavbah (ne več samo v cerkvi). Bogoslužje je bilo še naprej dovoljeno samo v cerkvenih prostorih. Ta zakon je z dopolnili iz leta 1986 urejal versko in cerkveno politiko slovenskih državnih organov vse do razpada Jugoslavije leta 1990 in je v svojih temeljnih potezah ostal v veljavi vse do danes.

3.6 Preobrat v odnosih med Katoliško cerkvijo in državo

Otoplitev odnosov so omogočila nekatera dejanja dobre volje s strani Svetega sedeža: leta 1961 je bila ljubljanska škofija povzdignjena v nadškofijo, leta 1964 so bile meje škofij usklajene z državnimi mejami in župnije inozemskih škofij v Sloveniji priključene mariborski in ljubljanski škofiji oziroma Apostolski administraciji za slovensko Primorje, leta 1977 je bila koprska škofija razdružena z tržaško in je prevzela vse župnije goriške, tržaške in reške škofije v Republiki Sloveniji. Nove odnose med Katoliško cerkvijo in državo je določal nov zakon o pravnem položaju verskih skupnosti iz leta 1976 in njegova dopolnila iz leta 1986, ki so nekoliko omilila ideološko zaostritev po Titovem pismu leta 1972.

Po protokolu je poskušala Katoliška cerkev na novo opredeliti svojo identiteto v spremenjenih razmerah.Veliko pozornost je Cerkev namenjala pastorali med mladino, študenti in izobraženci (znameniti teološki tečaji na Teoloških fakulteti v Ljubljani). Ljubljanski nadškof Jože Pogačnik (1963–80) se je kot delegat Jugoslovanske škofovske konference redno udeleževal zasedanj avstrijske škofovske konference. Po osamosvojitvi Slovenije je od leta 1992 samostojna Slovenska škofovska konferenca prakso sodelovanja s sosednjimi škofovskimi konferencami nadaljevala. Zaradi svojih razvejanih mednarodnih povezav je ljubljanski nadškof Alojzij Šuštar (1970–97) prispeval opazen delež k hitremu mednarodnemu priznanju nove države.

Do drugega vatikanskega cerkvenega zbora (1962–65) je jugoslovanska (slovenska) vlada skušala z vsemi sredstvi preprečiti sleherni stik škofov in duhovnikov z inozemstvom in predvsem s Koroško, kjer je nekaj časa po vojni bival ljubljanski škof Gregorij Rožman in kjer je tudi kasneje ostalo večje število slovenskih beguncev. Šele po smrti škofa Rožmana leta 1959 so smeli škofje vzpostaviti stike z inozemstvom in predvsem se udeležiti zasedanj drugega vatikanskega koncila. Od leta 1954 je svoje bralce o dogajanju v sosednji Avstriji in predvsem o dogajanju na avstrijskem Koroškem redno seznanjal verski list *Družina*. *Družina* je veliko pozornost namenjala zlasti borbi slovenskih vernikov za enakopravnost slovenskega jezika v cerkvi in pri verskem pouku. Z velikim zanimanjem je spremljala tudi krško škofijsko sinodo (1971–72), ki so se je kot povabljeni gostje udeležili številni zastopniki slovenskih škofov.

Cerkveno in versko življenje je v tem obdobju doživelo velik razcvet. Leta 1972 je bil dograjen prizidek k Teološki fakulteti v Ljubljani, še pred tem pa so leta 1968 ustanovili oddelek Teološke fakultete v Mariboru. Leta 1965 je Teološka fakulteta ponovno začela izdajati svoje glasilo *Bogoslovni vestnik* (1921–45). Profesorji Teološke fakultete so od leta 1967 pripravljali teološke in od leta 1969 še pastoralne tečaje za laike, ki so kmalu prerasli obliko permanentnega izobraževanja laikov in se preoblikovali v intenzivno kritiko marksistično-komunistične ideologije in zapostavljanja vernikov v javnem življenju. Na teh tečajih so se oblikovale osebnosti, ki so kasneje aktivno posegle v sodelovanje pri procesu demokratičnih sprememb v Sloveniji. Vedno močnejša samozavest deloma konzervativno usmerjene katoliške Cerkve na Sloven-

skem je nujno privedla do ostrega konflikta ne samo z režimom, ki je vedno bolj zgubljal tla pod nogami, ampak tudi s porajajočo se moderno in liberalno usmerjeno družbo na Slovenskem. Na notranjecerkvenem področju so uradni cerkveni predstavniki želeli izvesti intenzivno prenovo Cerkve v duhu drugega vatikanskega koncila. V tem obdobju je zelo poraslo število duhovnih in redovnih poklicev. Razcvet je doživel tudi verski tisk. *Družina* je postala tednik, njena naklada se je dvignila na 130.000 izvodov, mladinskega mesečnika *Ognjišče* pa na 105.000 izvodov. Po Sloveniji so se širila številna duhovna gibanja (npr. focolarini, neokatehumenat, binkoštno gibanje, prenova v duhu in druge). V dogajanje v Cerkvi so odločilno posegle tudi mladinske in študentske skupine. S pomočjo škofijskih organizacij iz tujine (Ostpriesterhilfe, Kirche im Not, Caritas in druge) so se lahko slovenski teologi izpopolnjevali na univerzah v tujini. Mnoge cerkve so bile restavrirane ali na novo zgrajene. Svojo vlogo v slovenski družbi je Cerkev na novo premislila na škofijskih sinodah v Ljubljani (1988–91), Mariboru (1989–90) in Kopru (1990–92).

Slovenski škofje so bili vse od leta 1918 člani Jugoslovanske škofovske konference. Predsednik te konference je bil redno zagrebški, podpredsednik pa večinoma ljubljanski (nad)škof. Razlike v jeziku ter različno cerkveno, versko in pravno izročilo je vzpodbudilo slovenske škofe, da so leta 1964 znotraj Jugoslovanske škofovske konference ustanovili lastno liturgično komisijo in leta 1983 na pobudo nadškofa Alojzija Šuštarja (1980–1997) Slovensko pokrajinsko škofovsko konferenco. Ta je do razpada skupne jugoslovanske države delovala pod okriljem Jugoslovanske škofovske konference. Z ustanovitvijo lastne države se je Slovenska škofovska konferenca 28. aprila 1992 tudi formalno ločila od Jugoslovanske in postala samostojna. Sveti sedež ji je priznal samostojni pravni status 19. februarja 1993.

Na prelomu tisočletja pa se je Cerkev v Sloveniji skušala prilagoditi zahtevam sodobnih razmer v družbi. Po škofijskih sinodah v Ljubljani (1988–91), Mariboru (1989–90) in Kopru (1990–92) je med letoma 1999 in 2000 zasedala še vseslovenska sinoda in si začrtala strategijo svojega delovanja v prihodnosti.[104] K večji samozavesti slovenskih katoličanov sta prispevala tudi oba papeževa obiska v Sloveniji (1996, 1999)[105] in beatifikacija mariborskega škofa Antona Martina Slomška (1999). Vseh manifestacij so se udeležili tudi številni gostje iz sosednjih dežel.

Po slovenski osamosvojitvi je bila Katoliška cerkev v Sloveniji postavljena pred nove izzive. Mnoga njena pričakovanja se niso uresničila (vprašanje šole, denacionalizacija). Napadi v sredstvih javnega obveščanja so postali še bolj grobi. Trije duhovniki so bili po osamosvojitvi Slovenije celo umorjeni. Kljub temu gleda Katoliška cerkev z optimizmom v tretje tisočletje.

Odnos med Cerkvijo in državo naj bi urejal t. i. Vatikanski sporazum, ki sta ga podpisali vlada Republike Slovenije in Sveti sedež 11. novembra 1999, vendar ga je parlament na zahtevo nekaterih poslancev poslal v presojo ustavnemu sodišču. Le to je 25. novembra 2003 presodilo, da ni v nasprotju s slovensko ustavo, "če cerkvena stran spoštuje slovensko zakonodajo". Kmalu zatem ga je nato ratificiral tudi Državni zbor.

Pri Uradu za verske skupnosti vlade Republike Slovenije je bilo leta 2000 uradno registriranih 36 verskih skupnosti. Ustava Republike Slovenije v skladu z načelom ločenosti Cerkve od države zagotavlja vsem verskim skupnostim enake človekove pravice in temeljne svoboščine. Vse verske skupnosti so po zakonu enakopravne.

---

104 Izberi življenje. Plenarni zbor Cerkve na Slovenskem. Sklepni dokument, Ljubljana 2002.

105 Bog blagoslovi predrago Slovenijo. Papež Janez Pavel II.v Sloveniji, Ljubljana 1996; Luč vere za novo tisočletje. Drugi obisk Janeza Pavla II. v Sloveniji in beatifikacija Antona Martina Slomška, Ljubljana 1999.

Poleg večinske katoliške veroizpovedi med večjimi verskimi skupnostmi delujejo še Evangeličanska cerkev augsburške veroizpovedi, ki šteje okrog 20.000 vernikov. Organizirana je v 13 cerkvenih občinah (gmajnah) s cerkvami v Prekmurju, Ljubljani in Mariboru. Združene so v seniorat s sedežem v Murski Soboti. Od leta 2002 imajo svojega škofa. Od leta 1952 je članica Svetovne luteranske zveze. Izdaja mesečnik *Evangeličanski list* in letni zbornik *Evangeličanski koledar*.

Po popisu prebivalstva iz leta 1991 se je za pripadnike Srbske pravoslavne cerkve izreklo 46.819 vernikov. Združeni so v župnijah, ki spadajo pod skupno zagrebško-ljubljansko metropolijo. Cerkve imajo v Ljubljani, Bojancih in Marindolu. Pravoslavni priseljenci iz Makedonije so leta 1994 ustanovili Makedonsko pravoslavno cerkev s sedežem v Kranju.

Islamska verska skupnost je bila v Sloveniji ustanovljena leta 1967 in šteje blizu 50.000 članov. Molilnice imajo v Ljubljani, Kopru, Mariboru, Celju in na Jesenicah. Organizacijsko so povezani z Islamsko skupnostjo v BIH. Ostale verske skupnosti so številčno zelo majhne.[106]

106 Verska skupnost, v: Enciklopedija Slovenije,14. zvezek, Ljubljana 2000, 190–193.

FRANCE M. DOLINAR

DIE KATHOLISCHE KIRCHE IN SLOWENIEN IM 20. JAHRHUNDERT

1.0 Zwischen den Kriegen

1.1 Zerfall der habsburgischen Monarchie und Eingliederung Sloweniens in das Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen

Am 4. August 1918 richteten die österreichischen Bischöfe an die Gläubigen der habsburgischen Monarchie einen stark patriotischen Hirtenbrief, in dem sie sie aufmunterten, in diesem Österreich aufgezwungenem Krieg bis zum endgültigen siegreichen Frieden standzuhalten. Im Schlusswort schrieben die Bischöfe unter anderem: "Österrreich hat eine providenzielle Aufgabe zu erfüllen als katholische Vormacht im Herzen Europas und als Vaterland des Völkerbundes, den es beherbergt. Österreichs Kraft ruht in der Einigkeit seiner Völker und diese ruht im katholischen Glauben".[1] Es ist kaum nachzuvollziehen, dass die Bischöfe nach vier Jahren des Krieges den entscheidenden Fehler der Wiener Staatsbehörden nicht begriffen haben, nämlich die fehlende Bereitschaft der Regierung, die Gleichberechtigung aller Völker der Monarchie zu sichern. Wegen dieser geradezu sprichwörtlichen Ungleichberechtigung der Völker war die Monarchie zu der Zeit, in der die Bischöfe ihren Hirtenbrief schrieben, praktisch schon zerfallen. Der Lavanter Bischof Mihael Napotnik (1889–1922) verordnete in seinem Diözesanblatt, dass der Brief am 13. und am 20. Oktober 1918, also an zwei nach dem Empfang des Briefes folgenden Sonntagen, öffentlich in den Kirchen zu verlesen sei.[2] Der Laibacher Bischof Anton Bonaventura Jeglič (1898–1930) veröffentlichte dieses Schreiben zwar noch in der Oktober-Nummer seines Diözesanblattes, doch wurde es nach einer Anweisung vom 14. Oktober 1918 nicht mehr öffentlich in den Kirchen verlesen.[3]

Bis zur Auflösung der habsburgischen Monarchie behielten die von den Slowenen bewohnten Länder diejenige kirchliche Verwaltungsstruktur, die durch die josephinischen Kirchenreformen am Ende des 18. Jahrhunderts bestimmt und durch die Errichtung der Görzer (Illyrischen) Kirchenprovinz 1830 und der Verlegung des Bischofsitzes des Lavanter Bistums von St. Andrä in Kärnten nach Maribor/Marburg in der Südsteiermark 1859 ergänzt wurden. Diese Länder wurden bis zur Auflösung der habsburgischen Monarchie in vier Kirchenprovinzen geteilt und zwar Görz mit den Suffraganbistümern Ljubljana/Laibach und Triest-Koper;[4] Udine, das zwar keinen

1 *Ljubljanski škofijski list* /Laibacher Diözesanblatt/, 10/1918, slowenisch 113–119, deutsch 119–126 (zitiert: LŠL).

2 *Folium officiale dioecesis Lavantinae*. Cerkveni zaukaznik za Lavantinsko škofijo. Kirchliches Verordungsblatt für die Lavanter Diözese, Deutsch am 1. Okt. 1918, XV./1918, Dok. 97, S. 178–184; Slowenisch am 21. Oktober 1918, XVI./1918, Dok. 105, S. 194–200.

3 Beilage zum Hirtenbrief, im LŠL, 10/1918.

4 Suffragane waren auch die Bistümer Poreč–Pulj und Krk in Kroatien.

Suffragan auf slowenischem Boden hatte, die Slowenen lebten jedoch in den Tälern von Torre und Natisone (die sogenannten Beneški Slovenci – Slavi Veneti) und im Kanaltal innerhalb des Erzbistums;[5] Salzburg mit den Suffraganen in Klagenfurt, Graz und Maribor[6] und Esztergom/Gran mit dem Suffragan in Szombathely/Steinamanger.[7]

Mit Ausnahme des Erzbischofs von Udine in Italien waren alle Bischöfe der genannten Bistümer, die die Jurisdiktion über die Slowenen hatten, dem habsburgischen Kaiser restlos ergeben und ihrer österreichischen Heimat gegenüber zweifellos treu. Mit Ausnahme des Bischofs von Szombathely waren sie Mitglieder der Wiener Bischofskonferenz, die für ein einheitliches Bild der österreichischen Kirche Sorge trug. Erst gegen Ende des Ersten Weltkrieges entschloss sich Bischof Jeglič von Ljubljana, die Bestrebungen zur Bildung eines selbstständigen Staates der Slowenen, Kroaten und Serben innerhalb der habsburgischen Monarchie zu unterstützen (Mai 1917).

Die italienische Besetzung eines grossen Teiles des von Slowenen bewohnten Territoriums nach dem Ersten Weltkrieg brachte die slowenischen Priester und Bischöfe in große Schwierigkeiten. Der Bischof von Triest, Andrej Karlin (1911–1919), wurde unter der Beschuldigung, er sei auch im neuen (italienisch-nationalistischen) Staat Österreich treu geblieben, abgesetzt und musste das von den Italienern besetzte Land verlassen. Erst drei Jahre später ernannte ihn auf Drängen des Laibacher Bischofs Anton Bonaventura Jeglič (1898–1930) Papst Pius XI. zum Bischof von Maribor (1923–1933).[8] Abgesetzt wurde auch einer seiner Nachfolger, Bischof Alois Fogar (1924–1938), da er sich entschieden für die Rechte seiner slowenischen Gläubigen einsetzte. Erzbischof Franz Sedej von Görz (1906–1931) war großem Druck der italienisch-nationalistischen Kreise ausgesetzt und wurde 1931 zum Rücktritt gezwungen.[9] Die italienischen Behörden begannen gleich nach dem Krieg offenbar mit stiller Zustimmung des Vatikans mit der intensiven und gewaltsamen Italianisierung der Slowenen.[10]

Am 29. Oktober 1918 proklamierten die südslawischen Völker der aufgelösten Monarchie einen republikanisch und föderalistisch orientierten unabhängigen Staat der Slowenen, Kroaten und Serben mit der Bundesregierung in Zagreb (Narodno vijeće) und Lokalregierungen in Ljubljana, Zagreb und Sarajevo.[11] Auf Druck der Siegermächte vereinigte sich am 1. Dezember 1918 der Staat der Slowenen, Kroaten und Serben mit dem Königreich Serbien und bildete so einen neuen zentralistisch und unitaristisch orientierten Staat, das Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen. Die provisorische

---

5 Bei der Gründung des Erzbistums 1752 waren die Suffragane des Metropoliten von Udine die Bischöfe von Padova, Vicenza, Treviso, Ceneda, Belluno–Feltre, Concordia, Koper, Novigrad, Poreč, Pula. Die Diözesangrenzen und die Befugnisse des Metropoliten haben sich zur Zeit der französischen Besatzung und nach der Neuordnung der Diözesangrenzen durch die Bulle *Locum beati Petri* Leo's XI. von 1828 geändert. Nach diesen Änderungen blieben in der Erzdiözese Udine die Slowenen in den Tälern von Torre und Natisone und im Kanaltal.

6 Die Suffragane des Salzburger Metropoliten waren zu dieser Zeit noch die Bischöfe von Trento, Brixen und Feldkirch. Peter G. Tropper, *Vom Missionsgebiet zum Landesbistums. Organisation und Administration der katholischen Kirche in Kärnten von Chorbischof Modestus bis zu Bischof Köstner*, Klagenfurt 1996.

7 Die Suffragane des Metropoliten von Esztergon waren noch die Bischöfe von Banska Bystrica, Györ, Nytra, Pecs, Szekerfehervar, Vac und Veszprem. Im Bistum Szombathely wurden seit 1777 die Slowenen von Prekmurje (Übermurgebiet) vereinigt, die vorher unter der Jurisdiktion der Bischöfe von Zagreb und Györ waren. Gabriel Adriany, *Beiträge zur Kirchengeschichte Ungarns* (Studia Hungarica 30), München 1986, 17.

8 Karlinov simpozij v Rimu (Simpozij v Rimu 13), Celje 1996.

9 *Sedejev simpozij v Rimu* (Simpoziji v Rimu 4), Celje 1988.

10 Milica Kacin Wohinz– Jože Pirjevec, *Storia degli Sloveni in Italia 1866–1998*, Venezia, Marsilio, 1998.

11 Jurij Perovšek, *Slovenska osamosvojitev v letu 1918. Študija o slovenski državnosti v državi Slovencev, Hrvatov in Srbov*, Ljubljana, Modrijan, 1998.

Verfassung vom 30. Januar 1919 garantierte allen Bürgern "die unbegrenzte Gewissensfreiheit". Alle Religionen seien "frei und gesetzlich geschützt" (Art. 15).[12]

Schon vor der Vereinigung mit dem Königreich Serbien trafen die südslawischen Bischöfe der aufgelösten habsburgischen Monarchie vom 27. bis 29. November 1918 zu einer Bischofskonferenz in Zagreb zusammen. An der Konferenz nahmen die Bischöfe von Zagreb, Ljubljana, Banjaluka, Senj, Križevci und Split und die Weihbischöfe Ivan Šarić von Sarajevo und Dominik Premuš sowie Josip Lang von Zagreb teil. Andere Bischöfe schickten ihre Vetreter nach Zagreb. Die versammelten Bischöfe veröffentlichten am 29. Oktober 1918 einen gemeinsamen Hirtenbrief. Bischof Mihael Napotnik von Maribor nahm an dieser Bischofskonferenz nicht teil, unterschrieb den Hirtenbrief der jugoslawischen Bischöfe nicht und veröffentlichte ihn auch nicht in seinem Kirchlichen Verordnungsblatt für die Lavanter Diözese. Wegen der noch immer unsicheren politischen Lage riet er sogar seinen Priestern, sich politisch solange nicht zu betätigen, bis die Grenzen zwischen Österreich und Jugoslawien von einer Friedenskonferenz endgültig bestimmt würden.

Neben dem Hirtenbrief proklamierten die in Zagreb versammelten Bischöfe noch fünf Resolutionen. Bischof Jeglič veröffentlichte den Hirtenbrief und die Resolutionen in der ersten Nummer seines Diözesanblattes vom Januar 1919.[13]

Bei seinem Bericht von der Bischofkonferenz fallen vor allem zwei bedeutungsvolle Tatsachen ins Auge: Erstens, dass der Hl. Stuhl die neue, republikanisch orientierte Regierung des neuen Staates der Slowenen, Kroaten und Serben schon am 6. November 1918 anerkannt hatte;[14] und zweitens, dass sich die Bischöfe bei der Gestaltung des neuen Staates mitverantwortlich fühlten. "Die Vorsehung Gottes, die alle Völker führt, hat beschlossen, dass auch das jugoslawische Volk der Slowenen, Kroaten und Serben nach so vielen Jahren zur eigenen Freiheit kommt."[15] Die Bischöfe hoben in dem Hirtenbrief besonders die sittliche Erneuerung des Volkes hervor, die während des Krieges sehr gelitten hatte. Außerdem erklärten sie den Gläubigen den Begriff Freiheit und machten sie auf ihre Pflicht aufmerksam, für ihre Vertreter in der Regierung des neuen Staates ehrenhafte Leute, die "sowohl dem Volk wie auch Gott treu seien", zu wählen. Zwischen den Zeilen machten sie ihre Leser auch auf die kommenden Schwierigkeiten aufmerksam, mit denen die Kirche im neuen Staat konfrontiert werden würde, an erster Stelle mit der antikirchlichen und antireligiösen Propaganda und auf das Problem der Multikonfessionalität. "Wir lebten schon früher und werden auch in Zukunft in unserem neuen Staat vermischt mit den Brüdern leben, die mit uns die gleiche Sprache sprechen, in deren Adern das gleiche Blut fließt und die mit uns eins sind, jedoch mit uns nicht den gleichen Glauben teilen. Das sind namentlich unsere Brüder, die Serben und die Muslime."[16]

Noch deutlicher sind in diesem Zusammenhang die in Zagreb von den Bischöfen verfassten Resolutionen. In der ersten begrüßen die Bischöfe die Vereinigung aller Slowenen, Kroaten und Serben in einem unabhängigen Staat und erkennen den Volksrat von Zagreb (Narodno vijeće) als höchste provisorische Regierung an. In der zweiten Resolution versprechen die Bischöfe, sich für die Wiederherstellung der christlichen

---

12 Viktor Steska, *Cerkvene razmere*, in: Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije, Ljubljana 1939, 151.

13 LŠL, 1/1919, 1–4.

14 Viktor Steska, *Cerkvene razmere*, 151.

15 "Tako je božja previdnost, ki vodi narode, določila, da pride tudi jugoslovanski narod Slovencev, Hrvatov in Srbov po trpljenju tolikih stoletij do svoje svobode." LŠL, 1/1919, 1.

16 "Živeli smo že prej, gotovo bomo živeli odslej v naši novi državi pomešani z brati, ki govore z nami isti jezik, v katerih se pretaka ista kri, ki so eno z nami, pa niso z nami iste vere; in to so imenoma naši bratje Srbi in mohamedanci". LŠL, 1/1919, 3.

Moral, für eine auf christlichen Werten begründete Sozialordnung, für die Heiligkeit der christlichen Ehe und für die Unberührbarkeit des Privateigentums einzusetzen. In der dritten Resolution sprechen die Bischöfe ihre Erwartungen aus, dass die neue jugoslawische Regierung die Rechte der katholischen Kirche anerkennen und ihr Verhältnis zum Hl. Stuhl regeln wird. In der vierten Resolution wird gesagt, dass sich die Bischöfe der Notwendigkeit der Agrarreform bewusst sind und auch bereit sind, vom Hl. Stuhl die Erlaubnis zu erwirken, gegen eine gerechte Entschädigung dem ärmlichen Teil der bäuerlichen Bevölkerung die notwendigen Grundstücke abzutreten. In der letzten Resolution sprechen die Bischöfe ihre Bereitschaft aus, "in christlicher Liebe mit jeder in Jugoslawien anerkannten Religionsgemeinschaft ein gutes Verhältnis zu pflegen, an erster Stelle mit der orthodoxen Kirche."[17]

Die schnelle Anerkennung des neuen Staates seitens des Hl. Stuhls veranlasste die Bischöfe zu versichern, dass die katholische Kirche "die Rechte aller Völker achtet und die Sprache aller Völker schützt, in der Schule und in der Kirche. Die hl. Messe und die Erteilung der Sakramente sind in den verschiedenen Sprachen zu verrichten".[18] Dabei dachten die Bischöfe an das bekannte Verständnis von Papst Benedikt XV. (1914–1922) für die durch den Krieg leidenden Völker. Nach der Vereinigung des Staates der Slowenen, Kroaten und Serben mit dem Königreich Serbien und nach den Friedensverträgen von Saint Germain (10. September 1919), Trianon (4. Juli 1920) und Rapallo (12. November 1920) mussten die Bischöfe jedoch feststellen, dass sich keine ihrer optimistischen Erwartungen im Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen bzw. seit 1929 im Königreich Jugoslawien erfüllt hatte; die Verfolgung der Slowenen in Italien stellte sogar die Glaubwürdigkeit des Hl. Stuhls in Bezug auf die Behandlung von Nichtitalienern, besonders der nationalen Minderheiten in Frage.[19]

Trotz anfänglicher Begeisterung enttäuschte die Vereinigung des Staates der Slowenen, Kroaten und Serben mit dem Königreich Serbien am 1. Dezember 1918 die Vertreter der katholischen Kirche bitter. Im Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen tauchte bald nach der Vereinigung eine Reihe von Problemen auf, mit denen die katholischen Bischöfe beim Übergang vom republikanisch orientierten Staat der Slowenen, Kroaten und Serben in das nationalistisch und unitaristisch orientierte Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen nicht gerechnet hatten.

1.2 Das Problem der Bistums- und Pfarreigrenzen

Das erste Problem stellten die durch die neuen Staatsgrenzen geteilten Pfarreien und Bistümer dar. Die Friedensverträge von Saint Germain, Trianon und Rapallo zerstörten letztendlich die Träume der Bischöfe von einer gerechten Errichtung der Staatsgrenzen. Durch die neuen Grenzen wurde am schwersten Slowenien getroffen, das ein Drittel seines Nationalterritoriums verlor. Der von den Slowenen bewohnte Teil von Kärnten wurde zwischen Österreich und Jugoslawien (Dravograd/Unterdrauburg, Mežiška dolina/

---

17 LŠL, 1/1919, 4.

18 "Ona spoštuje pravice vseh narodov, ona čuva jezik vseh narodov v šoli in v cerkvi. Sv. mašo in sv. zakramente opravlja ona v raznih jezikih."LŠL, 1/1919,2.

19 *Zgodovina Cerkve na Slovenskem*, Celje, Mohorjeva družba, 1991; *Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju*, Celje, Mohorjeva družba 2002; Milica Kacin Wohinz– Jože Pirjevec, *Storia degli Sloveni in Italia 1866–1998*, Venezia, Marsilio, 1998; Egon Pelikan, *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom. Primorski krščanski socialci med Vatikanom, fašistično Italijo in slovensko katoliško desnico – zgodovinsko ozadje romana Kaplan Martin Čedermac*, Ljubljana, Nova revija, 2002.

Mießtal, Jezersko/Seeland) aufgeteilt. Italien rückte seine Grenzen weit in das slowenische Territorium hinein. Die Bistümer Triest und Görz kamen zur Gänze an Italien, vom Bistum Ljubljana/Laibach wurden die Dekanate Postojna, Idrija, Vipava und Trnovo/Ilirska Bistrica an Italien angegliedert und den Bistümern Görz und Triest einverleibt; ein Teil kam an das 1925 neuerrichtete Bistum Rijeka/Fiume.

Die so drastisch verkleinerte Diözese Ljubljana/Laibach umfasste 8.549 km^2 und 521.571 Einwohner. Das Bistum wurde in 19 Dekanate und 274 Pfarreien aufgeteilt. In ihm waren 593 Diözesan- und 148 Ordenspriester tätig. Im Bistum waren 9 männliche[20] und elf weibliche Ordensgemeinschaften tätig.[21] Im Jahre 1933 wurde das Bistum Laibach aus der Görzer Kirchenprovinz ausgegliedert (dem Metropoliten von Görz war Laibach seit 1830 zugeordnet) und wiederum direkt dem Hl. Stuhl unterstellt.

Die Slowenen im Prekmurje/Übermurgebiet wurden aus der ungarischen Diözese Sombathely in die Administration des Bischofs von Lavant (Maribor) unterstellt.[22] Das so vergrößerte Bistum Maribor hatte 7.398 km^2 und 618.724 Einwohner. Das Bistum wurde in 24 Dekanate und 256 Pfarrreien eingeteilt. Es hatte 406 Diözesan- und 104 Ordenspriester. Im Bistum wirkten fünf Männer-[23] und acht Frauenorden.[24] Am 1. Mai 1924 wurde das Bistum Lavant (Maribor) aus der Kirchenprovinz Salzburg ausgegliedert (in die Kirchenprovinz Salzburg bei der Gründung im Jahre 1228 eingegliedert) und direkt dem Hl. Stuhl unterstellt.[25]

---

20 Zisterzienser in Stična, Kartäuser in Pleterje, Ordo Teutonico in Ljubljana, die Kapuziner in Škofja Loka und Krško, die Franziskaner in Ljubljana (3 Häuser), Kamnik, Novo mesto, Brezje und Nova Štifta, Fratres Misericordiae in Kandija bei Novo mesto und Mekinje, die Jesuiten in Ljubljana, Lazaristen in Ljubljana, Groblje und Radeče, die Salesianer in Ljubljana (2 Häuser) und Radna.

21 Die Ursulinen in Ljubljana, die Karmeliterinnen in Ljubljana, Barmherzige Schwestern (Mutterhaus in Paris) in Radeče bei Zidani most, Begunje bei Lesce, Kočevje, Krško, Mengeš, Ljubljana (12 Häuser), Novo mesto, Sostro, Barmherzige Schwestern (Mutterhaus Zagreb) Ljubljana, Kamnik, Marienschwestern von der wundertätigen Medaille Ljubljana (12 Häuser), Zagorje, die Schulschwestern (Mutterhaus in Maribor) Ljubljana (4 Häuser), Repnje, Škofja Loka, Tržič (2 Häuser), Kranj, Mala Loka na Dolenjskem, Domžale, Schulschwestern (Mutterhaus in Graz) Golnik, Schulschwestern de Notre Dame Šmihel, Ljubljana, Šentjernej, Schulschwestern vom Heiligen Kreuz Ljubljana (2 Häuser), Mala Loka bei Ihan, die Franziskanerinnen Ljubljana, die Schwestern vom Heiligen Kreuz Metlika.

22 France M. Dolinar, Slovenska cerkvena pokrajina (Acta Ecclesiastica Sloveniae, 11), Ljubljana 1989, 31–32; Derselbe, Jeglič in cerkvenopolitična vprašanja po letu 1918 (Jeglič und kirchenpolitische Fragen nach 1918), in: Jegličev simpozij v Rimu (Simpoziji v Rimu 8), Celje 1991, 303–331, Derselbe, Cerkvenopolitična podoba Slovenije (Das kirchenpolitische Bild Sloweniens), in: Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju (Die Kirche in Slowenien im 20. Jh.), Ljubljana 2002, 7–24.

23 Die Minoriten in Ptuj, die Franziskaner in Brežice, Nazarje, Maribor, sv. Trojica v Slovenskih goricah, die Kapuziner in Celje, die Lazaristen bei Celje, Studenci bei Maribor, die Trappisten Rajhenburg.

24 Die Barmherzigen Schwestern, Töchter der christlichen Liebe vom hl. Vinzenz von Paul in Maribor, Celje, Vojnik Brežice, Slovenj Gradec, Ptuj, die Schulschwestern (Mutterhaus in Maribor) Maribor, Celje, Teharje, die Schulschwestern (Mutterhaus Graz) Sv. Peter bei Maribor, die Barmherzigen Schwestern vom Hl. Kreuz des hl. Franz von Assisi in Prevrat bei Slovenske Konjice, die Magdalenerinnen in Postel bei Studenice, die Karmeliterinnen in Predlog bei Maribor, die Schwestern vom Heiligen Kreuz in Ormož.

25 Šematizem lavantinske škofije za leto 1918 (Schematismus des Bistums Lavant für das Jahr 1918); Anton Ožinger, Cerkvene razmere na Štajerskem koncem 19. in v začetku 20. stoletja (Die Lage der Kirche in der Steiermark am Ende des 19. und am Anfang des 20. Jh.) in: Napotnikov simpozij v Rimu (Simpoziji v Rimu 10), Celje 1993, 17–18; Viljem Pangerl, Karlin in zaokrožitev lavantinske škofije (Karlin und die Umrundung des Bistums Lavant), in: Karlinov simpozij v Rimu (Simpoziji v Rimu 13), Celje 1996, 179–184; France M. Dolinar, Cerkvena organizacija ob današnji slovensko-avstrijski meji od jožefinskih reform do danes (Die kirchliche Organisation an der heutigen slowenisch-österreichischen Grenze von der josephinischen Kirchenreformen bis heute) in Zgodovinski časopis, 46 (1992) 429–435.

Große Probleme in der Seelsorge entstanden besonders dort, wo die Staatsgrenze die einzelnen Pfarreien zerschnitt und so ein Teil der Gläubigen vom Sitz der Pfarrei abgetrennt wurde bzw. zur Pfarrkirche keinen Zugang mehr hatte. Nur die Slowenen von Prekmurje/Übermurgebiet wurden an Jugoslawien angeschlossen. Diese Teile aus der ungarischen Diözese Sombathely kamen unter die Administration des Lavanter Bischofs von Maribor.[26]

Dem Vorschlag des Kultusministeriums, dass die beiden slowenischen Diözesen in die Kirchenprovinz Zagreb eingegliedert werden sollten, widersetzte sich Bischof Jeglič von Ljubljana und schlug 1920 Papst Benedikt XV. vor, für Slowenien eine eigene Kirchenprovinz zu errichten mit dem Metropolitansitz in Ljubljana und einem Suffragan in Maribor.[27] Eine slowenische Kirchenprovinz wurde zwar im Konkordat zwischen dem Hl. Stuhl und dem Königreich Jugoslawien von 1935 vorgesehen, sie wurde aber nicht errichtet.[28] Der Errichtung einer slowenischen Kirchenprovinz widersetze sich auch der Bischof von Maribor, da er seine historische Verbindung zu Salzburg nicht abbrechen wollte. Die Diözese Maribor blieb bis 1924 in die Kirchenprovinz Salzburg und die Diözese Ljubljana bis 1933 in die Kirchenprovinz Görz eingegliedert. Nachher wurden beide slowenischen Diözesen unmittelbar dem Hl. Stuhl unterstellt.

1.3 Ungeregelter Rechtsstatus der katholischen Kirche in Jugoslawien

Das zweite Problem, mit dem sich die katholische Kirche im Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen bzw. nach 1929 im Königreich Jugoslawien konfrontiert sah, war die Bestimmung ihres rechtlichen Status. Trotz der verschiedenen Erschütterungen in der habsburgischen Monarchie war die katholische Kirche in diesem Staat noch dominant und privilegiert gewesen. Die meisten Bischöfe trugen den Titel eines Fürsten mit allen Rechten und Privilegien, die mit diesen Titeln verbunden waren. Mit dieser Bestimmung sollte vor allem das Recht der Fürstbischöfe zu einem unmittelbaren Kontakt zum Kaiser garantiert werden. Das galt auch für beide slowenischen Bischöfe, deren Bistümer in die neuen Staatsgrenzen des jugoslawischen Staates eingegliedert waren.

Im Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen fand sich jedoch die katholische Kirche praktisch über Nacht als nur eine unter sechs in Jugoslawien offiziell anerkannten Kirchen bzw. Religionsgemeinschaften wieder. Das Königreich Jugoslawien hatte nach der offiziellen Volkszählung vom 31. Januar 1921 insgesamt 11.984.911 Einwohner. In diesem multiethnischen Staat war die größte Religionsgemeinschaft die serbisch-orthodoxe Kirche mit 5.593.057 Gläubigen, der auch die königliche Familie und fast das ganze Militärkommando angehörten. Die zweitgrößte Religionsgemeinschaft war die Katholische Kirche mit 4.708.673 Gläubigen. Es folgten die Muslime (1.345.271), die evangelische Kirche (229.517), die Juden (64.746) und die griechisch-katholische Kirche (40.338). Den anderen, hier nicht genannten Religionsgemeinschaften gehörten 1.944 Mitglieder an. 1.381 Personen deklarierten sich als Atheisten.[29] Slowenien hatte in

---

26 France M. Dolinar, *Slovenska cerkvena pokrajina* (Acta Ecclesiastica Sloveniae, 11), Ljubljana 1989, 31–32; Derselbe, *Jeglič in cerkvenopolitična vprašanja po letu 1918*, in: Jegličev simpozij v Rimu (Simpoziji v Rimu, 8), Celje, Mohorjeva družba, 1991, 303–331; isti, *Cerkvenopolitična podoba Slovenije, in: Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju*, Ljubljana, Družina, 2002, 7–24.

27 France M. Dolinar, *Jeglič in cerkvenopolitična vprašanja*, 324.

28 Ivan Mužić, *Katolička Crkva u Kraljevini Jugoslaviji. Politički i pravni aspekti konkordata izmedu Svete stolice i Kraljevine Jugoslavije*, Split, Crkva u svijetu, 1978.

29 Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 januara 1921 god. (Kraljevina Jugoslavija. Opšta statistika), Sarajevo 1932, 2.

diesem Jahr 1.054.919 Einwohner. Davon deklarierten sich als Katholiken 1.018.771, als evangelische Christen 27.282, als Orthodoxe 6.622, als Juden 936, als Muslime 649, als Griechisch-Katholische 531, als Atheisten 257, den anderen Religonsgemeinschaften gehörten 17 Gläubige an.

Die Rechtsstellung der katholischen Kirche im Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen war kompliziert vor allem wegen der verschiedenen Rechtsnormen, die die an das Königreich Serbien angegliederten Teile der habsburgischen Monarchie vom ehemaligen Staat geerbt hatten. In Slowenien waren vor allem folgende Fragen ungelöst:

Das Problem des staatlichen Patronats und die damit verbundenen Rechte zur Ernennung der Bischöfe und anderer höherer kirchlicher Würdenträger. Der serbisch-orthodoxe König meinte, vom habsburgischen Kaiser auch das Ernennungsrecht der katholischen Bischöfe geerbt zu haben, doch war der Hl. Stuhl diesmal unter keiner Bedingung bereit, hier Zugeständnisse zu machen.

Das Problem der Unterhaltskosten der Priester, der kirchlichen Angestellten sowie der Kirchen- und der Pfründengebäude. Jugoslawien hat zwar von der habsburgischen Monarchie den Religionsfonds, das heißt das Vermögen der von Joseph II. aufgelösten Klöster und kirchlichen Vereinigungen übernommen. Dieses Vermögen wurde zwar seit Joseph II. immer von der habsburgischen Staatsgewalt verwaltet, es wurde aber die ganze Zeit ausschließlich für kirchliche Zwecke verwendet. Mit der Übernahme des Religionsfonds verpflichtete sich die jugoslawische Seite auch zur Achtung der Zweckbestimmung des Religionsfonds. Die Praxis sah aber völlig anders aus: Die jugoslawische Regierung zahlte zwar den Priestern einen minimalen Zuschuss, erfüllte jedoch keineswegs ihre Pflichten bei den Erhaltungskosten der kirchlichen Gebäude. So wuchsen die Schulden des Staates der Kirche gegenüber zwischen den beiden Weltkriegen des 20. Jh. in schwindelerregende Höhe. Als die jugoslawische Regierung feststellte, dass sie nicht mehr im Stande sei, diese Schulden zu begleichen, schlug sie der katholischen Kirche in Slowenien vor, sie solle in Zukunft selbst den Religionsfonds unter der Bedingung verwalten, dass gleichzeitig alle bisherigen Schulden des Staates gegenüber der Kirche für nichtig erklärt würden. Die Verwaltungsübertragung des Religionsfonds wurde am 8. Juli 1939 vollzogen.[30]

Besonders schmerzhaft war für die Vertreter der katholischen Kirche die Erziehungs- und Schulfrage. Das Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen bzw. Jugoslawien duldete auf dem Schulsektor noch einige Zeit die Gesetzgebung, die die nach 1918 an das Königreich Serbien angeschlossenen Teile mitgebracht hatten. Das Gesetz über die Staatsschulen von 1929 vereinheitlichte die Gesetzgebung auch auf dem Gebiet der Schulen. Das Gesetz war eindeutig "jugoslawisch" orientiert, das heißt, dass eine einheitliche "jugoslawische Nation" beabsichtigt war. Gleichzeitig erwies sich dieses Gesetz als den Privatschulen gegenüber ausgesprochen feindlich eingestellt. Die Privatschulen hatten aber in Slowenien schon eine lange Tradition. Neben dem bischöflichen Gymnasium in Šentvid bei Ljubljana wurden verschiedene Schulen vor allem von den Ordensgemeinschaften der Ursulinen, den Schulschwestern, den Salesianern und den Franziskanern geführt. Das neue Schulgesetz erlaubte keine Neugründungen von Privatschulen, von den schon bestehenden verlangte es jedoch, sich binnen vier Monaten den neuen Vorschriften anzupassen. Das Problem verschärfte sich, da die der katholischen Kirche nicht wohlgesonnenen Kreise in der Regierung die Bestätigung der Schulprogramme der kirchlichen Schulen erschwerten. Auf das akute Schulproblem und vor allem auf das diesbezügliche Unrecht gegenüber der katholischen Kirche in Jugoslawien

30 France M. Dolinar, *Verski sklad*, in: Ilustrirana zgodovina Slovencev, Ljubljana, MK, 1999, 196; Vinko Rajšp, *Verski sklad*, in: Gestrinov zbornik, Ljubljana 1999, 217–227.

wiesen die Bischöfe in einem Hirtenbrief vom 5. Mai 1938 hin.[31] Schon seit Ende des Ersten Weltkriegs herrschte nach Meinung der Bischöfe in den Schulen ein antiklerikaler und atheistischer Geist, der sogar den Religionsunterricht in den Schulen in Frage stellte.

Äußerst antikatholisch war auch der Erlass der Regierung von 1920, wonach die gesamte Leibeserziehung im Geiste der vom Staat protegierten Turnvereine Sokol (der Falke) erfolgen müsse. Dieser Unterricht würde nach Meinung der Bischöfe in einem ausgesprochen liberalen und antikirchlichen Geist erteilt. Die Gegnerschaft verschärfte sich besonders, nachdem die Regierung im Jahre 1930 alle kirchlichen Erziehungs-, Kultur- und Sportvereine für die Jugend verboten hatte. In dieser Auseinandersetzung unterstützte die Kirchenführung in Slowenien die Slowenische Volkspartei (Slovenska ljudska stranka), die ihr Program auf katholischer Tradition aufgebaut hatte. Jedoch mischten sich über diese Volkspartei die Bischöfe, vor allem Bischof Bonaventura Jeglič von Ljubljana, und manche Priester zu sehr in das politische Leben der slowenischen Parteien ein.[32]

In den Verhandlungen zwischen den katholischen Bischöfen und der Beograder Regierung über die rechtliche Stellung der katholischen Kirche in Jugoslawien stellte sich als eine der Grundfragen auch die Frage des kirchlichen Großgrundbesitzes.[33] Es handelte sich dabei um den Besitz, den die kirchlichen Institutionen als wirtschaftliche Grundlage für ihre Errichtung bekommen hatten. So wurde z.B. der gesamte Besitz der ehemaligen Benediktinerabtei Gornji Grad zur Errichtung des Bistums Ljubljana im Jahre 1461 verwendet, oder es ging um Besitz, den die kirchlichen Institutionen, z.B. Klöster, zur Ausübung ihrer primären Tätigkeit erworben hatten. Von diesem Besitz müssen wir den Besitz des Religionsfonds, von dem oben die Rede war, streng unterscheiden. Unter den größeren kirchlichen Großgrundbesitzern in Slowenien befanden sich das Bistum Ljubljana mit 12.072 ha Grundbesitz, davon 6.605 ha Wald, die Zisterzienserabtei Stična, die Karthause Pleterje, die Trappisten von Rajhenburg, die Magdalenerinnen von Studenice, der Deutsche Ritterorden von Velika Nedelja, die Dominikaner von Ptuj und das Bistum Maribor.[34] Die Bischöfe erklärten in ihrer Resolution vom 20. Oktober 1919 ihre Bereitschaft, gegen eine angemessene Entschädigung einen Teil des kirchlichen Grundbesitzes dem ärmeren Teil der Bauern abzutreten. Im ersten Entwurf der jugoslawischen Agrarreform wurde zwar eine solche Entschädigung nicht vorgesehen, doch versprach dies der Regent Alexander in seiner öffentlichen Bekanntmachung vom 6. Januar 1919. Trotz vieler damit verbundener Probleme, nicht zuletzt wegen der Unzufriedenheit der Bauern, die oft nicht in der Lage waren, die Entschädigung zu bezahlen, wurde dies auch im Gesetz über die Liquidation der Agrarreform des Großgrundbesitzes vom 19. Juni 1931 berücksichtigt. Wegen einer ganzen Reihe ungelöster Fragen und vor allem wegen vieler Unregelmäßigkeiten bei der Verteilung der Grundstücke, konnte die Regierung die Agrarreform nur unvollständig ausführen. Der größte Teil des Großgrundbesitzes blieb auch weiterhin in den Händen der Großgrundbesitzer.[35]

Alle diese angesprochenen Fragen sowie die Tatsache, dass sich die serbisch-

---

31 Andrej Vovko, *Navzočnost Cerkve v šolstvu*, in: Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju, 370–372.

32 Janez Juhant – Zvonko Bergant – Janez Markeš, *Katoliško gibanje in Slovenci*, in: Cerkev v 20. stoletju, 280–293.

33 France M. Dolinar, *Katoliška Cerkev v Sloveniji 1918–1945*, in: Cerkev in družba na Goriškem ter njih odnos do vojne in osvobodilnih gibanj, Gorizia 1997, 56–57.

34 Stane Granda, *Cerkev in gospodarstvo*, in: Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju, 327–348.

35 Olga Janša, *Agrarna reforma v Sloveniji med obema vojnama*, in: Zgodovinski časopis, 18 (1964) 173–189.

orthodoxe Kirche auch im Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen als die ehemalige Staatskirche des Königreichs Serbien betrachtete und in der zahlenmäßig fast gleich starken Katholischen Kirche eine ernstzunehmende Konkurrentin für den entscheidenden Einfluss auf die Regierung sah, haben zunehmend die Beziehungen zwischen der katholischen Kirche und dem Staat belastet. Unter diesem Gesichtspunkt ist es vielleicht gar nicht verwunderlich, dass die jugoslawische Regierung zwischen den beiden Weltkriegen mit allen offiziell anerkannten Religionsgemeinschaften in Jugoslawien außer mit der katholischen Kirche Vereinbarungen getroffen hat.[36] Die Rechtsstellung der einzelnen Religionsgemeinschaften in Jugoslawien wurde durch besondere "Konfessionsgesetze" bestimmt, die in den Amtsblättern (Službene novine) des Königreichs Jugoslawien veröffentlicht wurden. Die wichtigsten unter ihnen sind: das Gesetz über die serbisch-orthodoxe Kirche vom 8. November 1929,[37] das Gesetz über die jüdische Religionsgemeinde vom 14. Dezember 1929,[38] das Gesetz über die moslemische Religionsgemeinde vom 30. Januar 1930 und 5. März 1936,[39] das Gesetz über die evangelische und reformierte Kirche vom 28. April 1930[40] und das Gesetz über die deutsche evangelische Kirche vom 22. Dezember 1930.[41] Ein besonders harter Unterhändler war offensichtlich die islamische Religionsgemeinschaft, da in den Amtsblättern allein für das Jahr 1936 mehr als zehn Ergänzungen zum Gesetz über die islamische Religionsgemeinschaft veröffentlicht wurden.

Alle Gesetze garantierten den Religionsgemeinschaften einen Freiraum für ihre Tätigkeit auf dem gesamten Staatsgebiet. Unter Berücksichtigung der inneren Struktur der einzelnen Religionsgemeischaften wurde die Wahl ihrer Obern einschließlich der Zustimmung seitens der jugoslawischen Regierung geregelt. Die einzige Bedingung war, dass die Kirchenobern die jugoslawische Staatsbürgerschaft besitzen und die Sprache ihrer Gläubigen beherrschen mussten. Niemand durfte zu einem öffentlichen Dienst gezwungen werden, der im Widerspruch zur jeweiligen religiösen Botschaft stand.[42]

Von den anderen Religionsgemeinschaften in Slowenien hatte sich die evangelische Kirche in Prekmurje seit dem 16. Jahrhundert erhalten. Bis 1919 wurde sie dem ungarischen Superintendenten und nachher dem evangelischen Bischof in Zagreb unterstellt. In Prekmurje hatten sie 16 Gemeinden, 1850 wurde eine Gemeinde auch in Ljubljana und Maribor errichtet, die dem Superintendenten in Wien unterstellt wurden. Die orthodoxen Christen siedelten erst nach dem Ersten Weltkrieg in größerer Zahl nach Slowenien. Meistens waren es die Militärangehörigen und ihre Familien, die nach Slowenien versetzt wurden. Bis zum Zweiten Weltkrieg hatten sie Pfarreien in Ljubljana, Maribor und Celje. Während des Zweiten Weltkrieges wurden die orthodoxen Kirchen von Maribor und Celje von den Deutschen abgerissen. Kirchlich wurden sie dem orthodoxen Bischof von Zagreb unterstellt. In Bela Krajina gab es zwei griechisch-katholische Pfarreien in Metlika und Draga. Die Juden hatten kleine Gemeinden in Prekmurje, die bis 1929 der Gemeinde von Graz und nachher der Gemeinde von Murska

---

36 France M. Dolinar, *La Chiesa cattolica in Slovenia (1919–1990)*, in: Tessuto cristiano della Mitteleuropa (1919–1989), Gorizia 1994, 105.

37 *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, Nr. 269–CIX, 16. November 1929, S. 2011–2013, Dok. 543.

38 *Službene novine*, Nr. 301–CXXVII, 24. December 1929, S. 2283–2286, Dok. 624.

39 *Službene novine*, Nr, 29.– X., 7. Februar 1930, S. 105–107, Dok. 50; S. 108–109, Dok. 51.

40 *Službene novine*, Nr. 95–XXXVII., 28. April 1930, S. 738–742, Dok. 204; Nr. 52–XV., 5. März 1936, S. 166–169, Dok. 109.

41 *Službene novine*, Nr. 293–CI, 22. Dezember 1930, S. 2285–2292, Dok. 625.

42 Borut Košir, Cerkev in njen odnos do političnih ureditev, in: Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju, 261–262.

Sobota unterstellt war. In Slowenien wurden die Muslime schon 1912 anerkannt. Die kleinen Gemeinden wurden den Religionsobern in Sarajevo unterstellt.[43]

Alle noch offenen Fragen zwischen der katholischen Kirche und dem Staat sollte ein Konkordat zwischen dem Hl. Stuhl und Jugoslawien regeln. So, wie es geschrieben worden war, war die Frucht harter Verhandlungen aber auch die Erkenntnis, dass zu einer für beide Seiten annehmbahren Lösung nur mit einem Kompromiss zu kommen sei. Die Verhandlungen begannen im Jahre 1922. In der ersten Phase wurden auch vier jugoslawische Bischöfe konsultiert, von den Slowenen Bischof Anton Bonaventura Jeglič von Ljubljana. Aber schon bald verhandelte die jugoslawische Seite alleine, ohne Wissen und ohne Mitwirkung der katholischen Bischöfe, mit dem Hl. Stuhl.[44] Das Konkordat wurde von beiden Seiten am 25. Juli 1935 feierlich unterschrieben. Nach harten und zum Teil auch peinlichen Diskussionen wurde es am 23. Juli 1937 vom jugoslawischen Parlament ratifiziert. Wegen der Drohungen des Oberhauptes der serbisch-orthodoxen Kirche, alle, die für das Konkordat ihre Stimme im Parlament abgegeben haben und noch im Senat dafür stimmen würden, aus der Kirche auszuschließen, wagte es der jugoslawische Ministerpräsident Milan Stojadinović am nächsten Tag nicht, das Konkordat zur Abstimmung im Senat vorzulegen. Am Vorabend der vorgesehenen Abstimmung im Senat starb auch der serbische Patriarch Varnava, einer der größten Gegner des Konkordats. Wegen dieses so entschiedenen Widerstands der serbisch-orthodoxen Kirche verzichtete die jugoslawische Regierung im Dezember 1937 auch offiziell auf ein Konkordat mit dem Hl. Stuhl.[45]

1.4 Die innerkirchliche Lage in Slowenien vor dem Zweiten Weltkrieg

Im Slowenien vor dem Zweiten Weltkrieg gab es ein lebendiges und bewegtes kirchliches Leben. Einen großen Anteil daran hatten eine Reihe bemerkenswerter Persönlichkeiten, unter ihnen auch mehrere Bischöfe. An erster Stelle ist Kardinal Jakob Missia (1884–98 Bischof von Ljubljana, 1898–1902 Erzbischof von Görz und Kardinal) zu nennen. Mit seinem bischöflichen Motto Alles in Christus zu erneuern (restaurare omnia in Cristo) setzte er einen katholischen Aufschwung in allen Bereichen des spirituellen, kirchlichen, kulturellen und politischen Lebens der slowenischen Katholiken in Gang.[46] Sein spirituelles Programm erweiterte noch der Görzer Theologieprofessor (1880–1896) und der spätere Bischof von Krk (1897–1920) Anton Mahnič mit einer politischen Dimension.[47] Seine Forderung zur Trennung der Geister wurde von den slowenischen Katholikentagen übernommen und ist zu einer Konstante des Wirkens der slowenischen Katholiken vor dem Zweiten Weltkrieg geworden.[48]

Das Progamm der innerkirchlichen Erneuerung setzte in der Laibacher Diözese Bischof Anton Bonaventura Jeglič fort. Jeglič war vor allem Priester und Bischof und erst in zweiter Linie auch Politiker und Mensch des öffentlichen Lebens. Er war ein äußerst produktiver Autor von spiritueller und katechetischer Literatur. Wegen seines Arbeits-

---

43 Franc Perko, *Verstva v Jugoslaviji*, Celje 1978.

44 France M. Dolinar, *Jeglič in cerkvenopolitčna vprašanja*, 306–317.

45 Ivan Mužić, *Katoliška Crkva u Kraljevini Jugoslaviji*, 185–195.

46 *Missijev simpozij v Rimu* (Simpoziji v Rimu 5), Celje 1988.

47 *Mahničev simpozij v Rimu* (Simpoziji v Rimu 7), Celje 1990.

48 Übersicht über die slowenischen Katholikentage 1892, 1900, 1906,1913, 1923 und über die katholische Bewegung unter den Slowenen bei: Fran Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*, Ljubljana 1928.

eifers wurde er geradezu zu einer Legende des slowenischen Katholizismus. Sein pastorales Programm legte er in den Bischofssynoden von 1903, 1909 und 1929 sowie in der Pastoralinstruktion von 1915 dar. Besondere Aufmerksamkeit schenkte er der Jugend, förderte die Marianischen Kongregationen und die Anbetung des Allerheiligsten Sakraments. Im Jahre 1905 errichtete er ein erstes vollständiges slowenisches Gymnasium in Šentvid bei Ljubljana.[49] Auch sein Nachfolger Gregorij Rožman (1930–1945/59) war ein ausgesprochen praktisch veranlagter Seelsorger und Pastoraltheologe, ein hervorragender Prediger, ein Mensch mit feinem Gefühl für das Gleichgewicht zwischen juridischen Normen und der Intensität des religiösen Lebens. Die Zukunft des slowenischen Volkes sah er in der Jugend und er engagierte sich sehr in der Jugendbewegung (Turnverein Orel/Adler, Katholische Aktion). Sein pastorales Programm legte er auf der Bischofsynode und in den Pastoralinstruktionen von 1940 dar.[50]

Bischof Mihael Napotnik von Maribor war ein Vertreter des traditionellen österreichischen Katholizismus. In den Nationalitätenkämpfen zwischen den beiden Kriegen war er vorsichtig und zurückhaltend. Offensichtlich sah er sich bis zu seinem Tod dem Metropoliten von Salzburg verbunden. Theologisch und juristisch gut ausgebildet legte er großen Wert auf die gute Ausbildung seiner Priester. Die Verhältnisse in seinem Bistum regelte er durch seine Bischofssynoden von 1896, 1900, 1903, 1906, 1911.[51] Sein Nachfolger Andrej Karlin (1923–33) war vor allem Pastoraltheologe und Praktiker. Er förderte die Volksmissionen, die Verehrung des Allerheiligsten Sakraments und die katholischen Vereinigungen.[52] Ivan Jožef Tomažič (1933–49) setzte sich für die Verbreitung der Katholischen Aktion in seinem Bistum ein und stimmte mit dem Bischof Rožman von Laibach in einer entschieden antikommunistischen Haltung der Kirche überein, riet jedoch seinen Priestern, sich nur der pastoralen Tätigkeit zu widmen und sich von politischen Aktivitäten fern zu halten.[53]

Für das religiöse Leben zwischen den beiden Weltkriegen sind neben den zahlreichen Bruderschaften, Kongregationen, Marianischen Vereinigungen, dem Dritten Orden des hl. Franz von Assisi sowie zahlreichen feierlichen Prozessionen und Wallfahrten auch die großen kirchlichen Manifestationen charakteristisch. In Ljubljana fanden folgende, sehr gut besuchte Kongresse statt: 1930 Internationaler Missionskongress der Akademiker, 1935 Eucharistischer Kongress für Jugoslawien, 1939 Internationaler Christ-Königs-Kongress. Alle Kongresse waren zwar eine mächtige, aber zum größten Teil leider nur äußerliche Manifestation des Katholizismus im Lande.[54] Es ist bemerkenswert, dass die katholische Presse mit wenigen Ausnahmen zwischen den beiden Weltkriegen fast keine Informationen über das kirchliche Leben im benachbarten Österreich brachte.

Janez Evangelist Krek (1865–1917) förderte eine intensive Sozialtätigkeit der katholischen Kirche. Er setzte sich sowohl für die armen Bauern (Raiffeisen-Darlehenskasse) als auch für die Arbeiter ein, vor allem für die Handwerker und Gesellen.[55] Alle kirchlich gesinnten Mitglieder der Gesellschaft waren ständisch organisiert. Leider wurden viele Priester zu sehr mit den kulturellen (Vorbereitung von Theatervorstellungen, Leitung von Kirchenchören), sozialen (Leitung der Darlehenskassen) und wirtschaftlichen (Leitung

---

49 *Jegličev simpozij v Rimu* (Simpoziji v Rimu 8), Celje 1991.

50 *Rožmanov simpozij v Rimu* (Simpoziji v Rimu 18), Celje 2001.

51 *Napotnikov simpozij v Rimu* (Simpoziji v Rimu 10), Celje 1993.

52 *Karlinov simpozij v Rimu* (Simpoziji v Rimu 13), Celje 1996.

53 *Škof Ivan Jožef Tomažič (1876–1949): ob 120 letnici rojstva*, Maribor 1996; Anton Ožinger, *Ivan Jožef Tomažič, lavantinski škof v Mariboru (1933–1949)*, in: Znamenje 1977, št. 1–2, 1–8.

54 France M. Dolinar, *La formazione spirituale dei cattolici sloveni negli anni tra il 1890 e il 1941*, in: Chiesa di frontiera, Gorizia 1999, 163–177.

55 *Krekov simpozij v Rimu* (Simpoziji v Rimu 9), Celje 1993.

des Kirchenvermögens) Verpflichtungen belastet, so dass ihnen für ihre primär religiöse und spirituelle Aufgabe kaum Zeit blieb. Die Verkündigung und die religiöse Praxis waren nach Feststellung von Bischof Rožman im Hirtenbrief an seine Priester vom 24. Oktober 1941 zu oberflächlich.[56]

Die zweite Charakteristik des slowenischen Katholizismus vor dem Zweiten Weltkrieg war, übereinstimmend mit der Päpstlichen Enzyklika *Divini Redemptoris* (Pius XI., 1937) und in der Laibacher Diözese auch mit den Beschlüssen der Diözesansynode von 1940, ihre entschiedene antikommunistische Orientierung, die kurz vor dem Krieg bei den verschiedenen Jugend- und Studentenorganisationen (mladci, stražarji) fast kämpferische Züge annahm. Leider kam es in den 30er Jahren im katholischen Lager zu innerlichen Spannungen und Konflikten, die die Überzeugungskraft ihrer Sendung abschwächten und ihre Aktivitäten lähmten. So ging die katholische Seite den schweren Prüfungen des Zweiten Weltkrieges weitgehend unvorbereitet entgegen.

2.0 Während des Zweiten Weltkrieges

Schweren Prüfungen wurde die katholische Kirche auch während des Zweiten Weltkrieges unterzogen. Die Banschaft Drava haben sich nach dem Zerfall Jugoslawiens die deutschen, italienischen und ungarischen Besatzungsmächte geteilt. Vor Beginn des Krieges war die Banschaft Drava kirchlich in zwei Diözesen geteilt: die Laibacher Diözese leitete seit 1930 Dr. Gregorij Rožman,[57] und die Lavanter (Maribor) seit 1933 Dr. Ivan Jožef Tomažič.[58] Nach den Angaben des Schematismus aus dem Jahr 1939 hatte die Laibacher Diözese 273 Pfarreien, verwaltete die Pfarreien sv. Ožbalt na Jezerskem und Št. Andrej na Ravnem aus der Diözese Gurk und die Expositur Davča aus der Erzdiözese Görz. Im Bistum wurden 551 Diözesan- und 175 Ordenspriester inkardiniert. Von den Diözesanpriestern wurden 90 nicht in der Seelsorge tätig, sechs weilten außerhalb der Diözese. Nach der Kirchenstatistik hatte das Bistum 543.306 Gläubige.[59] Die Diözese Lavant (Maribor) hatte nach den Angaben des gleichen Schematismus 221 Pfarreien, in der Administratur aber 3 Pfarreien aus der Diözese Seckau; die Dekanate Unterdrauburg (Dravograd, 4 Pfarreien) und 9 Pfarreien in Mießtal aus dem Dekanat Bleiburg aus der Diözese Gurk; und Dekanate Dolnja Lendava (7 Pfarreien) und Murska Sobota (12 Pfarreien) aus der Diözese Szombathely, insgesamt 256 Pfarreien und zwei Exposituren. In das Bistum wurden 474 Diözesan- und 109 Ordenspriester inkardiniert. Von den Diözesanpriestern waren 60 nicht in der Seelsorge tätig, 16 weilten außerhalb der Diözese. Nach der Kirchenstatistik hatte die Diözese Lavant 638.786 Gläubige.[60]

Beide Bischöfe von Ljubljana und Maribor waren sich seit dem Angriff Hitlers auf Polen am 1. September 1939 der Gefahr des Krieges, der sich schnell in Europa ausbreitete, bewusst, sind jedoch dem kommenden Übel des Krieges zunächst nur mit der Aufforderung an die Gläubigen entgegengetreten, intensiv für den Frieden zu beten. Über

---

56 France M. Dolinar, *Slovenska škofa in okupacija*, v: Prispevki za novejšo zgodovino, 41 (2001) 201–209.

57 Geboren am 9. März 1883 in St. Michael in Kärnten, 1907 Priester, 1912 Dr. Theol. in Wien, 1913 Professor des Kanonischen Rechts an der Theologischen Hochschule in Klagenfurt und seit 1919 an der Theologischen Fakultät in Ljubljana, 1929 Weihbischof und 1930 Ordinarius des Bistums Laibach. Seit 1945 weilte er im Ausland. Er starb am 16. November 1959 in Cleveland, USA.

58 Geboren am 1. August 1876 in sv. Miklavž bei Ormož, 1898 Priester, 1928 Weihbischof und 1933 Ordinarius des Bistums Lavant. Er starb am 26. Februar 1949 in Maribor.

59 Opći šematizam katoličke Crkve u Jugoslaviji (Der allgemeine Schematismus der katholischen Kirche in Jugoslawien), Sarajevo 1939, 314–315.

60 Ebenda 354–355.

konkretes Handeln im Fall des Krieges machten sie sich jedoch keine Gedanken. Deswegen fanden sich beide Bischöfe am Anfang des Krieges volkommen unvorbereitet.[61]

2.1 Die Verhältnisse in den von den Deutschen besetzten Gebieten

Die Deutsche Luftwaffe griff am 6. April 1941 den Radiosender in Domžale an, am 8. April besetzten die Deutschen Maribor und bis zum 11. April die ganze Steiermark/Štajerska, Oberkrain/Gorenjska und das Zasavje am linken Ufer. Die ungarische Armee besetze gleichzeitig das Prekmurje/Übermurgebiet und verleibte dieses Gebiet im Dezember 1941 Ungarn ein. Die italienischen Truppen marschierten am Karfreitag, am 11. April 1941, in Ljubljana ein und besetzten in wenigen Tagen ganz Dolenjska/Unterkrain. Das besetzte Gebiet wurde unter dem Namen Provincia di Lubiana am 5. Mai an Italien angeschlossen.

Die deutschen Okkupanten waren dem Slowenentum und dem Katholizismus gegenüber offen feindlich gesinnt. Um das Land so schnell wie möglich zu germanisieren, ging man zuerst diejenigen Schichten der Bevölkerung an, die dem Volk ihre nationale und kulturelle Identität zu bewahren halfen. An erster Stelle waren dies besonders die slowenischen Priester. Die Brutalität der deutschen Okkupationsmächte gegenüber allem, was katholisch war und vor allem gegenüber den Priestern, hat beide slowenischen Bischöfe überrascht. Auf ihre Proteste haben die Vertreter der deutschen Okkupationsmacht keine Rücksicht genommen. Die Lage in der Diözese Maribor während der deutschen Okkupation hat detailliert Miloš Rybař in seinem Aufsatz *Die nazistischen Maßnahmen wider die Priester der Diözese Lavant 1941–1945* beschrieben.[62] Die Verhältnisse im von den Deutschen besetzten Gebiet des ehemaligen Königreichs Jugoslawien beschrieb schon am 18. Mai 1941 der ehemalige Ban Dr. Marko Natlačen in einer Denkschrift mit dem Titel *Die Tragödie des slowenischen Volkes*, die er am 9. Juni 1941 dem Papst Pius XII. in Rom überreichte. Die Denkschrift wurde dann 1942 in den USA von P. Kazimir Zakrajšek publiziert.[63] Der anonyme Autor der Anmerkungen zur Denkschrift, wahrscheinlich P. Zakrajšek selbst, meinte, dass der wahre Autor der Denkschrift Prof. Dr. Lambert Ehrlich sein könnte. Der Autor berichtet nämlich, dass er die Denkschrift aus der deutschen in die slowenische Sprache übersetzt und Dr. Miha Krek nach London geschickt habe. Krek machte sie dem State Department in Washington und den Redaktionen der Wochenzeitung Amerika und World Telegram bekannt. Beide Zeitschriften berichteten öfters aufgrund dieser Denkschrift über die Zustände in Slowenien.[64] Die Denkschrift enthielt einige erschütternde Einzelheiten über Gewaltanwendung der Okkupanten gegenüber Menschen, die zur Aussiedlung vorgesehen waren. Die Handschrift enstand gegen Ende Mai 1941, da die Angaben über die Misshandlung durch die Deutschen im besetzten Gebiet noch nicht vollständig sind.

Die Pfarreien, die der Bischof von Lavant nach dem Ersten Weltkrieg von den Bischöfen von Gurk, Seckau und Szombathely in die Administratur bekommen hatte,

---

61 France M. Dolinar, Slovenska škofa in okupacija (Die slowenischen Bischöfe und die Okkupation), in: Prispevki za novejšo zgodovino, 41 (2002) 201–210.

62 Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije 1228–1978 (Sammelband anlässlich des 750. Jahrestages des Bistums Maribor), Maribor 1978, 44–102.

63 Kazimir Zakrajšek, Ko smo šli skozi morje britkosti (Nachdem wir über das Meer der Bitterkeit gegangen sind), Washington 1942, 185–203.

64 NŠAL, Zapuščine duhovnikov (Die Nachlässe der Priester), Fasz . 110 b (Ehrlich).

wurden von den ehemaligen Ordinarien wieder übernommen.[65] Trotz der Loyalitätserklärung des Bischofs Tomažič von Maribor gegenüber Hitler vom 16. April 1941 haben die Deutschen vom ersten Tag der Okkupation begonnen, slowenische Priester systematisch zu verhaften und sie auszusiedeln. Bischof Tomažič überbrachte dem Chef der Zivilverwaltung für die Untersteiermark, Dr. Siegfried Uiberreither, persönlich eine schriftliche Protestnote gegen diese Behandlung. Bei dieser Gelegenheit bat er, die eingekerkerten Priester so bald wie möglich freizulassen, damit sie ihre Pastoraltätigkeit weiter ausüben könnten. Uiberreither war dem Bischof gegenüber arrogant und beleidigend. Er ignorierte die Bittschrift vollkommen. Erfolglos blieben auch die Bittschriften vom 26. und 30. April und vom 26. Mai, wie auch die Besuche in gleicher Angelegenheit am 30. April und 31. Mai sowie die Besuche beim Polizeibeauftragten Dr. Pfrimer und dem Bundesführer des Steirischen Heimatbundes, Franz Steindl. Um bei seinen Leuten bleiben zu können, riet Bischof Tomažič seinen Priestern sogar, sich in den Heimatbund einzuschreiben und reichte am 10. Juni 1941 auch selber eine Beitrittserklärung ein. Die Deutschen nahmen jedoch alle Versuche des Bischofs zum Schutz seiner Priester nicht ernst. Eine abschlägige Antwort auf sein Ersuchen bekam Bischof Tomažič erst am 27. Februar 1942.[66] Die Mehrzahl der Priester der Lavanter Diözese wurde nach Kroatien (209), je elf nach Bosnien und Serbien ausgesiedelt, 39 Diözesan- und Ordenspriester kamen während des Krieges gewaltsam ums Leben.[67] Durch die Vermittlung des Laibacher Bischofs Rožman durften sich bis zur Kapitulation Italiens 95 Priester der Diözese Lavant in der sog. Provincia di Lubiana ansiedeln.[68]

Da die meisten Pfarreien in der Diözese Lavant ohne Priester geblieben sind, wandte sich Bischof Tomažič nach langem Zögern an den Seckauer Bischof um Hilfe. Dieser schickte ihm zuerst zwölf Priester. Bis 1943 stieg ihre Zahl auf 64, was aber nicht reichte, um den geistlichen Bedürfnissen der Gläubigen der Lavanter Diözese zu genügen. Außerdem durften die Priester bei den liturgischen Funktionen die slowenische Sprache nicht verwenden. Die deutsche Besatzungsmacht achtete streng darauf, dass diese Verordnung nicht verletzt wurde.

Die Deutschen gaben sich jedoch mit der Aussiedlung der Priester nicht zufrieden, sondern bemächtigten sich auch des gesamten Besitzes des Bistums, der aufgelösten Klöster und der einzelnen Pfarreien. In Maribor enteigneten sie gleich nach ihrer Ankunft das Haus des Domkapitels, das Priesterseminar, das kleine Seminar, die Theologische Hochschule und den Diözesanbesitz Betnava bei Maribor. Ebenso wurden auf dem gesamtem Gebiet des Bistums alle Klöster und Ordenshäuser mitsamt dem ganzen Besitz beschlagnahmt.[69] Viele Kirchen wurden entweiht, die orthodoxen Kirchen in Maribor und Celje wurden abgerissen. Die deutschen und ungarischen Okkupanten gaben dem Bischof klar zu verstehen, dass er für sie kein Gesprächspartner ist.

Wesentlich anders waren am Anfang der Okkupation die Probleme des **Laibacher**

---

65 France M. Dolinar, Cerkvenoupravna podoba Slovenije (Das kirchen-administrative Bild Sloweniens), in: Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju, Ljubljana 2002, 11–13.

66 Miloš Rybař, Škof Tomažič med drugo svetovno vojno (Bischof Tomažič während des Zweiten Weltkrieges), in: Škof Ivan Jožef Tomažič (1876–1949), Maribor 1996, 63; Derselbe, Die nazistischen Verfügungen, 69.

67 Miloš Rybař, Nacistični ukrepi, 58.

68 Šematizem ljubljanske škofije za leto 1944 (Schematismus der Laibacher Diözese für das Jahr 1944), Ljubljana 1944, 113–115.

69 Es wurden folgende Ordensgemeinschaften aufgelöst und ihr Besitz beschlagnahmt: die Franziskaner (Maribor, Sv. Trojica in Slovenske Gorice, Brežice, Nazarje), Kapuziner (Celje, Maribor, Ptuj), Minoriten (Ptuj), Jesuiten (Maribor), Lazaristen (Celje), Salesianer (Celje), Schulschwestern (Maribor, Celje, Slovenska Bistrica, Kamnica).

Bischofs. Im Unterschied zu der Lavanter Diözese, die trotz großen Priestermangels in ihrem Kern auch während der Okkupation territorial einheitlich geblieben war, war die Laibacher Diözese geteilt. Der Großteil kam unter die Herrschaft der Deutschen, die in Oberkrain und im Savegebiet gegenüber der Kirche und ihren Priestern die gleiche Politik ausübten wie in der Südsteiermark. Im deutschen Okkupationsgebiet verblieben nach dem Bericht von Bischof Rožman aus dem Sommer 1941 rund 142 Pfarreien mit 275 Priestern. Davon wurden 152 sofort verhaftet und im ehemaligen Frauengefängnis in Begunje, im aufgelösten Bischöflichen Gymnasium in Šentvid, in Krško, Mengeš, Komenda, Celje und Rajhenburg eingesperrt. 66 Priester wurden sofort ausgesiedelt, den anderen wurde jegliche Pastoraltätigkeit verboten. Bald stieg aber die Anzahl der Ausgewiesenen immer mehr. Priester Anton Jemec starb am Anfang des Krieges im Gefängnis in Mengeš. Bis Ende des Jahres 1941 verblieben im gesamten von den Deutschen okkupierten Gebiet nur noch 24 Priester, davon waren zehn schon pensioniert. Ähnlich wurden auch hier alle Ordensleute vertrieben und ihr Besitz beschlagnahmt.[70] Der ganze Besitz in Gornji Grad und Goričane, sowie der Religionsfonds und das Bischöfliche Gymnasium in Šentvid wurden beschlagnahmt.[71] Da der Bischof im von den Italienern okkupierten Gebiet residierte, hatte er keinen Kontakt zu dem von den Deutschen okkupierten Gebiet seines Bistums. Ebenso hatte er keinen Kontakt zu der deutschen Obrigkeit. So hatte er keine Möglichkeit, den Bischof von Gurk um die seelsorgerische Aushilfe in Oberkrain zu bitten. Erst viel später konnte er sich mit Hilfe des Vatikanischen Staatssekretariats mit Klagenfurt in Verbindung setzen.

2.2 Die Verhältnisse im italienischen Okkupationsgebiet

Ganz anders waren die Verhältnisse im italienischen Okkupationsgebiet der Laibacher Diözese. In der sog. Provincia di Lubiana, die am 3. Mai 1941 rechtswidrig dem italienischen Königtum angeschlossen wurde, verblieben 134 Pfarreien der Laibacher Diözese samt der 204 Diözesanpriester. Alle Priester und Ordensleute durften mit wenigen Ausnahmen an ihren Dienststellen bleiben. Trotz der scheinbar freundlichen Beziehungen des Bischofs Rožman zum italienischen Hohen Kommissar Emilio Grazioli waren sowohl Bischof Rožman wie auch die Priester einer strengen Kontrolle der italienischen Geheimpolizei unterworfen. Der Bischof setzte sich unmittelbar nach der zweifachen Besetzung seines Bistums dafür ein, den Priestern aus dem von den Deutschen besetzen Gebiet die Ansiedlung in der Provincia di Lubiana zu ermöglichen. Die Italiener stellten sich zu dieser Zeit als der Kirche wohlgesinnte Katholiken dar. Sie versprachen die kulturelle Autonomie der Slowenen zu respektieren und den Priestern eine ungehinderte Pastoraltätigkeit zu ermöglichen. Die meisten Priester, die in die Provincia di Lubiana geflüchtet waren, hatten keine entsprechenden Dokumente, und das Bistum befand sich in einer schwierigen wirtschaftlichen Lage. Fast der ganze Landbesitz des Bistums befand sich im von den Deutschen besetzten Gebiet und wurde schon in den ersten Tagen der Okkupation konfisziert. So blieb das Bistum ohne die notwendigen Mittel zum Unterhalt des Bischöflichen Gymnasiums, das nach der deutschen Besetzung

---

70 Ihre Ordenshäuser mussten verlassen: Franziskaner (Kamnik, Brezje, Rocno), Kapuziner (Škofja Loka, Krško), Lazaristen (Groblje, Radeče), Ursulinen (Škofja Loka, Mekinje), Notre Dame Schwestern (Bled, Žiri, Jesenice), Barmherzige Schwestern – Mutterhaus Zagreb (Šentvid, Kamnik), Barmherzige Schwestern – Mutterhaus Paris (Loka pri Zidanem Mostu, Begunje).

71 Tamara Griesser–Pečar, France M. Dolinar, Rožmanov proces, Ljubljana 1996 (im Folgenden: Rožmanov proces), 209–210.

in wenigen Stunden aus Šentvid in die Stadt umziehen musste. Es verfügte außerdem über keine Mittel zur Erhaltung des Priesterseminars und zur Unterstützung der Flüchtlinge. Während des Krieges weilten in der Laibacher Provinz 905 Priester für 124 Pfarreien. Dieser Priesterüberschuss stellte das Bistum vor schwierige Probleme bei deren Anstellung und Versorgung. Die einzige Lösung lag in der Sicherstellung einer passenden Beschäftigung der Priester. Die entsprechenden Aufenthalts-, Anstellungs- und Versorgungserlaubnisse konnte man nur bei den italienischen Okkupationsstellen bekommen. Bischof Rožman befand sich gleich in den ersten Tagen der Okkupation in einer schwierigen Situation. Alle Verbindungen zum Ausland, angefangen mit dem Vatikan, waren unterbrochen. Die Italiener beantworteten die schriftlichen Eingaben einfach nicht. Das zwang den Bischof auf Anraten seiner Berater am 20. April 1941 den faschistischen Hohen Kommissar Emilio Grazioli zu besuchen und am 3. Mai des gleichen Jahres die Annektierung der Laibacher Provinz von Seiten Italiens gutzuheißen.[72]

Vom ersten Augenblick der Okkupation an war Bischof Rožman eine Art "Advokat" derjenigen, die sich wegen des Krieges in Schwierigkeiten befanden. Persönlich beim Hohen Kommissar in Ljubljana und durch Vermittlung des Vatikanischen Staatssekretariats bei den höchsten Stellen der faschistischen Macht in Rom, setzte sich Rožman für die vertriebenen Priester und Priesteramtskandidaten ein, für Gefangene und Verurteilte, für Internierte und Verbannte wie auch für Juden, die aus Kroatien vebannt wurden. Leider hatte er nicht immer eine glückliche Hand, doch hatte er nie jemandem seine Vermittlung verweigert. Das stellten die Italiener bald fest und "erledigten" dementsprechend seine Bittschriften. Noch weniger Gehör fand er bei den Deutschen, die nach der Kapitulation Italiens die Laibacher Provinz besetzt hielten. Für Bedürftige sammelte Bischof Rožman Hilfsgüter und konnte sogar amerikanische Bischöfe für Hilfsleistungen gewinnen.

2.3 Die antikommunistische Einstellung der Kirche in Slowenien

Am Anfang des Krieges waren Bischof Rožman die Einzelheiten des bewaffneten Widerstands gegen die Okkupanten noch nicht bekannt und vor allem nicht die Pläne einer revolutionären Übernahme der Macht durch die kommunistische Partei nach dem Krieg. Er war sich jedoch der kommunistischen Gefahr bewusst, die durch die Nachrichten über Gewaltaktionen im sowjetischen Russland und in Polen bestätigt wurde. Die antikommunistische Einstellung war schon in den amtlichen kirchlichen Dokumenten vor dem Zweiten Weltkrieg klar definiert, für die Laibacher Diözese vor allem im Gesetzbuch[73] und in den Pastoralinstruktionen aus dem Jahr 1940.[74] Die Ablehnung des bewaffneten Widerstands gegen die Okkupanten, darin waren sich beide slowenischen Bischöfe einig, war zu Beginn nicht in erster Linie antikommunistisch begründet. Beide Bischöfe, Tomažič von Maribor und Rožman von Ljubljana, begründeten ihre abwartende Stellungnahme mit der Lage anderer okkupierter Länder Europas. Jeder Wider-

72 LŠL, 4–6/1941, 31. Juli, S. 35; Rožmanov proces, 212–218.

73 Zakonik ljubljanske škofije. Izdal in razglasil dr. Gregorij Rožman, škof ljubljanski na škofijski sinodi leta 1940 (Gesetzbuch der Laibacher Diözese. Herausgegeben und verlautbart von Dr. Gregorij Rožman, Bischof von Ljubljana anlässlich der Diözesansynode 1940), Ljubljana 1940, 235 Seiten.

74 Pastoralne inštrukcije za ljubljansko škofijo. Izdal dr. Gregorij Rožman, škof ljubljanski po sklepih škofijske sinode 1940 (Pastoralinstruktionen für die Diözese Laibach. Herausgegeben von Dr. Gregorij Rožman, Bischof von Ljubljana, nach den Beschlüssen der Diözesansynode von 1940), Ljubljana 1940, 288 Seiten.

stand gegen diese gut organisierte und stark bewaffnete Armee, die damals noch von keiner regulären Armee in Europa gestoppt werden konnte, würde nur noch härtere Repressalien gegen die Zivilbevölkerung und damit unnötiges Blutvergießen unter der ohnehin schon stark leidgeprüften Bevölkerung verursachen. Die Loyalitätserklärung gegenüber den Vertretern der italienischen Okkupationsmacht am Anfang des Zweiten Weltkrieges[75] war für Bischof Rožman von Ljubljana genauso wie für den Bischof Tomažič von Maribor mit seiner Bittschrift zur Aufnahme in den Kulturbund nur Teil des taktischen Manövers, mit dem die Bischöfe hofften, die Lage der Priester zu verbessern und vor allem ihre Freilassung zu ermöglichen. Etwas naiv hoffte Rožman durch Vermittlung der Italiener auch bei ihren Verbündeten im deutschen Okkupationsgebiet beider Diözesen noch einige Konzessionen zu erlangen.

Die Organisierung des bewaffneten Widerstands und der Anteil der kommunistischen Partei in diesem Widerstand, der Einsatz von Gewalt gegen Menschen, die der kommunistischen Partei und ihren revolutionären Zielen kritisch gegenüber standen oder sich diesen sogar offen widersetzten, änderten die Lage auch in der Provincia di Lubiana. Darauf machte Bischof Rožman seine Priester in einem Hirtenbrief vom 24. Oktober 1941 aufmerksam, in dem er unter anderem schreibt: "Unter den bestehenden Verhältnissen müssen wir mit der ganzen Kraft auf die Gläubigen einwirken, damit sie sich an Ordnung und Disziplin halten und nichts tun, was die Okkupationsmächte dazu zwingen würde, strenger und härter aufzutreten, was das Leben erschweren würde, das so schon schwer genug ist. Die Heldentaten einiger törichter Menschen in den diversen Befreiungsbewegungen nützen in der heutigen Situation dem Volk nichts, im Gegenteil, sie schaden ihm sehr. Wer sein Volk wirklich liebt, wird nichts unternehmen, was dem Volk tatsächlich schadet".[76] Bischof Rožman lehnte während der Okkupation jede radikale Lösung entschieden ab. Es ist aber interessant, dass er sich in den ersten Monaten der Okkupation der Befreiungsfront (Osvobodilna fronta) offensichtlich nicht entgegenstellte. Ihre Wege gingen jedoch immer mehr auseinander. Im Unterschied zum Bischof Tomažič von Maribor, den die Deutschen zum Schweigen zwangen, brachte Bischof Rožman seine Ansichten über den bewaffneten Widerstand, über die kommunistische Partei und über die Gewalt gegen die Zivilbevölkerung sowohl in seinen Reden wie auch in seinen Pastoralbriefen immer klarer zum Ausdruck. Viel Aufmerksamkeit erfuhr der schon erwähnte Hirtenbrief vom 24. Oktober 1941[77] und seine Adventspredigt vom 21. Dezember 1941, in der er jede Gewalt verurteilte, unabhängig davon, von wem sie ausging.[78]

Mit den Priestern und Gläubigen im von den Deutschen besetzten Gebiet hatte Bischof Rožman keinen Kontakt. In Oberkrain halfen in der Seelsorge einige Priester aus der Diözese Gurk aus. Für das Zasavje ernannte Rožman schon im Jahre 1941 den Priester Janez Krisch (1893–1966) zum bevollmächtigten Generalvikar. Krisch siedelte nämlich im Dezember 1941 zusammen mit seinen Gläubigen aus der Pfarrei Stari Log bei Kočevje nach Čatež an der Sava um. Nach den bisher bekannten Dokumenten hatte Bischof Rožman während des Krieges zu ihm keinen Kontakt.

Die Hauptprobleme verursachten dem Bischof und den Priestern in der Provincia di Lubiana nicht so sehr die Okkupationsmacht, sondern das Entstehen und die Art des bewaffneten Widerstands gegen die Besatzer, dessen Monopol von der kommunistischen Partei beansprucht wurde und die ihn für die revolutionäre Machtübernahme ausnützte. Liquidierungen von Priestern und katholischer Laien durch den Sicherheits-Nachrichten-

75 Rožmanov proces, 215–218.
76 AMNZ, Rožman 3448, 24. 10. 1941; Rožmanov proces, 86, 224–227.
77 AMNZ, fond 80/60, Proces Rožman 3340–3450.
78 AMNZ, fond 80/60, Proces Rožman 3451.

Dienst (VOS) unter der Anschuldigung des angeblichen Volksverrats zwang die Dorfbewohner zur Bildung von Dorfwachen (vaške straže). Das nützten die Italiener geschickt aus, versorgten sie mit Waffen und organisierten sie als "Freiwillige Antikommunistische Miliz" (MVAC). Sowohl die Italiener wie auch die Deutschen übten für jeden Angriff auf ihre Okkupationsarmee mit Geiselerschießungen blutige Rache.

Wegen der unerträglichen Verhältnisse in der Laibacher Provinz, überreichte Bischof Rožman am 26. September 1942 dem Hohen Komissar Grazioli eine Denkschrift, in der er die italienischen Okkupationsmächte kritisierte, weil sie nicht in der Lage waren, im okkupierten Gebiet Ruhe und Ordnung zu garantieren, und auch ihre Versprechen über eine Kulturautonomie der Slowenen in der Provincia di Lubiana nicht realisierten.

Nach der italienischen Kapitulation am 8. September 1943 und der deutschen Besetzung der Provincia di Lubiana haben sich die Verhältnisse für die Slowenen nicht wesentlich geändert. Wegen der Aktivitäten der Partisanen wurden alle Verbindungen des Bischofs zu Dolenjska und Bela Krajina erschwert oder sogar unterbrochen. Deswegen ernannte Bischof Rožman 1943 den Propst von Novo mesto, Karl Čerin (1877–1949) zum bevollmächtigten Generalvikar für Dolenjska und im Jahre 1944 den Dechant in Podzemlje, Andrej Ilc (1896–1981) zum bevollmächtigten Generalvikar für Bela Krajina. Die unsichere Lage nach dem Wechsel der Okkupanten im Jahre 1943 veranlasste die antikommunistische Koalition in Ljubljana, die slowenischen Domobranzen (Heimwehr) zu organisieren. Die Deutschen nützten die sich bietende Gelegenheit geschickt aus und unterstellten die Domobranzen dem Kommando des Höheren SS- und Polizeiführers "Alpenland" Erwin Rösener. Bischof Rožman hatte mit der Gründung der Domobranzen nichts zu tun, stand diesen aber als antikommunistischen Kämpfern sehr nahe und garantierte ihnen mehrere Militärkurate. Daher hielt er vor der Vereidigung für die Domobranzen am 20. April 1944 im Stadion von Ljubljana eine Messe, war aber bei der Vereidigung selbst nicht anwesend. Aus demselben Grund nahm er Ende Januar 1945 vor der Ursulinenkirche am Kongressplatz in Ljubljana an der Militärparade der Domobranzen teil.

Rožmans Kontakte zu den Besatzungsmächten, seine antikommunistische Haltung und seine Unterstützung der slowenischen Domobranzen nahm die Führung der kommunistischen Partei zum Anlass, verbale und physische Gewalt gegen Priester und Gläubige anzuwenden. Sie wurden schon während des Krieges pauschal und ohne Beweise des Verrats und der Kollaboration mit den Okkupanten beschuldigt. Der Sicherheits- und Nachrichtendienst (VOS) liquidierte schon während des Krieges acht Priester und drei Priesteramtskandidaten aus der Erzdiözese Görz, 46 Priester und sieben Priesteramtskandidaten aus der Diözese Ljubljana und sechs Priester aus der Diözese Maribor. Das bewegte Bischof Rožman, am 5. Mai 1945 spätnachmittags die Diözese zu verlassen und sich nach Kärnten zurückzuziehen.[79]

3.0 Nach dem Zweiten Weltkrieg

Eine ausgesprochen antikommunistische Orientierung der führenden Vertreter der Kirche vor dem Zweiten Weltkrieg und ihr Engagement im antikommunistischen und antirevolutionären Kampf während des Krieges, drängten nach dem Sieg der Titos Partisanen über die Okkupanten die Kirche auf die Seite der Opposition ab, mit der die neue revolutionäre Macht so schnell wie möglich radikal abrechnen wollte.

---

79 Jakob Kolarič, Škof Rožman. Duhovna podoba velike osebnosti na prelomnici časov, 3 Bände, Klagenfurt/Celovec 1967–1977.

3.1 Kirchenadministrative Lage der katholischen Kirche nach 1945

Die neuen Staatsgrenzen nach dem Krieg änderten auch die bisherige kirchenadministrative Aufgliederung Slowenienes grundlegend. Die Diözese **Maribor** bekam 21 Pfarreien in Prekmurje (Übermurgebiet) von Szombathely zurück, drei Pfarreien aus der Diözese Seckau und 13 Pfarreien aus der Diözese Gurk, die mit den neuen Staatsgrenzen Jugoslawien bzw. Slowenien angegliedert wurden. Mit dem Dekret des Hl. Stuhls von 1964 wurden diese Pfarreien in die Diözese Maribor inkorporiert und die Diözese in die mariborensis-lavantina umbenannt. Die während des Krieges geteilte Diözese **Ljubljana** (den von den Deutschen besetzten größeren Teil in Gorenjska und Zasavje verwaltetete der Bischof von Gurk; dem Bischof von Ljubljana blieb nur das von den Italienern besetzte Gebiet in der Provincia di Lubiana) vereinigte sich wieder. In die Administratur des Laibacher Bischofs kamen die ehemalige Görzer Pfarrei Davča und zwei Gurker Pfarreien in Jezersko. Alle drei Pfarreien wurden 1961 dem Bistum Laibach inkorporiert. Das Bistum wurde im gleichen Jahr zum Erzbistum erhoben und 1968 zum Sitz des Metropoliten der neuen Kirchenprovinz Ljubljana mit dem Suffraganbistum Maribor.

Komplizierter war die Situation im **Küstenland**/Primorska, das nach dem Krieg Jugoslawien zugeteilt wurde. Mit den neuen Staatsgrenzen kamen 13 Pfarreien der Diözese Rijeka/Fiume (die Diözese wurde 1925 im national gemischten Territorium von den Italienern errichtet), 38 Pfarreien der Diözese Triest und 139 Pfarreien der Erzdiözese Görz zu Slowenien. Fiume wurde Kroatien angegliedert. Obwohl der völkerrechtliche Status von Triest 1945 noch nicht geklärt war, beanspruchten die Italiener von Anfang an das Recht auf das Bistum Triest. Das gleiche galt für Görz, da das Sitz des Erzbistums in Italien geblieben ist. Die neue Regierung der Volksrepublik Slowenien erlaubte keine Kontakte der Priester aus den Diözesen Triest und Görz, die zu Jugoslawien gekommen waren, mit ihren Ordinarien in Italien. Jeder diesbezügliche Versuch wurde streng bestraft. Die Lage blieb unsicher bis zum Friedensvertrag von 1947. Erst danach konnte der Hl. Stuhl anfangen, den Status derjenigen Pfarreien beider Diözesen, die nach Jugoslawien gekommen waren, zu regeln. Es wurden drei selbständige Administraturen geschaffen. Zum ersten Administrator der Pfarreien der Erzdiözese **Görz/Gorica** in Slowenien wurde Dr. Franc Močnik (15. 9. 1947), Pfarrer von Solkan ernannt, wurde jedoch von bestellten "Extremisten" verprügelt und über den Stacheldraht an der Grenze auf die italienische Seite geworfen. Zum Nachfolger wurde Dr. Michel Toroš (1948–1963), der gleichzeitig Administrator der Diözese Parenzo/Poreć war und erst 1949 aus Poreć nach Kapela bei Görz übersiedelte. Nach seinem Tod wurde Dechant Andrej Simčič (1963–64) zum Administrator ernannt.

Dr. Franc Močnik war gleichzeitig auch zum apostolischen Administrator des slowenischen Teiles der Diözese **Triest–Koper** ernannt. Nach seiner gewaltsamen Entfernung aus Slowenien 1947 wurde Dr. Dragutin Nežić Administrator, der in Pazin (Istrien) residierte. Im Jahre 1951 wurde der Laibacher Weihbischof Anton Vovk Administrator, 1955 Dr. Mihael Toroš und 1961 Albin Kjuder. Für den slowenischen Teil der Diözese **Fiume** gab es folgende Adminstratoren: 1947 Dechant in Trnovo – Ilirska Bistrica Karel Jamnik, 1949 Bischof von Krk/Veglia Dr. Josip Srebernič, 1951 Weihbischof Vovk von Ljubljana und 1961 Pfarrer und Dechant von Tomaj Albin Kjuder. Im Jahre 1964 wurde zum Administrator aller drei Administraturen Dr. Janez Jenko, bis dahin Generalvikar in Beograd, ernannt. Der neue Administrator wurde zum Titularbischof geweiht und übersiedelte nach Koper. Am 21. Februar 1964 wurden alle drei Administaruren in eine einheitliche "Apostolische Administration für das slowenische Küstenland" vereinigt. Im Jahre 1977 löste sich das ehemalige Bistum Koper von Triest

und übernahm alle Pfarreien der bisherigen Administratur. So erneuert wurde die Diözese Koper in die slowenische Kirchenprovinz eingegliedert. Seitdem deckten sich die Diözesangrenzen aller drei slowenischen Bistümer mit den Staatsgrenzen der Republik Slowenien mit Ausnahme der Pfarrei Razkrižje, die in der Diözese Agram/Zagreb (Kroatien) geblieben ist.[80]

3.2 Die Lage der katholischen Kirche nach dem Zweiten Weltkrieg

Die kommunistische Partei hatte bald nach dem Krieg alle ihre politischen Gegner entmachtet. Sie hielt die ganze Macht im Staate in ihren Händen und zentralisierte alle Bereiche des öffentlichen Lebens nach sowjetischem Muster. Am schärfsten trat die revolutionäre Regierung gegenüber der Kirche auf, die bis zum Zerfall der Sozialistischen föderativen Republik Jugoslawien als der größte innere Staatsfeind galt.[81] Im Jahre 1945 hatte der Staat die kirchlichen Güter nationalisiert und den kirchlichen Institutionen nur 10 Ha Landbesitz überlassen. Gleichzeitig wurden alle kirchlichen Kollekten strengstens untersagt. Um Religionsunterricht erteilen zu dürfen, brauchten die Priester eine staatliche Erlaubnis. Alle Feierlichkeiten außerhalb der Kirche, z. B. bei der Firmung oder Primiz wurden verboten, ebenso alle Prozessionen und Wallfahrten. Viele Kapellen und Kreuze wurden abgerissen und die Kirchen entweiht. Eine größere Anzahl von Kirchen auf dem Gebiet von Gottschee wurde abgerissen. Die Pfarreien in dem gesperrten Gebiet von Kočevski rog durften von keinem Priester besucht werden.

Ein großes Problem, besonders in der Laibacher Diözese, war der Priestermangel. Im Mai 1945 verließen neben Bischof Rožman auch 305 Diözesan- und Ordenspriester sowie Priesteramtskandidaten aus beiden Diözesen ihre Heimat. Zu Hause gebliebene Priester durften ihre Pastoraltätigkeit nur mit einer ausdrücklichen Erlaubnis der politischen Behörden ausüben. Für die staatliche Obrigkeit unbequeme Priester bekamen eine solche Erlaubnis nicht. Auch verzögerten die Behörden die Ausstellung von Aufenthaltsgenehmigungen oft um mehrere Monate und überwachten streng eventuelle Übertretungen des Verbots. Jede nicht erlaubte Ausübung des priesterlichen Dienstes wurde strengstens bestraft. Zusätzliche Beschränkungen für die Priester galten im erweiterten Grenzgebiet. So durfte nicht einmal Bischof Vovk das Grab seiner Eltern in der Pfarrei Breznica in Oberkrain besuchen. Am 6. September 1945 schloss die Regierung alle kirchlichen Schulen. Der Religionsunterricht blieb zwar bis 1953 als Freigegenstand an der Schule, die Katecheten brauchten jedoch, um Religionsunterricht in der Schule erteilen zu dürfen, eine besondere Erlaubnis der zuständigen Behörden, die oft erst zum Ende des Schuljahres erteilt wurde. Die antikirchlichen Maßnahmen betrafen auch die kirchliche Presse. Normalerweise "mangelte" es an Papier für die kirchlichen Publikationen oder die Drucker "verweigerten" den Druck von religiösen Texten.

In der Hoffnung, dass "der katholischen Kirche in Slowenien eine vollständige Freiheit bei der Ausübung des Gottesdienstes in der Kirche und beim Religionsunterricht in der Schule" gewährt würde, veröffentlichte der Laibacher Generalvikar Ignacij Nadrah am 15. Mai 1945 im Diözesanblatt eine Loyalitätserklärung gegenüber der neuen slowe-

---

80 Cerkev na Slovenskem (Die Kirche in Slowenien) 1971, Ljubljana 1971: Ljubljana 47, Maribor 158, Koper 242–243; France M. Dolinar, AES 11, 31–39.

81 Lovro Šturm – Ljuba Dornik Šubelj – Pavle Čelik, Navodila za delo varnostnih organov v SR Sloveniji (Anleitungen zur Tätigkeit der Sicherheitsorgane in der sozialistischen Republik Slowenien), Viri 21, Ljubljana 2003.

nischen und jugoslawischen Regierung.[82] Diese Erklärung wurde von der Regierung ignoriert. Der Generalvikar wurde am 14. Juni 1945 arretiert, seine Pflichten übernahm der Domherr Anton Vovk, der für den Notfall schon während des Krieges vom Bischof Rožman als bevollmächtiger Generalvikar vorgesehen war.

Der nächste Schritt einer Annäherung der Priester an das neue Regime in Slowenien war die Loyalitätserklärung, die am 11. Juni 1945 von 14 Vertretern der einzelnen Gruppen der Diözesan- und Ordenspriester zusammen mit dem bevollmächtigten Generalkvikar Anton Vovk unterschrieben worden war. In der Erklärung verurteilten die Unterzeichner die Zusammenarbeit einiger Priester der Laibacher Diözese mit den Besatzungsmächten während des Zweiten Weltkrieges scharf. Ihre Loyalität drückten sie folgendermaßen aus:

"Die unterzeichneten Vertreter der Diözesan- und Ordenspriester der Laibacher Diözese ... drücken mit dieser Denkschrift ihre patriotischen Gefühle aus und bekennen öffentlich gegenüber der Volksregierung in Slowenien und der Zentralregierung in Beograd ihre aufrichtige Bereitschaft, die Bemühungen unserer Volksregierung zum Wohl des Volkes in unserer Pastoraltätigkeit entschieden zu unterstützen. Wir sind davon überzeugt, dass wir damit unsere nationalen und staatlichen Pflichten erfüllen, so wie dies auch unsere religiöse Überzeugung nahelegt" Und weiter: "Unserer Volksregierung erklären wir unsere ehrliche Loyalität, unsere Wertschätzung, Gehorsam und Treue, die uns die natürliche Ethik und vor allem das Gebot Gottes befiehlt, und die spontan von unserem Nationalbewusstsein geweckt und beflügelt wird.".[83]

Da sich aber die Lage der Kirche in Jugoslawien fortwährend verschlechterte, hatten die jugoslawischen Bischöfe (unterschrieben auch vom Bischof Ivan Jožef Tomažič von Maribor und dem Generalvikar Anton Vovk von Ljubljana) in einem gemeinsamen Hirtenbrief vom 20. September 1945 der Regierung öffentlich ihre antikirchliche Politik vorgeworfen. Im Hirtenbrief stellten die Bischöfe fest, dass bis dahin in Jugoslawien 243 Priester, 19 Priesteramtskandidaten, drei Ordensbrüder und vier Ordensfrauen ermordet worden seien. Nach den kirchlichen Angaben wurden 89 Priester vermisst, weitere 69 saßen in Gefängnissen. Die Bischöfe forderten Pressefreiheit, die Wiedereröffnung der katholischen Schulen, freien Religionsunterricht, die Erlaubnis der Tätigkeit von kirchlichen Vereinigungen und ungehindertes Wirken der wohltätigen Institution Caritas, die Achtung der kirchlichen Eheschließung, die Respektierung der Menschenrechte und die Rückgabe des kirchlichen Vermögens.[84] Die Reaktion auf den Hirtenbief war in Slowenien besonders scharf. Die Staatsgewalt versuchte mit physischer (Attentate auf Priester) und psychischer Gewalt (qualvolle nächtliche Verhöre; darüber hat uns der spätere Laibacher Bischof Vovk eine kostbare schriftliche Zeugenaussage hinterlassen) den Widerstand der Priester zu brechen. Es begann der Zeitabschnitt der politischen Schauprozesse, in denen die Priester zu drastischen Haftstrafen oder sogar zum Tode verurteilt wurden.[85] Eine Milderung der Strafe war nur durch Beitritt zur sog. Befreiungsfront möglich, die vollkommen der kommunistischen Partei unterstellt war. Über sie versuchte die revolutionäre Staatsgewalt eine vom Hl. Stuhl unabhängige Nationalkirche zu bilden.

---

82 Erzbischöfliches Archiv (NŠAL), Ordinariat 1901–1956, Nr. 892/1945; France M. Dolinar, Sodni proces proti ljubljanskemu škofu dr. Gregoriju Rožmanu od 21. do 30. avgusta 1946 (Gerichtsverfahren gegen den Laibacher Bischof Dr. Gregorij Rožman vom 21. bis 30. August 1946), in: Zgodovinski časopis, 50 (1996) 266–267; Derselbe, Resnici na ljubo (Der Wahrheit zuliebe), Ljubljana 1998, 13–14.

83 NŠAL, Državne zadeve 1945; France M. Dolinar, Resnici na ljubo, 17–21.

84 NŠAL, Priloga ljubljanskega škofijskega lista za leto 1945 (Beilage der Laibacher Kirchenzeitung für das Jahr 1945).

85 Tamara Griesser–Pečar, Procesi proti duhovnikom in redovnikom po maju 1945 (die Prozesse gegen die Priester und Ordensleute nach Mai 1945), in: Temna stran meseca, Ljubljana 1998, 113–125.

Immer stärkerem Druck wurde vor allem die Geistlichkeit der Laibacher Diözese ausgesetzt, da der Hl. Stuhl trotz energischer Forderungen der slowenischen politischen Behörden Bischof Rožman nicht als Laibacher Bischof abgesetzt und an seine Stelle einen für die Regierung genehmeren Nachfolger ernannt hatte. Die ohne vorherige Konsultation der Regierung erfolgte Ernennung von Generalvikar Anton Vovk zum Laibacher und Dr. Maksimilijan Držečnik zum Lavanter Weihbischof im Jahre 1946 steigerte noch zusätztlich diese Spannungen. Da es der slowenischen Regierung nicht gelungen war, die Bischofsweihe zu verhindern, versuchten "Unbekannte" die Bischofsweihe von Vovk im Laibacher Dom mit Tränengas zu stören. Die Regierung erkannte die neuen Weihbischöfe nicht als amtliche Vertreter der Kirche an. Besonders Bischof Vovk wurde in quälenden Nachtverhörern ständigem Druck ausgesetzt.[86]

Die jugoslawische Verfassung vom 21. Januar 1946 bestimmte unter anderem auch die Trennung der Kirche vom Staat.[87] Damit wurden alle Priester und Ordensleute aus allen öffentlichen Diensten in Schulen, Krankenhäusern, Altersheimen, Kindergärten und ähnlichen Institutionen ausgeschlossen. Die Verfassung sicherte zwar formal allen Staatsbürgern die Gewissens- und Glaubensfreiheit zu, doch hat sie die extrem antireligiöse und antikirchliche Propaganda in Tageszeitungen nicht verhindert. Ungestraft blieben auch die Kirchenschänder, die Kreuze und Kapellen niedergerissen und mit physischer Gewalt das Leben der Priester und ihr Eigentum bedroht hatten. Das Verhältnis zwischen Kirche und Staat sollte eine Glaubenskommission regeln, die beim Slowenischen Befreiungsrat am 19. Februar 1944 errichtet wurde. Sie begann ihre Tätigkeit am 19. September desselben Jahres, doch war sie nur ein verlängerter Arm der Partei. Großem Druck wurden wegen ihrer religiösen Überzeugung auch die gläubigen Lehrer, Professoren und Staatsangestellte ausgesetzt, obwohl die Ausführung dieser Verordnungen meistens vom "Eifer" der Lokalorgane abhängig war. Die jugoslawischen Bischöfe haben deswegen in einem besonderen Hirtenbrief vom 27. August 1946 die Priester über den Ernst der Lage der Kirche in Jugoslawien informiert und deutlich auf den Versuch der politischen Machthaber hingewiesen, eine Spaltung zwischen den Gläubigen und Priestern, wie auch zwischen den Priesten und dem Hl. Stuhl zu erreichen. Unter der Beschuldigung staatsfeindlicher Aktivitäten während oder auch nach der Okkupation wurden viele Priester verhaftet und zu drastischen Strafen verurteilt, einige sogar zum Tode. Am 30. August 1946 wurde auch der Laibacher Bischof Dr. Gregorij Rožman in Abwesenheit zu 18 Jahren Zwangsarbeit und Verlust der Bürgerrechte verurteilt. Mit diesem Urteil fing der Zeitabschnitt der politischen Schauprozesse gegen die Priester an, die keine Möglichkeit zu ihrer Verteidigung hatten.[88] Am 8. März 1948 wurden die Ordensfrauen aus den Krankenhäusern und allen öffentlichen Institutionen entfernt.

3.3 Die Entwicklung der Verhältnisse bis 1953

Die antikirchliche Hetze in der Presse und im Radio steigerte sich bis zur physischen Gewalt gegen Priester. Die Täter wurden von der Volksmiliz normalerweise nicht ge-

---

86 Anton Vovk, V spomin in opomin (Zur Erinnerung und Mahnung), Ljubljana 2003.

87 Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije (Amtsblatt der Föderativen Volksrepublik Jugoslawien), 1. Februar 1946, Nr. 10, Seite 73–94, § 25.

88 Die bekanntesten Prozesse waren: 1947 gegen den ehemaligen Sekretär Bischof Rožmans Stanislav Lenič, gegen die Franziskaner und gegen die Schwestern in Lichthenturm in Ljubljana; 1948 gegen die Lazaristen in Celje und die Schwestern aus dem Magdalenenorden in Slovenska Bistrica; 1949 gegen die Jesuiten, 1951 der sog. Prozess von Tolmin; 1952 gegen die Professoren Jakob Šolar und Janez Fabiani.

funden, wenn doch, gab es nur symbolische Strafen.[89] Die bekanntesten Beispiele von physischer Gewalt, die auch im Ausland ein breites Echo fanden, war die gewaltsame Entfernung des Görzer Apostolischen Administrators Dr. Franc Močnik und das Brandattentat auf Bischof Vovk am Bahnhof von Novo mesto am 20. Januar 1952. Bischof Vovk wurde von der "rasenden Masse" sogar die nötige ärztliche Hilfe verweigert.[90] Im gleichen Jahr wurde der Religionsunterricht in der Schule verboten (bis dahin noch Freigegenstand) und die Theologische Fakultät aus der Universität ausgeschlossen (Dekret des Rates für Schule und Kultur, Nr. I. 1147/1, unterschrieben vom Sekretär des Ausschusses für Wissenschaft und Hochschulen Mirko Tušek. Es sollte – man achte auf das Datum – am 31. Juni 1952 in Kraft treten.)[91] Am 7. Dezember 1952 hat die Volksversammlung der FLRJ den Abbruch der diplomatischen Beziehungen zwischen Jugoslawien und dem Hl. Stuhl gebilligt.

Dem Versuch der politischen Macht, eine Spaltung zwischen den Bischöfen und den Priestern zu erreichen, diente auch die Gründung des Kyrill-Methodius-Vereins der slowenischen Priester im Jahre 1949. Der Verein wurde unter Mithilfe der Geheimpolizei (OZNA) gegründet und versammelte die dem revolutionärem Regime gegegenüber freundlich gesinnten Priester. Er war jahrelang ein Instrument der Erpressung und des Druckes der Geheimpolizei auf die Priester.[92] Bis Mitte der 50er Jahre ist unter dem Druck der Geheimpolizei ungefähr die Hälfte der slowenischen Priester dem Verein beigetreten, unter ihnen auch der Görzer Apostolische Administrator Dr. Mihael Toroš. Den Vereinsmitgliedern hatte der Staat eine Reihe von Vergünstigungen eingeräumt (Alters- und Krankenversicherung, die Erlaubnis zum Religionsunterricht, zum Druck von Katechismen und zu freiwilligen Kirchensammlungen). Große Klugheit bewiesen in dieser Beziehung die beiden slowenischen Bischöfe, die nicht an der Aussage der jugoslawischen Bischofskonferenz über die Unangemessenheit der Standesvereinigungen der Priester vom 18. Mai 1950 festhielten. Die Mitglieder des Vereins hatten ihnen nämlich versprochen, die Statuten verbessern und dem Hl. Stuhl zur Bestätigung vorlegen zu wollen.[93] Ebenso veröffentlichten sie nicht das Verbot (*non licet*) der Tätigkeit von Priestervereinen, die die Jugoslawische Bischofkonferenz auf ihrer Versammlung vom September 1952 verabschiedet hatte. Damit wurde eine weitere Verschärfung des Verhältnisses zwischen Kirche und Staat verhindert. Die Priester, die die Mitgliedschaft im Priesterverein abgelehnt hatten, wurden unter verschiedensten Vorwänden Opfer von großen Schikanen und Strafversetzungengen. Der Priesterverein löste sich erst im Jahre 1990 auf. Mit verschiedenen Druckmitteln und Unterstellungen, auch wegen angeblicher sittlicher oder wirtschaftlicher Vergehen, gelang es der Geheimpolizei, mehrere Priester als unmittelbare Mitarbeiter zu gewinnen.[94] Diese Spitzel konnte die Geheimpolizei sogar in unmittelbarer Nähe der beiden Bischöfe in Ljubljana und Maribor platzieren. Bei Restaurierungsarbeiten im bischöflichen Palais und im Dompfarrhaus in Ljubljana wurde

---

89 Milko Mikola, Religija, Cerkev in šola v dokumentih občinskih komitejev ZKS zgodovinskega arhiva Celje, 2 Bände, Celje 2003.

90 Anton Vovk, V spomin in opomin, 214–233.

91 France M. Dolinar, Katoliška Cerkev v Sloveniji po drugi svetovni vojni (Die Katholische Kirche in Slowenien nach dem Zweiten Weltkrieg), v: Temna stran meseca, Ljubljana 1998, 226.

92 Tamara Griesser–Pečar, Duhovščina med nacizmom, fašizmom in komunizmom (Die Geistlichkeit zwischen Nazismus, Faschismus und Kommunismus), v: Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju, Ljubljana 2002, 296–297.

93 Das berühmte *"non expedit"* der Jugoslawischen Bischofskonferenz bezog sich formell auch auf den slowenischen Priesterverein, obwohl er explizite nicht genannt wird.

94 Dušan L. Lajovic, Med svobodo in rdečo zvezdo (Zwischen Freiheit und rotem Stern), Ljubljana 2003.

ein weit verzweigtes Abhörsystem entdeckt. Ähnlich auch im ehemaligen Sommerhaus des Bischofs in Bohinj. Wegen dieses massiven Drucks der politischen Behörden genossen die Priester unter den Gläubigen meistens großes Ansehen. Die Kirche war nämlich die einzige Institution, die sich dem absolutistischen Monopol der kommunistischen Partei im Staat widersetzte. Deswegen wurde auf die Anregung von Edvard Kardelj auf dem siebenten Plenum des Zentralkomitees der kommunistischen Partei Sloweniens am 26. und 27. Januar 1952 die Taktik des Kampfes gegen die katholische Kirche geändert. In seiner Rede verlangte Kardelj: die katholische Kirche solle in der Öffentlichkeit isoliert und ihre Tätigkeit unmöglich gemacht werden. Der Religionsunterricht solle aus der Schule entfernt werden, die Theologische Fakultät aus der Universität ausgeschlossen, alle führenden Stellen im Lande in Hinkunft nur noch von Parteimitgliedern besetzt werden. An der Universität sollte der ganze Lehrkörper ausgewechselt, in den Schulen eine ständige antireligiöse Erziehung eingeführt, alle Lehrer streng überwacht werden. Man solle für eine ständige antikirchliche Stimmung im Lande sorgen. Dabei sollten neben der Schule vor allem die Medien, Zeitungen und Radio, die entscheidende Rolle spielen, weil sie die öffentliche Meinung bestimmen. Jede, auch die kleinste Verfehlung eines katholischen Priesters solle an die große Glocke gehängt werden. Die beiden Redakteure der Tageszeitungen "Ljudska pravica" und "Slovenski poročevalec" müssten die sichtbarsten politischen Persönlichkeiten in Slowenien sein.[95]

3.4 Der Weg zum Zusammenleben (1953–1966)

Das Gesetz über die Rechtsstellung der Religionsgemeinschaften vom 22. Mai 1953 bekräftigte nur die schon bestehende Trennung zwischen Kirche und Staat. Das Gesetz verschärfte gewissermaßen die Trennung von Schule und Kirche, die schon in der jugoslawischen Verfassung vom 21. Januar 1946 festgelegt war.[96] Mit diesem Gesetz wurde zwar Religionsunterricht in den kirchlichen Räumen gestatten, aber nur mit ausdrücklicher Erlaubnis beider Eltern. Bis dahin genügte die Zustimmung nur eines Elternteils. Er durfte von allen Priestern erteilt werden, wenn ihnen das nicht ausdrücklich verboten war. Obwohl sich die Verhältnisse zwischen Kirche und Staat noch weiterhin verschärften, anerkannte die Regierung mit diesem Gesetz zum ersten Mal nach dem Zweiten Weltkrieg die Kirche als offiziellen Gesprächspartner. Bis dahin verhandelten die Vertreter der politischen Strukturen in Slowenien nur mit den der Regierung wohlgesinnten Priestern, die Bischöfe wurden als "einfache Bürger" nur zur Vernehmung zitiert. Das neue Gesetz sollte die Vertreter der Kirche auch vor der Willkür der lokalen gesellschaftlichen und politischen Behörden schützen.[97]

Die neue politische Orientierung der Staatsbehörden gegenüber der Kirche wurde durch eine Reihe von Veränderungen auf innen- und außenpolitischer Ebene bedingt. Auf außenpolitischer Ebene war Jugoslawien nach 1948 wegen der wirtschaftlichen Blockade der Staaten der Kominform völlig isoliert. Auf der innenpolitischen Ebene ertrugen die einzelnen jugoslawischen Republiken den Zentralismus von Beograd immer schwerer, da er die kulturellen, sprachlichen, politischen und historischen Besonderheiten der einzelnen Völker nicht respektierte. Im Jahre 1952 hatte sich die kommunistische Partei Jugoslawiens in den Bund der Kommunisten Jugoslawiens umgewandelt. Somit wurde

95 Arhiv Republike Slovenije, AS 1800, Dislocirana enota II., GO AFŽ.

96 Uradni list FLRJ (Amtsblatt der FLRJ), Nr. 10, 1. Februar 1946, S. 74 ff.

97 Uradni list Federativne Ljudske Republike Jugoslavije, 27. Mai 1953, Nr. 27, S. 209–210.

die weitere Entwicklung der Beziehungen zwischen der politischen Macht und Kirche von den lokalen Behörden der einzelnen Republiken abhängig. In Slowenien wurde der Parteiführung klar, dass die politische Verfolgung des Klerus nicht die gewünschten Resultate brachte. Die Kirchen wurden nach wie vor gut besucht, die Gläubigen unterstützten entschieden sowohl materiell wie auch moralisch ihre Priester. Die politische Macht änderte deswegen ihre Taktik.1953 wurden viele Priester aus den Gefängnissen entlassen. Der Theologischen Fakultät wurde ein staatlicher Zuschuss für ihren Erhalt gewährt.[98] Im Jahre 1952 bekam der dem Kyrill-Methodius-Verein der slowenischen Priester wohlgesinnte Görzer Administrator Mihael Toroš die Erlaubnis, ein Knabenkonvikt für Gymnasiasten in Vipava zu eröffnen. Die zukünftigen Studenten der Theologischen Fakultät besuchten bis zur Gründung einer bischöflichen konfessionellen Mittelschule im Jahre 1957 das staatliche Gymnasium in Ajdovščina. Im gleichen Jahr (1952) durfte Mihael Toroš zweimal monatlich die Kirchenzeitung "Družina" (zuerst nur für das Küstenland, später für ganz Slowenien) und 1965 eine Monatsschrift für die Jugend namens "Ognjišče" herausgeben. Im Jahre 1958 bekam Bischof Maksimilijan Držečnik (1949–1978) von Maribor die Erlaubnis, eine neue Übersetzung der Heiligen Schrift herauszugeben (4 Bände, 1958–1961) und zum ersten Mal nach Rom zur Visitatio ad limina zu reisen. Zwei Jahre später wurde eine Visitatio ad limina auch dem Laibacher Apostolischen Administrator Anton Vovk (1946/59–1963) gestattet. Die Entdeckung seiner Berichte über die Lage in der Diözese (die von Rom vorgeschriebene Relatio ad limina) an der italienischen Grenze führte zu qualvollen nächtlichen Verhören des Bischofs. Die Polizei überwachte auch weiterhin sehr aufmerksam die Tätigkeit der Priester. Mit wohlwollendem Interesse verfolgte man jedoch die Pontifikate von Johannes XXIII. (1958–1963) und Paul VI. (1963–1978) sowie das Zweite Vatikanischen Konzil (1962–1965).

Die Verordnung der Zentralregierung in Beograd über den Vollzug des Gesetzes über die Rechtsstellung der Religionsgemeinschaften am 27. Juli 1961 milderte zwar etwas den Druck auf die Priester, richtete sich aber jetzt umso mehr auf die Laien.[99] Für alle führenden Stellen im Staatsdienst, vor allem im Schul- und Kulturbereich, wurde von den Kandidaten der Nachweis über die sog. "moralisch-politischen Qualitäten" verlangt. Das bedeutete, dass überzeugte und praktizierende Katholiken für diese Stellen nicht mehr in Frage kamen. Gleichzeitig ermunterte die Kommission für die religiösen Angelegenheiten das Entstehen neuer religiöser Gemeinschaften, um auch damit den noch immer vorherrschenden Einfluss der katholischen Kirche in Slowenien abzuschwächen. 1960 wurden innerhalb der Sozialistischen Allianz des werktätigen Volkes der sog. Koordinationsausschuss errichtet, der strittige Fragen zwischen den verschiedenen Religionsgemeinschaften und den Lokalbehörden "lösen sollte". Ihm gehörten auch einige dem Regime wohlgesinnte Priester und Vertreter anderer Religionsgemeinschaften an.

---

98 Bis 1952 wurde die Theologische Fakultät als Mitglied der Universität vom Staat finanziert. Nachdem sie 1952 aus der Universität ausgeschlossen wurde, bekam sie durch die Vermittlung der Kommission für die religiösen Gemeinschaften eine jährliche Subvention, die im Bezug auf die Inflation entsprechend erhöht wurde. Die Bitte um die Subvention wurde immer vom Dekan der Theologischen Fakultät unterschrieben und wurde auf Grund der Löhne der Professoren und Angestellten an der Theologischen Fakultät abgerechnet. Im Schuljahr 1952/53 bekam die Theologische Fakultät zwei Millionen Dinar, 1956/57 zwei Millionen sechshundertausend, 1960/61 drei Millionen, 1961/62 vier Millionen, 1963/64 fünf Millionen, 1964/65 fünf Millionen fünfhundertausend Dinar usw. Arhiv Republike Slovenije, Komisija Republike Slovenije za odnose z verskimi skupnostmi, fasc . 141.

99 Uradni list FLRJ 1961, Nr. 22/1953; Beilage zum Rundschreiben der Laibacher Diözese, Nr. 10/1961.

Die jugoslawischen Bischöfe schlugen 1960 der Zentralregierung in Beograd die Wiederaufnahme der diplomatischen Beziehungen mit dem Hl. Stuhl vor. 1963 kam es zu geheimen Verhandlungen zwischen Jugoslawien und dem Hl. Stuhl, die am 25. Juni 1966 mit der Unterzeichung eines Protokolls abgeschlossen wurden.[100] Die jugoslawische Seite bestand in diesem Protokoll besonders auf ihren Grundsätzen aus der Verfassung aus dem Jahre 1963 über die Rechtsstellung der Religionsgemeinschaften in Jugoslawien, über Religions- und Gewissensfreiheit, über die Trennung von Kirche und Staat und über die Gleichheit und Gleichberechtigung aller Religonsgemeinschaften vor dem Gesetz.[101] Es wurde verlangt, dass sich die Geistlichkeit jeder politischen Tätigkeit zu enthalten und sich ihre Tätigkeit ausschließlich auf die Seelsorge zu beschränken habe (obwohl die Mitglieder des Kyrill-Methodius-Vereins gleichzeitig zu intensiveren Aktivitäten im Koordinationsausschuss der Sozialistischen Allianz ermuntert wurden).[102]

3.5 Nach dem Protokoll im Jahre 1966

Nach 1966 praktizierte die jugoslawische Regierung gegenüber der katholischen Kirche eine zwiespältige Politik. Die Zentralregierung versuchte intensiv im Ausland ein positives Bild von geregelten Verhältnise zwischen Kirche und Staat in Jugoslawien darzustellen. Zu dieser Zeit wurden tatsächlich mehrere brennende Probleme positiv geregelt, wie z. B. die Anpassung der Diözesangrenzen an die Staatsgrenzen, die Errichtung einer slowenischen Kirchenprovinz (Metropolie), staatliche Zuschüsse bei der Restaurierung von Kirchen sowie eine Sozial- und Altersversicherung für Priester und Ordensleute. Am 14. August 1970 wurden die diplomatischen Beziehungen zwischen dem Heiligen Stuhl und Jugoslawien auf die Ebene von Botschaften erhoben.[103]

Auf der lokalen Ebene wurden jedoch die Gläubigen nach wie vor als "Bürger zweiter Klasse" behandelt. Als Präsident Tito 1972 den Parteiführern ideologische Nachlässigkeit vorgeworfen hatte, musste in Slowenien die kurz vorher gewählte "liberale"

---

100 Enchiridion dei concordati. Due secoli dei rapporti Chiesa–Stato, Bologna 2003, Grafiche Dehoniane, 1334–1343.

101 Uradni list Socialistične federativne Republike Jugoslavije (Amtsblatt der Sozialistischen Föderativen Republik Jugoslawien), 10. April 1963, Nr. 14, 2611–2689. Über das Verhältnis zu Glauben und Religionsgemeinschaften vor allem § 46.

102 Die Tatsache, dass die jugoslawische Seite dieses Protokoll nie in ihrem Amtsblatt veröffentlicht hatte, spricht von der Unsicherheit der jugoslawischen Regierung bei der Regelung der Verhältnisse zur katholischen Kirche, bzw. vom Mangel ihrer Bereitschaft, die internationalen Verpflichtungen zu Hause entsprechend zu verwirklichen. Den Inhalt des Protokolls konnte man in Slowenien außer in einem Artikel in der Kirchenzeitung Družina, nur aus den Berichten entnehmen, die bei der nochmaligen Herstellung der diplomatischen Beziehungen zwischen Jugoslawien und dem Heiligen Stuhl die Komission für religiöse Angelegenheiten in Ljubljana bekommen hatte. Vgl. Arhiv Republike Slovenije, Komisija za odnose z verskimi skupnostmi v Ljubljani, Fasz., 1 und 2; vgl. Vjekoslav Cvrlje, Vatikan u suvremenom svijetu (Vatikan in der zeitgenösischen Gesellschaft), Zagreb 1980, 316–321 (Cvrlje schrieb zwar, dass das Protokoll im Amtsblatt im Juli 1966 veröffentlicht wurde, was aber nicht stimmt); Jožica Grgič, Odnosi med Vatikanom in Jugoslavijo po letu 1960 (Die Beziehungen zwischen Vatikan und Jugoslawien nach 1960), Ljubljana 1983, 59–69 und 109–112. Die jugoslawische Seite hat aber wohl die Nachricht über die Wiederherrstellung der diplomatischen Beziehungen zwischen Jugoslawien und dem Heiligen Stuhl im Amtsblatt veröffentlicht. Der Beschluss wurde am 28. September 1966 im Bundesexekutivrat gefasst und am 12. Oktober desselben Jahres im Amtsblatt der SFRJ veröffentlicht, Nr. 39, S. 785.

103 Es ist interessant dass das jugoslawische Amstblatt davon keine Notiz veröffentlicht hatte. Über dieses Ereignis schrieb jedoch weitläufig der Vatikanische Osservatore Romano. Vgl. auch Vjekoslav Cvrlje, Vatikan, 331–334; Jožic Grgič, Odnosi, 77–82 und 113–114.

Regierung von Stane Kavčič zurücktreten. Die Radikalisierung des Verhältnisses zur Katholischen Kirche bedeutete eine verschärfte Forderung nach den "moralisch-politischen Qualitäten" für leitende Stellen im Staatsdienst und die Forderung nach einer "neutralen und wissenschaftlichen" Schule, mit anderen Worten: dass die Schule marxistisch und atheistisch bleiben sollte. In so einer Schule gab es keinen Platz mehr für einen gläubigen Lehrer. In diesem Sinne wurde auch die dritte jugoslawische Verfassung von 1974 geschrieben[104] und das neue Gesetz über die Rechtsstellung der Religionsgemeinschaften, das Slowenien als erste unter den jugoslawischen Republiken am 26. Mai 1976 verabschiedete.[105] Es muss an dieser Stelle betont werden, dass das slowenische Gesetz im Unterschied zu den anderen jugoslawischen Republiken viel restriktiver war und sogar die karitative Tätigkeit der Kirche untersagte, die sonst in Jugoslawien erlaubt war. Das neue Gesetz betonte wiederholt die Gleichheit aller Religionsgemeinschaften vor dem Gesetz und verbot jede Einschränkung der Religionsfreiheiten. Trotzdem blieb das Verbot der Pastoraltätigkeit in Krankenhäusern, Gefängnissen und beim Militärdienst weiterhin in Geltung. In der Schule, bei der Volksmiliz und bei der Armee setzte sich die antireligiöse und antikirchliche Propaganda fort. Das neue Gesetz erlaubte aber Privatschulen zur Ausbildung der Priester und die Erteilung des Religionsunterrichts in kirchlichen Gebäuden und nicht mehr nur in den Kirchen. Der Gottesdienst durfte auch weiterhin nur in Kirchen gefeiert werden. Dieses Gesetz – mit einigen Ergänzungen im Jahre 1986 – regelte die religiöse und kirchliche Politik der slowenischen Staatsorgane bis zum Zerfall Jugoslawiens im Jahre 1990/1991 und blieb im Wesentlichen bis heute gültig.

3.6 Die Wende in den Beziehungen von Kirche und Staat

Die Verbesserung der Beziehungen wurden durch einige Zeichen des guten Willens von Seiten des Hl. Stuhls ermöglicht: 1961 wurde das Bistum Ljubljana/Laibach zum Erzbistum erhoben, 1964 wurden die Diözesangrenzen den staatlichen angepasst und die Pfarreien der einst ausländischen Bistümer in Slowenien in die Diözesen Maribor und Ljubljana, sowie der Apostolischen Administratur für das slowenische Küstenland integriert; 1977 trennte sich die Diözese Koper von Triest und übernahm die Pfarreien der Diözesen Görz, Triest, Rijeka in der Republik Slowenien. Die neuen Verhältnisse zwischen Kirche und Staat bestimmte das neue Gesetz über die Rechtsstellung der Religionsgemeinschaften von 1976 und 1986, die die ideologische Verschärfung gegenüber der Kirche nach Titos Brief von 1972 etwas milderte.

Nach dem Protokoll suchte die Kirche ihre eigene Identität in den veränderten Verhältnissen. Die größte Aufmerksamkeit richtete die Kirche auf die pastorale Betreuung der Jugendlichen, Studenten und der Intelligenz (die berühmten theologischen Konferenzen). Erzbischof Jože Pogačnik (1963–80) von Ljubljana nahm als Delegierter der Jugoslawischen Bischofskonferenz regelmäßig an den Sitzungen der Österreichischen Bischofskonferenz teil. Nach der Unabhängigkeit Sloweniens setzte die Slowenische Bischofskonferenz diese Praxis fort. Durch seine weit verzweigten Verbindungen leistete

---

104 Uradni list Socialistične Federativne Republike Jugoslavije, 21. Februar 1974, Nr. 9, S. 209–263. Im § 154 wird gesagt, dass alle Bürger auch im Bezug auf ihre Religion die gleichen Rechte und die gleichen Pflichten haben, und im § 174, dass das Religionsbekenntnis frei und Privatsache jedes einzelnen Menschen sei.

105 Uradni list Socialistične Republike Slovenije, 6. Juni 1976, Nr. 15, S. 794–796.

Erzbischof Alojzij Šuštar (1980–97) von Ljubljana einen bemerkenswerten Beitrag zur raschen internationalen Anerkennung des neuen Staates.

Bis zum Zweiten Vatikanischen Konzil (1962–65) versuchte die jugoslawische (slowenische) Regierung mit allen Mitteln, die Kontakte der Bischöfe und Priester mit dem Ausland und vor allem mit Kärnten, wo sich nach dem Krieg Bischof Gregorij Rožman von Ljubljana eine Zeitlang aufhielt, zu unterbinden. Erst nach seinem Tod 1959 durften die Bischöfe wieder Kontakte mit dem Ausland aufnehmen und vor allem an den Sitzungen des II. Vatikanischen Konzils teilnehmen. Über das Geschehen im benachbarten Österreich informierte seit 1954 vor allem die Kirchenzeitung Družina ihre Leser sehr ausführlich. Große Aufmerksamkeit wurde besonders dem Kampf um die Sprache in der Kirche und im Religionsunterricht gewidmet. Mit größter Aufmerksamkeit verfolgte man auch die Gurker Diözesansynode (1971–72), an der zahlreiche Vertreter der slowenischen Bischöfe als geladene Gäste teilgenommen hatten.

Das kirchliche und religiöse Leben erlebte zu dieser Zeit einen großen Aufschwung. 1972 wurde ein Zubau bei der Theologischen Fakultät in Ljubljana errichtet. Schon 1968 wurde eine Abteilung der Theologischen Fakultät in Maribor errichtet. 1965 haben die Professoren der Theologischen Fakultät ihre Fachrevue Bogoslovni vestnik (Ephemerides Theologicae Facultatis theologicae labacensis) erneuert.[106] Die Professoren der Theologischen Fakultät halten seit 1967 gut besuchte theologische Kurse und seit 1969 auch Pastoralkurse für Laien, die sich zu einem Instrument der Auseinandersetzung mit der marxistisch-kommunistischen Ideologie und kritischer Bertrachtung der Benachteiligung der Gläubigen im öffentlichen Leben gestalteten. In diesen Kursen wurde eine Reihe von Persönlichkeiten herangebildet, die später aktiv im Prozess der Demokratisierung Sloweniens mitgewirkt haben. Ein immer stärkeres Selbstbewusstsein der teilweise konservativ eingestellten katholischen Kirche in Slowenien führte unvermeidlich zu scharfen Konflikten nicht nur mit dem alten Regime, das immer mehr Boden unten den Füßen verlor, sondern auch mit der entstehenden modernen und liberal orientierten slowenischen Gesellschaft. Im innerkirchlichen Bereich versuchten die amtlichen Vertreter der Kirche eine intensive Erneuerung der Kirche im Geiste des II. Vatikanischen Konzils durchzuführen. In diesem Zeitabschnitt stieg die Zahl der geistlichen Berufe an. Eine neue Blüte erlebte auch die kirchliche Presse. Družina wurde eine Wochenzeitung mit einer Auflage von 130.000 Exemplaren, und die Auflage der Monatszeitung für die Jugend – Ognjišče – stieg auf 105.000 Exemplare. In Slowenien breiteten sich zahlreiche geistliche Bewegungen aus (wie z. B. Focolarini, Neokatechumenat, Pfingstbewegung, Erneuerung im Geiste und ähnliche). In das kirchliche Geschehen griffen maßgebend auch die Jugend- und Studentengruppen ein. Mit Hilfe der ausländischen Hilfsorganisationen (Kirche in Not-Ostpriesterhilfe, Caritas) konnten die slowenischen Theologiestudenten ihre Ausbildung im Ausland vervollständigen. Viele Kirchen wurden restauriert oder neu errichtet. Ihre Rolle in der slowenischen Gesellschaft hat die Kirche in den Diözesansynoden in Ljubljana (1988–91), Maribor (1989–90) und Koper (1990–92) und in der Gemeinsamen Synode für ganz Slowenien (1999–2000) überdacht.[107]

Die slowenischen Bischöfe waren seit 1918 Mitglieder der jugoslawischen Bischofskonferenz. Der Präsident dieser Konferenz war in der Regel der Erzbischof von Zagreb, Vizepräsident der Bischof von Ljubljana. Die sprachlichen, kirchlichen, religiösen, kulturellen und juridischen Unterschiede veranlassten die slowenischen Bischöfe,

---

106 Herausgegeben von 1921 bis 1945.

107 Izberi življenje. Plenarni zbor Cerkve na Slovenskem. Sklepni dokument (Wähle das Leben. Schlussdokument der Plenumssitzung der Kirche in Slowenien), Ljubljana 2002.

1964 innerhalb der Jugoslawischen Bischofskonferenz eine eigene liturgische Kommission und auf Anregung von Erzbischof Šuštar im Jahre 1983 eine regionale Slowenische Bischofskonferenz zu errichten. Mit der Gründung des eigenen Staates löste sich die Slowenische Bischofskonferenz am 28. April 1992 auch formell von der jugoslawischen. Der Hl. Stuhl hat ihren juridischen Status als selbständige Bischofskonferenz am 19. Februar 1993 anerkannt.

Zur Jahrtausendwende versuchte sich die Kirche in Slowenien an die modernen Verhältnisse in der Gesellschaft anzupassen. Nach den Bischofssynoden in Ljubljana (1988–91), Maribor (1989–90) Koper (1990–92) tagte zwischen 1999 und 2000 die gesamtslowenische Synode und legte ihre Strategie für die zukünftige Tätigkeit fest. Einer Stärkung des Selbstbewusstseins der slowenischen Katholiken dienten auch beide Papstbesuche in Slowenien (1996, 1999) und die Seligsprechung des Bischofs Anton Martin Slomšek von Maribor (1999).[108] An allen Manifestationen nahmen auch zahlreiche Gläubige aus den benachbarten Ländern teil.

Im selbständigen Slowenien wurde die katholische Kirche vor neue Aufgaben gestellt. Viele ihre Erwartungen wurden nicht erfüllt (die Schulfrage, Denationalisierung). Die Angriffe in den Medien wurden noch grober. Drei Priester wurden im selbständigen Slowenien sogar ermordet. Trotzdem blickt die katholische Kirche mit Optimismus ins dritte Jahrtausend.

Die Beziehung zwischen Kirche und Staat sollte durch ein Abkommen zwischen dem Hl. Stuhl und Slowenien geregelt werden. Das Abkommen wurde zwar am 11. November 1999 von beiden Seiten unterzeichnet, auf Verlangen einiger Abgeordneter im Parlament musste es aber zur Beurteilung an das Verfassungsgericht überwiesen werden. Nach über zwei Jahren hat das Verfassungsgericht am 25. November 2003 endlich beschlossen, dass sich das Abkommen zwischen dem Hl. Stuhl und der Republik Slowenien nicht in Gegensatz zur slowenischen Verfassung befinde, "wenn die Kirche die slowenische Gesetzgebung respektiert". Kurz darauf wurde das Abkommen vom slowenischen Parlament ratifiziert.

Beim Regierungsbüro für die Religionsgemeinschaften waren im Jahre 2000 in der Republik Slowenien 36 Religionsgemeinschaften amtlich registriert. Die Verfassung der Republik Slowenien garantiert in Übereinstimmung mit dem Grundsatz der Trennung von Kirche und Staat allen Religionsgemeinschaften die gleichen Menschenrechte und Grundfreiheiten. Alle Religionsgemeinschaften sind vor dem Gesetz gleichberechtigt.

Neben der katholischen Kirche als weitaus größter Religonsgemeinschaft folgt in großem Abstand die evangelische Kirche AB. Sie zählt etwa 20.000 Gläubige und besteht aus 13 Kirchengemeinden in Prekmurje, Maribor und Ljubljana, die im Seniorat von Murska Sobota zusammengeschlossen sind. Seit 2002 hat sie einen eigenen Bischof. Sie ist Mitglied des Lutherischen Weltbundes (seit 1952) und gibt die Monatsschrift Evangeličanski list (Evangelisches Blatt) sowie den Jahreskalender Evangeličanski koledar heraus.

Nach der Volkszählung von 1991 haben sich 46.819 Einwohner als zur serbisch-Orthodoxen Kirche zugehörig deklariert. Sie sind in neun Pfarreien organisiert und dem Metropoliten von Zagreb-Ljubljana unterstellt. In Slowenien haben sie eigene Kirchen in Ljubljana, Bojanci und Marindol. Die orthodoxen Einwanderer aus Makedonien haben 1994 eine makedonisch-orthodoxe Kirche mit dem Sitz in Kranj gegründet.

---

108 Bog blagoslovi predrago Slovenijo. Papež Janez Pavel II. v Sloveniji (Gott segne das liebe Slowenien. Papst Johannes Paul II. in Slowenien), Ljubljana 1996; Luč vere za novo tisočletje. Drugi obisk Janeza Pavla II. v Sloveniji in beatifikacija Antona Martina Slomška (Das Licht des Glaubens. Der zweite Besuch Johannes Pauls II. in Slowenien und die Beatifikation von Anton Martin Slomšek), Ljubljana 1999.

Die islamische Gemeinde wurde in Slowenien 1967 gegründet und zählt nahezu 50.000 Gläubige. Gebetshäuser gibt es in Ljubljana, Koper, Maribor, Celje und Jesenice. Organisatorisch sind sie mit der islamischen Gemeinschaft in Bosnien-Herzegowina verbunden. Die übrigen Religionsgemeinschaften sind zahlenmäßig sehr klein.[109]

Aus dem Slowenischen übersetzt von France M. Dolinar

---

109 Verska skupnost (Die Religionsgemeinschaft), in: Enciklopedija Slovenije, Band 143, Ljubljana 2000, 190–193.

Boris Jesih

OBDOBJE MED 1945 IN 1955[1]

Konec vojne je bil na Koroškem v primerjavi z ostalo Evropo pomaknjen na 15. maj 1945; do tega datuma so se namreč enote nemške vojske in jugoslovanskih kvizlingov upirale enotam jugoslovanske vojske. Jugoslovanska vojska je del ozemlja začasno tudi vojaško zasedla ter tako omogočila delovanje organom oblasti, ki so jih slovenski koroški partizani začeli vzpostavljati že med vojno. Hkrati z jugoslovanskimi enotami so koroško zasedle tudi britanske sile. Pomembno se nam zdi podčrtati, da so vojaška dogajanja in oborožene konfrontacije na Koroškem v neposrednem obdobju po kapitulaciji, vse do 20. maja, sodila že v kontekst povojnih dogajanj. V ta kontekst sodi tudi to, da je jugoslovanska armada 21. maja na pritisk zaveznikov zapustila Koroško. Ta umik je neposredno vplival na položaj koroških Slovencev.

V tem obdobju je prišlo tudi do nekaterih ukrepov do posameznikov, ki so bili v obdobju 1938–45 še posebno aktivni nacisti in prizadevni v protislovenskem in protipartizanskem delovanju. Gre za problem tako imenovanih "odvlečenih" (Verschlepte).[2] Po dostopnih podatkih, ki so jih objavili tako slovenski kot avstrijski zgodovinarji, je bilo v tem obdobju odpeljanih med 100 in 200 oseb, od katerih se jih 91 (po nekaterih podatkih 96) ni več vrnilo. Predvsem z avstrijske strani so bila ta dejanja uporabljena kot dokaz zločinskega delovanja slovenskih in jugoslovanskih partizanov na Koroškem,[3] čeprav je bilo za večino odvlečenih hkrati jasno, da so bili med vojno aktivni nacisti – kar pa nikakor ne opravičuje njihovega izvensodnega kaznovanja.

Reševanje koroškega vprašanja po drugi svetovni vojni je za jugoslovansko stran vsekakor izhajalo iz izhodišč, različnih od ureditve pred vojno, ki je temeljila na versajski mirovni pogodbi. Po drugi strani pa je izhajalo tudi iz oboroženega odpora koroških Slovencev, ki je resda bilo neposredno povezano in pod vodstvom jugoslovanskega in slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja, vendar pa je hkrati predstavljalo tudi obliko odpora Slovencev na Koroškem pred uničevalnim načrtom, ki so ga zanje pripravile nacistične oblasti. Na razvoj dogodkov na Koroškem so nedvomno vplivale tudi mednarodne razsežnosti t. i. avstrijskega vprašanja. Po eni strani je Avstrija, ko je bila z anšlusom priključena nemškemu rajhu, nedvomno postala prva žrtev nacistične osvajalne politike, po drugi strani pa so zavezniki jasno poudarili, da nosi odgovornost zaradi sodelovanja v vojni na strani Hitlerjeve Nemčije. To je bilo zapi-

1 Podlaga pri pisanju tega poglavja so bile razprave Dušana Nećaka, ki so v besedilu tudi citirane.

2 Čeprav naj bi bilo vprašanje "odvlečenih" neke vrste tabu tema, je o tem že nekaj časa na razpolago kar nekaj strokovnih prispevkov. Primerjaj na primer Thomas M. Barker, Social revolutionars and secret agents, The carinthiam Partisans and Britain's Special Operations Exekutive, New York 1990 (izšlo tudi v slovenskem prevodu: Socialni revolucionarji in tajni agenti, Koroški partizani in britanska tajna služba, Ljubljana 1991); Risto Stojanovič, Prispevek k vprašanju odpeljanih ("odvlečenih") in izginulih oseb na Koroškem maja 1945, Zgodovinski časopis, št. 4 (1996), 589–594.

3 Primerjaj na primer Ingomar Pust, Das Titostern über Kärnten, 1942–45, Klagenfurt 1984 (uvod in spremna beseda dr. Valentin Einspieler, tudi predsednik), primerjaj tudi odgovor in opozorila na netočnosti in potvorbe v navedenem delu enega od neposrednih udeležencev tistih dogodkov (ki je med drugim tudi preprečil odpeljanje določenega števila ljudi), nekdanjega koroškega partizana Draga Druškoviča, Cvetke zla, Slovenski vestnik, Celovec od 10. 5. do 26. 7. 1985, objavljeno tudi v Koroški vestnik, Ljubljana, št. 1, 1995, 5–39.

sano, skupaj s pogojem, da bo pri dokončnem urejanju povojnega statusa Avstrije treba upoštevati tudi njen lastni prispevek k osvoboditvi, v Moskovski deklaraciji, ki so jo 30. oktobra 1943 v Moskvi objavili zavezniki.[4] To določilo je vplivalo tudi na to, da so avstrijski politiki po vojni večkrat navajali partizanski odpor koroških Slovencev kot avstrijski prispevek za lastno osvoboditev. V Moskvi pa se zavezniki niso podrobneje dogovorili, na kakšen način bodo obnovili avstrijsko državnost; beseda je tekla o tem, da naj bi to rešila posvetovalna komisija treh velesil. Temu je sledila vrsta različnih predlogov predvsem o tem, kdo naj bi v povojnem obdobju zasedel ozemlje nekdanje avstrijske države.[5]

Namen zaveznikov – obnoviti avstrijsko republiko v mejah iz leta 1938 – je bil torej jasen že med vojno; to pa je v nasprotju z enim bistvenih ciljev odporniškega gibanja na Koroškem, ki je bil priključitev k Sloveniji oziroma Jugoslaviji. Slednje je jugoslovansko vodstvo neposredno zahtevalo že med vojno, kar je že takrat naletelo na negativen odmev pri Britancih. Prav tako pa so zavrnili tudi jugoslovansko ponudbo feldmaršalu Haraldu Alexandru, da bi nova Jugoslavija za boje pri zasedbi Avstrije dala zaveznikom na voljo 200.000 mož.[6] Zasedbena sila na Koroškem so bili Britanci, ki so že na Jaltski konferenci februarja 1945 videli prihodnjo Avstrijo kot tampon med zahodnimi državami na eni in Sovjetsko zvezo na drugi strani. Ta naj bi preprečeval ali vsaj blažil širjenje "komunistične nevarnosti". Kljub jugoslovanskim pričakovanjem, da jih bo pri njihovih prizadevanjih po priključitvi dela Koroške in Štajerske podprla predvsem Sovjetska zveza, je bilo že iz znanega Stalinovega pisma Rennerju 12. maja 1945 slutiti, da bo tudi Sovjetska zveza podprla obnovitev avstrijske republike v mejah izpred leta 1938.[7]

Potem ko so jugoslovanske enote zapustile Koroško, sta celotno oblast na Koroškem prevzeli britanska okupacijska oblast in začasna deželna vlada. Že vzpostavljenim slovenskim oblastnim organom je bilo skladno z zavezniško politiko, da bo o teritorialnih vprašanjih odločala mirovna konferenca, delovanje onemogočeno.

26. maja 1945 je Tito v svojem govoru v Ljubljani postavil zahteve Jugoslavije po pravični rešitvi vprašanja slovenske narodne manjšine v Republiki Avstriji.[8] Avstrijski odnos do manjšine v tem obdobju se je zrcalil skozi politiko takrat dovoljenih strank.[9]

---

4 Norbert Schausberger, Österreich der Weg der Republik 1918–1980, Graz, Wien 1980, 43.

5 Več glej Tone Zorn, Politična orientacija koroških Slovencev in boj za mejo v letih 1945–1950, Ljubljana 1968, 26–31.

6 Janko Pleterski, Odnos Slovenije (Jugoslavije) do avstrijskega vprašanja, državne pogodbe in člena 7 v posameznih momentih zgodovinskega dogajanja, v: Avstrija in njeni Slovenci 1945–1976, Ljubljana 2000, 18.

7 Več glej npr. Janko Pleterski, Renner izprosi mogočno Stalinovo varstvo, v: Avstrija in njeni Slovenci 1945–1976. Ljubljana 2000, 27–30.

8 Celotno besedilo govora je objavila Borba 28. 5. 1945.

9 Avstrija, čeprav prva žrtev nacizma, je imela leta 1945 z vzpostavitvijo demokracije kar nekaj težav. Zavezniške oblasti so namreč pravico do javnosti dodelile le trem političnim strankam: *Komunistični stranki Avstrije/Komunistische Partei Österreichs* – KPÖ, ki je bila v bistvu edina stranka iz prve republike, *Socialistični stranki Avstrije/Sozialistische Partei Österreich* – SPÖ in *Avstrijski ljudski stranki/Österreichische Volkspartei* – ÖVP. Slednji sta bili kljub politični dediščini iz prve avstrijske republike nanovo ustanovljeni. Na Koroškem sta pravico do javnosti dobili še *Demokratična stranka Avstrije* in *OF za slovensko Koroško*. S tem se je v bistvu prekinil organizacijski vidik večstrankarskega sistema iz prve republike, ki pa se je zaradi osebnih kontinuitet vsebinsko nadaljeval tudi v obdobju po letu 1945. Leta 1947 se je na državni in tudi na koroški deželni ravni organizirano pojavila četrta stranka, *Zveza neodvisnih/Verband der Unabhängigen* – VDU, kot predhodnica leta 1956 ustanovljene *Svobodnjaške stranke Avstrije/Freiheitliche Partei Österreichs* – FPÖ. To in pa neizvršena denacifikacija sta nedvomno usodno vplivali na odnos avstrijskih strank do slovenske manjšine. Na Koroškem je bilo na primer iz prvih volitev zaradi pripadnosti NSDAP izključenih 18

Odnos strank do manjšine je bil povezan predvsem z aktualnimi političnimi dogodki tistega časa, ki so na ta odnos še dolgo vplivali in na nek način vplivajo še danes. Leta 1945 je bilo prizadevanje treh strank usmerjeno k ohranitvi "nedeljive Koroške" oziroma ohranitvi Avstrije v predvojnih mejah, kar je bilo poudarjeno tako na Dunaju kot v Celovcu. Tako je nova začasna deželna vlada leta 1945 oblast neposredno prevzela od namestnika koroškega gauleiterja Rainerja Friedricha Natmesstniga. Vrhovni predstavnik nacistične oblasti na Koroškem, Friedrich Rainer se je še dan prej preko celovškega radia koroškim nacistom zahvalil za zvestobo in jih pozval, naj si v prihodnje prizadevajo za nedeljivost Koroške.[10] Slednje – ohranitev svobodne in nedeljive Koroške – je nova vlada, sestavljena iz predstavnikov treh predvojnih političnih strank (brez komunistov, ki so jih v vlado kooptirali pozneje) v svojem prvem proglasu ob prevzemu oblasti navedla kot svojo glavno nalogo.[11]

Že 11. 6. 1945 je po sugestiji SPÖ začasni deželni odbor predložil britanski vojaški vladi za Koroško *Predlog o izboljšanju položaja slovenske manjšine*, po katerem naj bi bile popravljene krivice, storjene koroškim Slovencem med nacizmom, obnovljeno utrakvistično šolstvo ter dovoljena ustna in pismena raba slovenskega jezika pred oblastmi.[12] Predlog je po mnenju nekaterih avtorjev pomenil dejansko izboljšanje položaja koroških Slovencev tudi v primerjavi z obdobjem izpred leta 1938.[13]

Lahko rečemo, da so imele avstrijske stranke v tem obdobju do manjšine tako zaradi notranje- (zasedba s strani zavezniških sil) kot zunanjepolitičnih razmer (negotova usoda povojne Avstrije) še relativno pozitiven odnos.[14] To se je pokazalo v odnosu strank do šolskega vprašanja, ki je bilo v obdobju 1945/46 najbolj aktualno. Koroška deželna vlada je ob soglasju vseh strank sklenila uvesti obvezne dvojezične šole v 62 občinah južnega dela Koroške. Konsenz vseh strank o tem vprašanju je treba gledati tudi v senci bližajočih se pogajanj o Avstrijski državni pogodbi. To potrjuje svečana razglasitev uredbe dne 26. 1. 1946, ki je sovpadala z začetkom pogajanj v Londonu, kjer je koroško deželno vlado zastopal deželni glavar Wedenig. Predstavniki strank so pozitivno ocenjevali novo šolsko ureditev[15] tudi iz zunanjepolitičnih vzrokov, "saj je bilo treba opozoriti na manjšini naklonjeno politiko".[16] To je bila praktično edina koncesija, ki so jo tik po vojni dobili koroški Slovenci, vendar je prav ta pomembno izboljšala njihov položaj.

---

odstotkov vsega prebivalstva. Več o tem glej v Melanie A. Sully, Political parties and elections in Austria, London 1981; Peter Gerlich; Wolfgang C. Müller, Österreichs Parteien seit 1945. Wien 1983; Alfred Elste, Dirk Hänisch, Kärnten von der Ersten zur Zweiten Republik, Kontinuität oder Wandel? Klagenfurt, Ljubljana, Wien 1998.

10 Prim. npr. Tone Zorn, Politična orientacija koroških Slovencev in boj za mejo v letih 1945–1950, Ljubljana 1968, 42.

11 Kärntner Tageszeitung, 8. 5. 1945.

12 Besedilo predloga je bilo objavljeno v brošuri Koroške deželne vlade "Kärnten – ein Problem", Wien 1945.

13 Primerjaj na primer: Tone Zorn, Politična orientacija koroških Slovencev in boj za mejo v letih 1945–1950, Ljubljana 1968.

14 O odnosu koroških strank do manjšinskega vprašanja primerjaj tudi Theodor Domej, Der Konflikt nach dem Krieg, v: Austria Slovenica (Andreas Moritsch izd/Hrsg). Die Kärntner Slowenen und die Nation Österreich, Klagenfurt/Celovec, Ljubljana Wien 1996, str. 86–165

15 Npr.: v socialistični NZ iz 11. 1. 1945 "prepirom ne bi bilo nikoli konca, če ne bi kratkoročno sprejeli sklepa, da se učiti mora vsak otrok na tem področju obeh jezikov ... s tem mora vsak človek na tem območju obvladati oba jezika in vsak se bo lahko prosto odločil, h kateremu narodu želi pripadati", govorilo se je o vzpostavitvi "absolutne enakosti med Slovenci in Nemci na Koroškem", kot je ugotavljal poslanec ÖVP Gruber (prevod B. J., cit. po Hanns Haas; Karl Stuhlpfarer, Österreich und seine Slowenen, Wien 1977, 91–92).

16 Bernhard Perchinig, "Wir sind Kärntner und damit hat sich´s ...", Klagenfurt, Celovec 1989, 127.

Dne 27. junija 1945 je OF za Koroško britanskim oblastem predložila *Spomenico koroških Slovencev*, s katero je zahtevala združitev koroških Slovencev z Jugoslavijo, kot tudi takojšnje ukrepe za odpravo škode in krivic, nastalih med nacizmom, obnovo prosvetnih in gospodarskih ustanov, dosledno odstranitev nacističnih elementov iz javnega življenja na Koroškem ter ustrezno politično participacijo Slovencev pri civilni oblasti. V pismenem odgovoru na spomenico je britanska vojaška vlada poudarila, da je vprašanje revizije avstrijskih meja vprašanje mirovne konference. Vodstvo pokrajinskega odbora se je s posebnim pismom obrnilo tudi na vse tri dovoljene politične stranke na Koroškem; nanj so vse tri odgovorile. Skupni imenovalec vseh odgovorov je bila zahteva po združitvi, ki je ni podpirala nobena stranka, tudi KPÖ ne, čeprav je v svojem odgovoru opozarjala, da nihče nima pravice siliti dela naroda, da bi živel v drugi državi. KPÖ je v odgovoru predvsem poudarjala zasluge, ki so jih imeli koroški Slovenci pri osvoboditvi Avstrije. Stališča je stranka podala tudi na posebnem letaku, na katerem je poudarjala nujnost udeležbe Slovencev v vseh ustanovah. Tudi SPÖ je v odgovoru priznala žrtve, ki so jih imeli Slovenci med vojno, vendar so se v odgovoru sklicevali na že omenjeni predlog z dne 11. 6. 1945. Najbolj odklonilen odgovor je podala ÖVP, ki je sicer priznala upravičenost zastopanosti koroških Slovencev tako v deželnem zboru kot tudi v drugih službah, vendar je to pogojevala z njihovo številčnostjo v razmerju do drugega prebivalstva. Stranka se je, tako kot socialisti, izrekla za kulturno avtonomijo, kategorično pa zavrnila zahtevo po združitvi z matičnim narodom.[17] Vsekakor je šlo za zahteve, ki so bile takrat večinoma uresničljive, vendar so jih koroška deželna vlada in stranke v naslednjih mesecih poskušale prikriti.[18]

Jugoslovanska vlada je z noto 2. 11. 1945 predlagala zavezniškim vladam, da do odločitve mirovne konference preložijo volitve na ozemlju, na katerem živijo Slovenci. Po njenem mnenju bi bila izvedba volitev lahko razumljena kot prejudic za poznejšo državno pripadnost ozemlja. Njena zahteva ni bila uslišana.[19] Svoje poglede na manjšinsko zaščito je Jugoslavija leta 1946 predstavila v spomenici. V njej je bilo poudarjeno, da je treba zaradi mirnega in dobrega sosedstva odpraviti vse vzroke agresivne politike v Avstriji; vsak poskus vključitve slovenske Koroške in slovenskega ozemlja na Štajerskem in nepriznavanje pravic gradiščanskim Hrvatom je lahko le nadaljevanje avstrijskih in nacističnih ponemčevalnih stremljenj, pa tudi ovira za razvoj odnosov med Jugoslavijo in Avstrijo.

Koroška deželna vlada je septembra 1945 s spomenico britanskim zasedbenim oblastem protestirala proti zahtevam Jugoslavije po meji na Dravi in dokazovala, da Koroške ni mogoče razdeliti brez posledic za celotno Avstrijo. Avstrija si je prizadevala, da bi se njen status čimprej rešil, zato je tudi predlagala, da bi se o njem razpravljalo ločeno od vprašanja povojne ureditve Nemčije. Avstrijska politika je v tem času izhajala iz dveh osnovnih izhodišč: 1. Avstrija kot država ni napovedala vojne in je ni vodila; in 2. Avstrija je bila ob koncu vojne osvobojena in ne premagana dežela. Temu je nasprotovala predvsem Sovjetska zveza, ki je opozarjala, da je bila Avstrija sestavni del Nemčije, opozorila pa je tudi na določila Moskovske deklaracije iz leta 1943, ki so od Avstrije zahtevala aktivno vlogo v boju proti nacizmu, kot enega izmed pogojev za obnovo v okviru meja izpred leta 1938.[20]

Avstrijska vlada je na začetku leta 1947 predala francoski vladi spomenico, v kateri

---

17 Več glej tudi Tone Zorn, Politična orientacija koroških Slovencev in boj za mejo v letih 1945–1950, Ljubljana 1968, 54–55.

18 Hanns Haas; Karl Stuhlpfarer, Österreich und seine Slowenen, Wien 1977, 90.

19 Več glej Dušan Nećak, Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki, Ljubljana 1985, 51.

20 Ibid., 52.

je predlagala, da naj bi sklenili državno in ne mirovne pogodbe, posebej pa je tudi zavrnila jugoslovanske zahteve iz leta 1946 po delu avstrijskega ozemlja, na katerem so živeli Slovenci. Nekoliko manj znano je dejstvo, da je bilo v tem času vprašanje meja z Jugoslavijo neposredno postavljeno tudi s strani Avstrije, ki je po nekaterih podatkih britanski diplomaciji sporočila željo po korekciji meje z Jugoslavijo po t. i. "vitanjski črti" (Weitensteinerlinie), vključno z Mariborom. O tem je pričala tudi spomenica, ki jo je izdal avstrijski Zvezni urad vlade na Dunaju za tisk z naslovom *Popravki meje z Jugoslavijo.*[21] Spomenica je pozneje izšla še v drugi izdaji, vendar brez omembe tiskovnega urada.

Avstrija je poleg popravkov meje na Štajerskem hotela še popravke meje z Nemčijo in Italijo na Brennerju, se pravi, da vprašanje meja ni bilo odprto samo mednarodno-, temveč tudi državnopravno.

Leta 1947 so se vprašanja začela razreševati oziroma naj bi se razrešila s pogajanji o Avstrijski državni pogodbi.[22] Avstrijska stran je imela za svoja stališča že od vsega začetka podporo zahodnih zaveznikov, Jugoslavijo pa je podpirala le Sovjetska zveza. Jugoslovanski zunanji minister Kardelj je aprila 1947 v interni korespondenci na pogajanjih Sovjetski zvezi pojasnil skrajni jugoslovanski minimum glede mejnega zahtevka, prav tako pa je opozoril na potrebno zaščito slovenskega prebivalstva v Avstriji pred germanizacijo, predvidel je tudi odpravo dvojezične šole (kar se je pozneje zgodilo), zaradi česar bi bilo treba vse ukrepe, ki za koroške Slovence že veljajo, mednarodnopravno uzakoniti.[23]

Konferenca o Avstriji se je začela na ravni namestnikov zunanjih ministrov 14. 1. 1947 v Londonu. Avstrija je bila nanjo povabljena kot opazovalka, Jugoslavija pa kot polnopravna članica. Vendar slednje za Jugoslavijo ni bila prednost. Poznejše raziskave so potrdile, da so bili jugoslovanski predstavniki izključeni iz debate in razprav o manjšinski zaščiti, v nasprotju z avstrijsko stranjo, ki so jo o tem tekoče obveščali in konzultirali.[24]

Avstrija je že drugi dan konference predstavila svoja pričakovanja: ustanovitev neodvisne Avstrije v mejah izpred leta 1938, sprejem v OZN, zavrnitev plačevanja reparacij. V skladu s tem je že nekaj dni po svojem nastopu v Londonu koroški deželni zbor z vsemi glasovi vseh v zboru zastopanih strank sprejel *Izjavo o slovenskem vprašanju,* v kateri je med drugim potrdil osnovna načela uredbe o obveznem dvojezičnem šolstvu, Jugoslavija pa je na začetku konference predstavila maksimalistične zahteve, v katerih je zahtevala priključitev delov Koroške in Štajerske ter s posebnim statutom zagotovitev manjšinskih pravic gradiščanskim Hrvatom.

S svojo spomenico se je na konferenco obrnil tudi POOF. V njej je zahteval priključitev k Jugoslaviji. Na začetku pogajanj v Londonu je kazalo, da bo avstrijsko vprašanje kmalu rešeno, na kar je opozarjalo tudi dejstvo, da so že kmalu izdelali osnutek pogodbe. Toda pokazalo se je, da zavezniki niso imeli enotnega mnenja o temeljnih vprašanjih, ki naj bi jih razrešila: o meji z Jugoslavijo ter o sovjetskih za-

---

21 Več glej Janko Pleterski, Odnos Slovenije (Jugoslavije) do avstrijskega vprašanja, državne pogodbe in člena 7 v posameznih momentih zgodovinskega dogajanja; isti avtor, Avstrijska soseda Slovenija, oboje v: Avstrija in njeni Slovenci 1945–1976, Ljubljana 2000, 18–19 in 240.

22 V literaturi je do danes še zmeraj najobsežnejši pregled pogajanj podan v: Gerald Stourzh, Um Einheit und Freiheit. Staatsvertrag, Neutralität und das Ende der Ost-West-Besetzung Österreichs 1945–1955, Graz, Wien, Köln 1998.

23 Janko Pleterski, Odnos Slovenije (Jugoslavije) do avstrijskega vprašanja, državne pogodbe in člena 7 v posameznih momentih zgodovinskega dogajanja, v: Avstrija in njeni Slovenci 1945–1976, Ljubljana 2000, 22–23.

24 Več glej Dušan Nećak, Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki, Ljubljana 1985, 54–55.

htevah po reparaciji ter vprašanju odgovornosti Avstrije med drugo svetovno vojno. Prva faza pogajanj o ponovni vzpostavitvi neodvisne in demokratične Avstrije se je končala septembra 1947. Zaradi protesta jugoslovanske delegacije na konferenci je moral odstopiti Hans Piesch, ki je bil med vojno v službi nacističnih oblasti, deželno glavarstvo pa je leta 1945 prevzel neposredno od namestnika koroškega gauleiterja Rainerja Natmesniga. Odstop Piescha 12. 3. 1947 je bilo edino, kar je Jugoslavija dosegla.

Pogajanja so se na konferenci namestnikov zunanjih ministrov 20. 2. 1948 v Londonu nadaljevala v že zelo zaostrenih mednarodnih razmerah, predvsem so se že kazale posledice spora Jugoslavije s Sovjetsko zvezo, pa tudi odnosi med zavezniki in Sovjetsko zvezo so bili zmeraj bolj napeti. Oboje je zelo slabo vplivalo na možnost uveljavitve jugoslovanskih zahtev. Na tem zasedanju so Jugoslaviji omogočili, da ponovno predloži svoje zahteve, vendar le ob pogoju, da bo glede teritorialnih zahtev predložila kaj novega. Že v drugem delu konference, ki je potekala od 10. marca v Moskvi, je jugoslovanska delegacija 26. aprila predala svoj Memorandum. Predlog se je omejil le na zahteve po priključitvi nekdanje plebiscitne cone A iz leta 1920, kar je pomenilo zmanjšanje ozemeljskih zahtev iz leta 1947 za 680 kvadratnih kilometrov in za 40.000 prebivalcev, Jugoslavija pa bi upravljala tudi obe elektrarni – Labot in Žvabek. Za vse druge predele Koroške in Gradiščanske je jugoslovanska stran zahtevala posebno manjšinsko zaščito. Po tem predlogu bi v Avstriji ostali spodnja Ziljska dolina, del mesta Beljak in nekatere občine volšperškega okraja. Še naprej pa je Jugoslavija vztrajala pri reparacijah v višini 150 milijonov dolarjev. Slednje je utemeljevala tudi z dokazi o avstrijski sokrivdi za zločine, storjene med vojno v Jugoslaviji in germanizacijske tendence avstrijskih oblasti od monarhije naprej, objavljenih v publikacijah, pripravljenih prav za ta namen.[25] Tudi novih jugoslovanskih zahtev na konferenci niso upoštevali, čeprav je razprava o njih trajala nekaj mesecev. Predlogi iz leta 1948 so bili očitno podlaga za poznejši 7. člen Avstrijske državne pogodbe. Manjšinske zahteve je predstavila v sedmih točkah:

1. Uživanje enakih pravic, kot jih imajo avstrijski državljani, vključujoč tudi pravice do lastnih organizacij, zborovanj in tiska v svojem jeziku;
2. Pravico do osnovnošolskega pouka v hrvaškem oziroma slovenskem knjižnem jeziku in do odgovarjajočega števila lastnih srednjih šol;
3. Zunanji in notranji uradni jezik v administrativnih in sodnih enotah s hrvaškim oziroma slovenskim prebivalstvom je hrvaški oziroma slovenski ob dodatnem nemškem jeziku; topografska terminologija in napisi bodo dvojezični;
4. Pripadniki manjšine bodo sorazmerno z njihovim številom zastopani v vzgojnem, upravnem in sodnem aparatu;
5. Pripadnikom manjšine se prizna pravica do vzdrževanja kulturnih vezi s Hrvati oziroma Slovenci v Jugoslaviji;
6. Delovanje organizacij, ki imajo za cilj raznarodovanje manjšine, mora biti prepovedano;
7. Ob preštevanju prebivalstva se materinščina ugotavlja v sodelovanju z manjšino.[26]

---

25 Saopštenje o zločinima Austrije i Austrijanaca protiv Jugoslavije, Beograd 1947; Documents of Carinthian Question, Beograd 1948.

26 Povzemamo po Dušan Nećak, Avstrijsko-jugoslovanski odnosi po drugi svetovni vojni, s posebnim ozirom na manjšinsko vprašanje, v: Koroški koledar. Celovec 1979, 60; prim. tudi Theodor Domej, Der Konflikt nach dem Krieg, v: Austria Slovenica (Andreas Moritsch izd/Hrsg), Die Kärntner Slowenen und die Nation Österreich. Klagenfurt/Celovec, Ljubljana, Wien 1996, str. 86–165.

Avstrija je vse to zavrnila. Zavrnitev je z utemeljevala s trditvami, da še posebno spoštuje slovenske antifašistične borce, da imajo Slovenci na Koroškem dvojezične šole in da Avstrija ni kriva, če posamezni Slovenci govorijo nemško. Vse tri zahodne sile so odklonile jugoslovanski memorandum. Le Sovjetska zveza je pod vplivom mednarodnih razmer in zato, ker je uspela uresničiti lastne interese (pridobitev vojne odškodnine), še naprej vztrajala pri podpiranju jugoslovanskih zahtev, vendar je sodila, da je najvažnejše vprašanje problem nemške imovine. Slednje je dokončno pomenilo, da je bilo mejno vprašanje na konferenci zaključeno.

Konferenca je nadaljevala delo leta 1949. Jugoslavija je lahko na vztrajanje sovjetskega predstavnika predložila nov predlog le pod pogojem, da ne bo omenjala mejnega vprašanja, pač pa le zaščito manjšin. 24. februarja je tako predložila nov (minimalističen) predlog, v katerem je predlagala:

1. Kompromisno ureditev meje v korist Jugoslavije, ki jo bo jugoslovanska vlada predlagala kasneje;
2. Politično in gospodarsko avtonomijo za slovensko Koroško, ki naj še naprej ostane v Avstriji kot sestavni del te republike;
3. Plačilo bistvenih reparacij;
4. Zagotovitev manjšinskih pravic Hrvatom in Slovencem, ki ostanejo zunaj omenjanega avtonomnega ozemlja;
5. Avtonomno ozemlje naj dobi lastno varnostno službo, lastno pokrajinsko vlado in lastno skupščino z zakonodajnimi pravicami in lastno sodstvo. Ustava avtonomnega ozemlja naj bo vključena v avstrijsko zvezno ustavo pod garancijo Varnostnega sveta OZN.[27]

Avstrijski zunanji minister je vse jugoslovanske predloge zavrnil, še posebno zahtevo po manjšinskem varstvu, saj po njegovem mnenju ni nikjer v Evropi države, v kateri bi manjšina uživala takšne pravice, kot jih uživajo Avstrijci slovenskega jezika.

H kompromisu je pripomoglo tudi to, da se je nekoliko spremenil odnos zaveznikov do Avstrije. ZDA so namreč privolile v nekatere jugoslovanske zahteve, predvsem to, da pridejo manjšinske pravice v avstrijsko ustavo in da Jugoslavija dobi avstrijsko imovino v Jugoslaviji. Razprava na londonskih pogajanjih o jugoslovanskem minimalnem predlogu je trajala vse do tajne seje konference veleposlanikov štirih velesil v Parizu 20. 6. 1949. Na tej seji so se zavezniški zunanji ministri sporazumeli, da Avstrija ostane v mejah izpred 1. 1. 1939; da mora državna pogodba predvideti varstvo pravic slovenske in hrvaške manjšine; da Jugoslavija ne dobi reparacij (reparacije v višini 150 milijonov dolarjev pa so pripadle Sovjetski zvezi), dobi pa pravico do avstrijske imovine v Jugoslaviji. To je dejansko pomenilo, da ni bila uresničena nobena od glavnih zahtev Jugoslavije in da je bilo avstrijsko mejno vprašanje rešeno. Na proteste Jugoslavije velesile niso reagirale, je pa bil še istega leta oblikovan člen 7 pogodbe o vzpostavitvi neodvisne in demokratične Avstrije.[28] Kolikor je znano, Jugoslavija pri oblikovanju

---

27 Nećak, Avstrijsko ..., 60.

28 Sicer zelo dobro znana določila navedimo še enkrat:

"1. Avstrijski državljani slovenske in hrvatske manjšine na Koroškem, Gradiščanskem in Štajerskem uživajo iste pravice pod enakimi pogoji kakor vsi drugi avstrijski državljani, vključno s pravico do svojih lastnih organizacij, zborovanj in tiska v svojem lastnem jeziku;

2. Avstrijski državljani slovenske in hrvatske manjšine na Koroškem, Gradiščanskem in Štajerskem imajo pravico do pouka v slovenskem ali hrvatskem jeziku in do sorazmernega števila lastnih srednjih šol; v tej zvezi so šolski učni načrti pregledani in bo ustanovljen oddelek šolske nadzorne oblasti;

3 V upravnih in sodnih okrajih Koroške, Gradiščanske in Štajerske s slovenskim, hrvatskim ali mešanim prebivalstvom je slovenski in hrvatski jezik dopuščen kot uradni jezik dodatno k nemškemu. V takih okrajih bodo označbe in napisi topografskega značaja prav tako v slovenščini ali hrvaščini kakor v nemščini;

člena neposredno ni sodelovala, jugoslovanska delegacija o vsebini razprav ni bila niti obveščena, medtem ko so avstrijsko o tem sproti obveščali in tudi konzultirali. Avstrija tudi ni predložila svojega predloga manjšinske zaščite za slovensko in hrvaško manjšino. V debati sta bili dve inačici člena, sovjetska in zahodna, ki jo je predložila Velika Britanija. V slednji so bili Slovenci in Hrvati poimenovani kot jezikovna manjšina, zahtevala pa je tudi tako imenovano pogojno število pripadnikov manjšine. V bistvu je angleški predlog povzel določila senžermenske mirovne pogodbe, sovjetska inačica, ki je na koncu prevladala, pa je uvedla v člen pojem narodne manjšine (nationale Minderheit) in izključila pogojevanje pravic s pogojnim odstotkom.

Člen 7 je s podpisom Državne pogodbe o obnovi neodvisne in demokratične Avstrije[29] postal temeljna osnova manjšinskega varstva slovenske manjšine na Koroškem in Štajerskem, prav tako pa tudi hrvaške na Gradiščanskem. Ves čas pa je zanj značilno, da si ga obe državi različno vsebinsko razlagata, različne pa so tudi ocene avstrijskih oblasti, predstavnikov manjšinskih organizacij in Jugoslavije, pozneje pa tudi Slovenije o tem, v kakšni meri je uresničen.

Posebno v mednarodnopravnih vedah so nekateri opozarjali na nekatere nedoslednosti v sami njegovi vsebini. Skozi celotno obdobje je tolmačenje člena 7, če primerjamo avstrijsko in jugoslovansko (oziroma slovensko) stran, različno. Posebej so opozarjali na nekatere "nejasnosti", ki se v Avstriji uporabljajo glede teritorija, na katerem naj se pravice iz člena 7 uveljavljajo; s tem so povezane permanentne zahteve po ugotavljanju manjšine, ki so v Avstriji stalno prisotne.[30]

Nedvomno je tudi, da so bila s podpisom odprta vprašanja med Jugoslavijo in Avstrijo tisti trenutek praktično rešena, zato sta državi začeli normalizirati medsebojne odnose. Obe državi sta, že pred sklenitvijo Avstrijske državne pogodbe, poleg že obstoječih stikov na nižjih in dostikrat polformalnih ravneh, začeli vzpostavljati odnose na najvišji ravni. 16. 1. 1951 je prezidij skupščine Federativne ljudske republike Jugoslavije sprejel sklep o prenehanju vojnega stanja z Avstrijo, državi sta navezali diplomatske odnose. Leta 1952 je bil na uradnem obisku v Jugoslaviji avstrijski zunanji minister dr. Karl Gruber. V pogovorih z najvišjimi jugoslovanskimi predstavniki je bila poudarjena želja, da naj bi bili jugoslovansko-avstrijski odnosi v duhu vzajemnega spoštovanja in razumevanja. Na pogovorih so obravnavali predvsem vprašanje čimprejšnje obnove Avstrije, vstopa Avstrije v OZN, gospodarskega sodelovanja ter položaja slovenske in hrvaške manjšine v Avstriji. Na pogovorih je jugoslovanska stran pri uveljavitvi njene suverenosti polno podprla Avstrijo. Jugoslavija je podčrtala potrebo po zadovoljivi ureditvi položaja slovenske in hrvaške manjšine v Avstriji, kar bi naj tudi imelo poseben pomen za izgradnjo odnosov med državama; slednje je bilo posebej poudarjeno v uradnem sporočilu ob obisku.[31] Koča Popović je obisk vrnil leta 1953, ob tej priložnosti je ponovil stališča, izrečena pred enim letom v Beogradu.

Dokončno normalizacijo odnosov med državama je pomenil podpis Avstrijske dr-

---

4. Avstrijski državljani slovenske in hrvatske manjšine na Koroškem, Gradiščanskem in Štajerskem so udeleženi v kulturnih, upravnih in sodnih ustanovah v teh pokrajinah pod enakimi pogoji kakor drugi avstrijski državljani;

5. Dejavnost organizacij, ki merijo na to, da odvzamejo hrvatskemu ali slovenskemu prebivalstvu njegov značaj in pravice kot manjšine, se mora prepovedati."

29 V slovenski strokovni literaturi in politični praksi se uporablja izraz "Avstrijska državna pogodba", v Avstriji pa se uveljavlja izraz "Dunajska pogodba/Vertrag von Wien", sicer pa se polni naslov glasi "Državna pogodba o vzpostavitvi neodvisne in demokratične Avstrije", kar ustreza tudi nemškemu originalu: "Staatsvertrag betreffend die Wiederherstellung eines unabhängigen und demokratischen Österreich".

30 Več glej npr. Ernest Petrič, Mednarodnopravno varstvo narodnih manjšin, Ljubljana 1977, 228–242.

31 Medjunarodna politika, Beograd, marec 1955.

žavne pogodbe. Poudariti moramo, da je bila kljub temu, da Jugoslavija na pogajanjih ni uresničila nobene svoje zahteve, sklenitev Avstrijske državne pogodbe tudi v jugoslovanskem zunanjepolitičnem interesu, ter da je k temu tudi aktivno prispevala.[32] Slednje je priznala tudi Avstrija oziroma avstrijski zunanji minister Leopold Figl v intervjuju za *Medjunarodno politiko* leta 1955.[33]

Avstrijski zunanji minister Leopold Figl je ob podpisu v avstrijskem parlamentu poudaril, da vsak poslanec, ki glasuje za pogodbo, glasuje za vse njene člene. Očitno je imel v mislih tudi člen 7, še posebno, če vemo, da so v avstrijski stranki Zveza neodvisnih (VDU) pozneje javno pojasnili, da so njihovi poslanci glasovali za podpis pogodbe šele, ko jim je kancler zagotovil, da se na Koroškem na tem področju ne bo nič spremenilo.[34]

Ob podpisu je svoja pričakovanja javno izrazila tudi Jugoslavija. Bila je ena izmed prvih držav, ki je ratificirala Avstrijsko državno pogodbo. Zakon o tem je bil sprejet že 10. novembra 1955.[35] Že na dan podpisa ADP je jugoslovanski državni sekretar za zunanje zadeve Koča Popović izrazil prepričanje, da bo "jugoslovanska manjšina od trenutka veljavnosti pogodbe in v novih pogojih postala vse trdnejša vez med dvema sosednjima državama".[36] Poseben interes Slovenije za pogodbo pa je v razpravi ob ratifikaciji v ljudski skupščini izrazil dr. Makso Šnuderl: "Pogodba daje mednarodnopravno osnovo za nadaljnjo razvijanje naših medsebojnih odnosov. Kako pa se bodo ti razvijali, ni več stvar pogodbe, temveč ljudi samih ... Kot državljani Jugoslavije se ne želimo vpletati v notranje odnose v Avstriji in državljanske dolžnosti Slovencev in Hrvatov v tej državi, vendar nismo nezainteresirani za to, kako se spoštujejo manjšinske pravice naših sonarodnjakov zunaj naše države. Ratifikacija z naše strani, prostovoljna ratifikacija te pogodbe, služi ideji miru in dejanski okrepitvi miru, mednarodnega sodelovanja in sodelovanja med narodi v tem delu Evrope."[37]

S sklenitvijo Avstrijske državne pogodbe in tudi ratifikacijo s strani Jugoslavije so se formalnopravno začeli urejati odnosi med obema državama:

1. Avstrija si je s sopodpisom Jugoslavije zagotovila meje s sosednjo državo, po drugi strani pa je za Jugoslavijo sopodpis pomenil zagotovilo, da ta nima več ozemeljskih zahtev (5. člen pogodbe določa namreč meje Republike Avstrije tam, kjer so potekale pred 1. januarjem 1938);
2. S členom 7 je Avstrija zagotovila pravice slovenski (in hrvaški) manjšini, kar ima še danes mednarodnopravni značaj. Člen 7 je po svoji vsebini zagotavljal (kar nenazadnje še danes) tudi mednarodnopravno in politično uresničljivo obliko zaščite slovenske manjšine v Republiki Avstriji;
3. Že v členu 6 pa se je tudi posebej obvezala, da bo zagotavljala človekove pravice vsem državljanom ne glede na njihovo raso, spol, jezik in vero ...;

---

32 Jugoslovanski predsednik Tito je še pred podpisom opozoril na nujnost izboljšanja mednarodnih odnosov: "Temu cilju bi služilo tudi urejanje avstrijskega vprašanja, ki je v bistvu res samo odraz obstoječe blokovske politike. Ta mali in pridni narod je zaslužil, da se mu prizna polna neodvisnost, kar bi pomenilo upravičen up, da se tukaj v Evropi želi kreniti po novih poteh ..." Medjunarodna politika, Beograd, marec 1955.

33 Figl je izjavil: "Mi nismo pozabili stalnega zavzemanja Jugoslavije za svobodo in neodvisnost Avstrije in jaz sem prepričan, da je ravno ta gesta tudi ustvarila potrebno zaupanje za sodelovanje na zunanjepolitičnem področju, Medjunarodna politika, julij/avgust 1955, 7.

34 Neue Front, Wien 7. 9. 1955.

35 Službeni list Federativne Republike Jugoslavije – Međunarodni ugovori i drugi sporazumi.

36 Dušan Nećak, Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki. Ljubljana 1985, 108.

37 Cit. po Dušan Nećak, Avstrijsko-jugoslovanski odnosi po drugi svetovni vojni, s posebnim ozirom na manjšinsko vprašanje, v: Koroški koledar 1979, Celovec 1978, 62.

4. Avstrijska državna pogodba vsebuje poleg člena 7 še druga določila, ki so bila pomembna za odnose med državama, tukaj mislimo na člen 9 (ukinitev nacističnih organizacij), člen 19 (vojaški grobovi in spomeniki) in člen 26 (lastnina, pravice in interesi). Pogodba v svojem 35. členu predvideva tudi reševanje sporov, ki bi nastali glede izvajanja; tako morajo države članice morebiten spor predložiti vodjem diplomatskih misij štirih velesil na Dunaju. To se vse do danes ni nikoli zgodilo, omenimo pa naj, da so organizacije koroških Slovencev posamezne diplomatske misije ob priložnostnih stikih obveščale o svojem položaju.

Zaključek pogajanj med obema državama pa je politično pomenil normalizacijo odnosov. Za obe državi je slednje zaradi njunega specifičnega položaja v blokovsko razdeljenem svetu in pogojih hladne vojne pomenilo enega bistvenih pogojev njune mednarodne stabilnosti.

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

MITJA FERENC, BOŽO REPE

JUGOSLAVIJA/SLOVENIJA IN AVSTRIJA MED VZHODOM IN ZAHODOM, 1955–1991

Redni diplomatski odnosi med Jugoslavijo in Avstrijo so bili ponovno obnovljeni leta 1951.[1] Jugoslavija je sicer imela že od konca vojne na Dunaju svoje politično in ekonomsko predstavništvo, v 40. ter v začetku 50. let pa je bilo podpisanih več ekonomskih sporazumov. Še pred podpisom Avstrijske državne pogodbe je jugoslovanski zunanji minister Koča Popović uradno obiskal Avstrijo (9.–12. november 1953).

Odločilna za povojni status in razvoj Avstrije je bila Avstrijska državna pogodba (Državna pogodba o obnovi neodvisne in demokratične Avstrije – dalje ADP).[2] Po osmih letih pogajanj so jo na Dunaju podpisali zunanji ministri Sovjetske zveze, ZDA, Francije, Velike Britanije in Avstrije.[3] K pogodbi so v skladu z njenim 37. členom pristopile: Avstralija, Brazilija, ČSSR, Mehika, Nova Zelandija, Poljska in SFRJ. S tem je Jugoslavija priznala mejo in se odrekla mejnim zahtevam, hkrati pa dobila pravico, da skrbi za dosledno upoštevanje obveznosti avstrijske države do manjšine, ki so izvirale iz te pogodbe. Jugoslavija je na 10. zasedanju Generalne skupščine OZN decembra 1955 tudi podprla kandidaturo Avstrije za sprejem v članstvo OZN.[4]

ADP je sestavni del povojne pravne ureditve Evrope in je mednarodnopravna podlaga za številne obveznosti, ki jih je Avstrija prevzela na podlagi te pogodbe. Pomeni sporazum med zavezniki o usodi in statusu Avstrije, ki kot država med drugo svetovno vojno ni obstajala in zato z njo po vojni niso sklenili mirovne pogodbe, do uveljavitve ADP pa je bila – podobno kot Nemčija – razdeljena v štiri zavezniške zasedbene cone. Pogodba prepoveduje Avstriji združitev z Nemčijo, povezovanje s katerim koli politično-vojaškim blokom, posest določenih vrst modernega orožja, zahteva denacifikacijo, vzdrževanje zavezniških grobišč, določa način izplačevanja odškodnine zaveznikom. Po odhodu zasedbenih zavezniških sil je avstrijski parlament po predhodnem dogovoru z velesilami sprejel ustavni zakon o trajni nevtralnosti.

ADP natančno določa meje Republike Avstrije, vključno z mejami z nekdanjo SFRJ oz. sedanjo Republiko Slovenijo.

Avstrija je v okviru ADP prevzela posebno odgovornost do kolektivne zaščite narodnih manjšin, ki živijo v Avstriji. V zvezi s tem je pomemben 7. člen ADP, ki ureja varstvo slovenske manjšine na Koroškem in Štajerskem. Z ADP so regulirana tudi premoženjskopravna razmerja, s katerimi so povezani premoženje, pravice in interesi slovenske manjšine v Avstriji, pa tudi povrnitev škode, ki jo je manjšini prizadejal

1 Prekinjeni so bili po anšlusu leta 1938.

2 Zakon o ratifikaciji državnog ugovora o uspostavljanju nezavisne i demokratske Austrije, Sl. l. FNRJ, št. 2–7. Dodatak. Međunarodni ugovori i drugi sporazumi z dne 1. 2. 1956.

3 Avstrija je pri urejanju mirovnih vprašanj prišla na vrsto šele leta 1947. Britanska vlada je še septembra 1947 izhajala s stališča, da obstaja med Veliko Britanijo in Avstrijo vojno stanje. Vse štiri velesile so v osnutku pogodbe predvidele sklep, da je Avstrija odgovorna za udeležbo v vojni. To stališče je bilo leta 1955 pod vplivom spremenjenih mednarodnih okoliščin opuščeno (o poteku pogajanj glej: Janko Pleterski, Avstrijska soseda Slovenija, Avstrija in njeni Slovenci 1945–1976, Ljubljana 2000).

4 Več o jugoslovansko-avstrijskih odnosih do leta 1959 glej Jugoslavija i Avstrija, Jugoslovenski pregled, marec 1960, št. 3.

nacizem. V 27. členu ADP regulira odškodninsko obveznost Avstrije v zvezi z zaplembo premoženja v nekdanji SFRJ, kar danes v največjem delu zadeva Republiko Slovenijo. ADP v 9. členu ureja prepoved nacionalističnih organizacij, preprečevanje nacistične in militaristične dejavnosti in propagande v Avstriji. Za Slovenijo je ta določba pomembna glede na protislovensko in do nacistične preteklosti nekritično propagandno in politično dejavnost nekaterih političnih krogov v Avstriji, še posebej FPÖ, proti interesom slovenske manjšine. Mednarodna obveznost Republike Avstrije do spoštovanja, varovanja in vzdrževanja vojnih grobov in spomenikov je določena v 19. členu ADP.

Vprašanje manjšine je bilo sicer v celotnem obdobju socialistične Jugoslavije ena od središčnih točk odnosov med obema državama. Krizna obdobja so bila leto 1958 (zaradi avstrijske ukinitve sklepa o obveznem dvojezičnem šolstvu iz leta 1945), leto 1970 (protijugoslovanska proslava plebiscita, pisanja v *Ruf der Heimat,* glasilu Heimatdiensta, da je treba slovensko manjšino fizično iztrebiti), med leti 1972 in 1976, ko sta si obe državi izmenjevali ostre diplomatske note,[5] leto 1972 zaradi napadov na dvojezične napise in uničevanja spomenikov.[6]

Ker je bila Slovenija edina od jugoslovanskih republik, ki je mejila na Avstrijo, je imela pomemben vpliv na jugoslovansko politiko do Avstrije, hkrati pa je na lokalni ravni tudi sama vodila neposredne stike, predvsem s sosednjima deželama avstrijske Koroške in avstrijske Štajerske.

Na državni ravni so se diplomatski odnosi začeli intenzivneje razvijati po podpisu državne pogodbe, ko sta obe strani začeli reševati vrsto vprašanj, povezanih s prometom, turizmom, z maloobmejnim prometom, dvolastništvom, z industrijskim in s kulturnim sodelovanjem.[7] Na ravni zunanjih ministrov je prišlo do srečanj leta 1960 (obisk Bruna Kreiskega marca in Koče Popovića novembra).[8] Pet let kasneje (marca 1965) je sledil obisk vršilca dolžnosti predsednika Avstrije J. Klausa. Predsednik SFRJ Josip Broz-Tito je Avstrijo obiskal februarja 1967, avstrijski predsednik pa Jugoslavijo oktobra 1968. "Na vseh teh sestankih je avstrijska stran obljubljala končno rešitev člena 7. in izboljšanje položaja slovenske in hrvaške narodne manjšine v Avstriji."[9] Spomladi leta 1972, dve leti po krizi zaradi dvojezičnih napisov, sta državi podpisali sporazum o gospodarskem in tehničnem sodelovanju, vendar so se jeseni odnosi zopet poslabšali. Jugoslovanska stran je kritizirala Avstrijo, da ne uresničuje 7. člena Avstrijske državne pogodbe, da se izogiba dogovoru o restituciji kulturnih dobrin in arhivskega gradiva.[10] Avstrijska stran je očitke zavračala. Decembra 1975 je bil pri Josipu Brozu-Titu na obisku avstrijski kancler Bruno Kreisky, kar je odnose izboljšalo, vendar so se že naslednje leto zaradi avstrijskih poskusov, da bi pravice manjšin povezali s (tajnim) ugo-

---

5 O vsebini diplomatskih not glej članek Odnosi Jugoslavije i Avstrije 1966–1984, Jugoslovenski pregled, november, december 1984, 431–437.

6 Do rušenja spomenikov je prišlo večkrat: 10. 9. 1953 so razstrelili spomenik padlim partizanom v Šentrupertu pri Velikovcu – storilcev niso našli, obnovili so ga 1983; 16. 9. 1973 so razstrelili spomenik pri Robežu (kraj prvega spopada partizanov na Koroškem 25. 8. 1942), spomenik so leta 1976 obnovili; 16. 6. 1976 razstrelili spomenik H. Steinacherju v Velikovcu, storilci neznani; 30. 10. 1976 so razstrelili partizanski spomenik na Komlju nad Pliberkom, obnovili so ga leta 1978. Reakcija na to je bila eksplozija v plebiscitnem muzeju v Velikovcu 18. 9. 1979, zaradi katere so aretirali dva jugoslovanska državljana, pozneje sta bila obsojena na Dunaju.

7 O vsebini obiskov glej Odnosi Jugoslavije i Avstrije 1966–1984, Jugoslovenski pregled, november, december 1984, članek, 431–437; Jugoslavija i Avstrija, Jugoslovenski pregled, marec 1960, št. 3.

8 Jugoslovenski pregled, marec 1960, 139–140 in Jugoslovenski pregled, november 1960, 491–492.

9 Dušan Nećak, Austrijsko-Jugoslavenski odnosi, Enciklopedija Jugoslavije, 1. zvezek, 349–350.

10 O arhivskem sporazumu glej v nadaljevanju zbornika.

tavljanjem števila pripadnikov manjšine na osnovi maternega jezika, poslabšali. Tako imenovana sedmojulijska zakonodaja je izzvala številne proteste in demonstracije v Sloveniji oz. Jugoslaviji, pa tudi levih organizacij v Avstriji.[11] Pogovori vlade in koroških Slovencev so se obnovili najprej leta 1979 in nato 1983, pred tem so koroški Slovenci in gradiščanski Hrvati o neizpolnjevanju Avstrijske državne pogodbe obvestili vse podpisnice. Leta 1986 je bil v avstrijski državni zbor izvoljen Karel Smolle, doslej edini predstavnik slovenske manjšine.

Vzporedno sta obe strani skušali rešiti nekatera vprašanja: potekala so pogajanja o arhivih in kulturni dediščini, sprejet je bil sporazum o (delni) nostrifikaciji diplom, avstrijska stran je prekinila sodni proces proti slovenskim aktivistom iz Sel.

Aprila 1980 je Kreisky znova obiskal Jugoslavijo, s predsednikom zveznega izvršnega sveta Veselinom Djuranovićem je podpisal sporazum o vojni odškodnini.[12] Utečeni meddržavni odnosi so se nadaljevali tudi po Titovi smrti: avstrijski predsednik Rudolf Kirschläger je Jugoslavijo obiskal leta 1982, zunanja ministra Lazar Mojsov in W. Phar sta se srečala leta 1983 (Brdo pri Kranju), kancler Franz Wranitzky pa je jugoslovanskega premiera Branka Mikulića obiskal leta 1987 (srečanje je bilo na Bledu).

Na ravni slovensko-avstrijskih odnosov so se odnosi začeli krepiti v petdesetih letih. Jugoslovansko konzularno pisarno, ki je začela delovati leta 1950, so leta 1955 spremenili v konzulat (avstrijski generalni konzulat je bil recipročno odprt v Ljubljani pet let kasneje, leta 1960). V šestdesetih letih je bila vrsta uradnih obiskov na deželni oz. republiški ravni (predsednik skupščine Miha Marinko je bil leta 1962 v Celovcu, koroški deželni glavar H. Sima leta 1968 v Sloveniji, vmes je prihajalo tudi do vladnih obiskov).

Že v petdesetih letih se je postopoma začela odpirati meja. O tem je bilo med letoma 1953 in 1965 sklenjenih več sporazumov, ki so bili potem unificirani. Najprej so leta 1953 v Avstrijo lahko začeli hoditi dvolastniki – tedaj sta bila namreč podpisana sporazuma o ureditvi obmejnega prometa in o nepremičninah (neuradno so se prehodi začeli že prej). Poleg dvolastnikov so v izjemnih primerih lahko tridnevne dovolilnice za prehod dobili tudi drugi obmejni prebivalci, pravico do stalnega prehoda pa zdravniki, veterinarji in babice (leta 1958 je bilo z jugoslovanske strani v celoti 6.000, z avstrijske pa 5.000 dovolilnic za prehod meje). Leta 1960 je bil podpisan dodatni sporazum o ureditvi obmejnega prometa in v Avstrijo so lahko prehajali stalni prebivalci iz desetkilometrskega obmejnega pasu. Prebivalci so dobili stalno obmejno prepustnico, čez mejo so lahko potovali štirikrat mesečno in se lahko tam zadrževali do največ šestdeset ur. Državno mejo so morali obakrat prestopiti na istem mejnem prehodu (maloobmejnih prehodov z Avstrijo je bilo skupaj devetnajst). Pri prehodu so mesečno smeli prenesti 3.500 din, kar je znašalo dobrih deset dolarjev. Upravičencev za maloobmejne propustnice je bilo na jugoslovanski strani na koncu blizu 200.000, na avstrijski pa okrog 170.000. Maloobmejno propustnico je na jugoslovanski strani uporabljalo okrog 18, na avstrijski strani pa 12 odstotkov celotnega števila prebivalstva v maloobmejnem območju.[13] Meja se je v celoti odprla z ukinitvijo viz (1964), s postopno izgradnjo novih prehodov in prometnih objektov (predor na Ljubelju leta 1964, most med obema Radgonama leta 1969 in drugi objekti).[14] V sedemdesetih letih so avstrijsko-slovenski

---

11 Nekaj sto koroških Slovencev je leta 1977 na Dunaju protestiralo zaradi neizpolnjevanja Avstrijske državne pogodbe (koroški Slovenci niso hoteli sodelovati v manjšinskih sosvetih, kot jih je določila zakonodaja iz leta 1976).

12 Ur. l. SFRJ, MP, št. 9/81, z dne 31. 8. 1981.

13 Jugoslovenski pregled, april 1966, str. 159, 160.

14 Božo Repe, Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka. Vpliv nakupovalnega turizma na kulturne spremembe in način življenja v Sloveniji po drugi svetovni vojni, Zgodovina za vse 5/1998, št. 2, str. 90–96.

mejni prehodi zaradi množičnega turizma in zdomstva postali prenatrpani, meja med obema državama pa (poleg jugoslovansko-italijanske) najbolj odprta meja med socialističnimi in kapitalističnimi državami. V šestdesetih letih se je v bližnjih avstrijskih krajih začel nakupovalni turizem, ki je višek dosegel v času jugoslovanske krize v osemdesetih letih, ko je v Jugoslaviji primanjkovalo osnovnih artiklov, kot so kava in pralni praški. Na mejnih prehodih med Avstrijo in Slovenijo (Jugoslavijo), še zlasti na mejnih prehodih Šentilj in Ljubelj, se je razvilo zanimivo tekmovanje med cariniki obeh držav na eni in tihotapci na drugi strani, ki so organizirano ali individualno skušali pretihotapiti velike količine raznih izdelkov. Med njimi je bil glavni artikel kava. Tako so npr. na šentiljskem mejnem prehodu do srede leta 1982 zaplenili kar 130 ton kave in tudi številne druge izdelke. Število carinskih prekrškov se je že v prvi polovici osemdesetih letih več kot podvojilo.[15] Ko je konec osemdesetih let novi jugoslovanski premier Ante Marković uvedel konvertibilni dinar, se je pritisk na avstrijske obmejne trgovine še povečal, uplahnil pa je po osamosvojitvi Slovenije in stabilizaciji slovenskega gospodarstva.

Že v šestdesetih letih je Slovenija začela načrtno razvijati gospodarske in kulturne odnose z bližnjimi deželami (Furlanija-Julijska Krajina, Koroška, Štajerska, Bavarska). Z novo jugoslovansko ustavo iz leta 1974 se je okrepila državnost republik, ustanovljeni so bili sekretariati oziroma komiteji za mednarodno sodelovanje, kar je stike še okrepilo. V osemdesetih letih je prišlo do novih oblik sodelovanja, ustanovljene so bile kontaktne komisije, sestavljene iz predstavnikov slovenske vlade (izvršnega sveta) in avstrijskih deželnih vlad. Leta 1982 je bila na prvem obisku v Ljubljani delegacija koroškega deželnega zbora. V osemdesetih letih je raven bilateralnih odnosov presegla ustanovitev delovne skupnosti Alpe-Jadran.

Če je v sosedskih odnosih prihajalo do težav predvsem zaradi manjšine, pa je bila globalna usmeritev obeh držav kljub različnima sistemoma podobna. Mednarodni položaj obeh držav je bil specifičen: "Avstrija je enako kot Jugoslavija iskala rešitev iz hladne vojne. Prva jo je našla v nevtralnosti, druga v neuvrščenosti. Obe pa tudi v medsebojnem podpiranju takšnih prizadevanj sosednje države. V tem času se je avstrijsko-jugoslovanska meja odprla za osebne, gospodarske, kulturne in politične stike, kljub različnima sistemoma."[16] Ne glede na to pa je za Avstrijo južna meja pomenila veliko obremenitev, ne samo v vojaškem smislu, pač pa tudi psihološkem (zadnji top, obrnjen proti Sloveniji, je bil simbolično odstranjen šele leta 2002, deset let po slovenski osamosvojitvi). Po drugi strani pa je v Avstriji živelo veliko delavcev iz Jugoslavije (leta 1992 je bilo v Avstriji 542.000 tujcev oziroma 6,6 odstotka, od tega kar 48 odstotkov iz Jugoslavije).[17]

Avstrijsko-jugoslovanski odnosi so se formalno končali 31. 12. 1991, ko sta tako Avstrija kot Jugoslavija odpoklicali svoje veleposlanike.[18] Med jugoslovansko krizo je skušala Avstrija loviti ravnotežje med bilateralnimi odnosi z Jugoslavijo in tesnimi

---

15 Več o tem: Polona Boljka, Tihotapljenje preko avstrijsko-jugoslovanskih in italijansko-jugoslovanskih mejnih prehodov (1980–1985), Diplomska naloga, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2002.

16 Janko Pleterski, Avstrijska soseda Slovenija, Avstrija in njeni Slovenci 1945–1976, Ljubljana 2000, 240 (nastop avtorja na tribuni Avstrija in Slovenija v Gradcu, 9. novembra 1990).

17 Matjaž Jančar, Slovenska zunanjepolitična razpotja, Ljubljana 1996 (dalje: Jančar, Razpotja), 70.

18 Ob tem je avstrijski zunanji minister Alois Mock izjavil, da Jugoslavija sicer še obstaja, da pa je v procesu nepriznavanja s strani mednarodne skupnosti ("derekogniozacije") in da Srbija ne more računati na avtomatično sukcesijo. Tomas Klestil je nekaj kasneje, 30. januarja 1992 na zasedanju KEVS zastopal stališče, da Jugoslavija kot država ne obstaja več, da Zvezna republika Jugoslavija ni njena naslednica in da mora ZRJ zato na novo zaprositi za mednarodno priznanje. To je bilo tedaj tudi uradno stališče Evropske unije.

vezmi s Slovenijo in Hrvaško, ki so izhajali iz geografske lege, ekonomskih interesov, skupne preteklosti in sorodne kulture. Kompromis je po letu 1989 videla v regionalnih povezavah, ki jih je na državni ravni spodbujala (najprej v obliki kvadragonale, nato pentagonale in heksagonale oziroma srednjeevropske pobude, čeprav je tu prihajalo do kritičnih gledanj na rivalsko italijansko politiko). V Efti se je trudila osnovati poseben sklad za Jugoslavijo (analogno skladu za Portugalsko) za pomoč pri industrijskem razvoju. Regionalno povezanost s Slovenijo in Hrvaško je skušala uravnotežiti z Delovno skupnostjo za donavske dežele, v kateri je bila tudi Srbija (zadnji sestanek članic v polni sestavi je bil maja 1991 v Beogradu).[19]

Avstrija je bila v času jugoslovanske krize in nato razpada Jugoslavije kot neposredna soseda za razrešitev jugoslovanske krize zelo zavzeta. V geostrateški usmeritvi ji je jugoslovanska kriza ustrezala (z izjemo varnostnih problemov, ki jih je povzročila). Slovenija je po volitvah aprila 1990 "imela Avstrijo za strateško politično zaledje slovenskih osamosvojitvenih prizadevanj".[20] Takoj je odprla svoje posebno predstavništvo na Dunaju, ki ga je vodil Karel Smolle. Stiki so postajali vse pogostejši, tako uraden kot neuraden pretok informacij vse gostejši. Slovenska skupščinska delegacija je Avstrijo uradno obiskala že junija 1990, Alojz Peterle pa Aloisa Mocka 11. decembra 1990. Tedaj lahko prvič prepoznamo Mockovo javno naklonjenost slovenski osamosvojitvi, saj je v izjavi omenjal pravico do samoodločbe. Sicer pa so bili v stikih s Slovenijo avstrijski politiki zelo obvladani, čeprav so, kot med obiskom Peterleta in Rupla januarja 1991 (pogovarjala sta se z Mockom, s podkanclerjem Josefom Riglom in z državnim sekretarjem Petrom Jankowitschem) sogovorniki za slovensko osamosvajanje kazali "simpatije" in "načelno razumevanje".[21]

Avstrija je – tako kot druge zahodne države – sprva podpirala politične in ekonomske reforme v Jugoslaviji, ki naj bi po njeni oceni zagotovile stabilno Jugoslavijo, in je skušala do vseh republik voditi uravnoteženo politiko. Kljub temu je bila izpostavljena ostrim srbskim obtožbam, da podpira odcepitvene težnje Slovencev in Hrvatov, čeprav predvsem kot podaljšana roka Nemčije, češ da – kljub lastnim starim imperialističnim ambicijam – za kaj več ni zmožna.[22] Ohladitev odnosov je vidna navsezadnje iz tega, da je avstrijski zunanji minister Alois Mock zadnjič uradno obiskal Jugoslavijo 29. maja 1989,[23] kancler Franz Vranitcky pa 5. aprila 1990.[24] Vendar si je Avstrija kljub temu prizadevala, da bi ohranila sodelovanje z vsemi republikami oz. vsemi vpletenimi v jugoslovansko krizo, kar je pokazala tudi tako, da je njena parlamentarna delegacija obiskala Beograd že po vojni v Sloveniji (delegacija je sicer obiskala tudi Ljubljano).

Ko je slovenski predsednik Kučan marca 1991 obiskal Dunaj, je bilo avstrijsko stališče, da je uradni partner jugoslovanska vlada, Avstrija ima intenzivne stike s Slovenijo in Hrvaško, želi pa jih imeti tudi s Srbijo. Ima pa, kot je rekel Vranitzky, tudi jasen pogled v prihodnost in ne izključuje revolucionarnega razvoja.[25] Priznava pravico do

---

19 Die österreichische Jugoslawienpolitik, Österreichisches Jahrbuch für Politik 1992, Oldenburg 1992, 826.

20 Jančar, Razpotja, 102.

21 Österreichische außenpolitische Dokumentation. Bericht über eine Stellungnahme zum Problemkomplex der Jugoslawien-Krise, Wien am 17. 1. 1992, 171.

22 Veljko Kadijević, Moje viđenje raspada, Beograd 1993, str. 34.

23 Österreichische außenpolitische Dokumentation. Sonderdruck Jugoslawische Krise. Bundesministerium für auswärtige Angelegenheiten 1992, 119.

24 Prav tam, 101.

25 Österreichische außenpolitische Dokumentation. Bericht über ein Treffen des Bundesministers für auswärtige Angelegenheiten mit dem Präsidenten Sloweniens, Wien am 13. 3. 1991, 175; Bericht über Aussagen des Bundeskanzlers und des Bundesministers für auswärtige Angelegenheiten zur rechtlichen Beziehung zu Jugoslawien, Wien am 14. 3. 1991, 178.

samoodločbe jugoslovanskih narodov, zavzema pa se za integriteto SFRJ v obliki konfederacije (ali carinske unije), saj bi razpad SFRJ ogrozil evropske integracije in uveljavljanje regionalizma. Slovenija bi morala od drugih republik dobiti dovoljenje za osamosvojitev, njena dolžnost pa je, da si prizadeva za demokratični razplet jugoslovanske krize. Če do rešitve po demokratični poti ne bo prišlo in se bo Slovenija osamosvojila, bi ji morale zahodne države pomagati, vendar Avstrija ne bo prva država, ki bo Slovenijo tudi formalno priznala. Neuradno je bilo slovenskim predstavnikom rečeno, da bi v primeru osamosvojitve stike še okrepili, nekako na ravni odnosov, kakršne ima Avstrija s Švico in z Lichteinsteinom.[26] Mock je med obiskom Kučanu v zvezi s priznanjem rekel, da mora Slovenija najprej sama sebi ustvariti neodvisnost, Avstrija pa je pripravljena reagirati in ji bo pomagala v težavah.

Še nekaj tednov pred razglasitvijo slovenske osamosvojitve, v začetku junija, je Mock na Peterletove besede, da Slovenija upa, da bo Avstrija prva država, ki jo bo priznala, odgovoril, da to pričakovanje razume, vendar se mora koordinirati najmanj z Italijo in Madžarsko, odločitev o priznanju pa je lahko sprejeta le na podlagi mednarodnega prava.[27] Spomladi 1991, ko se je politična kriza v Jugoslaviji bližala vrhuncu, je Mock predlagal ustanovitev nekakšnega "gremija modrih mož iz Evrope" ("Weisen-Rat"), ki bi skušali pripomoči k dialogu med republikami in federacijo, hkrati pa tudi vzpostavitev varnostnega mehanizma, ki bi na lokalni in regionalni ravni preprečeval uporabo sile.[28] Predlog so nekatere države sicer podprle, v ES so ga dali "na čakanje", Marković in Lončar sta ga zavrnila, Tanjug pa je celo komentiral, da gre za "dunajsko opereto".[29]

Po avstrijskih načrtih bi ustavno krizo v Jugoslaviji lahko rešili s pomočjo komisije Demokracija skoz pravo s sedežem v Benetkah. Ta predlog je naletel na večje razumevanje v jugoslovanskih republikah (podprle ga nista le Srbija in Črna Gora, soglasja pa ni hotel dati tudi Zvezni izvršni svet in to kljub pritiskom ZDA).[30]

Avstrija je pri svoji politiki morala upoštevati mednarodni položaj. Tedaj še ni bila članica ES, zato je ravnala previdno in upoštevala mnenje vse dvanajsterice, pa tudi stališče ZDA. Njena politika pravzaprav ni bistveno odstopala od politike ES, je pa – zlasti v času vojne za Slovenijo – s svojimi pobudami in predlogi odigrala pomembno posredovalno vlogo (za slovenski politični vrh je bil zlasti Mock eden najbolj zanesljivih virov informacij o tem, kakšna so stališča zahodnih držav). Poleg uradne politike je Avstrija ubirala tudi neformalen pristop, pri čemer se je opirala zlasti na javno mnenje, pa tudi strankarska stališča in izjave. Predhodnica uradne politike je bila

---

26 Glej tudi Božo Repe, Jutri je nov dan. Slovenci in razpad Jugoslavije, Ljubljana 2002, poglavje Mednarodna osamosvojitev. Navedeno usmeritev potrjujejo dostopni dokumenti, med drugim: Magnetogram pogovora v Predsedstvu Republike Slovenije 20. 5. 1991, Vidiki mednarodnega razdruževanja, uvodna razprava Dimitrija Rupla, Arhiv predsednika republike in Informacija o angažiranju Republike Avstrije ob jugoslovanski krizi in stališčih do neodvisnosti Republike Slovenije, 31. julija 1991, Arhiv ministrstva za zunanje zadeve (dalje: MZZ).

27 Der Standard, 6. 6. 1991.

28 Kot je poročal Alois Mock na seji avstrijskega parlamenta 8. 7. 1991, je predlog naletel na pozitiven odmev v Luksemburgu, Nemčiji, Španiji, Italiji in Veliki Britaniji, od jugoslovanskih republik pa so ga podprle Slovenija, Hrvaška ter BiH; MZZ, Erklärung des Bundesministers für auswärtige Angelegenheiten zur Lage in Jugoslawien, 5–6.

29 Heidemarie Rogy, Der Weg Sloweniens in die Unabhängigkeit unter besonderer Berücksichtigung der österreichischen Außenpolitik (Diplomarbeit zur Erlangung des Magistergrades an der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Universität Salzburg), Salzburg 1994, 112 (dalje: Rogy, Der Weg).

30 MZZ, Informacija o angažiranju Republike Avstrije ob jugoslovanski krizi in stališčih do neodvisnosti Republike Slovenije, 31. julij 1991.

običajno politika avstrijskih dežel, zlasti Štajerske in Koroške. S takim pristopom, ki je bil za Avstrijo uspešen, je dosegla, da "nihče ni mogel dokazati uradni Avstriji, da kakor koli prehiteva politiko EU in velikih sil glede Jugoslavije. Na drugi strani pa je neformalni pristop pri Sloveniji ustvarjal (sicer popolnoma neobvezujoč) občutek podpore Avstrije in s tem vzdušje hvaležnosti in dolžnosti, kar je Avstriji nudilo boljšo pozicijo pri strukturiranju nadaljnjih bilateralnih stikov."

Razglasitev neodvisnosti Slovenije in Hrvaške 25. junija je avstrijska uradna politika ocenila kot izraz demokratične volje obeh narodov in pozdravila pripravljenost obeh republik na pogajanja o sprejemljivi rešitvi z drugimi republikami. Mock je izrazil upanje, da bo osamosvojitev spodbudila dogovore tudi z zvezno vlado.

Med spopadi v Sloveniji se je Avstrija izkazala kot dobra soseda, ki je na razne načine pomagala Sloveniji (možnost uporabe letališč, pomoč pri diplomatskih uslugah, humanitarna pomoč, ponudba za azil slovenskim politikom in njihovim družinam ob morebitni dolgotrajnejši vojni ipd.). Vojna v Sloveniji se je Avstrije neposredno dotaknila in še posebej na Koroškem in Štajerskem je bilo precej panike (zaprte meje, boji na mejnih prehodih, kršenje avstrijskega zračnega prostora med 28. junijem in 5. julijem 1991). Zato je avstrijska vlada na jugoslovansko vlado naslovila vrsto apelov, naj se kriza rešuje brez uporabe sile, enako kot Italija pa je predlagala, naj KEVS sproži krizni mehanizem. Obe strani sta si izmenjavali diplomatske note (Avstrija je protestirala zaradi omenjenega dogajanja, Jugoslavija ji je očitala krepitev vojske na meji, "neupravičene vojaške premike" in da si že dolgo prizadeva za dezintegracijo Jugoslavije).

Avstrijska politika do jugoslovanske krize je izzvala kritike nekaterih držav, zlasti Francije in Sovjetske zveze, medtem ko je bila blizu nemškim stališčem, zaradi česar jo je Nemčija podpirala in skušala amortizirati kritike, saj je s tem branila tudi sebe oz. zagovarjala svojo politiko v odnosu do Jugoslavije. Sovjetski zunanji minister Besmertnij je Avstriji celo očital, da ogroža varnost v Evropi in da avstrijska politika do Jugoslavije lahko ponovno vzpostavi politično situacijo, kakršna je bila na začetku 20. stoletja, pred prvo svetovno vojno. Obtožujoča do Avstrije pa je bila zlasti izjava sovjetskega veleposlanika v Beogradu Loginova, da Avstrija ne ravna v skladu z obveznostmi iz Avstrijske državne pogodbe in določili o stalni nevtralnosti. Zagrozil je, da bodo podpisnice Avstrijske državne pogodbe, če bo Avstrija nadaljevala s tako politiko, prisiljene sprejeti določene ukrepe.[31]

Zaradi vojne v Sloveniji in potem na Hrvaškem se je Avstrija začela odkrito zavzemati za priznanje Slovenije in Hrvaške, vendar ne kot izolirano dejanje, pač pa v kontekstu celovite rešitve jugoslovanske krize. Pri tem je prihajalo do pomembnih razlik tako med lokalno politiko in Dunajem kot med posameznimi strankami. Deželna vlada Koroške je že 2. julija 1991 enoglasno sklenila zahtevati od zvezne vlade, da prizna suvereno in samostojno Republiko Slovenijo, to stališče je podprl tudi deželni parlament. Deželni zbor Štajerske je 1. julija sprejel posebno resolucijo, v kateri je zahteval od avstrijske zvezne vlade (in tudi od vseh držav mednarodne skupnosti), da stori(jo) vse mednarodno-pravne korake za priznanje neodvisnosti Slovenije in Hrvaške. Salzburški deželni zbor je prav tako (z glasovi ljudske in svobodnjaške stranke ter zelenih) sprejel sklep, da zahteva od zvezne vlade, da prizna republiki Slovenijo in Hrvaško ter da to zahteva tudi od drugih evropskih držav. Na sestanku predsednikov vlad članic Delovne skupnosti Alpe-Jadran 3. julija na Koroškem (iz Avstrije so bile članice Koroška, Štajerska, Gradiščanska, Salzburg in Gornja Avstrija) je bilo sprejeto

31 MZZ, Informacija o angažiranju Republike Avstrije ob jugoslovanski krizi in stališčih do neodvisnosti Republike Slovenije, 31. julij 1991.

stališče, da članice Sloveniji priznavajo pravico do samoodločbe in osamosvojitve in da bodo v tem smislu vplivale na centralne vlade.

Dunajska deželna vlada je 6. avgusta pod predsedstvom dr. Helmuta Zilka soglasno sprejela resolucijo, v kateri je zahtevala od zvezne vlade priznanji Slovenije in Hrvaške.[32]

Tu pa so bili pogledi avstrijskih politikov bolj različni kot na lokalni ravni navedenih dežel. Konservativna Mockova in Busekova Ljudska stranka je bila priznanju bolj naklonjena kot Vranitzkyjevi socialisti, uradno stališče pa je nihalo vzporedno z evropsko politiko. Po začetku mirovne konference v Haagu na začetku septembra 1991, ko je bila tudi Nemčija v zvezi s priznanjem v defenzivi, je kancler Vranitzky 17. septembra v parlamentu izjavil, da je Avstrija ostala ena redkih dežel, ki še vedno (pogosto) govori o priznanju Slovenije in Hrvaške, in nakazal, da Avstrija ne bo izvajala solističnih akcij, pač pa se bo podredila mnenju ES. Kanclerja Mocka je tudi svaril, da bi prezgodnje priznanje povzročilo še hujše spopade na Hrvaškem. Tudi avstrijski parlament je vztrajal pri mnenju, ki ga je sprejel že 8. julija, da priznanje ni mogoče, preden pogajanja o Jugoslaviji ne bodo končana. Ko je po neuspeli konferenci 5. novembra v Haagu postalo jasno, da Srbi blokirajo sporazum, je Avstrija takoj (6. novembra) – podobno kot Nemčija – začela pledirati za priznanje, čeprav je obe republiki formalno priznala šele 16. januarja 1992. Ta zakasnitev je bila posledica nesoglasij med ljudsko in socialistično stranko, ki sta še decembra – kljub temu, da sta bili koalicijski partnerici – ostro javno polemizirali. Mock je 18. decembra 1991 v parlamentu izjavil, da bo Avstrija naslednje leto 15. januarja priznala Slovenijo in Hrvaško in da je bilo to že sklenjeno. Vranitzky je to demantiral (po slovenskih informacijah, ki jih je Ministrstvo za zunanje zadeve dobivalo od svojih predstavnikov na Dunaju, sta menda oba politika v zvezi s tem celo kričala drug na drugega). Vranitzky je menil, da je za Avstrijo bolje, da ni prva oz. med prvimi državami, ki bodo priznale obe republiki (zaradi varnosti oz. "raison d'État", kot se je izrazil). Na eno ali drugo stran so se postavljali tudi vplivni politiki in intelektualci. Tako je Kurt Waldheim npr. bolj pritrjeval Vranitzkemu kot Mocku.[33]

Mednarodno priznanje je podpirala tudi opozicijska FPÖ, ki pa je priznanje pogojevala z vprašanjem upodobitve knežjega kamna na slovenskih denarnih bonih in z vprašanjem nemške manjšine.

---

32 Druge zvezne dežele so zavzele stališče, da so take odločitve v pristojnosti zveznega parlamenta in zvezne vlade.

33 Več o tem v: Die Presse, 20. 12. 1991 (Dieter Lenhardt, Außenpolitik von innen; Andreas Unterberger, Mock darf rechtlich viel mehr als politisch; redakcijski članek, Anerkennung: Waldheim will wie Vranitzky einen Regierungsbeschluß).

MITJA FERENC, BOŽO REPE

JUGOSLAWIEN/SLOWENIEN UND ÖSTERREICH ZWISCHEN OST UND WEST, 1955–1991

Die regelmäßigen diplomatischen Beziehungen zwischen Jugoslawien und Österreich wurden im Jahre 1951 erneuert.[1] Jugoslawien hatte jedoch bereits seit Kriegsende in Wien eine eigene politische und wirtschaftliche Vertretung, und in den vierziger Jahren sowie zu Beginn der fünfziger Jahre wurden mehrere Wirtschaftsabkommen unterzeichnet. Noch vor der Unterzeichnung des Österreichischen Staatsvertrags stattete der jugoslawische Außenminister Koča Popović Österreich einen offiziellen Besuch ab (vom 9. bis 12. November 1953).

Entscheidend für den Nachkriegsstatus und die Entwicklung Österreichs war der österreichische Staatsvertrag (Staatsvertrag, betreffend die Wiederherstellung eines unabhängigen und demokratischen Österreich, im Folgetext Österreichischer Staatsvertrag).[2] Nach acht Verhandlungsjahren unterzeichneten die Außenminister der Sowjetunion, der USA, Frankreichs, Großbritanniens und Österreichs in Wien den Vertrag.[3] Zum Vertrag traten im Einklang mit Artikel 37 des Vertrags hinzu: Australien, Brasilien, die CSSR, Mexiko, Neuseeland, Polen und die SFR Jugoslawien. Damit erkannte Jugoslawien die Grenze an und verzichtete auf die Gebietsforderungen, gleichzeitig bekam es das Recht, für die konsequente Einhaltung der Verpflichtungen des österreichischen Staats gegenüber der Minderheit zu sorgen, die aus diesem Vertrag hervorgingen. Jugoslawien unterstützte auf der 10. Sitzung der UNO-Generalversammlung im Dezember 1955 auch die Kandidatur Österreichs für die Aufnahme in die UNO.[4]

Der Österreichische Staatsvertrag ist Bestandteil der Nachkriegs-Rechtsordnung Europas und bildet die internationale rechtliche Grundlage für zahlreiche Verpflichtungen, die Österreich aufgrund dieses Vertrags übernommen hat. Er ist ein Abkommen zwischen den Alliierten über das Schicksal und den Status von Österreich, das als Staat während des Zweiten Weltkriegs nicht existiert hat, daher wurden nach dem Krieg keine Friedensverträge mit Österreich abgeschlossen. Bis zum Inkrafttreten des Österreichischen Staatsvertrags war Österreich, ähnlich wie Deutschland, in vier alliierte Besatzungszonen aufgeteilt. Der Vertrag verbietet Österreich die Vereinigung mit Deutschland, die Verbindung mit jeglichem politischen militärischen Block, den Besitz bestimmter Arten moderner Waffen, er fordert die Entnazifizierung, die Pflege der Gräber der Alliierten und legt die Art der Auszahlung des Schadensersatzes an die Alliierten fest. Nach dem Abgang der alliierten Besatzungsmächte

1 Sie wurden durch den Anschluss im Jahre 1938 abgebrochen.

2 Zakon o ratifikaciji državnog ugovora o uspostavljanju nezavisne i demokratske Austrije, Sl. l. FNRJ, Nr. 2-7. Dodatak. Međunarodni ugovori i drugi sporazumi z dne 1. 2. 1956.

3 Österreich kam bei der Regelung der Friedensfragen erst 1947 an die Reihe. Die britische Regierung ging noch im September 1947 vom Standpunkt aus, dass zwischen Großbritannien und Österreich Kriegszustand herrschte. Alle vier Großmächte sahen im Vertragsentwurf den Beschluss vor, dass Österreich für die Beteiligung am Krieg verantwortlich sei. Von diesem Standpunkt wurde 1955 unter dem Einfluss der veränderten internationalen Umstände abgegangen (über den Verhandlungsablauf siehe: Dr. Janko Pleterski: Avstrijska soseda Slovenija, Avstrija in njeni Slovenci 1945–1976, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana 2000).

4 Vgl. Jugoslavija i Avstrija, Jugoslovenski pregled, März 1960, IV, št. 3.

verabschiedete das österreichische Parlament nach vorhergehender Absprache mit den Großmächten das Verfassungsgesetz über die immerwährende Neutralität.

Der Österreichische Staatsvertrag legt die Grenzen der Republik Österreich genau fest, einschließlich der Grenzen zur ehemaligen SFRJ bzw. zur heutigen Republik Slowenien.

Österreich hat im Rahmen des Österreichischen Staatsvertrags besondere Verantwortung für den kollektiven Schutz der nationalen, in Österreich lebenden Minderheit übernommen. In diesem Zusammenhang ist der Artikel 7 des Österreichischen Staatsvertrags von Bedeutung, der den Schutz der slowenischen Minderheit in Kärnten und in der Steiermark regelt. Im Österreichischen Staatsvertrag sind auch die vermögensrechtlichen Verhältnisse im Zusammenhang mit dem Vermögen, den Rechten und Interessen der slowenischen Minderheit in Österreich sowie die Wiedergutmachung des Schadens, den der Nationalsozialismus der Minderheit zugefügt hat, festgelegt. Der Artikel 27. des Österreichischen Staatsvertrags behandelt die Schadensersatzverpflichtung Österreichs in Zusammenhang mit der Beschlagnahme des Vermögens in der ehemaligen SFRJ, was heute größtenteils die Republik Slowenien betrifft. Der Österreichische Staatsvertrag regelt im Artikel 9 das Verbot nationalsozialistischer Organisationen, die Unterbindung von nationalsozialistischer militärischer Tätigkeiten und Propaganda in Österreich. Für Slowenien ist diese Bestimmung, im Hinblick auf die slowenenfeindliche und gegenüber der Nazivergangenheit unkritische propagandistische und politische Tätigkeit einiger politischer Kreise in Österreich, insbesondere in der FPÖ, gegen die Interessen der slowenischen Minderheit, von Bedeutung. Die internationale Verpflichtung der Republik Österreich in Bezug auf die Achtung, den Schutz und die Pflege der Kriegsgräber ist im Artikel 19 des Österreichischen Staatsvertrags festgelegt.

Die Minderheitenfrage war im gesamten Zeitraum des sozialistischen Jugoslawien einer der Schwerpunkte in den Beziehungen zwischen beiden Staaten. Die Krisenperioden waren das Jahr 1958 (wegen der österreichischen Aufhebung der Verordnung über das obligatorische zweisprachige Schulwesen von 1945), das Jahr 1970 (jugoslawienfeindliche Feier der Volksabstimmung; Artikel in Ruf der Heimat, der Zeitung des Kärntner Heimatdienstes, aus dem eine existenzielle Bedrohung der slowenischen Minderheit hervorgeht), zwischen 1972 und 1976, als beide Staaten gegenseitig scharfe diplomatische Noten austauschten [5] sowie das Jahr 1972 wegen der Angriffe auf die zweisprachigen Aufschriften und die Sprengung von Denkmälern.[6]

Da Slowenien als einzige jugoslawische Republik an Österreich angrenzte, übte es einen bedeutenden Einfluss auf die jugoslawische Politik in Bezug auf Österreich aus, gleichzeitig hatte Slowenien aber auch seine eigenen direkten Verbindungen, vor allem zu den beiden Nachbarländern, dem österreichischen Kärnten und der österreichischen Steiermark.

Auf Staatsebene intensivierten sich die diplomatischen Beziehungen nach der Unterzeichnung des Staatsvertrags, als beide Seiten die Lösung der zahlreichen Fragen in Zusammenhang mit dem Verkehr, dem Tourismus, dem kleinen Grenzverkehr, dem

---

5 Zum Inhalt der diplomatischen Noten, siehe Jugoslovenski pregled, XXVIII, Nr. 11, 12, November, Dezember 1984, Artikel Odnosi Jugoslavije i Avstrije 1966–1984, S. 431-437.

6 Zu Denkmalsprengungen kam es mehrmals: Am 10. 9. 1953 wurde das Denkmal für die gefallenen Partisanen in St. Ruprecht bei Völkermarkt/Šentrupert pri Velikovcu gesprengt – die Täter wurden nicht gefunden, das Denkmal wurde 1983 erneuert; Am 16. 9.1973 wurde das Denkmal bei Robesch/Robež gesprengt (Ort der ersten Partisanenaktion in Kärnten am 25. 8. 1942), das Denkmal wurde 1976 erneuert; Am 16. 6. 1976 wurde das Denkmal für H. Steinacher in Völkermarkt gesprengt, Täter unbekannt; Am 30. 10. 1976 wurde das Partisanendenkmal auf dem Kömmel ob Bleiburg/Komelj nad Pliberkom gesprengt, es wurde 1978 erneuert. Die Reaktion darauf war eine Explosion im Volksabstimmungsmuseum in Völkermarkt am 18. 9. 1979, in diesem Zusammenhang wurden zwei jugoslawische Staatsbürger festgenommen, die später in Wien verurteilt wurden.

Doppeleigentum sowie der industriellen und kulturellen Zusammenarbeit in Angriff nahmen.[7] Die Außenminister trafen einander 1960 (Besuch von Bruno Kreisky im März und von Koča Popović im November).[8] Fünf Jahre später (im März 1965) folgte der Besuch des amtsführenden österreichischen Präsidenten J. Klaus. Der Präsident der SFRJ Josip Broz-Tito stattete Österreich im Februar 1967 einen Besuch ab, und der österreichische Präsident besuchte Jugoslawien im Oktober 1968. "Auf allen diesen Sitzungen versprach die österreichische Seite die endgültige Lösung des Artikels 7 und die Verbesserung der Lage der slowenischen und kroatischen Minderheit in Österreich."[9] Im Frühjahr des Jahres 1972, zwei Jahre nach dem Konflikt im Zusammenhang mit den zweisprachigen Aufschriften, unterzeichneten die beiden Staaten das Abkommen über die wirtschaftliche und technische Zusammenarbeit, jedoch verschlechterten sich ihre Beziehungen nochmals im Herbst. Die jugoslawische Seite kritisierte Österreich, es würde den Artikel 7 des Staatsvertrags nicht einhalten und einer Absprache über die Restitution von Kulturgütern und Archivmaterial ausweichen.[10] Die österreichische Seite wies die Vorwürfe zurück. Im Dezember 1975 stattete der österreichische Bundeskanzler Bruno Kreisky dem jugoslawischen Präsidenten Josip Broz–Tito einen Besuch ab, was die Beziehungen verbesserte. Jedoch verschlechterten sie sich bereits im folgenden Jahr wegen der österreichischen Versuche, die Rechte der Minderheiten mit (geheimen) Feststellungen der Anzahl der Angehörigen der Minderheit auf der Grundlage der Muttersprache zu verbinden – der sog. Gesetzgebung vom siebten Juli 1976, die zahlreiche Proteste und Demonstrationen in Slowenien bzw. Jugoslawien, und auch von linken Organisationen in Österreich hervorrief.[11] Die Gespräche zwischen der Regierung und den Kärntner Slowenen wurden zunächst 1979, und daraufhin 1983 wieder aufgenommen (zuvor informierten die Kärntner Slowenen und die Kroaten aus dem Burgenland alle Unterzeichner über die Nichterfüllung des Österreichischen Staatsvertrags). Im Jahre 1986 wurde Karel Smolle einziger Vertreter der slowenischen Minderheit in den österreichischen Nationalrat gewählt.

Parallel dazu bemühten sich beide Seiten darum, einige Fragen zu lösen: Es liefen Verhandlungen über die Archive und das Kulturerbe, es wurde das Abkommen über die (teilweise) Nostrifikation von Diplomen geschlossen und die österreichische Seite hob das Gerichtsverfahren gegen die slowenischen Aktivisten aus Zell/Sele auf.

Im April 1980 besuchte Kreisky erneut Jugoslawien, und mit dem Präsidenten des Bundesexekutivrats Veselin Djuranović unterzeichnete er das Abkommen über die Kriegsentschädigungen.[12] Die zwischenstaatlichen Beziehungen wurden auch nach Titos Tod fortgesetzt: Der österreichische Bundespräsident Rudolf Kirschläger stattete 1982 Jugoslawien einen Besuch ab, die Außenminister Lazar Mojsov und Wilhelm Pahr trafen einander 1983 in Brdo bei Kranj und der Bundeskanzler Franz Vranitzky besuchte 1987 den jugoslawischen Premier Branko Mikulić in Bled.

Auf der Ebene der slowenisch-österreichischen Beziehungen begannen sich die Beziehungen in den fünfziger Jahren zu festigen. Das jugoslawische konsularische Büro, das 1950 seine Tätigkeit aufnahm, wurde 1955 zum Konsulat umgeändert (das öster-

---

7 Zum Inhalt der Besuche siehe Jugoslovenski pregled, XXVIII, Nr. 11, 12, November, Dezember 1984, Artikel Odnosi Jugoslavije i Avstrije 1966–1984, S. 431-437; Jugoslavija i Avstrija, März 1960, IV, Nr. 3.

8 Jugoslovanski pregled, März 1960, S. 139-140 und Jugoslovanski pregled, November 1960, S. 491-492.

9 Dušan Nećak: Austrijsko-Jugoslavenski odnosi, Enciklopedija Jugoslavije, erstes Heft, S. 349-350.

10 Über das Archivabkommen siehe weiter unten.

11 Mehrere hundert Kärntner Slowenen protestierten 1977 in Wien gegen die Nichterfüllung des Österreichischen Staatsvertrags (die Kärntner Slowenen wollten nicht in den Volksgruppenbeiräten mitwirken, wie sie die Gesetzgebung von 1976 festgelegt hatte).

12 Ur. l. SFRJ, MP, Nr. 9/81, vom 31. 8. 1981.

reichische Generalkonsulat wurde fünf Jahre später 1960 reziprok in Ljubljana eröffnet). In den sechziger Jahren fanden zahlreiche offizielle Besuche auf Landes- bzw. Republiksebene statt (der Präsident der Versammlung Miha Marinko war 1962 zu Besuch in Klagenfurt, 1968 besuchte der Kärntner Landeshauptmann Hans Sima Slowenien, dazwischen kam es auch zu mehreren Regierungsbesuchen).

Bereits in den fünfziger Jahren öffnete sich die Grenze allmählich. In diesem Zusammenhang wurden zwischen 1953 und 1965 mehrere Abkommen geschlossen, die danach vereinheitlicht wurden. Zunächst einmal durften ab 1953 die Doppeleigentümer nach Österreich gehen – damals wurden nämlich das Abkommen über die Regelung des Grenzverkehrs und das Immobilienabkommen unterzeichnet (inoffiziell begannen die Grenzüberschreitungen bereits früher). Außer den Doppeleigentümern erhielten auch andere Grenzbewohner in Ausnahmefällen Grenzpassierscheine für die Dauer von drei Tagen, eine Berechtigung zum unbegrenzten Grenzübertritt erhielten Ärzte, Tierärzte und Hebammen (im Jahre 1958 wurden von jugoslawischer Seite insgesamt 6.000 und von österreichischer Seite 5.000 Genehmigungen für den Grenzübertritt ausgestellt). Im Jahre 1960 wurde ein zusätzliches Abkommen über die Regelung des Grenzverkehrs unterzeichnet. Somit konnten auch die Einwohner aus der Zehn-Kilometer-Grenzzone nach Österreich kommen. Die Grenzbewohner erhielten einen Dauer-Grenzpassierschein. Damit konnten sie viermal monatlich die Grenze überqueren und sich dort maximal sechzig Stunden aufhalten. Sie mussten jedoch jedes Mal den gleichen Grenzübergang benutzen (es gab insgesamt neunzehn solcher Übergänge für den kleinen Grenzverkehr mit Österreich). Bei dem Grenzübertritt durften sie monatlich insgesamt 3.500 Dinar, das waren damals gut zehn Dollar, mitnehmen. Auf jugoslawischer Seite hatten am Ende fast 200.000 Leute die Berechtigung auf einen Passierschein für den kleinen Grenzverkehr und auf österreichischer Seite etwa 117.000. Den Passierschein für den kleinen Grenzverkehr benutzten auf jugoslawischer Seite ungefähr 18% und auf österreichischer Seite 12% der gesamten Grenzbevölkerung.[13] Die Grenze öffnete sich vollständig mit der Abschaffung der Visumpflicht (1964), mit dem stufenweisen Ausbau von neuen Grenzübergängen und Verkehrsobjekten (Loibl-Tunnel im Jahre 1964, die Grenzbrücke zwischen Bad Radkersburg und dem slowenischen Gornja Radgona von 1969 u. a.).[14] In den siebziger Jahren wurden die Grenzübergänge Österreich-Slowenien durch den Massentourismus und den Gastarbeiterverkehr überfüllt, die Grenze zwischen beiden Staaten aber (außer der jugoslawisch-italienischen Grenze) wurde die offenste Grenze zwischen einem sozialistischen und kapitalistischen Staat überhaupt. In den sechziger Jahren begann in den österreichischen Orten der Einkaufstourismus zu blühen, der seinen Höhepunkt zur Zeit der Jugoslawienkrise in den achtziger Jahren erreichte, als in Jugoslawien Mangel an Waren des täglichen Bedarfs – wie Kaffee und Waschmitteln – herrschte. An den Grenzübergängen zwischen Österreich und Slowenien (Jugoslawien), insbesondere an den Grenzübergängen Spielfeld/Šentilj und Loibl/Ljubelj, entwickelte sich ein interessanter Wettbewerb zwischen den Zollbeamten beider Staaten einerseits und den Schmugglern andererseits, die organisiert oder einzeln große Mengen von unterschiedlichen Produkten über die Grenze zu schmuggeln versuchten. So beschlagnahmten die Zollbeamten am Grenzübergang Spielfeld bis Mitte 1982 bereits 130 Tonnen Kaffee und natürlich auch andere Produkte. Die Anzahl an Zollvergehen hat sich bereits in der ersten Hälfte der achtziger Jahre mehr als verdoppelt.[15] Als Ende der achtziger Jahre der

13 Jugoslovenski pregled, April 1966, S. 159, 160.

14 Božo Repe: Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka. Vpliv nakupovalnega turizma na kulturne spremembe in način življenja v Sloveniji po drugi svetovni vojni, Zgodovina za vse, Nr. 2, Jg. 5, 1998, S. 90–96.

15 Mehr dazu: Polona Boljka: Tihotapljenje preko avstrijsko – jugoslovanskih in italijansko – jugoslovanskih

jugoslawische Premier Ante Marković den konvertiblen Dinar einführte, erhöhte sich der Druck auf den österreichischen Grenzhandel, er verebbte wieder nach der Unabhängigkeit Sloweniens und der Stabilisierung der slowenischen Wirtschaft.

Bereits in den sechziger Jahren begann Slowenien, wohlüberlegt wirtschaftliche und kulturelle Beziehungen mit den näheren Ländern aufzubauen (mit Friaul–Julisch–Venetien, Kärnten, der Steiermark und Bayern). Mit der neuen jugoslawischen Verfassung von 1974 verstärkte sich die Staatlichkeit der Republiken, es wurden Sekretariate bzw. Komitees für die internationale Zusammenarbeit gegründet, was die Verbindungen weiter verstärkte. In den achtziger Jahren kam es zu neuen Formen der Zusammenarbeit, es wurden Kontaktkommissionen gegründet, die sich aus Vertretern der slowenischen Regierung (dem Exekutivrat) und den österreichischen Landesregierungen zusammensetzten. Im Jahre 1982 war eine Delegation des Kärntner Landtags zum ersten Mal zu Besuch in Ljubljana. In den achtziger Jahren wurde die Ebene der bilateralen Beziehungen von der Gründung der Arbeitsgruppe Alpen–Adria übertroffen.

Auch wenn es bei den nachbarlichen Beziehungen, vor allem wegen der Minderheit, zu Problemen kam, gab es, trotz der unterschiedlichen Systeme, Ähnlichkeiten in der globalen Ausrichtung beider Staaten. Die internationale Lage beider Staaten war spezifisch: "Österreich suchte, genauso wie Jugoslawien, den Ausweg aus dem Kalten Krieg. Österreich fand ihn in der Neutralität, Jugoslawien in der Blockfreiheit. Beide aber auch in der gegenseitigen Unterstützung solcher Bemühungen des Nachbarstaats. In dieser Zeit öffnete sich die österreichisch-jugoslawische Grenze für persönliche, wirtschaftliche, kulturelle und politische Verbindungen, trotz der unterschiedlichen Systeme."[16] Unabhängig davon stellte die Südgrenze für Österreich eine große Belastung dar, nicht nur im militärischen Sinne, sondern auch psychologisch (die letzte Kanone, die auf Slowenien gerichtet war, wurde erst 2002 symbolisch beseitigt, d. h. zehn Jahre nach der slowenischen Unabhängigkeit). Andererseits aber lebten viele jugoslawische Arbeiter in Österreich (1992 hatte Österreich 542.000 Ausländer bzw. 6,6%, davon kamen 48% aus Jugoslawien).[17]

Die österreichisch-jugoslawischen Beziehungen endeten formal am 31. 12. 1991, als sowohl Österreich als auch Jugoslawien die Botschafter aus ihren Ämtern entließen.[18] Während der Jugoslawienkrise versuchte Österreich ein Gleichgewicht zwischen den bilateralen Beziehungen zu Jugoslawien und den engen Verbindungen zu Slowenien und Kroatien, die aus der geografischen Lage, den wirtschaftlichen Interessen, der gemeinsamen Vergangenheit und der verwandten Kultur herrührten, herzustellen. Einen Kompromiss sah Österreich nach 1989 in den regionalen Verbindungen, die es auf Staatsebene förderte (zunächst in quadrogonaler Form, daraufhin in pentagonaler und hexagonaler

---

mejnih prehodov (1980–1985), Universität in Ljubljana, Philosophische Fakultät, Abteilung für Geschichte, 2002.

16 Janko Pleterski: Avstrijska soseda Slovenija, Avstrija in njeni Slovenci 1945–1976, Institut za narodnostna vprašanja, Ljubljana 2000, S. 240 (Auftritt des Autors auf der Podiumsdiskussion Österreich und Slowenien in Graz, am 9. November 1990).

17 Matjaž Jančar: Slovenska zunanjepolitična razpotja, Ljubljana 1996 (im f olgenden: Jančar, Razpotja), S. 70.

18 Zu diesem Anlass äußerte der österreichische Außenminister Alois Mock, dass Jugoslawien zwar noch existiere, sich aber im Prozess der Nichtanerkennung seitens der internationalen Gemeinschaft ("Derecognition/Aberkennung") befinde und dass Serbien nicht mehr mit einer automatischen Nachfolge rechnen könne. Thomas Klestil vertrat etwas später, am 30. Januar 1992, auf der KSZE-Sitzung den Standpunkt, dass Jugoslawien als Staat nicht mehr existiere, dass die Bundesrepublik Jugoslawien nicht sein Nachfolger sei und sie daher die internationale Anerkennung neu beantragen müsse. Dies war auch der offizielle Standpunkt der Europäischen Union.

Form bzw. als mitteleuropäische Initiative, obwohl es hier zu kritischen Betrachtungsweisen der italienischen Politik kam). In der EFTA bemühten sich die Österreicher, einen besonderen Fonds für Jugoslawien zu errichten (analog dem Fonds für Portugal), zur Unterstützung der industriellen Entwicklung. Die regionale Verbundenheit mit Slowenien und Kroatien versuchten sie durch eine Arbeitsgemeinschaft für die Donauländer auszugleichen, bei der auch Serbien Mitglied sein sollte (die letzte Versammlung, an der alle Mitglieder teilgenommen hatten, fand im Mai 1991 in Beograd statt).[19]

Österreich befürwortete als unmittelbarer Nachbar in der Zeit der Jugoslawienkrise und daraufhin des Zerfalls Jugoslawiens sehr die Auflösung des jugoslawischen Staats. Vom geostrategischen Aspekt her betrachtet sagte ihm die Jugoslawienkrise zu (mit Ausnahme der Sicherheitsprobleme, die sie verursachte). Slowenien hatte nach den Wahlen vom April 1990 "Österreich als strategischen politischen Rückhalt bei den slowenischen Verselbstständigungsbestrebungen."[20] Slowenien eröffnete umgehend seine Sondervertretung in Wien unter der Leitung von Karel Smolle. Die Verbindungen wurden immer intensiver und sowohl der offizielle als auch der inoffizielle Informationsaustausch immer dichter. Die slowenische parlamentarische Delegation stattete Österreich bereits im Juni 1990 einen offiziellen Besuch ab, und Alojz Peterle besuchte Alois Mock am 11. Dezember 1990. Jetzt können wir zum ersten Mal Mocks öffentliche positive Einstellung gegenüber der slowenischen Verselbstständigung erkennen, da er in seiner Aussage das Recht auf Selbstbestimmung erwähnte. Ansonsten waren die Österreicher bei ihren Kontakten mit Slowenien sehr zurückhaltend, obwohl die Gesprächspartner, wie während des Besuchs von Peterle und Rupel im Januar 1991 (sie führten Gespräche mit Außenminister Mock, mit dem Vizekanzler Josef Riegler und dem Staatssekretär Peter Jankowitsch), der slowenischen Verselbstständigung "Sympathien" und "prinzipielles Verständnis" entgegenbrachten.[21]

Österreich (wie auch die anderen westlichen Staaten) unterstützte zunächst die politischen und wirtschaftlichen Reformen in Jugoslawien, die nach österreichischen Einschätzungen ein stabiles Jugoslawien sichern würden, und versuchte gegenüber allen Republiken eine ausgewogene Politik zu führen. Trotzdem war Österreich den scharfen serbischen Anschuldigungen ausgesetzt, es würde die Abspaltungsbestrebungen der Slowenen und Kroaten unterstützen – obwohl vor allem als verlängerter Arm Deutschlands, und sei – trotz eigener alter imperialistischer Ambitionen – zu mehr nicht fähig.[22] Die Abkühlung der Beziehungen können wir letztendlich daraus ersehen, dass der österreichische Außenminister Alois Mock am 29. Mai 1989[23] und der Bundeskanzler Franz Vranitzky am 5. April 1990 zum letzten Mal zu Besuch in Jugoslawien waren.[24] Österreich bemühte sich trotz allem, die Zusammenarbeit mit allen Republiken bzw. mit allen Betroffenen der Jugoslawienkrise aufrechtzuerhalten. Dies zeigten die Österreicher auch, indem ihre Parlamentsdelegation bereits nach dem Krieg in Slowenien einen Besuch in Beograd abstattete (die Delegation war zwar auch zu Besuch in Ljubljana).

Als der jugoslawische Premier Marković und der slowenische Präsident Kučan im März 1991 Wien besuchten, vertrat Österreich den Standpunkt, dass der offizielle Partner

---

19 Die österreichische Jugoslawienpolitik, Österreichisches Jahrbuch für Politik 1992, Oldenburg 1992, S. 826.

20 Jančar, Razpotja, 102.

21 Österreichische außenpolitische Dokumentation. Bericht über eine Stellungnahme zum Problemkomplex der Jugoslawien-Krise, Wien am 17. 1. 1992, S. 171.

22 Veljko Kadijević, Moje viđenje raspada, Beograd 1993, S. 34.

23 Österreichische außenpolitische Dokumentation. Sonderdruck Jugoslawische Krise. Bundesministerium für auswärtige Angelegenheiten 1992, S. 119.

24 Ebd., S. 101.

die jugoslawische Regierung sei. Österreich habe intensive Kontakte zu Slowenien und Kroatien und würde sie auch gerne mit Serbien haben. Außerdem habe es, wie Vranitzky sagte, auch eine klare Vorstellung von der Zukunft und schließe eine revolutionäre Entwicklung nicht aus.[25] Die Österreicher würden das Recht auf Selbstbestimmung der jugoslawischen Völker anerkennen und sich für die Integrität der SFRJ in Form einer Konföderation (oder Zollunion) einsetzen, da der Zerfall der SFRJ die europäischen Integrationen und die Durchsetzung des Regionalismus bedrohen würde. Slowenien müsse von den anderen Republiken die Erlaubnis für die Verselbstständigung erhalten, seine Pflicht aber sei es, sich für eine demokratische Auflösung der Jugoslawienkrise einzusetzen. Sollte es aber nicht zu einer Lösung auf demokratischem Wege kommen und sollte Slowenien seine Unabhängigkeit erlangen, dann müssten ihm die westlichen Staaten helfen, jedoch werde Österreich nicht der erste Staat sein, der Slowenien auch formal anerkennen werde. Inoffiziell wurde den slowenischen Vertretern gesagt, sie würden im Falle einer Verselbstständigung die Verbindungen noch weiter in einer Form verstärken, die den Beziehungen Österreichs mit der Schweiz und mit Liechtenstein ähnlich wären.[26] Mock sagte während seines Besuchs im Zusammenhang mit der Anerkennung zu Kučan, dass Slowenien zunächst einmal sich selbst die Unabhängigkeit verschaffen müsse, Österreich sei aber bereit zu reagieren und Slowenien auch bei seinen Problemen zu helfen.

Noch einige Wochen vor der Verkündigung der slowenischen Unabhängigkeit, Anfang Juni, entgegnete Mock auf Peterles Worte, Slowenien hoffe, dass Österreich der erste Staat sein würde, der es anerkennen werde, er verstehe diese Erwartung, müsse sich jedoch zumindest mit Italien und Ungarn koordinieren, denn die Entscheidung über die Anerkennung könne nur auf der Grundlage des internationalen Rechts gefasst werden.[27] Im Frühjahr 1991, als sich die politische Krise in Jugoslawien ihrem Höhepunkt näherte, schlug Mock die Gründung eines sog. Europäischen Weisen-Rats vor, der versuchen sollte, den Dialog zwischen den Republiken und der Föderation herzustellen. Gleichzeitig schlug er noch die Aufstellung eines Sicherheitsmechanismus vor, der auf lokaler und regionaler Ebene die Gewaltanwendung verhindern würde.[28] Einige Staaten unterstützten zwar diesen Vorschlag, die EG setzte ihn "auf die Warteliste" und Marković und Lončar lehnten ihn ab, Tanjug kommentierte sogar, es handele sich hierbei um eine "Wiener Operette".[29]

---

25 Ebd.

26 Ebd., S. 103. Siehe auch Božo Repe: Jutri je nov dan. Slovenci in razpad Jugoslavije, Ljubljana 2002, Kapitel Mednarodna osamosvojitev.
Die angegebene Ausrichtung bestätigen die Beitrittsdokumente, u. a.: die Tonbandaufzeichnung des Gesprächs in der Präsidentschaft der Republik Slowenien vom 20. 5. 1991, Aspekte der internationalen Auflösung, Einführungsdebatte von Dimitrij Rupel, Archiv der Präsidenten der Republik und Information über das Engagement der Republik Österreich in Hinblick auf die Jugoslawienkrise und die Standpunkte in Bezug auf die Unabhängigkeit der Republik Slowenien, am 31. Juli 1991, Archiv des Ministeriums für auswärtige Angelegenheiten der Republik Slowenien.

27 Der Standard, 6. 6. 1991.

28 Wie Alois Mock auf der Sitzung des österreichischen Parlaments berichtete, 8. 7. 1991, wurde der Vorschlag in Luxemburg, Deutschland, Spanien, Italien und Großbritannien positiv aufgenommen, von den jugoslawischen Republiken unterstützten ihn Slowenien, Kroatien sowie Bosnien und die Herzegowina, Ministerium für auswärtige Angelegenheiten der Republik Slowenien (MZZ), Erklärung des Bundesministers für auswärtige Angelegenheiten zur Lage in Jugoslawien, S. 5 und 6.

29 Heidemarie Rogy: Der Weg Sloweniens in die Unabhängigkeit unter besonderer Berücksichtigung der österreichischen Außenpolitik (Diplomarbeit zur Erlangung des Magistergrades an der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Universität Salzburg), Salzburg 1994, S. 112 (im folgenden: Rogy, Der Weg).

Nach den österreichischen Plänen konnte man die Verfassungskrise in Jugoslawien mithilfe der Kommission Demokratie durch Recht mit Sitz in Venedig lösen. Diesem Vorschlag wurde in den jugoslawischen Republiken größeres Verständnis entgegengebracht (nur Serbien und Montenegro unterstützten ihn nicht, und der Bundesexekutivrat wollte, trotz des Drucks der USA, keine Zustimmung geben).[30]

Österreich musste bei seiner Politik die internationale Lage berücksichtigen. Damals war es noch kein EU-Mitglied, daher verhielt es sich vorsichtig und berücksichtigte die Meinung aller zwölf Mitgliedsstaaten sowie den Standpunkt der USA. Die österreichische Politik unterschied sich eigentlich nicht wesentlich von der Politik der EU, sie spielte jedoch für Slowenien – insbesondere während des Krieges – durch ihre Initiativen und Vorschläge eine bedeutende Vermittlerrolle (für die slowenische politische Spitze war vor allem Mock eine der zuverlässigsten Informationsquellen über die Standpunkte der westlichen Staaten). Außer der offiziellen Politik wählte Österreich auch einen informellen Ansatz, wobei es sich vor allem auf die öffentliche Meinung, aber auch auf die Standpunkte und Aussagen der Parteien stützte. Vorreiter der offiziellen Politik war für gewöhnlich die Politik der österreichischen Bundesländer, insbesondere der Steiermark und Kärntens. Mit so einem, für Österreich erfolgreichen Vorgehen wurde erreicht, dass "niemand dem offiziellen Österreich beweisen konnte, dass es auf irgendeine Weise die Politik der EU und der Großmächte in Hinblick auf Jugoslawien überholte. Andererseits erzeugte aber dieses informelle Vorgehen (zwar vollkommen unverbindlich) bei den Slowenen das Gefühl, Österreich würde sie unterstützen, und somit eine Atmosphäre der Dankbarkeit und Verpflichtung Sloweniens gegenüber Österreich, was Österreich auch eine bessere Position beim Strukturieren der weiteren bilateralen Beziehungen verschaffte."

Die Verkündung der Unabhängigkeit Sloweniens und Kroatiens am 25. Juni 1991 bewertete die österreichische offizielle Politik als Ausdruck des demokratischen Willens beider Völker und begrüßte die Bereitschaft beider Republiken, mit den anderen Republiken eine akzeptable Lösung zu verhandeln. Mock drückte die Hoffnung aus, dass die Verselbstständigung auch die Vereinbarungen mit der Bundesregierung ankurbeln werde.

Während der Auseinandersetzungen zeigte sich Österreich als guter Nachbar, der Slowenien auf unterschiedliche Art und Weise half (Möglichkeit der Benutzung der Flughäfen, Hilfe bei diplomatischen Diensten, humanitäre Hilfe, Asylangebot für slowenische Politiker und ihre Familien im Falle eines langwierigen Krieges, u. Ä.). Der Krieg in Slowenien berührte Österreich unmittelbar, vor allem in Kärnten und in der Steiermark herrschte große Panik (geschlossene Grenzen, Kämpfe an den Grenzübergängen, Verletzung des österreichischen Luftraums zwischen dem 28. Juni und dem 5. Juli 1991). Daher richtete die österreichische Regierung zahlreiche Appelle an die jugoslawische Regierung, die Krise ohne Gewaltanwendung zu lösen. Wie Italien schlug sie vor, die KSZE solle den Krisenmechanismus auslösen. Beide Seiten tauschten diplomatische Noten aus (Österreich protestierte wegen der erwähnten Geschehnisse, Jugoslawien warf den Österreichern vor, sie würden das Militär an der Grenze verstärken und "unberechtigte militärische Aktionen" durchführen, außerdem würden sie sich schon seit langem für die Desintegration Jugoslawiens einsetzen).

Die österreichische Politik im Zusammenhang mit dem Jugoslawienkonflikt stieß in einigen Staaten, insbesondere in Frankreich und der Sowjetunion, auf heftige Kritik,

---

30 Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten der Republik Slowenien (MZZ), Information über das Engagement der Republik Österreich in Bezug auf die Jugoslawienkrise und die Standpunkte gegenüber der Unabhängigkeit der Republik Slowenien, 31. Juli 1991.

während sie dem deutschen Standpunkt nahe stand, weshalb sie auch Unterstützung von deutscher Seite bekam und weshalb Deutschland versuchte, die Kritiken abzuschwächen, da es sich damit selbst verteidigte bzw. seine Politik in Bezug auf Jugoslawien befürwortete. Der sowjetische Außenminister Bessmertnyj warf Österreich sogar vor, es würde die Sicherheit in Europa gefährden und die österreichische Politik gegenüber Jugoslawien könne erneut eine solche politische Situation entfachen wie zu Beginn des 20. Jahrhunderts, vor dem Ersten Weltkrieg. Vor allem die Aussage Loginovs, dem sowjetischen Botschafter in Beograd, Österreich handle nicht im Einklang mit den Verpflichtungen aus dem Österreichischen Staatsvertrag und den Bestimmungen über die immerwährende Neutralität, war eine große Beschuldigung. Er drohte, dass die Unterzeichner des Österreichischen Staatsvertrags dazu gezwungen wären, entsprechende Maßnahmen zu ergreifen, wenn Österreich eine solche Politik fortsetze.[31]

Wegen des Krieges in Slowenien und später in Kroatien begann Österreich, sich offen für die Anerkennung Sloweniens und Kroatiens einzusetzen, jedoch nicht als isolierte Aktion, sondern im Zusammenhang mit einer ganzheitlichen Lösung der Jugoslawienkrise. Dabei machten sich bedeutende Unterschiede zwischen der lokalen Politik in Wien und zwischen den einzelnen Parteien bemerkbar. Die Kärntner Landesregierung beschloss bereits am 2. Juli 1991 einstimmig, von der Bundesregierung die Anerkennung der souveränen und unabhängigen Republik Slowenien zu fordern. Diesen Standpunkt unterstützte ebenfalls der Kärntner Landtag. Der Steirische Landtag verabschiedete am 1. Juli eine Sonderresolution, in der er von der Österreichischen Bundesregierung (wie auch von allen Staaten der internationalen Gemeinschaft) verlangte, alle international-rechtlichen Schritte für die Anerkennung der Unabhängigkeit Sloweniens und Kroatiens zu unternehmen. Der Salzburger Landtag fasste ebenfalls (mit den Stimmen der Volkspartei, der Liberalen sowie der Grünen) den Beschluss, von der Bundesregierung die Anerkennung der Republiken Slowenien und Kroatien zu verlangen, außerdem müsse die Bundesregierung das Gleiche auch von den anderen europäischen Staaten fordern. Auf der Sitzung der Regierungspräsidenten der Mitglieder der Arbeitsgemeinschaft Alpen-Adria, am 3. Juli in Kärnten (die österreichischen Mitglieder waren Kärnten, die Steiermark, das Burgenland, Salzburg und Oberösterreich), wurde beschlossen, dass die Mitglieder Slowenien das Recht auf Selbstbestimmung und Verselbstständigung zuerkannten und in diesem Sinne auf die zentralen Regierungen einwirken würden.

Die Wiener Landesregierung verabschiedete am 6. August unter dem Vorsitz von Dr. Helmut Zilk einstimmig eine Resolution, in der sie von der Bundesregierung die Anerkennung der Republik Slowenien und Kroatien forderte.[32]

Hier aber unterschieden sich die Ansichten der österreichischen Politiker stärker als auf der lokalen Ebene. Die konservative Volkspartei Mocks und Buseks war einer Anerkennung stärker gewogen als Vranitzkys Sozialdemokraten, der offizielle Standpunkt aber schwankte parallel zur europäischen Politik. Nach Beginn der Friedenskonferenz Anfang September 1991 in Den Haag, wo sich Deutschland im Zusammenhang mit der Anerkennung ebenfalls in der Defensive befand, sagte Bundeskanzler Vranitzky am 17. September im Parlament, Österreich sei einer der wenigen Staaten geblieben, die noch immer (häufig) von der Anerkennung Sloweniens und Kroatiens sprachen. Er erwähnte außerdem, dass Österreich keine Aktionen im

---

31 Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten der RS, Information über das Engagement der Republik Österreich in Zusammenhang mit der Jugoslawienkrise und den Standpunkten zur Unabhängigkeit der Republik Slowenien, 31. Juli 1991.

32 Andere Bundesländer meinten, dass solche Entscheidungen in die Zuständigkeit des Bundesparlaments und der Bundesregierung fallen.

Alleingang durchführen, sondern sich der Meinung der EU anschließen werde.[33] Er warnte Kanzler Mock davor, dass eine frühzeitige Anerkennung noch heftigere Zusammenstöße in Kroatien auslösen würde. Auch das österreichische Parlament beharrte auf seiner Meinung, die es bereits am 8. Juli gefasst hatte, dass eine Anerkennung nicht möglich sei, bevor die Verhandlungen über Jugoslawien nicht abgeschlossen werden. Als es nach der misslungenen Konferenz am 5. November in Den Haag klar wurde, dass die Serben das Zustandekommen eines Abkommens blockieren, begann Österreich umgehend (am 6. November) – ähnlich wie Deutschland – für die Anerkennung zu plädieren, obwohl Österreich beide Republiken formal erst am 16. Januar 1992 anerkannt hat. Diese zeitliche Verzögerung war die Folge von Unstimmigkeiten zwischen der Volkspartei und der sozialdemokratischen Partei, die im Dezember – obwohl sie Koalitionspartner waren – scharf in der Öffentlichkeit gegeneinander polemisierten. Mock verkündete am 18. Dezember 1991 im Parlament, dass Österreich am 15. Januar des folgenden Jahres Slowenien und Kroatien anerkennen werde und dass dies bereits beschlossene Sache sei. Vranitzky dementierte dies (nach slowenischen Informationen, die das Ministerium für auswärtige Angelegenheiten von seinen Vertretern in Wien erhielt, hätten sich die beiden Politiker in diesem Zusammenhang sogar angebrüllt). Vranitzky meinte, es sei für Österreich besser, nicht der erste Staat bzw. nicht unter den ersten Staaten zu sein, die die beiden Republiken anerkannten (wegen der Sicherheit bzw. des "raison d'état", wie er sich ausdrückte). Auf die eine oder andere Seite stellten sich auch einflussreiche Politiker und Intellektuelle. So stimmte Kurt Waldheim z. B. eher Vranitzky zu als Mock.[34]

Auch die oppositionelle FPÖ unterstützte die internationale Anerkennung, jedoch machte sie die Anerkennung von der Frage der Abbildung des Fürstensteins auf den slowenischen Geldbons und von der Frage der deutschen Minderheit abhängig.

Aus dem Slowenischen übersetzt von Irena Kuštrin

---

33 Österreichische außenpolitische Dokumentation. Bericht über ein Treffen des Bundesministers für auswärtige Angelegenheiten mit dem Präsidenten Sloweniens, Wien am 13. 3. 1991, S. 175; Bericht über Aussagen des Bundeskanzlers und des Bundesministers für auswärtige Angelegenheiten zur rechtlichen Beziehung zu Jugoslawien, Wien am 14. 3. 1991, S. 178.

34 Mehr dazu in: Die Presse, 20. 12. 1991 (Dieter Lenhardt, Außenpolitik von innen; Andreas Unterberger, Mock darf rechtlich viel mehr als politisch; red. Artikel, Anerkennung: Waldheim will wie Vranitzky einen Regierungsbeschluß).

JOŽE PRINČIČ

SLOVENSKO-AVSTRIJSKI GOSPODARSKI ODNOSI 1945–1991

Med leti 1945–1991 gospodarstvi Slovenije in Avstrije nista navezali tesnejših stikov, čeprav sta se v mnogočem dopolnjevali in imeli koristi od medsebojne menjave, ter kljub temu, da si je Slovenija zelo prizadevala, da bi okrepila svojo prisotnost na avstrijskem trgu. Razlogov za omejeno gospodarsko sodelovanje je bilo več. Strnjeno lahko rečemo, da drugače tudi ni moglo biti, saj so blagovne in denarne tokove bolj kot gospodarsko-pridobitna načela, usmerjali ideološko nezaupanje in strah, zgodovinske izkušnje in zamere, problem narodne manjšine ter trenutne zunanje- in notranjepolitične potrebe obeh zveznih držav.

Gospodarsko napredovanje Jugoslavije, zlasti še Slovenije kot njene najrazvitejše republike, je bilo v marsičem odvisno od uspešnega trgovanja in sodelovanja z avstrijskim gospodarstvom. Avstrija je bila za Slovenijo okno, skozi katerega se je vse bolj spogledovala z razvitim zahodnim svetom. Nasprotno pa Avstrija Jugoslavije v gospodarskem pogledu ni potrebovala tako zelo, kot Jugoslavija Avstrijo, zato je nanjo gledala predvsem kot na tržišče za prodajo svojega blaga, v času recesije pa tudi kot političnega posrednika pri sklepanju ugodnih investicijskih pogodb v državah tretjega sveta.

S slovensko osamosvojitvijo leta 1991 so odpadle številne ovire in razlike, ki so omejevale medsebojne trgovinske odnose.

Prerez jugoslovansko-avstrijskega gospodarskega sodelovanja

Prva leta po drugi svetovni vojni sta jugoslovansko državno in partijsko vodstvo v Avstriji videla sovražno državno tvorbo, ki je bila v preteklosti "avandgarda nemške ekspanzije na jugovzhod", in je prednjačila pri raznarodovanju slovenske narodne skupnosti na Štajerskem in Koroškem, njeni državljani pa so bili med zasedbo Jugoslavije najodgovornejši za vojne zločine[1] in storjeno vojno škodo. Sodilo je, da odnosi znotraj Avstrije po drugi svetovni vojni ne zagotavljajo, da ne bi mogla ponovno odigrati take vloge, kot jo je v preteklosti.[2] V tem času so zvezna telesa sprejela več ukrepov, katerih cilj je bil izničenje velike gospodarske moči, ki jo je nemška manjšina, skupaj z avstrijskimi in nemškimi družbami imela v prvi jugoslovanski državi, ter povračilo materialne in druge škode, ki so jo okupacijska oblast in vojaške enote povzročile na jugoslovanskem ozemlju med leti 1941–1945. Najpomembnejša gospodarskopolitična ukrepa sta bila izselitev nemške manjšine in zaplemba t. i. "nemškega premoženja."[3] Ukrepa

1 Po ugotovitvah Državne komisije za vojno škodo je bila več kot polovica vojnih zločincev avstrijskih državljanov, in sicer 2062 od 4433.

2 Podrobneje glej: Jože Prinčič, Gospodarski stiki Slovenije z državami naslednicami Avstro–Ogrske po drugi svetovni vojni 1945–1960. Prispevki za novejšo zgodovino, 37/1997, št. 1–2, 57–68.

3 Več o tem glej: Jože Prinčič, Podržavljanje nemške imovine na slovenskem ozemlju po drugi svetovni vojni (1945–1955). "Nemci" na Slovenskem 1945–1955, Zbornik, Razprave Filozofske fakultete, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana 1998 (dalje: Podržavljanje nemške imovine), 245–270.

sta bila bližnjica do materialnih in drugih sredstev, ki jih je nova jugoslovanska oblast potrebovala za oživitev in preobrazbo gospodarskega življenja, ne da bi ji bilo treba čakati na izid dolgotrajnih pogajanj o vojni odškodnini. Jugoslovanska vlada je od zahodnih zaveznikov zahtevala, da se mora Avstrija z mirovno pogodbo obvezati, da bo Jugoslaviji izplačala reparacije v višini 150 milijonov dolarjev.

Med leti 1945 in 1948 so bili gospodarski stiki omejeni le na tisti del Avstrije, ki je bil pod sovjetskim nadzorom. Informbirojevski spor je pretrgal gospodarsko sodelovanje z vzhodnimi socialističnimi državami. Jugoslavija se je znašla pred bankrotom in gospodarskim razsulom. Zaostrene razmere so državno vodstvo prisilile, da je začelo razmišljati o spravljivejši in bolj naklonjeni politiki do severne sosede, če je hotelo z njo začeti pogovor o gospodarski pomoči in jo pridobiti za večji pretok blaga. Zvezna vlada je navezala stike z delom Avstrije, ki je bil pod upravo zahodnih zaveznikov. Avgusta 1948 je s tem delom sklenila sporazum o vzajemni menjavi blaga. Ta sporazum je bil mejnik v razvoju medsosedskih gospodarskih odnosov. Končal je večletno obdobje enostranskega in omejenega trgovinskega sodelovanja in ustvaril trdno podlago za novo obdobje, v katerem so ekonomskotehnično sodelovanje med državama urejali meddržavni dogovori. V petdesetih letih sta državi s sporazumi rešili vprašanja medsebojne blagovne menjave ter odprli možnosti za sodelovanja tudi na drugih gospodarskih področjih.

Šestdeseta leta so bila leta iskanja in ustvarjanja pogojev za boljše in širše gospodarsko sodelovanje. Zunanji ministri, predsedniki vlad in drugi visoki funkcionarji obeh držav so ob svojih obiskih poudarjali potrebo po okrepitvi blagovnega prometa in dolgoročnejšega sodelovanja na področju industrije, energetike, turizma ter prometa. Naraščajoči primankljaj v trgovinski in plačilni bilanci z Avstrijo je jugoslovansko stran silil k večji prisotnosti na avstrijskem trgu. Primanjkljaj je nastajal zaradi velikih razlik med vrednostjo izvoza in uvoza ter nesorazmerja v sestavi blagovne menjave; Jugoslavija je namreč uvažala izdelke, ki so zaradi zahtevne obdelave spadali v visok cenovni razred, izvažala pa proizvode, ki so na svetovnem trgu dosegali nizke cene. V trgovini z Avstrijo je Jugoslavija imela slabše strukturno ravnovesje, kot pa v trgovini z drugimi zahodnoevropskimi državami. Prvi odločen korak k zmanjšanju zunanjetrgovinskega primankljaja je jugoslovanska vlada naredila leta 1961, ko je pritisnila na avstrijsko vlado, da prizna jugoslovanskim izdelkom večje in posebne ugodnosti. Ta poskus je ostal na pol poti. Sledila so jugoslovanska prizadevanja za obojestransko razvijanje t. i. "višjih oblik" gospodarskega sodelovanja.[4] Ta prizadevanja kažejo na to, da so v Jugoslaviji sprevideli, da klasične oblike menjave ne zadovoljujejo več njenih potreb, temveč jih je treba nadgraditi ter spremeniti sestavo izvoza. Kljub izpričani pripravljenosti pa do konca leta 1965 razen "blagohotnega tenorja v obstoječi trgovinski pogodbi, ki je zavezovala obe strani na povoljno obravnavanje eventualnih predlogov s tega področja, ni bilo narejenega nič konkretnega".[5] Šele gospodarska reforma je ustvarila boljše pogoje za okrepitev gospodarskih tokov s severno sosedo. Med leti 1966 in 1968 je zvezna skupščina sprejela več predpisov, ki so domačim podjetjem omogočili samostojnejše poslovne stike s tujimi partnerji ter odprli pot tujemu kapitalu.[6] Tudi ta

---

4 Višje oblike gospodarskega sodelovanja so v šestdesetih letih zajemale dolgoročno proizvodno kooperacijo, poslovno–tehnično sodelovanje ter skupna vlaganja v mešana podjetja, v kasnejših letih pa še sodelovanje na tretjih trgih.

5 Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Gospodarske zbornice Slovenije (1165), šk. 117, Zapisnik sestanka 25. 11. 1965 z gospodarskim atašejem Avstrije g. dr. Laitlom.

6 Podrobneje glej: Jože Prinčič, Tuje naložbe v slovenskem gospodarstvu v času druge Jugoslavije (1941–1945). Prispevki za novejšo zgodovino, 42/2002, št. 1, 109–120.

napor ni prinesel pričakovanih premikov, saj avstrijski podjetniki niso kazali zanimanja za naložbe v Jugoslavijo.

Zastoj v meddržavnih odnosih, do katerega je zaradi političnih razlogov prišlo na začetku sedemdesetih let, se na gospodarskem področju ni odrazil. Avstrija je v tem času Jugoslaviji celo ponudila kredit v višini 500 milijonov šilingov za podaljšanje odplačila jugoslovanskega dolga in za nov izvoz. To desetletje je bilo v znamenju številnih obiskov in srečanj političnih predstavnikov obeh zveznih držav ter republik oziroma dežel. V pogovorih med njimi je bilo vedno v ospredju tesnejše ekonomsko sodelovanje. Obiski in pogovori so veliko obetali, pa malo prinesli. Edini stvaren rezultat je bila leta 1978 ustanovljena Delovna skupnost Alpe-Jadran. Od nje se je pričakovalo, da bo storila tisto, kar politika ni zmogla ali hotela. Poiskala naj bi sodobnejše in kakovostnejše oblike gospodarskega in drugega sodelovanja ter skrajšala poti za ureditev medsebojnih problemov. V sedemdesetih letih se gospodarski stiki med državama niso poslabšali, ni pa bilo zaznati kakega zasuka na boljše. Na jugoslovanski strani se je okrepilo nelagodje zaradi neuravnotežene trgovinske menjave ter vedno večjega trgovinskega in plačilnega primankljaja z Avstrijo. Jugoslovanski izvoz v Avstrijo je vedno bolj zaostajal za avstrijskim uvozom v Jugoslavijo, zato so bile možnosti pokrivanja jugoslovanskega uvoza z izvozom v Avstrijo vsako leto manjše. Če je leta 1955 znašala stopnja pokrivanja jugoslovanskega uvoza z izvozom še 69,2 odstotka, je bila leta 1979 le še 26,6-odstotna. Slabše pokrivanje uvoza z izvozom je imela Jugoslavija le še z ZRN.[7]

Preglednica 1: Blagovna menjava med Jugoslavijo in Avstrijo v letih 1962–1980[8]
dolar = 27,30 din

Leto	Izvoz	Uvoz	Saldo
1962	733.550	875.439	-141.888
1964	839.270	849.587	-110.317
1966	1.221.893	1.029.252	+192.641
1968	1.218.369	2.297.279	-1.060.909
1970	1.381.131	4.143.059	-2.761.928
1972	1.618.715	3.922.742	-2.304.026
1974	2.608.500	9.775.573	-7.167.072
1976	2.748.504	6.775.550	-4.027.046
1978	2.881.000	9.263.000	-6.382.200
1980	5.497.900	14.727.700	-9.229.800

V sedemdesetih letih je jugoslovanska zunanja politika večkrat odkrito pokazala svoje razočaranje nad odklonilnim stališčem Avstrije do sklenitve meddržavnega sporazuma o obmejnem gospodarskem sodelovanju, saj je nanj veliko stavila. Že leta 1969 je namreč ekonomska komisija Zveznega izvršnega sveta podprla pobudo za pospešitev in okrepitev obmejne blagovne menjave z Avstrijo. Pogajanja in dogovori so se potem vlekli naslednjih deset let, dokler ni septembra 1980 avstrijska stran sporočila, da odstopa od sporazuma. Leta 1980 so se bilaterarni odnosi zopet popravili. Ustanovljena je bila meddržavna delovna skupina za carinska in zunanjetrgovinska vprašanja za pro-

7 Valentin Sima, Die Jugoslawischen Betriebsansiedlungen in Kärnten, Dissertation, Dunaj 1990, 6.

8 Čerče Aleksander, Družbenoekonomski vidiki pomoči in sodelovanja SR Slovenije s Slovenci na Koroškem, Diplomska naloga, priloga, Ljubljana 1982.

učitev pogojev za izboljšanje tretmana jugoslovanskih izdelkov na avstrijskem trgu. Jugoslovanski izvozniki so se namreč srečevali s carinskimi pregradami in davčnimi obremenitvami, ki so zmanjševale možnost plasmana njihovega blaga.

Konec sedemdesetih let sta imeli državi na sodelovanje le nekaj skupnih pogledov. To so bili gradnja Karavanškega predora, ustanovitev avstrijsko-jugoslovanske banke ter skupno nastopanje na tretjih trgih, bodisi v socialističnih državah (Madžarski, Poljski) bodisi na trgih nerazvitih držav tretjega sveta. Avstrijsko gospodarstvo, ki se je prav tako otepalo z recesijo, je kazalo večje zanimanje za skupno nastopanje v deželah tretjega sveta, predvsem na področju infrastrukture (železnice, namakalne naprave, hidroenergetski objekti).

Na začetku osemdesetih let se je jugoslovansko gospodarstvo soočilo s krizo, ki se je v naslednjih letih samo še stopnjevala. Ker je njegova razvojna moč slabela, je začelo vse bolj zaostajati za avstrijskim.[9] Jugoslovanska izvozna ofenziva v drugi polovici osemdesetih let ni mogla zmanjšati neugodnega zunanjetrgovinskega in plačilnega bilančnega razmerja s severno sosedo. Marca 1986 je Avstrija ob obisku predsednice Zveznega izvršnega sveta Milke Planinc sicer pokazala razumevanje za večji uvoz jugoslovanskih izdelkov na podlagi nižjih uvoznih carin. Toda že čez tri mesece je avstrijska stran ob pogajanju pristojnih resorjev nadaljevala s svojo nepripravljenostjo za carinske olajšave. Do leta 1991 se je izboljšalo le pokrivanje izvoza z uvozom; leta 1985 je znašalo 57,6 odstotka in se je potem v naslednjih letih še popravilo.[10]

Preglednica 2: Jugoslovanski uvoz in izvoz v Avstrijo 1980–1988[11]
v milijardah šilingov

Leto	Izvoz	Uvoz	Saldo
1980	2,57	7,37	-4,80
1985	4,75	8,25	-3,50
1986	3,98	7,67	-3,69
1987	3,93	6,78	-2,85
1988	4,68	7,79	-3,11

V osemdesetih letih je Zvezni izvršni svet sklepanje gospodarskih dogovorov in pogodb bolj kot v preteklosti prepustil republiškim izvršnim svetom, gospodarskim zbornicam in podjetjem. Ta okoliščina je še pripomogla k temu, da je nastop jugoslovanskih podjetij na avstrijskem trgu ostal nepovezan, brez ustrezne ponudbe in marketinga.

Ukrepi, s katerimi se je Zvezni izvršni svet spopadel s poglabljajočo gospodarsko krizo, so prizadeli tudi gospodarske stike s sosednjo državo, zlasti še na obmejnem območju. Leta 1982 je Zvezni izvršni svet zelo omejil število prehodov v maloobmejnem osebnem prometu brez plačila depozita. Posledica tega je bila, da se je v naslednjih dveh letih zmanjšal obseg obmejne menjave s sosednjimi državami najprej za 15, nato pa za 20 odstotkov. V drugi polovici osemdesetih let je Zvezni izvršni svet znižal uvoz in odpravil režim pogojno prostega uvoza, uvedel necenovne oblike zaščite domače

9 Leta 1979 so izbrane jugoslovanske industrijske panoge za avstrijskimi povprečno zaostajale 1,9 krat. Leta 1984 je raven produktivnosti v avstrijskih gospodarskih dejavnostih prekašala jugoslovansko že za 2,4 krat. – Delo, 3. 8. 1990, Rastko Ovin, Učinkovitost jugoslovanskega gospodarstva.

10 Valentin Sima, n. d., 6.

11 Rudi Koprivnik, Blagovna menjava med Jugoslavijo in Avstrijo, Avstrija naš poslovni partner. Gospodarski vestnik (GV), Ljubljana 1989, 80.

proizvodnje in izvoznikom omejil pravico razpolaganja z ustvarjenimi devizami. Ti ukrepi so omejili možnosti pa tudi zanimanje jugoslovanskih in avstrijskih podjetij za večjo menjavo in sodelovanje.

V času druge jugoslovanske države so tako v Beogradu kot v Ljubljani avstrijsko gospodarsko politiko do Jugoslavije ocenili za preveč previdno in počasno. Avstrijski zvezni vladi, ki so ji sicer priznali, da ne nasprotuje tesnejšim gospodarskim stikom, so najbolj očitali, da ji gre le za to, da v svetu ustvari ugodno sliko svojih odnosov z Jugoslavijo, ni pa pripravljena uresničiti sprejetih dogovorov.[12] Ta očitek je bil najbolj namenjen avstrijski ravnodušnosti in nedejavnosti pri zmanjšanju jugoslovanskega trgovinskega in plačilnega primanjkljaja, saj najvišji avstrijski politiki na bilaterarnih srečanjih niso skoparili z obljubami, da bodo temu problemu namenili vso pozornost. Nič manj ni bila jugoslovanska stran nezadovoljna z avstrijskim odnosom do razvijanja t. i. višjih oblik gospodarskega sodelovanja, zlasti pri ustanavljanju skupnih mešanih podjetij. Jugoslavija je namreč spodbujala in podpirala ustanavljanje skupnih podjetij v Avstriji, slednja pa je njena prizadevanja oteževala in tudi ni pokazala večjega zanimanja za vlaganje kapitala v Jugoslavijo. Jugoslavijo je prizadelo avstrijsko zavlačevanje in odklanjanje sporazuma o obmejnem gospodarskem sodelovanju. Izgovore avstrijske diplomacije, češ da njihova ustava takšne možnosti ne dopušča, so jugoslovanski kolegi zavrnili kot neprepričljive, saj se je Avstrija v tem času dogovarjala za sklenitev prostih trgovinskih con z vzhodnimi socialističnimi državami.[13] Jugoslovanska politika tudi ni bila zadovoljna z rezultati skupnega nastopanja jugoslovanskih in avstrijskih podjetij na tretjih trgih. Avstrijcem se je namreč zdelo "samoumevno", da prevzamejo montažo novih tovarn s stroji in z opremo, medtem ko so jugoslovanskim podjetjem prepustili gradbena in druga manj plačana dela. V Jugoslaviji so bili tudi prepričani, da do izboljšanja obmejnih cestnih povezav zaradi avstrijskega nasprotovanja ne more priti. Po jugoslovanskih ocenah je bilo več razlogov, zaradi katerih se Avstrija ni trudila za tesnejše gospodarsko sodelovanje in se je "zapirala" za Karavanke. Najpomembnejši so bili: ideološke oziroma "miselne ovire", prepričanje, da bi bilo večje sodelovanje le v jugoslovansko korist,[14] nasprotovanje deželnih vlad in političnih strank na Koroškem in Štajerskem ter zahteve avstrijskih podjetij za omejitev jugoslovanskega uvoza.

Avstrija je bila pomembnejši trgovinski partner Jugoslaviji, kot pa je bila Jugoslavija Avstriji. Po pomenu je bil za Jugoslavijo avstrijski izvoz takoj za italijanskim.[15] V tem dejstvu je ležal eden od razlogov, da je Avstrija v Jugoslaviji videla predvsem tržišče za prodajo svojih izdelkov visoke stopnje obdelave, ni pa bila zainteresirana za večji nakup jugoslovanskega blaga. Imela je predsodke pred visokokakovostnimi izdelki iz Jugoslavije (kot tudi iz drugih socialističnih držav), zato ni dopustila, da bi imel na avstrijskem trgu konkurenčni izdelek iz Jugoslavije enako ceno kot avstrijski. Logična posledica take gospodarske naravnanosti je bilo na eni strani upadanje deleža jugoslovanskega izvoza v Avstrijo v skupnem jugoslovanskem izvozu, na drugi strani pa

---

12 ARS, fond Vlade Republike Slovenije (223), šk. 5041, Opomnik o nekaterih vprašanjih za pogovor Janeza Zemljariča z jugoslovanskim veleposlanikom v Avstriji, 1. 9. 1980.

13 Delo, 2. 10. 1976, Kdo postavlja stvari na glavo?

14 Delo, 24. 2. 1976, Dvostranske možnosti za širše gospodarske stike.

15 V drugi polovici šestdesetih let je bila Jugoslavija po višini avstrijskega uvoza z 1,6 odstotka na štirinajstem mestu, v avstrijskem izvozu pa s 3,7–odstotnim deležem na sedmem mestu. Sredi sedemdesetih let je Avstrija med uvoznicami jugoslovanskega blaga nazadovala z desetega na petnajsto mesto, med dobaviteljicami pa padla iz četrtega na osmo mesto. Leta 1988 je bil jugoslovanski izvoz v avstrijskem izvozu z 2,3 odstotka na šestnajstem mestu, jugoslovanski uvoz v avstrijskem izvozu z 2,3 odstotka pa na osmem mestu.

zmanjševanje deleža avstrijskega uvoza iz Jugoslavije v skupnem avstrijskem uvozu.[16] V šestdesetih in sedemdesetih letih je bila Avstrija naklonjena razširitvi trgovinskih odnosov z Jugoslavijo, večjemu sodelovanju na področju energetike, industrijske kooperacije, tranzita in prometa ter ni imela pomislekov za ustanavljanje mešanih podjetij. Ko se je sredi sedemdesetih let soočila z recesijo, je dala pobudo za skupno nastopanje na trgih tretjih držav.

V osemdesetih letih se je odnos avstrijske politike do Jugoslavije spremenil. Avstrija je Jugoslaviji pri premagovanju gospodarskih težav pomagala s krediti; podpirala pa je tudi njeno približevanje EFTI in prizadevanja, da bi ji ta mednarodna organizacija pri iskanju poti iz krize finančno pomagala. Ob tem pa je Avstrija zadržala visoke uvozne carine, ki so za industrijske izdelke znašali 50, za tekstilne pa 35 odstotkov. Poleg tega je s posameznimi ukrepi še dodatno količinsko omejila izvoz. Tako je na primer leta 1982 na ravni gospodarskih zbornic podpisala sporazum o omejitvi izvoza srajc in bluz, ki je bil leta 1985 podaljšan do leta 1989. Avstrija je z visokimi carinami in drugimi necarinskimi pregradami ščitila svoje kmetijstvo. Neugodna okoliščina je bila tudi, da so se predelovalni ciklusi pri sadju, zelenjavi in tudi drugih kmetijskih pridelkih v obeh državah v glavnem pokrivali. V tem času večje gospodarsko sodelovanje že ni bilo več v interesu Avstrije. Avstrijske neposredne naložbe (join ventures) v Jugoslavijo so se zmanjšale,[17] Jugoslavija je izginila s seznama petnajstih držav, s katerimi je Avstrija načrtovala blagovno in drugo menjavo; bila je šele na 23. mestu.[18] Druge avstrijske sosede so postale njen pomembnejši zunanjetrgovinski partner kot pa Jugoslavija.[19] Sredi osemdesetih let Avstrija ni več videla potrebe po povečanju blagovne menjave, sklenitvi sporazuma o obmejnem gospodarskem sodelovanju in sklenitvi sporazuma o odpravi dvojnega obdavčenja[20] niti po omilitvi zaščitnih uvoznih carin in drugih ukrepov, ki so ovirali uvoz iz Jugoslavije.[21] Sredi osemdesetih let je imela Avstrija interes za tesnejše sodelovanje le na turističnem področju, povečanje blagovne menjave preko sejemskih sporazumov in prevoz blaga do jugoslovanskih pristanišč, naložbe v energetske objekte (TE Kosovo, briketarna v Tuzli), izgradnjo predora pod Karavankami in skupno nastopanje na trgih držav tretjega sveta. Konec osemdesetih let se je avstrijsko zanimanje skrčilo na vlaganje v turistične objekte in sovlaganje v avtocesto Šentilj–Zagreb, pa tudi za varstvo okolja, kar je bilo povezano z Jedrsko elektrarno Krško.

Avstrija je o obmejnem gospodarskem sodelovanju imela svojo predstavo, ki se ni skladala z jugoslovansko. Pripravljena je bila krepiti le neposredno povezovanje podjetij na obeh straneh meje. S tem namenom je najprej uvedla t. i. generalni prefencial, ki je dovoljeval opustitev carin za posamezne vrste industrijskih izdelkov. Nato pa je leta 1973 podpisala Sporazum o gospodarskem, industrijskem in tehničnem sodelovanju, s

16 Leta 1955 je bil delež jugoslovanskega izvoza v Avstrijo v skupnem jugoslovanskem izvozu 5,9 odstotka, leta 1985 pa 2,4 odstotka. Delež avstrijskega uvoza iz Jugoslavije v skupnem avstrijskem uvozu je v tem času upadel od 1,7 odstotka na 1,1 odstotka. – Valentin Sima, n. d., 4.

17 Do leta 1980 so bile avstrijske neto investicije v jugoslovanska podjetja večje kot so bile jugoslovanske v Avstriji. Prav tam, 14.

18 Rudi Koprivnik, n. d., 81.

19 Valentin Sima, n. d., 5.

20 ARS, 223–5626, Zabeležka pogovora z veleposlanikom SFRJ v Republiki Avstriji, 5. 11. 1984.

21 Avstrija je na industrijske izdelke, ki jih je Jugoslavija izvažala v Avstrijo, odobrila 50–odstotni popust, medtem ko so mnoge razvite zahodnoevropske države, članice EGS in EFTE, izvažale v Avstrijo brez carin. Za nekatere izdelke (lignit, zdravila, obutev) so morala jugoslovanska podjetja dobiti uvozna dovoljenja, za druge so veljale količinske omejitve (izdelki iz aluminija, guma). Niso bili redki primeri, ko so avstrijske lokalne oblasti preprečile uvoz posameznih proizvodov (na primer piva).

katerim se je obvezala, da bo pospeševala gospodarsko sodelovanje med podjetji.[22] Neprestane jugoslovanske očitke o prevelikem trgovinskem in plačilnem primankljaju je zavračala, češ da je devizna bilanca med državama skorajda izravnana, ali je celo bolj ugodna za Jugoslavijo.[23] Po avstrijskih izračunih naj bi Jugoslavija trgovinski primankljaj "kompenzirala" s prilivom deviz od avstrijskih turistov,[24] jugoslovanskih delavcev v Avstriji,[25] od jugoslovanskih prometnih uslug za avstrijska podjetja in zlasti s prevozi do Kopra (in Reke). Na pripombe, da z nenaklonjenostjo in odporom spremlja ustanavljanje jugoslovanskih podjetij na svojem ozemlju, je avstrijska stran odgovarjala z naštevanjem primerov, ko so se jugoslovanska podjetja pokazala kot muhast, nezanesljiv in nedosleden partner. Menila je, da je jugoslovansko gospodarstvo preslabo organizirano in premalo podjetno za nastop na avstrijskem trgu. Po njenem je le peščica slovenskih podjetij (Gorenje, Radenska, Elan) svojo trgovsko mrežo imela prilagojeno avstrijskim zahtevam in razmeram. Avstrijci so imeli slabo mnenje tudi o mešanih podjetjih na Koroškem in Štajerskem. Po njihovem mnenju niso ustrezala avstrijskim zahtevam, tudi zato ne, ker so bila preveč povezana s slovenskim gospodarstvom, njegovimi pomanjkljivostmi in težavami.[26]

Meddržavni dogovori in pogodbe

Gospodarske sporazume med Jugoslavijo in Avstrijo lahko razdelimo na tri skupine: sporazume splošnega značaja, trgovinske sporazume in sporazume obmejnega značaja, ki so bili za Slovenijo še posebno pomembni. Po podpisu posameznega sporazuma sta državi običajno imenovali stalno ali občasno komisijo, jo zadolžili za spremljanje izvajanja sporazuma ter ji poverili skrb za prilagajanje sklenjenih določil spremenjenim razmeram in novim potrebam.

Sporazum o vzajemni menjavi blaga iz avgusta 1948 je bil pravni temelj, na katerem je potem skupna mešana komisija do druge polovice šestdesetih let vsako leto sprejemala protokole o obsegu blagovne menjave, ki so obsegali blagovne liste (kontingente), vrednost skupne blagovne menjave ter posameznih skupin proizvodov.

Sledil je meddržavni sporazum, ki je uredil dva medsebojno tesno povezana proble-

---

22 Mešana komisija naj bi podpirala sodelovanje podjetij pri predelavi in pridobivanju surovin, izgradnji industrijskih podjetij, proizvodnji blaga, medsebojni menjavi blaga in storitev, prodaji tega blaga zlasti na tržišča držav tretjega sveta. Podjetja naj bi pospešila izmenjavo strokovnjakov, informacij, licenc, organizirala tečaje. – Uradni list (UL) SFRJ, Mednarodne pogodbe, št. 51/27, 27. 9. 1973.

23 Po podatkih avstrijske narodne banke naj bi avstrijski deficit v plačilni bilanci z Jugoslavijo leta 1986 znašal 1,077 milijarde šilingov, naslednje leto pa 1,016 milijarde šilingov. – ARS, 223–5620, Poročilo o izvajanju resolucije Skupščine SRS iz leta 1975 in srednjeročnega programa ukrepov in aktivnosti za pospeševanje obmejnega gospodarskega sodelovanja, 14. 12. 1988.

24 Do konca sedemdesetih let so avstrijski turisti prispevali več kot 20 odstotkov skupnih jugoslovanskih turističnih prihodkov. Leta 1980 se je ta delež zmanjšal na 14 odstotkov, leta 1983 pa na 5,6 odstotka. Temu ustrezno so avstrijski turisti leta 1976 prispevali 60 odstotkov h kritju jugoslovanskega deficita z Avstrijo, kar pa je v letih 1983–1984 padlo na 20 odstotkov, da bi se leto kasneje dvignilo na 28,9 odstotka. – Valentin Sima, n. d., 13.

25 V prvi polovici sedemdesetih let so zdomska nakazila pokrila okoli 60 odstotkov jugoslovanskega trgovinsko–bilančnega primanjkljaja z Avstrijo. V drugi polovici sedemdesetih let se je ta delež zmanjšal na 40 odstotkov. Med leti 1982 in 1984, ko so dohodki od avstrijskih turistov upadli, so bila zdomska nakazila eden pomembnejših deviznih virov, ki so prihajali iz Avstrije. – Prav tam.

26 GV, št. 28, 18. 7. 1991, Avstrijci so previdni.

ma, in sicer problem dvolastniškega premoženja [27] in problem maloobmejnega prometa v obmejnem pasu. Pot do sporazuma ni bila lahka. Maja 1951 na Bledu in septembra 1952 v Gleichenbergu sta državi podpisali delna sporazuma, ki sta urejala dvolastniško premoženje in maloobmejni promet v jugoslovanskem obmejnem pasu. V ta okvir sodi še poseben protokol, ki ga je jugoslovanska vlada podpisala na Brionih sredi leta 1952. Z njim se je obvezala, da ne bo kratila lastninske pravice avstrijskim malim in srednjim kmetom, ki obdelujejo zemljo v obmejnem pasu. V protokolu je posebej poudarila, da je pri dvolastniškem premoženju naredila delno izjemo, saj ga ni, tako kot drugo "avnojsko" premoženje, "likvidirala na račun reparacij za storjeno škodo v drugi svetovni vojni". Ta "prijateljska gesta" pa ni veljala za veleposestniško, cerkveno in občinsko zemljo ter posestva medvojnih nacističnih funkcionarjev v obmejnem pasu.[28] Sporazum, ki je urejal dvolastniško premoženje na obeh straneh meje, sta državi podpisali marca 1953. Sprejet je bil v neprimernem času. Le dva meseca kasneje je v Jugoslaviji začel veljati zakon, ki je podržavil tudi del zemljišč avstrijskih državljanov v obmejnih krajih. Tako sta državi dvolastniški problem lahko formalno rešili šele po podpisu Avstrijske državne pogodbe, ko sta 8. marca 1956 podpisali beograjski protokol. Vseh težav pa tudi ta protokol ni rešil. Jugoslavija se namreč kljub obljubi svoje delegacije, da se bo držala sporazuma, ni bila pripravljena odreči veljavnosti jugoslovanskih predpisov, zlasti ko je šlo za stanovanja avstrijskih dvolastnikov v jugoslovanskem obmejnem pasu. V takih primerih so vedno dobili prednost jugoslovanski predpisi.[29]

Leta 1953 sta se državi lotili obmejnega ali "področnega" gospodarskega sporazuma, ki naj bi obema prinesel veliko gospodarsko korist. To pa je bil za tisti čas še pretrd oreh, zato sta prizadevanja kmalu opustili. Predlog za "drobno" gospodarsko menjavo je dala Trgovinska zbornica iz Gradca. Izdelala je načrt, po katerem bi Jugoslavija v obmejni avstrijski pas brez carine izvažala določene količine izdelkov. Izkupiček od prodaje bi se zbiral pri pooblaščenih avstrijskih denarnih zavodih. Ta predlog ni dobil podpore niti na avstrijski niti na jugoslovanski strani.[30] Gospodarski odbor izvršnega sveta je napravil nov predlog gospodarskega sodelovanja v obmejnem območju, ki je bolj "odgovarjal" slovenski oziroma jugoslovanski strani, vendar ni postal predmet širše obravnave. Več uspeha sta državi imeli pri urejanju letalskega prometa in vodnogospodarskih vprašanj na Dravi. Pobuda za sklenitev sporazuma o usklajenem elektroenergetskem sistemu na Dravi je prišla iz Slovenije. Na to je bila Slovenija prisiljena, saj je Avstrija hotela s svojim sistemom vodnih elektrarn v celoti izrabiti vodotočne odklone od naravnega odtoka Drave ter se je brez jugoslovanske vednosti z Italijo dogovarjala o odvajanju dela reke Zilje v veliko akumulacijsko elektrarno v porečju Tilmenta. Če bi se ta projekt uresničil, potem bi se vodostaj Drave pri Dravogradu znižal za najmanj tri odstotke.[31]

---

27 335 avstrijskih državljanov je imelo v obmejnih krajih 1791,47 ha zemlje, ki je bila večinoma zaplenjena na podlagi odloka Predsedstva AVNOJ–a od 21. novembra 1944 o prehodu sovražnikovega imetja v državno svojino, nekaj pa na podlagi zakona o razlastitvi posestev, ki jih obdelujejo koloni in viničarji. 237 jugoslovanskih državljanov v teh krajih pa je imelo v Avstriji 1187 ha zemlje.

28 ARS, Fond predsedstva Vlade LRS, S. pov., šk. 25, Protokol sporazuma o položaju avnojskih dvolastnikov na jugoslovanskem ozemlju glede na maloobmejni promet med Jugoslavijo in Avstrijo, 24. 6. 1952.

29 V primerih, ko so v stanovanjih ali hišah avstrijskih dvolastnikov živeli jugoslovanski državljani, so v skladu z jugoslovansko stanovanjsko zakonodajo avstrijski dvolastniki lahko uveljavili le vrnitev zapadle in redno plačevanje tekoče najemnine.

30 ARS, 223–306, Zapisnik 30. seje Izvršnega sveta Skupščine SR Slovenije (Izvršnega sveta SRS), 22. 10. 1954.

31 ARS, Fond Izvršnega sveta Skupščine SRS, S. pov., Resume–Zapisnik, 29. 2. 1952; prav tam, Pripombe k Avstrijskemu predlogu, 16. 5. 1952; prav tam, Resume–Zapisnik, 10. 7. 1953, Projekt o odvajanju reke Zilje v Italijo, 10. 9. 1955.

Sporazum o vodnogospodarskem režimu na Dravi, ki je bil podpisan maja 1954, je umiril nasprotja na obeh straneh. Slovensko elektrogospodarstvo je bilo z njim zadovoljno, saj mu je omogočil, da z viški električne energije odplača novo opremo, s katero je povečalo zmogljivosti svojih elektrarn. Po podpisu sporazuma je skrb za urejanje vodnogospodarskih vprašanj prevzela skupna jugoslovansko-avstrijska komisija. Na rednih sestankih je obravnavala načrte za gradnjo novih elektrarn in pregrad, spremljala ureditev vodnih pritokov in meritve onesnaženosti itn. Leta 1956 so prišla na vrsto vodnogospodarska vprašanja mejnega toka reke Mure ter uskladitev voznega reda turističnih avtobusov. Konec petdesetih let sta se državi osredotočili na preoblikovanje sporazuma o maloobmejnem prometu. Razprava se je začela leta 1958, končala pa marca 1960, ko je bil v Beogradu podpisan sporazum o razširitvi obmejnega prometa, kar je bil pomemben dogodek za obmejno sodelovanje. Dotedanji skromni okvir obmejnega prometa, ki je bil omejen le na dvolastnike, se je razširil na vse stalne prebivalce določenega obmejnega pasu. Ta pas pa ni bil po slovenskih merah in željah, saj zaradi avstrijskega nasprotovanja ni zajel večjih krajev, kot so Bled, Radovljica, Kamnik, Maribor itn. Sporazum je v nasprotju z avstrijskimi napovedmi hitro obnovil vezi med obmejnimi občinami. Interesi in koristi med njimi so se začeli prepletati, zlasti med Borovljami in Tržičem ter med Železno Kaplo in Kranjem.

V šestdesetih letih se sprejemanje gospodarskih sporazumov, ki so širili prostor za gospodarske stike, ni ustavilo. Z gospodarskega vidika je imel največjo težo leta 1967 sprejeti sporazum o blagovnem in plačilnem prometu, ker je zmanjšal carinske pregrade za jugoslovanski izvoz v Avstrijo. S podpisom sporazuma je Avstrija priznala jugoslovanskim izdelkom ugodnosti, ki jih je določal sporazum z GATT; izvzet je bil le uvoz kmetijskih pridelkov. S tem sporazumom se je jugoslovanska stran obvezala, da bo zagotovila večji uvoz avstrijskega blaga ter začela plačilni promet obračunavati v konvertibilnih valutah. V tem desetletju je bila največja pozornost, posebno avstrijske strani, namenjena turizmu. Leta 1966 sta državi podpisali meddržavni sporazum o odpravi vizumov, ki je v poletnih mesecih povečal obisk avstrijskih turistov v Jugoslaviji, v zimskem času pa obrnil turistični tok iz Slovenije v avstrijske zimsko-športne centre. Leta 1967 je bil v Ankaranu podpisan sporazum o obmejnem prometu oseb, ki je bil velik korak k politiki odprte meje. Podpisan je bil z namenom, da olajša in okrepi sodelovanje prebivalcev z obeh strani meje. Stalne propustnice so zajele desetkilometrski pas. Dvolastniki so bili deležni posebnih olajšav. Ukrepe za povečanje obmejnega prometa je mešana komisija sprejela v naslednjih letih. Omilila je zahteve za prenos blaga, razširila obmejno območje in povečala število mejnih prehodov. Hkrati s tem sporazumom je bil sprejet tudi sporazum o prenašanju blaga v obmejnem prometu z Avstrijo. Sporazum je uvedel neomejeno število prehodov, določil pa količino blaga, ki so ga upravičenci brez plačila carine in drugih davščin lahko mesečno prinesli v državo.

Drugi sporazumi iz tega obdobja so bili pomembnejši za jugoslovansko stran. Povečali so vlogo gospodarskih zbornic, pravno uredili zaposlovanje jugoslovanskih delavcev v Avstriji in njihovo zdravstveno ter pokojninsko zavarovanje. Za rešitev tega perečega problema je bil že skrajni čas, saj je bilo konec šestdesetih v Avstriji na začasnem delu okoli 80.000 jugoslovanskih državljanov. Socialna in zdravstvena varnost registriranih jugoslovanskih delavcev sta znova postali predmet meddržavnega dogovarjanja na začetku osemdesetih let, ko so avstrijski delodajalci zaradi poslabšanja gospodarskih razmer začeli delavce množično odpuščati. Kljub temu, da je bil ta problem na dnevnem redu pogovorov vseh državnih delegacij, sta ga državi rešili šele tik pred razpadom Jugoslavije. Februarja 1989 je bila v Uradnem listu objavljena dopol-

njena konvencija o socialni varnosti,[32] ki je poleg drugih novosti zagotovila tudi zavarovanje za primer brezposelnosti.

V sedemdesetih letih je bilo težišče jugoslovansko-avstrijskih gospodarskih odnosov na sklenitvi meddržavnega sporazuma o obmejnem gospodarskem sodelovanju. Gibalo teh prizadevanj je bilo v Sloveniji. Slovenska politika ni videla ovir za sklenitev tega sporazuma. Prvič zato, ker so bili taki sporazumi v mednarodni praksi že uveljavljena oblika. Drugič zato, ker je Avstrija že sklenila sporazum o blagovni menjavi z Italijo, ki je veljal za območje južne Tirolske. In tretjič zato, ker naj bi bil tak sporazum za Avstrijo ugoden, saj bi ji omogočil, da bi se z obmejnim sodelovanjem izognila nekaterim omejitvam, ki jih je zahtevalo njeno članstvo v EFTI. Slovenija je začela pripravljati "teren" že jeseni 1967, ko je jugoslovanska delegacija na trgovinskih pogovorih z Avstrijo postavila tudi vprašanje sklenitve sporazuma o obmejnem gospodarskem sodelovanju. Naslednje leto so to vprašanje slovenski predstavniki postavili vodilnim koroškim politikom. Bili so presenečeni, ker so naleteli na negativen odziv. Tako koroški glavar kot predsednik Deželne zbornice za Koroško sta menila, da za tak sporazum razmere še niso zrele.[33] Kljub temu pa Slovenija ni bila pripravljena opustiti svoje namere, temveč je maja 1969 koroški deželni vladi predstavila predlog blagovnega sporazuma.[34] Septemba 1970 sta se jugoslovanska in avstrijska stran v Splitu že dogovorili o ustanovitvi komisije za pripravo predloga o industrijskem sodelovanju v obmejnem pasu, ki naj bi bil deležen carinskih olajšav. Naslednje leto je Jugoslavija predlagala Avstriji, da podpišeta sporazum o maloobmejnem gospodarskem sodelovanju. Sporazum naj bi temeljil na posebnem carinskem sistemu ter na ugodnostih, nujnih za pospešitev industrijske kooperacije in drugih oblik gospodarskega povezovanja.[35] V pogovorih na najvišji ravni, ki so bili aprila 1972 na Dunaju, je bil sporazum deležen velike pozornosti. To je bil signal za slovensko skupščino, da znova prevzame pobudo. Decembra 1973 je sprejela Resolucijo o ekonomskih stikih s tujino, januarja 1975 pa Sklepe in stališča o obmejnem gospodarskem sodelovanju Socialistične republike Slovenije s sosednjimi državami.[36] V obeh dokumentih je obmejnemu gospodarskemu sodelovanju z Avstrijo namenila posebno mesto. Napovedala je, da bo ta oblika gospodarskega sodelovanja pospešila razvoj t. i. višjih oblik sodelovanja na področju industrijske proizvodnje ter t. i. širših oblik kooperacije v kmetijstvu in turizmu, povečala število skupnih vlaganj slovenskih in avstrijskih podjetij, pospešila sodelovanje na področju energetike, železniškega prometa in tehnologije. Blagovni sporazum s severno sosedo naj bi rešil tudi problem zaposlovanja slovenskih delavcev in nekaterih mejnih prehodov. Novembra 1978 se je jugoslovanski zvezni sekretar za trgovino Metod Rotar na uradnem obisku na Dunaju že dogovoril o ustanovitvi mešane

---

32 UL FLRJ, Mednarodne pogodbe, št. 3/5, 23. 2. 1989, Konvencija o spremembah in dopolnitvah Konvencije z 19. 11. 1965 med SFRJ in Republiko Avstrijo o socialni varnosti.

33 Koroški deželni glavar je to idejo podprl, vendar je menil, da prizadevanja nimajo možnosti za uspeh. Prvič zato, ker je Avstrija enotno carinsko območje in drugič, ker Koroška in Štajerska segata predaleč v notranjost države in bi bilo težko določiti obmejni pas. Predsednik koroške deželne zbornice pa je menil, da s sporazumom ne bo nič, ker mu bodo koroški industrialci zelo nasprotovali. To pa zato, ker sta bili obe gospodarstvi zelo "sorodni" in konkurenčni. – ARS, 223–1808, Aktualna problematika med SRS in Koroško, 16. 5. 1968; isti, Informacija, 29. 10. 1968.

34 ARS, 1165–304, Zapis o pogovorih delegacije Izvršnega sveta Skupščine SRS z delegacijo Koroške dežele vlade, 27. in 28. 5. 1969 v Celovcu.

35 ARS, 223–2462, Zapisnik 73. seje Izvršenega sveta Skupščine SRS, 10. 6. 1971, Poročilo o odnosih z Avstrijo.

36 UL SRS, št. 3/111, 5. 2. 1975.

delovne skupine ekspertov, ki naj bi proučila pogoje za obmejno gospodarsko sodelovanje ter pripravila osnutek sporazuma. Naloge komisije so ob obisku avstrijskega ministra za industrijo, trgovino in obrt v Jugoslaviji določili oktobra naslednjega leta. Eksperti so imeli prvo sejo od 10. do 12. marca 1980 na Dunaju. Strinjali so se, da mora sporazum zagotoviti, da obmejni pas postane liberalnejši gospodarski prostor, v katerem bosta obe gospodarstvi našli interes za sodelovanje na področju prometa, energetike, turističnega gospodarstva, bančništva in sejemskih prireditev. Odprti sta ostali le dve vprašanji. Prvo je bila velikost obmejnega pasu. Jugoslovanski strokovnjaki so predlagali, da zajame širše območje, in sicer celotno ozemlje občin Jesenice, Radovljice, Tržiča, Kranja, Kamnika, Mozirja, Raven, Dravograda, Slovenj Gradca, Radelj, Maribora, Lenarta, Ormoža, Ptuja, Murske Sobote. Drugo vprašanje so bili nosilci obmejnega sodelovanja. Jugoslovanska delegacija je menila, da morajo biti to gospodarska podjetja, avstrijski delegaciji pa se je zdelo najpomembneje, da morajo imeti nosilci sodelovanja svoj sedež v obmejnem območju. Avstrijska delegacija je ob koncu sporočila, da se bo postopek lahko nadaljeval šele potem, ko bodo dobili pristanek deželnih oblasti na Koroškem, Štajerskem in Gradiščanskem.[37]

Sestanku je sledila živahna diplomatska dejavnost slovenske politike. Sredi junija je prišlo tudi do srečanja predsednika slovenskega izvršnega sveta s koroškim deželnim glavarjem. Ta in še drugi pogovori so pokazali, da ima Koroška velike koristi od gospodarskega sodelovanja s Slovenijo in z drugimi jugoslovanskimi republikami. Tako so jugoslovanski turisti že četrto leto popravljali koroško povprečje turističnega prometa, ki je stagniralo, koroške trgovine so že tretje leto opravile največ prometa z jugoslovanskimi kupci, banke in turistične agencije pa so kovale velike dobičke z menjavo dinarjev, saj je bila razlika med nakupnim in prodajnim tečajem precej večja kot drugje na Zahodu.[38] Kljub temu pa koroška politika ni bila naklonjena večjemu gospodarskemu sodelovanju in podpisu sporazuma o obmejnem sodelovanju. Po besedah koroškega deželnega glavarja Leopolda Wagnerja predvsem zato, ker "nihče na Koroškem nima predstave, kaj bi obmejno sodelovanje prineslo in kako naj bi bil sporazum sestavljen".[39] Po polletnem omahovanju je Avstrija septembra 1980 poslala uradno sporočilo, da "zaenkrat" sporazuma ne bo podpisala. Dopustila je le možnost, da se državi dogovorita o "konkretnih" oblikah pospeševanja gospodarskega življenja ob meji.[40]

Leta 1982 je novi predsednik slovenskega izvršnega sveta obnovil prizadevanja za sklenitev sporazuma. Sprva je dobro kazalo, saj je koroška deželna vlada konec leta 1983 pristala na ustanovitev mešane komisije, ki naj bi podrobneje proučila možnosti za pripravo sporazuma. Slovensko upanje, da bo Avstrija morda še spremenila svoje stališče, je živelo do konca leta 1984. Takrat je avstrijski kancler na obisku v Jugoslaviji izjavil, da njegova država obmejnega sporazuma ne bo sklenila, ker ima preveč slabo izkušnjo s podobnim sporazumom, sklenjenim z Italijo. Predlagal je, da gospodarske povezave med obmejnimi občinami in podjetji krepijo po "že uveljavljenih oblikah in brez razmišljanja o sporazumu".[41] Desetega aprila 1985, na drugi in zadnji seji mešane komisije je tudi koroški predstavnik ponovil že znano uradno avstrijsko stališče, to je,

37 ARS, 223–5041, Poročilo o preliminarnih pogovorih za sprejem Sporazuma o obmejnem gospodarskem sodelovanju med SFRJ in Republiko Avstrijo, 10. in 12. 3. 1980 na Dunaju.

38 ARS, 223–5180, Platforma za pogovore dr. Vratuše z Leopoldom Wagnerjem, 17. 6. 1980.

39 ARS, 223–5180, Beležka pogovora generalnega konzula SFRJ v Celovcu s koroškim deželnim glavarjem Wagnerjem, 23. 4. 1980.

40 ARS, 223–5181, Sodelovanje SRS s sosednjimi državami.

41 ARS, 223–5626, Zabeležka pogovora z Miloradom Pešićem, veleposlanikom SFRJ v Avstriji, 5. 11. 1984.

da ne vidijo niti potrebe niti prednosti v sklenitvi obmejnega sporazuma in da so pripravljeni podpirati in pospeševati le konkretne oblike sodelovanja med samimi podjetji.[42]

V sedemdesetih letih sta državi podpisali sporazum o sodelovanju na področju turizma, posebno pogodbo o ustanovitvi jugoslovansko-avstrijske banke s sedežem na Dunaju ter meddržavni dogovor, ki je v naslednjih letih večkrat pritegnil strokovno in drugo javnost v obeh državah. To je bila pogodba o gradnji cestnega predora pod Karavankami. Za ta veleprojekt se je Slovenija zavzemala že od začetka sedemdesetih let. Do septembra 1977, ko je bila pogodba podpisana, je pripravila že 23 variant graditve. S pogodbo sta se državi obvezali, da bosta skupno zagotovili projektiranje, vzdrževanje in obratovanje cestnega predora med Hrušico in Šentjakobom v Rožni dolini. Določila, ki so urejala medsebojna pravna razmerja, financiranje in ostale zadeve, ki jih sicer obravnavajo meddržavne pogodbe, so bila zelo neugodna za jugoslovanske investitorje.[43] To pa zato, ker je bilo takratno uradno stališče Dunaja, da nima večjih interesov za gradnjo predora, ki naj bi bil za promet odprt poleti 1984. Avstrijski zvezni finančni minister je med konferenco IBDR in IMF v Beogradu jugoslovanskim predstavnikom "brez kakršnih zadržkov" povedal, da so neugodna določila pogodbe posledica velike "rezerviranosti" in premajhnega interesa Avstrije za zgraditev predora. V veliki meri, ker tranzitni promet in onesnažena okolica avtocest kazita podobo Avstrije kot turistične dežele. Po njegovih besedah Avstrija take povezave ne potrebuje tudi zato, ker bodo z odprtjem predora turisti "odtekali" v Slovenijo.[44] Leta 1978 je Slovenija začela iskati tuje kreditorje. Za to pa je morala dobiti medrepubliško podporo in soglasje. Zaradi gospodarske krize v Jugoslaviji in stanja njene plačilne bilance pa tudi sprememb v oceni investicijske vrednosti gradnje predora ter spremljajočih objektov,[45] je konec sedemdesetih let prišlo do zamika začrtanega časovnega plana gradbenih del in do spremembe sporazuma iz leta 1977. Postopek se je začel spomladi 1979 ter se oktobra 1980 končal s podpisom na Dunaju. Spremenjena pogodba je zagotovila enakopravnejši odnos držav pogodbenic, saj je bilo v poglavju o financiranju določeno, da vsaka stran prevzame stroške financiranja, gradnjo, vzdrževanje, upravo in obratovanje za del gradbenega objekta, ki leži na njenem državnem ozemlju, dohodki od cestnine pa ostanejo državi pogodbenici, ki jih pobira. Jugoslavija je pogodbo ratificirala decembra 1982,[46] Avstrija pa na začetku naslednjega leta. S tem pa težav še ni bilo konec. Izpeljati je bilo treba še mednarodno licitacijo gradbenih del ter zaključiti pogajanja za najem tujih kreditov. Licitacijska komisija je najprej predlagala investitorju, da se gradbena dela na predoru oddajo slovenskemu ponudniku SCT iz Ljub-

42 ARS, 223–5820, Položaj slovenske narodne skupnosti v zamejstvu, 18. 6. 1985.

43 V pogodbi sta se državi sporazumeli, da se gradbeni, finančni, upravni in drugi stroški, kot tudi dohodki od cestnine in izdatki za obratovanje delijo v razmerju 50 : 50. Sredstva za gradnjo se zberejo tako, da avstrijska stran iz lastnih sredstev zagotovi 400 milijonov šilingov, jugoslovanska stran pa enakovreden znesek v dinarjih. Za preostala finančna sredstva naj bi Jugoslavija najela tuj kredit in zanj prevzela vsa jamstva. Potrebna kreditna sredstva naj bi jugoslovanski investitor dal na razpolago tudi avstrijski strani, ki bi kredit odplačala samo s cestnino.

44 ARS, 223–5344, Zapis sestankov v Beogradu ob priliki konference IBDR in IMF, ki jih je vodil Janko Smole, 1979.

45 Prvotna investicijska vrednost 2,1 milijarde šilingov se je do junija 1980 povečala na šest milijard šilingov. To povečanje je pomenilo, da mora slovenska (jugoslovanska) stran zagotoviti ne več 1,3 milijarde, temveč 5,2 milijarde šilingov. – ARS, 223–5090, Predlog platforme 3. zasedanja jugoslovansko–avstrijske komisije za izgradnjo predora pod Karavankami, 27. 6. 1980.

46 ARS, 223–4768, Zapisnik 41. seje Izvršnega sveta Skupščine SRS, 27. 12. 1984.

ljane. Ker pa se s tem ni strinjala Evropska investicijska banka, je moralo podjetje SCT decembra 1985 30 odstotkov del prepustiti nemškemu podjetju Polnensky-Zolner.[47]

Šele ob koncu osemdesetih let je Avstrija pokazala večjo pripravljenost za sklenitev dogovora o podpisu sporazuma o zaščiti investicij od nekomercialnih (političnih) rizikov in sporazuma o izogibanju dvojnemu obdavčenju.

Posebno obliko meddržavnih dogovorov so predstavljali sejemski sporazumi. Sklenjeni so bili na začetku petdesetih let, ko so bili gospodarski stiki med obema državama še omejeni in ko je bila vsa njuna zunanjetrgovinska menjava vezana na kontingente. Njihov poglavitni namen je bil, da zagotovijo dodaten izvoz in uvoz, zato so zajemali izdelke, ki niso prišli v redne trgovinske sporazume, so pa po njih v obmejnih pokrajinah povpraševali. Prvi sejemski sporazum je leta 1952 sklenila Gospodarska zbornica Slovenije z avstrijsko štajersko trgovinsko zbornico. Vključeval je blagovno menjavo v času sejma v Gradcu. Ta oblika dodatne blagovne menjave, v kateri so v glavnem sodelovala trgovska podjetja, se je izkazala za ekonomsko utemeljeno in koristno, zato je Gospodarska zbornica Slovenije dve leti kasneje za blagovno izmenjavo v času sejma v Celovcu in Innsbrucku sklenila še sejemska sporazuma s koroško in tirolsko trgovinsko zbornico. V naslednjih letih se je število sejemskih sporazumov povečalo, kot se je povečalo tudi število udeleženk; na jugoslovanski strani je najprej pristopila hrvaška gospodarska zbornica, nato pa še bosanskohercegovska. V blagovno menjavo so se vključila tudi podjetja iz drugih jugoslovanskih republik. Leta 1962 je bil na pobudo Gospodarske zbornice Slovenije ustanovljen sejem Alpe-Adria. Svoj sedež in razstavne prostore je imel v Ljubljani. Slovenija je svoj sejem pospremila na pot z željo, da bi postal središče trgovine za blago široke porabe na ozemlju treh držav. V sedemdesetih letih sta se priključila še dva sejma v avstrijskih mestih Železno (Einstadt) in Dunaj.

Vloga Slovenije pri krepitvi gospodarskih stikov z Avstrijo

Med leti 1945 in 1991 se je Slovenija med vsemi jugoslovanskimi republikami najbolj prizadevala za povečanje jugoslovansko-avstrijskega gospodarskega sodelovanja. V svojih naporih je imela precejšnjo prednost pred drugimi republikami, zlasti zaradi geografskega položaja ter zgodovinskih in drugih povezav. H krepitvi gospodarskih stikov z razvitejšo sosedo jo je sililo slabšanje materialnega položaja njene narodne manjšine na avstrijskem Koroškem in Štajerskem ter želja po hitrejšem gospodarskem napredovanju in približevanju razvitemu Zahodu. Ena od pomembnejših poti v razviti svet je nedvomno tekla preko avstrijskega trga, podjetništva in kapitala.

V obdobju omejenih in enostranskih gospodarskih stikov, to je v letih od 1945 do 1947/48, je bilo slovenski vladi prepuščeno, da obudi in na novo naveže gospodarske stike s sosednjo državo. Pri tem je bila omejena, saj je iz političnih razlogov lahko vzpostavila stik le s tistim delom Avstrije, ki je bil pod nadzorom Sovjetske zveze. Sovjetska zasedbena oblast ji je bila naklonjena. Pomagala je pri izsleditvi in vračanju dela opreme in predmetov, ki so bili pred koncem vojne odpeljani iz Slovenije.[48] Gospodarska (pa tudi druga) ministrstva slovenske vlade so bila iznajdljiva, zato je s sovjetskim delom Avstrije hitro stekla živahna trgovinska izmenjava. Leta 1945 so se trudili, da bi v Avstriji nakupili čim več surovin (magnezita, železove rude in ognje-

47 ARS, 223–6313, Zapisnik 77. seje koordinacijske komisije Izvršnega sveta skupščine SR Slovenije, 16. 12. 1985.

48 ARS, 223–1543, Posli delegata ministrstva za zunanje zadeve pri LRS, 19. 6. 1946.

varnega materiala) pa tudi drugega industrijskega blaga. Ministrstvo za trgovino in preskrbo je za te namene namenilo del Reich mark, ki so jih dobili pri zamenjavi denarja.[49] Ministrstvo za industrijo in rudarstvo pa je že junija 1945 obravnavalo načrt, po katerem bi obnovilo proizvodnjo v poškodovanih in "oplenjenih" usnjarskih obratih tako, da bi prepeljalo stroje in naprave iz treh usnjarn v Gradcu. Naslednje leto so gospodarska ministrstva slovenske vlade svojo pozornost preusmerila v nakupovanje elektromateriala, raznega orodja ter polizdelkov iz jekla. Samo v dneh od 8. do 11. januarja 1946 so na Dunaju nakupili toliko različnega materiala, da so ga naložili na 112 različnih avtomobilov. Del tega industrijskega materiala je bil namenjen tudi v druge republike. Za potrebe teh republik so pooblaščeni slovenski nakupovalci v tem letu kupovali tudi različne predmete široke porabe. Leta 1947 in v prvi polovici leta 1948 so slovenski posredniki še okrepili napore za nakup raznovrstnega orodja, elektrotehničnega materiala in raznih kovinskih izdelkov, ki so v Avstrijo prihajali po različnih kanalih iz Švedske in Nemčije. V tem času jim je uspelo skleniti investicijske sporazume o dobavi strojne in druge opreme ter materiala za novo zgrajene elektroenergetske objekte v Sloveniji.[50] Zaradi informbirojevskih dogodkov Uprava sovjetskega premoženja v Avstriji ni hotela izpolniti pogodbenih obveznosti, čeprav je slovenska vlada že nakazala zahtevane predujme.

Ko je na začetku petdesetih let vodenje republiškega izvršnega sveta prevzel Boris Kraigher, se je Slovenija dejavno vključila v pripravljanje konvencij o gospodarskem sodelovanju z Avstrijo. Prav v Sloveniji so po navodilih iz Beograda izdelali osnutke prvih sporazumov. Največ pozornosti so namenili konvencijam o tranzitnem železniškem prometu, s katerimi bi izkoristili zmogljivosti nekdanje južne železnice in si tako zagotovili znatne devizne dohodke. V ospredju je bila tudi ureditev osebnega prometa ter sklenitev turističnega sporazuma. Slovenija je pričakovala, da bo predlog za podpis turističnega sporazuma prišel od Avstrije. Predlog, ki ga je pripravila, je vseboval samo splošne določbe, brez pogojevanja deviznih kontingentov. V Ljubljani so se pripravljali, da bodo načeli vprašanje liberalizacije blagovnega prometa, graditve predora pod Ljubeljem in sklenitev sporazuma o avtobusnem prometu.

Slovenija je svojo prisotnost na avstrijskem trgu začela krepiti v prvi polovici petdesetih let. Izkoristila je možnosti dodatne blagovne menjave preko sejemskih sporazumov. Ti sporazumi so slovenskemu gospodarstvu omogočili boljšo oskrbo gospodarstva z reprodukcijskim in drugim materialom, prebivalstva pa z izdelki široke porabe. V šestdesetih letih so v naši republiki ugotovili, da odnosi med obema državama še ne ustrezajo "moči in komplementarnosti" obeh gospodarstev.[51] Vlada, gospodarska zbornica in drugi organi so začeli spodbujati podjetja, naj živahneje trgujejo z Avstrijo. Najhitreje so se odzvala metalurška, strojno-kovinska, živilska, tekstilna, kemična in usnjarska podjetja. Njihova začetna vnema pa je zaradi velikih in težko premostljivih ovir, povezanih z izpolnjevanjem avstrijskih carinskih, davčnih in drugih predpisov, hitro upadla. S trgovinskim sporazumom iz leta 1967 je Avstrija sicer pristala na sprostitev jugoslovanskega uvoza, toda v praksi je ni bila pripravljena priznati vsem proizvodom.

V sedemdesetih letih je slovenska vlada vložila veliko časa in moči v priprave za sklenitev že obravnavanega meddržavnega sporazuma o obmejnem gospodarskem sodelovanju. Ta prizadevanja so bila tesno povezala z nujnostjo po bolj organizirani in

49 ARS, 223–1543, Dopis Ministrstva za trgovino in preskrbo LRS, 30. 5. 1946.

50 Ti sporazumi naj bi zagotovili turbine za hidroelektrarno v Medvodah, na Savici in Ljubljanici ter opremo za daljnovode in transformatorske postaje.

51 ARS, 1165–117, Zapisnik sestanka z avstrijskim gospodarskim atašejem v Zagrebu, 10. 12. 1965.

učinkoviti politiki neposredne gospodarske pomoči slovenski narodni skupnosti v Avstriji, kot bistvenemu pogoju za njeno preživetje. Slovenija je sicer do tedaj na razne načine pomagala narodni skupnosti, zelo malo pa je storila za tesnejše gospodarsko sodelovanje med Slovenci na obeh straneh meje. Le majhen del razloga za to je bilo dejstvo, da je bila jugoslovanska politika do zamejstva opredeljena le v političnih dokumentih. Spodbuda za neposredno pomoč je prišla od narodne skupnosti. Ta je v Ljubljano sporočila, da so se gospodarske razmere v sedemdesetih letih poslabšale. Področje, kjer je strnjeno bivala slovenska narodna skupnost, je bilo gospodarsko manj razvito in je že precej zaostajalo za avstrijskim povprečjem. Kmetijstvo in gozdarstvo kot stoletna temelja njenega gospodarstva sta izgubljala na pomenu in se umikala turizmu in industriji. V sekundarnemu gospodarskem sektorju pa slovenska skupnost ni bila zastopana v večjem številu, ker zato ni imela zadosti kapitala. Posledica neugodne gospodarske strukture je bil velik delež brezposelnih med aktivnim prebivalstvom, ki v domačem kraju ni mogel računati na zaposlitev. Vodstvo narodne skupnosti je pričakovalo, da ji bo Slovenija pomagala tako s finančnimi sredstvi kot z neposrednim vključevanjem v gospodarske tokove, ki so tekli med obema državama.[52]

Gospodarska pomoč narodni skupnosti je kmalu postala pomembna naloga slovenske vlade. Marca 1978 je slovenska skupščina sprejela dokument z naslovom Politika krepitve materialne osnove slovenske narodne skupnosti v zamejstvu. Njegova temeljna podmena je bila, da se slovenska manjšina lahko upira procesom nasilne asimilacije le, če je sposobna okrepiti lasten socialnoekonomski položaj in eksistenco na območju, kjer avtohtono prebiva. Po sprejemu tega dokumenta je postala pomoč mešanim podjetjem v Avstriji, katerih lastniki so bili pripadniki slovenske skupnosti ali slovenska podjetja, pomembna politična naloga.[53] Najprej pa je bilo treba uskladiti stališča z obema osrednjima slovenskima organizacijama na Koroškem, ker sta imeli na proces gospodarske krepitve drugačne poglede. Menili sta, da je treba nekatere možnosti in načine gospodarskega sodelovanja nekoliko drugače ovrednotiti in tudi izpeljati, kot so si to zamislili v Ljubljani. Po njihovem bi morali povečati obseg menjave po sejemskih sporazumih ter pritegniti v obmejno menjavo vse gospodarstvo južne Koroške, torej poleg mešanih in slovenskih tudi avstrijska podjetja. Na ta način bi povečali zanimanje avstrijskih podjetnikov za sklenitev meddržavnega sporazuma o obmejnem gospodarskem sodelovanju. Kar zadeva naglico pri ustanavljanju mešanih podjetij, ki so jo zagovarjali v Ljubljani, so menili, da je treba najprej pokriti izgubo in sanirati že delujoča podjetja (kot na primer Elan, Alpetour, Topsport), omogočiti, da bodo ta bolj odprta za vstop novih družabnikov tako iz Jugoslavije kot Avstrije ter izboljšati kreditne pogoje. Slovenski politiki so očitali, da na mešana podjetja gleda le kot na "poligon" za prodor slovenskega gospodarstva na evropski trg ter da kadrovsko, poslovno in drugo politiko povsem podreja ekonomskemu interesu matičnih organizacij iz Slovenije.[54] Po njihovem bi morala biti prednostna naloga slovenske vlade ekonomska krepitev slovenskih podjetij na Koroškem. Prvi ukrep v tej smeri naj bi bilo imenovanje domačih, torej koroških strokovnjakov na vodstvene funkcije.[55]

---

52 Delo, 26. 8. 1976, Srečanje ob celovškem lesnem sejmu.

53 Leta 1978 so bila to podjetja Fittewerk, Šmihel nad Pliberkom (soustanovitelj Donit, Medvode); Sigedorfer Quelle v Žetinah (Zdravilišče Rogaška Slatina); Transport GmbH, Pliberk (Toper, Celje); Elan Sportartikelerzeugungs und Haendels GmbH v Celovcu (Elan, Begunje); Intertrade – Celovec Slovenijales (ustanovitelji slovenska podjetja iz Koroške); Hotel Obir, Železna Kapla (Alpetour, Škofja Loka).

54 ARS, 1165–1842, Zapisnik 2. seje Odbora za obmejno gospodarsko sodelovanje, 12. 12. 1983.

55 ARS, 1165–1842, Zabeleška, 6. 4. 1983.

Junija 1980 so se proizvodne, trgovske in druge organizacije združenega dela v Sloveniji povezale v Interesno skupnost za razvoj obmejnega gospodarskega sodelovanja z Avstrijo. Naloga skupnosti, ki je leta 1981 imela 48 članic, je bila povečanje obsega gospodarskega sodelovanja. Članice so dobile zagotovilo, da bodo z vključitvijo v programe obmejnega gospodarskega sodelovanja deležne olajšav na deviznem, davčnem, kreditnem in še nekaterih drugih področjih.

Leta 1982 je novi slovenski izvršni svet na čelu z Janezom Zemljaričem še poudaril pomembnost poglobljenega sodelovanja slovenskega gospodarstva z avstrijskim. Sprejel je zahteven in obsežen Program ukrepov in aktivnosti za pospeševanje obmejnega gospodarskega sodelovanja, ki je postal sestavni del novega srednjeročnega načrta. V programu so bile podrobno razdelane vse gospodarske dejavnosti, potrebne za razširitev blagovne in druge menjave z Avstrijo.[56] Janez Zemljarič je šel po poti Janka Smoleta ter najprej navezal tesnejše in pristnejše odnose z deželno vlado avstrijske Koroške, ki je veljala za največjega nasprotnika gospodarskega približevanja. Leta 1982 sta obe strani ustanovili skupen Kontaktni komite za sodelovanje med SR Slovenijo in avstrijsko zvezno deželo Koroško, ki je potem ustanovil delovne skupine za obravnavo skupnih vprašanj na področju energetike, nastopanja na trgih držav tretjega sveta in izgradnjo turističnega središča Peca. Leta 1982 in 1983 je imel komite več sestankov, na katerih sta obe delegaciji izmenjali informacije o gospodarskem položaju v Jugoslaviji in Avstriji ter obravnavali predloge za izboljšanje in razširitev gospodarskega sodelovanja med Slovenijo in Koroško. Janez Zemljarič se je trudil okrepiti gospodarske stike Slovenije ne samo z avstrijsko Koroško, temveč tudi z drugimi avstrijskimi deželami. Dotedanje stike, ki so bili v glavnem omejeni na blagovno menjavo v okviru sejemskih sporazumov, je hotel nadgraditi in blagovno menjavo postopoma preusmeriti v višje oblike gospodarskega sodelovanja, zlasti v proizvodno sodelovanje in dolgoročno kooperacijo ter povečati obseg skupnih poslov na področju turizma in prometa. V letih 1982–1984 si je izvršni svet zadal nalogo, da popravi nastop slovenskih podjetij na avstrijskem trgu in omeji trgovanje podjetjem, ki se ne bodo držali predvidenih rokov in kakovosti izdelkov.

Za neposredno krepitev prisotnosti slovenskega gospodarstva na trgih avstrijskih dežel je bila zadolžena Gospodarska zbornica Slovenije. Leta 1983 je začela akcijo "reformiranja odnosov med sosedi",[57] s katero je hotela predvsem izboljšati kreditne in druge pogoje za učinkovitejše poslovanje skupnih podjetij in spodbuditi domača podjetja za povečanje menjave, za združevanje sredstev ter raziskovanje avstrijskega tržišča. V ta sklop sodijo prodajne razstave slovenskih izdelkov, ki jih je skupaj s tirolsko zbornico leta 1983 in 1984 organizirala v veleblagovnici v Innsbrucku. Prva razstava je dobro uspela, druga pa ne, ker avstrijska stran ni več pokazala zanimanja.[58] Leta 1984 je Gospodarska zbornica Slovenije poslala štajerski trgovinski zbornici seznam gospodarskih organizacij, ki so želele vzpostaviti kooperacijske, proizvodne in

---

56 Program je vključeval sklenitev sporazuma o obmejnem gospodarskem sodelovanju, izboljšanje sestave blagovne menjave z Avstrijo, večji obseg sejemske menjave, ustanovitev novih mešanih podjetij v Avstriji, povezovanje slovenskih obrtnih podjetij in združenj z avstrijskimi, bolj organiziran in pripravljen nastop slovenskih podjetij na avstrijskem trgu, posodobitev cestne povezave Avstrije s koprskim pristaniščem, večjo vključitev domačih bank in Adrie Bank Ag v financiranje skupnih naložb, skupno graditev energetskih objektov ter tesnejše sodelovanje z Zvezo slovenskih zadrug v Celovcu pri razvijanju kmetijstva in zadružništva. – ARS, 223–5620, Program ukrepov in aktivnosti za pospeševanje obmejnega gospodarskega sodelovanja za obdobje 1981–1985, 18. 6. 1982.

57 ARS, 1165–1839, Zapisnik 10. seje Odbora za obmejno gospodarsko sodelovanje, 31. 1. 1983.

58 ARS, 223–6306, Zapisnik 35. seje Koordinacijske komisije Izvršnega sveta, 4. 3. 1985.

druge oblike gospodarskega sodelovanja ter spisek blaga, ki ga slovenska podjetja lahko ponudijo za prodajo na avstrijskem trgu. V tem letu so se sestali tudi predstavniki drobnega gospodarstva z obeh strani meje.[59]

Še vrsta drugih akcij kaže, da je Slovenija v letih 1982–1984 okrepila svoje napore za prodor slovenskega gospodarstva na avstrijski trg. Med bolje pripravljenimi je treba omeniti akcijo *Slovenija na obisku v Avstriji,* ki je vključevala vrsto dejavnosti od predstavitve turističnih agencij do pogovorov o možnosti sklenitve sporazuma o obmejnem gospodarskem sodelovanju. Med podjetji, ki si v tem času prizadevajo, da bi okrepila svojo pristnost na avstrijskem trgu, izstopajo agroživilske delovne organizacije (Mercator-Slovenija sadje, Emona, Agrotehnika-Gruda, Agrokombinat Maribor-Tozd Riba, Slovin-Slovenijavino). Sprejet je bil tudi samoupravni sporazum, s katerim naj bi do leta 1985 zbrali precejšnja sredstva za hitrejše gospodarsko napredovanje obmejnih območij. Zaostrene notranjepolitične razmere v Jugoslaviji, poglabljajoča gospodarska kriza in zaostrene politične razmere ter z njo povezana omejitvena politika Zveznega izvršnega sveta[60] pa so preprečile, da bi se bolj približali zastavljenim ciljem.

Tik pred razpadom druge jugoslovanske države se je nova slovenska vlada močno trudila pridobiti Avstrijo za poživitev gospodarskega sodelovanja. Junijska vojna leta 1991 in razglasitev slovenske neodvisnosti sta vplivali na medsebojne gospodarske odnose. Avstrija sicer gospodarskih stikov ni pretrgala, postala pa je zelo previdna in je slovenske prošnje in pobude jemala z veliko rezervo. V drugi polovici leta 1991 je bila Sloveniji pripravljena pomagati le z nasveti, s šolanjem kadrov, prenosom know-howa ter odpreti svoje gospodarsko predstavništvo v Ljubljani. Slednje naj bi pomagalo slovenskim podjetjem pri uvozu surovin in reprodukcijskega materiala. Slovenska vlada je takšno ravnanje sprejemala s precejšnjim razumevanjem. Verjela je, da se bo zaupanje zahodnega sveta povrnilo potem, ko bo dosegla mednarodno priznanje ter preuredila svoje gospodarsko življenje.

Zaplemba "nemškega" premoženja in lastninsko-pravni problemi

Med razlogi, zaradi katerih se je nova oblast v Sloveniji po koncu druge svetovne vojne odločila za takojšen izgon nemške narodne manjšine, sta bili tudi njena velika gospodarska moč in premoženje. Skupaj s posameznimi avstrijskimi in nemškimi družbami je namreč imela v svoji lasti številna kmetijska in gozdna posestva, stanovanjske in poslovne zgradbe, denarne zavode, trgovine, gradbena in lesnopredelovalna podjetja ter večinske deleže v več kot sto industrijskih podjetjih, med katerimi so prevladovala kapitalsko najintenzivnejša.[61]

Tujina je Slovenijo ocenila kot tisto jugoslovansko republiko, v kateri je bilo t. i. "nemško" premoženje najhitreje podržavljeno. Zaplembni postopek je bil sestavljen iz dveh delov ali "faz". V prvi, t. i. "fazi zavarovanja", ki je trajala dva do tri mesece, so pooblaščenci nove oblasti prevzeli in popisali imetje, predvideno za zaplembo. V

---

59 ARS, 223–6308, Zapisnik 52. seje Koordinacijske komisije Izvršenga sveta, 18.–19. 6. 1985.

60 S samoupravnim sporazumom so se članice obvezale, da bodo v letih 1981–1985 vsako leto združile 300 milijonov din kot 70–odstoten delež v naložbah v okviru obmejnega gospodarskega sodelovanja. Do leta 1984 so zbrale od 200–400 milijonov din.

61 Po podatkih iz sredine leta 1945 je bilo od 361 industrijskih podjetij, kolikor jih je bilo leta 1939 na ozemlju Dravske banovine, 115 ali ena tretjina v nemški lasti oziroma v lasti "domačih" Nemcev ali Nemcev z avstrijskim, češkim in drugim državljanstvom. Med njimi je bilo največ takih (85) s 100–odstotno udeležbo "nemškega" kapitala. Med temi so bila skoraj vsa najpomembnejša industrijska podjetja.

drugem delu, to je v "fazi pravnega zajetja", je bilo premoženje zaplenjeno in prepisano na novega lastnika, t. j. na Federativno ljudsko republiko Jugoslavijo. Do konca leta 1945 so zaplembne komisije in sodišča izdali več kot dvajset tisoč zaplembnih odločb, kar je predstavljalo več kot 90 odstotkov vsega "nemškega" premoženja v Sloveniji. Del t. i. "nemškega" premoženja je bilo tudi premoženje avstrijskih državljanov oziroma družb in podjetij. V naši republiki so upravna telesa do sredine petdesetih let večkrat poskušala "avstrijsko" premoženje popisati in ga ločiti od "nemškega", vendar tega postopka niso nikoli pripeljala do konca.

V Sloveniji so leta 1946 začeli zbirati dokaze o Avstriji kot "neposredni koristnici okupacije", ki je med drugo svetovno vojno ustanovila različna podjetja za gospodarsko ropanje Slovenije ter s silo pridobljeno premoženje zbirala na svojem ozemlju. Po zbranih podatkih je tako nastala škoda znašala okoli 400 milijonov dolarjev.[62]

Avstrija se ni hotela sprijazniti z odtujitvijo premoženja svojih državljanov v korist Jugoslavije. Do leta 1960 so njena diplomatska in druga predstavništva izrabila sleherno priložnost, da bi spodkopala načela, na katerih je temeljila jugoslovanska lastninska zakonodaja.

Prva taka priložnost je bilo vračanje nepremičnin avstrijskim dvolastnikom v jugoslovanskem obmejnem pasu. V sporazumu o nepremičninah avstrijskih dvolastnikov v jugoslovanskem obmejnem pasu od 31. marca 1953 ni bilo posebej določeno, da se morajo po vrnitvi nepremičnin te tudi izprazniti, zato so stanovalci oziroma njihovi uporabniki v njih tudi ostali. Avstrijski lastniki so preko svojih diplomatskih predstavništev od jugoslovanskih oblasti zahtevali, da jim omogočijo izključno uporabo svojih stanovanjskih in drugih zgradb. Do zapleta je prišlo, ker je slovenska oblast v takih sporih upoštevala jugoslovanske predpise. To je pomenilo, da avstrijski lastniki niso mogli uveljaviti izselitve stanovalcev, temveč so od njih lahko zahtevali le plačilo najemnine.[63] Beograjski protokol tega stanja ni spremenil.

Leta 1954 je avstrijska diplomacija začela izrabljati pritožbe svojih državljanov, ki jim je bilo premoženje odvzeto zato, ker so jih pristojni jugoslovanski organi spoznali za osebe nemške narodnosti in avstrijske državljane. Oktobra 1954 je avstrijski konzul v Zagrebu, po "nalogu" avstrijskega zunanjega ministrstva začel akcijo, s katero je hotel ovreči upravičenost in smiselnost pojma "oseba nemške narodnosti", na katerem je temeljila večina zaplembnih odločb, izdanih v drugi polovici leta 1945. Slovenskemu izvršnemu svetu je poslal noto, v kateri je iz "načelnih" razlogov protestiral zaradi "neupravičene uporabe izraza oseba nemške narodnosti, češ da avstrijska zakonodaja takega izraza ne pozna".[64] V njej je opozoril, da avstrijski državljani ne morejo biti "identični" z nemškimi državljani, in sicer zato, ker so take "reminiscence" psihološko in zgodovinsko nesprejemljive, saj je Nemčija Avstrijo nasilno zasedla in priključila. Slovenski izvršni svet se je obrnil na Državni sekretariat za zunanje zadeve v Beogradu, ki je zavrnil vse avstrijske ugovore. Iz previdnosti pa je slovenskemu izvršnemu svetu svetoval, naj z odgovori raje še počaka do ratifikacije Avstrijske državne pogodbe, ki bo Jugoslaviji dobila prosto pot za likvidacijo" vsega avstrijskega premoženja.[65]

---

62 Državna komisija za vojno škodo je izračunala, da je zaradi "plenilnega" delovanja avstrijskih podjetij samo severni del Slovenije izgubil narodni dohodek okoli 120 milijonov dolarjev, medtem ko je celotna izguba narodnega bogastva znašala 409 milijonov dolarjev. – Dokumenti o zunanji politiki SFRJ, Jugoslovanski pregled, Beograd 1985, 1947/I, dokument št. 3.

63 ARS, 223–1595, Avstrijski dvolastniki – Huber Marija, 23. 11. 1956.

64 ARS, 223–1575, Beležka, 27. 10. 1955.

65 Prav tam.

Leta 1955 sta Avstrija in Jugoslavija podpisali Avstrijsko državno pogodbo (ADP), s katero sta začeli reševati lastninsko vprašanje. S to pogodbo je Avstrija Jugoslaviji priznala pravico, da "zapleni, zadrži ali likvidira avstrijsko premoženje, pravice in interese, ki so v FLRJ" (27. člen). Avstrijska vlada se je s to pogodbo tudi obvezala, da bo svojim državljanom plačala odškodnino za zaplenjeno premoženje.[66]

Februarja 1957 je jugoslovanska vlada sprejela odlok, s katerim je zadržala in v korist FLRJ likvidirala imovino, ki je na podlagi ukrepov jugoslovanskih oblasti do 28. novembra 1955 prešla v last jugoslovanske države. To imovino so predstavljale pravice, dobrine in koristi, ki so "neposredno ali posredno pripadale avstrijski državi ali avstrijskim pravnim ali fizičnim osebam (avstrijskim državljanom ali z njimi izenačenim osebam)".[67] Kaj se in kaj ne prišteva k avstrijskemu premoženju, je še natančneje opredelilo navodilo zveznega državnega sekretariata za finance iz januarja 1958. Po tem navodilu je to bilo premoženje, "katerega lastnik je bil na dan 13. marca 1938 (dan 'Anschlussa') avstrijski državljan in je to ostal tudi na dan 28. aprila 1945 (dan 'vzpostavitve Avstrije')". Ni pa se po tem navodilu za avstrijsko premoženje štelo premoženje, "ki je bilo last oseb, ki so bile na dan 6. aprila 1941, ali takrat, ko so bili izdani ukrepi iz I. točke odloka (o likvidaciji avstrijskega premoženja na podlagi Avstrijske državne pogodbe) jugoslovanski državljani, ne glede na to, ali so imele hkrati tudi avstrijsko državljanstvo, ali pa so ga pridobile pozneje. Prav tako se ne šteje za avstrijsko premoženje premoženje oseb, ki so od 13. marca 1938 do 28. aprila 1945 pridobile državljanstvo kake tretje države".[68]

Po podpisu Avstrijske državne pogodbe je Avstrija spremenila svojo taktiko. Njena prizadevanja so se osredotočila na to, da doseže spremembo 27/2. člena Avstrijske državne pogodbe, ki je Jugoslaviji dal "pravico, da zapleni, zadrži ali likvidira avstrijsko premoženje, pravice in interese, ki so v FLRJ". Ta prizadevanja so zelo zaposlila avstrijsko zunanjo politiko, imela pa so tudi podporo avstrijskega tiska. Bistvo njenih prizadevanj je bilo v tem, da ne zahteva več vrnitve vsega zaplenjenega premoženja – po avstrijskem izračunu je bilo vredno okoli 80 milijonov dolarjev – temveč le del, ki so ga sestavljali "drobna imovina", cerkveni in kulturni objekti. Avstrija je pritiskala na Jugoslavijo, da napravi "širokogrudno" potezo in se temu "zmanjšanemu" premoženju, ki naj bi bilo vredno osem milijonov dolarjev, odreče iz socialnih razlogov.[69] Odnosi na premoženjsko-pravnem področju so se še zaostrili, ko je tudi Jugoslavija bolj odločno zahtevala, da se postavi na dnevni red vrnitev njenega "zamrznjenega" premoženja v Avstriji. To premoženje je bilo "blokirano" že od konca druge svetovne vojne, Avstrija pa ni odgovorila na štiri note, v katerih je jugoslovanska vlada zahtevala ureditev tega vprašanja.[70] Obojestranske zahteve sta državi poskušali rešiti na pogajanjih, ki so potekala v sklopu drugega zasedanja jugoslovansko-avstrijske komisije spomladi in poleti 1958 na Dunaju. Kot je v svoje poročilo zapisal slovenski diplomat dr. Ivo Murko, so se pogajanja začela v "precej hladni atmosferi", pogovori, ki so sledili, pa so

---

66 Podržavljanje nemške imovine, 251.

67 Povzeto po: Mitja Ferenc in Božo Repe, Jugoslavija/Slovenija in Avstrija med Vzhodom in Zahodom, 1955–1991 in avstrijsko–slovenski odnosi po osamosvojitvi (1991–2002), 30–31.

68 Prav tam.

69 ARS, 223–1808, Zabeležka o sklepih, sprejetih v okviru jugoslovansko–avstrijskih pogajanj na Dunaju, 25. 2–31. 3. 1958.

70 To premoženje so sestavljale terjatve jugoslovanskih bank in zadrug do avstrijskih dolžnikov, pravice iz vrednostnih papirjev in premoženje, ki je bilo odnešeno iz Jugoslavije med drugo svetovno vojno.

bili "težki in ostri".[71] Avstrijci so, kot "že večkrat v preteklosti", poudarjali "potrebo, da Jugoslavija napravi neko široko gesto in vrne del avstrijske zasežene imovine". Za začetek so zahtevali vrnitev v Jugoslaviji zaplenjenih vrednostnih papirjev, cerkvenega premoženja ter premoženja avstrijskih kulturnih in socialnih ustanov ali društev. Jugoslovanska delegacija je avstrijske zahteve zavrnila z obrazložitvijo, da Jugoslavija na to ne more pristati, ker bi bilo to v nasprotju z že sprejetimi mednarodnimi dogovori. Pristala je le na razpravo o jugoslovanski zakonodaji, na podlagi katere je bilo zaplenjeno avstrijsko premoženje. Po besedah dr. Iva Murka so imeli jugoslovanski pogajalci stalno pred očmi, da si Avstrijci želijo z Jugoslavijo dogovoriti "o neki globalni rešitvi, pri kateri bi verjetno želeli vse izravnati in nam le v skrajni sili nekaj malega priznati, pri čemer ne bi trpel njihov prestiž". Na teh pogajanjih je jugoslovanska stran predstavila svoje oškodninske zahteve za "blokirano" premoženje v Avstriji in z njim povezanimi pravicami iz socialnega zavarovanja. Po jugoslovanskih izračunih, ki jih je predstavil Dušan Kveder, je vrednost "jugoslovanskih aktiv" brez obveznosti iz socialnega zavarovanja znašala 60 milijonov dolarjev. Avstrijci niso pristali na ta predlog. Pripravljeni so bili plačati le tri milijone obračunskih dolarjev v blagu in dati kredit v višini sedmih milijonov dolarjev pod navadnimi bančnimi pogoji.[72]

Avstrijsko izsiljevanje glede vračanja zaplenjenega premoženja v Jugoslaviji se je končalo leta 1960, po obisku jugoslovanskega zunanjega ministra Koče Popovića na Dunaju.

Avgusta 1981 sta Jugoslavija in Avstrija podpisali pogodbo o ureditvi določenih premoženjsko-pravnih vprašanj. Pogodba je urejala odškodnino za premoženje avstrijskih državljanov, ki jih je aprila 1948 na ozemlju FLRJ zajela t. i. druga ali dopolnilna nacionalizacija, in za katere niso veljale določbe 27. člena Avstrijske državne pogodbe. Ta pogodba, kot tudi pogodbe pred njo, pa niso obravnavale premoženja t. i. "jugoslovanskih Nemcev", ki so po koncu vojne ali po njej našli zatočišče v Avstriji in pozneje postali njeni državljani.[73]

Slovensko-avstrijska blagovna in druga menjava ter sodelovanje

Blagovna menjava je bila poglavitna oblika sodelovanja med slovenskim in avstrijskim gospodarstvom. Slovenija je imela največji delež jugoslovanskega izvoza, ki je z leti naraščal, v Avstrijo. Leta 1970 je bil njen izvozni delež že 37,4 odstotka, uvozni pa 31,8 odstotka; tega leta je ustvarila 27 odstotkov skupnega primanjkljaja z Avstrijo. V osemdesetih letih se je delež slovenskega izvoza v jugoslovanskem merilu gibal med 33 in 39 odstotki, delež uvoza pa med 24 in 41 odstotki. Pokritost slovenskega uvoza z izvozom se je od 76 odstotkov, kolikor je znašala leta 1984, zmanjšala na 59 odstotkov leta 1991. Avstrija je bila tudi tista članica EFTE, s katero je Slovenija največ trgovala. Polovico celotne menjave z EFTO je Slovenija uresničila z Avstrijo.

---

71 ARS, 223–1808, Poročilo o prvem delu jugoslovansko–avstrijske komisije, 17.–19. 4. 1958; Prav tam, Poročilo o jugoslovansko–avstrijski delovni skupini, ki se je ukvarjala s premoženjsko–pravnimi vprašanji, 30. 5. 1958.

72 ARS, 223–1808, Protokol o drugem delu drugega plenarnega zasedanja jugoslovansko–avstrijske komisije, 31. 7–2. 8. 1958.

73 Mitja Ferenc; Božo Repe, n. d., 30–31.

Preglednica 3: Blagovna menjava SRS z Avstrijo v letih 1963–1969[74]
v milijon din

Leto	Izvoz SRS v Avstrijo	Uvoz SRS v Avstrijo	Razlika
1963	93,4	93,0	+0,4
1965	116,9	140,5	-23,6
1967	142,9	232,9	-90,6
1969	217,2	405,2	-188,0

Preglednica 4: Blagovna menjava SRS z Avstrijo v sedemdesetih letih[75]
v tisoč dolarjih

Leto	Izvoz	Uvoz
1970	19.247	50.160
1972	24.874	52.401
1974	38.661	155.549
1976	38.538	81.193
1978	41.779	91.931
1980	77.303	154.468

Preglednica 5: Slovenska blagovna menjava z Avstrijo v osemdesetih letih[76]
v milijon dolarjih

Leto	Izvoz	Uvoz
1982	66,9	126,5
1984	102,3	134,6
1986	82,2	148,2
1988	169,1	250,1
1990	223,0	426,0
1991	222,0	379,0

Enako kot za Jugoslavijo tudi za Slovenijo velja, da se je njena neuravnotežena blagovna menjavo z Avstrijo z leti samo še poglabljala. Primanjkljaj je vztrajno naraščal, čeprav ne v tako strmi krivulji, kot na državni ravni. Do leta 1980 je bil uvoz že dvainpolkrat večji od izvoza, tako da je v naslednjem letu primanjkljaj znašal 53 milijonov dolarjev, deset let kasneje pa 206 milijonov dolarjev.

Bolj uspešni so bili v Sloveniji s spreminjanjem sestave slovenskega izvoza, saj se je ta do začetka devetdesetih let očitno popravil v korist večjega deleža industrijskih polizdelkov in izdelkov. Najpomembnejši slovenski kmetijski izvozni proizvodi so bili hmelj, sadje in pulpe. Med reprodukcijskimi materiali so prevladovali barvne kovine, papir in usnje, pri potrošnem blagu pa bombažne tkanine, obutev in lesni izdelki. V slovenskem uvozu so bili, poleg električne energije, močneje zastopani različni reproduk-

74 Dokumenti o zunanji politiki SFRJ, Jugoslovanski pregled, Beograd 1985, 1947/I, dokument št. 3.
75 ARS, 1165–1699, Blagovna menjava z Avstrijo.
76 ARS, 1165–1699, Blagovna menjava z Avstrijo, junij 1990; GV, št. 5, 25. 1. 1996, Pisan splet že izkoriščenih možnosti.

cijski materiali, izdelki kemične in kovinske industrije, elektroindustrije ter črne metalurgije.

Od petdesetih let dalje je bila pot slovenskih izvoznikov na avstrijski trg prepredena s carinskimi pregradami in davčnimi obremenitvami, kar je zmanjšalo konkurenčno sposobnost slovenskega blaga. Pogoji za prodajo slovenskega blaga so se konec leta 1977, ko so Avstrijci ukinili nekatere prej odobrene carinske olajšave, povečali uvozni davek, zaostrili izpolnjevanje predpisov za kakovostno "pakiranje" živil in drugih izdelkov, še poslabšali. Ves čas so imele neugoden vpliv tudi necarinske ovire, kot na primer diskrecijska pravica odobravanja uvoza mesa in lignita, sezonske restrikcije za uvoz sadja in zelenjave, globalni kontingenti za zdravila itn.

Blagovna menjava po sejemskih sporazumih je leta 1954 že dosegla 11,5 milijona šilingov v vsako smer.[77] Leta 1956 so jo povečali na 13,4 milijona, leta 1957 na 13,8 milijona in leta 1961 na 20 milijonov šilingov. Do leta 1967 se prvotni pomen sejmov kot oblike večanja izvoznih kontingentov in širitve obmejnih vezi ni zmanjšal, povečala pa se je njihova vloga pospeševalcev turističnih, kulturnih, športnih in drugih stikov. V tem času je zvezna vlada v Beogradu podpirala uvoz določenega materiala iz Avstrije preko sejemskih sporazumov, saj je na ta način razbremenila pritisk na avstrijske obračunske dolarje. Leta 1967 je v Jugoslaviji začela veljati nova zunanjetrgovinska usmeritev, ki za sejemsko menjavo ni bila ugodna. Temeljila je na svobodnejšem uvozu in izvozu ter na preusmeritvi blagovnih tokov iz kontingentirane bilaterarne menjave na multilaterarno menjavo s konvertibilnim območjem. Povsem drugače se je v šestdesetih letih dogajalo s sejmom Alpe-Adria. Spremljale so ga velike težave,[78] zato še zdaleč ni izpolnil slovenskih napovedi in pričakovanj. K slednjemu je veliko prispevala Avstrija, saj sejma ni hotela priznati kot samostojne in posebne ustanove, temveč je zanj določeni sejemski "global" enostavno prištela k ostalim sejemskim "globalom". S tem je dosegla, da so najprej izkoristili blagovne liste avstrijskih sejemskih sporazumov, šele nato so prišli na vrsto blagovni "kontingenti" iz sporazuma Alpe-Adria. Na ta način je Avstrija že vnaprej povečala realizacijo avstrijskih sejmov in zmanjšala realizacijo sejma Alpe-Adria.[79] Sejmu ni bila naklonjena niti jugoslovanska zvezna vlada, saj mu ni zagotovila deviznega kritja za uvoz potrošnega blaga. Sejem je veliko izgubljal tudi zaradi neustreznega bančnega poslovanja.[80] Šele proti koncu šestdesetih let, ko se je sejemski global povečal na 30 milijonov šilingov, so na sejmu lahko sklepali večje izvozno-uvozne kupčije.

Ko so leta 1969 reformna prizadevanja zastala, je Zvezni izvršni svet sprejel priporočilo svojega ekonomskega sveta, da naj znova pospeši in poveča sejemsko menjavo. Na začetku sedemdesetih let je Zvezni izvršni svet skorajda podvojil sejemski "global",[81] hkrati pa je začel spreminjati svoj odnos do sejmov. Leta 1973 je začel, sicer na predlog gospodarskih zbornic, sam predpisovati globalni znesek za posamezen

---

77 ARS, 1165–11, Problematika sejemskih obmejnih sporazumov Gradec, Celovec, Innsbruck in Alpe–Adria.

78 ARS, 1165–31, Problematika sejemskih sporazumov Gradec, Celovec, Innsbruck in Alpe–Adria.

79 ARS, 1165–678, Problemi sejemskega sporazuma Alpe–Adria.

80 Da bi se lahko uvažalo, je bilo treba blago najprej izvoziti in dobiti devizna sredstva.Tako so nastajali pozitivni saldi (za Alpe–Adria na primer leta 1963 5,9 milijona šilingov, leta 1964 je bilo 10,5 milijona šilingov, leta 1965 za 13,6 milijona šilingov) v tujih bankah, za katere niso dobivali rednih komercialnih obresti. Drugič pa zato, ker jugoslovanske banke ustvarjenih deviz niso vodile ločeno, temveč kot konvertibilne valute in jih kot take tudi prodajale izvoznikom.

81 Global za sejemsko menjavo, ki ga je leta 1962 določil Zvezni izvršni svet, je znašal 40 milijonov šilingov (za Slovenijo 20 milijonov šilingov). Na začetku sedemdesetih je ta global znašal 78 milijonov šilingov (za Slovenijo 38 milijonov šilingov). – ARS, 1165–649, Obmejno gospodarsko sodelovanje z Avstrijo.

sejemski sporazum in določati čas njegovega trajanja. Leta 1977 je ukinil uvozno maržo, ki je do takrat nadomeščala izvozne stimulacije. Vse te spremembe so bile precejšen poseg v organizacijo in delovanje sejmov ter so slabo vplivale na sejemsko menjavo, zlasti še v okviru Alpe-Adria. V sedemdesetih letih so v Sloveniji menili, da sejemski sporazumi niso dovolj izkoriščeni. Glavni razlog za nezadosten obseg sejemske menjave so videli v zastarelem sejemskem ustroju. V prenovljeni podobi naj bi bili sejmi posebna oblika vezanih poslov, ki bi jih usklajevale in urejale republiške gospodarske zbornice. V sedemdesetih letih je bil v strukturi sejemskih sporazumov največji delež ali 75 odstotkov pridržan za blago široke porabe, reprodukcijski material je bil zastopan s 15, oprema pa z 10 odstotki.

Preglednica 6: Realizacija sejemskega sporazuma Alpe-Adria Avstrija[82]
v šilingih

Leto	Globalni kontingent	Izvoz	Uvoz
1962	24.000	12.711	12.711
1964	17.000	11.598	11.598
1966	17.000	2.044	2.044
1968	6.000	5.658	5.658
1969	6.000	2.580	2.580

Od leta 1980 do 1984 so sejmi dobili nekaj nekdanjega sijaja. Povečal se je obseg kompenzacij, kot tudi število udeležencev. Zlasti pri uvozu se je spremenila sestava menjave. Blago za široko porabo je moralo odstopiti svoje vodilno mesto reprodukcijskemu materialu in surovinam. Leta 1982 sta se Jugoslavija in Avstrija začeli dogovarjati o povečanju sejemske menjave. Leta 1983 je vrednost kompenzacijskih poslov znašala šest milijard šilingov. Interesna skupnost za Avstrijo je pri razdelitvi kontingenta dala prednost tistim podjetjem, ki so bila pripravljena razvijati višje oblike gospodarskega sodelovanja, v naslednjem letu pa še podjetjem, ki so lahko okrepila gospodarsko moč Slovencev v Avstriji. Poleg slovenskih in hrvaških podjetij so se v sejemsko menjavo vključila tudi podjetja iz ožje Srbije, Bosne in Hercegovine, Vojvodine in Makedonije. Leta 1984 je zanimanje za sejme znova upadlo. Najprej se je to zgodilo na avstrijski strani, ker je zvezno ministrstvo za kmetijstvo in gozdarstvo uvedlo omejitve tudi za sejemsko menjavo. Leta 1988 se je interes za sejemske kompenzacijske posle zmanjšal tudi v Sloveniji, ker so postali dražji od normalnega uvoza. Manjše zanimanje domačega gospodarstva za menjavo preko sejemskih sporazumov je bila tudi posledica nastanka domačega deviznega trga.

Slovenske **turistične** agencije so se podjetnejše in bolj optimistično ozirale čez Karavanke šele v šestdesetih letih. Slovenijo, avstrijsko Koroško in Štajersko so začele pojmovati kot enotno in zaključeno turistično območje, ki ima vse geografske in druge danosti za zamenjavo domačih in tujih gostov. Spoznali so, da morajo izboljšati turistično ponudbo in pogoje, če hočejo za dalj časa obdržati avstrijske in druge tuje goste. Od tega časa so se pogosteje sestajali z avstrijskimi kolegi. Njihova srečanja so bila "vseskozi prijateljska" ter prežeta z "obojestransko željo", da se medsebojno sodelovanje na področju turizma poglobi.[83] Avstrijski predstavniki so izrazili pripravljenost,

82 ARS, 1165–1809, Nekateri vidiki razvoja blagovne menjave z Avstrijo s posebnim ozirom na sejemske in obmejne sporazume ter turizem.

83 ARS, 1165–1805, Informacija o turizmu med Avstrijo in Slovenijo.

da navežejo tesne poslovne stike s Slovenijo, zlasti pri medsebojni izmenjavi gostov, skupnih propagandnih nastopih na tujih trgih ter šolanju in praksi slovenskih gostinskih delavcev v Avstriji. Toda do "konkretnih oblik sodelovanja ni prišlo",[84] razen nekaj izjem.[85] V šestdesetih letih se je število avstrijskih gostov v Sloveniji povečevalo, kljub temu pa se je njihova udeležba v skupnem številu tujih gostov zmanjšala. Avstrijski gostje so se daljši čas zadržali v Sloveniji le v naravnih zdraviliščih (pogodba z bolniško blagajno Avstrije), ob morju (predvsem v Ankaranu) ter na eno- do dvodnevnih skupinskih izletih.

Preglednica 7: Število in delež avstrijskih gostov v letih 1963–1969[86]

	1963	1967	1968	1969
Število vseh tujih gostov v SRS	327.636	678.375	713.057	821.845
Število Avstrijcev	80.894	128.536	124.434	129.332
Delež Avstrijcev v %	25%	18%	17,5%	15,7%

V sedemdesetih letih so se stiki na turističnem področju okrepili. Stekla je skupna akcija za pospešitev planinskega in zimskošportnega turizma. V osemdesetih letih se je Gospodarska zbornica Slovenije z zbornicama obeh sosednjih avstrijskih dežel dogovorila o načrtnem spremljanju turistične dejavnosti v skupnem prostoru ter usklajevanju turistične ponudbe. Slovenija se je, tako kot že v preteklosti, ogrevala predvsem za večje sodelovanje turističnih agencij pri izmenjavi gostov. Trudila se je, da bi Adria Bank Ag vlagala tudi v turistične objekte v Sloveniji. Avstrijski predstavniki so se za sprejem avstrijskih gostov med zimsko sezono zavzeli za večjo pripravljenost turističnih centrov ob jadranski obali. V tem času je stekla tudi akcija za skupno ponudbo za goste iz tretjih držav ter za skupen nastop na drugih turističnih trgih.

Na področju **energetike** je Avstrija pokazala večji interes za večje sodelovanje šele sredi šestdesetih let, ko se je odločala o gradnji naftovoda in plinovoda preko koprskega pristanišča. Ta možnost je na začetku sedemdesetih let odpadla. Decembra 1974 so tri jugoslovanska podjetja podpisala pogodbo o dobavi zemeljskega plina iz Sovjetske zveze. Avstrijsko podjetje ÖMV je za slovenske porabnike zagotovilo polovico potrebnih zmogljivosti iz svojega dela plinovoda. Oba elektrogospodarska sistema sta redno izmenjavala viške električne energije ter proučevala možnosti za povečanje zmogljivosti prenosnega omrežja na slovenski strani. Po dogovoru naj bi se v letih 1976–1980 zgradil daljnovod Maribor–Kainochtal. To pa se ni zgodilo, ker Avstrija ni izpolnila svojih obveznosti.[87] Avstrija je večje zanimanje za sodelovanje z jugoslovanskim elektrogospodarstvom pokazala leta 1980. Družba Verbundgeselshaft Wien je ponudila kredit za zgraditev daljnovoda od Maribora do avstrijske meje. Mešani komisiji za Muro in Dravo sta usklajevali projekte za nove elektrarne. Energetsko najpomembnejša je bila Drava. Slovenija je bila nezadovoljna, ker je njenim petim elektrarnam vodni režim na tej reki "diktirala" Avstrija s svojimi elektrarnami na Koroškem. Zato je bila precej kriva sama, saj je zamudila priložnost za izgradnjo akumulacijske elektrarne. Leta 1983 so Avstrijci na Bistrici, pritoku Drave, predlagali zgra-

84 Prav tam.

85 10. oktobra 1966 je bil v Železnem podpisan sporazum o planinskem prometu na obmejnem območju, ki je liberaliziral gibanje ob državni meji na območju Pece in Stola.

86 ARS, 223–2462, Zapisnik 73. seje Izvršnega sveta SRS, 10. 6. 1971, Poročilo o odnosih SRS z Avstrijo.

87 ARS, 223–5065, Izgradnja 400 KV DV Maribor–Avstrija.

ditev elektrarne Svinjščica (Koralpe). Ta elektrana z močjo 50 MW je postala skupni projekt, v katerem je Slovenija dobila 20-odstotni delež. Odločitev o gradnji je bila sprejeta leta 1987. Slovenski predstavniki so na vseh srečanjih z avstrijskimi poudarjali, da je treba pospešiti graditev elektrarn na Muri. Šele novembra 1983 je Stalna mešana komisija za Muro sprejela dogovor o graditvi šestih elektrarn na Muri, in sicer: Sladki vrh, Cmurek, Konjišče, Apače, Radgona, Radenci. Prve tri naj bi zgradili Avstrijci, druge tri pa Slovenci. Slovensko elektrogospodarstvo je dalo prednost graditvi elektrarne Apače, ki naj bi bila zgrajena do leta 1990. Pritiskalo je tudi na avstrijskega partnerja, naj izpolni dogovor o čiščenju odpadnih voda, ki so onesnaževale Muro.

Avstrija se je resno potegovala za dolgoročno oskrbo z velenjskim premogom. Zaradi pomanjkanja premoga Slovenija te ponudbe ni mogla sprejeti. Ponujene priložnosti pa ni hotela izpustiti, zato je Avstriji ponudila možnost, da se oskrbuje s premogom preko koprskega pristanišča; pri tem je bila uspešna. Poleg tega je sosedo navdušila za soudeležbo pri graditvi energetsko-industrijske cone v Kopru. V osemdesetih letih se je pripravljenost sosedov za sofinanciranje energetske cone zmanjšala.

Prometne povezave so bile naslednje področje, kjer so se stikali interesi obeh držav. Resni pogovori so se začeli leta 1954. Pobudo je morala prevzeti Jugoslavija, saj so jugoslovanske železnice v tem času izgubljale monopol za prevoz avstrijskega blaga do tržaškega pristanišča. Jugoslovanska delegacija je dobila dve nalogi. Prva je bila pridobiti Avstrijo za povečanje in preusmeritev njenega tovornega in potniškega prometa do reškega pristanišča. Druga naloga je bila odprtje tranzitnega tovornega prometa na progi Dravograd–Prevalje–Pliberk in progi Podrožca–Jesenice. Ta projekt so podpirale slovenske železarne.[88] Problemi cestnega prometa so bili v tem času še v ozadju. Če odmislimo pogovore o odprtju novih obmejnih cestnih prehodov in za povečanje števila avtobusnih linij na podlagi reciprocitete, potem sta se državi v petdesetih letih ukvarjali le z enim problemom, to je z dokončanjem predora pod Ljubeljem. Težava je bila v tem, da sta imeli državi na ta projekt povsem različna pogleda. Za Jugoslavijo je bila cestna povezava zelo pomembna, zato je ta projekt dobil prednostni pomen. Gradbena in druga dela v jugoslovanskem delu predora se niso končala do leta 1960, kot je bilo predvideno, temveč so se zavlekala do leta 1963. Avstrija je ta projekt odklanjala in dolgo časa ni bila pripravljena zagotoviti sredstev za dokončanje del v svoji polovici predora. Šele leta 1960 je avstrijska vlada spremenila svoje stališče in projektu namenila 50 milijonov šilingov. Avstrijci so svoj del končali leta 1964.

V šestdesetih letih so dobile prednost cestne povezave. V Sloveniji so z zaskrbljenostjo spremljali nastajanje načrtov in graditev hitrih avtocestnih povezav Avstrije z Italijo in drugimi sosednjimi državami. Zlasti jih je zanimala avtocesta Jug (Autobahn Süd) in Salzburg–Beljak. Bali so se, da bodo projektirane in deloma že zgrajene avtoceste Slovenijo "odrezale" od razvitega Zahoda, ji odvzele tranzitni in drugi promet. Napetost je popustila sredi šestdesetih let, ko je Avstrija pokazala pripravljenost, da pritegne Slovenijo k načrtovanju cestnega omrežja. Koroški deželni glavar Hans Sima je že na prvem obisku v Ljubljani predstavil idejni načrt za graditev ceste iz Salzburga preko Visokih Tur do Beljaka. Januarja 1968 je s slovenskim izvršnim svetom razpravljal tudi o možnostih, da se ta cesta nadaljuje preko slovenskega ozemlja.[89] Avstrijska Štajerska se je v tem času bolj navduševala za Pyhrnsko cesto, ki naj bi se nadaljevala tudi v Slovenijo, in sicer preko Šentilja do Maribora in nato preko Ljubljane

88 ARS, 223–627, FLRJ – Jugoslavija, poglobitev gospodarskih stikov, 12. 4. 1954; Prav tam, 223–1783, Zapisnik konference za pripravo predlogov železniškega prometa z Avstrijo, 23. 10. 1954.

89 Cesta naj bi šla preko Korenskega sedla po dolini Save do Ljubljane in nato dalje proti vzhodu.

do Nove Gorice. Julija 1969 so cestni strokovnjaki iz obeh držav na pogovorih na Dunaju hitro dosegli soglasje o podaljšanju Pyhrnske ceste v Slovenijo. Za gradnjo predora pod Karavankami in cestne povezave proti Beljaku pa so se "precej vehementno zavzemali" le slovenski strokovnjaki.[90] Na konferenci o graditvi hitrih cest med Avstrijo in sosednjimi državami, ki je bila oktobra 1969 na Dunaju, so se te razprave ponovile. Jugoslavija je uspela, da je v zaključni protokol prišla tudi graditev Pyhrnske avtoceste, ki naj bi v Jugoslavijo prišla preko Gradca in Šentilja. Šele na posebno zahtevo Slovenije je v plan prišla tudi izgradnja predora pod Karavankami, ki naj bi Jugoslavijo povezal s Taurensko avtocesto.[91]

Gospodarska zbornica Slovenije je v sedemdesetih letih izdelala načrt za izgradnjo hitrih cest, predora pod Karavankami, novih mejnih prehodov, mostov in drugih prometnih objektov. Ta načrt so v Sloveniji uresničevali zelo počasi, kar je krepilo avstrijsko nezadovoljstvo.

V sedemdesetih letih je bistveno upadel delež jugoslovanskega prevoza avstrijskega blaga do tržaškega pristanišča. Povečeval pa se je pomen tranzitnega prometa avstrijskega blaga do jadranskih luk. Bil je pomemben vir dohodka, saj je letno prinesel okoli 100 milijonov dolarjev. Za Slovenijo je ta oblika prometa prišla v ospredje v osemdesetih letih, ko je Koper postal pomembna luka za avstrijski tovor. Začenši z 1980. letom, so Avstrijci stopnjevali zanimanje za razširitev gospodarskega povezovanja s koprskim pristaniščem. Bili so pripravljeni sovlagati v izgradnjo terminala za les in še druge luške objekte. Leta 1984 so v Kopru pretovorili 480000 ton avstrijskega blaga, s čimer so prišli na četrto mesto med evropskimi pristanišči, ki jih je uporabljalo avstrijsko gospodarstvo. V naslednjih treh letih je luka razširila svoje zmogljivosti za razsute tovore, kontejnerje, prevoz lesa in drugih tovorov in prišla na drugo mesto takoj za Hamburgom. Tega leta je luka dobila dovoljenje za ustanovitev proste carinske cone, kar je še povečalo zanimanje avstrijskega gospodarstva. V ta sklop sodi tudi slovenski načrt za ustanovitev mešane transportno-špediterske družbe.

S povečanjem zmogljivosti koprskega pristanišča je Slovenija izpolnila le enega izmed treh pogojev za preusmeritev avstrijskega tovornega prometa preko njenega ozemlja. Uresničevanje preostalih dveh pogojev, to je odprtje predora pod Karavankami ter posodobitev železniškega prometa, je bilo počasnejše. Glavni razlog je bil v finančnih sredstvih, ki jih Slovenija ni imela dovolj, do tujih kreditov, tudi avstrijskih, pa je težko prišla. Gradnja predora pod Karavankami se je začela šele leta 1986. Železniško podjetje Ljubljana je progi Koper–Nova Gorica in Gorica–Jesenice priredilo za večje osne pritiske. Ni pa uspelo razbremeniti proge Ljubljana–Jesenice–Podrožca, niti vpeljati direktnih vlakov med Celovcem in Ljubljano. V drugi polovici osemdesetih let so se medsebojni odnosi poslabšali, ker jugoslovanske železnice avstrijskim niso mogle odplačati velikega dolga. Tranzitni prevoz avstrijskega blaga čez Jugoslavijo je upadel.

V mednarodnem prometu je bilo število dovolilnic stalni problem. Zaostril se je po letu 1985, ko je Avstrija z izgovorom zaščite okolja in ohranitve svojih cest, hotela preusmeriti prevoz blaga preko železnice, kar je dejansko pomenilo zagotoviti si večji devizni dobiček. V obmejnem prometu sicer ni bilo večjih težav. Do leta 1985 je bilo 37 mejnih prehodov za potnike v obmejnem prometu, od tega trinajst mednarodnih in dva meddržavna. Največja težava je bila v tem, da Avstrija ni kazala pripravljenosti za odpiranje novih in posodabljanje starih prehodov. Najdalj je bil kamen spotike prehod

---

90 ARS, 223–1797, Pregled političnih, kulturnih in gospodarskih stikov SR Slovenije s sosednjimi deželami (1968–1969).

91 ARS, 223–1783, Poročilo o konferenci za uskladitev izgradnje prekograničnih daljinskih cest med Avstrijo in sosednjimi državami, 6.–8. 10. 1969.

Pavličevo sedlo. Za Slovenijo je bil pomemben zato, ker je predstavljal edino povezavo Logarske doline z Železno Kaplo, zato se je zanj zelo zavzemala. Sosedje pa so njegovo odprtje oziroma izgradnjo ceste do njega zavlačevali z raznimi izgovori. Za Avstrijce je bil pomembnejši mejni prehod Kopriva–Luže, ker je bil povezan z gradnjo turističnega središča na Peci. Državi nista imeli vedno srečne roke tudi pri odprtju nekaterih drugih meddržavnih mejnih prehodov. Ko so leta 1979 odprli meddržavne mejne prehode Radlje, Jurij, Trate in Gederovci, se cestni promet ni preusmeril nanje, čeprav so bili odprti zato, da razbremenijo druge.

Sodelovanje na področju t. i. **višjih oblik gospodarskega sodelovanja** se je začelo v drugi polovici šestdesetih let. Do konca leta 1970 je dvajset avstrijskih in slovenskih podjetij podpisalo pogodbo o industrijski kooperaciji.[92] Pogodbe so urejale medsebojne dobave sestavnih delov. Aprila 1972 je bil sprejet sporazum o gospodarskem, tehničnem in industrijskem sodelovanju. Sporazum ni upravičil velikih pričakovanj, saj to sodelovanje ni doseglo večjega obsega niti v slovenskem niti v jugoslovanskem merilu.[93] Slovenija je že v sedemdesetih letih dala pobudo, da se v okviru obstoječega pravnega sistema v Sloveniji ustanovijo mešana podjetja. S tem namenom je v Ljubljano povabila štirideset gospodarstvenikov iz avstrijske Koroške. Slovenski politiki so na srečanjih z avstrijskimi vedno načeli pogovor o nujnosti sistematičnega razvijanja oblik višjega gospodarskega sodelovanja, torej kooperacije, skupnih vlaganj, skupnih nastopov na tretjih trgih, sodelovanja na področju drobnega gospodarstva . Avstrijski politiki so jim pritrjevali in se strinjali, da še niso izrabljene vse možnosti, vendar vse do razpada jugoslovanske države niso bili pripravljeni utreti poti sodobnejšim oblikam gospodarskega sodelovanja.

Do večjega sodelovanja med avstrijskimi in slovenskimi podjetji je prišlo na področju dolgoročne proizvodne kooperacije. Te kooperacije so bile nekaj posebnega, saj pri njih ni šlo za pravo obliko industrijskega sodelovanja, temveč je bila to neke vrste zasilna oblika, ki je slovenskim podjetjem omogočila, da so se izognila togim administrativnim predpisom, s katerimi je zvezna administracija omejevala in usmerjala uvozno-izvozno dejavnost. Avstrija je podprla sodelovanje med koncernom Steyer-Daimler-Puch in jugoslovansko avtomobilsko industrijo (to je s podjetji TAM Maribor, TAS Sarajevo in Pobeda Famos). V sedemdesetih letih je enajst slovenskih podjetij podpisalo pogodbe o dolgoročnem industrijskem sodelovanju z avstrijskimi podjetji,[94] do leta 1987 pa je bilo sklenjenih že 48 kooperantskih pogodb. Za slovensko industrijo so bile najpomembnejše pogodbe na področju papirne, pohištvene in grafične industrije.

---

92 To so bile pogodbe med: Mariborsko livarno in avstrijsko firmo Fertiger Wien; Tovarno optičnih aparatov in instrumentov Vega Ljubljana s firmo Raichert Wien; Litostrojem Ljubljana in GFM Steyer; Tomosom Koper in Steyer–Deimler–Puschom Graz itn. – ARS, 223–2462, Zapisnik 73. seje Izvršnega sveta SRS, 10. 6. 1971, Poročilo o odnosih z Avstrijo.

93 Do leta 1980 je bilo v Jugoslaviji sklenjenih 167 različnih pogodb: 39 pogodb o dolgoročni kooperaciji (od teh jih je zaživelo le 12), 7 na področju skupnih vlaganj (skupna vložena vrednost je znašala 13,2 milijona dolarjev), 35 na področju prenosne tehnologije, 10 na področju poslovno–tehničnega sodelovanja, 4 na področju investicijskega vzdrževanja in 72 pogodb o sodelovanju na trgih držav tretjega sveta (skupna vrednost teh pogodb je znašala 392 milijonov šilingov). – ARS, 223–5181, Odnosi SFRJ s sosednjimi državami, avgust 1980.

94 Pogodbe o dolgoročni proizvodni kooperaciji so podpisala podjetja: Varstroj Lendava s Fronius Pattenbach, Iskra Ljubljana z Goerz Dunaj, Bombažna predilnica in tkalnica Tržič z Getzner Mutter Bludenz, Jože Kerenčič Ormož z Wilhelm Amger Ebingen, Libela Celje in Kladivar Žiri s Fronius Pettenbach, SIP Šempeter v Savinjski dolini z Alois Pöttinger Grieskirchen, Mariborska livarna z R. Fertinger Dunaj, Titan Kamnik s Tyrolia, Metalna Maribor z Liebher werk Bischofhofen G.m.b.H., Avtoradgona G. Radgona s Hoval–Felce Sv. Štefan in Rudnik svinca in topilnica Mežica s Tovarno akumulatorjev Dr. Leopold Jungfer.

V sedemdesetih letih se je začelo tudi sodelovanje na področju industrijsko-tehničnega sodelovanja. V tem času se je povezalo sedem avstrijskih in slovenskih podjetij.[95]

Na področju skupnih naložb je bilo slovensko gospodarstvo bolj dejavno kot avstrijsko. Na začetku osemdesetih let so številna slovenska podjetja iskala možnosti za ustanovitev lastnih ali mešanih podjetij na obmejnem območju sosednje države. Zaradi zaostrenih gospodarskih razmer so potem nekatera podjetja zastala sredi poti in odstopila od začetih projektov.[96] Do konca leta 1987 so slovenska podjetja na avstrijskem Koroškem in Štajerskem ustanovila petnajst proizvodno-trgovskih in dve trgovski podjetji z mešanim slovensko-avstrijskim kapitalom. Do leta 1989 je bilo skupaj dvajset podjetij z mešanim ali slovenskim kapitalom.[97] To so bila majhna in srednje velika podjetja, s povprečno 40 zaposlenimi. Odprla so 430 novih delovnih mest.[98] Polovico od njih so ustanovili s finančno podporo slovenske narodne skupnosti. Podjetja, ki so jih na Koroškem ustanovile gospodarske organizacije iz Slovenije, so bila povezana v posebno sekcijo, ki je delovala v okviru Republiškega komiteja za mednarodno sodelovanje. Ena od nalog te sekcije je bilo tudi zagotavljanje finančnih podpor kulturnim, socialno-varstvenim in drugim ustanovam slovenske narodne skupnosti. Poslovanje teh podjetij so spremljale velike težave, do katerih je prišlo zaradi podkapitaliziranosti (Elan – Brnca in IPH – Žitara vas), ekološke sanacije (Tovarna Celuloze Obir – Železna Kapla) in še drugih razlogov. Slovenska podjetja, ki so vložila kapital v mešana podjetja, so menila, da je avstrijski trg zanje premajhen in da bi se zato morala preusmeriti na izvoz v EGS in EFTA, povsem pa opustiti izvoz v Jugoslavijo.[99]

Avstrijsko gospodarstvo ni kazalo zanimanja za skupne in lastne naložbe v slovensko (in jugoslovansko) gospodarstvo. Do maja 1973 so se le tri avstrijska podjetja odločila za skupne naložbe v jugoslovanska podjetja. Skupna vrednost teh treh pogodb je znašala 103 milijone din, kar je predstavljalo 6 odstotkov od skupnega števila pogodb, ki so jih podpisala jugoslovanska podjetja s podjetji iz drugih držav.[100] Sredi osemdesetih let so bile podpisane le štiri pogodbe o avstrijskih naložbah v Sloveniji,

---

95 Aviooprema Ptuj s Karel Fink Leibnitz, Elrad Gornja Radgona z Anker Gradec, Tovarna umetnih brusov Maribor s Tyrolit Swarovski Schwarz, Gradbeno podjetje Dravograd z Wierer, Ina, obrat Lendava s Hiag Werke, Intes Maribor z Rudorfer Salzburg, Tehnostroj Ljutomer z Bohnwerk Wels.

96 Marles Maribor je odstopil od ustanovitve mešanega podjetja za izdelavo oken in montažnih hiš. Almira in Sukno Zapuže sta odstopila od ustanovitve mešanega podjetja v Rožu, Fructal Alko in KZ Goriška Brda sta odstopila od predvidene polnilnice vin in sokov v Vrbi, ETA Kamnik je odstopila od predvidenega obrata za predelavo vrtnin v Globasnici, Gorenje Muta in Jeklotehna–Agrotehnika sta odstopila od tesnejše povezave z zadrugo v Globasnici.

97 Ta podjetja so bila: Hotel Obir – Südkärntner Fremdenverkehrs – Ges.m.b.H, Železna Kapla (podjetje je bilo ustanovljeno v letih 1975/1976), Topsport, Pliberk (1976/1977), Skifabrik Elan, Brnca (1977/1978), Intrade, Celovec (1976/1978), IHP Holzindustrie, Žitara vas (1981/1983), Sägewerk und Holhandel Trampusch, Pliberk (1979), Zellstoffabrik Obir, Rebrca (1979), IMP–Metall–Chemie, Šentjakob v Rožu (1979), Spedition Alpetour, Pliberk (1980), Iskra Delta Computers, Celovec (1983/1985), Intermercator, Šentjanž v Rožu (1986), Unior, Borovlje (1986), HAGO, Celovec (1987), Secar, Borovlje (1988), Cobra, Šmihel, Velikovec (1988), Konus, Pliberk (1988), Carimpex, Celovec (1987/1989), IUENNA, Pliberk (1988/1989), Iskra Elektronik und Iskra Handelsgesellschaft, Celovec (1988/1989), IWB Industriewaren, Celovec (1981/1989). – Obširneje glej: Valentin Sima, n.d.

98 ARS, 223–4709, 90. seja Izvršnega sveta Skupščine SRS, 15. 12. 1981, Uvodna beseda ob poročilu o uresničevanju sklepov in stališč Skupščine SR Slovenije o krepitvi materialne osnove slovenske narodne skupnosti v zamejstvu.

99 ARS, 223–5626, Zabeležka o pogovoru z Miloradom Pešičem, veleposlanikom SFRJ v Avstriji, 5. 11. 1984.

100 Skupno je bilo sklenjenih 79 pogodb, največ z Italijo (21) in ZRN 17). – ARS, 1165–877, Sredstva OZD ter vlaganje in združevanje sredstev med domačimi in tujimi pogodbeniki, maj 1973.

leta 1986 ena, leta 1987 dve, leta 1988 ena in nato leta 1989 nobena. Avstrijski gospodarstveniki so svoje nezanimanje opravičevali z neustrezno jugoslovansko zakonodajo, ki ni nudila dovolj možnosti za zavarovanje vloženega kapitala. Najbolj so jih motila določila o načinu upravljanja s skupnimi podjetji ter prenosu dobička in kapitala v primeru prekinitve pogodbe. Drugi razlog je bil neugoden likvidnostni položaj Jugoslavije, ki je tudi ogrožal možnost, da bi se naloženi šilingi resnično vrnili v matična avstrijska podjetja. Novembra in decembra 1988 sta bila v Jugoslaviji sprejeta dva predpisa, ki sta zagotovila tujim vlagateljem več pravic pri upravljanju skupnih podjetij in pri prenosu dobička. Januarja 1989 je bilo "parafirano" besedilo sporazuma o spodbujanju in zaščiti tujih vlaganj, ki je bil potem podpisan oktobra naslednjega leta.[101] Z njim sta se državi obvezali, da bosta ustvarili pogoje za večje medsebojne naložbe in obravnavali vlagatelje druge pogodbenice tako ugodno, kot lastne. Spremenjena zakonodaja in tudi zagotovila jugoslovanskih zveznih oblasti, da ne bo omejila poslovanja tujih vlagateljev, niso takoj rodili sadov. V Sloveniji se je število avstrijskih naložb povečalo šele leta 1990, ko je prišlo do zamenjave oblasti. Leta 1990 je bilo 174 avstrijskih naložb v slovensko gospodarstvo, kar je predstavljalo 27,3 odstotka tujih naložb v Sloveniji. V letih 1989 in 1990 so se Avstrijci navdušili za vlaganja v turistične objekte in sovlaganje v avtocesto Šentilj–Zagreb.

Preglednica 8: Avstrijske naložbe v Sloveniji leta 1990[102]

Oblika naložbe	Število naložb	Avstrijski kapital v milijon šilingih	Delež avstrijskih naložb v %
Lastniška skupna vlaganja	115	482,0	38,5
Tuje podružnice	32	57,8	62,2
Pogodbena skupna vlaganja	27	415,8	19,3
Skupaj	174	955,5	27,3

V prvi polovici leta 1991 je bilo v Sloveniji skupaj 26 avstrijskih naložb, ki so bile vredne 640,2 milijona šilingov, kar je predstavljalo 43,1 odstotka vseh tujih naložb v Sloveniji.

Leta 1980 je Janko Smole avstrijski delegaciji ponudil "premišljeno" skupno nastopanje na trgih tretjih držav. Predlagal je več projektov, med njimi tudi na Poljskem in Madžarskem. Pobuda je padla na ugodna tla, saj sta državi kmalu imeli na seznamu 55 skupnih projektov. Največ predlogov je bilo za skupna vlaganja v infrastrukturne objekte (železnice, namakalne naprave, hidroenergetske objekte) v deželah tretjega sveta. Od teh so takoj začeli delati na desetih: po štirje so bili v arabskih deželah in v Vzhodni Evropi, po eden pa v Ugandi in na Jamajki. Leta 1984 je koordinacijo skupnega nastopanja na tretjih trgih prevzela posebna delovna skupina SR Slovenije in zvezne dežele Koroške. Skupina je izbrala podjetja, ki so se v tem letu dogovarjala za skupen nastop.[103] Med slovenskimi podjetji je bil najuspešnejši trboveljski Rudis. Skupaj s podjetjem Ilbau iz Špitala je v Iraku zgradil metalurško tovarno, s podjetjem Vo'st-Alpine pa tovarno v NDR. Leta 1985 so predstavniki avstrijske Koroške ponudili

---

101 UL SFRJ, Mednarodne pogodbe, št. 12/51, 26. 10. 1990, Sporazum med SFRJ in Republiko Avstrijo o spodbujanju in varstvu tujih vlaganj.

102 GV, št. 6, 12. 2. 1993, Posli z Avstrijo.

103 V tem času so se povezali: Rudis Trbovlje s firmo Ilbau iz Špitala, Elmond Bled z MPE Legrad iz Beljaka, Izolirka Ljubljana z Geisler & Pehr z Brnce, Rudnik Mežica z Akumulatorfabrik Bistrica v Rožu.

Sloveniji pomoč pri sklepanju ugodnih aranžmajev v Zahodni Evropi, v zameno pa zahtevali partnerstvo pri investicijskih projektih, ki jih je Slovenija sklepala na Kitajskem.[104] V sodelovanju s slovenskimi so avstrijska podjetja leta 1986 opremila tovarno na Kitajskem. V kasnejših skupnih slovensko-avstrijskih naložbah so sodelovala naslednja slovenska podjetja: IMP, GIPOS, IMOS in VEGRAD.

Rezultat skupnih interesov na **bančnem** področju je bila Adria Bank Ag s sedežem na Dunanju. V prvih načrtih o ustanovitvi mešane banke iz začetka sedemdesetih je bila njena glavna naloga omejena na krepitev slabega ekonomskega položaja slovenske manjšine. Konec sedemdesetih let so se odnosi med državama izboljšali, povečal se je tudi obseg menjave. V novih razmerah naj bi banka predvsem pospešila jugoslovanski blagovni izvoz v Avstrijo, razvijala dolgoročne kooperacije, poslovno sodelovanje in skupna vlaganja, opravljala plačilni promet in bančne storitve za jugoslovanska podjetja v Avstriji. V Sloveniji so pričakovali, da bo banka nosila precejšnje breme financiranja gradnje karavanškega predora in pri hitrejšem razvoju turizma v Sloveniji. Pogovori o ustanovitvi so tekli na najvišji ravni vse do leta 1979. Dve od treh avstrijskih bank sta svojo udeležbo v tem projektu namreč pogojevali s pristankom avstrijskega zveznega ministrstva za finance. Pogajanja na jugoslovanski strani je vodil Janko Smole, predsednik poslovodnega odbora Ljubljanske banke – Združene banke. Avstrijskemu finančnemu ministru je zagotovil, da bo skupna banka "zgrajena na izkušnjah, ki jih ima banka LHB v Frankfurtu", njena temeljna naloga pa bo pospeševati jugoslovanski izvoz v Avstrijo, zagotavljati sredstva za skupne naložbe slovenskih in avstrijskih podjetjih v državah tretjega sveta.[105] Do februarja 1980 so rešili vsa glavna vprašanja med šestimi bankami ustanoviteljicami.[106] Največji delničar je bila Ljubljanska banka – Združena banka. Že v prvem letu svojega delovanja je Adria Bank Ag odobrila 600 milijonov šilingov kreditov, ki so bili večinoma namenjeni za financiranje jugoslovanskih izvoznih in drugih poslov. Banka je hitro vzpostavila mrežo korespondentov in kontokorentnih odnosov z avstrijskimi in drugimi bankami. Dobre rezultate je dosegla tudi pri depozitnem in drugem bančnem poslovanju. Slovenija je skupaj z avstrijsko Koroško in Štajersko pretresala vprašanja, povezana z večjo **zaščito in varovanjem okolja.** Do osemdesetih let so bila ta vprašanja omejena na varstvo zraka, vode, zaščito gozdov, izmenjavo izkušenj s čistilnimi napravami in zaščito vodnih virov na Peci in Karavankah. Večino teh vprašanj so reševali v okviru obeh mešanih komisij za Dravo in Muro. V osemdesetih letih je v ospredje avstrijske naravovarstvene politike prišla jedrska varnost in z njo povezana zahteva po ukinitvi Jedrske elektrarne Krško ter določanje lokacije za odlaganje jedrskih odpadkov v Sloveniji. Ob tem pa se Avstrija pri določanju svoje lokacije za jedrsko elektrarno ni ozirala na mejo in je kot mogočo varianto omenjala tudi mejo Štajerske s SRS. Konec osemdesetih so iz Avstrije vse pogosteje prihajali očitki zaradi prevelike emisije dima in plina iz Velenjske termoelektrarne in tudi na račun jugoslovanskega zavlačevanja podpisa sporazuma o prekomernem onesnaževanju. Iz Avstrije je v tem času prišla tudi zahteva za zaprtje rudnika svinca v Mežici.

---

104 ARS, 223–5632, Zabeleška 2. sestanka Mešane delovne skupine, 10. 4. 1985.

105 ARS, 223–5344, Zapisnik sestankov v Beogradu ob priliki konference IBDR in IMF, ki jih je vodil Janko Smole, 1979.

106 Ustanovni kapital je znašal 80 milijonov šilingov. Jugoslovanske banke so imele 64–odstotni delež, in sicer: Ljubljanska banka – Združena banka 22 odstotkov, Udružena Beograjska banka 21 odstotkov, Zagrebačka banka 21 odstotkov. Avstrijske banke so imele 36–odstotni delež; vsaka od naslednjih treh bank je prispevala po 12 odstotkov: Creditanstalt–Bankverein, Österreichische Länderbank in Zentralsparkasse und Kommerzialbank.

JOŽE PRINČIČ

DIE SLOWENISCH-ÖSTERREICHISCHEN WIRTSCHAFTSBEZIEHUNGEN 1945–1991

In den Jahren 1945 bis 1991 nahmen Slowenien und Österreich keine engeren Wirtschaftsbeziehungen auf, obwohl sie sich in vielerlei Hinsicht ergänzten und von einem gegenseitigen Austausch profitierten und sich Slowenien sehr darum bemühte, seine Gegenwart auf dem österreichischen Markt zu verstärken. Es gab mehrere Gründe für diese eingeschränkte wirtschaftliche Zusammenarbeit. Zusammengefasst kann gesagt werden, dass es auch nicht anders sein konnte, da die Waren- und Geldflüsse stärker von ideologischem Misstrauen und von Ängsten, von geschichtlichen Erfahrungen und von Irritationen hinsichtlich der Probleme der nationalen Minderheit sowie von gegenwärtigen außen- und innenpolitischen Bedürfnissen beider Bundesstaaten gelenkt wurden als von wirtschaftlichen Erwerbsgrundsätzen.

Der wirtschaftliche Fortschritt Jugoslawiens, vor allem Sloweniens als seine am weitesten entwickelte Republik, war in vielerlei Hinsicht vom erfolgreichen Handel und der Zusammenarbeit mit der österreichischen Wirtschaft abhängig. Österreich war für Slowenien das Fenster, durch das es immer mehr mit der entwickelten westlichen Welt kommunizierte. Im Gegensatz dazu brauchte Österreich in wirtschaftlicher Hinsicht Jugoslawien nicht so sehr, wie Jugoslawien Österreich, daher sah es in Jugoslawien vor allem einen Markt für den Absatz seiner Waren und in der Zeit der Rezession dann auch einen politischen Vermittler beim Abschluss günstiger Investitionsverträge in den Ländern der Dritten Welt.

Mit der slowenischen Unabhängigkeit von 1991 entfielen zahlreiche Hürden und Unterschiede, welche die gegenseitigen Handelsbeziehungen eingeschränkt hatten.

Querschnitt durch die jugoslawisch-österreichischen Wirtschaftsbeziehungen

Die ersten Jahre nach dem Zweiten Weltkrieg betrachteten die jugoslawische Staats- und Parteiführung Österreich als feindliches Staatsgebilde, das in der Vergangenheit die "Avantgarde der deutschen Expansion in Richtung Südosten" bildete und sich in der Assimilierung der slowenischen nationalen Minderheit in der Steiermark und in Kärnten besonders hervortat, seine Staatsbürger trugen während der Besatzung Jugoslawiens die Hauptschuld an den Kriegsverbrechen und Kriegsschäden.[1] Es herrschte die Meinung vor, dass die Situation in Österreich nach dem Zweiten Weltkrieg nicht eine Neuauflage seiner Rolle in der Vergangenheit ausschließe.[2] In dieser Zeit ergriffen die Bundesbehörden mehrere Maßnahmen, mit dem Ziel, die große Wirtschaftsmacht zu zerstören, welche die deutsche Minderheit, zusammen mit den österreichischen und deutschen Gesellschaften im ersten jugoslawischen Staat hatte, sowie die Rückerstattung des materiellen und anderen Schadens, den die Okkupationsmacht und die militärischen

1 Nach den Feststellungen der Staatskommision für Kriegsschäden waren etwa die Hälfte der Kriegsverbrecher österreichische Staatsbürger, und zwar 2.062 von 4.433.

2 Dazu ausführlich: Jože Prinčič, Gospodarski stiki Slovenije z državami naslednicami Avstro-Ogrske po drugi svetovni vojni 1945–1960. Prispevki za novejšo zgodovino, XXVII-1997, Nr. 1–2, 57–68.

Einheiten auf jugoslawischem Territorium während der Jahre 1941–1945 zugefügt hatten, zu fordern. Die bedeutendsten wirtschaftspolitischen Maßnahmen waren die Aussiedlung der deutschen Minderheit sowie die Beschlagnahme des so genannten "deutschen Vermögens".[3] Diese beiden Maßnahmen waren die Abkürzung zu den materiellen und anderen Mitteln, welche die neue jugoslawische Staatsmacht für den Wiederaufbau und den Umbau des Wirtschaftslebens benötigte, ohne den Ausgang der langwierigen Verhandlungen über die Kriegsentschädigung abzuwarten. Die jugoslawische Regierung forderte von den westlichen Verbündeten, dass sich Österreich in einem Friedensvertrag verpflichten müsse, an Jugoslawien Reparationen in Höhe von 150 Millionen Dollar zu zahlen.

In den Jahren von 1945 bis 1948 beschränkten sich die Wirtschaftsbeziehungen lediglich auf den Teil Österreichs, der sich unter sowjetischer Aufsicht befand. Der Konflikt des Informbüros unterbrach die wirtschaftliche Zusammenarbeit mit den östlichen sozialistischen Staaten. Jugoslawien befand sich vor dem Bankrott und dem wirtschaftlichen Zerfall. Die verschärften Verhältnisse zwangen die jugoslawische Staatsführung, über eine versöhnlichere und eine dem nördlichen Nachbarn wohl gesinntere Politik nachzudenken, wenn sie mit ihm ins Gespräch über die wirtschaftliche Hilfe kommen und ihn für einen größeren Warenfluss gewinnen wollte. Die Bundesregierung nahm mit dem Teil Österreichs Kontakt auf, der unter der Verwaltung der westlichen Verbündeten stand. Im August 1948 schloss sie mit ihm ein Abkommen über den gegenseitigen Warenaustausch. Dieses Abkommen bildete einen Meilenstein in der Entwicklung der gegenseitigen nachbarlichen Wirtschaftsbeziehungen. Er beendete die mehrjährigen einseitigen und eingeschränkten Handelsbeziehungen und schaffte eine stabile Grundlage für die neue Periode, wo zwischenstaatliche Absprachen die wirtschaftsechnische Zusammenarbeit zwischen beiden Staaten regelten. In den fünfziger Jahren lösten beide Staaten mit den Abkommen die Fragen des gegenseitigen Warenaustauschs und öffneten Möglichkeiten für eine Zusammenarbeit auch in anderen wirtschaftlichen Bereichen.

Die sechziger Jahre waren die Jahre der Suche und Schaffung von Voraussetzungen für eine bessere und erweiterte wirtschaftliche Zusammenarbeit. Die Außenminister, die Regierungspräsidenten und andere hohe Funktionäre beider Staaten betonten bei ihren Besuchen den Bedarf nach einer Verstärkung des Warenverkehrs und einer langfristigeren Zusammenarbeit in den Bereichen Industrie, Energiewirtschaft, Tourismus und Verkehrswesen. Das anwachsende Defizit in der Zahlungsbilanz mit Österreich zwang die jugoslawische Seite zu einer stärkeren Präsenz auf dem österreichischen Markt. Das Defizit entstand wegen der großen Unterschiede zwischen dem Export- und Importwert sowie wegen des Missverhältnisses in der Zusammensetzung des Warenaustauschs; Jugoslawien importierte nämlich Produkte, die wegen der anspruchsvollen Verarbeitung in eine hohe Preisklasse gehörten und exportierte Produkte, die auf dem Weltmarkt niedrige Preise erzielten. Beim Handel mit Österreich hatte Jugoslawien ein schlechteres Strukturgleichgewicht als beim Handel mit anderen westeuropäischen Staaten. Den ersten entscheidenden Schritt zur Verringerung des Außenhandelsdefizits unternahm die jugoslawische Regierung im Jahre 1961, als sie Druck auf die österreichische Regierung um Zuerkennung von größeren und besonderen Vergünstigungen für jugoslawische Produkte ausübte. Dieser Versuch blieb auf halbem

3 Mehr dazu siehe: Jože Prinčič, Podržavljanje nemške imovine na slovenskem ozemlju po drugi svetovni vojni (1945–1955). "Nemci" na Slovenskem 1945–1955, Sammelband, Diskussionen der Philosophischen Fakultät, Wissenschaftliches Institut der Philosophischen Fakultät, Ljubljana 1998 (des Weiteren: Podržavljanje nemške imovine), 245–270.

Wege stecken. Es folgten die jugoslawischen Bemühungen um eine beidseitige Entwicklung der so genannten "höheren Formen" der wirtschaftlichen Zusammenarbeit.[4] Diese Bestrebungen zeigen, dass Jugoslawien erkannt hatte, dass die klassischen Formen des Warenaustausches nicht mehr seinen Bedürfnissen entsprachen und ausgebaut werden müssten. Außerdem müsste sich die Zusammensetzung des Exports ändern. Trotz der nachgewiesenen Bereitschaft wurde bis Ende 1965 außer dem "wohlwollenden Tenor im bestehenden Handelsvertrag, der beide Seiten zu einer zufriedenstellenden Behandlung eventueller Vorschläge aus diesem Bereich verpflichtete, nichts Konkretes unternommen."[5] Erst die Wirtschaftsreform schaffte bessere Voraussetzungen für die Stärkung der wirtschaftlichen Ströme mit dem nördlichen Nachbarn. Zwischen 1966 und 1968 erließ die Bundesversammlung mehrere Vorschriften, die den einheimischen Unternehmen selbstständigere Geschäftsbeziehungen mit ausländischen Partnern ermöglichten und dem Fremdkapital den Weg öffneten.[6] Auch diese Bemühungen brachten nicht die erwarteten Veränderungen, da die österreichischen Unternehmer kein Interesse an Investitionen in Jugoslawien zeigten.

Der Stillstand bei den zwischenstaatlichen Beziehungen, zu denen es aus politischen Gründen Anfang der siebziger Jahre gekommen war, betraf nicht den wirtschaftlichen Bereich. Österreich bot damals Jugoslawien sogar einen Kredit in Höhe von 500 Millionen Schilling für die Verlängerung der Abzahlung der jugoslawischen Schulden und für neue Exporte an. Dieses Jahrzehnt stand im Zeichen zahlreicher Besuche und Treffen von politischen Vertretern beider Staaten sowie Republiken bzw. Bundesländer. In den miteinander geführten Gesprächen stand immer eine engere Wirtschaftsbeziehung im Vordergrund. Die Besuche und Gespräche klangen immer vielversprechend, brachten im Endeffekt aber wenig. Das einzige reelle Ergebnis war die im Jahre 1978 gegründete Arbeitsgemeinschaft Alpe-Adria. Von ihr wurde das erwartet, was die Politik nicht durchführen wollte oder nicht konnte. Sie sollte eine modernere und hochwertigere Form der wirtschaftlichen und anderen Art der Zusammenarbeit finden und die Wege für die Regelung der gegenseitigen Probleme verkürzen. In den siebziger Jahren verschlechterten sich die Wirtschaftsbeziehungen zwischen den beiden Staaten nicht, es konnte aber auch keine Wende zum Besseren verzeichnet werden. Auf jugoslawischer Seite verstärkte sich das Unbehagen wegen des unausgeglichenen Handelsaustauschs und des zunehmenden Handels- und Zahlungsdefizits mit Österreich. Der jugoslawische Export nach Österreich blieb immer weiter hinter dem österreichischen Import nach Jugoslawien zurück, daher wurde die Wahrscheinlichkeit, dass sich der jugoslawische Import mit dem Export nach Österreich deckte, jedes Jahr geringer. Wenn 1955 der Deckungsgrad des jugoslawischen Imports mit dem Export noch 69,2 Prozent betrug, sank er 1979 auf 26,6 Prozent. Eine schlechtere Deckung des Imports mit dem Export hatte Jugoslawien nur noch mit der BRD.[7]

---

4 Die höheren Formen der wirtschaftlichen Zusammenarbeit umfassten in den sechziger Jahren die langfristige Produktionskooperation, die technische geschäftliche Zusammenarbeit sowie gemeinsame Investitionen in gemischte Unternehmen und in den späteren Jahren noch die Zusammenarbeit auf Drittmärkten.

5 Arhiv Republike Slovenije (ARS), Bestand der Wirtschaftskammer Sloweniens (1165), Schachtel 117, Protokoll der Sitzung vom 25. 11. 1965 mit dem Wirtschaftsattaché von Österreich, Herrn Dr. Laitl.

6 Dazu ausführlich: Jože Prinčič, Tuje naložbe v slovenskem gospodarstvu v času druge Jugoslavije (1941–1945). Prispevki za novejšo zgodovino, XLII–2002, Nr. 1, S. 109–120.

7 Valentin Sima: Die jugoslawischen Betriebsansiedlungen in Kärnten, Dissertation, Wien 1990, S. 6.

Tabelle 1: Warenaustausch zwischen Jugoslawien und Österreich in den Jahren 1962–1980[8]

Dollar = 27,30 Dinar

Jahr	Export	Import	Saldo
1962	733.550	875.439	-141.888
1964	839.270	849.587	-110.317
1966	1.221.893	1.029.252	+192.641
1968	1.218.369	2.297.279	-1.060.909
1970	1.381.131	4.143.059	-2.761.928
1972	1.618.715	3.922.742	-2.304.026
1974	2.608.500	9.775.573	-7.167.072
1976	2.748.504	6.775.550	-4.027.046
1978	2.881.000	9.263.000	-6.382.200
1980	5.497.900	14.727.700	-9.229.800

In den siebziger Jahren zeigte die jugoslawische Außenpolitik mehrmals offen ihre Enttäuschung über die ablehnende Haltung Österreichs in Bezug auf die Verabschiedung des zwischenstaatlichen Abkommens über die Wirtschaftsbeziehungen im Grenzraum, denn sie hatte viel darauf gesetzt. Bereits im Jahre 1969 unterstützte nämlich die Wirtschaftskommission des Bundesexekutivrats die Initiative für die Beschleunigung und Verstärkung des Warenaustausches an der Grenze zu Österreich. Die Verhandlungen und Absprachen zogen sich daraufhin noch weitere zehn Jahre in die Länge, bis im September 1980 die österreichische Seite mitteilte, dass sie vom Grenzabkommen zurücktrat. Im Jahre 1980 verbesserten sich die bilateralen Beziehungen wieder. Es wurde eine zwischenstaatliche Arbeitsgruppe für Zoll- und Außenhandelsfragen gegründet, um die Voraussetzungen zur Verbesserung der Behandlung von jugoslawischen Erzeugnissen auf dem österreichischen Markt zu überprüfen. Die jugoslawischen Exporteure stießen nämlich auf Zollbarrieren und Steuerbelastungen, welche die Möglichkeit verringerten, ihre Waren auf dem Markt zu platzieren.

Ende der siebziger Jahre hatten beide Staaten kaum gemeinsame Vorstellungen von einer Zusammenarbeit. Die einzigen Gemeinsamkeiten waren der Bau des Karawankentunnels, die Gründung der österreichisch-jugoslawischen Bank sowie das gemeinsame Auftreten auf Drittmärkten, sei es in den sozialistischen Staaten (Ungarn, Polen) oder auf den Märkten der weniger entwickelten Staaten der Dritten Welt. Die österreichische Wirtschaft, die ebenfalls mit einer Rezession zu kämpfen hatte, zeigte größeres Interesse an einem gemeinsamen Auftreten in den Ländern der Dritten Welt, vor allem auf dem Gebiet der Infrastruktur (Eisenbahn, Bewässerungsanlagen, hydroenergetische Objekte).

Zu Beginn der achtziger Jahre befand sich die jugoslawische Wirtschaft in einer Krise, die sich in den folgenden Jahren noch verstärkte. Da ihre Entwicklungskraft immer schwächer wurde, blieb sie immer weiter hinter der österreichischen Wirtschaft zurück.[9] Die jugoslawische Exportoffensive in der zweiten Hälfte der achtziger Jahre konnte das

8 Čerče Aleksander: Družbenoekonomski vidiki pomoči in sodelovanja SR Slovenije s Slovenci na Koroškem, Diplomarbeit, Anlage

9 Im Jahre 1979 blieben auserwählte jugoslawische Industriezweige hinter den österreichischen um 1.9-mal zurück. Im Jahre 1984 überragte die Produktivitätsebene in den österreichischen Wirtschaftsaktivitäten die jugoslawische bereits um 2,4-mal. – Delo, 3. 8. 1990, Rastko Ovin: Učinkovitost jugoslovanskega gospodarstva .

ungünstige Außenhandels- und Zahlungsbilanzverhältnis mit dem nördlichen Nachbarn nicht verringern. Im März 1986 zeigte Österreich beim Besuch der Präsidentin des Bundesexekutivrats Milka Planinc zwar Verständnis für einen größeren Import jugoslawischer Erzeugnisse aufgrund geringerer Importzölle. Jedoch bereits drei Monate später zeigte die österreichische Seite bei den Verhandlungen der zuständigen Ressorts weiterhin mangelnde Bereitschaft für die Zollerleichterungen. Bis zum Jahre 1991 verbesserte sich lediglich die Deckung des Exports mit dem Import; 1985 betrug sie 57,6 Prozent und verbesserte sich weiterhin in den darauf folgenden Jahren.[10]

Tabelle 2: Jugoslawischer Import und Export nach Österreich 1980–1988[11]
in Milliarden Schilling

Jahr	Export	Import	Saldo
1980	2,57	7,37	-4,80
1985	4,75	8,25	-3,50
1986	3,98	7,67	-3,69
1987	3,93	6,78	-2,85
1988	4,68	7,79	-3,11

In den achtziger Jahren überließ der Bundesexekutivrat den Abschluss wirtschaftlicher Vereinbarungen und Verträge – häufiger als in der Vergangenheit – dem Exekutivrat der Republik, den Wirtschaftskammern und den Unternehmen. Dieser Umstand führte dazu, dass das Auftreten der jugoslawischen Unternehmen auf dem österreichischen Markt einzeln stattfand, ohne entsprechendes Angebot und ohne Marketing.

Die Maßnahmen, die der Bundesexekutivrat wegen der sich immer weiter vertiefenden Wirtschaftskrise unternahm, trafen auch die Wirtschaftsbeziehungen zum Nachbarstaat, insbesondere im Grenzgebiet. Im Jahre 1982 schränkte der Bundesexekutivrat die Anzahl der Grenzübergänge im kleinen Personengrenzverkehr ohne Depositenzahlungen stark ein. Die Folge davon war, dass sich in den darauf folgenden zwei Jahren der Umfang des Warenaustausches mit den Nachbarstaaten zunächst um 15, danach um 20 Prozent verringerte. In der zweiten Hälfte der achtziger Jahre verringerte der Bundesexekutivrat den Import und schaffte die Regelung des bedingt freien Imports ab, führte nichtpreisliche Formen des Schutzes der einheimischen Produktion ein und schränkte das Recht der Exporteure ein, über die erwirtschafteten Devisen zu verfügen. Diese Maßnahmen schränkten die Möglichkeit und auch das Interesse der jugoslawischen und österreichischen Unternehmen an einem größeren Austausch und an einer Zusammenarbeit ein.

In der Zeit des zweiten jugoslawischen Staats wurde sowohl in Beograd als auch in Ljubljana die österreichische Wirtschaftspolitik gegenüber Jugoslawien als übervorsichtig und zu langsam beurteilt. Der österreichischen Bundesregierung, der zwar zuerkannt wurde, dass sie sich engeren Wirtschaftsbeziehungen nicht widersetzte, wurde vor allem vorgeworfen, es ginge ihr nur darum, in der Welt ein günstiges Bild von ihren Beziehungen zu Jugoslawien zu schaffen, sie jedoch nicht bereit sei, die getroffenen Vereinbarungen zu verwirklichen.[12] Dieser Vorwurf richtete sich vor allem gegen die österreichische Gleichgültigkeit und Untätigkeit bei der Verringerung des jugosla-

10 Valentin Sima, ff., S. 6.

11 Rudi Koprivnik: Blagovna menjava med Jugoslavijo in Avstrijo, Avstrija naš poslovni partner, Gospodarski vestnik (GV), Ljubljana 1989, S. 80.

12 ARS, Bestand der Regierung der Republik Slowenien (223), Schachtel 5041, Notizen über einige Fragen für das Gespräch von Janez Zemljarič mit dem jugoslawischen Botschafter in Österreich, 1. 9. 1980.

wischen Handels- und Zahlungsdefizits, obwohl die höchsten österreichischen Politiker bei den bilateralen Treffen nicht mit Versprechen geizten, sie würden diesem Problem ihre gesamte Aufmerksamkeit widmen. Nicht weniger unzufrieden war die jugoslawische Seite mit der österreichischen Einstellung zur Entwicklung der so genannten höheren Formen der wirtschaftlichen Zusammenarbeit, vor allem in Bezug auf die Gründung gemeinsamer Mischunternehmen. Jugoslawien ermunterte und unterstütze die Gründung von gemeinsamen Unternehmen in Österreich. Österreich jedoch erschwerte seine Bemühungen und zeigte kein größeres Interesse an Kapitalanlagen in Jugoslawien. Jugoslawien war von der österreichischen Hinauszögerung und Ablehnung des Abkommens über die wirtschaftliche Zusammenarbeit im Grenzgebiet sehr betroffen. Die Ausreden der österreichischen Diplomatie, ihre Verfassung würde angeblich eine solche Möglichkeit nicht zulassen, lehnten die jugoslawischen Kollegen als nicht überzeugend ab, da Österreich zu gleicher Zeit Freihandelszonen mit den östlichen sozialistischen Staaten vereinbarte.[13] Die jugoslawische Politik war mit den Ergebnissen des gemeinsamen Auftritts der jugoslawischen und österreichischen Unternehmen auf den Drittmärkten ebenfalls nicht zufrieden. Für die Österreicher war es nämlich "selbstverständlich", dass sie selber die Montage neuer Fabriken mit Maschinen und Ausstattung übernahmen, während sie den jugoslawischen Unternehmen die Bauarbeiten und die anderen schlechter bezahlten Arbeiten überließen. In Jugoslawien war man auch davon überzeugt, dass es wegen der österreichischen Ablehnung nicht zu einer Verbesserung der Straßenverbindungen im Grenzbereich kommen könne. Nach Einschätzungen von Jugoslawien gab es mehrere Gründe, warum sich Österreich nicht um eine engere wirtschaftliche Zusammenarbeit bemühte und sich hinter den Karawanken "verbarrikadierte". Die wichtigsten davon waren: ideologische, bzw. "gedankliche Hindernisse", die Überzeugung, dass eine bessere Zusammenarbeit nur für Jugoslawien von Nutzen sein würde,[14] der Widerstand der Landesregierungen und der politischen Parteien in Kärnten und der Steiermark sowie die Forderungen der österreichischen Unternehmen nach einer Einschränkung des jugoslawischen Imports.

Österreich war für Jugoslawien ein wichtigerer Handelspartner als umgekehrt. Der Bedeutung nach kam für Jugoslawien der österreichische Export gleich nach dem italienischen.[15] Diese Tatsache war einer der Gründe, dass Österreich in Jugoslawien vor allem einen Absatzmarkt für den Verkauf seiner Waren auf hoher Verarbeitungsstufe sah und kein Interesse an einem größeren Einkauf von jugoslawischen Waren hatte. Die Österreicher hegten Vorurteile gegen die hochwertigen Erzeugnisse aus Jugoslawien (wie auch aus den anderen sozialistischen Ländern), daher ließen sie es nicht zu, dass auf dem österreichischen Markt ein wettbewerbsfähiges Produkt aus Jugoslawien den gleichen Preis wie ein österreichisches hatte. Die logische Folge einer solchen wirtschaftlichen Einstellung war einerseits der Rückgang des Anteils des jugoslawischen Exports nach Österreich innerhalb des jugoslawischen Gesamtexports, und andererseits die Verringerung des Anteils des österreichischen Imports aus Jugoslawien innerhalb des österreichischen Gesamtimports.[16] In den sechziger und siebziger Jahren war Österreich

---

13 Delo, 2. 10. 1976, Kdo postavlja stvari na glavo?

14 Delo, 24. 2. 1976, Dvostranske možnosti za širše gospodarske stike.

15 In der zweiten Hälfte der sechziger Jahre befand sich Jugoslawien nach der Höhe des österreichischen Imports mit 1,6 Prozent an 14. Stelle, beim österreichischen Export jedoch mit einem 3,7-prozentigen Anteil an siebter Stelle. Mitte der siebziger Jahre fiel Österreich bei den Importeuren von jugoslawischer Ware von Platz 10 auf Platz 15 und bei den Lieferanten von Platz 4 auf Platz 8 zurück. Im Jahre 1988 befand sich der jugoslawische Export innerhalb des österreichischen Exports mit 2,3 Prozent an 16. Stelle und der jugoslawische Import innerhalb des österreichischen Exports mit 2,3 Prozent an 8. Stelle.

16 Im Jahre 1955 betrug der Anteil des jugoslawischen Exports nach Österreich innerhalb des gesamten

einer Erweiterung der Handelsbeziehungen mit Jugoslawien, einer größeren Zusammenarbeit auf dem Gebiet der Energiewirtschaft, der industriellen Zusammenarbeit, dem Transit und Verkehr nicht abgeneigt und hatte keinerlei Bedenken an der Gründung von Mischunternehmen. Als Österreich Mitte der siebziger Jahre mit einer Rezession konfrontiert wurde, ergriff es die Initiative für gemeinsame Auftritte auf Drittmärkten.

In den achtziger Jahren änderte die österreichische Politik wieder ihr Verhältnis zu Jugoslawien. Österreich half Jugoslawien mit Krediten bei der Bewältigung der wirtschaftlichen Probleme und unterstützte auch die jugoslawische Annäherung an die Europäische Freihandelsassoziation (EFTA) und seine Bestrebungen, bei dieser internationalen Organisation für den Weg aus der Krise finanzielle Unterstützung zu finden. Dabei verlangte Österreich jedoch hohe Einfuhrzölle, die für industrielle Erzeugnisse 50 und für Textilwaren 35 Prozent betrugen. Außerdem wurde mit einzelnen Maßnahmen die Ausfuhrmenge noch zusätzlich eingeschränkt. So unterzeichnete Österreich z. B. 1982 auf der Ebene der Wirtschaftskammern das Abkommen über die Einschränkung des Hemden- und Blusenexports, das im Jahre 1985 für vier Jahre, d. h. bis 1989 verlängert wurde. Österreich schützte mit hohen Zöllen und anderen Arten von Barrieren seine Landwirtschaft. Ein ungünstiger Umstand war auch, dass sich die Verarbeitungszyklen bei Obst, Gemüse und anderen landwirtschaftlichen Erzeugnissen in beiden Staaten größtenteils deckten. In dieser Zeit stand eine größere wirtschaftliche Zusammenarbeit nicht mehr in Österreichs Interesse. Österreichs Direktinvestitionen (Joint Ventures) in Jugoslawien verringerten sich,[17] Jugoslawien verschwand von der Liste der fünfzehn Staaten, mit denen Österreich einen Waren- und anderen Austausch plante und befand sich erst an 23. Stelle.[18] Andere Nachbarn wurden für Österreich ein bedeutenderer Außenhandelspartner als Jugoslawien.[19] Mitte der achtziger Jahre hatte Österreich keinen Bedarf mehr an einer Vergrößerung des Warenaustauschs, auch nicht am Abschluss des Grenzabkommens über die wirtschaftliche Zusammenarbeit der beiden Länder oder am Abschluss des Abkommens über die Abschaffung der Doppelbesteuerung[20], sowie auch nicht nach Abschwächung der Import-Schutzzölle und anderer Maßnahmen, die den Import aus Jugoslawien behindert hatten.[21] Mitte der achtziger Jahre beschränkte sich Österreichs Interesse an einer engeren Zusammenarbeit auf den Tourismusbereich, die Erweiterung des Warenaustauschs über Messeabkommen und den Warentransport in die jugoslawischen Häfen, auf Investitionen in Energieobjekte (Wärmekraftwerk Kosovo, Brikettfabrik in Tuzla), den Ausbau des Karawanken-Tunnels und auf das gemeinsame Auftreten auf den Märkten der Dritten Welt. Ende der achtziger Jahre schrumpfte das österreichische Interesse auf Investitionen in Tourismusobjekte und auf die Mit-

---

jugoslawischen Exports 5,9 Prozent, und 1985 betrug er 2,4 Prozent. Der Anteil des österreichischen Imports aus Jugoslawien innerhalb des gesamten österreichischen Imports fiel zur gleichen Zeit von 1,7 Prozent auf 1,1 Prozent. – Valentin Sima, op. cit., S. 4.

17 Bis 1980 waren österreichische Nettoinvestitionen in jugoslawische Unternehmen höher als jugoslawische in Österreich. Ebd. 14.

18 Rudi Koprivnik, op. cit. 81.

19 Valentin Sima, op. cit. 5.

20 ARS, 223–5626, Protokoll des Gesprächs mit dem Botschafter der SFRJ in der Republik Österreich, 5. 11. 1984.

21 Österreich bewilligte für Industrieerzeugnisse, die Jugoslawien nach Österreich exportierte, einen Nachlass von 50 Prozent, während zahlreiche entwickelte westeuropäische Länder, Mitglieder der EWG und der EFTA, zollfrei nach Österreich exportierten. Für einige Produkte (Lignit, Medikamente, Schuhwerk) mussten jugoslawische Firmen Importgenehmigungen einholen, für andere Produkte galten Mengenbeschränkungen (Produkte aus Aluminium, Gummi). Nicht selten verhinderten die österreichischen lokalen Behörden den Import einzelner Produkte (z. B. Bier).

finanzierung der Autobahn Šentilj/Spielfeld–Zagreb, sowie in den Umweltschutz im Zusammenhang mit dem Kernkraftwerk Krško.

Österreich hatte seine eigenen Vorstellungen von der wirtschaftlichen Zusammenarbeit im Grenzbereich, die mit den jugoslawischen nicht übereinstimmten. Es war nur bereit, die direkte Verbindung der Unternehmen auf beiden Seiten der Grenze zu stärken. Mit dieser Absicht führte es zunächst die so genannte generelle Präferenz ein, die für einzelne Arten von Industrieerzeugnissen eine Zollbefreiung zuließ. Österreich unterzeichnete daraufhin im Jahre 1973 das Abkommen über die wirtschaftliche, industrielle und technische Zusammenarbeit, wodurch es sich zu einer Beschleunigung der wirtschaftlichen Zusammenarbeit der Unternehmen verpflichtete.[22] Die ständigen jugoslawischen Vorhaltungen wegen eines zu großen Handels- und Zahlungsdefizits wies Österreich zurück, da die Devisenbilanz zwischen beiden Staaten fast ausgeglichen, oder für Jugoslawien sogar günstiger sei.[23] Nach österreichischen Berechnungen sollte Jugoslawien das Handelsdefizit mit dem Devisenzufluss von österreichischen Touristen[24], von jugoslawischen Arbeitern in Österreich[25] sowie von jugoslawischen Verkehrsdienstleistungen für österreichische Unternehmen und insbesondere durch Transporte nach Koper (und Rijeka) "ausgleichen". Auf die Bemerkungen, Österreich würde der Gründung jugoslawischer Unternehmen auf seinem Territorium Abneigung und Widerstand entgegenbringen, antwortete die österreichische Seite, indem sie Fälle aufzählte, in denen sich die jugoslawischen Unternehmen als launische, unzuverlässige und inkonsequente Partner zeigten. Österreich war der Meinung, dass die jugoslawische Wirtschaft zu schlecht organisiert und zu wenig unternehmerisch für das Auftreten auf dem österreichischen Markt sei, und nur wenige slowenische Unternehmen (Gorenje, Radenska, Elan) ihr Handelsnetz an die österreichischen Anforderungen und Verhältnisse angepasst haben. Die Österreicher hatten auch eine schlechte Meinung von den Mischunternehmen in den Bundesländern Kärnten und Steiermark. Ihrer Meinung nach erfüllten sie die österreichischen Anforderungen auch deshalb nicht, weil sie zu sehr mit der slowenischen Wirtschaft, ihren Mängeln und Problemen verbunden waren.[26]

---

22 Eine gemischte Kommission sollte die Zusammenarbeit der Unternehmen bei der Verarbeitung und Gewinnung von Rohstoffen, beim Ausbau von Industrieunternehmen, bei der Warenherstellung, beim gegenseitigen Austausch von Waren und Dienstleistungen sowie beim Verkauf dieser Waren vor allem auf Märkten der Dritten Welt, unterstützen. Die Unternehmen sollten den Austausch von Experten, Informationen und Lizenzen fördern sowie Kurse organisieren. – Amtsblatt der SFRJ, Internationale Verträge, Nr. 51/27, 27. 9. 1973.

23 Nach Angaben der österreichischen Volksbank habe das österreichische Defizit in der Zahlungsbilanz mit Jugoslawien im Jahre 1986 insgesamt 1,077 Milliarden Schilling und im Folgejahr 1,016 Milliarden Schilling betragen. – ARS, 223–5620, Bericht über die Ausführung der Resolution der Versammlung der SRS von 1975 und die Ausführung des mittelfristigen Programmes der Maßnahmen und Aktivitäten zur Förderung der wirtschaftlichen Beziehungen im Grenzbereich, 14. 12. 1988.

24 Bis Ende der siebziger Jahre trugen die österreichischen Touristen über 20 Prozent zu den gesamten jugoslawischen Tourismuseinnahmen bei. Im Jahre 1980 sank dieser Anteil auf 14 Prozent, und 1983 dann auf 5,6 Prozent. Dementsprechend trugen die österreichischen Touristen 1976 insgesamt 60 Prozent zur Deckung des jugoslawischen Defizits mit Österreich bei, was in den Jahren 1983–1984 auf 20 Prozent sank, um ein Jahr später auf 28,9 Prozent anzuseigen. – Valentin Sima, ff. 13.

25 In der ersten Hälfte der siebziger Jahre deckten Überweisungen von Gastarbeitern ca. 60 Prozent des jugoslawischen Handels- und Bilanzdefizits mit Österreich ab. In der zweiten Hälfte der siebziger Jahre sank dieser Anteil auf 40 Prozent. Zwischen 1982 und 1984, als die Einnahmen durch österreichische Touristen abnahmen, gehörten die Überweisungen der Gastarbeiter zu den bedeutenderen Devisenquellen, die aus Österreich kamen. Ebd.

26 GV, Nr. 28, 18. 7. 1991, Avstrijci so previdni.

Zwischenstaatliche Vereinbarungen und Verträge

Die Wirtschaftsabkommen zwischen Jugoslawien und Österreich können in drei Gruppen gegliedert werden: Abkommen allgemeiner Art, Handelsabkommen und Abkommen der Grenzländer, die für Slowenien ganz besondere Bedeutung hatten. Nach der Unterzeichnung eines Abkommens ernannten beide Staaten gewöhnlich eine ständige oder vorübergehende Kommission, welche sie dazu verpflichteten, die Ausführung des Abkommens zu überwachen und sie beauftragten, die erlassenen Bestimmungen an die veränderten Verhältnisse und neuen Bedürfnisse anzupassen.

Das Abkommen über den gegenseitigen Warenaustausch vom August 1948 war eine juristische Grundlage, auf der anschließend die gemeinsame gemischte Kommission bis zur zweiten Hälfte der sechziger Jahre jedes Jahr internationale Vereinbarungen über den Umfang des Warenaustauschs, in Bezug auf die Warenlisten (Kontingente), den Wert des gemeinsamen Warenaustausches sowie die einzelnen Produktgruppen traf.

Es folgte ein zwischenstaatliches Abkommen, das zwei miteinander eng verknüpfte Probleme regelte, und zwar das Problem des Vermögens von Doppeleigentümern[27] und das Problem des kleinen Grenzverkehrs in der Grenzzone. Der Weg zum Abkommen war nicht einfach. Die beiden Staaten unterzeichneten im Mai 1951 in Bled und im September 1952 in Gleichenberg zwei Teilabkommen, die das Vermögen von Doppeleigentümern sowie den kleinen Grenzverkehr in der jugoslawischen Grenzzone regelten. In diesen Rahmen gehört noch ein Sonderprotokoll, das die jugoslawische Regierung Mitte 1952 auf Brioni unterzeichnete. Durch dieses Abkommen verpflichtete sie sich, dass sie die Eigentumsrechte der kleinen und mittleren österreichischen Landwirte, die Land in der Grenzzone bewirtschafteten, nicht verletzen würde. In diesem Protokoll unterstrich die jugoslawische Regierung, dass beim Vermögen von Doppeleigentümern eine Ausnahme gemacht wurde, da es nicht, wie das übrige AVNOJ-Vermögen "auf Kosten der Reparationen für den im Zweiten Weltkrieg zugefügten Schaden liquidiert" wurde. Diese "freundschaftliche Geste" galt aber nicht für das Land der Großgrundbesitzer, der Kirche und der Gemeinde sowie den Besitz von ehemaligen NS-Funktionären in der Grenzzone.[28] Das Abkommen, das das Vermögen von Doppeleigentümern auf beiden Seiten der Grenze regelte, unterzeichneten die beiden Staaten im März 1953. Die Zeit dafür war jedoch keine günstige. Nur zwei Monate später trat in Jugoslawien das Gesetz in Kraft, das auch den Teil der Grundstücke von österreichischen Staatsbürgern in den Grenzgebieten verstaatlichte. So lösten die beiden Staaten das Problem der Doppeleigentümer formal erst nach der Unterzeichnung des österreichischen Staatsvertrags, als sie am 8. März 1956 das Beograder Protokoll unterzeichneten. Aber auch durch das Protokoll konnten nicht alle Probleme gelöst werden. Jugoslawien war, trotz des Versprechens seiner Delegation, sich an das Abkommen zu halten, nicht bereit, auf die Gültigkeit der jugoslawischen Vorschriften zu verzichten, vor allem dann nicht, wenn es die Wohnungen von österreichischen Doppeleigentümern in der jugoslawischen Grenzzone betraf. In

---

27 335 österreichische Staatsangehörige besaßen in den Grenzgebieten 1.791,47 ha Land, das größtenteils aufgrund des Erlasses des AVNOJ-Präsidiums (antifaschistischer Rat der nationalen Befreiung) vom 21. November 1944 über den Übergang des feindlichen Vermögens in Staatseigentum beschlagnahmt wurde. Weiters wurde aufgrund des Gesetzes über die Enteignung von Besitz, der von Pächtern und Winzern bewirtschaftet wird, beschlagnahmt. 237 jugoslawische Staatsbürger in diesen Gebieten hingegen besaßen in Österreich 1.187 ha Land.

28 ARS, Bestand des Vorsitzes der Regierung der LRS, Schachtel 25, Protokoll des Abkommens über die Lage der Avnoj-Doppeleigentümer auf jugoslawischem Gebiet in Hinblick auf den kleinen Grenzverkehr zwischen Jugoslawien und Österreich, 24. 6. 1952.

solchen Fällen hatten immer noch die jugoslawischen Vorschriften Vorrang.[29]

Im Jahre 1953 nahmen die beiden Staaten das wirtschaftliche Grenzlands– bzw. "Bereichs"-abkommen in Angriff, das beiden große wirtschaftliche Vorteile bringen sollte. Dies war aber damals noch eine zu harte Nuss, daher wurde bald von den Bemühungen abgelassen. Die Handelskammer aus Graz schlug einen "kleinen" Wirtschaftsaustausch vor. Sie erstellte einen Plan, wonach Jugoslawien in die österreichische Grenzzone eine bestimmte Produktmenge zollfrei einführen durfte. Der Verkaufserlös würde bei den bevollmächtigten österreichischen Geldinstituten gesammelt werden. Dieser Vorschlag bekam weder auf österreichischer noch auf jugoslawischer Seite Unterstützung.[30] Der Wirtschaftsausschuss des Exekutivrates entwickelte einen neuen Vorschlag für die wirtschaftliche Zusammenarbeit im Grenzgebiet, der der slowenischen, bzw. jugoslawischen Seite eher "entsprach", jedoch auch nicht ausführlicher erörtert wurde. Beide Staaten hatten mehr Erfolg bei der Regelung des Flugverkehrs und der wasserwirtschaftlichen Fragen auf der Drau. Die Initiative für den Abschluss eines Abkommens über ein ausgewogenes elektrisches Energieversorgungssystem kam aus Slowenien. Slowenien wurde dazu gezwungen, da Österreich mit seinem Wasserkraftwerkssystem die Abweichungen der Wasserläufe vom natürlichen Flussbett der Drau vollständig nutzen wollte und ohne Jugoslawiens Wissen mit Italien Gespräche über die Ableitung eines Teils der Gail in das große Speicherkraftwerk ins Flussgebiet des Tagliamento führte. Wäre es zur Realisierung dieses Projekts gekommen, dann wäre der Wasserstand der Drau bei Dravograd um mindestens drei Prozent gesunken.[31] Das Abkommen über das Wasserwirtschaftsregime auf der Drau, das im Mai 1954 unterzeichnet wurde, schwächte die Gegensätze auf beiden Seiten ab. Die slowenische Elektrizitätswirtschaft war damit zufrieden, da es dadurch die Möglichkeit hatte, mit den Stromüberschüssen die neue Ausstattung abzuzahlen, mit der es die Leistungsfähigkeit seiner Elektrizitätswerke erhöhte. Nach der Unterzeichnung des Abkommens übernahm die gemeinsame jugoslawisch-österreichische Kommission die Regelung der wasserwirtschaftlichen Fragen. Sie behandelte auf regelmäßig stattfindenden Sitzungen die Pläne für den Bau neuer Elektrizitätswerke und Dämme, überwachte u. a. die Regelung der Wasserzuflüsse und die Messungen der Verschmutzung. Im Jahre 1956 kamen die wasserwirtschaftlichen Fragen des Grenzstroms Mur sowie die Abstimmung der Fahrpläne für Reisebusse an die Reihe. Ende der fünfziger Jahre konzentrierten sich die beiden Staaten auf die Abänderung des Abkommens über den kleinen Grenzverkehr. Die Diskussion darüber begann 1958 und endete im März 1960, als in Beograd das Abkommen über die Erweiterung des Grenzverkehrs unterzeichnet wurde, was für die Zusammenarbeit der Grenzländer ein bedeutendes Ereignis war. Der bisherige bescheidene Rahmen des Grenzverkehrs, der sich nur auf Doppeleigentümer beschränkte, erweiterte sich auf alle Einwohner mit festem Wohnsitz in der entsprechenden Grenzzone. Diese Zone entsprach aber nicht den slowenischen Maßstäben und Wünschen, da sie wegen des österreichischen Widerstands die größeren Orte wie Bled, Radovljica, Kamnik, Maribor, usw. nicht einschloss. Im Gegensatz zu den österreichischen Ankündigungen erneuerte

---

29 In Fällen, wo in Wohnungen oder Häusern von österreichischen Doppeleigentümern jugoslawische Staatsbürger lebten, konnten die österreichischen Doppeleigentümer im Einklang mit dem jugoslawischen Mietrecht lediglich die Rückgabe der verfallenen und regelmäßig gezahlten Miete sowie die regelmäßige Zahlung der laufenden Miete durchsetzen.

30 ARS, 223–306, Protokoll der 30. Sitzung des Exekutivrats der Versammlung der SR Slowenien, 22. 10. 1954.

31 ARS, Bestand des Exekutivrats der Versammlung der SRS, Resumé-Protokoll, 29. 2. 1952; Ebd., Anmerkungen zum österreichischen Vorschlag, 16. 5. 1952; Ebd., Resumé-Protokoll, 10. 7. 1953, Projekt zur Ableitung der Gail nach Italien, 10. 9. 1955.

das Abkommen die Beziehungen zwischen den Grenzgemeinden. Ihre Interessen und Vorteile begannen sich zu verflechten, insbesondere zwischen Ferlach und Tržič sowie zwischen Eisenkappel und Kranj.

In den sechziger Jahren wurden noch weitere wirtschaftliche Abkommen abgeschlossen, die den Raum für wirtschaftliche Kontakte erweiterten. Aus wirtschaftlicher Sicht war das im Jahre 1967 verabschiedete Abkommen über den Waren- und Zahlungsverkehr von entscheidender Bedeutung, da es die Zollbarrieren für den jugoslawischen Export nach Österreich verringerte. Mit der Unterzeichnung des Abkommens erkannte Österreich den jugoslawischen Produkten die Vergünstigungen zu, die das GATT-Abkommen festlegte; ausgenommen war lediglich der Import landwirtschaftlicher Erzeugnisse. Mit diesem Abkommen verpflichtete sich die jugoslawische Seite, einen größeren Import von österreichischen Waren zuzusichern sowie den Zahlungsverkehr in konvertiblen Währungseinheiten abzurechnen. In diesem Jahrzehnt wurde das größte Gewicht, vor allem von österreichischer Seite, auf den Tourismus gelegt. Im Jahre 1964 unterzeichneten beide Staaten das zwischenstaatliche Abkommen über die Abschaffung der Visumpflicht, wodurch sich in den Sommermonaten der Besuch von österreichischen Touristen in Jugoslawien vergrößerte und in der Winterzeit den Touristenfluss aus Slowenien in die österreichischen Wintersportzentren verlagerte. Im Jahre 1967 wurde in Ankaran das Abkommen über den Personengrenzverkehr unterzeichnet, was einen großen Schritt in Richtung der Politik der offenen Grenzen darstellte. Es wurde mit der Absicht unterzeichnet, die Zusammenarbeit der Einwohner von beiden Seiten der Grenze zu erleichtern und zu verstärken. Die unbefristeten Grenzpassierscheine galten für eine Zone von zehn Kilometern. Doppeleigentümer bekamen Sondererleichterungen. In den Folgejahren traf die gemischte Kommission außerdem noch Maßnahmen zur Vergrößerung des Grenzverkehrs. Vorschriften hinsichtlich der Mitnahme von Waren wurden abgeschwächt, das Grenzgebiet erweitert und die Anzahl der Grenzübergänge erhöht. Gleichzeitig mit diesem Abkommen wurde auch das Abkommen über die Mitführung von Waren im Grenzverkehr mit Österreich verabschiedet. Das Abkommen erlaubte eine unbegrenzte Anzahl von Grenzübergängen, bestimmte aber die Warenmenge, die von Berechtigten zoll- und steuerfrei monatlich in den Staat mitgebracht werden konnten.

Die anderen Abkommen aus dieser Zeit hatten für die jugoslawische Seite größere Bedeutung. Sie erkannten den Wirtschaftskammern eine größere Rolle zu, regelten juristisch die Einstellung von jugoslawischen Arbeitern in Österreich sowie deren Kranken- und Rentenversicherung. Dieses Problem musste dringend gelöst werden, da Ende der sechziger Jahre ca. 80.000 jugoslawische Staatsbürger vorübergehend in Österreich arbeiteten. Die soziale und gesundheitliche Sicherheit der registrierten jugoslawischen Arbeiter wurden Anfang der achtziger Jahre erneut Gegenstand zwischenstaatlicher Absprachen, als die österreichischen Arbeitgeber wegen der Verschlechterung der wirtschaftlichen Verhältnisse die Arbeiter massenweise entlassen mussten. Obwohl dieses Problem auf der Tagesordnung der Gespräche aller staatlichen Delegationen stand, konnte es erst kurz vor dem Zerfall Jugoslawiens gelöst werden. Im Februar 1989 wurde im Amtsblatt eine ergänzende Konvention über soziale Sicherheit veröffentlicht,[32] die außer den anderen Neuerungen auch die Versicherung im Falle von Arbeitslosigkeit zusicherte.

In den siebziger Jahren lag der Schwerpunkt der jugoslawisch-österreichischen Wirtschaftsbeziehungen im Abschluss des zwischenstaatlichen Abkommens über die wirt-

32 UL FLRJ, Internationale Verträge, Nr. 3/5, 23. 2. 1989, Konvention über die Veränderungen und Ergänzungen der Konvention vom 19. 11. 1965 zwischen der SFRJ und der Republik Österreich über soziale Sicherheit.

schaftliche Zusammenarbeit in den Grenzgebieten. Die Initiative für diese Bestrebungen ging von Slowenien aus. Die slowenische Politik sah keine Hindernisse für einen Abschluss dieses Abkommens: Erstens, da sich solche Abkommen in der internationalen Praxis bereits bewährt hatten; zweitens, da Österreich bereits ein Abkommen über den Warenaustausch mit Italien abgeschlossen hatte, der für das Gebiet Südtirol galt, und drittens wäre ein solches Abkommen für Österreich von Vorteil, da es ihm ermöglichte, durch die Zusammenarbeit in den Grenzgebieten einige Einschränkungen zu umgehen, die seine Mitgliedschaft in der EFTA von Österreich forderte. Slowenien begann bereits im Herbst 1967, die Voraussetzungen dafür vorzubereiten, als die jugoslawische Delegation bei den Handelsgesprächen mit Österreich auch die Frage nach einem Abschluss des Abkommens über die wirtschaftliche Zusammenarbeit in den Grenzgebieten stellte. Im folgenden Jahr stellten die slowenischen Vertreter diese Frage den führenden Kärntner Politikern. Sie waren überrascht, dass sie auf eine negative Reaktion stießen. Sowohl der Kärntner Landeshauptmann als auch der Vorsitzende der Handelskammer für Kärnten behaupteten, dass die Verhältnisse für ein solches Abkommen noch nicht reif seien.[33] Trotz allem war Slowenien nicht bereit, von seinen Vorsätzen abzulassen und unterbreitete im Mai 1969 der Kärntner Landesregierung einen Vorschlag für ein Warenabkommen.[34] Im September 1970 führten die jugoslawische und österreichische Seite in Split bereits Gespräche über die Gründung einer Kommission zur Vorbereitung eines Vorschlags über die industrielle Zusammenarbeit in der Grenzzone mit Zollerleichterungen. Im folgenden Jahr schlug Jugoslawien Österreich vor, das Abkommen über die wirtschaftliche Zusammenarbeit in den Grenzgebieten zu unterzeichnen. Das Abkommen sollte auf einem besonderen Zollsystem sowie auf Vergünstigungen beruhen, die für die Ankurbelung der industriellen Kooperation und anderer Formen der wirtschaftlichen Verbindung notwendig waren.[35] In den Gesprächen auf höchster Ebene, die im April 1972 in Wien stattfanden, kam dem Abkommen große Aufmerksamkeit zu. Dies war das Zeichen für die slowenische Versammlung (Parlament), erneut die Initiative zu ergreifen. Im Dezember 1973 wurde die Resolution über die Wirtschafsbeziehungen mit dem Ausland verabschiedet, und im Januar 1975 dann die Beschlüsse und Standpunkte für das Grenzabkommen zwischen der Sozialistischen Republik Slowenien und den Nachbarstaaten.[36] In beiden Dokumenten wurde der wirtschaftlichen Zusammenarbeit mit Österreich eine Sonderstellung eingeräumt. Das slowenische Parlament kündigte an, diese Form der wirtschaftlichen Zusammenarbeit würde die Entwicklung der so genannten höheren Formen der Zusammenarbeit im Bereich der Industrieproduktion sowie weitere Formen der Kooperation in der Landwirtschaft und im Tourismus fördern, die Anzahl der gemeinsamen Investitionen von slowenischen und österreichischen Unternehmen erhöhen und die Zusammenarbeit in den Bereichen Energiewirtschaft, Eisenbahnverkehr und Technologie beschleunigen. Das Warenabkommen mit dem nörd-

---

33 Der Kärntner Landeshauptmann unterstütze diese Idee, meinte jedoch, dass die Bestrebungen keinen Erfolg haben könnten. Erstens sei Österreich ein einheitlicher Zollbezirk, und zweitens würden Kärnten und die Steiermark zu weit in das Landesinnere reichen. Somit würde es schwierig sein, die Grenzzone festzulegen. Der Vorsitzende der Kärntner Handelskammer war der Meinung, dass es zu keinem Abkommen kommen würde, da die Kärntner Industriellen starken Widerstand leisten würden. Und zwar deshalb, weil beide Ökonomien eng miteinander "verwandt" und Konkurrenten seien. – ARS, 223–1808, Aktuelle Problematik zwischen der SRS und Kärnten, 16. 5. 1968; Ebd., Information, 29. 10. 1968.

34 ARS, 1165–304, Notizen über die Gespräche der Delegation des Exekutivrats der Versammlung der SRS mit der Delegation der Kärntner Landesregierung, am 27. und 28. 5. 1969 in Klagenfurt.

35 ARS, 223–2462, Protokoll der 73. Sitzung des Exekutivrats der Versammlung der SRS, 10. 6. 1971, Bericht über die Beziehungen zu Österreich.

36 UL SRS, Nr. 3/111, 5. 2. 1975.

lichen Nachbarn sollte auch das Problem der Beschäftigung slowenischer Arbeiter sowie das Problem einiger Grenzübergänge lösen. Im November 1978 führte der jugoslawische Bundessekretär für Handel (Handelsminister) Metod Rotar bei seinem offiziellen Besuch in Wien bereits Gespräche über die Gründung einer gemischten Arbeitsgruppe von Experten, welche die Voraussetzungen für eine wirtschaftliche Zusammenarbeit im Grenzraum überprüfen und einen Entwurf für das Abkommen vorbereiten sollte. Die Aufgaben der Kommission wurden beim Besuch des österreichischen Ministers für Industrie, Handel und Gewerbe in Jugoslawien im Oktober des folgenden Jahres festgelegt. Die erste Expertensitzung fand vom 10. bis 12. März 1980 in Wien statt. Die Experten waren sich darüber einig, dass das Abkommen gewährleisten müsste, die Grenzzone als einen liberaleren Wirtschaftsraum zu entwickeln, wo beide Wirtschaften Interesse an einer Zusammenarbeit in den Bereichen Verkehr, Energiewirtschaft, Tourismuswirtschaft, Bankwesen und Messeveranstaltungen hätten. Es blieben nur noch zwei Fragen offen: die erste war die Größe der Grenzzone. Die jugoslawischen Experten schlugen vor, sie solle ein größeres Gebiet umfassen, und zwar das gesamte Gebiet der Gemeinden Jesenice, Radovljica, Tržič, Kranj, Kamnik, Mozirje, Ravne, Dravograd, Slovenj Gradec, Radlje, Maribor, Lenart, Ormož, Ptuj und Murska Sobota. Die andere Frage bezog sich auf die Träger der Zusammenarbeit der Grenzländer. Die jugoslawische Delegation meinte, die Träger der Zusammenarbeit sollten Wirtschaftsunternehmen sein, und der österreichischen Delegation schien es am wichtigsten, dass die Träger ihren Sitz in der Grenzzone hätten. Die österreichische Delegation teilte gegen Ende mit, dass das Verfahren erst dann fortgeführt werden könne, sobald sie die Zustimmung der Landesbehörden in Kärnten, in der Steiermark und im Burgenland erhalte.[37]

Der Sitzung folgte eine lebhafte diplomatische Tätigkeit der slowenischen Politik. Mitte Juni kam es auch zum Treffen des Präsidenten des slowenischen Exekutivrats mit dem Kärntner Landeshauptmann. Dieses und auch andere Gespräche zeigten, dass Kärnten große Vorteile von der wirtschaftlichen Zusammenarbeit mit Slowenien und mit den anderen jugoslawischen Republiken hatte. So verbesserten die jugoslawischen Touristen bereits das vierte Jahr den Kärtner Durchschnitt im stagnierenden Fremdenverkehr, die Kärntner Geschäfte machten bereits das dritte Jahr den meisten Umsatz mit jugoslawischen Käufern, die Banken und Reisebüros erzielten große Gewinne durch den Dinar-Umtausch, da der Unterschied zwischen dem Kauf- und Verkaufskurs beträchtlich größer war als anderswo im Westen.[38] Trotzdem war die Kärntner Politik gegen eine größere wirtschaftliche Zusammenarbeit und gegen die Unterzeichnung des Grenzabkommens. Nach den Worten des Kärntner Landeshauptmanns Leopold Wagner lag der Grund vor allem darin, dass "niemand in Kärnten eine Vorstellung davon hat, was eine Zusammenarbeit im Grenzgebiet mit sich bringen würde und wie das Abkommen zusammengestellt sein sollte."[39] Nach halbjährigem Zaudern schickte Österreich im September 1980 eine offizielle Mitteilung, dass es das Abkommen "vorerst" nicht unterzeichnen werde. Es ließ lediglich die Möglichkeit zu, dass beide Staaten über die "konkreten" Formen der Ankurbelung des Wirtschaftslebens an der Grenze Gespräche führten.[40]

---

37 ARS, 223–5041, Bericht über die vorläufigen Gespräche über die Verabschiedung des Abkommens über die wirtschaftliche Zusammenarbeit im Grenzgebiet zwischen der SFRJ und der Republik Österreich, 10. und 12. 3. 1980 in Wien.

38 ARS, 223–5180, Grundlage für Vratuša mit Leopold Wagner, 17. 6. 1980.

39 ARS, 223–5180, Notizen des Generalkonsuls der SFRJ in Klagenfurt über das Gespräch mit dem Kärntner Landeshauptmann Wagner, 23. 4. 1980.

40 ARS, 223–5181, Zusammenarbeit der SRS mit den Nachbarstaaten.

Im Jahre 1982 nahm der neue Präsident des slowenischen Exekutivrats erneut die Bemühungen um den Abschluss des Abkommens auf. Zunächst sah es gut aus, da die Kärntner Landesregierung Ende 1983 mit der Gründung einer gemischten Kommission einverstanden war, um die Möglichkeiten für die Vorbereitung eines Abkommens detaillierter zu überprüfen. Slowenien hoffte bis 1984, dass Österreich unter Umständen seine Meinung doch noch ändern würde, bis der österreichische Bundeskanzler bei seinem Besuch in Jugoslawien verkündete, dass sein Staat das Grenzabkommen nicht unterzeichnen werde, da er zu schlechte Erfahrungen mit einem ähnlichen Abkommen zwischen Österreich und Italien gemacht habe. Er schlug vor, die Wirtschaftsbeziehungen zwischen den Gemeinden und Unternehmen im Grenzland an bereits bewährten Formen zu festigen, ohne dabei an ein Abkommen zu denken.[41] Am 10. April 1985, auf der zweiten und letzten Sitzung der gemischten Kommission, wiederholte auch der Kärntner Vertreter den bereits bekannten offiziellen österreichischen Standpunkt, dass Österreich weder eine Notwendigkeit, noch einen Vorteil im Abschluss des Grenzabkommens sähe und nur bereit sei, konkrete Formen der Zusammenarbeit zwischen den einzelnen Unternehmen zu unterstützen und zu fördern.[42]

In den siebziger Jahren unterzeichneten beide Staaten das Abkommen über die Zusammenarbeit im Tourismusbereich, einen Sondervertrag über die Gründung einer jugoslawisch-österreichischen Bank mit Sitz in Wien sowie die zwischenstaatliche Vereinbarung, die in den folgenden Jahren mehrmals die Aufmerksamkeit der gesamten Öffentlichkeit in beiden Staaten auf sich zog. Dies war der Vertrag über den Bau des Karawankentunnels. Für dieses Riesenprojekt setzte sich Slowenien bereits seit Beginn der siebziger Jahre ein. Bis September 1977, als der Vertrag unterzeichnet wurde, hatte Slowenien bereits 23 unterschiedliche Varianten für den Bau vorbereitet. Mit dem Vertrag verpflichteten sich beide Staaten, gemeinsam die Projektierung, die Wartung und den Betrieb des Straßentunnels zwischen Hrušica und St. Jakob im Rosental zu sichern. Die Bestimmungen, welche die gegenseitigen rechtlichen Verhältnisse, die Finanzierung sowie andere Angelegenheiten, ansonsten Angelegenheit zwischenstaatlicher Verträge, waren für die jugoslawischen Investoren äußerst ungünstig.[43] Und zwar deshalb, da Wien damals offiziell den Standpunkt vertrat, es habe kein größeres Interesse am Tunnelbau, der im Sommer 1984 für den Verkehr geöffnet werden sollte. Der österreichische Bundesfinanzminister teilte den jugoslawischen Vertretern während der IBDR- und IMF-Konferenz in Beograd offen mit, dass die ungünstigen Vertragsbestimmungen die Folge der großen "Reserviertheit" und des zu geringen Interesses Österreichs am Tunnelbau seien. Vor allem deshalb, weil der Transitverkehr und die Umweltverschmutzung in der Nähe von Autobahnen das Bild von Österreich als Tourismusland stören könnte. Nach seinen Worten benötige Österreich eine solche Verbindung auch deshalb nicht, weil durch die Öffnung des Tunnels die Touristen nach Slowenien "abwandern" würden.[44] Im

---

41 ARS, 223–5626, Notizen über das Gesprächs mit Milorad Pešić, Botschafter der SFRJ in Österreich, 5. 11. 1984.

42 ARS, 223–5820, Lage der slowenischen nationalen Minderheit im Grenzland, 18. 6. 1985.

43 Im Vertrag einigten sich beide Staaten, die Bau-, Finanz-, Verwaltungs- und anderen Kosten, wie auch die Einnahmen durch die Mautgebühren und die Betriebsausgaben im Verhältnis 50 : 50 zu teilen. Die Mittel für den Bau werden folgendermaßen aufgebracht: die österreichische Seite sichert aus Eigenmitteln 400 Millionen Schilling zu und die jugoslawische Seite den gleichwertigen Betrag in Dinar. Für die restlichen Finanzmittel sollte Jugoslawien einen Fremdkredit aufnehmen, und für diesen die gesamte Bürgschaft übernehm. Die notwendigen Kreditmittel sollte der jugoslawische Investor auch der österreichischen Seite zur Verfügung stellen, die den Kredit nur mit den eingenommenen Mautgebühren abzahlen würde.

44 ARS, 223–5344, Protokoll der Sitzungen in Belgrad anlässlich der IBDR- und IMF-Konferenz, die von Janko Smole geleitet wurde, 1979.

Jahre 1978 begann Slowenien, ausländische Kreditoren zu suchen. Dafür benötigte es jedoch die Unterstützung und Zustimmung der anderen Republiken. Wegen der Wirtschaftskrise in Jugoslawien und dem Stand seiner Zahlungsbilanz sowie auch wegen der veränderten Einschätzungen des Investitionswerts des Tunnelbaus sowie der Begleitobjekte,[45] kam es Ende der siebziger Jahre zu einer Verschiebung des Zeitplans der Bauarbeiten und zur Abänderung des Abkommens von 1977. Das Verfahren begann im Frühjahr 1979 und endete im Oktober 1980 mit der Unterzeichnung in Wien. Der abgeänderte Vertrag sicherte eine gleichberechtigtere Beziehung zwischen den Vertragsstaaten zu, da im Kapitel über die Finanzierung festgelegt wurde, dass jede Seite die Kosten für die Finanzierung, den Bau, die Wartung, die Verwaltung und den Betrieb für den Teil des Bauobjekts übernimmt, der sich auf seinem Staatsgebiet befindet. Die Einkünfte durch die Mautgebühren bleiben dem Staat, der sie abkassiert. Jugoslawien ratifizierte den Vertrag im Dezember 1982[46] und Österreich Anfang des folgenden Jahres. Damit hörten die Probleme aber immer noch nicht auf. Es mussten noch eine internationale Ausschreibung für die Bauarbeiten durchgeführt sowie die Verhandlungen für die Aufnahme von ausländischen Krediten zu Ende gebracht werden. Die Ausschreibungskommission schlug dem Investor zunächst vor, die Bauarbeiten am Tunnel dem slowenischen Anbieter SCT aus Ljubljana zu übertragen. Da jedoch die Europäische Investitionsbank nicht damit einverstanden war, musste das Unternehmen SCT im Dezember 1985 insgesamt 30 Prozent der Arbeiten dem deutschen Unternehmen Polnensky-Zolner überlassen.[47]

Erst gegen Ende der achtziger Jahre zeigte Österreich größere Bereitschaft, Vereinbarungen über die Unterzeichnung des Abkommens über den Schutz der Investitionen gegen nichtkommerzielle (politische) Risiken und des Abkommens über die Vermeidung der Doppelbesteuerung zu treffen.

Die Messeabkommen bildeten eine Sonderform der zwischenstaatlichen Vereinbarungen. Sie wurden Anfang der fünfziger Jahre geschlossen, als die wirtschaftlichen Beziehungen zwischen beiden Staaten noch eingeschränkt waren und ihr gesamter Außenhandelsaustausch an Kontingente gebunden war. Ihr Hauptanliegen war, zusätzlichen Export und Import zuzusichern, daher umfassten sie Produkte, die nicht in den regulären Handelsabkommen enthalten waren, in den Grenzregionen jedoch für diese Nachfrage bestand. Das erste Messeabkommen wurde zwischen der Wirtschaftskammer Sloweniens 1952 und der steirischen Handelskammer abgeschlossen. Es umfasste den Warenaustausch während der Messeveranstaltung in Graz. Diese Art des zusätzlichen Warenaustausches, an dem sich in erster Linie Handelsunternehmen beteiligten, zeigte sich als wirtschaftlich wohlbegründet und nützlich, daher schloss die Wirtschaftskammer Sloweniens zwei Jahre später für den Warenaustausch während der Messe in Klagenfurt und Innsbruck noch weitere Messeabkommen mit der Kärntner und der Tiroler Handelskammer ab. In den folgenden Jahren erhöhte sich die Anzahl der Messeabkommen, so wie sich auch die Anzahl der Teilnehmer vergrößerte; auf jugoslawischer Seite kam zunächst die kroatische Wirtschaftskammer hinzu, daraufhin folgte noch die bosnisch-herzegowinische Wirtschaftskammer. Am Warenaustausch beteiligten sich auch Firmen

---

45 Der erste Investitionswert von 2,1 Milliarden Schilling erhöhte sich bis Juni 1980 auf sechs Milliarden Schilling. Diese Erhöhung bedeutete, dass die slowenische (jugoslawische) Seite nun nicht mehr 1,3 Milliarden, sondern 5.2 Milliarden Schilling zusichern musste. – ARS, 223–5090, Vorschlag der 3. Sitzung der jugoslawisch-österreichischen Kommission für den Ausbau des Karawankentunnels, 27. 6. 1980.

46 ARS, 223–4768, Protokoll der 41. Sitzung des Exekutivrats der Versammlung der SRS, 27. 12. 1984.

47 ARS, 223–6313, Protokoll der 77. Sitzung der Koordinierungskommission des Exekutivrats der Versammlung der SR Slowenien, 16. 12. 1985.

aus anderen jugoslawischen Republiken. Im Jahre 1962 wurde auf Initiative der Wirtschaftskammer Sloweniens die Messe Alpe-Adria gegründet. Ihren Sitz und die Ausstellungsräume hatte sie in Ljubljana. Slowenien wünschte, dass seine Messe das Handelszentrum für Konsumwaren auf dem Gebiet dreier Staaten werde. In den siebziger Jahren schlossen sich dieser noch zwei Messen in den österreichischen Städten Einstadt und Wien an.

Die Rolle Sloweniens bei der Stärkung der wirtschaftlichen Beziehungen zu Österreich

Zwischen 1945 und 1991 bemühte sich Slowenien von allen jugoslawischen Republiken am stärksten um die Erweiterung der jugoslawisch-österreichischen wirtschaftlichen Zusammenarbeit. In seinen Bemühungen hatten die Slowenen einen ziemlichen Vorteil gegenüber den anderen Republiken, insbesondere wegen ihrer geographischen Lage sowie wegen der historischen und anderen Verbindungen. Zur Festigung der wirtschaftlichen Verbindungen zum weiter entwickelten Nachbarn zwangen Slowenien die Verschlechterung der materiellen Lage seiner nationalen Minderheit im österreichischen Kärnten und in der Steiermark sowie der Wunsch nach einem schnelleren wirtschaftlichen Fortschritt und der Annäherung an den entwickelten Westen. Einer der wichtigeren Wege in die entwickelte Welt führte zweifelsohne über den österreichischen Markt, das österreichische Unternehmertum und Kapital.

Während der Zeit der eingeschränkten und einseitigen Wirtschaftsbeziehungen, d. h. in den Jahren von 1945 bis 1947/48, wurde es der slowenischen Regierung überlassen, neue wirtschaftliche Beziehungen mit dem Nachbarstaat aufzubauen und alte wieder aufleben zu lassen. Dabei war sie eingeschränkt, da sie aus politischen Gründen nur Geschäftsverbindungen mit dem Teil Österreichs aufnehmen durfte, der unter sowjetischer Verwaltung stand. Die sowjetische Besatzungsmacht unterstützte Slowenien. Sie half beim Aufspüren und bei der Rückgabe des Teils der Ausrüstung und der Gegenstände, die vor Kriegsende aus Slowenien weggebracht wurden.[48] Das Wirtschaftsministerium (aber auch andere Ministerien) der slowenischen Regierung waren erfinderisch, daher entwickelte sich mit dem sowjetischen Teil Österreichs schnell ein lebhafter Handelsaustausch. Im Jahre 1945 bemühten sie sich darum, in Österreich möglichst viele Rohstoffe (Magnesit, Eisenerz und feuerbeständiges Material), aber auch andere Industriewaren einzukaufen. Das Ministerium für Handel und Versorgung bestimmte zu diesem Zweck einen Teil der Reichsmark, den sie beim Geldumtausch erhalten hatten.[49] Das Ministerium für Industrie und Bergbau erörterte bereits im Juni 1945 einen Plan, die Produktion in den beschädigten und "ausgeplünderten" Lederbetrieben zu ernern, indem Maschinen und Anlagen aus drei Lederfabriken aus Graz gebracht werden würden. Im folgenden Jahr verlagerten die Wirtschaftsministerien der slowenischen Regierung das Gewicht auf den Einkauf von Elektromaterial, verschiedenen Werkzeugen sowie Halbfertigwaren aus Stahl. Allein vom 8. bis zum 11. Januar 1946 wurde in Wien so viel verschiedenes Material eingekauft, dass es auf 112 unterschiedliche Fahrzeuge verladen werden musste. Ein Teil dieses Industriematerials war auch für die anderen Republiken bestimmt. Um den Bedarf dieser Republiken zu decken, kauften die bevollmächtigten slowenischen Einkäufer in diesem Jahr auch unterschiedliche Konsumgüter. Im Jahre 1947 sowie in der ersten Hälfte des Jahres 1948 verstärkten die slo-

48 ARS, 223–1543, Geschäfte des Delegierten des Ministeriums für Auswärtige Angelegenheiten bei der LRS, 19. 6. 1946.

49 ARS, 223–1543, Schreiben des Ministeriums für Handel und Versorgung der LRS, 30. 5. 1946.

wenischen Vermittler weiterhin ihre Bemühungen um den Kauf von unterschiedlichen Werkzeugen, elektrotechnischem Material und verschiedenen Metallwaren, die über unterschiedliche Kanäle aus Schweden und Deutschland nach Österreich kamen. In dieser Zeit ist es gelungen, Investitionsabkommen über die Lieferung von Maschinen- und anderer Ausrüstung sowie über die Lieferung von Material für die neuen Objekte im Bereich der elektrischen Energieversorgung in Slowenien abzuschließen.[50] Wegen der Informbüro-Ereignisse wollte die Verwaltung des sowjetischen Vermögens in Österreich die vertraglichen Verpflichtungen nicht erfüllen, obwohl die slowenische Regierung die geforderten Vorschüsse bereits überwiesen hatte.

Als Boris Kraigher zu Beginn der fünfziger Jahre die Leitung des Exekutivrats der Republik übernahm, beteiligte sich Slowenien aktiv an den Vorbereitungen der Konventionen über die wirtschaftliche Zusammenarbeit mit Österreich. In Slowenien wurden nach den Anweisungen aus Beograd die Entwürfe für die ersten Abkommen erstellt. Der Schwerpunkt lag dabei auf den Konventionen über den Eisenbahn-Transitverkehr, wodurch die Kapazitäten der ehemaligen Süd-Eisenbahn genutzt und somit beträchtliche Deviseneinkünfte gesichert wären. Im Vordergrund standen auch die Regelung des Personenverkehrs sowie der Abschluss des Tourismusabkommens. Slowenien erwartete, dass der Vorschlag für die Unterzeichnung des Tourismusabkommens von österreichischer Seite käme. Der eingereichte Vorschlag enthielt nur allgemeine Bestimmungen, ohne Festlegung von Devisenkontingenten. In Ljubljana bereitete man sich darauf vor, die Themen Liberalisierung des Warenverkehrs, den Bau des Loibltunnels und den Abschluss des Abkommens über den Busverkehr anzuschneiden.

Slowenien begann in der ersten Hälfte der fünfziger Jahre, seine Präsenz auf dem österreichischen Markt zu festigen. Es nutzte die Möglichkeit des zusätzlichen Warenaustauschs über die Messeabkommen. Diese Abkommen ermöglichten der slowenischen Wirtschaft eine bessere Versorgung der Wirtschaft mit Reproduktions- und anderem Material und der Bevölkerung mit Konsumwaren. In den sechziger Jahren stellten die Slowenen fest, dass die Beziehungen zwischen beiden Staaten noch nicht der "Stärke und Gegenseitigkeit beider Ökonomien entsprachen.[51] Die Regierung, die Wirtschaftskammer und andere Organe begannen damit, die Unternehmen anzuspornen, lebhafteren Handel mit Österreich zu betreiben. Am schnellsten reagierten die Metallurgieunternehmen sowie Lebensmittel-, Textil- und Lederwarenproduzenten. Ihr anfänglicher Eifer schwand jedoch schnell wegen der großen und schwer überwindbaren Hindernisse im Zusammenhang mit der Erfüllung der österreichischen Zoll-, Steuer- und anderen Vorschriften. Mit dem Handelsabkommen von 1967 akzeptierte Österreich zwar einen freieren jugoslawischen Import, war jedoch in der Praxis nicht bereit, ihn für alle Erzeugnisse anzuerkennen.

In den siebziger Jahren investierte die slowenische Regierung viel Zeit und Kraft in die Vorbereitungen für den Abschluss des bereits erörterten zwischenstaatlichen Grenzabkommens über die wirtschaftliche Zusammenarbeit. Diese Bemühungen waren eng verbunden mit der Notwendigkeit einer besser organisierten und wirkungsvolleren Politik einer direkten Wirtschaftshilfe für die slowenische Minderheit in Österreich – als wesentliche Voraussetzung für ihr Überleben. Slowenien unterstützte die slowenische Minderheit bisher auf unterschiedliche Art, unternahm jedoch sehr wenig für eine engere wirtschaftliche Zusammenarbeit zwischen den Slowenen auf beiden Seiten der Grenze.

---

50 Diese beiden Abkommen sollten Turbinen für das Wasserkraftwerk in Medvode, an der Savica und Ljubljanica sowie die Ausrüstung für Fernleitungen und Umspannwerke sichern.

51 ARS, 1165–117, Protokoll der Sitzung mit dem österreichischen Wirtschaftsattacheé in Zagreb, 10. 12. 1965.

Einer der Gründe dafür war die Tatsache, dass die jugoslawische Politik gegenüber dem Grenzland nur in politischen Dokumenten definiert war. Die Initiative für eine direkte Hilfe kam von der Minderheit. Diese teilte Ljubljana mit, dass sich die wirtschaftlichen Verhältnisse in den siebziger Jahren verschlechtert hätten. Das Gebiet, wo die slowenische Minderheit lebt, war wirtschaftlich weniger entwickelt und blieb ziemlich weit hinter dem österreichischen Durchschnitt zurück. Die Land- und Forstwirtschaft als hundertjähriges Fundament ihrer Wirtschaft verloren an Bedeutung und machten dem Tourismus und der Industrie Platz. Im sekundären Wirtschaftssektor war die slowenische Minderheit mangels an Kapital nicht in größerer Stärke vertreten. Eine der Folgen der ungünstigen Wirtschaftsstruktur war ein großer Anteil an Arbeitslosen unter der aktiven Bevölkerung, die nicht mit einer Beschäftigung in der Heimatgemeinde rechnen konnten. Die Führung der Minderheitenorganisationen erwartete, dass Slowenien ihr sowohl mit finanziellen Mitteln als auch mit einer direkten Integration in die Wirtschaftsströme helfen werde, die zwischen beiden Staaten im Fluss waren.[52]

Die Wirtschaftshilfe für die Minderheit wurde zu einer wichtigen Aufgabe für die slowenische Regierung. Im März 1978 verabschiedete das slowenische Parlament ein Dokument über die Politik der Stärkung der materiellen Grundlage der slowenischen Minderheit im Ausland. Sein Hauptargument war, dass sich die slowenische Minderheit dem Prozess der Zwangsassimilierung nur dann widersetzen könne, wenn sie in der Lage sei, die eigene sozialökonomische Position und Existenz in dem Gebiet, wo sie autochthon lebte, zu stärken. Nach Verabschiedung dieses Dokuments wurde die Hilfe für gemischte Unternehmen in Österreich, deren Eigentümer Angehörige der slowenischen Minderheit bzw. slowenische Unternehmen waren, zu einer wichtigen politischen Aufgabe.[53] Zunächst einmal mussten aber die Standpunkte mit den beiden zentralen slowenischen Vertretungsorganisationen in Kärnten abgestimmt werden, da sie über den Prozess der wirtschaftlichen Stärkung andere Anschauungen hatten. Sie meinten, einige Möglichkeiten und Formen der wirtschaftlichen Zusammenarbeit seien anders zu bewerten und durchzuführen, als es in Ljubljana beabsichtigt wurde. Ihrer Meinung nach müsste der Warenaustausch mittels der Messeabkommen vergrößert werden sowie die gesamte Wirtschaft Südkärntens, d. h. außer den gemischten und slowenischen Unternehmen auch die anderen österreichischen Firmen in den grenzüberschreitenden Warenaustausch einbezogen werden. Auf diese Weise würde das Interesse der österreichischen Unternehmer am Abschluss eines zwischenstaatlichen Grenzabkommens über die wirtschaftliche Zusammenarbeit zunehmen. Ljubljana hatte es mit der Gründung von gemischten Unternehmen sehr eilig. Die Meinung der Minderheitenvertreter hingegen war, dass zunächst einmal der Verlust gedeckt und die noch tätigen Unternehmen (wie z. B. Elan, Alpetour, Topsport) saniert werden müssten. Außerdem müssten diese die Möglichkeit bekommen, sich für den Zugang neuer Gesellschafter sowohl aus Jugoslawien als auch aus Österreich zu öffnen, und schließlich müssten noch die Kreditbedingungen verbessert werden. Der slowenischen Politik warfen sie vor, dass sie die gemischten Unternehmen lediglich als "Übungsgelände" für den Durchbruch der slowenischen Wirtschaft auf den europäischen Markt sehe und die Personal-, Geschäfts- und anderen Arten der Politik vollkommen dem wirtschaftlichen Interesse der Organisationen

52 Delo, 26. 8. 1976, Srečanje ob celovškem lesnem sejmu.

53 Im Jahre 1978 waren dies folgende Unternehmen: Filterwerk, St. Michael ob Bleiburg/Šmihel pri Pliberku (Mitgründer Donit, Medvode); Siegendorfer Quelle in Žetine (Kurort Radenska Slatina); Transport GmbH, Bleiburg/Pliberk (Toper, Celje); Elan Sportartikelerzeugungs- und HandelsGmbH in Klagenfurt (Elan, Begunje); Intertrade – Klagenfurt, Slovenijales (die Gründer sind slowenische Unternehmen aus Kärnten); Hotel Obir, Eisenkappel (Alpetour, Škofja Loka).

aus Slowenien unterordne.[54] Ihrer Meinung nach müsse die prioritäre Aufgabe der slowenischen Regierung die Stärkung slowenischer Unternehmen in Kärnten sein. Die erste Maßnahme in dieser Richtung sollte die Anstellung von einheimischen, d. h. Kärntner Experten in Führungspositionen sein.[55]

Im Juni 1980 verbanden sich die Produktions-, Handels- und andere gesellschaftlichen Organisationen der vereinten Arbeit in Slowenien zur Interessensgemeinschaft für die Entwicklung der grenzüberschreitenden Wirtschaftsbeziehung mit Österreich. Die Aufgabe der Interessensgemeinschaft, die 1981 insgesamt 48 Mitglieder zählte, war, den Umfang der wirtschaftlichen Zusammenarbeit zu erhöhen. Den Mitgliedern wurden durch die Eingliederung in die Programme der grenzüberschreitenden wirtschaftlichen Zusammenarbeit Vergünstigungen im Devisen-, Steuer-, Kreditbereich sowie in einigen anderen Bereich zugesichert.

Im Jahre 1982 betonte der neue slowenische Exekutivrat mit Janez Zemljarič an der Spitze die Notwendigkeit einer verstärkten Zusammenarbeit der slowenischen und österreichischen Wirtschaft. Er verabschiedete ein anspruchsvolles und umfassendes Programm von Maßnahmen und Aktivitäten für die Förderung der wirtschaftlichen Zusammenarbeit im Grenzgebiet, das Bestandteil des neuen mittelfristigen Plans wurde. Das Programm umfasste alle wirtschaftlichen Aktivitäten, die für die Vergrößerung des Waren- und anderen Austauschs mit Österreich notwendig waren.[56] Janez Zemljarič ging den Weg von Janko Smole und knüpfte zunächst engere und tiefere Beziehungen mit der Landesregierung des österreichischen Bundeslands Kärnten, die als größter Gegner der wirtschaftlichen Annäherung galt. Im Jahre 1982 gründeten beide Seiten ein gemeinsames Kontaktkomitee für die Zusammenarbeit zwischen der SR Slowenien und dem Bundesland Kärnten, das daraufhin Arbeitsgruppen für die Erörterung gemeinsamer Fragen über die Energiewirtschaft, das Auftreten auf den Märkten der Dritten Welt und den Ausbau des Touristenzentrums Peca/Petzen gründete. In den Jahren 1982 und 1983 fanden mehrere Komiteesitzungen statt, auf denen beide Delegationen Informationen über die wirtschaftliche Lage in Jugoslawien und Österreich austauschten sowie die Vorschläge für die Verbesserung und Erweiterung der wirtschaftlichen Zusammenarbeit zwischen Slowenien und Kärnten diskutierten. Janez Zemljarič bemühte sich, die Wirtschaftsbeziehungen Sloweniens nicht nur mit dem Bundesland Kärnten, sondern auch mit den anderen österreichischen Bundesländern zu festigen. Die bisherigen Kontakte, die sich hauptsächlich auf den Warenaustausch im Rahmen der Messeabkommen beschränkten, wollte er ausbauen und den Warenaustausch allmählich auf höhere Formen der wirtschaftlichen Zusammenarbeit orientieren, insbesondere auf Produktionskooperationen und auf langfristige Kooperationen. Außerdem plante er, den Umfang ge-

---

54 ARS, 1165–1842, Protokoll der 2. Sitzung des Ausschusses für die grenzüberschreitende wirtschaftliche Zusammenarbeit, 12. 12. 1983.

55 ARS, 1165–1842, Notizen, 6. 4. 1983.

56 Das Programm umfasste den Abschluss eines Grenzabkommens über die wirtschaftliche Zusammenarbeit, die Verbesserung des Warenaustausches mit Österreich, einen größeren Umfang des Messeaustausches, die Gründung neuer Mischunternehmen in Österreich, die Verbindung von slowenischen Gewerbeunternehmen und Gemeinschaften mit österreichischen Unternehmen, ein besser organisiertes und überlegtes Auftreten der slowenischen Unternehmen auf dem österreichischen Markt, die Modernisierung der Straßenverbindung Österreichs mit dem Hafen von Koper, eine stärkere Einbeziehung der einheimischen Banken und der Adria Bank AG in die Finanzierung gemeinsamer Anlagen, den gemeinsamen Bau von Energieobjekten sowie eine engere Zusammenarbeit mit dem Verband slowenischer Genossenschaften in Klagenfurt bei der Entwicklung der Landwirtschaft und des Genossenschaftswesens. – ARS, 223–5620, Programm der Maßnahmen und Aktivitäten für die Förderung der wirtschaftlichen Zusammenarbeit in den Grenzgebieten für den Zeitraum 1981–1985, 18. 6. 1982.

meinsamer Geschäfte in den Bereichen Tourismus und Verkehr zu vergrößern. In den Jahren 1982–1984 stellte sich der Exekutivrat die Aufgabe, das Auftreten der slowenischen Unternehmen auf dem österreichischen Markt zu verbessern und den Handel der Unternehmen, die sich nicht an die vorgesehenen Fristen und Qualitäten hielten, einzuschränken.

Für die Stärkung der slowenischen Wirtschaftspräsenz auf den Märkten der österreichischen Länder war die Wirtschaftskammer Sloweniens zuständig. Im Jahre 1983 wurde die Aktion "Reformierung der Beziehungen zwischen den Nachbarn" gestartet,[57] womit vor allem die Kredit- und anderen Bedingungen für eine effektivere Geschäftstätigkeit gemeinsamer Unternehmen verbessert werden sollte und die einheimischen Firmen zur Vergrößerung des Austausches, zur Zusammenlegung von Geldmitteln und zur Erforschung des österreichischen Marktes angespornt werden sollten. In diesen Rahmen fallen auch die Verkaufsausstellungen von slowenischen Produkten, die zusammen mit der Tiroler Kammer in den Jahren 1983 und 1984 in einem Innsbrucker Kaufhaus organisiert wurden. Die erste Ausstellung war sehr erfolgreich, die zweite hingegen weniger, da die österreichische Seite kein Interesse mehr zeigte.[58] Im Jahre 1984 schickte die Wirtschaftskammer Sloweniens der Steirischen Handelskammer eine Liste derjenigen Wirtschaftsorganisationen, welche eine Produktionskooperation und andere Formen der wirtschaftlichen Zusammenarbeit aufbauen wollten sowie ein Verzeichnis der Waren, welche die slowenischen Unternehmen zum Verkauf auf dem österreichischen Markt anbieten könnten. In diesem Jahr trafen sich auch die Vertreter der Kleinbetrieb von beiden Seiten der Grenze.[59]

Eine Reihe von weiteren Aktionen zeigt, dass Slowenien in den Jahren von 1982 bis 1984 seine Bemühungen für den Durchbruch der slowenischen Wirtschaft auf dem österreichischen Markt verstärkte. Zu den besser vorbereiteten Aktionen gehört die Aktion *Slowenien zu Besuch in Österreich*, die zahlreiche Aktivitäten, von der Präsentation der Reisebüros bis zu den Gesprächen über die Möglichkeit eines Abkommens über die wirtschaftliche Zusammenarbeit im Grenzgebiet umfasste. Zu den Unternehmen, die sich in dieser Zeit darum bemühten, ihre Präsenz auf dem österreichischen Markt zu festigen, gehörten die Arbeitsorganisationen im Agrarbereich (Mercator-Slovenija sadje, Emona, Agrotehnika-Gruda, Agrokombinat Maribor-Tozd Riba, Slovin-Slovenijavino). Es wurde auch ein Selbstverwaltungs-Abkommen abgeschlossen, womit bis 1985 beträchtliche Mittel für einen schnelleren wirtschaftlichen Fortschritt der Grenzgebiete gesammelt werden sollten. Die verschärften innenpolitischen Verhältnisse in Jugoslawien, die sich immer weiter vertiefende Wirtschaftskrise und die verschärften politischen Verhältnisse sowie die damit verbundene Restriktionspolitik des Bundesexekutivrats[60] verhinderten ein weiteres Annähern an das gesetzte Ziel.

Kurz vor dem Zerfall des zweiten jugoslawischen Staats bemühte sich die neue slowenische Regierung intensiv, Österreich für die Belebung der wirtschaftlichen Zusammenarbeit für sich zu gewinnen. Der Junikrieg im Jahre 1991 sowie die Verkündung der slowenischen Unabhängigkeit beeinflussten die zwischenstaatlichen wirtschaftlichen

---

57 ARS, 1165–1839, Protokoll der 10. Sitzung des Ausschusses für die wirtschaftliche Zusammenarbeit der Grenzregionen, 31. 1. 1983.

58 ARS, 223–6306, Protokoll der 35. Sitzung der Koordinierungskommission des Exekutivrats, 4. 3. 1985.

59 ARS, 223–6308, Protokoll der 52. Sitzung der Koordinierungskommision des Exekutivrats, 18.–19. 6. 1985.

60 Mit dem Selbstverwaltungsabkommen verpflichteten sich die Mitglieder, in den Jahren 1981–1985 jedes Jahr 300 Millionen Dinar als 70-prozentigen Anteil in die Investitionen im Rahmen der wirtschaftlichen Zusammenarbeit im Grenzgebiet einzusetzen. Bis 1984 wurden 200–400 Millionen Dinar gesammelt.

Beziehungen. Österreich brach zwar die wirtschaftlichen Kontakte nicht ab, wurde jedoch sehr vorsichtig und nahm die slowenischen Bitten und Initiativen mit großen Vorbehalten wahr. In der zweiten Hälfte von 1991 waren die Österreicher lediglich bereit, Slowenien mit Ratschlägen, Personalschulungen und der Übertragung des Know-Hows zur Seite zu stehen sowie eine österreichische wirtschaftliche Vertretung in Ljubljana zu eröffnen. Diese Vertretung sollte den slowenischen Unternehmen beim Import von Rohstoffen und Reproduktionsmaterial behilflich sein. Die slowenische Regierung hatte ziemliches Verständnis für ein solches Verhalten. Sie war sich sicher, das Vertrauen der westlichen Welt zurückzugewinnen, sobald sie die internationale Anerkennung erreichen und ihr Wirtschaftsleben neu organisieren würde.

Beschlagnahme des "deutschen" Vermögens und eigentumsrechtliche Probleme

Zu den Gründen, weshalb sich die neue Macht in Slowenien nach Ende des Zweiten Weltkriegs für eine sofortige Vertreibung der deutschen nationalen Minderheit entschieden hatte, gehörten auch deren große wirtschaftliche Macht und ihr Vermögen. Zusammen mit einzelnen österreichischen und deutschen Gesellschaften befanden sich nämlich in ihrem Eigentum zahlreiche landwirtschaftliche Besitztümer und Wald, Wohnungs- und Geschäftsgebäude, Geldinstitute, Geschäfte, Bau- und Holzverarbeitungsunternehmen sowie Mehrheitsanteile in mehr als hundert Industrieunternehmen, wobei die kapitalintensivsten vorherrschten.[61]

Das Ausland meinte, Slowenien sei diejenige jugoslawische Republik gewesen, wo das sog. "deutsche" Vermögen am schnellsten verstaatlicht wurde. Das Beschlagnahmungsverfahren setzte sich aus zwei Teilen oder "Phasen" zusammen. In der ersten, der so genannten "Sicherungsphase", die zwei bis drei Monate dauerte, übernahmen die Bevollmächtigten der neuen Regierung den für die Beschlagnahme vorgesehenen Besitz. Im zweiten Teil, d. h. in der "Phase der rechtlichen Erfassung" wurde das Vermögen beschlagnahmt und auf den neuen Eigentümer überschrieben, d. h. auf die Föderative Volksrepublik Jugoslawien. Bis Ende 1945 erließen die Beschlagnahmungskommissionen und Gerichte mehr als 20.000 Beschlagnahmungsentscheide, was über 90 Prozent des gesamten "deutschen" Vermögens in Slowenien darstellte. Ein Teil des so genannten "deutschen" Vermögens war auch das Vermögen der österreichischen Staatsbürger, bzw. Gesellschaften und Unternehmen. In unserer Republik versuchten die Verwaltungsbehörden bis Mitte der fünfziger Jahre mehrmals das "österreichische" Vermögen zu inventarisieren und es vom "deutschen" zu trennen, jedoch wurde dieses Verfahren nie zu Ende geführt.

In Slowenien wurde 1946 begonnen, Beweise über Österreich als "direkten Nutznießer der Okkupation" zusammenzutragen, das während des Zweiten Weltkriegs unterschiedliche Unternehmen zum Zweck der wirtschaftlichen Ausplünderung Sloweniens gegründet hatte sowie das gewaltsam angeeignete Vermögen auf seinem Gebiet gesammelt hatte. Nach diesen Angaben betrug der entstandene Schaden etwa 400 Millionen Dollar.[62]

---

61 Nach Angaben von Mitte 1945 waren von den 361 Industrieunternehmen, die es 1939 auf dem Gebiet des Draubanats gab, 115 oder ein Drittel deutsches Eigentum, bzw. Eigentum von "ortsansässigen" Deutschen oder von Deutschen mit österreichischer, tschechischer und anderer Staatsbürgerschaft. Darunter waren die meisten solche (85) mit 100-prozentiger Beteiligung von "deutschem" Kapital. Dazu gehörten fast alle wichtigsten Industrieunternehmen.

62 Die Staatskommission für die Feststellung von Kriegsschäden rechnete aus, dass wegen der "Plünderungs"-tätigkeit der österreichischen Unternehmen nur der nördliche Teil Sloweniens Nationaleinkünfte in Höhe von etwa 120 Millionen Dollar verloren hatte, während der Gesamtverlust des nationalen Reichtums 409 Millionen Dollar betrug. – Dokumente über die Außenpolitik der SFRJ, Jugoslovanski pregled, Beograd 1985, 1947/I, Dokument Nr. 3.

Österreich wollte sich mit der Veräußerung des Vermögens seiner Staatsbürger zugunsten Jugoslawiens nicht anfreunden. Bis 1960 nutzten seine diplomatischen und anderen Vertretungen jede Gelegenheit, um die Grundsätze zu untergraben, auf denen die jugoslawische Eigentumsgesetzgebung gründete.

Ein solcher Anlass war die Rückgabe der Immobilien an österreichische Doppeleigentümer in der jugoslawischen Grenzzone. Im Abkommen über die Immobilien der österreichischen Doppeleigentümer in der jugoslawischen Grenzzone vom 31. März 1953 war nicht gesondert festgelegt, dass nach Rückgabe der Immobilien diese auch geräumt werden mussten, daher blieben die Bewohner, bzw. die Wohnungsbenutzer weiterhin dort. Die österreichischen Eigentümer forderten über ihre diplomatischen Vertretungen von den jugoslawischen Behörden, dass sie ihnen das ausschließliche Nutzungsrecht ihrer Wohnungs- und anderer Gebäude ermöglichten. Es kam zu einem Konflikt, da die slowenischen Behörden bei solchen Streitigkeiten die jugoslawischen Vorschriften berücksichtigten. Dies bedeutete, dass die österreichischen Eigentümer nicht den Auszug der Bewohner durchsetzen konnten, sondern von ihnen lediglich Miete verlangen konnten.[63] Das Beograder Protokoll änderte diesen Zustand nicht.

Im Jahre 1954 begann die österreichische Diplomatie die Beschwerden ihrer Staatsbürger, welchen das Vermögen weggenommen wurde, weil sie die zuständigen jugoslawischen Organe zu Personen deutscher Nationalität und zu österreichischen Staatsbürgern erklärt hatten, auszunutzen. Im Oktober 1954 startete der österreichische Konsul in Zagreb im "Auftrag" des österreichischen Außenministers eine Aktion. Mit dieser wollte er die Berechtigung und den Sinn des Begriffs "Person deutscher Nationalität" widerlegen, auf dem der Großteil der Beschlagnahmungsentscheide, die in der zweiten Hälfte von 1945 erlassen wurden, gründete. Dem slowenischen Exekutivrat schickte er eine Note, worin er aus Prinzip gegen die ungerechtfertigte Verwendung des Ausdrucks Person deutscher Nationalität protestierte, da die österreichische Gesetzgebung einen solchen Ausdruck nicht kenne.[64] In der Note wies er darauf hin, dass die österreichischen Staatsbürger nicht mit den Deutschen gleichgesetzt werden könnten, und zwar deshalb nicht, da solche Reminiszenzen psychologisch und historisch inakzeptabel seien, da Deutschland Österreich gewaltsam besetzt und ans Reich angeschlossen hatte. Der slowenische Exekutivrat wandte sich an das Staatssekretariat für auswärtige Angelegenheiten in Beograd, das jedoch alle österreichischen Einwände ablehnte. Aus Vorsicht riet es dem slowenischen Exekutivrat, mit seiner Antwort lieber noch bis zur Ratifizierung des Österreichischen Staatsvertrags abzuwarten, der Jugoslawien einen freien Weg für die Liquidierung des gesamten österreichischen Vermögens schaffen werde.[65]

Im Jahre 1955 unterzeichneten Österreich und Jugoslawien den Österreichischen Staatsvertrag, mit dem sie die Eigentumsfrage zu lösen begannen. Mit diesem Vertrag sprach Österreich Jugoslawien das Recht zu, "österreichische Vermögenschaften, Rechte und Interessen, die sich im Zeitpunkt des Inkrafttretens des vorliegenden Vertrages auf jugoslawischem Gebiet befinden zu beschlagnahmen, zurückzubehalten oder zu liquidieren" (Art. 27). Die österreichische Regierung verpflichtete sich mit diesem Vertrag auch, ihren Staatsbürgern eine Entschädigung für das beschlagnahmte Vermögen zu bezahlen.[66]

Im Februar 1957 verabschiedete die jugoslawische Regierung eine Verordnung, mit der sie das Vermögen einbehielt und zugunsten der Föderativen Volksrepublik Jugosla-

---

63 ARS, 223–1595, Österreichische Doppeleigentümer – Huber Marija, 23. 11. 1956.

64 ARS, 223–1575, Notizen, 27. 10. 1955.

65 Ebd.

66 Jože Prinčič: Podržavljanje nemške imovine, 251.

wien liquidierte, das auf der Grundlage der Maßnahmen der jugoslawischen Behörden bis zum 28. November 1955 ins Eigentum des jugoslawischen Staates übergegangen war. Dieses Vermögen umfasste die Rechte, Güter und Interessen, die direkt oder indirekt dem österreichischen Staat, bzw. den österreichischen juristischen oder natürlichen Personen (österreichischen Staatsbürgern oder ihnen gleichgestellten Personen) gehörten.[67] Was zum österreichischen Vermögen gehörte und was nicht, wurde ausführlicher in der Anweisung des Bundesstaatssekretariats für Finanzen vom Januar 1958 definiert. Nach dieser Anweisung war dies das Vermögen, dessen Eigentümer am Tag des 13. März 1938 (Tag des Anschlusses) österreichischer Staatsbürger gewesen war und es auch am 28. April 1945 (Tag der Errichtung Österreichs) noch war. Nach dieser Anweisung zählte zum österreichischen Vermögen aber nicht das Vermögen, "das Eigentum von Personen war, die am Tag des 6. April 1941, oder damals, als die Maßnahmen aus Punkt I. der Verordnung (über die Liquidierung des österreichischen Vermögens auf der Grundlage des Österreichischen Staatsvertrags) veröffentlicht wurden, jugoslawische Staatsbürger waren, unabhängig davon, ob sie zugleich auch die österreichische Staatsbürgerschaft hatten, oder sie erst später erhielten. Ebenfalls zählt zum österreichischen Vermögen nicht das Vermögen von Personen, die vom 13. März 1938 bis zum 28. April 1945 die Staatsbürgerschaft eines dritten Staates erwarben".[68]

Nach der Unterzeichnung des Österreichischen Staatsvertrags änderte Österreich seine Taktik. Seine Bemühungen konzentrierten sich darauf, eine Abänderung von Artikel 27/2 des Österreichischen Staatsvertrags zu erreichen, der Jugoslawien das Recht zusprach, "österreichische Vermögenschaften, Rechte und Interessen, die sich im Zeitpunkt des Inkrafttretens des vorliegenden Vertrages auf jugoslawischem Gebiet befinden zu beschlagnahmen, zurückzubehalten oder zu liquidieren." Die österreichische Außenpolitik ließ diesen Bemühungen große Aufmerksamkeit zukommen, die Bestrebungen wurden aber auch von der österreichischen Presse unterstützt. Wesentlich war, dass Österreich nicht mehr die Rückgabe des gesamten beschlagnahmten Vermögens forderte – das nach österreichischen Berechnungen etwa 80 Millionen Dollar betrug – sondern nur den Teil, der das "Kleinvermögen" sowie die Kirchen- und Kulturobjekte umfasste. Österreich übte Druck auf Jugoslawien aus, es solle sich "großherzig" zeigen und aus sozialen Gründen auf dieses "reduzierte" Vermögen verzichten, das einen Wert von acht Millionen Dollar darstellte.[69] Die Beziehungen im vermögensrechtlichen Bereich verschärften sich, als auch Jugoslawien entschlossener forderte, die Rückgabe seines "eingefrorenen" Vermögens, das bereits seit Ende des Zweiten Weltkriegs "gesperrt" war, in Österreich auf die Tagesordnung zu setzen. Österreich antwortete auf vier Noten, in denen die jugoslawische Regierung die Regelung dieser Frage forderte, gar nicht.[70] Die beidseitigen Forderungen versuchten die Staaten bei den Verhandlungen zu lösen, die im Rahmen der zweiten Sitzung der jugoslawisch-österreichischen Kommission im Frühjahr und im Sommer 1958 in Wien stattfanden. Wie der slowenische Diplomat Dr. Ivo Murko in seinem Bericht festhielt, begannen die Verhandlungen in "ziemlich kühler Atmosphäre", die anschließenden Gespräche waren "schwierig" und scharf".[71] Die Österreicher

---

67 Zusammenfassung nach: Doz. Dr. Mitja Ferenc und Prof. Dr. Božo Repe: Jugoslavija/Slovenija in Avstrija med Vzhodom in Zahodom, 1955–1991 in avstrijsko-slovenski odnosi po osamosvojitvi (1991–2002), 30–31.

68 Ebd.

69 ARS, 223–1808, Notizen über die Beschlüsse, die im Rahmen der jugoslawisch-österreichischen Verhandlungen in Wien gefasst wurden, 25. 2–31. 3. 1958.

70 Dieses Vermögen setzte sich zusammen aus den Forderungen der jugoslawischen Banken und Genossenschaften gegenüber den österreichischen Schuldnern, dem Recht aus den Wertpapieren und dem Vermögen, das während des Zweiten Weltkriegs aus Jugoslawien weggebracht wurde.

71 ARS, 223–1808, Bericht über den ersten Teil der jugoslawisch-österreichischen Kommission, 17.–19. 4.

betonten, wie schon oft in der Vergangenheit, die Notwendigkeit, dass sich Jugoslawien großzügiger zeige und einen Teil des österreichischen eingezogenen Vermögens zurückgeben solle. Für den Anfang forderten sie die Rückgabe der in Jugoslawien beschlagnahmten Wertpapiere, des kirchlichen Vermögens sowie des Vermögens der österreichischen Kultur- und Sozialeinrichtungen oder Vereine. Die jugoslawische Delegation lehnte die österreichischen Forderungen mit der Erklärung ab, dass Jugoslawien nicht darauf eingehen könne, da dies im Gegensatz zu den bereits getroffenen internationalen Vereinbarungen stünde. Jugoslawien stimmte lediglich der Debatte über die jugoslawische Gesetzgebung zu, auf deren Grundlage das österreichische Vermögen beschlagnahmt wurde. Nach den Worten von Dr. Ivo Murko hatten die jugoslawischen Verhandlungsführer ständig vor Augen, dass die Österreicher mit Jugoslawien eine globale Lösung vereinbaren wollten, "womit sie vermutlich alles ausgleichen möchten und uns nur im Notfall kleine Zugeständnisse machen werden, um ihr Prestige zu wahren". Bei diesen Verhandlungen stellte die jugoslawische Seite ihre Schadensersatzforderungen für das "gesperrte" Vermögen in Österreich und die damit verbundenen Rechte aus der Sozialversicherung dar. Nach den jugoslawischen Berechnungen, die Dušan Kveder vorstellte, betrug der Wert der "jugoslawischen Aktiva" ohne die Verbindlichkeiten aus der Sozialversicherung insgesamt 60 Millionen Dollar. Die Österreicher lehnten diesen Vorschlag ab. Sie waren lediglich bereit, drei Millionen Verrechnungsdollars in Waren zu bezahlen und einen Kredit in Höhe von sieben Millionen Dollar unter den gewöhnlichen Bankbedingungen zu gewähren.[72] Die österreichische Erpressung in Bezug auf die Rückgabe des beschlagnahmten Vermögens in Jugoslawien endete 1960, nach dem Besuch des jugoslawischen Außenministers Koča Popović in Wien.

Im August 1981 unterzeichneten Jugoslawien und Österreich den Vertrag über die Regelung bestimmter vermögensrechtlicher Fragen. Der Vertrag regelte den Schadensersatz für das Vermögen der österreichischen Staatsbürger, die im April 1948 auf dem Gebiet der Föderativen Volksrepublik Jugoslawien (FLRJ) von der so genannten zweiten oder ergänzenden Nationalisierung betroffen waren, und für die die Bestimmungen von Artikel 27 des Österreichischen Staatsvertrags nicht galten. Dieser Vertrag, wie auch die vorhergehenden Verträge, behandelte jedoch nicht das Vermögen der so genannten "Jugoslawiendeutschen", die gegen oder nach Kriegsende Zuflucht in Österreich fanden und später auch österreichische Staatsbürger wurden.[73]

Der slowenisch-österreichische Warenaustausch und anderer Austausch sowie die Zusammenarbeit zwischen Slowenien und Österreich

Der Warenaustausch war die Hauptform der Zusammenarbeit zwischen der slowenischen und österreichischen Wirtschaft. Slowenien hatte den Hauptanteil am jugoslawischen Export nach Österreich, der mit den Jahren weiter anstieg. Im Jahre 1970 betrug der slowenische Exportanteil bereits 37,4 Prozent und der Importanteil 31,8 Prozent; im gleichen Jahr erarbeitete Slowenien 27 Prozent des gesamten Defizits mit Österreich. In den achtziger Jahren bewegte sich der Anteil des slowenischen Exports im jugoslawischen Maßstab zwischen 33 und 39 Prozent und der Importanteil zwischen 24 und 41 Prozent. Die Deckung des slowenischen Imports mit dem Export verringerte sich

---

1958; Ebd., Bericht über die jugoslawisch-österreichische Arbeitsgruppe, die sich mit den vermögensrechtlichen Fragen beschäftigte, 30. 5. 1958.

72 ARS, 223–1808, Protokoll über den zweiten Teil der zweiten Plenarsitzung der jugoslawisch-österreichischen Kommission, 31. 7–2. 8. 1958.

73 Mitja Ferenc; Božo Repe, op.cit.. 30–31.

von 76 Prozent im Jahre 1984, auf 59 Prozent im Jahre 1991. Österreich war auch derjenige EFTA Staat, mit dem Slowenien den meisten Handel betrieb. Die Hälfte des gesamten Austauschs mit der EFTA hatte Slowenien mit Österreich.

Tabelle 3: Warenaustausch der Sozialistischen Republik Slowenien (SRS) mit Österreich in den Jahren 1963–1969[74]

In Millionen Dinar

Jahr	Export der SRS nach Österreich	Import der SRS nach Österreich	Differenz
1963	93,4	93,0	+0,4
1965	116,9	140,5	-23,6
1967	142,9	232,9	-90,6
1969	217,2	405,2	-188,0

Tabelle 4: Warenaustausch der SRS mit Österreich in den siebziger Jahren[75]

In Tausend Dollar

Jahr	Export	Import
1970	19.247	50.160
1972	24.874	52.401
1974	38.661	155.549
1976	38.538	81.193
1978	41.779	91.931
1980	77.303	154.468

Tabelle 5: Slowenischer Warenaustausch mit Österreich in den achtziger Jahren[76]

In Millionen Dollar

Jahr	Export	Import
1982	66,9	126,5
1984	102,3	134,6
1986	82,2	148,2
1988	169,1	250,1
1990	223,0	426,0
1991	222,0	379,0

Genauso wie für Jugoslawien gilt auch für Slowenien, dass sich sein unausgeglichener Warenaustausch mit Österreich mit den Jahren immer weiter vertieft hat. Das Defizit nahm stetig zu, obwohl nicht in einer ganz so steilen Kurve wie auf Staatsebene. Bis 1980 lag der Import bereits zweieinhalb Mal über dem Export, so dass das Defizit im Folgejahr 53 Millionen Dollar und zehn Jahre später dann 206 Millionen Dollar betrug.

Mehr Erfolg hatte Slowenien, nachdem es die Zusammenstellung des slowenischen Exports verändert hatte, da sich dieser bis zu Beginn der neunziger Jahre offensichtlich zugunsten eines größeren Anteils von industriellen Fertig- und Halbfertigprodukten verbesserte. Die wichtigsten slowenischen landwirtschaftlichen Exportprodukte waren

74 Dokumente über die Außenpolitik der SFRJ, Jugoslovanski pregled, Beograd 1985, 1947/I, Dokument Nr. 3.

75 ARS, 1165–1699, Warenaustausch mit Österreich.

76 ARS, 1165–1699, Warenaustausch mit Österreich, Juni 1990. GV, Nr. 5, 25. 1. 1996, Pisan splet že iskoriščenih možnosti.

Hopfen, Obst und Obstmark. Bei den Reproduktionsmaterialien überwogen Farbmetalle, Papier und Leder, bei den Konsumgütern Baumwollstoffe, Schuhwerk und Holzartikel. Beim slowenischen Import waren, außer elektrischer Energie, unterschiedliche Reproduktionsmaterialien, Produkte der Chemie- und Metallindustrie, Elektroindustrie sowie der Schwarzmetallurgie stärker vertreten.

Ab den fünfziger Jahren behinderten Zollschranken und Steuerbelastungen den Weg der slowenischen Exporteure auf den österreichischen Markt, was die Wettbewerbsfähigkeit der slowenischen Waren verringerte. Die Voraussetzungen für den Verkauf der slowenischen Ware verschlechterten sich Ende 1977, als die Österreicher einige zuvor bewilligten Zollerleichterungen aufhoben, die Importsteuer erhöhten, die Erfüllung der Vorschriften für das qualitative "Verpacken" der Lebensmittel und anderer Erzeugnisse verschärften. Die ganze Zeit über wirkten sich auch die anderen Hindernisse ungünstig auf den slowenischen Export aus, wie z. B. die Ermessensfreiheit bei der Bewilligung des Fleisch- und Lignitimports, die saisonbedingten Einschränkungen für den Obst- und Gemüseimport, die globalen Kontingente für Arzneimittel, usw.

Der Warenaustausch im Rahmen der Messeabkommen erzielte im Jahre 1954 bereits in jede Richtung 11,5 Millionen Schilling.[77] Im Jahre 1956 wurde er auf 13,4 Millionen erhöht, 1957 auf 13,8 Millionen und 1961 auf 20 Millionen Schilling. Bis 1967 blieb die anfängliche Bedeutung der Messen als eine Form der Vergrößerung der Exportkontingente und der Erweiterung der Beziehungen in den Grenzregionen bestehen. Es erweiterte sich aber ihr Aufgabenbereich auf die Förderung der Verbindungen im Bereich Tourismus, Kultur, Sport u. a. In dieser Zeit unterstützte die Bundesregierung in Beograd den Import von bestimmtem Material aus Österreich über die Messeabkommen, da sie auf diese Weise den Druck auf die österreichischen Verrechnungsdollars abschwächte. Im Jahre 1967 begannen in Jugoslawien die neuen Außenhandelsbestimmungen zu gelten, die aber für den Messeaustausch nicht von Vorteil waren. Sie gründeten auf einem freieren Import und Export sowie auf der Umleitung der Warenströme vom kontingentierten bilateralen Austausch auf den multilateralen Austausch mit dem konvertiblen Gebiet. Ganz anders sah es in den sechziger Jahren mit der Messe Alpe-Adria aus. Sie hatte große Schwierigkeiten,[78] daher erfüllte sie bei weitem nicht die slowenischen Ankündigungen und Erwartungen. Dazu trug in großem Maße auch Österreich bei, da es die Messe nicht als unabhängige und besondere Einrichtung anerkennen wollte, sondern die dafür bestimmte Gesamtsumme einfach zu der übrigen Gesamtsumme für Messen zählte. Damit erreichte Österreich, dass zunächst das Warenverzeichnis der österreichischen Messeabkommen genutzt wurde, erst danach kamen die Waren-"Kontingente" aus dem Abkommen Alpe-Adria an die Reihe. Auf diese Weise erhöhte Österreich bereits im Voraus den Warenverkauf der österreichischen Messen und verringerte den Warenverkauf der Messe Alpe-Adria.[79] Der Messe war nicht einmal die jugoslawische Bundesregierung gewogen, da sie ihr keine Devisendeckung für den Import von Konsumgütern gewährleistete. Die Messe machte auch wegen der unangemessenen Bankgeschäfte große Verluste.[80] Erst gegen Ende der sechziger Jahre, als sich

---

77 ARS, 1165–11, Problematik der Messeabkommen in den Grenzregionen Graz, Klagenfurt, Innsbruck und Alpe-Adria.

78 ARS, 1165–31, Problematik der Messeabkommen Graz, Klagenfurt und Alpe-Adria.

79 ARS, 1165–678, Probleme des Messeabkommens Alpe-Adria.

80 Um zu importieren, müsste man zunächst die Waren exportieren und Devisenmittel erhalten. So würden positive Salden (1963 für Alpe-Adria, z. B. 5,9 Millionen Schilling, 1964 waren es 10,5 Millionen Schilling, im Jahre 1965 dann 13,6 Millionen Schilling) in ausländischen Banken entstehen, für die man keine regulären handelsüblichen Zinsen erhielt. Zweitens deshalb, da die jugoslawischen Banken die erwirtschafteten Devisen nicht getrennt, sondern als konvertible Währungen führten und sie auch als solche den Exporteuren verkauften.

der Gesamtbetrag auf 30 Millionen Schilling erhöhte, konnten auf der Messe größere Export-Import-Geschäfte abgeschlossen werden.

Als 1969 die Reformbestrebungen ins Stocken gerieten, beschloss der Bundesexekutivrat die Empfehlung seines Wirtschaftsrats anzunehmen, erneut den Messeaustausch zu fördern und zu erweitern. Zu Beginn der siebziger Jahre verdoppelte der Bundesexekutivrat fast die Gesamtsumme für Messen,[81] gleichzeitig änderte er seine Haltung. Im Jahre 1973 begann er, zwar auf Vorschlag der Wirtschaftskammern, alleine die Gesamtsumme für jedes einzelne Messeabkommen vorzuschreiben und die Zeit der Messedauer festzulegen. Im Jahre 1977 schaffte er die Importmarge ab, die bis dahin die Exportförderungen ersetzt hatte. All diese Veränderungen bedeuteten einen ziemlichen Eingriff in die Organisation und die Tätigkeit der Messen und wirkten sich schlecht auf den Messeaustausch aus, insbesondere im Rahmen der Messe Alpe-Adria. In den siebziger Jahren behaupteten die Slowenen, dass die Messeabkommen nicht ausreichend genutzt wurden. Den Hauptgrund für einen unbefriedigenden Umfang des Messeaustausches sahen sie in der veralteten Messeordnung. In modernisierter Gestalt sollten die Messen eine Sonderform der Koppelungsgeschäfte darstellen, die von den Wirtschaftskammern der Republik angepasst und abgewickelt werden sollten. In den siebziger Jahren wurde in der Struktur der Messeabkommen der Höchstanteil, d. h. 75 Prozent für Konsumgüter einbehalten, das Reproduktionsmaterial war mit 15 Prozent, die Ausrüstung mit 10 Prozent vertreten.

Tabelle 6: Realisierung des Messeabkommens Alpe-Adria Österreich[82]
In Schilling

Jahr	Globales Kontingent	Export	Import
1962	24.000	12.711	12.711
1964	17.000	11.598	11.598
1966	17.000	2.044	2.044
1968	6.000	5.658	5.658
1969	6.000	2.580	2.580

Von 1980 bis 1984 erhielten die Messen etwas von dem einstigen Glanz zurück. Der Umfang der Kompensationen und auch die Anzahl der Teilnehmer erhöhten sich. Insbesondere beim Import veränderte sich die Zusammensetzung des Austauschs. Konsumgüter mussten ihre führende Position dem Reproduktionsmaterial und den Rohstoffen abtreten. Im Jahre 1982 begannen Jugoslawien und Österreich Gespräche über eine Erweiterung des Messeaustausches zu führen. Im Jahre 1983 betrug der Wert der Kompensationsgeschäfte sechs Milliarden Schilling. Die Interessensgemeinschaft für Österreich gab bei der Verteilung des Kontingents denjenigen Unternehmen den Vorzug, die bereit waren, höhere Formen der wirtschaftlichen Zusammenarbeit zu entwickeln, und im Folgejahr noch den Unternehmen, welche die Wirtschaftskraft der Slowenen in Österreich stärken konnten. Außer den slowenischen und kroatischen Unternehmen beteiligten sich am Messeaustausch auch Unternehmen aus Serbien, Bosnien und der Herzegowina, der Vojvodina und Mazedonien. Im Jahre 1984 nahm das Messeinteresse

81 Die Gesamtsumme für den Messeaustausch, den der Bundesexekutivrat 1962 festgelegt hatte, betrug 40 Millionen Schilling (für Slowenien 20 Millionen Schilling). Zu Beginn der siebziger Jahre betrug diese Gesamtsumme 78 Millionen Schilling (für Slowenien 38 Millionen Schilling). – ARS, 1165–649, Wirtschaftliche Zusammenarbeit der Grenzregionen mit Österreich.

82 ARS, 1165–1809, Einige Aspekte zur Entwicklung des Warenaustauschs mit Österreich mit besonderem Augenmerk auf Messe- und Grenzabkommen sowie auf den Tourismus.

erneut ab. Zunächst auf österreichischer Seite, da das Bundesministerium für Land- und Forstwirtschaft auch für den Messeaustausch Beschränkungen festgelegt hatte. Im Jahre 1988 verringerte sich das Interesse an Messekompensationsgeschäften auch in Slowenien, da sie im Vergleich zum normalen Import teurer wurden. Das geringere Interesse der einheimischen Wirtschaft am Austausch über Messeabkommen war auch durch die Entstehung des inländischen Devisenmarktes bedingt.

Die slowenischen **Reisebüros** blickten erst in den sechziger Jahren unternehmerischer und optimistischer über die Karawanken. Slowenien, die Bundesländer Kärnten und die Steiermark wurden allmählich als einheitliche und geschlossene Tourismusregion erfasst, die alle geografischen und andere Voraussetzungen zum Austausch von einheimischen und ausländischen Gästen besaß. Sie erkannten, dass sie das Tourismusangebot und die Bedingungen verbessern mussten, wenn sie die österreichischen und anderen ausländischen Gäste für längere Zeit in ihrem Land behalten wollten. Seitdem trafen sie sich häufiger mit ihren österreichischen Kollegen. Ihre Zusammenkünfte waren "durch und durch freundschaftlich" und verfolgten den "beidseitigen Wunsch", die gegenseitigen Beziehungen im Bereich des Tourismus zu vertiefen.[83] Die österreichischen Vertreter drückten ihre Bereitschaft aus, enge Geschäftsbeziehungen mit Slowenien aufzubauen, insbesondere in Bezug auf den gegenseitigen Gästeaustausch, gemeinsame Werbeauftritte auf ausländischen Märkten sowie Schulungen und Praktika in Österreich von slowenischem Personal aus dem Gastgewerbe. Es kam jedoch zu keinen "konkreten Formen der Zusammenarbeit",[84] außer bei einigen Ausnahmen.[85] In den sechziger Jahren erhöhte sich die Anzahl der österreichischen Gäste in Slowenien, trotzdem verringerte sich ihr Anteil an der Gesamtzahl der ausländischen Gäste. Längeren Aufenthalt hatten die österreichischen Gäste in Slowenien nur in den natürlichen Kurorten (Vertrag mit den österreichischen Krankenkassen), an der Küste (vor allem in Ankaran) sowie bei ein- bis zweitägigen Gruppenausflügen.

Tabelle 7: Anzahl und Anteil der österreichischen Gäste in den Jahren 1963–1969[86]

	1963	1967	1968	1969
Anzahl aller ausländischer Gäste in der SRS	327.636	678.375	713.057	821.845
Anzahl der Österreicher	80.894	128.536	124.434	129.332
Anteil der Österreicher in %	25 %	18 %	17,5%	15,7 %

In den siebziger Jahren verstärkten sich die Kontakte im Bereich des Tourismus. Es lief eine gemeinsame Aktion für die Förderung des Alpen- und Wintersporttourismus. In den achtziger Jahren vereinbarte die Wirtschaftskammer Sloweniens mit den Kammern beider österreichischer Nachbarländer, die touristische Tätigkeit im gemeinsamen Raum wie vorgesehen zu verfolgen und das Tourismusangebot abzustimmen. Slowenien interessierte sich, wie bereits in der Vergangenheit, vor allem für eine Verbesserung der Zusammenarbeit der Reisebüros beim Gästeaustausch. Die Slowenen bemühten sich auch um Investitionen der Adria Bank AG in touristische Objekte in Slowenien. Die

83 ARS, 1165–1805, Information über den Tourismus zwischen Österreich und Slowenien.

84 Ebd.

85 Am 10. Oktober 1966 wurde in Eisenkappel/Železna Kapla das Abkommen über den Alpenverkehr im Grenzgebiet unterzeichnet, der die Bewegung an der Staatsgrenze auf dem Gebiet der Petzen/Pece und des Hochstuhls/Stol liberalisierte.

86 ARS, 223–2462, Protokoll der 73. Sitzung des Exekutivrats der SRS, 10. 6. 1971, Bericht über die Beziehungen der SRS zu Österreich.

österreichischen Vertreter setzten sich bei der Aufnahme österreichischer Gäste in der Wintersaison für eine bessere Ausstattung und Kapazität der touristischen Zentren an der Adria ein. In dieser Zeit lief auch die Aktion für ein gemeinsames Angebot für Gäste aus Drittländern sowie ein gemeinsames Auftreten auf anderen touristischen Märkten.

Im Bereich der **Energiewirtschaft** zeigte Österreich erst Mitte der sechziger Jahre größeres Interesse an einer erweiterten Zusammenarbeit, als es über den Bau einer Erdöl- und Gasleitung über den Hafen von Koper/Capodistria entschied. Diese Möglichkeit wurde zu Beginn der siebziger Jahre fallengelassen. Im Dezember 1974 unterzeichneten drei jugoslawische Unternehmen den Vertrag über die Lieferung von Erdöl aus der Sowjetunion. Das österreichische Unternehmen ÖMV sicherte den slowenischen Verbrauchern die Hälfte der benötigten Kapazitäten aus seinem Teil der Gasleitung zu. Beide elektrizitätswirtschaftlichen Systeme tauschten regelmäßig den Überschuss an elektrischer Energie aus und überprüften die Möglichkeiten für die Erhöhung der Kapazität des Übertragungsnetzwerks auf slowenischer Seite. Im gegenseitigen Einvernehmen sollte in den Jahren 1976–1980 die Freileitung Maribor–Kainochtal gebaut werden. Es kam jedoch nie dazu, da Österreich seine Verpflichtungen nicht erfüllte.[87] Österreich zeigte erst im Jahre 1980 größeres Interesse an der Zusammenarbeit mit der jugoslawischen Elektrizitätswirtschaft. Die Verbundgesellschaft Wien bot einen Kredit für den Bau der Freileitung von Maribor bis zur österreichischen Grenze an. Die beiden gemischten Kommissionen für die Mur und die Drau passten die Projekte für neue Elektrizitätswerke gegenseitig an. Energiewirtschaftlich gesehen war die Drau am wichtigsten. Slowenien war unzufrieden, da Österreich mit seinen Kärntner Elektrizitätswerken das Wasserregime der fünf slowenischen Elektrizitätswerke auf diesem Fluss "diktierte". Daran war Slowenien größtenteils selber schuld, da es die Gelegenheit für den Ausbau des Speicherkraftwerks verpasst hatte. Im Jahre 1983 schlugen die Österreicher den Bau des Kraftwerks Koralpe an der Feistritz/Bistrica, einem Zufluss der Drau, vor. Dieses E-Werk mit einer Kraft von 50 Megawatt wurde zum gemeinsamen Projekt, bei dem Slowenien einen 20-prozentigen Anteil erhielt. Die Entscheidung über den Bau wurde 1987 getroffen. Die slowenischen Vertreter betonten auf allen Treffen mit den Österreichern, dass der Bau der E-Werke auf der Mur beschleunigt werden müsse, und zwar: Sladki vrh, Cmurek, Konjišče, Apače, Radgona, Radenci. Die ersten drei sollten die Österreicher errichten, die anderen drei die Slowenen. Die slowenische Elektrizitätswirtschaft gab dem Bau des Kraftwerks Apače Vorrang, welches bis 1990 fertig gestellt sein sollte. Slowenien übte ebenfalls Druck auf den österreichischen Partner aus, er solle die Vereinbarung über die Klärung der Abwässer erfüllen, welche die Mur verschmutzten.

Österreich bewarb sich ernsthaft um eine langfristige Versorgung mit Kohle aus Velenje. Wegen der Kohleknappheit konnte Slowenien auf dieses Angebot nicht eingehen. Die Slowenen wollten diese Gelegenheit aber auch nicht verpassen, daher boten sie Österreich die Möglichkeit an, sich mit Kohle über den Hafen von Koper zu versorgen und hatten Erfolg dabei. Außerdem begeisterten sie den Nachbarn für die Beteiligung am Bau einer Industriezone mit Energiegewinnungsanlagen in Koper. In den achtziger Jahren nahm die Bereitschaft der Nachbarn an einer Mitfinanzierung ab.

Die Verkehrsverbindungen waren der nächste Bereich, wo die Interessen beider Staaten aufeinander trafen. Konkrete Gespräche darüber begannen im Jahre 1954. Jugoslawien musste die Initiative ergreifen, da die jugoslawischen Eisenbahnen dabei waren, das Monopol für den Transport österreichischer Waren in den Hafen von Triest zu verlieren. Die jugoslawische Delegation bekam zwei Aufgaben. Die erste war, Österreich für die Erweiterung und Neuordnung seines Güter- und Personenverkehrs in den Hafen

87 ARS, 223–5065, Ausbau der 400 KV DV Maribor–Österreich.

von Rijeka/Fiume zu gewinnen. Die zweite Aufgabe war die Öffnung der Strecke Dravograd–Prevalje–Bleiburg und der Strecke Rosenbach–Jesenice für den Transitgüterverkehr. Dieses Projekt wurde von den slowenischen Eisenhüttenwerken unterstützt.[88] Die Probleme des Straßenverkehrs standen damals noch im Hintergrund. Wenn man von den Gesprächen über die Öffnung neuer Straßengrenzübergänge und über die Vergrößerung der Anzahl der Buslinien auf dem Prinzip der Gegenseitigkeit absieht, dann beschäftigten sich die beiden Staaten in den fünfziger Jahren nur mit einem Problem, und zwar mit der Fertigstellung des Loibltunnels. Das Problem bestand darin, dass beide Staaten vollkommen unterschiedliche Ansichten zu diesem Projekt hatten. Für Jugoslawien war diese Straßenverbindung sehr wichtig, daher hatte dieses Projekt Priorität. Die Bauarbeiten und andere Arbeiten im jugoslawischen Teil des Tunnels wurden nicht, wie vorgesehen, bis 1960 beendet, sondern zogen sich bis 1963 hin. Österreich lehnte dieses Projekt ab und war lange Zeit nicht bereit, Geldmittel für die Fertigstellung der Arbeiten in seiner Tunnelhälfte zuzusichern. Erst 1960 änderte die österreichische Regierung ihren Standpunkt und bestimmte 50 Millionen Schilling für das Projekt. Die Österreicher schlossen die Arbeiten in ihrem Teil 1964 ab.

In den sechziger Jahren bekamen die Straßenverbindungen Priorität. In Slowenien verfolgte man mit Sorge die Entstehung von Plänen und den Bau schneller Autobahnverbindungen zwischen Österreich und Italien und Österreich und den anderen Nachbarstaaten. Slowenien interessierte vor allem die Südautobahn und die Autobahn Salzburg–Villach. Sie befürchteten, dass die Projektierung und die teils bereits gebauten Autobahnen Slowenien vom entwickelten Westen "abschneiden" und ihm den Transitverkehr und anderen Verkehr wegnehmen würden. Die Spannungen ließen Mitte der sechziger Jahre nach, als Österreich sich bereit zeigte, Slowenien in die Planung des Straßennetzes einzubeziehen. Der Kärntner Landeshauptmann Hans Sima stellte bereits bei seinem ersten Besuch in Ljubljana einen vorläufigen Entwurf für den Bau der Straße von Salzburg über die Hohen Tauern bis nach Villach vor. Im Januar 1968 diskutierte er mit dem slowenischen Exekutivrat auch die Möglichkeit, diese Straße über das slowenische Gebiet fortzuführen.[89] Die österreichische Steiermark begeisterte sich damals eher für die Pyhrnbahn, die auch in Slowenien fortgesetzt werden sollte, und zwar über Spielfeld bis Maribor, und daraufhin über Ljubljana bis Nova Gorica. Im Juli 1969 kamen die Straßenbauexperten beider Staaten bei ihren Gesprächen schnell zu einer Einigung über die Verlängerung der Pyhrnbahn nach Slowenien. Für den Bau des Karawankentunnels und der Straßenverbindung Richtung Villach setzten sich nur die slowenischen Experten "ziemlich vehement" ein.[90] Auf der Konferenz über den Bau von Schnellstraßen zwischen Österreich und den Nachbarstaaten, die im Oktober 1969 in Wien stattfand, wiederholten sich die gleichen Diskussionen. Jugoslawien gelang es, dass im Abschlussprotokoll auch der Bau der Pyhrnautobahn festgehalten wurde, die über Graz und Spielfeld nach Jugoslawien führen sollte. Erst auf besondere Forderung von Slowenien wurde im Plan auch der Ausbau des Karawankentunnels berücksichtigt, der Jugoslawien mit der Tauernautobahn verbinden sollte.[91]

---

88 ARS, 223–627, FLRJ – Jugoslawien, Vertiefung der Wirtschaftsbeziehungen, 12. 4. 1954; Ebd. 223–1783, Protokoll der Konferenz für die Vorbereitung von Vorschlägen für den Eisenbahnverkehr mit Österreich, 23. 10. 1954.

89 Die Straße sollte über den Wurzenpass das Savetal entlang bis nach Ljubljana führen und sich dann weiter in Richtung Osten fortsetzen.

90 ARS, 223–1797, Überblick über die politischen, kulturellen und wirtschaftlichen Verbindungen der SR Slowenien mit den Nachbarstaaten (1968–1969).

91 ARS, 223–1783, Bericht über die Konferenz zur Abstimmung des Baus von grenzübergreifenden Fernstraßen zwischen Österreich und den Nachbarstaaten, 6.–8. 10. 1969.

Die Wirtschaftskammer Sloweniens erstellte in den siebziger Jahren einen Plan für den Ausbau von Schnellstraßen, den Karawankentunnel, neue Grenzübergänge, Brücken und andere Verkehrsobjekte. Dieser Plan wurde in Slowenien sehr langsam verwirklicht, was die österreichische Unzufriedenheit verstärkte.

In den siebziger Jahren verringerte sich der Anteil des jugoslawischen Transports von österreichischen Waren in den Hafen von Triest wesentlich. Es vergrößerte sich aber die Bedeutung des Transitverkehrs von österreichischen Waren in die Häfen der Adria. Dies war eine bedeutende Einnahmequelle, da er jährlich etwa 100 Millionen Dollar einbrachte. Für Slowenien rückte diese Verkehrsform in den achtziger Jahren in den Vordergrund, als Koper ein wichtiger Hafen für die österreichische Fracht wurde. Ab 1980 nahm bei den Österreichern das Interesse an der Erweiterung der wirtschaftlichen Verbindung mit dem Hafen von Koper allmählich zu. Sie waren bereit, den Ausbau des Terminals für Holz und andere Hafenobjekte mitzufinanzieren. Im Jahre 1984 wurden in Koper 480.000 Tonnen österreichischer Waren umgeladen, somit gelangte Koper auf Platz vier der europäischen Häfen, die von der österreichischen Wirtschaft genutzt wurden. In den folgenden drei Jahren erweiterte der Hafen seine Kapazitäten auf Schüttgut, Container, Holztransport und andere Ladungen und kam so auf Platz zwei, gleich hinter Hamburg. Im gleichen Jahr erhielt der Hafen die Genehmigung für die Gründung einer Freihandelszone, was das Interesse der österreichischen Wirtschaft weiter verstärkte. In diesen Rahmen gehört auch der slowenische Plan für die Gründung einer gemischten Transport- und Speditionsgesellschaft.

Durch die Vergrößerung der Kapazitäten des Hafens von Koper erfüllte Slowenien lediglich eine der drei Bedingungen für die Umleitung des österreichischen Frachtverkehrs über sein Gebiet. Die Realisierung der anderen beiden Bedingungen, d. h. die Öffnung des Karawankentunnels sowie die Modernisierung des Eisenbahnverkehrs, verlief langsamer. Der Hauptgrund dafür war, dass Slowenien nicht ausreichend finanzielle Mittel zur Verfügung hatte und nur schwer ausländische Kredite, auch österreichische, bekam. Der Bau des Karawankentunnels begann erst 1986. Das Eisenbahnunternehmen in Ljubljana baute die beiden Strecken Koper–Nova Gorica und Gorica–Jesenice für einen höheren Achsendruck aus. Es gelang jedoch nicht, die Strecke Ljubljana–Jesenice–Rosenbach zu entlasten, und auch nicht, eine direkte Zugverbindung zwischen Klagenfurt und Ljubljana aufzubauen. In der zweiten Hälfte der achtziger Jahre verschlechterten sich die gegenseitigen Beziehungen, da die jugoslawischen Eisenbahnen den österreichischen ihre hohen Schulden nicht abzahlen konnten. Der Transittransport von österreichischen Waren durch Jugoslawien nahm ab.

Im internationalen Verkehr war die Anzahl der Genehmigungen ein ständiges Problem, das sich nach 1985 verschärfte, als Österreich den Umweltschutz und die Erhaltung seiner Straßen als Ausrede benutzte und den Warentransport auf die Eisenbahn umleiten wollte, wodurch sich Österreich in der Tat einen größeren Devisengewinn sicherte. Beim Grenzverkehr gab es ansonsten keine größeren Probleme. Bis 1985 gab es 37 Grenzübergänge, davon dreizehn internationale und zwei zwischenstaatliche. Die größte Schwierigkeit bestand darin, dass Österreich keine Bereitschaft zeigte, neue Grenzübergänge zu öffnen und alte zu modernisieren. Der größte Stolperstein war der Übergang Paulitschsattel (Pavličevo sedlo). Dieser war für Slowenien wichtig, da er die einzige Verbindung zwischen Logarska dolina und Eisenkappel war, daher setzten sich die Slowenen sehr dafür ein. Die Nachbarn zögerten jedoch seine Öffnung bzw. den Ausbau der Straße bis zu diesem Grenzübergang aus unterschiedlichen Gründen hinaus. Für die Österreicher war der wichtigste Grenzübergang Koprivna–Luscha, da er mit dem Bau des Tourismuszentrums Petzen/Peca verbunden war. Die beiden Staaten hatten auch bei der Öffnung einiger anderer Grenzübergänge nicht immer eine glückliche Hand. Als

sie im Jahre 1979 die zwischenstaatlichen Grenzübergänge Radlje, Jurij, Trate und Gederovci öffneten, verlagerte sich der Straßenverkehr nicht, obwohl die Öffnung dieser Grenzübergänge eigentlich die anderen entlasten hätte sollen.

Die Zusammenarbeit im Bereich der so genannten **höheren Formen der wirtschaftlichen Zusammenarbeit** begann in der zweiten Hälfte der sechziger Jahre. Bis Ende 1970 unterzeichneten zwanzig österreichische und slowenische Firmen den Vertrag über die industrielle Zusammenarbeit.[92] Die Verträge regelten gegenseitige Lieferungen von Ersatzteilen. Im April 1972 wurde das Abkommen über die wirtschaftliche, technische und industrielle Zusammenarbeit abgeschlossen. Das Abkommen rechtfertigte die großen Erwartungen nicht, da diese Zusammenarbeit keinen größeren Umfang annahm, weder im slowenischen noch im jugoslawischen Maßstab.[93] Slowenien regte bereits in den siebziger Jahren an, im Rahmen des bestehenden Rechtssystems Mischunternehmen in Slowenien zu gründen. Mit dieser Absicht lud es vierzig Wirtschaftsexperten aus dem Bundesland Kärnten nach Ljubljana ein. Die slowenischen Politiker sprachen bei den Treffen mit den österreichischen Politikern jedes Mal die Notwendigkeit nach einer systematischen Entwicklung von Formen einer höheren wirtschaftlichen Zusammenarbeit bzw. Kooperation an, d. h. die gemeinsamen Investitionen, die gemeinsamen Auftritte auf Drittmärkten, die Zusammenarbeit auf dem Gebiet der Kleinunternehmer. Die österreichischen Politiker stimmten ihnen zu und alle waren sich einig, dass noch nicht alle Möglichkeiten ausgeschöpft waren, jedoch zeigten sie sich bis zum Zerfall des jugoslawischen Staates nicht bereit, einen Weg für modernere Formen der wirtschaftlichen Zusammenarbeit zu bahnen.

Die Zusammenarbeit zwischen den österreichischen und slowenischen Unternehmen verstärkte sich auf dem Gebiet der langfristigen Produktionskooperation. Diese Kooperationen waren etwas Besonderes, da es sich dabei nicht um eine gewöhnliche Form der industriellen Zusammenarbeit handelte, sondern um eine Art provisorische Form, die den slowenischen Unternehmen ermöglichte, die starren Verwaltungsvorschriften zu umgehen, mit welchen die Bundesverwaltung die Export- und Importtätigkeit einschränkte und lenkte. Österreich unterstützte die Zusammenarbeit zwischen dem Konzern Steyer-Daimler-Puch und der jugoslawischen Automobilindustrie (mit den Unternehmen TAM Maribor, TAS Sarajevo und Pobeda Famos). In den siebziger Jahren unterzeichneten elf slowenische Unternehmen Verträge über eine langfristige industrielle Zusammenarbeit mit österreichischen Unternehmen,[94] und bis 1987 wurden bereits 48 Verträge über die

---

92 Dies waren die Verträge zwischen: der Gießerei Mariborska livarna und der österreichischen Firma Fertiger Wien; der Fabrik für optische Apparate und Instrumente Vega Ljubljana mit der Firma Raichert Wien; Litostroj Ljubljana und GFM Steyer; Tomos Koper und Steyer-Daimler-Puch Graz, usw. – ARS, 223–2462, Protokoll der 73. Sitzung des Exekutivrats der SRS, 10. 6. 1971, Bericht über die Beziehungen mit Österreich.

93 Bis 1980 wurden in Jugoslawien 167 unterschiedliche Verträge abgeschlossen: 39 Verträge über die langfristige Kooperation (davon lebten nur 12 auf), 7 auf dem Gebiet gemeinsame Investitionen (der insgesamt investierte Wert betrug 13,2 Millionen Dollar), 35 auf dem Gebiet Übertragungstechnologie, 10 auf dem Gebiet der geschäftstechnischen Zusammenarbeit, 4 auf dem Gebiet Investitionspflege und 72 Verträge über die Zusammenarbeit auf Märkten von Ländern der Dritten Welt (der Gesamtwert dieser Verträge betrug 392 Millionen Schilling). – ARS, 223–5181, Beziehungen der SFRJ mit den Nachbarstaaten, August 1980.

94 Verträge über eine langfristige Produktionskooperation unterzeichneten folgende Unternehmen: Varstroj Lendava mit Fronius Pettenbach, Iskra Ljubljana mit Goerz Wien, Bombažna predilnica in tkalnica Tržič mit Getzner Mutter Bludenz, Jože Kerenčič Ormož mit Wilhelm Amger Ebingen, Libela Celje und Kladivar Žiri mit Fronius Pettenbach, SIP Šempeter in Savinjska dolina mit Alois Pöttinger Grieskirchen, Mariborska livarna mit R. Fertinger Wien, Titan Kamnik mit Tyrolia, Metalna Maribor mit Liebherr-Werk Bischofshofen G.m.b.H., Avtoradgona G. Radgona mit Hoval-Felce St. Stefan und Rudnik svinca in topilnica Mežica mit der Akkumulatorenfabrik Dr. Leopold Jungfer.

Kooperationsproduktion abgeschlossen. Für die slowenische Industrie bezogen sich die wichtigsten Verträge auf den Bereich der Papier-, Möbel- und Grafikindustrie. In den siebziger Jahren begann auch die industrietechnische Zusammenarbeit. In dieser Zeit nahmen sieben österreichische und slowenische Unternehmen Verbindungen auf.[95]

Bei den gemeinsamen Anlagen war die slowenische Wirtschaft aktiver als die österreichische. Zu Beginn der achtziger Jahre suchten zahlreiche slowenische Unternehmen nach Möglichkeiten, eigene oder Mischunternehmen im Grenzgebiet des Nachbarstaats zu gründen. Wegen der verschärften wirtschaftlichen Verhältnisse blieben einige Unternehmen auf halber Strecke zurück und traten von den begonnenen Projekten zurück.[96] Bis Ende 1987 gründeten slowenische Unternehmen im österreichischen Kärnten und in der Steiermark fünfzehn Produktionshandels- und zwei Handelsunternehmen mit gemischtem slowenisch-österreichischen Kapital. Bis 1989 gab es insgesamt zwanzig Unternehmen mit gemischtem oder slowenischem Kapital.[97] Dies waren kleine und mittlere Unternehmen mit durchschnittlich 40 Beschäftigten. Es wurden insgesamt 430 neue Arbeitsplätze geschaffen.[98] Die Hälfte davon wurde mit finanzieller Unterstützung der slowenischen Minderheit gegründet. Die Unternehmen, die in Kärnten von den Wirtschaftsorganisationen aus Slowenien gegründet wurden, wurden zu einer Sondergruppe zusammengefasst, die im Rahmen des Republikskomitees für internationale Zusammenarbeit tätig war. Eine der Aufgaben dieser Gruppe war auch die Sicherung der finanziellen Unterstützung für kulturelle, soziale und andere Einrichtungen der slowenischen Minderheit. Die Geschäftstätigkeit dieser Unternehmen wurde von großen Schwierigkeiten begleitet, die ihre Ursachen in der Unterkapitalisierung (Elan – Fürnitz/Brnca und IPH – Sittersdorf/Žitara vas), in den ökologischen Sanierungen (Zellstoffabrik Obir – Eisenkappel/Železna Kapla) und anderen Gründen hatten. Die slowenischen Unternehmen, die ihr Kapital in die Mischunternehmen investiert hatten, waren der Meinung, der österreichische Markt sei für sie zu klein und sie sich daher auf den Export in die EWG und die EFTA umstellen müssten, vor allem aber den Export nach Jugoslawien aufgeben sollten.[99]

---

95 Aviooprema Ptuj mit Karel Fink Leibnitz, Elrad Gornja Radgona mit Anker Graz, Tovarna umetnih brusov Maribor mit Tyrolit Swarovski Schwaz, die Baufirma Gradbeno podjetje Dravograd mit Wierer, Ina, der Betrieb in Lendava mit Hiag Werke, Intes Maribor mit Rudorfer Salzburg, Tehnostroj Ljutomer mit Bohnwerk Wels.

96 Marles Maribor trat von der Gründung eines Mischunternehmens für die Herstellung von Fenstern und Fertighäusern zurück. Almira und Sukno Zapuže traten von der Gründung eines Mischunternehmens im Rosental zurück, Fructal Alko und KZ Goriška Brda verzichteten auf die vorgesehene Abfüllanlage für Wein und Saft in Velden/Vrba, ETA Kamnik trat von dem vorgesehenen Betrieb für die Gemüseverarbeitung in Globasnitz zurück, Gorenje Muta und Jeklotehna-Agrotehnika verzichteten auf eine engere Verbindung mit der Genossenschaft in Globasnitz.

97 Diese Unternehmen waren : Hotel Obir – Südkärntner Fremdenverkehrs-Ges.m.b.H, Eisenkappel (die Firma wurde in den Jahren 1975/1976 gegründet), Topsport, Bleiburg (1976/1977), Skifabrik Elan, Fürnitz (1977/1978), Intrade, Klagenfurt (1976/1978), IPH Holzindustrie, Sittersdorf (1981/1983), Sägewerk und Holzhandel Trampusch, Bleiburg (1979), Zellstoffabrik Obir, Rechberg(1979), IMP-Metall-Chemie, St. Jakob im Rosental (1979), Spedition Alpetour, Bleiburg (1980), Iskra Delta Computers, Klagenfurt (1983/1985), Intermercator, St. Johann im Rosental (1986), Unior, Ferlach (1986), HAGO, Klagenfurt (1987), Secar, Ferlach (1988), Cobra, St. Michael, (1988), Konus, Bleiburg (1988), Carimpex, Klagenfurt (1987/1989), IUENNA, Bleiburg (1988/1989), Iskra Elektronik und Iskra Handelsgesellschaft, Klagenfurt (1988/1989), IWB Industriewaren, Klagenfurt (1981/1989).- Ausführliches dazu siehe: Valentin Sima, op.cit.

98 ARS, 223–4709, 90. Sitzung des Exekutivrats der Versammlung der SRS, 15. 12. 1981, Vorwort zum Bericht über die Verwirklichung der Beschlüsse und Standpunkte der Versammlung der SR Slowenien über die Stärkung der materiellen Grundlage der slowenischen Minderheit im Ausland.

99 ARS, 223–5626, Notizen über die Gespräche mit Milorad Pešič, dem Botschafter der SFRJ in Österreich, 5. 11. 1984.

Die österreichische Wirtschaft zeigte kein Interesse an gemeinsamen und eigenen Investitionen in die slowenische (und jugoslawische) Wirtschaft. Bis Mai 1973 entschieden sich nur drei österreichische Unternehmen für gemeinsame Investitionen in jugoslawische Unternehmen. Der Gesamtwert dieser drei Verträge betrug 103 Millionen Dinar, das waren 6 Prozent aller Verträge zusammen, die von jugoslawischen Unternehmen mit Unternehmen aus anderen Staaten unterzeichnet wurden.[100] Mitte der achtziger Jahre wurden nur vier Verträge über österreichische Investitionen in Slowenien unterzeichnet, einer 1986, zwei 1987, einer 1988 und daraufhin im Jahre 1989 keiner. Die österreichischen Wirtschaftsexperten rechtfertigten ihr Desinteresse mit der unangemessenen jugoslawischen Gesetzgebung, die nicht genügend Möglichkeiten zur Versicherung des angelegten Kapitals bot. Am meisten störten sie die Bestimmungen über die Art der Verwaltung der gemeinsamen Unternehmen sowie die Art der Übertragung des Gewinns und des Kapitals im Falle einer Vertragsauflösung. Der zweite Grund war die ungünstige Liquiditätslage Jugoslawiens, die auch in Frage stellte, ob die investierten Schillinge tatsächlich in die einheimischen österreichischen Unternehmen zurückkehren würden. Im November und Dezember 1988 wurden in Jugoslawien zwei Vorschriften erlassen, die den ausländischen Investoren mehr Rechte bei der Verwaltung gemeinsamer Unternehmen und bei der Gewinnübertragung zusprachen. Im Januar 1989 wurde der Text des Abkommens über die Förderung und den Schutz ausländischer Investitionen "paraphiert", der daraufhin im Oktober des Folgejahres unterzeichnet wurde.[101] Dadurch verpflichteten sich beide Staaten, Bedingungen für größere gegenseitige Investitionen zu schaffen und die Investoren des Vertragspartners so günstig wie die eigenen zu behandeln. Die abgeänderte Gesetzgebung und auch die Zusicherung der jugoslawischen Behörden, die Geschäftstätigkeit der ausländischen Investoren nicht einzuschränken, trugen nicht gleich Früchte. In Slowenien erhöhte sich die Anzahl der österreichischen Investitionen erst im Jahre 1990, nachdem es zum Regierungswechsel gekommen war. Im Jahre 1990 gab es 174 österreichische Investitionen in die slowenische Wirtschaft, das waren 27,3 Prozent der ausländischen Investitionen in Slowenien. In den Jahren 1989 und 1990 begeisterten sich die Österreicher für Investitionen in touristische Objekte und in die Autobahn Spielfeld–Zagreb.

Tabelle 8: Österreichische Investitionen in Slowenien im Jahre 1990[102]

Investitionsform	Anzahl der Investitionen	Österreichisches Kapital in Millionen Schilling	Anteil der österreichischen Investitionen in %
Gemeinsame Eigentumsinvestitionen	115	482,0	38,5
Ausländische Niederlassungen	32	57,8	62,2
Vertragliche gemeinsame Investitionen	27	415,8	19,3
Insgesamt	174	955,5	27,3

100 Insgesamt wurden 79 Verträge abgeschlossen, die meisten mit Italien (21) und der BRD (17). – ARS, 1165–877, Mittel der OZD (Organisation der vereinten Arbeit) sowie Anlage und Zusammenlegung der Mittel der einheimischen und ausländischen Vertragspartner, Mai 1973.

101 Amtsblatt UL SFRJ, Internationale Verträge, Nr. 12/51, 26. 10. 1990, Abkommen zwischen der SFRJ und der Republik Österreich über die Förderung und den Schutz ausländischer Investitionen.

102 GV, Nr. 6, 12. 2. 1993, Posli z Avstrijo.

In der ersten Hälfte des Jahres 1991 gab es in Slowenien insgesamt 26 österreichische Investitionen im Wert von 640,2 Millionen Schilling, was 43,1 Prozent aller ausländischer Investitionen in Slowenien darstellte.

Im Jahre 1980 bot Janko Smole der österreichischen Delegation ein "durchdachtes" gemeinsames Auftreten auf den Drittlandsmärkten an. Er schlug mehrere Projekte vor, darunter auch in Polen und Ungarn. Die Initiative fiel auf fruchtbaren Boden, und beide Staaten hatten schon bald auf ihrer Liste 55 gemeinsame Projekte stehen. Die meisten Vorschläge traten für gemeinsame Investitionen in Infrastrukturobjekte (Eisenbahn, Bewässerungsanlagen, Wasserkraftwerke) in den Staaten der Dritten Welt ein. Davon wurden zehn sofort in Angriff genommen: jeweils vier in den arabischen Staaten und in Osteuropa, jeweils eines in Uganda und Jamaika. Im Jahre 1984 übernahm eine Sonderarbeitsgruppe der SR Slowenien und des Bundeslands Kärnten die Koordinierung des gemeinsamen Auftritts auf den Drittmärkten. Die Gruppe wählte die Unternehmen aus, die in diesem Jahr einen gemeinsamen Auftritt vereinbarten.[103] Bei den slowenischen Unternehmen war die Firma Rudis aus Trbovlje am erfolgreichsten. Zusammen mit dem Unternehmen Ilbau aus Spittal baute es im Irak eine metallurgische Fabrik, und mit der Firma Vöst-Alpine eine Fabrik in der DDR. Im Jahre 1985 boten die Vertreter des Bundeslandes Kärnten Slowenien ihre Hilfe beim Abschluss günstiger Arrangements in Westeuropa an, zum Ausgleich forderten sie die Partnerschaft bei Investitionsprojekten, die Slowenien in China abschloss.[104] In Zusammenarbeit mit den slowenischen Unternehmen übernahmen die österreichischen Unternehmen im Jahre 1986 die Ausstattung einer Fabrik in China. Bei späteren gemeinsamen slowenisch-österreichischen Investitionen beteiligten sich folgende slowenischen Unternehmen: IMP, GIPOS, IMOS und VEGRAD.

Das Ergebnis der gemeinsamen Interessen im Bereich **Bankwesen** war die Adria Bank AG mit Sitz in Wien. In den ersten Plänen über die Gründung einer gemischten Bank Anfang der siebziger Jahre beschränkte sich ihre Hauptaufgabe auf die Stärkung der schwachen wirtschaftlichen Position der slowenischen Minderheit. Ende der siebziger Jahre verbesserten sich die Beziehungen zwischen den beiden Staaten, und auch der Umfang des Austausches erhöhte sich. In den neuen Verhältnissen sollte die Bank vor allem den jugoslawischen Warenaustausch in Österreich beschleunigen, langfristige Kooperationen, Geschäftsbeziehungen und gemeinsame Investitionen fördern, den Zahlungsverkehr sowie Bankdienstleistungen für die jugoslawischen Unternehmen in Österreich abwickeln. Die Slowenen erwarteten, dass die Bank die große Last für die Finanzierung des Baus des Karawankentunnels und für eine schnellere Entwicklung des Tourismus in Slowenien tragen werde. Die Gespräche über die Gründung verliefen auf höchster Ebene bis zum Jahre 1979. Zwei von drei österreichischen Banken machten ihre Beteiligung an diesem Projekt nämlich von der Zustimmung des österreichischen Bundesfinanzministeriums abhängig. Die Verhandlungen auf jugoslawischer Seite führte Janko Smole, der Vorsitzende des Geschäftsführungsausschusses der Ljubljanska banka – Združena banka. Er sicherte dem österreichischen Finanzminister zu, dass die gemeinsame Bank "auf den Erfahrungen gründen wird, die die LHB-Bank in Frankfurt hat". Ihre Hauptaufgabe wird die Förderung des jugoslawischen Exports nach Österreich sowie die Sicherung der Mittel für gemeinsame Investitionen von slowenischen und

---

103 In dieser Zeit schlossen sich zusammen: Rudis Trbovlje mit der Firma Ilbau aus Spittal, Elmond Bled mit MPE Legrad aus Villach, Izolirka Ljubljana mit Geisler & Pehr aus Wernzach, Rudnik Mežica mit der Akkumulatorenfabrik in Feistritz im Rosental/Bistrica v Rožu

104 ARS, 223–5632, Notizen von der 2. Sitzung der Gemischten Arbeitsgruppe, 10. 4. 1985.

österreichischen Firmen in den Staaten der Dritten Welt sein.[105] Bis Februar 1980 wurden alle Hauptfragen zwischen den sechs Gründerbanken gelöst.[106] Der größte Aktionär war die Ljubljanska banka -- Združena banka. Bereits im ersten Jahr ihrer Tätigkeit bewilligte die Adria Bank AG Kredite in Höhe von 600 Millionen Schilling, die größtenteils für die Finanzierung von jugoslawischen Export- und anderen Geschäften gedacht waren. Die Bank baute schnell ein Netz von Korrespondenten und Kontokorrentbeziehungen mit den österreichischen und anderen Banken auf. Gute Ergebnisse erzielte sie auch bei Depositen- und anderen Bankgeschäften. Slowenien erörterte zusammen mit den Bundesländern Kärnten und Steiermark immer wieder die Fragen im Zusammenhang mit der Verbesserung des Umweltschutzes. Bis in die achtziger Jahre beschränkten sich diese Fragen auf die Beseitigung der Luft-, Wasser-, Waldverschmutzung, den Austausch von Erfahrungen mit Klär anlagen und den Schutz der Wasserquellen auf der Petzen/Peca und den Karawanken. Die meisten dieser Fragen wurden im Rahmen beider gemischter Kommissionen für die Drau und die Mur gelöst. In den achtziger Jahren wurde die Atomsicherheit und die damit verbundene Forderung nach Stilllegung des Kernkraftwerks Krško sowie die Bestimmung der Standorte für die Lagerung des Atommülls in Slowenien in den Vordergrund der österreichischen Umweltschutzpolitik gestellt. Österreich berücksichtigte dabei bei der Bestimmung seiner Standorte für das Kernkraftwerk nicht die Grenze und erwähnte als mögliche Variante auch die Grenze der Steiermark mit der SRS. Ende der achtziger Jahre kamen aus Österreich immer häufiger Vorwürfe wegen zu großer Emissionen von Gas und Rauch aus dem Wärmekraftwerk in Velenje und auch wegen der jugoslawischen Hinauszögerung der Unterzeichnung des Abkommens betreffend die übermäßige Umweltverschmutzung. Aus Österreich kam zu der Zeit auch die Forderung nach der Stilllegung des Bleiwerks in Mežica.

Aus dem Slowenischen übersetzt von Katharina Andraschke

---

105 ARS, 223–5344, Protokoll der Sitzungen in Belgrad anlässlich der Konferenz IBDR und IMF, die von Janko Smole geleitet wurde, 1979.

106 Das Gründungskapital betrug 80 Millionen Schilling. Die jugoslawischen Banken hatten einen 64-prozentigen Anteil, und zwar: Ljubljanska banka – Združena banka 22 Prozent, Udružena Beograjska banka 21 Prozent, Zagrebačka banka 21 Prozent. Die österreichischen Banken hatten einen Anteil von 36 Prozent; jede der folgenden drei Banken trug jeweils 12 Prozent bei: Creditanstalt-Bankverein, Österreichische Länderbank sowie die Zentralsparkasse und Kommerzialbank.

ALEŠ GABRIČ

KULTURNO SODELOVANJE SLOVENIJE Z AVSTRIJO PO LETU 1945

Dejavniki, ki so pomembneje vplivali na kulturno sodelovanje

Kulturno sodelovanje med dvema državama/regijama je vselej odvisno od številnih dejavnikov (političnih, gospodarskih, širših kulturnih), ki spodbujevalno ali zaviralno vplivajo na njegovo raven in obseg. Dve sosedi, kot sta Slovenija in Avstrija, sta bili skozi stoletja tesno kulturno povezani, imeli zaradi dolgega skupnega življenja v isti državi enak ali vsaj soroden kulturnopolitični sistem, a so politični dogodki v 20. stoletju naredili globoko zarezo v nekdaj dokaj enoten tok kulturnega delovanja in vplivanja.

Po letu 1945 je bila temeljna razlika že v različnih političnih sistemih obeh držav, Slovenije/Jugoslavije in Avstrije, ki sta določala tudi različna kulturnopolitična načela. Avstrija je po normalizaciji stanja ostala na zahodni strani železne zavese, medtem ko je Jugoslavija leta 1945 postala najtesnejša sodelavka Sovjetske zveze in posnemala tudi njen kulturnopolitični koncept. Ta pa je temeljil na močni cenzuri, spodbujanju ene in edino zveličavne kulturne, umetniške oziroma znanstvene dejavnosti, temelječe na načelih dialektičnega materializma, in spodbujanju sodelovanja v krogu politično sorodnih držav z vzhodne strani železne zavese. Avstrija je bila, gledano skozi takšno dioptrijo, kljub temu, da je bila sosednja država, za kulturno sodelovanje drugotnega pomena.

Poleg tega je treba upoštevati še različnost kriterijev. Tako kot ostali stiki na državni ravni je tudi kulturno sodelovanje na najvišji ravni potekalo med Jugoslavijo in Avstrijo, Slovenija pa je bila v tem položaju potisnjena v vlogo ene od jugoslovanskih republik. Toda pri tem je treba dodati, da je bila v jugoslovanskem federativnem sistemu kultura ena od tistih točk, kjer je prišla republiška pristojnost še najbolj do izraza. Že po prvih ustavah (jugoslovanski iz januarja 1946 in republiških iz konca leta 1946 ali začetka 1947) so dobila primarno pristojnost za organizacijo kulturnega življenja republiška ministrstva za prosveto, medtem ko tovrstnega organa zvezna jugoslovanska vlada sploh ni imela. Pri zvezni vladi so bili nato ustanovljeni tudi komiteji in posebne komisije, ki so sicer diktirali ton kulturnega življenja, a so morali kljub temu odločitve potrditi tudi na republiški ravni. V zelo centralističnih prvih povojnih letih republiška pristojnost sicer še ni prišla močneje do izraza, se je pa v kasnejših obdobjih postopoma krepila in so se začela kulturnopolitična naziranja in kulturna praksa med republikami vse močneje razlikovati.

Čeprav je bila vloga Slovenije v meddržavnih pogovorih bistveno drugačna od vloge Avstrije, pa je imela v medsebojnem kulturnem sodelovanju prednost v tem, da je bilo jasno, kaj je slovenska kultura in kaj kultura drugih jugoslovanskih narodov, medtem ko na avstrijski strani zaradi nemškega jezika pri številnih primerih ni bilo mogoče zarisati ostre meje. V slovenskih statistikah in bibliografijah ni bilo ločeno, kaj naj bi bila "nemška" in kaj "avstrijska" kultura, tako da so bili avtorji z ozemlja sedanje Avstrije po načelu skupnega jezika šteti v kategorijo "nemški". Poročila o uprizoritvah del Stefana Zweiga, Franza Grillparzerja itd. najdemo v kategoriji nemških dram, natise njihovih del v rubriki nemško leposlovje, kjer so v statistiki od novejših del npr. upoštevana tudi dela Petra Handkeja. Delna izjema je le tista zvrst umetnosti, ki se je razvila v 20. stoletju, ko so Slovenci in Avstrijci že ločeno domovali v dveh državah, to je pri filmu. Te so v statisti-

kah (ne sicer vedno) delili po državi nastanka, a se je v Jugoslaviji na splošno vrtelo malo avstrijskih filmov. Zaradi teh "omejitev" je raba številčnih podatkov, ki naj bi ponazorila obseg kulturnega sodelovanja med Slovenijo in Avstrijo, zelo omejena in vprašljiva.

Nejasnost "nemškosti" oziroma "avstrijskosti" nasproti jasno razpoznavni "slovenskosti" je prišla do izraza na nekaj povsem konkretnih področjih. Omenimo le težavo z znanstvenega področja – poučevanja jezika drugega naroda na visokošolski stopnji. Na lektoratih za slovenski jezik na avstrijskih univerzah so pri iskanju sodelavcev s slovenskim maternim jezikom povsem logično pogledovali k Sloveniji, medtem ko so v nasprotju s tem na univerzah v Jugoslaviji izbirali med strokovnjaki iz več držav, iz obeh Nemčij in Avstrije.

Medtem ko so bili doslej omenjeni dejavniki, ki so vsaj deloma zaviralno vplivali na raven kulturnega sodelovanja, pa je prisotnost močne slovenske manjšine v Avstriji vplivala izrazito spodbujevalno. Problematike kulturnega sodelovanja sicer ne smemo omejiti na slovensko-slovensko sodelovanje s Koroško, ne smemo pa tudi prezreti, da je to vplivalo tudi na stike med Slovenci iz Slovenije in Avstrijci. Kot bomo videli iz pregleda po posameznih kronoloških obdobjih, so prav iz dela avstrijske Koroške, poseljenega s Slovenci, prišle številne pobude za sodelovanje.

Kulturno (ne)sodelovanje v prvih povojnih letih

Jugoslavija je bila v prvih povojnih letih zelo centralizirana država, kulturne ustanove pa podržavljene in pod strogo kontrolo državnih organov. Za izmenjave oziroma gostovanja tujih umetnikov v Sloveniji oziroma v celotni Jugoslaviji je bila pristojna posebna Komisija za kulturne stike s tujino, ki je delovala v okrilju zvezne jugoslovanske vlade. Vsako neupoštevanje pristojnosti je povzročilo sprva kritike, pri morebitnih ponovitvah "greha" pa tudi nadaljnje ukrepe proti odgovornim posameznikom ali kolektivom. Potrebo po tovrstnih zveznih komisijah so jugoslovanski politiki utemeljevali z nujnostjo koordiniranja in skupnega načrtovanja dela sorodnih kulturnih ustanov po državi, dejansko pa se je za tem skrivalo tudi delo osrednjega (formalno pravno v Jugoslaviji sicer neobstoječega) cenzurnega aparata, ki je tako imel nadzor nad "uvozom" vseh kulturnih dobrin v državo. Ta je bil, denimo, še najbolj strikten pri filmski produkciji, saj v kinematografih niso mogli vrteti filmov brez dovoljenja posebne komisije za nadzor filmov.

Vodilni slovenski komunistični kulturni ideolog Boris Ziherl je še marca 1948, ko so se že nakazovale klice spora med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo, govoril, da se je svet razdelil na dvoje tako v političnem kot v kulturnem smislu: "Dva tabora – to sta tudi dve kulturi: na eni strani kultura umirajočega, gnilega sveta, sveta kapitalizma, na drugi strani kultura rastočega sveta, sveta polnega življenjske volje in radosti, sveta socializma."[1]

Podreditev republiških organov zveznim je prišla do izraza tudi v repertoarni politiki, saj so dobili republiški organi že izdelan načrt gostovanj tujih mojstrov in nanj sami niso imeli velikega vpliva. Koncertna poslovalnica, ki je do leta 1952 delovala v okrilju Slovenske filharmonije, je bila pri načrtovanju svojih lastnih nastopov in gostovanj odvisna od centralne beograjske koncertne poslovalnice. Zato je bil na glasbenem področju močan izostanek izmenjave z avstrijskimi umetniki. V skladu z repertoarno politiko poseganja po delih klasikov pa sta bila na primer Mozart in Schubert stalno na sporedu koncertov slovenskih orkestrov.

Prva leta po 2. svetovni vojni so bila gostovanja in izmenjave umetnikov izrazito usmerjena v navezovanje stikov tako z drugimi narodi v Jugoslaviji kot z drugimi vzhod-

1 Boris Ziherl, Zbrana dela 3. Ljubljana, SAZU, 1986, 266.

noevropskimi državami, kjer so se na oblast prebile komunistične stranke. Omejitveni dejavnik je bil seveda tudi slab gospodarski položaj, saj so gostovanja večjih skupin umetnikov (npr. pevski zbori, gledališča, opera) povezana z visokimi stroški, za katere pa tedaj ni bilo dovolj sredstev in so jih uspeli pridobiti le za politično zaželena gostovanja z Vzhoda.

Obnova kulturnih vezi v začetku petdesetih let

Sporu med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo, t. i. informbirojevskem ali kominformskem sporu, je sledila organizacijska decentralizacija na vseh področjih družbenega udejstvovanja, ki je bila najbolj vidna na področjih, kjer so imele po ustavi največjo pristojnost republike, torej tudi v kulturi in prosveti. Med starimi načeli kulturne politike, prevzetimi iz sovjetske prakse, so začela odpadati tudi tista, ki so spodbujala zgolj kulturno sodelovanje z vzhodnoevropskimi državami in onemogočala sodelovanje z državami z druge strani železne zavese. Najhitreje se je to pokazalo v kinematografih, kjer so do konca štiridesetih let prevladovali ruski filmi. Toda že leta 1949 in še močneje na začetku petdesetih let so slovenske kinematografe preplavili filmi z zahodnega sveta, večinoma ameriški, poleg teh pa še angleški, francoski, italijanski itd. Med ostalimi so začeli leta 1949 vrteti tudi nekaj avstrijskih filmov *(Srce mora molčati; Dečki iz Pratra; Proces).*

Leta 1950 je prvič po vojni v slovenskem prevodu izšlo tudi delo Stefana Zweiga, največkrat prevajanega avstrijskega pisca v slovenščino; v tridesetih letih je npr. izšlo v slovenščini šest njegovih del, v štiridesetih pa nobeno.

Spreminjanje odnosa do kulturnega sodelovanja z drugimi narodi se je najprej pokazalo v zavračanju popolne podreditve sovjetskemu socrealističnemu modelu, medtem ko je bilo odpiranje proti zahodnemu svetu sprva počasno in zadržano. Najprej so poudarjali načela, da je treba bolj posegati po domači kulturni ustvarjalnosti in manj po sovjetski in iz ruščine prevajati ali uprizarjati le klasična dela. Ruski jezik in kultura sta vsekakor sestopili s privilegiranega položaja za kulturno sodelovanje, kar so v vodstvu Komunistične partije Slovenije decembra 1949 ponazorili z jasnim navodilom za delovanje kulturnih ustanov: "Programe je treba deliti po kriteriju: domači in tuji pisatelji, ne pa zapadni, sovjetski, domači."[2]

Do sprememb v kulturnopolitični usmeritvi Jugoslavije in s tem tudi Slovenije je prišlo v začetku petdesetih let. Kulturne ustanove so v programih začele bolj enakopravno upoštevati tudi sodobne umetniške trende držav z Zahoda. V politično prelomnih letih se je izrazito spremenila programska politika založniških hiš, kar nam ponazarja sledeča tabela.

	IZVIRNO		PREVEDENA DELA										
LETO	SLOVENSKI		RUSKI JEZIK		GERMANSKI JEZIKI		ROMANSKI JEZIKI		SLOVANSKI JEZIKI (ostali)		DRUGI JEZIKI		SKUPAJ
	število	v %	v %		v %		v %		v %		v %		
1948	471	79,8	74	12,6	15	2,5	5	0,9	25	4,2	-		590
1949	487	84,7	45	7,8	7	1,2	7	1,2	29	5,1	-		575
1950	679	86,1	38	4,8	28	3,6	11	1,4	28	3,6	4	0,5	788
1951	854	88,6	27	2,8	28	2,9	22	2,3	30	3,1	3	0,3	964
1952	723	86,8	9	1,1	49	5,9	21	2,5	25	3,0	6	0,7	833

2 Arhiv Republike Slovenije (AS) 1589, š. 27, Poročila Uprave za agitacijo in propagando pri CK KPS 3, 20. 12. 1949.

Bistvena sprememba je povečanje števila in deleža izdanih izvirnih domačih del po letu 1948. Hkrati se je začelo nižati število prevedenih knjig iz ruščine, med prevodno literaturo pa sta začela naraščati deleža knjig, v originalu napisana v germanskih in romanskih jezikih (ker v statistikah niso ločeni podatki po državah, temveč po jeziku, iz podatkov o nemškem jeziku ne moremo izločiti Avstrije).[3]

Podobne trende izkazujejo še nekatera druga področja, kjer je mogoče vsaj približno kvantificirati spreminjanje kulturnega sodelovanja Slovenije s tujino. Za ponazoritev lahko uporabimo podatke o odigranih dramskih delih v štirih največjih slovenskih gledališčih, Slovenskem narodnem gledališču v Ljubljani, Mariboru in Trstu ter Slovenskem ljudskem gledališču v Celju.[4]

sezona	slovenska dela	ruska dela	dela drugih slovanskih narodov	dela iz zahodnega sveta
1947/48	14	6	3	11
1948/49	15	9	/	9
1949/50	13	4	4	11
1950/51	13	1	3	14
1951/52	11	2	5	9

Razlike tu niso tako opazne kot pri primerjavi založniške politike, zato je treba dodati, da se je razmerje v odnosu do klasičnega in sodobnega repertoarja spremenilo. Pri ruskih delih, odigranih do sezone 1950/51, so v precejšnji meri posegali po besedilih z novejšo letnico nastanka, med katerimi je bilo več del socialističnega realizma, nato pa so jih zamenjali s klasičnimi deli. Pri delih iz zahodnega sveta pa je bil odnos ravno obraten. Medtem ko so v prvih povojnih letih bolj posegali po klasičnih delih, so jih začela po letu 1950 dopolnjevati novejša dela, večinoma sicer iz angleško in francosko govorečega sveta, manj pa je bilo v nemškem jeziku napisanih novitet.

Pri odločanju za uvrstitev nemških del v gledališki spored je Slovence še vedno motila njihova močna nacionalna tendenca, poleg tega pa so slovenski cenzorji našli še kakšen drugačen kamen spotike. Ko so se na širšem sestanku na pristojnem slovenskem svetu za kulturo in prosveto poleti 1952 zbrali predstavniki oblasti in gledališč, da bi se med ostalim pogovorili tudi o kriterijih za sestavljanje repertoarjev, so npr. odsvetovali nekaj povsem konkretnih imen ali del s širšega spiska želja posameznih gledališč. Med ostalim je bilo rečeno, da naj ne bi uprizorili del, kot je Goethejev *Gotz von Berlichingen,* ker "je to tipično nemško nacionalna literatura", Schnitzlerjevo *Kolo* pa je bilo odsvetovano, ker ga "je nemogoče uprizoriti zaradi delikatnosti komada, ki se lahko sprevrže v pornografijo".[5]

Pri navezovanju trajnejših kulturnih stikov z zahodnimi državami je treba upoštevati tudi naraščajočo razliko v ekonomski razvitosti med zahodnoevropskimi državami in Slovenijo/Jugoslavijo, saj so bili nekateri povabljeni gostje iz zahodne Evrope za jugoslovanske razmere enostavno predragi in si kulturne ustanove v okviru svojih omejenih proračunskih sredstev – čeprav so politične omejitve iz štiridesetih let odpadale ena za drugo – enostavno niso mogle privoščiti večjega števila tovrstnih gostovanj.

Pri navezovanju prvih konkretnejših stikov med kulturnimi ustvarjalci z obeh strani meje je imela pomembno vlogo slovenska manjšina na Koroškem. S tem je povezana tudi

3 Podatki so povzeti iz: Slovenska bibliografija 1945–1947; 1948; ... 1952.

4 Podatki so vzeti iz: Repertoar slovenskih gledališč 1867–1967. Ljubljana: Slovenski gledališki muzej 1967.

5 Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Gledališče Ptuj, posvet zastopnikov vseh slovenskih gledališč, 4. 6. 1952.

daljša tradicija močnejših vezi slovenskih umetnikov in znanstvenikov s kulturnimi ustanovami najbližjih večjih avstrijskih mestih in s slovenskimi ustanovami in društvi v Avstriji. V začetku petdesetih let so bili na glasbenem področju prvi gostje iz Avstrije glasbeni zbori zamejskih Slovencev iz Koroške.[6] Prvo gostovanje pomembnejše slovenske kulturne ustanove v Avstriji pa je bilo leta 1950 gostovanje Opere SNG Ljubljana v Gradcu in Celovcu. Tudi to gostovanje je potekalo v sodelovanju s koroškimi Slovenci.[7]

Avgusta 1950 je bil na Bledu prvi seminar za tuje slaviste, kjer je bila avstrijska slavistika s šestimi sodelujočimi za Italijani druga po številu zastopanih.[8] Na znanstvenih srečanjih tako v Sloveniji kot v drugih jugoslovanskih republikah so bili avstrijski znanstveniki dokaj redni gostje mednarodnih znanstvenih simpozijev.[9]

Leto 1953 pomeni manjšo prelomnico v kulturnem sodelovanju. Komisija za kulturne zveze z inozemstvom je na plenarni seji decembra 1953 sklenila, da bodo okrepili kulturno izmenjavo s tujino, pri tem pa niso več omenjali podpore temu ali onemu delu razdeljene Evrope. Čeprav je imela Komisija za kulturne zveze z inozemstvom v Beogradu še vedno glavno besedo pri vprašanju navezovanja kulturnih stikov Jugoslavije s tujino, pa se je tudi v tem pogledu začela večati vloga posameznih republik. Pri slovenski vladi je bil osnovan sklad za pospeševanje kulturnih dejavnosti LR Slovenije, ki je financiral tudi gostovanja slovenskih ustanov v tujini. Pri tem so imela pomembno vlogo gostovanja v zamejstvu, saj so za gostovanja v bolj oddaljenih državah pristojni slovenski vladni organi poskušali pridobiti sredstva od Zvezne komisije za kulturne zveze s tujino.

Poleg Beograda so tako za avstrijsko stran postajali vse bolj kompetentni sogovorniki tudi pristojni organi v slovenski prestolnici; marca 1954 so Avstrijci na pogovore o krepitvi kulturnega sodelovanja prišli tudi v Ljubljano. Na obeh straneh so v pogovorih sodelovali predstavniki osrednjih glasbenih ustanov in pristojnih ministrstev, velik interes za novosti pa so pokazali tudi ljubljanski, dunajski in graški radio. Uprizoritvi Straussovega *Netopirja* so sledili koncerti Slovenske filharmonije pod taktirkami avstrijskih dirigentov, dogovori o ureditvi avtorskih pravic, izmenjava partitur in druge glasbene literature ter razstava avstrijske glasbene literature v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani. Podobne prireditve s slovenskimi gosti so se začele vrstiti tudi v Avstriji.[10]

Navezovanje tovrstnega sodelovanja je še vedno naletelo na odpor dela slovenske politike; ta je svarila pred "nemško nevarnostjo", ki prihaja k nam tudi s kulturnimi vplivi. Ta tendenca je npr. vidna v izjavi Borisa Ziherla aprila 1954, torej neposredno po prvih pomembnejših kulturnih stikih med Avstrijo in Slovenijo: "Mislim pa tudi, da je treba ostro nastopiti proti vsem takim mogočim filmom, kot so zlasti avstrijski filmi, ki so vsi po vrsti nemogoče 'limonade', ki pa privabljajo določen del občinstva, zlasti v naših severnih predelih. To velja za tisto nemškutarijo, ki se je 1945. leta pritajila, ob takih filmih pa daje duška svojemu nemškutarstvu in malomeščanskemu filistrstvu. Podobno je bilo ob nastopu Koroščev z operetno predstavo *Netopir* v Ljubljani, kjer je tudi prišlo do izbruha nemških simpatij. Ob tem gostovanju se je zbrala v gledališču

---

6 Petra Ogrizek, Gostujoči glasbeniki v Sloveniji od leta 1945 do 1954, diplomska naloga. Ljubljana 2000 (dalje: Ogrizek, Gostujoči glasbeniki v Sloveniji), 107.

7 Werner Weilguni, Österreichisch-jugoslawische Kulturbeziehungen: 1945–1989. Wien, Verlag für Geschichte und Politik, München, R. Oldenbourg 1990 (dalje: Weilguni, Österreichisch-jugoslawische Kulturbeziehungen), 23.

8 Sava Mijalković; Aleksa Brajović, Gosti socijalističke Jugoslavije 1944-1980. Beograd, Privredna štampa 1980, 41.

9 Že samo bežen pogled na Indeks zemalja iz kojih su dolazili gosti u socijalističku Jugoslaviju (Mijalković; Brajović, Gosti socijalističke Jugoslavije, 596–601) pove, da je postala Avstrija ena najpomembnejših jugoslovanskih/slovenskih sodelavk na vseh področjih življenja.

10 Ogrizek, Gostujoči glasbeniki v Sloveniji, 104–107.

publika, ki je navadno ne srečuješ v našem gledališču, ki pa se ob taki priliki pojavi kot iz naftalina vzeta. Tudi taka opažanja je treba kritično zabeležiti. Seveda pa je tu treba gledati, konkretno v zadevi gostovanja Koroščev, tudi na politični moment. Nam gre za to, da bo prišlo naše gledališče v Celovec, Gradec in če mogoče tudi na Dunaj, Salzburg itd. Celovec nam je lahko nudil opereto. V tem primeru gre za kulturno izmenjavo, zato moramo paziti, da ne bi tu izpadlo kaj takega, kar bi bilo politično škodljivo."[11]

Prvi daljši intervju predsednika avstrijskega Pen kluba Franza Csokorja za slovenski časopis, objavljen maja 1956, je posredno opozoril tudi na še nerazvite stike med pisatelji. Sodobna avstrijska literatura v Sloveniji ni bila dosti znana, o konkretnejšem sodelovanju in prevajanju v pogovoru še ni bilo sledu.[12]

Slovenija se je torej na splošno kot vsa Jugoslavija v petdesetih letih začela na široko odpirati proti zahodnemu svetu, čeprav so politiki še vedno svarili pred nevarnostjo "okužbe", ki k nam prihaja s kulturnimi vplivi. Odpadali pa so zadržki do gostovanja Slovencev na Zahodu, kar se je poznalo tudi v porastu slovenskih gostovanj v Avstriji. Leta 1955 je v Celovcu gostovala mariborska opera, dunajski Burgteater pa se je na turneji po Jugoslaviji ustavil tudi v Ljubljani. Prišlo je do izmenjave večjih likovnih razstav in v Ljubljani so predstavili grafike iz dunajske Albertine. Naslednje leto, 1956, so po dogovoru med pristojnimi organi Slovenije in Koroške v Celovcu pripravili razstavo štirih slovenskih impresionistov, Jakopiča, Groharja, Sternena in Jame, v Ljubljani pa razstavo modernega koroškega slikarstva. Sodelovanje med Koroško in Slovenijo je postalo v drugi polovici petdesetih let že kar redno. Ljubljanska opera je postala dokaj reden gost celovškega gledališča, medtem ko je mariborska večkrat gostovala v štajerski prestolnici Gradec. Tudi leta 1958 sta Celovec in Ljubljana izmenjala likovni razstavi. V Celovcu in Beljaku so prikazovali dela sodobnih slovenskih slikarjev, v Moderni galeriji v Ljubljani pa se je predstavilo 13 koroških likovnikov. Na pogovorih o številnih odprtih vprašanjih med Jugoslavijo in Avstrijo, ki so se začeli februarja 1958 na Dunaju in se istega leta nadaljevali še v Beogradu in na Bledu, so prvič po vojni načeli tudi vprašanje načina izvedbe restitucije arhivov in drugih kulturnih dobrin.[13]

Po teh spodbudnih rezultatih je po zaostritvi odnosov med državama leta 1958 zaradi odprave dvojezičnega šolstva na avstrijskem Koroškem prišlo tudi do kratkotrajne ohladitve kulturnih odnosov.

Kolikšen je bil dejanski obseg kulturne izmenjave, je kljub državnemu nadziranju celotne kulturne sfere skorajda nemogoče natančno oceniti, saj noben vladni organ ni vestno beležil ravni in obsega kulturnega sodelovanja s tujimi državami. Tega se je zavedala tudi slovenska vlada, ki je v svoje letno poročilo za leto 1960 zapisala: "Na podlagi obširnega informativnega poročila je svet pregledal splošno stanje kulturnih zvez, tako da je zajel: včlanjevanje v mednarodne znanstvene in umetniške organizacije, sodelovanje naših znanstvenikov na mednarodnih in tujih nacionalnih znanstvenih zborovanjih, predavanja naših znanstvenikov na tujih univerzah, študij tujih študentov na naših visokih šolah, izmenjavo znanstvenih publikacij, prevajanje naše znanstvene literature in leposlovja v tuje jezike, plasiranje naših filmov v tujini, razstave naših likovnih umetnikov v tujini, gostovanja naših gledališč na tujih odrih, specializacije in štipendije za študij v tujini, prihajanje tujih ekspertov v Slovenijo, gostovanja tujih solistov ali ansamblov in razstave tujih likovnih umetnikov pri nas, kulturne zveze z našimi narodnimi manjšinami in izseljenci.

---

11 AS 1589, š. 27, Boris Ziherl, Tiskovna konferenca, 6. 4. 1954, 4–5.

12 Novšak France, Franz Theodor Csokor o sebi in o sodobni avstrijski književnosti. Obisk pri predsedniku. Ljudska pravica, 15. 5. 1956, št. 113, 5.

13 Jugoslavija i Austrija. Jugoslovenski pregled, IV, št. 3, 136–137.

Svet ni sprejel nikakršnih podrobnih sklepov, ker je menil, da je celotno področje tako široko in razvejano, da sodeluje pri tem toliko različnih činiteljev, da je pregled teh delavnosti še zmeraj nepopoln."[14]

Podatke za vsa ta področja so tako na voljo le sporadično, enkrat za eno in drugič za drugo področje, nikakor pa ne sistematična za daljše časovno obdobje.

Nemški jezik v slovenskem šolskem sistemu po letu 1945

V petdesetih letih se je v slovenskem šolskem sistemu bistveno spremenil tudi odnos do nemškega jezika. Pred letom 1945 je bila nemščina tisti tuji jezik, ki se ga je učilo veliko slovenskih srednješolcev in v katerem so strokovno literaturo prebirali številni slovenski dijaki, študentje in intelektualci. Že ob koncu vojne leta 1945 pa so nove slovenske prosvetne oblasti nakazale, da naj bi pri tujih jezikih dotedanjo vlogo nemščine in francoščine zamenjala jezika zmagovalcev 2. svetovne vojne, ruščine in angleščine. Ob zunanjepolitični naslonitvi na Sovjetsko zvezo se je v ospredje prerinil zlasti prvi od omenjenih, ruski jezik, ki dotlej v Sloveniji ni bil tako razširjen kot ostali omenjeni. Nemški jezik je dobil prizvok jezika okupatorja, jezika naroda, ki si je skušal Slovence podjarmiti in jih izbrisati s sveta.

Lahko je seveda sprejeti administrativni ukrep o zamenjavi jezikov, težko pa je spremembo na hitro vpeljati v prakso. Ruski jezik je postal leta 1945 prvi in obvezni tuji jezik za vse gimnazijce, na višji stopnji pa so dijaki drugi tuji jezik izbirali med angleščino, francoščino in nemščino.[15] Ministrstvo za prosveto se je zavedalo, da favorizira predmet, za katerega ni zadosti profesorskega kadra in da na stranski tir postavlja konkurenčne predmete, za katere je na voljo več kot dovolj kadra: "Novi predmetnik bo marsikateri dosedanji stroki vzel dosedanjo veljavo. Tako bodo skorajda popolnoma izpadli pri delu za svojo stroko dosedanji klasiki, germanisti in romanisti. Nekateri novi predmeti pa popolnoma pogrešajo kvalificiranih učnih moči in si pomagamo s honorarnimi, pogodbenimi učnimi močmi itd."[16]

Medtem ko so romanisti – profesorji francoščine proti takšni politiki poleti 1945 protestirali, ni znano, da bi kdo nastopil v bran "jezika okupatorja", čeprav je bil ta še vedno močno zastopan v strokovnih knjižnicah po vsej Sloveniji. V naslednjih letih je nemščina izpadla tudi iz kombinacij za izbirni drugi tuji jezik, tako da sta bila v učnem načrtu za gimnazije za šolsko leto 1947/48 na tem mestu omenjena le še angleščina in francoščina.[17]

Do odločilne spremembe v odnosu do nemškega jezika je prišlo po informbirojevskem sporu med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo, ko je ruščina izgubila dotlej privilegiran položaj in je bila v učnih načrtih izenačena z ostalimi tujimi jeziki. Ministrstvo za prosveto se je tedaj že dosti bolj oziralo na stvarne razmere in je avgusta 1950 razdelilo ozemlje Slovenije na rajone in vsakemu od njih z ozirom na količino in vrsto učiteljskega kadra za tuje jezike določilo skupino tujih jezikov in med njimi so lahko dijaki izbirali tiste, ki se jih bodo učili.[18]

---

14 Sejni zapiski Ljudske skupščine LR Slovenije, 4. sklic, knjiga 8. Ljubljana 1960, 341–342.

15 Glej npr.: Začasni učni načrt na gimnazijah in klasičnih gimnazijah Slovenije za šolsko leto 1945–1946. Celje, DZS 1945.

16 AS 231, š. 41, 9347/1–45.

17 Vestnik Ministrstva za prosveto Ljudske republike Slovenije, Priloga k 12. številki z dne 13. septembra 1947, str. 1.

18 AS 231, š. 159, 3350/2–50.

Zaradi težav pri delu je več šolskih ravnateljstev poskušalo dobiti od pristojnega ministrstva za prosveto dovoljenje za spremembo oziroma za uvedbo jezika, ki naj ga prvotno ne bi imeli na učnem programu. Te intervencije nam pravzaprav kažejo, kakšen je bil dejanski položaj pri poučevanju in kateri jeziki so imeli zaradi ustreznega kadra boljše pogoje za poučevanje. Med prošnjami so bile najpogostejše tiste, ko so ravnateljstva zaprosila za poučevanje nemškega jezika. Nižja gimnazija Velike Lašče naj bi tako, denimo, po prvotnem razporedu imela v učnem načrtu med tujimi jeziki tudi ruščino, saj je okraj Grosuplje sodil v rajon s skupino tujih jezikov ruščina, nemščina, francoščina. Toda ravnateljstvo gimnazije je v začetku septembra 1950 zaprosilo za dovoljenje, da na njihovi šoli poučujejo le nemščino, ne pa tudi ruščine, saj so imeli za nemščino dobrega učitelja, učitelja ruščine pa sploh niso imeli. Ministrstvo za prosveto je odobrilo spremembo.[19]

Ponekod so učni načrt spremenili kar brez odobritve pristojnega ministrstva. Tako je npr. lokalna prosvetna oblast iz Poljčan 23. septembra 1950 ministrstvu poročala, da so "na novoustanovljenih nižjih gimnazijah v Makolah in Oplotnici (pa so) namesto ruščine uvedli nemščino kot obvezen tuj jezik, ker nimajo za poučevanje ruščine sposobnega kadra".[20] O sorodnih zamenjavah so jeseni 1950 poročala še številna okrajna poverjeništva za prosveto. Večinoma je šlo za zamenjavo ruskega jezika z drugimi jeziki, nemščino, angleščino ali francoščino.[21]

Do naslednje pomembnejše spremembe v odnosu do poučevanja nemškega jezika v Sloveniji je prišlo med šolsko reformo ob koncu petdesetih let. Za nameščanje učiteljev in profesorjev po novem ni bilo več pristojno šolsko ministrstvo, ki je dotlej z dekreti po službeni dolžnosti nameščalo ali premeščalo učitelje po šolah. Po tem, ko je bil aprila 1958 izdan pravilnik o izvajanju razpisov uslužbenskih mest za učno in vzgojno osebje, si je morala vsaka šola sama zagotoviti ustrezen kader.[22] Po tem načelu so se začeli ravnati pred šolskim letom 1959/60. Za poučevanje tujih jezikov je to pomenilo, da so postali vsi jeziki iz nabora enakopravni oziroma da je bilo zgolj od prosvetnega kadra, ki ga je imela šola na razpolago, odvisno, kateri tuji jezik bodo uvrstili v učni načrt. V šolski reformi je bilo sprejeto načelo, da se učenci v višjih razredih osnovne šole (5.–8. razred, starostna stopnja približno 11 do 15 let) učijo en tuji jezik, gimnazijci (starostna stopnja 15 do 18 let) pa dva.

Ko je bil uveden sistem dokaj svobodne izbire tujih jezikov, ki je v modificirani obliki v veljavi še danes, je bila maja 1960 prvič po vojni opravljena anketa o znanju tujih jezikov med dijaki srednjih šol. Vzrok, da do tovrstnih preverjanj ni prihajalo že poprej in da so v Sloveniji spremljali le podatke o materinščini, je avtor analize pripisal tradicionalno negativnemu predznaku pojma občevalnega jezika pri Slovencih: "Zaradi posebnega pomena, ki ga je imel ta znak v času Avstrije, ko je koristil za majoriziranje manjših in nerazvitih, je dobil občevalni jezik pri nas pečat sredstva za asimilacijo našega življa tuji jezikovni skupini, zlasti ker je Avstrija štela jezikovno pripadnost kot pripadnost neki narodnosti." Anketa je pokazala, da so najbolje obvladali nemški jezik srednješolci, saj ga je znalo brati 58 odstotkov anketiranih, sledila je angleščina s 43,7 odstotka, na tretjem mestu je bila francoščina s 34,4 odstotka, ki pa jo je obvladalo največ gimnazijcev (71,5 odstotka nasproti 56,4 odstotka gimnazijcev, ki so obvladali nemščino), a jo je na skupno tretje mesto izrinilo skorajda absolutno nepoznavanje francoskega jezika med dijaki na drugih srednjih šolah. Ostali tuji jeziki so bili zastopani le z

19 AS 231, š. 159, 3332/9–50.

20 AS 231, š. 159, 3687/10–50.

21 AS 231, š. 159, 3687–50.

22 Objave Sveta za šolstvo LRS, Sveta za kulturo in prosveto LRS, Sveta za znanost LRS, Zavoda za proučevanje šolstva LRS, IX, št. 2, 1. 5. 1958.

nekaj odstotki, med temi tudi ruščina, ki je imela še pred desetletjem v učnih načrtih privilegiran položaj. Nemščina ni več izgubljala visokega položaja zaradi političnih naziranj, da gre za "jezik okupatorja", temveč zaradi manjšega zanimanja mladostnikov, saj se je v obdobju razmaha popularne kulture in rock'n'rolla med mladimi bistveno povečal interes za učenje angleškega jezika. Na lestvici najbolj priljubljenih šolskih predmetov srednješolcev je bila med tujimi jeziki že leta 1960 najvišje angleščina (6,7 odstotka vprašanih), ki je daleč prekašala francoščino (3,7 odstotka) in nemščino (3 odstotke).[23]

Na večini slovenskih osnovnih šol se je po šolski reformi kot tuji jezik močneje udomačila angleščina, nemščina pa je bila druga po številu osnovnošolcev, ki so se je učili. Na gimnaziji so učenci poleg jezika, ki so se ga učili že v osnovni šoli, izbrali še enega, in sicer angleščino, nemščino, francoščino ali ruščino, ponekod pa je bila lahko izbira nekoliko drugačna (na Primorskem je bila npr. močneje zastopana italijanščina). Vsekakor se je nemški jezik po spremembah v petdesetih letih vnovič močneje utrdil v slovenskem šolskem sistemu. Nikoli več ni sicer dosegel veljave, ki jo je imel pred desetletji, toda po številu učencev in dijakov, ki so se ga učili, je v slovenskem šolskem sistemu za angleščino postal drugi tuji jezik.

Krepitev kulturnih stikov v šestdesetih letih

Po ohladitvi stikov med Jugoslavijo in Avstrijo ob koncu petdesetih let so se ti vnovič začeli krepiti po obisku avstrijske kulturne delegacije v Jugoslaviji maja 1961. Poleg že obstoječe izmenjave so se začeli dogovarjati še o novih možnostih sodelovanja. Jugoslovanska vlada je v poročilih že opozarjala, da pri teh odnosih najintezivnejši stiki potekajo med Slovenijo in njenima sosednjima avstrijskima deželama Koroško in Štajersko. Poleg izmenjave umetniških ustanov in del so na pogovorih odprli tudi vprašanje sistema štipendiranja jugoslovanskih in avstrijskih študentov in strokovnjakov, čemur so v naslednjih letih sledili tudi prvi konkretni koraki. Avstrijsko društvo za literaturo je leta 1964 dodelilo štiri enomesečne štipendije slovenskim študentom germanistike, leta 1965 pa je prišlo do izmenjave študentov dunajskega konservatorija in ljubljanske Akademije za glasbo. Slovenski kandidati pa so lahko kandidirali še pri štipendijah, ki so bile v domeni dogovorov Komisije za kulturne zveze s tujino.[24]

Kulturno sodelovanje se je sredi šestdesetih let razbohotilo na vseh področjih. Že ob koncu petdesetih let so začeli v slovenščini izhajati številni prevodi del avstrijskih avtorjev. Med imeni so prednjačili Zweig, Werfel, Kafka, Rilke, Kugy itd. Leta 1960 so na Dunaju priredili večer jugoslovanske dramatike, na katerem je bil od slovenskih avtorjev zastopan Dominik Smole z *Antigono*. Na Dunaju in v Gradcu je bila leta 1961 razstava sodobne jugoslovanske grafike, leta 1965 sta na Dunaju gostovala ljubljanska filharmonija in Igor Ozim. Zelo tesni so postali odnosi Slovenije z obmejnima deželama Koroško in Štajersko, tako da so bili slovenski umetniki in znanstveniki že kar redni gosti v Celovcu, Gradcu in nekaterih manjših mestih za mejo. Slovenska filharmonija in ljubljanska opera sta kar redno nastopali v Celovcu, filharmonija pa je leta 1961 priredila še štiri koncerte po manjših koroških mestih. Tudi likovne razstave se niso ustavljale zgolj v večjih mestih, temveč so se slovenski likovni umetniki predstavili tudi v Beljaku (1960), Spittalu (1962) itd. Gostovanja je vračala zlasti celovška opera z nastopi v Ljubljani, pogosti pa so bili tudi koncerti pevskih zborov in solistov. V Ljubljani so organizirali več razstav koroških likovnih umetnikov, slovenski pa so se predstavili na samostojnih raz-

23 Živko Šifrer, Znanje jezikov po srednjih šolah. Prikazi in študije, VI, št. 5, maja 1960, 10–12.

24 Odnosi Jugoslavije i Austrije. Jugoslovenski pregled, X, 1966, št. 4, 160.

stavah v Celovcu (1961 – Riko Debenjak, 1962 – Janez Bernik in Franc Slana, 1963 – Jože Horvat-Jaki in Vlado Makuc itd.). Okrepili so se tudi stiki med Celovcem in Mariborom, zlasti z izmenjavo opernih prireditev, a je bil Maribor v posameznih obdobjih bolj osredotočen na izmenjavo z Gradcem. Tam je bila leta 1963 tudi večja predstavitev modernega slovenskega kulturnega ustvarjanja, v okviru katerega je bila odprta razstava slovenskega slikarstva in grafike, nastopili so Slovenski oktet, Lutkovno gledališče iz Ljubljane in gledališka akademija, pripravili pa so še nekaj predavanj o Sloveniji.

Poleg stikov, ki so potekali s posredovanjem ali sodelovanjem državnih organov, so se v šestdesetih letih vse bolj krepili tudi neposredni stiki med avstrijskimi in slovenskimi znanstveniki in umetniki. Na likovnem področju je od slovenskih prireditev po svetu širok odmev dosegla Forma viva v Kostanjevici in nato še po drugih slovenskih krajih. Idejo sta v Slovenijo prinesla Janez Lenassi in Jakob Savinšek, ki sta leta 1959 in 1960 obiskala prve mednarodne kiparske simpozije v St. Margarethnu v Avstriji. Savinšek je nato dal jeseni 1960 idejo za podobno prireditev v Kostanjevici, ki je na lokalni ravni naletela na pozitiven odmev, težave organizacijske narave pa so se pokazale ob vprašanju mecenstva. V Avstriji je takšno prireditev financiral zlasti zasebni kapital, kaj podobnega pa v socialistični družbi ni bilo mogoče pričakovati. Kljub pomislekom so nato pristopili k organizaciji vsakoletnih poletnih delovnih srečanj kiparjev (prvo je bilo avgusta in septembra 1961), ki so svoja dela prepustili organizatorjem za razstave na prostem. V naslednjih letih so se na tovrstnih likovnih delavnicah družili ustvarjalci iz številnih držav z vseh celin sveta.[25]

Do podobnega sodelovanja slovenskih in avstrijskih ustvarjalcev je prišlo tudi med pisatelji, saj so bili Avstrijci ob Čehih in Slovakih sredi šestdesetih let med prvimi, ki so sprejeli izziv sodelovanja na vsakoletnih srečanjih slovenskega PEN-a, sprva (v letih 1968 do 1976) v Piranu, po preselitvi na Bled leta 1977 pa se je zanje v mednarodnih pisateljskih krogih uveljavilo ime blejska srečanja. Avstrijski pisatelji so bili na njih redni gosti in običajno med številneje zastopanimi delegacijami.[26]

Strokovnjaki iz Avstrije so bili tudi med rednimi gosti na seminarju slovenskega jezika, literature in kulture, ki ga je začel leta 1965 prirejati Oddelek za slovanske jezike in književnost Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Organizatorji so hoteli izboljšati poučevanje in poznavanje slovenskega jezika na tujih znanstvenih ustanovah in okrepiti strokovne stike s slovenskimi strokovnjaki v zamejstvu in tujini. Tudi po zaslugi koroških Slovencev je bila avstrijska delegacija običajno med najbolj številno zastopanimi na seminarjih, ki so običajno v prvi polovici julija v Ljubljani. Ta strokovna srečanja so pripomogla tudi k širjenju lektoratov slovenskega jezika na tujih univerzah.[27]

Avstrijski in slovenski humanisti, zlasti zgodovinarji so se od leta 1969 redno letno sestajali na kulturnozgodovinskem simpoziju Mogernsdorf (Modinci); prvo srečanje je bilo na Gradiščanskem v Avstriji. Iz Avstrije je članica simpozija poleg Gradiščanske še Štajerska, iz Madžarske Železna županija, iz Jugoslavije pa sta to bili Slovenija in

---

25 Aleš Gabrič, Kulturni razcvet Kostanjevice na Krki v 20. stoletju. V: Smrekar, Andrej (ur). Vekov tek. Kostanjevica na Krki 1252–2002. Zbornik ob 750. obletnici prve listinske omembe mesta. Kostanjevica na Krki, Krajevna skupnost, organizacijski odbor za praznovanje 750. obletnice prve listinske omembe mesta 2003 (dalje: Gabrič, Kulturni razcvet Kostanjevice na Krki v 20. stoletju), 575.

26 Več glej: Thirty years of the Bled meetings = Trideset let Blejskih srečanj. Ljubljana, Slovenski PEN 1997 (dalje: Thirty years of the Bled meetings).

27 Glej zbornike: Seminar slovenskega jezika, literature in kulture pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete; Alenka Logar-Pleško, Bibliografsko kazalo seminarskih zbornikov (XXVI–XXX). Zbornik predavanj / XXX. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 27. 6.–16. 7. 1994. Ljubljana, Seminar slovenskega jezika, literature in kulture pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete 1994, 345–359.

Hrvaška. Nosilec dejavnosti na slovenski strani je postala Univerza v Mariboru. Vsako leto je simpozij organizirala druga članica, referenti pa so bili enakomerno razdeljeni med člane.

Za vse omenjene mednarodne prireditve, ki so nastale kot plod neposrednega sodelovanja zainteresiranih strokovnjakov, velja, da so bila prava osvežitev v bipolarno razdeljeni Evropi. Srečanja umetnikov ali znanstvenikov z obeh strani železne zavese na odprtih debatah v šestdesetih letih sploh niso bila nekaj samo po sebi umevnega, "prepustnost" slovenskih/jugoslovanskih meja na stiku držav s komunistično oblastjo in z demokracijo zahodnega tipa pa je bila kot nalašč za tovrstna srečevanja. Zato so imeli organizatorji tovrstnih prireditev občasno tudi težave s to ali ono oblastjo, ki ni bila naklonjena "propagiranju" njej škodljivih želja. Prestolnica Forma vive Kostanjevica npr. ni imela težav pri izvajanju vsakoletnih simpozijev, so pa njeni neutrudni organizatorji naleteli na težavo, ko so poskušali prvič po vojni na Slovenskem predstaviti dela slovenskega slikarja, ki je leta 1945 emigriral in nato živel na avstrijskem Koroškem. Razstava Franceta Goršeta, ki naj bi bila julija in avgusta 1972, je bila že pripravljena in postavljena, stiskan tudi katalog, nato pa je bila po politični intervenciji prepovedana. Eksponate so nato kostanjeviški organizatorji zapakirali in jih poslali nazaj v Avstrijo.[28]

Na srečanjih slovenskega PEN-a, ko so bila ta še v Piranu, pa se je npr. zapletlo leta 1971 v zvezi s prihodom avstrijskega esejista Ernsta Fischerja. Po tem, ko ga je na kongresu sovjetske komunistične partije napadel sam Nikolaj Brežnjev, je bil skeptičen do predvidenega obiska srečanja v Piranu: "Jaz osebno sem do tega ravnodušen," je pisal prijateljici Miri Mihelič, predsednici slovenskega PEN-a in gonilni sili dogajanja, "toda vaša dežela je v težavnem položaju in ker bo kongres večji, kakor sem prvotno domneval, in bodo navzoči delegati iz dežel ljudske demokracije, je mogoče, da bi na primer delegat iz DDR protestiral zoper mojo navzočnost, kar ne bi bilo neprijetno zame, temveč za vas." Miheličeva je zavrgla takšne pomisleke, pisala Fischerju, da mora obvezno priti, posledica pa je bila, kot je napisala Miheličeva v spominih, da "nista pa prišla delegata iz DDR, ki sta se bila najavila."[29]

Šestdeseta leta so bila nedvomno vzpodbudna za razmah živahnih kulturnih stikov. Zaradi tedaj zelo sproščenega političnega ozračja v Jugoslaviji je imela le-ta na široko odprta vrata tako za sodelovanje z vzhodnimi kot zahodnimi državami.

Podpis dveh sporazumov o sodelovanju leta 1972

Čeprav je naraščalo neposredno sodelovanje zainteresiranih kulturnih ustanov, so bili za te obvezujoči tudi dvostranski ali mednarodni sporazumi o kulturnem, znanstvenem in tehničnem sodelovanju, ki jih je Jugoslavija intenzivno podpisovala s številnimi državami. Tudi pri tem je sledila svoji temeljni zunanjepolitični orientaciji, ki je dajala prednost manj razvitim državam in državam v razvoju, sodelavkam iz gibanja neuvrščenih. To je bilo vidno tudi v številu podpisanih dvostranskih sporazumov o znanstvenotehničnem sodelovanju. Do leta 1980 je Jugoslavija podpisala 75 tovrstnih sporazumov z državami v razvoju (največ afriškimi in arabskimi), 18 z razvitimi evropskimi in zunajevropskimi državami in 7 z vzhodnoevropskimi socialističnimi državami.[30]

---

28 Gabrič, Kulturni razcvet Kostanjevice na Krki v 20. stoletju, 576.

29 Thirty years of the Bled meetings, 50.

30 Poročilo o znanstvenotehničnem, prosvetnem in kulturnem sodelovanju SR Slovenije s tujino v letu 1980 (ur. Anica Čadež). Ljubljana, Zavod SRS za mednarodno znanstveno, tehnično, prosvetno in kulturno sodelovanje, 1981, 15 (dalje: Poročilo o ... sodelovanju ... v letu).

Če upoštevamo že doseženo visoko raven kulturnega sodelovanja med Jugoslavijo/Slovenijo in Avstrijo, bi lahko dejali, da je bil kulturni sporazum z Avstrijo podpisan relativno pozno. Avstrija je bila namreč 54. država, s katero je Jugoslavija podpisala tovrstni sporazum.[31]

Že podatek o relativno majhnem številu podpisanih sporazumov z državami zahodne demokracije nas opozarja, da gre pri tem za drugačen problem. Zahodne države namreč niso bile naklonjene podpisovanju sporazumov, ki bi posegali v samostojnost in odločanje ustanov, ki v političnem sistemu zahodne demokracije uživajo avtonomnost pri načrtovanju dela, torej tudi pri načrtovanju sodelovanja na mednarodni ravni. Večina sporazumov, podpisanih z zahodnimi državami, je bila zato manj obvezujoča, bolj nedorečena in pogosto bolj izraz dobre volje kot pa konkretnih načrtov. Vlade zahodnih držav so trdile, da njihova država ne more predpisati umetniškim in znanstvenim ustanovam, kaj morajo uvrstiti v program, temveč se morajo o obsegu sodelovanja dogovarjati neposredno vodstva tovrstnih ustanov. Avstrija je, sledeč tovrstnim naziranjem, podpisala bistveno manj sporazumov o kulturnem, znanstvenem ali prosvetnem sodelovanju kot Jugoslavija. Slovenska stran je zato večkrat (neupravičeno) zapisala, da je obseg kulturnega sodelovanja s posameznimi državami manjši, kot bi lahko bil, ker vlade nekaterih držav ne odgovarjajo vselej na ponudbe jugoslovanske/slovenske strani o odpiranju novih možnosti.

Na spreminjanje odnosov v dvostranskih kulturnih stikih je pomembno vplival še en dejavnik, ki ga nikakor ne smemo prezreti. To so bile notranjepolitične spremembe v Jugoslaviji v šestdesetih letih. Obdobje t. i. partijskega liberalizma je pustilo sledove tudi v sproščenejšem kulturnem ozračju, saj država ni več posegala v vsako malenkost in ni neposrednega navezovanja sodelovanja s tujimi partnerji brez posredovanja državnih organov imela za "sumljivega" ali "protidržavnega". Po drugi strani pa je bila Jugoslavija od šestdesetih let vse bolj decentralizirana, tako da so številne pristojnosti od zveznih prehajale na republiško ali celo lokalno raven odločanja. Še posebno je bilo to opazno na področjih, kjer je bila že v ustavi definirana republiška pristojnost, to pa je, kot je bilo že omenjeno, veljalo tudi za znanstveno, prosvetno in kulturno področje.

Povečevanje pristojnosti republiških upravnih organov na kulturnem področju se je kazalo v rasti pomena osrednjega slovenskega organa za mednarodno sodelovanje na sprva tehničnem in kasneje še drugih področjih. Pri izvršnem svetu skupščine Slovenije (slovenski vladi) so imeli najprej le urad brez pravih pristojnosti. Po sprejetju ustave leta 1963 je bil iz njega oblikovan Zavod SR Slovenije za mednarodno tehnično sodelovanje – ZAMTES. Po preoblikovanju ustavnega sistema sredi sedemdesetih let so zavodu leta 1976 razširili področje delovanja še na mednarodno prosvetno in kulturno sodelovanje.

Leta 1980 je bil po tedaj sprejeti zakonodaji oblikovan Zavod SR Slovenije za mednarodno znanstveno, tehnično, prosvetno in kulturno sodelovanje. Šele po tej spremembi je začel zavod bolj pozorno spremljati tudi mednarodno sodelovanje tistih ustanov, ki so neposredno navezovale stike s tujimi partnerji in pri katerih država oziroma njeni vladni organi niso bili posredniki. Šele s tem preoblikovanjem je nek osrednji slovenski državni organ dobil nekoliko bolj podrobno sliko o obsegu in pomenu mednarodnih stikov slovenskih znanstvenih in kulturnih ustanov s sorodnimi tujimi partnerji. Vendar je treba tudi za ta čas opozoriti, da je Zavod za mednarodno znanstveno, tehnično, prosvetno in kulturno sodelovanje v svojih poročilih sam večkrat poudaril, da ta niso popolna, ker nimajo podatkov za vso izmenjavo, ki poteka neposredno med zainteresiranimi partnerji brez posredovanja države. Poleg tega tudi niso spremljali prireditev, ki so jih tedanje

31 Prosvetno-kulturna saradnja Jugoslavije s inostranstvom. Jugoslovenski pregled, XXII, št. 1, januar 1978, 18.

slovenske oblasti še štele kot "politično sumljive", saj je te bolj kot pristojni šolski, kulturni ali znanstveni vladni resorji spremljalo notranje ministrstvo.

Avstrija in Jugoslavija sta sporazuma o sodelovanju podpisali ob obisku jugoslovanske delegacije pod vodstvom predsednika Zveznega izvršnega sveta Džemala Bijedića na Dunaju od 12. do 15. aprila 1972. 14. aprila sta bila podpisana tudi sporazum o gospodarskem, industrijskem in tehničnem sodelovanju ter sporazum o sodelovanju v kulturi, znanosti in izobraževanju.[32]

Sporazum med Jugoslavijo in Avstrijo o gospodarskem, industrijskem in tehničnem sodelovanju je imel šest členov. Zapisal je pravzaprav tisto, kar je med zainteresiranimi ustanovami lahko že potekalo, le da so dodali še obljubo obeh vlad, da bosta tovrstno sodelovanje pospeševali. Ob gospodarskem sodelovanju so predvideli še tehnično (tehnološko) izmenjavo strokovnjakov in izvedencev, tehničnih informacij, odstopanje patentov in licenc, izmenjavo strokovne literature, organiziranje tečajev, seminarjev, strokovnih konferenc itd. Za načrtovanje je bila zadolžena posebna jugoslovansko-avstrijska komisija, ki je morala predloge pošiljati vladama obeh držav.[33]

Sporazum o kulturnem sodelovanju je v 22 členih bolj zarisal možna področja sodelovanja, ni pa navajal konkretnejših akcij. Tudi ta sporazum je omenjal področja, kjer je sodelovanje že potekalo, npr. izmenjavo znanstvenikov, lektorjev, štipendiranje, sodelovanje univerz, izmenjavo razstav, glasbenih umetnikov, gostovanj, uporabo arhivov itd. Sporazum je bil bolj osnova za nadaljnje sporazume, ki so bili nato podpisani v letih 1974, 1977 in 1980 in so nekoliko konkretneje zapisali akcije sodelovanja in imena sodelavcev.[34]

Sporazuma sta nastala na jugoslovansko pobudo. Sodelovanju Slovenije z Avstrijo sta dala meddržavna sporazuma – da se je na smernicah še okrepilo – nov zagon, toda bolj kot sporazuma so na sodelovanje vplivali neposredni stiki in dogovori med zainteresiranimi ustanovami. To je na slovenski strani potrdil tudi pristojni zavod ZAMTES, ko je v letno poročilo za leto 1981 zapisal, da "sodelovanje z Avstrijo pa poteka pretežno izven programa, predvsem na osnovi neposrednih stikov med slovenskimi in avstrijskimi organizacijami in inštitucijami".[35]

Ob poglabljanju jugoslovanskih ekonomskih težav ob koncu sedemdesetih in v začetku osemdesetih let je raven sodelovanja z razvitimi zahodnoevropskimi državami na splošno nazadovala, kar je jugoslovanska/slovenska stran v glavnem pripisovala nezainteresiranosti zahodnih partnerjev za sodelovanje z našimi strokovnjaki. Kot boleče dejstvo je Zavod v poročilo za leto 1980 zapisal, da tudi sodelovanje s sosedami ne kaže drugačnih trendov, "pri čemer kažeta Italija in Avstrija še manj pripravljenosti za sodelovanje, kot nekatere druge razvite države".[36]

Toda to je morda veljalo le za skupne kulturne akcije, kjer je bila organizatorka ali posrednica država, ne pa tudi za akcije, ki so bile plod neposrednega sodelovanja strokovnjakov z obeh strani meje, saj je npr. v poročilu o avstrijsko-jugoslovanskih odnosih iz leta 1984 omenjeno, da je bilo v obdobju 1981–83 po uradnih poteh izmenjanih 18 strokovnjakov v obeh smereh, da pa je v istem času samo Slovenija zabeležila 13-krat večjo izmenjavo strokovnjakov.[37] Še en dokaz več, da je večina sodelovanja potekala zunaj okvira meddržavnega sporazuma ali pa na njegovi osnovi brez posredovanja državnih organov.

---

32 Delo, 15. 4. 1972, 5; Delo, 16. 4. 1972, 1.

33 UL SFRJ – Mednarodne pogodbe in drugi sporazumi, 27. 9. 1973, št. 51, 214–215.

34 Weilguni, Österreichisch-jugoslawische Kulturbeziehungen, 21–38.

35 Poročilo o ... sodelovanju ... v letu 1981, 60.

36 Poročilo o ... sodelovanju ... v letu 1980, 17.

37 Odnosi Jugoslavije i Austrije 1966-1984. Jugoslovenski pregled, XXVIII, št. 11–12, 29.

Po krizi v dvostranskih avstrijsko-jugoslovanskih odnosih po letu 1972, ki se je pokazala tudi v padcu gostovanj na obeh straneh meje, je do ponovnega vzpona prišlo v drugi polovici sedemdesetih let.

Znanstveno-tehnično, kulturno in prosvetno sodelovanje s tujino se ni enakomerno krepilo na vseh področjih in z vsemi državami. Tako kot pri sodelovanju z drugimi državami so dali sporazumi nov zagon tudi kulturnemu sodelovanju z Avstrijo, ki pa je bilo na nekaterih področjih uspešnejše, na drugih pa je zaostajalo za pričakovanji. Upoštevati je tudi treba, da so se Slovenci in Avstrijci že poprej dobro poznali in sodelovali, zato do pretresljivih novosti tudi deklarativne izjave in pogodbe ne morejo pripeljati.

Sodelovanje po podpisu sporazumov po posameznih področjih

Znanstveno-tehnično sodelovanje

Še najbolj so podpisi sporazumov vplivali na poglobitev sodelovanja na znanstveno-tehničnem področju. Skupni projekti so nastali zaradi neposrednega interesa obeh strani, zlasti pri posodabljanju ali uvajanju novih proizvodov ali tehnologij v proizvodne procese. Naj omenimo le nekatere, ki so potekali več let in pri katerih sta bili zelo zainteresirani tako jugoslovanska/slovenska kot avstrijska stran.

Jugoslavija in Avstrija sta si prizadevali za načrtno izrabo večjih rek, ki tečeta skozi obe državi, Drave in Mure. Sodelovanje je potekalo v avstrijsko-jugoslovanski komisiji za Muro in Dravo. Na slovenski strani je bil glavni izvrševalec dogovorjenih nalog Hidrometeorološki zavod Slovenije. Skupaj z avstrijskimi partnerji so sodelovali pri meritvah vodostaja, pretoka in kvalitete voda, pripravljali pa so tudi analize za energetsko izrabo reke Mure.

Močno je bilo sodelovanje med znanstveniki s kemijskega področja; šlo je za več skupnih projektov, katerih nosilca sta bila na slovenski strani Kemijski inštitut Boris Kidrič ter Fakulteta za naravoslovje in tehnologijo Univerze v Ljubljani. Sodelovanje med usposobljenimi znanstvenimi ustanovami so v več primerih narekovale potrebe (npr. sodelovanje veterinarjev pri proučevanju bolezni gamsov na obeh straneh Karavank), v nekaterih primerih pa je šlo za skupne raziskave za potrebe proizvodnje (npr. raziskave herbicidov, ki so jih opravili v Tovarni dušika Ruše ter Chemie Linz in jih nato uvedli v proizvodnjo v Rušah). Veliko institucij pa je sodelovalo z bolj posrednimi oblikami, kot so izmenjava literature, sodelovanje na simpozijih, obiski strokovnjakov ipd.

Ob obisku avstrijske ministrice za znanost dr. Herte Firnbergove v Ljubljani je bila novembra 1981 podpisana pogodba o sodelovanju na področju energetike, elektronike, informatike in varstva okolja. S slovenske strani je bil nosilec sodelovanja Inštitut Jožef Stefan, na avstrijski pa Avstrijska študijska družba za jedrsko energijo iz Seibersdorfa. Skupno delo so usmerili zlasti v raziskovanje jedrske varnosti v okolju, avtomatizacijo procesov in na standarde za merjenje radioaktivnosti. Leta 1982 so v Ljubljani pripravili posvetovanje na temo *Zagotavljanje jedrske varnosti v elektrarnah*.[38]

Za Slovence je imela poseben pomen izmenjava lektorjev, torej slovenskih v tujini in tujih v Sloveniji. Pri tem je bila s slovenske strani posebna pozornost posvečena sosednjim državam, kar nam kaže tudi struktura razporeditve lektorjev slovenskega jezika na tujih univerzah (oziroma visokošolskih ustanovah); podatek je za študijsko leto 1982/83.

---

38 Podatki o sodelovanju so večinoma povzeti po: Poročilo o ... sodelovanju ... v letu 1981, 60–62.

Lektorji slovenskega jezika na tujih univerzah v študijskem letu 1982/83 (Poročilo o ... sodelovanju ... v letu 1982, str. 224)

Država	Ustanove z lektorati
Avstrija	2
Češkoslovaška	1
Francija	1
Italija	2
Madžarska	2
NDR	1
Poljska	1
Sovjetska zveza	1
Velika Britanija	1
ZDA	1
10 držav	13 lektoratov

Pošiljanje lektorjev v sosednje države je bilo za Slovence pomembno predvsem zaradi poučevanja učiteljev na manjšinskih šolah v zamejstvu. Zato je imela Slovenija v treh sosednjih državah po dva lektorata, po enega na eni od osrednjih univerz in drugega na najbližji visokošolski ustanovi za mejo. Po pogodbah med Filozofsko fakulteto v Ljubljani in univerzama v Gradcu in Celovcu je ljubljanska Filozofska fakulteta poskrbela za slovenista za lektorat na tamkajšnjih slavističnih oddelkih. K temu pa moramo dodati še močne slavistične katedre na avstrijskih univerzah, ki so dosti starejšega datuma.

Tok strokovnjakov v drugo smer kaže, da Avstrija v Sloveniji ni uživala takšnega "privilegija". Njeni strokovnjaki so bili zaradi dejstva, da nemščino govorijo v več državah, le eni izmed kandidatov za lektorje nemščine na slovenskih visokošolskih ustanovah. V istem študijskem letu so v Sloveniji delovali lektorji iz sledečih držav:

Tuji lektorji v Sloveniji v študijskem letu 1982/83 (Poročilo o ... sodelovanju ... v letu 1982, str. 224)

Država	Lektorjev
Avstrija	1
Češkoslovaška	1
Francija	3
Italija	1
Madžarska	2
NDR	1
ZR Nemčija	1
Poljska	1
Romunija	1
Sovjetska zveza	1
Španija	1
Švedska	1
Velika Britanija	1
13 držav	19 lektorjev

Nemščina je imela sicer pomembno vlogo na slovenskih visokošolskih ustanovah, saj so to leto v Sloveniji delovali kar trije lektorji nemškega jezika, kar je bilo, ob lektorjih francoščine, največ. Toda v Ljubljani sta to delo opravljala po en lektor iz obeh nemških držav, ZRN in NDR, medtem ko je lektorat na Univerzi v Mariboru zasedal avstrijski strokovnjak. V naslednjih letih pa podatka o avstrijskem lektorju ne zasledimo več. Pri izmenjavi lektorjev na univerzah sosednje države so imeli slovenski strokovnjaki vsekakor prednost.

Sodelovanje med univerzami se ni omejevalo le na izmenjavo lektorjev. Obe slovenski univerzi sta imeli podpisane pogodbe o sodelovanju s sebi najbližjima avstrijskima univerzama. Univerza v Ljubljani je tako imela podpisan sporazum z Univerzo v Celovcu, Univerza v Mariboru pa z Univerzo v Gradcu. Pozabiti pa ne smemo tudi na utečeno sodelovanje z visokošolskimi ustanovami na Dunaju, ki je bil že stoletja privlačen cilj slovenskih intelektualcev.

Najbolj dolgotrajno znanstveno sodelovanje so razvili na področjih, ki so Slovence in Avstrijce povezovali že od nekdaj – Slovenija je bila nekoč del avstrijske monarhije, slovenski jezik so začeli kot prvi že v 19. stoletju znanstveno raziskovati (še preden je bila ustanovljena ljubljanska univerza) na avstrijskih univerzah. Zato je bilo še posebno bogato sodelovanje med jezikoslovci in zgodovinarji.

Avstrijski slavisti so bili redni gosti na poletnem seminarju slovenskega jezika, ki poteka od leta 1965. Veliko, tudi več kot polovica, jih je bila običajno s Koroške, od koder so prihajali pripadniki slovenske manjšine v Avstriji. Kot država je bila tako Avstrija (ob Italiji s prav tako močno udeležbo slušateljev slovenske manjšine) pri vrhu števila obiskovalcev na tem največjem rednem strokovnem tečaju slovenščine za tuje slušatelje; na tem mestu bi ostala tudi, če bi odšteli slovenske zamejce iz Koroške.

Slovenija je bila zainteresirana, da bi v okviru dvostranskega sodelovanja pomagala slovenskim šolam v Avstriji. Po določbah meddržavnega programa je Deželni šolski svet Koroške leta 1980 prvič izbral učitelje slovenskih manjšinskih šol, ki so se aprila 1980 udeležili seminarja v Ajdovščini. Ob tem je Slovenijo obiskala tudi delegacija koroškega deželnega šolskega sveta, kjer so jo seznanili z izkušnjami dvojezičnega šolstva na mešanem slovensko-madžarskem območju v Pomurju.[39] Seminarji za učitelje dvojezičnih šol na Koroškem in za profesorje Zvezne gimnazije za Slovence v Celovcu so nato redno potekali v različnih krajih po Sloveniji (podobne seminarje je slovenska stran pripravila tudi za učitelje na slovenskih manjšinskih šolah v Italiji in na Madžarskem).

Na drugih področjih je bila izmenjava šibkejša. Slovenski in avstrijski strokovnjaki so se zaradi bližine srečevali na številnih simpozijih ali mednarodnih konferencah v eni ali drugi državi, saj je bila Avstrija med tistimi državami, ki jih je za krajši čas (simpoziji, srečanja, predavanja, gostovanja) obiskalo največ slovenskih znanstvenikov. Manj pa je bilo izmenjave strokovnjakov za daljše časovno obdobje. Slovenski znanstveniki so izkoriščali štipendije številnih tujih držav za izpopolnjevanje in specializacije in bili, npr. v letih 1980 in 1981, na daljših študijih v 17 državah, med njimi pa Avstrije ni bilo.

Sodelovanje med univerzami se je še okrepilo po ustanovitvi Delovne skupnosti Alpe-Jadran. Pri njej je bila oblikovana rektorska konferenca, katere članice so bile na jugoslovanski strani štiri hrvaške in obe slovenski univerzi, na avstrijski pa se jim je pridružilo šest visokošolskih organizacij. Prva rektorska konferenca, na kateri so se dogovarjali o oblikah konkretnejšega znanstvenega sodelovanja, je bila junija 1979 na Univerzi v Gradcu.[40]

---

39 Poročilo o ... sodelovanju ... v letu 1981, 103–104.

40 Ta in sledeči pregledi so povzeti po: Poročilo o ... sodelovanju ... v letu ..., ki so redno izhajali v prvi polovici osemdesetih let.

Besedna umetnost

Književniki obeh strani so se najbolj redno srečevali na mednarodnih pisateljskih srečanjih na Bledu, pri katerih so bili, kot sem že omenil, Avstrijci prisotni od samega začetka. Zaradi pogostosti prevajanja literature enega naroda v jezik drugega so bili na predstavitvah del pogosti tudi stiki med prevajalci in literati. V Sloveniji so prevode nemških del izdajale vse večje slovenske založbe, na avstrijski strani pa je treba pri tem omeniti zlasti slovenske založbe, Mohorjevo družbo, Založbo Drava in Založbo Wieser, ki so skrbele za izdajanje knjig za slovensko manjšino, v Avstriji pa tudi za predstavljanje slovenske literature nemško govorečemu bralstvu. Poleg tega so omenjene založbe pri izdajanju ali promociji slovenske literature pripravile skupne akcije z založbami v Sloveniji.

V slovenščino so bila prevedena številna dela avstrijskih avtorjev; med temi največkrat Stefan Zweig, Franz Kafka, Franz Werfel, Georg Trakl, Joseph Roth, Rainer Maria Rilke, Peter Handke, Julius Kugy, Vicki Baum itd. Primerjave nekoliko otežuje že omenjeno dejstvo, da so v statistikah v Jugoslaviji pod nemško literaturo skupaj upoštevani pisci iz obeh nemških držav, Avstrije in dela Švice in da pri statistikah o prevodih del jugoslovanskih avtorjev v tujini niso posebej upoštevani jeziki izvirnikov. Vsekakor pa je bila za Slovenijo nemščina pomembnejša kot za druge jugoslovanske narode. V naslednji tabeli je ponazorjeno število tiskanih knjig, prevedenih iz tujih književnosti v jezike jugoslovanskih narodov; upoštevanih je le tistih pet književnosti, iz katerih je bilo v letih 1945–1985 v Jugoslaviji prevedenih in izdanih več kot 1000 del.

V Jugoslaviji izdani prevodi knjig po književnostih, 1945–1984 (Jugoslovenski pregled, 1987, št. 10, str. 472)

Književnost	Prevodov v Jugoslaviji	Mesto v Jugoslaviji	Prevodov v Sloveniji	Mesto v Sloveniji
narodov Sovjetske zveze	3837	1.	509	5.
francoska	3627	2.	645	4.
ameriška	3023	3.	753	2.
angleška	2730	4.	686	3.
nemška	2332	5.	795	1.

Primerjava kaže, da so pokazali izdajatelji v Sloveniji več zanimanja za nemški jezik kot založbe v drugih delih Jugoslavije, kar nas ob upoštevanju tradicionalne kulturne navezanosti Slovencev na srednjeevropski germanski prostor in poznavanje nemškega jezika v Sloveniji ne sme presenečati.

Od konca sedemdesetih so bili stiki med slovenskimi in avstrijskimi književniki vse bolj pogosti. Aprila 1980 so v Ljubljani pripravili dneve avstrijske sodobne književnosti, na katerih se je predstavilo sedem avstrijskih sodobnih književnikov, ki so ob tem skupaj z avstrijskimi profesorji predavali študentom germanistike na ljubljanski Filozofski fakulteti. Oktobra naslednje leto pa je bilo srečanje književnikov na Dunaju, kjer je svoja dela bralo 6 slovenskih literatov, pri organizaciji pa sta na pomoč priskočili Centralna hranilnica na Dunaju in Ljubljanska banka. V manjšem obsegu so potekale še številne predstavitve književnosti enega naroda pri sosedih, zlasti ob predstavitvah novoizdanih prevodov. V Sloveniji so organizirali tudi literarne večere slovenskih literatov iz avstrijske Koroške.

Gledališki in glasbeni ansambli

Po zastoju kulturnega sodelovanja zaradi zaostritve odnosov med državama leta 1972 so se začeli slovenski ansambli vračati na gledališke deske v Avstriji, zlasti na Koroško, v drugi polovici sedemdesetih let. Leta 1976 je v Avstriji vnovič gostovala Slovenska filharmonija in se tja vračala še naslednja leta. Poleg obeh največjih slovenskih gledaliških hiš, SNG Ljubljana in Maribor, so v Avstriji v začetku osemdesetih let gostovala tudi manjša slovenska gledališča (Celjsko, Primorsko iz Nove Gorice, Mladinsko iz Ljubljane itd.). Slovenski ansambli so večkrat nastopili na prireditvi Štajerska jesen v Gradcu, na Koroškem, kjer živi slovenska manjšina, pa so večkrat gostovali tudi slovenski amaterski odri.

Iste značilnosti opažamo tudi pri nastopih slovenskih glasbenikov v Avstriji. Medtem ko so se najpomembnejši slovenski ansambli (Slovenska filharmonija, Simfonični orkester RTV Ljubljana, Slovenski oktet ...) predstavili tudi v osrednjih avstrijskih kulturnih središčih (Dunaj, Salzburg, Linz, Gradec itd.), je večina gostovanj manjših ansamblov in amaterskih skupin potekala na južnem delu Koroške, kjer so jim prisluhnili zlasti slovenski zamejci.

Gostovanj avstrijskih ansamblov v Sloveniji je bilo manj, a so bili avstrijski gostje še vedno med najštevilneje zastopanimi tujimi umetniki v Sloveniji. Gostovanja gledališč niso bila redna, a so se posamična občasno predstavila na slovenskih gledaliških deskah. Na Borštnikovem srečanju leta 1985 sta se npr. kot gosta predstavila dva avstrijska gledališka ansambla, od 1. srečanja gledališč Alpe-Jadran leta 1985 pa so bili avstrijski gostje večkrat tudi v Novi Gorici, kjer so srečanja potekala. Več je bilo nastopov manjših glasbenih zasedb in solistov.

Avstrijski glasbeniki so bili redni gostje ljubljanskega festivala, dokaj redno pa so se avstrijski predstavniki udeleževali tudi mladinskega pevskega festivala v Celju.

Likovna umetnost

Sodelovanja na likovnem področju lahko razdelimo na več ravni. Slovenski slikarji so se namreč avstrijski javnosti predstavljali na skupnih razstavah jugoslovanske umetnosti, na razstavah slovenske umetnosti, na posamičnih razstavah, ali pa so sodelovali na regionalnih ali mednarodnih prireditvah. Nekatere bolj odmevne razstave slovenske likovne umetnosti so bile *Slovensko slikarstvo od baroka do impresionizma* (Celovec 1973), *Umetnost Gorenjske* (Celovec 1973), *Slovenski grafiki* (Linz 1977), *Slovenski impresionisti in njihovi predhodniki* (Dunaj 1979) itd. Razstave posameznih likovnih ustvarjalcev so bile zlasti na Koroškem, ni pa jih manjkalo tudi v drugih avstrijskih mestih. Likovni ustvarjalci z obeh strani so se srečevali tudi na regionalnih ali mednarodnih prireditvah. Slovenski likovniki so bili pogosto udeleženci mednarodnega slikarskega tedna na gradu Retzhof blizu Lipnice (od 1967). Isto leto so prvič pripravili tudi bienalno likovno razstavo *Panonia,* ki je bila izmenično v treh deželah, Sloveniji, na Gradiščanskem in v Železni županiji (Madžarska).

Manj plodno sodelovanje kot v okviru delovne skupnosti Alpe-Jadran se je razvilo v okviru srečanj treh dežel, Slovenije, Koroške in Furlanije-Julijske krajine. Najbolj dolgotrajna prireditev je postala likovna razstava INTART, ki se je po postavitvi na enem mestu običajno selila še v državi drugih dveh sodelavk v okviru sodelovanja treh dežel. V Ljubljani je bila prvič leta 1969, v Celovcu 1971, v drugi polovici sedemdesetih let pa se je razvila v bienalno prireditev.

Filmska dejavnost

Še najbolj skromna je bila izmenjava dosežkov filmske umetnosti. Avstrijskih filmov jugoslovanska distribucijska podjetja v šestdesetih in sedemdesetih letih skorajda niso odkupovala in se v slovenskih kinematografih niso vrteli. Avstrijski filmi so bili v sedemdesetih letih nekajkrat predstavljeni le na mednarodnem festivalu športnih in turističnih filmov, ki je vsako leto potekalo v Kranju. Sodelovanje na filmskem področju in med radio-televizijskimi hišami se je okrepilo šele po ustanovitvi skupnosti Alpe-Jadran in sodelovanju v njenem okviru. Leta 1984 so potekali dnevi avstrijskega filma v Ljubljani, isto leto sta televiziji skupaj posneli nadaljevanko o Juliusu Kugyu, sredi osemdesetih let pa so pripravili tudi več skupnih oddaj o slovenskih in avstrijskih mestih.

Ocena kulturnega sodelovanja z Avstrijo

Za Slovenijo je bila Avstrija od sedemdesetih let dalje nedvomno ena od tistih držav, kamor je bila prvenstveno usmerjena pozornost pri navezovanju znanstvenega in umetniškega sodelovanja, pa čeprav je sprva v Jugoslaviji še imelo prednost sodelovanje z neuvrščenimi državami. Za Slovenijo je postajala bistvenega pomena krepitev sodelovanja s slovenskimi manjšinami v zamejstvu in ustvarjanje t. i. skupnega slovenskega kulturnega prostora. Po podpisu sporazumov z Avstrijo leta 1972 in še bolj po podpisu skupnih dvostranskih dogovorov (slovensko-koroških, slovensko-štajerskih, med dvema mestoma, npr. Ljubljano in Celovcem ali Mariborom in Gradcem) in regionalnih projektov (delovna skupnost Alpe-Jadran, sodelovanje treh dežel, kulturnozgodovinski simpozij Mogernsdorf/Modinci ipd.) pa se je slovenska pozornost izrazito obrnila proti najbližjim sosedom.

V Avstriji so slovenski kulturni ustvarjalci, ustanove in društva zunaj okvirov meddržavnih dogovorov razvili živahno sodelovanje s pripadniki slovenske manjšine na Koroškem. Tradicionalno so se udeleževali rednih letnih Koroških kulturnih dnevov. Slovenske organizacije na Koroškem so bile ob koroških občinah v Sloveniji soorganizatorke Vorančevih dnevov, na katerih so se zbirali slovenski pevski zbori z obeh strani meje. Tudi prireditve Koroški kulturni dnevi in Koroška poje so potekale z udeležbo številnih skupin iz Slovenije, zamejski Slovenci pa so se udeleževali prireditev v Sloveniji.

Poleg rednih letnih prireditev sta se sosedi predstavili še na večjih prireditvah oziroma predstavitvah svojih kulturnih dosežkov na drugi strani meje (npr. *Ljubljanski dnevi* v Celovcu leta 1984, isto leto še *Slovenija na obisku v Avstriji* na Dunaju).

ZAMTES je v poročilo za leto 1984, ki je bilo pri kulturnem sodelovanju med Slovenijo in Avstrijo med najbolj plodnimi, zapisal: "V sodelovanju SR Slovenije z zamejstvom se je kot v preteklosti uresničevalo ustavno načelo enotnega slovenskega kulturnega prostora, katerega sestavni del je tudi posebna skrb za Slovence izven meja matične domovine. Kljub temu da obstaja obojestranska želja po čim obsežnejših in raznovrstnejših stikih med Slovenijo in slovensko narodno skupnostjo v Avstriji, pa ugotavljamo, da je obseg tega sodelovanja v primerjavi z Italijo manjši. Temu je vzrok predvsem dejstvo, da v Avstriji ne obstaja tako široko razvejana mreža slovenskih izobraževalnih in drugih ustanov, kulturnih, umetniških in športnih organizacij kot v Italiji."[41]

41 Poročilo o ... sodelovanju ... v letu 1984, Analitični prikaz, 65.

Kulturno sodelovanje po osamosvojitvi Slovenije

Osamosvojitev Slovenije je postavila tudi pri načrtovanju mednarodnega kulturnega sodelovanja nove pogoje in nove zahteve. Omejitvena dejavnika za slovensko sodelovanje s tujino sta bila politična nestabilnost na Balkanu in gospodarska kriza, ki sta se odražala tudi v zamiranju nekaterih kulturnih dejavnosti in nekdaj uglednih mednarodnih kulturnih prireditev. Spremenila se je upravna struktura slovenskih državnih organov; med ostalim je bil ukinjen tudi ZAMTES, njegovi nasledniki v obliki oddelkov pri posameznih ministrstvih pa so bili oblikovani šele sredi devetdesetih let. Z odhodom iz Jugoslavije se je za Slovenijo odprlo tudi vprašanje članstva v mednarodnih organizacijah, saj je morala na novo vstopiti v njihove članske vrste in tako na novo navezovati stike.

Med leti 1990–1995 je Slovenija že podpisala dvostranske sporazume o kulturnem sodelovanju s 25 državami, a Avstrije med njimi ni bilo.

Leta 1995 je začela Slovenija pripravljati osrednji sporazum o sodelovanju v kulturi, izobraževanju in znanosti, ki naj bi ga podpisali vladi obeh držav, a se do začetka tretjega tisočletja to ni zgodilo. Do podpisa je prišlo šele ob obisku slovenskega ministra za zunanje zadeve dr. Dimitrija Rupla v Avstriji, 7. marca 2001. Toda sporazum je precej splošen, kakor je to v prejšnjih desetletjih že veljalo za sporazume Avstrije (oziroma zahodnih držav) s sopodpisnicami.

Edini konkretnejši napredek na državni ravni je bil v prvem desetletju samostojne Slovenije dosežen pri vprašanju arhivske dejavnosti, ki se vleče že vse od konca 1. svetovne vojne.

Ob manjšem angažiranju državnih ustanov je znanstveno in umetniško sodelovanje potekalo zlasti na že uveljavljenih področjih, ki niso zahtevala večjih novih finančnih vlaganj. Plodno sodelovanje v okviru Delovne skupnosti Alpe-Jadran, ki jo je odpihnil veter političnih sprememb v tem delu sveta, se je deloma nadaljevalo v Srednjeevropski pobudi in kasneje v Svetu za kulturno sodelovanje Sveta Evrope. Večina sodelovanja poteka neposredno med zainteresiranimi ustanovami, pristojni državni organi pa ne vodijo posebne evidence kulturnega sodelovanja. Zaradi dolgotrajnega sprejemanja osrednjega kulturnega zakona država tudi ni opredelila prednostnih nalog kulturnega sodelovanja s tujino, temveč se je omejila na določitev splošnih smernic. Znotraj teh je Avstrija našteta v prvi skupini med "prioritetnimi državami" (skupaj s še šestimi iz Evropske unije).[42]

42 Analiza stanja na področjih kulture in predlog prednostnih ciljev (ur. Uroš Grilc). Ljubljana, Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije 2002, 307.

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

MITJA FERENC, BOŽO REPE

SLOVENSKO-AVSTRIJSKI ODNOSI PO MEDNARODNEM PRIZNANJU

Po priznanju Republike Slovenije 15. januarja 1992 in po vzpostavitvi diplomatskih odnosov na ravni veleposlaništev je že do poletja 1992 prišlo do več obiskov na najvišji državni ravni (obiski zunanjega ministra Aloisa Mocka, podkanclerja Erharda Buseka, predsednika avstrijskega parlamenta H. Fischerja, ministra za gospodarstvo W. Schüssla, deželnega glavarja in župana mesta Dunaj dr. H. Zilka). S slovenske strani je Avstrijo obiskal zunanji minister dr. Dimitrij Rupel. Avstrija je podprla vstop Slovenije v KVSE, kot članica OZN in VS OZN pa je Sloveniji pomagala, da je v raznih organih OZN predstavila svoja stališča, kot nestalna članica VS OZN pa je maja 1992, ko je bila predsedujoča, sprožila postopek za sprejem Slovenije v OZN. Slovenijo je podpirala tudi pri vstopu v nekatere druge mednarodne organizacije.[1] Hkrati pa je Avstrija v odnosu do Slovenije že zelo zgodaj (deloma še pred mednarodnim priznanjem) začela uveljavljati nekatere zahteve, med njimi na prvem mestu vprašanje vračanja premoženja. Leta 1990 je zunanji minister dr. Mock skušal vplivati na vsebino denacionalizacijske zakonodaje tako, da bi ta zajela tudi pripadnike nekdanje nemške manjšine. Na začetku l. 1992 je v zvezi s tem tedanjemu zunanjemu ministru Ruplu v Pragi tudi izročil dve pismi o premoženjskih zahtevkih avstrijskih državljanov. Rupel je izrazil pripravljenost, da takšne konkretne primere preuči skupina strokovnjakov.[2] Med prvim uradnim obiskom ministra za zunanje zadeve v Avstriji 18. in 19. maja 1992 je slovenska stran vztrajala pri stališču, da imajo nemško govoreči državljani Republike Slovenije pravico, da se organizirajo v društva in da pri tem njihovo število ni pomembno, vendar je treba to vprašanje ločiti od premoženjskih vprašanj, povezanih z denacionalizacijo. Strinjala pa se je, da bi veljalo vprašanje obojestransko proučiti in ga šele potem tudi obravnavati.[3]

Z namenom ugodne rešitve tega vprašanja je v vsem preteklem desetletju po osamosvojitvi prihajalo do pritiskov tako na formalni kot na neformalni ravni. Posamezni politiki pa tudi veleposlaništvo Republike Avstrije so slovenskim oblastem dostavljali spiske denacionalizirancev, ki bi jih bilo treba prioritetno rešiti, med njimi so bile tudi nekatere vplivne fevdalne rodbine. To vprašanje se je povezovalo z zahtevo po odpravi avnojskih sklepov, s čimer je bilo napol uradno pogojevano avstrijsko soglasje pri vstopu Slovenije v EU. Sporna za avstrijsko stran so bila še nekatera druga vprašanja, bodisi "manjša", t. j. zgolj na simbolni ravni, kot npr. upodobitev knežjega kamna na slovenskih denarnih bonih, bodisi taka, ki bi lahko imela resne posledice za položaj Slovenije v mednarodnih odnosih in pri vstopanju v EU, ali pa gospodarske posledice (npr. zapiranje prostocarinskih prodajaln).

1 Informacija o sodelovanju med Republiko Slovenijo in Republiko Avstrijo, MZZ, Ljubljana 15. 6. 1992.

2 MZZ, Zabeležka pogovorov ob obisku predsednika Vlade Republike Avstrije dr. Erharda Buska in dr. Wolfanga Schüssla, zveznega ministra za gospodarstvo Republike Avstrije, dne 1. in 2. 2. 1992.

3 MZZ, Beležka o uradnem obisku ministra za zunanje zadeve Republike Slovenije dr. Dimitrija Rupla v Avstriji 18. in 19. 5. 1992.

Sukcesija jugoslovansko-avstrijskih sporazumov

Avstrijska državna pogodba (ADP)

V prvem letu po vzpostavitvi diplomatskih odnosov so se začeli pogovori o sukcesiji sporazumov med Jugoslavijo in Avstrijo. Največja težava in še danes odprto vprašanje je bila Avstrijska državna pogodba (ADP). Avstrija je zagovarjala stališče, da je ADP glede na spremenjene okoliščine v Evropi zastarela. Izhajala je iz prepričanja, da je nepotrebna in presežena pogodba, ki ima le še zgodovinski pomen omejitev suverenosti. Od začetka pogajanj je vztrajala, da ADP ne more biti vključena v pogodbeno nasledstvo med nekdanjo SFRJ in Republiko Avstrijo, ki ostaja v veljavi med Slovenijo in Avstrijo. Zato se državi nista mogli dogovoriti o njenem nasledstvu, oziroma ADP sploh ni postala predmet razgovorov. Avstrija je nasprotovala uveljavljanju nasledstva s strani Slovenije, kar je argumentirala s tem, da gre za zaprti tip pogodbe, pri kateri so pogodbenice samo določene države, za pridobitev statusa pogodbenice v takšnih pogodbah pa je potrebno soglasje vseh pogodbenic. Avstrija je poskušala enako stališče uveljaviti v odnosu do Rusije, prav tako leta 1992, vendar je bilo rusko stališče, da se ADP ne bodo odpovedali, Avstrija pa na to od tedaj ni več uradno reagirala. Ker razlogi, zaradi katerih je Jugoslavija pristopila k ADP, bodisi v celoti ali v pretežnem delu zadevajo ravno Slovenijo,[4] je bilo stališče Republike Slovenije, da ne gre za nov pristop, pač pa za posledico razpada ene od pogodbenic, v tem primeru SFRJ. ADP je štela za veljavno mednarodno pogodbo, ki Republiko Avstrijo zavezuje, ne glede na to, ali je Republika Slovenija njena pogodbenica. Status pogodbenice bi Republiki Sloveniji dal mednarodnopravno podlago za neposredna posredovanja pri avstrijskih oblasteh v prid varstva slovenske manjšine z vidika statusa države zaščitnice. Pri tem se je Slovenija sklicevala na skladnost z Dunajsko konvencijo o nasledstvu držav glede mednarodnih pogodb.[5] Za nasledstvo ADP si je Slovenija začela (tudi na pritisk javnosti in nekaterih poslancev) intenzivneje prizadevati leta 1997, glavni namen pa je bil doseči ustrezne mehanizme za zaščito slovenske manjšine v Avstriji, ter hkrati ublažiti avstrijske posredne in neposredne pritiske in pogojevanja. S približevanjem vstopa Slovenije v Evropsko unijo (maj 2004) se vprašanje nasledstva ADP v slovenski politiki in diplomaciji ni več javno izpostavljalo.

Sukcesija na področju arhivskega gradiva[6]

Drugi neuspešen oziroma le delno uspešen problem sukcesije je zadeval **arhivsko gradivo**. Problem arhivov je kompleksen in se je začel reševati že v 20. letih 20. stoletja. Leta 1923 je bil sklenjen arhivski sporazum med Kraljevino SHS in Republiko Avstrijo, ki je dal pravno podlago za vrnitev arhivskega gradiva, odnešenega na ozemlje

---

4 Gre za zadeve, kot so skupna meja in njeno priznanje po stanju na dan 1. 1. 1938 (5. člen), spoštovanje človekovih pravic in nediskriminacija, varstvo slovenske manjšine na avstrijskem Koroškem in Štajerskem (6. in 7. člen), obveznost denacifikacije (9. člen), varovanje in vzdrževanje grobov pripadnikov zavezniških sil na avstrijskem ozemlju (19. člen), premoženjskopravna vprašanja (24. - 27. člen, idr).

5 Dunajska pogodba je bila sprejeta 23. 8. 1978, v veljavo je stopila 6. 11. 1996, zato se je Slovenija nanjo lahko trdneje oprla šele od tedaj dalje.

V primeru ADP je relevanten 34. člen konvencije, ki določa, da vsaka pogodba, ki je bila na dan nasledstva v veljavi za državo prednico, ostane v veljavi za državo naslednico, razen če se ne nanaša na njeno ozemlje, če ni drugačnega dogovora med zainteresiranimi državami, ali če bi bila uporaba pogodbe za državo naslednico v nasprotju s predmetom in namenom pogodbe.

6 Problematika je povzeta po gradivih Arhiva Republike Slovenije in Ministrstva za kulturo.

današnje Avstrije, in za izročitev arhivskega gradiva centralnih uradov iz let 1888-1918, ki zadeva slovensko ozemlje. Sporazum do 2. svetovne vojne ni bil izpolnjen. Po vojni se je nerešenemu vprašanju vračanja arhivskega gradiva pridružilo še vprašanje restitucije, to je vrnitve v letih 1941-1945 odnesenih kulturnih predmetov in arhivov. Leta 1958 sta Jugoslavija in Avstrija sklenili, da je treba sporazum iz l. 1923 uresničiti. Sporazum je na podlagi zavezniškega odloka določil tudi, da se vrne gradivo, ki so ga okupacijske sile odnesle s slovenskega ozemlja v času 2. svetovne vojne. Leta 1960 je jugoslovanska (slovenska) stran Avstriji v treh knjigah izročila sezname zahtev. Naslednje leto pogajanja niso dala rezultatov, ker jih je avstrijska stran prekinila brez posebne obrazložitve; obnovljena so bila l. 1975. Mešana komisija se je sestala devetkrat, vmes pa so delale skupine ekspertov, obravnavale posamezne sklope vprašanj in proučevale ter pripravljale gradivo.[7] Med pogajanji, ki so trajala do l. 1990, je Avstrija izročila vse gradivo, odnešeno med drugo svetovno vojno, ki ga je bilo mogoče najti in večino originalnega gradiva po Arhivskem sporazumu iz l. 1923.[8] Avstrija pa v pogajanjih ni priznala jugoslovanskih zahtev po vrnitvi arhivskega gradiva, ki je bilo koroška in štajerska deželna last ali zasebna last raznih zgodovinskih in muzejskih društev.

Avstrija je po osamosvojitvi zavračala nadaljnjo obravnavo in reševanje še odprtih vprašanj vračanja oziroma izročanja arhivskega gradiva na meddržavni ravni. Ko se je pripravljal seznam nasledstva obojestranskih pogodb med nekdanjo SFRJ in Avstrijo, ki naj bi veljale za Slovenijo, je avstrijska stran zavrnila predlog, naj bi med te pogodbe prišla tudi sporazuma iz l. 1923 in 1958. Sporazuma, sklenjena z Jugoslavijo, je imela za ničnа. Strinjala pa se je, da bi ju smiselno izvedli na pragmatičen način. V okviru te rešitve je bilo l. 1997 izročeno dogovorjeno število fotokopij arhivskega gradiva, ki se nanaša na slovenski del Štajerske. Leta 2001 je bila prav tako izpeljana zamenjava arhivskega gradiva med Arhivom Republike Slovenije in Koroškim deželnim arhivom. Zamenjava je bila izpeljana na podlagi dogovora v mešani komisiji iz l. 1987. S tem sta se državi približali dokončni uresničitvi dogovorjenih obveznosti vračanja gradiva iz Avstrije.[9]

---

7 Eksperti so delali v šestih različnih skupinah: I – terjatve do centralnih dunajskih državnih arhivov, II – do Štajerskega deželnega arhiva, III – do Koroškega deželnega in Tirolskega deželnega arhiva, IV – do muzejev v Avstriji, V – avstrijske zahteve do Jugoslavije in VI – restitucija odnešenih predmetov in arhivov 1941 do 1945.

8 Izvršenih je bilo 11 predaj gradiva. Gre za 3.453 listin iz obdobja med 12. in 18. stoletjem, okrog 50 rokopisov, gradivo cesarsko-kraljevih ministrstev, jožefinsko katastrsko gradivo za Koroško in Štajersko, rudarske karte naših rudnikov in drugo. Avstriji je bilo na njeno zahtevo izročeno tudi gradivo okraja Velikovec.

9 Nerešeno ostaja:

I. grupa – Dunajski arhivi

- izvršiti je treba primopredajo arhivskega gradiva po že odobrenih seznamih v tistem delu, ki se nanaša na Republiko Slovenijo (originali kart in plan filmi iz Zveznega urada za merjenje in cimentiranje),
- dogovoriti se za izročitev kopij (mikrofilmov) po seznamu Liste B, ki je bila sprejeta na zasedanju Mešane komisije leta 1987,
- dogovoriti se je treba za pragmatično rešitev gradiva, ki je pod t. i. "teritorialno klavzulo". To je gradivo iz Slovenskega Primorja, ki leta 1923 ni bilo v okviru Jugoslavije.

II. grupa – Štajerski deželni arhiv

- izvesti zapis sporazumnega predloga pragmatične rešitve z dne 2. aprila 1991, dogovorjenega na sestanku obeh predsednikov ekspertne grupe (Grafenauer-Pferschy), potrditi predlog pragmatične rešitve ter ga izvršiti tako, da avstrijska stran izroči v njem navedeno gradivo (to je najpomembnejše odprto vprašanje (glej poročilo dr. B. Grafenauerja). Štajerski deželni arhiv je Pokrajinskemu arhivu Maribor, Zgodovinskemu arhivu Celje in Zgodovinskemu arhivu Ptuj leta 1997 izročil večjo količino kopij arhivskega gradiva, ki se nanašajo na slovenski del Štajerske in je bil dogovorjen s sporazumom.

III. grupa – Koroški deželni arhiv, Rudarsko glavarstvo Celovec

- Rokopis 2322 Proštijski protokol Spodnji Dravograd 1618,

Sodelovanje med avstrijskimi in slovenskimi arhivi po letu 1991 opredeljuje Sporazum o sodelovanju med Generalno direkcijo Avstrijskega državnega arhiva in Arhivom Republike Slovenije, podpisan 22. oktobra 1996. Sodelovanje poteka predvsem na področju izmenjave strokovne literature, arhivskih razstav, izmenjave raziskovalcev arhivskega gradiva ter v okviru mednarodnih institucij, kot npr. v Mednarodnem arhivskem svetu (ICA), Mednarodni zvezi filmskih arhivov (FIAF) in konferenci direktorjev nacionalnih arhivov Evropske unije in pridruženih članic.

S slovenske strani je pomembno zlasti evidentiranje in kopiranje arhivskih virov za zgodovino Slovenije in Slovencev v Avstrijskem državnem arhivu na Dunaju ter v Deželnem arhivu v Gradcu in Celovcu. Evidentiranje poteka koordinirano po letnem programu, nekaj gradiva pa je bilo že tudi objavljenega (npr. jožefinski vojaški opisi in karte).

Drugi bilateralni in multilateralni sporazumi

Med leti 1992 in 2002 so bili potrjeni naslednji avstrijsko-jugoslovanski sporazumi in sprejeti novi.[10]

Na podlagi Sporazuma med Republiko Slovenijo in Republiko Avstrijo o nadaljnji veljavnosti določenih jugoslovansko-avstrijskih pogodb v odnosih med Republiko Slovenijo in Republiko Avstrijo, ki velja od 1. 11. 1993, je Republika Slovenija nasledila:

1) Pogodbo med Republiko Avstrijo in FLRJ o medsebojnem pravnem prometu, skupaj z zaključnim protokolom, z dne 16. 12. 1954; obj. v Ur. l. FLRJ-MP, št. 8/55.
2) Sporazum med Republiko Avstrijo in FLRJ o medsebojnem priznavanju in izvrševanju arbitražnih sodb in arbitražnih poravnav v trgovinskih zadevah, z dne 18. 03. 1960; obj. v Ur. l. FLRJ-MP, št. 5/61.
3) Sporazum med Republiko Avstrijo in FLRJ o medsebojnem priznavanju in izvrševanju preživninskih odločb, z dne 10. 10. 1961; obj. v Ur. l. FLRJ-MP, št. 2/63.
4) Uredbo o ratifikaciji Sporazuma o gospodarskem, industrijskem in tehničnem sodelovanju (Ur. l. SFRJ, št. 51/72).
5) Sporazum med Republiko Avstrijo in SFRJ o ekvivalentnosti spričeval o zaključnem izpitu za srednje šole, z dne 27. 03. 1974; obj. v Ur. l. SFRJ-MP, št. 6/77.
6) Sporazum med Republiko Avstrijo in SFRJ o administrativnem sodelovanju v ca-

---

- problem gradiva Ljubljanskega gubernija, ki je imel sedež v Ljubljani (Koroški deželni arhiv je leta 2001 v okviru pragmatične rešitve izročil Arhivu Republike Slovenije vse originalno arhivsko gradivo Ljubljanskega gubernija, ki se nanaša na del Koroške, ki je v okviru Republike Slovenije),
- izvršitev dogovora med Arhivom Republike Slovenije in Koroškim deželnim arhivom o zamenjavi gradiva, ki sta ga zbrali Zgodovinski društvi za Koroško in Kranjsko (leta 2001 je bila izvršena dogovorjena pragmatična rešitev).

V Rudarskem glavarstvu Celovec

- izvršiti primopredajo kopij indeksov in vpisov v delovodne protokole (ker so spise, ki so se nanašali na Slovenijo, škartirali že po podpisu protokola iz leta 1958,
- rudniške karte.

IV. grupa – Slovenija nima zahtev.

V. grupa – avstrijske zahteve

- arhivsko gradivo Okrajnega glavarstva Borovlje (je bilo izročeno Koroškemu deželnemu arhivu leta 2001 v okviru pragmatične rešitve).

VI. grupa – restitucije iz 2. svetovne vojne

- delo v tej grupi je bilo v glavnem končano. Ker večino gradiva, odnešenega med vojno, ni bilo mogoče najti, je bil sprejet sklep, da se vrne takoj, ko se kaj najde.

10 Seznam je narejen na podlagi Pregleda mednarodnih dvostranskih pogodbenih aktov, sklenjenih med Republiko Slovenijo in Republiko Avstrijo (23. 2. 2001), avtor J. Čamernik, Arhiv MZZ, in na osnovi poročil avtorjev.

rinskih zadevah in o medsebojni pomoči pri preprečevanju kršitev carinskih predpisov, z dne 15. 03. 1978; obj. v Ur. l. SFRJ-MP, št. 14/79.
7) Sporazum med Republiko Avstrijo in SFRJ o ekvivalencah na univerzitetnem področju, z dne 29. 01. 1979; obj. v Ur. l. SFRJ-MP, št. 3/80.
8) Pogodbo med Republiko Avstrijo in SFRJ o medsebojnem izvrševanju sodnih odločb v kazenskih zadevah, z dne 01. 02. 1982; obj. v Ur. l. SFRJ-MP, 51 2/83.
9) Pogodbo med Republiko Avstrijo in SFRJ o pravni pomoči v kazenskih zadevah, z dne 01. 02. 1982; obj. v Ur. l. SFRJ-MP, št. 2/83.
10) Pogodbo med Republiko Avstrijo in SFRJ o izročanju, z dne 01. 02. 1982; obj. v Ur. l. SFRJ-MP, št. 2/83.
11) Sporazum med Republiko Avstrijo in SFRJ o pospeševanju in zaščiti vlaganj, z dne 25. 10. 1989; obj. v Ur. l. SFRJ-MP, št. 12/90.
12) Sporazum med Republiko Avstrijo in FLRJ o vodnogospodarskih vprašanjih za mejni tok Mure (sporazum o Muri), z dne 16. 12. 1954; obj. v Ur. l. FLRJ-MP, št. 10/56.
13) Sporazum med Republiko Avstrijo in FLRJ o ureditvi mejnega železniškega prometa, skupaj z zaključnim protokolom in prilogami, z dne 11. 12. 1962, v besedilu sporazuma z dne 28. 04. 1967 in 10. 08. 1971; obj. v Ur. l. SFRJ-MP, št. 8/65 in 34/73.
14) Pogodbo med Republiko Avstrijo in SFRJ o skupni državni meji z dne 08. 04. 1965, v besedilu pogodbe z dne 29. 10. 1975 in izmenjave not z dne 27. 10. 1979 in 03. 03. 1980; obj. v Ur. l. SFRJ-MP, št. 11/66, 29/76 in 9/82.
15) Sporazum med Republiko Avstrijo in SFRJ o mejni kontroli v železniškem prometu oseb, z dne 08. 04. 1967, v besedilu sporazuma z dne 05. 03. 1969 in z dne 06. 09. 1974;
16) Sporazum med Republiko Avstrijo in SFRJ o maloobmejnem prometu oseb, z dne 28. 09. 1967, v besedilu sporazuma z dne 05. 02. 1975, z dne 24. 05. 1984 in z dne 04. 11. 1988; obj. v Ur. l. SFRJ-MP, št. 4/68, 49/76 in 9/86.
17) Pogodbo med Republiko Avstrijo in SFRJ o cestnem predoru skozi Karavanke, z dne 15. 09. 1977, v besedilu pogodbe z dne 20. 10. 1980; obj. v Ur. l. SFRJ-MP, št. 3/78 in 13/82.
18) Izmenjavo not med Avstrijskim veleposlaništvom v Beogradu in Državnim sekretariatom za zunanje zadeve SFRJ in v zvezi s sklenitvijo sporazuma med Avstrijsko zvezno vlado in vlado SFRJ o materialni pomoči osebam, ki so pomoči potrebne in jih je treba repatriirati v njihovo domovino, z dne 20. 05. 1964; obj. v Ur. l. SFRJ-MP, št. 2/65.
19) Sporazum med upravami za telekomunikacije Avstrije in SFRJ o usklajevanju frekvenc v območju 29,7 in 960 MHZ za stalne in mobilne radijske službe, z dne 23. 09. 1976; obj. v Ur. l. SFRJ-MP, št. 4/68.
20) Sporazum med Zvezno vlado Republike Avstrije in Vlado FLRJ o vodnogospodarskih vprašanjih, ki se tičejo Drave, z dne 25. 05. 1954; obj. v Ur. l. SFRJ-MP, št. 1/55.
21) Sporazum med Avstrijsko zvezno vlado in Zveznim izvršnim svetom Skupščine SFRJ o alpskem turističnem prometu v obmejnem območju, z dne 18. 07. 1984; obj. v Ur. l. SFRJ-MP, št. 7/86.

Bilateralni sporazumi, sklenjeni do l. 2001

1) Skupno sporočilo o navezavi diplomatskih odnosov med Republiko Slovenijo in Republiko Avstrijo. Ljubljana, 15. 01. 1992; ratificirano s strani Republike Slovenije z uredbo, 04. 06. 1992; obj. v Ur. l. RS-MP, št. 7/92 (Ur. l. RS, št. 32/92); velja od 15. 01. 1992.

2) Zapisnik o razgovorih med predstavniki Republike Slovenije in Republike Avstrije o nadaljnjih odnosih med državama na področju socialne varnosti; Dunaj, 29. 01. 1992; ratificiran s strani Republike Slovenije z uredbo, 26. 03. 1992; obj. v Ur. l. RS-MP, št. 4/92 (Ur. l. št. 19/92); velja od 29. 01. 1992.
3) Pogodba med Republiko Slovenijo in Republiko Avstrijo o zgradbah in napravah za mejno kontrolo ter conah na območju cestnega predora skozi Karavanke; Dunaj, 12. 03. 1993; ratificiran s strani Republike Slovenije z zakonom, 17. 12. 1993; obj. v Ur. l. RS-MP, št. l/94 (Ur. l. RS, št. 2/94); velja od 01. 01. 1995.
4) Sporazum med Republiko Slovenijo in Republiko Avstrijo o dvostranskem zunanjetrgovinskem sodelovanju; Dunaj, 14. 07. 1992; ratificiran s strani Republike Slovenije z zakonom, 16. 09. 1992; obj. v Ur. l. RS-MP, št. 13/92 (Ur. l. RS, št. 48/92); velja od 01. 02. 1993.
5) Sporazum med Vlado Republike Slovenije in Zvezno vlado Republike Avstrije o ukinitvi vizumov, izmenjava not, Ljubljana, 19. 03. 1993; ratificiran s strani Republike Slovenije z zakonom, 25. 05. 1993; obj. v Ur. l. RS-MP, št. 10/93 (Ur. l. RS, št. 30/93); velja od 01. 08. 1993.
6) Sporazum med Vlado Republike Slovenije in Zvezno vlado Republike Avstrije o spremembi sporazuma o planinskem turističnem prometu na njenem območju z dne 18. 07. 1984, v besedilu izmenjanih not z dne 16. 10. 1992; Dunaj, 09. 06. 1995, ratificiran s strani Republike Slovenije z zakonom, 29. 09. 1995; obj. v Ur. l. RS-MP, št. 13/95 (Ur. l. RS, št. 59/95); velja od 01. 12. 1995.
7) Sporazum o zračnem prometu med Vlado Republike Slovenije in Zvezno vlado Republike Avstrije; Ljubljana, 06. 11. 1992; ratificiran s strani Republike Slovenije z zakonom, 26. 02. 1993; obj. v Ur. l. RS-MP, št. 4/93 (Ur. l. RS, št. 14/93); velja od 01. 05. 1993.
8) Sporazum med Vlado Republike Slovenije in Republiko Avstrijo o prevzemu oseb na skupni meji; Dunaj, 03. 12. 1992; ratificiran s strani Republike Slovenije z zakonom, 26. 02. 1993; obj. v Ur. l. RS-MP, št. 4/93 (Ur. l. RS, št. 14/93); velja od 01. 09. 1993.
9) Sporazum med Republiko Slovenijo in Republiko Avstrijo o nadaljnji veljavnosti določenih jugoslovansko-avstrijskih pogodb v odnosih med Republiko Slovenijo in Republiko Avstrijo; Dunaj, 16. 10. 1992, sprejet s strani Republike Slovenije kot akt o nasledstvu, 26. 02. 1993; obj. v Ur. l. RS-MP, št. 4/93 (Ur. l. RS, št. 14/93); velja od 01. 11. 1993.
10) Sporazum med Republiko Slovenijo in Republiko Avstrijo o spremembah sporazuma o obmejnem prometu; Dunaj, 09. 06. 1995, ratificiran s strani Republike Slovenije z zakonom, 29. 09. 1995; obj. v Ur. l. RS-MP, št. 13/95 (Ur. l. RS, št. 59/95); velja od 01. 05. 1996.
11) Sporazum med Republiko Slovenijo in Republiko Avstrijo o uporabi dveh delov slovenskega državnega ozemlja na območju smučišča "Tromeja"; Dunaj, 21. 09. 1995, ratificiran s strani Republike Slovenije z zakonom, 19. 07. 1996; obj. v Ur. l. RS-MP, št. 12/96 (Ur. l. RS, št. 46/96); velja od 01. 11. 1996.
12) Dogovor med Republiko Slovenijo in Republiko Avstrijo o dovoljenem prestopu državne meje v določenih dneh pri mejnem kamnu XIV/266 zaradi verskih obredov pri cerkvi sv. Urbana; Ljubljana, 29. 03. 1995; ratificiran s strani Republike Slovenije z uredbo, 13. 04. 1995; obj. v Ur. l. RS-MP, št. 8/95 (Ur. l. RS, št. 25/95); velja od 01. 05. 1995.
13) Okvirni sporazum o sodelovanju med Ministrstvom za obrambo Republike Slovenije in Zveznim ministrstvom za obrambo Republike Avstrije; Ljubljana, 25. 03. 1993, ratificiran s strani Republike Slovenije z uredbo, 02. 12. 1993; obj. v Ur. l.

RS-MP, št. 20/93 (Ur. l. RS, št. 67/93); sopogodbenica sporazuma ni ratificirala; ne velja.

14) Dogovor za izvajanje Sporazuma med Vlado Republike Slovenije in Vlado Republike Avstrije o prevzemanju oseb na skupni meji; Dunaj, 03. 12. 1992; ratificiran s strani Republike Slovenije z uredbo, 26. 02. 1993; obj. v Ur. l. RS-MP, št. 4/93 (Ur. l. RS, št. 14/93); velja od 01. 09. 1993.

15) Sporazum med Vlado Republike Slovenije in Vlado Republike Avstrije o zgodnji izmenjavi informacij v primeru radiološke nevarnosti in vprašanjih skupnega interesa s področja jedrske varnosti in varstva pred sevanji; Ljubljana, 19. 04. 1996; ratificiran s strani Republike Slovenije z zakonom, 01. 10. 1996; obj. v Ur. l. RS-MP, št. 15/96 (Ur. l. RS, št. 57/96); velja od 0l. 12. 1998.

16) Dogovor med Republiko Slovenijo in Republiko Avstrijo o dovoljenem prehodu državne meje v določenih dneh pri mejnem kamnu XXII/32 zaradi verskih obredov v cerkvi sv. Leonharda; Ljubljana, 29. 03. 1995; ratificiran s strani Republike Slovenije z uredbo, 13. 04. 1995; obj. v Ur. l. RS-MP, št. 8/95 (Ur. l. RS, št. 25/95); velja od 01. 05. 1995.

17) Pogodba med Republiko Slovenijo in Republiko Avstrijo o poteku državne meje na mejnih sektorjih II in IV do VII in delih mejnih sektorjev IX in X (regulacija Glančnice), kakor tudi XIX (reguliran Riški potok); Ljubljana, 24. 10. 1995; ratificirana s strani Republike Slovenije z zakonom, 01. 10. 1996; obj. v Ur. l. RS-MP, št. 16/96 (Ur. l. RS, št. 61/96); velja od 01. 06. 1997.

18) Dogovor med Ministrstvom za notranje zadeve Republike Slovenije in Zveznim ministrstvom za notranje zadeve Republike Avstrije o sodelovanju pri zatiranju mednarodnega organiziranega kriminala, mednarodnega ilegalnega trgovanja z mamili in mednarodnega terorizma; Ljubljana, 23. 06. 1995; ratificiran s strani Republike Slovenije z uredbo, 12. 03. 1996; obj. v Ur. l. RS-MP, št. 4/96 (Ur. l. RS, št. 17/96); velja od 03. 04. 1996.

19) Sporazum med Vlado Republike Slovenije in Zvezno vlado Republike Avstrije o sodelovanju pri urejanju prostora, prostorskem planiranju in regionalni politiki; Maribor, 04. 07. 1995; ratificiran s strani Republike Slovenije z zakonom, 15. 11. 1995; obj. v Ur. l. RS-MP, št. 15/95 (Ur. l. RS, št. 69/95); velja od 01. 09. 1996.

20) Sporazum med Vlado Republike Slovenije in Vlado Republike Avstrije o mednarodnem prevozu stvari; Ljubljana, 04. 12. 1993; Državni zbor Republike Slovenije zavrnil ratifikacijo.

21) Dogovor med Republiko Slovenijo in Republiko Avstrijo o dovoljenem prehodu državne meje pri mejnem kamnu XXIII/141 zaradi verskih obredov v župnijah Ebriach-Trögern in Jezersko; Ljubljana, 29. 03. 1995; ratificiran s strani Republike Slovenije z uredbo, 13. 04. 1995; obj. v Ur. l. RS-MP, št. 8/95 (Ur. l. RS, št. 25/95); velja od 01. 05. 1995;

22) Sporazum med Vlado Republike Slovenije in Vlado Republike Avstrije o mednarodnem prevozu potnikov v izvenlinijskem cestnem prometu; Dunaj, 07. 04.1994; ratificiran s strani Republike Slovenije z zakonom, 09. 11. 1994; obj. v Ur. l. RS-MP, št. 21/94 (Ur. l. RS, št. 74/94), sopogodbenica sporazuma ni ratificirala; še ne velja.

23) Sporazum med Vlado Republike Slovenije in Vlado Republike Avstrije o sodelovanju pri preventivi in medsebojni pomoči pri katastrofah ali težkih nesrečah, Ljubljana, 28. 06. 1996, ratificiran s strani Republike Slovenije z zakonom, 27. 05. 1997; obj. v Ur. l. RS-MP, št.10/97 (Ur. l. RS, št. 35/97); velja od 01. 07. 1998.

24) Protokol o predvidenih ukrepih za zagotavljanje tekočega prometa na mejnih prehodih; Šentilj, 29. 06. 1996; ratificiran s strani Republike Slovenije z uredbo 04. 07. 1996; obj. v Ur. l. RS-MP, št. 10/96 (Ur. l. RS, št. 36/96); velja od 15. 07. 1996.

25) Sporazum med Republiko Slovenijo in Republiko Avstrijo o socialni varnosti; Ljubljana, 10. 03. 1997; ratificiran s strani Republike Slovenije z zakonom, 26. 06. 1997; obj. v Ur. l. RS-MP, št. 15/97 (Ur. l. RS, št. 50/97); velja od 01. 05. 1998.

26) Dogovor o izvajanju Sporazuma med Republiko Slovenijo in Republiko Avstrijo o socialni varnosti; Dunaj, 23. 05. 1997; ratificiran s strani Republike Slovenije z uredbo, 02. 10. 1997; obj. v Ur. l. RS-MP, št. 17/97 (Ur. l. RS, št. 63/97); velja od 01. 05. 1998.

27) Sporazum med Vlado Republike Slovenije in Zvezno vlado Republike Avstrije o spremembi Sporazuma o planinskem turističnem prometu na mejnem območju; Ljubljana, 09. 06. 1997; ratificiran s strani Republike Slovenije z zakonom, 25. 02. 1998; obj. v Ur. l. RS-MP, št. 5/98 (Ur. l. RS, št. 22/98); velja od 01. 06. 1998.

28) Memorandum o soglasju med Ministrstvom za obrambo Republike Slovenije in Zveznim ministrstvom za obrambo Republike Avstrije o sodelovanju slovenskega kontingenta v mirovnih operacijah ZN na Cipru v sklopu avstrijskega bataljona; Ljubljana, 01. 07. 1997; ratificiran s strani Republike Slovenije z uredbo, 08. 01. 1998; obj. v Ur. l. RS-MP, št. 1/98 (Ur. l. RS, št. 5/98); velja od 24. 03. 1998.

29) Tehnični dogovor k Memorandumu o soglasju med Ministrstvom za obrambo Republike Slovenije in Zveznim ministrstvom za obrambo Republike Avstrije o sodelovanju slovenskega kontingenta v mirovnih operacijah ZN na Cipru v sklopu avstrijskega bataljona; Ljubljana, 01. 07. 1997; ratificiran s strani Republike Slovenije z uredbo, 08. 01. 1998; obj. v Ur. l. RS-MP, št. 1/98 (Ur. l. RS, št. 5/98); velja od 24. 03. 1998.

30) Konvencija med Republiko Slovenijo in Republiko Avstrijo o izogibanju dvojnega obdavčevanja v zvezi z davki na dohodek in premoženje; Ljubljana, 01. 10. 1997; ratificiran s strani Republikeo Slovenije z zakonom, 25. 02. 1998; obj. v Ur. l. RS-MP, št. 4/98 (Ur. l. RS, št. 20/98); velja od 01. 02. 1999.

31) Sporazum med Vlado Republike Slovenije in Vlado Republike Avstrije o znanstveno-tehničnem sodelovanju; Dunaj, 08. 05. 1998, ratificiran s strani Republike Slovenije z zakonom, 23. 03. 1999; obj. v Ur. l. RS-MP, št. 10/99 (Ur. l. RS, št. 28/99); velja od 01. 07. 1999.

32) Sporazum med Republiko Slovenijo, ki jo zastopa Ministrstvo za finance, ki deluje po pooblastilu Vlade Republike Slovenije in Oesterreichische Kontrollbank AG, Dunaj, ki zastopa Republiko Avstrijo; Ljubljana, 12. 06. 1998; ratificiran s strani Republike Slovenije z zakonom, 18. 12. 1998; obj. v Ur. l. RS-MP, št. 24/98 (Ur. l. RS, št. 90/98); velja od 29. 12. 1998.

33) Prva sprememba k Memorandumu o soglasju med Ministrstom za obrambo Republike Slovenije in Zveznim ministrstvom za obrambo Republike Avstrije o sodelovanju slovenskega kontingenta v mirovnih operacijah ZN na Cipru v sklopu avstrijskega bataljona (UNFICYP); Dunaj, 24. 07. 1998; ratificirano s strani Republike Slovenije z uredbo 9. 9. 1999; obj. v Ur. l. RS-MP, št. 21/99 (Ur. l. RS, št. 78/99); sopogodbenica še ni ratificirala; še ne velja.

34) Prva sprememba Tehničnega dogovora k Memorandumu o soglasju med Ministrstvom za obrambo Republike Slovenije in Zveznim ministrstvom za obrambo Republike Avstrije o sodelovanju slovenskega kontingenta v mirovnih operacijah ZN na Cipru v sklopu avstrijskega bataljona (UNFICYP); Dunaj, 24. 07. 1998, ratificirano s strani Republike Slovenije z uredbo, 09. 09. 1999; obj. v Ur. l. RS-MP, št. 21/99 (Ur. l. RS, št. 78/99); sopogodbenica še ni ratificirala; še ne velja.

35) Sporazum med Republiko Slovenijo in Republiko Avstrijo o enostavnejšem opravljanju mejne kontrole v železniškem in cestnem prometu; Ljubljana, 15. 04. 1999; ratificiran s strani Republike Slovenije z zakonom, 22. 09. 1999; obj. v Ur. l. RS-MP, št. 24/99 (Ur. l. RS, št. 82/99); sopogodbenica še ni ratificirala; še ne velja.

36) Sporazum med Vlado Republike Slovenije in Zvezno vlado e Avstrije o spremembi Sporazuma o planinskem in turističnem prometu na mejnem območju; Ljubljana, 15. 04. 1999; ratificiran s strani Republike Slovenije z zakonom, 22. 09. 1999; obj. v Ur. l. RS-MP, št. 24/99 (Ur. l. RS, št. 82/99), sopogodbenica še ni ratificirala; še ne velja.
37) Sporazum med Vlado Republike Slovenije in Zvezno vlado Republike Avstrije o turističnem prometu na mejnem območju (INTERREG/PHARE – OBC, obmejna panoramska pot), Schlossberg, 01. 08. 1999; ratificiran s strani Republike Slovenije z zakonom, 10. 05. 2000; obj. v Ur. l. RS-MP, št. 11/2000 (Ur. l. RS, št. 44/2000); velja od 01. 08. 2000.
38) Druga sprememba Memoranduma o soglasju med Ministrstvom za obrambo Republike Slovenije in Zveznim ministrstvom za obrambo Republike Avstrije o sodelovanju slovenskega kontingenta v mirovnih operacijah Združenih narodov na Cipru v sklopu avstrijskega bataljona; Dunaj, 04. 02. 2000; pogodbenici sporazuma še nista ratificirali; še ne velja.
39) Druga sprememba Tehničnega dogovora k Memorandumu o soglasju med Ministrstvom za obrambo Republike Slovenije in zveznim ministrstvom za obrambo Republike Avstrije o sodelovanju slovenskega kontingenta v mirovnih operacijah Združenih narodov na Cipru v sklopu avstrijskega bataljona; Dunaj, 04. 02. 2000; pogodbenici spremembo dogovora še nista ratificirali; še ne velja.
40) Dogovor med Ministrstvom za obrambo Republike Slovenije in Zveznim ministrom za obrambo Republike Avstrije o sodelovanju na področju vojaške zračne plovbe; Mayrhofen, 02. 02. 2001; še ni ratificiran; še ne velja.

Sodelovanje med posameznimi ministrskimi resorji po osamosvojitvi (do 2002)[11]

Sodelovanje med različnimi ministrstvi obeh vlad poteka od osamosvojitve Slovenije; sprva je bilo omejeno predvsem na Ministrstvo za zunanje zadeve, od srede 90. let, ko so se pri večini ministrstev ustanovili sektorji za mednarodno sodelovanje in EU, pa se je začelo tudi neposredno sodelovanje posameznih ministrstev obeh držav.

Notranje zadeve

Stiki varnostnih organov in uspešno izvedene operativne akcije potekajo zlasti na področju ilegalnih migracij, mejne kontrole in varovanja meje ter pretočnosti prometa na mejnih prehodih, zato uvajanje Schengenskega sporazuma ni vneslo večjih posebnosti. K temu sta pripomogla Protokol o predvidenih ukrepih za zagotavljanje tekočega prometa na mejnih prehodih iz l. 1996 in Sporazum med Republiko Slovenijo in Republiko Avstrijo o enostavnejšem opravljanju mejne kontrole v železniškem in cestnem prometu.[12] V zvezi z uvajanjem Schengenske meje je bila uresničena ali še poteka tudi vrsta drugih projektov (npr. na področju priprave tujske zakonodaje, vizne politike ali usposabljanja za opravljanje policijskih postopkov na EU zunanji meji – t. i. twinning-light projekt, ki ga bodo izvajale Slovenija, Avstrija in Nemčija).

---

11 V kolikor ni drugače navedeno, je to poglavje narejeno na podlagi poročil ministrstev.

12 Ta je nadomestil Sporazum o izvajanju mejne kontrole v železniškem prometu iz leta 1967. Omogoča neposredno sodelovanje med slovenskimi in avstrijskimi organi mejne kontrole na cestnih mejnih prehodih, npr. na mejnem prehodu Pavličevo sedlo, kjer se mejna kontrola izvaja v skupnem objektu na slovenski strani. Po sporazumu je omogočeno bolj optimalno izkoriščanje objektov mejne kontrole tudi na nekaterih drugih mejnih prehodih.

Kultura

Zgodovinska povezanost ter geografska bližina pogojujeta zelo razvejano kulturno sodelovanje med obema državama. Poleg stikov med uradnimi kulturnimi institucijami so razvite tudi druge oblike kulturnih povezav, kot so obmejno in regijsko sodelovanje, neposredne povezave med društvi, ustanovami ter posameznimi kulturnimi delavci. Sodelovanje na področju izmenjav kulturnih izvajalcev je vsa ta leta potekalo na podlagi neposrednih dogovorov med izvajalci. V zadnjih letih se povečuje tudi število slovenskih študentov na avstrijskih umetniških akademijah. Svoje mesto v dunajskem kulturnem življenju si je pridobil Kulturni center Korotan, ki deluje ob finančni podpori mesta Dunaj ter Ministrstva za kulturo Republike Slovenije ter organizira različne prireditve: razstave, koncerte, lutkovne predstave ter predstavitve knjig. Drugi slovenski center z občasnimi prireditvami je Slovenski župnijski center.[13]

Zdravstvo

Na področju zdravstva in medicine potekajo med zdravstvenimi ustanovami obeh držav različne oblike neposrednega strokovnega sodelovanja. Do leta 1991 sta imela največ stikov z avstrijskim zdravstvom Splošna bolnišnica Maribor in Univerzitetni klinični center (strokovno povezovanje, izmenjava izkušenj na posameznih medicinskih področjih).

Univerzitetni zavod za zdravstveno in socialno varstvo Ljubljana je sodeloval s podjetjem IMMUNO, pri katerem so nabavljali cepivo proti klopnemu meningoencefalitisu in posamezne reagenčne teste za področje virološke diagnostike. Univerzitetni zavod za rehabilitacijo invalidov Ljubljana je sprejemal na rehabilitacijsko zdravljenje avstrijske paciente.

Julija 1992 so se začeli dogovori med Ministrstvom za zdravstvo Republike Slovenije in Ministrstvom za zdravstvo, šport in varstvo potrošnikov Republike Avstrije za sklenitev Konvencije med Republiko Slovenijo in Republiko Avstrijo o socialni varnosti, ki je začela veljati 1998. leta.

Redno sodelovanje med obema ministrstvoma na različnih področjih se je začelo l. 1995. Dogovori o sodelovanju so segali na različna področja (npr. skupni projekti pri raziskovanju specifičnih zdravstvenih problemov, ki so skupni obema državama – npr. preprečevanje samomorov, področje transfuziologije, izmenjava izkušenj pri organizaciji, poslovanju in vodenju zdravstvenih zavodov, skupno sodelovanje pri projektih Svetovne zdravstvene organizacije, predvsem na področju primarne zdravstvene nege, projekta zdravih mest, projekta CINDI itd.).

Splošna bolnišnica Maribor ima vzpostavljeno sodelovanje z večino oddelkov ter zdravstvenih institucij v Republiki Avstriji na strokovnem, znanstvenoraziskovalnem in upravnem področju (interna medicina, ginekologija, perinatologija, plastična in rekonstruktivna kirurgija, urologija, oftalmologija, pediatrija, anasteziologija in reanimacija).

Zavod za zdravstveno varstvo Maribor že vrsto let uspešno sodeluje z zdravstvenimi in ekološkimi ter ostalimi sorodnimi javnimi in gospodarskimi institucijami v Avstriji (npr. nadzor kvalitete podtalnih in površinskih voda).

V okviru delovne skupnosti Alpe-Jadran sodelovanje poteka neposredno med posameznimi institucijami obeh držav, zlasti na področjih javnega zdravstva (vzpostavitev zdravstveno-ekološkega monitoringa, promocija zdravja, informatika v zdravstvu), fizikalne medicine in rehabilitacije bolnikov s prizadetostjo lokomotornega aparata, zdrav-

13 Opomnik za pogovor z dr. Benito Ferrero-Waldner, zvezno ministrico za zunanje zadeve Republike Avstrije, ob delovnem obisku v Sloveniji, 3. oktobra 2001, MZZ, Sektor za sosednje države in JV Evropo.

stvene nege (promocija zdravja in delo v skupnosti), sodelovanja na kliničnih področjih.

Obramba

Dvostransko sodelovanje med Ministrstvom za obrambo Republike Slovenije in Zveznim ministrstvom za obrambo Republike Avstrije poteka na podlagi Programov bilateralnega sodelovanja med ministrstvoma za obrambo obeh držav. V večini dogodkov kot nosilec sodeluje generalštab, v manjšem delu pa upravni del ministrstva. Nadaljuje se tudi sodelovanje Centra za strateške študije z Inštitutom za temeljne raziskave na Dunaju in sodelovanje na področju duhovne oskrbe.

Na splošno je sodelovanje na obrambnem področju intenzivno, brez odprtih problemov. Sodelovanje poteka zlasti na področju šolanja (šolanje pripadnikov Slovenske vojske v Centru za mirovne operacije na Dunaju),[14] vojaške geografije in kartografije (kartografski projekti skupnega pomena, izmenjava novo izdanih kart in informacij ter digitalnih geografskih podatkov) ter na področju inšpektorata (medsebojna izmenjava inšpekcijskih nadzorov) in sodelovanja na vojaškotehničnem področju (večinoma gre za opremljanje slovenske vojske s terenskimi vozili Puch in pri razvoju lahkega oklepnega vozila Valuk) ter sodelovanja obmejnih enot (ogledi izvajanja vaj, sodelovanje na področju protioklepnih, izvidniških, pehotnih, letalskih, logističnih, artilerijskih enot in enot protizračne obrambe).

Od srede 90. let je bilo okoli deset srečanj na ravni ministrov, državnih sekretarjev in načelnikov generalštabov.

Kmetijstvo

Sodelovanje na področju Ministrstva za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano Republike Slovenije in Zveznim ministrstvom za kmetijstvo Republike Avstrije se je začelo že l. 1991, ko so se začeli redni stiki in sodelovanje med stanovskimi organizacijami s področja kmetijstva.

Bolj sistematično sodelovanje se je začelo 23. februarja 1997 s podpisom Resornega dogovora med ministrstvoma za kmetijstvo obeh držav o sodelovanju v kmetijstvu. Resorni dogovor postavlja okvir poglobljenega medsebojnega sodelovanja na različnih področjih v kmetijstvu tako na regionalni kot tudi na širši ravni. Podpisani so bili še nekateri dogovori, med njimi 8. maja 2002 Memorandum o sodelovanju Agencije za kmetijske trge in razvoj podeželja in Agrarmarkt Austria.

Od l. 1997 sta se na bilateralni ali multilateralni ravni oba kmetijska ministra srečala petkrat, več je bilo srečanj na ravni državnih sekretarjev, pogosta pa so bila tudi skupna srečanja, povezana z obmejnim sodelovanjem.

Posebej intenzivno bilateralno sodelovanje poteka v okviru programa PHARE. Med programe, ki se uresničujejo, sodijo:

- Revitalizacija gorskih območij na slovensko-avstrijski meji (Koroška in na območju Gorenjske in Zgornje Savinjske doline), kjer je v projekt zajeto območje vzdolž slovensko-avstrijske meje in ohranitev solčavsko-jezerske ovce. Namen je izboljšati življenjske pogoje prebivalcev in ohraniti podeželske skupnosti ter način pridelave tipičnih izdelkov in trženja;
- Projekt integrirane pridelave, predelave in trženja ter promocije sadja ob sadni cesti (na območju Štajerske);

14 Šolanje je bilo vezano predvsem na sodelovanje pripadnikov slovenske vojske v okviru avstrijskega bataljona na Cipru – UNFICYP.

- Projekt integrirane pridelave grozdja, predelave, prodaje in promocije vina;
- Projekt okolju prijazne pridelave zelenjave in zdravilnih zelišč;
- Projekt ekološkega kmetovanja in kontrole ekoloških kmetij.

Leta 2000 so se začele intenzivne priprave za novi ciklus INTEREG III – PHARE – CBC za obdobje 2000-2006 z Avstrijo in Italijo (razvoj podeželja, ohranjanje kulturne dediščine, turizem na vasi).

Sodelovanje poteka tudi preko raznih oblik izobraževanja, študijskih obiskov, seznanjanja z ekološkim kmetovanjem ter okoljskimi projekti.

Problematika lipicancev

Eden največjih nerešenih problemov med obema državama je vprašanje domicila in vodenja izvornih rodovniških knjig o lipicancih.

Vlada Republike Slovenije si prizadeva, da organi Evropske komisije ne odločajo o tej problematiki, dokler Republika Slovenija ne postane polnopravna članica EU oziroma dokler nima možnosti enakopravnega sodelovanja pri eventuelnih pogajanjih med Italijo in Avstrijo. V ta namen je septembra 1998 naslovila na Evropsko komisijo diplomatsko noto, decembra istega leta pa še diplomatski noti Avstriji in Italiji.

Spričo dejstva, da sta Republika Avstrija in Italija podpisali dogovor o vodenju izvornih rodovniških knjig o lipicancih, s katerim se je Italija odrekla pravici v prid Avstrije, je Vlada Republike Slovenije sklenila, da v skladu z 22. členom **TRIP-sa** sprejme uredbo o geografski označbi Lipicanec. Uredba je bila sprejeta januarja 1999, marca 1999 pa notificirana v Svetovni trgovinski organizaciji in WIPO.

Evropska komisija je predlagala, da Slovenija in Avstrija poskušata najti ustrezen dogovor. Vlada Republike Slovenije je imenovala pogajalsko skupino in sprejela izhodišča za pogajanja. Prišlo je do obiska kobilarne Lipica in Monterotondo, ni pa prišlo do obiska v Pibru, ker je na avstrijski strani prišlo do zamenjave vodstva, kar naj bi bil vzrok, da tehnično poročilo o stanju in možnostih sodelovanja še ni bilo izdelano.

V tem času pa je Avstrija pri **DG SANCO** (za veterino in fitosanitarna vprašanja) dosegla notifikacijo zvezne kobilarne Piber kot pooblaščene kobilarne za vodenje rodovniških knjig. Nobena od pristojnih organizacij v EU na to zahtevo ni imela pripomb. Slovenija je reagirala tako, da je na začetku l. 2002 pisno seznanila evropskega komisarja za širitev, da bo ob vstopu Republike Slovenije v Evropsko unijo notificirala Javni zavod Kobilarna Lipica za pooblaščeno rejsko organizacijo, ki vodi izvorno rodovniško knjigo za konje lipicance.

V Sloveniji je bilo za zaščito lipicancev ustanovljeno posebno društvo, ki ga vodi pesnik dr. Boris A. Novak. Društvo je do vladne politike v zvezi z lipicanci zelo kritično in ocenjuje, da gre pri vladni politiki, ki slovenskega interesa v zvezi z lipicanci ni uspela zaščititi, za zmes napačnih mednarodnih analiz, servilnosti in popuščanja Avstriji zaradi vstopanja Slovenije v EU.[15]

Gospodarstvo

Avstrija je za Nemčijo, Italijo in Hrvaško četrta najpomembnejša zunanjetrgovinska partnerka Slovenije (l. 2001).[16] Je tudi najpomembnejši tuji investitor v Sloveniji.[17]

---

15 Zapis pogovora B. Repeta z Borisom A. Novakom 31. 3. 2003 in posredovano besedilo Borisa A. Novaka hranita pisca.

16 Leta 1991 je Avstrija v uvozu predstavljala tretjega (581 mio USD) in v izvozu petega (222 mio USD) zunanjetrgovinskega partnerja v blagovni menjavi s Slovenijo.

Izvoz v Avstrijo je leta 2001 znašal 692,6 mio USD (168 mrd SIT), to je 7,4 odstotka vsega slovenskega izvoza.[18] Najpomembnejši izvozni proizvodi v l. 2001 so bili stroji, železniški vagoni, montažne zgradbe, električni proizvodi, osebni avtomobili in deli zanje, turbine, razni kemijski proizvodi.[19]

Uvoz iz Avstrije je leta 2001 obsegal 843,9 mio USD (204 mrd SIT), to je 8,3 odstotka celotnega slovenskega uvoza.[20] Najpomembnejši uvozni proizvodi l. 2001 so bili železniški vagoni, deli tirnih vozil, usnjeni izdelki, električni izdelki, meso, naftni derivati.[21]

Vedno pomembnejši del menjave postajajo storitve. Tako je npr. leta 1997 Slovenija v Avstrijo izvozila 289 mio USD, iz Avstrije pa uvozila za 212 mio USD storitev. Leta 1999 je slovenski izvoz storitev predstavljal okrog 234 mio USD, uvoz pa 212 mio USD. Slovenski izvoz storitev v Avstrijo je leta 2000 znašal cca. 263 mio USD, uvoz pa 190 mio USD. Po podatkih Banke Slovenije je slovenski izvoz storitev v Avstrijo leta 2001 znašal cca. 266 mio USD, uvoz pa 195 mio USD.

Slovenija ima v blagovni menjavi z Avstrijo že od leta 1991 **primanjkljaj**, ki pa se po letu 1995 stalno zmanjšuje.[22] **Pokritost uvoza z izvozom** je leta 2001 znašala 82,07 odstotka. Osnovni razlog za zmanjšanje deficita je vključitev Avstrije v EU in sporazumi med Slovenijo in EU, s katerimi so se med drugim znižale carinske stopnje, kar je olajšalo pretok blaga in storitev med državama.

Struktura blagovne menjave ostaja podobna vse od leta 1991. Tako pri izvozu kot pri uvozu gre za zelo razvejano strukturo menjave, izdelkov je zelo veliko in noben ne presega šest odstotkov celotnega izvoza oz. uvoza.

Tabela 1: Blagovna menjava med Slovenijo in Avstrijo 1992 do 2001, v mio USD.[23]

Leto	Izvoz v mio dolarjih	Uvoz v mio dolarjih	Pokritost uvoza z izvozom v %	Delež v slovenskem izvozu v %	Delež v slovenskem uvozu v %
1992	341	500	68	5,1	8,1
1993	303	553	55	5,0	8,5
1994	374	753	50	5,9	10,3
1995	535	914	58	6,4	9,7
1996	549	832	66	6,6	8,9
1997	565	789	72	6,8	8,4
1998	621	802	77	6,9	7,9
1999	622	805	77	7,3	8,0
2000	656	833	79	7,5	8,2
2001	693	844	82	7,5	8,3

17 Vlaganje avstrijskega kapitala v slovensko gospodarstvo je bilo visoko že l. 1992 in je pomenilo okoli 27 odstotkov vseh naložb tujih partnerjev v Sloveniji. Največ zanimanja je bilo na področju bančništva, trgovine in zavarovanj.

18 Index izvoza 2001/2000 izražen v SIT je znašal 114,6, index izvoza v USD pa 105,6.

19 Leta 1991 so bili glavni izvozni proizvodi montažne zgradbe, pohištvo, gume, grelniki vode, surov aluminij, naprave za hlajenje. Struktura izvoza glede na stopnjo obdelave je bila ugodna. Slovenija je poglavitni izvoz ustvarila z industrijskimi produkti ter kemijskimi proizvodi in ne s surovinami.

20 Index uvoza 2001/2000 izražen v SIT je znašal 110,1, index uvoza izražen v USD pa 101,3.

21 Glavni uvozni artikli l. 1991 so bili olja iz nafte, osebni avtomobili, lesna celuloza, stroji za AOP, proizvodi iz železa in neobdelan les.

22 Leta 2001 je bil deficit najnižji do sedaj; znašal je 151 mio USD.

23 Ob evropskih pravilih izravnana menjava. Gospodarski vestnik, št. 26, 1. - 7. 7. 2002; Statistični urad Republike Slovenije (1995-2001).

Finance

Na področju finančnih odnosov poteka sodelovanje v skladu z uveljavljenimi mednarodnimi standardi in brez večjih problemov. Predstavniki finančnih institucij in obeh ministrstev redno sodelujejo na bilateralnih, trilateralnih (skupaj z Republiko Madžarsko) in multilateralnih srečanjih (poleg omenjenih treh držav še Republika Češka in Republika Slovaška). Sodelovanje poteka tudi v mednarodnih finančnih institucijah, npr. v Svetovni banki in Mednarodnem denarnem skladu.

V zadnjem desetletju sta bila razrešena dva najpomembnejša problema, t. j. sporazum o izogibanju dvojnemu obdavčevanju (Konvencija med Republiko Slovenijo in Republiko Avstrijo o izogibanju dvojnemu obdavčevanju v zvezi z davki na dohodek in premoženje je bila sklenjena 1. oktobra 1997 in je stopila v veljavo 1. februarja 1999) in ureditev dolga Slovenije iz naslova Pariškega kluba.[24]

Pogajanja z Avstrijo so se začela maja 1995 in so se uspešno zaključila s pripravo sporazuma za plačilo dolga. Slovenski dolg je sestavljen iz dela dolgov nekdanje SFRJ, ki ga dolgujejo končni uporabniki na slovenskem ozemlju.[25] Za dolg Slovenije se je smatral tudi dolg, ki je bil že predčasno odplačan pred 25. junijem 1991 in prenesen na subjekte zunaj Slovenije (druge republike SFRJ) na podlagi zakona SFRJ o kreditnih odnosih s tujino. Sklenitev sporazuma je odložila odločitev ÖKB, da ne namerava prevzeti terjatev Nove Ljubljanske banke (NLB) do Naftagasa – Rafinerije Novi Sad.[26] Slovenski strani je julija 1997 uspelo izključiti omenjeni dolg iz sporazuma, tako da sporazum v celoti temelji na načelu končnega porabnika. Dvostranski sporazum za konsolidacijo dolga je bil podpisan v Ljubljani 12. junija 1998 in je stopil v veljavo 28. decembra 1998.[27] V sporazumu sta se stranki dogovorili, da je Vlada Republike Slovenije odgovorna za slovenski dolg in da bo zagotovila, da bosta Abanka d. d. Ljubljana in NLB servisirali celoten dolg.[28]

---

24 Slovenija se je z ustavnim zakonom leta 1991 in kasneje z zakonom iz leta 1996 zavezala, da bo prevzela tisti del državnih dolgov nekdanje SFRJ, ki se nanaša na Republiko Slovenijo, in tisti delež s strani nekdanje SFRJ garantiranih dolžniških obveznosti, katerih koristniki so pravne osebe na ozemlju Slovenije.

V Parizu so se 13. julija 1998 v okviru Pariškega kluba za poravnavo mednarodnih dolgov sestali predstavniki vlad držav upnic in predstavniki Vlade SFRJ in se dogovorili o konsolidaciji dolga SFRJ. Države naslednice so prevzele dolg nekdanje SFRJ.

Slovenska vlada je aprila 1993 pooblastila delegacijo, da z državami članicami Pariškega kluba uredi razmerja iz naslova refinanciranih dolgov s slovensko državno garancijo. S članicami kluba je dosegla dogovor, v skladu s katerim je Slovenija za alocirani dolg prevzela obveznosti za uporabnike s sedežem na ozemlju Republike Slovenije po načelu končnega uporabnika. Kriterij razdelitve nealociranega dolga nekdanje SFRJ je temeljil na ključu razdelitve Mednarodnega denarnega sklada, po katerem je Slovenija prevzela 16,39 odstotka nealociranega dolga.

Na podlagi splošnega dogovora se je Slovenija z upnicami Pariškega kluba ločeno pogajala in sklepala dvostranske sporazume, ki so določali višino zneska dolga. Pogajanja z vsemi upnicami so bila zaključena leta 2001. Še istega leta so bile plačane vse obveznosti, ki izhajajo iz sporazumov, razen štirih kreditov z Nemčijo.

25 Kriterij končnega porabnika pri lociranju dolga nekdanje SFRJ je sprejela avstrijska banka/Österreichische Kontrollbank (ÖKB), ki je zavarovala kredite tujih bank in je pri pripravi sporazuma aktivno nastopala.

26 NLB je nastopala kot dolžnik kredita, ki ga je pri Bank Austria najela za končnega porabnika Naftagas. ÖKB terjatve NLB ni želela prevzeti, ker je bila nominirana v jugoslovanskih dinarjih in je zahtevala, da celoten dolg prevzame Slovenija.

27 Republiko Slovenijo je zastopalo Ministrstvo za finance, Republiko Avstrijo pa Österreichische Kontrollbank AG, Dunaj.

28 S sklepom Vlade leta 1998 se je Slovenija zavezala, da bo povrnila Abanki d. d. vsak znesek, ki ga bo le-ta plačala iz naslova obveznosti, prevzetih na podlagi 6. člena zakona o načinu in pogojih izpolnjevanja obveznosti iz dvostranskih sporazumov za prevzem slovenskega dolga, ki izvira iz dvostranskih sporazumov za

Po sporazumu, ki ga je l. 2002 ÖKB sklenila z Zvezno republiko Jugoslavijo, bo del sredstev, ki jih je Slovenija že odplačala, vrnjen.[29]

Investicije

Avstrija je po obsegu investiranja najpomembnejši tuji investitor v Sloveniji. Gre predvsem za vlaganja v trgovino, banke, druge storitve ter v papirno in kemično industrijo. Investicije vsako leto naraščajo, vendar po letu 1996 z manjšo stopnjo kot prejšnja leta. Avstrijske investicije v Sloveniji so na dan 31. 12. 2001 znašale 1.527 mio USD oz. 47 odstotkov vseh FDI. Slovenske neposredne investicije v Avstriji so na dan 31. 12. 2001 znašale 50,1 mio USD.

Slovenske naložbe v Avstrijo pa so bile redke. Slovenska podjetja so le takoj po osamosvojitvi kazala precejšno pripravljenost za vlaganje v Avstrijo. Do konca leta 1993 je bilo od skupno 769 enot neposrednih naložb v tujini 9,3 odstotka naložb v Avstrijo.[30] Potem pa je zanimanje upadlo. Do konca leta 1995 je bilo v Avstriji le 76 slovenskih neposrednih naložb v skupni vrednosti 49,2 milijona dolarjev. Delež naložb v Avstrijo se je zmanjšal na 4,8 odstotka. Do konca leta 1999 se stanje ni popravilo, saj so slovenske neposredne naložbe v Avstriji znašale le 41,7 milijona dolarjev. Posledica takega stanja je bila, da so nekdaj cvetoča mešana slovensko-avstrijska podjetja na avstrijskem Koroškem nazadovala ali usahnila. Razlogov, zaradi katerih je več kot trideset podjetij slovenskih ali mešanih podjetij na avstrijskem Koroškem in Štajerskem zašlo v hude težave, je bilo več. Poleg slabega odnosa matičnih podjetij in nezaupanja slovenskih poslovnežev, so bili razlogi še hude težave matičnih podjetij v Sloveniji, spremenjene gospodarsko-politične razmere in zapleti pri lastninjenju. Nekaj podjetij pa je zagotovo preživelo vlogo, ki so jo imela v času nastanka. Po ocenah vodstva slovenske narodne skupnosti je imelo pogoje za normalno poslovanje vsaj dvajset podjetij.

Drugi razlog za večji blagovni pretok je bilo povečano zanimanje posameznih slovenskih podjetij za avstrijski trg in njihov obstanek na njem. Poleg Radenske in Elana je največji uspeh doseglo Gorenje. Leta 2000 skoraj ni bilo Avstrijca, ki ne bi poznal njegovega slogana "Gorenje-bewust robust". Na avstrijskem trgu so se trdno zasidrala še druga slovenska podjetja ali njihova mešana podjetja, kot Elan, Hago, Petrolatrad, Firmex itn. Omeniti je treba tudi podjetje Futura Möbel, ki so ga štiri slovenska podjetja lesne industrije leta 2000 ustanovila v Gradcu. To podjetje je pomenilo drugi poskus slovenske pohištvene industrije, da bi se ustalila na dotlej zanjo zaprtem avstrijskem trgu.

Tretji razlog je bilo članstvo Avstrije v Evropski uniji. S tem, ko je Avstrija prvega januarja 1995 uradno postala članica Evropske unije, so v njenem dvostranskem blagovnem prometu z zahodnoevropskimi državami odpadle carinske pregrade. Z vključitvijo v nov carinski in zunanjetrgovinski sistem je bila večina avstrijskega indus-

---

konsolidacijo dolga nekdanje SFRJ, sklenjen med SFRJ in državami članicami Pariškega kluba, ki pravi, da obveznosti, ki so bile predčasno plačane do 25. junija 1991 in prenesene na subjekte zunaj Republike Slovenije, prevzame banka dolžnica do tujine. Leta 1998 se je Abanka d. d. s tripartitno pogodbo med Republiko Slovenijo, Banko Slovenije in Abanko d. d. o ureditvi razmerij in o zavarovanju terjatve zavezala, da bo Republika Slovenija odstopila vse terjatve, ki jih bo pridobila ob prevzemu oziroma plačilu dolga. V primeru, da dobi banka kadarkoli in na kakršen koli način obveznosti povrnjene, jih nemudoma prenese na Republiko Slovenijo.

29 Sredstva bo ÖKB vrnila Abanki d. d. V skladu s pogodbo o ureditvi razmerij in zavarovanju terjatve bo Abanka d. d. prispele terjatve prenesla v proračun Republike Slovenije. Sporazum med Zvezno republiko Jugoslavijo in ÖKB določa, da prvi obrok plačila obresti zapade v plačilo 22. septembra 2007, zadnji pa 22. marca 2014. Prvi obrok plačila glavnice zapade v plačilo 22. septembra 2008, zadnji pa 22. marca 2024.

30 Prav tam.

trijskega blaga oproščena carinskih dajatev. Nova okoliščina je omogočila Sloveniji predvsem večji izvoz surovin in polizdelkov na avstrijsko tržišče. Ta možnost je bila pred letom 1995 zelo omejena, saj zaradi tega avstrijski izdelki v Evropski uniji niso bili oproščeni carinskih dajatev. Nosilci tega izvoza so bila avstrijska podjetja v Sloveniji.

Pomemben razlog povečani obojestranski blagovni menjavi je bila zagotovo tudi dobra konjuktura v obeh državah.

Med leti 1992 in 2000 se med obema državama niso pospešili in okrepili le blagovni tokovi, temveč tudi stiki na področju bančništva, turizma in prometa.

Že leta 1990 je v Ljubljani začela poslovati Länderbank, ki se je naslednje leto preimenovala v Austria bank. V naslednjih letih se je prisotnost avstrijskih bank v Sloveniji hitro krepila. Avstrijske banke so bile dolgo časa edine tuje banke, katerih hčerinska podjetja so dobila koncesijo za opravljanje vseh bančnih poslov. Poleg ÖVAG, Creditanstalt, Giro Credit in Hypo Alpe Adria bank so prišle še koroške regionalne banke, lisinške družbe in zavarovalnice. Ciljne skupine teh bank so bila najprej le podjetja z avstrijskim kapitalom, kmalu pa so svojo poslovno pozornost usmerila tudi na slovenska podjetja ter banke. Avstrijske banke pospešeno odpirajo nove poslovne enote, uvajajo nove storitve in uporabljajo sodobnejše pristope k ocenjevanju tveganj, zato njihovi krediti ter število komitentov naraščajo.[31]

Turizem

Avstrija predstavlja za slovenski turizem enega najpomembnejših trgov, saj je po številu turistov naše tretje največje tržišče (za Nemčijo in Italijo). Med vsemi tujimi turisti, ki obiščejo Slovenijo, je več kot 16 odstotkov Avstrijcev. Leta 2001 je 174.403 avstrijskih državljanov v Sloveniji doseglo 619.822 nočitev. V primerjavi z letom 1990 (pred osamosvojitvijo Slovenije) se je število turistov iz Avstrije podvojilo. Podobno je bilo tudi v obrnjeni smeri, saj se je število slovenskih turistov od 47.186 leta 1993 dvignilo na 202.707 leta 1999. Slovenska turistična organizacija je leta 2002 izbrala avstrijsko podjetje Zolles & Edinger za izdelavo nove strategije trženja turistične ponudbe v naslednjih letih.

Zaključne ugotovitve

Slovenija v devetdesetih letih ni bila med najpomembnejšimi avstrijskimi zunanjetrgovinskimi partnerji, vendar se je njen položaj v primerjavi s preteklostjo izboljšal. V avstrijskem uvozu se je gibala med 17. in 19. mestom, medtem ko je bila pri izvozu med 11. in 12. mestom. Avstrijska zvezna politika je v širitvi Evropske unije videla priložnost, da ponovno zavzame svoje dominatno mesto v osrčju Evrope, zato je tvorno podpirala tesnejše gospodarsko sodelovanje s Slovenijo, kot tudi njeno približevanje Evropski uniji. S tem namenom je Avstrijska gospodarska zbornica (WKO) novembra 1999 v Ljubljani odprla svoje predstavništvo, ki naj bi pospešilo gospodarsko sodelovanje in delovalo kot stičišče za podjetja z obeh strani meje.

Tudi med leti 1992 in 2001 avstrijska zvezna vlada ni spremenila svojega temeljnega odnosa do Slovenije. Tako kot v preteklosti je trdno zasledovala svoje ekonomske interese in ni bila pripravljena na kompromise. V prvi polovici devetdesetih let Avstrija ni hotela prisluhniti slovenskim predlogom za ureditev težav, ki so jih imela slovenska

31 Jože Prinčič, Slovensko-avstrijski gospodarski odnosi 1945–2001 (Poglavje Gospodarski stiki med Slovenijo in Avstrijo po osamosvojitvi Slovenije 1992–2001), objavljeno v tem zborniku. Kolegu Prinčiču se zahvaljujeva za posredovane podatke.

podjetja pri pridobivanju delovnih dovoljenj ter s transportnimi dovolilnicami. Avstrija je celo svoj zakon o zaposlitvi tujcev spremenila tako, da so imela slovenska podjetja (Marles, Jelovica, IMP) še manjše možnosti za dokončanje izvoznih kupčij. V tem času je Avstrija zavlačevala tudi urejanje odnosov Slovenije z EFTO.[32] Po vstopu v Evropsko unijo pa je imela Slovenija težave s carinami. Avstrija ni hotela upoštevati slovenskega sporazuma o gospodarskem sodelovanju z Evropsko unijo, temveč je leta 1995 bistveno povečala carine na slovenske izvozne izdelke. Carinsko stopnjo je Avstrija zmanjšala šele leta 1997. Toda v tem letu je Avstrija, da bi rešila svoj lokalni problem, znova pritisnila na Slovenijo. Poleti je uvedla davek na nakupe cigaret, s čimer je začela proces zapiranja brezcarinskih prodajaln na slovenski meji. Zaprtje teh prodajaln je za Slovenijo pomenil velik makroekonomski problem. Slovenija je bila namreč sosednjim turističnim velesilam najbolj konkurenčna z izletniško ponudbo, ki so jo sestavljali gostilne, brezcarinske prodajalne in igralnice ter poceni bencin. Turistični prihodki od nerezidentov so bili za Slovenijo bistveni ne samo za plačilno bilanco, ki je bila z Avstrijo že tako neugodna, temveč tudi za bilanco javnih financ.

Začetek pristopnih pogajanj Slovenije k Evropski uniji je bil zagotovo eden od uspehov avstrijskega predsedovanja Evropski uniji. Hkrati pa je avstrijski inštitut WIFO spomladi 1999 objavil študijo, v kateri je Slovenijo ocenil kot državo, ki zaradi težav pri privatizaciji, prevelike brezposelnosti, zastarele izvozne sestave in še drugih razlogov ni zrela za Evropsko unijo. Po tej študiji, ki je povsem odgovarjala avstrijskim interesom, Slovenija tudi v naslednjih tridesetih letih ne bi dosegla stopnje avstrijske razvitosti. Slovenski ekonomist dr. Pavle Sicherl je hitro dokazal, da je študija zasnovana na grobih napakah in zasleduje predvsem politične interese severne sosede.[33]

Pravosodje

Sodelovanje na področju pravosodja je med obema državama potekalo vse od l. 1991, ima pa tudi že daljšo tradicijo, še iz časa SFRJ.

Mednarodna pravna pomoč tako na kazenskem kot na civilnem področju poteka tekoče, sodelovanje med pravosodnimi organi obeh držav je dobro. Avstrija je Sloveniji pomagala s strokovno podporo pri ponovnem vzpostavljanju notariatov, stalna so srečanja sodnikov in javnih tožilcev, v zadnjih dveh letih pa se srečujeta tudi oba ministra za pravosodje. Vzajemna pravna pomoč pri izvajanju sodnih postopkov poteka med pristojnimi organi obeh držav na podlagi dvostranskih pogodb, ki jih je z Avstrijo sklenila že nekdanja Jugoslavija in na podlagi nekaterih mednarodnih konvencij.

Socialne zadeve

Na področju socialne varnosti od 1. 5. 1998 velja Sporazum o socialni varnosti med Republiko Slovenijo in Republiko Avstrijo (Ur. l. RS, št. 50/97-MP, št. 15/97). Ta ureja področje socialne varnosti delavcev, migrantov obeh pogodbenic, področje pokojninskega in invalidskega zavarovanja, zdravstvenega sodelovanja in materinstva, področje nesreč pri delu in poklicnih bolezni ter področje brezposelnosti. S tem sporazumom se omogoča seštevanje zavarovalnih dob za pridobitev pravice ter izplačevanje dajatev v drugo pogodbenico.

---

32 Pomladni veter med sosedi. Gospodarski vestnik, št. 8, 23. 3. 1995.

33 Jože Prinčič, Slovensko-avstrijski gospodarski odnosi 1945-2001 (Poglavje Gospodarski stiki med Slovenijo in Avstrijo po osamosvojitvi Slovenije 1992-2001), objavljeno v tem zborniku.

Odškodnine za prisilne delavce

Avstrija je prevzela izplačilo odškodnin za prisilno in suženjsko delo v času nacionalsocializma na območju današnje Republike Avstrije. Zvezni zakon o Skladu za prostovoljna izplačila Republike Avstrije nekdanjim suženjskim in prisilnim delavcem v času nacionalsocialističnega režima oziroma Zakon o Skladu za spravo je bil sprejet 7. julija 2000 in je stopil v veljavo 27. novembra 2000. Zakon ne predvideva posebne partnerske organizacije za t. i. ostali svet, ampak se morajo upravičenci iz teh držav obrniti neposredno na avstrijski Sklad za spravo. Avstrija je z izplačili že pričela. Avstrijski sklad za spravo sodeluje z Društvom izgnancev Slovenije, ki združuje večji del upravičencev do odškodnine po avstrijski zakonodaji. Po podatkih iz druge polovice leta 2001 je slovenskih upravičencev približno 1.500, od teh jih je 1.200 že poslalo izpolnjene obrazce na sedež Sklada za spravo na Dunaj.[34]

Okolje in prostor

Avstrijske zahteve po zaprtju Jedrske elektrarne Krško

Med leti 1989 in 1992 so na pobudo zvezne dežele Koroške potekala pogajanja za sklenitev sporazuma med Republiko Slovenijo in deželo Koroško o obveščanju in pomoči pri naravnih in drugih nesrečah. Sporazum naj bi na zahtevo Koroške vseboval tudi zgodnje obveščanje v primeru radiološke nevarnosti. Sporazum ni bil sklenjen, saj Koroška po avstrijski zakonodaji ni pristojna za mednarodno urejanje vprašanj s področja jedrske varnosti. To vprašanje je bilo kasneje urejeno z dvema ločenima sporazumoma, sklenjenima na zvezni ravni, ki sta pokrivala vprašanje civilne zaščite ter vprašanja jedrske varnosti.

Aprila 1992 je Vlada Republike Slovenije ustanovila Mednarodno komisijo za neodvisno analizo varnosti jedrske elektrarne Krško (ICISA). V njej so sodelovali tudi člani iz Avstrije. Konec oktobra 1993 je ICISA svoje delo zaključila ter Vladi Republike Slovenije predala končno poročilo. Pri delu ICISE so bili avstrijski člani zelo aktivni, Avstrija pa je sama za potrebe dela komisije angažirala precejšnje število strokovnjakov iz različnih držav in financirala veliko večino dodatnih študij. Komisija ni naletela na varnostna vprašanja, ki bi zahtevala zaprtje JE Krško.

17. 03. 1993 je poslanec avstrijskega parlamenta A. Wabl naslovil na predsednika Vlade Republike Slovenije Janeza Drnovška pismo, s katerim protestira, češ da slovenska vlada pravočasno ne izpolnjuje dolžnosti obveščanja glede motenj JE Krško. Vsebinsko isto zahtevo je ponovil tudi s telegramom dne 13. 05. 1993.

Julija 1993 so se pričela pogajanja za sklenitev Sporazuma med Republiko Slovenijo in Republiko Avstrijo o zgodnji izmenjavi informacij v primeru radiološke nevarnosti in o vprašanjih skupnega interesa s področja jedrskih varnosti in varstva pred sevanji.

Decembra 1995 je Slovenija prijavila Mednarodni agenciji za atomsko energijo v okviru programa tehnične pomoči med drugim tudi projekt z naslovom *Sistem zgodnjega obveščanja v primeru jedrske ali radiološke nesreče*, ki ga je MAAE na podlagi izraženega interesa Avstrije za sofinanciranje sprejela in uvrstila pod "foolnote A" projekte. Vendar Avstrija obljubljene finančne pomoči ni nikoli realizirala, tako da je MAAE po dveh letih leta 1997 za projekt namenila svoja sredstva.

Aprila 1996 je bil v Ljubljani podpisan sporazum o zgodnji informaciji v primeru

---

34 Opomnik za pogovor z dr. Benito Ferrero-Waldner, zvezno ministrico za zunanje zadeve Republike Avstrije, ob delovnem obisku v Sloveniji, 3. oktobra 2001, MZZ, Sektor za sosednje države in JV Evropo.

radiološke nevarnosti. Državni zbor je sporazum ratificiral na seji 1. oktobra 1996, avstrijski parlament pa ga je ratificiral šele maja 1998. Sporazum je tako začel veljati 01. 12. 1998.

Januarja 1999 je avstrijsko veleposlaništvo v Ljubljani poslalo Ministrstvu za zunanje zadeve memorandum s prošnjo dežele Štajerske za hitro in neposredno seznanitev z ekološkimi, naravnimi in jedrskimi nesrečami v Sloveniji.

Julija 1999 je bil prvi sestanek po sporazumu o zgodnji izmenjavi informacij v primeru radiološke nevarnosti.

6. julija 1999 je avstrijska zvezna Vlada sprejela t. i. Akcijski načrt: avstrijska protijedrska politika, v katerem slovenski jedrski programi in JE Krško nista bila posebej omenjena.

7. septembra 1999 je bil avstrijski vladni načrt o protijedski vladni politiki dopolnjen, kot sledi, do:

- Popolne uresničitve priporočil mednarodne komisije za neodvisno varnostno analizo NE Krško-ICISA, kot bistvenega elementa za izpolnitev obstoječih zahtev Sveta EU;
- prepričljive pojasnitve vseh vprašanj v zvezi s potresno varnostjo NEK (kot so bila opredeljena v sklenjenem Pristopnem partnerstvu);
- vztrajanja na čimprejšnjem možnem zaprtju NEK in nasprotovanja podaljšanju načrtovane dobe delovanja NEK ob pričakovanju, da tudi opravljena zamenjava uparjalnikov ne bo prispevala k podaljšanju dobe delovanja;
- prizadevanj za povezavo sistemov zgodnjega obveščanja Avstrije in Slovenije;
- okrepitev elektrogospodarskega sodelovanja s Slovenijo (v okviru energijskega partnerstva) z vključitvijo zvezne dežele Koroške in Štajerske na eni strani in Hrvaške na drugi strani s ciljem hitrejšega zaprtja NEK.

Septembra 1999 je avstrijska stran začela odločneje pritiskati, da bi Slovenija čim prej zaprla jedrsko elektrarno Krško, tako na uradni zvezni ravni, še bolj pa na ravni obeh dežel. V zvezi s tem je 22. 12. 1999 koroški deželni glavar dr. J. Haider v pismu predsedniku Vlade Republike Slovenije dr. J. Drnovšku izrazil zahtevo po zaprtju.

Decembra 1999 je avstrijska vlada Republiki Sloveniji v okviru sporazuma o zgodnji izmenjavi informacij v primeru radiološke nevarnosti kot darilo predala avtomatsko postajo za nadzor radioaktivnosti zraka (locirana je v Krškem).

25. novembra 2000 je bila v Ljubljani predstavitev Phare zaključnega poročila o geofizikalnih raziskavah v okolici NE Krško, ki se je je udeležila tudi številna avstrijska delegacija. V nadaljevanju je Avstrija to vprašanje nato odprla tudi na evropski ravni. Zahtevala je večja zagotovila kandidatk glede spoštovanja jedrske varnosti. V avstrijskih medijih, delu strank pa tudi na regionalni ravni so se pojavile zahteve, da avstrijska vlada s tem (poleg vprašanja nemške manjšine in t. i. nediskriminatorne denacionalizacije) pogojuje vstop Slovenije v EU. V zvezi z jedrsko varnostjo potem Avstrija, kar zadeva Slovenijo, tega ni storila.

Poročilo projekta Phare iz novembra 2000 je pokazalo, da seizmične projektne osnove NEK niso vprašljive. Slovenija je v svojo mrežo opazovalnic vključila dve novi visoko občutljivi seizmološki postaji, kar se je zgodilo do l. 2002. Svet EU je 5. junija 2002 pripravil poročilo o stanju realizacije t. i. priporočil, ki jih je v imenu sveta EU leta 2001 oblikovala Delovna skupina za jedrsko varnost (Working party on Nuclear Safety – WPNS) pri skupini za atomska vprašanja (Atomic Questions Group – AQG), ki pa vztraja pri prejšnjem varnostnem priporočilu glede jedrske varnosti, kar pomeni, da vprašanje še ni zaključeno, kljub temu, da EU stanje zelo dobro pozna. Vztrajanje pri nerešenosti vprašanja prihaja predvsem iz Avstrije, ki v tem smislu deluje v ustreznih organih EU.[35]

---

35 Gradiva MZZ in MOP, zadnje poročilo je datirano z 11. 11. 2002 (sodelovanje med Republiko Slovenijo in

Energetika

Na splošno lahko sodelovanje med Slovenijo in Avstrijo na področju energetike ocenimo kot dobro in uspešno.

Podjetje Geoplin ima s svojim avstrijskim partnerjem OMV sklenjene dolgoročne pogodbe o transportu ruskega plina, o skladiščenju plina v Avstriji in o njegovi nabavi. Sodelovanje na podjetniški ravni je korektno in brez odprtih vprašanj.

Zelo dobro je sodelovanje na področju učinkovite rabe in rabe obnovljivih virov energije, kjer ima Republiko Avstrijo že veliko izkušenj. Sodelovanje med institucijami z obeh strani in izmenjavo izkušenj na tem področju ocenjujemo kot zelo koristno.

Dobro je tudi medpodjetniško sodelovanje na področju električne energije. ELES ima s svojim avstrijskim partnerjem sklenjen sporazum o medsebojnem sodelovanju, slovensko elektrogospodarstvo ima 20 odstoten delež v HE Koralpe Golica.

Problem na področju energetike se je pojavil z uredbo avstrijskega regulatorja *E-Control GmbH,* ki je prepovedala uvoz električne energije od proizvajalcev iz tretjih držav (tiste, ki niso članice EU, torej tudi Republiko Slovenijo) za oskrbo avstrijskih odjemalcev, z obrazložitvijo, da gre za energijo, ki je proizvedena na ekološko sporen način (uredba je stopila v veljavo 1. 11. 2001). Na zahtevo Holdinga slovenskih elektrarn in v skladu z 28. členom Energetskega zakona je zato Elektro-Slovenija, d. o. o. kot upravljalec omrežja sprejela odločitev o zavrnitvi dostopa do prenosnega omrežja avstrijskim proizvajalcem električne energije (4. 12. 2001). *E-Control* je na svoji spletni strani 17. decembra 2001 objavil spremembo uredbe v zvezi z uvozom električne energije iz tretjih držav in iz "črne liste" črtal Republiko Slovenijo. Zato je tudi Elektro-Slovenija od 18. decembra omogočila avstrijskim proizvajalcem električne energije dostop do slovenskega omrežja.

Vlada Republike Slovenije je predčasno odprla trg z električno energijo za upravičene odjemalce z letno porabo več kot 100 GWh, tako da hčerinsko podjetje Elektro-Slovenije, TALUM (aluminij) uvaža trenutno približno 25 odstotkov svojih potreb električne energije od avstrijskega *Verbunda.*

Vodno gospodarstvo

Okvir za mednarodna razmerja med Republiko Slovenijo in Republiko Avstrijo na področju voda predstavljata meddržavna sporazuma za Dravo in Muro (sklenjena že leta 1955 in 1956; v Republiki Sloveniji ratificirana leta 1993).

Na podlagi obeh sporazumov redno delujeta:

a) Stalna slovensko-avstrijska komisija za Dravo, ki redno obravnava: kakovost, količino, okolje, gospodarsko rabo (delovanje HE in vodni režim).

Komisija je obravnavala že več pomembnih meddržavnih vprašanj ter jih uspešno rešila.

Kakovost Drave je že pet let na mejnem profilu Dravograd izboljšana za en kakovostni razred (zdaj v II. kakovostnem razredu).

Po že napovedani tožbi leta 1995 je bila dosežena sporazumna poravnava (odškodnina Sloveniji zaradi kršitve minimalnega pretoka na Mutski Bistrici zaradi delovanja hidroelektrarne (HE) Koralpe-Golica; sredstva investirana v infrastrukturo občine Muta).

Ozadje: HE Koralpe-Golica je zgrajena v Republiki Avstriji na vodotoku Mutska Bistrica, ki neposredno zatem priteče v Slovenijo. V skladu s sporazumom med Vlado

---

Republiko Avstrijo na področju okolja, prostora in energije), informacija državnega sekretarja Marka Slokarja poslana dr. Mitji Ferencu.

FLRJ in Republiko Avstrijo o vodnogospodarskih vprašanjih, ki se tičejo Drave in vodnopravnim dovoljenjem za gradnjo HE Koralpe-Golica, mora Republika Avstrija spoštovati določila o minimalnem pretoku Mutske Bistrice na mejnem profilu. Ponavljajoče se prekoračitve odvzema vode iz Mutske Bistrice na avstrijski strani so pomenile kršenje pogodbe med državama o minimalnih pretokih Mutske Bistrice na mejnem profilu. Vlada Republike Slovenije je leta 1997 naslovila na delniško družbo KELAG odškodninski zahtevek za povračilo ekološke škode, ki je nastala v Mutski Bistrici v obdobju 1992/1994.

V zaključni fazi je skupna petletna študija *Raziskave vodnih virov Karavank* (kot strokovna podlaga za prostorski razvoj na obeh straneh meje).

Stalna slovensko-avstrijska komisija za reko Dravo je leta 1992 sprejela sklep, da se raziščejo vodni viri na slovensko-avstrijskem mejnem območju Karavank. Mešana skupina ekspertov je pripravila program raziskav, ki je predvidel dve začetni fazi (1992-93, 1994-95) in nadaljnje dveletne etape raziskav.

Vzorno poteka strokovno sodelovanje s Koroškim deželnim uradom za vode (strokovne izmenjave).

b) Stalna slovensko-avstrijska komisija za Muro, ki redno obravnava: kakovost, količino, okolje, gospodarsko rabo (delovanje avstrijskih HE).

Vprašanja, ki se redno obravnavajo na komisiji in jih mora rešiti slovenska stran:

- dokončanje sanacije prašičerejske farme Podgrad (čezmejni vpliv z odpadnimi vodami in smradom v avstrijski Radgoni);
- zastoji pri sanaciji odpadnih voda iz Palome, Sladki vrh in Tovarne lepenke, Ceršak;
- zastoji pri izgradnji komunalne čistilne naprave Gornja Radgona ter Ceršak.

Uspešno se je zaključila skupna triletna celovita študija *Načelne vodnogospodarske zasnove za mejno Muro* (upošteva spremenjen vodni režim zaradi delovanja HE na avstrijski strani).

Sodelovanje z avstrijsko stranjo dobro poteka tudi v okviru izvajanja Donavske konvencije; Sekretariat konvencije ima sedež na Dunaju (Konvencija o sodelovanju pri varstvu in trajnostni rabi reke Donave; Republika Slovenija ratificirala leta 1998).

Prihodnost: Zaradi implementacije *EU vodne direktive/Water Framework Directive* nas čaka še bolj pogosto ter intenzivno sodelovanje (skupno zasedanje mešanih delovnih skupin), za kar imamo zaradi dolgoletnega sodelovanja dobra izhodišča.

Prostor

Vlada Republike Slovenije in Zvezna vlada Republike Avstrije sta v Mariboru 4. julija 1995 podpisali sporazum o sodelovanju pri urejanju prostora, prostorskem planiranju in regionalni politiki (Ur. l., št. 15, 1. 12. 1995). Sporazum je zgolj formalni okvir obstoječemu in tekočemu sodelovanju, ki poteka v rednih stikih med pristojnimi organi.

1. Republika Slovenija v obdobju 2000-2003 predseduje CEMAT-u *(European Conference of Ministers Responsible for Regional Planning)* in CSO Odboru visokih uradnikov *(Committee of Senior Officials),* ki je zadolžen za izvedbo programa in pripravo ministrske konference v Republiki Sloveniji septembra 2003. V aktivnosti CEMAT-a je vključenih 44 evropskih držav, tudi Republiko Avstrijo, osnovno vodilo treh let predsedovanja Republike Slovenije je implementacija vodilnih načel za trajnostni razvoj evropske celine.

2. V okviru programa INTERREG III B poteka sodelovanje z Republiko Avstrijo na dveh ravneh v okviru programa INTERREG III B za območje Alp in za območje CADSES. Program INTERREG III B je namenjen zagotavljanju trajnostnega razvoja in implementaciji Evropsko prostorsko-razvojnih perspektiv, ki jih je neformalni svet

ministrov Evropske unije sprejel v Potsdamu leta 1999. Operativni program za INTERREG III B za območje Alp je bil potrjen s strani Evropske komisije 19. decembra 2001, za INTERREG III B za območje CADSES pa 27. decembra 2001. Program INTERREG III B se izvaja v obliki skupnih transnacionalnih projektov. Prva razpisa za projekte v okviru programa INTERREG III B za območje Alp in območje CADSES se pravkar končujeta. V sodelovanju z Republiko Avstrijo si Republika Slovenija zelo želi sodelovati predvsem v opredelitvi strateških projektov v programu INTERREG III B.

3. Sodelovanje na regionalni ravni: Delovna skupnost Alpe-Jadran.

V okviru I. Komisije za urejanje prostora in varstvo okolja, ki ji predseduje avstrijska dežela Koroška, v obdobju med leti 2001-2005 Delovni skupnosti Alpe-Jadran predseduje Republika Slovenija. Leta 2000 je Delovna skupina za urejanje prostora izdala publikacijo *Prispevek k trajnostnemu prostorskemu razvoju* in se tako pridružila aktivnostim, ki v evropskem prostoru potekajo za uveljavitev trajnostnega razvoja.

Aktivnosti Delovne skupine za urejanje prostora so usmerjene v implementacijo Vodilnih načel za zagotavljanje trajnostnega razvoja evropskega kontinenta, ki jih je leta 2000 sprejel Svet Evrope, ter Evropske prostorske razvojne perspektive, ki so jih leta 1999 sprejele članice Evropske unije.

V skladu s temi smernicami ter nacionalnimi regionalnimi dokumenti je delo usmerjeno v ustvarjanje kvalitetnega prostora in zagotavljanje konkurenčnosti območja Delovne skupnosti Alpe-Jadran v širšem prostoru.

Na začetku junija 2002 je Delovna skupina za urejanje prostora v Cison di Valmarinu organizirala I. letno srečanje predstavnikov služb, pristojnih za urejanje prostora v deželah članicah Alpe-Jadran z naslovom *Prostorsko planski inštrumenti – k učinkovitejšim rešitvam.* Na srečanju je bil izražen velik interes za sodelovanje in skupno obravnavo problematike urejanja prostora .

Osnovno izhodišče za izbiro teme naslednjega srečanja, ki bo leta 2003, bo specifičnost Delovne skupine kot omrežja pristojnih uprav za področje urejanja prostora, zato bomo izbrali takšno temo, ki je druge oblike mednarodnega sodelovanja ne obravnavajo.

4. Republik Slovenija in Republika Avstrija kot pogodbenici sodelujeta pri mednarodnih dejavnostih Alpske konvencije in njenih izvedbenih protokolov, ki se nanašajo na energijo, varstvo tal, hribovsko kmetijstvo, gorski gozd, turizem, promet, varstvo narave in urejanje krajine, prostorsko načrtovanje in trajnostni razvoj ter reševanje sporov. Slovenija je tik pred ratifikacijo protokolov Alpske konvencije.

Narava

1. Največ aktivnosti na področju varstva narave se odvija na območju bodočega tridržavnega parka Goričko–Őrség–Raab. Projekt ustanavljanja parka je v največjem delu financiran s strani EU v okviru programa PHARE – CBC in je že v osnovi zasnovan s ciljem sodelovanja tako z Republiko Avstrijo kot Madžarsko. V "Steering Committee" omenjenega projekta je vključen predstavnik Republike Avstrije. Celoten projekt bo potekal v tesnem sodelovanju z Republiko Avstrijo. Do konca projekta decembra 2003 je predvidena priprava podrobnega predloga sodelovanja med vsemi tremi deli tridržavnega parka. Po ustanovitvi Krajinskega parka Goričko tako pričakujemo še širše in bolj poglobljeno sodelovanje.

2. PHARE – CBC Avstrija: v pripravi je finančni memorandum za ekonomsko socialno kohezijo – čezmejno sodelovanje Avstrija – Slovenija. V okviru tega programa je trenutno v usklajevanju projekt z naslovom *Cross border biodiversity conservation and sustainable development.*

3. Sodelovanje posameznih parkovnih zavodov:

TRIGLAVSKI NARODNI PARK (TNP) ima z Republiko Avstrijo naslednje oblike sodelovanja:

A. Tristranski sporazum o sodelovanju med narodnimi parki Les Ecrins (Francija), Hohe Tauern – Visoke Ture (Avstrija) in TNP (Slovenija), ki so ga leta 1996 v Franciji podpisali vsi trije tedanji ministri za okolje.

Cilji in naloge:

- priprava skupne metodologije za načrte upravljanja;
- priprava skupne metodologije za monitoring gamsov (NATURA 2000, dodatek V) in priprava skupnih upravljavskih smernic;
- sodelovanje pri izobraževanju nadzorne službe in izmenjava izobraževalnih seminarjev;
- izmenjava šolske mladine;
- izmenjava med predstavniki lokalnih skupnosti;
- skupna promocija (potujoča razstava, internet, zgibanke, plakat);
- koordinacija in priprava skupne kandidature za program INTERREG III B;
- vključevanje TNP v primerjalne raziskovalne programe v Republiko Avstrijo.

B. PHARE – CBC:

TNP bo s partnerji iz Republike Avstrije (Koroški del narodnega parka Hohe Tauern) kandidiral na javnem razpisu, ki bo objavljen predvidoma februarja 2003, posebej za področja:

- urejanje in usmerjanje prometa v zavarovanih območjih Republike Avstrije in Republike Slovenije;
- okoljska sanacija visokogorskih postojank v Julijskih Alpah.

C. Izobraževanje na področju kmetijstva in razvoja podeželja v TNP: predavatelji iz Republike Avstrije so na območju TNP vključeni v izobraževalne programe za biokmete.

KOZJANSKI REGIJSKI PARK sodeluje z Republiko Avstrijo na naslednjih področjih:

A. Sodelovanje z Waldviertel Fremdenverkehr Management GmbH, Edelhof 3, Zwettl: priprava in trženje ekoloških produktov;

B. Sodelovanje preko mreže EUREX-21 z Universität für Bodenkultur z Dunaja: skupni promocijski in sejemski nastopi, izobraževanje na temo trajnostnega razvoja in oživljanja tradicionalnih oblik gospodarjenja.

REGIJSKI PARK ŠKOCJANSKE JAME ima naslednje oblike sodelovanja:

A. Sodelovanje s parkom Hallstaad – Dachstein, ki je prav tako vpisan na UNESCO seznam svetovne dediščine: izmenjava izkušenj, sodelovanje pri monitoringu in arheologiji;

B. Sodelovanje s Kulturnim centrom iz Salzburga: promocija Krasa in Škocjanskih jam;

C. Sodelovanje s parkom Grossglockner, Matrei: izmenjava izkušenj pri upravljanju parka in informacijskega centra.

Promet

Na področju prometa se je zelo povečal cestni promet v obeh smereh, zmanjšalo pa število obmejnih prehodov. Koprska luka je prehitela Hamburg in Trst ter postala najpomembnejše pristanišče za prevoz avstrijskega blaga. Več kot četrtino vsega avstrijskega pomorskega prometa poteka preko koprskega pristanišča.

Cestni promet

1. Pogodbeno stanje

Mednarodni cestni prevoz blaga med Republiko Slovenijo in Republiko Avstrijo se opravlja na podlagi Sporazuma o mednarodnem cestnem prevozu stvari, ki je bil podpisan 4. decembra 1993 v Ljubljani.[36]

Področje izven-linijskega prevoza potnikov je urejeno s Sporazumom med Vlado Republike Slovenije in Vlado Republike Avstrije o mednarodnem prevozu potnikov v izven-linijskem cestnem prometu, ki je bil podpisan 7. aprila 1994 na Dunaju.

Na področju linijskega prevoza potnikov se prevoz opravlja skladno z določili nepodpisanega Sporazuma med Vlado Republike Slovenije in Vlado Republike Avstrije o prevozu oseb v mednarodnem avtobusnem linijskem prometu, ki je bil med državama delovno usklajen in je pripravljen za podpis. S protokolom je določeno, da naj se določila Sporazuma uporabljajo že pred podpisom.

2. Prevoz blaga

Prevoz blaga med državama se opravlja na podlagi dovolilnic, ki jih slovenski prevozniki potrebujejo za bilateralni in tranzitni prevoz, avstrijski pa le v bilateralnem prometu.[37]

Kontingent dovolilnic slovenskim prevoznikom ne zadošča, zato ga slovenska delegacija na vsakem bilateralnem sestanku poskuša povečati. Slovenski prevozniki za tranzit preko Avstrije potrebujejo tudi ekološke točke, ki jih dobijo na osnovi posebnega sporazuma med EU in Republiko Slovenijo.

3. Prevoz potnikov

Prevoz potnikov poteka na podlagi veljavnih sporazumov brez posebnih problemov.

4. Letalstvo

Republika Avstrija je bila ena izmed prvih držav, s katerimi je Slovenija podpisala bilateralni sporazum o rednem zračnem prometu (6. 11. 1992).

Sporazum med Republiko Slovenijo in Republiko Avstrijo o poenostavitvi reševalnih prevozov ter iskalnih in reševalnih letov z dne 4. oktobra 2002 določa poenostavitev postopkov za izvajanje določenih vrst zračnega prevoza (za reševalne prevoze ter iskalne in reševalne lete), saj določa, da smejo zrakoplovi pristajati zunaj javnih letališč, osebje in prepeljane osebe pa za prestop meje ne potrebujejo potnih dokumentov.

Na področju zračnega prometa je treba omeniti še, da območna kontrola letenja na Dunaju vodi zračni promet v zgornjem zračnem prostoru v sektorju Mura (SV).

Regionalno sodelovanje in skupni projekti

Regionalno čezmejeno sodelovanje med državama uspešno poteka v okviru pro-

---

36 Sporazum še ni bil ratificiran, saj je bil predlog zakona o ratifikaciji zavrnjen na 35. seji Državnega zbora Republike Slovenije 29. septembra 1995, ker so imena krajev v sporazumu tako v avstrijskem kot v slovenskem besedilu navedena samo v nemškem jeziku. Skladno s predlogom MZZ Republike Slovenije je slovenska delegacija na pogajanjih, ki so bila 6. maja 1999 v Celju, avstrijski delegaciji predlagala, da se v besedilu sporazuma krajem v nemškem jeziku dopiše ustrezen slovenski prevod. Protokol sestanka je bil posredovan Ministrstvu za zunanje zadeve 14. julija 1999. Od takrat s strani Ministrstva za zunanje zadeve ni bilo nobenega obvestila, da bi bil postopek ratifikacije zaključen.

37 Vsi prevozniki držav članic EU so namreč na podlagi podpisanega Sporazuma med Republiko Slovenijo in EGS na področju prometa (podpisan 1993) preko ozemlja Republike Slovenije oproščeni dovolilnic. Bilateralne dovolilnice se lahko uporabljajo za prevoze v/iz tretjih držav, v kolikor prevoznik tranzitira lastno državo. V kolikor lastne države ne tranzitira, so prevozi za tretje države prepovedani oz. se lahko opravijo le s CEMT dovolilnico.

gramov INTERREG/PHARE – CBC in drugih. Skupni programski dokument, ki je osnova za prekomejno sodelovanje v letih 2000-2006 je bil potrjen 5. junija 2001 na bilateralnem srečanju in vsebuje prioritete prekomejnega sodelovanja: ekonomsko kohezijo, človeške vire in regionalno sodelovanje ter trajnostni prostorski razvoj.

Po vključitvi Slovenije v EU pričakuje slovenska stran zlasti napredek pri projektih, namenjenih manjšinam, za katere je evropska komisija namenila v okviru INTERREG III A dodatnih 870.000 evrov.

Leta 1999 se je ob projektu skupne **kandidature treh dežel za organiziranje zimskih olimpijskih iger leta 2006** pričelo tesnejše sodelovanju med Slovenijo, Furlanijo-Julijsko Krajino (Italija) in Koroško (Avstrija) predvsem na področju turistične promocije.

Poteka tudi projekt čezmejnega sodelovanja ***Brez meja – Senza confini***, na osnovi katerega naj bi v prihodnje obmejno območje vseh treh držav skrbelo za skupno turistično promocijo in trženje (v prihodnje naj bi sodelovala tudi Madžarska).

Prizadevanja Republike Avstrije po priznanju nemške manjšine v Republiki Sloveniji in Sporazum med Vlado Republike Slovenije in Vlado Republike Avstrije o sodelovanju v kulturi, izobraževanju in znanosti (Kulturni sporazum)

Vprašanje nemško govorečih prebivalcev, državljanov Republike Slovenije je avstrijska stran uradno postavila po osamosvojitvi Republike Slovenije leta 1992, ko je Avstrija Sloveniji izročila memorandum o "nemško govoreči narodnostni skupini v Republiki Sloveniji". Neuradno je vprašanje načela že precej prej, takoj po večstrankarskih volitvah aprila 1990, na katerih je v Sloveniji zmagala združena opozicija Demos. Pred tem, v vsem povojnem obdobju, Avstrija tega vprašanja v odnosu do Jugoslavije ni upala načeti. Kronologija dogajanja v zvezi z zahtevami po priznanju manjšine, kot jo je mogoče povzeti po arhivskih dokumentih Ministrstva za zunanje zadeve Republike Slovenije in pisanju tiska, je približno taka:

- 27. 8. 1990 je mariborski odvetnik Dušan Kolnik predlagal predsedniku Predsedstva Republike Slovenije in Skupščine Republike Slovenije, da Slovenija formalno prizna nemško manjšino;
- Generalni konzulat Avstrije v Ljubljani je 6. 9. 1990 z noto zaprosil za uradne informacije o pogojih za denacionalizacijo nepremičnin;
- Predsednik slovenske vlade Lojze Peterle je 11. 10. 1990 na ÖRF ob trditvi koroškega deželnega glavarja dr. Jörga Haiderja o nemški manjšini v Sloveniji izjavil, da razen madžarske in italijanske manjšine v Sloveniji ni drugih manjšin;
- 23. 11. 1990 je Dušan Kolnik predlagal skupščini Republike Slovenije, da se 63. člen osnutka ustave Republike Slovenije dopolni tako, da bo vpisana tudi nemška manjšina;
- 6. 12. 1990 je bilo prvo ustanovno zasedanje Internacionalnega društva Most svobode, katerega predsednik je postal odvetnik Dušan Kolnik. V statutu ima društvo zapisano, da je prostovoljno združenje oseb, ki se zavzemajo za človečanske pravice, s posebnim poudarkom na manjšinskih vprašanjih in kulturnem sodelovanju med narodi, posebno Slovenci in Nemci. Med nalogami društva je tudi skrb, da bo z istimi pravicami, kot jo imata italijanska in madžarska manjšina, priznana tudi nemška manjšina;
- 24. 1. 1991 je Dušan Kolnik v intervjuju za revijo *Svobodna misel* očital Republiki Sloveniji, da v njej še vedno velja odlok predsedstva AVNOJ-a iz novembra 1944, ki naj bi bil genociden za nemški narod;
- 24. 1. 1991 je dr. Jörg Haider predlagal Lojzetu Peterletu, da v naslednje slovensko-

koroške pogovore vključijo tudi vprašanja nemške manjšine in društva Most svobode. Predsednik Vlade Lojze Peterle mu je 22. 2. 1991 in 5. 3. 1991 odgovoril, da nemške manjšine v Republiki Sloveniji ni;

- 1. 2. 1991 je Haider v zvezi s tem pisal uradno pismo Peterletu in se zavzel za pogovore med Koroško in Slovenijo o Staroavstrijcih;
- Peterle je v pismu Haiderju 20. 2. 1991 tudi uradno zanikal obstoj nemške manjšine v Sloveniji. Isto je ponovil v pismu Josefu Krainerju 21. 3. 1991;
- 26. 2. 1991 je Dušan Kolnik v pismu ministru za kulturo Janezu Dularju predlagal, da bi kazalo razmisliti, če bi v slovenski zunanji politiki, po načelu daj-dam, ponudili priznanje nemške manjšine, v zameno za priznanje suverene Republike Slovenije;
- 4. 4. 1991 je predsednik Vlade Republike Slovenije odgovoril štajerskemu deželnemu glavarju Josefu Krainerju, ki je zahteval pojasnila o nemško govorečih prebivalcih v Sloveniji, da v Sloveniji živi zelo malo posameznikov nemškega in avstrijskega rodu, ki so slovenski ali tuji državljani oz. osebe z dvojnim državljanstvom. Pojasnil mu je tudi, da na podlagi prošenj posameznih prebivalcev Republike Slovenije za pridobitev nemškega državljanstva ni mogoče sklepati o obstoju nemško govoreče manjšine v Republiki Sloveniji. Šlo naj bi za Slovence, ki so se za to odločali predvsem iz ekonomsko-socialnih razlogov ter so se pri tem sklicevali na zakon, po katerem je bila Spodnja Štajerska med drugo svetovno vojno vključena v tretji rajh, njenim prebivalcem pa s tem podeljeno nemško državljanstvo;
- Akademiki FPÖ so 12. 10. 1991 v posebni resoluciji v Salzburgu povezovali priznanje Slovenije s priznanjem zaščite nemške manjšine v Sloveniji;
- 4. 12. 1991 je Kärntner Heimatdienst (KHD) v svojem glasilu zapisal, da je KHD za enakopravno, miroljubno sodelovanje nemških in slovenskih Koroščev in za dobrososedske odnose s Slovenijo. KHD se je solidariziralo s cilji društva Most svobode in je posebej podpiralo njegovo zahtevo, da je treba nemški manjšini v Sloveniji zagotoviti iste ustavno zagotovljene pravice, kot veljajo za italijansko in madžarsko manjšino;
- 14. 12. 1991 je Zvezno vodstvo FPÖ v javni izjavi vsebinsko povezalo priznanje Slovenije s priznanjem obstoja nemške manjšine v Sloveniji;
- 20. 1. 1992 je MZZ Republike Avstrije izdelalo dokument o nemško govorečih v Republiki Sloveniji. Slovenskemu veleposlaniku na Dunaju Bojanu Grobovšku je bilo z avstrijskega zunanjega ministrstva 23. 1. sporočeno, da naj bi se vprašanje slovenske manjšine in "staroavstrijcev" obravnavalo v istem kontekstu. V naslednjih dneh pa o tem, da naj bi se v pogajanjih med Avstrijo in Slovenijo o nasledstvu ADP dogovorili tudi o zaščiti nemško govoreče manjšine na ozemlju Slovenije v smislu krepitve manjšinskih pravic v novi Evropi;
- 23. 1. 1992 je pravna služba MZZ Republike Slovenije izdelala interno stališče o nemško govorečih prebivalcih Slovenije in menila, da ne gre za manjšino v smislu mednarodnega prava;
- 5. 2. 1992 je avstrijski zunanji minister Alois Mock v *Standardu* javno izjavil: "Avstrija ima vso pravico zastopati interese nemško govoreče manjšine v Sloveniji pri slovenski vladi, v tolikšni meri, kot se nemško govoreča manjšina v Sloveniji konstituira." Isto velja tudi obratno;
- Časopis *Der Standard* je objavil izvlečke iz dokumenta MZZ Republike Avstrije, po katerem ima Avstrija pravico zastopati interese nemško govoreče manjšine v odnosu do slovenske vlade. Isto pravico ima slovenska vlada glede zastopanja pravic Slovencev v Avstriji. Slovenski zunanji minister dr. Dimitrij Rupel naj bi v tej zvezi dal obvezujočo izjavo o zagotovitvi "institucionaliziranega dialoga" z nemško govorečo manjšino;
- 9. 3. 1992 je Rupel v intervjuju za *Večer* izjavil, "da nemške manjšine ni";

- 12. 3. 1992 je prof. dr. Nećak predstavil projekt "Nemci" na Slovenskem 1941-1955. Sočasno je že potekala ločena raziskava avstrijskega zgodovinarja dr. Stefana Karnerja, ki jo je financira avstrijska država. Stefan Karner je s pomočjo avstrijske ambasade v Sloveniji med drugim brez vednosti slovenskih oblasti izvajal anketiranje morebitnih članov nemške manjšine;
- 17. 4. 1992 je avstrijska veleposlanica Jutta Bastl slovenskemu zunanjemu ministrstvu sporočila, da bo avstrijska stran na dogovorjenem sestanku Rupel : Mock odprla vprašanje Staroavstrijcev. Obenem se je zahvalila za odgovor Rupla glede vračanja premoženja Woschnaggu;[38]
- 12. 5. 1992 je ob Ruplovem obisku na Dunaju Mock opozoril, da postaja vprašanje nemško govorečih državljanov Slovenije vedno bolj senzibilno in da Slovenija njihovih pravic ne bi smela vezati na njihovo število. Rupel se je strinjal in predlagal, da se to vprašanje strokovno prouči. Do takrat pa naj se ta skupina artikulira preko svojega društva;
- 11. 6. 1992 je Bastlova predstavniku MZZ Matjažu Jančarju neformalno predala besedilo avstrijskega memoranduma o avstrijski/nemški narodnostni skupini in zahtevala, da ga v najkrajšem času osebno in uradno izroči ministru ali njegovemu namestniku. Jančar jo je obvestil o aktivnosti slovenskih strokovnjakov v zvezi s tem vprašanjem;
- 12. 6. 1992 je Bastlova zunanjemu ministru Zoranu Thalerju formalno predala memorandum o avstrijski/nemški narodnostni skupnosti v Sloveniji. Thaler je memorandum pogojno vzel na znanje, s pripombo, da to ni tema za medsebojni politični dialog. Avstrija je v memorandumu kot pomembno izpostavila naslednje: 1. Priznanje obstoja nemške narodnostne skupine in zakonsko uveljavitev njenih pravic. 2. Pospeševanje učenja nemškega jezika, zlasti na področju šolstva povsod tam, kjer se za to pokaže potreba. 3. Finančna in druga podpora kulturnim dejavnostim te narodnostne skupnosti. V slovenski vladi se je v zvezi s tem oblikovalo stališče ukrepanja, in to, da 1. vprašanje tako imenovane avstrijsko-nemške manjšine ne sprejemajo kot že vnaprej obstoječ predmet političnega dialoga, da 2. Ustava Republike Slovenije jasno definira obstoječe manjšine v Republiki Sloveniji, 3. da je treba ločevati vprašanje pravic nemško govorečih državljanov Slovenije od vprašanja pravic iz denacionalizacije in 4. da Slovenija podpira uveljavljanje splošnih človekovih pravic glede dejavnosti nemško govorečih državljanov Slovenije, ter 5. da predlagajo, da obe državi podpreta skupni znanstveni projekt;
- Konec junija 1992 je v javnost prišlo stališče A. Mocka, ki je povedal, da bo, če se bo izkazalo, da je v Soveniji večje število nemško govoreče manjšine, ki je ohranila posebno kulturno identiteto, tudi ta manjšina morala uživati enake pravice;
- 1. 10. 1992 je Vlada Republike Slovenije sprejela stališče o "nemško govorečih" prebivalcih Slovenije;
- 2. 10. 1992 je bil v Strasbourgu sestanek odbora Parlamentarne skupščine Sveta Evrope za odnose z Vzhodno Evropo. V pogovoru o Sloveniji je glede na večkratne zahteve avstrijskega liberalca Friedericha Probsta o priznanju nemške manjšine v Sloveniji, vodja socialistične poslanske skupine Schieder dejal, da vprašanje nemško govoreče skupnosti ne sme biti ovira za sprejem Republike Slovenije v Svet Evrope;
- 18. 10. 1992 je predstavnik organizacije podonavskih Nemcev v ZDA ustno in 29. 10. 1992 pismeno na veleposlaništvu Republike Slovenije v Washingtonu zahteval "vrnitev odvzete zemlje";

---

38 Z avstrijske strani so se iz različnih krogov množile intervencije po rešitvi posameznih konkretnih primerov v denacionalizacijskih postopkih.

- 5. 11. 1992 je avstrijski kancler Vranitzky na pogovorih z Drnovškom omenil interes Avstrije za reševanje vprašanja imovine Staroavstrijcev;
- 2. 2. 1993 je politična komisija Parlamentarne skupščine Sveta Evrope sprejela sklep, da bosta od 2.-5. marca Slovenijo obiskala dva člana komisije. Med drugim naj bi imela posebno nalogo, da raziščeta položaj nemško govoreče skupnosti v zvezi z dokumentom avstrijskega svobodnjaka Probsta, ki ga je ta komisija dobila v obravnavo;
- 2. 2. 1993 sta Kolnikovo društvo in Weingerl vložila pri ustavnem sodišču pobudo za oceno ustavnosti treh členov Zakona o denacionalizaciji;
- 15. 2. 1993 je Kolnik v svojem pismu Drnovšku interveniral za priznanje "nemške manjšine". Pri sprejemu v FUEV so to podprli koroški Slovenci. Septembra 1992 je bil ob pogovorih s Svetom Evrope v Ljubljani sprejet sklep, da bodo predstavniki nemške manjšine sodelovali pri delu komisije, ki sta jo imenovali Avstrija in Slovenija. Argument, da nemška manjšina ni strnjeno naseljena, ne drži, ker isto velja za "... Italijane in cigane. Nujno je treba takoj spremeniti tudi genocidni Zakon o denacionalizaciji". Njegovo društvo se bo obrnilo na vse evropske forume in bo storilo "še vrsto legalnih ukrepov". V tej zvezi so vložili pri ustavnem sodišču pobudo za spremembo zakona o denacionalizaciji. Opozorili da bodo vse investitorje, da so genocidni predpisi še v veljavi in da še ni pravne varnosti;
- 10. 3. 1993 je za pogovore zunanjih ministrov Peterleta in Mocka Avstrija najavila interes za razpravo o vračanju imovine Volksdeutscherjem;
- 12. 3. 1993 se je v pogovorih z Mockom Peterle zavzel za pospešitev dela znanstvenih skupin, ki naj izdelajo skupno mnenje o nemško govorečih državljanih Slovenije. O nadaljnjem dialogu o tem naj bi se dogovorila generalna sekretarja obeh ministrstev. Ugodna je ponudba avstrijskega ministra za šolstvo, da bi v južnih predelih Avstrije odprli šole za šolanje te kategorije. Glede premoženjskih vprašanj Staroavstrijcev naj se gre po redni pravni poti (opozoril na ugodno rešitev primera Woschnagg). Mock je pozdravil ugodno reševanje premoženjskega primera Woschnagg in spomnil na slučaj Herberstein. Poudaril je, da pri obravnavanju Staroavstrijcev in Slovencev v Avstriji ne gre za enako obravnavo;
- 31. 3. 1993 je Bastlova v svojem pogovoru s predstavnikom MZZ Ignacem Golobom pledirala za pospešitev dela komisije zgodovinarjev. Glede vračanja premoženja Volksdeutscherjev je poleg Herbertsteina omenila še Krisperja;
- 29. 4. 1993 je v *Kleine Zeitung* izšel intervju s Kolnikom, Pri Staroavstrijcih gre za "nemške Spodnještajerce". S sprejetjem pri Krainerju so si poleg Avstrije in Koroške pridobili podporo tudi na Štajerskem. Zahtevajo izenačenje svojega statusa z Italijani, Madžari in Romi. Prizadevajo si za izplačilo odškodnin, saj je bilo 60 odstotkov lastnine v Mariboru pred vojno v nemški lasti;
- 30. 4. 1993 ima pogovore Kučan; veleposlanica Bastlova intervenirala za priznanje "avstrijske manjšine na Štajerskem". Avstrija želi to vprašanje zrcalno povezati z vprašanjem štajerskih Slovencev;
- 7. 5. 1993 je odposlanec FPO Friedrich Probst avstrijskemu parlamentu predložil zajetno dokumentacijo o avstrijsko-nemški manjšini v Sloveniji in zahteval, da Avstrija končno ukrepa;
- 1. 6. 1993 je na seminarju v okviru Karl Brunner Europahaus v Neumarktu postavljena zahteva, naj se Avstrija pobriga, da bi "staroavstrijska manjšina na Spodnjem Štajerskem" uživala enake pravice, kot Slovenci na Koroškem;
- Junija 1993 je Österreichische Landmannschaft poslala na konferenco o človekovih pravicah pri OZN apel z opozorilom na položaj "nemško govorečih Staroavstrijcev v Sloveniji";
- 14. 6. 1993 je Bastlova v pismu Petru Venclju v vabilu za 21. 6. 1993 formalizirala

pogovore ekspertov na Dunaju kot dialog med ministrstvoma dogovorjenih ekspertnih komisij;

- 18. 6. 1993 je Peterle ob najavi sestanka znanstvenikov o štajerskih Nemcih v pismu Bastlovi definiral, da so pogovori strokovni in ne pomenijo političnega dialoga med državama;
- 21. 6. 1993 so bili slovenski strokovnjaki (D. Nećak, T. Ferenc, V. Melik) na Dunaju na konsultacijah z avstrijskimi partnerji;
- 5. 7. 1993 je Kučan v pogovoru s predstavniki slovenske manjšine izjavil, da bo Slovenija morala z vso resnostjo obravnavati zahteve po priznanju "obstoja staronemške manjšine" pri nas. Če bodo raziskave pokazale, da obstaja, bo to manjšino treba priznati. Ni za recipročnost obravnavanja položaja manjšin, je pa za izenačitev prakse;
- 6. 7. 1993 je Kolnik v pismu Kučanu zahteval, naj Slovenija uradno imenuje predstavnike v komisijo strokovnjakov; če ne, bo to imelo dolgoročne posledice;
- 7. 7. 1993 je Kučan po sestanku z avstrijskim predsednikom Thomasom Klestilom na Osojah (po pisanju *Kleine Zeitunga)* izjavil, da vprašanje Staroavstrijcev obstaja in da ga strokovnjaki iz obeh držav poskušajo rešiti. Staroavstrijcem se je po vojni zgodila krivica;
- 30. 10. 1993 se je Zimburg iz MZZ Avstrije zanimal pri veleposlaništvu na Dunaju, ali je Slovenija ukinila veljavnost sklepov AVNOJ-a o državljanstvu in imovini oseb nemške narodnosti;
- 30. 10. 1993 je Peterle v intervjuju za *Delo* omenil, da o "nemški manjšini" poteka strokovna raziskava in da Avstrija ne postavlja celostnih zahtev za vrnitev premoženja;
- V Droboljah pri Beljaku je koroška vlada organizirala 4. kongres narodnih skupnosti v Evropi. Na njem je Kolnik izjavil, da je Slovenija edina postkomunistična država, ki ne priznava nemške narodne skupnosti. Dr. Katja Boh, slovenska veleposlanica v Avstriji, je replicirala, da se vodi raziskava, ki bo upoštevala vse potrebne evropske kriterije za manjšine, med drugim kriterij bivanja na strnjenem območju.
- 19. - 20. 11. 1993 je avstrijska stran na pogovorih Peterle : Mock v Debrecenu predlagala, naj obe skupini zgodovinarjev ločeno proučujeta vprašanje Staroavstrijcev in naj se sestajata vsakih šest mesecev. Apelirajo, naj Slovenija da Nećakovi skupini "formalen mandat" in ji zagotovi sredstva za delo. O tem bodo poslali tudi pismeni predlog. Apelirajo na ugodno reševanje vračanja premoženja posameznim avstrijskim državljanom (Woschnagg, Graeberstein);
- 25. 11. 1993 je Mock imel predavanje na temo izgnanih Nemcev. Njihov izgon je ocenil kot eno največjih krivic 20. stoletja. Rešitev tega vprašanja bi bila, da bi "reformne" države izgnance vključile v obnovo gospodarstva v njihovi nekdanji domovini. Ni dovolj samo moralna sprava o tem vprašanju, treba si je prizadevati tudi za premoženjsko poravnavo krivic;
- To vprašanje se je v javnosti (vedno bolj tudi v povezavi z zahtevami po ukinitvi avnojskih sklepov) stopnjevalo v naslednji letih. Do l. 1998 sta avstrijska in slovenska stran izdelali vsaka svojo znanstveno študijo o nemško govorečih prebivalcih Republike Slovenije (vodja projekta skupine raziskovalcev je bil na slovenski strani prof. dr. Dušan Nećak,[39] medtem ko je na avstrijski strani svojo študijo, katere

39 Dušan Nećak (urednik in vodja projekta), Nemci na Slovenskem 1941-1955, Ljubljana 1998 (ponatis 2002). Raziskovalna skupina je objavila tudi ločen dvojezični povzetek raziskave (Die "Deutschen" in Slowenien (1918-1955), Kurzer Abriss, Nemci na Slovenskem (1918-1955), Kratek oris, Ljubljana 1998).

namen je bil prikazati, da v Sloveniji obstaja nemška manjšina, izdelal prof. dr. Stefan Karner);[40]

Rešitev za ureditev statusa nemško govoreče skupine ljudi v Sloveniji in za zadovoljitev njihovih nacionalnih, kulturnih in drugih potreb se je nato začela iskati v okviru kulturnega sporazuma, ki naj bi ga sklenili Avstrija in Slovenija. Sklenitev kulturnega sporazuma je bila tudi sicer predmet dogovarjanja, saj po mednarodnem priznanju Slovenije ni bil prevzet Sporazum o sodelovanju na področju kulture, znanosti in prosvete med SFRJ in Republiko Avstrijo iz leta 1972. Pobudo za sklenitev novega sporazuma, ki je bila dana leta 1992, sta nato sprejeli Vlada Republike Slovenije ter Komisija Skupščine Republike Slovenije za mednarodne odnose.[41] Avstrijska stran je pobudo sprejela tri leta kasneje, konec leta 1995.

Zaradi nejasnosti, kaj bo z nasledstvom ADP, je bila na slovenski strani ob kulturnem sporazumu nekaj časa aktualna tudi t. i. bilateralna pogodba med obema državama o zaščiti slovenske manjšine v Avstriji. Osnutek tovrstnega sporazuma je slovensko zunanje ministrstvo pripravilo že oktobra 1992. Slovenska stran je osnutek sporazuma predala avstrijskemu kanclerju Vranitzkemu ob njegovem obisku v Ljubljani novembra 1992.[42] Do sklenitve sporazuma potem iz različnih razlogov ni prišlo,[43] eden pomembnejših je bil v tem, da so se ocene glede položaja in problemov slovenske manjšine v Avstriji med obema državama bistveno razlikovale,[44] še bolj pa glede nemško govoreče skupine v Sloveniji, ki jo je avstrijska stran označevala za manjšino ("Volksgruppe"), slovenska stran pa je taki oznaki nasprotovala. Še jeseni 1997 je takratni slovenski zunanji minister Frlec izjavil, da ne pozna nobene nemške manjšine v Sloveniji,[45] medtem ko je avstrijska stran zahtevala priznanje "nemške manjšine" ("Volksgruppe") v Sloveniji v klasičnem smislu (na ravni zaščite, kakršno sta uživali avtohtoni italijanska in madžarska manjšina), hkrati pa je Sloveniji odrekala, da zastopa interese slovenske manjšine v Avstriji skozi nasledstvo ADP.

Prvi krog pogajanj o kulturnem sporazumu je na podlagi sprejetih izhodišč Vlade Republike Slovenije[46] potekal oktobra 1997, drugi krog pa junija 1998.[47] Postopoma so se stališča začela približevati, tako da je bilo v obeh krogih pogajanj usklajeno celotno besedilo sporazuma, nerešeno pa je ostalo vprašanje preambule in člena, ki sta na predlog slovenske strani omenjala ADP, na predlog avstrijske strani pa zahtevo po navedbi recipročnega priznanja t. i. "nemške manjšine" ("Volksgruppe") v Sloveniji.

Ministrstvo za zunanje zadeve je nato na podlagi sklepov vlade in odbora za mednarodne odnose[48] decembra 1998 v tretjem krogu poskušalo poiskati nove rešitve s političnimi konzultacijami. Na koncu je bila predlagana kompromisna rešitev. Namesto

---

40 Stefan Karner, Die deutschsprachige Volksgruppe in Slowenien. Aspekte ihrer Entwicklung, 1939-1997, Klagenfurt, Ljubljana, Wien 1998.

41 167. seja Vlade Republike Slovenije, 21. 4. 1992, in 72. seja skupščinske komisije, 12. 5. 1992.

42 Jančar, Razpotja, 13.

43 Slovenska politika je po osamosvojitvi skušala na novo definirati odnos do manjšin, pri čemer so do izraza prihajali tudi ideološki spori doma in v zamejstvu, kar je odnos do sosednjih držav (in do manjšine kot celote) še dodatno zapletalo. Formalno naj bi za manjšine skrbelo novoustanovljeno ministrstvo za Slovence izven Slovenije, pozneje Urad pri MZZ, ki ga je vodil državni sekretar. Delovno telo (komisija) je bilo ustanovljeno tudi v državnem zboru, ki je o manjšinski problematiki sprejel posebno resolucijo.

44 Boris Jesih, Manjšinsko vprašanje in kulturni sporazum, Tipkopis (dalje Jesih, Manjšinsko vprašanje).

45 Mladina 23. 10. 1997.

46 Arhiv Vlade Republike Slovenije, 30. seja Vlade Republike Slovenije, 2. 10. 1997.

47 Vlada in Odbor za mednarodne odnose državnega zbora sta poročilo s prvega kroga pogajanj ter izhodišča za drugi krog sprejela na 60. seji Vlade Republike Slovenije, 7. 5. 1998 oz. 50. seji odbora 15. 5. 1998.

48 71. seja Vlade Republike Slovenije, 23. 7. 1998 in 58. seja odbora, 1. 10. 1998.

ADP je uporabljen termin "mednarodni pravni instrumenti", v kar je implicitno vključena ADP, hkrati pa je bila prvič v neki mednarodni pogodbi slovenska manjšina v Avstriji omenjena kot celoten subjekt, torej ni posebej ločena na Slovence na Štajerskem in Slovence na Koroškem, saj je Avstrija v pogajanjih poudarjala, da gre pri obeh skupnostih za eno manjšino. 14. člen sporazuma določa, da "neposegajoč v obstoječe pravice slovenske manjšine v Avstriji bosta obe strani v programe sodelovanja vključevali tudi projekte v korist kulturnih kakor tudi izobraževalno pomembnih želja in potreb slovenske manjšine v Avstriji (kot npr. projekte na področju učenja jezika, spomeniškega varstva, štipendij ipd)." Poseben (16.) člen je namenjen tudi slovensko govorečim v Avstriji zunaj območja, kjer živi slovenska manjšina, kar je povsem nov element v dvostranskih odnosih s sosedno Avstrijo, ki je omembo te kategorije svojih državljanov doslej odklanjala.[49]

Na drugi strani pa so v 15. členu sporazuma zagotovljene pravice pripadnikom "nemško govoreče etnične skupine" v smislu 61. člena Ustave Republike Slovenije[50] in ne iz 64. člena (ki opredeljuje položaj madžarske in italijanske manjšine v Italiji). S tem je postavljeno dovolj jasno razlikovanje med kolektivnimi in individualnimi pravicami. Da ne bi bilo nesporazumov, je bilo dogovorjeno, da bo v obrazložitvi ("Erlauterungen") pri ratifikaciji sporazuma v avstrijskem parlamentu glede ustavnega položaja te skupine s strani avstrijske vlade posebej navedeno, da so s tem posebnim členom sporazuma pripadnikom nemške etnične skupine v Sloveniji zagotovljene pravice iz 61. člena slovenske ustave. Taka, v avstrijskem parlamentu sprejeta interpretacija ("Erlauterungen"), je zavezujoča.[51]

Sporazum je bil podpisan 30. aprila 2001 ob obisku avstrijske zunanje ministrice Benite Ferrero-Waldner v Ljubljani. Avstrijska stran ga je ratificirala julija 2001, slovenska pa februarja 2002, tako da je v veljavo stopil 1. maja 2002.[52]

---

49 Posebej je treba opozoriti na pripadnike slovenske manjšine, ki so se zaradi slabih ekonomskih razmer na južnem Koroškem in Štajerskem odseljevali v Beljak, Celovec, Gradec in Dunaj ter v druga vitalna avstrijska središča. Oblikovala so se nova jedra poselitve. Dosega jih tudi varstvo manjšin po določilih Evropske listine in Okvirne konvencije, ki ne določa teritorija, podpira pa individualno (omejeno pa tudi kolektivno) naravo pripadnikov manjšin.

50 61. člen Ustave Republike Slovenije se glasi: (izražanje narodne pripadnosti) Vsakdo ima pravico, da svobodno izraža pripadnost k svojemu narodu ali narodni skupnosti, da goji in izraža svojo kulturo in uporablja svoj jezik in pisavo. Ustava Republike Slovenije, Ur. l. 33/9, 23. 12. 1991.

51 V razlagi k avstrijski verziji sporazuma je tako pri členu 15 posebej poudarjeno, "da je pomembno, da je nemško govoreča manjšina v Sloveniji, taka kot ostaja danes, tu prvič izrecno omenjena v nekem meddržavnem sporazumu in obdelana v konkretnih rešitvah in da njeni pripadniki uživajo pravice v skladu z 61. členom Ustave Republike Slovenije." Primerjaj Regierungsvorlage Abkommen zwischen der Regierung der Republik Österreich und der Regierung der Republik Slowenien über die Zusammenarbeit auf den Gebieten der Kultur, der Bildung und der Wissenschaft. 563 der Beilagen zu den Stenographischen Protokollen des Nationalrates XXI. GP, 9. 5. 2001.

V tretjem členu Zakona o razglasitvi Zakona o ratifikaciji Sporazuma med Vlado Republike Slovenije in Vlado Republike Avstrije o sodelovanju v kulturi, izobraževanju in znanosti je zapisano: "V 15 členu sporazuma, skladno z interpretativno izjavo, omenjeni "pripadniki nemško govoreče etnične skupine" uživajo pravice po 61. členu Ustave Republike Slovenije, Ur. l. 5, 2002, 268; Jesih, Manjšinsko vprašanje.

52 Dogajanje povzemava po: Zapis pogovora Tanje Orel-Šturm, pomočnice ministra, z dr. Petrom Marboejem, vodjem oddelka za kulturo v avstrijskem ministrstvu za zunanje zadeve, MZZ 15. 7. 1992; Poročilo o poteku dogodkov v zvezi s sklenitvijo kulturnega sporazuma z Avstrijo – odgovor na poslansko vprašanje g. Jožeta Jagodnika, ki ga je postavil na 11. redni seji DZ Republike Slovenije 18. 2. 1999; Poročilo o zaključku pogajanj, pomen podpisa Sporazuma med Vlado Republike Slovenije in Vlado Republike Avstrije o sodelovanju v kulturi, izobraževanju in znanosti, MZZ, 24. 4. 2001 s prilogami; Opomnik za sejo Vlade Republike Slovenije dne 26. 4. 2001 (k točki Poročilo o zaključku pogajanj s predlogom Sporazuma med Vlado

Sporazum bo veljal pet let s tem, da se samodejno podaljšuje za nadaljnjih pet let, vsaka pogodbenica ga lahko tudi pisno odpove. Zanimivo je, da je to možnost posebej poudaril tudi slovenski zunanji minister Dimitrij Rupel v razpravi ob ratifikaciji v slovenskem državnem zboru. Podpis sporazuma je avstrijska zunanja ministrica ob njegovi ratifikaciji v parlamentu pospremila z besedami: "Durch dieses österreichisch-slowenische Kulturabkommen hat Slowenien nun erstmals – ich glaube, das ist ein echter Durchbruch – eine ausdrückliche und völkerrechtlich verbindliche Zusage gemacht, den noch heute in Slowenien lebenden deutschsprachigen Nachkommen der Bewohner früherer deutschsprachiger Gebiete und Gemeinden des Landes als Volksgruppe regelmäßig Kultur-Bildungs und Wissenschaftsprojekte zugute kommen zu lassen. Wir wissen natürlich, dass es sich bei dieser deutschsprachigen Gruppe um eine verstreut lebende, kleine Gruppe handelt. Aber sie ist meiner Ansicht nach umso schutzbedürftiger."[53]

Avstrijski mediji so podpis sporazuma sprejeli z navdušenjem, pri tem pa so poudarjali, da gre le za prvi korak k priznanju manjšine v Sloveniji. V Slovenji pa je bil podpis sprejet bolj zadržano.

Vprašanje nediskriminatorne denacionalizacije[54]

Avstrijska državna pogodba in kasnejše pogodbe med Jugoslavijo in Avstrijo v zvezi z zaplenjenim premoženjem med in po drugi svetovni vojni niso dokončno razrešile vprašanj, povezanih s podržavljenim premoženjem jugoslovanskih Nemcev. ADP in na njo navezujoči se odlok in navodilo jugoslovanske vlade zajemata samo premoženje tistih oseb, ki so bile avstrijski državljani na dan anšlusa in so to ostali do aprila 1945. ADP je v 27. členu Jugoslaviji dala pravico, da *"zapleni, zadrži ali likvidira avstrijsko premoženje, pravice in interese, ki so v FLRJ"*, odškodnino za to premoženje pa da bo svojim državljanom poravnala avstrijska vlada. Dve leti kasneje je jugoslovanska vlada sprejela odlok, s katerim je na tej podlagi zadržala in likvidirala v korist FLRJ imovino, ki je na podlagi ukrepov jugoslovanskih oblasti do 28. 11. 1955 prešla v last jugoslovanske države. To imovino so predstavljale pravice, dobrine in koristi, ki so *"neposredno ali posredno pripadale avstrijski državi ali avstrijskim pravnim ali fizičnim osebam (avstrijskim državljanom ali z njimi izenačenim osebam)"*.[55] Kaj sodi v okvir avstrijskega premoženja, je še natančneje določilo navodilo zveznega državnega sekretariata za finance l. 1957:[56] *"Prvi odstavek I. točke odloka* (o likvidaciji avstrijskega premoženja na podlagi ADP – ta govori, kaj je avstrijsko premoženje, op. avtorjev) *se nanaša na premoženje, katerega lastnik je bil na dan 13. marca 1938 (dan anšlusa) avstrijski državljan in je to ostal na dan 28. aprila 1945 (dan vzpostavitve Avstrije)."* In dalje: *"Ne šteje se za avstrijsko premoženje v smislu II. točke odloka premoženje, ki je bilo last oseb, ki so bile na dan 6. aprila 1941 ali takrat, ko so bili izdani ukrepi iz I. točke odloka, jugoslovanski državljani, ne glede na to, ali so imele hkrati tudi avstrijsko državljanstvo ali pa so ga pridobili pozneje.*

Republike Slovenije in Vlado Republike Avstrije o sodelovanju v kulturi, izobraževanju in znanosti, MZZ, 11. 4. 2001.

53 Več o tem: www.parlinkom.gv.at/

54 S pravnimi vidiki medsebojnih odnosov se je ukvarjala avstrijsko-slovenska komisija pravnikov. Pisca v pričujočem poglavju problematiko predstavljava na informativni ravni.

55 Odlok o likvidaciji avstrijskega premoženja na podlagi Državne pogodbe o vzpostavitvi neodvisne in demokratske Avstrije, Ur. l. FLRJ, št. 6-71 z dne 6. 2. 1957.

56 Navodilo za izvrševanje odloka o likvidaciji avstrijskega premoženja na podlagi Državne pogodbe o vzpostavitvi neodvisne in demokratske Avstrije, Ur. l. FLRJ, št. 4-50 z dne 29. 1. 1958.

Prav tako se ne šteje za avstrijsko premoženje premoženje oseb, ki so od 13. marca 1938 do 28. aprila 1945 pridobile državljanstvo kake tretje države."

Tudi Pogodba med SFRJ in Republiko Avstrijo o ureditvi določenih premoženjskopravnih vprašanj[57] ne razrešuje vseh premoženjskih zahtev med državama, saj natančno določa kategorijo upravičencev,[58] med katerimi pa ni "jugoslovanskih Nemcev", ki so ob koncu vojne ali po njej našli zatočišče v Avstriji in pozneje postali njeni državljani.

Republika Slovenija je po osamosvojitvi konec leta 1991 sprejela Zakon o denacionalizaciji, katerega temeljni namen je bil poprava krivic tistim osebam, katerim je bilo s t. i. povojnimi revolucionarnimi ukrepi premoženje podržavljeno.[59] Med predpisi, ki jih zakon našteva, je tudi odlok predsedstva AVNOJ-a z dne 21. 11. 1944. Zakon veže vrnitev podržavljenega premoženja na jugoslovansko državljanstvo osebe v obdobju, ko je bilo premoženje podržavljeno. Upravičenci so morali biti jugoslovanski državljani, državljanstvo pa jim je po 9. 5. 1945 moralo biti priznano z zakonom ali mednarodno pogodbo. V postopku denacionalizacije je zato torej temeljno vprašanje, ali so osebe nemške narodnosti, ki so se ob koncu vojne in po njej prostovoljno ali nasilno izselile iz Jugoslavije, ob podržavljenju imele jugoslovansko državljanstvo.

Zakon o denacionalizaciji tudi določa, da upravičenci niso osebe, ki v času, ko jim je bilo premoženje podržavljeno, niso bile vpisane v evidenco državljanov (državljansko knjigo) zaradi razlogov drugega odstavka 35. člena zakona o državljanstvu FLRJ.[60] Izjema velja za tiste osebe, ki so bile zaradi verskih ali drugih razlogov internirane ali so se borile na strani protifašistične koalicije. Prav tako do vrnitve niso upravičene tiste osebe, ki so dobile ali imele pravico dobiti odškodnino za odvzeto premoženje od tuje države.

Če je bilo premoženje podržavljeno kot posledica prenehanja državljanstva z odvzemom, se šteje, da je bilo podržavljeno jugoslovanskemu državljanu.

Navedeno določilo je pomembno za položaj tistih oseb nemške narodnosti, ki so se ob koncu vojne izselile iz Jugoslavije (tu so poleg oseb, ki so se prostovoljno izselile, upoštevane tudi tiste, ki so bile iz Jugoslavije pregnane). Sprememba zakona o državljanstvu je l. 1948 namreč uvedla določilo, da se za državljane FLRJ *"ne štejejo osebe nemške narodnosti, ki živijo v tujini in ki so se med vojno ali pred vojno s svojim nelojalnim ravnanjem proti narodnim in državnim koristim narodov Federativne ljudske republike Jugoslavije pregrešile zoper svoje državljanske dolžnosti."*[61]

---

57 Ur. l. SFRJ, MP, št. 9/81 z dne 31. 8. 1981.

58 Jugoslavija se je obvezala Avstriji izplačati odškodnino za vse premoženje avstrijskih oseb, ki jih je na ozemlju SFRJ zajela nacionalizacija po 3. členu zakona o spremembah in dopolnitvah zakona o nacionalizaciji zasebnih gospodarskih podjetij z dne 28. aprila 1948, zanje pa ne veljajo določbe člena 27/2 ADP. Za avstrijske osebe so po tej pogodbi smatrane tiste, ki so imele avstrijsko državljanstvo na dan 28. 4. 1948 in na dan podpisa pogodbe.

59 Zakon o denacionalizaciji, Ur. l. RS, št. 27/91 z dne 29. 11. 1991.

60 Zakon o državljanstvu Demokratske federativne Jugoslavije, Ur. l. DFJ, št. 64-606 z dne 28. 8. 1945, objavljen v posebni prilogi Ur. l. SNOS in NVS, št. 35 z dne 15. 9. 1945.
Zakon o potrditvi in spremembah zakona o državljanstvu DFJ z dne 23. avgusta 1945, Ur. l. FLRJ, št. 54-370 z dne 5. 7. 1946.
Ob vzpostavitvi državljanskih knjig so vanje vpisovali prebivalstvo glede na krajevno pristojnost njihovega prebivališča; vpisovali pa so le državljane, ki so se nahajali na območju FLRJ (6. člen Pravilnika za izvrševanje Zakona o državljanstvu FLRJ, Ur. l. FLRJ, št. 98/46 in 20/51).

61 Novela drugega odstavka 35. člena Zakona od državljanstvu, Ur. l. FLRJ, št. 105/48 z dne 4. 12. 1948.
Drugi odstavek 35. člena Zakona o državljanstvu FLRJ je dopolnil prehodno določbo Zakona o državljanstvu FLRJ iz l. 1946, s katero je bila sicer vzpostavljena pravna kontinuiteta na področju državljanstva s prejšnjimi

Sprejem zakona je bil odraz časa in v vzročni zvezi med vzroki in posledicami nacizma na jugoslovanskih tleh.[62]

To določilo zakona o državljanstvu, ki je imelo retroaktivni učinek, je torej iz tedanjega državljanskega telesa povojne Jugoslavije izločilo osebe, ki so večinoma našle zatočišče v Avstriji. Njihove interese je po letu 1990 najprej neuradno, po osamosvojitvi Slovenije pa tudi uradno vzela v zaščito Republika Avstrija.

Tiste osebe nemške narodnosti, ki jim je bilo državljanstvo odvzeto in ki so ostale v Jugoslaviji, so po l. 1948 na osnovi razpisa ministrstva za notranje zadeve FNRJ[63] lahko zaprosile za ponoven vpis v državljansko knjigo. Do avgusta 1951 se je v državljansko knjigo znova vpisalo več kot 97 odstotkov tistih "volksdeutscherjev", ki so ostali v FLRJ.[64] Rok za vpis se je stalno podaljševal in je dejansko ostal odprt do l. 1955. Po sporazumu med FLRJ in Nemčijo ter Avstrijo[65] so se lahko osebe nemške narodnosti iz Jugoslavije izselile, če so dobile odpust iz državljanstva, pod pogojem, da je Nemčija ali Avstrija zajamčila njihovo priselitev in izenačenje s pravicami in dolžnostmi njihovih državljanov.[66]

Pristojni organi Republike Slovenije v postopkih denacionalizacije v posebnem ugotovitvenem postopku ugotovijo za osebe, ki niso vpisane v evidenco državljanstva, ali so bile te osebe v času podržavljenja jugoslovanski državljani. Postopek po zakonu o denacionalizaciji iz leta 1991 ni dopuščal dokazovanja lojalnosti ali nelojalnosti. Stališče, ki ga je v zvezi s tem zavzelo Vrhovno sodišče Republike Slovenije je bilo, da za vse osebe nemške narodnosti, ki so se izselile in živele v tujini (od uveljavitve novele drugega odstavka 35. člena Zakona o državljanstvu iz l. 1948), obstaja "pravna fikcija" o njihovi nelojalnosti, zato navedenega razloga upravni organ v postopku ni dolžan dokazovati, stranka pa tega v postopku ne more izpodbijati.[67]

Obe določbi (določba o dokazovanju nelojalnosti – Zakon o denacionalizaciji in določba iz Zakona o državljanstvu iz l. 1948) sta bili nato predmet pobude za presojo pred Ustavnim sodiščem Republike Slovenije.[68] Ustavno sodišče je odločilo,[69] da

---

ureditvami državljanstva. Z vidika upravičenosti do denacionalizacije je pomembna zato, ker je v 1. odstavku določila, kdo šteje za državljana FLRJ (tiste osebe, ki so na dan 28. 08. 1945 – na dan uveljavitve zakona bile državljani FLRJ po veljavnih predpisih).

62 Glej predhodna poglavja v knjigi in študijo Dušana Nećaka, "Nemci" na Slovenskem 1945-1955 v luči nemških in avstrijskih dokumentov, v Zborniku "Nemci" na Slovenskem 1941-1955, Ljubljana 2002, 219-290.

63 Str. Pov. IV Br. 652/48, 18. 11. 1948.

64 MNZ, mapa Volksdeutscherji št. 3, dopis MUP FNRJ Pov. Br. 30422, 13. 10. 1951.

65 Službeni list FNRJ – dodatak: Međunarodni ugovori i drugi sporazumi, 5, 15. 7. 1955. Sporazum je bil sklenjen z izmenjavo not med FNRJ in Republiko Avstrijo 1. 12. 1953 in 12. 3. 1954.

66 MNZ, mapa Volksdeutscherji št. 3, dopis državnega sekretariata za notranje zadeve FLRJ, Pov. Br. 4528, 8. 3. 1955.

67 Sodba Vrhovnega sodišča Republike Slovenije, št. U 1510/94-7 z dne 19. 03. 1997.

68 Pobudniki so se v oceni ustavnosti sklicevali, da je odlok predsedstva AVNOJ, na podlagi katerega je bilo prizadetim zaplenjeno premoženje, v nasprotju s temeljnimi pridobitvami pravne civilizacije. Sankcija naj bi v tem primeru temeljila na narodnostnem položaju posameznika, izvršena pa naj bi bila, ne da bi bil posameznik pred tem obtožen in obsojen. Šlo naj bi za kolektiven odvzem državljanstva in izgon, kolektivno odvzemanje premoženja in torej za kolektivno sankcijo. Premoženje naj bi bilo tako odvzeto v nasprotju z določbami splošne deklaracije o človekovih pravicah in v nasprotju z določbami Mednarodnega pakta o državljanskih in političnih pravicah (Ur. l. SFRJ, MP, št. 7/71). Sklicevali so se tudi na člen iz protokola Konvencije o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin (Ur. l. RS, MP, št. 7/94). Država FLRJ naj bi večino državljanov nemške ali madžarske narodnosti v nezakonitih postopkih spoznala za nelojalne državljane in jih izgnala, l. 1948 pa naj bi jim za nazaj odvzela državljanstvo.

69 Odločba Ustavnega sodišča, št. U-I-23/93 z dne 20. 3. 1997.

odločbi nista v neskladju z Ustavo Republike Slovenije, vendar je bila sprejeta drugačna razlaga določil zakona o denacionalizaciji. Po stališču Ustavnega sodišča Republike Slovenije je ustavno dopustna domneva o nelojalnosti, saj ima ta podlago v zgodovinsko utemeljenih okoliščinah, a hkrati ni dopustno prepovedovati posamezniku, da v postopku uveljavljanja svojih pravic dokazuje nasprotno.

Po stališču Ustavnega sodišča je razlikovanje v Zakonu o državljanstvu FLRJ, ki je veljal v času odvzema premoženja, temeljilo na kriteriju nelojalnosti in ne na kriteriju nemške narodnosti, kar mora veljati tudi danes. Ustavno sodišče pa je zavzelo tudi stališče, da je bila ureditev 2. odstavka 35. člena Zakona o državljanstvu (vzpostavitev nove evidence državljanstva) stvar takratne suverene odločitve države in da takšna ureditev ni nasprotovala splošnim pravnim načelom, ki so jih že tedaj priznavali civilizirani narodi, ki so bili v drugi svetovni vojni žrtve nacionalsocializma.[70]

Ustavno sodišče je torej v odločbi iz marca 1997 delno razveljavilo principe, zapisane v odloku predsedstva AVNOJ-a iz novembra 1944 (princip kolektivne krivde). Tujcem, v obravnavanem primeru avstrijskim državljanom, je bila tedaj dana možnost, da dokazujejo, da med okupacijo niso bili nelojalni. Če to dokažejo, si lahko pridobijo slovensko državljanstvo in s tem pravico do vrnitve premoženja.

Takšna odločitev ustavnega sodišča ni zadovoljila zahtev Avstrije, ki je v odnosu do Slovenije začela zagovarjati tezo o "diskriminatorni denacionalizaciji" v Republiki Sloveniji, češ da ni skladna z modernimi pravnimi načeli in da ni evropsko, če mora nekdo dokazovati svojo nedolžnost, temveč obratno, da mu mora biti krivda dokazana.

Slovenija zavrača očitke glede denacionalizacijskih postopkov, pri čemer se opira tudi na 1. člen Haaške konvencije iz leta 1930 o reševanju nekaterih vprašanj, ki zadevajo konflikte na področju državljanstva, in ki opredeljuje načelo suverenosti države pri opredelitvi, koga šteje za svojega državljana, dokler je njena zakonodaja v skladu z mednarodnim pravom, običaji in pravili, ki veljajo za področje državljanstva, ter na Evropsko konvencijo o državljanstvu Sveta Evrope iz leta 1997, katere pogodbenica je tudi Avstrija.

Pri izvajanju ugotovitvenih postopkov upravni organi izhajajo iz kriterijev, ki jih je opredelila povojna zakonodaja; možnost dokazovanja lojalnosti je dana vsakomur, ki to zahteva, uspešnost pa le, če dokazi, ki so predloženi upravnemu organu, le-tega z gotovostjo prepričajo, da vzročna zveza posameznikove povezave z organizacijami, ki so imele za cilj genocid nad slovenskim narodom in nacističnim strojem, ni obstajala. V skladu s slovenskim pravnim redom ima vsaka stranka v postopku denacionalizacije, ki z odločitvijo upravnega organa ni zadovoljna, možnost uporabiti sodno pot (Upravno sodišče, Vrhovno sodišče, Ustavno sodišče ter v končni fazi tudi Evropsko sodišče za človekove pravice).

Obseg denacionalizacije vlagateljev iz Avstrije

Avgusta 2001 je bilo v denacionalizacijskih postopkih 1.617 zadev, ki so jih vložili vlagatelji ali sovlagatelji, ki živijo v Avstriji. Od teh je v 901 zadevi že prišlo do odločanja, vendar je bilo v celoti zaključenih samo 664 zadev (41 odstotkov). Ker lahko upravne enote glede na ugotovljeno dejansko in pravno stanje v eni zadevi izdajo več odločb, je število vseh izdanih upravnih aktov v 901 zadevi večje, in to 1.191. V 624 primerih je bilo z odločbo zahtevi v celoti ugodeno, v 36 primerih je bilo z odločbo zahtevi glede na zahtevan obseg premoženja deloma ugodeno, v 200 primerih je bila zahteva s sklepom v celoti zavržena iz procesnih razlogov, v 198 primerih je organ

70 45. točka odločbe Ustavnega sodišča, št. U-I-23/93 z dne 20. 3. 1997.

zahtevo z odločbo v celoti zavrnil, v 133 zadevah je bil postopek s sklepom ustavljen. Od 1.191 upravnih aktov je bilo do avgusta 2001 pravnomočnih 1.026, zoper 165 odločb pa je bila uvedena pritožba. O njih odloča pristojno ministrstvo kot drugostopenjski organ, ali pa so odločbe zaradi morebitnega upravnega spora na Upravnem oziroma Vrhovnem sodišču. Do 22. avgusta 2001 je bilo odločeno o 33,2 odstotka zahtevanega premoženja. Skupna vrednost zahtevanega premoženja je znašala 459,7 mio nekdanjih DEM,[71] od tega je bilo že odločeno o premoženju v skupni vrednosti 152,6 mio DEM.[72]

Podatki o denacionalizaciji (stanje na dan 22. 8. 2001)
Prebivališče vlagateljev ali upravičencev:[73] AVSTRIJA

Zahteve	
Število vloženih zahtev za denacionalizacijo	1617
od tega je zahtev, ki se nanašajo na agrarne skupnosti	4
Število zahtev, ki imajo kakršno koli odločbo	901
Število zaključenih zahtev	664
Odločbe	
Število vseh izdanih odločb o denacionalizaciji	1191
od tega v celoti ugodenih	624
od tega delno ugodenih	36
od tega v celoti zavrženih	200
od tega v celoti zavrnjenih	198
od tega ustavljenih postopkov	133
Število pravnomočnih odločb	1026
Število izdanih delnih odločb o denacionalizaciji	562
od tega v celoti ugodenih	468
od tega delno ugodenih	26
Od tega v celoti zavrženih	16
od tega v celoti zavrnjenih	19
od tega ustavljenih postopkov	33

Vrsta premoženja	Zahtevano m²	Odločeno m²	Odločeno / Zahtevano	Ugodeno m²	Neugodeno m²	Ugodeno / Vrnjeno
Kmetijska zemljišča	89,187,503	24,614,192	27,60 %	9,919,248	14,694,944	40,30 %
Gozdovi	166,120,453	51,259,965	30, 86 %	29,126,980	22,132,985	56,82 %
Stanovanjske enote	109,191	68,608	62,83 %	61,772	6,836	90,04 %
Poslovni prostori	50,570	35,077	69,36 %	33,744	1,333	96,20 %
Stavbna zemljišča	4,377,666	588,382	13,44 %	368,977	219,405	62,71 %

71 (Nemška marka je po tedanjem tečaju znašala nekaj več kot polovico vrednosti Eura).

72 MZZ, Statistični podatki o upravičencih s stalnim bivališčem v Republiki Avstriji, dopis ministra za pravosodje Ivana Bizjaka Ministrstvu za zunanje zadeve, 24. 8. 2001.

73 Upoštevani so upravičenci in vlagatelji, ki živijo v tujini. Pri tem so lahko (poleg njih) na isti zahtevi tudi drugi upravičenci in vlagatelji, ki pa živijo v Sloveniji ali drugi državi.

Površine v m²: Vrednosti premoženja, izražene v DEM:

Vrsta premoženja	Zahtevano DEM	Odločeno DEM	Odločeno / Zahtevano	Ugodeno DEM	Neugodeno DEM	Ugodeno / Vrnjeno
Kmetijska zemljišča	86,877,547	23,976,684	27,60 %	9,662,339	14,314,345	40,30 %
Gozdovi	55,517,455	17,131,080	30,86 %	9,734,237	7,396,844	56,82 %
Stanovanjske enote	73,918,896	46,445,808	62,83 %	41,818,041	4,627,767	90,04 %
Poslovni prostori	35,163,544	24,390,653	69,36 %	23,463,751	926,902	96,20 %
Stavbna zemljišča	139,773,199	18,786,285	13,44 %	11,780,969	7,005,316	62,71 %
Podjetja	66,518,359	20,675,767	31,08 %	20,047,590	628,177	96,96 %
Premičnine	1,945,906	1,179,167	60,60 %	1,148,823	30,344	97,43 %
Skupaj	459,714,906	152,585,445	33,19 %	117,655,751	34,929,694	77,11 %

"Nemci" na Slovenskem v popisih prebivalstva po drugi svetovni vojni

Kljub temu, da statistični popisi ne dajejo absolutne resnice o stanju in položaju obeh narodnosti, ki si želita status manjšine, pa iz njih vseeno lahko razberemo poglavitne strukturne značilnosti in procese.[74]

Obravnava statističnih podatkov oseb nemške in avstrijske narodnosti predstavlja problem, saj se da v statističnih prikazih pridobiti podatke o obeh narodnostih ob posameznih štetjih le za nekatera kategorije. Nemce in Avstrijce so namreč zaradi majhnega deleža v strukturi prebivalstva Slovenije pri nekaterih kategorijah združevali v skupino "ostale narodnosti" ali v skupino "neslovanske narodnosti".

Zaradi preobsežnosti razprave obravnavava le tiste podatke, ki posebej označujejo nemško in avstrijsko narodnost na Slovenskem v povojnih popisih: maloštevilnost, razpršenost, avtohtonost oz. selitvene značilnosti, začasno odsotnost iz Republike Slovenije, narodnostno mešanost družin in starost.

Prvi povojni popis v Jugoslaviji **l. 1948** in vsi nadaljnji se glede narodnosti razlikujejo od prejšnjih popisov na območju Jugoslavije, saj so predvideli, da se vpogled v nacionalno sestavo prebivalstva povojne Jugoslavije dobi z vprašanjem o narodnosti. Tako je bilo mogoče prvič v zgodovini jugoslovanskih popisov dobiti stvarnejšo podobo o nacionalni sestavi prebivalstva Jugoslavije. Po prejšnjih popisih se je narodnost lahko ugotovila le posredno prek podatkov o maternem jeziku in veroizpovedi (1921, 1931), medtem ko so pri avstrijskih popisih (1880, 1890, 1900, 1910) ugotavljali narodnost po občevalnem jeziku. Poznavanje in ločevanje različnih kategorij "nemštva" v popisih pa je pomembno, če jih primerjamo s števili v povojnih popisih.

V prispevku sta obravnavani dve kategoriji "Nemcev", in to tisti, ki sta ob štetjih prebivalstva izjavili, da je njihov materni jezik nemščina; za njih uporabljava statistični izraz "osebe z nemškim maternim jezikom", medtem ko za skupino oseb, ki so se ob popisih izrekli za avstrijsko ali nemško narodnost, uporabljava izraz "Nemci" v narekovajih. Obeh kategorij namreč ne moremo obravnavati skupno pod oznako "Nemci", temveč ločeno. Vzrok je v tem, da več kot tretjini oseb, ki so se izrekle za avstrijsko ali nemško narodnost, nemščina ni bila materni jezik, in da je kar dve tretjini oseb z nemškim maternim jezikom bilo slovenske, hrvaške, srbske, češke ali katere druge narodnosti.

---

74 Prispevek je rezultat obdelave statističnih podatkov šestih povojnih popisov prebivalstva in podaja podatke, ki se jih da izluščiti iz izidov popisov prebivalstva v letih 1948, 1953, 1961, 1971, 1981 in 1991. Primerljivi podatki iz popisa l. 2002 še niso na voljo.

Značilnosti, ki opredeljujejo "Nemce", t. j. osebe avstrijske in nemške narodnosti ter osebe z nemškim maternim jezikom in so enake ali vsaj podobne v vseh šestih popisih prebivalstva po drugi svetovni vojni, so: maloštevilnost, razpršenost, v pretežni meri neavtohtonost in posebna strukturiranost te skupine prebivalstva.

Maloštevilnost

Prebivalci, ki so se izjavljali za "Nemce" in jim je bila materni jezik nemščina, so v primerjavi s stanjem med obema vojnama maloštevilni. Njihovo število je upadalo iz popisa v popis, še bolj pa njihov delež v prebivalstvu Slovenije.

Če rezultate popisa iz l. 1991 primerjamo s številčnim stanjem nemške manjšine pred 2. svetovno vojno, ki je za nemško manjšino pomenila usodno prelomnico, ugotovimo, da število "Nemcev" dosega le 2,6 odstotka predvojnega števila, število oseb, ki jim je bila materni jezik nemščina, pa 5,3 odstotka.

Opozoriti velja, da je prvi povojni popis l. 1948 naštel največje število "Nemcev" v vseh povojnih popisih na Slovenskem (in to 2.406).[75] Nadaljnji popisi so prikazovali nenehno upadanje in to vse do l. 1981, ko jih je bilo najmanj, to je 560. Upadanje števila oseb nemške in avstrijske narodnosti zasledimo tudi na območju celotne **Jugoslavije**, kjer je bilo upadanje števila Nemcev veliko večje kot v Sloveniji. Do l. 1991 je nato njihovo število v Sloveniji naraslo za tretjino. Kot kaže, gre povečanje predvsem na račun priselitve "nemških" članov iz mešanih zakonov slovenskih delavcev na začasnem delu v Avstriji in Nemčiji ter v nekaterih drugih državah, pa tudi nekaterih drugih priseljenih Nemcev in Avstrijcev. Tako se je za Avstrijce opredelilo 199 oseb, za Nemce pa 546, skupaj 745.[76] Delež "Nemcev" v prebivalstvu Slovenije je znašal manj kot pol desetinke odstotka – 0,038 odstotka. Po številčnosti so bili pripadniki obeh narodnosti in osebe z nemškim maternim jezikom na enajstem mestu.[77]

Razdrobljenost, razpršenost

Poleg maloštevilnosti je druga značilnost "Nemcev" razdrobljenost po vsem slovenskem ozemlju. Nemško prebivalstvo je bilo tako po narodnosti kot po maternem jeziku navzoče v vseh večjih upravno-teritorialnih enotah – okrajih, občinah. "Nemci" nikjer niso prebivali in ne prebivajo strnjeno. Njihova koncentracija v nobenem okraju (popisa

---

75 Iz statistike seveda ni mogoče ugotoviti, kolikšno število oseb se v popisu leta 1948 zaradi dejanskega znižanja števila Nemcev po 2. svetovni vojni in kulturnopolitičnih vplivov ni želelo izjasniti za Nemce oz. Avstrijce, vsekakor pa verjetno velja tudi za Slovenijo to, kar so ugotovili že avtorji oz. statistiki, ko so za Vojvodino navedli, da se določen neugotovljiv del Nemcev ni želel izjasniti za nemško narodnost, bodisi zaradi političnih razlogov bodisi ker za to niso imeli možnosti (Nemcev v taboriščih – v Vojvodini sta bili dve veliki – niso popisovali).

76 Navodila za popisovalce so glede narodnostne pripadnosti določala: "Skladno z 214. členom Ustave SR Slovenije je vsakomur zagotovljena popolna svoboda izjavljanja in opredeljevanja narodnostne pripadnosti. Na osnovi ustavnih določil morate na to vprašanje vpisati natančno tak odgovor, kot vam ga oseba pove. Za osebo, ki ne želi odgovoriti ali se ne želi opredeliti o narodnostni pripadnosti, vpišite "ni želel odgovoriti" ali "se ni želel opredeliti". Po določilih 22. člena zveznega zakona o popisu popisovalec ali katera koli druga oseba ne sme kakor koli vplivati na izjavo osebe o njeni narodnostni pripadnosti. Če kdor koli krši določila tega člena, je za to kazensko odgovoren."

77 Po številčnosti so bili pripadniki obeh narodnosti na enajstem mestu (Nemci na 12. mestu, samo Avstrijci pa na 14. – npr. za Čehi in Ukrajinci). Glede na materni jezik se je 1.543 oseb, ki jim je bila materni jezik nemščina, uvrstilo za osebami s slovenskim, italijanskim, madžarskim, romskim, makedonskim in različnimi kombinacijami hrvaško-srbskega jezika na 11. mesto.

l. 1948 in 1953) ali občini (v popisih od 1971 dalje) ni dosegla odstotka vsega prebivalstva. V popisih od 1971-1991 so "Nemci" največji delež v neki občini dosegli l. 1971 v občini Maribor in l. 1991 v občini Lendava (0,12 odstotka). Po številu jih je bilo največ v občini Maribor – 115, v vseh drugih pa manj kot 35.

V vseh občinah je bilo navzočih tudi 1.543 prebivalcev Slovenije z nemškim maternim jezikom. Vendar so največji delež dosegli v občini Lendava – 0,22 odstotka, kjer jih pred 2. svetovno vojno skoraj ni bilo. V nobeni občini skupina oseb z nemškim maternim jezikom glede na materni jezik ni prišla med prvih pet po številu najmočnejših skupin.

Tudi če podatke prilagodimo novim, manjšim občinam, je stanje enako.

Pregled po najnižjih upravnoteritorialnih enotah – po krajevnih skupnostih in naseljih pokaže presenetljive podatke o razdrobljenosti.[78]

"Nemci" so bili navzoči kar v 309, osebe z nemškim maternim jezikom pa v 459 naseljih. V Sloveniji so bila le štiri naselja, v katerih je število "Nemcev" preseglo deset (Ljubljana 99, Maribor 87, Kranj in Murska Sobota po 12) in le 13 naselij z več kot deset osebami z nemškim maternim jezikom. Več kot polovica "Nemcev" ter več kot tretjina oseb z nemškim maternim jezikom je živela v naseljih z enim, dvema ali tremi osebami ene ali druge narodnosti oz. osebami z nemškim maternim jezikom.

Vprašanje avtohtonosti in selitvene značilnosti

Pregled po nekdanjih historičnih naselitvenih območjih

Mnoga naselja ali kraji, v katerih se pojavlja nemško prebivalstvo, ter njihova maloštevilčna zastopanost kažejo na veliko razdrobljenost in navzočnost tudi daleč od njihovega historičnega naselitvenega območja. Pregled števila obeh skupin na območjih, kjer so bili Nemci med obema vojnama močneje zastopani, nam pokaže, da jih je na nekdanjih agrarnih poselitvenih območjih ostalo malo, medtem ko jih je bilo več v mestih. Tako je v Ljubljani, Mariboru, Celju in na Ptuju pred 2. svetovno vojno prebivalo nekaj manj kot petina nemške manjšine na Slovenskem (okoli 5.000), l. 1991 pa četrtina "Nemcev" (190) ter tretjina oseb z nemškim maternim jezikom (okoli 500). Na Apaškem polju so bili po popisu l. 1991 le še trije "Nemci", oz. 25 oseb z nemškim maternim jezikom (v treh oz. 11 naseljih). V prekmurskih vaseh Kramarovci, Fikšinci, Ocinje in Serdica sta bili le dve osebi z nemškim maternim jezikom, medtem ko "Nemcev" ni bilo več. Kljub temu, da "nemško govoreče ljudi" z nekdanjega nemškega jezikovnega otoka na Kočevskem predstavlja društvo Kočevarjev staroselcev iz Kočevskih Poljan in deloma tudi društvo Peter Kozler iz Ljubljane, se je tam za nemško narodnost opredelilo le pet oseb, oseb z nemškim maternim jezikom pa je bilo le 19.[79]

---

78 "Nemci" so navzoči celo v 242 krajevnih skupnostih, vendar le v eni presegajo število deset. Osebe z nemškim maternim jezikom pa so navzoče kar v 514 krajevnih skupnostih, a le v eni presegajo število 20. Še bolj presenetljivi so podatki za posamezna naselja, saj je kljub temu, da so navzoči v vsakem 20. naselju, njihova številčnost v njih zanemarljiva.

79 Preveriti bi bilo treba trditve predsednika društva, da jih v popisu ni zato, "ker so popisovalci na terenu izjavljali, da se nihče ne more opredeliti za Kočevarja". Tako naj bi stare ljudi, ki niso znali besede slovensko, vpisali kot "Slovence". Vsekakor zadnji popis iz l. 1991 glede nemškega prebivalstva na Kočevskem danes verjetno ne prikazuje več resničnega stanja, saj društvo Kočevarjev – staroselcev v Kočevskih Poljanah šteje več deset članov, ki pasivno in aktivno obvladajo "kočevarsko" narečje in se prištevajo med pripadnike nemške manjšine v Sloveniji.

Zanimivi so tudi podatki o kraju rojstva. Več kot polovica (54 odstotkov) "Nemcev" in skoraj dve tretjini (64,5 odstotka) oseb z nemškim maternim jezikom je bila po popisu l. 1991 rojenih v tujini. Tako velik delež rojenih v tujini pri obeh skupinah gre v veliki meri na račun povečanja števila zdomcev in njihovih družinskih članov oz. oblikovanja mešanih zakonov v tujini.

Da velik del obravnavanih skupin nima značaja avtohtonosti, dokazujejo podatki o njihovih selitvenih značilnostih, saj se je več kot polovico "Nemcev" ter oseb z nemškim maternim jezikom doselilo iz tujine. V veliki večini gre za priselitev iz Avstrije in Nemčije. Iz slednje skoraj enkrat več kot iz Avstrije.

Pregled po obdobjih priseljevanja iz tujine kaže, da se jih je kar 93 odstotkov doselilo v obdobju po 2. svetovni vojni (1946-1991). Skoraj četrtina vseh doseljenih je prišla v obdobju med zadnjima dvema popisoma.

Podatki iz popisov o kraju rojstva in podatki o avtohtonih in priseljenih osebah potrjujejo, da glede avtohtonosti večine "Nemcev" ter oseb z nemškim maternim jezikom ne moremo uvrstiti med ostanke predvojne nemške narodne manjšine na Slovenskem oz. njihove potomce.

Druge značilnosti nemškega prebivalstva

Obe skupini označuje posebna strukturiranost, ki v mnogočem izrazito odstopa od slovenskega povprečja: nesorazmerje med spoloma (le tretjina moških), majhno število otrok,[80] visoka starostna sestava,[81] velik delež začasno bivajočih v tujini,[82] narodnostna nehomogenost družin.[83] Posledica narodnostne nehomogenosti je tudi, da nemščino kot pogovorni jezik v družini uporablja le manjši del "Nemcev" in oseb z nemškim maternim jezikom.[84]

Opozoriti velja na število 1.813, ki ga avstrijska stran poudarja kot število nemško govoreče skupnosti v Sloveniji in na pazljivost pri skupnem poimenovanju oseb bodisi ene ali druge narodnosti ter oseb, ki so za svoj materni jezik navedle nemščino. Na podlagi seštevka oseb obeh narodnosti in oseb z nemškim maternim jezikom lahko sestavimo maksimalno možno število oseb, ki bi jim lahko priznavali "nemštvo" po

---

80 Tako je bilo npr. v starosti 0-14 let (obdobje vrtca in obveznega šolanja) 254 otrok z nemškim maternim jezikom, vendar jih je skoraj štiri petine začasno živelo v tujini. Stalno je torej v Sloveniji prebivalo le 56 otrok z nemškim maternim jezikom.

81 Primerjava po starostnih skupinah pokaže, da gre pri "Nemcih" v povprečju za precej ostarelo prebivalstvo, katerih delež močno odstopa od slovenskega povprečja. Največ ostarelega prebivalstva je med osebami s samo nemškim maternim jezikom in Avstrijci. Pri tem je treba opozoriti, da so velike razlike v starostni sestavi med zdomci in ostalimi. Mlajše "nemško" prebivalstvo večino časa preživi v tujini, starejši in ostareli pa v Sloveniji.

82 Od slovenskega povprečja zelo odstopa delež zdomcev. Če jih je v Sloveniji manj kot 3 odstotke, pa vsak drugi Nemec in vsak tretji Avstrijec ter vsaka tretja do četrta oseba z nemškim maternim jezikom začasno prebiva v tujini.

83 Večina družin, v katerih so "Nemci", je narodnostno mešana. Med zakonskimi pari, med katerimi so Nemci ali Nemke, je le deset narodnostno homogenih družin. V večini primerov je drugi zakonski partner slovenske narodnosti. Tudi otroci v mešanih zakonih so večinoma slovenske narodnosti.

84 Nemščino je kot pogovorni jezik v družini uporabljal le vsak četrti Avstrijec in vsaka četrta oseba z nemškim maternim jezikom ter vsak drugi do tretji Nemec. Več kot polovica Avstrijcev in oseb z nemškim maternim jezikom je uporabljala slovenščino. Vzrok tako nizkega deleža oseb z nemškim pogovornim jezikom v družini je v maloštevilnih narodnostno homogenih družinah oziroma v prevladi mešanih zakonov in v velikem deležu oseb in njihovih družinskih članov na začasnem delu v tujini. Slednji so poleg jezika okolja v večji meri uporabljali nemški pogovorni jezik tudi v družini.

merilu narodnosti ali maternega jezika. Če 745 "Nemcem", t. j. 199 Avstrijcem in 546 Nemcem, torej osebam, ki so se opredelile bodisi za avstrijsko ali nemško narodnost, dodamo število oseb z nemškim maternim jezikom neavstrijske in nenemške narodnosti – teh je 1.068, torej osebe, ki so se po narodnosti opredelile za Slovence, Srbe, Hrvate, Jugoslovane itd., lahko pridemo do števila 1.813. A tudi pri osebah avstrijske in nemške narodnosti je treba povedati, da jih je le nekaj manj kot dve tretjini za svoj materni jezik navedlo nemščino.

Ob upoštevanju maloštevilčnosti, razdrobljenosti, neavtohtonosti in velike selitvene dinamike obravnavanih skupin oseb in dejstva, da večji del obeh skupin večino časa preživi v tujini, bi bilo zato nepravilno in nekorektno ta seštevek oseb enačiti z "nemško govorečo etnično skupnostjo".

Popis l. 1991 je npr. naštel tudi 2.582 oseb, ki so nemščino uporabljale kot družinski jezik. Vendar ali lahko tudi za njih rečemo, da je to "nemško govoreča skupnost", če je bilo tri četrtine vseh po narodnosti Slovencev oziroma je bila trem četrtinam materni jezik slovenščina, 2 odstotkoma madžarščina, nekaj manj kot 3 odstotkom hrvaščina., nekaj več kot odstotku srbskohrvaški jezik, in 2,3 odstotka romski, srbski, italijanski, hrvaško-srbski, albanski, makedonski ali drugi jezik, za 3,6 odstotka pa materni jezik ni bil znan.

Lahko ugotovimo tudi 9.468 prebivalcev Slovenije (od tega 84 odstotkov Slovencev), ki jim je bila nemščina jezik v okolju, vendar je ob tem treba povedati, da je 34.091 oseb delalo ali živelo kot družinski člani na začasnem delu v Avstriji in Nemčiji.

V popisih leta 1971, 1981 in 1991 so bili prebivalci razvrščeni v dve osnovni skupini, narodnostno opredeljeni in narodnostno neopredeljeni. Osebe, ki se narodnostno niso opredelile, so bile razvrščene v tri skupine: (1. Narodnostno se niso opredelili, 2. Opredelili so se kot "Jugoslovani", 3. Opredelili so se po regionalni pripadnosti).[85] Ugibanja in ocenjevanja, koliko je med njimi bilo (če sploh?) oseb, ki bi sodile v "nemško govorečo skupnost", ne sodijo v resno strokovno obravnavo. Na podlagi rezultatov popisa lahko samo ugotovimo, da se od 1.543 oseb z nemškim maternim jezikom narodnostno ni opredelilo 32 oseb, za "Jugoslovane" se je opredelilo 22, po regionalni pripadnosti pet, za 77 oseb pa narodnost ni znana.

Popis l. 2002 je v Sloveniji naštel 181 (0,01 odstotka) oseb avstrijske narodnosti in 499 (0,03 odstotka) oseb nemške narodnosti ter 1.628 oseb z nemškim maternim jezikom. Kljub temu, da nimamo še vseh podatkov po različnih kategorijah in da je metodologija predstavljenih rezultatov popisa l. 2002 različna od prejšnjih popisov (niso upoštevani zdomci), je osnovna značilnost zadnjega popisa, da se je število Nemcev in Avstrijcev povečalo, število Avstrijcev s 126 na 181 in število Nemcev z 298 na 499.

Tudi število oseb, ki jim je materni jezik nemščina, se je povečalo s 1.093 na 1.628. Pregled po občinah pokaže enake značilnosti kot ob prejšnjih popisih: maloštevilnost in razpršenost, raztresenost po celi državi, saj so navzoči v večini slovenskih občin. Le v občini Hodoš šest oseb presega en odstotek prebivalstva (1,6 odstotka), v drugih občinah pa dosežejo največ 0,2 odstotka. Po številu jih največ prebiva v Ljubljani – 284 in Mariboru – 243, sledi Koper – 42, Gornja Radgona in Celje – 36, Krško – 31. V osmih občinah je njihovo število med 20 in 30,[86] v 18 pa med 10 in 20.[87]

---

85 Leta 1991 se narodnostno ni želelo opredeliti 0,46 odstotka prebivalcev, 0,6 odstotka se je opredelilo za Jugoslovane, 0,27 odstotka po regionalni pripadnosti, za 2,7 odstotka pa je narodnost neznana.

86 Bled, Brežice, Kranj, Murska Sobota, Piran, Ptuj, Slovenska Bistrica, Žalec.

87 Domžale, Hoče - Slivnica, Izola, Jesenice, Kamnik, Kočevje, Laško, Lenart, Medvode, Novo mesto, Ormož, Rogaška Slatina, Rogaševci, Sevnica, Šentilj, Šentjur pri Celju, Trbovlje, Velenje.

Kar 61 odstotkov oseb, ki jim je materni jezik nemščina, uporablja slovenščino kot pogovorni jezik v družini, 23 odstotkov (330 oseb) pa uporablja oba jezika, le pri 11 odstotkih je materni jezik enak pogovornemu v družini.

Podatki glede narodnosti in ekonomske aktivnosti nam pri Nemcih in Avstrijcih kažejo odstopanje od slovenskega povprečja. Ta odstopanja gredo na račun visoke povprečne starosti Nemcev (tudi Avstrijcev), saj je med njimi več upokojencev. Skoraj polovica Nemcev (47 odstotkov) je upokojencev (v Sloveniji 32 odstotkov) in le četrtina jih je zaposlenih (v Sloveniji polovica). Med Nemci je tudi največ gospodinj, 12 odstotkov (Slovenija 2,6 odstotka).[88]

Statistiki so ugotovili, da se je kar 37 odstotkov Nemcev, ki se l. 1991 niso opredelili za slovensko narodnost, l. 2002 zanjo opredelilo.[89]

Društva nemško govorečih državljanov Republike Slovenije

V Republiki Sloveniji delujejo štiri društva, ki združujejo nemško govoreče državljane: Internacionalno društvo Most svobode/Freiheitsbrücke/Freedomsbridge, Društvo Kočevarjev staroselcev/Gottscheer Altsiedler Verein, Slovensko kočevarsko društvo Peter Kosler in Kulturno društvo Apaško polje.

Internacionalno društvo Most svobode/Freiheitsbrücke/Freedomsbridge iz Maribora je bilo ustanovljeno decembra 1990. Predsednik društva je Dušan Kolnik. Program društva je:

- skrb za uresničevanje človekovih pravic in spoštovanje zgodovinske resnice;
- ohranjanje kulturne dediščine Nemcev v slovenskem prostoru;
- zavzemanje za priznanje nemške manjšine v Sloveniji na enaki ravni, kot jo imata italijanska in madžarska manjšina;
- skrb za sodelovanje med nemško in slovensko govorečimi prebivalci;
- organiziranje izobraževalnih in športnih dejavnosti ter verskih aktivnosti za člane društva.

Društvo se šteje za reprezentativno društvo Nemcev v Sloveniji in je nezadovoljno, ker obe drugi društvi kočevskih Nemcev delujeta samostojno in se ukvarjata predvsem z ohranjanjem lastne kulturne dediščine.

Društvo Kočevarjev staroselcev/Gottscheer Altsiedler Verein iz Kočevskih Poljan je bilo ustanovljeno leta 1992. Društvo združuje večinoma Kočevarje[90] iz nekdanjega novomeškega okraja, ki se l. 1941 niso preselili, ter njihove potomce in simpatizerje. Predsednik društva je August Gril. Namen in cilji društva so:

- medsebojno sodelovanje pri ohranjanju jezikovnih, kulturnih, etničnih in arhitekturnih značilnosti kočevskega naroda v obdobju od leta 1330 do leta 1941, ter v ohranjanju njegove identitete;
- ohranjanje in razvijanje kočevarske kulture in jezika;
- razvijanje in poglabljanje stikov med Kočevarji in njihovimi potomci v stari domovini z izseljenci in njihovimi potomci;
- zbiranje zgodovinskega in etnološkega gradiva o Kočevarjih.

---

88 Niso upoštevani otroci, učenci, dijaki in študentje.

89 Statistični urad Republike Slovenije, Popis 2002, Demografski podatki; Milivoja Šircelj, Verska, jezikovna in narodna sestava prebivalstva Slovenije. Popisi 1991-2002, št. 2, Ljubljana 2003.

90 "Kočevar" je oznaka, ki se je skozi stoletja uveljavila za nemško govoreče prebivalce jezikovnega otoka na jugovzhodu Slovenije; govorijo staro nemško narečje iz začetka 14. stoletja. V tem smislu pomeni "Kočevar" oznako za nacionalno pripadnost.

Svoje namene in cilje društvo uresničuje z izobraževanjem svojih članov, s kulturnimi prireditvami in z družabnim življenjem, z amatersko kulturno dejavnostjo (organiziranje gostovanj umetnikov, amaterskih skupin, obiskov in predavanj strokovnjakov, organiziranje prireditev, namenjenih Kočevarjem doma in po svetu), z zbiranjem dokumentacije, z urejanjem muzejske zbirke, s sodelovanjem s sorodnimi društvi v državi in tujini, z organizacijo obiskov in srečanj izseljencev v stari domovini, z ohranjanjem kulturne dediščine. Društvo izdaja trikrat letno glasilo *Bakh/Pot*, ki je namenjeno predvsem članom društva.

Društvo v največji meri financirajo Republika Avstrija in deželna vlada Koroške, delno tudi Zvezna republika Nemčija in Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, financira se tudi s prispevki in s prostovoljnim delom članov.

Društvo ima od leta 1998 kulturni center v Občicah, kjer so v podstrešnih prostorih uredili muzej. V centru je organiziran pouk nemškega jezika in (občasno) kočevarskega narečja. Tu deluje tudi mladinski pevski zbor. V počitniškem času je pouk povezan tudi z delavnicami in drugimi dejavnostmi za mladino. Leta 2002 so se s predstavniki Kočevarjev pogovarjali: avstrijski kancler Wolfgang Schüssel, predsednik Republike Avstrije Thomas Klestil in predsednik ZR Nemčije Johannes Rau.

Slovensko kočevarsko društvo Peter Kosler je bilo ustanovljeno l. 1994 v Ljubljani. Predsednik je Erik Krisch. Deluje predvsem na ohranjanju kulturne dediščine nemških prebivalcev na Kočevskem.

Od l. 1998 se vsa tri društva udeležujejo razpisov Ministrstva za kulturo za sofinanciranje kulturnih dejavnosti,[91] na podlagi katerih so jim bili odobreni in financirani različni projekti (likovna kolonija, koncert kočevarskih pesmi, različne kulturne dejavnosti, predavanja, delavnice, prevod knjige, nastopi pevskega zbora, pouk nemškega jezika in kočevarskega dialekta, izdaja pesmaric v kočevarskem dialektu).[92]

Kulturno društvo Apaško polje je bilo ustanovljeno 31. 7. 2000. Pred ustanovitvijo so delovali v društvu Most svobode, s katerim pa so se razšli in ustanovili lastno društvo. V njem so potomci nemških staroselcev z Apaškega polja, vključujejo pa se tudi drugi. Sedež društva je v Apačah, vodi ga predsednica Rozalija Vengušt. Društvo prireja tečaje nemščine in slovenščine ter razne druge dejavnosti. V Apačah so odkupili propadajočo hišo, ki jo preurejajo v kulturni dom dr. Josefa Matla. Sredstva za obnovo so dobili s prostovoljnimi prispevki doma in v svetu in od avstrijske države. Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije jim do sedaj še ni odobrilo sredstev za izvajanje programov.[93]

---

91 Kulturne dejavnosti italijanske in madžarska narodne skupnosti, romske skupnosti in drugih manjšinskih etničnih skupnosti in priseljencev v Republiki Sloveniji. Arhiv Ministrstva za kulturo Republike Slovenije.

92 V letih 2000 in 2001 je bilo vsem trem društvom skupaj odobreno 2.206.000 SIT.

93 Pogovor M. Ferenca z Rozalijo Vengušt, 11. 2. 2004.

MITJA FERENC, BOŽO REPE

DIE SLOWENISCH-ÖSTERREICHISCHEN BEZIEHUNGEN NACH DER INTERNATIONALEN ANERKENNUNG

Nach der Anerkennung der Republik Slowenien am 15. Januar 1992 und nach der Aufnahme diplomatischer Beziehungen auf Botschaftsebene fanden bereits bis Sommer 1992 mehrere Besuche auf höchster Staatsebene statt (Besuch des Außenministers Alois Mock, des Vizekanzlers Erhard Busek, des Präsidenten des österreichischen Nationalrats Heinz Fischer, des Bundeswirtschaftsministers Wolfgang Schüssel, des Landeshauptmanns und Bürgermeisters der Stadt Wien, Dr. Helmut Zilk). Von slowenischer Seite stattete der Außenminister Dr. Dimitrij Rupel Österreich einen Besuch ab. Österreich unterstützte den Beitritt Sloweniens zur KSZE, ermöglichte als UNO-Mitglied und Mitglied im UNO-Sicherheitsrat Slowenien, in den verschiedenen Organen der UNO seine Standpunkte vorzustellen, und leitete als nicht-ständiges Mitglied des UNO-Sicherheitsrats im Mai, als es den Vorsitz führte, das Verfahren für die Aufnahme Sloweniens in die UNO ein. Österreich unterstützte auch den Beitritt Sloweniens zu einigen anderen internationalen Organisationen,[1] begann aber andererseits zur selben Zeit, teilweise noch vor der internationalen Anerkennung, in Bezug auf Slowenien einige Forderungen geltend zu machen. Hier stand an erster Stelle die Frage der Vermögensrückgabe. Bereits 1990 versuchte der Außenminister Dr. Mock auf den Inhalt der Reprivatisierungsgesetze so einzuwirken, dass sie auch die Angehörigen der ehemaligen deutschen Minderheit einschlossen. Zu Beginn des Jahres 1992 überreichte er in diesem Zusammenhang dem damaligen Außenminister Dimitrij Rupel in Prag zwei Schreiben über die Vermögensforderungen österreichischer Staatsbürger. Rupel drückte seine Bereitschaft aus, solche konkreten Fälle von einer Expertengruppe prüfen zu lassen.[2] Als der Minister für auswärtige Angelegenheiten vom 18. bis zum 19. Mai 1992 Österreich seinen ersten offiziellen Besuch abstattete, beharrte die slowenische Seite auf ihrem Standpunkt, dass die deutschsprachigen Staatsbürger der RS das Recht haben müssten, sich in Vereinen zu organisieren, dass ihre Anzahl nicht bedeutend sei, dass jedoch diese Frage von den Vermögensfragen in Zusammenhang mit der Reprivatisierung getrennt werden müsse. Sie stimmte aber zu, dass es gut wäre, das Problem vor der Behandlung erst beidseitig zu erforschen.[3]

Im gesamten vergangenen Jahrzehnt nach der Verselbständigung wurde sowohl auf offizieller als auch auf inoffizieller Ebene Druck ausgeübt, diese Frage zufriedenstellend zu lösen. Einzelne Politiker und auch die Botschaft der Republik Österreich stellten den slowenischen Behörden Listen mit Entnationalisierungsfällen zu – auch einige einflussreiche Feudalfamilien befanden sich darunter –, die vorrangig gelöst

1 Information über die Zusammenarbeit der RS und der Republik Österreich, Ministerium für auswärtige Angelegenheiten der RS, Ljubljana 15. 06. 1992.

2 Ministerium für auswärtige Angelegenheiten der RS, Gesprächsnotiz anlässlich des Besuchs des Vizekanzlers der Republik Österreich, Dr. Erhard Busek, und des Bundesministers für Wirtschaft der Republik Österreich, Dr. Wolfgang Schüssel, am 01. und 02. 02. 1992.

3 Ministerium für auswärtige Angelegenheiten der RS, Gesprächsnotiz über den Besuch des Ministers für auswärtige Angelegenheiten der RS Dr. Dimitrij Rupel in Österreich am 18. und 19. 05. 1992.

werden sollten. Diese Frage war an die Forderung nach der Abschaffung der AVNOJ-Beschlüsse geknüpft, wovon halboffiziell die österreichische Zustimmung zum EU-Beitritt Sloweniens abhängig gemacht wurde. Für die österreichische Seite waren noch einige andere Fragen strittig, seien es "kleinere" Probleme, die nur auf symbolischer Ebene existierten, wie z. B. die Abbildung des Fürstensteins auf den slowenischen Geldbons, oder Probleme, die schwerwiegende Folgen für die Position Sloweniens bei den internationalen Beziehungen und beim EU-Beitritt, oder aber wirtschaftliche Folgen (z. B. die Schließung von Duty-Free-Shops) haben könnten.

Die Nachfolge jugoslawisch-österreichischer Abkommen

Der Österreichische Staatsvertrag

Im ersten Jahr nach der Aufnahme der diplomatischen Beziehungen begannen die Gespräche über die Nachfolge der Abkommen zwischen Jugoslawien und Österreich. Das Hauptproblem und die noch heute offene Frage war der Österreichische Staatsvertrag. Die Österreicher vertraten den Standpunkt, dass der Österreichische Staatsvertrag im Hinblick auf die veränderten Umstände in Europa überholt sei. Sie gingen von der Überzeugung aus, er sei unnötig und überlebt und habe lediglich historische Bedeutung in der Begrenzung der Souveränität. Seit Beginn der Verhandlungen beharrte Österreich darauf, dass der Österreichische Staatsvertrag bei der Nachfolgeregelung zwischen der ehemaligen SFRJ und der Republik Österreich nicht berücksichtigt werden könne. Daher konnten sich die beiden Staaten nicht über die Nachfolge einigen, bzw. der Österreichische Staatsvertrag wurde bei den Gesprächen über die Nachfolge überhaupt nicht behandelt. Die Österreicher widersetzten sich einer Nachfolge von slowenischer Seite mit der Begründung, es handle sich um eine geschlossene Vertragsart, bei der die Vertragspartner nur bestimmte Staaten seien, und um bei solchen Verträgen den Status eines Vertragspartners zu bekommen, sei die Zustimmung aller Vertragspartner notwendig. Österreich versuchte, ebenfalls im Jahre 1992, den gleichen Standpunkt in Bezug auf Russland durchzusetzen, jedoch wollte Russland nicht auf den Österreichischen Staatsvertrag verzichten. Seitdem reagierte Österreich nicht mehr offiziell darauf. Da die Gründe für den Beitritt Jugoslawiens zum Österreichischen Staatsvertrag in jeder Beziehung oder weitgehend Slowenien betrafen,[4] vertrat die Republik Slowenien den Standpunkt, dass es sich hierbei nicht um einen neuen Beitritt, sondern um die Auswirkung des Zerfalls eines Vertragspartners handelte, in diesem Falle der SFRJ. Der Österreichische Staatsvertrag war ein gültiger internationaler Vertrag, verpflichtend für die Republik Österreich, unabhängig davon, ob die Republik Slowenien ihr Vertragspartner ist oder nicht. Der Status eines Vertragspartners würde der Republik Slowenien eine völkerrechtliche Grundlage für ein unmittelbares Eingreifen bei den österreichischen Behörden zugunsten des Schutzes der slowenischen Minderheiten aus dem Blickwinkel des Beschützerstaats verschaffen. Dabei berief sich Slowenien auf die Übereinstimmung mit der Wiener Konvention über die

4 Es handelt sich um Angelegenheiten wie die gemeinsame Grenze und ihre Anerkennung nach dem Stand vom 01. 01. 1938 (Art. 5), die Beachtung der Menschenrechte und die Nichtdiskriminierung, den Schutz der slowenischen Minderheit im österreichischen Kärnten und in der Steiermark (Art. 6 und 7), die Verpflichtung zur Entnazifizierung (Art. 9), den Schutz und die Pflege der Gräber von Angehörigen der alliierten Truppen auf österreichischem Gebiet (Art. 19), die vermögensrechtlichen Fragen (Art. 24–27), u. a.

Staatennachfolge in Bezug auf internationale Verträge.[5] Für die vertragliche Nachfolge des Österreichischen Staatsvertrags begann sich Slowenien (auch auf Druck der Öffentlichkeit und einiger Abgeordneter) intensiver im Jahre 1997 einzusetzen, die Hauptabsicht aber war, entsprechende Mechanismen für den Schutz der slowenischen Minderheit in Österreich zu erzielen und zugleich den österreichischen direkten und indirekten Druck sowie Österreichs Bedingungen abzuschwächen. Da der EU-Beitritt Sloweniens immer näher rückte (Mai 2004), wurde die Frage der Nachfolge des Österreichischen Staatsvertrags in der slowenischen Politik und Diplomatie nicht mehr der Öffentlichkeit ausgesetzt.

Nachfolge im Bereich Archivmaterial[6]

Eine weitere ungelöste bzw. nur teilweise gelöste Frage der Nachfolge betraf das **Archivmaterial**. Das Archivproblem ist komplex und wurde bereits in den zwanziger Jahren des 20. Jahrhunderts in Angriff genommen. Im Jahre 1923 wurde das Archivabkommen zwischen dem Königreich SHS und der Republik Österreich geschlossen, das die rechtliche Grundlage schuf für die Rückgabe des Archivmaterials, das auf das Gebiet des heutigen Österreich verbracht wurde, sowie für die Aushändigung des – das slowenische Gebiet betreffende – Archivmaterials der zentralen Ämter aus den Jahren 1888–1918. Das Abkommen wurde bis zum Zweiten Weltkrieg nicht umgesetzt. Nach dem Krieg kam zur ungelösten Frage über die Rückgabe des Archivmaterials noch die Frage der Restitution hinzu, d. h. die Rückgabe der in den Jahren 1941–1945 entwendeten Kulturgegenstände und Archive. Im Jahre 1958 fassten Jugoslawien und Österreich den Beschluss, das Abkommen von 1923 umzusetzen. Das Abkommen legte auf Grund der Anordnung der Alliierten auch die Rückgabe des Materials fest, das die Okkupationsmächte während des Zweiten Weltkriegs aus dem slowenischen Gebiet weggebracht hatten. Im Jahre 1960 überreichte die jugoslawische (slowenische) Seite in drei Büchern Listen von Forderungen an Österreich. Die Verhandlungen im Folgejahr brachten keine Ergebnisse, da sie von österreichischer Seite ohne eine Erklärung abgebrochen wurden. Die Verhandlungen wurden im Jahre 1975 erneut aufgenommen. Die Mitglieder der gemischten Kommission trafen neunmal zusammen, in der Zwischenzeit waren Expertengruppen tätig. Diese erörterten die einzelnen Fragenkomplexe, überprüften das Material und bereiteten es auf.[7] Während der Verhandlungen, die bis 1990 andauerten, übergab Österreich das gesamte Material, das während des Zweiten Weltkriegs weggebracht wurde und aufgefunden werden konnte, sowie das meiste Originalmaterial gemäß dem Archivabkommen von 1923.[8] Österreich war jedoch nicht bereit, die jugoslawischen

---

5 Der Wiener Vertrag wurde am 23. 8. 1978 verabschiedet und trat am 06. 11. 1996 in Kraft, daher konnte sich Slowenien erst später stärker darauf stützen. Im Falle des Österreichischen Staatsvertrags ist der Artikel 34 der Konvention bedeutsam, in dem festgelegt ist, dass jeder Vertrag, der am Tag der Nachfolge im Vorläuferstaat gültig war, für den Nachfolgestaat gültig bleibt, außer er beziehe sich nicht auf sein Gebiet, es keine anderweitige Vereinbarung zwischen den interessierten Staaten gebe, oder die Anwendung des Vertrags für den Nachfolgestaat im Gegensatz zum Gegenstand und Zweck des Vertrags stehen würde.

6 Die Problemskizze beruht auf Materialien des Archivs der Republik Slowenien und des Kulturministeriums.

7 Die Experten arbeiteten in sechs unterschiedlichen Gruppen: I – Forderungen gegenüber den zentralen Wiener Staatsarchiven, II – gegenüber dem Steiermärkischen Landesarchiv, III – gegenüber dem Kärntner Landesarchiv und dem Tiroler Landesarchiv, IV – gegenüber den Museen in Österreich. V – Österreichische Forderungen gegenüber Jugoslawien und VI – Restitution der von 1941 bis 1945 entwendeten Gegenstände und Archive.

8 Es fanden 11 Materialübergaben statt. Es handelt sich hierbei um 3.453 Urkunden (12.–18. Jahrhundert), ca. 50 Handschriften, Material der kaiserlich-königlichen Ministerien, den Josephinischen Kataster für

Forderungen nach Rückgabe des Archivmaterials, das steirisches und Kärntner Landeseigentum war oder sich im Privatbesitz von verschiedenen historischen oder Museumsvereinen befand, anzuerkennen.

Österreich lehnte nach der Verselbständigung eine weitere Diskussion und die Lösung der noch offenen Fragen in Zusammenhang mit der Rückgabe bzw. der Aushändigung des Archivmaterials auf zwischenstaatlicher Ebene ab. Als die Liste der Nachfolge für die beidseitigen Verträge zwischen der ehemaligen SFRJ und Österreich in Vorbereitung war, die für Slowenien gelten sollten, lehnte die österreichische Seite den Vorschlag ab, in diese Verträge auch die beiden Abkommen von 1923 und 1958 einzubeziehen. Die mit Jugoslawien geschlossenen Abkommen hielt Österreich für nichtig. Jedoch stimmten die Österreicher zu, dass es sinnvoll wäre, sie auf pragmatische Art und Weise umzusetzen. In den Rahmen dieser Lösung fiel die 1997 ausgehändigte Anzahl von Kopien an Archivmaterial, das sich auf den slowenischen Teil der Steiermark bezog. Im Jahre 2001 wurde der Austausch des Archivmaterials zwischen dem Archiv der Republik Slowenien und dem Kärntner Landesarchiv realisiert. Der Austausch wurde auf der Grundlage der Vereinbarungen in der gemischten Kommission von 1987 ausgeführt. Dadurch näherten sich beide Staaten der endgültigen Erfüllung der vereinbarten Verpflichtungen in Bezug auf die Rückgabe des Materials aus Österreich.[9]

Kärnten und die Steiermark, Bergbaukarten unserer Bergwerke, u. a. Österreich wurde auf seine Forderung hin auch das Material aus dem Bezirk Völkermarkt ausgehändigt.

9 Bisher ungelöst:

Gruppe I – Wiener Archive:

- Auszuführen ist die Übergabe des Archivmaterials nach den bereits bewilligten Listen in dem Teil, der sich auf die Republik Slowenien bezieht (Originale von Karten und Planfilmen aus dem Bundesamt für Eich- und Vermessungswesen).
- Vereinbart werden muss die Aushändigung von Kopien (Mikrofilmen) nach der Liste B, die auf der Sitzung der gemischten Kommission im Jahre 1987 beschlossen wurde.
- Vereinbart werden muss eine pragmatische Lösung für das Material unter der so genannten "Territorialklausel". Dies ist das Material aus dem slowenischen Küstenland (Primorje), das sich 1923 nicht im Rahmen Jugoslawiens befand.

Gruppe II – Steiermärkisches Landesarchiv:

Der einvernehmliche Vorschlag der pragmatischen Lösung vom 2. April 1991, der auf der Sitzung beider Vorsitzenden der Expertengruppe (Grafenauer-Pferschy) vereinbart wurde, muss bestätigt werden und die österreichische Seite das darin aufgeführte Material in diesem Sinne aushändigen (dies ist die wichtigste noch offene Frage, siehe Bericht von Dr. B. Grafenauer). Das Steiermärkische Landesarchiv hat dem Regionalarchiv Maribor, dem Historischen Archiv Celje und dem Historischen Archiv Ptuj 1997 eine größere Anzahl von Kopien mit Archivmaterial übergeben, das sich auf den slowenischen Teil der Steiermark bezieht und im Abkommen vereinbart wurde.

Gruppe III – Kärntner Landesarchiv, Berghauptmannschaft Klagenfurt:

- Handschrift 2322 Probsteiprotokoll Spodnji Dravograd 1618;
- das Problem des Materials aus dem Laibacher Verwaltungsbezirk, der seinen Sitz in Laibach/Ljubljana hatte (das Kärntner Landesarchiv übergab 2001 im Rahmen der pragmatischen Lösung dem Archiv der RS das gesamte originale Archivmaterial des Laibacher Verwaltungsbezirks, das sich auf den Teil von Kärnten bezieht, der sich im Rahmen der Republik Slowenien befindet);
- Durchführung der Absprache zwischen dem Archiv der Republik Slowenien und dem Kärntner Landesarchiv über den Austausch von Material, das die beiden Historischen Vereine für Kärnten und Krain gesammelt haben (im Jahre 2001 wurde die vereinbarte pragmatische Lösung durchgeführt).
- Berghauptmannschaft Klagenfurt:
- Auszuführen ist die Übergabe von Kopien von Indexen und Eintragungen in Werkmeisterprotokolle (da die Listen, die sich auf Slowenien bezogen, bereits nach Unterzeichnung des Protokolls im Jahre 1958 ausgeschieden wurden);
- Bergbaukarten.

Die Zusammenarbeit der österreichischen und slowenischen Archive nach 1991 ist im Abkommen über die Zusammenarbeit der Generaldirektion des Österreichischen Staatsarchivs und des Archivs der Republik Slowenien, unterzeichnet am 22. Oktober 1996, festgelegt. Die Zusammenarbeit verläuft vor allem in den Bereichen Austausch von Fachliteratur, Archivalienausstellungen, Austausch von Archivforschern, sowie im Rahmen von internationalen Institutionen, wie z. B. im Internationalen Archivrat (ICA), in der Internationalen Vereinigung der Filmarchive (FIAF) sowie auf der Konferenz der Direktoren nationaler Archive der Europäischen Union und der angeschlossenen Mitglieder.

Für die slowenische Seite ist vor allem die Erfassung und das Kopieren der Archivquellen im Zusammenhang mit der Geschichte Sloweniens und den Slowenen im Österreichischen Staatsarchiv in Wien und im Landesarchiv Graz und Klagenfurt von Bedeutung. Die Erfassung erfolgt koordiniert nach dem Jahresprogramm, einiges Material wurde bereits veröffentlicht (z. B. die Josephinischen Kriegsbeschreibungen und Karten).

Weitere bilaterale und multilaterale Abkommen

Zwischen 1992 und 2002 wurden folgende österreichisch-jugoslawische Abkommen bestätigt und neue verabschiedet:[10]

Auf der Grundlage des Abkommens zwischen der Republik Slowenien und der Republik Österreich über die weitere Gültigkeit von bestimmten jugoslawisch-österreichischen Verträgen in Bezug auf die Beziehungen zwischen der Republik Slowenien und der Republik Österreich, das seit dem 01. 11. 1993 in Kraft ist, trat die Republik Slowenien folgende Nachfolge an:

1) Vertrag zwischen der Republik Österreich (im Folgenden: RÖ) und der Föderativen Volksrepublik Jugoslawien (im Folgenden : FLRJ) über den gegenseitigen Rechtsverkehr in Verbindung mit dem Abschlussprotokoll, vom 16. 12. 1954; veröffentlicht im Uradni list [Amtsblatt] FLRJ-MP, Nr. 8/55.
2) Abkommen zwischen der RÖ und der FLRJ über die gegenseitige Anerkennung und die Ausführung von Schiedsurteilen und Schlichtungen in Handelsangelegenheiten, vom 18. 03. 1960, veröffentlicht im Uradni list FLRJ-MP, Nr. 5/61;
3) Abkommen zwischen der RÖ und der FLRJ über die gegenseitige Anerkennung und Ausführung von Unterhaltsentscheiden, vom 10. 10. 1961, veröffentlicht im Uradni list FLRJ-MP, Nr. 2/63.
4) Verordnung über die Ratifizierung des Abkommens über die wirtschaftliche, industrielle und technische Zusammenarbeit (Uradni list SFRJ, Nr. 51/72).
5) Abkommen zwischen der RÖ und der Sozialistischen Föderativen Republik Jugoslawien (im Folgenden: SFRJ) über die Äquivalenz von Zeugnissen über die Ab-

---

Gruppe IV – Slowenien hat keine Forderungen.

Gruppe V – österreichische Forderungen:

- Archivmaterial der Bezirkshauptmannschaft (wurde dem Kärntner Landesarchiv im Jahre 2001 im Rahmen der pragmatischen Lösung übergeben).

Gruppe VI – Restitutionen aus dem Zweiten Weltkrieg:

- Die Arbeit in dieser Gruppe wurde größtenteils abgeschlossen. Da das meiste Material während des Krieges entwendet wurde, konnte es nicht aufgefunden werden. Alles, was aufgefunden wird, wird umgehend zurückgegeben.

10 Die Liste wurde auf der Grundlage des Überblicks der internationalen bilateralen Vertragsakte erstellt, die zwischen der Republik Slowenien und der Republik Österreich abgeschlossen wurden, (23. 02. 2001), Autor J. Čamernik, Archiv des Ministeriums für auswärtige Angelegenheiten der RS und auf der Grundlage der Berichte beider Autoren.

schlussprüfung an Mittelschulen, vom 27. 03. 1974, veröffentlicht im Uradni list SFRJ-MP, Nr. 6/77.

6) Abkommen zwischen der RÖ und der FLRJ über die administrative Zusammenarbeit in Zollangelegenheiten und die gegenseitige Unterstützung bei der Verhinderung der Verletzung von Zollvorschriften, vom 15. 03. 1978, veröffentlicht im Uradni list SFRJ-MP, Nr. 14/79.
7) Abkommen zwischen der RÖ und der FLRJ über die Äquivalenz im Universitätsbereich, vom 29. 01. 1979, veröffentlicht im Uradni list SFRJ-MP, Nr. 3/80.
8) Vertrag zwischen der RÖ und der FLRJ über die gegenseitige Vollstreckung von Gerichtsentscheiden in Strafangelegenheiten, vom 01. 02. 1982, veröffentlicht im Uradni list SFRJ-MP, Nr. 51 2/83.
9) Vertrag zwischen der RÖ und der FLRJ über die Rechtshilfe in Strafangelegenheiten, vom 01. 02. 1982, veröffentlicht im Uradni list SFRJ-MP, Nr. 2/83.
10) Vertrag zwischen der RÖ und der FLRJ über die Auslieferung, vom 01. 02. 1982, veröffentlicht im Uradni list SFRJ-MP, Nr. 2/83.
11) Abkommen zwischen der RÖ und SFRJ über die Förderung und den Schutz von Investitionen, vom 25. 10. 1989, veröffentlicht im Uradni list SFRJ-MP, Nr. 12/90.
12) Abkommen zwischen der RÖ und der FLRJ über wasserwirtschaftliche Fragen für den Grenzfluss Mur (Mur-Abkommen), vom 16. 12. 1954, veröffentlicht im Uradni list FLRJ-MP, Nr. 10/56.
13) Abkommen zwischen der RÖ und der FLRJ über die Regelung des Eisenbahngrenzverkehrs, in Verbindung mit dem Abschlussprotokoll und den Anlagen, vom 11. 12. 1962, im Text des Abkommens vom 28. 04. 1967 und 10. 08. 1971, veröffentlicht im Uradni list SFRJ-MP, Nr. 8/65 und 34/73.
14) Vertrag zwischen der RÖ und der SFRJ über die gemeinsame Staatsgrenze vom 08. 04. 1965 im Vertragstext vom 29. 10. 1975 sowie der Austausch von Noten vom 27. 10. 1979 und 03. 03. 1980, veröffentlicht im Uradni list SFRJ-MP, Nr. 11/66, 29/76 und 9/82.
15) Abkommen zwischen der RÖ und der SFRJ über die Grenzkontrolle im Eisenbahnpersonenverkehr, vom 08. 04. 1967, im Text des Abkommens vom 05. 03. 1969 und vom 06. 09. 1974.
16) Abkommen zwischen der RÖ und der SFRJ über den kleinen Grenzverkehr von Personen, vom 28. 09. 1967, im Text des Abkommens vom 05. 02. 1975, vom 24. 05. 1984 und vom 04. 11. 1988, veröffentlicht im Uradni list SFRJ-MP, Nr. 4/68, 49/76 und 9/86.
17) Vertrag zwischen der RS und der SFRJ über den Straßentunnel durch die Karawanken, vom 15. 09. 1977, im Vertragstext vom 20. 10. 1980, veröffentlicht im Uradni list SFRJ-MP, Nr. 3/78 und 13/82.
18) Austausch von Noten zwischen der österreichischen Botschaft in Beograd und dem Staatssekretariat für auswärtige Angelegenheiten der SFRJ in Zusammenhang mit dem Abschluss des Abkommens zwischen der österreichischen Bundesregierung und der Regierung der SFRJ über die materielle Hilfe für Personen, die hilfsbedürftig sind und die in ihre Heimat repatriiert werden müssen, vom 20. 05. 1964, veröffentlicht im Uradni list SFRJ-MP, Nr. 2/65.
19) Abkommen zwischen den Verwaltungen für Telekommunikation in Österreich und der SFRJ über die Anpassung der Frequenzen im Bereich 29,7 und 960 Mhz für stationäre und mobile Rundfunkdienste, vom 23. 09. 1976, veröffentlicht im Uradni list SFRJ-MP, Nr. 4/68.

20) Abkommen zwischen der Bundesregierung der RÖ und der Regierung der FLRJ über wasserwirtschaftliche Fragen in Bezug auf die Drau, vom 25. 05. 1954, veröffentlicht im Uradni list SFRJ-MP, Nr. 1/55.
21) Abkommen zwischen der österreichischen Bundesregierung und dem Bundesexekutivrat der Versammlung der SFRJ über den Alpentourismus im Grenzgebiet, vom 18. 07. 1984, veröffentlicht im Uradni list SFRJ-MP, Nr. 7/86.

Bilaterale Abkommen, die bis 2001 geschlossen wurden

1) Gemeinsamer Bericht über die Aufnahme von diplomatischen Beziehungen zwischen der Republik Slowenien (im Folgenden: RS) und der RÖ; Ljubljana, 15. 01. 1992; ratifiziert seitens der Republik Slowenien, Verordnung vom 04. 06. 1992; veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. 7/92 (Uradni list RS, Nr. 32/92); seit 15. 01. 1992 in Kraft.
2) Protokoll über die Gespräche zwischen den Vertretern der RS und der RÖ über die weiteren Beziehungen zwischen beiden Staaten im Bereich der sozialen Sicherheit; Wien, 29. 01. 1992; ratifiziert seitens der RS, Verordnung vom 26. 03. 1992; veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. 4/92 (Uradni list, Nr. 19/92); seit 29. 01. 1992 in Kraft.
3) Vertrag zwischen der RS und der RÖ über die Bauten und Anlagen für die Grenzkontrolle sowie über die Zonen des Straßentunnels durch die Karawanken; Wien, 12. 03. 1993; ratifiziert seitens der RS, Gesetz vom 17. 12. 1993; veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. l/94 (Uradni list RS, Nr. 2/94); seit 01. 01. 1995 in Kraft.
4) Abkommen zwischen der RS und der RÖ über die bilaterale Zusammenarbeit im Außenhandel; Wien, 14. 07. 1992; ratifiziert seitens der RS, Gesetz vom 16. 09. 1992; veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. 13/92 (Uradni list RS, Nr. 48/92); seit 01. 02. 1993 in Kraft.
5) Abkommen zwischen der Regierung der RS und der Bundesregierung der RÖ über die Abschaffung der Visumpflicht, Austausch von Noten; Ljubljana, 19. 03. 1993; ratifiziert seitens der RS, Gesetz vom 25. 05. l993; veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. 10/93 (Uradni list RS, Nr. 30/93); seit 01. 08. 1993 in Kraft;
6) Abkommen zwischen der Regierung der RS und der österreichischen Bundesregierung über die Änderung des Abkommens über den Bergtourismus auf ihrem Gebiet vom 18. 07. 1984, im Text der ausgetauschten Noten vom 16. 10. 1992; Wien, 09. 06. 1995; ratifiziert seitens der RS, Gesetz vom 29. 09. 1995; veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. 13/95 (Uradni list RS, Nr. 59/95); seit 01. 12. 1995 in Kraft.
7) Abkommen über den Luftverkehr zwischen der Regierung der RS und der Bundesregierung der RÖ; Ljubljana, 06. 11. 1992; ratifiziert seitens der RS, Gesetz vom 26. 02. 1993; veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. 4/93 (Uradni list RS, Nr. 14/93); seit 01. 05. 1993 in Kraft.
8) Abkommen zwischen der Regierung der RS und der Regierung der RÖ über die Übernahme von Personen an der gemeinsamen Grenze; Wien, 03. 12. 1992; ratifiziert seitens der RS, Gesetz vom 26. 02. 1993; veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. 4/93 (Uradni list RS, Nr. 14/93); seit 01. 09. 1993 in Kraft.
9) Abkommen zwischen der RS und der RÖ über die weitere Gültigkeit bestimmter jugoslawisch-österreichischer Verträge in Bezug auf die Beziehungen zwischen der RS und der RÖ; Wien, 16. 10. 1992; verabschiedet seitens der RS als Nachfolgeakt, 26. 02. 1993, veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. 4/93 (Uradni list RS, Nr. 14/93); seit 01. 11. 1993 in Kraft.
10) Abkommen zwischen der RS und der RÖ über die Änderungen des Abkommens über

den Grenzverkehr; Wien, 09. 06. 1995; ratifiziert seitens der RS, Gesetz vom 29. 09. 1995; veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. 13/95 (Uradni list RS, Nr. 59/95); seit 01. 05. 1996 in Kraft.

11) Abkommen zwischen der RS und der RÖ über die Benutzung zweier Teile des slowenischen Staatsgebiets im Gebiet des Skigebiets "Tromeja (Dreiländereck)"; Wien, 21. 09. 1995; ratifiziert seitens der RS, Gesetz vom 19. 07. 1995; veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. 12/96 (Uradni list RS, Nr. 46/96); seit 01. 11. 1996 in Kraft.

12) Vereinbarung zwischen der RS und der RÖ über den erlaubten Übertritt der Staatsgrenze zu festgelegten Tagen beim Grenzstein XIV/266 wegen religiöser Rituale bei der Kirche St. Urban; Ljubljana, 29. 03. 1995; ratifiziert seitens der RS, Verordnung vom 13. 04. 1995; veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. 8/95 (Uradni list RS, Nr. 25/95); seit 01. 05. 1995 in Kraft.

13) Rahmenabkommen über die Zusammenarbeit des Ministeriums für Verteidigung der RS und des Bundesministeriums für Landesverteidigung der RÖ; Ljubljana, 25. 03. 1993; ratifiziert seitens der RS, Verordnung vom 02. 12. 1993; veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. 20/93 (Uradni list RS, Nr. 67/93); der Vertragspartner hat das Abkommen nicht ratifiziert; nicht in Kraft.

14) Vereinbarung über die Ausführung des Abkommens zwischen der Regierung der RS und der Regierung der RÖ über die Übernahme von Personen an der gemeinsamen Staatsgrenze; Wien, 03. 12. 1992; ratifiziert seitens der RS, Verordnung vom 26. 02. 1993, veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. 4/93 (Uradni list RS, Nr. 14/93); seit 01. 09. 1993 in Kraft.

15) Abkommen zwischen der Regierung der RS und der Regierung der RÖ über den frühen Informationsaustausch im Falle von radioaktiver Gefahr und bei Fragen im gemeinsamen Interesse aus dem Bereich der atomaren Sicherheit und des Strahlenschutzes; Ljubljana,19. 04. 1996; ratifiziert seitens der RS, Gesetz vom 01. 10. 1996; veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. 15/96 (Uradni list RS, Nr. 57/96); seit 01. 12. 1998 in Kraft.

16) Absprache zwischen der RS und der RÖ über den erlaubten Übertritt der Staatsgrenze an festgelegten Tagen beim Grenzstein XXII/32 zur Durchführung religiöser Rituale in der Kirche St. Leonhard; Ljubljana, 29. 03 1995; ratifiziert seitens der RS, Verordnung vom 13. 04. 1995; veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. 8/95 (Uradni list RS, Nr. 25/95); seit 01. 05. 1995 in Kraft.

17) Vertrag zwischen der RS und der RÖ über die Staatsgrenze in den Grenzsektoren II und IV bis VII und in den Teilen der Grenzsektoren IX und X (Regulierung Glančnica), sowie XIX (Regulierung Riški potok); Ljubljana, 24. 10. 1995; ratifiziert seitens der RS, Gesetz vom 01. 10. 1996; veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. 16/96 (Uradni list RS, Nr. 61/96); seit 01. 06. 1997 in Kraft.

18) Absprache zwischen dem Ministerium für innere Angelegenheiten der RS und dem Bundesministerium für innere Angelegenheiten der RÖ über die Zusammenarbeit bei der Bekämpfung der internationalen organisierten Kriminalität, des internationalen illegalen Drogenhandels und des internationalen Terrorismus; Ljubljana, 23. 06. 1995; ratifiziert seitens der RS, Verordnung vom 12. 03. 1996; veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. 4/96 (Uradni list RS, Nr. 17/96); seit 03. 04. 1996 in Kraft.

19) Abkommen zwischen der Regierung der RS und der Bundesregierung der RÖ über die Zusammenarbeit bei der Raumordnung, der Raumplanung und der Regionalpolitik; Maribor, 04. 07. 1995; ratifiziert seitens der RS, Gesetz vom 15. 11. 1995; veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. 15/95 (Uradni list RS, Nr. 69/95); seit 01. 09. 1996 in Kraft.

20) Abkommen zwischen der Regierung der RS und der Regierung der RÖ über den

internationalen Warentransport; Ljubljana, 04. 12. 1993; Die Staatsversammlung der RS lehnte die Ratifizierung ab.

21) Vereinbarung zwischen der RS und der RÖ über den erlaubten Übertritt der Staatsgrenze beim Grenzstein XXIII/141 zur Durchführung religiöser Rituale in den Kirchengemeinden Ebriach-Trögern und Jezersko; Ljubljana, 29. 03. 1995; ratifiziert seitens der RS, Verordnung vom 13. 04. 1995; veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. 8/95 (Uradni list RS, Nr. 25/95); seit 01. 05. 1995 in Kraft.

22) Abkommen zwischen der Regierung der RS und der Regierung der RÖ über den internationalen Personentransport außerhalb des Linienstraßenverkehrs; Wien, 07. 04. 1994; ratifiziert seitens der RS, Gesetz vom 09. 11. 1994; veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. 21/94 (Uradni list RS, Nr. 74/94); der Vertragspartner hat das Abkommen nicht ratifiziert; noch nicht gültig.

23) Abkommen zwischen der Regierung der RS und der Regierung der RÖ über die Zusammenarbeit bei der Vorbeugung und gegenseitigen Hilfeleistung bei Katastrophen oder schweren Unglücksfällen; Ljubljana, 28. 06. 1996; ratifiziert seitens der RS, Gesetz vom 27. 05. 1997; veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. 10/97 (Uradni list RS, Nr. 35/97); seit 01. 07. 1998 in Kraft.

24) Protokoll über die vorgesehenen Maßnahmen für Gewährleistung des fließenden Verkehrs an den Grenzübergängen; Spielfeld, 29. 06. 1996; ratifiziert seitens der RS, Verordnung vom 04. 07. 1996; veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. 10/96 (Uradni list RS, Nr. 36/96); seit 15. 07. 1996 in Kraft.

25) Abkommen zwischen der RS und der RÖ über soziale Sicherheit, Ljubljana 10. 03. 1997; ratifiziert seitens der RS, Gesetz vom 26. 06. 1997; veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. 15/97 (Uradni list RS, Nr. 50/97); seit 01. 05. 1998 in Kraft.

26) Vereinbarung über die Durchführung des Abkommens zwischen der RS und der RÖ über soziale Sicherheit; Wien, 23. 05. 1997; ratifiziert seitens der RS, Verordnung vom 02. 10. 1997; veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. 17/97 (Uradni list RS, Nr. 63/97); seit 01. 05. 1998 in Kraft.

27) Abkommen zwischen der Regierung der RS und der österreichischen Bundesregierung über den Alpentourismus im Grenzgebiet; Ljubljana, 09. 06. 1997; ratifiziert seitens der RS, Gesetz vom 25. 02. 1998; veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. 5/98 (Uradni list RS, Nr. 22/98); seit 01. 06. 1998 in Kraft.

28) Memorandum über die Übereinstimmung zwischen dem Ministerium für Landesverteidigung der RS und dem Bundesministerium für Landesverteidigung der RÖ über die Zusammenarbeit des slowenischen Kontingents bei UN-Friedensoperationen auf Zypern im Rahmen des österreichischen Bataillons; Ljubljana, 01. 07. 1997; ratifiziert seitens der RS, Verordnung vom 08. 01. 1998; veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. 1/98 (Uradni list RS, Nr. 5/98); seit 24. 03. 1998 in Kraft.

29) Technische Vereinbarung zum Memorandum über die Übereinstimmung zwischen dem Ministerium für Verteidigung der RS und dem Bundesministerium für Landesverteidigung der RÖ über die Zusammenarbeit des slowenischen Kontingents bei UN-Friedensoperationen auf Zypern im Rahmen des österreichischen Bataillons; Ljubljana, 01. 07. 1997; ratifiziert seitens der RS, Verordnung vom 08. 01. 1998; veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. 1/98 (Uradni list RS, Nr. 5/98); seit 24. 03. 1998 in Kraft.

30) Konvention zwischen der RS und der RÖ über die Vermeidung der Doppelbesteuerung in Zusammenhang mit der Einkommenssteuer und der Vermögenssteuer; Ljubljana, 01. 10. 1997; ratifiziert seitens der RS, Gesetz vom 25. 02. 1998; veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. 4/98 (Uradni list RS, Nr. 20/98); seit 01. 02. 1999 in Kraft.

31) Abkommen zwischen der Regierung der RS und der Regierung der RÖ über die wissenschaftstechnische Zusammenarbeit; Wien, 08. 05. 1998; ratifiziert seitens der RS, Gesetz vom 23. 03. 1999; veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. 10/99 (Uradni list RS, Nr. 28/99); seit 01. 07. 1999 in Kraft.

32) Abkommen zwischen der RS, vertreten durch das Ministerium für Finanzen, das in Vollmacht der Regierung der RS tätig ist, und der Österreichischen Kontrollbank AG, Wien, in Vertretung der RÖ; Ljubljana, 12. 06. 1998; ratifiziert seitens der RS, Gesetz vom 18. 12. 1998; veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. 24/98 (Uradni list RS, Nr. 90/98); seit 29. 12. 1998 in Kraft.

33) Erste Änderung zum Memorandum über die Übereinstimmung zwischen dem Ministerium für Verteidigung der RS und dem Bundesministerium für Landesverteidigung der RÖ über die Zusammenarbeit des slowenischen Kontingents bei UN-Friedensoperationen auf Zypern im Rahmen des österreichischen Bataillons (UNFICYP); Wien, 24. 07. 1998; ratifiziert seitens der RS, Verordnung vom 09. 09. 1999; veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. 21/99 (Uradni list RS, Nr. 78/99); der Vertragspartner hat noch nicht ratifiziert; noch nicht gültig.

34) Erste Änderung der technischen Vereinbarung zum Memorandum über die Vereinbarung zwischen dem Ministerium für Verteidigung der RS und dem Bundesministerium für Landesverteidigung der RÖ über die Zusammenarbeit des slowenischen Kontingents bei UN-Friedensoperationen auf Zypern im Rahmen des österreichischen Bataillons (UNFICYP); Wien, 24. 07. 1998; ratifiziert seitens der RS, Verordnung vom 09. 09. 1999; veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. 21/99 (Uradni list RS, Nr. 78/99); Vertragspartner hat noch nicht ratifiziert; noch nicht gültig.

35) Abkommen zwischen der RS und der RÖ über eine vereinfachte Durchführung der Grenzkontrolle im Eisenbahn- und Straßenverkehr; Ljubljana, 15. 04. 1999; ratifiziert seitens der RS, Gesetz vom 22. 09. 1999; veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. 24/99 (Uradni list RS. Nr. 82/99); Vertragspartner hat noch nicht ratifiziert; noch nicht gültig.

36) Abkommen zwischen der Regierung der RS und der österreichischen Bundesregierung über die Veränderung des Abkommens über den Alpentourismus und den Reiseverkehr im Grenzgebiet; Ljubljana, 15. 04. 1999; ratifiziert seitens der RS, Gesetz vom 22. 09. 1999; veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. 24/99 (Uradni list RS, Nr. 82/99); Vertragspartner hat noch nicht ratifiziert; ist noch nicht gültig.

37) Abkommen zwischen der Regierung der RS und der Bundesregierung der RÖ über den Reiseverkehr im Grenzgebiet (INTERREG/PHARE-OBC, Panoramaweg an der Grenze); Schlossberg, 01. 08. 1999; ratifiziert seitens der RS, Gesetz vom 10. 05. 2000; veröffentlicht im Uradni list RS-MP, Nr. 11/2000 (Uradni list RS, Nr. 44/2000); seit 01. 08. 2000 in Kraft.

38) Zweite Änderung des Memorandums über die Vereinbarung zwischen dem Ministerium für Landesverteidigung der RS und dem Bundesministerium für Landesverteidigung der RÖ über die Mitwirkung des slowenischen Kontingents bei UN-Friedensoperationen auf Zypern im Rahmen des österreichischen Bataillons; Wien, 04. 02. 2000; die Vertragspartner haben das Abkommen noch nicht ratifiziert; noch nicht gültig.

39) Zweite Änderung der Technischen Vereinbarung zum Memorandum über das Einvernehmen zwischen dem Ministerium für Verteidigung der RS und dem Bundesministerium für Landesverteidigung der RÖ über die Mitwirkung des slowenischen Kontingents bei UN-Friedensoperationen auf Zypern im Rahmen des österreichischen Bataillons; Wien, 04. 02. 2000; die Vertragspartner haben das Abkommen noch nicht ratifiziert; noch nicht gültig.

40) Vereinbarung zwischen dem Ministerium für Landesverteidigung der RS und dem Bundesministerium für Landesverteidigung der RÖ über die Zusammenarbeit im Bereich der militärischen Luftfahrt; Mayrhofen, 02. 02. 2001; noch nicht ratifiziert; noch nicht gültig.

Die Zusammenarbeit einzelner Ministerialressorts nach der Verselbständigung (bis 2002)[11]

Die Zusammenarbeit einzelner Ministerien der beiden Regierungen besteht seit der Verselbständigung Sloweniens, wobei sie zunächst vor allem auf die jeweiligen Außenministerien beschränkt wurde; seit Mitte der neunziger Jahre jedoch, als bei den meisten Ministerien Abteilungen für internationale Zusammenarbeit und die Zusammenarbeit mit der EU eingerichtet wurden, vergrößerte sich das Ausmaß der direkten Zusammenarbeit einzelner Ministerien der beiden Staaten.

Innere Angelegenheiten

Kontakte zwischen den Sicherheitsorganen beider Staaten und erfolgreich durchgeführte operative Tätigkeiten gibt es vor allem auf den Gebieten illegaler Migration, der Grenzkontrolle sowie -sicherung und der Maßnahmen zur Sicherung der Flüssigkeit des Grenzverkehrs. Die Einführung des Schengener Abkommens stellte so keine größere Veränderung dar. Dazu beigetragen haben vor allem das Protokoll über die vorgesehenen Maßnahmen für die Sicherung des flüssigen Verkehrs an den Grenzübergängen aus dem Jahr 1996, sowie das Abkommen zwischen der Republik Slowenien und der Republik Österreich über die Vereinfachung der Grenzkontrollen im Bahn- und Straßenverkehr.[12] Einige weitere Projekte sind im Zusammenhang mit dem Schengener Abkommen im Gange (oder wurden schon verwirklicht), z. B. im Bereich der Vorbereitung der Fremdengesetzgebung, der Visumpolitik oder der Ausbildung für die Durchführung polizeilicher Verfahren auf den Außengrenzen der EU – dem so genannten Twinning-Light-Projekt, das von Slowenien, Österreich und Deutschland durchgeführt wird.

Kultur

Die weit verzweigte kulturelle Zusammenarbeit beider Staaten ist durch die gemeinsame Geschichte sowie durch die geographische Nähe bedingt. Neben den Kontakten zwischen offiziellen Kulturinstitutionen gibt es eine Reihe anderer Formen der kulturellen Beziehungen, wie z. B. die Grenz- und die regionale Zusammenarbeit, direkte Kontakte zwischen einzelnen Vereinen, Institutionen und Kulturschaffenden. In all den Jahren gründete sich die Zusammenarbeit auf dem Gebiet des kulturellen Austauschs auf direkte Absprachen zwischen den einzelnen Akteuren. In den letzten Jahren ist auch die Zahl der slowenischen Studierenden an österreichischen Kunstakademien angewachsen. Auch das von der Stadt Wien sowie vom Kulturministerium Sloweniens finanzierte

---

11 Wenn nicht anders angegeben, basieren die Angaben in diesem Kapitel auf Berichten einzelner Ministerien.

12 Das letztere ersetzte das Abkommen über die Durchführung der Grenzkontrollen im Bahnverkehr aus dem Jahr 1976. Das neue Abkommen ermöglicht eine direkte Zusammenarbeit slowenischer und österreichischer Grenzorgane auf Straßengrenzübergängen, wie z. B. auf dem Pavličevo sedlo/Paulitschsattel, wo die Grenzkontrolle im gemeinsamen Objekt auf der slowenischen Seite durchgeführt wird. Weiters ermöglicht dieses Abkommen eine bessere Ausnutzung der Grenzkontrollobjekte an einigen weiteren Grenzübergängen.

Kulturzentrum Korotan, das als Veranstalter von Ausstellungen, Konzerten, Puppentheater-Aufführungen und Buchvorstellungen fungiert, hat sich einen festen Platz im Kulturleben Wiens erworben. Auch das slowenische Pfarrzentrum[13] organisiert gelegentlich Kulturveranstaltungen.

Gesundheitswesen

Zwischen den beiden Staaten gibt es unterschiedliche Formen der direkten Zusammenarbeit medizinischer Institutionen. Bis 1991 pflegten das Allgemeine Krankenhaus Maribor und das Universitätskrankenhaus Ljubljana die meisten Kontakte mit dem österreichischen Gesundheitswesen (fachliche Zusammenarbeit, Erfahrungsaustausch auf einzelnen Gebieten der Medizin).

Das Universitätsinstitut für den gesundheitlichen und sozialen Schutz Ljubljana arbeitete mit der Firma IMMUNO zusammen. Es ging dabei um die gemeinsame Anschaffung des Impfstoffes gegen Zecken-Meningoencephalitis sowie um einzelne Reagenztests auf dem Gebiet der Virendiagnostik. Weiters hat das Universitätsinstitut für die Rehabilitation von Behinderten auch österreichische Patienten behandelt.

Im Juli 1992 begannen die Verhandlungen zwischen dem slowenischen Ministerium für Gesundheit und dem österreichischen Ministerium für Gesundheit, Sport und Konsumentenschutz; sie führten zum Abschluss der Konvention über die soziale Sicherheit zwischen der Republik Slowenien und der Republik Österreich, die dann 1998 in Kraft getreten ist.

Seit 1995 gibt es regelmäßige Zusammenarbeit der beiden Ministerien auf unterschiedlichen Gebieten. Es kam zu gemeinsamen Projekten auf verschiedenen Gebieten (z. B. zu gemeinsamer Erforschung spezifischer gesundheitlicher Probleme, der Suizidprävention, der Transfusiologie, zum Austausch von Erfahrungen bei der Organisation und Geschäftsführung medizinischer Anstalten; zur Zusammenarbeit in Projekten der Weltgesundheitsorganisation, vor allem auf dem Gebiet der primären Krankenpflege, sowie im Projekt "Gesunde Städte", im Projekt CINDI, usw.).

Das allgemeine Krankenhaus Maribor arbeitet auf fachlichem, forschungs-wissenschaftlichem und Verwaltungsgebiet mit den meisten österreichischen Gesundheitsinstitutionen zusammen (Interne Medizin, Gynäkologie, Perinatalogie, plastische und rekonstruktive Chirurgie, Urologie, Ophthalmologie, Pädiatrie, Anästhesie und Reanimation).

Das Institut für Gesundheit in Maribor arbeitet schon seit vielen Jahren erfolgreich mit den entsprechenden gesundheitlichen, ökologischen und anderen öffentlichen und wirtschaftlichen Institutionen Österreichs zusammen (z. B. bei der Qualitätskontrolle der Untergrund- und Oberflächengewässer).

Innerhalb der ARGE Alpe-Adria arbeiten einzelne Institutionen beider Staaten direkt zusammen, vor allem auf dem Gebiet der öffentlichen Gesundheit (Errichtung des gesundheitlich-ökologischen Monitorings, Gesundheitspromotion, Informatik im Gesundheitswesen), der physikalischen Medizin und Rehabilitation von Patienten mit lokomotorischen Störungen, der Krankenpflege (Gesundheitspromotion und Arbeit in den Gemeinden) und auf klinischen Gebieten.

---

13 Notizen über das Gespräch mit der Außenministerin der Republik Österreich Dr. Benita Ferrero-Waldner anlässlich ihres Arbeitsbesuchs in Slowenien am 3. Oktober 2001, MZZ (Außenministerium Sloweniens), Sektor für die Nachbarstaaten und Südwesteuropa.

Verteidigung

Die Zusammenarbeit zwischen dem Verteidigungsministerium der Republik Slowenien und dem BM für Landesverteidigung der Republik Österreich basiert auf den Programmen der bilateralen Zusammenarbeit der Verteidigungsministerien beider Staaten. Mitträger der meisten Aktivitäten ist der Generalstab, in einem geringeren Ausmaß auch die Verwaltung des Ministeriums. Auch die Zusammenarbeit des Zentrums für strategische Studien und des Instituts für Grundlagenforschungen in Wien wird weiter entwickelt, ebenso die Zusammenarbeit auf dem Gebiet der geistigen Betreuung.

Die Zusammenarbeit auf dem Gebiet der Verteidigung kann als sehr intensiv und ohne offene Fragen beschrieben werden. Besonders intensiv ist sie im Bereich der Ausbildung (von Angehörigen der slowenischen Armee im Zentrum für Friedensoperationen in Wien),[14] der Militärgeographie und Kartographie (gemeinsame kartographische Projekte, die für beide Seiten von Bedeutung sind, Austausch von neu erschienen Karten und Informationen, sowie der digitalen graphischen Daten), der Inspektion (gegenseitiger Austausch der Inspektionsaufsichten), auf militärtechnischem Gebiet (dabei ging es vor allem um die Ausrüstung der slowenischen Armee mit den Geländewagen Puch und um die Entwicklung des leichten Panzerfahrzeugs Valuk), und bei der Zusammenarbeit der Grenzeinheiten (Anwesenheit bei Übungen, Zusammenarbeit der Panzerabwehr-, Aufklärungs-, Infanterie-, Flieger-, Logistik- und Artillerieeinheiten sowie der Fliegerabwehreinheiten).

Seit der Mitte der neunziger Jahre fanden etwa zehn Treffen von Ministern oder Staatsekretären, bzw. der Chefs der Generalstäbe statt.

Landwirtschaft

Die Zusammenarbeit des Ministeriums für Landwirtschaft, Forstwesen und Ernährung Sloweniens und des Bundesministeriums für Landwirtschaft der Republik Österreich begann bereits im Jahre 1991; seit damals gibt es regelmäßige Kontakte und Zusammenarbeit der landwirtschaftlichen Fachorganisationen beider Länder.

Eine systematischere Zusammenarbeit besteht bereits seit dem 23. Februar 1997, als ein Ressortabkommen über die Zusammenarbeit auf dem Gebiet der Landwirtschaft zwischen den beiden Ministerien unterschrieben wurde. Dieses Abkommen stellte den Rahmen für eine vertiefte Zusammenarbeit auf unterschiedlichen Gebieten dar, sowohl auf regionalen Ebenen als auch in einem breiteren Rahmen innerhalb der Landwirtschaft. Es wurden noch weitere Abkommen unterzeichnet, u. a. das Memorandum über die Zusammenarbeit der Agentur für landwirtschaftliche Märkte und die Entwicklung der ländlichen Gebiete einerseits und dem Agrarmarkt Austria andererseits (am 8. Mai 2002). Seit 1997 gab es fünf bilaterale oder multilaterale Treffen der beiden Minister; noch öfter trafen einander die Staatssekretäre beider Länder; es gab aber auch zahlreiche andere Treffen zum Thema der grenzübergreifenden Zusammenarbeit.

Besonders intensiv ist die bilaterale Zusammenarbeit im Rahmen des PHARE-Programms. Unter anderen geht es dabei um:

- die Revitalisierung der Bergregionen entlang der slowenisch-österreichischen Grenze (Kärnten, Oberkrain und Oberes Savinja-Tal). In dieses Projekt wurde auch das Gebiet entlang der slowenisch-österreichischen Grenze und die Erhaltung des "Solčava-Seesattel-Schafes" einbezogen. Das Ziel des Projekts ist die Verbesserung der

14 Die Ausbildung bezieht sich vor allem auf die Zusammenarbeit der Angehörigen der slowenischen Armee innerhalb des Österreichischen Bataillons auf Zypern – UNFICYP.

Lebensbedingungen der Einwohner, die Erhaltung der Landgemeinschaften, der Anbau typischer Produkte und deren Marketing;
- das Projekt des integrierten Anbaus, der Weiterverarbeitung, des Marketings und der Promotion des Obstes entlang der Obststraße (auf dem Gebiet der Steiermark);
- das Projekt des integrierten Anbaus von Weintrauben, deren Verarbeitung, sowie Verkauf und Promotion des Weines;
- das Projekt des umweltfreundlichen Anbaus von Gemüse und Heilkräutern;
- das Projekt der ökologischen Landwirtschaft und der Kontrolle der ökologischen Bauernhöfe.

Mit Österreich und Italien kam es im Jahre 2000 zu intensiven Vorbereitungen für einen neuen Zyklus von INTERREG III-PHARE-CBC für den Zeitraum 2000–2006. Dabei ging es um die Entwicklung der ländlichen Gebiete, um die Erhaltung des kulturellen Erbes, sowie um die Entwicklung des Urlaubs am Bauernhof.

Darüber hinaus gibt es Zusammenarbeit bei unterschiedlichen Formen von Fortbildung, Studienaufenthalten, sowie bei Informationsarbeit über ökologische Landwirtschaft und andere Umweltprojekte.

Die Problematik der Lipizzaner

Eines der wichtigsten noch ungelösten Probleme zwischen den beiden Staaten ist die Frage des Domizils der Lipizzaner und der Führung der entsprechenden Herdenbücher. Die Regierung der Republik Slowenien war daran interessiert, dass die Organe der EU über diese Problematik erst entscheiden, wenn die Republik Slowenien ein gleichberechtigtes Mitglied der EU ist, was ihr eine gleichberechtigte Position in eventuellen Verhandlungen mit Italien und Österreich sichern würde. Zu diesem Zweck richtete Slowenien Anfang September 1998 eine diplomatische Note an die Europäische Union und im Dezember desselben Jahres auch an Österreich und Italien.

Angesichts der Tatsache, dass die Republiken Österreich und Italien ein Abkommen über die Führung der Zuchtherden der Lipizzaner unterzeichneten, in dem Italien auf dieses Recht zu Gunsten Österreichs verzichtete, beschloss die Regierung der Republik Slowenien auf Grund des Artikels 22 des TRIPS-Abkommens, eine Verfügung über die geographische Bezeichnung Lipizzaner zu beschließen. Diese wurde dann im März 1999 verabschiedet und bei der Welthandelsorganisation und bei der WIPO notifiziert.

Die Europäische Kommission schlug vor, Slowenien und Österreich sollten gemeinsam versuchen, eine entsprechende Lösung für das Problem zu finden. Die Republik Slowenien bestellte daraufhin eine Verhandlungskommission und beschloss die Verhandlungsgrundlagen. Es kam zu einem Besuch der Gestüte Lipica und Monterotondo, nicht aber zu dem Besuch des Gestütes Piber. Auf der österreichischen Seite kam es zu einem Führungswechsel, was angeblich dazu führte, dass der technische Bericht über die Lage und die Möglichkeiten der Zusammenarbeit noch nicht fertig gestellt werden konnte.

Während dieser Zeit gelang es Österreich, das Gestüt Piber als autorisiertes Gestüt für die Führung der Herdenbücher bei DG SANCO (für Veterinärmedizin und phytosanitäre Belange) zu notifizieren. Keine der zuständigen europäischen Organisationen äußerte Bedenken darüber. Daraufhin teilte Slowenien dem europäischen Kommissar für die Erweiterung der EU schriftlich mit, es werde nach dem Beitritt Sloweniens zur EU die Öffentliche Anstalt Gestüt Lipica als zur Führung des Herdenbuches für die Lipizzanerpferde autorisierte Zuchtorganisation notifizieren.

Zum Schutz der Lipizzaner wurde in Slowenien ein vom Dichter Boris A. Novak geführter Verein gegründet. Dieser hat eine sehr kritische Einstellung zur slowenischen, die Lipizzaner betreffenden Regierungspolitik. Seiner Meinung nach war es der Regierung

nicht gelungen, die diesbezüglichen slowenischen Interessen zu schützen, was auf eine Mischung von unzutreffenden internationalen Analysen, Servilität und Nachgiebigkeit gegenüber Österreich wegen des Beitrittverfahrens Sloweniens zur EU zurückzuführen sei.[15]

Wirtschaft

Nach Deutschland, Italien und Kroatien ist Österreich der viertgrößte Exportpartner Sloweniens (i. J. 2001).[16] Zugleich ist Österreich auch der größte ausländische Investor in Slowenien.[17]

Im Jahre 2001 betrug der **Export nach Österreich** 692 Mio. USD (168 Mrd. SIT) oder 7,4% des gesamten slowenischen Exports.[18] Die Hauptexportartikel im Jahre 2001 waren Maschinen, Eisenbahnwagen, Fertigbaugebäude, Elektroartikel, Pkws und Ersatzteile für Pkws, Turbinen, diverse chemische Produkte.[19]

Der Import aus Österreich betrug im Jahre 2001 843,9 Mio. USD (204 Mrd. SIT) oder 8,3% des gesamten slowenischen Imports.[20] Die Hauptimportartikel waren Eisenbahnwagen, Teile von Schienenfahrzeugen, Lederartikel, Elektroartikel, Fleisch und Ölderivate.[21]

Einen in seiner Bedeutung zunehmenden Anteil des Austausches zwischen Slowenien und Österreich stellen die Dienstleistungen dar. So exportierte Slowenien im Jahre 1997 Dienstleistungen im Wert von 289 Mio. USD, der entsprechende Import im selben Jahr betrug 212 Mio. USD. 2000 betrug der slowenische Export an Dienstleistungen etwa 263 Mio. USD, der Import dagegen 190 Mio. USD. Den Angaben der Banka Slovenije zufolge betrug der Export slowenischer Dienstleistungen nach Österreich im Jahre 2001 266 Mio. USD, und der entsprechende Import 195 Mio. USD.

Slowenien weist bereits seit 1991 ein **Defizit** im Warenaustausch mit Österreich aus, das sich aber seit 1995 ständig verringert.[22] 2001 erreichte die Abdeckung des Exports mit dem Import 82,07%. Einer der Hauptgründe für die Verringerung des Defizits war der Beitritt Österreichs zur EU, aber auch ein Abkommen zwischen Slowenien und der EU, das zur Herabsetzung der Zollabgaben führte und somit auch zu einem einfacheren Waren- und Dienstleistungsaustausch zwischen den beiden Staaten.

Die Struktur des Warenaustauschs blieb bis 1991weitgehend unverändert. Sowohl beim Export als auch beim Import geht es um sehr viele unterschiedliche Artikel; es gibt keinen einzigen Artikel, der mehr als 6% des gesamten Exports bzw. Imports ausmachen würde.

---

15 Gespräch zwischen B. Repe und Boris A. Novak am 31. März 2003; der von Boris A. Novak niedergeschriebene Text befindet sich im Besitz der beiden Autoren.

16 1991 stellte Österreich den drittgrößten (581 Millionen USD) Import- und den fünftgrößten (222 Millionen USD) Exportpartner Sloweniens dar.

17 Schon 1992 waren die österreichischen Kapitalinvestitionen in die slowenische Wirtschaft ziemlich hoch (27% aller Auslandsinvestitionen). Das größte Interesse herrschte für das Bankwesen, den Handel und die Versicherungen.

18 Der Exportindex 2001/2000 in SIT betrug 114,6, und in USD 105,6.

19 1991 waren Hauptexportartikel Fertiggebäude, Möbel, Autoreifen, elektrische Wassererhitzer, Rohaluminium, Kühlgeräte. Hinsichtlich des Verarbeitungsgrades war die Exportstruktur günstig. Slowenien erreichte den meisten Export mit Industrie- und chemischen Produkten, nicht mit Rohstoffen.

20 Importindex 2001/2000 in SIT betrug 110,1; Importindex in USD dagegen 101,3.

21 Hauptimportartikel 1991 waren Erdölderivate, Pkws, Zellulose, EDV-Anlagen, Eisenartikel sowie unverarbeitetes Holz.

22 Das niedrigste Defizit bis jetzt gab es 2001 (151 Mio. USD).

Tabelle 1: Warenaustausch zwischen Slowenien und Österreich zwischen 1992 und 2001, in Mio. USD.[23]

Jahr	Export in Mio. USD	Import in Mio. USD	Abdeckung des Imports mit dem Export in %	Anteil im slowenischen Export in %	Anteil im slowenischen Import in %
1992	341	500	68	5,10	8,10
1993	303	553	55	5,00	8,50
1994	374	753	50	5,90	10,30
1995	535	914	58	6,40	9,70
1996	549	832	66	6,60	8,90
1997	565	789	72	6,80	8,40
1998	621	802	77	6,90	7,90
1999	622	805	77	7,30	8,00
2000	656	833	79	7,50	8,20
2001	693	844	82	7,50	8,30

Finanzen

Die Zusammenarbeit auf dem Finanzgebiet verläuft ohne größere Probleme und im Einklang mit den international üblichen Standards. Die Vertreter der Finanzinstitute und der beiden Ministerien kooperieren regelmäßig in bilateralen, trilateralen (mit der Republik Ungarn) und multilateralen Treffen (neben den schon erwähnten drei Staaten noch mit der Republik Tschechien und der Slowakischen Republik). Weiters gibt es Zusammenarbeit innerhalb der internationalen Finanzinstitutionen, z. B. der Weltbank und des IWF.

Im letzten Jahrzehnt wurden die zwei bedeutendsten Fragen gelöst, nämlich die der Doppelbesteuerung (nachdem die entsprechende Konvention über Einkommens- und Vermögenssteuer am 1. Oktober 1997 verabschiedet worden war, die am 1. Februar 1999 in Kraft trat), sowie die Regelung der Schulden dem Pariser Klub gegenüber.[24]

---

23 GV (Gospodarski vestnik [Wirtschaftsblatt]), Nr. 26, 1.–7. Juli 2002, Ob evropskih merilih izravnana menjava [Nach europäischen Regeln ein ausgeglichener Austausch]; Statistisches Amt der Republik Slowenien (1995–2001).

24 Mit einem Verfassungsgesetz aus dem Jahr 1991 verpflichtete sich Slowenien, den entsprechenden Teil jener Schulden des ehemaligen Jugoslawien zu übernehmen, der sich auf die ehemalige Republik Slowenien bezog, sowie auch den Teil der von Jugoslawien garantierten Schuldenverpflichtungen, die von den Rechtspersonen auf dem Gebiet Sloweniens in Anspruch genommen worden waren.

Im Rahmen des Pariser Klubs für die Begleichung der Schulden kam es am 13. Juli 1998 in Paris zu einem Treffen zwischen Regierungsvertretern der Gläubigerstaaten und den Vertretern der Nachfolgestaaten der SFRJ, auf dem man sich über die Konsolidierung der Schulden der SFRJ einigte. Die Nachfolgestaaten übernahmen somit die Schulden des ehemaligen Jugoslawien. Die slowenische Regierung bevollmächtigte 1993 eine Delegation zur Regelung der Refinanzierung der Schulden gegenüber den Staaten des Pariser Klubs; für den slowenischen Teil der Schulden bot sie auch eine entsprechende Staatsgarantie. Mit den Teilnehmerstaaten des Pariser Klubs erzielte Slowenien eine Absprache, wonach Slowenien für die allozierten Schulden (nach dem Kriterium des Endverbrauchers mit dem Sitz im Gebiet Sloweniens) alle Verpflichtungen übernahm. Dem Aufteilungskriterium für die nicht allozierten Schulden der ehemaligen SFRJ lag ein Aufteilungsschlüssel des Internationalen Währungsfonds zugrunde, wonach Slowenien 16,39% der nicht allozierten Schulden übernahm.

Aufgrund des allgemeinen Abkommens führte Slowenien separate Verhandlungen mit den Gläubigerstaaten; in den daraus resultierenden bilateralen Abkommen wurde die Schuldenhöhe festgelegt. Die Verhandlungen

Die im Mai 1995 begonnenen Verhandlungen mit Österreich wurden erfolgreich mit dem Abkommen über die Schuldenbegleichung abgeschlossen. Die slowenischen Schulden bestanden aus einem Teil der – den Endverbrauchern auf slowenischem Gebiet anzulastenden – Schulden des ehemaligen Jugoslawien.[25] Auch jene Schulden, die schon vorzeitig (vor dem 25. Juni 1991) von Slowenien beglichen und die an die Subjekte außerhalb Sloweniens (die übrigen Republiken der SFRJ) übertragen worden waren, wurden gemäß des Gesetzes der SFRJ über die Kreditverhältnisse mit dem Ausland als Schulden Sloweniens anerkannt. Dieses Abkommen führte auch zum Aufschub der Entscheidung der ÖKB, wonach diese nicht bereit war, die Forderungen der Nova Ljubljanska Banka (NLB) gegenüber dem Naftagas, Raffinerie Novi Sad zu übernehmen.[26] Im Juni 1997 gelang es der slowenischen Seite, diesen Schuldenposten aus dem Abkommen auszusondern, so dass es zur Gänze auf dem Prinzip des Endverbrauchers beruht. Das bilaterale Schuldenkonsolidierungsabkommen wurde dann am 12. Juni 1998 in Ljubljana unterzeichnet; in Kraft trat es am 28. Dezember 1998.[27] In dem Abkommen wurde die Regierung der Republik Slowenien für die slowenischen Schulden verantwortlich gemacht und verpflichtet, für die Bedienung der gesamten Schulden durch die Abanka d. d. Ljubljana und die NLB Sorge zu tragen.[28]

Dem 2002 abgeschlossenen Abkommen zwischen der ÖKB und der Bundesrepublik Jugoslawien gemäß wird ein Teil der von Slowenien bereits entrichteten Geldsumme zurückerstattet.[29]

---

wurden 2001 abgeschlossen, und mit Ausnahme von vier deutschen Krediten beglich Slowenien alle Schulden, die aus den erwähnten Verhandlungen hervorgingen, bereits im selben Jahr.

25 Das Kriterium des Endverbrauchers bei der Lozierung der Schulden der ehemaligen SFRJ wurde auch von der Österreichischen Kontrollbank (ÖKB) angenommen. Diese Bank versicherte Kredite der ausländischer Banken und arbeitete bei der Vorbereitung des Abkommens aktiv mit.

26 NLB ist der Schuldner des bei der Bank Austria zu Gunsten des Endverbrauchers Naftagas aufgenommenen Kredits. Die ÖKB wollte die Forderungen der NLB nicht übernehmen, weil sie in jugoslawischen Dinar nominiert wurden; sie verlangte die Übernahme der gesamten Schulden durch Slowenien.

27 Die Republik Slowenien wurde durch deren Finanzministerium vertreten, die Republik Österreich durch die Österreichische Kontrollbank AG, Wien.

28 Dem Beschluss der Regierung Sloweniens aus dem Jahre 1998 nach verpflichtete sich Slowenien, der Abanka d. d. jeden Betrag zurückzuerstatten, den die Bank auf Grund des Artikels 6 des Gesetzes über die Art und Bedingungen der Erfüllung von Verpflichtungen betreffend die Übernahme slowenischer Schulden, wie aus dem entsprechenden bilateralen Abkommen für die Konsolidierung der Schulden der ehemaligen SFRJ hervorgeht, leisten würde (das entsprechende Abkommen wurde zwischen der SFRJ und den Staaten des Pariser Klubs geschlossen; darin wurde festgelegt, dass die Raten, die schon vor dem 25. Juni 1991 beglichen und auf Subjekte außerhalb der Republik Sloweniens übertragen wurden, von der jeweiligen Schuldnerbank übernommen werden). 1998 kam es zu einem drittelparitätischen Abkommen zwischen der Republik Slowenien, der Banka Slovenije und der Abanka d. d., das die Verhältnisse zwischen den einzelnen Parteien bezüglich der Garantien für die finanziellen Forderungen regelte. Die Abanka d. d. verpflichtete sich, alle finanziellen Forderungen, die sie aus der Übernahme bzw. Bezahlung der Schulden ergeben werden, an die Republik Slowenien abzutreten, und ebenso alle eventuellen Rückerstattungen, unabhängig vom Zeitpunkt ihres Eintreffens.

29 Die entsprechende Summe wird die ÖKB an die Abanka d. d. zurückerstatten. Die Abanka d. d. wird das Geld (auf Grund des Abkommens über die Schuldenverhältnisse und Versicherung der Forderungen) an die Republik Slowenien weiterleiten. Gemäß dem Abkommen zwischen der Bundesrepublik Jugoslawien und der ÖKB ist die erste Rate der Zinszahlungen am 22. September, die letzte am 22. März 2014 fällig. Die erste Rate des Stammkapitals ist am 22. September 2008 und die letzte am 22. März 2024 fällig.

Investitionen

Dem Investitionsumfang nach ist Österreich der größte Fremdinvestor in Slowenien. Es handelt sich vor allem um Investitionen in Handel, Bankwesen, andere Dienstleistungen, sowie in die Papier- und chemische Industrie. Die Investitionen Österreichs werden von Jahr zu Jahr größer, wobei der Wachstumsgrad seit 1996 niedriger ist als in den vorangegangenen Jahren. Am 31. Dezember 2001 betrugen die österreichischen Investitionen in Slowenien 1.527 Mio. USD, bzw. 47% aller FDI. Die unmittelbaren slowenischen Investitionen in Österreich beliefen sich am 31. Dezember 2001 auf 50,1 Mio. USD.

Der Umfang slowenischer Investitionen in Österreich war gering. Nur unmittelbar nach der Verselbständigung Sloweniens zeigten slowenische Unternehmen ein etwas größeres Interesse für Investitionen in Österreich. Bis Ende 1993 waren von insgesamt 769 Einheiten unmittelbarer Auslandsinvestitionen 9,3% Investitionen in Österreich.[30] Danach nahm das Interesse ab. Bis Ende 1995 gab es in Österreich insgesamt nur 76 direkte Investitionen im Gesamtwert von 49,2 Mio. USD. Der Anteil der Investitionen ist somit auf 4,8% zurückgegangen. Bis Ende 1999 hat sich die Lage nicht verbessert, die slowenischen Investitionen betrugen nur 41,7 Mio. USD. Die Folge davon war, dass sich die ehemals blühenden slowenisch-österreichischen Mischunternehmen rückläufig entwickelten oder gar versiegten. Die Gründe für die ernsthaften Schwierigkeiten der 30 slowenischen oder Mischunternehmen in den Bundesländern Kärnten und Steiermark waren unterschiedlich. Neben der negativen Einstellung der Mutterunternehmen und dem Misstrauen slowenischer Geschäftsleute waren dafür auch die ernsthaften Schwierigkeiten der Mutterunternehmen in Slowenien, die veränderten wirtschaftspolitischen Verhältnisse und Schwierigkeiten bei der Reprivatisierung verantwortlich. Den Schätzungen der Führung der slowenischen Volksgruppe nach erfüllten immerhin mindestens 20 Unternehmen alle Bedingungen für eine normale Geschäftstätigkeit.

Das wachsende Interesse einzelner slowenischer Unternehmen für den österreichischen Markt stellte einen weiteren Grund für den verstärkten Warenfluss dar. Neben Radenska und Elan war noch das Unternehmen Gorenje besonders erfolgreich. Im Jahre 2000 gab es kaum einen Österreicher, der den Werbespruch "Gorenje – bewusst robust" nicht gekannt hätte. Auch einige weitere slowenische oder slowenisch-österreichische Mischunternehmen, sowie Elan, Hago, Petrolatrad, Firmex usw. waren auf dem österreichischen Markt fest verankert. Weiters zu erwähnen ist die Firma Futura Möbel, die 2000 in Graz von vier slowenischen Holzverarbeitungsunternehmen gegründet wurde. Das war bereits der zweite Versuch slowenischer Möbelunternehmen, an den bisher für sie geschlossenen österreichischen Markt vorzudringen.

Der dritte Grund war die Mitgliedschaft Österreichs in der Europäischen Union. Als Österreich am 1. Januar 1995 EU-Mitglied wurde, entfielen alle Zollbarrieren für den Warenverkehr mit den westeuropäischen Staaten. Die meisten österreichischen Industrieprodukte waren somit von den Zollabgaben befreit. Dieser neue Umstand ermöglichte Slowenien eine größere Ausfuhr der Rohstoffe und Halbfertigerzeugnisse auf den österreichischen Markt. Vor 1995 waren die Möglichkeiten dafür ziemlich eingeschränkt, da die österreichischen Produkte nicht zollfrei an die Mitgliedsstaaten der europäischen Union verkauft werden konnten. Die Träger dieses Exports waren österreichische Unternehmen in Slowenien.

Auch die guten Konjunkturverhältnisse in den beiden Staaten stellten zweifellos einen weiteren Grund für den größeren Warenaustausch dar.

---

30 Ibidem.

In den Jahren 1992 bis 2000 kam es neben dem verstärkten Warenfluss zwischen den beiden Ländern auch zu intensiveren Kontakten auf den Gebieten des Bankwesens, des Tourismus und des Verkehrs.

Bereits im Jahre 1990 eröffnete die Länderbank eine Filiale in Ljubljana, ein Jahr später wurde sie in Bank Austria umbenannt. In den folgenden Jahren verstärkte sich die Präsenz österreichischer Banken in Slowenien. Sie gehörten lange zu den einzigen ausländischen Banken, deren Tochterunternehmen eine Konzession für alle Bankgeschäfte erhalten hatten. Neben der ÖVAG, der Creditanstalt, der Giro Credit und der Hypo Alpe Adria Bank kamen auch Kärntner regionale Banken, Leasinggesellschaften und Versicherungen auf den slowenischen Markt. Die Zielgruppen dieser Banken waren zunächst nur die Unternehmen mit österreichischem Kapital. Schon bald jedoch richteten sie ihre Geschäftsinteressen auch auf slowenische Unternehmen und Banken. Österreichische Banken eröffnen immer neue Außenstellen und führen neue Dienstleistungen ein. Sie nutzen modernere Methoden der Risikoeinschätzung, deshalb wächst die Zahl ihrer Kommittenten und Kredite beständig.[31]

Tourismus

Österreich stellt für Slowenien einen der wichtigsten Tourismusmärkte dar, da es nach Deutschland und Italien für die größte Zahl der ausländischen Touristen aufkommt – sein Anteil beträgt 16% aller ausländischen Touristen. 2001 gab es in Slowenien 612.822 Übernachtungen österreichischer Touristen (174.403 Personen). Im Vergleich zum Jahr 1990 (vor der Verselbständigung Sloweniens) hat sich die Zahl der Touristen aus Österreich verdoppelt. Eine ähnliche Entwicklung gab es auch in umgekehrter Richtung: 1993 besuchten 47.186 slowenische Touristen Österreich, 1999 betrug ihre Zahl 202.707. Die slowenische Tourismusorganisation hat im Jahre 2002 dem österreichischen Unternehmen Zolles & Edinger den Auftrag für die Erstellung einer neuen Strategie der Vermarktung des slowenischen Tourismus in den nächsten Jahren erteilt.

Abschließende Feststellungen

Slowenien zählte in den neunziger Jahren nicht zu den wichtigsten Exportpartnern Österreichs, hat aber seine Situation inzwischen verbessert. Innerhalb des österreichischen Imports befand sich Slowenien auf den Rängen 17 bis 19, im Export auf den Rängen 11 bis 12. Weil sie in der Erweiterung der Europäischen Union die Gelegenheit sah, erneut ihre ehemals dominante Position im Herzen Europas einzunehmen, forcierte die österreichische Bundespolitik sowohl die engere ökonomische Zusammenarbeit mit Slowenien – zu diesem Zweck und als Drehscheibe für die Unternehmen beider Länder eröffnete die Wirtschaftskammer Österreichs (WKÖ) im November 1999 eine Vertretung in Ljubljana – als auch die slowenischen Bemühungen für den Beitritt zur EU.

Auch in den Jahren 1992–2001 hat die Regierung Österreichs ihre Grundeinstellung zu Slowenien nicht geändert. So wie schon bisher verfolgte Österreich kompromisslos seine Wirtschaftsinteressen. In der ersten Hälfte der neunziger Jahre war Österreich nicht bereit, auf slowenische Vorschläge zur Regelung der Probleme slowenischer Unter-

---

31 Jože Prinčič: Slovensko-avstrijski gospodarski odnosi 1945–2001 [Slowenisch-österreichische Wirtschaftsbeziehungen 1945–2001] (das Kapitel Gospodarski stiki med Slovenijo in Avstrijo po osamosvojitvi Slovenije 1992–2001 [Wirtschaftliche Kontakte zwischen Slowenien und Österreich nach der Verselbständigung Sloweniens 1992–2001]). Hiermit danken wir dem Kollegen Prinčič für die zur Verfügung gestellten Daten.

nehmen mit dem Erwerb von Arbeitserlaubnissen und Transportzulassungen einzugehen. Im Gegenteil: Änderungen in der österreichischen Gesetzgebung über die Beschäftigung ausländischer Arbeitnehmer verringerten noch weiter die Möglichkeiten slowenischer Firmen (Marles, Jelovica, IMP), Importgeschäfte in Österreich abzuschließen. Auch zögerte Österreich während dieser Zeit die Regelung der Beziehungen Sloweniens zur EFTA hinaus.[32] Nach dem Beitritt Österreichs zur Europäischen Union bekam Slowenien Schwierigkeiten mit dem Zoll. Österreich weigerte sich, das slowenische Abkommen über die wirtschaftliche Zusammenarbeit mit der Europäischen Union anzuerkennen; der Zollsatz für die slowenischen Importartikel wurde im Gegenteil wesentlich erhöht und erst im Jahre 1997 verringert, wobei Österreich im selben Jahr erneut seinen Druck auf Slowenien verstärkte, um sein lokales Problem zu lösen: im Sommer 1997 wurde die Steuer auf den Einkauf von Zigaretten eingeführt, was zur Schließung von zollfreien Läden an den slowenischen Grenzen führte. Für Slowenien war dies ein großes makroökonomisches Problem, denn gerade mit den Ausflugsangeboten, die Restaurants, zollfreie Läden, Spielkasinos und niedrige Benzinpreise einschlossen, konnte es mit den nachbarschaftlichen touristischen Großmächten konkurrieren. Die touristischen Einnahmen der Nichtresidenten waren für Slowenien von großer Bedeutung, nicht nur für die Zahlungsbilanz, die mit Österreich schon sowieso ungünstig war, sondern auch für die Bilanz der öffentlichen Finanzen.

Der Beginn der Beitrittsverhandlungen Sloweniens zur EU kann gewiss als Erfolg der österreichischen Präsidentschaft der EU angesehen werden. Gleichzeitig (im Januar 1999) jedoch veröffentlichte das österreichische Wirtschaftsforschungsinstitut (WIFO) eine Studie, in der Slowenien wegen seiner Probleme mit Reprivatisierung, überdimensionierter Arbeitslosigkeit, veralteter Exportstruktur usw. als nicht reif genug für den Betritt zur EU dargestellt wurde. Dieser den österreichischen Interessen zur Gänze entsprechenden Studie zufolge würde Slowenien auch in den nächsten 30 Jahren nicht den Entwicklungsstand Österreichs erreichen. Der slowenische Volkswirt Dr. Pavle Siherl wies umgehend nach, dass die Studie auf groben Fehlern basierte und vor allem die politischen Interessen des nördlichen Nachbarn verfolgte.[33]

Justiz

Die Zusammenarbeit der beiden Staaten auf dem Gebiet des Justizwesens besteht schon seit 1991; sie weist aber schon eine längere Tradition auf, die bis auf die Zeiten der SFRJ (Sozialistischen Föderativen Republik Jugoslawien) zurückreicht.

Die bilaterale Rechtshilfe auf dem Gebiet des Straf- sowie des Zivilrechts verläuft flüssig, auch die Zusammenarbeit der Justizorgane beider Staaten ist gut. Österreich leistete Slowenien fachliche Hilfe bei der Aufstellung von Notariaten. Es gibt auch regelmäßige Treffen der Richter und Staatsanwälte beider Staaten; in den letzten zwei Jahren kam es auch zu Treffen der beiden Justizminister. Weiters besteht gegenseitige Rechtshilfe der zuständigen Organe beider Staaten bei der Durchführung von Gerichtsverfahren. Sie beruhen auf den Konventionen, die schon das ehemalige Jugoslawien mit Österreich beschlossen hatte, sowie auf einigen internationalen Konventionen.

---

32 Pomladni veter med sosedi [Frühlingswind zwischen den Nachbarn]. Gospodarski vestnik, Nr. 8, 23. März 1995.

33 Jože Prinčič: Slovensko-avstrijski gospodarski odnosi 1945–2001 [Slowenisch-österreichische Wirtschaftsbeziehungen 1945–2001] (das Kapitel Gospodarski stiki med Slovenijo in Avstrijo po osamosvojitvi Slovenije 1992–2001 [Wirtschaftliche Kontakte zwischen Slowenien und Österreich nach der Verselbständigung Sloweniens 1992–2001]), 26, 27.

Soziales

Das Gebiet der sozialen Sicherheit wird im Abkommen über die soziale Sicherheit zwischen der Republik Slowenien und der Republik Österreich (Uradni list [Amtsblatt] der Republik Slowenien, Nr. 50/9-MP Nr. 15/79) geregelt, und zwar für folgende Bereiche: soziale Sicherheit der Arbeiter und Migranten beider Vertragsstaaten, Renten- und Invaliditätsversicherung, Krankenversicherung, Arbeitsunfall- sowie Berufskrankheitsversicherung und Mutterschaftsversicherung, Berufskrankheits- und Arbeitslosenversicherung. Dieses Abkommen ermöglichte das Summieren von Versicherungsansprüchen, sowie die Auszahlung der Leistungen an den Vertragspartner.

Entschädigungen für Zwangsarbeiter

Österreich übernahm die Auszahlung der Entschädigungen für die Zwangs- und Sklavenarbeit auf dem Gebiet der heutigen Republik Österreich während der Zeit des Nationalsozialismus. Am 7. Juli 2000 wurde das Bundesgesetz für den Fonds für die freiwilligen Auszahlungen der Republik Österreich an die ehemaligen Sklaven- und Zwangsarbeiter, bzw. das Gesetz über den Versöhnungsfonds verabschiedet; das Gesetz trat dann am 27. November 2000 in Kraft. Das Gesetz sieht keine Partnerorganisation für die so genannte Restwelt vor: die jeweiligen Berechtigten aus diesen Ländern müssen sich unmittelbar an den österreichischen Versöhnungsfonds wenden. Inzwischen hat Österreich bereits mit der Auszahlung entsprechender Entschädigungen begonnen. Der österreichische Fonds kooperiert mit dem Verband der Deportierten Sloweniens, der einen Großteil der nach der österreichischen Gesetzgebung Entschädigungsberechtigten erfasst. Den Angaben aus der zweiten Hälfte von 2001 zufolge gibt es in Slowenien etwa 1.500 Berechtigte; 1.200 davon haben die entsprechenden Formulare bereits ausgefüllt und an den Sitz des Versöhnungsfonds in Wien abgeschickt.[34]

Umwelt und Raumplanung

Österreichische Forderungen nach Schließung des Kernkraftwerks Krško

Auf Initiative des Bundeslandes Kärnten kam es zwischen den Jahren 1989 und 1992 zu Verhandlungen zwischen der Republik Slowenien und dem Bundesland Kärnten über die gegenseitige Information und Hilfeleistung im Falle von Natur- und anderen Katastrophen. Dem ausdrücklichen Wunsch Kärntens nach sollte die entsprechende Vereinbarung auch frühzeitiges Informieren im Falle radioaktiver Gefahr enthalten. Letztendlich wurde die Vereinbarung nicht abgeschlossen, weil dem österreichischen Gesetz nach Kärnten für internationale Verhandlungen über die Fragen des radiologischen Schutzes nicht zuständig ist. Diese Problematik wurde schließlich durch zwei getrennte Vereinbarungen (über den zivilen Schutz und den radiologischen Schutz), die auf Bundesniveau abgeschlossen wurden, geregelt.

Im April 1992 gründete die Regierung der Republik Slowenien die Internationale Kommission für die unabhängige Sicherheitsanalyse (ICISA) des Kernkraftwerks Krško, in der auch Österreicher mitarbeiteten. Nach Beendigung ihrer Arbeit Ende Oktober 1993 übergab die Kommission den Schlussbericht an die Regierung der Republik Slowenien.

---

34 Notiz für das Gespräch mit der österreichischen Bundesministerin für auswärtige Angelegenheiten Dr. Benita Ferrero-Waldner anlässlich ihres Arbeitsbesuchs in Slowenien am 3. Oktober 2001, Außenministerium Sloweniens, Sektor für die Nachbarsstaaten und Südwesteuropa.

Besonders aktiv bei der ICISA waren die österreichischen Mitglieder der Kommission; zusätzlich engagierte Österreich für seine Bedürfnisse zahlreiche Fachleute aus unterschiedlichen Staaten und finanzierte auch die meisten zusätzlichen Studien. Die Kommission fand keine Sicherheitsrisikos, die die Schließung des Kernkraftwerks erfordern würden.

Am 17. März 1993 richtete der Abgeordnete des österreichischen Parlaments, A. Wabl, einen Brief an den Ministerpräsidenten der Republik Slowenien, Dr. Janez Drnovšek, in dem er dagegen protestierte, dass Slowenien seine Informationspflicht betreffend die Störungen im Kernkraftwerk Krško nicht rechtzeitig erfüllt hätte. Diesen Protest wiederholte er in einem Telegramm vom 13. Mai 1993.

Im Juli 1993 kam es zu Verhandlungen um ein Abkommen zwischen der Republik Slowenien und der Republik Österreich über den frühzeitigen Austausch von Informationen bei radiologischen Gefahren und über Fragen gemeinsamen Interesses aus dem Bereich der nuklearen Sicherheit und des Strahlenschutzes. Im Rahmen des Programms für technische Hilfe meldete Slowenien im Dezember 1995 bei der Internationalen Atomenergiebehörde unter anderem auch das Projekt "Ein System für die frühzeitige Information im Falle eines Atom- oder radiologischen Unfalls", das von der Internationalen Atomenergie-Agentur (IAEA) auf Grund der von österreichischer Seite geäußerten Bereitschaft zur Mitfinanzierung auch angenommen und als "Foolnote A"-Projekt eingestuft wurde. Österreich hat jedoch die versprochene Finanzhilfe nie realisiert, so dass nach zwei Jahren, also 1997, die IAEA ihre eigenen Mittel zur Verfügung stellte.

Im April 1996 wurde in Ljubljana das Abkommen über das frühzeitige Informieren im Falle einer Strahlengefahr unterzeichnet. Vom slowenischen Parlament wurde es am 1. Oktober 1996, vom österreichischen aber erst im Mai 1998 ratifiziert. In Kraft getreten ist es am 1. Dezember 1998.

Im Januar 1999 richtete die österreichische Botschaft in Ljubljana an das Außenministerium Sloweniens ein Memorandum mit der Bitte des Landes Steiermark um ein schnelles und direktes Informieren über potentielle ökologische, radiologische oder Atomunfälle in Slowenien.

Im Juli 1999 kam es zum ersten Treffen auf Basis des Abkommens über einen frühzeitigen Informationsaustausch im Falle radiologischer Gefahr.

Am 6. Juli 1999 beschloss die österreichische Bundesregierung den so genannten Aktionsplan über die österreichische Atomschutzpolitik, in dem weder die slowenischen Atomprogramme noch das Kernkraftwerk Krško speziell erwähnt wurden.

Am 7. September 1999 wurde der österreichische Plan über die Atomschutzpolitik der Regierung wie folgt ergänzt:

- Vollständige Verwirklichung der Empfehlungen der Internationalen Kommission für eine unabhängige Sicherheitsanalyse im Kernkraftwerk Krško (ICISA) als wesentliches Element für die Erfüllung der bestehenden Forderungen des Europarates;
- Überzeugende Klärung aller Fragen im Zusammenhang mit der Erdbebensicherheit des Kernkraftwerks Krško (wie es durch die beschlossene Beitrittspartnerschaft festgelegt wurde);
- Beharren auf einer frühestmöglichen Schließung des Kernkraftwerks Krško und Widerstand gegen eine geplante Betriebsverlängerung trotz vollzogenem Austausch der Verdampfer.
- Bestrebungen für die Verbindung der österreichischen und slowenischen Frühwarnsysteme;
- Intensivierung der Zusammenarbeit mit Slowenien auf dem Gebiet der Elektrizitätswirtschaft (im Rahmen der Energiepartnerschaft), zusammen mit den Bundes-

ländern Kärnten und Steiermark auf der einen, und Kroatien auf der anderen Seite, alles mit dem Ziel einer ehestmöglichen Schließung des Kernkraftwerks Krško.

Im September 1999 verstärkte Österreich (sowohl auf der offiziellen Bundes-, und noch intensiver auf der Länderebene seitens Kärnten und der Steiermark) seinen Druck auf Slowenien, um eine möglichst rasche Schließung des Kernkraftwerks Krško zu erreichen. Kärntens Landeshauptmann Dr. Jörg Haider richtete diesbezüglich am 22. 12. 1999 einen Brief an den damaligen slowenischen Ministerpräsidenten Dr. Janez Drnovšek, in dem er die Schließung des Kernkraftwerks Krško forderte.

Im Rahmen der Vereinbarung über den frühzeitigen Informationsaustausch im Falle radiologischer Gefahr übergab die österreichische Regierung im Dezember 1999 eine automatische Messstation für Messungen der Radioaktivität der Luft als Geschenk an Slowenien (jetzt befindet sie sich in Krško).

Am 25. November 2000 wurde in Ljubljana unter Beisein einer großen österreichischen Delegation der Phare-Schlussbericht über die geophysischen Untersuchungen in der Umgebung des Kernkraftwerks Krško vorgestellt. Im weiteren Verlauf wurde diese Frage von Österreich auch auf europäisches Niveau gehoben, indem es von den EU-Beitrittskandidaten verbindlichere Zusagen die Atomsicherheit betreffend einforderte. In einigen österreichischen Medien, in Teilen von politischen Parteien sowie auf regionaler Ebene wurden Forderungen erhoben, Österreich solle seine Zusage für den Beitritt Sloweniens zur EU an die Lösung dieser Frage (sowie der Frage der deutschen Minderheit und der so genannten nichtdiskriminierenden Reprivatisierung) knüpfen. Was die Atomsicherheit betrifft, entschloss sich Österreich letztendlich doch nicht zu diesem Schritt.

Dem von November 2000 stammenden Bericht des Phare-Projekts zufolge sind die seismischen Projektgrundlagen des Kernkraftwerks Krško nicht bedenklich. Im Jahre 2002 schloss Slowenien zwei neue hochempfindliche seismologische Geräte in sein Beobachtungsnetz ein. Der Europarat präsentierte am 5. Juni 2002 den Bericht über die Realisierung der so genannten Empfehlungen, die im Auftrag des Europarats im Jahre 2001 von der Arbeitsgruppe für Atomsicherheit (Working Party on Nuclear Safety – WPNS) innerhalb der Arbeitsgruppe zu nuklearer Sicherheit (Atomic Question Group – AQG) vorbereitet wurden; diese beharrte auf der ursprünglichen Empfehlung des Sicherheitsberichts hinsichtlich der Atomsicherheit, was zur Folge hat, dass diese Frage nicht als gelöst betrachtet werden kann, obwohl die EU die Situation sehr gut kennt. Das Beharren und die Offenhaltung der Frage hat seinen Ursprung in Österreich, das in diesem Sinne in den entsprechenden Organen der EU wirkt.[35]

Energiewirtschaft

Im Allgemeinen kann die Zusammenarbeit der Republik Slowenien (RS) und der Republik Österreich (RÖ) auf dem Gebiet der Energiewirtschaft als gut und erfolgreich bezeichnet werden.

Die Firma Geoplin hat mit dem österreichischen Partner OMV langfristige Verträge über den Transport von russischem Gas, die Lagerung von Gas in Österreich und über den Einkauf von Gas abgeschlossen. Die Zusammenarbeit auf unternehmerischem Niveau ist korrekt, es gibt keine offenen Fragen.

---

35 Material des Außenministeriums und des Ministeriums für Umwelt und Raumplanung; der letzte Bericht stammt vom 11. November 2002 (Zusammenarbeit der Republik Slowenien und der Republik Österreich auf dem Gebiet der Umwelt, der Raumplanung und Energie); Information des Staatssekretärs Marko Slokar, die an Dr. Mitja Ferenc weitergeleitet wurde.

Eine sehr enge Zusammenarbeit besteht auch im Bereich der effektiven Nutzung der Energie, sowie der Nutzung erneuerbarer Energiequellen, wo die RÖ schon viel Erfahrung hat. Die Zusammenarbeit der Institutionen beider Staaten und der Austausch der Erfahrungen auf diesem Gebiet wird von Slowenien als sehr positiv angesehen.

Auch die unternehmerische Zusammenarbeit auf dem Gebiet der Elektroenergie ist sehr gut. ELES und das österreichische Partnerunternehmen haben ein Abkommen über die Zusammenarbeit geschlossen; die slowenische Elektrowirtschaft besitzt 20% der Anteile am Wasserkraftwerk Koralpe-Golica.

Ein Problem auf diesem Gebiet ergab sich mit der Verordnung des behördlichen Regulators des österreichischen Strommarktes, der *E-Control GmbH*, die den Stromimport aus Nicht-EU-Staaten, also auch aus Slowenien, mit einem Verbot belegte, weil diese Energie auf ökologisch umstrittene Weise produziert werde. Die Verordnung trat am 1. November 2001 in Kraft. Auf Grund der Forderung der Holding der slowenischen Kraftwerke, und gemäß dem Artikel 28 des Energiegesetzes, fasste die Elektro-Slovenija d.o.o. als Verwalterin des Netzwerkes den Beschluss, den österreichischen Stromproduzenten den Zutritt zum Transportnetz zu verweigern (4. Dezember 2001). *E-Control* kündigte daraufhin auf seiner Internet-Seite am 17. Dezember 2001 eine Änderung der Verordnung über die Einfuhr der Elektroenergie aus Drittländern an, aus der hervorgeht, dass Slowenien von der "schwarzen Liste" gestrichen wurde, worauf auch Elektro-Slovenija den österreichischen Produzenten von Elektroenergie den Zutritt zum slowenischen Netzwerk ermöglichte.

Die Regierung der Republik Slowenien hat den Markt für Elektroenergie für die berechtigten Verbraucher von mehr als 100 GWh jährlich vorzeitig geöffnet. Die Tochtergesellschaft von Elektro-Slovenija, TALUM (Aluminium), importiert derzeit etwa 25% ihres Energiebedarfs vom österreichischen Verbund.

Wasserwirtschaft

Die Verhältnisse zwischen der RS und der RÖ auf dem Gebiet der Wasserwirtschaft werden durch die bilateralen Abkommen über die Drau und die Mur geregelt (sie wurden schon in den Jahren 1955 und 1956 abgeschlossen und 1993 von der RS ratifiziert).

Auf Basis dieser beiden Abkommen wurden zwei Kommissionen gegründet, die seither regelmäßig tätig sind:

a) die Ständige slowenisch-österreichische Kommission für die Drau; sie beschäftigt sich mit Qualität, Quantität, Umwelt und wirtschaftlicher Ausnutzung (Wasserkraftwerke sowie Wasserregime) des Flusses.

Diese Kommission hat schon mehrere wichtige bilaterale Fragen behandelt und erfolgreich gelöst.

Das Drauwasser beim Grenzprofil Dravograd befindet sich schon seit fünf Jahren in einer besseren Qualitätsstufe (zurzeit in der Qualitätsstufe II).

Nach der schon angekündigten Klage 1995 kam es zu einer gütlichen Einigung (Entschädigung an Slowenien wegen Einschränkung des minimalen Durchflusses der Drau bei Mutska Bistrica aufgrund des Betriebs des Wasserkraftwerks Koralpe-Golica; das Geld wurde für Investitionen in die Infrastruktur der Gemeinde Muta verwendet). Der Hintergrund: Das Wasserkraftwerk Koralpe-Golica wurde von der RÖ auf dem Wasserlauf der Mutska Bistrica (Feistritz) unmittelbar vor der Grenze zu Slowenien errichtet. Dem Abkommen zwischen den Regierungen der SFRJ und der RÖ über die den Fluss Drau betreffenden wasserwirtschaftlichen Fragen sowie der wasserrechtlichen Genehmigung für den Bau des Wasserkraftwerks Koralpe-Golica zufolge muss die RÖ die Einhaltung der Bestimmungen über den minimalen Durchfluss der Mutska Bistrica beim

Grenzprofil garantieren. Die wiederholten Überschreitungen der Wasserentnahme auf österreichischer Seite bedeutete eine eindeutige Verletzung des bilateralen Vertrags, worauf die Regierung der RS Schadenersatzansprüche für die zwischen 1992–1994 an der Mutska Bistrica angerichteten ökologischen Schäden erhob und sie an die KELAG AG richtete.

In der Abschlussphase befindet sich die gemeinsame Fünfjahresstudie "Die Erforschung der Wasserquellen der Karawanken", die als Grundlage für die Raumplanung auf beiden Seiten der Grenze dienen soll.

Die Ständige slowenisch-österreichische Kommission für die Drau beschloss im Jahre 1992 die Erforschung der Wasserquellen auf slowenisch-österreichischem Karawankengrenzgebiet. Eine gemischte Expertenkommission bereitete ein Forschungsprogramm vor, das zwei Anfangsphasen (1992–93, 1994–95) und daraufhin weitere Zweijahresphasen des Forschungsprojekts vorsah.

Auch die fachliche Zusammenarbeit mit dem Kärntner Landeswasserbüro (Austausch fachlicher Informationen) kann als vorbildlich bezeichnet werden.

b) Die Ständige slowenisch-österreichische Kommission für die Mur, die sich kontinuierlich mit Qualität, Quantität, Umwelt sowie wirtschaftlicher Nutzung (österreichische Wasserkraftwerke) des Flusses beschäftigt.

Die von der Kommission regelmäßig behandelten Fragen, für deren Lösung die slowenische Seite verantwortlich ist, sind:

- Die Fertigstellung der Sanierung der Schweinefarm Podgrad, wobei es um die grenzüberschreitende Abwasser- und Geruchsbelästigung im österreichischen Radkersburg/Radgona geht;
- der Stillstand bei der Sanierung der Abwässer von Paloma in Sladki vrh und der Pappfabrik in Ceršak;
- der Stillstand beim Ausbau der kommunalen Kläranlage Gornja Radgona und Ceršak.

Weiters wurde eine gemeinsame Dreijahresstudie über das wasserwirtschaftliche Grundsatzkonzept für den Grenzfluss Mur (die auch die veränderten Wasserverhältnisse wegen des Wasserkraftwerks an der österreichischen Seite berücksichtigt) erfolgreich abgeschlossen.

Gut entwickelt sich auch die Zusammenarbeit mit Österreich im Rahmen der Realisierung der Donaukonvention; der Sitz des Sekretariats der Konvention befindet sich in Wien (Konvention über die Zusammenarbeit zum Schutz und zur nachhaltigen Nutzung der Donau, ratifiziert von der RS im Jahre 1998).

Die Zukunft: wegen der Implementierung der "EU-Wasserdirektive" (Water Framework Directive) steht uns eine intensivere Zusammenarbeit bevor (gemeinsame Sitzungen der gemischten Arbeitsgruppen), wofür wir auf Grund der langjährigen Zusammenarbeit gute Ausgangspunkte haben.

Raumplanung

Am 4. Juli 1995 unterzeichneten die Regierungen der RS und der RÖ in Maribor ein Abkommen über die Zusammenarbeit bei der Raumplanung und Regionalpolitik (Uradni list Nr. 15 vom 1. Dezember 1995). Es stellte lediglich den formalen Rahmen für die bereits bestehende und laufende Zusammenarbeit der zuständigen Organe dar.

1.) Von 2000 bis 2003 hatte die RS den Vorsitz in der Raumordnungsministerkonferenz des Europarates (CEMAT, European Conference of Ministers Responsible for Regional Planning) und im Committee of Senior Officials (CSO) inne, die für die Vorbereitung und Durchführung des Programms der Ministerkonferenz in der RS im September 2003 verantwortlich waren. 44 europäische Staaten nahmen an den Akti-

vitäten der CEMAT teil, unter andern auch die RÖ. Der wichtigste Leitsatz der dreijährigen Präsidentschaft der RS war die Implementierung der Richtlinien für die nachhaltige Entwicklung des europäischen Kontinents.

2.) Im Rahmen des Programms INTERREG III B gibt es eine Zusammenarbeit mit der RÖ für das Gebiet der Alpen und des CADSES (Central European, Adriatic, Danubian, South Eastern European Space). Das Programm INTERREG III B ist auf die Sicherung der nachhaltigen Entwicklung und Implementierung der europäischen Raumentwicklungsperspektiven gerichtet, die vom informellen EU-Ministerrat im Jahre 1999 in Potsdam beschlossen wurden. Das operative Programm INTERREG III B für den Alpenraum wurde seitens der Europäischen Kommission am 19. Dezember 2001, und für die CADSES-Regionen am 27. Dezember 2001 bestätigt. Das INTERREG Programm III B wird in Form gemeinsamer transnationaler Projekte für den Alpenraum sowie für die CADSES-Regionen durchgeführt. Die ersten Ausschreibungen für Projekte im Rahmen des Programms INTERREG III B für den Alpenraum befinden sich in der Abschlussphase. Die RS hat großes Interesse an der Zusammenarbeit mit der RÖ, vor allem bei der Festlegung von gemeinsamen strategischen Projekten innerhalb des Programms INTEREG III B.

3.) Die regionale Zusammenarbeit: die Arbeitsgemeinschaft Alpe Adria.

Im Rahmen der 1. Kommission für Raumplanung und Umweltschutz, dessen Vorsitz das österreichische Bundesland Kärnten innehat, führt die RS in der Arbeitsgemeinschaft Alpe Adria von 2001–2005 den Vorsitz. Im Jahr 2000 veröffentlichte eine Arbeitsgruppe die Publikation *Beitrag zur nachhaltigen Entwicklung der Raumplanung*, womit sie an die Aktivitäten für die nachhaltige Entwicklung im europäischen Raum anknüpfte. Das Ziel der Aktivitäten der Arbeitsgruppe Raumplanung ist die Implementierung der im Jahre 2000 vom Europarat verabschiedeten Richtlinien für die nachhaltige Entwicklung des europäischen Kontinents, sowie der 1999 von den EU-Mitgliedsstaaten beschlossenen europäischen Raumentwicklungsperspektiven.

Im Einklang mit diesen Richtlinien und mit den nationalen und regionalen Dokumenten wird die Arbeit auf die Schaffung eines hochwertigen Raums und auf die Gewährleistung der Konkurrenzfähigkeit der Arbeitsgemeinschaft Alpe Adria innerhalb eines breiteren Raums gerichtet.

Anfang Juni 2002 organisierte die Arbeitsgruppe Raumplanung das erste Jahrestreffen der Vertreter der für die Raumplanung zuständigen Dienste der Alpe-Adria-Mitgliedsländer in Cison di Valmarino. Das Motto der Veranstaltung lautete "Raumplanungsinstrumente – ein Weg zu wirksameren Lösungen." Die Teilnehmer des Treffens drückten großes Interesse für eine gemeinsame Behandlung der Raumplanungsproblematik aus.

Der Ausgangspunkt für die Auswahl des Hauptthemas für das im Jahre 2003 stattfindende Folgetreffen beruhte auf der Spezifität der Arbeitsgemeinschaft als Netzwerk der zuständigen Verwaltungen für die Raumplanung; es wurde ein Thema ausgewählt, das bei anderen internationalen Treffen nicht behandelt wird.

4.) Die RS und die RÖ kooperieren als Vertragspartner im internationalen Rahmen der Alpenkonvention bei der Realisierung ihrer Durchführungsprotokolle in Bezug auf Energie, Bodenschutz, Berglandwirtschaft, Bergwälder, Tourismus, Verkehr, Naturschutz und Landschaftsplanung, Raumplanung sowie nachhaltige Entwicklung und Konfliktlösung. Slowenien ist gerade dabei, die entsprechenden Protokolle der Alpenkonvention zu ratifizieren.

Natur

1.) Die meisten Naturschutzaktivitäten gibt es auf dem Gebiet des zukünftigen Dreiländer-Naturparks Goričko-Örség-Raab. Das Projekt wird größtenteils von der EU innerhalb des Programms PHARE-CBC finanziert und wurde schon im Hinblick auf die Zusammenarbeit mit der RÖ und Ungarn konzipiert. Im Steering Committee des Projekts gibt es auch einen Vertreter der RÖ, die am Gesamtprojekt intensiv beteiligt ist. Bis zum Abschluss des Projekts im Dezember 2003 wurde ein detaillierter Entwurf für die weitere – den Dreiländerpark betreffende – Zusammenarbeit der drei Staaten in Aussicht gestellt. Nach der Gründung des Landschaftsparks Goričko wird sich demnach die Zusammenarbeit zwischen den Staaten noch erweitern und vertiefen.

2.) PHARE-CBC Österreich: ein Finanzmemorandum über ökonomisch-soziale Kohäsion – grenzüberschreitende Zusammenarbeit der RS und der RÖ ist in Vorbereitung. Ein Projekt im Rahmen dieses Programms ("Cross border biodiversity conservation and sustainable development") befindet sich zurzeit in der Phase der Harmonisierung.

3.) Zusammenarbeit einzelner Naturparks:

Der Nationalpark Triglav (TNP) und die RÖ haben folgende Formen der Zusammenarbeit entwickelt:

A. Das dreiseitige Abkommen über die Zusammenarbeit der Naturparks Les Ecrins (Frankreich), Hohe Tauern (Österreich) und TNP (Slowenien), das im Jahre 1996 von den damaligen Umweltministern der drei Staaten in Frankreich unterzeichnet wurde.
Ziele und Aufgaben:

- Erarbeitung einer gemeinsamen Methodologie für die Planung der Verwaltung;
- Erarbeitung einer gemeinsamen Methodologie für das Monitoring der Gämse (NATURA 2000, Beilage V) und Erarbeitung gemeinsamer Richtlinien für die Verwaltung;
- Zusammenarbeit bei der Ausbildung der Überwachungsdienste und beim Austausch von Ausbildungsseminaren;
- Schüleraustausch;
- Gegenseitige Besuche von Vertretern der Lokalbehörden;
- Gemeinsame Promotion (Wanderausstellung, Internet, Faltblätter, Poster);
- Koordination und Vorbereitung einer gemeinsamen Kandidatur für das Programm INTERREG III B;
- Eingliederung des TNP in vergleichbare Forschungsprogramme der RÖ.

B. PHARE-CBC:

Der TNP will gemeinsam mit den Partnern aus der RÖ (dem Kärntner Teil des Nationalparks Hohe Tauern) sein Interesse an der Ausschreibung bekunden, die für Februar 2003 zu erwarten ist. Die Schwerpunkte sind:

- Regelung und Lenkung des Verkehrs in den Naturschutzgebieten Sloweniens und Österreichs;
- Umweltsanierung der Berghütten im Hochgebirge der Julischen Alpen.

C. Ausbildung auf dem Gebiet der Landwirtschaft und der Entwicklung ländlicher Gegenden innerhalb des TNP: Referenten aus der RÖ beteiligen sich an den Bildungsprogrammen für die Biobauern auf dem Gebiet des TNP.

DER REGIONALPARK KOZJANSKO hat folgende Formen der Zusammenarbeit mit der RÖ entwickelt:

A. Herstellung und Marketing ökologischer Produkte in Kooperation mit der Waldviertel Fremdenverkehr Management GmbH, Edelhof 3, Zwettl;

B. Gemeinsame Promotions- und Messeauftritte mit der Universität für Bodenkultur

Wien über das Netzwerk EUREX-21; Fortbildung auf dem Gebiet der nachhaltigen Entwicklung und Wiederbelebung traditioneller Wirtschaftsformen.

DER REGIONALPARK ŠKOCJANSKE JAME (Grotten von Škocjan) hat folgende Formen der Zusammenarbeit mit der RÖ entwickelt:

A. Erfahrungsaustausch, Zusammenarbeit beim Monitoring und im Bereich der Archäologie mit dem Park Hallstadt-Dachstein, der wie die Škocjanske jame auch auf der UNESCO-Liste des Weltkulturerbes aufscheint.

B. Promotion des Karstes und der Grotten von Škocjan mit dem Salzburger Kulturzentrum.

C. Erfahrungsaustausch in Angelegenheiten der Parkverwaltung und der Informationszentren mit dem Naturschutzpark Großglockner, Matrei.

Verkehr

Der Straßenverkehr in beiden Richtungen hat stark zu-, die Zahl der Grenzübergänge dagegen abgenommen. Der Hafen Koper ist zum wichtigsten Umschlagplatz für den Transport der Waren nach Österreich geworden und hat somit die Häfen von Hamburg und Triest überholt. Mehr als ein Viertel des gesamten österreichischen Seeverkehrs wird über den Hafen von Koper abgewickelt.

Straßenverkehr

1. Vertragslage

Der internationale Warentransport über die Straßen zwischen den Republiken Slowenien und Österreich wird im Abkommen über den internationalen Warentransport geregelt, das am 4. Dezember 1993 in Ljubljana unterzeichnet wurde.[36]

Die Personenbeförderung außerhalb des Linienverkehrs wurde durch ein weiteres Abkommen zwischen den Regierungen der beiden Staaten geregelt, das am 7. April 1994 in Wien unterzeichnet wurde.

Der Linienverkehr ist durch die Bestimmungen eines noch nicht unterzeichneten Abkommens über die Personenbeförderung im Linienbusverkehr zwischen den Regierungen der Republiken Österreich und Slowenien geregelt. Das Abkommen wurde jedoch zwischen den beiden Vertragspartnern abgestimmt und ist somit unterschriftsreif. Mit einem Sonderprotokoll wurde festgelegt, dass die Regelungen dieses Abkommens schon vor dessen Unterzeichnung anzuwenden sind.

2. Warentransport

Der Warentransport zwischen den beiden Staaten ist mit Transportbewilligungen geregelt; österreichische Transportunternehmer benötigen diese nur für den bilateralen Transport, slowenische dagegen sowohl für den bilateralen als auch für den Transittransport.[37]

---

36 Auf seiner 35. Sitzung am 29. September 1995 lehnte das slowenische Parlament die Ratifizierung des Abkommens ab, da die Namen der im Abkommen genannten Ortschaften sowohl im österreichischen als auch im slowenischen Text nur in deutscher Sprache angeführt sind. Entsprechend dem Vorschlag des slowenischen Außenministeriums schlug die slowenische Delegation bei den Verhandlungen am 6. Mai 1999 in Celje der österreichischen Delegation vor, den deutschen Ortschaftsnamen noch die entsprechenden slowenischen hinzuzufügen. Das Protokoll des Treffens wurde am 14. Juli 1999 dem slowenischen Außenministerium übermittelt; bisher liegt von seiner Seite keine Information darüber vor, ob das Ratifizierungsverfahren abgeschlossen wurde oder nicht.

37 Transportunternehmen aus den EU-Mitgliedsstaaten benötigen auf Grund des im Jahre 1993 unter-

Das Kontingent der Transportbewilligungen, die für slowenische Transportunternehmer zur Verfügung gestellt werden, reicht für die slowenischen Bedürfnisse nicht aus, deshalb bemüht sich die slowenische Delegation bei jedem bilateralen Treffen, es zu vergrößern. Hinzu kommt noch, dass die slowenischen Frachtführer für den Transit durch Österreich auch die so genannten Öko-Punkte benötigen, die auf Grund eines separaten Abkommens zwischen der EU und der Republik Slowenien zugeteilt werden.

3. Personenbeförderung

Die Personenbeförderung wurde durch ein Abkommen zwischen den beiden Staaten geregelt und verläuft reibungslos.

4. Flugverkehr

Die Republik Österreich gehört zu den ersten Staaten, mit denen Slowenien ein bilaterales Abkommen über regelmäßigen Flugverkehr unterzeichnete (am 6. November 1992).

Das Abkommen zwischen den Republiken Slowenien und Österreich über die Vereinfachung von Rettungstransporten, Such- und Rettungsflügen vom 4. Oktober 2002 legt fest, dass die jeweiligen Flugmaschinen auch außerhalb öffentlicher Flughäfen landen dürfen; auch benötigen das Personal und die beförderten Personen keine Reisedokumente.

Es ist noch zu erwähnen, das die Gebietsflugkontrolle Wien auch den Flugverkehr im oberen Luftraum innerhalb des Sektors Mura (SV) führt.

Regionale Zusammenarbeit und gemeinsame Projekte

Im Rahmen der Programme INTERREG/PHARE-CBC und anderer entwickelt sich eine erfolgreiche regionale, grenzüberschreitende Zusammenarbeit zwischen den beiden Staaten. Das gemeinsame programmatische Dokument, auf dem die Zusammenarbeit im Zeitraum zwischen 2000 und 2006 beruht, wurde anlässlich des bilateralen Treffens am 5. Juni 2001 unterzeichnet; es enthält folgende Prioritäten für die grenzüberschreitende Zusammenarbeit: ökonomische Kohäsion, menschliche Ressourcen, regionale Zusammenarbeit und nachhaltige Regionalentwicklung.

Nach dem Beitritt Sloweniens zur EU erhofft sich die slowenische Seite vor allem Fortschritte bei Projekten, die den nationalen Minderheiten gewidmet sind, die europäische Kommission hat dafür (innerhalb des Programms INTERREG III A) den zusätzlichen Betrag von 870.000 Euro zur Verfügung gestellt.

Vor allem im Bereich der Tourismus-Promotion begann sich anlässlich der gemeinsamen Drei-Länder-Kandidatur für die Olympischen Winterspiele im Jahre 2006 eine intensivere Zusammenarbeit zwischen Slowenien, Venezia Giulia (Italien) und Kärnten (Österreich) zu entwickeln.

Grenzüberschreitend ist auch das Projekt "Ohne Grenzen – Brez meja – Senza confini", das in Zukunft für gemeinsame Tourismus-Promotion und gemeinsames Tourismus-Marketing der Grenzregionen aller drei Staaten sorgen soll, wobei auch Ungarn in das Projekt einbezogen werden soll.

---

zeichneten Abkommens zwischen der Republik Slowenien und der Europäischen Wirtschaftgemeinschaft keine Bewilligungen für den Transport durch Slowenien. Die bilateralen Transportbewilligungen können für den Transport in Drittländer bzw. aus Drittländern verwendet werden, wenn der Frachtführer das eigene Land passiert. Ist das nicht der Fall, darf der Transport nur auf Grund einer CEMT-Bewilligung erfolgen.

Die Bemühungen Österreichs für die Anerkennung der deutschen Volksgruppe in der Republik Slowenien und das Abkommen zwischen der Regierung der Republik Slowenien und der Regierung der Republik Österreich über die Zusammenarbeit auf den Gebieten der Kultur, der Bildung und der Wissenschaft (Kulturabkommen)

Die Problematik der deutschsprachigen Bürger Sloweniens wurde von österreichischer Seite zum ersten Mal nach der Verselbständigung der Republik Slowenien im Jahre 1992 angesprochen, indem der Republik Slowenien ein offizielles österreichisches Memorandum über die deutschsprachige Volksgruppe in der Republik Slowenien übergeben wurde. Inoffiziell wurde diese Frage von Österreich schon viel früher gestellt, nämlich unmittelbar nach den Mehrparteienwahlen im April 1990, die von der vereinten Opposition Demos gewonnen wurden. Die ganze Nachkriegszeit hindurch scheute Österreich davor zurück, Jugoslawien gegenüber diese Frage aufzuwerfen. Auf Grund der Archivdokumente des Außenministeriums und nach Durchsicht der Presseberichterstattung lässt sich die Chronologie der Ereignisse, die Anerkennung der österreichischen Volksgruppe in Slowenien betreffend, wie folgt beschreiben:

- 6. September 1990: Das Generalkonsulat der Republik Österreich in Ljubljana ersucht in einer Note um offizielle Information über Reprivatisierungsbedingungen für Immobilien.
- 27. August 1990: Der Anwalt Dušan Kolnik aus Maribor unterbreitet dem Präsidenten des slowenischen Präsidiums und der slowenischen Volksversammlung (Skupščina) den Vorschlag, die deutsche Minderheit in Slowenien formal anzuerkennen.
- 11. Oktober 1990: In Beantwortung der Behauptung des Kärntner Landeshauptmannes Jörg Haider, in Slowenien gebe es eine deutsche Volksgruppe, erklärt der slowenische Ministerpräsident Lojze Peterle im ORF, in Slowenien gebe es außer der ungarischen und der italienischen keine weiteren nationalen Minderheiten.
- 23. November 1990: Dušan Kolnik schlägt der slowenischen Volksversammlung vor, den Artikel 63 der slowenischen Verfassung abzuändern und auch die deutsche Volksgruppe darin anzuführen.
- 6. Dezember 1990: Gründungsversammlung des Internationalen Vereins Freiheitsbrücke. Der Rechtsanwalt Dušan Kolnik wird zum Obmann gewählt. Das Statut definiert den Verein als freiwillige Vereinigung von Personen, die sich für Menschenrechte einsetzen, und sich schwerpunktmäßig in Minderheitenfragen sowie für kulturelle Zusammenarbeit insbesondere zwischen Slowenen und Deutschen engagieren. Weiters sei es eine Aufgabe des Vereins, die Anerkennung der deutschen Volksgruppe mit den gleichen Rechten, wie sie von der italienischen und der ungarischen nationalen Minderheit genossen werden, durchzusetzen.
- 4. Dezember 1991: Der Kärntner Heimatdienst (KHD) schreibt in seinem Mitteilungsblatt, er setze sich für eine gleichberechtigte, friedliche Zusammenarbeit zwischen deutschen und slowenischen Kärntnern sowie für gute nachbarschaftliche Beziehungen zu Slowenien ein. Der KHD solidarisiert sich mit den Zielen des Vereins Freiheitsbrücke und unterstützt vor allem dessen Forderung nach Gewährleistung gleicher Verfassungsrechte für die deutsche Volksgruppe in Slowenien, wie sie von der italienischen und der ungarischen Minderheit genossen werden.
- 24. Januar 1991: Dušan Kolnik wirft in einem in der Zeitschrift Svobodna misel veröffentlichen Interview der Republik Slowenien vor, sie anerkenne noch immer die Gültigkeit der Verordnung des AVNOJ-Präsidiums vom November 1944, die das deutsche Volk mit einem Genozid bedrohe.
- 24. Januar 1991: Jörg Haider schlägt Lojze Peterle vor, auch die Frage der deutschen

Volksgruppe und des Vereins Freiheitsbrücke bei den nächsten Gesprächen zwischen Slowenien und Kärnten zu erörtern. In seinen Antworten vom 22. Februar 1991 und vom 5. März 1991 erklärt der Ministerpräsident, in der Republik Slowenien gebe es keine deutsche Minderheit.

- 1. Februar 1992: Jörg Haider richtet einen offiziellen Brief an den Ministerpräsidenten Lojze Peterle, in dem er sich für Gespräche zwischen Kärnten und Slowenien über die Altösterreicher einsetzt.
- In einem vom 20. Februar 1991 datierten Brief an Jörg Haider verneint Lojze Peterle auch offiziell die Existenz einer deutschen Minderheit in Slowenien. Dasselbe wiederholt er am 21. März 1991 in einem Brief an Josef Krainer.
- 26. Februar 1991: Dušan Kolnik schlägt dem Kulturminister Janez Dular in einem Brief vor, Slowenien solle Österreich die Anerkennung der deutschen Minderheit im Austausch für die Anerkennung der Souveränität der Republik Slowenien anbieten.
- 4. April 1991: Der Ministerpräsident der Republik Slowenien antwortet auf einen Brief des steiermärkischen Landeshauptmanns Josef Krainer, in dem dieser Informationen über die deutschsprachigen Bürger Sloweniens einforderte; in Slowenien, so die Anwort, leben sehr wenige Angehörige der deutschen und österreichischen Nationalität, die entweder die slowenische oder eine andere Staatsbürgerschaft bzw. eine Doppelstaatsbürgerschaft besitzen. Die Tatsache, dass sich einzelne Bürger Sloweniens um die deutsche Staatsbürgerschaft bewerben, könne nicht zur Begründung der Existenz einer deutschsprachigen Volksgruppe in der Republik Slowenien herangezogen werden – es handle sich dabei vor allem um Slowenen, die sich aus wirtschaftlichen und sozialen Gründen dazu entschlossen hätten und sich zu diesem Zweck auf ein Gesetz berufen, wonach Slowenien während des Zweiten Weltkriegs zum Dritten Reich gehörte und seinen Einwohnern die deutsche Staatsbürgerschaft verliehen wurde.
- 12. Oktober 1991: In einer von Akademikern der FPÖ in Salzburg publizierten Resolution wird die Anerkennung Sloweniens an die Anerkennung des Schutzes der deutschen Volksgruppe in Slowenien gebunden.
- 14. Dezember 1991: In einer öffentlichen Diskussion verknüpft die FPÖ-Führung die Anerkennung Sloweniens mit der Anerkennung der deutschen Volksgruppe in Slowenien.
- 20. Januar 1992: Das Außenministerium der Republik Österreich stellt ein Dokument über die Deutschsprechenden in der Republik Slowenien vor und teilt am 23. Januar dem slowenischen Botschafter in Österreich, Bojan Grobovšek, mit, das Problem der slowenischen Minderheit einerseits und das der "Altösterreicher" andererseits solle im gleichen Kontext behandelt werden. Einige Tage darauf wird von österreichischer Seite mitgeteilt, man wolle die Verhandlungen zwischen Österreich und Slowenien über die Nachfolge des österreichischen Staatsvertrags auch mit Verhandlungen über den Schutz der deutschsprachigen Volksgruppe in Slowenien im Sinne der Festigung von Minderheitsrechten im neuen Europa kombinieren.
- 23. Januar 1991: Die Rechtsabteilung des slowenischen Außenministeriums publiziert eine interne Stellungnahme zur Frage der deutsch sprechenden Bürger Sloweniens, wonach es sich bei diesen um keine Minderheit im Sinne des internationalen Rechts handle.
- 5. Februar 1992: Der österreichische Außenminister Alois Mock hält im "Standard" fest, Österreich hätte das volle Recht, die Interessen der deutschsprachigen Volksgruppe in Slowenien im selben Maß zu vertreten, wie sich die deutsche Minderheit in Slowenien konstituiert; dasselbe gelte auch für die Slowenen in Österreich.
- Im "Standard" werden Auszüge aus dem Dokument des Außenministeriums der Re-

publik Österreich veröffentlicht, wonach Österreich das Recht besitze, die Interessen der deutschsprachigen Minderheit gegenüber der slowenischen Regierung zu vertreten. Dasselbe Recht werde der slowenischen Regierung für die Vertretung der Rechte von Slowenen in Österreich eingeräumt. Der slowenische Außenminister Dr. Dimitrij Rupel solle eine verbindliche Garantie für einen "institutionalisierten" Dialog mit der deutschsprachigen Minderheit geben.

- 9. März 1992: Es gebe keine deutsche Minderheit in Slowenien, hält Rupel in einem Interview für die Zeitung "Večer" fest.
- 12. März 1992: Prof. Dr. Nećak stellt das Projekt "Die Deutschen in Slowenien zwischen 1941 und 1955" vor. Zur selben Zeit arbeitet der Historiker Dr. Stefan Karner bereits an einem anderen, von der österreichischen Regierung finanzierten Projekt zu diesem Thema; mit Hilfe der österreichischen Botschaft und ohne Wissen der slowenischen Behörden führt er eine Umfrage unter Personen durch, die er als Angehörige der deutschen Volksgruppe begreift.
- 17. April 1992: Die österreichische Botschafterin in Slowenien Jutta Bastl kündigt dem slowenischen Außenministerium an, Österreich werde auf dem bevorstehenden Treffen der Außenminister Dimitrij Rupel und Alois Mock die Frage der Altösterreicher eröffnen. Gleichzeitig bedankt sie sich für die Antwort Rupels hinsichtlich der Rückgabe des Woschnagg-Vermögens.[38]
- 12. Mai 1992: Anlässlich des Besuches des slowenischen Außenministers Dimitrij Rupel in Wien verweist Mock auf die zunehmend sensibler werdende Frage der deutsch sprechenden Bürger Sloweniens; Slowenien, so Mock, solle die Regelung der Rechte derselben nicht an deren Zahl binden. Dimitrij Rupel stimmt zu und schlägt vor, diese Frage erneut fachlich zu erörtern. Bis dahin solle sich diese Personengruppe ihres Vereins als Sprachrohr bedienen.
- 11. November 1992: Jutta Bastl überreicht dem Vertreter des slowenischen Außenministeriums Matjaž Jančar inoffiziell den Text des österreichischen Memorandums über die österreichische/deutsche Volksgruppe mit der Forderung, er möge ihn ehebaldigst persönlich und offiziell an den Minister oder seinen Stellvertreter weiterreichen. Bei dieser Gelegenheit wird Jutta Bastl von Matjaž Jančar über die Aktivitäten der slowenischen Experten hinsichtlich dieser Frage informiert.
- 12. Juni 1992: Jutta Bastl überreicht dem slowenischen Außenminister Zoran Thaler offiziell das Memorandum über die österreichische/deutsche Volksgruppe in Slowenien. Thaler nimmt das Memorandum nur bedingt und mit dem Hinweis zur Kenntnis, dieses sei kein Thema für einen politischen Dialog zwischen den beiden Staaten. Als besonders wichtig betrachtet Österreich dem Memorandum gemäß folgende Punkte: 1.) Anerkennung der Existenz der deutschen Volksgruppe in Slowenien und eine gesetzliche Verankerung ihrer Rechte; 2.) Förderung des Deutschunterrichts überall dort, wo ein Bedarf besteht, vor allem im Bereich des Schulwesens; 3.) finanzielle und sonstige Förderung der Kulturarbeit der deutschen Volksgruppe. Die slowenische Regierung bezieht daraufhin folgende Position: 1.) Die Frage der so genannten österreichischen/deutschen Volksgruppe wird nicht schon im Voraus als Thema des politischen Dialogs akzeptiert. 2.) In der Verfassung der RS sind die in Slowenien lebenden nationalen Minderheiten klar definiert. 3.) Die Frage der Rechte der deutsch sprechenden Bürger Sloweniens ist getrennt von der Frage der Reprivatisierung zu behandeln. 4.) In Bezug auf die Aktivitäten der deutschsprachigen Bürger setzt sich Slowenien für die Durchsetzung der allgemeinen

38 Von österreichischer Seite gab es aus unterschiedlichen Kreisen zahlreiche Interventionen für die Lösung konkreter Reprivatisierungsfälle.

Menschenrechte ein. 5.) Es wird vorgeschlagen, eine gemeinsames wissenschaftliches Projekt durch beide Staaten zu unterstützen.

- Ende Juni 1992: Eine Stellungname von Alois Mock wird veröffentlicht; danach solle die deutschsprachige Volksgruppe in Slowenien die gleichen Rechte wie die anderen nationalen Minderheiten in Slowenien genießen, falls es sich erweisen sollte, dass eine größere Anzahl deutschsprachiger Bürger seine kulturelle Identität bewahrt hat.
- 1. Oktober 1992: Die Regierung der RS definiert ihre Haltung zur Frage der "deutsch sprechenden" Bürger Sloweniens.
- 2. Oktober 1992: In Straßburg findet eine Sitzung des Ausschusses der parlamentarischen Versammlung des Europarats für Beziehungen zu Osteuropa statt. Beim Thema Slowenien und im Hinblick auf die schon öfters vorgebrachten Forderungen des österreichischen Freiheitlichen Friedrich Probst nach Anerkennung der deutschen Volksgruppe in Slowenien meint der Vorsitzende der sozialistischen Parlamentsfraktion Andreas Schieder, die Frage der deutschsprachigen Volksgruppe dürfe zu keinem Hindernis für die Aufnahme der RS in den Europarat werden.
- 18. Oktober 1992: Ein Vertreter der Donaudeutschen in den USA erscheint in der Botschaft der RS in Washington und stellt einen mündlichen Antrag auf "Rückgabe der weggenommenen Ländereien". Am 29. Oktober 1992 wird der Antrag schriftlich nachgereicht.
- 5. November 1992: Im Gespräch mit dem slowenischen Ministerpräsidenten Janez Drnovšek bekundet der österreichische Bundeskanzler Franz Vranitzky das Interesse Österreichs an der Lösung der Eigentumsfragen der Altösterreicher.
- 2. Februar 1993: Die politische Kommission der parlamentarischen Versammlung des Europarats fasst den Beschluss, zwei Kommissionsmitglieder vom 2. bis 5. März nach Slowenien zu entsenden – unter anderem mit dem speziellen Auftrag, die Lage der deutschsprachigen Gemeinschaft im Hinblick auf das vom österreichischen Freiheitlichen Friedrich Probst eingebrachte Dokument zu untersuchen.
- 2. Februar 1993: Weingerl und Kolniks Verein beantragen beim Verfassungsgerichtshof die Überprüfung der Verfassungskonformität dreier Artikel des Reprivatisierungsgesetzes.
- 15. Februar 1993: In einem Brief an den Ministerpräsidenten Janez Drnovšek setzt sich Dušan Kolnik für die Anerkennung der "deutschen Volksgruppe" in Slowenien ein und verweist darauf, dass sich anlässlich der Aufnahme in die FUEV (Föderalistische Union Europäischer Volksgruppen) auch die Kärntner Slowenen dieser Forderung angeschlossen hätten. Bei den Gesprächen mit dem Europarat im September 1992 wäre der Beschluss gefasst worden, Vertreter der deutschen Volksgruppe in die von Österreich und Slowenien ernannte Kommission hineinzunehmen. Das Argument, die deutsche Volksgruppe könne keine geschlossene Besiedlung aufweisen, gelte nicht, da dies auch auf die "Italiener und die Zigeuner" zutreffe. Es sei auch dringend notwendig, das "völkermordartige Reprivatisierungsgesetz" sofort zu ändern. Sein Verein werde sich an alle zuständigen europäischen Stellen wenden und auch andere "legale Maßnahmen" treffen. In diesem Zusammenhang sei beim Verfassungsgerichtshof ein Antrag auf Änderung des Reprivatisierungsgesetzes eingebracht worden. Sein Verein habe die Absicht, sämtliche potentiellen Investoren darauf hinzuwiesen, dass die Genozidgesetze immer noch in Kraft seien und in Slowenien noch keine Rechtssicherheit existiere.
- 10. März 1993: Österreich meldet sein Interesse am Gespräch über die Rückgabe des Eigentums an die Volksdeutschen anlässlich des bevorstehenden Treffens zwischen den Außenministern Lojze Peterle und Alois Mock an.
- 12. März 1993: Beim Treffen zwischen Alois Mock und Lojze Peterle setzt sich

Peterle für die Beschleunigung der Arbeit der wissenschaftlichen Kommissionen ein, die einen gemeinsamen Standpunkt bezüglich der deutschsprachigen Staatsbürger Sloweniens erarbeiten sollen; der weitere Verlauf des Dialogs sollte zwischen den jeweiligen Staatssekretären abgesprochen werden; das Angebot des österreichischen Bundesministeriums für Bildung, Wissenschaft und Kultur, in südlichen Teilen Österreichs Schulen für diese Bevölkerungskategorie einzurichten, wird als sachdienlich bewertet. Die Vermögensfragen der Altösterreicher sollten auf dem regulären Rechtsweg gelöst werden, meint Lojze Peterle, und verweist auf die positive Lösung des Problems Woschnagg. Auch Alois Mock begrüßt die Lösung der Vermögensfrage Woschnagg, erinnert an den Fall Herberstein und betont, dass es bei den Altösterreichern einerseits und den Slowenen in Österreich andererseits nicht um Gleichbehandlung geht.

- 31. März 1993: Im Gespräch mit dem Vertreter des slowenischen Außenministeriums Ignac Golob plädiert die österreichische Botschafterin in Slowenien Jutta Bastl für die Beschleunigung der Arbeit der Historikerkommission. Im Hinblick auf die Rückgabe des Vermögens an Volksdeutsche weist sie (neben dem Fall Herberstein) auch auf den Fall Krisper hin.
- 29. April 1993: Die Kleine Zeitung veröffentlicht ein Interview mit Dušan Kolnik. Seiner Meinung nach handelt es sich bei den "Altösterreichern" um "österreichische Untersteirer". Durch den Empfang beim steiermärkischen Landeshauptmann Josef Krainer hätten diese neben der Unterstützung durch Österreichs und Kärnten auch die Unterstützung durch die Steiermark gewonnen; sie fordern die Gleichstellung mit dem Status der Italiener, Ungarn und Roma und bemühen sich um die Auszahlung von Entschädigungen, denn vor dem Krieg hätten sich 60% des Eigentums in Maribor in deutschen Händen befunden.
- 30. April 1993: In einem Gespräch des slowenischen Präsidenten Kučan mit der Botschafterin Österreichs in Slowenien Jutta Bastl interveniert diese für die Anerkennung der "österreichischen Volksgruppe" in der Steiermark. Österreich wolle diese Frage an die Frage der Slowenen in der Steiermark knüpfen.
- 7. Mai 1993: Der FPÖ-Abgeordnete Friedrich Probst legt dem österreichischen Parlament eine umfangreiche Dokumentation über die österreichisch-deutsche Volksgruppe vor und verlangt, Österreich solle endlich Maßnahmen ergreifen.
- 1. Juni 1993: Auf einem Seminar im Karl-Brunner-Europahaus in Neumarkt wird die Forderung gestellt, Österreich solle dafür sorgen, dass die "altösterreichische Volksgruppe in der Untersteiermark" die gleichen Rechte wie die Slowenen in Kärnten bekommt.
- Juni 1993: Die Österreichische Landmannschaft richtet einen Appell an die Menschenrechtskonferenz bei den Vereinten Nationen, in dem sie auf die Lage der "deutschsprachigen Altösterreicher in Slowenien" hinweist.
- 14. Juni 1993: In einem Einladungsbrief an Peter Vencelj zu Expertengespräche am 21. Juni 1993 in Wien formalisiert Jutta Bastl diese als Dialog zwischen den von beiden Ministerien vereinbarten Expertenkommissionen.
- 18. Juni 1993: In einem Brief an Jutta Bastl anlässlich des angekündigten Treffens der Wissenschaftler zum Thema der Steirer Deutschen betont Peterle, es handle sich dabei um Expertengespräche und nicht um einen politischen Dialog zwischen den beiden Staaten.
- 21. Juni 1993: Konsultationstreffen der slowenischen Experten (Dušan Nećak, Tone Ferenc, Vasilij Melik) mit ihren österreichischen Partnern in Wien.
- 5. Juli 1993: Anlässlich der Gespräche mit Vertretern der slowenischen Minderheit in Österreich erklärt der slowenische Präsident Milan Kučan, Slowenien werde sich

ernsthaft mit der Forderung nach der Anerkennung der "Existenz der altdeutschen Minderheit" in Slowenien auseinandersetzen müssen. Sollte deren Existenz festgestellt werden, müsste man sie anerkennen; der Umgang mit den nationalen Minderheiten könne nicht auf dem Reziprozitätsprinzip beruhen, wohl aber müsse die Praxis angeglichen werden.

- 6. Juli 1993: In einem an den slowenischen Präsidenten Milan Kučan gerichteten Brief verlangt Dušan Kolnik, Slowenien müsse offizielle Vertreter für die Expertenkommission ernennen, sonst werde es langfristige Konsequenzen geben.
- 7. Juli 1993: Nach einem Gespräch mit dem österreichischen Bundespräsidenten Thomas Klestil in Ossiach/Osoje erklärt Milan Kučan (laut Kleiner Zeitung), das Problem der Altösterreicher existiere und Experten aus beiden Staaten seien dabei, Lösungen zu erarbeiten. Den Altösterreichern sei nach dem Krieg Unrecht geschehen.
- 30. Oktober 1993: Bernhard Zimburg aus dem österreichischen Außenministerium erkundigt sich bei der slowenischen Botschaft in Wien, ob Slowenien die AVNOJ-Beschlüsse über die Staatsbürgerschaft und das Eigentum von deutschstämmigen Bürgern annulliert hätte.
- 30. Oktober 1993: In einem Interview für die Tageszeitung Delo meint der slowenische Außenminister Lojze Peterle, es sei ein Forschungsprojekt über die "deutsche Minderheit" im Gange; Österreich, so Peterle weiter, stelle keine ganzheitlichen Ansprüche in Bezug auf die Vermögensrückgabe.
- In Drobollach/Drobolje bei Villach/Beljak veranstaltet die Kärntner Landesregierung den 4. Kongress europäischer Volksgruppen. Dušan Kolnik erklärt, Slowenien sei der einzige postkommunistische Staat, der die deutsche Volksgruppe nicht anerkenne. Die slowenische Botschafterin in Österreich Dr. Katja Boh repliziert, es sei ein Forschungsprojekt im Gange, das alle europäische Kriterien über Minderheiten, einschließlich des Kriteriums der geschlossenen Besiedlung, berücksichtigen wird.
- 19. und 20. November 1993: Beim Treffen zwischen Lojze Peterle und Alois Mock in Debrezen schlägt die österreichische Seite vor, Österreich und Slowenien sollten die Problematik der Altösterreicher in Slowenien separat erforschen und in halbjährlichem Abstand gemeinsame Treffen abhalten; Slowenien sollte der Arbeitsgruppe Nećak ein "formelles Mandat" erteilen und die notwendigen Mittel für die Arbeit zur Verfügung stellen; ein entsprechender schriftlicher Vorschlag werde diesbezüglich noch gestellt werden. Die österreichische Seite appelliert weiters an die slowenische, die Fragen der Vermögensrückgabe an einzelne österreichische Bürger (Woschnagg, Graeberstein) positiv zu lösen.
- 25. November 1993: Alois Mock hält einen Vortrag über die Vertreibung der Deutschen. Seiner Meinung nach geht es dabei um eine der größten Ungerechtigkeiten des 20. Jahrhunderts. Die Lösung des Problems liege in der Einbeziehung der Vertriebenen in die Wiederbelebung der Wirtschaft in deren ehemaligen Heimatländern durch die "Reformstaaten". Die moralische Versöhnung genüge nicht, man solle sich auch um die Wiedergutmachung der Vermögensungerechtigkeiten bemühen.
- Die Problematik wird in den folgenden Jahren noch intensiviert (zunehmend auch im Zusammenhang mit der Forderung nach Rücknahme der AVNOJ-Beschlüsse). Bis 1998 verfassen sowohl die slowenische als auch die österreichische Seite ihre eigenen wissenschaftlichen Studien über die deutsch sprechenden Bürger der Republik Slowenien. Leiter der slowenischen Projektgruppe ist Prof. Dr. Dušan Nećak,[39] die

39 Dušan Nećak (Redakteur und Leiter des Projekts): Nemci na Slovenskem 1941–1955, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Ljubljana, 1998 (Neuauflage 2002). Die Forschungsgruppe veröffentlichte auch eine

österreichische Studie, deren Ziel es war, die Existenz der deutschen Volksgruppe in Slowenien zu beweisen, wird von Prof. Dr. Stefan Karner[40] erarbeitet.

Anschließend wurde eine Lösung für die Regelung des Status der deutschsprachigen Bevölkerungsgruppe in Slowenien sowie für die Befriedigung ihrer nationalen, kulturellen und anderen Anliegen im Rahmen eines Kulturabkommens zwischen Slowenien und Österreich angepeilt. Ein solches war auch unabhängig von der speziellen Problematik Gegenstand von Verhandlungen zwischen beiden Staaten, da nach der internationalen Anerkennung Sloweniens das Abkommen über die Zusammenarbeit auf den Gebieten der Kultur, der Wissenschaft und der Bildung zwischen der SFRJ und der Republik Österreich aus dem Jahre 1972 nicht übernommen wurde. Die aus dem Jahre 1992 stammende Initiative für ein neues Abkommen wurde von der Regierung der Republik Slowenien sowie von der Parlamentskommission für internationale Aktivitäten aufgegriffen,[41] von der österreichischen Seite drei Jahre später (Ende 1995).

Wegen der Ungewissheit hinsichtlich der Nachfolge des Österreichischen Staatsvertrags war auf slowenischer Seite neben dem Kulturabkommen eine Zeitlang auch ein so genanntes Bilateralabkommen zum Schutz der slowenischen Minderheit in Österreich in Diskussion. Das slowenische Außenministerium hatte bereits im Oktober 1992 einen Entwurf vorbereitet, der dem österreichischen Bundeskanzler Franz Vranitzky anlässlich seines Besuches in Ljubljana in November 1992 überreicht wurde.[42] Dass es in der Folge zu keinem Abschluss des Abkommens kam, hatte unterschiedliche Gründe;[43] es gab grundsätzlich unterschiedliche Auffassungen sowohl bezüglich der Lage und der Probleme der slowenischen Minderheit in Österreich[44] als auch – und vor allem – bezüglich der Lage der deutschsprachigen Bevölkerungsgruppe in Slowenien, die von der österreichischen Seite als Minderheit ("Volksgruppe") bezeichnet wird, wogegen die slowenische Seite nicht bereit war, diese Bezeichnung zu akzeptieren. Noch im Herbst 1997 erklärte der damalige slowenische Außenminister Boris Frlec, er kenne keine deutsche Minderheit in Slowenien,[45] während die österreichische Seite die Anerkennung der "deutschen Volksgruppe" in Slowenien im klassischen Sinne (d. h., Minderheitenschutz auf demselben Niveau, wie ihn die autochthone italienische und ungarische Minderheit genießen) forderte. Gleichzeitig sprach jedoch Österreich Slowenien das Recht ab, im Zuge der Nachfolge des Österreichischen Staatsvertrags das Vertretungs-

---

zweisprachige Zusammenfassung der Forschungsergebnisse: Die "Deutschen" in Slowenien (1918–1955), Kurzer Abriss, Nemci na Slovenskem (1928–1955), Kratek oris, Znanstveni inštitut filozofske fakultete, Ljubljana 1998.

40 Stefan Karner: Die deutschsprachige Volksgruppe in Slowenien. Aspekte ihrer Entwicklung, 1939–1997, Klagenfurt, Ljubljana, Wien 1998.

41 167. Sitzung der Regierung der Republik Sloweniens, 21. April 1992, und 72. Sitzung der Parlamentskommission, 12. Mai 1992.

42 Jančar, Razpotja, S. 13.

43 Nach der Verselbständigung bemühte sich die slowenische Politik, das Verhältnis zu den Minderheiten neu zu definieren, wobei auch die ideologischen Auseinandersetzungen sowohl im Inland als auch in den Nachbarländern (Österreich) zum Ausdruck kamen, was das Verhältnis zu diesen (und zu den nationalen Minderheiten als Ganzes) noch weiter problematisierte. Formal zuständig für die Belange der slowenischen Minderheiten im Ausland sollte das neu gegründete Ministerium für die außerhalb Sloweniens lebenden Slowenen werden, später ein von einem Staatsekretär geleitetes Amt des Außenministeriums. Auch das Parlament richtete eine Kommission ein, die eine eigene Resolution über die Minderheitenproblematik verabschiedete.

44 Boris Jesih: Manjšinsko vprašanje in kulturni sporazum [Die Minderheitenfrage und das Kulturabkommen], Manuskript (im Folgenden: Manjšinsko vprašanje).

45 Mladina, 23. Oktober, 1997.

recht für die Interessen der slowenischen Minderheit in Österreich wahrzunehmen.

Auf Grund der von der slowenischen Regierung beschlossenen Richtlinien[46] fanden die zwei ersten Verhandlungsrunden über das Kulturabkommen im Oktober 1997 sowie im Juni 1998 statt.[47] Allmählich kam es zur Annäherung der Standpunkte der Verhandlungspartner, so dass nach der zweiten Verhandlungsrunde der Text des Abkommens weitgehend abgestimmt war. Ungelöst blieb weiterhin die Frage der Präambel und des Artikels, die auf slowenischen Vorschlag den österreichischen Staatsvertrag und auf Vorschlag der österreichischer Seite die Forderung nach der reziproken Anerkennung der so genannten "deutschen Volksgruppe" in Slowenien enthielten.

Auf Grundlage der Beschlüsse der Regierung und des Ausschusses für internationale Beziehungen[48] bemühte sich das Außenministerium, durch politische Konsultationen in der dritten Verhandlungsrunde (Dezember 1998) einen Ausweg zu finden, was dann zum Vorschlag einer Kompromisslösung führte. An die Stelle des "Österreichischen Staatsvertrags" wurde der Begriff "internationale Rechtsinstrumente" gesetzt, was auch den Österreichischen Staatsvertrag impliziert. Gleichzeitig wurde die slowenische Volksgruppe in Österreich zum ersten Mal in einem internationalen Vertrag als ganzheitliches Subjekt angeführt und nicht – wie sonst üblich – geteilt (die Slowenen in der Steiermark, die Slowenen in Kärnten), hatte doch die österreichische Seite in den Verhandlungen betont, es handle sich bei den beiden Gemeinschaften um dieselbe Minderheit. Gemäß Artikel 14 des Abkommens werden die Vertragsparteien "unbeschadet der bereits bestehenden Rechte der slowenischen Minderheit in Österreich" in die Programme auch Projekte zu Gunsten der kulturellen sowie der bildungs- und wissenschaftsrelevanten Anliegen der slowenischen Minderheit in Österreich (wie etwa Projekte im Bereich des Sprachunterrichts und des Denkmalschutzes, Stipendien u. ä.) aufnehmen. Der Artikel 16 bezieht sich eigens auf die Anliegen der Slowenischsprachigen in Österreich außerhalb des Siedlungsgebietes der slowenischen Minderheit, was ein völlig neues Element in den bilateralen Beziehungen zwischen den Nachbarländern darstellt, hatte doch Österreich bis dahin die Anführung dieser Kategorie seiner Staatsbürger abgelehnt.[49]

Andererseits werden auch den Angehörigen der "deutschsprachigen ethnischen Gruppe" (slowenischer Text) bzw. "deutschen Volksgruppe" (deutscher Text) im Artikel 15 Rechte im Sinne des Artikels 61 der Verfassung der RS[50] (nicht im Sinne des Artikels 64, der die Anliegen der ungarischen und der italienischer Minderheit regelt), eingeräumt. Damit wurde eine klare Unterscheidung zwischen kollektiven und individuellen

---

46 Arhiv vlade RS [Regierungsarchiv der RS], 30. Regierungssitzung, 2. Oktober 1997.

47 Die Berichte der ersten Verhandlungsrunde sowie die Ausgangspunkte für die zweite wurden von Regierungsseite sowie vom Ausschuss des Staatsrates für internationale Beziehungen auf der 60. Sitzung der Regierung der RS am 7. Mai 1998 bzw. auf der 50. Sitzung des Ausschusses am 15. Mai 1998 bestätigt.

48 71. Regierungssitzung der RS am 23. Juli 1998 und 58. Sitzung des Ausschusses am 1. Oktober 1998.

49 Es soll ausdrücklich auf diejenigen Angehörigen der slowenischen Minderheit hingewiesen werden, die wegen schlechter wirtschaftlicher Verhältnisse in Südkärnten und in der Steiermark nach Villach/Beljak, Klagenfurt/Celovec, Graz und Wien sowie in andere vitale Zentren Österreichs abgewandert sind. Es haben sich neue neue mit slowenisch sprechenden Bürgern besiedelte Kerne gebildet, die logischerweise mit anderen in Kärnten und in der Steiermark lebenden Slowenischsprachigen eine einheitliche Gemeinschaft bilden. Auch sie genießen den Minderheitenschutz entsprechend den europäischen Bestimmungen (Charta, Rahmenkonvention), die sich auf kein Territorium beziehen, sondern auf das individuelle (und im begrenzten Ausmaß auch kollektive) Subjekt der Minderheitenangehörigen.

50 Gemäß Artikel 61 der Verfassung der RS hat jeder Bürger das Recht, die Zugehörigkeit zu seiner Nationalität oder Volksgruppe frei auszudrücken, seine Kultur zu pflegen und seine Sprache und Schrift anzuwenden. Verfassung der RS, Uradni list [Amtsblatt] 33/9, 23. Dezember 1991.

Rechten gesetzt. Um Missverständnisse zu vermeiden, wurde festgelegt, in den Erläuterungen zur Ratifizierung des Abkommens im österreichischen Parlament bezüglich der verfassungsmäßigen Situation dieser Gruppe von Seiten der österreichischen Regierung ausdrücklich festzuhalten, dass dieser Artikel des Abkommens den Angehörigen der deutschen ethnischen Gruppe in Slowenien den Genuss der Rechte aus dem Artikel 61 der slowenischen Verfassung zusichert. Eine in diesem Sinne vom österreichischen Parlament beschlossene Erläuterung sei verbindlich.[51]

Das Abkommen wurde anlässlich des Besuches der österreichischen Außenministerin Dr. Benita Ferrero-Waldner in Ljubljana am 30. April 2001 unterzeichnet. Von österreichischer Seite wurde es dann im Juli 2001, von der slowenischen im Februar 2002 ratifiziert, so dass es am 1. Mai 2002[52] in Kraft trat.

Die Dauer des Abkommens wurde auf 5 Jahre festgelegt, wird aber automatisch um jeweils fünf Jahre verlängert, wobei es von jeder Vertragspartei schriftlich gekündigt werden kann. Interessanterweise wurde diese Möglichkeit vom slowenischen Außenminister Dr. Dimitrij Rupel anlässlich der Diskussion über die Ratifizierung im slowenischen Parlament besonders hervorgehoben. Die Ratifizierung des Abkommens wurde durch die österreichische Außenministerin im Parlament mit folgenden Worten kommentiert: "Durch dieses österreichisch-slowenische Kulturabkommen hat Slowenien nun erstmals – ich glaube, das ist ein echter Durchbruch – eine ausdrückliche und völkerrechtlich verbindliche Zusage gemacht, den noch heute in Slowenien lebenden deutschsprachigen Nachkommen der Bewohner früherer deutschsprachiger Gebiete und Gemeinden des Landes als Volksgruppe regelmäßig Kultur-, Bildungs- und Wissenschaftsprojekte zugute kommen zu lassen. Wir wissen natürlich, dass es sich bei dieser deutschsprachigen Gruppe um eine verstreut lebende, kleine Gruppe handelt. Aber sie ist meiner Ansicht nach umso schutzbedürftiger."[53]

---

51 In den Erläuterungen zu der österreichischen Version des Abkommens wird bei Artikel 15 besonders hervorgehoben, es sei wichtig, dass "die deutschsprachige Volksgruppe in Slowenien, wie sie heute besteht, hier erstmals in einem zwischenstaatlichen Abkommen ausdrücklich genannt und in einer konkreten Regelung erfasst wird. Die im Artikel 15 erwähnten Angehörigen der deutschsprachigen Volksgruppe genießen die Rechte gemäß Artikel 61 der Verfassung der Republik Slowenien." Vgl. Abkommen zwischen der Regierung der Republik Österreich und der Regierung der Republik Slowenien über die Zusammenarbeit auf den Gebieten der Kultur, der Bildung und der Wissenschaft, Regierungsvorlage, 563 der Beilagen zu den Stenographischen Protokollen des Nationalrates XXI GP, 9. Mai 2001.
Im Artikel 3 des Gesetzes über die Bekanntmachung des Gesetzes über die Ratifizierung des Abkommens zwischen der Regierung der Republik Österreich und der Regierung der Republik Slowenien über die Zusammenarbeit auf den Gebieten der Kultur, der Bildung und der Wissenschaft wird festgehalten, dass "im Artikel 15 des Abkommens und im Einklang mit der interpretativen Erläuterung die erwähnten 'Angehörigen der deutschsprachigen ethnischen Gruppe' die im Artikel 61 der Verfassung Sloweniens festgelegten Rechte genießen." Uradni list 5, 2002, S. 268; Jesih, Manjšinsko vprašanje.

52 Zusammengefasst nach: Notiz des Gesprächs der slowenischen Außenminister-Stellvertreterin, Tanja Orel-Šturm, und dem Leiter der Kulturabteilung im österreichischen Außenministerium, Dr. Peter Marboe, Außenministerium Sloweniens, 15. Juli 1992; Bericht über den Verlauf der Ereignisse in Bezug auf den Abschluss des Kulturabkommens mit Österreich – Beantwortung der auf der 11. regulären Sitzung des Staatsrates der RS am 18. Februar 1999 gestellten Frage des Abgeordneten Jože Jagodnik; Bericht über den Verhandlungsabschluss, die Bedeutung des Abkommens zwischen den Regierungen Sloweniens und Österreichs über die Zusammenarbeit auf den Gebieten der Kultur, der Bildung und der Wissenschaft, Außenministerium der Republik Slowenien, 24. April 2001 (mit Beilagen); Notiz für die Regierungssitzung der RS vom 26. April 2001 zum Punkt Bericht über den Verhandlungsbschluss zwischen den Regierungen der Republik Slowenien und der Republik Österreich über die Zusammenarbeit auf den Gebieten der Kultur, der Bildung und der Wissenschaft, Außenministerium Sloweniens, 11. April 2001.

53 Mehr darüber unter www.parlinkom.gv.at

Das Abkommen wurde von den österreichischen Medien begeistert begrüßt, wobei betont wurde, dass es sich lediglich um den ersten Schritt auf dem Weg zur Anerkennung der Minderheit in Slowenien handle. In Slowenien wurde das Abkommen etwas zurückhaltender aufgenommen.

Die Frage der nichtdiskriminierenden Reprivatisierung[54]

Weder der Österreichische Staatsvertrag noch die später beschlossenen Abkommen zwischen Jugoslawien und Österreich – betreffend das während des Zweiten Weltkriegs und danach beschlagnahmte Vermögen – brachten eine endgültige Lösung der Fragen, die sich auf das verstaatlichte Vermögen der jugoslawischen Deutschen beziehen. Der Österreichische Staatsvertrag sowie diesbezügliche Verordnungen und Anweisungen der jugoslawischen Regierung beziehen sich lediglich auf das Vermögen der Personen, die am Tag des Anschlusses österreichische Staatsbürger waren und dies bis zum April 1945 auch blieben. Im Artikel 27 des österreichischen Staatsvertrags wurde "der FöderativenVolksrepublik Jugoslawien das Recht eingeräumt, österreichische Vermögenschaften, Rechte und Interessen, die sich (...) auf jugoslawischem Gebiet befinden, zu beschlagnahmen, zurückzubehalten oder zu liquidieren"; die österreichische Regierung verpflichtet sich weiters, "österreichische Staatsangehörige, deren Vermögen auf Grund dieses Paragraphen herangezogen wird, zu entschädigen." Zwei Jahre danach erließ die jugoslawische Regierung eine Verordnung, auf deren Grundlage das durch Maßnahmen der jugoslawischen Behörden bis zum 28. November 1955 in das Eigentum des jugoslawischen Staates übergangene Vermögen zu Gunsten der FLRJ einbehalten bzw. liquidiert wurde; dieses bestand aus Rechten, Gütern sowie Interessen, die "direkt oder indirekt dem österreichischen Staat oder österreichischen rechtlichen oder physischen Personen (österreichischen Staatsbürgern oder ihnen gleichgestellten Personen) zuzuordnen waren."[55]

Was genau als österreichisches Vermögen zu gelten hatte, wurde 1957[56] durch die Anweisung des Bundesstaatssekretariats für Finanzen definiert: "Punkt 1, Absatz 1 der Verordnung (über die Liquidierung österreichischen Vermögens im Sinne des Österreichischen Staatsvertrags, die sich mit der Definition des österreichischen Vermögens befasst – Anm. der Autoren) betrifft das Vermögen, dessen Besitzer am 13. März 1938 (am Tag des Anschlusses) österreichische Staatsbürger waren und dies bis zum 28. April 1945 (dem Tag der Wiedererrichtung Österreichs) blieben. Und weiter: "Im Sinne von Punkt II der Verordnung wird das Vermögen von Personen, die am 6. April 1941 oder am Tag der Geltendmachung der Maßnahmen aus Punkt 1 der Verordnung jugoslawische Staatsbürger waren – auch wenn sie gleichzeitig die österreichische Staatsbürgerschaft besaßen oder diese erst später erwarben –, nicht als österreichisches Eigentum angesehen. Auch das Vermögen von Personen, die zwischen dem 13. März 1938 und dem 28. April 1945 die Staatsbürgerschaft eines Drittstaates erworben hatten, wird nicht als österreichisches Eigentum angesehen."

---

54 Mit den Rechtsaspekten der gegenseitigen Beziehungen befasste sich eine slowenisch-österreichische Juristenkommission. In diesem Kapitel wird die Problematik nur informativ vorgestellt.

55 Verordnung über die Liquidierung des österreichischen Vermögens laut Staatsvertrag betreffend die Wiederherstellung eines unabhängigen und demokratischen Österreich, Uradni list FLRJ, Nr. 6-71 vom 6. Februar 1957.

56 Anweisung zur Durchführung der Verordnung über die Liquidierung des österreichischen Vermögens laut Staatsvertrag betreffend die Wiederherstellung eines unabhängigen und demokratischen Österreich, Uradni list FLRJ, Nr. 4-50 vom 29. Januar 1958.

Auch der Vertrag zwischen der SFRJ und der Republik Österreich über die Regelung bestimmter vermögensrechtlicher Fragen[57] regelt nicht alle gegenseitigen Vermögensforderungen; zwar werden darin alle Kategorien der Berechtigten genau festlegt,[58] die "jugoslawischen Deutschen", die am Kriegsende Zuflucht in Österreich fanden und die später zu österreichischen Staatsbürgern wurden, scheinen jedoch nicht auf.

Nach ihrer Verselbständigung verabschiedete die Republik Slowenien gegen Ende des Jahres 1991 das Reprivatisierungsgesetz, dessen grundlegende Absicht die Wiedergutmachung gegenüber denjenigen Personen war, deren Vermögen durch die so genannten revolutionären Maßnahmen in der Nachkriegszeit nationalisiert wurde.[59] Unter den Bestimmungen, die im Gesetz angeführt werden, befindet sich auch der Beschluss des AVNOJ-Präsidiums vom 21. November 1944. Das Gesetz bindet die Rückgabe des nationalisierten Vermögens an die jugoslawische Staatsbürgerschaft der Person zur Zeit der Nationalisierung; die Berechtigten mussten über jugoslawische Staatsbürgerschaft verfügen, diese musste nach dem 9. Mai 1945 per Gesetz oder durch ein internationales Abkommen anerkannt worden sein. Im Reprivatisierungsverfahren ging es somit vor allem um die Frage, ob die deutschstämmigen Personen, die Jugoslawien zu Kriegsende freiwillig verließen oder zwangsweise ausgesiedelt wurden, zum Zeitpunkt der Nationalisierung die jugoslawische Staatsbürgerschaft besaßen.

Das Reprivatisierungsgesetz legt auch fest, dass Personen, die zur Zeit der Enteignung ihres Vermögens laut Artikel 35, Absatz 2 des Staatsbürgerschaftsgesetzes der SFRJ nicht im jugoslawischen Bürgerbuch eingetragen waren, nicht zum Kreis der Berechtigten gehören[60] – mit der Ausnahme von Personen, die aus religiösen oder anderen Gründen interniert worden waren oder an der Seite der antifaschistischen Koalition gekämpft hatten. Auch Personen, die das Recht hatten oder denen das Recht zugesprochen wurde, für ihr enteignetes Vermögen durch einen Drittstaat entschädigt zu werden, haben kein Anrecht auf Rückerstattung.

Wurde das Vermögen als Folge einer Aberkennung der Staatsbürgerschaft verstaatlicht, wird es mit der Verstaatlichung des Vermögens jugoslawischer Staatsbürger gleichgestellt. Diese Regelung ist für die Belange jener Personen deutscher Abstammung von Bedeutung, die zu Kriegsende Jugoslawien entweder aus freien Stücken verließen oder vertrieben wurden. Mit der Novelle des Staatsbürgerschaftsgesetzes im Jahre 1948 wurde nämlich festgelegt, dass "Personen deutscher Abstammung, die im Ausland leben und die sich vor oder während des Krieges unloyal gegenüber den nationalen und staatlichen Interessen der Nationen und der FLRJ verhalten und somit ihre staats-

---

57 Uradni list SFRJ, MP, Nr. 9/81 vom 31. August 1981.

58 Jugoslawien verpflichtete sich, Österreich für das Vermögen jener österreichischen Bürger zu entschädigen, die vom Nationalisierungsgesetz nach Artikel 3 der Novellierungen und Ergänzungen des Gesetzes über die Nationalisierung von Privatunternehmen auf dem Gebiet der SFRJ vom 28. April 1948 betroffen wurden, wobei die Bestimmungen des Artikels 27/2 des Österreichischen Staatsvertrags für diese nicht gelten. Als österreichische Staatsbürger galten diejenigen Personen, die am 28. April 1948 und am Tag der Vertragsunterzeichnung die österreichische Staatsbürgerschaft besaßen (Artikel 6 der Durchführungsbestimmungen zum Staatsbürgerschaftgesetz der FLRJ, Uradni list Nr. 98/46 und 20/51).

59 Zakon o privatizaciji, Uradni list RS, Nr. 27/91 vom 29. November 1991.

60 Zakon o državljanstvu demokratske federativne Jugolsavije, Uradni list DFJ, Nr. 64–606 vom 28. August 1945, veröffentlicht in der Sonderbeilage des Uradni list SNOS in NVS, Nr. 35 vom 15. September 1945. Zakon o potrditvi in spremembi zakona o državljanstvu DFJ vom 23. August 1945, Uradni list FLRJ Nr. 54–370 vom 5. Juli 1946.

Nach Einführung des Bürgerbuchs wurden die Einwohner nach der territorialen Zuständigkeit ihres Wohnorts eingetragen, und zwar nur diejenigen, die sich auf dem Gebiet der FLRJ befanden (Pravilnik za izvrševanje zakona o državljanstvu FLRJ, Artikel 6, Uradni list FLRJ, Nr. 98/46 und Nr. 20/51).

bürgerliche Pflicht verletzt haben, nicht als Staatsbürger der FLRJ geführt werden."[61]

Die Verabschiedung des Gesetzes ist ein Ausdruck der damaligen Zeit und steht im Zusammenhang mit den Ursachen und den Folgen des Nazismus auf jugoslawischem Boden.[62]

Auf Grund seiner rückwirkenden Gültigkeit schied das Gesetz vor allem solche Personen aus dem Staatskörper des Nachkriegs-Jugoslawien aus, die in Österreich Zuflucht gefunden hatten. Ihre Interessen wurden nach 1990 zuerst inoffiziell, nach der Verselbständigung Sloweniens auch offiziell von der Republik Österreich wahrgenommen.

Jene Personen deutscher Abstammung, die nach der Aberkennung der Staatsbürgerschaft in Jugoslawien geblieben waren, konnten nach 1948 auf Grund einer Ausschreibung des Innenministeriums der FNRJ[63] um Wiedereintragung in das Bürgerbuch ansuchen, und bis August 1951 machten mehr als 97% dieser Personengruppe Gebrauch davon[64] bzw. wurde wieder eingetragen. Die Eintragungsfrist wurde laufend verlängert und blieb praktisch bis 1955 aufrecht. Auf Grund eines Abkommens zwischen der FLRJ, Österreich und Deutschland[65] durften deutschstämmige Bürger ausreisen, wenn sie vorher aus der jugoslawischen Staatsbürgerschaft entlassen wurden und entweder Österreich oder Deutschland ihnen die Einwanderungserlaubnis erteilte; weiters mussten Österreich und Deutschland für die Gleichstellung der Einwanderer bezüglich ihrer Rechte und Pflichten mit ihren eigenen Staatsbürgern garantierten.[66]

Im Rahmen des Reprivatisierungsverfahrens wird von den zuständigen Behörden der Republik Slowenien in einem Sonderverfahren festgestellt, ob die Antragsteller, die nicht im Bürgerbuch eingetragen sind, zur Zeit der Nationalisierung jugoslawische Bürger waren. Laut Reprivatisierungsgesetz aus dem Jahre 1991 ist ein Beweisverfahren zur Feststellung der Loyalität oder Illoyalität nicht zulässig. Nach dem diesbezüglichen Erkenntnis des Obersten Gerichtshofs der Republik Slowenien besteht (seit der Novellierung des zweiten Absatzes des Artikels 35 des Staatsbürgerschaftsgesetzes aus dem Jahre 1948) für alle Personen deutscher Nationalität, die weggezogen sind und im Ausland gelebt haben, die "juristische Fiktion" ihrer Illoyalität, daher müsse diese Tatsache weder durch das Verwaltungsorgan bewiesen, noch kann sie durch die jeweilige Partei im Verfahren angefochten werden.[67]

Sowohl die Bestimmung über den Nachweis der Illoyalität im Reprivatisierungs-

---

61 Novelle zum Zakon o državljanstvu, Artikel 35, Absatz 2, Uradni list FLRJ, Nr. 105/48 vom 4. Dezember 1948. Der Absatz 2 des Artikels 35 ergänzte die Übergangsbestimmung des Staatsbürgerschaftgesetzes der FLRJ aus dem Jahre 1946, mit der die rechtliche Kontinuität mit den früheren Regelungen im Bereich der Staatsbürgerschaft hergestellt wurde. Sie ist von Bedeutung hinsichtlich der Reprivatisierungsansprüche, da im Absatz 1 festgelegt wird, wer als Staatsbürger der FLRJ betrachtet wird (nämlich jene Personen, die am Tag der Inkraftsetzung des Gesetzes am 28. August 1945 nach geltendem Gesetz als solche registriert waren).

62 Siehe auch die vorangehenden Kapitel des Buches und die Studie von Dr. Dušan Nećak: "Nemci" na Slovenskem 1945–1955 v luči nemških in avstrijskih dokumentov, im Sammelband "Nemci" na Slovenskem 1945–1955, Ljubljana, 2002, S. 219–290.

63 Str. Pov. IV, Nr. 652/48, 18. November 1948.

64 Innenministerium, Mappe Volksdeutscherji Nr. 3, Schreiben des Innenministeriums der FNRJ, Pov. Br. 30422, 13. Oktober 1951.

65 Uradni list FNRJ – Anlage: Međunarodni ugovori i drugi sporazumi 5, 15. Juli 1955. Das Abkommen wurde mittels Austausch von Noten zwischen der FNRJ und der Republik Österreich am 1. Dezember 1953 und am 12. März 1954 abgeschlossen.

66 Innenministerium, Mappe Volksdeutscherji Nr. 3, Schreiben des Staatssekretariats für innere Angelegenheiten der FLRJ, Pov. Br. 4528, 8. März 1955.

67 Urteil des obersten Gerichthofes der RS Nr. U 1510/94-7 vom 19. März 1997.

gesetz als auch die Bestimmung über die Staatsbürgerschaft im Staatsbürgerschaftsgesetz aus dem Jahre 1948 wurden dann vor dem Verfassungsgerichtshof der Republik Slowenien angefochten.[68]

Im darauf folgenden Erkenntnis des Verfassungsgerichtshof wird festgehalten,[69] dass keine der beiden Bestimmungen gegen die Verfassung der Republik Slowenien verstößt; es werden aber die Bestimmungen des Reprivatisierungsgesetzes neu ausgelegt. Laut Verfassungsgerichtshof der Republik Slowenien ist die Annahme der Illoyalität wegen spezifischer historisch bedingter Umstände als zulässig zu betrachten; gleichzeitig kann aber einzelnen Personen nicht untersagt werden, in einem entsprechenden Verfahren das Gegenteil beweisen zu wollen. Die unterschiedliche Behandlung der Bürger durch das Staatsbürgerschaftsgesetz der FLRJ, das zur Zeit der Nationalisierung in Kraft war, gründe auf dem Kriterium der Illoyalität und nicht auf dem Kriterium der deutschen Nationalität, was auch heute zu gelten habe. Die Regelung des Artikels 35 Absatz 2 des Staatsbürgerschaftsgesetzes (Neuevidentierung der Staatsbürgerschaft) sei eine souveräne Entscheidung des damaligen Staates gewesen und verstoße als solche nicht gegen die allgemein gültigen Rechtsgrundsätze, die schon zu jener Zeit von allen zivilisierten Nationen, die während des zweiten Weltkriegs Opfer des Nationalsozialismus wurden, anerkannt wurden.[70]

Der Verfassungsgerichtshof hat also mit seinem Erkenntnis im März 1997 einige Prinzipien, die im Beschluss des AVNOJ-Präsidiums vom November 1944 enthalten sind (Prinzip der Kollektivschuld), zum Teil aufgehoben. Ausländischen Bürgern (im besagten Fall ging es um Österreicher) wurde somit die Möglichkeit geboten zu beweisen, dass sie während der Okkupation nicht illoyal gewesen waren. Gelingt ihnen der Beweis, steht ihnen die slowenische Staatsbürgerschaft und somit das Recht auf die Rückgabe ihres enteigneten Vermögens zu.

Österreich gab sich mit diesem Erkenntnis des slowenischen Verfassungsgerichtshofes nicht zufrieden und begann zunehmend die These von der "diskriminatorischen Reprivatisierung" durch die Republik Slowenien zu vertreten; diese befände sich nicht im Einklang mit modernen Rechtsprinzipien und es sei auch nicht europäisch, wenn jemand seine Unschuld beweisen müsse und die Beweislast nicht bei der Gegenseite läge.

Slowenien weist die Vorwürfe in Bezug auf die Reprivatisierungsverfahren zurück und beruft sich dabei auch auf den Artikel 1 der Haager Konvention aus dem Jahre 1930, wonach die Lösung von Fragen auf dem Gebiet der Staatsbürgerschaft (so auch die Entscheidung darüber, wer als Staatsbürger betrachtet wird) im Zuständigkeitsbereich der einzelnen Staaten liegt, solange dessen Gesetzgebung nicht gegen das internationale

---

68 Die Initiatoren des Verfahrens vor dem Verfassungsgericht stellten den Beschluss des AVNOJ-Präsidiums, der als Grundlage für die Nationalisierungsverfahren diente, als Verstoß gegen grundlegende Errungenschaften der rechtlichen Zivilisation dar. Die darauf beruhende Sanktion gründete auf der Nationalitätsangehörigkeit einzelner Personen; sie sei ohne vorangegangene Anklage und Verurteilung der Betroffenen durchgeführt worden. Es ginge dabei um eine kollektive Aberkennung der Staatsbürgerschaft und Landesverweis, sowie um kollektive Ausbürgerung, kollektive Enteignung und somit um eine kollektive Sanktion. Das Vermögen sei wider die Bestimmungen der allgemeinen Menschenrechtsdeklaration und des Internationalen Pakts über bürgerliche und politische Rechte enteignet worden (Uradni list SFRJ, MP, Nr. 7/71). Weiters beriefen sie sich auf einen Artikel des Protokolls der Konvention über die Wahrung der Menschenrechte und der Grundfreiheiten (Uradni list RS, Rechtsministerium, Nr. 7/94). Die FLRJ habe die meisten ihrer deutsch- oder ungarischstämmigen Bürger in rechtswidrigen Prozessen für unloyale Bürger erklärt und sie des Landes verwiesen. 1948 sei ihnen zudem rückwirkend die Staatsbürgerschaft entzogen worden.

69 Erkenntnis des Verfassungsgerichtshofs Nr. U-I-23/93 vom 20. März 1997.

70 Artikel 45 des Bescheides des Verfassungsgerichts Sloweniens, Nr. U-I-23/93 vom 30. März 1997.

Recht, die Sitten und die Normen, die auf dem Gebiet der Staatsbürgerschaft gelten, verstößt. Weiters stützt sich Slowenien auch auf das Europäische Übereinkommen über die Staatsangehörigkeit des Europarats aus dem Jahre 1997, das auch von Österreich unterzeichnet wurde.

Die Feststellungsverfahren werden auf Grundlage der in der Nachkriegszeit festgelegten Kriterien durchgeführt; jede Person, die darauf besteht, hat die Möglichkeit, ihre Loyalität zu beweisen. Der Erfolg hängt jedoch davon ab, ob die Beweise, die dem Verwaltungsorgan vorgelegt werden, dieses zweifelsfrei davon überzeugen können, dass es keinen kausalen Zusammenhang zwischen dem Einzelnen und dem Naziapparat oder den Organisationen gab, die den Genozid an der slowenischen Nation zum Ziel hatten. Nach slowenischer Gesetzgebung hat jede Partei im Reprivatisierungsverfahren das Recht, den Gerichtsweg zu beschreiten (Verwaltungsgericht, Oberster Gerichtshof, Verfassungsgerichtshof und letztendlich auch der Europäische Gerichtshof für Menschenrechte), falls sie mit den Bescheiden des Verwaltungsorgans nicht zufrieden ist.

Das Ausmaß der Reprivatisierungsansprüche österreichischer Staatsbürger

Im August 2001 befanden sich 1.617 von in Österreich lebenden (Mit-)Berechtigten eingeleitete Fälle im Reprivatisierungsverfahren. In 901 Fällen wurde schon entschieden, aber lediglich 664 Fälle (41%) wurden bereits abgeschlossen. Da in Bezug auf die rechtlich ermittelte Lage mehrere Bescheide in demselben Fall ergehen können, ist die Gesamtzahl der Bescheide in den 901 Fällen 1.191. In 624 Fällen wurde den Forderungen zur Gänze, in 36 Fällen in Bezug auf den Umfang des rückgeforderten Vermögens teilweise stattgegeben. In 200 Fällen wurde die Forderung nach der Rückgabe des enteigneten Vermögens aus Verfahrensgründen, in 198 Fällen durch einen Beschluss der entsprechenden Behörde zur Gänze zurückgewiesen. In weiteren 133 Fällen wurde das Verfahren per Beschluss eingestellt. Von den insgesamt 1.191 Bescheiden sind bis August 2001 1.026 rechtskräftig geworden. Gegen 165 Bescheide wurde Berufung eingelegt; über diese entscheidet das zuständige Ministerium als zweite Instanz, oder sie wurden im Falle eines Verwaltungstreits dem Verwaltungsgericht bzw. dem Obersten Gerichtshof vorgelegt. Bis zum 22. August 2001 wurde von dem insgesamt zurückverlangten Vermögen im Wert von 459,7 Mio. DM[71] über 33,2% im Wert von 152,6 Mio. entschieden.[72]

Statistische Angaben über den Stand der Reprivatisierung
(Stichtag: 22. August 2001)
Wohnort der Antragssteller oder Berechtigten:[73] ÖSTERREICH

Forderungen	
Zahl der eingereichten Forderungen	1.617
Davon Forderungen, die sich auf Agrargemeinschaften beziehen	4
Zahl der Forderungen, die bereits über irgend einen Bescheid verfügen	901
Zahl der abgeschlossenen Fälle	664

71 Der damalige Wert der DM belief sich auf gut 50 % des Euro.

72 Außenministerium, statistische Angaben über Berechtigte mit ständigem Wohnsitz in der Republik Österreich, Schreiben des Justizministers Ivan Bizjak an das Außenministerium, 24. August 2001.

73 Berücksichtigt wurden die im Ausland lebenden Berechtigten und Antragssteller, wobei in einigen Fällen neben diesen auf dem gleichen Antrag auch andere Antragsteller, die in Slowenien oder in einem anderen Staat leben, aufscheinen können.

Bescheide	
Zahl aller Reprivatisierungsbescheide	1.191
Davon zur Gänze stattgegeben	624
Davon zum Teil stattgegeben	36
Davon zur Gänze verworfen	200
Davon zur Gänze zurückgewiesen	198
Davon eingestellte Verfahren	133
Zahl der rechtskräftigen Bescheide	1.026
Zahl der Teilbescheide	562
Davon zur Gänze stattgegeben	468
Davon zum Teil stattgegeben	26
Davon zur Gänze verworfen	16
Davon zur Gänze zurückgewiesen	19
Davon eingestellte Verfahren	33

Vermögensart	Gefordert in m²	Entschieden in m²	Entschieden / Gefordert	Bewilligt in m²	Nicht bewilligt in m²	Bewilligt / Rück-erstattet
Landwirtschaftliche Nutzflächen	89.187.503	24.614.192	27,60 %	9.919.248	14.694.944	40,30 %
Wälder	166.120.453	51.259.965	30,86 %	29.126.980	22.132.985	56,82 %
Wohnungseinheiten	109.191	68.608	62,83 %	61.772	6.836	90,04 %
Geschäftsräume	50.570	35.077	69,36 %	33.744	1.333	96,20 %
Bauland	4.377.666	588.382	13,44 %	368.977	219.405	62,71 %

Flächen in m²: Wert des Vermögens in DM:

Vermögensart	Gefordert in DM	Entschieden in DM	Entschieden / Gefordert	Bewilligt in DM	Nicht bewilligt in DM	Bewilligt / Rück-erstattet
Landwirtschaftliche Nutzfläche	86.877.547	23.976.684	27,60 %	9.662.339	14.314.345	40,30 %
Wälder	55.517.455	17.131.080	30,86 %	9.734.237	7.396.844	56,82 %
Wohneinheiten	73.918.896	46.445.808	62,83 %	41.818.041	4.627.767	90,04 %
Geschäftsräume	35.163.544	24.390.653	69,36 %	23.463.751	926.902	96,20 %
Bauland	139.773.199	18.786.285	13,44 %	11.780.969	7.005.316	62,71 %
Firmen	66.518.359	20.675.767	31,08 %	20.047.590	628.177	96,96 %
Immobilien	1.945.906	1.179.167	60,60 %	1.148.823	30.344	97,43 %
Zusammen	459.714.906	152.585.445	33,19 %	117.655.751	34.929.694	77,11 %

Die "Deutschen" in Slowenien in den Volkszählungen nach dem Zweiten Weltkrieg

Obwohl statistische Daten keine absolut zuverlässigen Angaben über die Lage der

zwei Nationalitäten liefern, die sich um den Status einer Minderheit bemühen, ermöglichen sie doch einen Einblick in die wichtigsten Strukturen und Prozesse.[74]

Die Bearbeitung statistischer Daten über die Bürger deutscher oder österreichischer Nationalität ist auf Grund der zur Verfügung stehenden Daten nur begrenzt möglich. Aufgrund der geringen Zahl der Deutschen und Österreicher wurden sie bei Volkszählungen in einigen Kategorien in der Gruppe "übrige" oder "nicht-slawische" Nationalitäten erfasst.

Auf Grund des großen Umfangs der Materie beschränkt sich der folgende Beitrag nur auf diejenigen Daten aus den Nachkriegsvolkszählungen, die sich konkret auf die Angehörigen der deutschen oder österreichischen Nationalität in Slowenien beziehen: ihre geringe Zahl, das nicht geschlossene Siedlungsgebiet, ihre Bodenständigkeit bzw. Fluktuationen, ihre zeitweilige Nicht-Anwesenheit in der RS, die nationale Gemischtheit der Familien und das Alter.

Die erste Nachkriegsvolkszählung in Jugoslawien im Jahre 1948 sowie alle späteren Volkszählungen unterscheiden sich von den früheren auf dem Gebiet Jugoslawiens durchgeführten Volkszählungen: die nationale Struktur der Bevölkerung sollte mit Hilfe der Frage über die Nationalität sichtbar gemacht werden. Damit war es in der Geschichte jugoslawischer Volkszählungen zum ersten Mal möglich, ein realeres Bild über die nationale Zusammensetzung der Bevölkerung Jugoslawiens zu bekommen. In früheren Volkszählungen konnte die Nationalität nur indirekt, auf Grund der Fragen über die Muttersprache und das religiöse Bekenntnis (1921, 1931) ermittelt werden, wobei in den österreichischen Volkszählungen (1880, 1890, 1900, 1910) die Nationalität durch die Frage nach der Umgangssprache festgestellt wurde. Es muss also zwischen unterschiedlichen Kategorien des "Deutschtums" unterschieden werden, wenn diese Daten mit jenen aus den Nachkriegsvolkszählungen verglichen werden sollen.

Der folgende Beitrag beschränkt sich auf zwei Kategorien der "Deutschen": auf diejenigen, die bei Volkszählungen die deutsche Sprache als ihre Muttersprache angegeben haben – für diese wird im Folgenden die statistische Bezeichnung "Personen mit deutscher Muttersprache" verwendet –, und auf Personen, die sich bei Volkszählungen als Angehörige der österreichischen oder der deutschen Nationalität bezeichnen; diese werden im Folgenden "Deutsche" (in Anführungszeichen) genannt. Diese zwei Kategorien können nämlich nicht als einheitliche Gruppe, als "Deutsche", sondern nur getrennt untersucht werden. Der Grund dafür liegt darin, dass einerseits für mehr als ein Drittel der Bürger, die sich als Angehörige der österreichischen bzw. der deutschen Nationalität bezeichnen, Deutsch nicht die Muttersprache war, und dass andererseits gleich zwei Drittel der Bürger mit Deutsch als Muttersprache der slowenischen, kroatischen, serbischen, tschechischen oder einer anderen Nationalität angehörte.

Die typischen sowie in allen sechs Volkszählungen nach dem Zweiten Weltkrieg ähnlichen Merkmale der "Deutschen", das heißt der Personen österreichischer oder deutscher Nationalität und der Personen mit deutscher Muttersprache, sind: ihre geringe Anzahl, ihr nicht geschlossenes Siedlungsgebiet, die zum großen Teil nichtautochthone Herkunft und die spezifische Strukturiertheit.

Die geringe Anzahl

Die Zahl der Bürger, die sich als "Deutsche" deklarieren und die Deutsch als Muttersprache haben, ist im Vergleich zu der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen

74 Dieser Beitrag basiert auf statistischen Daten aus den sechs Nachkriegsvolkszählungen (1948, 1953, 1961, 1971, 1981 und 1991). Es stehen noch keine vergleichbaren Daten aus der Volkszählung 2002 zur Verfügung.

gering. Sie fiel von einer Volkszählung zur anderen; in noch stärkerem Ausmaß verringerte sich auch ihr Anteil an der Gesamtbevölkerung Sloweniens.

Ein Vergleich der Volkszählungsergebnisse aus dem Jahre 1991 mit der Zahl der Angehörigen der deutschen Minderheit vor dem Zweiten Weltkrieg, der eine schicksalhafte Wendung für diese bedeutete, ergibt, dass die Zahl der "Deutschen" nur mehr 2,6% des Vorkriegsstandes erreicht, und die Zahl der Personen mit deutscher Muttersprache 5,3%.

Es soll darauf hingewiesen werden, dass von allen Nachkriegszählungen die erste, die im Jahre 1948 durchgeführt wurde, die größte Zahl der "Deutschen" aufwies (insgesamt 2.406 Personen).[75] In den folgenden Volkszählungen verringerte sich die Zahl von Zählung zu Zählung und erreichte den niedrigsten Stand im Jahre 1981 (560 Personen). Der zahlenmäßige Rückgang der Personen deutscher oder österreichischen Nationalität war auf dem gesamten Gebiet Jugoslawiens zu beobachten; dort fiel er noch drastischer aus als in Slowenien. Bis 1991 stieg dann die Zahl der "Deutschen" in Slowenien um ein Drittel an. Wie es scheint, handelte es sich dabei vor allem um die Einwanderung "deutscher" Familienmitglieder aus Mischehen slowenischer Gastarbeiter in Österreich, Deutschland und in einigen anderen Staaten, aber auch um einige andere Deutsche und Österreicher, die sich in Slowenien niedergelassen haben. Insgesamt haben sich 0,038% der Gesamtbevölkerung Sloweniens als "deutsch" deklariert (745 Personen),[76] davon 199 als Österreicher und 546 als Deutsche. Zahlenmäßig lagen somit die Angehörigen beider Nationalitäten und die Personen mit deutscher Muttersprache zusammen auf dem 11. Platz.[77]

Die Verstreutheit

Neben der geringen Anzahl besteht eine weitere Charakteristik der "Deutschen" – egal, ob man sie nach ihrer Nationalität oder nach der Muttersprache definiert – in ihrer Verstreutheit über das gesamte slowenische Gebiet. "Deutsche" lebten und leben in allen größeren Gebietseinheiten (Bezirken, Gemeinden), jedoch in keinem geschlossenen Siedlungsgebiet. Weder auf Bezirks- (Volkszählungen 1948 und 1953) noch auf Ge-

---

75 Freilich lässt sich aus den statistischen Daten nicht ermitteln, wie viele Personen sich in der Volkszählung 1948 auf Grund des tatsächlichen Rückgangs der Anzahl der Deutschen nach dem Zweiten Weltkrieg und aus kulturellen und politischen Gründen nicht als Deutsche bzw. Österreicher deklarierten. Jedenfalls kann auch für Slowenien angenommen werden, was von den Autoren bzw. von Statistikern für die Vojvodina festgestellt wurde: eine nicht feststellbare Zahl der Deutschen wollte nicht zur deutschen Nationalität gezählt werden, sei es aus politischen Gründen, sei es, weil sie keine Gelegenheit dazu hatten (in der Vojvodina gab es zwei große Lager für Deutsche, die von der Volkszählung nicht erfasst wurden).

76 Was die Feststellung der Nationalitätsangehörigkeit betrifft, hatten die Zählorgane folgende Anweisungen zu befolgen: "Gemäß Artikel 214 der Verfassung der SR Slowenien wird jeder Person das Recht garantiert, sich bezüglich ihrer nationalen Zugehörigkeit in jeder Beziehung frei auszudrücken und zu bekennen. Auf Grund der Verfassungsbestimmungen müssen Sie auf diese Frage genau die Antwort registrieren, die Ihnen die von der befragten Person gegeben wird. Wenn eine Person keine Antwort geben will oder sich bezüglich ihrer Nationalität nicht äußern will, tragen Sie Folgendes ein: "Will nicht antworten", oder "Will sich nicht äußern." Den Bestimmungen des Artikels 22 des Bundesgesetzes über die Volkszählung nach darf weder das Zählorgan noch eine andere Person in irgend einer Weise die Aussage der befragten Person bezüglich ihrer nationalen Zugehörigkeit beeinflussen. Verstöße gegen diese Bestimmung werden strafrechtlich verfolgt.

77 Zahlenmäßig belegten die Angehörigen der beiden Nationalitäten den 11. Platz (die Deutschen den 12., die Österreicher den 14. Platz, lagen also hinter den Tschechen und den Ukrainern). Hinsichtlich der Muttersprache lagen die 1.543 Personen, die Deutsch als Muttersprache angegeben hatten, hinter den Personen mit slowenischer, italienischer, ungarischer, Romani-, makedonischen sowie unterschiedlichen Kombinationen der kroatisch-serbischen Sprache an elfter Stelle.

meindeebene (Volkszählungen ab 1971) erreichte ihr Anteil 1% der Gesamtbevölkerung, am größten (0,12%) war er auf Gemeindeebene 1971 in Maribor und 1991 in der Gemeinde Lendava; in Maribor waren dies 115 Personen, in allen übrigen Gemeinden weniger als 35 Personen.

In sämtlichen Gemeinden zusammengenommen lebten auch 1.542 Bürger Sloweniens mit deutscher Muttersprache, mit dem höchsten Anteil in der Gemeinde Lendava (0,22% der Gesamtbevölkerung), wobei zu erwähnen ist, dass es dort vor dem 2. Weltkrieg nahezu niemand aus dieser Gruppe gab. In keiner Gemeinde kam die Gruppe mit deutscher Muttersprache zahlenmäßig unter die ersten 5 nach der Muttersprache definierten Gruppen. Auch wenn man diese Daten auf die neueren, kleineren Gemeinden anpasst, bleibt die Lage unverändert. Eine Übersicht über die kleineren territorialen Verwaltungseinheiten (Ortsgemeinden und Siedlungen) gibt zusätzliche Angaben zur verstreuten Siedlungsweise[78]: "Deutsche" lebten in insgesamt 309, Personen mit deutscher Muttersprache in 459 Siedlungen. Lediglich in insgesamt 10 Ortschaften betrug die Zahl der "Deutschen" mehr als 10 Personen (99 in Ljubljana, 87 in Maribor, jeweils 12 in Kranj und Murska Sobota); mehr als 10 Personen mit deutscher Muttersprache lebten in 13 Ortschaften. Mehr als die Hälfte aller "Deutschen" und mehr als ein Drittel der Personen mit deutscher Muttersprache lebten in Ortschaften mit einer, zwei oder drei Personen der einen oder anderen Nationalität bzw. mit Personen deutscher Muttersprache.

Die Frage der Bodenständigkeit und der Besiedlung

Übersicht über die ehemaligen historischen Siedlungsgebiete

Die vielen Siedlungen oder Ortschaften, in denen "Deutsche" bzw. Personen mit deutscher Muttersprache leben, sowie ihre geringe Anzahl deuten darauf hin, dass diese Bevölkerungsgruppe stark verstreut ist und auch weit außerhalb ihres historischen Siedlungsgebietes lebt. Eine Übersicht über die Zahl der Angehörigen beider Gruppen in den zwischen den beiden Kriegen stärker von Deutschen besiedelten Gebieten zeigt, dass nur wenige von ihnen in den ehemals agrarisch besiedelten Landstrichen verblieben sind, mehrere dagegen in den Städten. So lebten vor dem Zweiten Weltkrieg in den Städten Ljubljana, Maribor, Celje und Ptuj knapp ein Fünftel der deutschen Minderheit in Slowenien (etwa 5.000 Personen), im Jahre 1991 dagegen ein Viertel der "Deutschen" (190) und ein Drittel der Personen mit deutscher Muttersprache (etwa 500). Laut Volkszählung 1991 lebten im Gebiet Apaško polje nur noch 3 "Deutsche", bzw. 25 Personen mit deutscher Muttersprache (in 3, bzw. 11 Ortschaften). In den Prekmurje-Dörfern Kramarovci, Fikšinci, Ocinje und Serdica lebten nur zwei Personen mit deutscher Muttersprache, aber keine "Deutschen" mehr. Obwohl die "deutsch sprechenden Menschen" der ehemaligen deutschen Sprachinsel in Kočevje sowohl vom Gottscheer Altsiedler Verein /Društvo Kočevarjev staroselcev aus Kočevske Poljane als auch teilweise durch den Peter Kosler Verein aus Ljubljana vertreten werden, hatten dort nur 5 Personen die deutsche als ihre Nationalität und 19 Personen Deutsch als Muttersprache angegeben.[79]

---

78 "Deutsche" gibt es in insgesamt 242 Ortsgemeinden, aber nur in einer davon übersteigt ihre Zahl zehn Personen. Personen mit deutscher Muttersprache leben in insgesamt 514 Ortsgemeinden, aber nur in einer davon mehr als 20, bzw. zwar in jeder zwanzigsten, aber in zu vernachlässigender Anzahl.

79 Der Hinweis des Vereinsvorsitzenden, die weitgehende Absenz der "Deutschen" bzw. der Personen mit deutscher Muttersprache sei durch die Behauptung der Zählorgane bewirkt worden, niemand könne sich für

Aufschlussreich sind auch die Angaben über den Geburtsort. Laut Volkszählung 1991 wurden mehr als die Hälfte (54%) der "Deutschen" und fast zwei Drittel (64,5%) der Personen mit deutscher Muttersprache im Ausland geboren. Diese großen Anteile sind in erster Linie auf die zunehmende Zahl der im Ausland Beschäftigten bzw. deren Familienmitglieder sowie auf die im Ausland geschlossenen Mischehen zurückzuführen.

Auch die Tatsache, dass mehr als die Hälfte der "Deutschen" und der Personen mit deutscher Muttersprache aus dem Ausland zugewandert ist, spricht dafür, dass ein großer Teil dieser Gruppen nicht den Charakter einer autochthonen Bevölkerung aufweist. In den meisten Fällen handelt es sich um Zuwanderungen aus Österreich und – fast doppelt so viele – aus Deutschland.

Zeitlich betrachtet fallen 93% der Zuwanderung nach Slowenien in die Periode nach dem Zweiten Weltkrieg (zwischen 1946 und 1991), fast ein Viertel davon in den Zeitraum zwischen den letzten zwei Volkszählungen.

Sowohl die Angaben über die Geburtsorte als auch die Daten über autochthone und zugezogene Personen bestätigen, dass die meisten "Deutschen" und Personen mit deutscher Muttersprache nicht als Angehörige bzw. als Nachkommen der Restbestände der deutschen Minderheit in Slowenien aus der Vorkriegszeit betrachtet werden können.

Andere Charakteristika der deutschen Bevölkerung

Beide Gruppen weisen eine besondere Strukturierung auf, die in vielerlei Hinsicht deutlich vom slowenischen Durchschnitt abweicht: Unverhältnismäßigkeit zwischen den Geschlechtern (nur ein Drittel der Bevölkerung sind Männer), wenige Kinder,[80] hohes Durchschnittsalter,[81] ein großer Anteil vorübergehend im Ausland Lebender,[82] sowie nationale Nichthomogenität der Familien,[83] was zur Folge hat, dass nur ein kleiner Teil der "Deutschen" und der Personen mit deutscher Muttersprache Deutsch als Umgangssprache in der Familie benutzt.[84]

---

einen Gottscheer erklären, müsste geprüft werden. Angeblich wurden alte Leute, die kein Wort Slowenisch beherrschten, als "Slowenen" eingetragen. Auf jeden Fall kann wohl davon ausgegangen werden, dass die Ergebnisse der Volkszählung 1991 nicht mehr dem heutigen Zustand in Hinsicht auf die deutschen Bewohner im Kočevje-Gebiet entsprechen, zählt doch der Gottscheer Altsiedler Verein in Kočevske Poljane einige Dutzend Mitglieder, die passiv oder aktiv den Gottscheer Dialekt beherrschen und sich als Angehörige der deutschen Minderheit in Slowenien verstehen.

80 Im Alter von 0–14 (Kindergarten- und schulpflichtiges Alter) gab es 254 Kinder mit deutscher Muttersprache, fast vier Fünftel davon lebten jedoch vorübergehend im Ausland, so dass insgesamt nur 56 Kinder mit deutscher Muttersprache ständig in Slowenien lebten.

81 Eine Altersanalyse zeigt auf, dass es sich bei den "Deutschen" im Durchschnitt um eine relativ alte Bevölkerung handelt, die vom slowenischen Durchschnitt stark abweicht. Am stärksten überaltert ist die Gruppe, die nur Deutsch als Muttersprache hat, und die Gruppe der Österreicher. Große Unterscheide gibt es zwischen den im Ausland Beschäftigten und der übrigen "deutschen" Bevölkerung. Die jüngere "deutsche" Bevölkerung verbringt die meiste Zeit im Ausland, während die ältere vorwiegend in Slowenien lebt.

82 Der Anteil der im Ausland Beschäftigten weicht stark vom slowenischen Durchschnitt ab. Während dieser für ganz Slowenien weniger als 3 % beträgt, lebt jeder zweite Deutsche und jeder dritte Österreicher, sowie jede dritte bis vierte Person mit deutscher Muttersprache vorübergehend im Ausland.

83 Die meisten Familien mit einem "deutschen" Mitglied sind national gemischt. Nur 10 davon sind national homogen. In den meisten Fällen ist einer der Ehepartner slowenischer Nationalität; auch die Kinder in Mischfamilien sind meistens slowenischer Nationalität.

84 Deutsch als Umgangssprache in der Familie wurde nur von jedem vierten Österreicher und von jeder vierten Person mit deutscher Muttersprache sowie von jedem dritten bis vierten "Deutschen" verwendet. Mehr als die Hälfte der Österreicher und der Personen mit deutscher Muttersprache verwendete das Slowenische. Der Grund dafür ist die geringe Zahl der national homogenen Familien bzw. das Überwiegen der Mischehen

Die österreichische Seite operiert mit der Zahl von 1.813 Personen, die ihrer Meinung nach der deutschsprachigen Volksgruppe in Slowenien angehören. Diesbezüglich sei auf die notwendige Sorgfalt bei der Benennung der Personen der einen oder anderen Nationalität bzw. der Personen, die Deutsch als ihre Muttersprache angegeben haben, hingewiesen. Die Summe der Angehörigen aller dieser drei Gruppen ergibt die maximale Zahl der Personen, die auf Grund ihrer Nationalität oder ihrer Muttersprache als "deutsch" bezeichnet werden könnten. Wenn den 745 "Deutschen", oder genauer, den 199 Österreichern und 546 Deutschen, also den Personen, die sich entweder für die österreichische oder für die deutsche nationale Zugehörigkeit ausgesprochen haben, jene 1.068 Personen slowenischer, serbischer, kroatischer, jugoslawischer oder einer anderen Nationalität, die Deutsch als Muttersprache angegeben haben, hinzugezählt werden, erhält man die Zahl von 1.813 Personen. Doch selbst in Bezug auf die Personen mit österreichischer und deutscher Nationalität muss vermerkt werden, dass lediglich etwas weniger als zwei Drittel von ihnen Deutsch als Muttersprache angegeben haben.

Im Hinblick auf die geringe Zahl, die siedlungsmäßige Zersplitterung, die fehlende Bodenständigkeit, die starke Migrationsdynamik, aber auch, weil ein größerer Teil beider Gruppen die meiste Zeit im Ausland verbringt, wäre es nicht angebracht, diese 1.813 Personen als "deutschsprachige ethnische Gemeinschaft" zu betrachten.

Laut Volkszählung 1991 gab es z. B. auch 2.582 Personen, die Deutsch als Familiensprache verwendeten. Kann auch für diese behauptet werden, dass es sich um "eine deutschsprachige Gemeinschaft" handelt? Vor allem, wenn man berücksichtigt, dass drei Viertel davon slowenischer Nationalität waren, bzw. Slowenisch als Muttersprache angegeben hatten; weitere 2% davon nannten als ihre Muttersprache Ungarisch, 3% Kroatisch, etwas über 1% Serbokroatisch, 2,3% Romani, Serbisch, Italienisch, Kroatisch-Serbisch, Albanisch, Mazedonisch oder eine andere Sprache; 3,6% gaben keine Muttersprache an.

Weiters gab es 9.468 Einwohner (davon 84% Slowenen), deren Umgebungssprache Deutsch war; dazu muss aber gesagt werden, dass 34.091 Personen vorübergend als Beschäftigte oder als deren Familienmitglieder in Deutschland oder in Österreich lebten. In den Volkszählungen 1971, 1981 und 1991 wurde die Bevölkerung unter anderem in zwei Hauptgruppen zusammengefasst: in diejenige, die sich über ihre Nationalität äußerte und in diejenige, die sich über ihre Nationalität nicht äußerte. Letztere wurden in drei weitere Gruppen unterteilt: 1.) Nationalität wurde nicht angegeben; 2.) als Nationalität wurde "jugoslawisch" angegeben; 3.) Es wurde eine regionale Zugehörigkeit angegeben.[85] Darüber zu spekulieren, ob es unter diesen Gruppen auch Personen gab, die man zur "deutschsprachigen Gemeinschaft" zählen könnte, sind kein Gegenstand ernsthafter fachlicher Betrachtung. Auf Grund der Volkzählungsergebnisse kann jedoch Folgendes feststellt werden: Von den 1.543 Personen, die Deutsch als ihre Muttersprache angegeben hatten, machten 32 keine Angabe über ihre Nationalität; 22 Personen erklärten sich als "Jugoslawen"; 5 Personen nannten ihre regionale Angehörigkeit, und 77 Personen gaben keine Nationalität an.

Die Volkszählung 2002 ergab in Slowenien 181 (0,01%) Personen österreichischer und 499 (0,03%) Personen deutscher Nationalität, sowie 1.628 Personen mit deutscher

---

sowie der große Anteil von vorübergehend im Ausland Beschäftigten und deren Familienmitglieder. Letztere verwendeten in der Familie neben der Sprache der jeweiligen Umgebung in größerem Ausmaß auch die deutsche Umgangssprache.

85 Im Jahre 1991 wollten sich 0,46% der Einwohner Sloweniens nicht über ihre Nationalität äußern; 0,6% deklarierten sich als Jugoslawen; 0,26% führten ihre regionale Angehörigkeit an; 2,7% gaben keine Nationalität an.

Muttersprache. Obwohl noch nicht alle kategorisierten Daten zur Verfügung stehen und die Methodologie geändert wurde (z. B. wurden die Gastarbeiter nicht berücksichtigt), kann als grundlegendes Charakteristikum in Bezug auf unser Thema festgestellt werden, dass die Zahl der Deutschen und Österreicher angewachsen ist – die der Österreicher von 126 auf 181, und die der Deutschen von 298 auf 499.

Auch die Zahl der Personen mit deutscher Muttersprache ist von 1.098 auf 1.628 gestiegen. Die Übersicht nach Gemeinden weist die gleichen Merkmale wie bereits bei den vorangegangenen Volkszählungen auf: geringe Anzahl und siedlungsmäßige Zersplitterung über das ganze Staatsgebiet bzw. auf fast alle slowenischen Gemeinden. Lediglich in der Gemeinde Hodoš machen die 6 Personen über 1% der Einwohner aus (1,6%); in allen übrigen Gemeinden beträgt der Anteil maximal 0,2%. In absoluten Zahlen leben die meisten in Ljubljana (284), in Maribor (243), in Koper (42), in Gornja Radgona und in Celje (jeweils 36) sowie in Krško (31). In 8 Gemeinden beträgt ihre Zahl zwischen 20 und 30[86] und in 18 Gemeinden zwischen 10 und 20.[87]

61% der Personen, die Deutsch als Muttersprache haben, verwenden die slowenische Sprache als Umgangssprache in der Familie; 23% (insgesamt 330 Personen) verwenden beide Sprachen, und nur für 11% ist die Muttersprache identisch mit der Umgangsprache in der Familie.

Die Angaben über die wirtschaftlichen Aktivitäten der Deutschen und Österreicher weichen vom slowenischen Durchschnitt ab, was vor allem auf deren hohes Durchschnittsalter zurückzuführen ist (der Anteil von Pensionisten unter ihnen ist höher als sonst in Slowenien). Fast die Hälfte aller Deutschen (47%) sind Pensionisten (der Durchschnitt in Slowenien beträgt 32%), nur ein Viertel ist berufstätig (in Slowenien durchschnittlich die Hälfte). Auch der Anteil der Hausfrauen ist unter der deutschen Bevölkerung außerordentlich hoch, nämlich 12%, bei einem gesamtslowenischen Durchschnitt von 2,6%.[88]

Die Statistiker stellten fest, dass sich 37% der Deutschen, die sich in der Volkszählung 1991 nicht als Angehörige der slowenischen Nationalität bezeichnet hatten, im Jahre 2002 als solche deklariert haben.[89]

Vereine der deutschsprachigen Bürger Sloweniens

In der Republik Slowenien sind vier Vereine deutsch sprechender Bürger tätig: Internationaler Verein Freiheitsbrücke/Most svobode/Freedombridge, Gottscheer Altsiedler Verein/Društvo Kočevarjev staroselcev, Slowenischer Gottscheer Verein Peter Kosler/Slovensko kočevarsko društvo Peter Kosler und Kulturverein/Kulturno društvo Apaško polje.

Der **Internationale Verein Freiheitsbrücke/Most svobode/ Freedombridge** in Maribor wurde im Dezember 1990 gegründet. Sein Vorsitzender ist Dušan Kolnik. Der Verein setzt sich ein für ...

... die Gewährleistung der Menschenrechte und Wahrung der geschichtlichen Wahrheit;

... die Bewahrung des kulturellen Erbes der Deutschen in Slowenien;

---

86 Bled, Brežice, Kranj, Murska Sobota, Piran, Ptuj, Slovenska Bistrica, Žalec.

87 Domžale, Hoče-Slivnica, Izola, Jesenice, Kamnik, Kočevje, Laško, Lenart, Medvode, Novo Mesto, Ormož, Rogaška Slatina, Rogaševci, Sevnica, Šentilj, Šentjur pri Celju, Trbovlje, Velenje.

88 Kinder, Schüler und Studenten wurden nicht berücksichtigt.

89 Statistični urad RS, Popis 2002, Demografski podatki; Milivoja Šircelj: Verska, jezikovna in nacionalna struktura prebivalcev Slovenije. Popisi 1991–2002, Nr. 2, Ljubljana, 2003.

... die Anerkennung der Rechte der deutschen Minderheit in Slowenien auf der Ebene der italienischen und ungarischen Volksgruppe;

... die Zusammenarbeit deutsch- und slowenischsprachiger Bürger;

... die Organisierung von Bildungs-, Sport- sowie religiösen Veranstaltungen für die Vereinsmitglieder;

Der Verein sieht sich als repräsentativer Verein der Deutschen in Slowenien und ist unzufrieden darüber, dass die beiden anderen Vereine der Gottscheer Deutschen selbständig tätig sind und sich vor allem mit der Aufrechterhaltung des eigenen kulturellen Erbes beschäftigen.

Der **Gottscheer Altsiedler Verein** aus Kočevske Poljane wurde 1992 gegründet. Seine Mitglieder sind vor allem Gottscheer Deutsche[90] aus dem ehemaligen Bezirk Novo Mesto, die im Jahre 1941 nicht weggezogen sind, sowie deren Nachkommen und Sympathisanten. Der Vorsitzende des Vereins ist August Gril. Ziele und Aufgaben des Vereins sind ...

... die Zusammenarbeit bei der Bewahrung des sprachlichen, kulturellen, ethnischen und architektonischen Erbes der Gottscheer Deutschen aus dem Zeitraum zwischen 1330 und 1941, sowie die Aufrechterhaltung ihrer Identität;

... die Wahrung und Weiterentwicklung der Gottscheer Kultur und Sprache;

... die Weiterentwicklung und Vertiefung der Kontakte zwischen den Gottscheern und ihren Nachkommen in der alten Heimat, sowie mit den Auswanderern und deren Nachkommen;

... das Sammeln geschichtlichen und ethnologischen Materials über die Gottscheer Deutschen.

Der Verein verfolgt seine Ziele durch Weiterbildung seiner Mitglieder, durch kulturelle Veranstaltungen und gesellschaftliche Ereignisse; es werden Gastspiele unterschiedlicher Künstler und Amateurgruppen, Expertenbesuche und Vorlesungen veranstaltet, sowie Veranstaltungen für die Gottscheer Deutschen in der Heimat und im Ausland organisiert; es wird dokumentarisches Material gesammelt, eine Museumssammlung verwaltet. Der Verein arbeitet mit ähnlichen Vereinen im In- und Ausland zusammen, organisiert Besuche und Treffen der Aussiedler in der alten Heimat und bemüht sich um die Erhaltung des kulturellen Erbes. Dreimal im Jahr erscheint die Zeitung Bakh/Pot (Der Weg), die vor allem für die Mitglieder des Vereins bestimmt ist.

Der Verein wird größtenteils von der Republik Österreich und von der Landesregierung Kärntens, teilweise aber auch von der Bundesrepublik Deutschland und dem Kulturministerium der Republik Slowenien finanziert. Eine zweite Finanzierungsquelle stellen Beiträge und freiwillige Arbeitsleistungen der Mitglieder dar.

Seit 1998 verfügt der Verein über ein Kulturzentrum in Občice. In den Dachräumen des Zentrums wurde ein Museum errichtet. Dort wird auch die deutsche Sprache, und zeitweise auch der Gottscheer Dialekt unterrichtet; hier befindet sich auch der Sitz eines Jugendchors; während der Ferienzeit werden unterschiedliche Werkstätten und andere Veranstaltungen für die Jugend organisiert. Im Jahre 2002 führten die Vertreter der Gottscheer Gespräche mit dem österreichischen Bundeskanzler Wolfgang Schüssel, dem österreichischen Bundespräsidenten Thomas Klestil, sowie mit dem deutschen Bundespräsidenten Johannes Rau.

---

90 Die Bezeichnung "Gottscheer" ("Kočevar") hat sich durch die Jahrhunderte als Bezeichnung für die deutschsprachigen Bewohner der Sprachinsel im südwestlichen Slowenien durchgesetzt; die Gottscheer sprechen einen altdeutschen Dialekt aus dem Anfang des 14. Jahrhunderts. In diesem Sinne ist die Bezeichnung "Gottscheer" als Nationalitätsbezeichnung zu verstehen.

Der Slowenische Gottscheer Verein Peter Kosler wurde 1994 in Ljubljana gegründet. Vorsitzender ist Erik Krisch. Die Haupttätigkeit des Vereins ist die Erhaltung des kulturellen Erbes der Gottscheer.

Seit 1998 nehmen alle drei Vereine an den Ausschreibungen des Kulturministeriums für die Mitfinanzierung kultureller Aktivitäten[91] teil. Auf diese Weise wurden mehrere Projekte finanziert (eine Malerkolonie, ein Gottscheer Liedkonzert, Vorlesungen, Werkstätten, eine Buchübersetzung, Chorauftritte, Deutschunterricht, Unterricht des Gottscheer Dialekts, Veröffentlichung eines Liederbuches im Gottscheer Dialekt).[92]

Der Kulturverein Apaško polje wurde am 31. Juli 2000 gegründet. Bevor sich die Wege trennten, waren seine Mitglieder im Verein Freiheitsbrücke tätig. Die Mitglieder des Kulturvereins sind Nachkommen der Altsiedler aus Apaško polje, aber auch andere Bürgerinnen und Bürger. Der Sitz des Vereins befindet sich in Apače; die Vorsitzende ist Rozalija Vengušt. Neben anderen Aktivitäten veranstaltet der Verein Deutsch- und Slowenischkurse. In Apače wurde ein baufälliges Haus angekauft, das derzeit mit Spenden aus dem In- und Ausland sowie mit Unterstützung des österreichischen Staates zum Kulturzentrum Dr. Josef Malt umgebaut wird. Bis jetzt hat das slowenische Kulturministerium noch keine Mittel für die Durchführung der Programme zur Verfügung gestellt.[93]

Aus dem Slowenischen übersetzt von Irena Kuštrin

---

91 Kulturaktivitäten der italienischen und der ungarischen Volksgruppe, der Roma und anderer ethnischer Minderheitengruppen und Zuwanderer in der Republik Slowenien. Ministerium fü Kultur der RS.

92 In den Jahren 2000 und 2001 wurde den drei Vereinen insgesamt die Summe von 2.206.000 SIT zugeteilt.

93 Gespräch M. Ferenc – Rozalija Vengušt, 11. Februar 2004.

IGOR GRDINA

NEVARNA RAZMERJA V VZHODNIH ALPAH

Kultura kot politika

Za definiranje referenčnega okvira razmerij in odnosov med različnimi narodi v Srednji Evropi je bila književnost vse do 2. polovice 20. stoletja nenavadno pomembna. Zahodno od Vzhoda so tako eksplicitne kot implicitne predstave o sebi in drugih v prvi vrsti formulirali oziroma artikulirali politični časniki, vzhodno od Zahoda pa tradicionalni pogledi ljudske kulture. V vmesnem prostoru, ki ga je dolga stoletja politično obvladovala habsburška dinastija in nato tudi monarhija, so prihajali do izraza tako moderni kot antikvarni "instrumenti" za konstituiranje in konceptualiziranje mentalnih struktur (ne)mogočega (imaginariji, ideariji). Knjiga je bila tod idealno sredstvo za razširjanje najrazličnejših vizij: v njej so se starodavne predstave srečevale z vsakršnimi aktualizmi. V ilustracijah, ki so sugestivno "nadgrajevale" tekstno sporočilo, je beseda bratsko podajala roko likovni umetnosti. Prav tako ne gre spregledovati, da je slovstvena produkcija močno presegala svoje "naravne meje" z deli, ki so bila namenjena gledališču. V dramah in operah se je uspešno "podaljševala" v smeri utelešene fantazije igralstva in glasbe.

Recepcija literature ni bila povezana z vsakodnevnim branjem (kot v primeru časopisja); zanj kmetje – se pravi velika večina srednjeevropskega prebivalstva – tako ali tako niso imeli časa. V prostoru *vzhodno od Zahoda in zahodno od Vzhoda* je prav knjiga omogočala javno afirmacijo in medsebojno tekmovanje kopice zamisli o družbi. Zaradi nezadržnega napredovanja demokratizacijskih procesov v desetletjih pred 1. svetovno vojno so si elite – razumljivo – močno prizadevale, da bi našle učinkovita sredstva za pronicanje svojih pogledov med "ljudi brez posebnosti". Zato je bilo leposlovje deležno njihove izjemne pozornosti in nikakor ni naključje, da so bili mnogi srednjeevropski politiki tudi pisatelji.

Posebne razmere v srcu stare celine so bile posledica dejstva, da se je industrijska revolucija v deželah pod habsburškim žezlom pojavila kasneje in se uveljavljala počasneje kot ob obalah Atlantika. Politično-gospodarska ureditev avstrijske monarhije je dolgo časa bolj ali manj zvesto vztrajala pri rigidnih paradigmah "starega režima", ki so upoštevale "podedovane" razlike med posameznimi kraljestvi in deželami. Seveda ob tem ne gre spregledovati čvrstih temeljev državno dirigiranega osnovnega šolstva, ki so bili položeni v terezijanski dobi: v okvirih te "sektorske modernizacije" javnega prostora je prišlo do velike razširitve pismenosti. Le malce kasnejši poskus vsestranskega in energičnega "skoka v prihodnost", ki si ga je zamislil "revolucionar po milosti božji" Jožef II., pa je zaradi neupoštevanja stvarnosti klavrno spodletel.

Kljub temu se je v prenekateri glavi v neokrnjeni obliki ohranila cesarjeva vizija avstrijske monarhije kot imperialne velesile, ki lahko ne glede na svojo edinstveno strukturo (raznorodnost jezikov, vsakdanjega življenja, duhovnega izročila) sledi najaktualnejšim tendencam oziroma tokovom zahodnoevropskega življenja (upravna centralizacija, gospodarska koncentracija). Kako je v tem primeru šlo zgolj za iluzijo, dokazuje nesposobnost države, podjetnikov in institucij, da bi se v vsakdanji praksi uveljavili mnogi izumi in inovacije genijev, ki so živeli za črno-žoltimi mejniki. Bridka

usoda češko-slovenskega očeta ladijskega vijaka Josipa Ressla je šolski primer zapravljenih priložnosti k pobožnjakarstvu, uživaštvu in drobnjakarstvu nagnjenega srednjeevropskega prostora.

Na drugi strani je bilo prav tako zelo vplivno tudi konservativno izročilo predmoderne učene kulture, ki je v mavričnih barvah slikala in slavila poslanstvo posameznih dežel, države ter habsburških dinastov. Iz mešanice teh dveh miselnih usmeritev so se napajale predstave najvplivnejših glasnikov "avstrijskega evangelija". Pisatelji nemškega jezika so ga v alpsko-jadranskem prostoru oznanjali z veliko vnemo. Ko pa je liberalizem v 2. polovici 19. stoletja (v času vzpona socialističnih in krščanskosocialnih gibanj) našel svojo "idejo za maso" – nacionalizem –, so mnogi "vitezi peresa" svoji idejni enolončnici dodali še to začimbo. Dežele in njihove specifične glasove je avstrijska intelektualna smetana odkrila šele v času fin de siècla (o tem je pisal zlasti Hermann Bahr[1]). Poprej so bile province za državno središče komajkaj več od podob iz živopisne slikanice (velik napredek je pomenilo že izdajanje serije *Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild* pod pokroviteljstvom nesrečnega cesarjeviča Rudolfa).[2]

Slovenska književnost je imela precej drugačne namene in cilje kot nemško-avstrijska. V širšem družbenem prostoru je bila glasnica teženj skupnosti, ki se je samodefinirala v času reformacije, od konca 18. stoletja dalje pa se je uspešno "nacionalizirala". Ta proces je predstavljal svojevrstno obliko prostorsko omejene modernizacije, saj je potekal v znamenju boja za priznanje pravice do samostojnega kulturnega, političnega in gospodarskega razvoja dotlej vsestransko zapostavljenega in zanemarjenega ozemlja. Državna oblast se za Kranjsko in sosednje pokrajine pač ni pretirano menila: ti predeli so ji bili zanimivi samo kot "areal", preko katerega je mogoče priti na jadransko obalo (Trst, Reka). Slovenska literatura prav zaradi tega ni mogla predstavljati le "čiste" intelektualne dobrine in estetske vrednote, ampak je bila tudi – včasih celo predvsem – orodje emancipacije. Ni se štela samo za "okrasni dodatek" javnega življenja, temveč za njegov bistveni del. Velikokrat je opredelila predstave, vizije, načrte in utopije, ki so bile temeljnega pomena za konstituiranje slovenskega pogleda na in v svet. Kljub ozemeljsko omejenemu poslanstvu se je lahko pohvalila s poudarjeno "univerzalistično noto", saj je bila v svoji moderni pojavni obliki otrok razsvetljenske miselnosti (kot takšno so jo utemeljili Žiga Zois baron Edelsteinski, Anton Tomaž Linhart in Valentin Vodnik). Tudi romantika se je v njenih okvirih kazala kot izrazito humanistično in svobodomiselno umetnostno-duhovno gibanje (France Prešeren). Za 1. polovico 19. stoletja značilni partikularni historicizem, ki je še posebej močno odmeval v srednjeevropskih literaturah pred *pomladjo narodov*, je na Slovenskem ostajal opazno v ozadju. Kljub resnim poskusom, da bi se reprezentativni tok slovenske književnosti po letu 1850 idejno preusmeril h katolicizmu – takšen premik je še posebej bojevito zagovarjal goriški bogoslovni profesor Anton Mahnič –, so njeni najpomembnejši ustvarjalci v obdobju postromantike in realizma (Simon Jenko, Josip Jurčič, Ivan Tavčar, Janko Kersnik, Anton Aškerc) ostali zvesti starejšemu izročilu. Vrhunska besedna umetnost je tako proti letu 1900 postala domena liberalno mislečih ljudi. Le v intelektualno preprostejših delih, namenjenih množičnemu bralstvu, je katoliška Mohorjeva družba dovolj uspešno tekmovala z napadalnimi "protiklerikalnimi" pisci (Miroslav Malovrh, Vladimir Levstik).

---

1 Prim. W. Schmidt-Dengler, Literature and Theatre, v: R. Waissenberger (ur.), Vienna 1890–1920, Secaucus 1984, 255, 256.

2 J.-P. Bled, Franc Jožef, Ljubljana 1990, 483.

Tudi glasba in likovna umetnost sta v 19. stoletju našli svoj prostor v slovenskem narodnjaškem imaginariju in v manifestacijah javnega življenja. Pri tem so zaradi relativne materialne šibkosti naročnikov oziroma skromne reproduktivne "infrastrukture" vsaj v predmarčni dobi povsem odpadle za druga okolja značilne monumentalistične zasnove. Heroično historicistično slikarstvo, ki je bilo v epohi meščanov po vsej Evropi deležno izjemne pozornosti (zlasti z upodobitvami odločilnih/prelomnih zgodovinskih trenutkov), se je v alpsko-jadranskem prostoru močneje razvilo šele v 20. stoletju (Gojmir Anton Kos, Slavko Pengov, Kiar Meško), operna produkcija pa je najvneteje tematizirala nacionalno preteklost v obdobju fin de siècla in po 1. svetovni vojni (Benjamin Ipavec, *Teharski plemiči;* Viktor Parma, *Urh, grof Celjski*; Risto Savin, *Gosposvetski sen*, *Matija Gubec;* Slavko Osterc, *Krst pri Savici).*

Nemška in slovenska bol

Nemškoavstrijska književnost, ki je ob zori 20. stoletja tematizirala dogajanja v slovenskem prostoru, je bila nacionalno močno angažirana. Literarni glasnik severne in osrednje Štajerske Peter Rosegger je sicer oznanjal, da pesniki ne znajo – in celo ne smejo – misliti politično, toda s svojim ravnanjem, predvsem z javnim podpiranjem *Schulvereina* (ki na Slovenskem ni bil obrambna, temveč napadalna potujčevalna organizacija), je dokazal, da so se te "obrti" še kako dobro priučili. Ker je habsburška monarhija s svojo šolsko politiko očitno protežirala "germanski element" ter onemogočala izvedbo aktov, na katerih se je sama utemeljevala – nikoli ni uresničila razvpitega 19. člena "decembrske ustave", ki je govoril o enakopravnosti pripadnikov različnih narodnosti v kraljestvih in deželah Cislajtanije –, je bilo vsakršno razglabljanje o ogroženosti Goethejevega jezika oziroma njegovih govorcev na Koroškem, Štajerskem, Kranjskem in v Avstrijsko-Ilirskem primorju navadno sprenevedanje. Slovenci so prvo državno gimnazijo dobili šele tik pred 1. svetovno vojno (v Gorici), čeprav jih je bilo več kot milijon, nekaj deset tisoč Nemcev in germaniziranih renegatov, ki so živeli med njimi, pa je imelo popolno mrežo srednjih šol (gimnazije v Mariboru, Celju, na Ptuju, v Trstu, Gorici, Celovcu, Ljubljani, Kranju, Kočevju in Novem mestu[3]). Zato so morali tudi najvnetejši rodoljubi pošiljati otroke v tujejezične izobraževalne institucije. Rosegger se je sicer lahko spraševal, ali ne bodo zato njegovi rojaki veljali za manj izobražene od svojih južnih sosedov, vendar je bila to čista retorika.[4] V isto kategorijo je sodilo tudi njegovo občasno ironiziranje skrajnega nemškega nacionalizma, saj je priznaval, da že sam tuj jezik v njem vzbuja "rahel srh"... Še več: če je Madžar, Italijan ali Slovenec govoril po svoje, je to občutil kot hudo sovražnost proti sebi![5] Čeprav je Rosegger kot literat s skrajnim naporom občasno le uspel preseči patološko sovraštvo do Nenemcev, je kot "občan" – to pa je okoli leta 1900 pomenilo praktično isto kot "homo politicus"[6] – vseskozi vzpodbujal nerazpoloženje do ljudi "tuje krvi". S pozivom za ustanovitev posebnega *schulvereinovskega* sklada v višini 2,000.000 kron se je odkrito uvrstil med "tevtonske" "kulturträgerske" bojevnike. Prav to pa je bil tudi eden

3 Na Kranjskem je večina gimnazij v času Taaffejeve vlade postala utrakvističnih.

4 Prim. D. Kermavner, O aretacijah Slovencev med prvo svetovno vojno (z uvodnim ekskurzom o aretaciji in izpustu Ivana Cankarja in z vmesnim ekskurzom o Petru Roseggerju in Slovencih), Zgodovinski časopis XXVII, 1973, št. 3–4, 362 in dalje.

5 D. Kermavner, n. d., 363.

6 Prim. I. Hribar, Moji spomini II, Ljubljana 1984, 57.

od najpomembnejših razlogov, da je nazadnje ostal brez Nobelove nagrade, ki naj bi leta 1913 prišla v njegove roke.[7]

Toda če se je Rosegger kot literarni ustvarjalec še uspel držati "na vajetih", so njegovi nasledniki v žanru "domovinske umetnosti" ustvarili impresiven cvetnik del s protislovensko tendenco. Med njimi je bil najopaznejši pripovednik Rudolf Hans Bartsch. Pred 1. svetovno vojno je izdal dva obsežna romana, ki kar puhtita od nemškega nacionalizma. V *Dvanajsterici s Štajerskega (Zwölf aus der Steiermark)* je prikazal kulturno in civilizacijsko inferiornega Slovenca Semljaritscha, ki je odrešitev za svojo dušo našel v nemštvu – vendar ga je nazadnje odbila germanska surovost.[8] Nesrečnik takole razglablja o svojem narodu:

"Und das slowenische Volk? Keine Vergangenheit, kein Denkmal, als das bißchen glagolitische Schrift; kein Heldentum, kein Gottesgedanke als einen dreiköpfigen Götzen; ... wenn nicht die Erhabenheit der Kultusstätten auf freier Berghöhe gewesen wäre, er hätte verzveifeln müssen. Wo könnte da ein Sänger vergangener Halbgottesgröße und Sonnennähe erstehen? Und sonst nichts, nichts. Das große Schwungrad des deutschen Kulturgedankens wehte schon angsterregend nahe an ihm vorbei. Ein Schritt noch, es schleudert ihn willenlos mit sich, und er ist deutsch. O ihr wendischen Berghöhen, ruft mich zurück! Ich verrate mein armes Volk, das nicht einmal anderes singen kann als Schwermut, gleichmäßige Schwermut!"[9]

Bartsch je potem zapel še pravo hvalnico renegatstvu, toda obenem je tudi bridko kritiziral "nesenzibilnost" svojih rojakov:

"In tiefster Seele hatte er /tj. Semljaritsch/ mit der deutschen, herrlichen Kultur gerungen und war schon auf den Knien gelegen von ihr. Voll deutschem Sang und Klang, voll deutschernster Nachdenklichkeit war er geworden, nahe, nahe am überzeugten Renegattentum, ein im tiefsten Herzen wunder Verzweiflungskämpfer gegen das eigene Volk. Goethe und Gottfried Keller und Hans Sachs, Dürer und Holbein, Beethoven und Wagner hatten ihn übermächtig zu dem reichen, herrlichen Volk gerissen. – Die Ungerechtichkeit und der Blinde Haß des Knüppeldeutschtums aber stießen ihn wieder zurück. /.../ Bei den Deutschen hatte er gelernt, für die Deutschen war er verloren."[10]

V romanu *Nemška bol (Das deutsche Leid)* je šel pisatelj še korak naprej: s sentimentalizmom, ki meji na osladnost, je opisal prelestno spodnještajersko pokrajino. Ta naj bi zaradi hujskaštva slovenske inteligence – zlasti učiteljev in duhovnikov – postala za "Tevtone" tuja dežela. Na neko župnišče je avtor celo obesil napis: "Deutschen und Hunden ist der Eintritt verboten."[11] (Slovenski duhovnik se za svoj narod potemtakem bojuje s pisanjem parol v nemščini![12]) Preprosto ljudstvo, ki živi v svoji

---

7 Prim. Slovenski narod, 12. in 19. november 1913; Slovenec, 17. november 1913. Prav tako glej: F. Zadravec, Umetnikov "črni piruh", Ljubljana 1981, 179.

8 V romanu ne manjka tudi za pangermanske kroge značilnega sovraštva do Židov; tako se v njem – v nekakšnem "velikem finalu" – pojavi vzklik: "Laß mich los, Saujud!", pa tudi geslo: "Weg mit dem Juden – im Kampf zwischen Deutschen und Slaven." Prim. R. H. Bartsch, Zwölf aus der Steiermark, Leipzig 1912 (prva izdaja: 1908), 375.

9 R. H. Bartsch, n. d., 171, 172.

10 R. H. Bartsch, n. d., 379, 380.

11 R. H. Bartsch, Das deutsche Leid, Leipzig 1917 (prva izdaja: 1912), 106.

12 Bartsch namreč vpleta v svoj tekst posamezne slovenske besede in fraze (večinoma v brezupno spakedrani "preobleki") ter s svojim "verističnim" pristopom nakazuje jezikovno podobo posamezne tekstne replike. Toda njegova lingvistična "polifonija" ostaja na ravni karikature. Na str. 329 se najde celo začetek očenaša v slovenščini, vendar tudi ta ni "neoporečen".

prvobitnosti, nagonsko še čuti, kakšen bi moral biti naravni red stvari; iz ust rousseaujevskih "dobrih divjakov" se npr. slišijo vzkliki kot: "Ach, ihr Deutsche seid die Herren."[13] Vendar so množice žrtev pokvarjene gospode; preprosto povedano: "nasedajo" propagandi svojih brezskrupuloznih prvakov. Nič čudnega ni, da se Nemec Georg ob tem patetično sprašuje: "Dieses traute Land voll Korn, Obst und Wein, die Edelkastanienhaine, /.../ alles fremde Erde?"[14]

Toda Germani niso nemočni in nespametni... V prihodnosti nikakor ne mislijo stati križem rok. Bartsch zelo odkritosrčno razkrije, da se pripravljajo na odločilni spopad. Eden njegovih likov pravi: "Wir werden das alles /beseda teče o spodnještajerskem "pragozdu"/ erobern müssen. Es wird so wie so Krieg."[15] Pisatelj torej sploh ne prikriva, da se Nemci "bojujejo" za tujo deželo. Njihov duh je že na fronti. Bartscheva vojaška terminologija je nadvse pomenljiva. Celoten roman *Das deutsche Leid* je dejansko priprava miselnega ozračja za veliki obračun, ki se nakazuje ob njegovem sklepu: nemški evangeličanski duhovnik in neustrašni kolonisti *Südmarke* uspešno prodirajo med gospodarsko propadajoče in zapite Slovence. Ti so opisani kot zahrbtni in vase zaprti ljudje. O izidu spopada torej ni mogoče dvomiti: vse je odločeno že vnaprej... Orožje je skovano, bojni načrt izdelan do zadnjih podrobnosti. Eksaltirana razčustvovanost je znamenje, da je v *sveto germansko stvar* investiran orjaški duševni in finančni kapital. Velik del nemških "mnenjskih voditeljev" – tudi intelektualcev – preprosto ni sprejemal misli, da bi mogli Slovenci postati povsem enakopravni s svojimi severnimi sosedi. Proces emancipacije t. i. nezgodovinskih, predvsem slovanskih narodov v habsburški monarhiji so številni ustvarjalci "mentalne klime" na Dunaju, v Gradcu in v Celovcu doživljali kot germansko apokalipso in ga opisovali v najbolj mračnih barvah. Adolf Hitler je po 1. svetovni vojni v *Mein Kampfu* samo povzel in radikaliziral ta tok mišljenja.[16] Tekstna mizerabilizacija položaja Nemcev v Francjožefovem cesarstvu je v njegovem avtobiografsko-nazorskem tekstu dosegla vrhunec. Hitler v svoji politično-ideološki "bibliji" – podobno kot Bartsch v romanopisju – ne prikriva, da je tovrstno pisanje namenjeno upravičevanju prihajajočega, skrbno načrtovanega obračuna s Slovani. Hkrati tudi definira cilje neusmiljenega narodnostnega boja. Slednji se lahko po predstavah največjih skrajnežev konča samo z iztrebitvijo ene ali druge strani. Takšno ideologijo je najbolj drastično izpovedal pesnikujoči katoliški duhovnik Ottokar Kernstock v verzih, ki jih je namenil svojemu rodnemu mestu: "Lieber rauchgeschwärtzte Trümer als ein windisch Maribor!"[17]

Množica "mož brez posebnosti" je prisluhnila sirenskemu zapeljevanju netilcev sovraštva. Neposredno pred 1. svetovno vojno Slovenci v Gradcu npr. sploh niso več smeli organizirati kakršne koli javne kulturne prireditve. Njihova umetniška dela niso mogla biti pozitivno sprejeta, če so le malce nakazovala svojo narodnostno "ozemljenost". Skladatelj Josip Ipavec, ki se je v začetku 20. stoletja s samospevi na Heinejeva, Goethejeva, Lenauova, Rodenbergova, Uhlandova in Schönaich-Carolathova besedila lepo uveljavil v štajerski metropoli, se je npr. zelo bal, da bi Slovenci ob njegovih

---

13 R. H. Bartsch, n. d., 101.

14 R. H. Bartsch, n. d., 92.

15 R. H. Bartsch, n. d., 71.

16 Prim. A. Hitler, Mein Kampf. Translated by Ralph Manheim. With an introduction by D. C. Watt, London 1992, 35 in dalje.

17 Prim. F. Zadravec, n. d., 183. Kernstock, ki se je najbolj proslavil kot avtor besedila za himno 1. avstrijske republike, personificira nepretrgano kontinuiteto med pangermanizmom francjožefovske epohe in nacizmom (svoje pero je v službo hitlerjanskega gibanja postavil že kmalu po njegovem rojstvu; leta 1923 je napisal razvpito Hakenkreuzlied).

uspehih vzklikali *Živio,* saj bi se že s tem nepopravljivo zameril večinski (pan)germanski publiki.[18]

Zagovorniki vizije enakopravnejšega sožitja različnih narodov v habsburški monarhiji so imeli v nemškoavstrijskem prostoru mnogo manjši odmev kakor propagatorji boja za prevlado – čeprav so bili brez dvoma intelektualno močnejši od svojih tekmecev. Med njimi je bil največje ime zagotovo pisatelj in kritik Hermann Bahr,[19] ki je v času fin de siècla slovel kot prepričljiv zagovornik odkrivanja duhovnega bogastva dotlej med prestolniško intelektualno smetano skoraj povsem spregledanih provinc Avstro-Ogrske.

Slovenci so zelo pozorno sledili pisanju svojih severnih sosedov. Ob šovinističnih izpadih Rudolfa Hansa Bartscha jih je obhajala tesnoba, saj so se zavedali, da graški pisatelj ni samo literat, temveč zaradi velike tržne uspešnosti svojih del tudi vpliven oblikovalec javnega mnenja. Gimnazijski profesor Janko Lokar je v *Ljubljanskem zvonu* leta 1911 analiziral nemškoavstrijsko literaturo s protislovensko tendenco in zaklical:

"Kje pa je naš Bartsch? Kdo nam opiše našo bol? Naš jezikovni boj, boj dveh plemen, bi bil lepa in velikega talenta vredna snov. V stotisočih izvodih naj bi šel roman naše boli med ljudstvo, kažoč mu v pesniški obliki rane našega života..."[20]

"Tevtonski izziv" je kratko malo bilo treba sprejeti, saj so Slovenci v 2. polovici 19. stoletja uspešno izvedli svojo modernizacijo in iz folkloristične kuriozitete prerasli v sodobno narodno skupnost z dovolj jasno opredeljenimi političnimi cilji. Že januarja 1888 je štajerski deželnozborski poslanec Josip Sernec avstrijskim Nemcem povedal, da lahko svoje južne sosede samo še ovirajo in žalijo, ne morejo pa več zadržati njihovega nenehnega napredka – četudi jim odrekajo pravico do šol in uradovanja v materinščini.[21] Pesnik Anton Aškerc pa je leta 1903 že samozavestno zapisal:

"Proti Rusom smo Slovenci pritlikavci, toda naše ljudstvo je v kulturnem razvoju in splošni omiki najmanj za tristo let pred ruskim. To ponosno zavest prinese Slovenec domov iz Rusije. Najbolj izobražen je med Slovani češki kmet, potem pride takoj naš – a potem dolgo ne pride nič..."[22]

Rodoljubi so lahko tudi v "evropskem kontekstu" s ponosom zrli na rezultate svojega dela: poslanstvo, ki so si ga zadali v 1. polovici 19. stoletja, so v bistvenem smislu izpolnili, čeprav so se mogli pri tem opirati v glavnem samo na lastne sile. Ker je država le po hudih bojih ustanovila kakšno (pol)slovensko srednjo šolo – divji spopad za utrakvistično nižjo gimnazijo v Celju leta 1895 je po vsej pravici obveljal za vzorčni primer podcenjevalnega odnosa dunajskih oblasti do nenemško govorečih podanikov cesarja Franca Jožefa –, si ni mogla pripisovati kdovekakšnih zaslug za njihovo kulturno emancipacijo. T. i. nevladajoči (nezgodovinski) narodi so bili ne glede na ustavne in zakonske določbe v primerjavi z Nemci brez dvoma močno zapostavljeni. Najrazličnejši "incidenti" pa so jih v času fin de siècla in la belle époque poučili, da so tudi zatirani. Medtem ko so ptujski Nemci brez strahu pred dolgo roko c. (in) kr. organov reda 13. septembra 1908 divjaško napadali slovenske sodržavljane, so oblasti nad ljudi, ki so nekaj dni pozneje v prestolnici vojvodine Kranjske energično demonstrirali proti takšnemu izzivalnemu početju, poslale vojsko z bajoneti in bojnim strelivom. Dvajsetega septembra 1908 je zato na ljubljanskih ulicah tekla kri. Ubita protestnika

---

18 A. Schwab, Ipavci in jaz, Zbori IV, 1928, Glasbeno-književna priloga, 20.

19 Prim. D. Kermavner, n. d., 361, 362. Glej tudi H. Bahr, Dalmatinische Reise, Berlin 1909, kjer pisec obravnava južnoslovansko problematiko.

20 F. Zadravec, n. d., 186.

21 J. Sernec, Spomini, Ljubljana 1927, 44.

22 A. Aškerc, Zbrano delo. Sedma knjiga, Ljubljana 1993, 144.

Adamič in Lunder sta postala narodna mučenika, Anton Aškerc pa je sarkastično ugotavljal, da so Slovenci enakopravni samo pri plačevanju davkov, medtem ko so pri prejemanju darov iz rok oblasti nekaj posebnega – za svojo zvestobo do cesarja dobijo kroglo![23] Poet je poln gneva zapisal:

"Zdaj vemo, kaj pričakovati smemo
od vas! Zapomniti si dobro čemo!
Ah, v hrbet svinca, nemški bajonet!"[24]

Razpoka, ki je tedaj zazijala v razmerju med najvišjo oblastjo in najradikalnejšimi Slovenci, ni nikoli več izginila. Anton Aškerc je bil v svojih verzih naravnost preroški. Nič manj ogorčeno se na zastraševalno prelivanje krvi v kranjski metropoli ni odzval Ivan Cankar, ki je socialdemokratskemu *Rdečemu praporu* namenil tele vrstice:[25]

"Kar je v nedeljo /tj. 20. septembra 1908/ zvečer počelo vojaštvo po Ljubljani, je celo za Avstrijo nekaj nečuvenega! Pešaki in dragonci so aranžirali po mestu prave pravcate pogrome! Najmirnejšemu človeku je morala zavreti kri ob teh aziatskih brutalnostih. Avstrijska armada, tista armada, za katero žrtvuje ljudstvo milijarde in milijarde, tista armada je slavila v nedeljo zvečer svoj veliki praznik; zakaj slavno je premagala enega gimnazijca in eno kontoaristinjo! /.../ S smrtjo dveh mladih nedolžnih ljudi ni končana žalostna ljubljanska afera! O slavnih delih /kranjskega deželnega predsednika/ Schwarza in njegovih hlapcev ter o nasilstvih vojaštva bo govorilo še vrhovno ljudsko sodišče – ljudski parlament!"[26]

Avstro-Ogrska v prostoru med Alpami in Jadranom po krvavem *septembrskem plesu* ni bila več doživljana kot nekakšna "širša domovina", temveč vse bolj kot imperij, ki ga upravlja brezdušna tuja roka. Leta 1910 se je na spomeniku cesarja Franca Jožefa v Ljubljani že pojavila "vaza" posebne sorte – nočna posoda.[27] Takšna "počastitev" vladarjevega simbola bi bila še ob koncu 19. stoletja naravnost nepredstavljiva. "Stari gospod" je nekako v tistem času tudi jasno pokazal, da so mu "Tevtoni" mnogo bolj pri srcu kot drugi prebivalci monarhije: nemškemu teatru v Ljubljani gotovo ni samo po naključju daroval 10.000 kron... Ta simbolna gesta je med večinskim prebivalstvom na Kranjskem odmevala zelo negativno,[28] saj slovensko *Deželno gledališče* podobne podpore ni bilo deležno. Najvišja oblast je nedvoumno kazala svoj germanski značaj. In vsaj na emblematični ravni so bile stvari jasne tudi v "strukturah vsakdanjega življenja": Nemci so mogli nekaznovano prepevati nacistično himno *Die Wacht am Rhein,* medtem ko so bili Slovenci obravnavani malone kot veleizdajalci, če so se oglasili s svojo tradicionalno budnico *Hej Slovani.*[29]

Zato tudi ni presenetljivo, da so še pred izbruhom 1. svetovne vojne pri različnih ljubljanskih založnikih izšli trije romani, ki so izrazili novo doživljanje politične stvarnosti na podalpsko-jadranskih tleh. Prejšnja vdanost v usodo se je umaknila brezkompromisni kritičnosti. Vladimir Levstik je pod psevdonimom Marko Stojan v obsežni pustolovski pripovedi *Za svobodo in ljubezen* (1913) drastično žigosal germanski večvrednostni kompleks, Fran Maselj Podlimbarski je v *Gospodinu Franju* (1913) ne-

---

23 A. Aškerc, Zbrano delo. Šesta knjiga, Ljubljana 1991, 63–65. Pesem 20. september 1908 v času, ko je nastala, ni mogla biti natisnjena; luč sveta je zagledala šele leta 1927.

24 A. Aškerc, n. d., 64.

25 Na celovito objavo je moral Cankarjev članek čakati skoraj 20 let – do 3. maja 1927 –, saj ga je v Rdečem praporu, kjer je bil natisnjen 23. septembra 1908, "kastrirala" avstrijska cenzura.

26 I. Cankar, Zbrano delo. Petindvajseta knjiga, Ljubljana 1976, 78, 79.

27 I. Hribar, n. d., 115; 607.

28 I. Hribar, n. d., 115.

29 M. Drnovšek (ur.), Slovenska kronika XX. stoletja. 1. knjiga (1900–1941), Ljubljana 1995, 86.

prikrito zagovarjal južnoslovansko bratstvo in sodelovanje, Lojz Kraigher pa je v *Kontrolorju Škrobarju* tematizal nemško-slovenski narodnostni boj na Štajerskem (1914).

Vladimir Levstik je pripadal samozavestni mladini la belle époque, ki se ni zadovoljila zgolj s srednjeevropskimi obzorji. "Roman z Balkana" *Za svobodo in ljubezen* je slovenskim severnim sosedom namenil posebno pozornost. Sarkastično jih je okarakteriziral takole:

"Nemci so čuden narod. Prav radi se bahajo, da je njih domovina 'das Land der Zucht und Sitte' – po naše bi se reklo: dežela čednosti in kreposti; in res ga ni naroda, ki bi sodil napake svojega bližnjega tako neusmiljeno ter jih oznanjeval svetu s toli blaženo naslado kakor krepostni Nemec. Ni ga naroda, ki bi se pohujševal tako natančno in vestno nad vsako malenkostjo in imel čednost in kulturo, svobodo in ljubezen do bližnjega toliko na jeziku kakor on. Toda čednost in kultura, svoboda in ljubezen so žlahtne cvetke, ki jih goji nemški narod samo za domačo rabo; besede so, namenjene zlasti /temu/, da se opajajo z njimi nemški pesniki in ljudski govorniki. V resnici je namreč tako, da najdeš nečednost in nekulturo, suženjstvo in sovraštvo do človeških bratov malokje v tako bohotnem cvetu kakor baš v plemeniti deželi, kjer plapola črno-rdeče-žolta zastava. In če že doma ni vse v redu – kako čudno vsebino dobe ti pojmi šele, kadar jih potrebuje kulturni Nemec v svojih odnošajih do drugih narodov.

Mi Slovani in zlasti Jugoslovani vemo mnogo istorij o tej žalostni resnici. Kadar pride Nemec v tujo deželo, začne šele razmišljati, kaj pomenijo tiste lepe besede, ki jih je toliko rabil doma in jih slišal tolikokrat iz ust svojih pesnikov in govornikov; in pogrunta vam, da je čednost – zaničevati in izkoriščati lahkoverno tujčevo poštenost, kultura – početi z njim brez tenkovestnosti vse, česar se zahoče čednostnemu nemškemu srcu, svoboda – sreča tujčeva, da sme rediti v svoji postelji Nemca in njegovo kulturo kakor nadležno stenico, in ljubezen do bližnjega – prepričati ga o pravilnosti te sreče s puškami in bajoneti, ako ima pretrdo glavo in premalo nemški razum... In tako je že od pamtiveka, in bo, dokler se bo ljubilo sosedom prenašati ljubeznivega mejaša; Švaba je Švaba in ostane – praskaj ga z nohtom do kože ali s krampom do mozga – in Evropa ima svojo posebno Azijo, ki leži v sredi med Francijo in Rusijo.

Prehudo krivico bi delal narodu von Schrattena /to ime nosi glavni negativni lik Levstikovega romana; gre za brezvestnega sleparja in "trgovca z belim blagom"/, kdor bi trdil, da se zaveda teh svojih finih lastnosti; nikakor ne! Njegovo početje se mu zdi popolnoma v redu – še ponosen je nanj in ga opisuje v svojih zgodovinah, da se ga uči mladina v šoli in se navdušuje za bodoče čase, ko pojde tudi ona v širni svet večat slavo Nemštva in širit nemško čednost in kulturo... Tudi von Schrattenu ne gre očitati, da je ravnal v spoznanju ali da je bil kaj slabši od drugih svojih rojakov. Mož bi bil veljal doma za čisto normalnega človeka; nesreča je hotela, da je zašel med druge ljudi, kjer ga je popadla stara nemška zmota: Nemcem je vse dovoljeno."[30]

Pisatelj je v svoj trivialni roman "vgradil" klišejsko predstavo o Nemcih, ki je v času, ko sta Avstro-Ogrska in wilhelminski Reich arogantno napenjala mišice na Balkanu (aneksija Bosne in Hercegovine) in v Afriki (agadirska kriza), niso gojili le Slovenci, temveč tudi mnogi drugi evropski narodi (od Francozov na zahodu do Rusov na vzhodu). Levstikov von Schratten se pojavlja kot utelešenje značilnih lastnosti svojega naroda – isto pa je mogoče reči tudi za druge tekstne like. Slovenci so prikazani kot lahkoverni osleparjenci, medtem ko Srbi, Rusi, Francozi, Angleži in Američani nasto-

30 M. Stojan (tj. V. Levstik), Za svobodo in ljubezen. Roman z Balkana, Ljubljana 1913, 85–87. Poglavje, v katerem beremo te misli, ima sarkastičen naslov Nemec na kulturnem delu. V njem je opisana prodaja brhke Slovenke pohotnemu turškemu mogočnežu Halilu beju. Posrednik med von Schrattnom in osmanskim mogotcem je izprijeni Italijan Birbantini.

pajo v vlogi njihovih zaveznikov. Barve "slabih fantov" – tj. "grdih, umazanih in zlih" – več kot uspešno zastopajo Nemec, Turek, Bolgar, Albanec in Italijan. Prej ali slej vse doleti zaslužena kazen. Nacionalistično usmerjeni avtor se je v polni meri zavedal delikatne tendence svoje pripovedi in se je zato ob izidu eksplozivnega "romana z Balkana" skril pod psevdonimom. Toda avstrijska oblast je dobro vedela za njegovo "politično deviantnost" in ga je med 1. svetovno vojno vtaknila pod ključ. Pri tem je treba poudariti, da organi reda pisatelju nikoli niso niti poskušali dokazati kakršne koli konkretne krivde: njegov "zločin" je bil samo mišljenjski.

Podobno usodo je doživel tudi Fran Maselj Podlimbarski. Vendar roman *Gospodin Franjo*, ki ga je ob izidu zaplenila avstrijska oblast, ni bil usoden samo za svojega avtorja, temveč tudi za založnico – *Slovensko matico*. Njeno delovanje je bilo leta 1914 ustavljeno. Vlada je poskušala natis Masljeve pripovedi, ki je z neprizanesljivo kritičnostjo obravnavala razmere v avstro-ogrski Bosni in Hercegovini, izrabiti za perfidno zatrtje te častitljive znanstveno-umetniške institucije *(Matica* je po sili razmer nadomeščala slovensko akademijo in univerzo). Prisilna uprava, ki so jo vzpostavili cesarsko-kraljevi birokrati, je z neodgovornim nakupom ničvrednih vojnih obveznic skoraj povsem uničila njeno premoženje.

Praktično v istem času so mogli nemški pisatelji povsem nekaznovano objavljati svoje protislovenske izpade. Med njimi je bil še posebej opazen v Mariboru rojeni Alfred Schmidt (kot pisatelj je nastopal pod psevdonimom Maderno), ki se je v romanu *Wildenrainerjevi (Die Wildenrainer;* 1915) na široko razgovoril o "topih, zahrbtnih Vendih". Ti so s svojimi "pobožno-pohlevnimi izrazi" in "bedastimi očmi" le navidezno pasje vdani germanskim gospodom (zgodba se namreč odvija ob zori novega veka). Nemcem naj bi bili celo bolj nevarni kot Turki![31] Naslednji avtorjev roman *Med dvema narodoma (Zwischen zwei Nationen)* iz leta 1917 ni bistveno bolj "toleranten": slovenščina je za Maderna pomankljiv, izrazno ubog in neblagozvočen jezik, njegovi govorci pa so pretepaški grobijani, ki hrbte nasprotnikov radi "okrasijo" z barvami svoje belo-modro-rdeče zastave. Srbi niso nič boljši, zato pa imajo pronemški Hrvatje mnogo simpatičnih lastnosti.[32] V primerjavi s predvojnimi Bartschevimi pripovedmi sta bila oba omenjena Schmidtova romana manj ekspanzionistično naravnana. Toda še zmerom je v njiju prepoznaven osvajalski nacionalizem, ki se bistveno razlikuje od Levstikovega (in Masljevega) obrambnega. Tudi najradikalnejši slovenski avtorji niso nikoli zagovarjali prilaščanja tujega ozemlja, temveč so si predstavljali, da je njihov narod poklican za to, da samostojno odloča o usodi prostora, na katerem predstavlja večinsko oziroma avtohtono prebivalstvo. Avstrijski Nemci, ki so se počutili "bolj enakopravne" od drugih in so šteli svojo privilegiranost za "naravno stanje stvari" (o samoumevnosti njihove hegemonije je v dunajskem parlamentu najbolj odkrito spregovoril Ernst baron Plener 29. aprila 1881[33]), so imeli takšne vizije za predrzno izzivanje.

Med 1. svetovno vojno so si "Tevtoni" na vse kriplje prizadevali zahodno *državno polovico* tako pravno kot dejansko ukrojiti povsem po svoji meri. Ni jim bilo dovolj, da se je ob začasni uveljavitvi neparlamentarnega načina vladanja (1914–1917) na "hod-

---

31 B. Požar, Maribor v nemškem romanu, Časopis za zgodovino in narodopisje LIV, n. v. XIX, 1983, št. 1–2, 159.

32 B. Požar, n. d., 160–163.

33 Ernst baron Plener je tedaj dejal: "Zahteva absolutne enakopravnosti je zmota, ker tako v življenju posameznika kakor narodov ni absolutne enakosti, in nenemške narodnosti v Avstriji morajo sprejeti v interesu avstrijske države neko mero, ne rečem podrejenosti, ampak priznanja izvršenih nacionalnih dejstev." Prim. I. Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895. Peta knjiga, Ljubljana 1966, 36.

nikih oblasti" v Cislajtaniji slišala samo njihova beseda, temveč so hoteli druge narode monarhije ponižati tudi simbolno. Ljubljanska *Filharmonična družba,* ki se je po letu 1860 prelevila v bojevito nemškonacionalno ustanovo, si je npr. dovolila nezaslišano provokacijo: sredi viher 1. svetovne vojne je začela trmasto zatrjevati, da kranjske deželne barve niso identične s slovensko belo-modro-rdečo zastavo.[34] Osovraženim pripadnikom zatiranega naroda so hoteli s to gesto odvzeti edino od države potrjeno emblematično znamenje njihove domovine. To izzivanje ni obrodilo sadov samo zato, ker so se napadenci – zastopal jih je deželni odbor vojvodine Kranjske z Ivanom Šušteršičem in Evgenom Lampetom na čelu – lahko branili s sklicevanjem na določbe iz časa rahitičnega in slaboumnega cesarja Ferdinanda Dobrotljivega.[35]

Takšen razvoj dogodkov gotovo ni presenetil Lojza Kraigherja, ki je v romanu *Kontrolor Škrobar* tik pred izbruhom "velike vojne" podal poglobljeno "avtopsijo" nemško-slovenskih nevarnih razmerij. Pisatelj je – enako kot številni njegovi rojaki – opazil, da je državna oblast v mednacionalnih bojih vse prej kot nevtralna oziroma nepristranska. Tako poudari, da je v "Sv. Jedrti" (ki je fiktivno ime za mnoge trške naselbine na spodnjem Štajerskem) poštar sicer Slovenec, "a poštni pečat je nemški".[36] Shajališče rodoljubov in edino žarišče njihove kulture je krčma – "/n/aš narodni dom".[37] Kraigher pa je tudi razgalil ponemčevalno dejavnost avstrijskih uradnikov vseh vrst in stopenj:

"Vsak 'boljši' človek se mora naravnost siliti z nemščino in skrbno skrivati ljubezen do materinščine; drugače ga ožigosajo kot veleizdajalca in hujskača, ga opljujejo s pogledi in ošibijo z besedami, ko da je ciganski pritepenec, ki je prišel beračit, zgago delat, če ne krast. /.../ Sistem je in metoda: Pošiljaj nemške pozive in odloke! Če ti jih stranka vrne, poskusi še enkrat! Če ti jih zopet vrne, pripiši v starem aktu pod nemško besedilo še slovensko, a kolikor mogoče nečitljivo! Če stranka tudi zdaj ne sprejme, pošlji akt občinskemu uradu, naj ga dostavi z izrecnim obvestilom, da nastopi v vsakem primeru pravnomočje v štirinajstih dneh! Po dolgih bojih, ki so na las podobni trkanju kozličev, nazadnje stranka zmaga; a ne zato, ker ima morda vladni kozel mečje čelo; marveč samo zato, ker je zakon proti njemu. Stranka si oddahne... Tu pa pride drug uradnik v nadzorništvo – in trkanje začne iznova... Končno onemore najtrša buča. Pametni odneha! Žal! Ker tu ne gre za pamet, tu gre za trdóst butice."[38]

Pisatelj – po poklicu je bil zdravnik – se je v svojem tekstu z jedko ironijo lotil tudi Bartschevih protislovenskih filipik:

"Dr. Rupnik /dejansko je ta tekstni lik avtorjev *alter ego*/ je imel konjička, ki ga je ob vsaki priliki zajahal – Bartschevo 'Nemško bol'. Izvlekel je beležnico iz žepa, povaljano in strgano, odprl, kjer si bodi in /v družbi svojih rojakov/ citiral stavek iz romana – s kurioznim patosom, ki se je bombastičnim besedam prav prilegal. /.../

'Mladi ljudje so se porazdelili pred vrati nemških prekupčevalcev, odvajali so kmete, ki so hoteli pri njih kupovati, in jih silili k Slovencu: Svoji k svojim! – Takšno je življenje onih, ki se priznavajo tam v dolenji deželi k jeziku, v katerem je Luther s svetim pismom govoril ljudstvu! Takšna je torej – nemška bol!'

'Stavim, da so bili vsi ti ´nemški kupčevalci´ – renegatje!'

---

34 Po mnenju Filharmonične družbe bi morala biti v kranjskem deželnem praporu namesto bele barve zlata oziroma rumena.

35 Prim. dnevnik Evgena Lampeta, zapis za 29. avgust 1916. Hrani Nadškofijski arhiv v Ljubljani.

36 L. Kraigher, Kontrolor Škrobar, Maribor 1973, 26. Navedena izdaja romana predstavlja ponatis avtorjeve druge redakcije teksta, ki pa se (razen v epilogu) ne razlikuje bistveno od prve.

37 L. Kraigher, n. d., 27.

38 L. Kraigher, n. d., 404, 405.

'Nemškutarji! Saj v Pohorju ni Nemcev!'

'In njihovim prededom je Primož Trubar oznanjal sveto pismo – v slovenščini!'

Dr. Rupnik čita dalje:

'Ti maloštevilni stotisoči, ta jezik in to sovraštvo stoji med nemškim ljudstvom in teboj, ti njegovo hrepenenje, ti sinji plamen, ti klasična plima Odisejeva, ti sanjajoč premišljujoča dežele sončne, ti pot k svetovni velevlasti: – Adrija!'

'Aha: zdaj pride most! Od Belta do Jadranskega morja.'

'Od severnega morja do južnega tečaja! O, nemška sla po jugu, tudi Afrika ti je napoti!'

'Nemška bol – v Afriki!'

'Pisatelj Heimfelsen je predaval zadnjič v steinfeldskih dvoranah o nemški boli – v Bosni. To ni dovtip, gospoda!'

'Maroko! Vzhodna Afrika!'

'To ni več bol, to je bolezen! Patologi, na pomoč!'"[39]

Za razliko od Bartschevih literarnih likov, ki so vedno zatopljeni v resn(obn)e misli in pomenke, se Kraigherjevi "junaki" znajo smejati in zabavati. Med drugim za gostilniškim omizjem skujejo tudi duhovit predlog za korenito rešitev slovenskega vprašanja v Avstro-Ogrski:

"'Nič drugega nam ne kaže,' razprostre roke /notar/ in zine važno, 'kakor da ustvarimo – turško iredento. Sultan naj okupira Slovenijo in naj jo anektira /torej naj ravna natanko tako, kot je arogantna dunajska vlada v primeru Bosne in Hercegovine!/. Nič ni težji turški jarem kakor nemški. Kar so dovolili Turki zdaj Albancem, to imajo v Avstriji komaj Poljaki. In kdaj je še Slovenec sanjal toliko prešerne svobode?'

Pred kratkim so objavili časopisi vrsto svoboščin, ki jih je izsilila Turkom albanska vstaja. Slovencem so se pocedile sline, skomine so se jim vzbudile... Blagor Avstriji, da se je arnavtska svoboda izjalovila; sicer bi bila turška iredenta tu!

Nekaj veselja pride v družbo.

Rupnik se krohoče in ponavlja star dovtip: 'Nič ne marajmo, gospoda! Le veselimo se življenja in potrpimo! – Na Portugalskem je republika, v Kini je republika, na Nemškem zmagujejo socialisti, Albanija dobi avtonomijo – naj nam vzide še v Avstriji narodna enakopravnost – pa mora priti sodnji dan. Konec sveta! Kdo si ga želi? Le potrpimo rajši in nič ne marajmo, gospoda!'"[40]

V Kraigherjevem tekstu je prepoznavna tudi satirična nota: renegatski ptujski župan Ornig nastopa v *Kontrolorju Škrobarju* kot "štajercijanski feldmaršal Pokornig".[41] *Sveta germanska stvar* v "spodnji deželi" v bistvu sloni na njegovih prizadevanjih. Mož je opisan kot "slovenskih siromakov sin, ki je napravil znamenito kariero do vojskovodje-reševalca spodnještajerskega nemštva".[42] Prav on finančno omogoča mahinacije z volilnimi imeniki oziroma z uvrstitvijo glasovalcev v posamezne razrede. Toda pisatelj je trdno prepričan, da bo na koncu v narodnostnem boju vendarle zmagala slovenska stran, saj "Tevtoni" zidajo svojo zavojevalsko strategijo na laži:

"Nemci so se vrgli na otroški rop. Iz mladih src so že kopali ljubezen do materinega jezika. Vcepljali so jim zaničevanje in sovraštvo do slovenstva in jih učili smešiti zaslepljence, ki so še verovali v bodočnost svojega beraškega rodu in niso uvideli, da je le v nemštvu blagor in dobiček. O nemški boli pojejo, o prodiranju slovenstva trobijo, ves nemški rod od Belta dol vznemirjajo s strašečimi vestmi o nevarnosti, ki jim preti

39 L. Kraigher, n. d., 256, 257.

40 L. Kraigher, n. d., 330, 331.

41 L. Kraigher, n. d., 326.

42 L. Kraigher, n. d., 327.

od juga. Ves nemški rod naj gleda in pomaga, da ne propade posest na Spodnjem Štajerskem. Rosegger /s svojem dvomilijonskim skladom, ki je namenjen potrebam *Schulvereina*/ čara milijone za manjšinske šole, za tiste uboge nemške reve ob slovenski meji, ki jim grozi pogin v sovražnem morju. Nemški duševni velikan se zlaže sebi samemu, ker ga je sram priznati, da ne veljajo milijoni rešitvi lastnih duš na meji, marveč pridobitvi in nakupovanju slovenskih src, ki naj pomagajo pri zidanju mostu do Adrije. Nemški duševni velikan nabira milijone za vzgojo neznačajnežev, odpadnikov in renegatov, za šole boja in zased, hinavstva in nestrpnosti, za šole izdajstva in nevere. To je – 'véliko nasledstvo!' /.../ Preko naših trupel gre pot do Adrije, gre 'sla vélikega nasledstva'. Preko naših trupel gre tudi pot do Drave – če vzdihuje Bartsch: 'Tja do Drave, vsaj tja do Drave!'"[43]

Opozoriti pa gre, da pripoved o kontrolorju Škrobarju mednacionalnih odnosov ne obravnava v "črno-beli tehniki". V Kraigherjevem romanu srečujemo tudi stotnika germanske krvi Wambergerja, ki meni, da bodo čas in "zakoni narave" prej ali slej pometli z nemškimi in renegatskimi oporišči na spodnjem Štajerskem: Slovenci se bodo vsestransko okrepili in – kakor v času Taaffejevega "cesarskega ministrstva" na Kranjskem – polagoma (se pravi evolutivno) povsem prevladali na spornem ozemlju.[44] Toda pisatelj, ki je prisegal na misel, da je pesimizem v politiki zločin,[45] vere v takšno rešitev odprtih vprašanj ni mogel podpreti s tekstno tematizacijo dejanskih razmer. Slovenci so lahko samo upali, da bo v prihodnosti drugače, kakor je bilo pred sarajevskim atentatom.

Literatura je v času la belle époque in 1. svetovne vojne vsekakor močno sodelovala pri oblikovanju predstav o nemško-slovenskih nevarnih razmerjih. V veliki meri so prav besede pisateljev vzpostavile referenčni okvir za njihovo doživljanje kot boja na življenje in smrt. Agresivni nemškonacionalni avtorji so pri tem brez dvoma odigrali vlogo generatorjev sovraštva. Poprejšnji nekoliko vzvišeni pogled na južne sosede (ki so bili sprejemljivi zgolj na ravni folkloristične kuriozitete) je bil nadomeščen z agresivnim omalovaževanjem vseh njihovih političnih, gospodarskih in kulturnih prizadevanj. Pravico do emancipacije manjših srednjeevropskih "narodov brez zgodovine" – med katere so najrazličnejši eksperti v 19. stoletju brez pomisleka prištevali tudi Slovence – so zagovarjali le redki nemškoavstrijski pisci. Toda še ti so pri oznanjanju potrebe po plemenitem sodelovanju onstran vsakršnih vnaprejšnjih diskvalifikacij večinoma ostajali na načelni ravni, zato je kulturna izmenjava pešala. Komajkomu je prišlo na misel, da bi bilo treba v interesu obstoja habsburške monarhije kot večnacionalne skupnosti pospeševati napredek vseh ljudstev in jezikov podonavskega imperija.

Slovenski pisatelji so za razliko od nemških kolegov ostajali na obrambnih pozicijah: zagovarjali so samo pravico do vsestranske – tj. politične, gospodarske in kulturne – emancipacije svojega naroda. Vendar tega procesa niso razumeli kot odpiranje proti severnemu sosedu, saj niso zaupali avstro-ogrskemu državnemu aparatu, ki je na prenekaterem sektorju življenja ne samo toleriral, temveč celo podpiral renegatstvo in germanizacijo. Zato je bilo poprej skorajda samoumevnega nemšk(oavstrijsk)ega posredništva v slovenskih stikih z "velikim svetom" vedno manj. Vladimir Levstik je v svojem "romanu z Balkana" *Za svobodo in ljubezen* tudi dovolj jasno nakazal, da je rešitev za njegove rojake v povezovanju s Srbi onstran črno-žoltih mejnikov. Iz tamkajšnjega "duhovnega podnebja" je vrhu vsega "uvozil" prvo zmerljivko za Nemca –

43 L. Kraigher, n. d., 382, 383.
44 L. Kraigher, n. d., 297.
45 L. Kraigher, n. d., 478.

tj. *Švaba*. Slednji seveda ni smel imeti niti ene pozitivne lastnosti (njegov prototip je bil Levstikov prevarant von Schratten). Na ta način je že prej uporabljana nemška poniževalna oznaka za Slovenca – *Vindišar*[46] – dobila svoj "ekvivalent". Med intelektualci na obronkih Vzhodnih Alp in ob obalah severnega Jadrana je vladalo veliko razočaranje zaradi spoznanja, da obstoječi državni okvir ne nudi posebej rožnatih perspektiv za prihodnost. Najdrznejši posamezniki – poleg Vladimirja Levstika gre omeniti vsaj še Ivana Cankarja – pa so sploh naredili križ čez možnost "habsburške rešitve" (Cankar je leta 1913 v Ljubljani zaklical: "Pustimo Avstrijo v njenem lastnem dreku. Bodimo kakor Mazzini v Italiji!"[47]).

Med domoljubjem in humanizmom

V zadnjih letih 1. svetovne vojne (1917, 1918) je literatura v glavnem izgubila vlogo ustvarjalca mentalnega referenčnega okvira, v katerem so se definirala in artikulirala (nemško)avstrijsko-slovenska nevarna razmerja. V času smrtnega boja in razkroja habsburške monarhije je to vlogo brez dvoma prevzela politika.[48] Propad starodavnih državnopravnih povezav je bil spričo nespravljivo različnih idealov Slovencev (ki so terjali ustanovitev svobodne države Južnih Slovanov) in nemško govorečih Avstrijcev (ti so svojo "odrešitev" videli v združitvi s sonarodnjaki onstran črno-žoltih mejnikov) neogiben. Tudi po zaslugi "vitezov peresa" so bili cilji obojih na eni strani preveč različni, na drugi pa tudi preveč čvrsto zakoreninjeni med "ljudmi brez posebnosti", da bi bil mogoč kakršen koli kompromis. Prenovitev stare državne forme z novo vsebino je (p)ostala virtualna resničnost cesarja Karla in dela nanj navezane administracije (pri Slovencih zlasti kranjskega deželnega glavarja Ivana Šušteršiča in njegovega – politično iz dneva v dan bolj izoliranega – katoliškega kroga).

Tako Slovenci kot nemško govoreči Avstrijci so se jeseni 1918 znašli za provizoričnimi mejami. *Država Slovencev, Hrvatov in Srbov* na eni ter *Republika Nemška Avstrija* na drugi strani nista imeli nobene resne volje po obstajanju in sta bili prehodni rešitvi: prva se je nato tudi brž združila s *Kraljevino Srbijo* (s tedaj že pridruženo Črno goro), medtem ko je druga po volji vodilnih antantnih sil morala živeti dalje (pod deloma spremenjenim imenom) – da bi sredi Evrope ne nastalo cesarstvo "osemdesetih milijonov".

Spričo dramatičnega sesutja habsburške monarhije v razmeroma kratkem času "artistična produkcija" ni mogla odločilneje poseči v sámo destrukcijo državnega okvira (če seveda izvzamemo aktualistične in propagandistične verze brez večje literarne vred-

---

46 Oznaka "Vindišar" je bila v začetku 20. stoletja brez dvoma zmerljivka oziroma ne ravno dobronamerno/spoštljivo mišljeno ime za pripadnika določenega narodnega kolektiva; koroški državnozborski poslanec Steinwender je na otvoritvi drugega dela turske železnice npr. rekel Franu Šukljetu: "To boste gledali svoje Windischerje, kako lepo bodo peli 'Das deutsche Lied'." Pri tem si je dovolil pristaviti še cinično opazko o tem, da so njegovi slovenski volilci po naravi inteligentnejši in "bolj dostopni pametni besedi" kakor nemški. Prim. F. Šuklje, Sodobniki, mali in veliki, Ljubljana 1933, 268, 269.

47 I. Cankar, n. d., 394.

48 Književnost je že v času deklaracijskega gibanja 1917–1918 na Slovenskem po svojih močeh podpirala idejo politične in državnopravne emancipacije Slovanov v habsburški monarhiji. To ni bila samo posledica njene težnje po aktualizmu, temveč tudi rezultat pritiska avstrijske cenzure, ki je plenila najudarnejše članke v časopisju. Zgodovinska povest Svetobor Petra Bohinjca, ki je izšla leta 1917, je tako značilno poudarjala slovensko "pravdo" in povezave med Slovani v Srednji Evropi. Prim. I. Grdina, Vladarji, lakaji, bohemi, Ljubljana 2001, 24, 25.

nosti) – zato pa jo je "post festum" opisala. Na svoj način jo je tudi podprla: v Ljubljani je pravnik in skladatelj Anton Lajovic leta 1924 z vso vehemenco nastopal proti uvrščanju nemških skladb (predvsem Beethovnovih, Bachovih in Wagnerjevih del) na koncertne sporede, saj naj bi se v njih skrival germanski kulturni strup.[49] Tako je v bistvu nadaljeval – samo da z drugim predznakom – programski ekskluzivizem, ki ga je v času la belle époque gojila *Filharmonična družba.* (Slednja je povsem ignorirala stvaritve slovenskih skladateljev.) Pojavili so se tudi dovolj vplivni glasovi, ki so zatrjevali, da je treba pouk nemščine kot tujega jezika v srednjih šolah povsem nadomestiti s francoščino. To bi predstavljalo dejanje "notranje narodne osvoboditve", saj Slovenci potrebujejo širši razgled, kot ga ponujata "dunajski Steffl" ali "nemški Niederwalddenkmal".[50]

Propadanje podonavskega imperija je lahko sprotno registrirala samo karikatura, ki je na Slovenskem pretežno slikala brezmejno požrešne Nemce (v glavnem le novembra 1918 niso bili upodabljani kot neznanski debeluhi, temveč kot poklapani siromaki).[51] Ti na vse mogoče načine tlačijo svoje južne sosede. V Avstriji pa je karikatura južno od Karavank praviloma videla le pohlepne polkulturne Balkance.[52] Toda treba je reči, da je ta izrazito "referencialistična" vrsta umetnosti s koncem vojaško-diplomatskega boja za zemljo 1918–1919 in duše glasovalcev na koroškem plebiscitu 10. oktobra 1920 naglo izgubila zanimanje za tematizacijo nevarnih razmerij na jugoslovanski severni meji.

Literatura je v času med obema svetovnima vojnama s prepoznavno "aktivistično noto" obravnavala dogajanja do leta 1918 in njihove posledice. Sledila je takšni ali drugačni politični usmeritvi. Tu in tam jo je celo še zmerom poskušala definirati. Karl Bienenstein, eden od najvnetejših zagovornikov germanizacije slovenske Štajerske, se je iz Nemčije priselil v Maribor in tam učiteljeval do leta 1918. Pozneje se je podal v Avstrijo. O njegovem nepoboljšljivo nacionalističnem doživljanju sveta pričujejo močno angažirane pripovedi *Nemško hrepenenje in bojevanje* ("Schulvereinsroman" *Deutsches Sehnen und Kämpfen), Zavrelo vino* ("mariborski roman" *Gärender Wein)* in *Izgubljena domovina (Verlorene Heimat).* V slednji za prihodnost napoveduje "dan obračuna", ko bodo "višji ljudje" naredili red in vzpostavili svoje gospostvo nad nižjimi. To je seveda zgolj metaforična oznaka za spopad Nemcev in Slovencev. Po pisateljevem prepričanju bodo Germani nekoč osvojili "vso deželo do morja". Bienenstein je še posebej neprizanesljiv do slovenske inteligence – med njo so brez dvoma največje "strupenjače" duhovniki! –, ki je zelo domišljava in predrzna: spodnje Štajerce naj bi prav njena dejavnost uspela povsem odtujiti nemštvu. Ukroti jo lahko zgolj pest. Sicer pa je treba nenehno ohranjati misel, da je dežela med Dravo in Savo germanska.[53] Bienenstein je v *Izgubljeni domovini* dejansko predstavil imaginarij nemšk(oavstrijsk)ega antiversajskega revizionizma na južni meji alpske republike. Kot tak je bil brez dvoma eden ideoloških predhodnikov nacionalsocialistične politike do Slovencev, ki je v marsikaterem smislu nadaljevala tam, kjer je zastal nekdanji schönererjanski pangermanizem.

---

49 Prim. P. Kuret, Umetnik in družba. Slovenska glasbena misel po prvi vojni. Lajovic, Kogoj, Vurnik, Ljubljana 1988, 112 in dalje.

50 I. Hribar, n. d., 481 in dalje, zlasti 482.

51 Slovenske karikature o avstrijskih Nemcih (oziroma Avstrijcih) je zbral in komentiral I. Grdina v okviru mednarodnega projekta pod vodstvom Arnolda Suppana. Delo je omogočilo Zvezno ministrstvo za znanost in raziskovanje na Dunaju. Prim. A. Suppan, Karikatura kot vir modernih stereotipov: (nemški) Avstrijci-Slovenci, v: F. Mayrhofer-Gründbühel, M. Polzer (izd.), Avstrija–Slovenija. Preteklost in sedanjost, Ljubljana–Celovec 2002, 47 in dalje.

52 Prim. A. Suppan, n. d., 175–178.

53 F. Zadravec, n. d., 184, 185.

Pisatelju pa je ob tem treba priznati tudi določen dar za opazovanje politične stvarnosti, saj je povsem točno označil položaj socialne demokracije v času razpada habsburške monarhije. Pri vprašanju slovensko/jugoslovansko-avstrijske razmejitve ta pač ni prisegala na nadnacionalni marksizem (ali federalistični avstromarksizem), temveč se je eksponirala kot odločna zagovornica nemških stališč. Politika, ki temelji na rodu in krvi, je očitno močnejša od svoje razredne konkurentke. Bienenstein v *Izgubljeni domovini* zapiše, da so socialni demokrati internacionalizem zavrgli tja, kamor spada – tj. na smetišče. Kje drugje in ob kakem drugem času so morda res verniki razredne ideologije, toda na mejah slovanskega in germanskega sveta so nespravljivi bojevniki narodnega kolektiva, saj vedo, da jim gre za "lastno kožo".[54]

Tudi Prežihov Voranc, ki je bil tik pred 2. svetovno vojno viden funkcionar Komunistične partije Jugoslavije in emisar Kominterne v različnih evropskih deželah, je v romanu *Požganica* opozoril na nacionalno angažiranost – celo izpostavljenost – socialnih demokratov v slovensko/jugoslovansko-(nemško)avstrijskih spopadih na Koroškem v letih 1918–1919 in v predplebiscitnem propagandističnem boju. Njegov tekst prikazuje tedanja dogajanja kot svojevrstno državljansko vojno v deželi ob Dravi. Slovenci se znajdejo v enotah, ki si stojijo nasproti; eni verjamejo propagandi socialdemokratov, ki glasno govorijo o internacionalizmu, a dejansko podpirajo nemškonacionalni program "nedeljive Koroške", drugi pa se opredelijo za jugoslovansko opcijo. Spori med obojimi vodijo do tragičnega prelivanja krvi. Ker socialdemokrati velik del koroških Slovencev prepričajo, da jim avstrijska republika zagotavlja boljšo prihodnost kot Kraljevina SHS (poudarjajo razliko med *Volkswehrom* in *Heimatschutzem*; prav oni jamčijo, da jih germanski sosedje ne bodo kar naprej zmerjali s *Čuši* in *Vindišarji*[55]), se tehtnica nagne na nemško stran. Pisatelj ni kritičen samo do zagovornikov nacionalnega boja (Steinacher, Schumy, Lemisch; general Maister), temveč tudi do prvakov delavstva; Florian Gröger po slikoviti oznaki enega od romanesknih likov npr. govori "dobro, a oslarije".[56] Ideologija koroških socialdemokratov je povzeta v tehle njemu pripisanih besedah:

"Stara Avstrija se je zrušila, ustanovljena je svobodna, demokratična republika. Avstrijsko republiko bo vodil avstrijski proletariat in jo uredil kot domovino svobodnih državljanov, domovino socialnih pravic. Koroška pa je v mirovnih pogajanjih sporno vprašanje, ker zahteva del njenega ozemlja Jugoslavija. Za koroški proletariat je vprašanje preprosto: ali v svobodno, pacifistično avstrijsko republiko – ali v nazadnjaško militaristično – kulturno zaostalo Jugoslavijo, zemljo brez močne delavske stranke. /.../ Mi smo internacionalisti! Mi smo za samoodločbo, zato nismo nasprotniki Slovencev. Toda če smo na Koroškem stoletja lahko skupaj živeli, zakaj bi Slovenci še zdaj ne ostali pri nas? Mi smo za nedeljivo Koroško, katero hočemo ohraniti naši avstrijski domovini, zato branimo to zemljo, zato naša stranka organizira in vodi obrambni boj."[57]

Gröger, ki je v Prežihovi "upodobitvi" nepoboljšljiv demagog, tudi ni v zadregi pri pojasnjevanju, zakaj se socialna demokracija solidarizira z drugimi koroškimi strankami. Mož namreč razvije tole misel:

"Ako hočemo biti svobodni, moramo to svobodo braniti, kadar nam jo hoče sovražnik vzeti. Zato se stranka bori za samoodločbo, za svobodno Koroško, proti priključitvi k Jugoslaviji. Ker se tudi druge stranke borijo za priključitev Koroške k

---

54 F. Zadravec, n. d., 184, 185.

55 Te zmerljivke "veristično" evocirajo "diskurz realnosti"; prim. Prežihov Voranc, Izbrano delo II, Ljubljana 1969, 210 in 258.

56 Prežihov Voranc, n. d., 213.

57 Prežihov Voranc, n. d., 214, 215.

Avstriji, ni nič bolj naravnega kot to, da v tem vprašanju vsi složno ravnajo. Svobodna domovina je skupna stvar vseh."[58]

Zgodovinska ironija je, da se je socialdemokratsko delavstvo v Grögerjevi "svobodni" Avstriji že pred letom 1930 znašlo pod skoraj enako hudim pritiskom kot v "kulturno zaostali" Jugoslaviji. V obdobju avstrofašizma je bil njegov položaj v alpski republiki še mnogo bolj brezpraven kot v kraljevini Karadjordjevićev. Popoln moralni kolaps avstrijske socialdemokracije in klečanje marksistično orientirane delavske stranke pred (pan)germanskim nacionalizmom (ki se je na Koroškem nakazoval(o) že po 1. svetovni vojni) je pomenilo pritrjevanje njenega prvaka Karla Rennerja – tega je brez dvoma mogoče označiti kot svojevrstnega *politika za vse čase* – Hitlerjevemu Anschlußu leta 1938. Prav tako je kmalu postalo očitno, da je toliko opevana nemška umetnost močno zaostala za slovensko tako v sugestivnosti kot v kvaliteti tematizacij(e) koroške preteklosti. V Avstriji – denimo – ni nikoli nastalo nič, kar bi se dalo vsaj od daleč primerjati s Savinovo novoromantično opero *Gosposvetski sen* (premierno je bila uprizorjena na državni praznik 1. decembra 1923 v Ljubljani; obravnavala je dobo enega najbolj slavljenih koroških vojvod Bernharda Spanheimskega[59]) ali z monumentalno sliko Gojmirja Antona Kosa *Umestitev na Gosposvetskem polju* (tik pred izbruhom 2. svetovne vojne). Tudi Voranc, ki v *Požganici* simpatizira edino s ponižanimi, razžaljenimi in zlorabljenimi – se pravi z vsemi žrtvami zgodovine –, med pripovedniki nemškega jezika ni našel resnega tekmeca. Da so liki, ki jim velja njegova posebna simpatija, predvsem pisateljevi rojaki, je seveda jasno, saj so bili Slovenci na Koroškem v mnogo bednejšem socialnem položaju kakor Nemci, vrhu vsega pa niso uživali niti vseh zakonsko zajamčenih pravic (njihovo šolstvo je bilo utrakvistično in ni omogočalo razvitja celovitih socializacijskih procesov v materinščini). Pozitivni in negativni liki pri Prežihu nikoli niso razdeljeni po nacionalnem ključu (to prihaja do izraza tudi v njegovem impresivnem obračunu s habsburško monarhijo, v romanu o 1. svetovni vojni *Doberdob)* kakor pri številnih njegovih recepcijsko uspešnih nemških sodobnikih.[60] To je na neki način priznal tudi Vorančev avstrijski antipod Josef Friedrich Perkonig, ki se je kot propagandist in kulturni referent koroškega *Heimatdiensta* bojeval za priključitev južne Koroške k alpski republiki. Leta 1947 je v eseju *Koroški Slovenec (Kärntner Slowene)* zapisal, da je Prežih s *Požganico* izmeril dotlej neznane razdalje.[61] Seveda takšnega mnenja niso mogli deliti najbolj zagnani "pangermani" v deželi ob Dravi. Najprej zato, ker niso znali/hoteli znati slovensko, drugič pa zato, ker je Voranc v *Požganici* temeljito demontiral njihov mit o enotnem odporu Korošcev proti "vdoru" z jug(ovzhod)a. Prav tako je poudaril, da so za velikonemškimi in socialdemokratskimi enotami, ki so se na fronti bojevale proti četam Države oziroma Kraljevine SHS, stali tudi vojaki iz drugih avstrijskih dežel. Korošci niso zgolj z lastnimi močmi izbojevali velike zmage konec aprila 1919, prav tako pa niso bili samo oni popolnoma poraženi mesec dni pozneje. Slovenski pisatelj je zagotovo imel prav, ko je o žrtvah teh spo-

---

58 Prežihov Voranc, n. d., 214.

59 Spričo Bernhardovega slovenskega pozdravljanja, ki je izpričano v avtobiografski pesnitvi Ulricha Lichtensteinskega Služba dami, so tudi Slovenci lahko šteli znamenitega vojvodo za del lastne nacionalne tradicije. Lord Macaulay ni zaman poudarjal, da vsaka svoboda govori v svojem jeziku.

60 V slovenski književnosti "nacionalno stališče" pri tematizaciji spopadov za jugoslovansko severno mejo v času po 1. svetovni vojni zastopajo general Maister (z nekaj pesmimi), pripovednik Makso Šnuderl (Izgubljena zemlja, 1934; Osvobojenje meje, 1968) in dramatik Saša Vuga (Maistrova najdaljša mariborska noč; knjižna objava leta 1993 – Steza do polnoči).

61 D. Druškovič, Različnost dveh pisateljskih sporočil, v: J. Pleterski, L. Ude, T. Zorn (ur.), Koroški plebiscit, Ljubljana 1970, 440.

padov menil, da so bile povsem nesmiselne: o usodi večine sporne pokrajine je po volji velesil odločil plebiscit 10. oktobra 1920. Tudi o tem je nekaj namigov v njegovi *Požganici* (podobno pa je v svojih spominskih zapisih dal slutiti župnik Jurij Trunk[62]).

Josef Friedrich Perkonig se v svojem obsežnem romanu *Domoljubi (Patrioten),* ki je po dolgotrajnem pisanju (vsaj 1937–1943; popravki 1943–1950) zagledal luč sveta leta 1950, ni zmogel dvigniti na podobno raven. Čeprav avtor zatrjuje, da je v svojem tekstu "nepodkupljiv kronist", so Slovenci s svojimi emancipacijskimi težnjami v njem predstavljeni kot kalilci miru in netilci razdora v idilični koroški deželi. Če sta Bartsch in Bienenstein položaj nemštva na njegovem jugovzhodnem robu zrla skozi izmenjavo ofenzivne in defenzivne perspektive, je njun mlajši kolega Perkonig odločno vztrajal pri poudarjanju obrambne narave avstrijskih vojaško-političnih prizadevanj od premirja do plebiscita 10. oktobra 1920. Spopadi v letih 1918–1919 so pri njem prikazani kot zavračanje ideološkega "importa" in vojaškega vdora z juga oziroma vzhoda (s Kranjske in spodnje Štajerske). Vseeno je pisatelj s svojim osrednjim patriotskim tekstom, ki mestoma ne skriva pacifističnega navdiha – in celo kritičnega stališča do avstrijske strani ne (zlasti v opisih civilne sfere in dunajske politike) –, naredil velik korak naprej tako z ozirom na sodobnike (Bienenstein v *Izgubljeni domovini* junaka svoje pripovedi pripelje na koroško fronto, kjer se lahko afirmira kot nacionalni bojevnik; podobno je usmerjena tudi romansirana kronika *Požar na Koroškem* Joachima Reinhardsteina, ki je izšla v Berlinu leta 1937[63]) kot glede na svojo reportažno knjigo *Domovina v stiski (Heimat im Not).* Nastanek tega netolerantnega dela, ki je bilo objavljeno leta 1921, je pozneje zelo obžaloval – toda zapisana misel je fiksirana tako rekoč za večnost (največji sovražnik slehernega politično angažiranega *Dichterja* so zagotovo njegovi lastni teksti!). Zaradi fanatičnega nemškega nacionalizma je bila *Domovina v stiski* po 2. svetovni vojni nekaj časa celo prepovedana.[64] V tej knjigi objavljene filipike so pač prehudo zastrupljale mentalno ozračje na Koroškem. Vendar je treba reči, da je bila pisateljeva odpoved skrajnemu nacionalizmu brez dvoma pristna: leta 1942 se je v pismu celovškemu gauleiterju Friedrichu Reinerju zavzel za zaustavitev etničnega čiščenja v svoji rodni deželi. Naivno je pričakoval, da bodo oblasti preklicale ukrepe, katerih rezultat je bila izselitev številnih slovenskih družin s Koroške. Perkonig prav tako ni hotel napisati protipartizanskega romana, ki ga je pri njem naročil prosluli Gruppenführer SS in policijski generallajtnant Erwin Rösener.[65]

Domoljubi vsekakor niso preprosta črno-bela pripoved, saj poznajo celo slovenske junake: Olgay, ki je v bistvu podoba nadporočnika Franja Malgaja, se enako neustrašno bojuje za svoje cilje kakor Nemec Stainer (za ta lik je pisatelju kot model služil nadporočnik Hans Steinacher). Toda tu gre le za nekakšno miselno "viteštvo" brez globljega razumevanja imaginarija sosednjega naroda, čigar jezik je Perkonig obvladal – in mu po svojih koreninah deloma celo pripadal. Avstrijski pisatelj je v temeljnih črtah svoje pripovedi precej zvest izročilom koroške deželne historiografije z neizogibnim Martinom Wuttejem na čelu in začelju. Slednji je – kajpak skupaj s številnimi somišljeniki – svoje prepričanje vpisal tudi v Hitlerjevo stranko. Morda je bil – kot mnogo njegovih rojakov – idejno šibak nacionalni socialist, a vsekakor dober *protislovenec.* Nemško govoreči Korošci namreč vse do izbruha 2. svetovne vojne niso razvili kakšnih večjih simpatij do

---

62 Spomini koroškega župnika Jurija Trunka so izšli leta 1950 pri Mohorjevi družbi v Celju, njihov interni ocenjevalec pa je bil Prežihov Voranc.

63 Prim. D. Druškovič, n. d., 451. Izvirni nemški naslov Reinhardsteinovega dela se glasi Feuerbrand in Kärnten. Der Heldenkampf eines Volkes.

64 D. Druškovič, n. d., 449.

65 D. Druškovič, n. d., 445.

pripadnikov bližnjih narodov (tudi Italijanom niso bili naklonjeni). Fran Saleški Finžgar je v svojih spominih z naslovom *Leta mojega popotovanja* ohranil trpko pričevanje o njihovem razmerju do južnih sosedov. Ko se je neki Gorenjec po razkosanju Jugoslavije leta 1941 podal v Celovec, je od tamkajšnjih meščanov izvedel, da dežele južno od Karavank "nikoli več /ne bodo/ imeli 'Vindišarji'". S hitlerjanstvom "impregnirani" Korošci so potem še pristavili nekaj besed, ki niso puščale nobenega dvoma o nadaljnji usodi Slovencev: "Kar jih ne bomo pobili, jih bomo izselili v Nemčijo ali v našo Rusko za hlapce. Gorenjska je prelepa zanje."[66]

Na drugi strani je potrebno ugotoviti, da tudi Avstrijci v očeh Slovencev pred izbruhom 2. svetovne vojne niso uživali posebnih simpatij. Še več: kot samosvoja entiteta sploh niso bili opaženi. Na narodnostni karti Evrope preprosto niso obstajali. Njihova posebna identiteta je ostala zakrita. Slovencem so se zdeli kot nekakšna napadalna predstraža nemških "osemdesetih milijonov". Niti občasna resnejša prizadevanja za bolj "integrativen" in manj "asimilacionističen" pristop Dunaja do reševanja koroškega manjšinskega vprašanja (socialdemokrati, kancler Kurt von Schuschnigg) južno od saintgermainskih mejnikov niso naletela na pozitiven odmev. Šele ob Anschlußu so se "na sončni strani Alp" zavedli, da je *Tretji Reich* vendarle nekaj drugega kot Avstrija. Prišlo je do paradoksalnega položaja: ko je slednja za nekaj let izginila iz zgodovine, se je v slovenski zavesti prvič zares izločila iz "nemškega morja".[67] Skrb, ki je marca 1938 zavladala v *Dravski banovini* – predvsem v katoliških krogih (ti so Dollfuß-Schuschniggovo "stanovsko državo" sprejemali kot dovolj uspešno realizacijo papeških okrožnic o pravičnem socialnem redu) –, je bila brez dvoma pristna. Ljudje so propad alpske republike sprejeli kot zloveščo napoved prihodnosti. Zavedanje, da so revizionistično-ekspanzionistične težnje skrajnih nemških nacionalistov na jugovzhodu (posebej glasni so bili v Gradcu in na Koroškem) dobile vsaj tiho podporo nacistične velesile, je bilo iz dneva v dan bolj razširjeno.

Nobenega dvoma ni, da so bili protislovenski eliminacionistični načrti hitlerjancev vsaj delu nemške koroške javnosti kar dobro znani in so pri njem uživali podporo. Pričakovanje velikega spopada je dajalo krila domišljiji, ki se je opajala v demoničnem sovraštvu. Prav zaradi tega je Perkonigovo medvojno stališče toliko dragocenejše: kljub dejstvu, da je pisatelj izhajal iz nemškonacionalnega tabora – njegova kariera je v času Hitlerjeve *Ostmark* veljala za zgledno[68] –, se je uspel prebiti do humanizma, ki se ne ustavlja ob plotovih "krvi in tal". Koroški pisatelj se je tako precej približal svojemu politično povsem drugače mislečemu rojaku Franzu Theodorju Csokorju, ki je v drami *Tretji november 1918 (3. November 1918)* s pacifistično tendenco (levičarske provenience) "upodobil" razpad habsburške monarhije. Medtem ko se pripadniki različnih narodov podonavskega imperija, ki so se poprej na različnih frontah štiri leta bojevali z ramo ob rami, mirno razidejo, se koroški Nemec in Slovenec v medsebojnem spopadu ubijeta. Njun konec simbolizira absurdnost vojne sredi pravkar začetega miru.

Zanimivo in pomenljivo se zdi, da podobno sliko kot literarni ustvarjalci nudijo tudi spominopisci. Pogledi slovenskih pričevalcev na Avstrijo so diferencirani: radikalni svobodomislec Ivan Hribar je do habsburške monarhije opazno bolj kritičen kakor socialdemokrat Henrik Tuma ali "elastikarski" liberalec in pozneje "klerikalec" Fran (pl.) Šuklje. Slednji se je še posebej dobro počutil v dunajskem parlamentu, kjer je

---

66 F. S. Finžgar, Zbrano delo. Dvanajsta knjiga, Ljubljana 1992, 427.

67 Prim. R. Jurčec, Skozi luči in sence III, Buenos Aires 1969, 152, 153.

68 Prim. K. Gradwohl-Schlacher, Josef Friedrich Perkonig und Hans Steinacher. Zwei Karrieren von der Kärntner Volksabstimmung bis in das Dritte Reich, v: A. Brandtner, W. Michler (izd.), Zur Geschichte der österreichisch-slowenischen Literaturbeziehungen, Dunaj 1998, 331–344.

blestel s svojim "jezičnim konjičkom" (v debatah z baronom Dumreicherjem in Plenerjem), hkrati pa se je kot vodja "kluba divjakov" neustrašno pretepal s kričavim šovinistom Karlom Hermannom Wolfom, z vodilnim ideologom pangermanskega "socializma norcev" Georgom (von) Schönererjem in nekaterimi bojevitimi pripadniki nemškoliberalne levice. Svetovni nazor je vsekakor vplival na podobo opisanega "včerajšnjega sveta". Kot najpomembnejša avstrijska osebnost se v slovenski memoaristiki pojavlja cesar Franc Jožef. Njegov lik po 1. svetovni vojni nikakor ni bil demoniziran (razen občasno v karikaturi). Na drugi strani pa "stari gospod" tudi ni opisan kot posebej pameten človek.[69]

Nemškoavstrijski spominopisci so v pogledu na Slovence mnogo bolj enotni: tisti iz prestolnice so jih komaj opazili, mejaši (zlasti avtorji s Koroške) pa so jih doživljali kot netilce nemira in spopadov v deželi ob Dravi (in Muri). Njihovi teksti so na isti valovni dolžini kot "domovinsko" zgodovinopisje (reprezentativni primer je knjiga Vinzenza Schumyja *Kampf um Kärntens Einheit und Freiheit* iz leta 1950[70]). V pogledu na Slovence (nemško)avstrijski pričevalci niso osebni, temveč se vseskozi čutijo del svojega nacionalnega kolektiva. Prav nič ne prikrivajo, da lastno izkušnjo ideologizirajo. Njihova tendenca ni samo avtorsko "subjektivna" (kar je značilno praktično za vse avtorje memoarskih tekstov), temveč tudi politično pristranska. Še posebej to velja za tiste Korošce, ki so imeli vsaj deloma slovenske korenine in so tako sebi kot drugim nenehno dokazovali, kako zelo so zvesti vodilni ideologiji svoje dežele.[71]

Nacional(social)isti in uporniki

Druga svetovna vojna predstavlja največjo zaostritev slovensko/jugoslovansko-(nemško)avstrijskih odnosov. Literatura tedaj ni mogla biti predmet estetskega uživanja, temveč etični seizmograf. Pisatelji so se tega zavedali v različni meri. Perkonigova zavrnitev oziroma sabotaža Rösenerjevega naročila za protipartizanski roman nedvomno ni bila brez določenega osebnega tveganja. Glede na to, da sta avtor *Domoljubov* in njegova družina v času jugoslovanske uprave na južnem Koroškem imela velike težave (Perkonig je bil leta 1919 odpuščen kot učitelj v Vetrinju, njegov oče pa je bil celo zaprt na ljubljanskem gradu[72]), je njegovo preseganje nekdanjih nacionalističnih izhodišč še toliko bolj očitno znamenje priznavanja humanističnega poslanstva pisateljevanja.

Hitlerjanci so se dobro zavedali, kakšno oporo predstavlja za Slovence tiskana beseda, zato so takoj po zasedbi Jugoslavije, ki so jo brez vojne napovedi napadli 6. aprila 1941, začeli mrzlično uničevati knjižnice. Njihovo početje, ki so ga neredko vodili pripadniki močno nacificirane nemške jezikovne skupine na okupiranem ozemlju, je imelo tako simbolno kot "praktično" dimenzijo: hotelo je germanizirati spodnje Štajerce in Gorenjce ter njihovo ozemlje izkoristiti za vojne napore *Tretjega Reicha*. Žup-

---

69 Prim. I. Grdina, n. d., 55–72.

70 O (nemško)avstrijskih pričevalcih (in na kratko tudi o njihovih pogledih na dogajanja ob severni jugoslovanski meji v letih 1918–1920) glej T. Zorn, Tiskani viri in literatura o koroškem plebiscitnem obdobju, v: J. Pleterski, L. Ude, T. Zorn (ur.), n. d., 553, 554.

71 Vinzenza Schumyja je npr. Katoliško politično in gospodarsko društvo za Slovence na Koroškem poslalo v kmetijsko šolo na Grmu pri Novem mestu in se je šele pozneje razglasil za Nemca. Prim. D. Druškovič, n. d., 494 (opomba 36).

72 D. Druškovič, n. d., 445, 446. Treba pa je poudariti, da se protinemški ukrepi začasne jugoslovanske uprave na plebiscitnem ozemlju še zdaleč niso mogli primerjati s protislovenskim divjanjem avstrijskih oblasti med 1. svetovno vojno.

nik Fran Saleški Finžgar je v *Letih mojega popotovanja* zapustil tele pretresljive vrstice o ravnanju osvajalcev:

"Nemški okupator je /.../ takoj razodel svoje temeljite načrte in pokazal, da mora biti najlepši kos slovenske zemlje poslej na vekomaj njegova last. Najprej so izgnali duhovnike – prav vse razen nekaterih starčkov. Prav tako so izgnali vso inteligenco, med njo nad tristo slovenskih učiteljev z družinami vred. Zapirali so jih, silili k najbolj poniževalnim opravkom (pisatelj Meško je moral pobirati z rokami konjsko govno po ulicah). Za sklep so jih nagnali s Štajerske v samostan Rajhenburg, z Gorenjske v zavod sv. Stanislava v Šentvidu. Prva slovenska gimnazija v tem zavodu je bila zaprta, profesorji pregnani in hiša izropana z dragoceno knjižnico vred. Nemški divjaki so skrunili tudi cerkve. /.../ Na Gorenjskem so bili le posamezni primeri surovih in brezbožnih gestaparjev. – Dne 27. junija 1941 je prišel v Rovte nad Jesenicami član pete kolone in zagrizen Nemec Rauter. Šel je v cerkev, vrgel križ z oltarja, ga treščil na tla, v oltar pa obesil podobo Hitlerja."[73]

Finžgar je s svojim suhim, docela stvarnim pripovedovanjem – spomine na 2. svetovno vojno je zapisal leta 1946[74] – opozoril na povsem iracionalne dimenzije napadalnega vedenja pripadnikov nemške jezikovne skupnosti v Jugoslaviji po vojaškem kolapsu kraljevine Karadjordjevićev. Surovo preganjanje, ki so mu bili izpostavljeni slovenski intelektualci med 1. svetovno vojno in deloma celo že pred njo, se je izkazalo le za nedolžno predigro strahot v času nacizma. Sovraštvo nemških petokolonašev do katolicizma opozarja na kontinuiteto med bartschevsko "mentalno strukturo" iz časa la belle époque in nacistično ideologijo, kakršno so na Slovenskem oznanjali in udejanjali Volksdeutscherji ter prišleki iz *Tretjega Reicha*. Le redki pripadniki nemško govoreče skupnosti so v prostoru med Alpami in Jadranom zvestobo jugoslovanski državi, humanizmu in antifašizmu dokazali z "oboroženim plebiscitom". Njihove usode so bile docela netipične.[75] Nekdanji aristokrati, ki so živeli na posameznih spodnještajerskih in dolenjskih (vele)posestvih, praviloma niso bili posebej zagreti pristaši Hitlerjevega nacionalsocializma, vendar tudi pravega stika s svojo slovensko okolico niso uspeli najti. Za njihovo miselnost je reprezentativno pisateljsko delo Friedricha barona von Gagerna, čigar življenjska usoda je navezana na grad Mokrice. Iz posameznih pasusov v njegovih tekstih se dá razbrati trdna vera v nemško superiornost nad Slovani. Gagernovi *Meči in vretena (Schwerter und Spindeln),* ki so zagledali luč sveta leta 1939, ohranjajo spomin na anahronistične ideale germanskega plemstva oziroma viteštva. Nikakor pa ti niso povsem identični z novodobnimi zamislimi o rasni izbranosti: za njimi stoji dobršna mera romantične zagledanosti v osebno junaštvo.

Na drugi strani so posamezni slovenski avtorji – med njimi je bil najvidnejši pesnik Oton Župančič – med 2. svetovno vojno poudarjali herojstvo sodobnosti: upor proti nacističnim okupatorjem mora potekati po drakoničnem načelu "zob za zob in glavo za glavo",[76] saj so se agresorji s svojim neciviliziranim ravnanjem leta 1941 izločili iz človeškega sveta. Pri tem je treba upoštevati, da v globoki ilegali nastajajoča književnost odpora – v njej ima posebno mesto pesništvo, ki se je spričo svoje oblikovne

---

73 F. S. Finžgar, n. d., 427.

74 F. S. Finžgar, n. d., 458.

75 Prim. spominska pričevanja znanega nevrologa in psihoanalitika Paula Parina z naslovom Zanesljiva znamenja spreminjanja. Leta v Sloveniji, Ljubljana 1989. Avtor je bil rojen na graščini Plevna pri Žalcu.

76 Prim. Oton Župančič, Zbrano delo. Tretja knjiga, Ljubljana 1959, 119, 120 (pesem Veš, poet, svoj dolg? oziroma Pojte za menoj). Avtor se je zavedal, da je pristajanje na geslo "zob za zob in glavo za glavo" poeta nevredno – vendar so ga razmere v letu 1941 prisilile, da je to misel spravil na papir. Glej O. Župančič, n. d., 450.

skoncentriranosti zdelo najprimernejše za hitre odzive na eksistencialno izjemno izpostavljene položaje – ni služila samo osebni ekspresiji, temveč tudi vsesplošni mobilizaciji za osvobodilni boj (vsaj v smislu dvigovanja morale).

Zanimiv pojav predstavlja literarna ustvarjalnost Slovencev, ki so bili med 2. svetovno vojno prisilno mobilizirani v nemško vojsko. Njeno uporništvo je pridušeno in večinoma docela osebno. Kljub temu se je Janez Pernat dokopal do splošne refleksije o položaju; v pesmi z naslovom *Pismo izseljenke na fronto 1943* je npr. zapisal:

"Domovina te pozdravlja! Ni več domovina...,
da bi te poznala – še za svojga sina.
Stojijo še domovi; sosedje so odšli...
Na ta cvetni teden – so jih izselili.

Tujca ne razume ne krava, konj in pes.
Vsi Hitlerja častijo. Kdo je ta ljudska zmes?
Ostali so le hlapci, ko tujci so prišli.
Tirolce in nemčurje so nam naselili..."[77]

Toda treba je reči, da se Slovenci, ki jih je nemška zasedba najhuje prizadela (deportiranci, taboriščniki, prisilni mobiliziranci, pripadniki odpora), večinoma niso vdali vsesplošnemu sovraštvu do severnih sosedov. Tenkočutni mariborski pesnik Karel Starc, ki so ga okupatorji vtaknili v uniformo Hitlerjevega *Wehrmachta,* je deloma celo ustvarjal v Goethejevem jeziku.[78] Značilna se zdi tudi usoda nemško pišoče Celjanke Alme Maksimilijane Karlin (pred 2. svetovno vojno je zaslovela s svojimi potopisnimi deli[79]), ki se je pred nacističnim terorjem zatekla k partizanom in si tako rešila življenje.

Zato pa je bil toliko radikalnejši v zavračanju vsega nemškega politik in pisatelj Anton Novačan, ki je leta 1942 uspel pobegniti iz zasedenega Beograda v Turčijo in nato v Palestino. V emigraciji je razvil program najradikalnejšega obračuna z "germanskim elementom". Tridesetega avgusta 1942 si je v dnevnik zabeležil:

"Od danes naprej bom pisal besede nemec in lah (madžar in hrvat) z malo začetnico in prosim Slovence, da to sprejmejo za vse večne čase. Vsakega drugega naroda ime pišemo z veliko začetno črko, nemca, laha, madžara in hrvata pa z malo, za spomin na današnje pokole..."[80]

Že nekaj dni prej pa je Novačan na sebi lasten (tj. skrajno radikalen) način "elaboriral" nemško-avstrijska razmerja. Za razliko od svojih katoliških rojakov, ki so v alpski republiki videli najmanj problematičen del germanskega etničnega bloka, je strastni celjski liberalec menil:

"Austriam esse delendam, Hitler je od tam, njegovo 'velikonemštvo' v knjigi 'Mein Kampf' in v njegovih dejanjih je doma iz Avstrije. Spomnite se parlamentarnih borb v starem dunajskem parlamentu, spomnite se velikonemcev, dr. Schönererja, Wolfa itd. Tam se je inspiriral mladi Hitler. In pa Austria – že ime 'Ostmarke' pove, kaj je raison d'être njene eksistence. Karkoli, kadarkoli, Avstrija bo vedno sovražna nam, Južnim Slovanom, in Čehoslovakom. Uničite jo! Dunaj bodi svoja država, Gradec slovenski, gornještajersko železo mora biti zunaj nemške državne oblasti, vso drugo ropotijo pri-

77 M. Stanonik, Poezija konteksta III. Slovensko pesništvo pod tujimi zastavami. Pesnjenje slovenskih mobilizirancev v nemško vojsko v drugi svetovni vojni od 1941 do 1945, Celje 1999, 260. Pernat je nastanek svojega literarnega pisma "lociral" v Celovec, kjer je bil nemški pritisk na Slovence še posebej hud.

78 Prim. K. Starc, Prezgodnje slovo, Maribor 1995.

79 Alma Maksimilijana Karlin je kljub slovenskim koreninam pisala le v nemščini; zaradi njene recepcijske uspešnosti so jo nekaj časa omenjali celo kot kandidatko za Nobelovo nagrado.

80 A. Novačan, Jeruzalem–Kairo. Spomini 1942–1945, Ljubljana 1986, 43.

ključite ne preveliki Bavarski, katoliški Južni Nemčiji. Ustvarite še eno porensko katoliško Nemčijo in tretjo prusko z Berlinom, pa ste razbili Nemčijo za 1000 let! Vzemite jim železnice, premog in železo! Dajte jim kakšne kulturne igračke; naj se posvetijo znanosti, toda pod kontrolo zmagovalcev, tako da bodo te zverine zaposlene in ne bodo imele časa misliti na 'Siege'."[81]

Novačan je bil očitno prepričan, da slovenski severni sosedje zaradi determiniranosti z zgodovino niso sposobni politične preobrazbe k demokraciji in pacifizmu ter jih je zato treba imeti pod trajnim nadzorom.[82] Avstrija je bila po njegovi sodbi še posebej nevarna: od ostalih predelov *Tretjega Reicha* je izstopala po izredno intenzivni nacificiranosti. Glede na izjemno vlogo Hitlerjevih ožjih rojakov pri zločinih v zasedeni Sloveniji takšna sodba ni prav nič presenetljiva. Nesrečni *begunec* Novačan je z docela nerealističnim miselnim radikalizmom kompenziral svojo nemoč, da bi ukrenil kaj svarnega proti osvajalcem, ki so pustošili po njegovi domovini. Kot nekdanji jugoslovanski konzul v Celovcu pa je bil vsekakor zelo dobro seznanjen z eliminacionističnimi protislovenskimi idejami, ki so se že dolga desetletja širile po (nemško)avstrijskem prostoru, in jih je želel enkrat za vselej spodsekati pri koreninah.[83] Pri tem je prisegal na patriotično geslo: "Jaz sem Slovenec – in to mi je edini zakon: My right – my country! In narobe."[84] Simptomatično se zdi, da se je tako skrajno mišljenje o severnih sosedih pojavilo med Slovenci šele v obdobju najhujše stiske, se pravi v času, ko so jih nacisti poskušali zbrisati z obličja zemlje. (Toda celo tedaj ni prevladalo.) Hitlerjanski izziv je tudi južno od Karavank močno zmanjšal prostor za toleriranje različnosti.

Od konfrontacije k spoznavanju in priznavanju drugačnosti

Slovenska književnost je po letu 1945 s poudarjeno skrbjo tematizirala medvojna dogajanja. Sprva so bila v ospredju dela, ki so posebej izpostavljala herojsko plat narodnoosvobodilnega boja. Socialistična kulturna politika je od avtorjev pričakovala "veliki tekst", ki bo "upodobil" zmagoviti boj Slovencev za obstoj – pa tudi njihovo "revolucioniranje". Toda poskusi, da bi ustvarili takšno pripoved, večinoma niso bili posebej prepričljivi. Prežihov Voranc, ki se je po komunističnem prevzemu oblasti kljub bleščeči partijski biografiji znašel na "stranskem tiru", je v zadnjih letih pred smrtjo prišel samo do nekaterih osnutkov romana o dobi okupacije. Drugi vidnejši slovenski prozaik s srede 20. stoletja, Miško Kranjec, pa je moral pisanje obsežne epopeje *Za svetlimi obzorji* celo ustaviti, saj se je zoper njegov tekst dvignilo negodovanje večjega števila vplivnih "stebrov družbe" (v vso zadevo je nazadnje posegla še jugoslovanska tajna služba, ki je avtorju zaplenila del rokopisa).[85] Šele Vitomil Zupan je z romanom *Menuet za kitaro (na petindvajset strelov)* – prvič je bil izdan leta 1975 – uspel napisati umetniško prepričljivo pripoved o vojni in njenih poznejših usedlinah. Srečanje nekdanjega slovenskega partizana in pripadnika nemškega *Wehrmachta* v turistični Španiji je sicer polno napetosti, ki izhajajo iz različnosti njunih življenjskih izkušenj,

---

81 A. Novačan, n. d., 33.

82 V takšnih razmišljanjih Novačan ni bil osamljen; Američani so se med vojno zelo resno ukvarjali z Morgenthauovim načrtom, ki je predvideval preobrazbo Nemčije v kmetijsko deželo.

83 Že ponesrečeni poskus nacističnega puča leta 1934 je pokazal, da so avstrijski hitlerjanci posebej številčni na Koroškem in Štajerskem (kjer so bila protislovenska čustva še iz časov habsburške monarhije čvrsto zakoreninjena).

84 J. Vidmar, Obrazi, Ljubljana 1985, 405.

85 Izšla sta le prva dva dela tetralogije Za svetlimi obzorji (1960 in 1963).

toda na drugi strani tudi ne gre spregledovati dejstva, da je bojna sekira med njima že zdavnaj zakopana. Usoda odsluženih soldatov, ki jih povezuje grozljiva skupna usoda, je pač podobna na vseh zemljepisnih širinah in dolžinah.

Pozneje so večjo pozornost vzbudila dela o trpljenju v hitlerjanskih koncentracijskih taboriščih (Vladimir Kralj, *Mož, ki je strigel z ušesi,* 1961; Boris Pahor, *Nekropola,* 1967) in o posavskih izgnancih, ki so jih nacisti preselili v Šlezijo, zato da bi napravili prostor za Kočevarje (ti namreč niso hoteli živeti na italijanskem okupacijskem območju; prim. Peter Božič, *Očeta Vincenca smrt,* 1979). Slovenski pisci do Nemcev oziroma Avstrijcev niso gojili revanšističnih čustev, čeprav so v memoarski literaturi registrirali, da jih severni sosedje na splošno zaničujejo. Angela Vode je v pretresljivih pričevanjih o življenju v nacističnem koncentracijskem taborišču Ravensbrück – v času komunistične oblasti v Sloveniji niso mogli biti objavljeni – opozorila, da so se zapornice germanske krvi obnašale zelo oholo do svojih slovanskih sotrpink.[86] Zapisala je:

"Značilno je, da nisem v taborišču srečala niti ene Nemke, katera bi v celoti spoznala, kaj pomenja nacionalno socialistični režim za vesoljno človeštvo in posebej za nemški narod. /.../ Neka inteligentna Nemka, ki je bila v taborišču že dolga leta zavoljo svojega revolucionarnega delovanja, se je zelo razburjala, češ, da Jugoslovanke nočejo delati, da sabotirajo, da so lene itd. Ta žena kljub svojemu prepričanju ni razumela, da je sabotaža dolžnost vsakega nasprotnika režima, da mora biti vsak pošten človek nasprotnik tega režima, pa čeprav je Nemec. Ni razumela, da vse delo, ki smo ga morale vršiti v korist Hitlerjeve Nemčije, podaljšuje vojno, ki je od vsega začetka le roparski pohod proti drugim narodom. Ni razumela, kaj pomeni, drugemu narodu oropati njegovo domovino, potem pa pripadnike, lastnike te zemlje odvesti v sužnost, kjer so jih primorali delati morilno orožje, s katerim so ubijali njih lastne ljudi. Ali ni prav, da taki ljudje občutijo na svoji koži to, kar je njihov Hitler delal z drugimi narodi? /.../ Vse Nemke /v taborišču/ so poznale samo eno načelo: korist nemštva, ter eno taktiko: disciplino v korist nemštva."[87]

Nekatere teme, ki so kar klicale pisateljsko pero, so se najbrž zdele pregrozljive, da bi mogle biti literarno obdelane (npr. genocidni poboj 387 spodnještajerskih duševnih bolnikov na avstrijskem gradu Hartheim;[88] nobeno pomembnejše književno delo tudi ne obravnava življenjske poti "ukradenih otrok", ki so jih nacisti odvzeli staršem, da bi jih vzgojili v svetlolase arijske "nadljudi"[89]). Zato pa ni bila spregledana niti tragična usoda posameznih pripadnikov nemške jezikovne skupnosti v Sloveniji, ki se ob koncu 2. svetovne vojne niso sami (ali pod patronatom nacističnih oblasti) izselili v Avstrijo (oziroma še dlje na sever): njihov prisilni izgon je pritegnil izjemno močno pisateljsko pero Lojzeta Kovačiča.[90]

Šele v zadnji četrtini 20. stoletja je slovenska književnost spet močneje posegla v "starejša obdobja" in tematizirala čas vlade Habsburžanov. Razpadli podonavski imperij sicer ni bil prikazan s posebno simpatijo – celo v letih razcveta *srednjeevropske mode*

---

86 Prim. Angela Vode, Zbrana dela. Spomin in pozaba. III. knjiga, Ljubljana 2000, 273–275.

87 A. Vode, n. d., 274, 275.

88 Prim. T. Matzek, Das Mordschloss. Auf der Spur von NS-Verbrechen in Schloss Hartheim, Dunaj (brez letnice prve izdaje), 312.

89 Edino recepcijsko uspešna mladinska povest Deček z dvema imenoma, ki jo je leta 1955 izdal Anton Ingolič, se v literarni obliki loteva problema "ukradenih otrok". Ob tem je posebej zanimivo, da delo ne spregleduje usode nemških beguncev po 2. svetovni vojni.

90 Literarni opus Lojzeta Kovačiča je praktično v celoti zaznamovan z avtorjevo avtobiografsko izkušnjo. Pisateljeva družina je med 2. svetovno vojno optirala za Tretji Reich (mati je bila nemško govoreča Švicarka), zato so bili posamezni njeni pripadniki leta 1945 izgnani iz Jugoslavije.

tik pred razsulom komunističnih režimov ne –, toda tudi "ječa narodov" se ni več zdel.[91]

Drugi segment slovenske književnosti, ki zadeva odnos do severnih sosedov, predstavljajo obravnave koroške problematike. Zanj so najreprezentativnejša dela avtorjev, ki kot pripadniki narodne manjšine živijo v deželi ob Dravi. V opusih Florjana Lipuša, Janka Messnerja, pisateljskega samouka Petra Moharja in še nekaterih drugih ustvarjalcev je podana pretresljiva "avtopsija" najrazličnejših problemov, ki jim je izpostavljena številčno vse šibkejša slovenska skupnost na Koroškem. Asimilacijske procese, ki jih mnogi Avstrijci štejejo za "naravne" (tj. za takšne, ki izhajajo iz pragmatične logike vsakdanjega življenja), razkrivajo kot mrežo zdaj bolj nasilnih, zdaj bolj subtilnih pritiskov na posameznikovo identiteto. Slovenski koroški literati so v "občanskem" smislu brez dvoma prispevali poglobljeno kritično analizo življenja v deželi ob Dravi in nasploh v alpski republiki, v čemer niso odstopali od standardov tamkajšnje vrhunske literature – je pa bilo zanje mnogo manj nagrad in priznanj kakor za nemško pišoče ustvarjalce. Tudi ti – kakor kaže dovolj znamenit in razvpit primer Thomasa Bernharda – v svojih rojakih niso videli posebej prijaznih sosedov.

Literarni teksti, ki so tematizirali koroško stvarnost v Sloveniji, so bili opazno manj kritični do Avstrije; v pretežni meri so zgolj ugotavljali "klinično stanje" in reflektirali nekatere zgodovinske prelomnice (Fran Eller, Janez Menart, Ervin Fritz). Iredentističnega podtona, ki ga je bilo pred in med 2. svetovno vojno deloma še mogoče zaznati (verzi generala Maistra, deloma tudi Otona Župančiča), v njih ni več srečati.[92]

Avstrijska književnost nemškega jezika se s slovenskim svetom dolgo časa ni kdovekako temeljito ukvarjala. Morda se je njenim ustvarjalcem zdel popolnoma nevznemirljiv zaradi velike podobnosti z razmerami v alpski republiki... Rothovi Slovenci v dveh romanih o pripadnikih družine Trotta *(Radetzkyjeva koračnica, Kapucinska grobnica*[93]), ki sta izšla že pred 2. svetovno vojno, so seveda samo *metafora*. Dejansko so utelešenje "staroavstrijcev". Značilne "napake", ki jih je gotovo *namenoma* zagrešil avtor melanholičnih apoteoz o cesarstvu Habsburžanov, so jasno znamenje za to: v *preteklost* zagledani pisatelj v svoji literaturi ustvarja tekstno *resničnost*, ki je povsem zavestno nekoliko oddaljena od *zgodovinske stvarnosti*. Roth je predobro poznal dejstva, da bi se *nehote* motil o njih...

Tudi slovenski svet Petra Handkeja je v veliki meri irealen: zemljepisno je v romanu *Ponovitev (Die Wiederholung,* 1986) sicer stvaren, toda v duhovnem smislu gre nedvomno za pesniško vizijo. Ker mnogi bralci južno od Karavank tega niso opazili, je pozneje med njimi in znamenitim pisateljem (ki z miselnimi ekstravagancami rad vzbuja pozornost svojih sodobnikov) prišlo do hudih nesporazumov. Slovenija je z državno osamosvojitvijo prenehala eksistirati v obliki pravljične dežele – v Handkejevih očeh je postala obupno običajna in nepoetična (torej kot jajce jajcu podobna drugim politično organiziranim ozemeljskim enotam) –, zato tudi ni več mogla ostati *domovina biti* in (izgubljenega) jezika. Realnost pač ubija sanje... Tragično doživljanje literatove odvrnitve od "dežele na sončni strani Alp" potemtakem ni na mestu. Handkejeva razglasitev za nemško pišočega slovenskega pesnika je bila – če jo vzamemo dobesedno – velika pomota.[94] Vrednost ima samo kot metafora, toda *območje* njenega pomena izbira avtor. Pomenljivo pa se zdi, da Handkejeva naslednja "izvoljena dežela" – Srbija

---

91 Glej nedokončani zgodovinski roman Jožeta Javorška Spomini na Slovence I–II, Trst–Ljubljana 1989.

92 Prim. I. Grdina, n. d., 25–28.

93 Izvirna naslova sta Radetzkymarsch (1932) in Kapuzinergruft (1938); obe deli sta bili v času "renesanse Srednje Evrope" prevedeni v slovenščino.

94 Prim. knjigo Jožeta Snoja Handkejev paradoks, Celovec 1991.

– ni doživela podobne literarne apoteoze kot Slovenija: njena drugačnost od preostalega sveta ni bila pesniška, temveč čisto politična.

Med pomembnejšimi avstrijskimi literati, ki so tematizirali prostor svojih južnih sosedov, pripada posebno mesto štajerskemu pesniku Aloisu Hergouthu. Areal njegove *Sladke gore (Der süsse Berg)* je – podobno kot svet Handkejeve *Ponovitve* – razpet med mitičnost in konkretnost. Tudi zanj "dežela na sončni strani Alp" ni nekaj tujega in ogrožajočega, temveč mu predstavlja področje prvinskega stika z lastno prabitjo.

Mogoče je reči, da je pozitivna afirmacija slovenskega sveta v Avstriji eno od znamenj nove identitete alpske republike. Dokler se je ta štela za nesamostojni del germanskega etničnega bloka, tamkajšnja kulturna produkcija južnih sosedov ni obravnavala posebej prijazno. Čeprav je bil prvi val širše uveljavitve avstrijske zavesti neposredno po 2. svetovni vojni brez dvoma povezan predvsem s pragmatično težnjo po razlikovanju od Nemcev, ki so leta 1945 doživeli popoln poraz in se jim je zato prihodnost nakazovala v kaj mračnih barvah, gre za poznejši čas poudariti tudi pomen globljih duhovnih premikov. "Vitezi peresa" so veliko spremembo v "mentalni klimi", ki je nastopila z zlomom nacizma, razmeroma hitro izkoristili za preseganje nekdanjih mišljenjskih matric, obrazcev in shem. Oblikovanje "Nation Österreich" je vsaj v sferah vrhunske/elitne kulture pomenilo praktično popolno ukinitev poprej tako divje izražajočega se zanikovalskega odnosa do Slovencev. Do še posebej velikih sprememb je prišlo v nekdanjem nemškonacionalnem Gradcu – v predstavah Rudolfa Hansa Bartscha in njegovih somišljenikov je štajersko glavno mesto živelo predvsem od boja za *sveto germansko stvar* na jugovzhodu –, ki je postal eno najpomembnejših središč sodelovanja in kulturne izmenjave v alpsko-jadranskem prostoru.

Na ta način je bilo *v kulturi* preseženo občasno politično nerazumevanje med Jugoslavijo in Avstrijo, ki je v umetniški produkciji odmevalo kvečjemu še v karikaturi. V dobršni meri so bile *z njo* potisnjene v preteklost tudi stereotipne predstave o sosedu, ki so se kazale v poniževalnih in zaničevalnih (nemško)avstrijskih poimenovanjih za Slovence *(Čuši* za avtohtone prebivalce južne Koroške, *Kolariči* za migrante). Pomenljivo se zdi, da na drugi strani meje podobnih oznak ni bilo mogoče srečati v omembe vrednem obsegu. Edino v tistem delu Koroške, ki je leta 1919 pripadel Jugoslaviji, poznajo za severne sosede zasmehljiv izraz *Krajtlihi*[95] – vendar se ta nikoli ni razširil na celoten slovenski prostor.

Za sklep je mogoče reči, da je kulturna zgodovina eno najbolj optimističnih poglavij slovensko-avstrijskih odnosov. Od nekdanjega nezaupanja in celo odkrite sovražnosti v literaturi, ki je – kot smo videli – politiki pomagala "slikati na zid" podobo soseda kot ogrožajočega tujca, je pot vodila k čedalje manj tendenčnemu opisovanju dejanskosti in nazadnje k poglobljenemu medsebojnemu spoznavanju.[96] Pri tem so imele posebno vlogo založniške hiše koroških Slovencev, ki so ljudem nemškega jezikovnega prostora s poudarjeno skrbjo predstavljale literarne ustvarjalce južno od Karavank. Njihovo prizadevanje je obrodilo žlahtne sadove. Hkrati so tudi izdajale slovenske prevode temeljnih del sodobnih avstrijskih pisateljev. Zelo značilno pa se zdi, da si založniška dejavnost Nemcev, ki so nekoč živeli na spodnjem Štajerskem in Kranjskem, za podobno kulturno izmenjavo ni prizadevala. Zadovoljevala se je zgolj z izdajanjem nostalgičnih pričevanj o "nepozabljeni domovini". S tem so pripadniki nekdanje nemško

---

95 Za informacijo o medsebojnih poimenovanjih Slovencev in nemško govorečih Avstrijcev v predelih ob saintgermainski meji se zahvaljujem doc. dr. Andreju Rozmanu.

96 Pri tem je potrebno upoštevati, da so pisateljske "upodobitve" stvarnosti vedno angažirane: že z izbiro tematike in zornega kota naracije so "pristranske". Samo tisti, ki ga določena snov tako ali drugače vznemiri, jo obravnava v svojih delih.

govoreče skupnosti na Slovenskem demonstrativno nadaljevali in poudarjali svojo ločenost od večinskega prebivalstva rojstne dežele, ki je prihajala do izraza že pred 2. svetovno vojno[97] in med njo (ko so edino oni postali polnopravni državljani Tretjega Reicha).[98] So pa zato druge avstrijske založniške hiše pokazale precejšnje zanimanje za slovensko literaturo in odigrale vidno vlogo pri njenem prodiranju v svet. Tudi glasbeni, likovni, gledališki in filmski umetniki[99] so prispevali velik delež k sprejemanju sosedove drugačnosti v avstrijskem prostoru.[100] To je toliko več vredno zato, ker politika ni zmerom kazala enakega razumevanja.[101]

97 Zelo značilno se zdi, da Fritz Zangger v svojih spominskih pričevanjih o življenju nemško govoreče skupnosti v Sloveniji pred 2. svetovno vojno (Das ewige Feuer im fernen Land, Celje 1937) pripadnikov večinskega naroda skoraj ne omenja (edina vidnejša izjema je Ivan Tavčar).

98 Prim. S. Karner, Nemško govoreča narodna skupnost v Sloveniji in AVNOJ, v: F. Mayrhofer-Gründbühel, M. Polzer (ur.), n. d, 103, 104.

99 Še posebej pomembna je bila v tem smislu televizijska nanizanka Thomasa Plucha Vas ob meji (Das Dorf an der Grenze). Prim. V. Sima, "Das Dorf an der Grenze" /Vas ob meji/. Televizijska nanizanka kot poskus obdelave zgodovine posameznika in prebivalstva južne Koroške, v: Janko Ogris. Življenje in delo, Celovec 2001, 137 in dalje.

100 Podobne mostove kot elitna kultura je ustvarila tudi popularna: Avstrijci so z navdušenjem sprejeli (in celo "homologizirali") slovenski "izum" – narodnozabavno glasbo.

101 Eden od avstrijskih diplomatov, ki je nekaj časa služboval v Ljubljani, je na prehodu iz 2. v 3. tisočletje – denimo – dokazoval popolno ignoriranje slovenskega doživljanja sveta z retoričnim spraševanjem o smiselnosti postavljanja spomenika generalu Maistru, ker da ga imajo na avstrijskem Štajerskem skorajda za zločinca. S tem je samo potrdil ugotovitev Ernsta Bruckmüllerja, da je na avstrijski strani v razmerju do južnih sosedov najti "marsikateri pojav oholosti". Prim. E. Bruckmüller, Nacionalni stereotipi med sosedi, v: F. Mayrhofer-Gründbühel, M. Polzer (ur.), n. d., 32.

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

IGOR GRDINA

SIMBOLI V REALNOSTI SLOVENSKO-AVSTRIJSKIH ODNOSOV

Tradicija, okoli katere se zbirajo pripadniki določenega naroda, se ne izraža samo skozi osebne in kolektivne predstave o sebi in drugih/drugem, temveč "govori" tudi v "jeziku" oziroma znakovnem sistemu simbolov. Če je semiološki "slovar" vsaj na prvi pogled transparenten, je "gramatika", ki povezuje njegove elemente, marsikdaj težko pojasnljiva, saj praviloma presega koordinate racionalnega mišljenja in njegove vzročno-posledične logike.

Simboli predstavljajo svojevrstno artikulacijo konsenza o bistvenih (tj. konstitutivnih) elementih imaginarija in idearija narodne zavesti. Segajo od lahko prepoznavnih alegorij in skoraj brez "interpretacijskega preostanka" razberljivih emblemov do pomensko polivalentnih slikovnih, "plastičnih", glasbenih in besednih *šifer*. Nikakor ne gre samo za insignije brez praktične (uporabne) vrednosti, temveč v nič manjši meri za pojave iz vsakdanjega življenja. Tudi posamezne osebnosti (junaki, t. i. veliki možje), mitološko-fantastični in legendarni liki, živali (zlasti endemske vrste in pasme), predmeti (še posebej slike in kipi, pa tudi "rekviziti" iz sfere ljudske oblačilne kulture), "areali" (t. i. sveti kraji; pogosto gre za romarska središča ali za prizorišča velikih bitk), geste (denimo pozdravi in plesi) ter interpretativni narativi (npr. o prelomnih zgodovinskih dogodkih) lahko dobijo za pripadnike tega ali onega naroda simbolno *identifikacijsko veljavo*. Ta more biti tako afirmativna kakor negacijska, saj je komaj mogoče najti človeško skupnost, ki bi se definirala samo na podlagi "pozitivnih" opredelitev. Sleherno določevanje lastnosti in razumevanj premore poleg težnje po združevanju tudi diferenciacijsko razsežnost.

Neredko so "pozitivni" simboli enega naroda v očeh pripadnikov drugega izrazito negativni. Prav to utegne potencirati nerazumevanje med sosedi. Posebej problematično je aprioristično vrednostno ocenjevanje simbolov drugega naroda, ki dejansko preprečuje njihovo razumevanje. Na ta način se tudi bistveno otežuje izkustvena recepcija "tujcev" oziroma njihovega imaginarija in idearija. Neempirična "vednost" o drugih/drugem odpira pot do klišeiziranih (stereotipiziranih) sodb o njihovih/njegovih intelektualnih (ne)zmožnostih. Posledica slednjih so najrazličnejši predsodki, ki so tako značilni za "pristne" medsosedske odnose (tako na ravni držav kot narodov, regij in posameznih krajev).

Simboli druge oziroma tuje skupnosti se velikokrat doživljajo kot izredno nevarna grožnja eksistenci lastnega duhovnega sveta, vendar je takšno razumevanje le redko zares utemeljeno. V 20. stoletju sta bili za Slovence povsem nesprejemljivi znamenji samo fašistični *liktorski snop* in nacistični *kljukasti križ*.[1] Ideologiji oziroma režima, ki sta si ju izbrala za svoj emblem, sta v alpsko-jadranskem prostoru gojila skrajno agresivne eliminacionistične rasne in etnično-nacionalne predstave. Najpopolneje sta jih izrazila nemški Führer Adolf Hitler in sekretar italijanske fašistične stranke Aldo Vidus-

1 Obema simboloma se je pridruževal tudi "rimski" oziroma hitlerjanski pozdrav z iztegnjeno desnico. Ta gesta se je razglašala za pristno italijansko/nemško znamenje. V Celju so se po okupaciji leta 1941 na javnih mestih npr. pojavili napisi: "Trittst du hier als Deutscher ein, soll dein Gruss Heil Hitler sein." Prim. A. Videčnik, Celje moje mladosti, Celje 2002, 116.

soni. Prvi je 26. aprila 1941 v Mariboru od svojih "nacionalnih tovarišev" zahteval, naj ozemlje, ki ga je po napadu na Jugoslavijo nameraval anektirati Tretji Reich, naredijo za nemško deželo[2] (s čimer je pravzaprav dramatično priznal, da takšna dotlej ni bila), drugi pa je 5. januarja 1942 grofu Cianu razlagal, kako je treba pobiti vse Slovence.[3] Da ni šlo za kak posamični "besedni eksces" prenapetega skrajneža, temveč za uradno politiko italijanske države, je s svojim krvoločnim govorom v Gorici 31. julija 1942 potrdil sam duce fašizma Mussolini.[4] Popolna raznaroditev ali celo fizično iztrebljenje Slovencev je bilo vsaj nekaj časa realna opcija za obe osrednji osni sili v Evropi. Prav zato njuna emblema v alpsko-jadranskem prostoru nista bila doživljana kot nevtralni znamenji dveh tujih držav, temveč kot pravcati alegorični podobi smrti. Ker sta *kljukasti križ* in *liktorski snop* pred 2. svetovno vojno vsaj do neke mere uspela postati simbola nemškega in italijanskega naroda – to je bila posledica dejstva, da sta nacistični in fašistični režim znala organizirati bučne množične manifestacije v podporo svoji politiki –, je njuno pojavljanje med Slovenci zmerom vzbujalo občutek ogroženosti od severnih oziroma zahodnih sosedov.[5] Takšno razpoloženje je že pred 2. svetovno vojno (leta 1938) izrazila izjemno sugestivna "narodnoobrambna razglednica" Vlasta Kopača, ki je prikazovala Hitlerja in Mussolinija (upodobljena sta kot zlovešča okostnjaka; obdana sta z bajoneti in moderno vojaško tehniko), kako s svojimi pohlepnimi kremplji segata po Ljubljani, Mariboru, Trbovljah in Jesenicah.[6] Zato ni čudno, da se je *kljukasti križ* tudi pozneje – po 2. svetovni vojni – pojavljal v vlogi "zaščitnega znamenja" protislovenskih sil v Avstriji. Še posebej aktualen je bil "na sončni strani Alp" ob sprejemu avstrijske "sedmojulijske zakonodaje" leta 1976, ki mu je sledilo ponesrečeno "štetje posebne vrste".[7]

Simboli narodne identitete, ki je zaradi pojavljanja na različnih sektorjih modernega življenja (umetnost, politika, gospodarstvo, "strukture vsakdanjosti") izjemno kompleksen pojav, praviloma niso izolirani: navezujejo se eden na drugega ter se tako medsebojno pojasnjujejo, utemeljujejo in dopolnjujejo v posameznikovem in kolektivnem imaginariju oziroma idejariju. Dejansko predstavljajo nekakšne oporne točke za "mrežo" predstav, ki konstituirajo narod kot relativno enotno duhovno skupnost. Ne glede na to, da v vseh zgodovinskih obdobjih nimajo enakega pomena, igrajo vlogo svojevrstne "Arhimedove točke" nacionalne mentalne kulture. Spreminjajo se denotacije in deloma tudi konotacije simbolov – kar je v zvezi z njihovo trenutno aktualizacijo –, toda relativna sta(bi)lnost emblematičnih znakov opozarja tudi na njihovo nadčasno dimenzijo.

---

2 Slovenska kronika XX. stoletja. 2. del (1941–1995), Ljubljana 1996, 12. Hitler je po zapisu v graškem časniku Tagespost 26. aprila 1941 v Mariboru dejal: "Machen Sie mir dieses Land deutsch, so deutsch, wie die übrige Steiermark." Da pri tem ni mislil samo na ozemlje nekdanje spodnje Štajerske, dokazuje nemška izselitev Slovencev iz t. i. Brežiškega trikotnika, ki je v času habsburške monarhije deloma pripadal Kranjski.

3 Dnevnik grofa Ciana, Zagreb 1948, 296.

4 T. Ferenc, Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945 I. Država v državi, Ljubljana 1985, 424, 425.

5 Podobno nelagodje, kot sta ga na Slovenskem izz(i)vala kljukasti križ in liktorski snop, je v Avstriji vzbujala komunistična rdeča zvezda – čeprav ta ideološki simbol ni bil znamenje, pod katerim bi se odvijalo raznarodovanje prebivalcev alpske republike.

6 Prim. A. Suppan, Karikatura kot vir modernih stereotipov: (nemški) Avstrijci–Slovenci, v: F. Mayrhofer-Gründbühel, M. Polzer (ur.), Avstrija–Slovenija. Preteklost in sedanjost, LjubljanaCelovec 2002, 67 (slikovna priloga št. 9).

7 Prim. karikaturo Milana Mavra z naslovom Manjšina na rešetu v dnevniku Delo z dne 31. marca 1976 (tudi v A. Suppan, n. d., 69).

Jezik, knežji kamen in vojvodski prestol

Med vsemi emblematičnimi znamenji slovenstva je jezik zagotovo najstarejši. Že marsikateremu srednjeveškemu piscu se je zdel mnogo več kot samo komunikacijsko sredstvo. Otokar iz Geule pri verzificiranem opisu umeščanja Majnharda II. Goriško-Tirolskega na Gosposvetskem polju[8] koroškega vojvodo npr. sinonimno imenuje "der windische herre".[9] Jezik, v katerem je bil deželni gospod ustoličen, je imel potemtakem veliko označevalno-identifikacijsko moč. Dejansko je bil eden od emblemov Majnhardove oblasti.[10] Unrestovo poimenovanje Koroške za "ain rehts Windisch Landt"[11] (ob koncu 15. stoletja) in poudarjanje Veita Welzerja (iz leta 1523), da je "koroška nadvojvodina, obdana s svojimi krajinami, markami in sosednjimi deželami (confines), prišla od davnine iz tujega in ne nemškega naroda",[12] dokazujeta trdoživost zavesti o pomembnosti slovenskega elementa za zgodovino prostora severno od Karavank. Slednja ni izginila niti po ugasnitvi ustoličevalnega obreda leta 1414.[13] Učena kultura poznega srednjega in zgodnjega novega veka je verno ohranjala starodavno tradicijo.

V protestantskem 16. stoletju se je slovenski jezik uveljavil kot glavni povezovalni dejavnik velike večine prebivalstva v alpsko-jadranskem prostoru. Nemudoma je postal tudi temelj tedaj zamišljene naddeželne institucije – "prave cerkve božje slovenskega jezika" (Primož Trubar jo prvič omenja leta 1555[14]). Ta sicer ni mogla zares zaživeti, vendar je skupni jezik, ki naj bi določil njene meje, obstal in se poslej kontinuirano razvijal skozi čas.

S sovpadom srednjeveškega "lingvističnega" identifikacijskega emblema pri umeščanju koroškega vojvode in novodobnega idiomatskega znaka slovenskega naroda je bila historiografiji "na sončni strani Alp" dana svojevrstna *rdeča nit*. Kontinuiteta v času in obseg v prostoru sta bila v njej najjasneje opredeljena prav z jezikom. Ko je ob koncu 18. in v začetku 19. stoletja prišlo do "nacionalne parcelacije" zgodovine v Srednji Evropi, je prav idiom ustoličevanja odločilno prispeval k najčvrstejši navezavi karantansko-koroškega kompleksa na slovenski imaginarij. "Duh narodov", o katerem so glasno govorili predromantiki in romantiki, se je najbolj nesporno utelešal v samosvojem jeziku.

Vztrajno zapostavljanje slovenščine s strani najrazličnejših oblastnih organov v habsburški monarhiji, avstrijski republiki in Tretjem Reichu ter nenehni pritisk na njene govorce sta le-te samo še dodatno utrjevala v prepričanju, da je njihova podoba nacionalne zgodovine veren odraz stvarnosti. Historiografija je preteklost pogosto razumevala kot nenehen boj med narodi (ne samo v 19. in 20. stoletju). Doktrina socialnega darvinizma, ki se je v Srednji Evropi močno razbohotila zlasti po zaslugi sugestivnega

---

8 B. Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev, Ljubljana 1952, (dalje: B. Grafenauer, Ustoličevanje), 83. Otokarjevo poročilo izvira z začetka 14. stoletja. Kot "der windische herre" je koroški vojvoda označen v 19.910. verzu Avstrijske rimane kronike.

9 B. Grafenauer, Ustoličevanje, 86.

10 Takšna vloga slovenščine je izpričana že v 1. polovici 13. stoletja; leta 1227 je koroški vojvoda Bernhard Spanheimski pozdravil viteškega pesnika Ulricha Lichtensteinskega v slovenščini. Prim. J. Pogačnik (ur.), Srednjeveško slovstvo. Izbrano delo, Ljubljana 1972, 281; 320.

11 J. Pogačnik (ur.), n. d., 299. Unrest je to oznako zapisal v svoji Koroški kroniki.

12 B. Grafenauer, Karantanski temelji koroške vojvodine, Zgodovinski časopis 31, 1977, 136.

13 Prim. B. Grafenauer, Gottbert Moro, Die Kärntner Chronik des Paracelsus /.../. Wilhelm Neumann, Michel Gothard Christalnick /.../. Wilhelm Neumnann, Wirklichkeit und Idee des 'windischen' Erzherzogtums Kärnten /.../, Zgodovinski časopis 15/1961, 219–223 (gre za oceno naštetih del).

14 Prim. M. Vidic (ur.), Ilustrirana zgodovina Slovencev, Ljubljana 1999, 26.

graškega univerzitetnega profesorja Ludwiga Gumplowicza,[15] je takšnim nazorom dajala tudi teoretični okvir. Ko je med 2. svetovno vojno prišlo do kulminacije spopada med Germani in Slovani – toda o njem se je v Berlinu, na Dunaju in v Gradcu mnogo govorilo že v letih 1914–1918! –, so nacisti kar najbolj energično udarili po slovenskem jeziku. V kratkem času so na spodnjem Štajerskem, v Mežiški dolini, na Gorenjskem in v Posavju omejili njegovo javno rabo na minimum, uničili pa so tudi okoli 2,500.000 knjig.[16] V trgovinah so se nemudoma pojavili napisi: "Hier wird deutsch gesprochen."[17] Na ta način so poskušali hitlerjanci radikalno spremeniti kulturno podobo okupiranih ozemelj. Slovenščina je bila zanje simbol vsega, kar so hoteli zanikati. Zato v jezikovni politiki tod niso popuščali vse do konca vojne. Edino v Ljubljani, na Dolenjskem in na Primorskem, ki so jih Nemci okupirali šele po kapitulaciji Italije, je bila slovenščina tolerirana. Ponekod (zlasti na Goriškem in Tržaškem) so se nacisti do določene mere celo vrnili k jezikovni politiki iz časov habsburške monarhije, da bi tako oslabili italijanske pozicije, saj so resno računali na razširitev svoje oblasti do obal Jadranskega morja.

Jezik je tudi po 2. svetovni vojni ostal najpomembnejši slovenski simbol. Nikoli ni dobil docela "funkcionalne" vloge – vendar ne samo po volji svojih govorcev. Nemško-avstrijske politične sile, ki so v (19. in) 20. stoletju odločilno vplivale na oblikovanje podobe uradne Koroške, so bile slovenščini vse prej kot naklonjene. Niso je štele za polnovredno in enakopravno komunikacijsko sredstvo v južnem delu dežele (kjer so njeni govorci avtohtono prebivalstvo). Takšnemu položaju se je približala samo za kratek čas, v letih 1945–1958. Ko pa je t. i. Wedenigov odlok ukinil obvezno dvojezično šolstvo, ki se je uvedlo v obdobju britanskih okupacijskih oblasti po koncu 2. svetovne vojne, je bila slovenščina spet – kakor pred letom 1938 – samo idiom manjšine. Imela je sicer določene pravice v javnem življenju (napredek v primerjavi s stanjem pred 2. svetovno vojno je bil očiten), vendar so jo mnogi nemško govoreči Korošci odkrito zavračali[18] ali pa so jo doživljali kot komunikacijsko sredstvo, ki ga sama logika sodobnega življenja potiska ob stran. Asimilacijske težnje naj bi bile celo po razlagah nekaterih znanstvenikov kratko malo pogojene z modernizacijo.[19] Toda to je sila problematična teorija z zelo daljnosežnimi politično-sociološkimi implikacijami. Če bi obveljala, bi bilo treba tudi vse nasilne asimilatorje – vključno z najradikalnejšimi nacionalsocialističnimi raznarodovalci – šteti za energične pospeševalce modernizacijskih družbenih procesov. A slednjih si brez humanizacijsko-emancipacijske tendence vendarle ni mogoče predstavljati.

Slabšanje položaja slovenščine na Koroškem po letu 1958 in neizpolnjevanje 7. člena *Pogodbe o vnovični vzpostavitvi neodvisne in demokratične Avstrije* (1955) v zvezni deželi Štajerski je brez dvoma izhajalo iz zavedanja, da v primeru tega jezika ne gre samo za komunikacijsko sredstvo, temveč tudi za narodni simbol. Nastajajoči nemško govoreči "Nation Österreich", ki se je poskušal prostorsko definirati z mejami

---

15 Prim. W. M. Johnston, Austrijski duh. Intelektualna i društvena povijest 1848–1938, Zagreb 1993, 335–338.

16 Slovenska kronika XX. stoletja. 2. del, 13.

17 A. Videčnik, n. d., 116. Nacisti so tako samo nadaljevali politiko nemškonacionalnih krogov iz časa pred 1. svetovno vojno, ki so v mestu ob Savinji na vse mogoče načine ovirali javno rabo slovenščine. Slednja se ni smela pojavljati niti na izveskih, ki so viseli nad mestnimi pločniki (celjska občina je namreč do leta 1918 imela nemško politično večino).

18 Zvezna gimnazija za Slovence v Celovcu jim je pomenila "hud strup"; prim. fotografijo z nekega zborovanja koroškega Heimatdiensta v Zgodovini Slovencev, Ljubljana 1979, 942.

19 Prim. A. Suppan, n. d., 70.

alpske republike, zato ni vodil posebej senzibilne lingvistične politike. Če bi njegovi pripadniki slovenščino doživljali zgolj kot instrument oziroma orodje medčloveškega sporazumevanja, ki v prvi vrsti služi intenziviranju materialne in duhovne izmenjave s sosedi, bi oblasti zlasti na Koroškem in Štajerskem najverjetneje pospeševale seznanjanje kar najširših plasti prebivalstva z njo. Še zlasti zato, ker se je Jugoslavija po letu 1948 sprva obotavljivo, potem pa vse odločneje distancirala od vzhodnega bloka in avstrijska meja z njo v 2. polovici 20. stoletja ni več predstavljala "železne zavese". Južno od saintgermainske meje je bil odnos do idioma mejašev na severu po opustitvi najhujše ideološke ihte (v smislu slovansko-komunističnega "bratstva") docela "pragmatičen": nemščina, ki po 2. svetovni vojni zagotovo ni več uživala statusa svetovnega jezika, se je zaradi svoje "mikroprostorske"/regionalne uporabnosti precej na široko poučevala v osnovnih in srednjih šolah.

Slovenščino so potemtakem v vlogi narodnega simbola doživljali ne samo ljudje, katerih materinščina je, temveč tudi drugi (nemško govoreči Avstrijci, Italijani v Furlaniji-Julijski krajini, Srbi, Hrvati). "Finis Jugoslaviae" se je – ne po naključju – začel jasno nakazovati ob znamenitem ljubljanskem "sojenju četverici" v srbohrvaščini leta 1988. Poskus arogantne demonstracije moči in ponižanja domačega jezika je v "deželi na sončni strani Alp" brez dvoma olajšal vzpostavitev vsenarodnega demokratizacijskega konsenza. Do soglasja o potrebi ustanovitve lastne države je bil potem le še korak. Teza lorda Macaulaya, da vsaka svoboda govori s svojim jezikom, je tako dobila še eno potrditev.

Zavedanje simbolne vloge slovenščine pa v 20. stoletju ni bilo navezano samo na oblastne institucije. Prisotno je bilo tudi v "strukturah vsakdanjosti" in v "znanstveni pragmatiki". Slednja neredko igra vlogo nekakšnega ideološkega mostu med uradno in neuradno sfero modernega življenja. Jasno znamenje za to so nenehne težave z dvojezičnimi javnimi napisi in šolstvom v južnem delu zvezne dežele Koroške. Spektakularno nasprotovanje tablam z nemškimi in slovenskimi krajevnimi imeni – vključno z njihovim odstranjevanjem – predstavlja pomenljivo gesto. Eden od avtohtonih narodov, ki živi na Koroškem, je s tem iz javnega prostora odrinjen v privatnost. Tudi poskus ustvaritve fantomskega vindišarskega ljudstva s samosvojim jezikom, ki je močno zaposloval politično eksponirane koroške deželne zgodovinarje (zlasti Martina Wutteja), je simptomatičen. Če bi se takšna ideološko obremenjena videnja stvarnosti uveljavila, bi bili Slovenci enkrat za vselej odrinjeni v prostor južno od Karavank. Dejstvo, da je oznaka "Windische" v času nacizma *postala*, v 2. avstrijski republiki pa *ostala* ime popisne kategorije pri ljudskih štetjih, opozarja tudi na "diahrono" dimenzijo njenega pojavljanja. Z njeno pomočjo bi utegnilo priti do popolne "deslovenizacije" karantansko-koroške srednjeveške zgodovine, ki bi vsekakor pomenila interpretativno nasilje nad dejanskostjo. Nobenega dvoma ni, da je projiciranje novoveških etnično-nacionalnih pojmovanj v čas pred letom 1500 (ali celo pred letom 1000) anahronistično,[20] toda na drugi strani je tudi zanikanje sleherne kontinuitete med milenijem "davnih dedov" in sodobnostjo nevzdržno. Nepretrganost izročila v sferah ljudske kulture, ki je dokazljiva v okvirih folkloristike in lingvistike, je dovolj jasno opozorilo, da so se stare identitete samo transformirale v nove, niso pa izginile. Novoveška stvarnost se nikakor ni oblikovala v praznem prostoru brez sleherne tradicije. To vsekakor velja tudi za (južno) Koroško.

Z jezikom je v slovenskem nacionalnem imaginariju kar najtesneje povezan položaj karantansko-koroških srednjeveških simbolov – knežjega kamna in vojvodskega pre-

20 Prim. P. Štih, Nacionalizacija zgodovine in nastanek sovražnih predstav o sosedih. Slovensko-nemški (avstrijski) primer, v: F. Mayrhofer-Gründbühel, M. Polzer (ur.), n. d., 35–46.

stola. Ustoličevalni obred na Gosposvetskem polju, ki je bil po sodbi široko razgledanega humanista Eneja Silvija Piccolomija edinstven,[21] ni ne v 19. stoletju ne poprej pritegoval pozornosti samo zato, ker je na neki način evociral "družbeno pogodbo" med deželnim oblastnikom in ljudstvom, temveč tudi zaradi vloge slovenščine v njem. Slednja je bila konstitutivni (integralni) del rituala, ki ga ni bilo mogoče ne pogrešati ne nadomestiti (npr. z nemščino). Ker odločujoči dejavniki novoveške Koroške tega jezika niso šteli za bistveni element identitete dežele in njegove rabe niso pospeševali, je bilo doživljanje knežjega kamna in vojvodskega prestola kot slovenskih znamenj po mišljenjskih standardih 19. in začetka 20. stoletja še toliko bolj logično. Sugestivni verzi Antona Aškerca so oba simbola trdno vključili v kompleks "stare pravde" pesnikovega naroda.[22] Uporaba slovenščine je bila pač najbolj nesporno znamenje pripadnosti slovenstvu. (Zanikanje kontinuitete njenega razvoja od alpske slovanščine zgodnjega srednjega veka do modernega nacionalnega jezika je bilo doslej – kljub posameznim poskusom – za znanstveno lingvistiko pretrd oreh!)

Doživljanje srednjeveškega ustoličevalnega obreda najvišjega koroškega deželnega oblastnika kot slovenskega posebej jasno dokazuje "nacionalna atributizacija" vojvodskega prestola v začetku 20. stoletja. Starodavni viri v zvezi z njim namreč ne poročajo o kakršnih koli simbolnih manifestacijah v smislu družbene pogodbe. Tudi kar zadeva uporabo jezika na njem sedečih oseb, nam ni znano nič določnega. Toda dejstvo, da so ob spominskih počastitvah 500. obletnice poslednjega umeščanja koroškega vojvode, ki so se jih leta 1914 lotili Slovenci, Nemci demonstrativno opažili vojvodski prestol, je opozarjalo na njihovo razumevanje tega simbola kot tujega.[23] Jasneje bi svoje duhovne odtujenosti od njegove tradicije ne mogli pokazati. Kamniti simboli karantansko-koroškega srednjega veka so očitno že pred 1. svetovno vojno veljali za slovenske.

V času dramatičnih mejnih sporov po koncu 1. svetovne vojne se je kot glavni emblem slovenstva na Koroškem prikazoval predvsem vojvodski prestol.[24] Knežji kamen, ki je bil odstranjen s svojega mesta pri Krnskem gradu, že zaradi svoje "skritosti" v celovškem muzeju ni mogel igrati podobno izpostavljene vloge. Šele v operi Rista Savina *Gosposvetski sen*, ki je bila v osrednjem ljubljanskem hramu boginje Talije premierno uprizorjena 1. decembra 1923, torej natanko na 5. obletnico nastanka Kraljevine SHS, sta bila "enakopravno" evocirana oba ključna simbola koroške vojvodine.[25] Pozneje se je južno od Karavank vse bolj poudarjal pomen knežjega kamna, ki je bil po vseh relevantnih zgodovinskih virih (od t. i. vrivka v Švabsko zrcalo dalje)[26] povezan z obredno uporabo slovenskega jezika. Še zlasti je prišel ta simbol do izraza na slikah, ki so hotele na historično kar najbolj veren način upodobiti ustoličevanje koroških vojvod. Tako je tik pred 2. svetovno vojno nastala monumentalna podoba Gojmirja Antona Kosa *Umestitev na Gosposvetskem polju*,[27] na večer 20. stoletja pa historični ciklus

---

21 B. Grafenauer, Ustoličevanje, 129.

22 Prim. balado Knežji kamen (1888) iz ciklusa Stara pravda, v: A. Aškerc, Zbrano delo I, Ljubljana 1946, 133–137. Da je pesnik evociral tudi vojvodski prestol, dokazuje njegovo navajanje napisa, ki ga je Urban Jarnik "prebral" na njem, namreč PRAVDO BRANY VDOVE.

23 Ljubljanski časnik Dan je 6. julija 1914 zaplankanje vojvodskega prestola komentiral s sarkastičnim posmehom: "Ker so koroški Nemci sami zabiti – so mislili, da mora biti tudi vojvodski prestol zabit."

24 Prim. karikaturo na naslovnici Kurenta z dne 25. februarja 1919.

25 Prim. S. Samec, Operne zgodbe. Vodnik po domačem in tujem opernem svetu, Ljubljana 1978, 164, 165.

26 Prim. B. Grafenauer, Ustoličevanje, 74 in dalje. Namigi na ustoličevalni obred pa se najdejo že v starejših virih.

27 Ta Kosova slika je bila uporabljena tudi za zaščitni ovitek obsežne Zgodovine Slovencev, ki je izšla v Ljubljani leta 1979.

Kiara Meška, ki v svojem opusu prav tako tematizira srednjeveški "obred, ki mu ni para na svetu".[28]

Na podlagi vsega tega je mogoče reči, da kljub velikemu zgodovinskemu prelomu, ki je slovenski prostor zaznamoval v času 2. svetovne vojne, pri recepciji simbolne vsebine knežjega kamna (in nekoliko manj izrazito vojvodskega prestola) ni prišlo do večjih sprememb. Zavest o dobi "davnih dedov" in prvobitni svobodi je bila vseskozi "opredmetena" s kamnitimi pričami karantansko-koroške preteklosti.

Zato tudi ni čudno, da je po državni osamosvojitvi Slovenije prišlo do upodobitve knežjega kamna na njenih začasnih bankovcih (pa tudi na ovitkih reprezentativnih historiografskih edicij[29]). S tem se je hotelo opozoriti na zgodovinske korenine naroda. Vendar je takšno ravnanje sprožilo hudo reakcijo v nekaterih krogih uradne Koroške, ki so se začeli v 2. polovici 20. stoletja čutiti za izključne "lastnike" tega simbola.[30] Kakor smo videli, (nemški) oblastniki v Celovcu še leta 1914 niso bili zainteresirani za afirmacijo kamnitih prič srednjeveške slave dežele ob Dravi. Značilno pa se zdi, da je tudi Bogo Grafenauer, ki je v svojih številnih delih odločno zagovarjal kontinuiteto slovenske zgodovine od Karantanije do sodobnosti, nasprotoval "uporabi" knežjega kamna na začasnih slovenskih bankovcih. Izjavo v tem smislu je dal celo za avstrijsko televizijo. Vendar takšno njegovo ravnanje ni izhajalo iz spremembe mišljenja, temveč preprosto iz dejstva, da je knežji kamen sedaj zunaj meja Slovenije.[31] Vodilni ljubljanski medievist pač ni zbolel za "friedjungovskim kompleksom", ki je srednjeevropskim historikom tako pogosto narekoval interpretacijo preteklosti v skladu s političnimi potrebami sodobnosti... Grafenauerjeva uničujoča kritika tistih koroških historiografov, ki so si s "konstruiranjem" vindišarske teorije in podobnih paraznanstvenih ekstravaganc prizadevali iz starejše in novejše zgodovine svoje dežele izgnati slovenski element (ali pa ga minimizirati na raven poznosrednjeveške plemiške "ideologije"), je ostala nedotaknjena.

Razgreta "pravda" okoli knežjega kamna (in vojvodskega prestola) je z uvedbo pravih slovenskih bankovcev potihnila, vendar ni bila končana. Predstave o zgodovini so, preprosto povedano, realna moč sleherne sedanjosti, saj so vsebovane v današnjih identitetah. Nihče tudi ne more pričakovati, da se bo katera koli skupnost preprosto odpovedala svojemu razumevanju preteklosti (ki je nedvomno konstitutivni element njene (samo)zavesti). Veliki prelomi v življenju narodov ne vodijo avtomatsko do novih simbolnih znamenj (ali do sprememb v njihovi recepciji). To se je v slovenskem duhovnem prostoru pokazalo na primeru jezika, knežjega kamna in vojvodskega prestola: ne leta 1918 (razpad habsburške monarhije), ne 1920 (koroški plebiscit), ne v obdobju 1941–1945 (2. svetovna vojna), ne 1991 (državna osamosvojitev Slovenije) ni prišlo do omembe vredne spremembe v odnosu do njih.

Poleg tega pa se je treba zavedati, da pomenske in identifikacijske polivalentnosti simbolov ni mogoče eliminirati z nobeno znanostjo ali vedo. Z zgodovinsko, ki ni nikoli "replika" preteklosti, temveč njena interpretacija, še najmanj. Ljudje, ki pripadajo različnim kulturam, simbolnih znamenj nikoli ne bodo doživljali enako. Toda pri tem ne gre izgubiti izpred oči misli, da ne preteklost ne njene razlage ne morejo zares determinirati prihodnosti.

---

28 I. Grdina, Vladarji, lakaji, bohemi, Ljubljana 2001, 35, 36.

29 Glej npr. Ilustrirano zgodovino Slovencev, Ljubljana 1999.

30 Prim. M. Pammer, Podoba Avstrije v Sloveniji, v: F. Mayrhofer-Gründbühel, M. Polzer (ur.), n. d., 146, 147.

31 D. Mihelič, Bogo Grafenauer – utrinki iz življenja in dela, v: Grafenauerjev zbornik, Ljubljana 1996, 33 (opomba št. 68).

Zastave, himne, grbi

Zastava, himna in grb so brez dvoma najmarkantnejši emblemi sleherne države/dežele. Predstavljajo tako rekoč njeno "osebno" izkaznico in ji zagotavljajo simbolno razvidnost širom sveta.

V slovensko-avstrijskih odnosih so najresnejši problem predstavljale zastave. Grbi in himne so bili manj izpostavljeni, čeprav bi prav tako lahko postali vir hudega nesporazuma. Kajti če (nekateri) Korošci doživljajo upodobitve knežjega kamna južno od Karavank kot nezaslišano poseganje "tuje sile" v njihovo deželo, potem se morejo tudi posamezni prebivalci Republike Slovenije počutiti skrajno nelagodno ob uporabi staroavstrijskega koroškega deželnega grba (in zastave) ali ob prepevanju štajerske himne, ki prav tako izhaja iz časov habsburške monarhije. Omenjena simbolna znamenja namreč "posegajo" v prostor na obeh straneh saintgermainske meje (koroški grb in prapor v Mežiško dolino in na Jezersko, štajerska himna pa do Save!). Dogajanja med 2. svetovno vojno, ko so bili deli Slovenije v upravnem smislu priključeni Štajerski oziroma Koroški, so pokazala, da gre pri tem za realno, ne pa namišljeno grožnjo.

Mnogi avstrijski Nemci svojim južnim sosedom razen jezika niso priznavali nobenega drugega znamenja. Celo njihovo zastavo, ki je leta 1848 nastala na podlagi barv kranjskega deželnega grba, so nenehno poskušali omalovaževati. Josip Vošnjak tako poroča v svojih *Spominih,* da so Nemci in renegati odločno nasprotovali izobešanju belo-modro-rdečih praporov (poleg imperialnih črno-žoltih in avstrijskih belo-rdečih) v počastitev cesarja Franca Jožefa. Šef generalštaba avstro-ogrskih oboroženih sil, oholi generalpolkovnik Friedrich grof Beck-Rzikowsky, je kranjske oziroma slovenske zastave celo označil za "demonstrativne cape"[32] – čeprav je njihove barve določal odlok cesarja Ferdinanda Dobrotljivega.

Zadnjič se je spor okoli deželnih oziroma nacionalnih barv razplamtel v času 1. svetovne vojne. Skrajni nemškonacionalni krogi so hoteli kranjski zastavi odvzeti rdečo barvo, ker se jim je zdela preveč (pan)slovanska. Za to se je zavzemal celo deželni predsednik Theodor baron Schwarz, ki je med 1. svetovno vojno nekoč na poslopje svojega urada izzivalno izobesil samo prapor wilhelminskega cesarstva.[33] Da je bil na isti "valovni dolžini" tudi vplivni general Krauss iz štaba jugozahodne armadne skupine, spričo njegove nemškonacionalne opredelitve ni nič čudnega.[34] Nekatere institucije, ki so se čutile zavezane *sveti germanski stvari* – npr. ljubljanska Filharmonična družba –, pa so tedaj prisegale na zlato-modro-rdečo deželno zastavo.[35] Odločujoči faktorji dvojne monarhije dolgo niso hoteli poseči v kranjske zdrahe, kar pomeni, da niso bili pripravljeni braniti lastnih določb, če so bile le-te v prid Slovencem. Deželnemu glavarju Ivanu Šušteršiču se je npr. princ Hohenlohe čudil, da ima sredi vojne vihre čas za tako nepomembne skrbi.[36] Nazadnje je bila dunajska vlada prisiljena zavrniti revizionistične zahteve nemških nacionalistov in je kot kranjske deželne barve potrdila tiste, ki jih je določal že odlok cesarja Ferdinanda.[37]

Druga svetovna vojna, ki je bila v mnogočem nadaljevanje prve – oziroma točneje povedano: *klice* zanjo gre iskati v slabo sklenjenem miru leta 1919 –, je na dnevni red ponovno postavila vprašanje slovenske zastave (to je bilo nekaj časa akutno tudi v

---

32 J. Vošnjak, Spomini, Ljubljana 1982, 477.

33 Dnevnik Evgena Lampeta, 2. in 28. junij 1916; hrani Nadškofijski arhiv v Ljubljani.

34 Dnevnik Evgena Lampeta, 8. avgust 1916.

35 Dnevnik Evgena Lampeta, 8. julij 1916.

36 Dnevnik Evgena Lampeta, 28. junij 1916.

37 Prim. Dnevnik Evgena Lampeta, 29. avgust 1916.

jugoslovanski kraljevini, saj je šestojanuarska diktatura kralja Aleksandra Karadjordjevića prepovedala rabo "plemenskih simbolov"). Vsi trije okupatorji slovenskih pokrajin – Nemci, Italijani in Madžari – so leta 1941 poskušali belo-modro-rdeči prapor popolnoma izločiti iz javnega in zasebnega življenja. Vendar je ta narodni emblem doživel veliko afirmacijo med uporom proti agresorjem, pa tudi politične sile, ki so iskale "modus vivendi" s tujimi upravitelji, se mu niso bile pripravljene odpovedati. Ko se je bojna sreča po kapitulaciji Italije očitno prevesila v korist protifašistične koalicije, so nacisti južno od meje, ki so jo začrtali leta 1941, dopustili omejeno uporabo slovenskih nacionalnih/kranjskih barv oziroma zastave. S tem so hoteli nakazati, da nadaljujejo politiko nekdanje habsburške monarhije. V duhu takšne usmeritve se je tudi akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani tedaj prvič smela uradno poimenovati kot slovenska. Vendar je nespremenjeni režim na Gorenjskem, Štajerskem, na Koroškem in v Posavju dokazoval, da pri tem ni šlo za globlje premike v politiki okupatorja, temveč zgolj za njegovo pragmatično popuščanje v "časih sile".

Cvetovi, listi, spomeniki, osebnosti in konji

Poleg najobičajnejših/najpogostejših oziroma "standardiziranih" državnih in narodnih simbolov so se – še zlasti poudarjeno ob zaostritvah (nemško)avstrijsko-slovenskih "nevarnih razmerij" – pojavljali tudi docela "neformalni". Zanje je značilno, da so bili praviloma aktualni krajši čas, njihova zgodovina pa je ostala skoraj povsem nepreučena.

V obdobju deklaracijskega gibanja (1917/1918) se je nasprotje med (avstrijskimi) Nemci in Slovenci simbolno kazalo kot spopad hrastovega in lipovega lista (prvega je spremljal želod, drugega pa cvet).[38] Obe drevesi naj bi karakterizirali značilni lastnosti sosednjih narodov: samozavestni ponos na eni ter mehkobo in milino na drugi strani. Lipa je bila doživljana kot slovenski simbol tudi v zborovski pesmi; globoko občuteni kompoziciji na besedili z rodoljubno tendenco sta ji posvetila Davorin Jenko in Josip Ipavec.[39] Tu in tam se je kot slovenski simbol ob koncu 1. svetovne vojne pojavljal še zimzelen, kar je pomenilo navezavo na čas boja za puntarsko "staro pravdo" v 15. in 16. stoletju.[40] Lipov list se je kot slovenski simbol "vrnil" v času razpadanja Jugoslavije.

V karikaturi so se pojavile tudi personificirane upodobitve posameznih narodov. Temeljile so na stereotipnih predstavah o lastnostih njegovih pripadnikov. Kot tipska upodobitev Slovenca se je najpogosteje pojavljal s samim seboj neznansko nezadovoljni Kranjski Janez (suh možakar v gorenjski narodni noši).

Nemec oziroma Avstrijec se je južno od saintgermainske meje v karikaturi precej spreminjal:[41] največkrat je bil zelo debel in brkat nadutež v značilno alpskih (štajersko-koroških) oblačilih (s skoraj "obligatnim" klobukom in gojzarji).[42] Njegova rejenost je opozarjala na privilegiranost in blagostanje, ki ju je užival v habsburški monarhiji.

---

38 Glej propagandno razglednico s Krekovo in Koroščevo podobo v knjigi J. Švajncerja Slovenska vojska 1918–1919, Ljubljana 1990, slikovna priloga med stranema 80 in 81. Hrastov list z želodom se je kot nemški simbol posebej pogosto pojavljal v slovenskih karikaturah ob koncu 1. svetovne vojne (prim. satirično-humoristični list Kurent).

39 Tu mislimo seveda na Jenkov zbor Lipa zelenela je in na Ipavčevo pesem Lipi. Obe sta (bili) med slovenskimi vokalnimi sestavi zelo priljubljeni.

40 Glej J. Švajncer, n. d., slikovna priloga med stranema 80 in 81. Zimzelen je bil znamenje slovenskih kmečkih upornikov v 16. stoletju.

41 Pred 1. svetovno vojno je v slovenski karikaturi kot personifikacija Nemca nastopal Prusak s "pikačo" – "poročnik Piefke".

42 Verjetno najdebelejši Nemec je bil na Slovenskem upodobljen v Kurentu 30. januarja 1919 (str. 15).

Edino na prelomu let 1918 in 1919 je bil tu in tam upodobljen kot močno shujšan siromak.[43] Kakšnega značilnega imena ni dobil.

Sredi 20. stoletja je prišlo do opazne spremembe: severni sosed postane na Slovenskem razpoznaven po vojaški uniformi in hitlerjanskem *kljukastem križu*. Posamezni protislovenski ekscesi, ki so bili na Koroškem po 2. svetovni vojni kar pogosti (odstranjevanje dvojezičnih krajevnih napisov, razstreljevanje spomenikov, ki so bili postavljeni v čast borcev proti nacizmu), so vplivali na to, da se je *svastika* južno od Karavank tudi pozneje večkrat pojavila kot znamenje Avstrijca. Še zlasti to velja za leto 1976, ko je prišlo do sprejema "sedmojulijske zakonodaje" in "štetja posebne vrste".[44]

Na večer drugega krščanskega milenija stopi na Slovenskem v ospredje nekoliko prenovljena tradicionalna podoba prebivalca alpske republike: sedaj je samozavestni in oblastni brkač, ki je bil znan že v časih cesarske Avstrije, oblečen v tirolske kratke hlače – še vedno pa je prav ostudno debel.[45] V nobenem primeru ni videti kdovekako dobrodušno bitje. Avstrijsko neizpolnjevanje 7. člena t. i. državne pogodbe (v primeru Slovencev, ki živijo na ozemlju zvezne dežele Štajerske) je ob hkratnem gorečem zavzemanju koroške deželne in dunajske zvezne vlade za pravice ostankov avtohtone nemške jezikovne skupnosti južno od saintgermainske meje puščalo zelo neugoden vtis (še zlasti zato, ker alpska republika ni definirana kot nemška nacionalna država). Približevanje nekdanji tipični podobi severnega soseda je jasno znamenje, da se v nekaterih krogih poraja občutek obnavljanja "že videnega". Rojstvo "Nation Österreich" na posameznih sektorjih življenja v avstrijsko-slovenske odnose očitno ni prineslo tako globokih sprememb, kakor jih je npr. v (elitni) kulturi...

Za razliko od Avstrijca je bila alpska republika praviloma upodabljana kot ženska. Na propagandnih plakatih za koroški plebiscit je nastopala kot postarana zapeljivka oziroma zvodnica (z želodom v laseh),[46] po 2. svetovni vojni pa kot nedolžna deklica, ki ne ve čisto dobro, kakšen je svet (njena neodvisnost in nevtralnost sta zgolj igrači).[47] Slovenija v karikaturi praviloma nastopa kot otrok ali brhka mladenka.[48] Njena lepota je znamenje neizkušenosti.

Posamezne osebnosti, ki so odigrale veliko vlogo v slovenski oziroma (nemško)avstrijski zgodovini, so prav tako dobile določen simbolno-identifikacijski pomen. V času po razsulu cesarske Avstrije je germanski pritisk na Slovence v karikaturi poosebljal starosvetni cesar Franc Jožef: slikar Hinko Smrekar ga je zaradi nemajhnega deleža pri izbruhu "velike vojne" 1. decembra 1918 – ob nastanku jugoslovanske kraljevine – na naslovnici *Kurenta* pahnil kar v hudičev kotel sredi pekla.[49] Na predvečer 2. svetovne vojne in med njo je vlogo nekdanjega monarha seveda prevzel Adolf Hitler.

Na drugi strani je nekatere Avstrijce hudo zmotilo postavljanje spomenikov generalu Rudolfu Maistru v Sloveniji. Njegov lik naj bi sploh ne bil primeren za počastitve v

---

43 Prim. karikaturo Hinka Smrekarja v humorističnem listu Kurent z dne 1. novembra 1918, 75. Ena zadnjih takšnih karikatur – njen avtor je Maksim Gaspari – je bila objavljena na naslovnici Kurenta 15. marca 1919: takrat so Slovenci upali, da bo ameriška komisija zarisala mejo med Avstrijo in Jugoslavijo severno od Beljaka, Celovca in Maribora.

44 Tudi ostrejši namigi na avstrijsko nacionalsocialistično "hipoteko" tedaj niso izostali; Bine Rogelj je v Delu 13. marca 1976 (str. 3) objavil karikaturo, ki je kot abakus zveznega kanclerja Kreiskega prikazovala Hitlerjeve brčice.

45 Prim. tednik Mladina z dne 18. junija 1996; karikatura je dosegljiva tudi v: A. Suppan, n. d., 71.

46 Prim. A. Suppan, n. d., 65.

47 Prim. A. Suppan, n. d., 68.

48 Prim. A. Suppan, n. d., 64.

49 Družbo mu delajo grof Stürgkh, ogrski ministrski predsednik Tisza, nemški cesar Viljem II., feldmaršal Hindenburg in veliki admiral Tirpitz.

(post)modernem času! Bivši prvi sekretar avstrijskega veleposlaništva v Ljubljani Martin Pammer je nelagodje določenih krogov v alpski republiki povzel v retorično vprašanje: "Kakšen smisel torej ima, če nekdanjega cesarsko-kraljevega majorja in jugoslovanskega kraljevskega generala Rudolfa Maistra razglašajo za 'rešitelja severne meje', ga pompozno slavijo in njemu na čast leta 1999 /.../ postavijo v glavnem mestu konjeniški spomenik, če vemo, da je pač pri 'sosedih' na severu, v tem primeru vsaj na Štajerskem, oseba Rudolfa Maistra zelo sporna, če ga že ne obravnavajo kot zločinca."[50] Diplomatski predstavnik dunajske vlade prav tako sodi, da v sedanjosti verjetno ni več aktualno gojenje "kulta partizanov" – vendar pripominja, da je takšno ravnanje razumljivo spričo slovenskega mita o "izgubi življenjskega prostora" na Koroškem.[51] Obenem opozarja tudi na problem skupne dediščine iz časov habsburške monarhije ter pri tem našteva lipicance in posamezne integrativne ("binacionalne") osebnosti (Janeza Puha, Huga Wolfa in Hermana Potočnika).[52] Te osebnosti sicer ne morejo biti nacionalnointegrativni junaki, njihova navzočnost v zavesti različnih narodov pa lahko vzpodbudi medsebojno razumevanje med sosedi. Pammerjeva vsesplošna kritika "etiketiranja" s pridevnikom "slovenski", ki je integralni del njegovega elaborata o podobi alpske republike južno od Karavank, je dovolj neprizanesljiva.[53] Ker prihaja izpod peresa glasnika uradnih stališč dunajske vlade, njeno sporočilo nima samo značaja osebnega mnenja.[54] Vsekakor je mogoče reči, da je avstrijski diplomat na prehodu iz 2. v 3. milenij po vsej širini odprl vprašanje o "mednarodni" vlogi osebnosti, ki so zaradi svoje simbolne vloge več kot samo "kadavri zgodovine". Slednji so z njegovo intervencijo brez dvoma dobili novo dimenzijo oziroma problemsko polje.

Toda Pammerjeve misli in formulacije na Slovenskem ne morejo vzbuditi simpatije. Še manj lahko služijo intenziviranju in poglobitvi medsosedskega dialoga oziroma razumevanja. S simboli je pač treba ravnati izredno senzibilno, saj se dotikajo najobčutljivejših vprašanj identitete (zlasti koherence identifikacijskih (samo)predstav narodne skupnosti). Uporaba značilne nemškoavstrijske terminologije, ki je bila zelo domača tudi nacionalsocializmu ("življenjski prostor"), za obravnavo odnosa Slovencev do Koroške preprosto ni primerna. Tudi historično ni niti malo upravičena, saj južno od Karavank ni bila razširjena. Perfidno imputiranje nemškonacionalnega/hitlerjanskega besednjaka Slovencem opozarja na revizionistični poskus zlorabe zgodovine. Prav tako se je treba zavedati, da so nemški okupatorji leta 1941 južno od saintgermainske meje rušili nacionalne spomenike, ki jih jugoslovanski komunistični režim po letu 1945 ni (vedno) postavil na novo. Med obeležja, nad katerimi so se znesli hitlerjanci, je bilo še posebej pomembno tisto, ki je bilo postavljeno v čast Maistrovemu soborcu Franju Malgaju.[55] Odkrivanje spomenikov možem, ki so odigrali ključno vlogo pri začrtovanju slovenske severne meje ob koncu 1. svetovne vojne, potemtakem ni znamenje kakega nacionalističnega delirija ali nekooperativnosti. Pomeni zgolj popravo davno prizadejanih krivic.

---

50 M. Pammer, n. d., 148. V citirani izjavi manjka bistveni podatek, da je bil Rudolf Maister za generala imenovan s strani slovenskega Narodnega sveta v Mariboru.

51 M. Pammer, n. d., 148.

52 M. Pammer, n. d., 147. Priimek skladatelja Huga Wolfa je avtor kar dvakrat napisal narobe – z dvema f. To opozarja na njegovo skrajno pomanjkljivo seznanjenost z zapletenimi problemi, ki se porajajo v zvezi z znamenitim glasbenikom.

53 M. Pammer, n. d., 147.

54 Takšen status Pammerjevega elaborata še podčrtuje dejstvo, da je bil objavljen v zborniku, ki ga je (so)uredil avstrijski veleposlanik v Sloveniji.

55 Spomenik Franju Malgaju je bil po letu 1945 obnovljen najbrž zato, ker je Prežihov Voranc v romanu Požganica zarisal njegov lik s precejšnjo simpatijo.

Na drugi strani Hugo Wolf kljub slovenskemu rodu (po materini in očetovi strani) ter pripadnosti nemški kulturi ne more odigrati povezovalne vloge med sosedama ob saintgermainski meji. Njegov divji nacionalni ekskluzivizem in dejstvo, da so ga hitlerjanci med 2. svetovno vojno slavili kot reprezentanta germanske umetnosti (nekaj časa se je govorilo celo o preimenovanju Slovenj Gradca v Hugo-Wolf-Stadt),[56] pač ne vzpodbujata duha sodelovanja in plemenite kulturne izmenjave med ljudmi z različnimi identitetami. Tudi omalovažujoče razglašanje spominskih počastitev partizanskih borcev proti Tretjemu Reichu v Sloveniji za "kult" ne pospešuje prizadevanj za skupno evropsko prihodnost v vzhodnoalpskem prostoru.[57]

Vsekakor je treba ugotoviti, da okoli leta 2000 začeta avstrijsko-slovenska razprava o simbolih vseh vrst, ki jo je iniciral uslužbenec dunajskega zveznega ministrstva za zunanje zadeve, ni izšla iz znanstvene sfere. Njeno izhodišče je spričo hudo poenostavljenega obravnavanja zgodovine zelo problematično. Težko se je znebiti vtisa, da v določeni meri ne oživlja friedjungovske paradigme znanosti, ki služi aktualnim političnim potrebam. Postavljanje – in na drugi strani podiranje – javnih spomenikov "velikim osebnostim" je preveč "intimna" zadeva posamezne narodne skupnosti, da bi kdor koli "od zunaj" mogel posegati vanjo brez poznavanja vseh relevantnih okoliščin.[58] Iz tega se lahko rodijo samo novi nesporazumi. Prav tako se ne da enostransko določati "integrativnih" junakov in skupne dediščine.[59] Do soglasja o njej tudi ne more priti, če se "opremljanje" določene osebnosti (ali celo živali – npr. lipicancev)[60] z eno nacionalno oznako odpravlja kot navadno "etiketiranje", medtem ko se opredeljevanje z drugo šteje za bolj ali manj samoumevno atribuiranje.[61] Imaginariji različnih narodov so pač posledica različnosti njihovih zgodovinskih izkušenj. O tem govori tudi "jezik" njihovih simbolov. Za debato o teh "stvareh" oziroma vprašanjih je treba imeti veliko znanja in še več posluha. Kljub precejšnji vednosti nam obojega še zelo primanjkuje. Tako na slovenski kot na avstrijski strani.

---

56 V tem smislu je bila še posebej značilna otvoritev Wolfovega muzeja v njegovi rojstni hiši 25. septembra 1943, ki je bila obeležena z nacistično ikonografijo. Za informacije v zvezi z Wolfom se zahvaljujem prof. dr. Primožu Kuretu.

57 Ne gre pozabljati, da je spomin na slovenske borce proti nacizmu počastila tudi uradna Avstrija, ki ji gotovo ni mogoče očitati gojenja kakšnega partizanskega "kulta".

58 Samo mislimo si lahko, kakšen vihar bi izzval Avstrijec na Madžarskem, ki bi – denimo – izrazil dvom o primernosti katerega od Petőfijevih spomenikov zato, ker je pesnik v letu 1848 klical, naj revolucionarji obesijo kralje – se pravi na Dunaju gospodujoče Habsburžane.

59 Ljudje, ki so bili – kakor družina Huga Wolfa – germanizirani v času odkritega nemškonacionalnega pritiska na Slovence, preprosto ne morejo postati "junaki" medsosedske integracije. Asimilacija zagotovo ne predstavlja primera enakopravnega sodelovanja in izmenjave kulturnih dobrin, temveč je rezultat uspešno izpeljanega podrejanja in popolne dominacije enega duhovnega prostora nad drugim.

60 "Realije" iz sveta flore in favne so nasploh zelo hvaležne identifikacijske oznake (npr. kanadski javorov list), čeprav ne gre vselej za endemske vrste na območju določenega naroda. V slovenski karikaturi so Avstrijci npr. prepoznavni tudi po planiki (prim. karikaturo Marka Kočevarja na 1. strani Dela z dne 14. oktobra 1996). Zaradi "identifikacije" določene države s to ali ono živalsko vrsto še ni mogoče trditi, da gre za monopolno etiketiranje.

61 Prim. M. Pammer, n. d., 147. Vprašanje lipicancev in knežjega kamna je v nekem smislu zrcalno: v obeh primerih gre za "stvar", ki je po izvoru jasno locirana na eno oziroma drugo stran avstrijsko-slovenske državne meje, vendar je povezana z zgodovinsko izkušnjo ljudi severno in južno od nje. Zato je različno obravnavanje enega in drugega simbolnega "kompleksa" znamenje pristranskosti.

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

AVTORJI

Ervin Dolenc

Rodil se je 29. septembra 1960 v Postojni. Diplomiral je leta 1985 na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani iz zgodovine (A) in filozofije (B). Naslednje leto se je zaposlil na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani. Leta 1989 je magistriral in 1992 je ravno tako v Ljubljani doktoriral. Raziskuje slovensko kulturno in politično zgodovino v času med obema svetovnima vojnama, zlasti kulturno politiko, razvoj kulturnih ustanov, šolstva, probleme nacionalne identitete, politične opredelitve intelektualcev. Piše šolske učbenike in pripravlja drugo pedagoško gradivo za pouk zgodovine.

Izbrana bibliografija: Senožeče. Skupnost na prepihu. Koper 1994; Kulturni boj. Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS. Ljubljana 1996; Koraki v času: 20. stoletje. Zgodovina za 8. razred. Ljubljana 1997 (soavtorja Aleš Gabrič, Marjan Rode); Izgubljeni spomin na Antona Korošca. Iz zapuščine Ivana Ahčina. Ljubljana 1999 (soavtor Bojan Godeša); Slovenska kultura in politika v Jugoslaviji. Ljubljana 1999 (soavtorja Bojan Godeša, Aleš Gabrič); Zgodovina 4. Učbenik za četrti letnik gimnazije. Ljubljana 2002 (soavtor Aleš Gabrič).

France M. Dolinar

Rojen je bil 11. novembra 1941 v Sušinah. Diplomiral je na Teološki fakulteti v Ljubljani 1968 in leta 1977 doktoriral iz cerkvene zgodovine na Gregoriani v Rimu. Na Vatikanski šoli je 1976 diplomiral iz arhivistike ter 1977 iz paleografije in diplomatike. Od 1973 do 1977 je bil vicerektor nemškega študijskega zavoda Teutonicum v Rimu.

Po vrnitvi iz Rima je bil vodja Nadškofijskega arhiva v Ljubljani (1977–87) in predstojnik Inštituta za zgodovino Cerkve (1977–87). Zasnoval in urejal je zbirko Acta Ecclesiastica Sloveniae (1979–89), od 1990 ureja zbirko Viri. Od 1987 do 2004 je bil zaposlen v Arhivu Republike Slovenije. Leta 2000 je bil na Filozofski fakulteti v Ljubljani izvoljen za rednega profesorja za občo zgodovino novega veka. Na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani je predaval Zgodovino Evrope od 16. do 18. stoletja, na Oddelku za bibliotekarstvo predava Razvoj bibliotekarstva in uvod v znanstveno delo. S posameznimi predavanji je gostoval na univerzah v Regensburgu, na Dunaju in Vidmu ter se udeleževal simpozijev v Gradcu, na Celovcu, Benetkah, Gorici, Rimu, Vidmu in Vicenzi. Od 1. januarja 2004 je v pokoju, vendar honorarno še predava na Oddelku za bibliotekarstvo in skrbi za Nadškofijski arhiv v Ljubljani.

Izbrana bibliografija: Das Jesuitenkolleg in Laibach und die Residenz Pleterje 1597–1704. Ljubljana 1977; Slovenska cerkvena pokrajina (Acta Ecclesiastica Sloveniae 11). Ljubljana 1989; Prošti novomeškega kapitlja 1493–1993. Novo mesto 1993; Rožmanov proces. Ljubljana 1996 (soavtorica Tamara Griesser Pečar); Resnici na ljubo. Izjave ljubljanskih škofov o medvojnih dogodkih, Ljubljana 1998.

Mitja Ferenc

Diplomiral je l. 1985 na oddelku za zgodovino na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Istega leta se je zaposlil na Zavodu Republike Slovenije za varstvo naravne in kulturne dediščine, danes Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino, kjer je opravljal naloge svetovalca direktorja za varstvo zgodovinske dediščine. Objavil je 3 samostojne monografije in 3 v soavtorstvu, ter okoli 120 razprav in člankov. Doktoriral je iz teme Nemško jezikovno območje na Kočevskem po odselitvi kočevskih Nemcev: 1942–1956. Od l. 2001 je zaposlen na Univerzi v Ljubljani, na Filozofski fakulteti, kot docent za sodobno zgodovino, kjer predava zgodovino jugovzhodne Evrope v 20. stoletju.

Izbrana bibliografija: Partizanska bolnišnica Jelendol v Kočevskem Rogu. Ljubljana 1986; Baza 20 in bolnišnici Jelendol ter Zgornji Hrastnik. Maribor 1992; Gottschee. The lost cultural heritage of the Gottscheer Germans. Louisville (Colorado) 2001; Pokopališča in nagrobniki kočevskih Nemcev = Friedhöfe und Grabsteine der Gottscheer Deutschen = Cemeteries and tombstones of the Gootscheer Germans. Ljubljana 2002; Cerkve na Kočevskem nekoč in danes = Die Gottscheer Kirchen einst und heute. Kočevje 1993; Franja Partisan Hospital. Nomination of the property for inclusion on the world heritage list. Ljubljana, Idrija 2002.

Tone Ferenc (6. 12. 1927 – 26. 10. 2003)

Diplomiral je 1956 na ljubljanski Filozofski fakulteti in 1965 doktoriral na beograjski univerzi. Na Inštitutu za novejšo zgodovino je bil vodja arhivskega in raziskovalnega oddelka, nato ravnatelj inštituta in kasneje znanstveni svetnik. Od 1981 je predaval zgodovino 2. svetovne vojne na Filozofski fakulteti v Ljubljani kot redni profesor. Bil je član biroja mednarodnega komiteja za zgodovino druge svetovne vojne. Proučeval je zlasti zgodovino fašistične okupacije in NOB na Slovenskem. Sam ali v soavtorstvu je objavil 35 monografij in znanstvenih objav virov. Poleg problemskih monografij je napisal skoraj 1000 razprav in člankov v domačih in tujih publikacijah. Bogato je tudi njegovo muzejsko in arhivistično delo.

Izbrana bibliografija: Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943. Maribor 1967; Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji 1941–1945. Maribor 1968; Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945 (dve knjigi). Ljubljana 1987, 1985; Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941–1945. Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941–1945. Maribor 1980.

Aleš Gabrič

Rodil se je 28. februarja 1963 v Ljubljani. Študiral je zgodovino in geografijo na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, kjer je leta 1994 doktoriral iz zgodovine. Raziskuje novejšo slovensko kulturno politiko ter kulturno in politično zgodovino. Od leta 1987 je zaposlen na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani, od študijskega leta 1996/97 pa na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani predava zgodovino slovenske kulture. Je avtor ali soavtor več znanstvenih monografij, več kot 50 znanstvenih prispevkov in več kot 100 krajših strokovnih člankov in ocen ter urednik desetih

znanstvenih ali strokovnih publikacij. Z referati je sodelaval na več kot dvajsetih znanstvenih ali strokovnih srečanjih v Sloveniji in desetih v tujini.

Izbrana bibliografija: Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945–1952. Ljubljana 1991 (V: Borec; 43, št. 7–8–9); Socialistična kulturna revolucija. Slovenska kulturna politika 1953–1962. Ljubljana 1995; The Repluralization of Slovenia in the 1980s. New Revelations from Archival Records. Seattle 2000 (soavtorja Leopoldina Plut Pregelj, Božo Repe); Odvetnica in pisateljica Ljuba Prenner. Pogumna, da je bila drugačna. Ljubljana 2000 (soavtorici Polona Kekec, Brigita Rajšter).

Bojan Godeša

Je višji znanstveni sodelavec, rojen 1962 v Ljubljani. Študiral je zgodovino in sociologijo na Filozofski fakulteti v Ljubljani ter diplomiral 1986. Leta 1993 je doktoriral. Od leta 1987 je zaposlen na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani. Njegovo znanstveno delovanje je osredotočeno na obravnavanje problematike druge svetovne vojne na Slovenskem. Tematika sega od proučevanja različnih vidikov okupacije, raziskovanja medvojnih sporov, vprašanja razmerja med revolucijo in osvobodilnim bojem, vprašanja žrtev do vloge kulture in izobražencev v vojni. Sodeloval je na več znanstvenih prireditvah v Sloveniji, Bratislavi, Trstu in Rimu. Ob različnih priložnostih sodeluje pri radijskih in televizijskih oddajah, ki se ukvarjajo s problematiko druge svetovne vojne.

Izbrana bibliografija: Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom. Ljubljana 1995; Izgubljeni spomin na Antona Korošca. Ljubljana 1999 (soavtor Ervin Dolenc); Slovenska kultura in politika v Jugoslaviji. Ljubljana 1999 (soavtorja Ervin Dolenc, Aleš Gabrič).

Igor Grdina

Rojen je bil v Celju 21. avgusta 1965. Študiral je na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani ter diplomiral novembra 1988. Leta 1989 se je tam zaposlil kot asistent za slovensko književnost; 1995 je doktoriral iz slovenistike, 2001 pa še iz zgodovine. Spomladi 1999 je bil izvoljen v naziv izrednega profesorja za slovensko književnost. Kot gostujoči profesor je 2 semestra predaval slovensko književnost in zgodovino na dunajski univerzi. S posameznimi predavanji je gostoval tudi na univerzah v Tübingenu, Gradcu, Celovcu in Berlinu; prav tako se je udeležil simpozijev v Rimu, Szegedu in Köszegu. Večkrat je sodeloval tudi z Avstrijskim inštitutom za vzhodno in jugovzhodno Evropo.

Objavil je številne knjige in razprave iz novejše in starejše slovenske književnosti, imagologije in sociolingvistične problematike. Preučuje zgodovino srednjega veka, 16., 18., 19 in 20. stoletja ter metazgodovinsko problematiko.

Izbrana bibliografija: Starejša slovenska nabožna književnost. Ljubljana 1996; Od Brižinskih spomenikov do razsvetljenstva. Maribor 1999; Od rodoljuba z dežele do meščana. Ljubljana 1999; Ipavci. Zgodovina slovenske meščanske dinastije. Ljubljana 2001; Vladarji, lakaji, bohemi. Ljubljana 2001; Šentjur v času – čas v Šentjurju. Šentjur 2002; Poti v zgodovino. Ljubljana 2003; Slovenci med tradicijo in perspektivo. Politični mozaik 1860–1918. Ljubljana 2003.

Boris Jesih

Rojen je bil leta 1956 v Mariboru. Diplomiral je na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani iz politologije 1980. Od 1980 dalje je zaposlen na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani. 1992 je zagovarjal magistrsko nalogo na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani z naslovom "Avstrijske politične stranke in manjšinsko vprašanje", leta 2003 pa doktorsko disertacijo z naslovom "Politična participacija narodnih manjšin. Primer koroških Slovencev".

Kot raziskovalec je pripravil vrsto samostojnih raziskovalnih nalog s področja položaja slovenske manjšine v Avstriji in vidikov politične participacije narodnih manjšin, tematska področja raziskovanja so tudi pojavi neonacizma in "novih družbenih gibanj", ter položaj manjšin v Sloveniji. Uredil je vrsto publikacij s področja manjšinske problematike, trenutno je tudi urednik osrednje slovenske revije za manjšinska vprašanja Razprave in gradivo / Treatises and Documents. Je avtor več kot sto znanstvenih in strokovnih člankov s področja narodnih manjšin, ki so bili objavljeni doma in v tujini.

Žarko Lazarević

Rojen je leta 1961. Prvenstveno se ukvarja z gospodarsko zgodovino. Vsebinsko posega s svojimi raziskavami na različna področja gospodarskega razvoja Slovenije. Tako tematika njegovega raziskovalnega dela sega od preučevanja razvoja kmetijstva, procesa industrializacije, zadružništva ter finančnega razvoja v Sloveniji. Temu pa se pridružuje tudi raziskovanje vpliva gospodarskih procesov na družbeno strukturo in v tem okviru zlasti dolgoročno strukturno spreminjanje gospodarsko–socialne podobe Slovenije.

Izbrana bibliografija: Kmečki dolgovi na Slovenskem. Socialno–ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848–1948. Ljubljana 1994; Zgodovina slovenskega bančništva. Ljubljana 2000 (soavtor Jože Prinčič); Društvo bančnih zavodov Slovenije. Ob osemdesetletnici ustanovitve društva 21. december 1921. Ljubljana 2002.

Dušan Nećak

Rodil se je 21. januarja 1948 v Ljubljani. Študiral je zgodovino in umetnostno zgodovino na Filozofski fakulteti v Ljubljani (1966–1971). Iz sodobne zgodovine je doktoriral leta 1978. Od leta 1989 je redni profesor za sodobno zgodovino na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani. Bil je gostujoči profesor na univerzi na Dunaju (dvakrat), v Celovcu in univerzi v Kölnu, večkratni štipendist DAAD za profesorje ter štipendist drugih domačih in tujih institucij. Bil je dekan in prodekan FF ter dvakrat predstojnik Oddelka za zgodovino. Šest let je vodil Znanstveni inštitut FF.

Znanstveno se ukvarja predvsem s občo, jugoslovansko in slovensko sodobno zgodovino ter narodnostno problematiko. V tem okviru je zlasti specialist za povojno zgodovino. Poglobljeno se je ukvarjal tudi z metodološkimi in historiografskimi vprašanji raziskovanja sodobne zgodovine. Javno je predstavljal svoje delo na znanstvenih srečanjih domala po vsej Evropi, ZDA in Aziji. Razen doma je v prvi vrsti raziskoval v nemško govorečemu prostoru npr. v Avstriji (Dunaj, Celovec) in v Nemčiji (München, Koblenz, Köln, Bonn, Potsdam, Berlin).

Je avtor, urednik, izdajatelj, soavtor in sourednik več monografij v slovenskem jeziku, objavil je več kot 300 člankov v slovenskem, srbohrvaškem, makedonskem, nemškem, angleškem, francoskem in italijanskem jeziku.

Izbrana bibliografija: Volitve na Koroškem po letu 1945. Ljubljana 1982; Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki. Ljubljana 1985; Dachauski procesi. Ljubljana 1991(vodja projekta in soavtor); Obisk preteklosti. Ljubljana 1993; Avstrijska legija II. Maribor 1995; Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas = Österreich. Jugoslawien. Slowenien. Die Slowenische nationale Identität im Wandel. Ljubljana 1997 (izd., soavtor in vodja projekta); "Nemci" na Slovenskem 1941–1955. Ljubljana 1998 (izd., soavtor in vodja projekta); "Nemci" na Slovenskem 1941–1955. Dopolnjen ponatis. Ljubljana 2002 (izd., soavtor in vodja projekta); Die österreichische Legion II. Wien, Köln 1996. Hallsteinova doktrina in Jugoslavija. Ljubljana 2002; Hallsteinova doktrina i Jugoslavija. Zagreb 2004; Meje v JV Evropi : Kultura in politika od XVIII. do XXI. stoletja. Ljubljana 2004 (izd., soavtor in vodja projekta).

Jože Prinčič

Rojen je bil 24. julija 1951. Na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani je študiral zgodovino in sociologijo ter diplomiral 1976. Najprej se je zaposlil v Arhivu Republike Slovenije, kjer se ni ukvarjal le z arhivsko problematiko, temveč se je spoprijel tudi z raziskovalnim delom. Januarja 1984 je bil sprejet na takratni Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, kjer je začel raziskovati gospodarski razvoj Slovenije po drugi svetovni vojni. Magistriral je septembra 1986, doktoriral pa januarja 1991. Znanstveni svetnik je postal decembra 2001.

Objavil je številne knjige in razprave iz novejše gospodarske zgodovine Slovenije in Jugoslavije. Doslej je podrobneje proučil temeljne gospodarske procese v letih 1945–1970 ter gospodarske vidike osamosvajanja Slovenije v letih 1986–1991. Skupaj z dr. Žarkom Lazarevićem je objavil več knjig in razprav s področja bančne zgodovine Slovencev. Sedaj pripravlja za tisk oris gospodarske zgodovine Slovencev v letih 1970–1991.

Izbrana bibliografija: Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu. Novo mesto 1992; Povojne nacionalizacije v Sloveniji: 1945–1963. Novo mesto 1994; Od kapitalizma do kapitalizma. Izbrane zamisli o razvoju slovenskega gospodarstva v XX. Stoletju. Ljubljana 1997 (soavtorja Neven Borak, Žarko Lazarević); V začaranem krogu. Slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme. Ljubljana 1999; The economic history of Slovenia: 1750–1991. Vrhnika 1999 (soavtorja Jasna Fisher, Žarko Lazarević); Zgodovina slovenskega bančništva. Ljubljana 2000 (soavtor Žarko Lazarević); Zveza ekonomistov Slovenije v času in prostoru: 1934–1950–2000. Ljubljana 2001.

Božo Repe

Rojen je bil leta 1956 v Spodnjih Gorjah pri Bledu. Je redni profesor za sodobno zgodovino na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Njegovo raziskovalno področje so sodobna slovenska, južnoslovanska in srednjeevropska zgodovina. Ukvarja se tudi z vprašanji pouka zgodovine v šoli. Redno predava in objavlja članke v različnih evropskih državah in v ZDA. Je avtor ali soavtor šestnajstih knjig in učbenikov.

Izbrana bibliografija: Obračun s Perspektivami. Ljubljana 1990; "Liberalizem" v Sloveniji. Ljubljana 1992; The Repluralization of Slovenia in the 1980s. New Revelations from Archival Records. Seattle 2000 (soavtor); Slovenci v osemdesetih letih. Ljubljana 2001; Jutri je nov dan. Slovenci in razpad Jugoslavije. Ljubljana 2002; Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije (tri knjige). Ljubljana 2002–2004); Oris sodobne obče in slovenske zgodovine. Ljubljana 2003 (soavtor); Rdeča Slovenija. Tokovi in obrazi socializma. Ljubljana 2003.

Franc Rozman

Rojen je bil 30. maja 1941 na Bledu. Na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani je študiral zgodovino in sociologijo in diplomiral 1965. Istega leta se je zaposlil na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja (zdaj Inštitut za novejšo zgodovino) in tam ostal do novembra 1994, ko je postal redni profesor za zgodovino Slovencev od 1750 do 1918 in zgodovino Vzhodne in Jugovzhodne Evrope od 1750 do 1918 na Pedagoški fakulteti Univerze v Mariboru. V letih 1995 do 1999 je bil dekan te fakultete. Leta 1977 je doktoriral iz zgodovine in za objavljeno disertacijo dobil državno nagrado. Dodatno se je izpopolnjeval na Dunaju, Mainzu, Amstredamu, Pragi in Muenchnu in občasno tam tudi predaval. Od 1996 je član mednarodnega sveta pri Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbegung, od 1987 vodi slovensko delegacijo pri mednarodnem kulturnozgodovinskem simpoziju Mogersdorf, od 1988 je bil predsednik slovenskega dela avstrijsko–jugoslovanske in kasneje avstrijsko-slovenske komisije zgodovinarjev. Sodeloval je na številnih mednarodnih konferencah in objavil številne razprave in članke doma in v tujini.

Izbrana bibliografija: Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem. Ljubljana 1979; Korespondenca Albina Prepeluha–Abditusa. Ljubljana 1991; Zastave vihrajo. Spominski dnevi in praznovanja na Slovenskem od sredine 19. stoletja do danes. Ljubljana 1999 (soavtorja Vasilij Melik, Božo Repe).

Peter Vodopivec

Do leta 1999 je bil redni profesor za evropsko in ameriško zgodovino na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, od leta 1999, ko je univerzo zapustil, je znanstveni svetnik na Inštitutu za novejšo zgodovino. Raziskovalno se ukvarja z zgodovino meščanstva, meščanskih socialnih in gospodarskih nazorov ter vprašanji politične, idejne, socialne in gospodarske zgodovine 19. in 20. stoletja.

AUTOREN

Ervin Dolenc

Geboren am 29. September 1960 in Postojna. Erhielt 1985 Diplome der Philosophischen Fakultät der Universität in Ljubljana aus Geschichte und Philosophie. Im Jahr darauf wurde er am Institut für neuere Geschichte in Ljubljana angestellt, 1989 wurde er Magister und 1992 ebenfalls in Ljubljana promoviert. Sein Forschungsgegenstand ist die Geschichte der slowenischen Kultur und Politik der Zwischenkriegszeit, vor allem der Kulturpolitik, der Entwicklung der Kultureinrichtungen, des Schulwesens, der Probleme nationaler Identität, des politischen Bekenntnisses der Intellektuellen. Dolenc schreibt Schulbücher und beschäftigt sich mit der Aufbereitung von Lehrmaterial für den Geschichtsunterricht.

Bibliographie (Auswahl: Senožeče: Skupnost na prepihu [Senožeče: Eine Gemeinschaft in exponierter Lage]. Koper 1994; Kulturni boj. Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS [Kulturkampf. Slowenische Kulturpolitik im Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen]. Ljubljana 1996; Koraki v času: 20. stoletje. Zgodovina za 8. razred [Schritte in der Zeit: Das 20. Jahrhundert. Geschichte für die 8. Schulstufe]. Ljubljana 1997 (gemeinsam mit Aleš Gabrič und Marjan Rode); Izgubljeni spomin na Antona Korošca. Iz zapuščine Ivana Ahčina [Die verlorenene Erinnerung an Anton Korošec. Aus dem Nachlass von Ivan Ahčin]. Ljubljana 1999 (gemeinsam mit Bojan Godeša); Slovenska kultura in politika v Jugoslaviji [Slowenische Kultur und Politik in Jugoslawien]. Modrijan, Ljubljana 1999 (gemeinsam mit Bojan Godeša und Aleš Gabrič); Zgodovina 4: Učbenik za četrti letnik gimnazije [Geschichte 4: Lehrbuch für die vierte Schulstufe an Gymnasien]. Ljubljana 2002 (gemeinsam mit Aleš Gabrič).

France M. Dolinar

Geboren am 11. November 1941 in Sušine. Erwarb das Diplom der Theologischen Fakultät in Ljubljana im Jahre 1968 und wurde 1977 von der Gregoriana in Rom zum Doktor der Kirchengeschichte promoviert. An der Vatikanischen Schule erwarb er Diplome über Archivistik (1976) sowie Paläographie und Diplomatik (1977). Von 1973 bis 1977 war er Vizerektor der deutschen Studieneinrichtung Teutonicum in Rom.

Nach seiner Rückkehr aus Rom war Dolinar Leiter des Erzbischöflichen Archivs in Ljubljana (1977–1987) und Vorstand des Instituts für Kirchengeschichte (1977–1987). Er begründete und redigierte die Sammlung Acta Ecclesiastica Sloveniae (1979–1989), seit 1990 redigiert er die Sammlung Viri [Quellen]. Von 1987 bis 2004 war er Angestellter im Archiv der Republik Slowenien. Im Jahre 2000 wurde er von der Philosophischen Fakultät in Ljubljana zum ordentlichen Professor für allgemeine Geschichte der Neuzeit gewählt, lehrte an der dortigen Abteilung für Geschichte europäische Geschichte vom 16. bis zum 18. Jahrhundert und war Gastvortragender an den Universitäten in Graz, Klagenfurt, Venedig, Gorizia, Rom, Udine und Vicenza. Seit 2004 ist Dolinar im Ruhestand, hält jedoch weiterhin Vorlesungen an der Abteilung für Bibliothekswesen der Philospohischen Fakultät in Ljubljana und kümmert sich um das Erzbischöfliche Archiv in Ljubljana.

Bibliographie (Auswahl): Das Jesuitenkolleg in Laibach und die Residenz Pleterje 1597–1704. Ljubljana 1977; Slovenska cerkvena pokrajina [Die slowenische Kirchenlandschaft] (Acta Ecclesiastica Sloveniae 11). Ljubljana 1989; Prošti novomeškega kapitlja 1493–1993 [Die Pröbste des Kapitels von Novo mesto 1483–1993]. Novo mesto 1993; Rožmanov proces [Der Rožman-Prozess]. Ljubljana 1996 (gemeinsam mit Tamara Griesser Pečar); Resnici na ljubo. Izjave ljubljanskih škofov o medvojnih dogodkih [Der Wahrheit zuliebe. Aussagen der Bischöfe von Ljubljana zu Ereignissen während der Kriegszeit]. Ljubljana 1998.

Mitja Ferenc

Wurde im Jahre 1985 von der Abteilung für Geschichte an der Philosophischen Fakultät der Universität in Ljubljana diplomiert und noch im selben Jahr beim Amt der Republik Slowenien zur Wahrung des Natur- und Kulturerbes als Berater des Direktors zur Wahrung des historischen Erbes angestellt. Er veröffentlichte drei Monographien als alleiniger und weitere drei als Mitverfasser, sowie rund 120 Abhandlungen und Artikel. Seine Doktorarbeit verfasste er zum Thema des deutschen Sprachgebiets in Kočevje nach der Umsiedlung der Gottscheer Deutschen (1942–1956). Seit 2001 lehrt Ferenc an der Philosophischen Fakultät der Universität Ljubljana als Dozent für Zeitgeschichte über die Geschichte Südosteuropas im 20. Jahrhundert.

Bibliographie (Auswahl): Partizanska bolnišnica Jelendol v Kočevskem Rogu [Das Partisanen-Hospital Jelendol im Kočevski Rog]. Ljubljana 1986; Baza 20 in bolnišnici Jelendol ter Zgornji Hrastnik [Die Basis 20 und die Hospitäler Jelendol und Zgornji Hrastnik]. Maribor 1992; Gottschee: the lost cultural heritage of the Gottscheer Germans. Louisville 2001; Pokopališča in nagrobniki kočevskih Nemcev = Friedhöfe und Grabsteine der Gottscheer Deutschen = Cemeteries and tombstones of the Gootscheer Germans. Ljubljana 2002; Cerkve na Kočevskem nekoč in danes = Die Gottscheer Kirchen einst und heute. Kočevje 1993; Franja Partisan Hospital. Nomination of the property for inclusion on the world heritage list. Idrija 2002.

Tone Ferenc (6. 12. 1927 – 26. 10. 2003)

Schloss 1956 das Diplomstudium an der Philosophischen Fakultät in Ljubljana und sein Doktoratsstudium im Jahre 1965 in Beograd ab. Zunächst war er Leiter der Archiv- und Forschungsabteilung am Institut für neuere Geschichte, danach Institutsleiter. Ab 1981 lehrte er als ordentlicher Professor an der Philosophischen Fakultät in Ljubljana über die Geschichte des Zweiten Weltkriegs. Ferenc war Mitglied des Büros des Internationalen Komitees zur Erforschung der Geschichte des Zweiten Weltkriegs und Autor oder Koautor von 35 Monographien und wissenschaftlichen Quellen-Editionen; seiner Feder entstammen weiters an die 1000 Abhandlungen und Artikel in slowenischen und internationalen Publikationen; Sein Forschungsgegenstand, den er auch durch museale und archivarische Tätigkeit bereicherte, war vor allem die Geschichte der faschistischen Okkupation sowie des nationalen Befreiungskampfes in Slowenien.

Bibliographie (Auswahl): Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943 [Die Kapitulation Italiens und der nationale Befreiungskampf in Slowenien im Herbst 1943]. Maribor 1967; Nacistična raznarodovalna politika v

Sloveniji 1941–1945 [Die nationalsozialistische Entnationalisierungpolitik in Slowenien 1942–1945]. Maribor 1968; Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945 (dve knjigi). [Die Volksmacht in Slowenien 1941–1945 (zwei Bände)]. Ljubljana 1987, 1985; Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941–1945. Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941–1945. Maribor 1980.

Aleš Gabrič

Geboren am 28. Februar 1963 in Ljubljana. Studierte Geschichte und Geografie an der Philosophischen Fakultät der Universität in Ljubljana, machte seinen Doktoratsabschluss aus Geschichte im Jahre 1994. Sein Forschungsinteresse gilt der neueren slowenischen Kulturpolitik sowie der Kultur- und Politikgeschichte. Seit 1987 ist er am Institut für neuere Geschichte in Ljubljana beschäftigt, vom Studienjahr 1996/97 an lehrt er an der Fakultät für Gesellschaftswissenschaften der Universität in Ljubljana slowenische Kulturgeschichte. Gabrič ist Autor oder Koautor mehrerer wissenschaftlicher Monographien, verfasste über 50 wissenschaftliche Beiträge sowie über 100 kürzere Fachtexte und Gutachten, und redigiert zehn wissenschaftliche oder Fachpublikationen. Er war Referent auf mehr als zwanzig wissenschaftlichen oder Fachtreffen in Slowenien und auf mehr als zehn solchen im Ausland.

Bibliographie (Auswahl): Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945–1952 [Die slowenische Agitprop-Kulturpolitik 1945–1952]. In: Borec, 43, Nr. 7–8–9, Ljubljana 1991; Socialistična kulturna revolucija. Slovenska kulturna politika 1953–1962 [Die sozialistische Kulturrevolution. Slowenische Kulturpolitik 1953–1962]. Ljubljana 1995; The Repluralization of Slovenia in the 1980s. New Revelations from Archival Records. Seattle 2000 (gemeinsam mit Leopoldina Plut Pregelj, Božo Repe); Odvetnica in pisateljica Ljuba Prenner. Pogumna, da je bila drugačna [Ljuba Prenner – Rechtsanwältin und Schriftstellerin. Der Mut zum Anderssein]. Ljubljana 2000 (gemeinsam mit Polona Kekec, Brigita Rajšter).

Bojan Godeša

Geboren 1962 in Ljubljana, höherer Wissenschaftsrat. Studierte Geschichte und Soziologie an der Philosophischen Fakultät in Ljubljana, erwarb sein Diplom im Jahre 1986 und wurde im Jahre 1993 promoviert. Seit 1987 ist er am Institut für neuere Geschichte in Ljubljana beschäftigt. Godeša konzentriert sich in seiner wissenschaftlichen Arbeit auf die Problematik des Zweiten Weltkriegs in Slowenien; sein Forschungsgegenstand sind verschiedene Gesichtspunkte der Okkupation, die inneren Widersprüche zur Kriegszeit, das Verhältnis zwischen Revolution und Befreiungskampf, weiters Fragen, die die Opfer betreffen, sowie die Rolle der Kultur und der Intellektuellen im Krieg. Godeša war Mitarbeiter mehrerer wissenschaftlicher Veranstaltungen in Slowenien, Bratislava, Triest und Rom, und tritt bei verschiedenen Gelegenheiten in Radio- und Fernsehsendungen auf, die sich mit dem Zweiten Weltkrieg befassen.

Bibliographie (Auswahl): Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom [Wer nicht mit uns ist, ist gegen uns. Die slowenischen Intellektuellen zwischen Okkupanten, Befreiungsfront und konterrevolutionärem Lager]. Ljubljana 1995; Izgubljeni spomin na Antona Korošca

[Die verlorene Erinnerung an Anton Korošec]. Ljubljana 1999 (gemeinsam mit Ervin Dolenc); Slovenska kultura in politika v Jugoslaviji [Slowenische Kultur und Politik in Jugoslawien]. Ljubljana 1999 (gemeinsam mit Ervin Dolenc und Aleš Gabrič).

Igor Grdina

Geboren am 21. August 1965 in Celje. Schloss sein Studium an der Philosophischen Fakultät in Ljubljana mit einem Diplom im Jahre 1988 ab. Im Jahr darauf erhielt er dort eine Stelle als Assistent für slowenische Literatur, machte 1995 das Doktorat in Slovenistik und 2001 noch ein zusätzliches in Geschichte. Im Frühjahr des Jahres 1999 wurde ihm der Titel eines außerordentlichen Professors für slowenische Literatur verliehen. Als Gastprofessor lehrte er an der Wiener Universität zwei Semester slowenische Literatur und Geschichte, einzelne Vorträge hielt er an den Universitäten in Tübingen, Graz, Klagenfurt und Berlin und nahm an Symposien in Rom, Szeged und Köszeg teil. Er arbeitet fallweise auch mit dem Österreichischen Institut für Ost- und Südosteuropa zusammen.

Grdina veröffentlichte zahlreiche Bücher und Abhandlungen zur neueren und älteren slowenischen Literatur, Imagologie und Soziolinguistik. Sein Forschungsinteresse richtet sich auch auf die Geschichte des Mittelalters, das 16., 18., 19. und 20. Jahrhundert sowie auf metahistorische Problematik.

Bibliographie (Auswahl): Starejša slovenska nabožna književnost [Ältere slowenische Erbauungsliteratur]. Ljubljana 1996; Od Brižinskih spomenikov do razsvetljenstva [Von den Freisinger Denkmälern bis zur Aufklärung], Maribor 1999; Od rodoljuba z dežele do meščana [Vom ländlichen Patrioten zum Bürger]. Ljubljana 1999; Ipavci. Zgodovina slovenske meščanske dinastije [Die Ipavci. Geschichte einer slowenischen bürgerlichen Dynastie]. Ljubljana 2001; Vladarji, lakaji, bohemi [Herrscher, Lakaien, Bohemiens]. Ljubljana 2001; Šentjur v času – čas v Šentjurju [Šentjur in der Zeit – die Zeit in Šentjur]. Šentjur 2002; Poti v zgodovino [Zugänge zur Geschichte]. Ljubljana 2003; Slovenci med tradicijo in perspektivo. Politični mozaik 1860–1918 [Die Slowenen zwischen Tradition und Perspektive. Ein politisches Mosaik aus den Jahren 1860–1918]. Ljubljana 2003.

Boris Jesih

Geboren 1956 in Maribor. Schloss sein Politologie-Studium im Jahre 1980 mit einem Diplom der Fakultät für Gesellschaftswissenschaften in Ljubljana ab und ist seitdem am Institut für ethnische Studien in Ljubljana beschäftigt. Seine 1992 an der Fakultät für Gesellschaftswissenschaften in Ljubljana eingereichte Magisterarbeit hatte den Titel "Österreichische politische Parteien und Minderheitenfrage"; seine Dissertation im Jahre 2003 befasste sich mit der politischen Partizipation nationaler Minderheiten am Beispiel der Kärntner Slowenen.

Jesih projektierte und erfüllte selbständig eine Reihe von Forschungsaufgaben betreffend die slowenische Minderheit in Österreich sowie Gesichtspunkte der politischen Partizipation nationaler Minderheiten; zu den von ihm beforschten Themen zählen auch Erscheinungen des Neonazismus sowie "neuer gesellschaftlicher Bewegungen" und die Lage der Minderheiten in Slowenien. Jesih redigierte eine Reihe von Publikationen zur

Minderheitenproblematik; derzeit ist er auch Redakteur der zentralen slowenischen Revue für Minderheitenfragen Razprave in gradivo / Treatises and Documents. Aus seiner Feder stammen mehr als hundert in Slowenien und im Ausland publizierte wissenschaftliche und fachliche Artikel zu Minderheitenfragen.

Žarko Lazarević

Geboren im Jahre 1961. Beschäftigt sich in erster Linie mit Wirtschaftsgeschichte, im Besonderen mit Aspekten der Wirtschaftsentwicklung in Slowenien; die Entwicklung der Landwirtschaft, Industrialisierungsprozesse, die Entwicklung des Genossenschafts- und des Finanzwesens werden von Lazarević ebenso beforscht wie der Einfluss ökonomischer Prozesse auf gesellschaftliche Strukturen bzw. vor allem auf nachhaltige Veränderungen der sozialökonomischen Struktur des Landes.

Bibliographie (Auswahl): Kmečki dolgovi na Slovenskem. Socialno-ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848–1948 [Bäuerliche Verschuldung in Slowenien. Sozial-ökonomische Gesichtspunkte der Verschuldung slowenischer Bauern 1848–1948]. Ljubljana 1994; Zgodovina slovenskega bančništva [Geschichte des slowenischen Bankwesens]. Ljubljana 2000 (gemeinsam mit Jože Prinčič); Društvo bančnih zavodov Slovenije. Ob osemdesetletnici ustanovitve društva 21. december 1921 [Der slowenische Bankverein. Zum 80. Jahrestag der Vereinsgründung am 21. Dezember 1921]. Ljubljana 2002.

Dušan Nećak

Geboren am 21. Januar 1948 in Ljubljana. Studierte Geschichte und Kunstgeschichte an der Philosophischen Fakultät in Ljubljana (1966–1971), erwarb 1978 den Doktortitel in Zeitgeschichte, lehrt seit 1989 als ordentlicher Professor für Zeitgeschichte an der Abteilung für Geschichte der Philosophischen Fakultät in Ljubljana. War mehrfach tätig als Gastprofessor an den Universitäten in Wien (zweimal), Klagenfurt und Köln, mehrmals Stipendiat des DAAD sowie anderer slowenischer und ausländischer Institutionen, zweimal Vorstand der Abteilung für Geschichte, sowie Prodekan und Dekan der Philosophischen Fakultät. Sechs Jahre leitete er das Wissenschaftliche Institut der Philosophischen Fakultät.

Nećaks wissenschaftliches Interesse gilt in erster Linie der allgemeinen, der jugoslawischen und der slowenischen Zeitgeschichte sowie der Nationalitätenproblematik. In diesem Rahmen ist er Spezialist für die Nachkriegsgeschichte; er beschäftigt sich aber intensiver auch mit methodologischen und historiographischen Fragen zeitgeschichtlicher Forschungsarbeit. Seine Arbeiten präsentierte er auf verschiedenen wissenschaftlichen Treffen in Europa, in den USA und in Asien. Außer in Slowenien forschte er vor allem im deutschsprachigen Raum, unter anderem in Wien und Klagenfurt sowie in München, Koblenz, Köln, Bonn, Potsdam und Berlin.

Nećak verfasste über 300 Artikel in slowenischer, serbokroatischer, makedonischer, deutscher, englischer, französischer und italienischer Sprache und ist Autor, Redakteur, Herausgeber, Koautor und Koredakteur mehrerer Monographien in slowenischer Sprache.

Bibliographie (Auswahl): Volitve na Koroškem po letu 1945 [Die Wahlen in Kärnten nach 1945]. Ljubljana 1982; Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki [Die Kärntner

Slowenen in der Zweiten österreichischen Republik]. Ljubljana 1985; Dachauski procesi [Die Dachauer Prozesse]. Ljubljana 1991 (Projektleiter und Koautor); Obisk preteklosti [Besuch der Vergangenheit]. Ljubljana 1993. Avstrijska legija II [Die Österreichische Legion II]. Maribor 1995; Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas = Österreich. Jugoslawien. Slowenien. Die slowenische nationale Identität im Wandel. Ljubljana 1997 (Herausgeber, Koautor und Projektleiter); "Nemci" na Slovenskem 1941–1955 [Die "Deutschen" in Slowenien 1941–1955]. Ljubljana 1998; "Nemci" na Slovenskem 1941–1955. Dopolnjen ponatis [Die "Deutschen" in Slowenien 1941–1955. Erweiterter Nachdruck]. Ljubljana 2002 (Herausgeber, Koautor und Projektleiter). Ergänzte Auflage. Ljubljana 2002; Die österreichische Legion II. Wien, Köln 1996. Hallsteinova doktrina in Jugoslavija [Hallstein Doktrin und Jugoslawien]. Ljubljana 2002; Hallsteinova doktrina i Jugoslavija [Hallstein Doktrin und Jugoslawien]. Zagreb 2004; Meje v JV Evropi : Kultura in politika od XVIII. do XXI. stoletja. [Die Grenzen in SO Europa : Kultur und Politik von XVIII. bis XXI. Jahrhundert (Herausgeber, Koautor und Projektleiter)]. Ljubljana 2004.

Jože Prinčič

Geboren am 24. Juli 1951. Studierte Geschichte und Soziologie an der Philosophischen Fakultät der Universität in Ljubljana, schloss mit einem Diplom im Jahre 1976 ab und war zunächst im Archiv der Republik Slowenien beschäftigt, wo er auch wissenschaftlich zu arbeiten begann. Im Januar 1984 wurde er im damaligen Institut für die Geschichte der Arbeiterbewegung in Ljubljana aufgenommen, wo er sich mit der Wirtschaftsentwicklung Sloweniens befasste. Im September 1986 wurde er Magister, 1991 promoviert. Seit Dezember 2001 Wissenschaftsrat.

Prinčič veröffentlichte eine Reihe von Büchern und Abhandlungen zur neueren Wirtschaftsgeschichte Sloweniens und Jugoslawiens. Bisher erforschte er im Detail die grundlegenden wirtschaftlichen Prozesse in den Jahren 1945–1970 sowie ökonomische Gesichtspunkte der Verselbständigung Sloweniens in den Jahren 1986–1991. Gemeinsam mit Dr. Žarko Lazarević verfasste er mehrere Bücher und Abhandlungen zur Geschichte des Bankwesens in Slowenien und bereitet derzeit einen Abriss zur Wirtschaftsgeschichte Sloweniens in den Jahren 1970–1991 zum Druck vor.

Bibliographie (Auswahl): Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu [Die slowenische Industrie im jugoslawischen Schraubstock]. Novo mesto 1992; Povojne nacionalizacije v Sloveniji:1945–1963 [Die Nationalisierungen in Slowenien nach dem Krieg: 1945–1963]. Novo mesto 1994; Od kapitalizma do kapitalizma. Izbrane zamisli o razvoju slovenskega gospodarstva v XX. stoletju [Vom Kapitalismus zum Kapitalismus. Ausgewählte Kommentare zur Entwicklung der slowenischen Wirtschaft im 20. Jahrhundert]. Ljubljana 1997 (gemeinsam mit Neven Borak und Žarko Lazarević); V začaranem krogu. Slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme [Im Teufelskreis. Die slowenische Wirtschaft von der neuen ökonomischen Politik zur großen Reform]. Ljubljana 1999; The economic history of Slovenia: 1750–1991. Vrhnika 1999 (gemeinsam mit Jasna Fisher und Žarko Lazarević); Zgodovina slovenskega bančništva [Geschichte des slowenischen Bankwesens]. Ljubljana 2000 (gemeinsam mit Žarko Lazarević); Zveza ekonomistov Slovenije v času in prostoru: 1934–1950–2000 [Der Verband der slowenischen Wirtschaftstreibenden in Zeit und Raum: 1934–1950–2000]. Ljubljana 2001.

Božo Repe

Geboren 1956 in Spodnje Gorje bei Bled. Übt seinen Beruf als Professor für Zeitgeschichte an der Philosophischen Fakultät in Ljubljana aus. Sein Forschungsgebiet ist die slowenische, südslawische und mitteleuropäische Zeitgeschichte; er beschäftigt sich auch mit Fragen des Geschichtsunterrichts an den Schulen, referiert regelmäßig und publiziert in verschiedenen europäischen Staaten und in den USA. Er ist Autor oder Koautor von 16 (Lehr-)Büchern.

Bibliographie (Auswahl): Obračun s Perspektivami [Abrechnung mit den "Perspektiven"]. Ljubljana 1990; "Liberalizem" v Sloveniji [Der "Liberalismus" in Slowenien]. Ljubljana 1992; The Repluralization of Slovenia in the 1980s. Seattle 2000 (Koautor); Slovenci v osemdesetih letih [Die Slowenen in den achtziger Jahren]. Ljubljana 2001; Jutri je nov dan. Slovenci in razpad Jugoslavije [Morgen ist ein neuer Tag. Die Slowenen und der Zerfall Jugoslawiens]. Ljubljana 2002; Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije [Quellen zur Demokratisierung und Verselbständigung Sloweniens]. Drei Bände, Ljubljana 2002–2004; Oris sodobne obče in slovenske zgodovine [Abriss der allgemeinen und slowenischen Geschichte]. Ljubljana 2003 (Koautor); Rdeča Slovenija. Tokovi in obrazi socializma [Das rote Slowenien. Strömungen und Antlitze des Sozialismus]. Ljubljana 2003.

Franc Rozman

Geboren am 30. Mai 1941 in Bled. Studierte Geschichte und Soziologie an der Philosophischen Fakultät der Universität Ljubljana und erhielt das Diplom im Jahre 1965. Im selben Jahr begann er am Institut für die Geschichte der Arbeiterbewegung (heute Institut für neuere Geschichte) zu arbeiten, und blieb dort bis zum November 1994, als er ordentlicher Professor für slowenische Geschichte von 1750 bis 1918 sowie für die Geschichte Ost- und Südosteuropas von 1750 bis 1918 an der Pädagogischen Fakultät der Universität Maribor wurde. Von 1995 bis 1999 war er auch Dekan dieser Fakultät. Im Jahre 1977 wurde er als Historiker promoviert und erhielt für seine veröffentlichte Doktorarbeit den Staatspreis. Zur Weiterbildung hielt er sich in Wien, Mainz, Amsterdam, Prag und München auf, wo er gelegentlich auch Gastvorträge hielt. Seit 1996 ist Rozman Mitglied des internationalen Rates bei der Internationalen Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung, seit 1987 Leiter der slowenischen Delegation beim Internationalen kulturhistorischen Symposium Mogersdorf; ab 1988 war er Vorsitzender des slowenischen Teils der österreichisch-jugoslawischen und später österreichisch-slowenischen Historikerkommission. Rozman war Mitarbeiter zahlreicher internationaler Konferenzen und veröffentlichte zahlreiche Abhandlungen und Artikel in Slowenien und im Ausland.

Bibliographie (Auswahl): Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem [Die sozialistische Arbeiterbewegung in der slowenischen Steiermark]. Ljubljana 1979; Korespondenca Albina Prepeluha-Abditusa [Die Korrespondenz des Albin Prepeluh-Abditus]. Ljubljana 1991; Zastave vihrajo. Spominski dnevi in praznovanja na Slovenskem od sredine 19. stoletja do danes [Fahnen im Wind. Gedenktage und Feiern in Slowenien von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis heute]. Ljubljana 1999 (gemeinsam mit Vasilij Melik und Božo Repe).

Peter Vodopivec

Bis zum Jahr 1999 ordentlicher Professor für europäische und amerikanische Geschichte an der Abteilung für Geschichte der Philosophischen Fakultät in Ljubljana; danach Wissenschaftsrat am Institut für neuere Geschichte. Sein Forschungsgebiet sind die Geschichte des Bürgertums, bürgerlicher sozialer und wirtschaftlicher Orientierungen sowie Fragen der Politik-, Ideen-, Sozial- und Wirtschaftsgeschichte des 19. und 20. Jahrhunderts.

Aus dem Slowenischen übersetzt von Mirko Messner